

શ્રી ઝવેરચંદ પ્રતાપચંદ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જૈનસંઘ ઉપાધ્યયના

—:દ્રુષ્ટીઓના નામો:—

જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ
ચન્દ્રસેન જીવનચંદ ઝવેરી
અમરચંદ રતનચંદ ઝવેરી
બુધાલાઈ અબલદાસ
કિર્તિલાલ જર્જીંગલાઈ
આનંદીલાલ લક્ષ્મીચંદ
બિપિનચંદ ભાઈચંદ ઝવેરી (મ. દ્રુષ્ટી)
હિંમતલાલ કેશવલાલ

૧૧૩૧

દ્વિતીયાવૃત્તિ	કિંમત	નકલ
પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી માટે-રૂા. ૧૫—૦૦		૧૦૦૧
આવક-આવિકા માટે —રૂા. ૩૦—૦૦		

વિર સં.	વિ. સં.	ધં સન
૨૫૦૬	૨૦૩૬	૧૯૮૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શ્રી ઝવેરચંદ પ્રતાપચંદ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જૈનસંઘ ઉપાધ્યય

૧૦૧ મન્દ્રબુવન
વાલકેશ્વર રોડ,
મુંબઈ ૪૦૦૦૦૬

મુદ્રક : ધૈર્યકુમાર સી. શાહ
આશા પિન્ટર્સ
૧૦૮, કેશવજી નાયક રોડ,
મુંબઈ-૯.

પ્રકાશકીય નિવેદન

પ્રથમ આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં

શ્રી જૈન આગમ આદિ ધર્મસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં સંશોધનપૂર્વક પ્રકાશિત થાય, તે શુભાશયથી પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આનંદસાગર સૂરીશ્વર મહારાજના સંદુપદેશથી ત્રિ. સં. ૧૯૧૪ની સાલમાં મુમ્બાપુરીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન સુરતનિવાસી વીસા ઓસવાસનાતીય શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ અને તેમના કુટુંબી વર્ગ તરફથી એક લાખ ઉપરાંતની નાદર રકમ અનામત કાયમ રહે અને તેના વ્યાજમાથી દરેક વર્ષે પ્રકાશિત થતા સાહિત્યને લાગત કિંમતથી અર્ધકિંમતે આપવાની લાવનાથી પોતાના પિતાની સ્મૃતિ-નિમિત્તે 'શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ' એ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી અને આગમ આદિ ધર્મસાહિત્યથી વિવરણ સહિત સ પાદિત અને પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. આજ સુધીમાં આ ગ્રંથ સાથે કુલ ૧૨૦ ગ્રંથરત્નો અમારી સંસ્થાએ પ્રકાશિત કર્યા જેનો ઉપયોગ આજે આચાર્યોદિ મુનિશયવ તો તથા દરેક ભકારો સારા પ્રમાણમાં કરી રહેલા છે.

પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજીનો આલોકાળથી નિકટનો પરિચય હોવાથી પ્રેરણા આપતા કે સમય મળે ત્યારે યોગશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય—વાંચન કરતા રહેવું, અને યોગ મળે ત્યારે સર્વોગ વિવરણ સહિત તેનું સંપૂર્ણ ભાષાન્તર કરાવી પ્રકાશિત કરાવવું. ધણા લાંબા સમયથી આ કાર્ય માટે ધણા આચાર્યોદિ મુનિશયવ તોને વિનંતિ કરતા હતા, પરંતુ સફળતા મળતી ન હતી. યોગાનુયોગ મુળઈમાં ગુરુવંદનાથે જતાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીના જ શિષ્ય જેમણે પ્રાકૃત કુવલવમાલા મહાકથા, તથા પ્રા. સમરાદિત્ય મહાકથાના અનુવાદ કર્યો, તે આ. શ્રી હેમસાગરસૂરિજી મહારાજને અભ્યર્થના કરતા હતા. તેઓએ અભ્યર્થનાનો સ્વીકાર કરી ટુંક સમયમાં વિવરણ—સહિત યોગશાસ્ત્રના બારે પ્રકાશનો અક્ષરશ અનુવાદ લખી આપ્યો અને મુર્ચ્છુકાર્થ શરૂ કરાવ્યું. આજે અમારી સંસ્થા આવા મહાન ગ્રંથને અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરી વાચકવર્ગના કરકસલમાં અર્પણ કરતાં કૃતાર્થતા અને ધન્યતા અનુભવે છે. આવા ઉત્તમ અને નિત્ય શ્રાવકોપયોગી કૃતિઓનો બોધ કરાવનાર તથા યોગવિપયનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન કરાવનાર સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અક્ષરશ અનુવાદ કરી આપનાર અનુવાદક મહાશયનો ઉપકાર સંસ્થાને અવિસ્મરણીય રહેશે. તેમજ અનુવાદ પછી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (ઝોરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ) વડોદરા રાજ્યના નિવૃત્ત જૈન પંડિતવર્ચ લાલચંદ્ર સગવાન ગાંધી જેઓ પ્રાચ્યગ્રંથોના એક સારા સંશોધક અને સંપાદક છે, તેઓએ આજે અનુવાદ મેળવીને તપાસી આપ્યો છે, મુદ્રકો સમયસર વાંચી આપ્યાં છે તેમને પણ આ સ્થળે અમે બૂલી શકતા નથી. અ તે વાચકવર્ગ આ ગ્રંથનું વાંચન પઠન-પાઠન કરી આત્માનું ઉત્તરોત્તર કલ્યાણ સાધા—એ જ અલિલાપા.

વે. સં. ૧૦૨૫ મહા શુદિ ૧૩

તા. ૬૧ - ૧ - ૬૯ શુક્રવાર.

ગ્રાતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી

ઓન. મેનજિંગ ટ્રસ્ટી

શ્રી. સુપાર્શ્વનાથ સ્વામિને નમો નમઃ
 પૂ. આગમોદ્ધારક આ. શ્રી. આનંદસાગર સૂરીશ્વરેશ્વરો નમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

[બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં]

સુંબઈ વાલકેશ્વર-બેન્ક સ્ટેન્ડથી ત્રણ બતી સુધીમાં દહેરાસરની સગવડ સાથેના ઉપાશ્રયની જરૂર અત્રે રહેનાર બાઈબહેનોને ધણી સમયથી જણાતી હતી, તેના માટે ધણી જગ્યાએ બેવા છતાં તેવી કોઈ અનુકૂળ જગ્યા ન મળી, પરંતુ સંવત ૨૦૩૩ની સાલમાં બે હજાર ચોરસ ફૂટનો એક મોટો બ્લોક બેવામાં આવતાં અને તેની આબુખાણતું વાતાવરણ શાંત-સ્વચ્છ અને રમણીય લાગતાં વાલકેશ્વર-સંઘના બાઈઓએ તે જગ્યા લઈ લેવા માટે નક્કી કર્યું, અને લઈ પણ લીધી. ત્યારબાદ તે બ્લોકના રૂમોમાં સુધારા વધારો કરી એક સુંદર બાપ્તિસ્મ ઉપયોગી હોલ તૈયાર કરાવ્યો.

સંવત ૨૦૩૩ની સાલમાં વાલકેશ્વર બાણના દહેરાસરના ઉપાશ્રયે યોગાસુ કરવા પધારનાર પ. પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી સુબોધસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ની પવિત્ર નિશામાં “શ્રી વિજય દેવસૂર ગચ્છ”ની પ્રણાલિકા મુજબ વહીવટ કરવો એવી સર્વસંમતિ સાથે આ ઉપાશ્રયતું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું.

તે શ્રી સંઘતું નામઃ-સૌ શ્રી ઝવેરચંદ પ્રતાપચંદ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ ઉપાશ્રય આમ રાખ્યું હતું, આ ઉપાશ્રયનો હોલ શ્રેષ્ઠિવર્ષ ચીમનલાલ નાથાલાલના હસ્તે ખુલ્લો ચૂકવામાં આવ્યો અને તે હોલ ઉપર “અ. સૌ. હીરાબેન ચીમનલાલ નાથાલાલ હોલ” આવું નામ આપવામાં આવ્યું.

ત્યારબાદ સં. ૨૦૩૩ની સાલમાં પ. પૂ. આચાર્યશ્રી સુબોધસાગર સૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્યરત્ન પ. પૂ. સુનિરાજ શ્રી સુદર્શનસાગરજીએ યોગાસામાં તથા પચીસણા પર્વમાં સુદર આરાધના કરાવી હતી, તે વખતે સમયાનુસાર સુંદર પ્રમાણમાં દેવદ્રવ્ય-જ્ઞાનદ્રવ્ય વગેરેની ઉપજ થઈ હતી, ત્યારપછી સંવત ૨૦૩૪ની સાલમાં ચાતુર્માસ કરવાની વિનંતી કરતાં પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજ શ્રી હેમસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજે ચાતુર્માસ કરવા પોતાના શિષ્યો પ. પૂ. સુનિરાજ શ્રી જયભદ્રસાગરજી મહારાજ તથા પ. પૂ. સુનિરાજ શ્રી મહાસેન સાગરજી મ.ને ચોકલતાં અત્રેના ચાતુર્માસમાં-તપસ્વા બાપ્તિસ્મ-ઓચ્છવ દેવદ્રવ્ય અને જ્ઞાનદ્રવ્યની સારી ઉપજ થતા-રાજકોટ બિરાજમાન. પ. પૂ. આચાર્યશ્રી હેમસાગર સૂરીશ્વરજી મ.ના પત્રમાં આવ્યું કે તેમની લાવના ફરીથી કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રીયોગશાસ્ત્ર સદીકનો અનુવાદ છપાવવાની છે. અત્યારે આ ગ્રંથ દુર્લભ હોવાથી અને તે વ્યાખ્યાનને ઉપયોગી હોવાથી તેની માંગ અને જરૂર વધારે છે. માટે તેની બીજી આવૃત્તિ તમારા શ્રી સંઘ તરફથી પ્રકાશિત કરાવવામાં આવે તો સંઘને અપૂર્વ જ્ઞાન ભક્તિના લાલ મગે, રાજકોટથી આવેલ પૂ. આચાર્ય મહારાજના આ પત્ર ઉપર અમારા ટ્રસ્ટી મંડળે વિચાર કરી તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો શુભ સંકલ્પ કર્યો. આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર કેન્દ્ર તરફથી બહાર પડેલ હતી તેથી તેની સમિતિ મળતાં આ કાર્ય અમે આરંભ્યું અને ટુંક સમયમાં સદીક શ્રી યોગશાસ્ત્રના આપાન્તરનો ગ્રંથ અભ્યાસી તથા વાચક વર્ગના કરકમલમાં ચૂકતાં અમે અત્યંત આનંદ અને ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

આ યોગશાસ્ત્ર સદીકેના લાપાન્તરના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ સંધના જ્ઞાનખાતામાંથી છપાવેલ છે. પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વી ભગવત માટે પડતર કિંમત રૂ૦ રૂપિયા હોવા છતાં ૧૫ રૂપિયા રાખેલ છે. અને આવિક આવિકા માટે રૂ૦ રૂપિયાની કિંમત રાખેલ છે.

આવું મોટું દળદાર પુસ્તક ખૂબ જ સુંદર રીતે અને અઢી માસના ઢુંકા ગાળામાં છાપી આપનાર વૈયક્રુમાર ભાઈનો અમે અત્રે આભાર માનીએ છીએ.

બીજા શ્રી સલા પણુ આવી રીતે વધુ ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રકાશન કરી જ્ઞાનભક્તિનો લાભ લે એવી નમ્ર પ્રાર્થના-શુભેચ્છા.

સ્થળ :-

શેઠ હવેરચંદ પ્રતાપચંદ
શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જૈનસંઘ ઉપાધ્ય
“ઉન્નયન” ૧૦૧, વાલકેશ્વર શેઠ
કુળર્થ-૪૦૦૦૦૬
તા. ૧-૧-૮૦

લી. દ્રુસ્ટીમંડળ
બપૃતિલાલ રતનચંદ શાહ
અન્નસેન જીવનચંદ હવેરી
અમરચંદ રતનચંદ હવેરી
બુધાભાઈ બબલદાસ
કિર્તિલાલ જશીગભાઈ
આનંદીલાલ લક્ષ્મીચંદ
મે. દ્રુસ્ટી બિપિનચંદ ભાઈચંદ હવેરી
હિંમતલાલ કેશવલાલ

અનુવાદકીય નિવેદન

જમોત્યુ તે વીચરાગાળં

સર્વંઽ કેવલી તીર્થં કર ભગવંતે નિરપલ્લુ કરેલ અનંત-કુઃખરવરૂપ, કુઃખફલ અને કુઃખપરંપરાવાળા, આર મતિ અને ૮૪ લાખ જીવજાનિરવરૂપ આ સંસારમાં જીવને ભવિતબ્યતા પરિપક્વ થવાના કારણે, ઉત્તરોત્તર પુણ્યપ્રકર્ષ થવાના યોગે મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્રાદિ ધર્મોનુકૂલ સમગ્ર સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ, સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં સદ્ગુરુ-સમાગમ, ગીતાર્થ ગુરુમુખથી પ્રભુ-વાણીનું શ્રવણ-પરિણમન અત્યંત દુર્લભ છે.

પૂર્વના મહાગીતાર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ ભાવી ભવ્યાત્માઓને અને ચતુર્વિધ શ્રીસધને હિતકારક-ઉપકારક થાય, તેવા શુભહેતુથી અનેક શાસ્ત્રો, ગ્રંથો, પ્રકરણો, ચરિત્રો વગેરેની ચારે અનુયોગજર્ણિત અનુપમ રચનાઓ કરી છે. જે કે તેમાંની સર્વ રચનાઓ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી, કાલાન્તરે અનેક કારણે એ વિચ્છેદ-નષ્ટ થવા પામી છે, છતાં પણ વર્તમાન કાલમાં અનેક નગરોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન જ્ઞાન-ભંડારોમાં આગસાદિ શાસ્ત્રોના મુદ્રિત અને અમુદ્રિત પ્રતિઓ અને પુસ્તકો હજારોના સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે.

પૂર્વના ઉપકારી મહાપુરુષ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ, ૧૪૪૪ અન્યકર્તા આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ., કલિકાલસર્વંઽ આ. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મ., મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી, નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી મ. મલયગિરિજી આદિ વિદ્વાન આચાર્યોએ પોતાના જીવનની એક પણ પળ સ યમસાધના સાથે જ્ઞાનોપાસના સિવાયની નિરર્થક ગુમાવી નથી. વર્તમાનમાં આપણે જેમના પઠન-પાઠન-શ્રવણ દારા આનંદરસ આસ્વાદી રહેલા છીએ.

તે પૈકી કલિકાલસર્વંઽ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે પણ અનેકાનેક વિષયોની સર્વોત્તમી ગ્રંથરચનાઓ કરેલી છે. જેને સમર્થ વિદ્વાનોએ અનેક રચને પ્રશંસાનાં પુષ્પોથી સન્માન્યા છે. તેમાં વિદેપ કરીને પરમાર્હત કુમારપાલ બૂપાલને નિરંતર સ્ત્રાધ્યાય કરવા માટે મૂળ ૧૨૦૦ શ્લોકો અને વિવરણ સાથે ગાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ ગાર પ્રકાશવાળા આ યોગશાસ્ત્રની અપૂર્વ રચના કરી. જેમા આ લોક અને પરલોકનું જીવન કેવી રીતે પવિત્ર બનાવવું ? તે માટે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી હૃદયગમ શૈલીથી વિવેચન કરેલું છે.

પહેલા પ્રકાશમા ભ સદાચરની મખભાવવાળી કરુણા નિઠાતપૂર્વક સમજાવી સમજાવવાન-દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નચણોપ યોગને મોક્ષના કારણરૂપે સમજાવેલ છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકાશમા સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ સખજની શ્રાવકોના ગાર વ્રતો, ચોથા પ્રકાશમાં કૌષાદિ કપાંચા ૫૦ વિવરણ અને ઈન્દ્રિયજય, મન શુદ્ધિ, સમભાવ, ધ્યાન મૈત્રીઆદિ ચાર અને અનિત્યાદિ ગાર ભાવનાઓ, ધ્યાન

પૂ દયાનરથ સ્વર્ગત આગચોઢાગક
આચાર્યશ્રી આનન્દસાગરસૂરીશ્વરજી મ

જન્મ	દીક્ષા	પં.વાસ પદ	આચાર્ય પદ
૧૮૩૧	૧૮૪૭	૧૮૬૦	૧૮૭૪
અધ્યાસ વદ ૦))	મહા સુદ ૫	જેઠ સુદ ૧૦	વૈશાખ સુદ ૧૦
કપડવાજ	લોખંડી	અમદાવાદ	સુરત
સ્વર્ગવાસ ૨૦૦૬ વૈશાખ વદ ૫ સુરત			

પ. પૂ. આગમોચારક આચાર્યશ્રી
આનંદસાગરસૂરિશ્વરજી મ. ના શિષ્ય

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી હેમસાગરસૂરિજી

મવિચરણ ચોગચાત્રનો અનુવાદ, અનુવાદક-આ ૧૧૧
શ્રી હેમસાગરસૂરિ

સવિવરણ ચોગચાત્રનો બૂજી રાનુવાદ

આ જૈન પ્રવચનમાં રાજ્ય મળવું, ચક્રવર્તી થવું કે ઈન્દ્ર
પણ મેળવવું દુર્લભ કહેવું નથી, પણ બોધિગ્ન પ્રાપ્ત થવું
અન્ય ત દુર્લભ કહેવું છે. સર્વ જીવોએ જન્મતના સર્વ
ભાવો પહેલાં અનંત વખત પ્રાપ્ત કરેલા છે, પણ કદાચિત્
લજ્જુ બોધિગ્ન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. મગ્ધ કે ભવભ્રમણ થાવું
છે અને અનંત તાન ત પુદ્ગલ-પરાવર્તનો કાળ ગયા પછી
અહિં અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત બાકી રહે, ત્યારે સર્વ સ સારના
શરીરધારી જીવોને સર્વ કર્મોની અતઃકોણકોણી રિચિતિ બાકી
રહી ત્યાર કોઈક જીવ ગ્રાંથીનો ભેદ કરીને ઉત્તત બોધિરત્નને
પ્રાપ્ત કરે છે કેટલાક જીવો. યથાપ્રવૃત્ત કરણ કરવા વડે
અર્ચિની નજીકના પ્રદેશમાં આવે છે, પરંતુ બોધિ પ્રાપ્ત
કર્તા વગર પાછા ફરી જાય છે. કેટલાક બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે,
પણ પાછા સાદાય છે અને ફરી ભવચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે.
કુથાઓનું શાવણ, મિથ્યાદષ્ટિઓ નાશોનો સંગ, ખરાબ
વાસના પ્રમાદ સેવવો એ વગેરે બોધિના વિદનો સમજ્યા
જે કે ચાગિત્ર પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહેવા છે પણ તે બોધિ
પ્રાપ્તિમાં સફલ છે, નિર્દિનર નિઃકલ મનઃકલ્પી અભવ્ય જીવો
પણ, ચાગિત્ર-પ્રમિ કરીને ઔવચક દેવલોક સુધી જાય છે,
પરંતુ બોધિ વગર નિવૃત્તિ-સુખ તેઓ પામી શકતા નથી
બોધિ રત્ન ન પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રવર્તી પણ રોકે જોવા છે
અને બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરનાર રોક પણ ચક્રવર્તીથી અવિરક
છે (મુદ્રિત પત્ર ૪૫૬.) Hemsagarisuri

આ મે થના અનુવાદક

પૂ. આ શ્રીના યત્નનાશરના નમુનો

માટેનાં સ્થળ અને આસને, પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકાશમાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, સાતથી અગિયાર સુધીના પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, પદ્મસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત, ચાર ખ્યાન ઉપરાંત ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનું સ્વરૂપ પેટાબેદો સહિત વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે બારમા પ્રકાશમાં પોતાના યોગાનુભવ, મનનો જય, પરમાર્નદ યોગ, અભ્યાસક્રમ, તરંગચાન, ઉન્મનીભાવ જાણવી આત્મોપદેશ આપ્યો છે, પાતંજલ યોગદર્શનમાં કહેલ આઠ યોગાંગના ક્રમથી સાધુ અને ગૃહસ્થના જીવનની આચાર-પ્રક્રિયા-યમ-નિયમાદિનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન કરેલું છે તેની સાથે દિગ્ બરાચાર્ય શુભચન્દ્રાણિએ રચેલા જ્ઞાનાર્ણવ તથા કાર્તિકેયની અનુપ્રેક્ષામાંનાં પદસ્યાદિ ધ્યાનેાનુ સ્વરૂપ સરખાવી શકાય. ૧ આ સિવાય આયુષ્ય જાણવાની-કાલસાનની રીત, નાડી-સ્વરોદયજ્ઞાન, પરકાવપ્રવેશ, તથા છેલ્લે વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, મિશ્રિત અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરી પોતાનો સ્વાનુભવ બતાવ્યો છે.

આ યોગશાસ્ત્ર એ જૈનોનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અને આચારનો મહત્ત્વનો પાઠ્યગ્રંથ છે. આ ઉપરાંત આમાં પ્રસંગાનુસાર દર્શનો, તથા ચેત્યવદન, ગુરુવદન, આવશ્યક, પ્રત્યાખ્યાન (પમ્પદ્ધિ) આદિ સૂત્રોના અર્થો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આમાં આવકો માટે જન્મથી મરણ સુધીમાં કરવા લાયક તમામ અનુષ્ઠાનોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

અન્યની મૂળભાષા સંસ્કૃત હોવાથી આવકોને તેટલો અભ્યાસ ન હોવાથી, એ ગુજરાતીમાં તેને અનુવાદ લાય, તો સંસ્કૃતભાષાના અનભિસ-અભિગુને પણ સ્વાધ્યાય-વાંચન સુલભ થાય.

જો કે પહેલાં અપૂર્ણ ભાષા-તરો થયાં છે; ૫. પૂ. આગમોદ્ધારક શાસનસંરક્ષક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્ચ મની યોગશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અનુવાદ કરાવી પ્રગટ કરવા પ્રેરણા પામેલા શ્રાદ્ધધર્મપરાયણ ગોત્રીયદ મગનભાઈ ચોકસી તરફથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અભ્યર્થના થયેલ, પરંતુ પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય જવાથી તે માટે વિલગ થયો.

પ્રા. કુલધમભાલા મહાકથા, તથા પ્રા. સમરાદિત્યમહાકથાના અનુવાદ પૂર્ણ થયા બાદ તેઓએ પુનઃ રમરણ કરાવ્યું, જેથી તે કાર્યનો આરંભ કરી, સતત કાર્યશીલ બની, ધાર્યા કરતા ઢક સમયમાં સમગ્ર અનુવાદ શાસનતંત્રની સહાયતાથી, તથા સહવર્તી શિષ્યો મુનિરાજ શ્રી મનોરાસગરજી, મુનિ શ્રીનિર્મળસાગરજી, મુનિશ્રી નંદીપેણસાગરજી અને મુનિ શ્રી જયભદ્રસાગરજીના સહકારથી પૂર્ણ કર્યો.

તેમાં કોઈ ત્રુટિ ન રહેવા પામે, તે માટે પડિતવર્ષ લાલચદ્ર ભગવાન ગાંધી પાસે સંશોધન કરાવી મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાવ્યું, તે હાલમાં પૂર્ણ થઈ પ્રકાશના આવે છે.

—આજે તે સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ વાચકવર્ગના હસ્તક્રમમાં સમર્પણ કરી કૃતાચરિતા અનુભવુ છું. ગોહાજી જૈન ઉપાગ્રમ, મુંબઈ. સવત ૨૦૨૫ માધ શુ. ૫ ચિ. હેમસાગરસરિ

૧. દિ. વિર્ધાન શુભચન્દ્રનો જ્ઞાનાર્ણવ, શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્ર સાથે ઘણા પ્રલોકોમાં, સામ્ય ધરાવે છે કેટલાક શુભચન્દ્રને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પહેલા થઈ ગયેલા સમજી તેના અથર્થથી હેમચન્દ્રાચાર્યે અવતરણો-શ્લોક-પરાવર્તનો કર્યા હશે-તેવી શકા કરે છે. પરંતુ અમારી સમગ્ર પ્રમાણે ૫. યોગી શુભચન્દ્રનો સમય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પછીનો છે ૫. આચાર્ય શ્રી શુભચન્દ્ર રચેલ જ્ઞાનાર્ણવ (યોગપ્રદીપાધિકાર)નું ૧ તાકડપત્રીય પુસ્તક જે સ ૧૨૮૫માં ડી. શુ. ૧૦ ના ગોમડલમાં લખાવીને જાહિણિ સચતિકાએ ખ્યાનાધ્યયનશાલી તપઃશ્રુત-નિધાન તત્ત્વજ્ઞ યોગી મહાત્મા શુભચન્દ્રને અર્પણ કર્યું હતું. તે એ જ શુભચન્દ્ર જણાય છે. પાટણ (ગુજરાત)માં ખેતરવસી પાડાના જૈન ભાડારમાં નં. ૧૩ની એ પ્રતિનો અતિમ ઉદ્દેશ અમે પાટણ જૈન ભાડાર-ગ્રંથસૂચીમાં દર્શાવ્યો છે. (ગાયકવાડ ઓ સિરીઝ નં. ૭૧ જુઓ ૫ ૨૭૧-૨૭૭) એથી સહવિત છે કે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યના સ્વોપસ્ર યોગશાસ્ત્રના આધારે શ્રીશુભચન્દ્રે જ્ઞાનાર્ણવની રચના કરી હશે.

—લા. ભ.

ખીજ ભોજોપભોગ-વિરમણ ગુણવ્રતનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરાવ્યો છે. વજ્રવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં મદિરા-પાનના ત્યાગનો અનેક પ્રકારે બોધ કરાવ્યો છે, માંસાહારના દોષો દર્શાવી તેના આહારનો નિષેધ કર્યો છે. મતી-નતરતું ખંડન કયું છે. માખણ, મધ, પાંચ પ્રકારનાં ઉદુગ્ધર-ફલ-ભક્ષણ, અનંતકાય, અચાત ફલ-ભક્ષણ-નિષેધ, રાત્રિ-ભોજન-વર્જન, કાચા ગોરસ-મિશ્રિત વિદલ, જનુમિશ્ર ફલ, ફલ આદિ અલક્ષ્ય તજવા ઉપદેશ આપ્યો છે. ઢળ અનર્થક-ક-વિરમણ નામના ગુણવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતાં આર્ત-રોદ્ર નામના દુઃખીનને તજવા, પાણીપદેશ અને વિવિધ પ્રકારના પ્રમાદને પૂરિહરવા સમજાવેલ છે. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં ૧લા સામાયિકનું સ્વરૂપ, તેનાથી થતી ઈર્ષ-નિર્જરા-એ સંબંધમાં ચક્રાવતંત્રકની કથા, ૨ જા દેશાવકાશિક વ્રતનું સ્વરૂપ, પૌષધવ્રત નામના ૩ જા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવી ચુલનીપિતાની કથા, ૪ થા અતિથિસ વિલાગણું સ્વરૂપ સમજાવતાં સુપાત્રદાન વિષયક સંગ્રમકની કથા કહેલી છે. આવકની આર વ્રતોના અતિચારો સમજાવી ૫ દર પ્રકારનાં ઈર્ષદાનના વેપાર-ધંધાનો ત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે.

મહાશ્રાવકની આખ્યા સમજાવતાં પોતાનું શુભ દ્રવ્ય વાવવાનાં સાત ક્ષેત્રો (૧ જિનબિબ, ૨ જિનમંદિર, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા) વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. પ્રાસંગિક દિગ્ગમ્યરમતની માન્યતાને અયોગ્ય સાબિત કરી છે. મહાશ્રાવકની દિનચર્યા, ચૈત્યપૂજા, જિન-વદનની વિધિ સમજાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ આદિ મૈત્ર્યવદન પ્રસંગે 'ઈરિયાવહી' આદિ સૂત્રોના 'નમોશ્ચુણું', 'અરિહંતયેઈયાણું', 'ક્ષોગસ્સ' 'પુદ્ગલરવરદીવહુદે', 'સિદ્ધાણું શુદ્ધાણું', 'જય વીધરાય', 'વંદનક', આદિ પ્રાકૃત સૂત્રોના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. ગુરૂવંદન વિધિ, ઉભયકાલ પૂજા, ૨૫ આવ-સ્થકો, ગુરૂવંદનના ૩૨ દોષો, ગુરૂ-શિષ્યના આલાપો, ૩૩ આશાતનાઓ, પ્રતિક્રમણ-શબ્દની વ્યાખ્યા કાયોત્સર્ગ-વિધિ, કાયોત્સર્ગમાં તજવાના ૨૧ દોષો, પ્રત્યાખ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ત્યાર પછી રાત્રિ-કૃત્ય સમજાવતાં સ્ત્રીઓનાં અગોની વૈરાગ્યાત્મક તાત્ત્વિક વિચારણા પ્રગ્ને સ્થૂલભદ્રની અને વ્રત-પાલનની દૃઢતા વિષયક કામદેવ શ્રાવકની કથા, ઉત્તમ મનોરથોનું ચિત્તન, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિભાઓનું સ્વરૂપ, સમાધિ-મરણ તે માટે આનંદ શ્રાવકની કથા, શ્રાવકત્વની પ્રશસા, શ્રાવકની શ્રેષ્ઠગતિ જણાવી છે.

[૪થા પ્રકાશમાં—] આત્માનું રત્નત્રયી સાથે ઐક્ય, આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ, કોષાદિ ચાર કપાયોનું સ્વરૂપ, કપાય અને ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય, મન-શુદ્ધિ વિના તપની નિષ્ફલતા, ક્ષેપ્યાઓનું સ્વરૂપ, રાગ-દ્વેષની દુર્જેયતા, બનેના વિજયના ઉપાય, સમતા(સામ્ય)નો પ્રભાવ, અનિત્ય, અશરણ, ભવ ઐકત્વ અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્ત્રવ, સવર, નિર્જરા, ધર્મસ્વાખ્યાતતા, યોધિદુર્લભતા, લોક અને એ બાર ભાવનાઓનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ, સામ્ય-ફલ, ધ્યાનનું સ્વરૂપ, મૈત્રી, પ્રસાદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય ચાર ભાવનાઓ ધ્યાન કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

[૫મા પ્રકાશમાં—] પ્રાણાયામ, ઝેચક, કુભક, પૂરક વગેરેના બેદો, તેની વિધિ, નેત્રું ક્ષત્ર, પ્રાણનાં સ્થાન વગેરે, ગમગમ પ્રયોગ, ધારણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન વાસુનું સ્વરૂપ, પ્રાણાદિ જ્યેષ્ઠું કળ, ધારણા, વિધિ-ફલ, પવનની ચેષ્ટા, પવન-ચાર વગેરે જ્ઞાનનું ફળ, કૌમારિ ૪ મંડલ, પુર-દર વગેરે ૪ વાસુ, તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ, કાર્યને અનુવર્તી વાસુ-ફળ, નાડી-સ્વરૂપ અને ફળ, કાલ(મરણ)-જ્ઞાન, મૃત્યુકાલ નિર્ણય માટે બાલ લક્ષણ, ખીજ પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન, સ્વપ્નદારા, ખીજ નિમિત્તો, શકુનો, આતુર-શકુન, ઉપશૃતિ, શર્મશર પુરુષ, પ્રમ-લક્ષને અનુવર્તી, મેપ વગેરે રાસિઓમાં લક્ષાધિપતિઓ, ૧૩, વિદ્યા-દારા કાલ-મૃત્યુજ્ઞાન, જગ-પરાજય જાણવાનો ઉપાય, પ્રકારા-નરે કાલજ્ઞાન, પવન-નિત્ય અને બિન્દુ-નિરીક્ષણના ઉપાય, નાડી-પાદવર્તન-શુદ્ધિ, સચાર-કળ, વેધવિધિ, પરકાય-પ્રવેશ વિષયક વિમર્શ.

[૬ ક્રા પ્રકાશમાં]—પર્યાય-પ્રવેશ અપારમાર્થિક જળાવી, પ્રાણાયામ મોક્ષ-હેતુ નથી—એમ સૂચવેલ છે અત્યાહાર અને ધારણાનાં સ્વરૂપ તથા ફળ દર્શાવ્યા છે.

[૭ મા પ્રકાશમાં]—ધ્યાન કરવા ઈચ્છનારનો કંમ, ખ્યાતા અને ધ્યેયનું સ્વરૂપ, ૧ પ્રાર્થિવી, ૨ આગનેથી, ૩ વાયવી, ૪ વાયુથી અને ૫ તત્ત્વ ધારણાનું સ્વરૂપ, પિંડસ્થ ધ્યેયનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

[૮ મા પ્રકાશમાં]—પદ્મસ્થ ધ્યેયનું લક્ષણ, ફળ, પદમયી દેવતા, મંત્રરાજના ધ્યાનનું ફળ, પરમેષ્ઠિ-વાચક પદમયી દેવતા, તેના પ્રકારો, સયુષ્ઠિ-સહિત અન્યમંત્ર, તેનું ફળ, પ્રકારાન્તરે ધ્યાન સમજાવેલ છે.

[૯ મા પ્રકાશમાં]—રૂપસ્થ ધ્યેય સમજાવી અશુભ ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો છે.

[૧૦ મા પ્રકાશમાં]—રૂપાતીત ધ્યેય ૧ આઝાદિયય, ૨ અપાયવિયય, ૩ વિપાકવિયય, ૪ સંસ્થાનવિયયનો પરિચય કરાવી લોકધ્યાન, ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજાવેલ છે.

[૧૧ મા પ્રકાશમાં]—શુકલધ્યાન, તેના અધિકારી, તેના ચાર બેદો, અમનસ્કપણામાં પણ કેવલીની ધ્યાન-સિદ્ધિ, શુકલધ્યાનના ચાર પ્રકારો, ધાતિકર્મો, તીર્થ કરના અતિશયો, આમાન્ય-કેવલિનું સ્વરૂપ, કેવલિ-સમુદ્ધાત, રોસેથી પરણ્ય, સિદ્ધાત્માના ઊર્ધ્વગમનનાં કારણો સમજાવેલ છે.

[૧૨ મા પ્રકાશમાં]—અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વનું કથન, ૧ વિક્ષિપ્ત, ૨ યાતાયાત, ૩ મિલ્લિ અને ૪ સુલીન બેદોવાળું ચિત્ત સમજાવી (નરાલંબન ધ્યાન, યોગીનું સ્વરૂપ, ૧ બાહ્યાત્મા, ૨ અન્તરાત્મા અને ૩ પરમાત્માનું સ્વરૂપ, આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય, ગુરુ-પારતંત્ર્યની આવશ્યકતા અને ગુણવત્તા, ગુરુનો ઉપદેશાનુસાર યોગીનું વર્તન, ઔદાસીન્ય, તેનું ફળ, ઈન્દ્રિય-રોધ, નિષેધ, મનની રિધરતાનો ઉપાય, મન પર જળ મેળવવાનો વિધિ, તેનું ફળ, અમનસ્કપણાનું ફળ, ઉપદેશનું સર્વસ્વ યોગશાસ્ત્રની રચનામાં કારણ, ચૌલુક્ય મહારાજ કુમારપાલ ભૂપાલની પ્રાર્થના પ્રકાશિત કરેલ છે.

ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાલ વિ સ. ૧૧૬૬થી ૧૨૩૦ના રાજ્યકાલ-સમયે રાજપિં, ધર્માત્મા અને પરમાહત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમ જ મારિ-અર્થાત્ હિંસાના નિવારક થયા. રાજ્યમાં સર્વત્ર અહિંસાની ઉદ્દેશોપણા કરાવનાર-પળાવનાર થયા-જીવોને અભયદાન આપનાર-અપાવનાર થયા. તથા રાજ્યમાંથી શિકાર, જીવાર, મદિરાપાન આદિ વ્યસનોને દેશવટો કરાવનાર થયા એમાં નિમિત્તાભૂત સદ્ગુરુ ધર્માચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમનો સદ્ધર્મોપદેશ કહી શકાય. એ સદ્ગુરુદેશને તત્ત્વજ્ઞાનામૃત-જલનિધિરૂપ તેમના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રમાં સરસ રીતે સંકલિત કરેલ છે, તે સુદ વાચકો વાંચી-વિચારી શકે છે. મહારાજ કુમારપાલે આ યોગશાસ્ત્રનું ગૌરવ કરી તેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ’ નામનો પદ્યબંધ કર્યો હતો.

વીતરાગસ્તોત્ર-શ્લોક, કુમારપાલ-પ્રબંધ વગેરે અન્યમાં જણાવેલ છે કે જૈનધર્મ સ્વીકારતાં પહેલાં કોઈ વાર મહારાજ કુમારપાલે અલક્ષ્ય-લક્ષણ કથ્યું હતું, તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ગુરુજીએ તેમના માટે રચેલ વીતરાગ-સ્તોત્રના ૨૦ પ્રકારો અને પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકારોનું પ્રતિદિન પઠન-પાઠન કરવા સૂચવ્યું હતું, જેથી ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ સાથે જીવન વિશુદ્ધ અને તે પ્રમાણે મહારાજ સ્વાધ્યાય કરતા હતા.

મહારાજ કુમારપાલના પઠન-પાઠન માટે વીતરાગસ્તોત્ર, યોગશાસ્ત્ર વગેરેની પ્રતિઓ સોનેરી અક્ષરોથી લખાવેલી હતી— એવા ઉદ્દેશો મળે છે. વર્તમાનમાં એ અપ્રાપ્ય છે, તેમ છતાં તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ૨૧મા વર્ષે વિ સ. ૧૨૫૧માં ભીમદેવ (બીભ) મહારાજના રાજ્યમાં દલોવતી (ડલોઈ) ના શ્રીમાલા શ્રીવક

દેવધરે લખાવેલ અને વટપદ્મ (વડોદરા)ના ૫ વેાસરિના હાથે લખાએલ સવૃત્તિ યોગશાસ્ત્રનું તાડપત્રીય પુસ્તક ખ ભાતના શ્રી શાંતિનાથ જૈન ભ કારમાં વિદ્યમાન છે, તેનો અતિમ ઉલ્લેખ પિટર્સનના રિપોર્ટ ૩. ૫. ૭૭ માં છે. 'વટપદ્મ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો' નામના લેખમાં અમે તે દર્શાવ્યો છે (જુઓ 'ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ' સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૩૩૫, પૃ. ૪૧૧-૪૧૨) પાટણ, ખ'ભાત વડોદરા, જેઠલમેર વગેરેના અનેક પુસ્તક-ભંડારોમાં-જ્ઞાનમંદિરોમાં સ્વાધ્યાય પુસ્તિકાઓમાં પ્રકરણ સંગ્રહોમાં, યોગશાસ્ત્ર મૂળની તથા સ્તોત્રપદ્ય વૃત્તિની અનેક પ્રતિઓ મળી આવે છે. જેસલમેર અને પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારોની વર્ણનાત્મક સૂચી (ગા. ઓ. સિ નં. ૨૧, ૭૬) વગેરેમાં અમે સૂચવેલ છે.

મારા સ્મરણ પ્રમાણે ૫૦ વર્ષો પહેલાં કલકત્તા-એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બે ગાલ તરફથી બિબ્લિઓ થેકા ઇન્ડિકામાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ થી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ગાળામાં આ યોગશાસ્ત્ર વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થતુ હતુ, ત્યારે સ પાઠક સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિએ વિશુદ્ધ સંપાદન માટે તેની ૨૭ પ્રતિઓ એકત્ર કરી હતી. સ. ૧૯૭૩માં તેમનાં અમરેલીના ચાતુર્માસમાં તેમાંની કેટલીક પ્રતિઓ પાઠાન્તરે મેળવવા મેં જોઈ હતી. એ પ્રકાશન પૂર્ણ થયુ બાણુવામાં નથી, તેમ છતાં તેમના શિષ્ય સદ્ગત શ્રીવિજયભક્તિસૂરિજીના સદુપદેશથી શયેલી આર્ચિફ સહાય દ્વારા ભાવનગરની જૈનધર્મ-પ્રસારક સભાએ ઈ. સ. ૧૯૨૬, વિ. સ. ૧૯૮૨માં વિવરણ-સહિત યોગશાસ્ત્ર પ્રતીકારે પ્રકાશિત કરેલ છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં તેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

શ્રી હેમચ દ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણમાં પ્રસંગાનુસાર સ્તુતિ દ્વારિ શિક્ષા, વીતરાગસ્તવ અભિધાન ચિતા-મણિ કૈશ, શબ્દાનુસાસન, ત્રિપણિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર વગેરે પોતાની કૃતિઓનાં અવતરણો પણ આપ્યા છે.

તેનો આ ગૂર્જરાનુવાદ સ્વી આગમેશ્વરક સદ્ગત શ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્યરત્ન આચાર્ય બ્રહ્મિભસાગરસૂરિએ જન-સમાજ ઉપર ખાસ કરીને ગુજરાતી વાચકો ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે.

—આ પહેલાં યોગશાસ્ત્રના ભાષાન્તર માટે કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. તેમાં ૫. કેસરવિજયજી ગણિ (પાછળથી આચાર્ય)નો પ્રયત્ન ગણ્યવી શકાય. તેમણે આરે પ્રકાશિત બાલાવજોધપ્પ સક્ષિપ્ત ભાષાન્તર સંવત ૧૯૬૪ માં પ્રકાશિત થયેલ, જેની સ. ૧૯૮૦ માં ચોથી આવૃત્તિ સુ મઈમા પ્રકાશિત થઈ હતી, જે હાલ મળતી નથી. એ જ અરસામાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગુજર્ત તરફથી સભિષ્ ભાષાન્તર સાથે યોગશાસ્ત્ર મૂળ માત્ર ચાર પ્રકાશો પ્રકાશિત થયેલ છે જેનો અભ્યાસ શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અને તેની શાખાઓમાં તથા બીજી પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવે છે, તથા તેને ધાર્મિક પરીક્ષાઓમાં પણ જી સું સ્થાન અપાયુ છે, પરંતુ તેમાં પણ તે પ્રથમના ૪ પ્રકાશોની જ પરીક્ષા થાય છે તેમ જ વર્તમાનમાં કેટલેક સ્થળે ચાતુર્માસમાં મુનિરાજો વ્યાખ્યાન વાંચવા માટે યોગશાસ્ત્રની પસંદગી કરે છે, તેમાં પણ પ્રથમના ચાર પ્રકાશોનાં વ્યાખ્યાનો વાંચાય છે.

મૂળ શ્લોકો સાથેનો પ્રસ્તુત અનુવાદ, આ. શ્રી હેમચ દ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણ સાથે સ્વેચ્છ સ પૂર્ણ યોગ શાસ્ત્રના આરે પ્રકાશોનો-સગલજ આર હજાર શ્લોકોનો અનુવાદ છે. એ કાલિન ૮ પેઠ સાઈડ મોટા કદનાં ૫ પૃષ્ઠમાં પ્રથમ વખત પ્રકાશિત થઈ વાચકો સમગ્ર રજુ થાય છે. આ અનુવાદ ધણી સાવધાનતાથી કરેલો જાણી શકાશે અને વાચતાં-વિચારતાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જાણી શકે. પદન-પાદનમાં તેનો સર્વત્ર પ્રચાર થાય-એ આવશ્યક છે. એના સદુપદેશ-પ્રચારથી હિંસાઓ અટકે, અધિકારીઓ અને પ્રજાજનો સત્તાના પગપાત્રી અને, ચોરીઓથી અટકે, સદાચારી અને, સ્વદ્ધારાસ તોપી, પરસ્પરી સહોદર, નીતિમાન અને, પરિશ્રમનું પરિમાણ કરી ન્યાયમર્ગે જીવાર્જન કરેલ દ્યોને ધર્મકર્તવ્યોમાં અને રાન્માર્ગમાં વાપરનાર થાય, શિકાર, જૂગાર, મદિરાપાન આદિ દુર્મસનો-દુર્મુખોને તથા માંસાહારને તજનાર થાય, મદ્યપી-મસ રહારી અને, એથી પોતે સુખો થાય અને બીજાને સુખી કરે-ગ્રીજ છુગેને શાંતિ આપવાથી પોતે માનિ મેળવી મકે. એ આશા

અસ્યાને નથી, સંભવિત છે.

અત્યત દુ.ખ સાથે જન્માવણું પડે છે કે, વર્તમાનમાં ભારતમાં-આર્યદેશમાં અહિંસાને બદલે હિંસાને ઉત્તેજનો-પ્રેક્ષાઓ-પ્રેતસાહનો અપાર્થ રહ્યાં છે, તેના પ્રચારે થઈ રહ્યા છે. માંસ, મત્સ્ય, ઇંડા આદિના અભક્ષ્ય-અનાય આહાર તરફ ધલધલવાઈ રહ્યા છે-મુઝ્ય-અમળનો દોરવાઈ રહ્યા છે-તેઓ પ્રસ્તુત યોગ શાસ્ત્રના સદુપદેશોમાંથી શુભ ગ્રેરણા મેળવી એથી વિરત થાય-એમ ધ્વજીએ.

મહર્ષિ પત જલિના ગોગાતુજાચનમાં મુચ્ચવેલ યમ,નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા-સમાધિ-એ અષ્ટાંગ યોગતુ સાચુ સ્વરૂપ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રદ્વારા સમજ સંજ્ઞનો સાચા યોગીઓ બને, મહર્ષિ પત જલિએ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એને યમ કહ્યા છે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે એને મહાવ્રતો અને અભ્યુવ્રતોના સ્વરૂપમાં સમજાવ્યા છે. મહર્ષિ પત જલિએ 'ઝહિં સા પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ ભૈરવ્યામ.' એવું સૂત્ર રચ્યું છે-અર્થાત્ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતા, તેની સમીપમાં વેરનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે લોકોમાં પ્રચલિત વિવિધ પ્રકારની હિંસા તજવા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, તથા અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરનારા-કરાવનારા યોગીશ્વરો-અહિં-તો-તીથિ-કરાના સાંનિધ્યમાં ભવિતિવેર-વાળા પ્રાણીઓ પણ વેરનો ત્યાગ કરે-છેએ દર્શાવ્યું છે. એવી રીતે સત્યની અયોધની, બ્રહ્મચર્યની અને અપરિગ્રહની પ્રતિષ્ઠા થતાં ઉત્તમ લાભો સૂચવ્યા છે.

વિદ્યાભ્યાસ ગી સદ્યુજ્જ્વાલુરાગી સરલપ્રકૃતિ ઉદારચિત્ત અનુવાદક આચાર્ય શ્રી હેમસાગરસૂરિજીનો યોગશાસ્ત્રનો ધન્યવાદાદ્ આ અનુવાદ-પરિશ્રમ, તેમના પહેલા પ્રયત્નો આ. કુવલયમાલાકથાનો અનુવાદ, પ્રા. સ્મરપદિક-મહાકથાનો અનુવાદ આદિની જેમ અધિક સફલ અને ઉપયોગી થાય એવી આશા રાખીએ અને આશા છે કે-એવી રીતે શીર્ષિક શીલાચાર્યના આ. ૫૪ મહાપુરુષોના ચરિતના એમના અનુવાદને થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થયેલો આપણે જોઈ શકીશું.

આવા અત્યત ઉપયોગી શાસ્ત્રના શુભ સંપાદનકાર્યમાં અનુવાદક આચાર્યશ્રીએ, વિશેષ યોગ્યતા ન ધરાવનાર મારા સરખા અલ્પજ્ઞને જોડયો, એને હું મારું સદ્લાભ સમજુ છું. આ શાસ્ત્રના સહસંપાદન કાર્યમાં મે અલ્પમતિ પ્રમાણે શુદ્ધશ્રુતિથી આવધાનતાથી યથાશકય પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં મ દમ્ભતિને લીધે અથવા દષ્ટિદોષથી સ્ખલના થઈ ગઈ હોય, કે રહી હોય તેની હું ક્ષમા ચાચું છું. શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે રહેલી સ્ખલનાઓ શુદ્ધ કરીને સુદ સંજ્ઞનો વાંચે-વિચારે અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે-તો આભારી થઈશું. બીજા આવૃત્તિ-પ્રસંગે સુધારી શકારો

—શૈલ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડના ન્યવસ્થાપકોએ ધણું ઉપયોગી ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ ગ્રન્થોત્તુ પ્રકાશન કર્યું છે. એમના પ્રકાશનોમા વિશેષ યચસ્વી કહી શકાય-એવું આ પ્રકાશન ગણાશે. શાસન કરનાર શાસકોમાં-રાજ-પ્રજામાં સુસંસ્કાર સ્થાપન કરનાર, ઉત્તમ ગ્રેરણા અપનાર, આ લોકોત્તુ અને પરલોકોત્તુ હિત કરનાર આવા ગ્રન્થોના અનુવાદો, દેશની અનેક ભાષાઓમાં હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરેમાં પણ થાય, તથા તેના પૂન-પાઠનાદિ પ્રચાર થાય-એ અભીષ્ટ છે-હિતાવહ છે. આ શાસ્ત્રના પૂન-પાઠનથી મુમુક્ષુ સર્વ કોઈ ભય આત્મા સમ્યગ્-જ્ઞાન શ્રદ્ધાન અને ચારિત્ર્ય રત્નત્રયતુ આગવન કરી મોક્ષ મેળવવા સક્તિશાળી થાય-એવી શુભેચ્છા સાથે વિરચું છું

સવત ૨૦૨૫ માધ શુ ૫ શુષ્ઠ
વડી વાડી, રાવપુરા, વડોદરા

લાલચંદ લગવન ગાંધી.
[નિવૃત્ત 'જૈનપદિત' વડોદરા-રાજ્ય]

ઉપક્રમણિકા

(લે. ગ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.)

‘આર્યાવર્ત’ તરીકે નિર્દેશિતા અને બંધ્ય જૂતકાળ તથા ગૌરવાંકિત નૈતિકતાદિ માટે સુપ્રસિદ્ધ એવા આપણા આ દેશનું ‘ભારત’ વર્ષનું એ અહોભાગ્ય છે કે એને સમસ્ત જગતમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવામાં એના ‘નંદન’વન સમાન ગણાતી ‘ગુર્જર’ જૂમિનું-ગુજરાતનું સમર્પણ મહામૂલ્યશાળી અને નોંધપાત્ર છે. આ ગુજરાતના અનેક પનોતારી-પુણ્યશાલી પુત્ર-પુત્રીઓએ પોતાનાં સત્કાર્યોથી એને ચિરંજીવી સત્કીર્તિ સંપાદિત કરાવી છે, આવા એક ગુર્જરરત્ન ધ કુકાના નરવીર અને ‘મોઠ’ વશ્યુક જ્ઞાતિના શણુગારરૂપ ચત્રચ અને ચાહિણી નામના જન્મદાતાઓનાં નામોને અમર કરનાર તે ‘કલિકાલસર્વજ’ હેમચન્દ્રસૂરિ છે. આ ‘પૂર્ણતલ્લ’ ગચ્છના દીપકે સાહિત્યસર્જનદ્વારા જે યશ પ્રાપ્ત કર્યો તે તેમ જ એમની વિદ્વાનો જે પ્રભાવ પકડ્યો તે બને જૈન જનતા પૂરતા મર્યાદિત રહ્યા નથી, આથી તો ભારતીય તેમ જ અભારતીય અજૈન સાહ્યોએ પણ એમનાં જીવન અને કવનને ઉદ્દેશને વિવિધ ભાષામાં અભ્યાસ દષ્ટિકોણથી મનનીય કૃતિઓ રચી છે. આ દિશામાં મેં પણ નીચે જુળ્ય નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે—

(૧) સૂરિવર્ષના જીવનવૃત્તાન્ત ઉપર પ્રકાશ પાઠનારી એક કામચલાઉ સૂચિ મેં “ચતુર્વિંશતિ-પ્રગાન્ધનો ગુજરાતી અનુવાદ” (૧) નામની મારી ‘કૃતિ’ (પૃ. ૨૪૪)માં આપી છે.

(૨) આ આચાર્ય પ્રવરની જીવનરેખા અને વિશેષતઃ એમની અનેક વિધ કૃતિઓનાં નામાદિ વિષે મેં “કલિકાલસર્વજ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ એટલે ?” નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે.

(૩) એમની પાઠ્ય (પ્રાકૃત) કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં મેં આપ્યો છે.

(૪) સિદ્ધહિમશખાનુશાસન (અ. ૮)ની સ્વોપદા વૃત્તિગત ‘અપભ્રંશ’ મુકતકો મારા પશ્ચાત્તક અનુવાદપૂર્વક મેં રજૂ કર્યો છે.

(૫) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ખ. ૧-૨)માં આ સૂરીશ્વરની સંસ્કૃત રચનાઓની રૂપરેખા સાધનાનુસાર વિષયદીઠ મેં આલેખી છે.

(૬) સુબંધ સરકારની માલિકીની અને વર્તમાનમાં “ભાંડારકર આચાર્યવિદ્યાસ શોધન મંદિર”માં રખાયેલી જૈન સાહિત્યની વિવિધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો પરિચય આપતી વેળા મેં કેટલીક કૃતિઓ વિષે પણ “Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vols XVIII & XIX)” માં—વર્ણનાત્મક સૂચીપત્રમાં વિચાર કર્યો છે.

(૭) જૈનસાહિત્ય કા વૃદ્ધ દ્રવિદાસના ચતુર્થ ભાગ માટે મેં જે આગમિક પ્રકરણો પૂરતું લખાણ ગુજરાતીમાં તૈયાર કર્યું હતું, તેનો હિન્દી અનુવાદ હાલ હપાય છે. આ લખાણમાં હૈમ કૃતિઓની અને ખાસ કરીને યોગશાસ્ત્રે વગેરે યોગવિષયક કૃતિઓની મેં નોંધ લીધી છે.

૧. આ તેમ જ મારી અન્ય કૃતિઓ તથા મારા લેખો વગેરેના ધર્ણાખરાં પ્રકાશનોની નોંધ મેં હીરક-સાહિત્ય-વિહારમાં લીધી છે.

જે ૦ સં ૦ સા ૦ ધ ૦ (ખંડ ૨, ઉપખંડ ૨, પૃ. ૧૪૨-૧૫૬)માં 'યોગશાસ્ત્ર' અને એની સ્વેપ-પ્રવૃત્તિ તેમ જ એની કથાગિરમા વગેરે અન્ય વિવરણાત્મક કૃતિઓ વિષે એ કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે એટલે બહીં તો અપપૂરતી જ બિનાઓ હું આપું છું.

જૈનસાહિત્યમાં અહિંસા, અનેકાન્તવાદ અને કર્મસિદ્ધાંતના નિરૂપણની જેમ 'યોગ' પણ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. એ મોક્ષ મેળવવાનું એક અનુપમ સાધન છે. આથી કરીને આ વિષય હેમચન્દ્ર-સૂરિના પૂર્વકાલીન તેમ જ ઉત્તરકાલીન શ્રમણોએ અને અમુક અંશે શ્રમણોપાસકોએ પણ હાથ ધર્યો છે એનો યથાચોગ ઉલ્લેખ તો સ્થળ-સંક્રાંત્યને લઈને હું જતો કરું છું.

પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રને 'અધ્યાત્મોપનિષદ્' તેમ જ 'અધ્યાત્મવિદ્યોપનિષદ્' પણ કહે છે. આ સંસ્કૃત અથવા યોગોપાસનાના અભિલાષી પરમાર્હત કુશારપાળની અભ્યર્થનાથી શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુની વાણી અને સ્વાનુભવને આધારે સંસ્કૃતમાં રચાયો છે. એ ગ્રંથસ્થોને પણ યોગની નિસરણી (નિઃશ્રેણી)એ આશરે કરનારો તેમ જ મુમુક્ષુ જનોને વળ્લવચ્ચ જેવો છે. એ ન્યૂનાધિક પલ્લોવાળા બાર પ્રકાશમાં વિભક્ત કરાયો છે. પાંચમો પ્રકાશ સૌથી મોટો અને છઠ્ઠો સૌથી નાનો છે. એમાં અનુક્રમે ૨૭૩ અને ૮ પલ્લો છે. આશરે ૧૨૦૦ પલ્લોમાં 'અનુષ્ટુપ' છંદમાં નિબદ્ધ આ ૩ થનો મોટો ભાગ ગ્રંથસ્થોના-ભાવકોના ધર્મને અંગેનો છે.

આ સમગ્ર ગ્રંથને એ ખંડમાં વિભક્ત કરી શકાય: (૧) પ્રકાશ ૧-૮ અને (૨) પ્ર. ૫-૧૨ પ્રથમ ખંડમાં ગ્રંથસ્થોને ઉપયોગી થાય એવા ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે, તો દ્વિતીય ખંડમાં પ્રાણ-યામાદિનું નિરૂપણ છે. પ્રથમ ખંડના એ ઉપખંડો હોવાનું ચતુર્થપ્રકાશની સ્વોપચ વૃત્તિનો આશ્રય લેતાં જણાય છે. એમાં કહ્યું છે કે પ્ર. ૧-૩માં આત્માના શાનાદિ ત્રણ રત્નોનો વિચાર ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે ભેદ માની કરાયો છે, તો ચતુર્થ પ્રકાશનું આલેખન આ એનો અભેદ માની-બનેની એકતા માનીને કરાય છે. આમ હોઈ એ દ્વિતીય ઉપખંડ નિશ્ચયના અર્થોને આનંદજનક અને મર્ગ-દર્શક થઈ પડે તેમ છે.

સમગ્ર ગ્રંથના અન્ય રીતે પણ એ વિભાગ પડી શકે છે. (૧) પ્રભુતાએ પોતાના શ્રુતબળે જાણેલા તેમજ ગુરુસુખથી જાણેલાં અને સાંભળેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ અને (૨) સ્વાનુભવસિદ્ધ બાબતોની નિરૂપણ. પ્રથમ વિભાગ પ્ર. ૧-૧૧ પૂરતો છે, તો દ્વિતીય વિભાગ ૧૨ માં પ્રકાશરૂપ છે.

જૈન સાહિત્ય ચરણ કરણ, ધર્મકથા, દ્રવ્ય અને ગણિત એમ ચાર અનુયોગોનું નિરૂપણ પૂરું પાડે છે. આ યોગશાસ્ત્ર અને એની સ્વોપચ વૃત્તિ મુખ્યત્વે પહેલાં એ અનુયોગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

આ 'હું કો અવસર્પિણીમાં આપણુ દેશમાં જે કૌશલિક તપભાવથી ચાંદીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

૧-૨ આ બંનેનો તેમજ અન્ય હેમ-કૃતિઓનો પરિચય હેમચન્દ્રીકામાં આપાયો છે, પ્રસ્તુત લખાણ પૃ. ૨૪૮-૨૭૧ માં છે એમાં સ્વોપચવૃત્તિનાં પત્રો માટે આત્માનંદ જૈન સભાનો ઉલ્લેખ છે, તેને બદલે 'જૈન ધર્મપ્રચારક સભા' જોઈએ. આ હેમચન્દ્રીકા ઈ. સ. ૧૯૪૨ માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. ત્યાર બાદ કેટલીક નવીન બાબતો પ્રકાશમાં આવી છે. એથી એનું સંશોધિત અને સંવર્ધિત સંસ્કરણ હવે તો તૈયાર કરાવવું ધો.

૩ આનો પરિચય શ્રી. જુલલકિશોર મુખર્તાદે નિમ્નલિખિત લેખ દ્વારા આપ્યો છે—

“શ્રી. શ્રી હેમચન્દ્ર કે યોગશાસ્ત્ર પર એક પ્રાચીન દિગંબર ટીકા” આ લેખ ગ્રંથ (વ. ૮, અ. ૧૧)માં છપાયો છે. એના આધારે એ કેટલીક વિષયો જૈ. સં. સા. ઈ. (ખંડ ૨, ઉપખંડ ૨ પૃ. ૧૫૪)માં આવી છે.

સ્વામી સુધી જે ચોવીસ તીર્થ કરે શ્યા તેમાંના અંતિમ અને એ દૃષ્ટિએ આસન્નોપકારી મહાવીર-સ્વામીને પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના આઠ પલ્લમાં નમસ્કાર કરતી વેળા હેમચન્દ્રસૂરિએ એમને 'યોગિનાથ' કહ્યા છે સાથે સાથે ચારે મૂલાતિશયોથી એઓ વિશુદ્ધિત હોવાનું એમણે અત્ર સ્તોતન કર્યું છે યોગીનું એક લક્ષણ તે એમનો અસાધારણ સમભાવ છે, તે એમનામાં ચરિતાઈ થાય છે, એ બાબત એમના જીવનના નિમ્નલિખિત બે પ્રસંગો દ્વારા દર્શાવાય છે :-

(૧) દૃષ્ટિવિષય અ ઠકોશિકને એમણે કરેલા પ્રતિબોધ.

(૨) સગમ દેવે કરેલા જાતજાતના પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ ઉપસર્ગો વચ્ચે પણ એમણે ચાલુ રાખેલું આદરણીય ધ્યાન અને એ અધમ દેવની દુર્ગતિમાં પોતે નિમિત્ત બન્યાનું એમને થયેલું દુઃખ-એમની કરુણાદૃષ્ટિ.

કથાઓ-યોગશાસ્ત્રની સ્વોપદા વૃત્તિમાં મૂળમાં બીજરૂપે નિર્દેશાએલી કથાઓ પદ્યલિપિત કરાઈ છે. કથાઓ આઠ ત્રણ પ્રકાર સાથે સંગ્રહ છે. એમાં નાની મોટી એક દર દર કથાઓ છે સૌથી નાની કથા પરપીઠાકારી સ્વપ્નો ત્યાગ કરનાર ઠકોશિકની છે. જ્યારે મોટામાં મોટી કથા ભરત ચક્રવર્તી અંગેની છે. આ કથાઓ કેટલીકવાર આનુપજિત રૂપે છે. એ સુખ્યત્વતા વિષયનો મોધ કરાવે છે. આ કથાઓ ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામી એમ બે તીર્થ કરે પ્રહલદત્ત, સગર, ભરત, સનતકુમાર અને સુભૂમ એ પાંચ ચક્રવર્તીઓ, રાવણ નામના એક પ્રતિવાસદેવ, સગમક નામના અધમ દેવ, આદિ સિદ્ધ મરુદેવા, સતી સીતા અને વનમાલા એ ત્રણ સ્ત્રીઓ, કાલકાચાર્ય અને સ્પૃહભદ્ર એ બે મુનિ-વંશ, રોહિણેય અને મહિક એ બે ચોરો, શ્રેષ્ઠી સુદર્શન, વસુ વૃષભ, હિંસક કાલસૌઠરિક તેમ જ અહિં સાનુરાગી સુલસ એમ વિવિધ વ્યક્તિઓનાં જીવનવૃત્તાંતો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પૂરાં પાડે છે.

વણીનો-કાવ્યકળાના કેવળ રસિક જનોને નહિ પણ એના કાવિદોને પણ આસ્વાદ્ય એવાં વણીનો પ્રસંગોપાત્ત આલેખાયાં છે. જેમ કે દુષ્ટ દેવે વિકૃત્વેલું વિકરાળ વેતાલનું ૩૫ (પૃ. ૪), છ ઋતુઓ (પૃ. ૧૧), દેહ, (પૃ. ૧૪ અને ૨૦-૨૧), હમમ કપ, (૨૨), અરોધ્યા (૨૩), સમવસરણ (૨૬-૨૭) અને પિશાચ (૩૬૬).

નગર નગરીઓનાં વણીનોના પ્રારંભ કિલ્લ રીતે કરાયો છે. અનેકાથ પદો-આ યોગ-શાસ્ત્ર અનેકાથી પદોથી વિશુદ્ધિત છે. દા. ત. આના આઠ પલ્લના લાભવિજય ગણિએ ૫૦૦ અને વિજયસેનસૂરિએ ૭૦૦ અથો કર્યા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રમાણે દ્વિતીય પ્રકાશના ફસમા અને માન-સાગરના મતે બારમા પલ્લના ૧૦૬ અથો ગ્રાનસાગરે કર્યા છે અને તે છપાયાં છે આ અથોની નોંધ રે' જૈ. સ. સા. ઈ (ખ'ક ૨, ઉપખ ૬ ૧)ના ઉપોદ્ધાત ૫ ૬૨-૬૪મા શીધી છે આ ઉપરાંત આ દ્વિતીય પ્રકાશના ૮૫મા પલ્લને લક્ષ્મીને જયસુંદરસૂરિએ શતાથી રચ્યાનું તેમજ કોઈક પલ્લને અંગે અચાતકતૃક શતાથી રચ્યામાના ઉલ્લેખો મળે પણ તેની વાસ્તવિકતા વિચારવી બાકી રહે છે.

૧. એમને અંગે 'મુનિરાજ શીરસૂલભદ્રના જીવનનો એક પ્રસંગ' નામનો મારો લેખ 'જૈ ધ. પ્રકાશ' (પૃ ૫૫ અ. ૪)માં છપાયો છે. જ્યારે ભદ્રાહુસ્વામીએ કરેલા 'મહાપ્રાણ' ધ્યાનનો વિચાર મે 'મહાપાણ (સ મહાપાન કિંવા મહાપ્રાણ) ધ્યાન' નામના લેખમાં કર્યો છે આ લેખ જૈ. ધ પ્ર. (પૃ. ૭૭, અ' ૯)માં પ્રસિદ્ધ રચો છે.

શંકાઓ અને સમાધાન—વૃત્તિકાર હેમચંદ્રસરિએ વિષયને વિશદ, રસ્યક અને સુચોટ બનાવવા માટે જાતે કેટલીક વાર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી એના ઉત્તર આપ્યો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો ચકા ૨૭૧ કરી એનું સમાધાન કયું છે. આ તમામ શંકાઓ અને સમાધાનો એકત્ર કરી એ પ્રકાશિત કરાય તો એક મહત્વનું—હાલે નાનું પશુ પુસ્તક તૈયાર થાય તેમ છે. એ શંકાઓ અને સમાધાનોનો અક્ષિપ્ત નિર્દેશ અત્ર સ્થળ—સ કાચનને લીધે કરી શકતો નથી એટલે ફક્ત એને અંગેનાં પૃષ્ઠાકોનો ઉલ્લેખ કરું છું. કે જેથી એ ઉપયુક્ત પુસ્તક રચનારને સહાયક થઈ પડે—

૫૨, ૫૩, ૭૫, ૮૧, ૮૨, ૮૬, ૯૨, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૬, ૨૨૯, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૪૫, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૯૧, ૪૦૬, ૮૨૧, ૪૨૬, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૫૪, ૪૫૭. કોઈ કોઈ પૃષ્ઠમાં એક કરતાં વધારે શંકા—સમાધાનો છે.

અર્થાન્તરો—પ્રસ્તુત સ્વોપસૃષ્ટિમાં કેટલાક શબ્દોના એક કરતાં અધિક અર્થો અત્તાતરાદિરૂપે અપાયા છે. નમૂના તરીકે એ પૈકી ચોક્કસ કું અત્ર પૃષ્ઠાંક પૂર્વકે નોંધું છું.

અનંગ ૨૫૪	તમ ૩૧૨	૨૭	૩૦૬
અપદેશ ૨૭૧	ધર્મધ્યાન ૫૩૬	તિમિર ૩૧૨	
અભય ૨૬૫	નિર્વેદ ૮૪	દશમદ્વી ૨૮૪	
આબ તર તપ ૪૩૩	પ્રતિકંભય ૩૩૮-૩૩૯	વાગ્મલી ૧૭	
ઉત્તિ ૨૮૪	પ્રાયશ્ચિત ૪૨૬	વિચિકિત્સા ૮૮	
ઉપસર્ગ ૩૭૮	ભગ ૨૮૬	શુકલધ્યાન ૫૫૨	
કૌતુબ ૨૧૭	ભોગોપભોગ ૨૨૨	સંવેશ ૮૪	
ચક્ષુ ૨૬૫	મત્ર ૩૦૬	સમિતિ ૫૭	
છદ્મ ૨૭૮	માર્ગ ૨૬૬	સન્માન ૩૦૪	

આ ઉપરાંત લોગસ્ક્રી માં ૨-૪ જાત તીથ કર્શનાં નામોના સમાન્ય તેમ જ વિશેષ અર્થ અપાયા છે. કેટલાક શબ્દોમાં જે વિશેષતા રહી છે તે પશુ વૃત્તિકારે દર્શાવી છે. દા. ત. સ્વયંશુદ્ધ અને પ્રત્યેકશુદ્ધમાં આ તર (૩૧૭) વિદ્યા અને મનમાં ભેદ ૩૧૫, દિગ્મત અને દેશાવગાસિકમાં તક્ષવત (૨૬૯,) શંકા અને વિચિકિત્સામાં તક્ષવત (૮૮) તેમજ માન અને મદમાં તક્ષવત (૭૪)

પાઠાંતરો—આ વૃત્તિમાં કોઈ કોઈ વાર પાઠાંતરો અપાયાં છે. જેમકે પૃ. ૨૫૦માં રહસ્યામ્યાલ્યાને પૃ. ૩૧૦ માં મહિયા અને પૃ. ૩૭૭ માં ફેન્દામિ.

મતભેદો—આને લગતાં કેટલાક પૃષ્ઠોના અકો નીચે સુબળ છે :

૮૪, ૮૫, ૨૫૬, ૨૫૫, ૨૬૦, ૨૬૪, ૨૮૦, ૨૮૭, ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૨૮, ૩૪૩, ૩૫૪, ૩૬૦ અને ૫૦૬.

શ્રાંઠા અને સમાધાન માટે જે લઘુ પુરતક રચાય તેના એક વિલામ્બરે આ મર્તાતરે રજૂ કરાય, તે તેની ઉપયોગિતામાં વૃદ્ધિ થશે. વિશેષમાં આ મર્તાતરેને વિશદ બનાવતી તેમ જ સમ-વય સાધતી બીનાઓ ને જોડેરા, તે તે વિશેષ આદરણીય થશે.

ન્યાયો-આ સંબંધમાં પૃ. ૨૬૫, ૩૪૬, ૩૫૫, ૩૭૮, ૪૧૪, ૪૨૧, ૪૨૯, ૪૩૫, ૪૫૫ ઈત્યાદિ જોવાં થતે.

સુભાષિતો—સ્વોપચ વૃત્તિમાં કેટલીક વાર સુભાષિતો નજરે પડે છે. દા. ત. જુઓ પૃ. ૯, ૪૨, ૯૯, ૧૦૧ અને ૧૭૮. વિશેષ માટે શ્રીગોપાલદાસ પટેલે કરેલો અનુવાદ જોવો.

આસનો—પ્ર. ૪, શ્લો. ૧૨૪માં નવ આસનોનાં નામો શ્લો. ૧૩૩ સુધીમાં અને એની સ્વોપચ વૃત્તિમાં દસાંવાર્થ છે. આગળ ઉપર એ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ જણાવાયું છે. સ્વોપચવૃત્તિમાં બે આસન માટે મહર્ષિ પતંજલિનાં મર્તાતર અને બે માટે નામર્તાતરનો ઉલ્લેખ છે. શ્લો. ૧૩૩ ની સ્વોપચ વૃત્તિમાં થોડાંક અધિક આસનોનાં નામો છે. અમુક આસનોનો મહાવીર સ્વામીએ ઉપયોગ કર્યોની વાત પણ અત્ર જણાવાઈ છે. આસનોને અંગે જે હેમ કૃતિઓમાં આસનો નામના મારા લેખમાં કેટલીક વિગતો આપી છે. એને એ લેખ જૈન. ધ. પ્ર. વ. ૮૫, અ. ૩ માં છપાયો પણ છે. એટલે અહીં તો અન્યત્ર-આગમો વગેરેમાં આસનોના જે કેટલાક ઉલ્લેખો મારા જોવા-જણવામાં છે, તેની નોંધ લઈ છું. ઠાણ (હા. પ. ઉ. ૧) માં ‘ઉકકુકાસણિય, શબ્દ વપરાયો છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર પત્ર ૩૦૦ માં ગોતોહિયાસણ અને પલિયકાસણનો ઉલ્લેખ છે. આની વૃત્તિમાં અમયદેવસરિએ કેટલાંક આસનોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે ‘ઉકકુકાસ ૧, શબ્દ વિવાહપણ્ણતિ (સ. ૭, ઉ. ૬) માં, નાયાધમ્મકહા (સુચ. ૧, અ. ૫) માં તેમજ જ ઓહનિજ્જુત્તિના લાસ (ગા. ૧૫૯) માં વપરાયો છે ‘ભદ્રાસણ’ શબ્દ નાયા. (સુચ ૧, અ. ૫) માં, પણ્ણવાગરણ (સુચ-૧, દા. ૪) માં, ઓવવાઈય વગેરેમાં નજરે પડે છે. એવી રીતે ‘દ કાસણિય, શબ્દ કપ્પસુત નામના છેવ સુતમાં, વીરાસણ નાયા. (પત્ર ૭૨) માં અને પલિય કાસણ સુપાસનાહચરિય’ (પૃ. ૬૬૫) માં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વિશેષમાં સાગરચંદ્ર કૃત મંત્રાધિરાજકલ્પ (પટલ ૫, શ્લો. ૧૦) માં દંડ, સ્વસ્તિક, પંડળ, કુકકુટ, વજ્ર અને ભદ્ર એ છ આસનોનો ઉલ્લેખ છે.

હૃદયોગ-મહીપિકા અને ઘેરંડસંહિતામાં પણ આસનો વિશે નિરૂપણ છે. સતુલન-‘યાપનીય, તત્રગત પાઠ લક્ષિતવિસ્તરામાંથી લીધા હાગે છે. કેમ કે એની પૂર્વેના કોઈ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થમાં તો એ નથી. પંચાસગ (પંચા ૨, ગા. ૮-૧૦) નો તેમ જ યોગભિન્દુ (ગા ૧૧૦) નો વૃત્તિમાં (પૃ. ૩૮૧) માં અને લક્ષિતવિસ્તરા-ગત ‘ચક્તવ, ના વિવરણનો આ પૂર્વે ઉપયોગ કરાયો છે, છતાં હરિશ્વરસરિનો ઉલ્લેખ નથી. સંપ્રદાયગમ્ય જે કથાઓ વૃત્તિકારે આપી છે, તે પૈકી કોઈ કોઈ આગમમાં નજરે પડે છે.

યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪) ના શ્લો. ૯૩, ૯૪, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯ અને ૧૧૨ એ સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલી મનાતી મહાવીરદ્વાત્રિશિકા નામની ૨૧મી દ્વાત્રિશિકાના શ્લોક ૧૯ થી ૨૪ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

૧ આ અર્થમાં ‘ઉકકુદિય, શબ્દ પણ વપરાયો છે.

એ પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિક્ષા સિદ્ધસેન દિવાકરની જ રચેલી હોય તો એને આધારે યોગશાસ્ત્રમાં ઉપયુક્ત શ્લોકો રચાયાનું મનાય. સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રનામે શકે મહાવીરસ્વામીની પૃ. ૩માં કરેલી એ સ્તુતિ નમુન્યુણુતું સ્મરણ કરાવે છે. ભરત ચક્રવર્તીએ કૌશલિક ઋષભદેવની બે વાર કરેલી સ્તુતિને પૃ. ૨૮ અને ૩૮માં સ્થાન અપાયું છે. આ સ્તુતિઓ તો ગમે તે તીર્થ કરને અંગે થી શકે તેવી છે.

મહાવીર સ્વામીના છન્દસ્થપણાનું પૃ. ૫ માંનું આલેખન પન્થેસણુકરેપ્તુ અને માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો ધર્મગિન્દુના પ્રારભિક ભાગનું સ્મરણ કરાવે છે, પૃ ૭૦ તથા ૨૯૬ ગત ૧શુદ્ધિના આઠ ગુણો વિસેસાવસ્થા ભાગની ગા ૫૬૧ મીમાં દર્શાવાયા છે. એ આવસ્થાની નિઃશ્રુતિની ૨૧મી ગાથા જણાય છે. ‘અગ્નિને અગ્નિ જ ઓલવે’ એ પૃ. ૧૯૮ માંનું કથન ઉત્તરકાલીન માનસાર (અ. ૨૨, શ્લો. ૭) માં પણ જોવાય છે. તો આનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ કયાં છે, તેની તપાસ થવી ઘટે “જતા મે જવ-જિજ્ઞ” વ’ યોગતાં અક્ષરોના ઉચ્ચારણુ માટે ૨અનુદાત ઉચ્ચારિત અને ૪ઉદાત સ્વરો (accent) નો નિર્દેશ કરાયો છે, પરંતુ આજ-કાલ પ્રચલિત અહો કાય, કાયસ’કાસ’ માટે નથી. આ ‘જતા’ વગેરેને લક્ષીને મે લેખ લખ્યો છે અને એ જૈન સત્યપ્રકાશ (વ. ૧૦, અં. ૭)માં છપાયો છે

યાત્રા, યાપનીય, અભ્યાસાધ અને પ્રાચુક વિદાર પૈકી ધણાખરા શબ્દો નાયાધર્મમહાકામા વપરાયા છે.

ઈડા, પિગલા અને સુપુચ્છા એ ત્રણ નાડીઓ પૈકી કઈ નાડીમાં પવન કયાં સુધી વહે છે, તે ઉપરથી એનું શુભાશુભ ફલ તેમ જ મૃત્યુની આગાહી વિષે પાંચમાં પ્રકાશમાં માહિતી અપાઈ છે. અહીં જે કાશ્મીરનાનો વિસ્તૃત અધિકાર છે, તેની વિમતો કોષ્ટક દ્વારા અપાય તો તે વિશેષ ઉપયોગી નીવડે આઠમા પ્રકાશમાં, ૭૫ માં પદ્યમાં સિદ્ધચક્રનો ઉલ્લેખ છે. આ ‘સિદ્ધચક્ર’ ચત્ર પાદલિપ્તકૃત નિર્વાણુકલિકા (પત્ર ૩) માં જે ‘નિત્યપૂજા’ ચત્રનું સ્મરણ કરાવે છે

પ્ર. ૧૧, શ્લોક ૨૪-૪૭ માં તીર્થ કરના અતિશયોનો નિર્દેશ છે એ અભિધાનચિન્તામણિ (કા. ૧, શ્લો. ૫૭-૬૪)માં પણ બીહેમચન્દ્રિએ દર્શાવ્યા છે આ વિષય જે વિવિધ કૃતિઓમાં આલેખાયો છે, તે આખત મેં ‘તીર્થ’ કરની વિશ્રુતિ-અતિશયો અને પ્રાતિહાર્યો’ નામના ચારા લેખમાં બીજી પણ કેટલીક વિગતો સહિત રજૂ કરી છે, આ લેખ જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૭૬, અ. ૧-૭, ૧૨ અને પુ. ૭૭ (અ. ૧, ૨ અને ૬-૭માં) છપાયો છે. આ સંબંધમાં ચારી એક કવિતા નામે તીર્થ કરની વિશ્રુતિ ‘ગિબર જૈન’ વર્ષ ૫૨, અં. ૪માં છપાએલ છે.

પ્રકાશ ૧૨ ના શ્લો. ૧૨ માં સિદ્ધરસનો ઉલ્લેખ છે, એને અંગે મેં ‘સિદ્ધરસ અને રસકૃપ’ નામનો મારો જે લેખ જૈન સત્યપ્રકાશ’ (વ. ૧૪, અ. ૭)માં છપાયો છે, તેમાં કેટલીક ખીના દર્શાવી છે.

પ્રસ્તુત વૃત્તિ અનેક રીતે મહત્વની છે. એમાં પ્રસંગોપાત કેટલીક આખતો જે અપાઈ છે, તે નોંધપાત્ર છે. જેમકે—

૧ આ વાત શ્રુતિમાં એવદાઈ છે ૨ નીચા સ્વરવાળું. ૩ ઉદાત અને અનુદાત બંનેના લક્ષણુવાળું ૪. બીંચા સ્વરવાળું (accute accent) “લાલ્લાશિષુ સમાગેષુ સ્થાનેષુ” સાગે નિષ્પન્નોડુદાત્ત. ” S. K. “સમાહાર: સ્વરિત: —” Pan, 1

પૃષ્ઠાંક બાબત

૭૧ બ્રહ્માંકની કલ્પનાનો આદિકાળ	૧૨૧ દેહકાને ભતિસ્મરણુ જ્ઞાન
૩૭ 'સોમ' વંશની ઉત્પત્તિ	૧૬૪ મંત્રી માટે પરીક્ષા
૩૯ 'સૂર્ય' વંશની ઉત્પત્તિ	+૩૧૫ સિદ્ધના ૧૧ પ્રકારો, અત્યેક પ્રકારના
+૪૬-૪૭ જીવોના ભેદ-પ્રભેદો	સિદ્ધ તરીકે એકેએક વ્યક્તિનું નામ
૪૭-૪૮ ચૌદ યુગ્મસ્થાનકો	૩૫૨ જીંટડીના દુધનું દહીં થતું નથી.
૪૮-૪૯ અજીવાદિ તત્ત્વો	૪૧૬ મૃત્યુ સમયે કીડીઓને પાંખ આવે
૪૯ અંધનાં પાંચ કારણો	૪૧૬ કીડીઓને પાંખ મૃત્યુસમય જણાવનાર છે
૯૧,૧૩૮ ચાવીક	૯૧ સંસારભોગ્યક
૧૩૮ કૌલિક-પાંચરાત્રિક	૮૭ છુદ્દનો ધર્મ
૧૩૮ અરપુસ્થ-અન્યજ	૧૨૮ હરણોની જાતિઓ
૩૩૮ કૃતરા અને સિંહના વર્તનમાં ફેર	૧૩૦ ઉત્કૃષ્ટતાનાં ઉદાહરણો
૩૬૦ મેધજળ વડે અગ્નિ વીજળીનું	૧૪૦ ચોરના સાત પ્રકારો
વિશેષ ઉદ્ધીપન	૧૪૪ શેરડી કેમ મોઠલાય ?
૩૮૮ 'જાંચુલિ' વિદ્યા	૩૦૮ વસુભતિના આદિ દેવો
૧૨૯ અજ્ઞેન દેવોનાં આયુષો	૧૫૩ વિદ્યુત્સિદ્ધિ કરણુ
૮૦ રુદ્રાદિ દેવોની પત્નીઓનાં નામ	૫૦૮ નીરાંત્રી પુરુષના આજીવાયુનાં ગમન અને આગમનની
૩૬૬-૩૬૭ બ્રહ્માદિની વિકંબના	એક અહોરાત્ર પૂરતી સખ્યા

નવીનતા—પ્રતિકમજીની એક સમયે પ્રચલિત વિધિને અંગે જે ૩૩ પદો સ્વોપસૃષ્ટિમાં અપાયાં છે તે આ વૃત્તિની નવીનતા—એક પ્રકારની વિક્ષિપ્તતા પૂરી પાડે છે.

ચિત્તની વિક્ષિપ્ત, ચાતાચાત, મિલ્લટ અને સુલીન એ ચાર ભેદોનું વર્ણન જે સ્વાનુભવને આધારે કરાયું છે, તે આ યોગશાસ્ત્ર પૂર્વેની કોઈ જૈનકૃતિમાં મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી. તો એ ન જ હોય તો આ યોગશાસ્ત્રની અપૂર્વતાનું અને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યની કુશળતાનું સ્તોતન કરે છે પિંડસ્થાદિ ૧ ખ્યાનો તો જ્ઞાનાવલ્યુર્વમાં જ્ઞેવાય છે એ એમના પુરોગામીની કૃતિ હોવા વિષે એકવાક્યતા નથી.

પ્રકાશનો—યોગશાસ્ત્રના પહેલા ચાર તેમ જ એના બારે પ્રકાશો અત્યાન્ય સ્થળેથી, સ્વોપસૃષ્ટિ સંપૂર્ણ અને અપૂર્ણ એમ ઉભાય રીતે છપાએલ છે જૈનધર્મ પ્રસારક સલા તરફથી સંપૂર્ણ અને એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ તરફથી ૧૯૦૭થી ૧૯૨૧ ના ગાળામાં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયા બાદ અપૂર્ણ રહેલ છે.

આંતર શ્લોકો—યો. શા.ની સ્વોપસૃષ્ટિમાં પ્રસંગોપાત આંતરશ્લોકો છે એ પૈકી જે ઉપયોગી જણાયા, તે સહિત સંપૂર્ણ મૂળકૃતિ આ. શ્રીદાનસુરિ ઝં. મા. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

+ આ નિશાનીવાળી બાળતો દ્રવ્યાનુયોજને લગતી છે.

૧ આ પૈકી 'રૂપસ્થ' ધ્યાનના નિરૂપણમાં ભાવવિજ્યે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રનો શ્લોક ૧૭મો અવતરણરૂપે આપ્યો છે.

અનુવાદો—યોગશાસ્ત્રના પ્રકાશ ૧-૪ ના ગુજરાતીમાં વિવિધ અને જર્મનમાં એક એમ અનુવાદો ઉપરાંત મારે પ્રકાશના ગુજરાતી તેમ જ હિન્દીમાં અનુવાદ થયા છે. વળી સ્વોપસ-વૃત્તિનો એક અપૂર્ણ અનુવાદ તો આ પૂર્વે થયેલો જ છે. એટલે પ્રસ્તુત અનુવાદ સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ કપાતું જે અનુવાદકશ્રીએ કહ્યું છે, તે તેમ હોવાથી આનંદનક ગણાય આ વિવિધ પ્રકાશનો પૈકી ઘણાં ખરાની નોંધ મેં જોઈ. સ. સા. ઈ. (ખ ક ૨, ઉપખંડ ૧, પૃ. ૧૪૨-૧૪૪માં લીધી છે. ‘યોગશાસ્ત્ર એક પરિશીલન’ નામનું પુસ્તક ઉપાધ્યાય અમરસુનિએ રચ્યું છે અને એ ‘સન્મતિ શાનપીઠ, આગ્રાથી ઈ. સ. ૧૯૬૩ માં પ્રકાશિત કરાયું’ છે એમાં ‘યોગ’ અંગે નિરૂપણ છે. એમાં યોગશાસ્ત્રની પ્રકાશ દીઠ સંક્ષિપ્ત માહિતી આપાઈ છે.

સ્વોપસ વૃત્તિનો અનુવાદ આ વૃત્તિ સાથે મેળવવાનું તેમ જ અન્ય અનુવાદો સાથે આની તુલના કરવાનું કાર્ય અને સોંપાયું નથી, એટલે એ વાત કુ જતી કરું તે પૂર્વે નોંધીશ કે મૈત્ર્યનો અર્થ એક હિન્દી અનુવાદમાં વૃત્તિકારના મતથી લિન્ન કરાયો છે.

બોજાબોજ્યાદિ પદાર્થો—આનાં નામો પૃ ૧૮૯, ૧૯૦, ૨૦૯, ૨૧૫, ૨૨૨, ૨૨૬ અને ૨૫૬માં દર્શાવાયાં છે. એ પૈકી કેટલાકનો ઉદ્દેશ્ય વૃત્તિમાં નથી, પરંતુ અનુવાદકશ્રીએ ઉમેર્યાં છે. પુષ્પોનાં નામો માટે પણ આમ બન્યું છે. આ જાતના ઉમેરા માટે કૌંસનો ઉપયોગ કરાયો હોત તો ઠીક થાત. એમણે વિસ્તૃત વિષયસૂચી-અનુક્રમણિકા લખી છે. તે આ પુસ્તકના માર્ગ-દર્શનની ગરજ સારી.

ભાષાની શુદ્ધિ અને ઝમક, વાક્યોની રચના, આવશ્યક અવતરણોનાં મૂળનો નિર્દેશ, વિષયનો સત્વર અને સુગમ યોધ કરાવનારી કંડિકાઓ સ્વોપસ વૃત્તિગત મનનીયતાઓ, વિસ્તૃત અને અભ્યાસપૂર્ણ ઉપોદ્ધાતા, સતુલનરૂપે ટિપ્પણો, પૂર્વાપરના ઉદ્દેશો (Cross References) ઉપર ધ્યાન આપાયું હોત તો આ અનુવાદની પાછળ શ્રદ્ધિમસામરસરિણએ જે પરિશ્રમ સેવ્યો, તે વધારે સાથક બનત. અને પ્રસ્તુત પ્રકાશનની ઉપયોગિતામાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થાત. ગમે તેમ પણ સવૃત્તિક મૂળનો સ પૂર્ણ અનુવાદ એક પણ થયો જણાતો નથી, ત્યારે તો અનુવાદકશ્રી અને પ્રકાશક સંસ્થા પણ ધન્યવાદપાત્ર ગણાય. કેમકે પ્રસ્તુત અનુવાદ બે રીતે ઉપયોગી છે. (૧) જેઓ સંસ્કૃત ભાષાનું યથાચોગ્ય જ્ઞાન ધરાવતા નથી તેમને આ અનુવાદ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે. અને (૨) જેઓ સંસ્કૃત સારી રીતે જાણે છે પરંતુ કોઈ કારણસર આ વૃત્તિના લાભથી વચિત રહ્યા છે, તેમને એ વૃત્તિ વાંચવા વિચારવાની પ્રેરણા મળશે અને તો આ અનુવાદ મારા બોધને સતેજ કરવામા સહાયક થયો છે. એટલે એ બાબત કુ અનુવાદકશ્રીનો આભાર માનું છું. અતમા અનુવાદકશ્રીએ પોતાના સાસારિક પદ, અભ્યાસ અને સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કર્યા છે, એટલે મારે લખવાનું રહેતું નથી. એ સૂચવતો અને એઓ આપણને એમની શ્રુતલક્ષિતનો ઉત્તરોત્તર વિશેષ લાભ આપતા રહે—એ અભિલાષા દર્શાવતો આ ઉપક્રમણિકા પૂર્ણ કરું છું.

સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકીય નિવેદન	..	-	..	.	૫.	૧ - ૩
(પ્રથમ અને બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં)						
અનુવાદકીય નિવેદન	---	...		૪ - ૫
પ્રસ્તાવના ૫, લા. ભા. ગાંધી			૬ - ૧૧
ઉપક્રમણિકા પ્રો. ડી. ર. ઠાપડિયા		૨ - ૧૬
અનુક્રમણિકા		૨૦-૨૪

પ્રથમ પ્રકાશ પૃ. ૧-૭૪

અતિશયશક્તિ સ્તુતિરૂપ મળલાચરણ-૧. ચ કમૌશિકને પ્રતિભોધ-૨. દેવદમન-૪. સમદેવના ઉપસર્ગ સમયે પ્રભુની ભાવકરૂણા-૮ ચોખ્ખું માહાત્મ્ય-૧૨. સનકુમાર ચક્રવર્તીની કથા-૧૨. વિવિધ લબ્ધિઓનાં નામો અને તેની ંચાખ્યા-૧૬. ઋષભદેવ પ્રભુનાં ચાર કર્યાણકોનો વિસ્તૃત અધિકાર-૧૬ ચક્રવર્તી ભરતે કરેલી પ્રભુ-સ્તુતિ-૨૮ ભરતે કરેલી છ ખ ડની સાધના-૨૯. અ ચારદાહકનું ઉદાહરણ-૩૩. બાહુબલિ સાથે ભરતનું યુદ્ધ અને બાહુબલિને દેવલક્ષ્મી-૩૪. ભરતે કરેલી ભગવતની સ્તુતિ-૩૮. દક્ષપ્રહારીની કથા-૪૦. ચિલાતીપુત્રની કથા-૪૨. ચોખ્ખું સ્વરૂપ-૪૬. રાગ, જીવોના ભેદો, ચોદ ગુણ-૪૭. અજીવ તત્ત્વ-૪૮. આસ્રવ આદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ-૪૯. દંશનંતત્ત્વ-૫૦. ચારિત્ર તત્ત્વ-૫૧ મહાવ્રતો-૫૧ પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાઓ-૫૩. ઉત્તરગુણો રૂપી ચારિત્ર-૫૭. ધર્મો-સમિતિ, ભાષા-સમિતિ ૫૮. એપણા-સમિતિ, તેના ૪૨ દોષોની ંચાખ્યા-૫૯. આદાન-નિલેપ-સમિતિ-૬૨. ઉત્સર્ગ સમિતિ, ત્રણ ગુણોની ંચાખ્યા-૬૩. દેવવિરતિ શ્રાવક, કથા ગુણોવાળો ધર્મોધિકારી બની શકે ૬-૬૬. માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોની વિસ્તૃત ંચાખ્યા-૬૭.

દ્વિતીય પ્રકાશ પૃ. ૭૫-૨૦૨.

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ-૭૫ પાંચ પ્રકારના ચિશ્વાત્વ-૭૭. દેવનું સ્વરૂપ-૭૭. ગુરુનું સ્વરૂપ-૮૦. ધર્મનું સ્વરૂપ-૮૧ સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણો-૮૪ સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂપણો-૮૫ સમ્યક્ત્વનાં પાંચ દ્વારો-૮૬ શ્રાવકના અદિ સાદિક પાંચ આત્મવ્રતો-૮૮ શ્રાવકના પ્રથમવ્રતના ૧૪૭ ભાંગા-૯૦ દિ સારનાં ૬૬-૯૦. અદિ સા-વિપયક આત્મલોકોના અર્થ ૯૧. અદિ-સ્યનો ઉપદેશ-૯૨ ધારદિ સા કર-

નાર સુભ્રમ ચક્રવર્તીની કથા-૯૪. અક્ષરત ચક્રવર્તીની કથા-૯૮. હિંસા કરનારની નિંદા-૧૧૭. કાલ સૌકરિકપુત્ર સુલસની કથા-૧૧૮. હિંસક શાસોના ઉપદેશકો-૧૨૫. અહિંસાવ્રતનાં ફલ-૧૨૯. અસત્ય વચનનું ફલ, પાંચ મોટાં અસત્યો-૧૩૦. સત્ય ઉપર કાલિકાચાર્યની કથા-૧૩૨. અસત્ય ઉપર વસુરાજની વચનનું ફલ, પાંચ મોટાં અસત્યો-૧૩૦. સત્ય ઉપર કાલિકાચાર્યની કથા-૧૩૨. અસત્ય ઉપર વસુરાજની કથા-૧૩૩. પરપીડકારી સત્ય પણ ન જોઇવું-૧૩૬. તે ઉપર કૌશિકની કથા-૧૩૭. સત્યવાદીઓના પ્રભાવ, બીજા વ્રત સત્યને લગતા આતર શ્લોકોના અર્થો-૧૩૮. ત્રીજું અસ્તેયવ્રત-૧૩૯. મૂલદેવ અને મહિંક ચોરની કથા-૧૪૦. રૌહિણ્ય ચોરની કથા-૧૪૨. અચોર્ય વિપયક ઉપદેશ-૧૪૬. સ્થૂલ અક્ષર્યવ્રતનો અધિકાર-૧૫૭. અક્ષર ઉપર રાવણની કથા-૧૬૨. રામરાવણનું યુદ્ધ-૧૬૪, પરત્વીત્યાગ ઉપર સુદર્શનની કથા-૧૭૪. અક્ષર્યના ગુણો અને તેને લગતા આતરશ્લોકોના અર્થો-૧૮૨. પાંચમું સ્થૂલપરિગ્રહ-પરિભાણવ્રત-૧૮૪. તે ઉપર સપ્તરચકીની કથા-૧૮૭. પરિગ્રહ ઉપર કુચિકણ્ઠ અને તિલક-શેઠની કથા-૧૮૯. નંદરાજની કથા-૧૯૦. સતોપી અશ્વપ્રકારની કથા-૧૯૨. સતોપીની સ્તુતિ અને તેને લગતા શ્લોકોના અર્થો-૨૦૦.

તૃતીય પ્રકાશ

...

...

... પૃ. ૨૦૩-૩૮૨.

દિશિપરિભાણ-પ્રથમ ગુણવ્રત-૨૦૩. ભોગોપભોગ-વિરમણ નામનું બીજું ગુણવ્રત-અભક્ષ્ય વસ્તુઓ-૨૦૪. મહિરા છોકવાનાં કારણો-૨૦૫, માંસના દોષો-૨૦૭, માંસ-અક્ષણ વિપયક આતરશ્લોકોના અર્થો-૨૧૨. માખણ-મધ-અક્ષણના દોષો-૨૧૩, અને તકાય-ત્યાગ-૨૧૫, રાત્રિભોજન-ત્યાગ-૨૧૬. રાત્રિભોજન કરવાનાં કટ્ટક ફલ-૨૨૦. વિદળ ભોજન-ત્યાગ-૨૨૧. અનર્થક-વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત-૨૨૨. આતર-રોદ્ર ધ્યાન-૨૨૩. પાપોપદેશ, બીજાને અધિકરણ ન આપવાં, પ્રમાદાચરણ-પરિહાર-૨૨૪. ચાર શિક્ષાવ્રતો-૨૨૬. સામાયિક-સૂત્ર-‘કરેમિ જ તે’ના અર્થો-૨૨૭. સામાયિકમાં મંહાનિર્જાર કરનાર ચક્ર-વ્રત સંક રાજની કથા-૨૩૧. પૌષધ અને અતિથિ-સ વિભાગ વ્રત નામના ૩ અને ૪ શિક્ષાવ્રતો-૨૩૧. પૌષધવ્રત કરનાર સુલનીપિતાનું દષ્ટાંત-૨૩૩. અતિથિસ વિભાગ શિક્ષાવ્રત-૨૩૫. સાધુની ભક્તિ કેવા કેવા પ્રકારે કરવી ? તેનું વિસ્તૃત વર્ણન-૨૩૬. સ યમમાં સહાય કરનાર, આહાર, વસ્ત્ર, ઔષધ, વ્યતિ-દાન વિપયક આતરશ્લોકોના અર્થ-૨૩૯. ઉત્તમ, મધ્યમ, જન્ય-પાત્ર કેવા કેવા ગુણવાળા ગણાય ?-૨૪૦. કુપાત્રની ઓળખાણ-૨૪૧. દાનકૃણ ઉપર સમય-શાલિભક્તનું દષ્ટાંત-૨૪૨. ૧લા વ્રતના અતિ-ચારો-૨૪૮. બીજા વ્રતના અતિચારો-૨૪૯. ત્રીજા વ્રતના અતિચારો-૨૫૧. ચોથા વ્રતના અતિચારો-૨૫૨. પાંચમા વ્રતના અતિચારો-૨૫૫. ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહના પ્રકારો અને સ્વરૂપ-૨૫૬. ૭ઠ્ઠા વ્રતના અતિચારો-૨૫૮. સાતમા વ્રતના અતિચારો-૨૫૯. ૫ લે કર્મોદાનના વેપાર કથા-૨૬૧. આઠમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૬. નવમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૭. દશમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૯. અગીયારમા વ્રતના અતિચારો-૨૭૦. બારમા વ્રતના અતિચારો-૨૭૧. મહાશ્રાવક જોણ કહેવાય ? સાત ક્ષેત્રોમાં ધન કેમ વાવવું ? જિનગિય-૨૭૨. જિનમ દિર-૨૭૩. જિનાગમ-૨૭૫. સાધુ-સાધ્વીનું ક્ષેત્ર-૨૭૬. શ્રાવક-શ્રાવિ-કાનું ક્ષેત્ર-૨૭૭. બાલધન ન વાપરનાર ચારિત્ર કેવી રીતે લઈ ચકશે ?-૨૭૯. મહાશ્રાવકની દિનચર્યા-૨૮૦. પ્રભુમંદિરમાં કેવી રીતે જવું ? ફળ અને લાભ પૂળ, દેવ દનનો વિધિ-૨૮૧. ‘ઈરિયાહી’ સૂત્રના અર્થ-૨૮૩. ‘તરસ ઉત્તરી,’ અનર્થ સૂત્રના અર્થો-૨૮૫. ચેત્ય દન, ‘નમોત્યુણ’ના વિસ્તૃત અર્થો-૨૮૭. ‘અરિહ તચેઈયાણુ ના અર્થ-૩૦૨. ‘લોગસ’ના અર્થ-૩૦૫. ‘પુકુખરવરદીવરુદે’ના અર્થ-૩૧૧. ‘સિદ્ધાણુ શુદ્ધાણુ’ સૂત્રના અર્થ-૩૧૫. ‘જય વીયરાય’-પ્રાર્થનાસૂત્રના અર્થ-૩૨૧. ગુરુવ દન, ધર્મશ્રવણ, ધર્મના

અવિરોધપણે અર્થચિંતા, અધ્યાત્મ અને સંધ્યાકાળનાં પ્રભાપૂર્ણ-૩૨૩. છ આવરચક, વદનમાં તજવાનાં ૨૨ દોષો-૩૨૫. વદનસૂત્રની અર્થ-૩૨૮. ગુરુની ૩૩ આશુતનાઓ-૩૩૩. આલોચનાત્મક, અર્થ ૩૩૫. 'સંવત્સરવિ' સૂત્રના અર્થ ૩૩૬. 'અબ્યુક્તિઓ' સૂત્રના અર્થ-૩૩૭. ગુરુવદનનું ફલ-૩૩૮. પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા-૩૩૯. પ્રતિક્રમણ-વિધિ-૩૪૦. પદ્મખી આદિ પ્રતિક્રમણની વિશેષાવિધિ-૩૪૧ કાથોત્સર્ગની ૨૧ દોષો-૩૪૨. પચ્ચક્રપાણ્ય-પ્રકરણ-૩૪૪. અદ્વાકાળ પચ્ચક્રપાણ્યના પ્રકારો-૩૪૫. 'નમુસ્કારસી' આદિ પચ્ચક્રપાણ્યસૂત્રો અને તેના અર્થો, આગારો-૩૪૫. વિગઈઓના પ્રકારો-૩૫૨. 'નમુસ્કારસી' આદિ પચ્ચક્રપાણ્યોના કેટલા કેટલા આગારો ૧-૩૫૩, અઘાયર્થ ઉપર સ્થૂલભદ્રની કથા-૩૫૬. દુષ્કર-દુષ્કરકારક-૩૬૦ રચકાર અને કોસાનુ કલા-વિજ્ઞાન-૩૬૨ સ્થૂલભદ્રે યજ્ઞાને બતાવેલ સિદ્ધનું ૩૫-૩૬૪. સ્ત્રીઓના અમની અમનોહરતા-૩૬૫. નિદ્રા ઉડી ગયા પછી શુ વિચારવું ૧-૩૬૭. કામદેવ-આવકની કથા-૩૬૮, આવકની પ્રાતઃકાળની ભાવનાઓ-૩૭૧. આવકની ૧૧ પ્રતિભાઓ-૩૭૩. શરીર અને કપાચોની સંલેખના-વર્તમાન ચોવીશીના ભગવંતોના જન્મ અને દીક્ષાનાં નગર તથા સ્થળો ૩૭૫ તેમની કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણકથાઓ ભૂમિઓ-૩૭૬. સંલેખાનના અતિચારો-૩૭૬, આવીશ પરીપહેા-૩૭૭. આનંદઆવકની અત-ક્રિયા-૩૭૯

ઓશો પ્રકાશ

..

...

.

. ૩૮૩ થી ૪૬૫

આત્માના ઘાનાર્થિ ત્રણેયનું એકત્વ-૩૮૩. કપાચોના પ્રકારો, તેના અધિકારી અને ફલપ્રાપ્તિ. કોષધનું સ્વરૂપ અને જળ કરવાનો ઉપાય-૩૮૭, માનકપાયનો અધિકાર-૩૮૯. માયાનો અધિકાર-૩૯૧. લોભકપાયનું સ્વરૂપ, તેને લગતા આંતર-સ્થોકોના અર્થ-૩૯૪. ઇન્દ્રિય-જળ્ય અધિકાર-૩૯૬ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષો-૩૯૮. ઇન્દ્રિયજળ્ય વિષયક આંતર-સ્થોકાર્થ-૩૯૯ અનિયત્રિત મનના દોષો-૪૦૦, મનની શુદ્ધિ-૪૦૧. લેસ્યાધિકાર લેસ્યા સમજવા માટે બે દષ્ટાન્ત-૪૦૩. દુર્જન્ય રાગ-દ્વેષને જિતવાના ઉપાયો અને તેને લગતા આંતર-સ્થોકોના અર્થ-૪૦૫. સામ્યભાવ અધિકાર-૪૦૬. સામ્યભાવને લગતા આંતર-સ્થોકોના અર્થ-૪૦૮.

બાર ભાવનાઓ

.....

.....

.....

પૃ ૪૦૯

અનિત્ય ભાવના, તેને લગતા ઉપદેશ-૪૧૦. અસરણુ ભાવના તેને લગતા ઉપદેશ-૪૧૧. સ સાર-ભાવના-નારકી-તિર્થ યત્રિતિનાં કુ.ખો-૪૧૩. મનુષ્યગતિનાં કુ.ખો-૪૧૫, દેવગતિનાં કુ.ખો-૪૧૬. એકત્વ ભાવના, તેને લગતા આંતર-સ્થોકોના અર્થ-૪૧૭. અન્યત્વભાવના-૪૧૮. અશુચિભાવના, આસ્રવ-ભાવના-૪૧૯. શુભ-અશુભ કર્મ, તીર્થ કર-નામકર્મ-ગોત્રકર્મના આસ્રવો ૪૨૩. અતરાયકર્મના આસ્રવો, સવરભાવના-૪૨૪. નિર્જરાભાવના-૪૨૬. સકામ-અકામ નિર્જરા, તપના બાર ભેદો-૪૨૭. પ્રાયશ્ચિત્તાના દશ પ્રકારો-૪૨૮. વૈયાકૃત્ત્યાદિક આભ્યંતરતપ-૪૩૧ ધર્મ-સ્વાધ્યાનભાવના, દશ યતિ-ધર્મો-૪૩૪. ધર્મનો પ્રભાવ-૪૩૭. આ વિષયને લગતા આંતર-સ્થોકોના અર્થ-૪૩૯ લોકભાવના સાથે ચોદ રાજ્યલોકનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ-૪૪૦. સાદીપચ્ચીજ્ઞ આયદેશોનાં નામ, અનાયદેશો, ઇપ્પન અ તર-હીપો-૪૪૮ આદ્યા નદીશ્વરદ્વિપનું વિસ્તૃત વર્ણન-૪૪૯ સમુદ્રોના જળના સ્વાદાં, સિદ્ધિશિલાનું પ્રભાણુ, વિમાનોના આકાર, તે કોના આધારે રહેલા છે ? દેવોના પ્રકારો-૪૫૨. વિમાનોની સંખ્યા,

દેવોના આહાર-અહણ અને ઉચ્છવાસ-અહણનો કાળ, દેવીઓની ઉત્પત્તિ ક્યાં સુધી? પ્રતીચારી અને અપ્રતીચારી દેવો-૪૫૩. લોકનું વિશેષ સ્વરૂપ-૪૫૪. યોધિ દુલ્લભ ભાવના-૪૫૫. સામ્યભાવના ફલ-૪૫૬. ધ્યાનસ્વરૂપ-૪૫૭ મેત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ-૪૫૮. ધ્યાન માટે કેવા સ્થાનની જરૂર? ૪૬૧ વિવિધ આસનો અને તેની વ્યાખ્યા-૪૬૨.

પાંચમો અકાશ

...

... ૫૮, ૪૬૬ થી ૫૧૦

પ્રાણાયામ-૫૬૬. રેચક, પૂરક અને કુંભકનાં લક્ષણ-૪૬૭. પવન-ધારણાનું ફલ-૪૭૨. મહોનાં નામ અને સ્થાન-૪૭૩. પાર્થિવ આદિ મહોનું સ્વરૂપ-૪૭૪. કયા વાયુમાં કયું કામ કરતું? -૪૭૫ ચારે વાયુનાં અતિસૂક્ષ્મ ફળ-૪૭૬. સ્વરોદય-નાડીઓનાં નામ, લક્ષણ, સંચારફલ-૪૭૭. શુકલ-કૃષ્ણ પક્ષમાં નાડીના ફલાદેશ-૪૭૮ કાલચાન-૪૭૯. સરખા રાત્રિ-દિવસ સમયે નેત્ર ફરકવાનું ફળ-૪૮૦.

નાડી-સ ક્રાંતિ-ફલ, માસ આશ્રયી નાડીસંચાર-ફલ-૪૮૧. પૌષ્ઠકાલનું લક્ષણ-૪૮૨. ચદ્ર-સૂર્ય નાડીમાં રાતત પવન-સ ચારથી ચતુર્થ વિવિધ જીવિત-સમય ચાન-૪૮૩. બાહ્યકાલ-લક્ષણ-૪૮૦. સ્વપ્નમાં નિશ્ચાયર પક્ષીઓથી લક્ષણ કરાતા કે તુચ્છ પશુઓથી ખેંચાતા દેખાવાનું ફલ-૪૮૦. પ્રકારાન્તરે મૃત્યુ ચાન-૪૮૬. કામકાનાં શકુન-૪૮૭ ઉપશૃતિથી કાલચાન-૪૮૮. શ્વેતર પુરુષથી કાલચાન, પૃથ્વી લક્ષણસાર કાલચાન ૫૦૦, પદ્મેશ્વર ચાનસાર કાલચાન-૫૦૧. ત્રિલોચી કાલચાન-૫૦૨ જય-પરાજયાદિ પ્રમદાન, સ્વરોદય આશ્રીને શુભાશુભ ફલ, કાર્યસિદ્ધિ, વશીકરણ-ઉપાય-૫૦૫. નાડી-શુદ્ધિકરણ ઉપાય તથા ફલ ૫૦૮. વેધવિધિ-૫૦૯, પરકાય પ્રવેશ ૫૧૦.

છઠ્ઠો અકાશ

..

...

...

...

૫૧૧ થી ૫૧૨

પરકાય-પ્રવેશ પારમાર્થિક નથી-૫૧૧. પ્રત્યાહાર, ધારણાસ્થાનો અને તેનું ફલ-૫૧૨.

સાતમો અકાશ

...

...

...

૫૧૩ થી ૫૧૭

ધ્યાન કરનારની ચોખ્ખતા, ધ્યાનના ભેદો, પિંડસ્થ ધ્યાનમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, વાયવી, વાયુથી તરત્રમૂ નામની પાંચ ધારણાઓ, પિંડસ્થ ધ્યાનનો પ્રભાવ-૫૧૭.

આઠમો અકાશ

..

.

...

૫૧૮ થી ૫૩૧

પદ્મસ્થ ધ્યાનનું લક્ષણ-૫૧૮. પદમયી-અન્નમયી દેવતાના ધ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ-૫૨૨. પ્રણવ (ઓંકાર)નું ધ્યાન, પચ પરમેશ્વરનું ધ્યાન-૫૨૫, સામાળીજ હોઈ કર અને ક્ષત્રી વિદ્યાનું ધ્યાન-૫૨૭ અજ્ઞાતરી વિદ્યા-૫૨૯. કેટલાક બીજા સત્રો અને વિદ્યાનાં ધ્યાન-૫૩૧.

નવમો અકાશ

...

...

...

૫૩૨ થી ૫૩૪

રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ-૫૩૪,

દશમો પ્રકાશ

...

...

...

૫૩૫ થી ૫૪૦

રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ-૫૩૫. ધર્મધ્યાનના બીજા પ્રકારો, આત્માવિચય, અપાઘવિચય, વિપાક-વિચય અને સંસ્થાનવિચય-૫૩૬. ધર્મધ્યાનનું ફલ-૫૪૦.

અગ્નિઆરમ્ભો પ્રકાશ

...

...

...

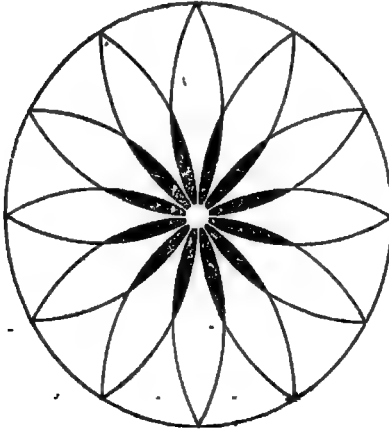
૫૪૧ થી ૫૫૩

શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ, શુદ્ધધ્યાનના અધિકારી અને તેના ચારે બેદોનું સ્વરૂપ-૫૪૩. મન વગર કેવલીને ધ્યાન કેવી રીતે હોય ? ધ્યાન શબ્દના અર્થો-૫૪૪. શુદ્ધધ્યાનના ચારે પ્રકારોની વિશેષ સમજ ૫૪૫. તીર્થંકર ભગવંતના અતિશયો, ૫૪૭. સામાન્ય કેવલીઓનું સ્વરૂપ ૫૪૯. કેવલિસમુદ્ધાતનું સ્વરૂપ-૫૫૦. સિદ્ધાત્મા અલોકમાં કેમ જતા નથી ?-૫૫૨.

આરમ્ભો પ્રકાશ-સ્વાનુભવસિદ્ધિ

૫૫૪ થી ૫૬૫

ચિત્તના ચાર પ્રકારોનું સ્વરૂપ-૫૫૪. બહિરાત્મા અને અંતરાત્માનું ભેદજ્ઞાન-૫૫૫. પરમાત્મપણાની પ્રાપ્તિ, શુરુશુભ-દશાંનની અનિવાર્યતા-૫૫૬. લયની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?-૫૫૭. મનને સ્થિર કરવાનો ઉપાય-૫૫૮. ઈન્દ્રિયજન્યનો ઉપાય-૫૫૯. તત્ત્વજ્ઞાન થયાની નિશાની, અમનસ્કનું ફળ-૫૬૦. સર્વોપ-દેશનો સાર-૫૬૨. સદ્ગુણની ઉપાસના, અંથનો ઉપસંહાર-૫૬૩. અનુવાદક-પ્રશસ્તિ-૫૬૬.

શ્રેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ મતાધ્યક્ષ શ્રી સુધાશ્વનાથ ભૈરવ સંઘ ઉપાધ્યક્ષ અધ્યાંક-૧

શાસનાધિપતિ-શ્રીમદ્દાવીરસ્વામિને નમઃ ।

અનન્તલલિધિનિધાનાય શ્રીગૌતમગણધરાય નમઃ ।

કલિકાલસવર્ણ શ્રીહૃદયન્દ્રાચાર્ય-રચિત સ્વોપપ્ત વિવરણ સહિત

યોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ

પ્રથમ પ્રકાશ

નમો દુર્વારરાગાદિ-વૈરિવારનિવારિણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય, મહાવીરાય તાયિને ॥ ૧ ॥

અતિશયગદ્યિત સ્તુતિરૂપ મંગલાચરણ

વ્યાખ્યાન :-શ્રીયોગશાસ્ત્રના પ્રથમ સ્લોકમાં ‘મહાવીર’ પદ વિશેષ્ય છે. તેમાં વિશેષપ્રકારે કર્મને દૂર કરનાર વીર કહેવાય. કહ્યું છે કે, કર્મને જે વિદારે અને તપથી જે વિરાજમાન થાય, તપસ્યામાં વીર્યથી સુક્રત હોય, તે કારણથી વીર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ અથવા નિરુક્તથી ‘વીર’ શબ્દની વ્યાખ્યા જણાવી. બીજા વીરની અપેક્ષાએ ભગવંત મહાવીર તરીકે શાથી ગ્યાતિ પામ્યા ? તે વાત જણાવે છે. મહાવીર ભગવંતના જન્મમહોત્સવ સમયે ‘આવા નાના શરીરવાળા આ ભગવંત આટલા જળ-સારને કેવી રીતે ઝીલીને સહન કરી શકશે ? એ ઈન્દ્રની શંકા દૂર કરવા માટે ભગવંતે ડાબા પગના અણુકાથી સુમેરુપર્વતને ઢબાવ્યો, જેથી પર્વત અને પૃથ્વીતલ કંપવા લાગ્યાં, સમુદ્રો ખળભળવા લાગ્યા, બ્રહ્માંડ શક્તિ બની ગયું’ આ સમયે ઈન્દ્ર મહારાજે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો એટલે બહુ ઠેકે, આ તો ભગવંતને પ્રસાવાતિશય છે. આ સમયે ઈન્દ્રે ભગવંતનું ‘મહાવીર’ એવું નામ સ્થાપન કર્યું. તે વળી અનાદિભવનાં ગાઢ અને ચીકણાં બાંધેલાં કર્મોને મૂળમાંથી ઉગેડી નાખવાના સામર્થ્યથી તેઓએ મહાવીર નામની સાર્થજ્ઞતા કરી. માતા-પિતાએ ‘વર્દ્ધમાન એવું નામ પાડ્યું’. લોકોએ ‘શ્રમણ’ અને ‘દેવાચર્ય’ નામે પાડ્યાં. તેમને નમસ્કાર થાઓ. બાકીનાં ચોથી વિભક્તિવાળાં વિશેષણપદો અતિશય દ્વારા જણાવે છે. અતરાય વિદ્ય-અપાયભૂત રાગાદિક દૂર થવાથી ભગવંતને આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. સમગ્ર દેવોએ, અસુરોએ તથા મનુષ્યોએ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની પૂજા કરેલી હોવાથી

૨ પૂર્વતિશયવાળા, અવધિ આદિ જ્ઞાનવાળા યોગીઓ, તેઓના નાથ નિર્મલ કેવલજ્ઞાનના સામર્થ્યથી લોકલોકના સ્વભાને બાણનાર ભગવંતો જ હોય છે; તે દ્વારા ૩ જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો. 'તાપી એટલે સમગ્ર દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો અને તિર્થંચોના રક્ષણ કરનાર હોવાથી ૪ વચનાતિશય. જગતના સમગ્ર જીવોને અલયદાન આપવામાં સમર્થ, સમગ્ર ભાષામાં પરિણમનાર ધર્મદેશના દ્વારા ભગવંત રક્ષણ કરનાર હોવાથી, ભગવંત જ સાચા પાલક ગણાય, નહિંતર વાધ, સિંહ વગેરે પણ પોતાના બચ્ચાનું તો પાલન કરે છે. આ પ્રમાણે આરે અતિશયોથી ગર્ભિત ભગવાન મહાવીરની પરમાર્થવાળી સ્તુતિ કરી. ૧

હવે યોગ-ગર્ભિત સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે—

પન્નગે ચ સુરેન્દ્રે ચ, કૌશિકે પાદસંસ્પૃશિ ।

નિર્વિશેષમનસ્કાય, શ્રીવીરસ્વામિને નમઃ ॥ ૨ ॥

વ્યાખ્યાન :- પૂર્વભવના કૌશિક ગોત્રવાળા સર્પને 'હૈ કૌશિક ! તું પ્રતિબોધ પામ.' એ પ્રમાણે ભગવંતે યોદ્ધાવેલ હતો. ઇન્દ્રનું બીજું નામ 'કૌશિક' છે, કૌશિક સર્પ ઈખવાની યુદ્ધિથી અને ઇન્દ્ર ભક્તિયુદ્ધિથી ચરણ-સ્પર્શ કરે છે; તે બંને પ્રત્યે ભગવંત દ્વેષ કે રાગથી સહિત-મધ્યસ્થયુદ્ધિવાળા હોવાથી સમભાવવાળા તે મહાવીર પરમાત્માને નમસ્કાર થાઓ. તે વાતને દૃષ્ટાંત કહેવા દ્વારા સમજાવે છે—

અ'હકૌશિકને પ્રતિબોધ

પૂર્વજન્મમાં ઉપાજન કરેલ ઉત્તમ તીર્થંકર-નામકર્મવાળા, ત્રણ જ્ઞાનથી પવિત્ર આત્માવાળા, શ્રીવીર ભગવંત પ્રાણુત નામના દેવલોકના પુષ્પોત્તર વિમાનથી અવી, સિદ્ધાર્થ રાજાના ઘરે, સરોવરમાં જેમ રાજહંસ તેમ ત્રિશલારાણીની કુક્ષિમાં આવ્યા. તે સમયે ગર્ભના પ્રભાવથી ૧ સિંહ, ૨ હાથી, ૩ વૃષભ, ૪ અભિષેક સહિત લક્ષ્મીદેવી, ૫ પુષ્પમાળા, ૬ ચંદ્ર ઉ સૂર્ય, ૮ ઇન્દ્રધ્વજ, ૯ પૂર્ણકુંભ, ૧૦ પદ્મસરોવર, ૧૧ સમુદ્ર, ૧૨ દેવવિમાન, ૧૩ રત્નરાશિ ૧૪ નિર્ધૂમ અગ્નિ એવા ચૌદ મહાસ્વમ્નો ક્રમસર દેવીએ દેખ્યા. ત્યાર પછી ઉત્તમ યોગવાળા દિવસે ત્રણે લોકમાં ઉદ્ઘોષ કરનાર, દેવો અને દાનવોના આસનને કંપાવનાર, નારદી જીવોને પણ ક્ષણવાર સુખ આપનાર એવા પ્રભુએ સુખપૂર્વક જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો અને તરત જ દિક્કુમારી-ઓએ સૂતકર્મો કર્યાં. ત્યાર પછી સૌધર્મેન્દ્ર જન્માભિષેક કરવા માટે મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જગતપ્રભુને જોનામાં બેસાડી સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા. 'આટલો મોટો પાણીનો ભાર સ્વામી કેવી રીતે સહન કરી શકશે ?' એ પ્રમાણે ભક્તિથી કેમળ ચિત્તવાળા ઇન્દ્રમહારાજને શંકા થઈ. તે સમયે તેની શંકા દૂર કરવા માટે પ્રભુએ લીલાથી ડાખા પગના અંગુષ્ઠાથી મેરુપર્વતને દબાવ્યો. મેરુનાં શિખરો બાણે પ્રભુને નમન કરતાં હોય તેમ નમી ગયાં. ભગવાનની પાસે આવવાની ઇચ્છા કરતા હોય તેમ કુલપર્વતો ચલાયમાન થયા. તથા સમુદ્રો ત્રાત્ર કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમ અતિશય ઉછળવા લાગ્યા. પૃથ્વી બાણે નૃત્ય કરવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ ત્યાં એકદમ કંપવા લાગી. અરે ! અણુધાકું આ શુ ? જેમ વિચારતા ઇન્દ્ર મહારાજએ અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને બહુ 'કે, આ તો ભગવંતની લીલા છે. આવા પ્રકારનું ભગવંતનું

સામર્થ્ય બાણી ઇન્દ્રમહારાજ પ્રભુને કહેવા લાગ્યા—“હે સ્વામિ મારા સરખા સામાન્યજન આપતું આવા પ્રકારનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે બાણી શકે ? માટે મેં વિપરીત વિચાર્યું; તેની ક્ષમા માગું છું.” એમ બોલતા ઇન્દ્રે પ્રભુને નમસ્કાર કર્યો. આનંદપૂર્વક વાલ્મીકી વાગતાં હતાં. ત્યારે ઇન્દ્રોએ જગદ્ગુરુના પવિત્ર તીર્થોના સુગંધીજળથી અભિષેક-મહોત્સવ કર્યો. તે અભિષેકજળને દેવાએ, અસુરોએ અને ભવનપતિ દેવાએ વારંવાર નમન કર્યું; અને સર્વને છાંટ્યું. પ્રભુના સ્નાત્રજળથી સ્પર્શાએલી માટી પણ વંદનને યોગ્ય બની. ધારણ કે, મોટાઓની સોબતથી નાનાનું પણ ગૌરવ વધે છે. ત્યાર પછી સૌધર્મેન્દ્ર, પ્રભુને ઇશાન ઇન્દ્રના ખોળામાં બેસાડીને. આન કરાવીને, પૂજા કરીને આરતિ ઉતારી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. “હે અરિહંત ભગવંત ! સ્વયંપુરુષ, બ્રહ્મા, તીર્થંકર, ધર્મની આદિ કરનાર, પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા તમોને નમસ્કાર થાઓ. હે લોકને પ્રકાશિત કરનાર ! લોકમાં ઉદ્ધૃત કરનાર, લોકમાં ઉત્તમ, લોકના સ્વામી, લોકનું હિત કરનાર એવા તમોને નમસ્કાર હો. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક કમળ સમાન, સુખ કરનાર, પુરુષોમાં સિંહ સમાન, પુરુષોમાં અદ્વિતીય ગંધર્વસ્તિ સમાન એવા તમોને નમસ્કાર થાઓ. શ્વશુ આપનાર અભય દેનાર, બોધિ આપનાર, માર્ગ બતાવનાર, ધર્મ દેનાર, ધર્મને ઉપદેશ આપનાર, શરણ આપનાર તમોને નમસ્કાર થાઓ. હે ધર્મના સારથિ ! ધર્મમાં દોરનાર, ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી ! છદ્મસ્થપણથી રહિત, સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન ધારણ કરનાર, રાગાદિ અરિવર્ગને જિતનાર અને જિતાડનાર, સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા અને બીજાઓને તારનાર, કર્મથી મુક્ત બનેલા અને બીજાઓને મુક્ત બનાવનાર, બોધ પામેલા અને બોધ પમાડનાર તમોને નમસ્કાર હો. હે સર્વજ્ઞ ! સ્વામી, સર્વ દેખનારા, સર્વ અતિશયના અધિકારી, આઠે કર્મના ચૂરો કરનાર, હે ભગવંત ! તમોને નમસ્કાર થાઓ. ઉત્તમ પુણ્ય-બીજ વાવવા માટે ક્ષેત્ર, ઉત્તમપાત્ર, તીર્થ, પરમાત્મા, સ્થાલાદિ કહેનાર વીતરાગ મુનિ ! તમોને નમસ્કાર હો. પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય મોટાઓથી પૂજાએલા, આચાર્યોના આચાર્ય, મોટાથી પણ મોટા હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. કેવલજ્ઞાનથી વિશ્વમાં આપેલા, યોગીઓના નાથ ! યોગને ધારણ કરનાર, સ્વયં પવિત્ર અને બીજાઓને પવિત્ર કરનાર, અનુત્તર, ઉત્તર (શ્રેષ્ઠ) એવા તમોને નમસ્કાર હો. યોગાચાર્ય, કર્મ-મલ સાફ કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્રેસર, વાયસ્પતિ, મંત્રલક્ષ્મણ હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. સહુ પ્રથમ ઉદય પામેલા, અપૂર્વવીર સૂર્ય સરખા. ઓં મુર્મુચ્ચ્ચ’ એવા વચનથી સ્તવવા યોગ્ય હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ સર્વ જનેના હિતકારી સર્વ અર્થ સાધનાર, અમૃત્યુને પામેલા, ઉદય પામેલા, બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરનાર, (સંસાર-સમુદ્રનો) પાર પામેલા, કૌશલ્યવાળા, નિર્વિકાર, રક્ષણ કરનાર, વજ્રરૂપના નારાય સંઘયણથી મુક્ત શરીરવાળા, તત્ત્વ દેખનાર ! તમોને નમસ્કાર થાઓ. ત્રણે કાળને બાળનાર, બિનેન્દ્ર, સ્વયંભૂ જ્ઞાન-બલ-વીર્ય-તેજ-શક્તિ-એશ્વર્યવાળા ! તમોને નમસ્કાર હો. ધર્મના આદિપુરુષ, પરમેષ્ઠિ મહેશ (મહાદેવ) ભૈરવોત્તત્ત્વસ્વરૂપ હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, નમસ્કાર કરી પરમેશ્વરને ગ્રંથણ કરી પાછા લાવી ઇન્દ્રમહારાજએ તે જ ક્ષણે માતાને આપ્યા. પોતાના વંશની વૃદ્ધિ થવાથી તેને યોગ્ય એવું પ્રભુનું ‘વર્ધમાન’ નામ માતા-પિતાએ પાડ્યું. ‘હું’ પહેલી સેવા કરું, ‘હું’ પ્રથમ ભક્તિ કરું’ એ પ્રમાણે સ્પર્ધાથી ભક્તિવાળા દેવાથી અને અસુરોથી સેવા કરાતા, અમૃતવૃષ્ટિ કરનાર આખો વડે કરીને બાણે પૃથ્વીને સિંચતા હોય તેવા, તેમજ એક હબ્બર અને આઠ લક્ષગોવાળા. સ્વાભાવિક શુભો વડે વૃદ્ધિ પામેલા ભગવાન અનુકંમે વચથી પણ વધવા લાગ્યા.

દેવદમન:-કોઈક સમયે સરખી વધવાળા રાજપુત્રો સાથે વયને યોગ્ય રમતોની રમત રમતાં અતુલ પરાક્રમવાળા ભગવંત ક્રીડા રમવા ગયા. તે સમયે દેવસલામાં ઈન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી બાણી 'સર્વ' (દુનિયાના) વીરો મહાવીર પ્રભુથી ઉતરવી ક્રીડાના છે.' એમ વર્ણવ્યું. તે વખતે કોઈ ઇર્ષ્યાળુ દેવ 'હું' તેને શોભ પમાડીશ' એમ કહી બ્યાં પ્રભુ ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં આવ્યો. રાજપુત્રો સાથે પ્રભુ આમલકી-ક્રીડા રમી રહ્યા હતા ત્યારે તે દેવ કપટથી સર્પ બની ઝાડ સાથે વીંટળાઈ ગયો. તે વખતે તે ભયંકર સર્પને દેખી ત્રાસ પામેલા રાજપુત્રો દરેક દિશામાં ભાગી ગયા, પરંતુ પ્રભુએ હાસ્ય કરતાં કરતાં તેને દોરડાની માફક ભૂમિ પર પટકયો. લગ્ન પામેલા રાજકુમારો ફરી રમવા આવ્યા. ત્યારે તે દેવ પણ કુમારનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવ્યો અને તે સર્વે વૃક્ષ પર ચડી ગયા. પ્રભુ તો પ્રથમથી જ વૃક્ષની ટોચે ચડી ગયા. અથવા તો લોકના અચ્ચલાગ પર જનારને આ વૃક્ષાગ્રનો કયો હિસાબ ? ત્યાં આગળ રહેલા ભગવાન તો મેરુશિખર પર જેમ સૂર્ય શોભે, તેમ શોભવા લાગ્યા. બ્યારે બીજા કુમારો ડાળી પર લટકતા હતા, ત્યારે વાનર જેવા દેખાત હતા. આવી રીતે ભગવાન જિત્યા. તે રમતમાં એવી શરત નક્કી કરી હતી કે જે કોઈ જિતે તે બીજાની પીઠ પર ચડે અને તેને હાસ્યાર વહન કરે. વીરકુમાર પણ પીઠ પર ચડીને થોડા ઉપર સ્વારની જેમ કુમારોના ઉપર સ્વાર બન્યા. અનુક્રમે મહાપરાક્રમી ભગવાન દેવની પીઠ પર ચડી બેઠા. ત્યાર પછી દુષ્ટબુદ્ધિવાળો દેવ વિકરાલ વેતાલનું રૂપ કરી પર્વતોને પણ તિરસ્કાર કરતો વધવા લાગ્યો. પાતાલ સરખા તેના મુખમાં જીભ સર્પસરખી દેખાવા લાગી, તથા મસ્તકરૂપ પર્વત પર પીળા અને જિઆ કેશોએ દાવાનળનું અનુકરણ કર્યું. તેની અતિ ભયંકર દાંડાઓ કરવત સરખો દેખાવા લાગી, આંખો બળતા અંગારા ભરેલી સગડી જેવી, નસ્તકોરો તો બાણે મહાભોર પર્વતની ગુફા જેવા દેખાવા લાગ્યાં. જુદી ચડાવેલ ભયંકર બે નાગ-ણીઓ હોય, તેવાં ભવાં દેખાવા લાગ્યાં. એમ વૃદ્ધિ પામતો તે દેવ અટક્યો નહિ, ત્યારે મહા બળવાળા એવા પ્રભુએ પીઠ પર મુદ્રિ-પ્રહાર કરી તેને વામન બનાવ્યો. એવી રીતે ઈન્દ્રે વર્ણવેલ ભગવંતના ધૈર્યનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી પોતાનું મૂળરૂપ પ્રગટ કરી પ્રભુને નમસ્કાર કરી તે દેવ સ્વસ્થાનકે ગયો.

કોઈક દિવસે માતા-પિતા ભણાવવા માટેનો નિશાળ-ઉત્સવ કરતા હતા, ત્યારે ઈન્દ્ર મહારાજાએ વિચાર્યું કે, 'શું' સર્વજ્ઞને પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થા ?' એમ વિચારી ત્યાં આવ્યા. ઈન્દ્રે ભગવંતને તે ઉપાધ્યાયના આસન ઉપર બેસારી, પ્રણામ કરી સ્વામીને પ્રાર્થના કરી, એટલે ભગવંતે શબ્દ-પારાયણ એટલે વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર કહ્યું. ભગવંતે આ શબ્દાનુશાસન ઈન્દ્રને કહ્યું, તે સાંભળીને ઉપાધ્યાયે લોકોમાં તેને 'ઐન્દ્ર વ્યાકરણ' તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

દીક્ષાની ઉત્કંઠાવાળા પ્રભુ અઝઘવીશ વર્ષસુધી માતા-પિતાના આગ્રહથી કોઈ પ્રકારે ગૃહવાસમાં રહ્યા. માતા-પિતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું અને તેઓ દેવપણું પામ્યા, પછી પ્રભુએ રાજ્ય-સંપત્તિ છોડી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. એટલે મોટાભાઈ નંદિવર્ધને કહ્યું, હે ભાઈ ! લોહી નીકળતા તાબ ઘા ઉપર ક્ષાર નાખવા સરખું અત્યારે આ વચન ન બોલો, એમ કહી દીક્ષા લેતાં શોધ્યા. પરંતુ પ્રભુ વિવિધ પ્રકારના આભૂષણ પહેરી, ચિત્રશાળામાં કાચે-તર્જમાં રહી ભાવથી સાધુ તરીકે રહ્યા. સાધુને કદબે તેવા અચિત આહાર-પાણીથી વૃત્તિ કરનારા, મહાઆશયવાળા ભગવંતે કોઈ પણ પ્રકારે એક વર્ષ વીતાવ્યું. તે સમયે લૌકાન્તિક દેવોએ આવી પ્રભુને અભ્યર્ચના કરી કે, 'હે

સ્વામિ ! આપ તીર્થ પ્રવર્તાવો'. ત્યાર પછી માગનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. બીજા વર્ષમાં પૃથ્વીને કર્જ વગરની કરીને તૃણ સરખી ગણી રાબતલક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો. સર્વ નિકાચના દેવોએ પ્રભુનો દીક્ષા-મહોત્સવ કર્યો. હબર દેવતાઓથી વહન કરાતી ચન્દ્રપ્રભા નામની પાલખીમાં બેસી જ્ઞાતાપન્ડા નામના ઉદ્યાનમાં બઈ સર્વ પાપવાળા વ્યાપારનો ત્યાગ કરી દિવસના ચોથા પ્રહરે પ્રભુએ દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે સમયે ભગવંતને મન સંબંધી ભાવોને બાણનાર એવું ચોથું મનઃપર્યવર્જન પ્રગટ થયું. ત્યાર પછી સંધ્યાસમયે પ્રભુ કુમારગામની પાસે મેરુપર્વત માફક અઢોલપણે કાઉસસગમાં બિભા રહ્યા. રાત્રે નિષ્કારણ ક્રોધાચમાન થએલો આત્મ-શત્રુ ગોવાળીયો ભગવંતને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યો. એટલે ઇન્દ્ર મહારાજે અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુને ઉપદ્રવ કરતો બાણી વિચાર્યું કે ખરેખર ઉંદર જેમ મહાપર્વતને ખોદી નાખવા ઇચ્છે, તેમ દુષ્ટવર્તનવાળો આ ગોવાળીયો પ્રભુને ઉપદ્રવ કરવા તૈયાર થયો છે ! કલ્યાણ કરનાર ભક્તિથી ઇન્દ્રમહારાજ પ્રભુના ચરણ પાસે પહોંચ્યા એટલે ઉપદ્રવ કરનાર ગોવાળીયો માફક માફક કયાંય ભાળી ગયો. ત્યાર પછી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને મસ્તકથી પ્રણામ કરી ઇન્દ્ર પ્રભુને વિનંતી કરી કે, 'હિ ભગવંત ! આપને બાર વર્ષો સુધી ઉપસર્ગોના પરંપરા થવાની છે, તો તે અટકાવવા માટે હું આપની પાસે રહેવા માગું છું.' સમાધિ પૂર્ણ કરીને ભગવંતે ઇન્દ્રને કહ્યું, 'હિ ઇન્દ્ર ! અરિહંતો કદાપિ પારકી સહાયની અપેક્ષા રાખતા નથી.' ત્યાર પછી જગજીગુ ચન્દ્ર સરખી શીતલ લેશ્યાવાળા, સૂર્ય માફક તપના તેજથી દુ ખે કરી સામે બેઈ શકાય તેવા, હાથી સરખા બળવાળા, મેરુ માફક અઢોલ, પૃથ્વી પેઠે સર્વ સ્પર્શ સહન કરનાર, સમુદ્ર સરખા ગંભીર, સિંહ માફક નિર્ભય, સારી રીતે આહુતિ કરેલ યજ્ઞના અગ્નિ માફક મિચ્છાદષ્ટિઓથી દુઃખે કરી બેવા લાયક, ગેંડાના શિંગડા માફક એકાકી, મોટા વૃષભ માફક બળવાળા, કાચબાની જેમ શુભ ઇન્દ્રિયત્રાણ સર્પની જેમ એકાન્ત દષ્ટિવાળા, શંખ માફક નિરંજન, સોનાની જેવા ઉત્તમ રૂપવાળા, પક્ષી પેઠે વિપ્રસુક્રત, જીવ માફક રખલના-રહિત ગતિવાળા, આકાશ માફક આલંબન વગરના, ભારુંડપક્ષી જેમ અપ્રમત્ત, કમલિનીપત્ર માફક લેપ વગરના, શત્રુ અને મિત્ર, તૃણ, જી, સુવર્ણ અને પથ્થર, મણિ અને મોટી, આ લોક અને પરલોક, સુખ અને દુઃખ ભવ અને મૌલ્ય એ તમામ પદાર્થોમાં સરખા આશયવાળા, નિઃસ્વાર્થભાવે કરુણા કરવામાં તત્પર મનવાળા હોવાથી ભવ-સમુદ્રમાં ટૂંપી રહેલા જગતના જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની અભિલાષાવાળા પ્રભુ વાચુ માફક અપ્રતિબદ્ધ, સમુદ્રની મેખલાવાળી, વિવિધ પ્રકારનાં ગામે, નગરો અને વનોવાળી પૃથ્વીમાં વિચરવા લાગ્યા. કોઈ વખતે દક્ષિણચાલ નામના દેશમાં પહોંચી શ્વેતાંબી નગરી તરફ જતા હતા, ત્યારે ગોવાળીયાના બાળકોએ કહ્યું, 'હિ દેવાર્થ ! શ્વેતાંબી નગરી તરફ આ સીધો માર્ગ બંધ છે, પરંતુ આની વચમાં કનકબલ નામનો તાપસ-આશ્રમ છે. અત્યારે ત્યાં દષ્ટિ-વિષ સર્પ સ્થાન કરીને રહેલો છે, તેથી ત્યાં માત્ર વાચુ સિવાય પક્ષીઓ પણ ફરી શકતા નથી, માટે આ માર્ગને છોડીને આ વાંકા માર્ગે પધારો. કચ્છ કે કાન તટી બંધ તેવા સુવર્ણથી સચુરું ભગવંતે ઉપયોગ મૂક્યો એટલે તે સર્પને જોળખ્યો કે, આગલા જન્મમાં કોઈ તપસ્વી સાધુ વંહોરવા માટે ઉપાશ્રયથી બહાર ગયા. માર્ગમાં ચાલતાં એક દેડકી પર તેને પગ પડતાં તે મૃત્યુ પામી એક નાના સાધુએ આલેચના માટે તેને મરેલી દેડકી બતાવી. ત્યારે તે તપસ્વી સાધુએ ઉલટી તેને લોકોએ મારેલી દેડકી બતાવીને કહ્યું કે, હે અધમ જીવલક્ષ ! આ સર્વ દેડકીઓ શું મેં મારી નાખી છે ? નિર્મલ યુદ્ધિવાળો નાનો સાધુ કંઈ પણ જવાબ આપતો નથી, અને જોમ માને છે કે અત્યારે આ મહાતુલાવ ભલે ન માને, પણ સાચું તો

આલોચના કરશે. સાંજે પ્રતિક્રમણ-ગ્રમયે પણ તે આલોચના વગર યેસી ગયા, ત્યારે ક્ષુલ્લકે વિચાર્યું; કે તે વિરાધનાની વાત ભૂલી ગયા જણાય છે. તેણે પેલી દેડકીની વિરાધના યાદ કરાવીને કહ્યું કે, તમે તેની આલોચના કેમ નથી કરતા ? તે સમયે તપસ્વી સાધુ કોધાયમાન બની ક્ષુલ્લક સાધુને મારવા હોજ્યો. કોપાન્ધ બનેલો તપસ્વી સાધુ થાંભલા સાથે એવો અકાળો કે ત્યાં જ મૃત્યુ પામી શ્રમણપણું વિરાધિત કરી ન્યોતિષ્ક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યાંથી ચ્યવી તે કનકબલ આશ્રમમાં પાંચસો તપસ્વીના કુલપતિ સ્ત્રીને કૌશિક નામનો પુત્ર થયો. ત્યાં કૌશિકગોત્રવાળા બીજા પણ ઘણા કૌશિકો હતા. આ કૌશિક ઘણો કોપી હોવાથી લોકોએ તેનું નામ 'ચંડકૌશિક' પાડી દીધું. તેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા એટલે પછી આ ચંડકૌશિક કુલપતિ બન્યો. તે કુલપતિ વનખંડની મૂળથી રાત-દિવસ વનમાં ભગ્ન કરતો અને કોઈને પણ ત્યાંથી પુખ્ત, મૂળ, ફળ કે પાંદડાં લેવા દેતો નહિ. નાશ પામેલા નિરુપયોગી કૃણાદિકને પણ જો કોઈ ગ્રહણ કરે તો પરશુ, કુહાડી લાકડી કે ઢેઠાંથી તેનો ઘાત કરતો. કૃણાદિક ન મળવાથી તે તપસ્વીઓ આઠાવા લાગ્યા એટલે ઢેકું પડવાથી જેમ કાગડાઓ ભીડી બળ તેમ તેઓ જુદી જુદી દિશાઓમાં નાસી ગયા. કોઈક દિવસે કટિકા માટે કૌશિક ખંડાર ગયો ત્યારે પ્રવેતાંબીથી આવી રાજકુમારોએ તેનો અગીઆં ભાંગી-તોડી વેર-વિખેર કરી નાખ્યો. કૌશિક કટિકા લઈ પાછો આવ્યો ત્યારે ગોવાળોએ તેને તે વાત જણાવી કે ભુવો ભુવો ! તમારો અગીઆં કોઈ વિનાશ કરે છે. ધીથી જેમ અગ્નિ પ્રબલિત થાય, તેમ કોધથી અત્યંત તપેલો તે કૌશિક તીક્ષ્ણ ધારવાળો કુહાડાં ઉગામીને હોજ્યો. તે સમયે બાળપક્ષીઓ જેમ બીજા પક્ષીઓ નાસી બળ તેની માફક રાજપુત્રો ત્યાંથી નાસી ગયા. તે તપસ્વી હોડતાં હોડતાં સ્ખલના પામી યમરાજના મુખસરખા બિંડા ફૂવામાં પડ્યો. પડતાં પડતાં હાથમાં ઉગામેલ તીક્ષ્ણ કુહાડો મુખ સન્મુખ હોવાથી તેનાથી મસ્તકના બે ટુકડા થઈ ગયા. અહો ! કર્મના વિપાકો કેવા ભોગવવા પડે છે ! તે મરીને આ જ વનમાં અતિકોપી દંષ્ટિવિપ સર્પ થયો. 'ત્રિજ અનુબંધવાળો કોધ ભવાંતરમાં સાથે બળ છે.' 'આ અવશ્ય પ્રતિબોધ પાંમશે.' એમ વિચારી જગદ્ગુરુ પોતાની પીડાની અવગણના કરીને તે જ સરળ માર્ગે ગયા. મનુષ્યોનો પગ-સંચાર ન હોવાથી સરખી રેતીવાળું, પાણી પીનાતું ન હોવાથી પ્રવાહ વગરની નીકવાળું, સુકાં છુર્ણ વૃક્ષવાળું, છુર્ણ પાંદડાંના ઢગલાઓથી વ્યાપ્ત, રાફડાના ટેકરાઓથી છવાયેલ, ઝુપડીઓનાં સ્થાનો નાશ પામી અવાવરાં સ્થળ બની ગયાં હતાં. એવા અરણ્યમાં પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ચક્ષુમાંડવીના મધ્યભાગમાં નાસિકાના અગ્રભાગ પર નેત્રદંષ્ટિ સ્થાપન કરી પ્રભુ કાઉસ્સગ ધ્યાને રહ્યા. ત્યાર પછી અહંકારી સર્પ કાલરાત્રિના મુખની જિહ્વાની જેમ હરમાંથી ખંડાર ફરવા માટે નીકળ્યો. તે વનમાં ફરતા રેતીમાં સંક્રમણ થતી દેહની લેખાથી પોતાની આસાને લેખ લખતો હોય તેમ ભ્રમણ કરતા સર્પે પ્રભુને ભેટ્યા અને વિચાર્યું કે, મને બળવા વગર કે મારી અવજ્ઞા કરીને નિઃશંકપણે અર્ધિ પ્રવેશ કરીને આ શંકુ માફક સ્થિર બિલો રહ્યો છે; માટે હમણાં જ એને બાળી ભસ્મ કરી નાખું-એમ કોપથી સળગતા તેણે ફેણ ચડાવી. બવાલા-ઝેણિને વમતી, વેલડી અને વૃક્ષોને બાળતી નજરથી ભયંકર કુંડેશ મારતો તે પ્રભુને ભેટા લાગ્યો. આકાશથી પર્વત પર દુઃખે કરી ભઈ થકાય તેવી ઉલ્કા જેવી તેની સળગતી દંષ્ટિ-બવાલા ભગવંતના શરીર પર પડી. પરંતુ મહાપ્રભાવવાળા પ્રભુને તે કંઈ નુકશાન કરી શકી નહિ. ગમે તેવો મહાન વાયદો મેરુને ચલાયમાન કરવા સમર્થ બની થકતો નથી. અરે ! હજી આ કોષ્ઠ માફક બળ્યો નહિ-એમ કોધથી વધારે તપેલો, તે સૂર્ય તરફ વારંવાર દંષ્ટિ કરીને ફરી દંષ્ટિ-બવાલા છોડવા લાગ્યો.

પરંતુ તે પણ પ્રભુને જળધારા સરખી બની, એટલે નિર્દય સર્પે પ્રભુના ચરણ-કમળ ઉપર ડંખ માર્યો. પોતાનું જેર આકડું છે એટલે ડંખ મારી મારીને પોતે ત્યાંથી સરસી બચ છે, કે રખેને મારા જેરથી મૂઝાઈ પામેલો મને ચગદી ન નાખે. વારંવાર ડંખવા છતાં પ્રભુને તેના જેરે કશી અસર ન કરી. માત્ર દૂધની ધારા સરખું ઉબલ લોહી ઝરવા લાગ્યું. ત્યાર પછી આગળ આવી આ શું ? એમ વિચારતો વિલખે બનેલો સર્પ પ્રભુ તરફ બેવા લાગ્યો. પછી જગદ્ગુનના અનુરૂપ રૂપને નીહાળીને કાન્તિ અને સૌમ્યતા વડે એકદમ તેની ખંને આંગે ખૂણાઈ ગઈ. સર્પને ઉપશાંત થએલો બાણી ભગવંતે તેને કહ્યું, ‘હે ચંડકૌશિક ! તું પ્રતિબોધ પામ-સમજ અને મોહ ન પામ.’ ભગવંતના તે વાક્યને શ્રવણ કરી મનમાં તે ભિહાપોહ કરતો હતો, ત્યારે તેને પૂર્વભવોનું ભતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું. ત્યાર પછી તેણે ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને કષાયોથી મુક્ત બની મનથી અનશન અંગીકાર કર્યું. અનશનકર્મ સ્વીકારનાર પાપકર્મ રહિત, પ્રશમરસમાં તરબોળ બનેલા તે મહાસર્પને બાણી પ્રભુએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે ‘હવે તારે કયાંય પણ ન જવું.’ ‘મારી આંખમાં ભયંકર જેર ભરેલું છે’ એમ વિચારી તે ઢરની અંદર મુખ રાખીને સમતારુપ અમૃતનું પાન કરવા લાગ્યો. સ્વામી પણ તેની અનુકંપાથી ત્યાં જ રોકાયા. ‘મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિઓ બીજાના ઉપકાર માટે હોય છે.’ તેવી સ્થિતિમાં હંસા રહેલા ભગવાનને દેખી આશ્ચર્ય-ચકિત નેત્રવાળા ગોવાળો અને વાછરડાં ચરાવનારાઓ એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યા. વૃક્ષોની વચ્ચે સંતાઈને હાથમાં જે પથરા-દેશ આવ્યાં, તે વડે તેઓ મહાત્મા સરખા સર્પને નિર્દયતાથી મારવા લાગ્યા. તો પણ તેને અડોલ અને સ્થિર રહેલ જોઈ વિશ્વાસી એવા તેઓ નજીક આવી તેના શરીર પર લાકડી વડે સ્પર્શ કરવા લાગ્યા. ગોવાળોએ આ વાત ગામ-લોકો પાસે કરી એટલે લોકો ભગવંતની અને તે મહાસર્પની પૂજા કરવા લાગ્યા. તે માર્ગેથી ધી વેચવા જતી ગોવાલણે નાગને ધી અને માખણ ચોપડી સ્પર્શ કરે છે. તે ધીની ગંધથી આકરા ડંખ હેતી ક્રીડીઓએ તે સર્પના કલેવરને ફેરીને ચાલણી સરખું કર્યું. ‘મારા કર્મની આગળ આ વેદના કેટલી ?’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રતિબોધ કરતો તે મહાનુભાવ સર્પ અતિ-દુઃસહ વેદનાને સહન કરતો હતો. આ બિચારી નિર્જલ ક્રીડીઓ દબાઈ ચંપાઈ ન બચ એમ વિચારી તે મહાસર્પ પોતાના અંગને બિલકુલ ચલાયમાન કરતો ન હતો. ભગવંતની કૃપારૂપ અમૃતદંડિથી સિચાએલ આ સર્પ પંદર દિવસે મૃત્યુ પામી સહસ્રાર નામના વૈમાનિક દેવલોકમાં ગયો. પોતાને વિવિધ ઉપસર્ગ કરનાર દંડિવિષ ક્ષિપ્તર અને ભક્તિ કરનાર ઈન્દ્રને વિષે ચરમ તીર્થપતિ ત્રણે જગતના અદ્વિતીય બંધુ મહાવીર પરમાત્માની તુલ્ય-મનસ્કતા કહી. ૨

બીજા પ્રકારે ફરી યોગબલિત સ્તુતિ કરે છે —

કૃતાપરાષેડપિ જને, કૃપામન્યરતારયોઃ ।

ઈષદ્વાષ્પાર્દયોર્મદં, શ્રીવીરજિનનેત્રયોઃ ॥ ૩ ॥

વ્યા ૦ અપરાધ કરનાર સંગમ વગેરેના વિષે જેની ક્રીડાઓ કરુણાથી નમેલી છે તથા જેની આંગે લગાર અશ્રુ-જળથી ભીંજાએલી બની છે; એવી તે વીરજિનની આંખોનું કંથ્યાણ થાયો. અર્થાત્ સામર્થ્યથી નમસ્કાર કર્યો. તે વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે:—

સંગમ દેવના ઉપસર્ગ-સમયે પ્રભુની ભાવકરુણા

એક ગામથી બીજા ગામે અને એક નગરથી બીજા નગરે વિહાર કરતા પ્રભુ કોઈક સમયે અનેક સ્લેષ્ય કુલોવાળી દંઢભૂમિમાં પધાર્યા. પેઢાલ ગામની નજીક પેઢાલ ઉદ્યાનમાં તેમણે અક્રમતપ કરીને પોલાસ નામના ચૈત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્ણવ શિલાતલ ઉપર ઉભા રહીને હીંચણ સુધી હાથ લાંબા કરી કંઈક નમેલા શરીરવાળા તેઓ અંતઃકરણ સ્થિર કરી આંખ મીંચ્યા વગર એક રાત્રિ સંખધી મહાપ્રતિમા ધારણ કરીને રહેલા હતા. તે વખતે સુધમાં સલામાં ચોર્ચોસી હબ્બર સામાનિક દેવોથી પરિવરેલા, તેત્રીશ ત્રાયન્નિશ, ત્રણ પર્ષદા, ચાર લોકપાલ, અસંગયાતા પ્રકીર્ણ દેવો, ચારે દિશામાં મજબૂત રીતે બાંધેલા બળતર અને હંથોચારવાળા ચોર્ચોસીહબ્બર અગરક્ષક દેવો, સેનાથી પરિવરેલા સાત સેનાપતિઓ, અશિયોગિક, કિલ્બિષિક વગેરે દેવ-દેવીઓ તથા ત્રણ પ્રકારનાં વાલ્મીકી વગેરેથી પરિવરેલા, વિનોદથી વખત પસાર કરતા, દક્ષિણ લોકાર્ધનું રક્ષણ કરનાર શક નામના ઈન્દ્ર મહારાજ સિંહાસન ઉપર બેઠા. અવધિજ્ઞાનથી ભગવંતને તેવા પ્રકારના રહેલા બાણી ઉભા થઈ પાહુકાને ત્યાગ કરી, ઉત્તરાસંગ કરી, ડાબો પગ ભૂમિ પર સ્થાપન કરી, જમણો પગ લગાર બિચો કરી, જૂતલ પર મસ્તક નમાવી, તેણે શકંસ્તવથી ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પછી ઉભા થઈ સર્વોંગે શેમાંચ-કચુક ધારણ કરનાર ઈન્દ્રમહારાજએ આખી સલાને સંખોધી કહ્યું, અરે ! સૌધર્મ દેવલોકવાસી સર્વ ઉત્તમ દેવો ! તમે મહાવીર ભગવંતનો અદ્ભુત મહિમા સાંભળો. પાંચ સમિતિ ધારણ કરનાર, ત્રણ ગુપ્તિથી પવિત્ર થયેલા; કૌંધ, માન, માયા, લોભને વશ કરનાર, આશ્રવ-રહિત, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મમતા-વગરના, વૃક્ષ કે એક પુદ્ગલમાં દષ્ટિ સ્થાપન કરી કાઉસ્સગ ધ્યાનમાં રહેલા વીર ભગવંતને દેવ દાનન, ચક્ષ, ચક્ષ, નાગકુમાર, મનુષ્ય કે ત્રણે લોક એકઠા મળે તોપણ તેમને ધ્યાનથી ચલાયમાન કરવા સમર્થ બની શકે નહિ. આવા પ્રકારનું ઈન્દ્રનું વચન સાંભળી શકેન્દ્રનો સામાનિક દેવ લલાટપદમાં ભુકટી રચના કરવાથી ભયંકર, કંપતા હોઠવાળો, કોપથી લાલ આંખવાળો અભવ્ય ગાદમિથ્યાત્વી સગમ નામનો દેવ બોલ્યો; ‘હિ દેવ ! શ્રમણ માત્ર એક મનુષ્યને આટલું વર્ણન કરી ઊંચી ટોચે ચડાવે છે, તે સત્યાસત્યના વિવાદમાં સ્વચ્છંદતા-યુક્ત આપનું પ્રભુપણ જ કારણ છે. આને દેવો પણ ધ્યાનથી ચલાયમાન કરી શકે તેમ નથી? એવું સ્વામીનું ઉદ્દભટ વચન હૃદયમાં ધારણ પણ કેવી રીતે કરી શકાય ? કદાચ ધારુ’ હોય તો બોલાય કેમ ? આકાશ સુધી પહોંચે તેવા ઊંચા શિખરવાળા, પાતાલ સુધીના મૂળવાળા મેરુપર્વતને જે દેવો બે હાથથી ટેકાં મારક ફેંકી શકે, કુલપર્વતો સહિત પૃથ્વીને રૂખાડવાની શક્તિવાળા, મહાસસુરને કોગળા સરખો નાનો બનાવવાની તાકાતવાળા, અનેક પર્વતયુક્ત પૃથ્વીને પ્રચંડ બનેલા એક ભુજદંડથી જેઓ ઊંચકી શકે છે, એવા અસાધરણ અદ્વિવાળા પરાક્રમી અને ઇચ્છામાત્રથી જ જેમની કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેવા દેવો આગળ આ મનુષ્યમાત્ર કયા હિસાબમાં ? હમણાં જ હું’ તેને ધ્યાનથી ચલાયમાન કરીશ’—એમ કહી હાથ વડે ભૂમિ ઠોકી તે સલામંડપમાંથી બિલો થયો. ‘અરિહંતો પારકી સહાયથી અખંડિત તપ કરે છે’—એમ રળે ન સમજે, તે કારણથી ઈન્દ્રમહારાજએ તે દુર્બુદ્ધિ દેવતાની ઉપેક્ષા કરી. ત્યાર પછી તેના ચાલવાના વેગના પવનના સપાટાથી વાદળાંઓ પડવા લાગ્યાં, રૌદ્ર આકૃતિ કરેલી હોવાથી ભયંકર દેખાતા તેના ભયથી અપ્સરાઓ આઘી ખસી ગઈ. વિશાળ વક્ષસ્થળ અથડાવા યોગે જેણે ગ્રહમંડળને એકઠાં કર્યો એવો તે પાપી ત્યાં આવ્યો. જ્યાં પરમેશ્વર પ્રતિમાં ધારણ કરી કાઉસ્સગ કરી રહેલા હતા. નિષ્કારણ

જગદ્ગુપ્ત વીર ભગવંતને તેવા પ્રકારના નિરુપદ્રપણે રહેલા દેખી તેને વધારે ઈર્ષ્યા થઈ. દુષ્ટ એવા તે નીચ દેવે જગતપ્રભુના ઉપર અણધારી અશુભ ધૂળવૃષ્ટિવરસાવી. રાહુ જેમ ચંદ્રને, મેધાંધકાર જેમ સૂર્યને તેમ ધૂળવૃષ્ટિએ પ્રભુના આખા શરીરને ઢાંકી દીધું. ત્યારે બાહ્ય ધૂળવૃષ્ટિ થવાથી દરેક ઈન્દ્રિયોનાં દ્વારે પૂરાઈ ગયાં અને સ્વામી નિઃશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ-રહિત થયા. આટલું થવા છતાં જગદ્ગુપ્તુ ધ્યાનથી તલમાત્ર પણ ચલાયમાન ન થયા. મોટા હાથીઓથી કુલ પર્વત શું ચલાયમાન થાય ખરા કે ? ત્યારે પછી ધૂળ ફર કરીને સર્વોંગે પીડા કરનારી વજ્ર સરખા મુખવાળી ક્રીડીઓ ઉત્પન્ન કરી વજ્ર સીવવા માટે જેમ સોય તેમ તીક્ષ્ણ મુખાશ્રવાળી ક્રીડીઓ સ્વેચ્છાથી અંગના એક ભાગ તરફથી પ્રવેશ કરી, અને બીજી તરફથી બહાર નીકળી. નિર્ભય ગીની વાંછાઓ જેમ નિષ્ફળ ભય, તેમ ક્રીડીના ઉપદ્રવમાં નિષ્ફળતા મળવાથી તેણે ઠાંસોની વિકુર્બણ કરી. 'દુરાસાઓના દુષ્કૃત્યોના અંત હોતો નથી.' તેમના એક ડંખથી ગાયના દૂધ સરખું લોહી વહેવા લાગ્યું, જેથી ભગવાન ઝરણા વહેતા પર્વત સરખા દેખાવા લાગ્યા. તેવા ઉપસર્ગથી પણ પ્રભુ શ્લેષ ન પામ્યા એટલે તે હર્મતિ સંગમ દેવે અતિપ્રચંડ ડંખ દેનારી અને દુ.ખે કરી જેતું નિવાઁણુ થાય તેવી(લાલ રંગવાળી) ધીમેલો વિકુર્વી. પ્રભુના શરીર પર તેનાં મુખો એવાં જીંઘાં જિતરી ગયાં કે ત્યાર પછી તે ધીમેલોના દેખાવ એવા પ્રકારને દેખાવા લાગ્યો કે બાણ પ્રભુના શરીર પર રોમાંચ એક સાથે ખડાં થયાં છે. તેવા ઉપસર્ગમાં પણ પ્રભુ પોતાના એકાગ્રતાવાળા યોગમાં અચલ ચિત્તવાળા રહ્યા, ત્યારે ધ્યાન-ભંગ કરવાના નિશ્ચયવાળા તે દેવે મોટા વીંછી વિકુર્બો. પ્રલયકાળના અગ્નિના તણુખા સરખી ક્રાંતિવાળા, તપાવેલા બાણ સરખા ભયંકર પુંછના વાંકા કાંટાઓથી પ્રભુનું શરીર ભેદવા લાગ્યા. તેનાથી પણ નાથ શ્લેષ ન પામ્યાં, ત્યારે કૂટ સંકલ્પ કરનાર તેણે કાંતવાળા નોળિયા વિકુર્બો. ખિંચી એવા શબ્દ કરતા તેમણે ઢાંઢો વડે ભગવાનના શરીરમાંથી માંસનાં ટૂકડા તોડી તોડીને નીચે નાખ્યા. તેમાં પણ તેની ઈચ્છા પાર ન પડવાથી કોપ પામેલા તેણે ચમરાજના બાહુ સરખા ભયંકર અતિઉલ્લેટ કટાટોપવાળા સર્પો બનાવ્યા. મહાવૃક્ષને જેમ કોવચક્ષતા વીંટાય, તેમ મસ્તકથી માંડી પગ સુધી પ્રભુ મહાવીરને ભરડો મારી વીંટળાઈ વળ્યા. તેઓ એવી રીતે ક્ષણ-પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેથી ફણાઓ પણ ત્યાં કૂટવા લાગી, તેવી રીતે ડંખ મારે કે, જેથી તેના કાંતા ચણુ ભાંગી ગયા. તેઓ નિર્વિષ બની દોરડા માફક નીચે ઢળી પડ્યા, ત્યાર પછી વજ્ર સરખા કંઠણ કાંતવાળા ઉંઢરોને તરત જ વિકુર્બો. તેઓ સ્વામીના અંગને કઠોર નખો, કાંતો અને મુખોથી ડોરી ડોરીને ખાવા લાગ્યા અને ઘા પર જેમ ક્ષાર પડે તેમ કોરેલા ઘા ઉપર મૂતરતા હતા. તેમાં પણ જ્યારે તે સર્વથા નિષ્ફળ થયો અને ભગવંતને ધ્યાનથી ચલાયમાન ન કરી શક્યો, ત્યારે ભૂતોના આવેશ થયો હોય તેમ કાંધથી પ્રચંડ હંતુશળ રૂપી મુશળવાળું હાથીનું રૂપ વિકુર્બું પગલાંઓ પાડવા વડે બાણ પૃથ્વીને નમાવતો હોય તથા નક્ષત્રમંડળને અને આકાશને તોડતો હોય તેમ, તે જીંચી સૂંઢ કરીને પ્રભુ સન્મુખ દોહ્યો. તે હાથીએ પ્રચંડ સૂંઢના અગ્રભાગથી પ્રભુને પકડીને આકાશતલમાં અતિ જીંચા જિજાળ્યા. પીંખાઈને આના ટૂંકડે ટૂંકડા થઈ જાવ એવા ખરાબ આશયથી હંતુશળ ઉચ્ચા કરીને તે આકાશમાંથી પડતા પ્રભુને ઝીલી લે છે. કાંતની અણીમાં પડેલા ભગવાનને હાથી વારંવાર વજ્ર સરખી કઠિન છાતીમાં વિધે છે, જેથી તેમાંથી તણુખા ઉડતા હતા. તે રાકડો હાથી કંઈ પણ કરવા સમર્થ ન થયો એટલે દેવે દૈરિણી સરખી હાથણી બનાવી. તેણે આખી સૂંઢ અને કાંતથી ભગવાનનું શરીર ભેદી નાખ્યું અને ઈચ્છા થો. ૨

પ્રમાણે વિપ સરખા શરીરના બળ વડે સિંચવા લાગી. તે હાથણીના કુરેલો પ્રયોગ ધૂળ ભેગો થયો, એટલે તે સુરાધમે મગરની ઢાઢ સરખા ઉઠકટ હાંતવાળા, અનેક બ્વાળાચુકત અગ્નિ-કુંડ સરખા બીહામણ પહોળા ફાંટેલ મુખ-કોટરવાળા, ચમરાબના મહેલના તોરણસ્તંભ સરખી લાંબી ભુલવાળા, જિંચા તાડ વૃક્ષની ઉપમાવાળા બ'ઘા-સાથળવાળા, અત્યંત અદ્વંદાસ, ફેલાર મોટા શબ્દથી કિલકિલાવ કરતા, ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેરેલ, કટાર ધારણ કરનાર એવા પિશાચના રૂપની વિકુર્વણ કરીને તેણે ભગવંતને ઘણા ઉપદ્રવો કર્યા. શ્રીશુ ધ્યએલા તેલવાળો દીપક જેમ એલવાઈ ભય, તેમ તે પિશાચનો ઉપદ્રવ નિષ્ફળ ગયો અને કોંધે ભરાએલા તે નિર્દય દેવે એકદમ વાઘનું રૂપ તંચાર કયું. હવે તે વાઘ પુ'છડું અદ્વિગવવાથી પૃથ્વીને ફાંડતો હોય, ખૂલાર શબ્દના પડઢાથી પૃથ્વી અને આકાશને રાવડાવતો હોય, કાંટાની શુળો સરખા નખો અને વજ્ર સરખી ઢાઢીથી તે વાઘ ભગવંત ઉપર એકસરખા ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તેમાં ઢાવાનળમાં બળી ગયેલા વૃક્ષ જેવા તેને નિષ્ફળતા મળવાથી ત્રિહાર્થરાજ અને ત્રિશક્ષાદેવીનાં રૂપો બનાવ્યા. તે કહેવા લાગ્યા—હે પુત્ર ! આપું અતિદુષ્કર આપે શું કરવા માંડ્યું ! આ દોષા છોડી દે, અમારી પ્રાર્થનાની અવગણના ન કર. વૃહાવસ્થામાં નહિવડું ને અમારો ત્યાગ કર્યો છે અને અમે શરણ વગરના બન્યા છીએ, અમારું તું રક્ષણ કર' જેમ અત્યંત હીન સ્વરથી વિલાપ કરવા લાગ્યા. તેમના આવા વિલાપોથી પણ પ્રભુનું મન રનેહમાં ન લેવાયું, ત્યારે દુરાચારી તે દેવે ત્યાં સૈન્યનો પડાવ વિકુર્વ્યો. ત્યાં રસોચાને ચૂલો કરવા પત્થરા ન મળ્યા, એટલે પ્રભુના બે પગનો ચૂલો બનાવી તેના પર હાંફી ગોઠવી. તરત પર્વતની તળેટીમાં જેમ ઢાવાનલ તેમ પ્રભુના ચરણમાં અગ્નિ સળગાવ્યો તે અધિક સળગવા લાગ્યો. તપેલા સુવર્ણની માફક પ્રભુની કાંતિ એછી ન થઈ, એટલે અધમ દેવે ભયંકર શબ્દ કરતું ભીલોનું રહેડાણ વિકુર્વ્યું. ભીલોએ પ્રભુના કંઠે, કાન, ભુલ, અને બ'ઘાઓ વિશે ભૂદ્ર પક્ષીઓનાં પાંજરા લટકાવ્યાં. પક્ષીઓએ ચાંચ અને નખો વડે પ્રભુના શરીરમાં કાણાં પાટ્યાં, જેથી પ્રભુનું શરીર સેકેડો છિદ્રવાળું બલે પાંજરું હોય તેવું લેખાવા લાગ્યું. તેમાં પણ પાકેલા પાંઢા માફક દેવે કંઈ ચાર ન કાઢ્યો એટલે મહા-ઉત્પાત કરનાર ખરવાતની વિકુર્વણ કરી. મહાવૃક્ષોને આકાશમાં તૂણ માફક જિંચે નીચે ફેરવતો અને હરેક દિશામાં પત્થર અને કાંકરા ધૂળ માફક ફેંકતો, પૃથ્વી અને આકાશમાર્ગને ધમણ માફક પૂરતો તે પવન ભગવંતને પણ ઉંચકી ઉંચકી નીચે અક્ષાળતો હતો. તે ખરવાતથી પણ ન ફાંચ્યો એટલે દેવના કુલમાં કલક સમાન એવા તે દેવે વ'ટોળિયો પવન બનાવ્યો. મોટા મોટા પર્વતોને ભમાવવા સમર્થ તે વ'ટોળીયા પવને પ્રભુને પણ ચક્ર પર રહેલા માટીના પિંડ માફક ભમાવ્યા. તેવા વ'ટોળિયા પવનથી સમુદ્રના આવર્તની જેમ ભગવા છતાં એકતાનવાળા પ્રભુનું ધ્યાન ભગાર પણ એછું ન થયું. 'વજ્ર-સરખા મનવાળો આ પુરુષ અનેક પ્રકારે કથર્થના કરવા છતાં ક્ષોભ પામતો નથી. એનું ધ્યાન ભજન કર્યા સિવાય બ્રહ્મ પ્રતિજ્ઞા હું મલામાં કેવી રીતે જાઉં? માટે એના પ્રાણનો નાશ કરીશ, તો જ ધ્યાન નાશ પામશે, નહીંતર નહિ,' જેમ વિચારી અધમ દેવે કાલ-ચક્ર બનાવ્યું ત્યાર પછી એકદંબર ભાર વજન પ્રમાણ લોહાના ઘડેલા ચક્રને રાવણે જેમ ફેલાય પર્વતને ઉંચક્યો, તેમ આ દેવે ઉપાડ્યું. પૃથ્વીને સંપુટ કરવા માટે બીજું પુટ બલે તેચાર કયું ન હોય તેવું કાલચક્ર જિંચે ઉપાડીને પ્રભુના જિપર ફેંક્યું જિહ્વાતી બ્વાળંબ્રહ્મિ વડે સર્વ દિશાઓને ભયંકર કરતું સમુદ્રમાં જેમ વડવાનલ તેમ ત પ્રભુના ઉપર પડ્યું. મોટા પર્વતોનો ચુરો કરવા સમર્થ આ ચક્રના પ્રભાવથી ભગવંત ઘુટણ સુધી પૃથ્વીતલમાં ખૂટી ગયા. આવી સ્થિતિમાં પણ ભગવંત વિચાર લાગ્યા કે, વિશ્વના સમગ્ર જીવોને તારવાની અસિલાપા-

વાળો હોવા છતાં હું આ બિચારા માટે સંસારના કારણભૂત બનું છું.’ સંગમદેવે વિચાર્યું કે, છેલ્લામાં છેલ્લો ઉપાય કાલ્પયકે તેનાથી હંજુવા છતાં પણ આ મૃત્યુ ન પામ્યો, માટે હવે શસ્ત્ર કે અસ્ત્રના સિવાય બીજો કયો ઉપાય કરવો ? અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરવાથી કદાચ કેઈ પ્રકારે સોલ પામે એવી બુદ્ધિથી વિમાનમાં બેઠેલો તે આગળ આવી કહેવા લાગ્યો—‘હિ મહર્ષિ ! તમારા સત્વથી અને પ્રાણોની દરકાર કર્યા વગર આરંભેલાને નિર્વાહ કરેલા તપના પ્રભાવથી હું તમારા પર તુષ્ટ થયો છું. હવે શરીરને કલેશ કરાવનાર એવા આ તપથી સંયુત, તમે કહો અને માગણી કરો કે હું તમને શું આપું ? આ વિષયમાં શંકા ન કરશો. જ્યાં ઈચ્છા થતાં જ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે, એવું સ્વર્ગ તમને આ દેહ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરાવું ? અથવા તો અનાદિભવનાં કરેલાં કર્મોથી મુક્ત બનવા સ્વરૂપ, એકાન્ત પરમાનંદવાળા મોક્ષમાં તમને લઈ બાઉ ? અથવા સમગ્ર રાજ્યો તમારી આજ્ઞા મસ્તકે ધારણ કરે એવું અષ્ટ સંપત્તિવાળું સામ્રાજ્ય તમને આપું ?’ આ પ્રમાણે પ્રલોભનનાં વાક્યોથી પ્રભુત્વ મળે સોલ ન પામ્યું તેમજ પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત ન થવાથી પાપી દેવે ફરી આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે, ‘આણે મારી સમગ્ર શક્તિને નિષ્કળ બનાવી છે, તો હવે માત્ર એક કામશાસનનો સફળ ઉપાય છે, તે અજમાવું, કારણ કે કામના અસ્ત્ર સરખી કટાક્ષ કરનારી કામિનીઓની દષ્ટિ પડતાં મહાપુરુષો પણ પુરુષવ્રતતું ખેંડન કરનારા બને છે.’ એમ ચિંતથી નિશ્ચય કરીને દેવાંગનાઓ અને તેના વિદ્વાસની સહાયક છત્રતુઓ પણ સાથે વિકૃતી. મત્કોકિલાના મધુર શબ્દોથી કરેલી પ્રસ્તાવનાવાળી, કામદેવ—નાટકની મુખ્ય નટી સરખી વસન્તલક્ષ્મી શોભવા લાગી. વિકસિત કંઠબુખ્યોના પરાગથી મુખની સુગંધને બહાવાવતી દિશા—વધૂઓની કળા શિખેલી દાસી સરખી ગ્રીષ્મઋતુની શોભા ફેલાવા લાગી. કામદેવના રાજ્યભિષેકમાં મંગલતિલકરૂપ, કેવડાપુષ્પના બાનાથી શેમાંચિત થએલ સર્વોગવાળી વર્ષાઋતુ શોભતી હતી. નવીન નીલકમળના બાનાંથી હબાર નયનોવાળી બની પોતાની ઊલ્લુષ્ટ સંપત્તિને બાણે બેતી હોય તેવી શરદ—લક્ષ્મી શોભવા લાગી. પ્રવેત અક્ષર સરખી તાજ મોગરાની ફળીઓ વડે બાણે કામદેવની જ્ય—પ્રશસ્તિ લખતી હોય તેવી હેમંતલક્ષ્મી વિકૃતી, મોગરાનાં અને સિન્દુવારનાં પુષ્પોથી ગણિકા માફક આજીવિકા કરતી હેમંત સરખી સુગંધીવાળી શિશિરઋતુની શોભા બનાવી. આ પ્રમાણે આરે બાણ સર્વ ઋતુઓ પ્રગટ થઈ, ત્યારે કામદેવની બ્ધ સરખી દેવાંગનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી ભગવંત પાસે ખુલ્લા અંગો-પાંગવાળી તેણીઓએ કામદેવને જિતવાતું મંત્રાસ્ત્ર સરખું સંગીત શરુ કર્યું, કેટલીક દેવાંગનાઓ લયની ગોઠવણીપૂર્વક ગાન્યાર ગ્રામ વડે મનોહર શુદ્ધ વીણાની બંતિઓ વગાડવાપૂર્વક ગાયન ગાવા લાગી. સુલટા—ઉલટા કંઠવાળા તાન વ્યક્ત બ્યંજન—ધાતુ સંહિત સંપૂર્ણ કળાવાળી મધુર વીણા વગાડતી હતી. કેટલીક દેવાંગનાઓ પ્રગટ તકાર, ધોંકારના પ્રકારેથી મેઘસરખા શબ્દવાળાં ત્રણે પ્રકારનાં મૃદંગો વગાડતી હતી. વળી કેટલીક દેવીઓ આકાશ અને ભૂમિ પર ચાલતી આશ્ચર્ય કરાવનાર હાવ-ભાવથી નવા નવા કટાક્ષો કરતી નૃત્ય કરવા લાગી. વળી કેટલીક તો અંગના મરોડ કરવા પૂર્વક અભિનય કરે ત્યારે તૂટી જતા તેના કંથુકને અને ઢીલા થઈ ગયેલા અંગોડાને બાંધથી પોતાની બગલને બતાવતી હતી. કેટલીક લાંબા પગના અભિનયના બાનાથી વારંવાર મનોહર ગોરોચનના લેપવાળા ગૌરવર્ણવાળા સાથળના મૂળને બતાવતી હતી. કેટલીક દેવીઓ અણિયાની ઢીલી પડેલી ગાંઠને મજબૂત કરવાની લીલાથી વાવડી સરખું નાસિ-મંડલ પ્રગટ કરતી હતી. કેટલીક હસ્તિદંત જેવા હસ્તના અભિનયના બાનાથી વારંવાર ગાઢ રીતે અંગના આલિંગનની સંજ્ઞા કરતી હતી. વળી કેટલીક કમ્મર નીચેના અંદરના વસ્ત્ર તું નાહું દંઠ

ખાંધવાના ખાનાથી ઉપરની સાડી ખસેડીને નિતબ-ખિંજોને પ્રગટ કરવા લાગી. અંગ-મરેડના ખાનાથી મનોહર નેત્રવાળી કેટલીક દેવીઓ છાતી પર પુષ્ટ અને ઉન્નત એવા સ્તનોને લાંબા સમય સુધી બતાવવા લાગી. “જે તમે વીતરાગ છે, તો અમોને ‘સંગ કેમ ઉત્પન્ન કરો છો ? શરીર તરફ નિરપેક્ષ છે, તો પછી અમને છાતી કેમ અર્પણ કરતા નથી ? વળી જે તમે દયાળુ છે, તો પછી અચાનક જે એલા ધનુષ્ય હથીયારવાળા કામદેવથી અમારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી ? ગ્રેમની લાલસાવાળી અમને જે કૌતુકથી તરછોડતા હો, તો તે અદ્ય સમય કરવું યોગ્ય ગણાય, પણ મરણ સુધી પકડી રાખવું યોગ્ય ન ગણાય.” કેટલીક દેવીઓ એમ કહેવા લાગી, “હો સ્વામિ ! કઠોરપણાને ત્યાગ કરી કેમજાન મનવાળા થાવ, અને અમારા મનોરથો પૂર્ણ કરો. અમારી પ્રાર્થનાની ઉપેક્ષા ન કરો.” એ પ્રમાણે દેવાંગનાઓના ગીત, વાજિત્ર, નૃત્ય, વિલાસ, હાવ-સાવ તેમજ તેમની ગ્રેમની ચીડી વાતાથી જગતપ્રભુ ક્ષોભ ન પામ્યા. આવી રીતે ઉપસર્ગ સંહન કરવામાં આખી રાત્રિ પૂર્ણ થઈ. ત્યારપછી આહાર વગર વિચરતા પ્રભુને સુરાધમ તે સંગમદેવે છ મહિના સુધી ઉપદ્રવ કર્યો હિ ભટ્ટારક ! તમે સુખેથી રહો અને ઇચ્છા પ્રમાણે જમણ કરો, હવે હું ‘બઉ’ છું.’ એમ કહી ખેદ પામેલો તે સંગમક છ મહિનાના અતે ગયો. આવા પ્રકારના પાપકર્મ વડે આ ખિચારો ક્યાં જશે ? અમારા સરખા તારકો વડે પણ આ તારી શકાય તેવો નથી.’ એ પ્રમાણે ભગવંત ચિંતા કરતા હતા, ત્યારે તેમની ચલિત બે નેત્ર-કીકીઓ કૃપાથી અશ્વભીની બની હતી. ૩

એ પ્રમાણે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરી સુકિતમાર્ગના કારણભૂત યોગને કહેવાની અભિલાષાવાળા તે શાસ્ત્રનો પ્રસ્તાવ કરે છે—

શ્રુતાન્મોધેરધિગમ્ય, સમ્પ્રદાયાચ્ચ સદ્ગુરોઃ ।

સ્વસંવેદનતશ્ચાપિ, યોગશાસ્ત્રં વિરચ્યતે ॥૪॥

શ્રુતરૂપ સમુદ્રથી સદ્ગુરુની પરંપરાથી, તેમજ સ્વાતુલવથી બાણીને હું ‘યોગશાસ્ત્રની રચના કરું છું’.

અહિં ન નિર્ણય કરેલા યોગની પદ્ધતિઓના પ્રબંધવાળી રચના કરવી યોગ્ય નથી, તેથી ત્રણ હેતુવાળા યોગનો નિર્ણય જણાવ્યો. ૧ શાસ્ત્રી, ૨ ગુરુ-પરંપરાથી અને ૩ સ્વાતુલવથી એમ ત્રણ પ્રકારે યોગનો નિર્ણય કરી તે શાસ્ત્રની રચના કરાય છે. એ વાતનો નિર્વાહ કરવા કહે છે— શ્રુત-સમુદ્રથી, સ્વગુરુના મુખથી અને સ્વાતુલવથી યોગને બાણીને, નિર્ણય કરીને તે યોગનું શાસ્ત્ર રચાય છે. એજ અંતમાં કહેવાશે—“શાસ્ત્રી, સ્વગુરુના મુખથી અને સ્વાતુલવથી જે ક્યાંક કંઈક યોગની ઉપનિષદ બાણી, જે વિવેકીઓની પરિષદના ચિંતને ચમત્કાર કરનારી છે, તેને શ્રીચૈલુક્યવંશના કુમારપાલ રાજની અત્યંત પ્રાર્થનાથી આચાર્ય હેમચંદ્રે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કરેલી છે.” ૪

યોગના જ માહાત્મ્યને કહે છે :—

યોગઃ સર્વવિપદ્વલ્લી-વિતાને પરશુઃ શિતઃ ।

અમૂલમન્ત્રતન્ત્રં ચ, કાર્મ્મણં નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥૫॥

યોગ સર્વ આપત્તિરૂપ વેલડીના સમૂહને કાપવા માટે તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાડા સમાન છે, તેમ જ મૂળ-મંત્ર-તંત્ર વગરનું મોક્ષલક્ષ્મીને વશીકરણ કરવાનું કર્મણુ છે.

આધ્યાત્મિક, ભૌતિક, દૈવિક આપત્તિઓ રૂપ વેલડીઓના સમૂહને છેદવા માટે તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન યોગ અનર્થરૂપનો નાશ કરનાર છે. પાછલા અર્ધા સ્લોકથી પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ જણાવે છે. જગતમાં કાર્મણુ કરવા માટે મૂળ, મંત્ર-તંત્રોનાં વિધાન કરવાં પડે છે, પરંતુ મૂળ, મંત્ર-તંત્ર રહિત યોગ એ મોક્ષલક્ષ્મીને વશીકરણ કરવાનો અમોઘ ઉપાય છે. ૫

મૂયાંસોડપિ હિ પામ્માનઃ, પ્રલયં યાન્તિ યોગતઃ ।

ચણ્ડવાતાદ્ ઘનઘના, ઘનાઘનઘટા ઇવ ॥૬॥

પ્રથમ પવનથી જેમ ગાઢ વાદળોની શ્રેણિ વિખરાય જાય છે, તેમ યોગથી ધણાં પાપો વિનાશ પામે છે. ૬

એક જન્મમાં ઉપાર્જન કરેલ પાપ યોગથી નાશ પામે, પણ અનેક ભવ-પરંપરામાં ઉપાર્જન કરેલાં અનેક પાપોનો વિનાશ યોગથી થવો અસંભવ છે—એવી શંકા થાય, તેના સમાધાનમાં જણાવે છે :—

ક્ષિણોતિ યોગઃ પાપાનિ, ચિરકાલાર્જિતાન્યપિ ।

પ્રચિતાનિ યથૈધાંસિ, ક્ષણાદેવાશુશુક્ષણિઃ ॥૭॥

જેમ લાંબા કાળથી એકઠાં કરેલાં ઇધણાંને અગ્નિ ક્ષણવારમાં જાળી નાખે છે, તેમ લાંબા કાળથી અનેક ભવોનાં ઉપાર્જન કરેલાં પાપોને પણ ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય કરવા યોગ સમર્થ છે. ૭

યોગનું બીજું રૂપ જણાવે છે—

કપ્તિવિશ્રુન્મલામર્શ-સર્વૌષધમહર્દયઃ ।

સન્મિન્નશ્રોતોલગ્નિશ્ચ, યૌગં તાણ્ડવહમ્બરમ્ ॥૮॥

કફ, રક્ત, વિષ્ટા, કાન, કાંત, નાસિકા, આંખ, જિહ્વા અને શરીરમાં થયેલા મેલો, હાથ વગેરે વડે સ્પર્શ કરવો વિષ્ટા, મૂત્ર, કેથ, નખ વગેરે કહેલા અને નાહ કહેલા આ સર્વ પદાર્થો યોગના પ્રભાવથી ઔષધિઓ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ અણિમાદિ, સંભિન્નશ્રોતાદિ વગેરે લગ્નિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગનો ઉત્કટ પ્રભાવ છે. તે આ પ્રમાણે—

સન્તુમાર ચક્રવર્તીની કથા

સન્તુમાર માફક યોગીઓનાં કફ-ગિન્દુઓ પણ યોગના પ્રભાવથી સર્વ રોગ દૂર કરનાર બને છે. હસ્તિનાપુર નગરમાં પૂર્વે છબંડ પૃથ્વીને ભોગવનાર સન્તુમાર નામના ચોથા ચક્રવર્તી થયા. કોઈક સમયે સુધર્મા નામની દેવસભામાં ઈન્દ્રમહારાજે વિરમથ પામીને તેની અપ્રતિમ રૂપસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું કે, કુરુવંશ-શિરોમણિ સન્તુમાર ચક્રવર્તીનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, તેનું દેવ કે મનુષ્યમાં કયાંય નથી. આવા પ્રકારના રૂપની પ્રશંસા નહીં માનનારા વિજય અને વૈજયન્ત નામના બે દેવો પૃથ્વી પર નીચે આવ્યા. ત્યાર પછી

૧ ગમે તે ઇન્દ્રિયથી ગમે તે ઇન્દ્રિયનો વિષય જાણી શકાય તેની જ્ઞાનશક્તિ.

તે બ'ને દેવો બ્રાહ્મણત્વં રૂપ કરી તેના રૂપની યોગ કરવા માટે રાંભના મહેલમાં દરવાજા પાસે દ્વારપાળ પાસે રહ્યા તે સમયે સનત્કુમાર પણ નહાવાની તૈયારી કરતો હતો. સર્વ વેષનો ત્યાગ કરી સર્વાંગે તેલ માલીસ કરાવી રહેલો હતો, દ્વારપાળે દરવાજે ઉભેલા બે બ્રાહ્મણની વાંત રાંભને નિવેદન કરી, એટલે ન્યાયવાન ચક્રવર્તી રાંભએ પણ તરત જ ત્યાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. સનત્કુમારને દેખીને વિસ્મયથી વિક્ષિત બનેલા મનવાળા તે બ'ને મસ્તક ધૂણાવી વિચાર કરવા લાગ્યા—અષ્ટમી રાત્રિના ચંદ્ર સરખું લલાટ કાન સુધી પહોંચે તેવાં બે નેત્રો, નીલકમળને જિતનાર શરીર—કાંતિ, પાકેલા ઘિલોડા ફળ સરખી કાંતિવાળા બે હોડ, છીપ સરખા બેકાન, પાંચબન્ધ શ'બથી ચડિયાતો કંઠ. ઐરાવલ્ય હાથીની સૂઢને તિરસ્કાર કરનાર બે હાથ, મેરુપર્વતની શિલાની શોભાને લૂંટનાર વક્ષસ્થલ, સિંહબચ્ચાના ઉદર સરખી કેડ, તેનાં કેટેલાં અંગો વધારે વર્ણવવાં ? આખા અંગની શોભા વર્ણવવી તે વાણીના વિષયની બહાર છે. અંહો! જ્યોત્સના વડે જેમ તુલસીની પ્રભા તેમ આના અદળક લાવણ્ય-નદીપ્રવાહમાં અભ્યંગન પણ જાણી શકાતું નથી. ઇન્દ્રમહારાજે જેવું વર્ણન કર્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આતું રૂપ છે—એમાં ફેરફાર નથી. 'મહાત્માઓ કદાપિ પણ યોદ્ધા બોલતા નથી.' હે શ્રેષ્ઠ પ્રાદ્યો! તમે બ'ને શા માટે અહિં આવ્યા છો ? એ પ્રમાણે સનત્કુમારે પુછ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું, હે નરસિંહ ચરાચર એવા આ જીવનમાં તમારું રૂપ લોકોત્તર અને આશ્ચર્ય કરનારું છે. હે પૃથ્વીન્દ્ર ! ફરફરથી તમારા રૂપનું વર્ણન સાંભળી કુતૂહલથી અમે જોવા માટે આવેલા છીએ. હે રાંભ ! લોકમાં અમે અદ્ભુત રૂપ-વર્ણન સાંભળ્યું, પરંતુ તેથી પણ તમારું રૂપ વધારે દેખીએ છીએ. હાસ્યથી વિક્ષિત થએલા સનત્કુમારે પણ કહ્યું, અભ્યંગ કરેલા અંગની આ કાન્તિ કંઈ નથી. હે ઉત્તમ પ્રાદ્યો ! આ બાબતુ થોડીવાર બેસો અને મારું જ્ઞાનકાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી થોડી રાહ જુઓ. અનેક આશ્ચર્યકારી વિવિધ વેષભૂષા વાળું, ઘણા આભૂષણો પહેરેલ એવા પ્રકારનું રત્નજડિત સુવર્ણ સરખું રૂપ ફરી જોજો. ત્યારપછી અવનિપતિ સનત્કુમાર જ્ઞાન કરી વેષભૂષા સળ આડખરથી ચંદ્ર જેમ આકાશમાં, તેમ સભામાં ખિરાળ્યા, રાંભએ ત્યાર પછી બ'ને પ્રાદ્યોને બોલાવ્યા, એટલે રાંભ સામે આવીને રાંભના રૂપને જોઈને બ'ને વિચારવા લાગ્યા કે, ક્ષણવારમાં ક્યાં તે રૂપ, તે કાંતિ અને તે લાવણ્ય ક્યાં ગયું ? મનુષ્યોના સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે. રાંભએ તેમને પૂછ્યું કે, પહેલા તમે મને દેખીને હર્ષ પામ્યા હતા ત્યારે એકદમ વિષાદથી મલિનમુખવાળા કેમ બની ગયા ? ત્યારે તે અમૃત સરખા વચનથી કહેવા લાગ્યા, હે મહાભાગ્યશાળી અમે બ'ને સૌધર્મ દેવલોકવાસી દેવો છીએ. ઇન્દ્રમહારાજે દેવ-પર્વદામાં તમારા રૂપની પ્રસંશા કરી, તેમાં અશ્રદ્ધા કરતાં અમે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી તમારું રૂપ જોવા માટે અહીં આવ્યા. શક્રમહારાજે વર્ણવેલ રૂપવાળું શરીર પ્રથમ યથાર્થ જોયું પરંતુ હે રાંભ ! હાલમાં તે વિપરીત બની ગયું છે. અત્યારે તમારો દેહ નિ શ્વાસથી જેમ દર્પણ તેમ સર્વકાંતિ હરણ કરનાર વ્યાધિથી ચારે બાબુ આક્રાંત થયો છે. સાચી કેકીકત જણાવીને તે બ'ને અદસ્ત થયા અને રાંભએ હિંમતી ભણેલા વૃક્ષ સરખા નિસ્તેજ પોતાના દેહને જોયો અને વિચાર્યું કે હમેશા રોગના ઘર સરખા આ શરીરને ધિક્કાર થાઓ. તુચ્છ યુદ્ધિવાળા ભોળાઓ જ વગર ફોગટની તેની મમતા કરે છે. ભયંકર લાડકું કૌરી ખાનાર ઘુણ ક્રીડા-સમુદાયથી જેમ લાકડું તેમ વિવિધ પ્રકારની વ્યાધિઓમાં શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ આ શરીરને કૌરી ખાય છે. બહારથી આ શરીર ભલે ગમે તેવું દેખાય, પણ વડેલાના ફળ માફક અંદરથી તો ક્રીડાઓનાં કુલોથી વ્યાપ્ત હોય છે. જેમ સુશોભિત મહાસરોવરને પાણીની સેવાલેનો જથ્થો, તેમ કાયાની રૂપસંપત્તિને રોગ તટલાલ નાશ કરે

છે. શરીર દીકું થાય છે, પણ આશા ઘટતી નથી. રૂપ આદ્યું નાય છે, પણ પાપબુદ્ધિ જતી નથી. જ્ય વધતી નાય છે, પણ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું નથી; આત્માઓના આવા સ્વરૂપને ધિક્કાર થાઓ. આ સંસારમાં ઘાસના અગ્ર ભાગ પર રહેલા જળખિન્દુ સરખા રૂપ, લાવણ્ય, કાન્તિ શરીર, ધન વગેરે સર્વ પદાર્થો અથળ છે. આજ કે કાલ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા સંસારી આત્માઓના શરીરતું મોટું કષ્ટ હોય તો માત્ર સકામ નિર્જર કરતા રૂં તપ છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યભાવના ભાવતાં તે સભ દીક્ષા લેવાની અભિલાષાવાળો થયો અને-તેણે પુત્રનો રોગચાલિષેક કયો; વિનય-પૂર્વક ઉદ્યાનમાં જઈ વિનયધર સૂરિ પાસે સર્વ સાવધવિરતિ-પ્રધાનતાવાળો તપ અંગીકાર કયો. મહાશ્વતોને તેમજ ઉત્તર ગુણેને ધારણ કરનાર એક ગામથી બીજા ગામે વિહાર કરતા સમતાવાળા એકાગ્ર ચિત્તયુક્ત રાજર્ષિ (વચરી રહેલા)એ, ત્યારે હાથીતું ટોળું જેમ ધૂથપતિની પાછળ નાય, તેમ ગાદ અતુરાગવાળું પ્રજા-મંડળ પાછળ પાછળ ગયું; કષાય વગરના ઉદાસીન નિર્મમ નિષ્પ્રિયક્ર હોવા તેમની છ મહિના સેવા કરી તેઓ કોઈ પ્રકારે પાઞ ગયાં અથાવિધિ ભિક્ષા ગ્રહણ, અકાલે અપથ્ય ભોજન કરવા વડે કરીને સંપૂર્ણ દોહલા વડે જેમ ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે તેમ આની વ્યાધિઓ વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ખરજવું, સોજા, તાવ, શ્વાસ, અરુચિ, પેટનો વ્યાધિ અને આંખની વેદના એવી સાત પ્રકારની વેદના આ મહાત્માએ સાતસો વર્ષો સુધી સમતા-પૂર્વક સહન કરી. દુસ્સહ સમગ્ર પરિષ્કોને સહન કરતાં તેના નિવારણને ઉપાય ન આવ્યરતા એવા તેમને લાખિષ્યો પ્રગટ થઈ આ સમયે હૃદયમાં અમલકાર પામેલા ઈન્દ્ર મહારાજે દેવોને ઉદ્દેશીને તેની પ્રશંસા કરી કે “સળગતા ઘાસના પૂળાની માફક અકર્ષર્તિપણાની સંપત્તિને ત્યાગ કરી આ સનતકુમાર સુનિ દુષ્કર તપ તપે છે. તપના પ્રભાવથી સર્વ લાખિષ્યો પ્રાપ્ત થવા છતાં પોતાના શરીરની પણ અપેક્ષા ન કરતા પોતાના રોગોની ચિકિત્સા કરતા નથી.” આ વાતની અશ્રદ્ધા કરતા વિજય અને વૈજયન્ત નામના બે દેવો વૈધનું રૂપ ધારણ કરી તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે ભાગ્યશાળી ! તમે રોગોથી શા માટે હેરાનગતિ ભોગવો છો ? અમે વૈદ્યો છીએ અને અમારા ઔષધ વડે સર્વની ચિકિત્સા કરીએ છીએ. રોગગ્રસ્ત શરીરવાળા તમે અમને રજા આપો; તો તે જ દિવસે તમારા રોગોનો ઉપાય કરી મટાડી દઈએ.’ તે વખતે સનતકુમારે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘હે ચિકિત્સકો ! જીવન બે પ્રકારના રોગો હોય છે-એક દ્રવ્ય રોગ અને બીજો ભાવરોગ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે ભાવરોગો શરીરધારી પ્રાણીઓને હોય છે, જે હજારો જન્મો સુધી જીવની સાથે જનારા તેમજ અનંત દુઃખ દેનારા છે. તેવા રોગોને જો તમે મટાડી શકતા હો તો તમે ચિકિત્સા કરો, અને જો તમે માત્ર શરીરના દ્રવ્યરોગ મટાડનારા હો, તો તમે જીવો.” ત્યાર પછી સહી ગએલી પરુ ગરતી આંગળી ઉપર પોતાના કંકના ખિન્દુનો લેપ કર્યો એટલે સિદ્ધરસ વડે જેમ તાંબાને, તેમ એકદમ તેને સુવર્ણ કાંતિવાળી બનાવી. ત્યારપછી સુવર્ણસળી સરખી અળકતી આંગળીને દેખી તેઓ તેના પગમાં પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘પહેલાં અમે તમારું રૂપ જોવા આવ્યા હતા, તે જ અમે બંને દેવો છીએ ઈન્દ્ર મહારાજાએ કહ્યું કે, લાખિષ્યો સિદ્ધ થવા છતાં પણ વ્યાધિની પીડાઓ સ્વેચ્છાએ સહન કરતા સનતકુમાર ભગવાન તપ તપે છે. તે કારણે અમે અહીં આવ્યા અને પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરી;’ એમ કહી તે દેવો નમસ્કાર કરી અદશ્ય થયા.કંકલખિધનું તો માત્ર તમને દષ્ટાત આપ્યું’ અથ-વિસ્તાર થવાના ભયથી બીજી અનેક લાખિષ્યો આહં કહેતા નથી. યોગના પ્રભાવથી યોગી પુરુષોની વિદ્યા પણ રોગોના નાશ માટે થાય છે અને તેમાંથી કમળ સરખી સુગંધ પણ મહેકે છે. સર્વ દેહધારીઓના મલ બે પ્રકારનો માનેલો છે, એક કાન, નેત્ર આદિમાંથી નીકળનારો, બીજો

શરીર પર થયેલો. યોગીઓના યોગ-પ્રભાવથી બને પ્રકારનો મલ સર્વ રોગીઓના રોગ દૂર કરનાર તથા કત્તરીના સરખી સુગંધવાળો હોય છે. યોગીઓની કાયાનો સંસ્પર્શ અમૃતરસ વડે બાળે સિંચાયો હોય તેમ તે જ ક્ષણે સર્વ રોગોનો વિનાશ કરે છે. યોગીઓના શરીરમાં રહેલા નખો, કેસો અને ઢાંતો તેમજ બીજા અવયવો ઔષધિપણને ધારણ કરે છે; તેથી તેને સર્વોષધિ કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે-તીર્થનાથના અને યોગ ધારણ કરનાર અકવર્તીઓના દેહના હાડકાંના સર્વ સમૂહ સર્વ દેવલોકમાં પૂજ્ય છે. વળી કહ્યું છે કે :-

વિવિધ લાભિયો

જેમના 'શરીરના સંગમાત્રથી સ્પર્શાએલ વરસાદનું' પાણી જે નદી કે વાવડીમાં રહેલું હોય તે પાણી સર્વ રોગને હરણ કરનાર થાય છે. જેના શરીરના સ્પર્શવાળો વાચરો જેર વ્યાપેલા કે મૂચ્છો પામેલાને અડકે તો તેના સ્પર્શ માત્રથી નિર્વિષ અને મૂચ્છો વગરનો બની જાય છે. જેર-મિશ્રિત અન્ન પણ જેના સુખમાં પ્રવેશ કરે, તે અન્ન પણ જેર વગરનું બની જાય છે. મહાજેર અને મહાવ્યાધિથી પીડાતા પણ તેમના વચન શ્રવણથી અને દર્શન માત્રથી પણ જેરના વિકારથી મુક્ત બને છે. આ સર્વ સર્વોષધિનો પ્રકાર છે. આ કદ વગેરે મોટી ઋદ્ધિઓ સરખા છે. અથવા તો મોટી ઋદ્ધિઓ ભુદ્ધિ, વૈદિક લાભિયો અનેક પ્રકારની છે. અણુત્વ, મહત્ત્વ, લઘુત્વ, શુદ્ધત્વ, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઇશિત્વ, વશિત્વ, અપ્રતિઘાતિત્વ, અતંત્રતા, કામરૂપિતાદિ અનેક લેહવાળી સમજવી. અણુ જેવડું શરીર વિકુર્વણે તંતુના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી શકે અને ત્યાં ચકવર્તીના ભોગો પણ ભોગવે, મેરુથી પણ મોટું શરીર કરવાનું સામર્થ્ય, વાયુથી પણ હલકું શરીર બનાવવાની તાકાત, વજ્રથી પણ વધારે વજનહાર શરીર બનાવી મહાભયવાળા ઇન્દ્રદિકને પણ ડુંસાહ બને, પ્રાપ્તિ=એટલે ભૂમિપર રહેલો આંગળીના અગ્રભાગથી મેરુપર્વતના અગ્રભાગને અને સૂર્યને પણ સ્પર્શ કરી શકે, તેવું સામર્થ્ય હોય. પ્રકાશ્ય=એટલે પાણીમાં ભૂમિ પર ચાલે તેમ ચાલવાની અને પાણીની માફક ભૂમિ પર તરવાની અને દૂબવાની શક્તિ ઇશિત્વ-ત્રણે લોકની પ્રભુતા-તીર્થંકર અને ઇન્દ્રની ઋદ્ધિ વિકુર્વણ કરવાની શક્તિ, વશિત્વ-સર્વ જીવોને વશ કરવાની શક્તિ, અપ્રતિઘાતિત્વ=પર્વતની અંદર પણ શેકાયા વગર ગમન કરવાની શક્તિ, અતંત્રતા-અદૃશ્ય બળવાની શક્તિ, કામરૂપિત્વ=એકી સાથે અનેક રૂપો કરવાની શક્તિ-એ વગેરે મહાઋદ્ધિઓ બાણવી.

અથવા પ્રકૃષ્ટ શ્રુતાવરણ અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થએલ અસાધારણ પ્રજ્ઞા-ઋદ્ધિના લાભથીબાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વો ન લાણવા છતાં પણ ચતુર્દશપૂર્વો જે પદાર્થનું નિરૂપણ કરે, તેવા ગંભીર-અધરા અર્થને નિરૂપણ કરવાની યુદ્ધિવાળા પ્રાણ-શ્રમણો સમજવા વળી બીજા વિદ્યાધર-શ્રમણો તેઓ કહેવાય, જેઓ દશ પૂર્વો લાણેલા હોય, શહિણી, પ્રજ્ઞા, વગેરે મહાવિદ્યાઓ અને અનુષ્ટ-પ્રસેનિકાદિ અદ્વપવિદ્યા બાણનારાઓની અત્યંત ઋદ્ધિને પણ આધીન ન થાય, તેઓના વિષયમાં ન આવે, વિદ્યા-વેગ ધારણ કરનાર હોવાથી. કેટલાક બીજા, કોષ, પદાનુસારી યુદ્ધિની ઋદ્ધિવાળા હોય છે. બીજા યુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ યુદ્ધિપૂર્વક સારી રીતે જેઠેલી જમીનવાળા ક્ષેત્રમાં કૃણકૃપ જમીન, વરસાદનું જળ વગેરે અનેક વિશેષ કારણોની અપેક્ષાએ બગડ્યા વિનાનું એક બીજ જેમ અનેક કોડો બીજને આપનાર થાય છે, તેમ જ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષયોપશમના અતિશયપણની પ્રાપ્તિ યોગે એક અર્થરૂપ બીજ-શ્રવણના યોગે અનેક અર્થરૂપ બીજોની પ્રાપ્તિ કરનાર બીજા યુદ્ધિવાળા. કોષયુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ કૌણિગારિએ સ્થાપન કરેલાં એકબીજાં ધા-એ એક બીજામાં ભળી ન જાય,

સડીને બગડી ન જાય, તેવી રીતે ઘણાં ધાન્ય-ખીભે કોઠારમાં સારી રીતે સચવાઈને જળવાઈ રહે છે, તેમ ખીભની પાસેથી સાંભળી અવધારણુ કરેલા શ્રુતના અર્થો રૂપ અર્થ-ખીભે અનેક હોવા છતાં સ્મરણુ કર્યા વગર તેને તે જ પ્રમાણે યાદ રાખવાં, વિસ્મરણુ થવા ન દેવાં તે રૂપે અર્થતુ સ્મરણુ રહેલ હોવાથી કૌષ્ઠ-બુદ્ધિવાળા, પદ્ધતુસારી બુદ્ધિવાળા ત્રણે પ્રકારના-અનુશ્રોત, પ્રતિશ્રોત અને ઉભયપદ પદ્ધતુસારી બુદ્ધિવાળા. અનુશ્રોત-પદ્ધતુસારી બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ તે અર્થના પ્રથમપદ કે અર્થને ખીભ પાસેથી સાંભળી અત્યપદ સુધીના આખા અર્થની વિચારણા કરવા સમર્થ અત્યંત તીવ્રબુદ્ધિ ધરાવે. પ્રતિશ્રોત પદ્ધતુસારિ બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ અત્યપદના અર્થકે અર્થને ખીભની પાસેથી સાંભળીને આદિપદ સુધીના અર્થ કે અર્થને યાદ કરવાની બુદ્ધિવાળા હોય. ઉભયપદ્ધતુસારિ બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ અર્થના વચલા અર્થ કે પદને ખીભની પાસેથી જાણી આદિથી અંત સુધીના તમામ પદોના સમૂહો, પ્રતિનિયત અર્થરૂપી અર્થ-સમુદ્ર પાર પામવા માટે સમર્થ એવી અસાધારણુ અતિશય-તીવ્રબુદ્ધિવાળા હોય. એક પદનો અર્થ જાણવાથી અનેક અર્થો જાણવાની શક્તિવાળો ખીજબુદ્ધિવાળો અને એક પદ જાણીને ખીભ પદોને જાણનાર પદ્ધતુસારી બુદ્ધિવાળો કહેવાય. આટલું વિશેષ સમજવું. તથા મન, વચન અને કાયાના બળવાળા, તેમાં મનોબલી તે કહેવાય, જેઓ ઘણા જ્ઞાનાવરણુ અને વીર્યોન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ-વિશેષથી અંતર્મુહૂર્તમાં સારભૂત તત્ત્વનો ઉદ્ધાર કરી સમગ્ર શ્રુતસમુદ્રમાં અવગાહન કરવી સમર્થ નિર્મળ મનને ધારણુ કરનાર હોય. એક અંતર્મુહૂર્તમાં સમગ્ર શ્રુતવસ્તુ યોદ્ધી જવા સમર્થ હોય, તે વાગ્બલી કહેવાય. અથવા પદ, વાક્ય અને અલંકાર સહિત વચનોતુ ઉચ્ચારણુ કરતાં વગર અટકયે વાણીનો પ્રવાહ આલ્યા કરે, કંઠને હરકત ન આવે, તે પણ વાગ્બલી કહેવાય. વીર્યોન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થએલાં અસાધારણુ કાયબલયોગે કાઉત્સુગમાં ઉભા રહેલા છતાં થાક અને કલેશ વગર એક વરસ સુધી જેમ બાહુબલી વગેરે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, તે કાયબલી કહેવાય. તથા ક્ષીર, મધ, ઘી, અમૃત ઝરાવનાર લગ્નિધવાળા પણ હોય. જેમના પાત્રમાં પડેલું ખરાબ અન્ન પણ દૂધ, મધ, ઘી અને અમૃતરસ સરણું થઈ શક્તિવર્ધક બને છે; અથવા જેમનું વચન શારીરિક અને માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત થયેલા આત્માઓને દૂધ વગેરેની માફક આનંદહાયક બને છે, ત્યારે તેઓ ક્ષીરાશ્વ લગ્નિધવાળા, મધ્વાશ્વ, સર્પિરાશ્વ, અમૃતાશ્વ લગ્નિધવાળા કહેવાય. કેટલાક અક્ષીણુ લગ્નિધવાળા હોય છે તે બે પ્રકારના છે-એક અક્ષીણુ-મહાનસ ખીભ અક્ષીણુ-મહાલય, અસાધારણુ અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી જેમના પાત્રમાં વહોરાવેલ અદ્યમાત અન્ન પણ ગૌતમસ્વામીની માફક ઘણાને પીરસવામાં કે દેવામાં આવે તો પણ ખૂટે નહિ, તે અક્ષીણુ-મહાનસ લગ્નિધ કહેવાય. અક્ષીણુ-મહાલયની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, તેઓ જે પ્રમાણુ પેત ભૂમિ-પ્રદેશમાં રહેલા હોય, ત્યાં અસંગ્યાતા દેવો, તિર્થંચો કે મનુષ્યો સપરિવાર એક ખીભને અગવડ ન પડે તેમ તીર્થંકરની પર્વદાની માફક સુખપૂર્વક બેસી શકે. આ પ્રમાણુ પ્રજાશ્રમણુ વગેરેની અંદર મહાપ્રસાદિક મહાઋદ્ધિઓ બતાવી. જેના પ્રભાવથી એક ઇન્દ્રિય સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયો જાણી શકે, તે સંશિન્નશ્રોતો-લગ્નિધ કહેવાય. ૮ તથા—

ચારણાશીવિષાવધિ-મનઃપર્યાયસંપદઃ ।

યોગકલ્પદ્રુમસ્પંતાઃ, વિકાસિકુસુમશ્રિયઃ ॥૧॥

વિધાયરણુ, જંઘાયારણુ-લગ્નિધ, આશીવિષ-લગ્નિધ, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાનની સંપત્તિઓ આ સર્વ લગ્નિધો યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં વિકસિત પુષ્પોની શોભા છે. યો. ૩

પ્રાણિઓને પીડા કર્યા વગર ચાલનારા, તે ‘વારિધારા-ચારણ’ કહેવાય. વિચિત્ર અને જુના વૃક્ષોની ખખેલ જેવા સ્થાનમાં કરોળીયાના ઘરની બળના બારીક તાંતણાનું આલંબન લઈને પગ ઉંચકવા-મૂકવાની ક્રિયા કરતાં તે તંતુઓને ન તોડતાં ચાલે, તે ‘મક્રંટતંતુચારણ’ કહેવાય. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે કોઈપણ ન્યોતિના કિરણ સખંધથી જમીન માફક તેના આધારે પગથી ચાલવાની શક્તિવાળા ‘ન્યોતિરશ્મિ-ચારણ’ કહેવાય. અનેક દિશામાં પ્રતિકૂળ કે અતુકૂળ પવન વાતો હોય, પણ પવન સંબંધી પ્રદેશાવલીને ગ્રહણ કરીને ગતિનું સ્ખલન કર્યા વગર પગ સ્થાપન કરી ચાલવાની કુશળતાવાળા, તે ‘વાયુ-ચારણ’ કહેવાય.

તપ અને ચારિત્રના પ્રભાવ સિવાયના બીજા ગુણોથી પણ લબ્ધિઓ અને ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘આશીર્વાધ’ લબ્ધિવાળા અપકાર અને ઉપકાર કરવામાં સમર્થ હોય છે. મૂર્તિમંત રૂપી દ્રવ્ય સંબંધી મર્યાદાવાળું જ્ઞાન સર્વ પ્રકારે થાય, તે ‘અવધિજ્ઞાન’ કહેવાય મતુષ્ય-ક્ષેત્રવર્તી-અદી દ્વીપમાં રહેલા પ્રાણિઓના મનરૂપે પરિણુમેલા મનોદ્રવ્યને પ્રકાશિત કરનાર ‘મનઃપયોદર્શન’ તેના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે પ્રકારો છે વિશુદ્ધ અને આવેલું ન બાંધ, તેવા પ્રકારનું વિપુલમતિ વિશેષ છે. ૯.

કેવલજ્ઞાન-લક્ષણ કૃળ બતાવવા દ્વારા યોગની જ સ્તુતિ કરે છે—

**અહો ! યોગસ્ય માહાત્મ્યં, પ્રાજ્યં સામ્રાજ્યમુદ્ઘહન ।
અઘાપ કેવલજ્ઞાનં, મરતો મરતાધિપઃ ॥૧૦॥**

અહો ! યોગનો કેટલો મહાપ્રભાવ છે કે પુષ્કળ સામ્રાજ્યવાળી ચક્રવર્તિની સંપતિ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ ભરતક્ષેત્રના સ્વામી ચક્રવર્તી ભરત મહારાજાએ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તે આ પ્રમાણે—

ઋષભ ભગવંતનાં ચાર કલ્યાણકો

આ અવસર્પિણીનો એકાંતસુખમ નામનો ચાર કોડા-કોડી સાગરોપમ પ્રમાણવાળો પહેલો આરો, ત્યાર પછી ત્રણ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણવાળો સુખમ નામનો બીજો આરો અને બે કોડાકોડી સાગરોપમ-પ્રમાણવાળો સુખમદુઃખમ નામનો ત્રીજો આરામાં પદ્યોપમનો આઠમો ભાગ ન્યૂન આટલો કાળ ગયા પછી ૧ વિમલવાહન, ૨ ચક્રુભાન, ૩ ચશસ્ત્રી, ૪ અભિચંદ્ર, ૫ પ્રસેનજિત, ૬ મરુદેવ અને ૭ નાલિ નામના સાત કુલકરો થયા. તેમાં નાલિ કુલકરને ઉત્તમ શીલથી ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર મરુદેવ નામની પત્ની હતી. ત્રીજા આરામાં ચોરાશીલાખ પૂર્વ, ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહ્યા ત્યારે તેની કુસિમાં સર્વોર્થ નામના વિમાનથી યૌદ્ધ મહારાવ્રમોથી સૂચિત પ્રથમ જિનેશ્વર ઉત્પન્ન થયા. તે સમયે સ્વમના અર્થને નાલિ અને મરુદેવ ચથાર્થપણે ન બાણતા હોવાથી ઇન્દ્ર મહારાજે આવીને હર્ષપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા. ત્યાર પછી શુભ દિવસે પરમેશ્વરનો જન્મ થયો, ત્યારે છપ્પન દિવકુમારીઓએ સૂતિકર્મ કર્યું મરુપર્વત ઉપર પ્રણેને લઈ જઈને ઇન્દ્ર મહારાજે પોતાના જોળામાં બેસાડીને તીર્થના જળથી પ્રણેનો અને હર્ષાશ્રુ-જળથી પોતાના અસિષેક કર્યો. ત્યાર પછી ઇન્દ્ર મહારાજાએ માતાને અર્પણ કરેલા પ્રણેનું સર્વ ધાત્રીકર્મ દેવીઓએ કર્યું. પ્રણેના જમણા સાથળમાં

ઋષભના આકારનું લાંછન દેખી માતા-પિતાએ હર્ષથી 'ઋષભ' એવું નામ પાડ્યું ચંદ્ર-કિરણ સરખા પ્રભુ અતિશય આનંદ પમાડતા દિવ્ય આહાર વડે પોપણ કરાતા અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. કોઈક વખતે ઇન્દ્ર મહારાજ પ્રભુની સેવા માટે આવેલા ત્યારે વિચાર્યું કે હવે અહિં ભગવંતનો વંશ કયો સ્થાપન કરવો? પ્રભુએ અવધિજ્ઞાનથીતેનો અભિપ્રાય બહુણે હાથી જેમ સૂઢને તેમ તેના હાથમાંથી શેરડીનો સાંઠો લેવા માટે હાથ લંબાવ્યો. પ્રભુને તે શેરડી અર્પણ કરી પ્રભુભ કરીને તે વખતે ઇન્દ્રે 'ઇક્ષ્વાકુ' એવા પ્રકારનું પ્રભુના વંશનું નામ સ્થાપન કર્યું. ટુંકા કાળમાં બ્રાહ્મકાળ વીતાવીને મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સરખા પ્રભુ વિભાગવાળા અવચવ જણાવનારી બીજી ચૌવન વચનો આશ્રય કરવા લાગ્યા. ચૌવન વચમાં પણ પ્રભુના સરખા તલવાળા ખંને પગ કમળ-ગર્ભ સરખા કોમળ અને લાલ ઉચ્છ્રુકંપ વગરના પરસેવા-રહિત હતા. નમન કરનારાઓની પીડા છેદવા માટે હોય, તેમ પ્રભુને પગના તળીયામાં ચક્ર, અભિયંકચુક્ર લક્ષ્મીદેવી, હાથણીને જેમ પુષ્પમાળા, અંકુશ, ધ્વજ હોય તેવી આકૃતિઓ હતી. લક્ષ્મીદેવીના કીડાગૃહ માફક ભગવંતના ખંને પાદતલમાં શંખ અને કળશ તથા પાનીમાં સ્વસ્તિક શોભતા હતા. સ્વામીને અંગુષ્ઠ માંસ ભરેલ હોવાથી પુષ્ટ ગોળ ભીંચે સર્પની ફણા સરખો, વત્સ માફક શીવત્સના ચિહ્નથી યુક્ત હતો. પ્રભુના ચરણ-કમળની અંગુલીઓ પવન વિના નિષ્કંપ ચળકતી દીપ-શિખા જેવી હિંદ્ર વગરની અને સીધી કમળ-પાંખડીઓ સરખી હતી. વળી પ્રભુની પાદાંગુલીઓના તલનાં નંદાવર્ત શોભતા હતા કે જેઓનાં પૃથ્વીમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો ધર્મ-પ્રતિષ્ઠાના હેતુઓને પામ્યાં. અંગુલી-પર્વના નીચે રહેલા જવો વાવડી સાથે શોભતા હતા, તે બધું પ્રભુના જગત્લક્ષ્મી સાથે થનારા વિવાહ માટે જવારા વાવ્યા ન હોય? ચરણ-કમળના કંદ જેવી પાની ગોળ લાંબી પહોળી હતી. અને નખો બધે અંગુઠો આંગળી રૂપી સંપોના મસ્તક પર રહેલા મણિ જેવા જણાતા હતા. પ્રભુના પગની ધૂટીઓ સુવર્ણ-કમલના ડોડાની કર્ણિકાની શોભાને અત્યંત વિસ્તારતી હતી. પ્રભુના ખંને પાદ ઉપરથી નીચે સુધી અનુક્રમે કાચળા જેવા ઉન્નત જેમાં નસો દેખાતી ન હતી. ચળકતી કાંતિવાળા અને રંગાટા રહિત હતાં જગત્પ્રતિની જંદાઓ એવા પ્રકારની હતી કે અંદરનાં હાડકાં માંસમાં મગ્ન થઈ દેખાતાં ન હતાં, માંસથી પુષ્ટ કમસર ગોળ હરણીની જંદા સરખી અને ગૌરવર્ણવાળી હતી. પ્રભુની માંસપૂર્ણ ગોળાકાર ઘૂંટણો રૂપી ભરેલ આશીકાની અંદર દર્પણ જેટલું હોય તેવા દેખાતા હતા. તેમજ તેમના કોમળ ચમકતા અનુક્રમે પુષ્ટ સાથળો કેળના સ્તંભની શોભાને ધારણ કરનાર હતા. સ્વામીના બે ઘૂંચણો હાથીની જેમ ગૃહ અને સરખા તેમજ કુલીન ચોરાના જેવું પુરુષચિહ્ન અતિશુદ્ધ હતું. વળી તેમાં નસો દેખાતી ન હતી, વળી તે નીચું નહીં, ઉંચું નહીં, ટુંકું નહીં, લાંબું નહીં, જલ્દય નહીં, સરળ, કોમળ, રંગાટીરહિત ગોળ સુગંધી ઇન્દ્રિયયુક્ત શીતળ, પ્રદક્ષિણાવર્ત, શબ્દવાળું એકધારયુક્ત, બીભત્સ નહીં તેવા આવતોહારયુક્ત કોશમાં રહેલ પિંજર (આવરણ) વાળું હતું. તેમજ કેડ લાંબી માંસથી યુક્ત બડી વિશાલ કંઠણ હતી અને મધ્યભાગ પાતળો હોવાથી ઇન્દ્રના વજ્રના મધ્યભાગ જેવો હતો. નાભિ ગંભીર અને નવીના આવર્તની શોભા ધારણ કરતી હતી. તથા કુલીઓ રિનગ્ધ માંસવાળી કોમલ સરળ અને સરખી હતી. સુવર્ણશિકા સરખું વિશાળ અને ઉન્નત શ્રીવત્સરત્નની પીઠિકા સરખું બહુ લક્ષ્મીદેવીની કીડા કરવાની વેદિકા ન હોય તેવું વક્ષસ્થળ હતું. બળદના ખાંધની ઉપમાવાળી મજબૂત પુષ્ટ અને ઉંચી બે ખાંધો અને અલ્પરોમવાળી, ગંધ, પરસેવો અને મેલરહિત કાખ હતો. સર્પની ફણા સરખા પુષ્ટ હાથ, ઘૂંટણ સુધી લાંબી, ચંચળ લક્ષ્મીને વશ કરવા માટે બહુ નાગપાશ ન હોય તવી બે

ભુજાઓ હતી. પ્રભુની હથેલીઓ આસ્રવૃક્ષના નવીન પદ્મવ સરખી લાલ, કાચ વગર કંઠ, પરસેવા વગરની છિદ્રરહિત અને ઉષ્ણ હતી. વળી હથેલીના તળમાં ઢંઢ, ચક્ર, ધનુષ, મસ્ત્ય, શ્રીવત્સ, વજ્ર, અંકુશ, ધ્વજ, કમળ, ચામર, છત્ર, શંખ, કલશ, સમુદ્ર, મેરુપર્વત, મગર, ઋષભ, સિંહ, અશ્વ, રથ, સ્વસ્તિક, દ્વિગ્જ, પ્રાસાદ, તોરણ, હાથી વગેરે લક્ષણો અને ચિહ્નોવાળા હાથ અને પગનાં તળીયાં હતાં. તેમના અંગુઠા અને આંગળીઓ લાલ સરલ લાલ નખવાળી બાણે કદપવૃક્ષના અંતલાગમાં માણિક્યરૂપી પુષ્પોના અંકુરા ન હોય તેવા શોભતા હતા. સ્વામીના અંગુઠાના પર્વમાં ચંદ્ર પ્રગટ શોભતા હતા કે, જે તેમના ચંદ્રરૂપી ઉત્તમ અશ્વની વિશેષ પુષ્ટિ કરવા માટે બાણે ન હોય ! પ્રભુની અંગુલીના લિપ્તલાગમાં સર્વ-સંપત્તિ જણાવનાર દક્ષિણાવર્ત શંખ સરખી રેખાઓ હતી. આ ત્રણ જગતનો ધણા કબટી ઉદ્ધાર કરવનો છે, એટલે તેની સંખ્યાના લેખો જ હોય તેવી હસ્તકમળના મૂળમાં ત્રણ રેખાઓ હતી. તેમનો કંઠ ગોળ બહુ લાંબો નહિ અને ત્રણ રેખાઓથી પવિત્ર ગર્ભીર શબ્દ-લાંબો શંખનું અનુકરણ કરતો હતો. પ્રભુનું વદન નિર્મલ ગોળ તેજસ્વી બાણે લાંબા વગરનો બાણે ચંદ્ર ન હોય ? તેવું હતું. પ્રભુના બે ગાલ કોમળ માંસથી ભરેલા ચળકતા બાણે સસ્વતી અને લક્ષ્મીના સાથે રહેલા બે સુવર્ણ-દર્પણો હોય તેવા જણાતા હતા. પ્રભુના બે કાનો અંદર રહેલા અવાતોથી સુભગ ખાંધ સુધી લટકીને રહેલા બાણે પ્રભુના મુખની પ્રભાના સમુદ્ર-કિનારા પર રહેલી બે છીપો ન હોય તેવા શોભતા હતા. પ્રભુના બિંબદળની ઉપમાવાળા બે હોઠ, મોગરાના પુષ્પ સરખા ઉજ્જવળ બગીચા દાંત, કમસર વિસ્તારયુક્ત અને કમસર ઉંચી વંશ સરખી નાસિકા હતી. પ્રભુને બહુ લાંબી નહિ, બહુ ટૂંકી નહિ, માંસવાળી ગોળ કોમળ હંઠપચી તથા કાળી ઘણા કેશયુક્ત, ચળકતીકોમળ દાઢી-મૂછ હતાં નવીન ઉગેલા કદપવૃક્ષના પદ્મવ સરખી લાલ અને કોમળ, બહુ બાડી નહિ, બાર અંગના અર્થને કહેનારી પ્રભુની બિંહા હતી. પ્રભુનાં બે નેત્રો વચ્ચે કાળા અને ઉજ્જવળ, છેડા લાલરંગવાળા બાણે નીલ, રક્તિક અને માણિક્યરત્નનાં બનાવ્યાં હોય તેવા દેખાતાં હતાં. વળી તે કાનના છેડા સુધી લાંબાં અને અજન સરખી શ્યામ પાંપણવાળાં ચિત્રસ્વર કમળોની અંદર ભમરાનાં કુલો સંતાઈ ગયા ન હોય તેવાં શોભતાં હતાં. પ્રભુની બે ભમરો શ્યામ વાંકી એવી શોભતી હતી કે બાણે દૃષ્ટિરૂપી વાવડીના કિનારે ઉગેલી લતાની શોભા ન હોય ? પ્રભુનું લાલસ્થલ અબટમીના ચંદ્ર સરખું વિશાલ માંસયુક્ત ગોળ સુંવાળું અને કંઠણ હતું. પ્રભુનું મસ્તક કમે કમે ઉંચું બાણે નીચા મુખવાળું છત્ર હોય તેના સરખું જણાતું હતું પ્રભુના મસ્તક-છત્ર વિષે જગતના સ્વામીપણને કહેનાર ગોળ ઉંચું કળશની શોભા સરખું ઉષ્ણીય-મસ્તક પર રહેલા મધ્ય ભાગનો આશ્રય કરીને રહેલ હતું. પ્રભુના મસ્તક ઉપર રહેલા કેશો ભમરા સરખા શ્યામ, કાંસકાથી ઓળેલા હોય તેવા કોમલ ચળકતા ચમુના નદીના તરંગ સરખા દીપતા હતા. ત્રણ જગતના સ્વામીના શરીરની ત્વચા ગોરોચનના ગર્ભસરખી ગૌસ્વર્ણવાળી ચિકાશદાર સ્વચ્છ સુવર્ણના પ્રવાહી રસવટે બાણે લેપ કર્યો હોય તેમ શોભતી હતી, સ્વામીના શરીર પર કમળતંતુ કરતાં પણ પાતાળા, કોમળ ભમરાના વર્ણ સરખા શ્યામ બીજા ઉદ્દમન વગરના રંગાંડાં ઉગેલાં હતાં. ખીલેલા કમળની સુગંધ સરખો શ્વાસ અને દુર્ગંધ વગરનું માંસ તથા ગાયના દૂધની ધારા સરખું પ્રભુનું લોહી હતું. આ વગેરે અસાધારણ વિવિધ લક્ષણોથી યુક્ત પ્રભુ સ્ત્રોત વટે જેમ સ્નાત્કર તેમ કોને સેવા કરવા લાયક ન હતા ?

કોઈક સમયે બાલપણને યોગ્ય માંહોમાંહે કીડા કરતું કરતું કોઈક યુગલીયું તાલવૃક્ષ

નીચે આવ્યું. તે સમયે દેવના હૃયોગથી એરંડા પર જેમ વિજળીદંડ પડે તેની માફક તેમાંના પુરુષના મસ્તક ઉપર મોટું તાલફલ પડ્યું. કાકતાલીચ-ન્યાયથી મર્મસ્થાનમાં હણુએલો તે બાળક તરત જ ત્યાં પ્રથમ અપમૃત્યુથી મરણ પામ્યો. તે બાળક કાળધર્મ પામ્યો એટલે બીજા બાળકો ટોળાથી વિપ્લવી પડેલી હરણી માફક ‘હવે શું કરવું ?’ એ મુજબણમાં મૂકાઈ ગઈ. અકાળે વજ્રઘાત સરખા તેના કુમૃત્યુથી બીજા યુગલીયાઓ પણ મૂર્છા પામ્યા. પુરુષરહિત તે કન્યાને આગળ કરીને હવે શું કરવું ? તે વાતમાં મૂંઝાએલા તે યુગલીયાઓ નાલિ કુલકર પાસે લઈ ગયા. ‘આ કન્યા વૃષભનાથની ધર્મપત્ની થાવ’ એમ કહી નેત્રક્રમળને વિકસ્વર કરનાર અંદ્રિકા સરખી તેને અહણ કરી કોઈક સમયે પ્રભુના પૂર્વે ખાંધેલાં શુભકર્મના ઉદયરૂપ ભોગકર્મ જાણી અનેક દેવપરિવાર સાથે ઈન્દ્રમહારાજ પ્રભુનો વિવાહ કરવા માટે આવ્યા. ત્યારપછી દેવતાઓએ સુવંણમય સ્તંભ ઉપર શોભાયમાન રત્ન-પૂતળીઓવાળો, પ્રવેશ અને નિર્ગમનનાં અનેક દ્વારવાળો મંડપ તૈયાર કર્યો. તે મંડપ શ્વેત અને દિવ્ય વસ્ત્રના ચંદ્રવાના ખાનાથી જાણે મંડપની શોભા જોવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં રહેલી ગંગાથી આશ્રિત કરાયો હોય તેવો હતો. ચારે દિશામાં વૃક્ષપદ્મવની શ્રેણિવાળા તોરણો જાણે કામદેવે તૈયાર કરેલાં ધનુષ્યો ન હોય તેવાં ખાંધ્યાં હતાં. આકાશમાં જિથે સુધી પહોંચેલી રતિના નિધાન જેવી ચાર રત્નકલશોની શ્રેણિ દેવીઓએ ચારે બાજુ સ્થાપન કરી, મંડપના દ્વારમાં મેઘો વસોનો વરસાદ કરતા હતા અને દેવીઓએ મધ્યભાગની ભૂમિને ચંદનરસ વડે કાઢવવાળી કરી. વાજિંત્રો વાગી રહેલાં છે, મંગલગીતો ગવાય છે. દિશાવધૂઓ તેના પડલા દ્વારા વાગવાનો અને ગાવાનો શબ્દ કરતી હતી. ઈન્દ્રમહારાજે પ્રભુનો સુમંગલા અને સુનંદા કન્યા સાથે પાણિયહણનો મંકોત્સવ કર્યો. ત્યારપછી દેવોએ કરેલા મંગલવાળી સુમંગલાદેવીએ ભરત અને દ્રાક્ષીને બેઠાડીપે જન્મ આપ્યો. ત્રણે લોકને આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સુનંદાદેવીએ મહાબળવાળા બાહુબલિ અને રૂપવાળી અતિસુંદર સુન્દરીને યુગલરૂપે જન્મ આપ્યો. ફરી સુમંગલાદેવીએ બળવાન ઓગણપચાસ પુત્રોને પુરુષયુગલ રૂપે જન્મ આપ્યો, જેઓ સાક્ષાત્ દેવોના રૂપને અનુસરનારા હતા.

એક દિવસ બાહુ બોચા કરતા સર્વ યુગલિકોએ એકઠા થઈ નાલિકુલકરને વિનંતિ કરી, અન્યાય થયો એમ પોકારીને કહ્યું. હવે અકાર્ય કરનારા લોકો હકાર, મકાર અને ધિક્કાર નામની સુંદર નીતિઓને ગણકારતા નથી. ત્યારે નાલિ કુલકરે યુગલીયાઓને કહ્યું કે, આ અકાર્યથી તમારું રક્ષણ કરનાર આ વૃષભ છે, માટે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તો. તે વખતે કુલકરની આજ્ઞાથી પ્રગટ રાજ્યસ્થિતિ કરવા માટે ત્રણ જ્ઞાનવાળા પ્રભુએ યુગલોને આવી શિખામણ આપી. મર્યાદાનો ભંગ કરનાર શુનેગારને રોકનાર રાજા હોય અને તેને જિંચા આસને બેસાડી જળથી અભિષેક કરવો બેઠો. પ્રભુનું આ વચન સાંભળી તે સર્વ યુગલીયાઓ તેમની શિખામણ પ્રમાણે પત્રના પડીયા બનાવી જળ લેવાની અભિલાષાથી જળાશયે ગયા. તે સમયે આસન કંપવાથી અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી ભગવંતના રાજ્યાભિષેકનો સમય જાણીને ઈન્દ્રમહારાજ અહિં આવી પહોંચ્યા. ઈન્દ્રમહારાજે પ્રભુને રત્નસિંહાસન પર બેસાડી રાજ્યાભિષેક કરી મુગટ વગેરે આભૂષણોથી શોભાયમાન કર્યો. આ બાજુ અજલિમાં ધારણ કરેલા ક્રમળપત્રના પડીયામાં પોતાના મન સરખું નિર્મળ જળ યુગલિકો પણ લાવ્યા.

સૂર્યથી જેમ ઉદયાચલપર્વત તેમ સિંહાસન પર મુગટ વડે શોભાયમાન, શરદના મેઘો વડે જેમ આકાશ તેમ અદ્યંત નિર્મળ વસ્ત્રો વડે શોભતા, હંસો વડે જેમ શરદકાળ તેમ

મનોહર ઉલ્લસન યામરોશી વિભાતા અને અભિષેક કરાએલા પ્રભુને યુગલિયાઓએ આશ્ચર્ય-પૂર્વક બોલ્યા. આવા અલંકૃત લગવતાના મત્તક પર જળ નાખવું યોગ્ય નથી એમ માનીને વિનયવાળા યુગલિયાઓએ પ્રભુના ચરણ કમળમાં જળ રેડયું. આ સમયે ઈન્દ્રમહારાજ નવયોજન પહોળી ખાર યોજન લાંબી 'વિનીતા' નામની નગરી બનાવવાની કુબેરદેવને આજ્ઞા આપી પોતે સ્વસ્થાને ગયા. ત્યારે કુબેરે પણ માણિક્યના મુગટની ઉપમાવાળી રત્નમય ભૂમિવાળી શત્રુ બિલી ન શકે તેવી 'અયોધ્યા' એવા બીજા નામવાળી નગરી બનાવી. નગરીનું નિર્માણ કરી સરળ સ્વભાવી કુબેર ચક્ષુરાજે ક્ષય ન થાય તેવાં રત્નો, વસ્ત્રો, અને ધન-ધાન્યો વડે ભરી દીધી. હીરા નીલમ, વૈદ્યરત્નના બનાવેલ મહેલના વિવિધ રંગનાં કિરણો વડે આકાશમાં વગર ભિત્તિવાળું ચિત્ર બની ગયું. તેના કિલ્લા ઉપર તેજસ્વી માણેકના બનાવેલા કાંગરાની શ્રેણિ લાંબાકાળ માટે ખેચર દેવોની દેવાંગના માટે પ્રયત્ન વગરના આરિસાયણને પામી. તે નગરનાં ગૃહોનાં આંગણાની ભૂમિમાં મોટીના સાથીયા આલેખ્યા હતા, તેનાથી બાલિકાઓ સ્વેચ્છાથી કાંકરા રમવાની ક્રીડા કરતી હતી. તે નગરીના ઉદ્યાનમાં રહેલા ઉચ્ચ વૃક્ષોની ટોચથી સ્ખલના પામતાં ખેચર દેવીઓનાં વિમાનો હંમેશાં ક્ષણવાર પક્ષીઓના માળાપણાને પામતાં હતાં.

તે નગરીના બહારમાં અને મહેલમાં મોટા અને ઉચ્ચ રત્ન-ઢગલાઓ જેખીને રાહણીયલ પર્વત એ તો ઉકરડાનો ઢગલો છે-એમ અતુમાન કરવું પડે છે. ત્યાં જલક્રીડામાં એકાગ્ર અનેલી સ્ત્રીઓના વૃદ્ધા હારનાં મોટીઓ વડે ઘરની વાવડીઓ તામ્રપર્ણીની શેાભાને ધારણ કરતી હતી. ત્યાં મોટા ધનાઢ્યો છે, તેમાંથી કોઈ એકાદની પાસે વેપાર કરવા માટે વશિકૃત કુબેર ગયો હશે-એમ હું માનું છું. ત્યાં રાત્રે ચંદ્રકાન્ત મણિની ભીંતવાળા મહેલમાંથી ઝરતાં જળથી માર્ગની ધૂળ સર્વત્ર શાન્ત કરાય છે. અમૃત તુલ્ય જળવાળી લાળો વાવડી, કૂવા, સરોવરો, નવીન અમૃતના કુંડવાળા નાગલોકને પણ પરાભવ પમાડતા હતા. તે નગરીને અલંકૃત કરતા તે ઋષલ રાજ પોતાના પુત્રોની માંકક પ્રબલ પાલન કરતા હતા. ત્યાર પછી લોકોના ઉપકારની ઇચ્છાથી ઋષલ રાજએ એક એકના વીશ પ્રકારવાળી પાંચ શિલ્પકળાઓ ઉત્પન્ન કરી. રાજ્યસ્થિતિ માટે ગાયો, ઘોડાઓ, હાથીઓ વગેરે એકઠા કર્યા અને સામ વગેરે ઉપાયવાળી રાજ્યનીતિ પણ બતાવી. ભરત પુત્રને યોતેર કળાઓનો સમુદાય શીખવ્યો. અને ભરતે પણ પોતાના ભાઈઓને અને પુત્રોને તથા બીજાઓને પણ ભણાવી. ઋષલ રાજએ બાહુબલિને અનેક લેહવાળા હાથી, ઘોડા, સ્ત્રી અને પુરુષોનાં લક્ષણો શીખવ્યા. બ્રાહ્મી પુત્રીને જમણા હાથથી લિપી અને હાથા હાથથી સુંદરીને ગણિત બતાવ્યું. વર્ણ-વ્યવસ્થાની રચના કરતા ન્યાયમાર્ગ પ્રવર્તાવતા નાલિપુત્રે ત્રાશી લાખ પૂર્વો ખતાર કર્યાં.

કામદેવે કદેલ આવાસ સરખા વૈશાખ મહિનામાં કોઈક સમયે પરિવારના આગ્રહથી પ્રભુ ઉદ્યાનમાં ગયા. ખીલેલા આંખાના મોર વડે આનંદ પામેલા ભમરાઓ શુંભરવ કરવાના બાનાથી બહે પ્રભુનું સ્વાગત કરતા હોય તેવી વસંતલક્ષ્મી પ્રગટ થએલી હતી. પંચમ સ્વરથી ટહુકા કરનાર કેયલોએ બહે નાટકની પ્રથમ પ્રસ્તાવના શરૂ કરી હોય તેમ મલયના મુગધી વાયરાએ લતાને નૃત્ય કરતી દેખાડી. દરેક શાખાઓ ઉપર કુતૂહલથી પુરુષો એકઠાં કરવી સ્ત્રીઓ વડે વૃદ્ધો બહે સ્ત્રી-ફળવાળા હોય તેવા બની ગયા. પુરુષના વાસગૃહમાં બેઠેલા, પુરુષના આલસણોથી ભૂષિત પુરુષના દહાડુકા હસ્તવાળા પ્રભુ બહે વસંતનો સાક્ષાત્કાર હોય તેવા શોભવા લાગ્યા. ત્યાં ભરત વગેરે આનંદપૂર્વક રમી રહ્યા હતા. ત્યારે સ્વામીએ વિચાર્યું કે દોશુન્દક દેવોને

આવા પ્રકારની કીકા હશે ખરી ? તે સમયે પ્રભુને અવધિજ્ઞાન-યોગે અનુત્તર દેવલોકનાં સુખો પૂર્વે પોતે લોગવ્યાં હતાં-એ વગેરે આગળ આગળનાં દેવલોકનાં સુખો બંધ્યાં. પછી પણ જેમનું 'મોહ-અંધન ગળી ગયું' છે, એવા પ્રભુએ ફરી પણ ચિંતવ્યું કે વિષયાધીન એવા આ આત્માને ધિક્કાર થાઓ કે જે અત્મહિત સમજતો નથી. અહો ! આ સંસારરૂપી ફૂવાને વિષે જીવો કર્મવડે અસ્થદુ-ઘટી ન્યાયથી ઊંચા-નીચા સ્થાનમાં ચડવા-ઉતરવાની ક્રિયા કરે છે એ વિગેરે વિચારી મનથી પ્રભુ ભવપરાડસુખ અન્યા. તેટલામાં સારસ્વત વગેરે લૌકાતિક દેવો આવ્યા અને મસ્તક પર અંબલિ બેડી બાંધે બીજો મુગટ પહેર્યો હોય તવા થઈ પ્રણામ કરી તેઓએ વિનંતિ કરી કે, 'હે સ્વામિ ! તીર્થ પ્રવર્તાવો.' તે દેવો ગયા પછી નંદન નામના ઉદ્યાનથી પાછા વળી નગરીમાં પહોંચી રાજાઓને જોલાવ્યા. મોટાપુત્ર ચરતનો રાજ્યાભિષેક કરીને ત્યાર પછી પ્રભુએ ખાડુંખલિ વગેરે પુત્રોને પણ રાજ્ય વહેંચીને આપ્યું. સંવત્સરી-દાન આપીને પૃથ્વીને તેવા પ્રકારની તૃપ્ત કરી કે, જેથી કરીને 'મને આપો' એવું દીન વચન કયાંય રહ્યું જ નહિ. આસન કપવાથી સર્વ ઈન્દ્રોએ આવી વૃષ્ટિએ જેમ પર્વતનો તેમ પ્રભુનો અભિષેક કર્યો. પુષ્પમાળા, સુગંધી અંગરાગ, અને દેવોએ સ્થાપન કરેલા સુગંધી પુષ્પ-સમૂહવડે પ્રભુ પોતાના ચશવડે બાંધે ન હોય તેમ શોભવા લાગ્યા. પહેરેલાં વિવિધ વસ્ત્રોથી, તથા રત્નજડિત આભૂષણોથી પ્રભુ સંખ્યાસમયનાં વાહળાં અને તારાગણથી જેમ આકાશ શોભે તેવા શોભવા લાગ્યા. ઈન્દ્રે આકાશમાં દુન્દુભિનો નાદ કરાવ્યો, બાંધે પોતાના આત્મામાંથી ઉસરતો આનંદ જગતને આપતા ન હોય ? ઊર્ધ્વલોકગતિનો માર્ગ જગતને બતાવતા હોય તેમ દેવો, દાનવો અને મનુષ્યોથી વહન કરાવી શિબિકામાં પ્રભુએ આરોહણ કર્યું. આ પ્રમાણે દેવો સાથે ઈન્દ્રોએ પ્રભુનો દીક્ષા નિષ્ક્રમણ મંડોત્સવ કર્યો. જેને દેવનારાજોએ પોતાની દૃષ્ટિને નિર્નિમેષવાળી બનાવીને કૃતાર્થ બનાવી.

સિદ્ધાર્થ નામના ઉદ્યાનમાં પહોંચીને પ્રભુએ કપાયો માફક પુષ્પો અને આભરણોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કર્યો. ચાર મુદ્રિથી કેશોનો લોચ કર્યો પછી પ્રભુ પાંચમી મુદ્રિ લોચ માટે તૈયાર કરતા હતા, ત્યારે ઈન્દ્ર મહારાજે વિનંતિ કરી કે, સુવર્ણકાંતિવાળા આપના ખસા ઉપર વર્ણવીન શકાય તેવી કેશની લટ અતિશય શોભે છે, માટે આ આમ જ રહેવા દો, એટલે સ્વામીએ તેને ધારણ કરી રાખી. પોતાના ઉત્તરાસંગ વસ્ત્રમાં સૌધર્મ ઈન્દ્રે પ્રભુના કેશોને ગ્રહણ કર્યો, અને તે કેશોને ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખી પાછા આવીને નાટકાચાર્યની માફક મુદ્રિ-અપટીની સંજ્ઞાથી લોકોને કોલાહલ બંધ કરાવ્યો. 'હું સર્વ સાવધનાં પચ્ચક્રખાણુ કરું છું' એ પ્રમાણે ઉચ્ચારી પ્રભુ મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ઉત્તમ ચારિત્ર-સ્થ પર આરૂઢ થયા. તે સમયે પ્રભુને સર્વ ખાણુએથી સર્વ જન્તુઓના મનોદ્રવ્યને બાંધનારું એવું યોથું મન પર્યવ જ્ઞાન પ્રકટ થયું. પોતાના સ્વામીને અનુસરનારા ચારહબર રાજાઓએ પણ ભક્તિથી તે વ્રત અંગીકાર કર્યું, કારણ કે કુલીન પુરુષોનો આ જ ક્રમ છે. ત્યાર પછી સર્વ ઈન્દ્રો પોતાના સ્થાનમાં ગયા અને હાથીઓ સાથે જેમ યૂથપતિ તેમ તે સર્વની સાથે સ્વામી વિચારવા લાગ્યા ભિક્ષા માટે જ્રમણ કરતા પ્રભુને ભિક્ષા-સ્વરૂપને નહિ બાંધનારા લોકો કન્યા, હાથી, ઘોડા વગેરે વસ્તુઓ સાથે ધરે છે. ખરેખર કોઈ વખત સરળતા પણ તિરસ્કારપાત્ર અને છે' ઉચિત ભિક્ષા નહિ પ્રાપ્ત કરતા, પરિપહોને સહન કરતા, દીન મન વગરના સ્વામીએ મૌનવ્રતનો આશ્રય કર્યો સાથેના હુધાપીડિત ચાર હબર સાધુઓએ ભગવાનનો સાથ છોડી દીધો. 'ભગવાન જેવા સત્ત્વવાળા બીજા કોણુ હોઈશકે ?' વનમાં મૂલ-ફલનો આહાર કરનારા તેઓ તો તાપસો બની ગયા. મોક્ષમાર્ગથી ચૂકેલા અને ભવ અટવીના માર્ગને સેવતા એવા તેઓને ધિક્કાર થાઓ.

હવે પ્રભુની આજ્ઞાથી કયાંક બહાર ગયેલા કચ્છ અને મહાકચ્છના પુત્રો નમિ અને વિનમિ પ્રતિમાપણે રહેલા ભગવંતની પાસે આવ્યા. અનેએ પ્રભુને પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે, અમારા સ્વામી બીજા કોઈ નથી, માટે હે સ્વામી ! અમને રાત્ર્ય આપો. પ્રભુ તે બંને સેવકોને પ્રણ તે વખતે કંઈ જવાબ આપતા નથી. 'મમત્વ વગરના મહાપુરુષો કોઈની પંજુ આ લોકની ચિંતાથી લેવાતા નથી.' ઉઘાડી તરવાર જેવી પહેરેગીર બની જેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર મેરુપર્વતની, તેમ બંને હંમેશાં સ્વામીની સેવા કરે છે, પ્રભુને વંદન કરવાની ઈચ્છાથી આવેલ ધરણેન્દ્રે તે બંનેને પૂછ્યું કે. અહીં આવવામાં તમને શું કારણ છે ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, 'આ અમારા સ્વામી છે, અમે તેમના સેવકો છીએ. કોઈક સમયે અમને બહાર મોકલ્યા હતા, તે સમયે પોતાના સર્વ પુત્રોને રાત્ર્ય વહેંચી આપ્યું. જો કે તેમણે સર્વસ્વ આપી દીધું છે, તો અમને રાત્ર્ય કેવી રીતે આપશે ? તેમની પાસે છે કે નથી ? એની ચિંતા શી કરવી ? સેવકોએ તો હંમેશાં સેવા જ કરવાની હોય ?' આ સ્વામી તો મમતા વગરના અને પરિચ્છેદ-રહિત છે. માટે તમે ભરત પાસે રાત્ર્યની માગણી કરો. આ સાંધુ તમને શું આપી શકવાના છે ?' આમ તેમને કહ્યું, ત્યારે તેઓએ ધરણેન્દ્રને કહ્યું કે-“વિશ્વના સ્વામી એવા પ્રભુને મેળવીને હવે અમે બીજાને સ્વામી કરવાના નથી, કદપવૃક્ષને પ્રાપ્ત કરીને ફેરફારની સેવા કરવા કોણ જાય ? પરમેશ્વરને છોડીને અમે બીજા કોઈ પાસે માગવા જવાના નથી, આત્મ વરસાદને છોડીને બીજા જળની યાચક કરતો નથી, ભરતાદિકતું કદ્યાણુ થાયો, તમારે પણ થા માટે અમારી ચિંતા કરવી જોઈએ ? આ સ્વામિથી અમારું જે થવાનું હોય તે થાવ, અમારે બીજાનું શું પ્રયોજન છે ?” તેમના પ્રત્યુત્તરો સાંભળી સુશી થયેલા ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે, હું આ જ સ્વામીનો સેવક પાતાલપતિ ધરણેન્દ્ર છું. એ પ્રમાણે પોતાની જોગખ આપી. આ જ સ્વામી સેવા કરવા યોગ્ય છે-એ તમારી પ્રતિજ્ઞા બહુ સુંદર છે. સ્વામિસેવાના ફળરૂપ વિદ્યા-ધરણું ઐશ્વર્ય હું તમને આપું છું. તમે સ્વામીની સેવાથી જ આ મેળવ્યું છે-એમ જાણીને બીજા વિચાર ન કરતા-એમ સમજાવીને પ્રજ્ઞાસિ વગેરે વિદ્યાઓ તેમને આપી. ત્યાર પછી તેની રત્ન પ્રાપ્ત કરેલ તેઓ પચાસ યોજન વિસ્તારવાળા પચીસ યોજન ઊંચા વૈતાલ્યપર્વત પર આવ્યા. ત્યાં નમિએ દશ યોજન વિસ્તારવાલી દક્ષિણશ્રેણિના મધ્યભાગમાં રહેલી પચાસ નગરીઓ વિદ્યાબદ્ધ થી બનાવી. વળી ઉત્તરશ્રેણિમાં વિદ્યાધરપતિ વિનમિએ દશયોજન વિસ્તારવાળી સાઠ નગરીઓ વસાવી. તે નમિ અને વિનમિ લાંબા કાળ સુધી વિદ્યાધર રાજ્યોમાં ચક્રવર્તિપણું જોગવવા લાગ્યા. તેવા પ્રકારની સ્વામિ-સેવાથી શું દુષ્કર હોઈ શકે ? એક વરસ સુધી મૌન ધારણ કરનાર અને આહાર વગર વિચરતા વિચરતા ભગવાન ઋષભદેવ પણ પારણાની ઈચ્છાથી ગજપુર-હસ્તિનાપુર પધાર્યો. તે સમયે સોમયથના પુત્ર શ્રેયાંસકુમારે સ્વપ્ન દેખ્યું કે, શ્યામ થયેલા મેરુને મે અમૃતના ઘસાળોથી પખાળીને ઉજ્જવલ બનાવ્યો. સુખદિ નામના શેઠે પણ સ્વપ્ન દેખ્યું કે ‘સૂર્યથી ખરી પડેલાં હજાર કિરણોને શ્રેયાંસે ત્યાં સ્થાપ્યાં. તેથી તે તેજસ્વી થયો.’ સોમયથ રાજાએ પણ સ્વપ્ન દેખ્યું કે ‘એક રાજા બીજા ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયો હતો. શ્રેયાંસની સહાયથી તેણે જય મેળવ્યો.’ ત્રણેએ પોતપોતાનાં સ્વપ્નો રાત્ર્યસભામાં એક બીજાને નિવેદન કર્યો પણ તેના ફળાદેશ નહીં જાણનારા તેઓ પોતપોતાના સ્થાને પાછા ગયા. તે સમયે તે સ્વપ્નના નિર્ણય પ્રગટ કરવા માટે જ હોય તેમ ભગવાન પણ ભિક્ષા માટે શ્રેયાંસને ત્યાં ગયા. ચંદ્રને દેખીને જેમ સમુદ્ર ઉછળે, તેમ ભગવંતને આવતા દેખીને શ્રેયાંસે કદ્યાણુના ભાજનભૂત હર્ષનો આશ્રય કર્યો. શ્રેયાંસકુમારને સ્વામીના દર્શન-યોગે જીહ્વાપોહ કરતાં પૂર્વે ચો. ૪

ખોવાએલ નિધાનની જેમ જાતસ્મરણ પ્રગટ થયું. આગલા જન્મમાં આ વજ્જનાલ નામના ચક્રવર્તી હતા, ત્યારે હું તેમનો સારથિ હતો. એમની પાછળ મેં પણ તે વખતે દીક્ષા લીધી હતી એ વગેરે ચાદ આંખ્યું. ત્યાર પછી બુદ્ધિશાળી શ્રેયાંસુકુમારે નિર્દોષ ભિક્ષા આપવાની વિધિ બાણી એટલે હર્ષ પામેલા તેણે પ્રભુને કહેવે તેવો પ્રાસુક શેરડીરસ વહોરાવ્યો. ઘણો રસ હતો છતાં પણ ભગવંતના હસ્ત-પાત્રમાં તે સમાઈ ગયો. તે સમયે શ્રેયાંસુના હૃદયમાં હર્ષ ન સમાયો. તે રસ અજલિમાં થીજી ગયો હોય અને થઈ ગયેલ હોય તેમ આકાશમાં ઊંચી શિખાવાળો થયો. કારણ કે પ્રભુનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય શક્તિવાળો હોય છે. ત્યારપછી તે રસથી ભગવંતે પારણું કયું અને દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોનાં નેત્રોએ તેમના દર્શનામૃતથી પારણું કયું. આકાશમાં દેવોએ મેઘની જેમ ટુંડુલિનાદ અને જળવૃષ્ટિની જેમ રત્નો અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી પછી પ્રભુ બાહુબલી રાજાની તક્ષશિલા નામની નગરીમાં પધાર્યો અને ત્યાં તેઓએ બહારના ઉદાનમાં એક રાત્રિસંબંધી પ્રતિમાનો સ્વીકાર કર્યો. ‘હું’ સવારે સ્વામીનાં દર્શન કરી, લોકોને કરાવી પવિત્ર કરાવીશ’ એમ વિચારતા બાહુબલિની રાત્રિ એકમાસના સરખી પસાર થઈ, સવારે તે ત્યાં જાય છે, એટલામાં તો પ્રભુ બીજે સ્થળે વિહાર કરી ગયા. તેથી ચંદ્ર વગરના આકાશ જેવા ઉદાનને નિસ્તેજ જેખયું. ઉપર-ખારી ભૂમિમાં જેમ બીજ તેમ મારા હૃદયનો મનોરથ નાશ પામ્યો. પ્રમાદી એવા મને ધિક્કાર થાઓ’ એમ કહી તે પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યો. જ્યાં આગળ પ્રભુએ પગલાં સ્થાપન કર્યો હતાં, ત્યાં બાહુબલીએ રત્નોની વેદિકા અને હજાર આરાવાળું, સૂર્ય સરખા તેજવાળું ધર્મચક્ર બનાવ્યું. વિવિધ અભિશ્રદ્ધવાળા સ્વામી આર્થદેશની માફક અધર્મવાળા સ્લેષ્ઠ દેશોમાં વિહાર કરતા હતા. કારણકે ચોગીઓ હંમેશાં સમભાવવાળા હોય છે. ત્યારથી માંડી પાપકાર્ય કરનારા અનાયો પણ ધર્મની અસ્તિકય બુદ્ધિથી દંઠ ધર્મોત્થાન કરનાર બન્યા. આ પ્રમાણે વિહાર કરતાં કરતાં પ્રભુને એકહજાર વર્ષો પૂર્ણ થયાં, ત્યારે સ્વામી પુરિમતાલ નામના નગરમાં પધાર્યો. તેના ઇશાનદિશા-ભાગમાં શકટાનન નામના વનમાં વડલાના વૃક્ષ નીચે પ્રભુ અઠમ તપ કરીને કાઉસ્સગ ધ્યાને રહ્યા. પ્રભુ ક્ષપક્રમેણિ પર આરૂઢ થઈ અપૂર્વકરણના ક્રમથી નિર્મળ શુકલધ્યાનના મધ્યભાગમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી મેઘની માફક ઘાતિકર્મો વીખરાઈ ગયાં, એટલે સ્વામીને કેવલજ્ઞાન-સૂર્ય પ્રગટ થયો.

અતિ ગીરહી હોવાના કારણે પરસ્પર વિમાનો અથડાવતા અનેક દેવપરિવાર સાથે ત્યાં ચોસઠ ઇન્દ્રો આવ્યા. પોતાના માનવું માર્જન કરનાર વાયુકુમાર દેવોએ પ્રભુનું સમવસરણ કરવાના સ્થાનનું ભૂતલ સાફ અને સપાટ તૈયાર કર્યું. મેઘકુમાર દેવોએ સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી પૃથ્વીને સિંચી. ઋતુઓએ પૃથ્વી ઉપર ઢીંચણ સુધી પુષ્પો પાથર્યાં એમ ઇચ્છીને કે ‘ખરેખર પૂજ્યોનો સર્ગ પૂજા માટે થાય છે.’ ત્યાં વહ્નિકુમાર દેવોએ સિંગધ ધૂમના શ્રેણિસમૂહ સુગંધમય બનાવેલ આકાશવાળા ધૂપધાણાઓ તૈયાર કર્યાં. ઇન્દ્રો અને દેવોએ રંગ-ગેરંગી રત્નકાન્તિ વડે સેંકડો ઇન્દ્રધનુષવાળું હોથ નહિં તેવું સમવસરણ બનાવ્યું. ભુવનપતિ, ન્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક દેવોએ રજત, સુવર્ણ અને માણિક્યના બનાવેલા ત્રણ કિંદાઓ શોભતા હતા. આ માર્ગ સ્વર્ગનો છે, આ માર્ગ મોક્ષનો છે-એમ પ્રાણીઓને બણે કહેલી ન હોય તેવી કિંદા ઉપર ફરકતી પતાકાઓ શોભતી હતી. ગઢ ઉપર રત્નની બનાવેલી વિદ્યાધરીઓની પૂતળીઓ શોભતી હતી, બણે અંદર સમાસ

નહિ' થાય તે કારણથી દેવોએ અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો નહિ' હોય હર્ષથી લાંબા કાળ સુધી માણિકચના કાંગરા ભેઈ રહેલી સુગંધ દેવાંગનાઓ ચાર પ્રકારના ધર્મના ચાર ગવાક્ષો સરખા દરેક ગઠના ચાર દરવાજા શોભતા હતા. જ્ઞાનાદિક ત્રણ રત્નોને અનુલક્ષીને હોય તેમ દેવોએ સમવસરણની અંદર ત્રણ કોશ ભીંચો કલ્પવૃક્ષ બનાવ્યો. તે વૃક્ષની નીચે પૂર્વદિશામાં દેવોએ સ્વર્ગની શાલા સરખા શ્રેષ્ઠ પાદપીઠ સહિત રત્નસિંહાસન બનાવ્યું. પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશ કરી, 'નમો તિલ્ચસ્ત' એમ તીર્થને પ્રણામ કરી પૂર્વાચલ ઉપર જેમ અંધકાર દૂર કરનાર સૂર્ય તેમ પ્રભુ સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા. તે જ સમયે દેવોએ બાકીની ત્રણ દિશામાં ભગવંતનાં પ્રતિબિંબો સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કર્યો. પૃથ્વીમાના ચંદ્રમંડળને હરાવનાર, ત્રણે લોકના સ્વામીપણના ચિહ્નરૂપ ત્રણ છત્રો પ્રભુને શોભતાં હતાં. 'ભગવાન એક જ અમારા સ્વામી છે' એમ કહેવાને જ ઇન્દ્રે બળે હાથ ભીંચો કર્યો હોય તેમ પ્રભુની આગળ રત્નમય ઇન્દ્રધ્વજ શોભતો હતો. કેવલજ્ઞાનીઓમાં ચક્રવર્તિપણને સૂચવનાર અતિ અદ્ભુત પ્રભાસમૂહથી યુક્ત ધર્મચક્ર પ્રભુ પાસે શોભતું હતું. વળી ગંગાનદીના તરંગ સરખા ઉજ્જવલ બે મનોહર ચામરો પ્રભુના સુખકમળ તરફ દોડતા હંસ ન હોય તેવા શોભતા હતા. જેની આગળ સૂર્યમંડલ ખરજવાના બચ્ચા જેવું લાગે એવા પ્રકારનું ભામંડલ પ્રભુના શરીર પાછળ પ્રગટ થયું. જેના પદહાના શબ્દો વડે ચાર દિશાઓને અત્યંત શબ્દમય કરતી મેઘની જેમ જંભીર આકાશમાં ડુંદુભિ વાગવા લાગી. શાન્તિ પામેલા લોક પ્રત્યે કામદેવ જેમ બીજાં શબ્દોનો ત્યાગ કરે, તેમ દેવોએ ચારે બાજુ નીચે ડીંટીયા હોય તેવાં પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરી. ભગવંતે ત્રણે લોકને ઉપકાર કરનાર પાંચીશ શુભયુક્ત વાણીથી ધર્મદેશના શરૂ કરી.

તે સમયે ભરતરાજને ફોતે આવી કહ્યું કે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, બીજા ફોતે આવી કહ્યું કે આસુધશાલામાં ચક્રરત્ન પણ ઉત્પન્ન થયું છે. પિતાજીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, આ બાબત ચક્રરત્ન આવ્યું છે. આ બેમાં પ્રથમ પૂજા કેની કરે? એમ ક્ષણવાર રાજાએ વિચાર્યું. વિચરેને અભયદાન દેનાર પિતાજી કયાં! અને પ્રાણિઓનો ઘાત કરનારા ચક્ર કયાં! એમ વિચારી તેણે પ્રભુની પૂજા માટે પોતાના પરિવારને હુકમ કર્યો પુત્રના પરિવહના સમાચારના દુઃખાશ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલ નેત્રરોગવાળાં મરુદેવા માતા પાસે જઈ નમન કરી ભરતે વિનંતિ કરી કે, હે માતાજી! તમો મને હંમેશાં ઠપકો આપતાં હતાં કે મારો સુકુમાર પુત્ર ચોમાસામાં પદ્મવનની માફક પાણીનો ઉપદ્રવ સહન કરે છે. વળી શિયાળામાં અરણ્યમાં માલતીના છોડની માફક હિમ પડવાના પરિકલેશવાળી અવસ્થા હંમેશાં અનુભવે છે, વળી ઉનાળામાં સૂર્યના અતિભયંકર ઉષ્ણ કિરણોથી હાથી માફક અધિક સંતાપ અનુભવે છે. આ પ્રમાણે સર્વકાલ વનવાસી એકલો મારો પુત્ર આશ્રય વગરના તુચ્છજન માફક હું ખલોગવી રહેલો છે, તો હવે અત્યારે ત્રણ લોકના સ્વામીપણને પામેલા તમારા પુત્રની સંપત્તિ દેખવા ચાલો, એમ કહીને તેમને હાથી ઉપર બેસાડ્યાં. સાક્ષાત લક્ષ્મી સરખા સુવર્ણ, હીરા, માણિકચનાં આભૂષણો પહેરાવેલા ઘોડા, હાથી, પાયદળ સેના અને રથો સાથે સરોસરણ તરફ ભરત ચાલ્યો. આભૂષણથી એકઠા કરેલા જંગમ તોરણ સરખા સૈન્યો સાથે જતાં રાજાએ દૂરથી આગળ એક રત્નનો ધ્વજ દેખ્યો. એટલે ભરતે મરુદેવાને કહ્યું, હે માતાજી! દેવતાઓએ તંચાર કરેલ આ પ્રભુના સમવસરણને જુવો પિતાજીના ચરણ-કમળોની સેવા ઉત્સવ માટે આવેલા દેવોના જય જયારાવ શબ્દ સંભળાય છે. માલવ કૌશિકી વગેરે આમરાગથી પવિત્ર બનેલી કણ્ઠ-

મૃત સમાન દેશના-વાણી સંભળાય છે. મોર, સારસ, કૌંચ, હંસ વગેરે પક્ષીઓના અવાજ કરતાં અધિક મધુર સ્વરવાળી ભગવતની વાણી વિસ્મયપૂર્વક એકાગ્રતાથી કાન ઢંઢંને સાંભળે છે. હે દેવિ ! પિતાશ્રીની એક યોજન સુધી જતી મેઘના શબ્દ સરખી ગંભીર વાણી સાંભળીને વાદળા માફક ખલવાન મન આ તરફ દોડી જાય છે. મરુદેવા માતાએ ત્રણે લોકના સ્વામીની ગંભીર, સંસારથી તારનારી, વાચરા વગરના દીપક જેવી સ્થિર વાણી હર્ષથી સાંભળી. પ્રભુવાણી સાંભળતાં મરુદેવીનાં નેત્રોનાં પડલો આનંદ અશ્રુજળનો પ્રવાહથી કાઢવ માફક સાફ થઈ ગયાં. તેણે અતિશયવાળી તીર્થ કરુણી ઋદ્ધિ ભેઈ. તે ભોવાના આનંદની સ્થિતિથી તેનાં કમો વીખરાઈ ગયાં. ભગવંતના દર્શનથી થએલા આનંદ-યોગની સ્થિરતાને પામેલી તેણે તે જ સમયે નિર્મલ કેવલજ્ઞાન મેળવ્યું. આ અવસર્પિણીની અંદર આ પ્રથમ સિદ્ધ થયા. ત્યાર પછી દેવોએ તેના શરીરને ક્ષીરસમુદ્રમાં પધરાવીને મોક્ષનો મહોત્સવ કર્યો તેનો મોક્ષ થયેલો જાણી રાજા હર્ષ અને શોક સાથે વાદળોના છાંયડા અને સૂર્યનો તાપ એ બંનેનો યોગ હોય તેવા શરદકાળને પારથો-રાજ્ય-ચિહ્નોના ત્યાગ કરી પરિવાર-સહિત પગે ચાલતાં રાજાએ સમવસરણમાં પ્રવેશ કર્યો. દષ્ટિરૂપી ચક્રોને અંદ્રસમાન ચારે દેવનિકાચોથી પરિવરેલા પ્રભુને ભરત મહારાજાએ જોયા. ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ નમસ્કાર કરી મસ્તક પર અંજલિ ભેડી ચક્રવર્તી રાજા આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—

ભરતે કરેલી પ્રભુ-સ્તુતિ

હે સમગ્ર જગતના નાથ ! તમારો જય થાઓ, આખા વિશ્વને અભયદાન દેનારા ! તમારો જય હો, હે પ્રથમ જિનેશ ! તમારો જય થાઓ, હે સંસારથી તારનાર ! તમારો જય હો. અવસર્પિણીના ભવ્યજીવોરૂપી પદ્મસરોવરને પ્રતિબોધ કરવા માટે સૂર્ય-સમાન હે પ્રભુ ! આજે તમારાં દર્શન થવાથી અંધકાર નાશ કરનાર પ્રભાતનો ઉદય થયો હે નાથ ! ભવ્ય જીવોનાં મન રૂપી જળને નિર્મળ કરનાર કતકના ચૂર્ણ સરખી આપની વાણી જય પામે. હે નાથ ! કરુણાના ક્ષીરસમુદ્ર ! તમારા શાસનરૂપી મહારથમાં જેઓ આરૂઢ થાય છે, તમને લોકાંચ દૂર નથી, હે દેવ ! નિષ્કારણ જગતના બંધુનાં જ્યાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, એવા સંસારને પણ અમે લોકાંચ કરતાં અધિક માનીએ છીએ. હે સ્વામી ! તમારા દર્શનના મહાઆનંદરસમાં સ્થિર બનેલાં નેત્રો વડે, સંસારમાં પણ મોક્ષસુખનો આસ્વાદ અનુભવાય છે. અભયદાન દેનારા હે નાથ ! રાગ, દ્વેષ, કષાયો રૂપી શત્રુઓ વડે ઘેરાએલા જગતનો ઉદ્ધાર આપનાથી જ થયો. હે નાથ ! આપ સ્વયં તત્ત્વને સમજાવો છો, બંધને જ મોક્ષમાર્ગ બતાવો છો, સ્વયં વિશ્વનું રક્ષણ કરો છો તેથી કરી આપ સિવાય બીજા કોની સ્તુતિ કરું ? આ પ્રમાણે ભરત ચક્રવર્તીએ પ્રભુની સ્તુતિ કરીને બે. કાનને અંજલીરૂપ ખાલી બનાવી દેશનારૂપ વાણીનું અમૃત-પાન કર્યું. તે વખતે ઋષભસેન વગેરે ચોરાશી ગણધરોને ઋષભદેવ ભગવંતે સ્વહસ્તે દીક્ષા આપી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મીને અને ભરતના પાંચસો પુત્રોને, સાતસો પૌત્રોને ઋષભદેવ ભગવંતે દીક્ષા આપી. પુંડરીક વગેરે સદુઓ, બ્રાહ્મી વગેરે સાધ્વીઓ શ્રેયાંસ વગેરે શ્રાવકો અને સુંદરી વગેરે શ્રાવિકાઓ, એ પ્રમાણે તે સમયે પ્રભુએ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરી. ત્યારથી માંડીને શ્રીસંઘની તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ચાલ્યા કરે છે. પછી પ્રભુ ભવ્યજીવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે પરિવાર સાથે બીજે સ્થળે વિહાર કરી ગયા. તેમને પ્રણામ કરી ભરત મહારાજા પણ અયોધ્યા નગરીમાં ગયા.

ભરતે કરેલી છ ખંડની સાધના

ઋષભદેવના વંશમાં રત્નાકર પ્રત્યે જેમ ચંદ્ર તેની માફક આહ્વાદ કરાવનાર સાક્ષાત્ દેહધારી ન્યાય હોય તેવા ભરત મહારાજાએ પૃથ્વીનું ચથાર્થ વિધિથી પાલન કર્યું. જેઓની રૂપસંપત્તિઓ આગળ લક્ષ્મી તો દાસીરૂપ હતી, એવી તેને ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ હતી. તે ઇન્દ્રની સાથે અર્ધાસને બેસતો તે વખતે બંનેના લેહ ન સમજનારા દેવો સંશયમાં પડતા હતા. અન્ય તેઓને જિતનાર એવા તેજથી જગતને પ્રકાશિત કરતો સૂર્ય જેમ પૂર્વમાં ઉદય પામે છે, તેમ તેણે પૂર્વદિશામાંથી દિગ્વિજય કરવાની શરૂઆત કરી.

કલ્પોદ્ભવેથી હસ્તાથી પરવાળાં ઉછાળતા, બાણે ધન ઉછાળતા હોય તેવા ગંગાના સંગમથી મનોહર એવા પૂર્વ સમુદ્રે તે પહોંચ્યો. ત્યાં માગધતીર્થ ના કુમારદેવનું મનમાં સ્મરણ કરીને તેણે અર્થસિદ્ધિના પ્રથમ દ્વારરૂપ અહમ તપ અંગીકાર કર્યું તરત જ સ્થમાં બેસીને બળચરોને ત્રાસ પમાડતા મહાભુજવાળા ભરતે મેરુની જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્થની નાભિ સુધીના પાણીમાં સ્થને ઉભો રાખી પોતાના નામથી અકિત દ્વિત સરખા બાણને બાર યોજન દૂર માગધ તરફ મોકલ્યું. અહિં બાણ પડ્યું એટલે માગધતીર્થનો માલિક દેવ ભુક્ટી ચડાવવાથી પ્રગટ કૌધયુક્ત બન્યો. બાણ ઉપર મંત્રાક્ષર સરખા તેના નામાક્ષર ભેદને નાગકુમાર અતિ શાન્ત મનવાળો થયો. ‘આ પ્રથમ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયા છે.’ એમ વિચારતો બાણે મૂર્તિમાન વિજય હોય તેમ તે ભરત પાસે આવ્યો. પોતાના મસ્તકમાં રહેલા મણિ સરખું લાંબા કાળે ઉપાજન કરેલા તેજ માફક તે બાણ ચક્રવર્તી પાસે પાછું લાવ્યો. હું તમારો સેવક પૂર્વદિશાનો પાલક છું, માટે મારે શું કાર્ય કરવું? એ પ્રશ્નને વિનંતિ કરતો હતા, ત્યારે મહાપરાક્રમવાળા ભરતે તેને જયસ્તંભની માફક માગધના અધિપતિ તરીકે સ્થાપન કરી માન્ય કર્યો. તે પૂર્વસમુદ્રના કિનારેથી ભરત મહારાજા પાછા ફર્યો. એક પૃથ્વીથી બીજી પૃથ્વીમાં પર્વતોને પણ કંપાયમાન કરતો ચતુરંગ સેના સાથે તે દક્ષિણસમુદ્રે પહોંચ્યો. ભુજબળવાળા તે ચક્રવર્તિએ અનેક એલાયચી, લવંગ, લવલી-ચારોલી, ક્ષ્મોલકની વનસ્પતિવાળા કિનારા ઉપર સૈન્યનો પડાવ નંખાવ્યો. તેજથી દેખી ન શકાય તેવા, બાણે બીજા સૂર્ય હોય તેવા, મહાબાહુવાળા ભરત રાજા મોટા અધોથી સુક્ત મહારથમાં આરેહ થયા ત્યાર પછી ઉછાળતા તરંગ સરખા જિયા થોડા બેડેલા સ્થમાં બેસી સ્થની નાભિ સુધીના પાણીમાં સમુદ્રનું લંઘન કર્યું. ત્યાં વરદામ નામના દેવ તરફ બાણ તૈયાર કરીને ધનુર્વેદના ઝોંકાર સરખો ફોરીનો ટંકારા કર્યો, અને કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ પર સુવર્ણના કુંડળ સરખા કમળના નાળ એવા સોનાના બાણને ધનુષ પર ચડાવ્યું. ત્યાર પછી ઇન્દ્ર સરખા બળવાળા ભરત રાજાએ વરદામ નામના તીર્થના સ્વામી પ્રત્યે પોતાના નામથી અકિત બાણ છોડ્યું. વરદામના સ્વામીએ બાણ ભેદ અને ગ્રહણ કરી પ્રતિ ઉપાય બાણકાર તે ભેટણું લઈ ભરત પાસે ગયો. અને ભરતાધિપને કહ્યું કે, ‘આપ અહિં મારે ત્યાં પધાર્યા. તેથી હું ધન્ય બન્યો છું, આપ સરખા નાથ વડે હું સનાથ બન્યો છું.’ ત્યાર પછી તેને પોતાને આધીન બનાવી કાર્યની કદર કરનાર ભરતેશ્વર સૈન્યથી પૃથ્વીને કંપાવતી પશ્ચિમદિશા તરફ ચાલ્યો. પશ્ચિમસમુદ્રે પહોંચી પ્રભાસતીર્થના સ્વામી તરફ જગજગતું વિજ્ઞાનિદં સરખું બાણ ભરતે ફેંક્યું. ‘જે સુખે જીવવાની ઈચ્છા કરતો હોય. તો દંડ આપ અને આજ્ઞાનો અમલ કર’ એવા અક્ષરો પ્રભાસપતિએ તે બાણ ઉપર વાચ્યા. ભરત રાજાને પ્રસન્ન કરવા માટે આશ્ચર્યકારી ઘણાં ભેટણાં તૈયાર કરી તે બાણ લઈ ને સામે ગયો. લાખા

કાળથી ઉપાજ્ઞન કરેલ પોતાના ચંશના ઢગલા સરખા સમગ્ર ખરફ સરખા ઉજ્જવળ મનોહર (મોતીના) હાર, તથા કૌસ્તુભસણિ જેની આગળ પથ્થર જેવો દેખાય તેવા પ્રકારનાં મણિરત્નો નર-શિરોમણિ ભરત મહારાજને અર્પણ કર્યાં. વળી પોતાના મૂર્તિજ સરખા કંઠાં, કંઠોરો, સુગટ, કૌસ્તુભરત સુવર્ણ-સિક્કાઓ. પણ અપર્ણ કર્યાં. એ પ્રમાણે નિષ્કપટપણે અને ભક્તિભાવથી તેણે ભરતરાજને પ્રસન્ન કર્યો. તે પછી ભરત ત્યાંથી ઉત્તરદ્વારની ડેલી સરખી સિન્ધુનદી તરફ ગયા. ત્યાં સિન્ધુદેવીના મંદિર પાસે રાજાએ સૈન્યની છાવણી નાખીને સિન્ધુદેવીને ઉદેશીને અહૂમ તપ કર્યો. પોતાનું આસન કંપાયમાન થવાથી તેણે બાણ્યુ, કે 'ચક્રવર્તી' આવેલા છે.' તેથી સિન્ધુદેવી દિવ્ય ભેટણાંઓ લઈને આવી અને ભરત મહારાજની અર્થો કરી. તેની સેવા સ્વીકારી તેને રાજા આપીને ભરતે પારણું કંથુ' અને તેને આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો. તે પછી ચક્રને અનુસરતો ઉત્તર-પૂર્વની વચ્ચેની ઇશાન વિદિશામાં જતાં ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગને ભેડનાર વૈતાલ્ય પર્વત પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં તેના દક્ષિણ વિભાગની તળેટીમાં સૈન્ય-છાવણી નાખીને વૈતાલ્યકુમાર દેવને ઉદેશીને ભરતરાજાએ અહૂમતપ કર્યો, તે પણ અવધિજ્ઞાનથી બાણી તેવાં તેવાં દિવ્ય ભેટણાં લઈને આવ્યો અને આજ્ઞાને સ્વીકાર કર્યો. તેને રાજા આપીને રાજાએ અહૂમતપનું પારણું કંથુ', અને યથાવિધિ તેના નામે આઘ્રાહિકા-મહોત્સવ કર્યો. કાંતિવડે સૂર્ય સરખા તે રાજા તમિસ્ત્રા નામની શુક્ર પાસે ગયા અને નજીકમાં સૈન્યનો પહાવ નાખ્યો, કૃતમાલ નામના દેવને અનુલક્ષીને ત્યાં તેણે અહૂમ કર્યો એટલે આસન કંપવાથી તે આવ્યો અને રાજાની સેવા સ્વીકારી. તેને પણ રાજા આપીને અહૂમ તપનું પારણું કંથુ' અને ત્યાર પછી તેનો આઘ્રાહિકા-મહોત્સવ કર્યો. ભરતની આજ્ઞાથી સુપેણ નામના સેનાપતિએ ચર્મરત્નની સહાયથી સિન્ધુનદી જોળાંગીને દક્ષિણસિન્ધુના નિષ્કુટને તરત જિતી લીધો. વૈતાલ્ય પર્વતમાં વજ્રના દ્વારથી બંધ કરેલી તમિસ્ત્રા નામની શુક્રને ઉઘાડવા માટે સુપેણને ઋષભયુગ્મ ભરતે આજ્ઞા કરી. શેપાની માફક પ્રભુની આજ્ઞાને મસ્તકે ધારણ કરતો સુપેણ સેનાપતિ પણ તમિસ્ત્રા શુક્રાની નજીકના પ્રદેશમાં ગયો. તેના અધિષ્ઠાયક કૃતમાલ નામના દેવનું સ્મરણ કરતો વિશુદ્ધ-પુદ્ગિલાળો તે પૌપધશાળામાં અહૂમ કરીને રહ્યો. અહૂમ તપના અંતે સ્નાન કરી બાહ્ય અને અભ્યંતર શૌચ ધારણ કરનાર તેણે પવિત્ર વસ્ત્રો અને વિવિધ આભૂષણો પહેર્યો. ત્યાર પછી હોમકુંડ સરખા જળતા અગ્નિવાળા ધૂપધાણામાં રતાર્થ સાધવાની આદુતિની જેમ ધૂપની સુપ્તિઓને ફેંકતો તે સ્થાનથી તે શુક્રાના દ્વાર તરફ જેમ ભંડારના દ્વાર તરફ સાવધાનીથી બચ તેમ ઉતાવળથી શુક્રા-દ્વાર જોલાવવા માટે ગયો. નેતાની જેમ તે બારણાના સુગલને જોતાં જ નમસ્કાર કર્યો, નહિંતર અંદર પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે? ત્યાર પછી શુક્રા-દ્વારમાં આઠ આઠ મંગલોના આલેખન પૂર્વક પોતાના ગૌરવને ઉચિત તેણે અહાધ-મહોત્સવ કર્યો. ઇન્દ્ર જેમ વજ્રને તેમ સેનાપતિએ સર્વ શત્રુના નાશ કરનાર વજ્ર જેવા હંડરતને ગ્રહણ કર્યું. વક્રગ્રહની માફક કેટલાંક પગલાં પાછા હઠીને હંડરતથી બારણાને ત્રણ વખત જલ્દી તાડન કર્યું. વજ્રથી જેમ પર્વતની પાંખો તેમ હંડરતથી અકળાએલાં તે બંને બારણાંઓ તડ કરતાં છૂટાં પડી ગયાં. તે ખુલી ગયેલાં શુક્રાદ્વારની માફક તરત જ પ્રસન્ન-સુખવાળા સુપેણ સેનાપતિએ ભરતરાજા પાસે જઈ નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી. ઘણા તપથી ચતિનાં સુક્રિદ્વાર ખુલી બચ, તેમ આપના પ્રભાવથી આજે શુક્રાનાં દાર અગંલા વગરનાં બની ખુલી ગયાં. ઐરાવલ્લ પર જેમ ઇન્દ્ર તેમ તરત જ ભરતરાજા ગંધર્વતરી ઉપર આગ્રહ થઈ શુક્રાદ્વાર તરફ ગયા. રાજાએ શુક્રાનો અધિકાર દૂર કરવા માટે પૂર્વાચલ પર સૂર્ય જેવું મણિરત્ન હાથીના જમણા કુંભચલ પર સ્થાપન કર્યું ત્યાર પછી

જેની પાછળ સૈન્ય ચાલી રહેલ છે, એવા ચક્રને અનુસરતા ભરત મહારાજાએ મેઘની વચમાં સૂર્યની જેમ ગુફાની અંદર પ્રવેશ કર્યો. અને તેણે એક એક યોજનના આંતરે આંતરે બંને બાજુ અધકાર દૂર કરનાર 'ગો-મૂનિકાના આકારવાળાં માંડલાંઓ કાકિલીરત્નથી આલેખ્યાં. કાકિલીરત્નથી કરેલાં સૂર્યમંડલ સરખા ઉઘોત કરનાર પ્રકાશવાળાં યોગણપચાસ માંડલાંના તેજનું સુખ તેની સેનાએ અનુભવ્યું. પછી રાજાએ ગુફામાં ઉત્તરના અને નિમજ્જા નામની બે નદીઓ બોધ; જે એક નદીમાં પત્થર પણ તરે અને બીજીમાં તુંબડું પણ ડૂબી જાય. મહામુશકેલીથી તરી શકાય તેવી બંને નદીઓ હોવા છતાં તે નદીમાં વર્ષાક્રિ રત્નવટે નહેરની માફક પગે ચાલી શકાય તેવી નિર્દોષ કેડી બનાવી. કેડી વડે તે બંને નદીના ચાર પામી મહામેઘમંડલમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે તેમ ગુફા-સુખથી રાજા બહાર નીકળ્યો. પછી ભરતે ભરતક્ષેત્રના ઉત્તરખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને ઇન્દ્ર જેમ દાનવો સાથે તેમ તણે મ્લેચ્છો સાથે યુદ્ધ કર્યું, ભરતરાજાએ મ્લેચ્છોને હરાવ્યા. ત્યારે ફરી જિત મેળવવાની અસિલાધાવાળા મ્લેચ્છોએ મેઘકુમાર વગેરે પોતાના કુલ-કેવતાની ઉપાસના શરૂ કરી. ત્યાર પછી મુશલ-પ્રમાણ ધારાવાળો કલ્પાંતકાળના જેવો સંવર્તક વસ્ત્રાદિ ચારે બાજુ વરસવા લાગ્યો. ભરતરાજાએ નીચે જમીન પર ચર્મરત્ન બાર યોજન સુધી લંબાવ્યું અને તેની ઉપર છત્રરત્ન અને વચ્ચે સેનાને રાખી. રાજાએ મહાઅધકારને નાશ કરવા માટે પૂર્વોચ્છ પર જેમ સૂર્ય હોય તેમ છત્રદંડ ઉપર મહિરત્ન સ્થાપન કર્યું. ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન બે રત્નનો સંપુટ તે તરતું ઇંડું હોય, તેનું શોભતું હતું. તેથી ત્યારથી માંડી લોકમાં 'પ્રદ્વાંડ' એવી કલ્પના શરૂ થઈ. વળી ગૃહપતિરત્ને સવારે રોપેલા ડાંગર સાંચે ઉગીને તૈયાર થઈ જતા, એટલે લોબન માટે હરેક રહેઠાણે પહેાંચાડી દેવાતા. વરસી વરસીને કંટાળેલા મેઘકુમારે એ મ્લેચ્છોને કહ્યું કે, 'આ ચક્રવર્તી છે, અમારા સરખાથી તેને જિતી ન શકાય' તેમની વાણીથી નિરાશ બનેલા મ્લેચ્છો ભરતને શરણે ગયા. 'અગ્નિથી દાઝેલા હોય, તેમને અગ્નિ એ જ મહાઔષધ છે.' ત્યાર પછી સિન્ધુનદીના ઉત્તર તરફના અજેય નિષ્કુટને ચોગી જેમ સંસારને જિતી લે તેમ સ્વામીના હુંકમથી સેનાનીએ જિતી લીધા. ઐરાવતની માફક લીલાપૂર્વક કેટલાંક પ્રયાણો કરતા રાજા નાના હિમવાન પર્વતની દક્ષિણ તળેટીએ પહેાંચ્યા. ત્યાં ભરતરાજાએ કુદ્રહિમવત-કુમાર દેવને ઉદ્દેશીને અક્રમતપ કર્યો. કારણ કે તપ એ કાર્યસિદ્ધિનું પ્રથમ મંગલ છે. અક્રમ તપના અંતે હિમવાન પર્વત પર જઈને રાજાએના શિરોમણિ ભરતે આડંબર પૂર્વક રથના મસ્તક વડે ત્રણ વખત તાડન કર્યું.

પછી ભરતરાજાએ નાના હિમવાન પર્વતના શિખર ઉપર બહોંતર યોજન દૂર પોતાના નામવાળું બાણ ફેંક્યું. બાણ ફેળીને હિમવત્કુમારે તરત આવીને ભરતની આજ્ઞાને સુગટની પેઠે પોતાનાં મસ્તકે ચડાવી. ત્યાર પછી ઋષભપુત્રે ઋષભકૂટ પર્વત પાસે જઈને ઐરાવત હાથી જેમ હંતૂશળથી તેમ રથ-મસ્તકથી ત્રણ વખત તેનાં દ્વાર ઠેકચાં. 'અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત ભાગમાં ભરતમાં હું ચક્રવર્તી છું.' એમ તે પર્વતના પૂર્વના મધ્યભાગમાં કાકિલીરત્નથી અક્ષરો લખ્યા. પછી ત્યાંથી પાછા વળી તે રાજાએ પોતાની છાવણીમાં આવીને અક્રમ તપનું પારણું કર્યું. પછી નાના હિમવત કુમાર દેવને આગ્રીને ચક્રવર્તીની સંપત્તિને અનુરૂપ અક્રમ-મહોત્સવ કર્યો. ત્યાર પછી ચક્રના માર્ગને અનુસરતો ચક્રવર્તી મહાસૈન્યોથી સિન્ધુ અને ગંગાના અંતરને સાંકડાં કરતો પાછો ફર્યો. હવે વૈતાદ્ય પર્વતના ઉત્તર તરફના તળેટીના સ્થળ પાસે તે પહેાંચ્યા. ત્યાં સ્વસ્થ પરિવારવાળા સૈન્યને સ્થાપન કર્યું. ત્યાર પછી નમિ અને વિનમિ નામના, વિદ્યાધરના બંને સ્વામીઓ તરફ દંડ માગનાર બાણ મોકલવા માટે આજ્ઞા કરી. દંડ

માગવાથી કૌપાયમાન થએલા, વૈતાદ્યપર્વતથી નીચે ઉતરી વિદ્યાધર-સૈન્યથી પરિવરેલા તેઓ ખંને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. મહિરનના વિમાનોથી આક્રાશને ઘણા સૂર્યવાણું ચમકતા હથીચારથી વિજળીમય, પ્રચંડ દુન્ડુભિના શબ્દથી મેઘ-ગર્જન કરતું હોય તેવા વિદ્યાધર-સૈન્યને આક્રાશમાં ભરતે બેયું. 'હિ દંડાર્થી' તારે અમારી પાસેથી દંડ લેવો છે ? એમ બોલતા તે વિદ્યાભિમાનીઓએ ભરતને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. સૈન્ય પરિવારવાળા ખંને સાથે તેણે વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધોથી બુદ્ધાં બુદ્ધાં અને એકીસાથે યુદ્ધ કર્યું કારણ કે 'જયશ્રી યુદ્ધ કરીને ઉપાર્જન કરાય છે.' તે નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરપતિઓ બાર વરસ સુધીના યુદ્ધથી હારી ગયા, એટલે અંબલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરી ભરતરાજને કહેવા લાગ્યા. સૂર્ય કરતાં ચડીયાતું બીબુ કયું તેજ ? વાયુ કરતાં વેગવાન શું ? મોક્ષ કરતાં ચડીયાતું સુખ કયું ? અને તમારા કરતાં વધારે શૂરવીર કોણ ? હે ભરત મહારાજ ! આજે તમને દેખવાથી સાક્ષાત્ ઋષભદેવ ભગવંતનાં જ બાણે દર્શન થયાં. હે કુલસ્વામિ ! અજ્ઞાનથી અમે તમારી સાથે લગ્યા, તેની ક્ષમા આપો. હવે તમારી આજ્ઞા સુગટ માફક અમારા મસ્તકતું ભૂષણ છે. કૌશ (ધન-ભંડાર), શરીર, પુત્રો અને બાંકીનું સર્વ આપતું જ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ-ગણિત વચનો કહીને અતિ વિનયવાળા વિનમિએ સીરલ અને નમિએ રત્નનો રાશિ ભરતને અર્પણ કર્યો. ત્યારપછી ભરતની રજા પામેલા અને વૈરાગ્ય પામેલા ખંનેએ પુત્રોનો રાખ્યાભિષેક કરી ઋષભદેવ ભગવંતની પાસે જઈ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાંથી પણ આગળ ચાલતા ચક્રેરતની પાછળ જતા ભરત રાજાએ ગંગાનદીના કિનારા પ્રાપ્ત કર્યો. સેનાપતિ સુષેણે તરત ગંગાનો ઉત્તરપ્રદેશ જિતી લીધા. 'મહાત્માઓને શું અસાધ્ય હોય ?' રાજાએ પણ અહમતપ કરીને ગંગાદેવીની સાધના કરી. દેવીએ પણ દેવતા યોગ્ય ભેટબાંધી ભરતની પૂજા કરી. ત્યાર પછી કમળોની સુગંધવાળા ગંગાનદીના કિનારે પૃથ્વીના ઈન્દ્ર-ભરત મહારાજ પોતાના વાસભવન માફક રહ્યા. કામદેવના રૂપ લાવણ્યથી અધિક રૂપવાળા ભરત મહારાજને દેખી ગંગાદેવી પણ ક્ષોભાવાળી દશા પામી. સુક્રતામય આભૂષણોથી સર્વોંગે શોભાયમાન, બાણે વદન-ચંદ્રની ચારે તરફ ચળકતા તારાનો પરિવાર હોય તેવી, કેળના ગર્ભની પાટળી ત્વચા સરખાં કોમળ બારીક વસ્ત્ર ધારણ કરતી, પોતાના પ્રવાહ જળતું જ હોય તેવું રૂપ પરિણામવતી, રોમાંચિત ગાત્રવાળી, સ્તનની પુષ્ટતાના યોગે જર્જરિત ઠંચુકવાળી, કટાક્ષો કરતી ગંગાદેવી તરત ભરત પાસે ગઈ. પ્રેમના ગદ્ગદ શબ્દોથી રાજાને અતિશય પ્રાર્થના કરી તે રાજાની સાથે કીડા કરવાની અભિલાષાવાળી પોતાના ભવને લાઇ ગઈ. તેની સાથે વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવતાં રાજાએ એક દિવસ માફક એક હબાર વર્ષો પસાર કર્યાં. તે પછી તે સ્થાનથી હાથી એક વનથી બીજા વનમાં પહોંચે તેમ પરાકર્મી રાજા ખંડપ્રપાત નામની ગુફામાં પહોંચ્યો. કૃતમાલની માફક ત્યાં પણ અહમતપ કરીને નાટ્ય-માલની સાધનાકરી અને તેની માફક તેનો પણ આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો. સુષેણે ઉઘાડેલા દ્વારોના કપાટવાળી તે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેનું દક્ષિણ દ્વાર પોતાની મેળે જ ઉઘડી ગયું. તે ગુફાના મધ્યભાગમાંથી કેસરિસિંહ માફક ચક્રવર્તી બહાર આવ્યો અને ગંગા પશ્ચિમ કાંઠે સૈન્યનો પડાવ નાખ્યો. ગંગા-કિનારે આવી પહોંચેલા ચક્રવર્તીને તે વખતે નાગકુમાર દેવોથી અધિષ્ઠિત થએલા નવ નિધિઓ હાબર થઈ કહેવા લાગ્યા કે, હે મહાભાગ્યશાળી ! ગંગાના સુખ પાસે માગધમાં રહેનારા, તમારા ભાગ્યથી વશ કરાએલા એમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ. અમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર ભોગવો, અથવા દાન આપો. સમુદ્રમાં જળનો કદાચ ક્ષય થશે, પણ અમારો ક્ષય થવાનો નથી તમારા કિંકર સરખા નવ હબાર ચક્ષો વડે હંમેશાં પૂરાતા,

આંક ચક્રોથી પ્રતિષ્ઠિત થએલા. બાર ચોબન લાંબા અને નવ ચોબન પહોળા તમારા પહેરેગીર માફક રહીને હે દેવ ! અમે ભૂમિની અંદર તમારી સાથે ચાલ્યા કરીશું. પછી સુષેષ સેનાપતિ પણ મહાવાયુ જેમ મહાવનને તેમ ગંગાના દક્ષિણ પ્રદેશને વેરાન જેવું બનાવી આવી પહોંચ્યા. એવી રીતે સાંઠ હજાર વર્ષ છ બંડ પૃથ્વીને જિતીને ચક્રમાર્ગની પાછળ જતા ભરત ચક્રવર્તી અનુક્રમે અયોધ્યા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી રાજાઓએ આવી બાર વરસ સુધી ભરત મહારાજાને ચક્રવર્તીપણાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પોતાના કુટુંબની સાર સંભાળ કરતા માત્ર હાડકા વાળી દુબળા અંગવાળી સુંદરીને ભેવાથી ભરતેસ્વર રાજા કેધે ભરાયા અને નજીક રહેલા સેવકોને કહ્યું. અરે સેવકો ! મારે ત્યાં શું ભોજન નથી કે આ આવા પ્રકારના હાડકા અને આમડી માત્ર શરીરવાળી થઈ ગઈ ? એમ થવાતું કારણ શું બન્યું ? ત્યારે સેવકોએ કહ્યું, હે સ્વામિ ! બ્યારથી માંડી તમો વિજય-યાત્રાએ ગયા, ત્યારથી માંડી સુંદરીએ પારણું કર્યો વગર લાગલાગટ આંબેલતું તપ ચાલુ જ રાખ્યું છે.

આ સમયે ઋષભદેવ ભગવંત પૃથ્વીમાં વિચરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સમોસર્યા. તે વાત સાંભળી ચક્રવર્તી ભરત મહારાજા પ્રભુને વંદન કરવા માટે ત્યાં આવ્યા. પ્રભુની દેશના સાંભળી સુંદરીએ દીક્ષા લીધી. તે રાજ્યાભિષેક મહોત્સવમાં ભાઈઓ આવેલા નથી, તે બાણીને ભરત રાજાએ ફરેકની પાસે ફતો મોકલ્યા. અને તેમને કહેવરાવ્યું કે, 'બે રાજ્યની ધ્વજા હોય તો ભરતની સેવા સ્વીકારો.' આ પ્રમાણે ફતથી કહેવાએલા તેઓએ એકઠા થઈ વિચાર-વિનિમય કરી જવાબ કહેવરાવ્યો કે, પિતાજીએ અમને અને ભરતને રાજ્ય વહેંચી આપ્યું છે ભરતની સેવા કરવાથી એ અમને વધારે શું કરવાનો છે ? ચમરાબ આવશે ત્યારે શું તેને રોકી શકશે ? દેહને દુર્બળ કરનારી જરા-રાક્ષસીનો નિઝાદ કરશે ? હેરાનગતિ પમાડનાર વ્યાધિરૂપી શિકારીને હાથેશે ખરો કે ! અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતી તૃષ્ણાદેવીનું કલન કરશે ? આવા પ્રકારનું સેવાકૃણ આપવા બે ભરત સમર્થ ન હોય તો, અમારું બનેનું મનુષ્યપણું સમાન છે તો પછી કોણ કોને સેવા કરવા લાયક છે ? ઘણું રાજ્ય હોવા છતાં અસંતોષથી અને બળાત્કારથી અમારું રાજ્ય પડાવી દેશે, તો અમે જેના પુત્રો છીએ, એ જ તાતનો તે પણ પુત્ર છે. હે ફત ! પિતાજીને બહુાવ્યા વગર સગા મોટાભાઈ અને તારા સ્વામી સાથે અમે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા નથી. એ પ્રમાણે ફતોને કહીને તેઓ ઋષભ પ્રભુ પાસે ગયા અને નમીને ભરતનો જે સંદેશો આવ્યો હતો, તે સર્વ નિવેદન કર્યો. જેના નિર્ભય કેવલજ્ઞાનરૂપી આસ્તિમાં સમગ્ર જગત સંકાન્ત થયેલ છે, એવા કૃપાવાળા આદિનાથ ભગવતે તેઓને ઉપદેશ આપ્યો કે, અનેક યોનિમાં જન્મ થવો, અનંત પીડાતું કારણ, અભિમાન-દુર્ગવાળી આ રાજ્યલક્ષ્મી છેવટે તે પણ ચાલી જવાના સ્વભાવવાળી છે. વળી સ્વર્ગના સુખથી બે તૃષ્ણા આગલા ભવમાં તૃપ્ત ન થઈ, તે તમારી તૃષ્ણા અંગારા ફાહકની માફક મનુષ્યભોજોથી કેવી રીતે તૃપ્તશે ?

અંગારાફાહકનું ઉદાહરણ

કેઈક અંગારા પાડનારો નગરમાંથી પાણીની ચર્મચેલી (મસક) લઈને નિર્જલ જંગલમાં અંગારા પાડવા ગયો. તે અંગારાના અગ્નિના તાપથી અને મધ્યાહ્નના સૂર્યના તડકાથી બેવડો તરસ્યો થતાથી લાવેલ મસકચેલીનું સર્વ પાણી પી ગયો, તો પણ તેની તરસ તૃપ્ત ન થઈ. શો. ૫

ત્યાર પછી જીંધી ગયો એટલે સ્વપ્નમાં ઘરે જઈને ઘડા, ગોળી અને ઘરનાં પાણીમાં ભરેલાં તમામ ભાજનોનું સર્વ પાણી પી ગયો. તેલથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત ન થાય, તેમ તેટલાં પાણી પીવાં છતાં તેની તૃષ્ણા ઓછી ન થઈ, ત્યારે વાવડી, ફૂવા, તળાવોનું પાણી પી પીને ખાલી કર્યો, તો પણ અતૃપ્ત તે નહીંએ ગયો, સમુદ્રોના જળનું પાન કર્યું, છતાં નારકની તરશ વેદના માફક તેની તરશ ઓછી ન થઈ. પછી દરેક જળાશયોનાં જલપાન કરી ખાલી કરી તે મારવાડના ફૂવાનું પાણી પીવા માટે ગયો. દોરડાથી એક ઘાસનો પૂળો ખાંધી પાણી માટે ફૂવામાં ઉતાર્યો ‘પરેશાન થએલો શું ન કરે?’ મારવાડના ફૂવાનું પાણી કિંડું અને દૂર હોવાથી ખેંચતા પૂળામાંથી ઘણું પાણી તો ગળી ગયું, તોપણ અકળના બિન્દુ જેવા પૂળાના તણખલા પર થોટેલા બિન્દુઓને નીચેવી નીચેવી તે પીવા લાગ્યો. જે તૃષ્ણા સમુદ્ર-જળથી ન છેદાઈ, તે પૂળાના પાણીથી કેવી રીતે દૂર થાય ? તેની માફક સ્વર્ગનાં સુખોથી તમને જે તૃપ્તિ ન થઈ, તો પછી આ રાત્ર્યલક્ષ્મીથી તમારી તૃષ્ણા કેવી રીતે છેદાશે ? હે વસે ! અત્યંત આનંદ રસ ગરાવનાર અને નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના કારણ-સ્વરૂપ સંયમ-સામ્રાજ્ય જ તમારા સરખા વિવેકીને યોગ્ય ગણાય. પ્રભુનો આ વૈરાગ્યમય ઉપદેશ સાંભળી તે જ સમયે વૈરાગી આકાંક્ષા ભાઈઓએ ભગવંતની પાસે તરત દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી અહો ! તેમનું ઘૈરું, અહો ! સત્ત્વ, અહો ! વૈરાગ્ય-મુદ્ધિ એ પ્રમાણે તેમનું સ્વરૂપ ચિંતવતા દ્વંતોએ રાત્રને હકીકત નિવેદન કરી. તે સાંભળી તેઓનાં રાત્ર્યો ભરતે પોતે ગ્રહણ કર્યો. ‘લાલ થાય તેમ લોભની વૃદ્ધિ થાય.’ અને ‘હં મેશાં રાધજ્યૌં આવા જ પ્રકારના હોય છે.’

બાહુબલી સાથે યુદ્ધ અને તેને કેવલજ્ઞાન

હવે સેનાપતિએ ભરત મહારાજને વિનંતિ કરી કે, ‘હે પ્રભુ ! હંજુ પણ આપની આયુધ-શાળામાં ચક્ર પ્રવેશ કરતું નથી. હે પ્રભુ ! દિગ્વિજય કરતાં કરતાં કોઈક રાજાએ હંજુ આપની આજ્ઞા સ્વીકારી નથી.’

ભરતે કહ્યું કે, હા ! બહુ, લોકોત્તર પરાક્રમવાળા મારા બંધુ મહાબાહુ મહાબલવાળા બાહુબલી જિતવાના બાકી છે. એક બાબુ એક ગરુડ અને બીજી બાબુ સર્પનાં કુળો. એકલો સિંહ જે કાચ કરી શકે, તે મૃગટોશું ન કરી શકે. એક બાબુ સર્પ દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો હોય અને બીજી બાબુ એકલો બાહુબલી હોય, તો તેને જિતનાર પ્રતિમદ્ધ કોઈ નથી. એક બાબુ આયુધશાળામાં ચક્ર પ્રવેશ કરતું નથી અને બીજી બાબુ બાહુબલી બીજની આજ્ઞા સ્વીકારવા તૈયાર નથી ખરેખર હું તો સંકટમાં આવી પડેલો છું. શું આ બાહુબલી કોઈની પણ આજ્ઞા માનવા તૈયાર છે ? કોઈ દિવસ સિંહ કોઈના પલાણને વહન કરી સહન કરી શકે ખરા ? એ વિચારતા તેને સેનાપતિએ કહ્યું, હે સ્વામિ ! તમારા પરાક્રમ આગળ ત્રણે લોકો પણ તૃણ સમાન છે. ત્યાર પછી ઔરમાન નાનાભાઈ બાહુબલીની રાજધાની તક્ષશિલા નગરીમાં રાત્રએ દૂત મોકલી સંદેશો કહેવરાવ્યો. પર્વત-શિખર ઉપર જેમ સિંહ તેમ જિંઘા સિંહાસન પર બેઠેલા બાહુબલીને પ્રણામ કરી દ્વંતે યુક્તિયુક્ત વચન કહ્યું. “ખરેખર તમે એક પ્રશંસવા લાયક છો, જેના મોટાભાઈ જગતને જિતનારા ભરતના છ બંડના સ્વામી અને લોકોત્તર પરાક્રમવાળા છે. તમારા ભાઈના ચક્રવર્તિપણાના અભિષેકમાં માંગલિક ભેટો લઈને અને આજ્ઞાક્રિત બની કયા રાજાઓ નથી આવ્યા ? અર્થાત્ દરેક આવ્યા છે. સૂર્યોદય જેમ કમલ-

વનના પ્રત્યે તેમ ભરતનો ઉદય તમારી જ શોભા માટે છે. પરંતુ તમે તેના અભિષેકમાં કેમ નથી આવ્યા ? તેથી કરીને હે કુમાર ! તમારું ન આવવાનું કારણ બહુવા માટે નીતિ બહુકાર રાજાએ મને આવવાની આજ્ઞા કરી છે, તેથી હું આપની પાસે આવ્યો છું. તમે કદાચ સરળતાથી નહિ આવ્યા હશે, તેમાં પણ કેટલાક લોકો તમારી અવિનિતતાને યોદ્ધા. કારણ કે, ‘બલ પુરુષો છિદ્ર યોળનારા હોય છે.’ માટે તેવા હલકા બલ પુરુષોનો યોદ્ધાવાનો વખત ન આવે તે વાતનું અત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું બેઠાએ અને તમારે ત્યાં પધારવું યોગ્ય છે. મોટાભાઈ મહારાજ થાય, તેની ઉપાસના કરવામાં કઈ શરમ નહે ? વળી હું તેના ભાઈ છું. એમ નિર્ભય બની કદાચ તમે ન આવ્યા, તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘આજ્ઞા મનાવનાર રાજાઓ સગા-સંબંધીની ખેવના રાખતા નથી.’ લોહચુબકથી જેમ લોહ તેમ દેવો, દાનવો અને માનવો તેના પરાક્રમ અને તેજથી આકર્ષાયેલા છે અને અત્યારે એક ભરતને જ અનુસરે છે. ઈન્દ્ર મહારાજ પણ જેને અર્ધ આસન આપીને મિત્રતા બાંધે છે, તો પછી તમે સેવા માત્રથી કેમ તેને અનુકૂળ થતા નથી ? વળી કદાચ તમે વીરમાનીપણથી રાજાની અવજ્ઞા કરતા હશે, તો તમે તેની આગળ લશ્કર સાથે પણ સમુદ્રમાં સાથવાની સુઠી બેટલા છો. વળી તેમની પાસે ઐરાવણ જેવા ચોરાશી લાખ હાથી છે કે જેઓને જંગમ પર્વતની માફક ચલાવવા કોણ સમર્થ છે ? તેટલીજ સંખ્યાવાળા અશ્વો, તથા રથો છે કે જે કલ્પાન્ત કાળના સમુદ્રના કલ્લોલ સરખા છે, તેને અટકાવવા કોણ સમર્થ છે ? તે રાજાને છનુ કાંડ ગાયો છે અને સિંહ જેવા છનુ કોડ પાયદળી સેના છે, તે કોને ત્રાસ ન પમાડે ? વળી તેને હાથમાં દંડ-વાળો અમરાજ સરખો સુષેણ નામનો એક સેનાપતિ છે, તે દેવોથી અને અસુરોથી પણ સહન કરી શકતો નથી વળી અમોઘ ચક્રને ધારણ કરતા ભરત ચક્રવર્તીની આગળ સૂર્યની આગળ જેમ અંધકાર-સમૂહ તેમ ત્રણ લોક પણ વીસાતમાં નથી. હે બાહુબલિ ! તે ભરત મહારાજ તેજ અને વચથી સર્વથા મોટા છે. માટે રાજ્ય અને જીવિતની ઈચ્છાવાળા તમારે તેમની સેવા કરવી બેઠાએ.”

જેણે બાહુબલથી જગતનું બલ ફર કર્યું છે, એવા બાહુબલિએ જુકટી ચડાવી બાણે બીબે સમુદ્ર હોય તેવા શબ્દોથી ફૂતને કહ્યું, “હે ફૂત ! તેં લોકથી ફોલવાળું વચન કહ્યું, પરંતુ હંમેશાં ફૂતો તો ચથાઈપણે સ્વામીના વચનનો સંદેશો પહોંચાડનારા હોય છે. હે ફૂત ! સુરો, અસુરો અને નરેન્દ્રોને પૂજ્ય ઉત્તમ પરાક્રમવાળા પિતાજી નથી અને મારે માટે પ્રશંસાના કારણભૂત ભરત છે, એ વાત તેં નવીન કરી. કર આપનારા રાજાએ કદાચ તેની પાસે ન આવે પણ બલવાન બાહુબલિ જેનો ભાઈ છે, તે તો જેખાતો નથી. સૂર્ય અને કમલબંડની માફક અમારી બંનેની પરસ્પર પ્રીતિ ભલે ફર રહેલા છીએ તો પણ છે જ. વળી તે ભાઈના હૃદયમાં અમારું સ્થાન છે. ત્યાં જવાથી વધારે શું ? અમારી પ્રીતિ તો જનથી સ્વાભાવિક છે જ. અમે સરલતાથી નથી આવ્યા તે વાત સત્ય છે, તેમાં ભરત સાથે કુટિલતા કઈ ગણાય ? વિચાર કરીને કાર્ય કરનાર સજ્જન પુરુષો દુર્જનના વચનથી ભરમાતા નથી. ભગવંત કષ્ઠબદેવ પ્રથમ તીર્થનાથ એ જ એકલા અમારા બંનેના નાથ છે. તે એક સ્વામી વિભવવંતા હોય, પછી મારે બીજા સ્વામી શી રીતે હોઈ શકે ? બે ભાઈ છે, તો બીક શી ? તે આજ્ઞા કરનાર સ્વામી છે, તો ભલે આજ્ઞા કરે, બે સગાનો સંબંધ હોય તેથી સચું. શું વજ્ર વજ્રને, હીરો હીરોને કાપતો નથી ? દેવો દાનવો અને માનવોને સેવા કરવા લાયક તે હોય અને તેમના પર પ્રીતિ રાખનારો હોય તેથી મારે

તેની સાથે શું લાગે વળગે ? સીધા માર્ગમાં રથ ચલાવવો તેમાં હરકત ન આવે, પણ હુંઠાં કે ઝાઝાં થડ વચમાં અથડાય તો સારો રથ પણ ભાંગી જાય છે. પિતાશ્રીના ભક્ત ઇન્દ્ર કદાચ પિતાના પુત્રને બેસવા માટે અર્ધાસન આપે, તેટલા મારમાં તે આટલો અહંકારી બની જાય છે ! સમુદ્ર સરખા તેના સૈન્ય વિષે સૈન્ય સહિત ખીબ રાજ્યો સાથવાના લોટની મુદ્દિ સરખા છે, પરંતુ હું તો તેજ વડે દુઃસહ એવા વડવાનલ સરખો છું. સૂર્યનાં તેજમાં ખીબ તેજની જેમ મારા વિષે તેનાં પાંચદળ, ઘોડાઓ, રથો, હાથીઓ સેનાપતિ અને ભરત પણ પ્રલય પામશે. હે હૃત ! તું જા, જો તેને રાજ્યની અને જીવિતાની ઈચ્છા હોય તો ભલે લડવા આવે, પિતાશ્રીએ આપેલા રાજ્યભાગથી મને સંતોષ છે, મેં તો તેની પૃથ્વીની ઉપેક્ષા કરી છે.” ત્યાંથી પાછા ફરેલા હૃતે સર્વ હંકીકત જણાવી એટલે તે જ ક્ષણે બાહુબલી સાથે યુદ્ધ કરવાની અભિલાષાવાળા ભરત મહારાજાએ સેના સાથે પ્રયાણ કર્યું. યોમાસામાં વાદળાં વડે આકાશની જેમ સૈન્યવડે પૃથ્વીને ઢાંકતો મહાપ્રરાકેગી બાહુબલી પણ ભરત સામે લડવા માટે આવી પહોંચ્યો. બંનેના સૈન્યોના મહાસુભટો રૂપી જળજંતુઓના પરસ્પર શત્રો અકળાવા રૂપે મોભાઓનો ભયાનક ભેટો થયો. તેઓના સૈનિકોનું માંહોમાંહે ભાલા સામે ભાલાનું, બાણો સામે બાણોનું, યમરાજની હાજરીવાળું યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. ત્યાર પછી મહાબળવાળા બાહુબલિએ રૂના પુલકાની માફક સમગ્ર સૈન્યને ફર હઠાવી ભરતને આ પ્રમાણે કહ્યું, “અરે ! હાથી, ઘોડા, પાંચદલ-સેનાનો ઘાત કરી ક્ષેગટ પાપ શા માટે ઉપાર્જન કરે છે ? ને તું એકલો લડવા સમર્થ હોય તો એકલા મારી સાથે યુદ્ધ કર.” ત્યાર પછી બંનેએ એક અંગથી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને બંને પક્ષોના સૈનિકોને યુદ્ધ કરતા નિવારણ કર્યા, એટલે તેઓ સાક્ષીની માફક બંને પડોએ બેતા ઉભા રહ્યા. પ્રથમ દૃષ્ટિયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે નિર્નિમેષ નેત્રવાળા આ બંને નરદેવો દેવો છે. એમ દેવતાઓએ પણ અનુમાન કર્યું. જેમાં સાક્ષીઓ દેવતા હતા એવા તે બંનેમાં ભરત હારી ગયો એટલે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ સ્થાપવારૂપ વાદ-વિવાદરૂપ વાગ્યુદ્ધ કર્યું, તેમાં પણ ભરતનો પરાજય થયો. એટલે મહાબુભવાળા બંનેએ ભુજયુદ્ધથી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. બાહુબલિએ પોતાની બાહુ લંબાવી તેને ભરત વાળવા મંડયો, પણ મહાવૃક્ષની ડાળી ઉપર વાંદરો લટકે તેમ લટકતો રેખાયો. ભરતની મોટી ભુજને બળવાન બાહુબલિએ એક જ હાથ વડે લતાનાલની માફક વાળી નાખી. મુદ્દિયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે બાહુબલીના ઉપર ભરત પ્રહાર કરવા લાગ્યો, પણ સમુદ્રનાં મોભાં કીનારા પરના પર્વત પર અથડાય, તેની માફક તેની મુદ્દિઓ નિષ્ક્રિય થઈ બાહુબલિએ વજ્ર સરખી મુદ્દિનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભરત પોતાના સૈન્યના અશ્વજળ સાથે પૃથ્વીમાં પડ્યો; મૂચ્છાં ઉતર્યા બાદ હાથી દંત્વશળથી પર્વતને તાડન કરે તેવી રીતે ભરતે અભિમાનથી બાહુબલિને હંડ વડે તાડન કર્યું. ત્યાર પછી બાહુબલિએ પણ ભરતને હંડથી માર્યો, જેથી તે ભૂમિમાં ઘોડેલા ખીલા માફક જનુ સુધી ખૂંચી ગયો. પછી ભરતને સંશય થયો કે શું આ ચક્રવર્તી હશે ? તેટલામાં ચાદ કરતાં ચક્ર તેના હાથમાં તરત આવી ગયું. મહાકોપથી ભૂમિમાંથી બહાર નીકળીને ભરત મહારાજાએ લશ્કરના હાહારવ સાથે તેવા પ્રચંડ થમકતા ચક્રને ફેંકયું. તે ચક્ર બાહુબલિને પ્રદક્ષિણા કરી પાછું ફર્યું. ઋષભકે દેવતાથી અધિષ્ઠિત શત્રો એકગોત્રવાળા સ્વજનોનો પરાભવ કરતાં નથી. તેને અનીતિ કરતા રોષીને કોપથી લાલ નયનવાળા બાહુબલિએ ‘ચક્ર સાથે તેને ચૂરી નાખું’ એમ વિચારી મુઠ્ઠી ઉગામી. ‘તેની માફક હું પણ કષાયો વડે ભાઈ નો વધ કરવા તૈયાર થયો છું’ માટે ઇન્દ્રિયોને જિતી હું કષાયોને હણું.’ એમ વિચારતાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યવાળા બાહુબલિએ તે જ મુદ્દિથી મસ્તકના

કેશનો લોચ કયાં અને તરત સામાયિક ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. ‘સુંદર કર્યું, સુંદર કર્યું’ એમ આનંદ-પૂર્વક બોલતા દેવતાઓએ બાહુબલિના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. બાહુબલિએ મનમાં વિચાર્યું કે, ‘ભગવંતની પાસે જઈને જ્ઞાનાતિશયવાળા નાના ભાઈઓને વંદના કેવી રીતે કરું?’ માટે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી હું પર્યાદમાં જઈશ’ એમ વિચારી કૃતાર્થ બનેલા તે ત્યાં જ પ્રતિમા ધારણ કરી મૌનપણે કાઉસ્સઝા ધ્યાને રહ્યા. બાહુબલિને તેવી સ્થિતિમા દેખી, અને પોતાનું ખરાબ વર્તન વિચારી, નમાવેલી ઝીવાવાળો ભરત બાણે પૃથ્વીમાં પેસવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેવો જખવાણો બની ગયો. સાક્ષાત્ શાન્તરસવાળા બન્ધુને પ્રણામ કર્યો અને બાકી રહેલ કોપનો બાણે ત્યાગ કરતા હોય તેમ લગાર ઉણુ આંસુ નેત્રમાં ભરાઈ આવ્યાં. પ્રણામ કરતા ભરત મહારાજ અધિક સેવા કરવાની અભિલાષાથી નખરૂપી આદર્શમાં પ્રતિભિંબ પડવાથી બાણે વિવિધરૂપવાળા બની ગયા. બાહુબલિ મુનિના ગુણ સ્તવવાપૂર્વક પોતાના દોષરૂપ રાગની ઔષધિ સમાન આત્મનિર્દાકરવા લાગ્યા. “ખરેખર તમોને ધન્ય છે કે, જેમણે મારી અનુકંપા ખાતર રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો. ખરેખર હું પાપી, અસંતોષી અને ખરાબ અહંકારવાળો છું કે જેણે તમને ઉપદ્રવ કર્યો. જેઓ પોતાની શક્તિ બાણતા નથી, અન્યાય માર્ગે પ્રવર્તે છે અને જેઓ લોભથી જિતાયા છે, તે સર્વમાં હું અગ્રેસર છું. રાજ્ય એ ભવ-વૃક્ષનું બીજ છે, તે વાત જેઓ સમજતા નથી, તેઓ અધમ છે. તેવા રાજ્યને બાણવા છતાં તેને ન છોડવાથી હું અધમ કરતાં પણ વધારે અધમ છું. પિતાનો પુત્ર ખરેખર તું જ ગણાય કે, જે પિતાજીના માર્ગે ગયો. હું પણ તેમનો તો જ પુત્ર થાઉં, જો તમારા સરખો થાઉં.” પત્રાતાપના પાણી વડે વિષાદરૂપી કાઠવને સાફ કરી બાહુબલિના પુત્ર સોમચંદ્રને તેની ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો. ત્યારથી માંડીને સેકંડો શાખાઓ યુક્ત તે તે પુરુષ-રનોની ઉત્પત્તિના એક કારણરૂપ એવો સોમવંશ ચાલુ થયો. ત્યાર પછી બાહુબલિને પ્રણામ કરી પરિવાર સાથે ભરત રાજ પોતાની રાજ્યલક્ષ્મી સરખી અયોધ્યા નગરીમાં ગયો. દુષ્કર તપ તપતા બાહુબલિમુનિને પૂર્વભવના કર્મ સાથે એક વર્ષનો કાળ પસાર થયો. ત્યાર પછી મહાજ્ઞાની ઋષભદેવ ભગવંતે બ્રાહ્મી અને સુંદરીને ત્યાં જવા આજ્ઞા કરી એટલે તેની પાસે આવી તેઓ કહેવા લાગી, “હો મહાસત્ત્વવાળા ! સુવર્ણ અને પત્થરમાં સરખા ચિત્તવાળા ! સંગ ત્યાગ કરનારને હાથી-સ્કંધ પર આરોહણ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આવા પ્રકારના તમને ખરેખર જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટ થાય? નીચે લીંડીને અગ્નિ હોય એવા વૃક્ષને નવપદ્મવો ઊગતા નથી. માટે જો તમારે ભવ-સમુદ્ર તરવાની ઇચ્છા હોય તો, તમો જોતે જ વિચાર કરી લોહાની નાવ સરખા આ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરો.” ત્યાર પછી તે વિચારવા લાગ્યા કે, વૃક્ષ પર ચઢેલી વેલડી માફક મારા શરીરને હાથીને સંગમ કેવી રીતે ? કદાચ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, પર્વત પણ અલાયમન થાય, તો પણ ભગવંતની આ શિષ્યાઓ કદાપિ અસત્ય ન બોલે. હા બાણુ, અથવા તો આ માન એ જ હાથી છે, અને એણે જ મારું જ્ઞાન-રૂપવાળું વિનય-વૃક્ષ નાશ પમાડ્યું છે. નાના ભાઈઓને હું કેવી રીતે વંદન કરું ? એવા ચિંતનને ધિક્કાર હો. તેઓ તપ વડે મોટા છે. મારું મિથ્યા-દુષ્કૃત થાઓ. દેવો અને દાનવોને નમસ્કાર યોગ્ય એવા ભગવંતની પાસે જઈને તે નાનાભાઈઓના શિષ્યોના પણ પરમાણુ સરખો થઈ હું તેમને વંદન કરું. જેટલામાં તે મુનિ પગ ઉપાડીને આલ્યા, તેટલામાં તેમણે નિર્વણ-ભવનનાં દ્વાર સરખું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. હાથમાં રહેલા આમલકની માફક કેવલજ્ઞાન-લક્ષ્મીથી સમસ્ત વિશ્વને જોતા તે બાહુબલિમુનિ ભગવંત સમીપે કેવળીઓની પર્યાદમાં બેઠા.

ચૌદ મહારત્નો, ચૌસઠહજાર અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ, નવ નિધાનોથી પરિવરેલા ભરત મહારાજ પશુ સામ્રાજ્ય-સંપત્તિરૂપી વેલડીના ફળસરખા ધર્મ, અર્થ અને કામને યથાક્રમે પરસ્પર હાનિ ન પહોંચે તેવી રીતે ભોગવતા હતા. કોઈક સમયે વિચરતા વિચરતા પ્રભુ આપ્તાપદ પર્વત પર પધાયો, ત્યારે પ્રભુનાં ચરણ-કમળને વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળો ભરત પશુ ત્યાં ગયો. દેવો અને દાનવોને પૂજા કરવા યોગ્ય સમવસરણમાં બેઠેલાજગત્પતિને ત્રણપ્રહસ્થિણકરી નમસ્કાર કરી ભરતરાજાએ સ્તુતિકરી.

ભરતે કરેલી ભગવંતની સ્તુતિ

“હે પ્રભુ ! આપ સાક્ષાત વિશ્વાસની મૂર્તિરૂપે રહેલા છે, એકઠા કરેલા સદ્વર્તનવાળા, સમગ્ર જગતના બધા એકબાજુ રહેલા ન હોય તેવા પ્રસાદ સરખા, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ઢગલા જેવા, પુણ્યના સમૂહ સ્વરૂપ, સર્વલોકનું સર્વસ્વ બધા એક જગ્યાપર એકઠું કરેલ હોય તેવા, દેહધારી સંયમ સરખા, રૂપવાળા ઉપકાર સરખા, પગે ચાલતા શીલસરખા, દેહધારી ક્ષમાવાળા, યોગના રહસ્ય સરખા, જગતનું સમગ્ર વીર્ય એકઠું થઈ એક સ્થાને રહેતું હોય તેવા, સફળ સિદ્ધિના ઉપાય જેવા, સમગ્ર કુશળતાવાળા, મૂર્તસ્વરૂપવાળી મૈત્રી સરખા, દેહવાળી બધા કુરુણા, પિંડ-સ્વરૂપ મુદિતા જેવા, મૂર્તિમાન ઉપેક્ષા હોય તેવા, તપ, પ્રશમ, સત્જ્ઞાન, યોગ વગેરે એકઠા થયા હોય તેવા, સાક્ષાત્ વિનય સરખા, સાધારણ સિદ્ધિ સરખા, સર્વ શાસ્ત્ર-સંપત્તિઓ પ્રત્યે વ્યાપક હૃદય સરખા, નમઃ, સ્વસ્તિ, સ્વધા, સ્વાહા, વપદ્મ વગેરે મંત્રોના અભિન્ન અર્થ સરખા, કેવલ વિશુદ્ધ ધર્મ-નિર્માણના અતિશય સરખા, સમગ્ર તપનું પિંડભૂત સમગ્રફળ હોય તેવા, શાશ્વત સમગ્ર ગુણ-સમૂહ સ્વરૂપ, ગુણોત્કર્ષ સ્વરૂપ, મોક્ષલક્ષ્મીના નિર્વિકલ નશુકના આશ્રય સરખા, પ્રભાવનાના અદ્વિતીય સ્થાન સ્વરૂપ, મોક્ષના પ્રતિબિંબ સરખા, વિદ્યાઓનાં બધા કુલગૃહ, સર્વ આશિષોના ફળ સરખા, આર્યોનાં શ્રેષ્ઠ ચારિત્રોનું આત્મદર્શન કરવા માટે શ્રેષ્ઠ આદર્શ સરખા, જેમણે જગતને દર્શન આપેલાં છે, એવા કૃતસ્થ પ્રથમ સરખા, દુઃખની શાંતિના દ્વાર સરખા, પ્રલયર્થ માફક ઉન્નવલ, પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલ જીવલોકનું બધા અપૂર્વ જીવિત હોય તેવા, મૃત્યુરૂપ વાઘના મુખમાંથી ખેંચી લેવા માટે બધા કૃપાલુ ભગવંતે હાથ લાંબા કર્યા હોય, એવા સમગ્ર જગતને બચાવનાર જ્ઞાનરૂપી મેરુપર્વતથી વડોવાએલ જ્યેષ્ઠસમુદ્રમાંથી ઉત્તમ થએલ બાળુ બીજું અમૃત હોય, તેમ પ્રાણીઓના અમૃતસુના કારણ સ્વરૂપ, જેમણે આખા વિશ્વને અભયદાન આપવા વડે ત્રણે લોકને આશ્વાસિત કરેલ છે, એવા હે પરમેશ્વર ! હું તમારું શરણ પાડ્યો છું, તો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.” ત્યાં આગળ ત્રણ જગતના નાથ ઋષભદેવ સ્વામીને એકાગ્ર મનવાળા બની ભરતે લાંબાકાળ સુધી ઉપાસના કરી. હીક્ષા લીધા પછી લાખ પૂર્વ જેટલો કાળ ગયા પછી પ્રભુ દશ હજાર સાધુઓની સાથે તે આપ્તાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા. તે વખતે શક વગેરે દેવતાઓએ પ્રભુનો નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો. મહાશોકવાળા ભરતને પશુ ઇન્દ્રમહારાજાએ આશ્વાસન આપી સમજાવ્યા. આપ્તાપદ પર્વત ઉપર ભરત મહારાજાએ બીજા આપ્તાપદ સરખો સિંહનિપદા નામનો રત્નમય પ્રસાદ બનાવ્યો. તેમાં ઋષભદેવ ભગવંતનું શરીર અને વર્ણ-સંસ્થાનથી શોભિત રત્નપાપાણમય બિંબ ચક્રવર્તીએ સ્થાપન કર્યું, તથા સાવી ત્રેવીશ તીર્થંકર પરમાત્માઓનાં શરીર-પ્રમાણ સંસ્થાન અને વર્ણ પ્રમાણવાળા બિંબો ભરાવી સ્થાપન કર્યાં. નવાણું લાઈ મુનિવરોના પશુ રત્નપાપાણના અનુપમ સ્તૂપો ભરત મહારાજાએ રચાવ્યા. ફરી પોતાની રાજધાનીમાં આવીને પ્રભુનું રક્ષણ કરવા માટે કટીબદ્ધ બની રાત્ર્ય-શાસન કર્યું, ભોગદેહના કર્મવાળો તે ભરત ચક્રવર્તી હંમેશાં બધા સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર હોય તેવા વિવિધ ભોગો

ભોગવતો હતો. કોઈક સમયે વસ્ત્ર, આભૂષણાદિક પહેરવા માટે ભસ્ત્રમહારાજ આરિસા-ભુવનમાં તારાઓ વચ્ચે જેમ ચન્દ્ર તેમ અતપુરની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગયો. ત્યાં સર્વાંગે પહેરેલા રત્નાભરણમાં પહેલાં પ્રતિબિંબો વડે બાંહે એકી સાથે સ્ત્રીવર્ગને પ્રેમથી આલિંગન કરતો હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. આદર્શની અંદર પોતાને ભેટો હતો, ત્યારે એક આંગળીમાંથી વીંટી સરી પડી, ત્યારે દિવસે નિસ્તેજ થયેલી ચંદ્રકળા હોય તેવી શોભા વગરની આંગળી ભેંધ. ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યથી દરેક અંગેથી આભૂષણો ઉતારી પોતાનું પ્રતિબિંબ ભેટાં ખરી પડેલા પાંદડાવાળા વૃક્ષ જેવું શોભા વગરનું દેખાયું. ત્યારે વિચાર્યું કે અહો ! આ આભૂષણો વડે થયેલી શરીરની શોભાને ધિક્કાર હો. ઉપરભૂમિ જેમ વરસાદના જળને તેમ આ શરીર પણ કપૂર, કસ્તૂરી વગેરે સારા પદાર્થોને દૂષિત કરે છે. દુઃપ્રભાચક્ર એવા વિષયોના ત્યાગ કરી જેઓએ મોક્ષરૂપ આપનાર તપનું સેવન કર્યું, તત્ત્વ સમજનારા એવા તેઓએ જ આ શરીરનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આવી સુંદર ભાવના ભાવતા એવા ભસ્ત્ર મહારાજને શુકલધ્યાનના યોગે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. અહો યોગનું સામર્થ્ય ! તે જ ક્ષણે વિનીત એવા ઈન્દ્રમહારાજએ તેમને રમેહરણ પ્રમુખ મુનિ-વેષ અર્પણ કર્યો, પછી વંદન કર્યું. તેના રાજ્ય ઉપર તેમના પુત્ર આદિત્યશાને સ્થાપન કર્યો, ત્યારથી માંડી આજ સુધી રાજાઓનો 'સૂર્યવંશ' ચાલ્યા કરે છે. ૧૦

પૂર્વજન્મમાં ઉપાર્જન કરેલ યોગ-સમૃદ્ધિના બલથી ખપાવેલા અશુભકર્મવાળા ભસ્ત્ર મહારાજને કર્મ-કલેશ ખપાવવા માટે યોગ-પ્રભાવનું વર્ણન કરવું યોગ્ય ગણાય, પરંતુ જેણે જન્માંતરમાં કર્શનાદિ ત્રણ રત્નો મેળવ્યાં નથી, અને કર્મ નહીં ખપાવેલ હોવાથી જેણે મનુષ્ય-પણું પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તે અનંતકાલ સુધી એકલાં કરેલાં કર્મોનો નિર્મૂળ નાશ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે :-

પૂર્વમપ્રાસધર્માડપિ, પરમાનન્દનન્દિતા ।

યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ્, મરુદેવા પરં પદમ્ ॥૧૧॥

મરુદેવા માતા અત્યાર સુધીના સંસારમાં કોઈ વખત પણ ત્રસપણું પામ્યાં ન હતાં, કોઈ વખત મનુષ્યપણાનો પણ અનુભવ કર્યો ન હતો, તો પણ યોગ-બલની સમૃદ્ધિવાળાં શુકલ-ધ્યાનના અગ્નિ વડે લાંબા કાળનાં એકલાં કરેલાં કર્મેન્ધનો બાળીને ભસ્મ કરનાર બન્યાં. કહેલું છે કે, 'જહ્નુ યાગ મરુદેવા અક્ષતં યાત્રા સિદ્ધા' જેમ એકલાં મરુદેવા અનંતકાલ સ્થાવરમાંથી નીકળી બીજા કાલ અને ગતિમાં રખડ્યા વગર સીધાં મોક્ષ પામ્યાં. મરુદેવાનું ચરિત્ર લગભગ કહેવાઈ ગયું છે. ૧૧

જન્માંતરમાં તેવાં કૂર કર્મ ન કરનાર મરુદેવા વગેરેનો કર્મક્ષય થવો યોગ્ય છે, પરંતુ જેઓ અત્યંત કૂર કર્મ કરનારા છે, તેઓને પણ યોગ સફળતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે જણાવે છે-

બ્રહ્મ-સ્ત્રી-મૃગ-ગો-વાત-પાતકાન્નરકાનિયેઃ ।

દૃઢપ્રહારિમૃતેયોગો હસ્તાવલમ્બનમ્ ॥૧૨॥

૧ બ્રાહ્મણ, ૨ બ્રાહ્મણી, તેના ૩ ગર્ભનો અને ૪ ગાયનો એમ ચાર મહાધાતુ એ રૂપ પાપ. જો કે જીવનમાત્ર સરખા ગણનારને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ, સ્ત્રી કે પુરુષ, ગર્ભનો, બાળકનો

કે યુવાનનો, ગાયનો કે બીજા જનવરનો ઘાત કરવાથી દરેકમાં પાપ તો સામાન્યપણે બંધાય જ. કહ્યું છે કે, “કોઇને પણ ન મારવા ભેધજો, રાજા હોય કે પાણી ભરનાર સેવક હોય, અભયદાન ત્રત ધારણ કરનારે લોકોની ઉપમાવાળા ન બનવું.” તો પણ લોકોમાં પ્રાદાણ, સ્ત્રી, બાળક અને ગાય આ ચારની હત્યા કરનાર મહાપાપી ગણાય છે. બીજા લોકો બીજા સર્વ જીવોની હિંસમાં તેટલું મહાપાપ નથી માનતા, જેટલું આ ચારની હિંસામાં માને છે. તેથી અહિં આ ચાર હત્યા કહી છે. આવા નરકે જવા યોગ્ય દંડપ્રહારી વગેરેને યોગ હસ્તાવલંબન થયેલ છે, તે જ ભવે મોક્ષગમન થયું હોવાથી. બીજા પણ પાપ કરનાર કે જેમને જિન-વચન સમજાયું છે અને તેનાથી યોગ-સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને નરક-પ્રાપ્તિ યોગ્ય ક્રમોને નિર્મૂલ્ય કરી પરમપદ-મોક્ષ સંપત્તિને મેળવી છે. કહ્યું કે :- “સ્વભાવથી ક્રૂર હોય, વિષયાધીન પણ બની જાય, છતાં પણ જો તેઓ જિનવચનથી ભાવિત મનવાળા બની જાય, તો ત્રણે લોકના સુખને ભોગવનારા બની શકે છે.” તે આ પ્રમાણે :-

દંડપ્રહારી

કોઈક નગરમાં કોઈક તોફાની પ્રાદાણ હોતો અને પાપબુદ્ધિવાળો તે પ્રજાને અન્યાય કરી હિંસા કરતો હતો. રાજ્ય રક્ષણ કરનાર પુરુષોએ તેને નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યો એટલે બાળપણથી જેમ શીકારીના હાથમાં જાય તેમ આ ચોરપદ્ધતિમાં ગયો. ત્યાં નિર્દય ચરિત્રવાળા તેના વર્તનથી પોતાના જેવો બાણી ચોરના આગેવાને તેને પુત્ર સરખો માન્યો. તે ચોર સેનાપતિ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેનો પુત્ર બાણી તેના સ્થાને આ મહાપરાક્રમી છે, એમ બાણી તેને સ્થાપન કર્યો. તે દયારહિત બની સર્વ પ્રાણીઓની હત્યા કરતો હતો, તે કારણથી લોકોએ તેનું દંડપ્રહારી એવું નામ પાડયું. એક દિવસ આખા વિશ્વને હુંટી શકે તેવા સુભટોના પરિવાર સાથે તે કુશસ્થલ નામના ગામને હુંટવા માટે ગયો. ત્યાં આગળ દેવશર્મા નામનો મહાદરિદ્ર પ્રાદાણ હતો. કૃષ્ણ વિનાના વૃક્ષ પાસે કૃષ્ણની જેમ તેની પાસે તેના બાળકોએ ક્ષીર-લોહનની માગણી કરી. આખા ગામમાં રખડીને માગી માગીને કયાંયથી ચોખા, કયાંયથી રૂધ કયાંયથી ખાંડ એમ આજીજી કરીને મેળવ્યાં અને ખીર રાંધવાનું કહી પોતે જેટલામાં નદીએ સ્નાન કરવા ગયો, તેટલામાં તેના ઘરે તે ક્રૂર ચોરો આવી પહોંચ્યા, ‘દેવ દુર્ગલનો ઘાત કરનાર હોય છે.’ તે ચોરામાંથી એક ચોરે તૈચાર થયેલી ક્ષીર કેળી એટલે ક્ષુધાતુર ગ્રેત સરખો તે લઇને પલાયન થયો. પોતાના જીવિત સરખી ખીર હુંટાઇ જવાથી આક્રંદ કરતા પ્રાદાણના બાળકોએ પિતાજીને જઇને કહ્યું કે ફાંડેલી આંખવાળાનું કાળજી પવન હરણ કરે, તેમ મોં ફાંડીને અમે ખાવાની રાહ ભેધ રહેલા હતા; એટલામાં ચોરો આવી અમારું ક્ષીર-લોહન હરણ કરી લઇ ગયા. તેમનું વચન સાંભળી ક્રોધાગ્નિથી સળંગેલો પ્રાદાણ ચમદત માફક એકદમ ભુંગળ હથીયાર લઇને દોડ્યો. ક્રોધવાળો તે રાક્ષસ સરખા આવેશથી પોતાનું બળ હતું, તે સર્વ એકઠું કરી પશુ માફક ભુંગળથી ચોરોને મારવા લાગ્યો. ઉકરડાના કચરાને ફેંકે તેમ સાક્ષાત પોતાના સાથીદારો ચોરોને ફેંકતા ભેધ તેનો સ્વામી તેને હણવા દોડ્યો. તે દોડતો હતો, ત્યારે દેવચોગે તેની ગતિને રોકનાર બણે દુર્ગતિના માર્ગને રોકવા માટે હોય તેમ ગાય વચમાં આવી. તે બીચારી ગાયનેદયા વગરના કસાઇમાફક અધમએવા તે ચોર અંગ્રેસરે ભયંકર તરવારના એક ગાટકાથી મારી નાખો. તેની સામે આવતા દરિદ્ર પ્રાદાણના મસ્તકને ફણસવૃક્ષના કૃષ્ણ માફક તારના મારી નાખો. તેની પાસે આવતા દરિદ્ર પ્રાદાણના મસ્તકને ફણસવૃક્ષના કૃષ્ણ માફક તારના મારી નાખો. તેની પાસે આવતા દરિદ્ર પ્રાદાણના મસ્તકને ફણસવૃક્ષના કૃષ્ણ માફક તારના મારી નાખો. તેની પાસે આવતા દરિદ્ર પ્રાદાણના મસ્તકને ફણસવૃક્ષના કૃષ્ણ માફક તારના મારી નાખો. તેની પાસે આવતા દરિદ્ર પ્રાદાણના મસ્તકને ફણસવૃક્ષના કૃષ્ણ માફક તારના મારી નાખો.

પ્રાદ્યક્ષી તેની સામે આવી, ત્યારે વડુ જેમ ગર્જવાળી બકરીને તેમ અતિભયંકર એવા તેણે તરવારથી તેને ચોરીને કાળા સરખા પેટના એ ટૂકડા કપ્યાં. ત્યારે જરાયુથી વીંટળાએલા તેના ગર્જના પણ એ ટૂકડા થઈ ગયા. વેલડીનું જેમ પાંદડું તેવા પ્રકારનું તરફડતું બાળક એયું. આવી રીતે તરફડતા ગર્જને દેખી કથાવગરના પત્થર સરખા તેના હૃદયમાં પણ પાષાણમાં પલ્લવ ઉગવા માફક કરુણા પ્રગટી ત્યાર પછી હા પિતાશ્ર ! હા પિતાશ્ર ! હા માતાશ્ર ! માતાશ્ર ! એમ કરુણ વિલાપ કરતા પ્રાદ્યક્ષના બાળકે તરત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. નગ્ન ભૂખ્યા દુખળા દેહવાળા શરીર પર મેલ લાગેલો હોવાથી કાળા રંગવાળા બાળકેને દેખવાથી પશ્ચાન્તાપવાળા દંઢપ્રહારીએ વિચાર્યું કે, નિર્દય એવા મેં આ પ્રાદ્યક્ષ-દંપતીને ઘાત કર્યો. હવે બિચારા આ તેના બાળકે પાણી વગરના જળાશયમાં જેમ માછલાં તેમ કેવી રીતે જીવી શકશે ? આ ફરકર્મ હવે મને દુર્ગતિમાં ખેંચી જશે. આ પાપથી ભય પામેલા મને ખચવાનો કયો ઉપાય અને હવે મારે કોનું શરણ ? આમ ચિંતવતા અને વૈરાગી બનેલો હતો; દરમ્યાન પાપરૂપ રોગ માટે ઔષધ સમાન એવા સાધુઓને ઉદ્ધાનમાં દેખ્યા. તેમને નમસ્કાર કરીને દંઢપ્રહારી હત્યારાએ કહ્યું કે, હું પાપી છું એટલું જ નહિં પણ મારી સાથે યોદ્ધનાર પણ પાપી બને છે. કાદવથી ખરડાએલાને બીજે સ્પર્શ કરે તો, તે પણ કાદવથી ખરડાય છે. બાળક, સ્ત્રી, પ્રાદ્યક્ષ, ગાયનેા એકેનો ઘાત કરે તો નરકમાં જાય તો પછી નિર્દય એવા મેં આ ચારેનો ઘાત કર્યો ! મારા સરખા આવા નિર્દય પાપીને તમેા સાધુ ભગવંતો રક્ષણ કરવા સમર્થ છો. વરસાદ વરસે ત્યારે આ ફળદ્રૂપ કે ઉખર ભૂમિ છે, તેવો કરો. વિચાર કરતો નથી. હવે સાધુઓએ તેને યતિધર્મનેા ઉપદેશ આપ્યો. એટલે ગરમીથી તપેલો જેમ છત્રને તેમ પાપથી ભય પામેલા તેણે તેના સ્વીકાર કર્યો. અને સાથે અભિગ્રહ કર્યો કે જે દિવસે આ પાપ મને થાદ આવશે, તે દિવસે હું ભોજન નહિં કરીશ અને સર્વથા ક્ષમા કરીશ. જે કુશસ્થલ ગામમાં તેણે પહેલાં ધાડ પાડી હતી, તે જ ગામમાં કર્મક્ષય કરવાની ઈચ્છાવાળો મહામનવાળો વિહાર કરીને ગયો. ‘આ તે જ પેલો પાપીયોમા પણ ચડીયાતો મહાપાપી અત્યારે કપટથી સાધુ બની ગયો છે.’ એવા ત્યાંના લોકો દરરોજ તે મહાત્માની નિંદા કરતા હતા. ‘ગાય, બાળક, પ્રાદ્યક્ષ, અને સ્ત્રીની હત્યા કરનાર આ છે’ એમ લોકો બોલતા અને ભિક્ષા માટે ઘરોમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે જેમ કુતરાને ઢેકાં ફેંકે, તેમ લોકો તેના ઉપર પણ ઢેકાં મારતા હતા. આ પ્રમાણે દરરોજ સંભળાવે એટલે તે પાપ તેને થાદ આવે. સમતા રાખનાર તે ભોજન કરતો ન હતો. ‘સાહસિક આત્માને કંઈ દુષ્કર નથી’ કેઈક વખત સવારે, કેઈક વાર બપોરે, કેઈકવાર સાંજે તેને ગામલોકો પાપ થાદ કરાવે છે, એટલે કોઈપણ દિવસે તેણે ભોજન ન કર્યું. ઢેકાં, લાકડી, ધૂળવૃષ્ટિ, સુઠી વગેરેથી તેને મારવા છતાં તે સમતાભાવથી ઉપદ્રવો સહન કરે છે અને એવી ભાવના ભાવે છે કે, “હે આત્મા ! જેવા પ્રકારનું તે પાપકર્મ કર્યું છે, તેવાજ પ્રકારનું ફળ તું ભોગવ. જેવું બીજ વાગ્યું હોય, તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે આ લોકો સમતાવાળા મારા ઉપર જે આક્રોશ કરેછે, તેથી વગર પ્રયત્ન મને આ સકામ-નિર્જરાની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ મારા પર આક્રોશ કરવાથી તેમને હર્ષ થાય છે. તેવી જ રીતે હું પ્રીતિથી સહન કરું છું. તેથી મારાં કર્મોના પણ ક્ષય થાય છે; તે પણ મારા પ્રમોહનું કારણ છે. વળી જે મને હેરાનગતિ કરવામાં તેઓને સુખ થાય છે. તે પણ આજે ભલે થાઓ. કારણ કે સંસારમાં સુખ-પ્રાપ્તિ હર્લાલ છે. જેમ ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્યો ક્ષારથી રોગને તેમ કઠોર વચનો કહેવાથી આ લોકો મારી દુષ્કર્મની ગાંઠને મટાડવા પ્રયત્ન કરતા હોવાથી અરેખર મારા હિતેથી મિત્રો છે. અગ્નિ-ચો. ૬

તાંપ મેલ દૂર કરી સુવર્ણને સ્વચ્છ કરે છે, તેમ આ લોકો મને તાડન-તર્જના કરી મારા આત્માને કર્મસુક્ત બનાવી નિર્મળ કરે છે. પ્રહારો કરી દુર્ગતિરૂપી કેદખાનામાં પડી રહેલા મને જેઓ બંદાર ખેંચી લે, તેવા ઉપકારી ઉપર હું કેપ કેમ કરી શકું ? જેઓ પોતાના પુણ્યના ભોગે પણ મારાં પાપો દૂર કરે છે, તેના કરતાં બીજા કયા મોટા બંધુઓ ગણાય ? સંસારથી મુક્ત કરાવનાર એવા વધ, બન્ધ વગેરે મને જે હર્ષ માટે થાય છે, પરંતુ તે જ તેઓને માટે અનંત સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે-તેનો મને ખટકો થાય છે. કેટલાકો બીજાના આનંદ ખાતર ધન અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે છે, તો પછી તેઓને આનંદ આપનાર આક્રોશ, હનન વગેરે મને કયાં હિસાબમાં ગણાય ? મારો તિરસ્કાર કયો, પણ મને માર્યો નથી, મને માર્યો, પણ જીવિતથી મુક્ત કયો નથી. જીવિતથી મુક્ત કયો, છતાં બાંધવોની માફક મને ધર્મથી દૂર નથી કયો. કલ્યાણના અર્થોએ ક્રોધ કરનાર, દુર્વચન સંભળાવનાર, દોરડાથી બાંધનાર, હથીચારથી હેરાન કરનાર કે મૃત્યુ કરનાર સર્વે ઉપર મંત્રીભાવ રાખી સહન કરવું ભેદીએ, કારણ કે, કલ્યાણકારી માર્ગ અનેક દુઃખવાળો હોય છે.” આવી સુંદર ભાવના ભાવતા અને પોતાનાં દુઃકૃતને નિંદતા તેણે અગ્નિવડે જેમ ઘાસની ગંજી તેમ સર્વપ્રકારનો કર્મરાશિ બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો. અતિદુર્લભ નિર્મલ એવું કેવળજ્ઞાન મેળવીને અયોગિકેવલિ ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચી મોક્ષ પશુ પ્રાપ્ત કયો. યોગના પ્રભાવથી જેવી રીતે દૈવપ્રહારી નરકનાં દુઃખથી મુક્ત બની અનંત શાશ્વત સુખ-સ્વરૂપ પરમપદ પામ્યો, તેવી રીતે બીજાઓ પણ સંશય રાખ્યા વગર આ યોગમાં પ્રયત્ન કરે. ૧૨

હજુ પણ બીજું દૃષ્ટાંત કહીને યોગની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પમાડે છે :-

તત્કાલકૃતદુષ્કર્મ-કર્મઠસ્ય દુરાત્મનઃ ।

ગોષ્ઠે ચિલાતિપુત્રસ્ય, યોગાય સ્પૃહ્યન્ન કઃ ? ॥૧૩॥

તે કાળે સ્ત્રીવધ કરવા રૂપ પાપ કરવામાં શરવીર દુરાત્મા ચિલાતિપુત્રને દુર્ગતિમાં પડતાં શેઠનાર એવા યોગના સ્પૃહા કોણ ન કરે ? અર્થાત્ તેવા યોગની સર્વે ઈચ્છા કરે.

ચિલાતિપુત્ર

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરમાં યજ્ઞદેવ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો, જે હંમેશાં પોતાને પંડિત માનીને જૈનશાસનની નિંદા કરતો હતો. તેને સહન ન કરી શકતા અને તેને જિતવાની ઈચ્છા કરતા એક શિષ્યે ગુરુએ નિવારણ કરવા છતાં પણ તેની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું નક્કી કર્યું અને તે બંને વચ્ચે એવું કરાવવામાં આવ્યું કે, ‘જે હારી ભય તેણે તેના શિષ્ય થવું. બુદ્ધિકૌશલવાળા આ જૈનત્રાદીએ શાસ્ત્રાર્થ કરી તેને બોલતો બંધ કયો અને યજ્ઞદેવને હાર આપી. જિતેલા શિષ્યે આગળ કચેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે યજ્ઞદેવ બ્રાહ્મણને દીક્ષા આપી. ત્યાર પછી શાસનદેવીએ યજ્ઞદેવને સમભવ્યો કે, ‘ચારિત્ર પામ્યો છે, તો હવે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવાળો થા’ ત્યારથી માંડી મતનું યથાર્થ પાલન કરતો હોવા છતાં વચ્ચ અને અંગના મેલની નિંદા કરતો હતો. ‘પહેલાના પહેલા સંસ્કાર છૂટવા ઘણા મુશ્કેલ છે.’ આ મહાત્માના સંસર્ગથી તેના સ્વબળો પણ વર્ષોક્રમતુના મેઘના સંપર્કથી સૂર્યનાં કિરણો માફક કોઈ પ્રકારે શાન્ત ન થયા. જેની સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, તે સ્ત્રી પણ તેના ઉપર અત્યંત અનુરાગવાળી હતી. ગળીથી રંગેલી સાડી માફક તેણે તેના પરનો રાગ ન છોડ્યો. આ મારે સ્વાધીન થાય એમ ધારીને તેણીએ તેના પારણાના ભોજનમાં

કામણ આપ્યું. આ સત્ય છે કે, ‘રાજી કે વિરાજી એવી સ્ત્રીઓ મારી નાખ્યા વગર રહેતી નથી.’ તે કામણ પ્રયોગથી કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર માફક ક્ષીણ થતો તે સુનિચંદ્ર સૂર્યના મંડલ જેવા સ્વર્ગમાં ગયો. તેના મૃત્યુથી વૈરાગ્ય પામેલી તે પત્નીએ પણ મનુષ્યપણાંરૂપી વૃક્ષના ફલસ્વરૂપ આનંદ અંગીકાર કર્યું પતિને કામણ કર્યું. તેનાથી થએલ પાપની આલોચના કર્યા વગર મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગઈ. ‘તપસ્યાથી શું મેળવી શકાતું નથી ?’ હવે યજ્ઞદેવનો જીવ દેવલોકથી અધીને રાજગૃહ નગરમાં ધનસાર્થપતિની ચિલાતી નામની દાસીનો પુત્ર થયો. આ ચિલાતીનો પુત્ર છે, તેથી ચિલાતીપુત્રના નામથી તેને લોકે બોલાવતા હતા અને તેથી ધીજી નામ પણ ન પાડ્યું. યજ્ઞદેવની પત્નીનો જીવ સ્વર્ગમાંથી અધીને પાંચ પુત્રો પછી ધનસાર્થપતિની ભાર્યી ભદ્રાની સુસુમા નામની પુત્રી થઈ. ધને પોતાની સુસુમા પુત્રીને સાચવવાના કાર્યમાં તે ચિલાતીપુત્રને રોક્યો. આ ચિલાતીપુત્ર લોકોના અપરાધ કરવા લાગ્યો અને રાજ્ય સુધી તેની ફરીયાદ પહોંચી, એટલે શેઠને રાજ તરફથી લય લાગ્યો. કારણ કે સેવકના અપરાધથી સ્વામી હંડપાત્ર અને છે. સમજદાર ધન શેઠે હંમેશાં ઉપદ્રવ કરનાર તે દાસીપુત્રને ગારુડિક જેમ સપ્તને તેમ ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. તે ચિલાતીપુત્ર પણ મોટા ગુનાની વેલડી સમાન સિંહગુફા નામની ચોરપટ્ટીમાં ગયો. ‘સરખા બચનવાળા કે સરખા અપરાધ કરનારાઓની પરસ્પરપ્રીતિ થાય છે.’ નિહંચ ચોર-મંડળી સાથે તે દુર્જનને સોળત થઈ એટલે વાચરાથી જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ લયકરપણાથી મહાભયકર બન્યો. ત્યાર પછી સિંહગુફાનો અધીશ ચોર સેનાપતિ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેના માટે જ બળે આને તૈયાર કર્યો હોય તેમ ચિલાતીપુત્ર હવે ચોર-સેનાપતિ થયો. રૂપ વગેરે ગુણોથી શોભતી સુસુમા પણ યૌવન પામી અને અનેક કળા-સસુદાં-યથી પૂર્ણબનેલી બળે પૃથ્વીની દેવી હોય તેવી દેખવા લાગી. નવા ચોરસેનાપતિ ચિલાતીપુત્રે પોતાના સેવકોને કહ્યું કે, રાજગૃહ નગરમાં અષ્ટ ધનવાળો ધનશેઠ છે અને તેને સુસુમા નામની પુત્રી છે. હે ચોરો ! આપણે ત્યાં જઈએ. ત્યાંથી જેટલું ધન મળે તે તમારે સર્વેએ વહેંચી લેવું, અને હું સુસુમા કન્યાને લઈશ. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને રાત્રે ધનને ઘેર ગયા. અવસ્થાપિની નામની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને લોકોને ભ્રાંધી પોતાતું આગમન જણાવીને ધન ચોરો પાસે અહં છતાં અને પોતે સુસુમાને અહં છરી. પાંચે પુત્રો સાથે સમગ્ર પરિવાર સુતેલો હતો, ત્યારે તે એક બાળુ ખસીને ઉભો રહ્યો, ‘ન્યાયવાનોનો આ જ ધર્મ ગણાય.’ જીવ માફક તેણે સુસુમાને અહં છરી, ચોરેલા ધન સાથે ચોરો પણ તેની સાથે પલાયન થયા. ધન શેઠે કોટવાળ વગેરે રક્ષણ કરનાર પુરુષોને બોલાવી કહ્યું કે. ચોરોએ લૂંટલું ધન અને સુસુમા પુત્રીને પાછા લઈ આવો. ત્યાર પછી કોટવાળ અને પુત્રોના હાથમાં હથિયાર આપીને ધન પણ પોતાતું મન આગળ સ્પર્ધાથી દોડતું હોય, તેમ ઉતાવળથી પાછળ ગયો જળ, સ્થળ, લતા. વૃક્ષો કે માર્ગમાં જે કંઈ દેખાય તે સર્વ ધરૂર પીવાથી ઉન્માદ પામેલાને જેમ સર્વ પીળા રંગવાળું સુવર્ણ દેખાય તેમ આ સર્વ સુસુમા છે-તેમ તે ધન દેખવા લાગ્યો. અહીં જળપાન કર્યું, અહિં લોબન કર્યું, અહિં બેઠા હતા, અહિંથી તે ગયો-એમ બોલતા અને ડગલાં ભરતા. ચોરના પગલાના અનુસારે તેણે ચોરો પાસે ગયા. ‘અરે હણે હણે, પકડો પકડો’ એમ બોલતા રાજપુરુષો ચોરોને મળ્યા. ત્યાર પછી ચોરો ધનનો ત્યાગ કરી પકડાવાના લયથી ભુદ્ધિ ભુદ્ધિ દિશાઓમાં નાચી ગયા. પરંતુ ચિલાતીપુત્રે વાઘ જેમ પકડેલી મૃગલીને ન છોડે તેમ સુસુમાને ન છોડી. કોટવાળ વગેરે રાજ્યાધિકારીઓને પુષ્કળ ધન આપી થવાથી પાછા ફર્યા. નિયમ છે કે, ‘દેવાર્થસરે, એટલે સર્વ લોકોની અવળી બુદ્ધિ થાય છે.’ હાથી જેમ લતાને

તેમ ચિદાતીપુત્ર સુસુમાને પોતાના ખસા ઉપર વહન કરતો મોટા અરણ્યમાં પેઠો. રાહુના મુખથી ચંદ્રકળાને તેમ ચોરના પંખમાંથી પુત્રીને ખેંચી લાવવા માટે પંથાનન (સિંહ) સરખા પાંચ પુત્રો સાથે ધન તેની પાછળ ગયો. ‘જે ધન મારી નજીક આવી જાય તો, મારી આ સુસુમા રખે તેની થઈ જાય’ તેવી બુદ્ધિથી તેણે સુસુમાનું મસ્તક-કમલ છેદી નાખ્યું. ખેંચેલી તરવાર-વાળો અને મસ્તક જેણે હાથમાં સ્થાપન કરેલ છે, એવો તે તે સમયે ચમરાજની નગરીના ક્ષેત્રપાલ જેવો બની ગયો. આ તરફ ધન સુસુમાના ધડ પાસે ઉભો રહીને રુદ્ધન કરતો હતો. ત્યારે અશ્વપ્રવાહથી નયન જળ અંજલિ અર્પણ કરતો હતો. તેણીના ધડનો ત્યાગ કરી ધન પુત્રો સાથે પાછો ફરતો હતો. શોકના કાંટાથી લોકાએલો તે મહાઅટવીમાં ભૂલો પડ્યો. લલાટ પર તપતા સૂર્યના તેજના તાપના લયથી જ હોય તેમ આરે ખાનુ છાયા સંકેલીને મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તે સમયે થયો. ધન અને તેના પાંચ પુત્રો શોક શ્રમ, ક્રુધા, તૃષ્ણા અને મધ્યાહ્નનો તાપ આ પાંચ અગ્નિવટે બધે પંચાગ્નિ તપ તપતા હોય તેમ જણાતા હતા. માર્ગમાં જળ નથી, ખાવા કળ નથી, તેમ જીવન આપનાર કોઈ બીજું ઔપધ બેવામાં આવતું નથી. ઉલટાં મૃત્યુ આપનાર હિંસક ફાડી ખાનાર શ્વાપદો બેવામાં આવ્યા. પોતાની તથા પુત્રોની આવી વિપમ અવસ્થા બેતો ધનશેઠ લાંબા માર્ગમાં જતાં જતાં વિચારવા લાગ્યો કે, ‘મારા સર્વ ધનનો નાશ થયો, પ્રાણાધિક પ્રિય પુત્રી મૃત્યુ પામી, અમે પણ મૃત્યુના કિનારે આવી પહોંચ્યા છીએ. અહો ! દેવના આવા વિલાસને ધિક્કાર હો. પુરુષાર્થ કરવાથી કે બુદ્ધિ-સંપત્તિથી જે પદાર્થ સાધી શકાતો નથી, ત્યારે એક માત્ર દેવ જ અહિં મોટામાં મોટું બળવાન છે. આ દેવ દાનથી પ્રસન્ન કરી શકાતું નથી, વિનયથી અહંબુ કરી શકાતું નથી, સેવાથી વશ કરી શકાતું નથી. આ દેવને સાંધવું કેટલું તુરંકેલ છે ? પડિતો પણ જેને સમજાવી શકતા નથી, પરાકંરીઓ પણ જેને રોડી શકતા નથી, તપસ્થા કરનારાઓ પણ જેને સાધી શકતા નથી. આ દેવને જિતનાર બીજો સમાવડીયો કોણ હશે ? વળી આ દેવ કોઈ વખત મિત્ર માફક મહેરબાની કરે છે, કદાચિત્ શત્રુ માફક નિશંકપણે હણી નાખે છે, પિતા માફક દરેક પ્રકારે કોઈ વખત રક્ષણ કરે છે, તો કોઈ વખત દુષ્ટ પિતરાઈ માફક પીડા પણ કરે છે. કોઈ વખત દેવ ખોટા માર્ગે ગયેલાને સારા માર્ગે અડાવે છે, કોઈ વખત સાસા માર્ગમાંથી ખોટા માર્ગમાં પ્રવર્તાવે છે, કોઈ વખત ફર રહેલી વસ્તુને નજીક લાવે છે, અને દેવ હાથમાં રહેલી વસ્તુનો વિનાશ કરે છે. માયા અને ઇન્દ્રબળ સરખા દેવની ગતિ વિચિત્ર હોય છે. દેવની અનુકૂળતામાં પુરુષોને ઝેર પણ અમૃત બની જાય છે અને પ્રતિકૂળતામાં વળી અમૃત હોય તે ઝેર બની જાય છે.” આ પ્રમાણે વિચારતાં જ તે ધનશેઠ રાજગૃહ નગરે પહોંચ્યા અને શોક સહિત સુસુમા પુત્રીના શરીરની ઉત્તરક્રિયાઓ કરી, વૈરાગ્ય થવાથી શ્રીવીર પ્રભુની પાસે દીક્ષા લઈ દુષ્કર તપ તપીને આયુ પૂર્ણ થતાં સ્વર્ગે ગયા.

ચિદાતીપુત્ર પણ સુસુમાના અનુરાગથી વારંવાર તેનું મુખ બેતો અને માર્ગના શાકને ન ગણકારતો દક્ષિણ દિશા તરફ આપ્યો. માર્ગમાં સર્વ પ્રકારના સંતાપને ફર કરનાર છાયડવાળા વૃક્ષ સરખા કાયોત્સર્ગ કરતા એક સાધુનાં આગળ દર્શન થયાં, પછી પોતાના આ અકાર્યથી ઉદ્વેગ થએલા મનવાળા તેણે તે સાધુને કહ્યું કે, ‘મને ટૂંકાણમાં ધર્મ કહે, નહિંતર આ જ તરવારથી કેળ જેવી સુસુમાની જેમ તમારું મસ્તક છેદી નાખીશ.’ તે સુનિએ જ્ઞાનથી બળ્યું કે, આ આત્મામાં રોપેલું યોધબીજ કચારમાં રોપેલા ડાગરના બીજની માફક જરૂર વૃદ્ધિ

પામશે. ‘ઉપશમ, વિવેક અને સંવર સમ્યગ્ પ્રકારે કરવો જોઈએ.’ એમ કહીને તે ચારણ્યુનિ પક્ષી માફક આકાશમાં ઉડી ગયા. સાંભળેલાં તે પક્ષીને મંત્ર માફક વારંવાર યાદ કરતા અને પરાવર્તન કરતા ચિલાતીપુત્રને તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સમજાયો કે, “હાહા પુરુષોએ કોધાદિક કષાયોનો ઉપશમ કરવો જોઈએ, અરે રે ! સર્પો વડે જેમ ચંદન તેમ કષાયરૂપ સર્પોથી હું ઘેરાએલો છું. આજે હવે હું મહારોગની ચિકિત્સા કરવા માફક તે કષાયોને દૂર કરવા માટે ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષરૂપી મહાઔષધોથી ચિકિત્સા કરીશ. વળી ધન, ધાન્ય, સોનું વગેરે પદાર્થોના ત્યાગ સ્વરૂપ વિવેક કે જે જ્ઞાનરૂપી મહાવૃક્ષનું અદ્વિતીય ખીજ છે, તેને જ સ્વીકારીશ. તેમજ પાપ-સંપત્તિની બ્લન સમાન આ સુસમાનું મસ્તક અને હાથમાં રહેલી તરવાર અને સર્વ ધન તેનો હું ત્યાગ કરું છું. ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયોથી પાછા હંકવારૂપ સંવર તેમજ સંયમ-લક્ષ્મીના સુગટ સમાન એવો સંવર આજે મેં અંગીકાર કર્યો છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને આ પ્રમાણે પદાર્થોનું ચિંતન કરતા એકમાત્ર મનની વિચારણાવાળા સમાધિને તે પામ્યા. ત્યાર પછી દુર્ગંધવાળા લોહીની ગંધથી આવેલી કીડાઓએ કવચ માફક શરીરની ચારે બાજુ વીંટળાઈને વુણ કીડાઓ જેમ કાઢને કોતરી નાખે, તેમ ચિલાતીપુત્રના શરીરમાં સેંકડો છિદ્રો કર્યો. આવા કીડાઓના ઉપસર્ગમાં થાંભલા સરખા નિશ્ચલ બની અઢી દિવસમાં તે દેવલોકે ગયા. ખીલ સૂત્રોમાં પણ તે માટે અધિકાર જણાવતાં કહેલું છે :—

“ત્રણ પક્ષો વડે સમ્યગ્ પ્રકારે ધર્મ સમજનાર, સંયમનો સ્વીકાર કરનાર, ઉપશમ, વિવેક અને સંવર પદવાળા ચિલાતીપુત્રને હું નચું છું. લોહીની ગંધથી કીડીઓ જેના પગમાં પ્રવેશ કરી છેક મસ્તક સુધી પહોંચી અંગ કોતરી ખાધું, તેવા દુઃખકારકને હું વંદન કરું છું. કીડી-ઓએ જેના દેહને ચાલાણી-જેવો છિદ્રવાળો કર્યો અને ડંખો માર્યો તો પણ આરાધના માર્ગમાં અડગ રહેનાર એવા ધીર ચિલાતીપુત્રે અઢી દિવસમાં અનેક અપ્સરા-સમુદાયથી સુક્રા અમર-ભવન પ્રાપ્ત કર્યું.” વર્તનથી ચ હાલ માફક ધિક્કાર પદવી પામેલ નરકગતિમાં જવા યોગ્ય એવો ચિલાતીપુત્ર આ પ્રમાણે યોગનું આલંબન પામી દેવલોકના સુખનો અધિકારી બન્યો, એ રીતે સમગ્ર સુખનું મૂળ એવો તે યોગ જ વિજય પામે છે. ૧૩.

ફરી પણ યોગની જ સ્તુતિ કરે છે—

તસ્યાજનનિરેવાસ્તુ, રૂપશોર્મોઽવજન્મનઃ ।

અવિદ્ધર્કર્ણો યો યોગ ઇત્યક્ષરશલાકયા ॥૧૪॥

જે પુરુષના કાન યોગ’ એવા અક્ષરોરૂપી શલાકા-સળીથી વિધાયા નથી, એવા નિષ્કળ જન્મવાળા પશુ સરખા મનુષ્યનો જન્મ ન થાય તે જ સુંદર છે.

ભલે લોહાની સોયથી કાન વિધાયેલા હોય, પણ ‘યોગ’ એવા અક્ષરરૂપી શલાકાથી જેના કાન પવિત્ર થયા નથી, એવા પશુ સરખા પુરુષના નિષ્કળ અને વિડંબનાવાળા જન્મ કરતાં તેનો જન્મ ન થાય, તે જ વધારે સુંદર ગણાય. ૧૪.

ફરી પણ અર્ધા શ્લોકથી યોગની સ્તુતિ કરી પાછલા અર્ધા શ્લોકથી યોગનું સ્વરૂપ કહે છે—

ચતુર્વર્ગેઽગ્રણીર્મોક્ષો, યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥૧૬॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર વર્ગમાં મોક્ષ અગ્રેસર છે. તે મોક્ષનું પણ કારણ યોગ છે. અને તે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી સ્વરૂપ યોગ છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગમાં મોક્ષ એ પ્રધાન છે. અર્થધન અને ઉપાર્જન કરવામાં, રક્ષણ કરવામાં, નાશ પામે, ખર્ચ થાય ત્યારે દુઃખના સંસર્ગથી દૂષિત થવાથી તે ચાર વર્ગમાં અગ્રેસર નથી. કામ તો મુખ થોડું અંદર જણાય છે, તેથી અર્થ કરતાં લગભગ ચડીચાતું ગણી શકાય, તો પણ તેનો છેડો દુઃખમાં આવતો હોવાથી અને દુર્ગતિનું સાધન હોવાથી તે પણ પ્રધાન ન ગણાય. ધર્મ તો આ લોક અને પરલોકના મુખનું કારણ હોવાથી અર્થ અને કામ કરતાં જો કે ચડીચાતો છે, તો પણ સુવર્ણની જેમ સમાન પુણ્યકર્મ-ખંધનું કારણ હોવાથી ભવ-બ્રમણ કરાવનાર છે, તેથી ધર્મ પણ અગ્રેસર નથી. મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપના ક્ષય થવા સ્વરૂપ હોવાથી કલેશવાળો નથી, જેર મિશ્રિત ભોજન માફક ભોગવતી વખતે મનોહર અને પરિણામે દુઃખ આપનાર નથી. તેમજ મોક્ષ આ લોક અને પરલોકના કળની ઇચ્છાના દોષથી દૂષિત નથી, તેથી કરીને પરમ આનંદમય મોક્ષ એ ચાર વર્ગમાં સૌથી મોખરે રહેલો છે. તે મોક્ષનું નજીકનું કારણ હોય તો યોગ છે. તે યોગ કેવા સ્વરૂપવાળો છે? જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવાળો યોગ કહેલો છે. ૧૫.

ત્રણ રત્નમાં પ્રથમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

યથાવસ્થિતતત્ત્વાનાં સંક્ષેપાદ્ વિસ્તરેણ વા ।

યોઽવવોધસ્તમત્રાહુઃ, સમ્યજ્ઞાનં મનીપિણઃ ॥૧૬॥

યથાવસ્થિત તત્ત્વોનો સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી જે અવગોધ થવો, તેને પડિતો સમ્યજ્ઞાન કહે છે.

નય, નિર્ણય, પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલ સ્વરૂપવાળા જે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ખંધ અને મોક્ષ-લક્ષણ જે તત્ત્વો, તેનું જે સાચા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન, કથોપશમ-વિશેષથી કોઈકને સંક્ષેપથી, અને કર્મક્ષય થવાથી કોઈકને વિસ્તારથી જે જોધ થાય. તે આ પ્રમાણે—

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ખંધ અને મોક્ષ આ સાત તત્ત્વો પડિત પુરુષોએ કહેલાં છે. તેમાં જીવો મુક્ત અને સંસારી જોમ જે ભેદવાળા સમજવા. સર્વે જીવો અનાદિ અનંત જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપવાળા છે. કર્મથી સર્વથા મુક્ત થએલા તમામ જીવો એક સરખા સ્વરૂપવાળા છે. તેમજ તેઓ કાયમ માટે જન્માદિ કલેશ અને દુઃખોથી રહિત તેમજ અનંત દર્શન, જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદમય સ્વરૂપવાળા છે.

હવે સંસારીજીવો ત્રસ અને સ્થાવર જોમ જે ભેદવાળા છે. તે બંને પણ વળી પચાસા અને અપચાસા એવા બે પ્રકારના વિશેષ ભેદવાળા છે. પચાસપચાસા કારણરૂપ આ છ પચાસિઓ છે. ૧ આહાર-પચાસિ, ૨ શરીર-પચાસિ, ૩ ઇન્દ્રિય-પચાસિ, ૪ શ્વાસોચ્છવાસ-પચાસિ, ૫ ભાષા-પચાસિ, ૬ મનઃ-પચાસિ. એક ઇન્દ્રિયવાળા પ્રાણીઓને ચાર, બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા વિકલેન્દ્રિ-

કષાયના ઉદયમાં 'દેશવરતિ.' ૬ પ્રાપ્ત થએલા સંયમવાળો જે પ્રમાદ સેવે, તે 'પ્રમત્ત-સંયત', ૭ જે સંયમી પ્રમાદ ન સેવે, તે 'અપ્રમત્ત-સંયત' આ છકાસાતમા ગુણકાણું વારા-ફરતી અતર્કુર્ત કાળવાળાં છે. ૮ જેનાથી કર્મોની અપૂર્વ સ્થિતિનો ઘાત વગેરે કરે, તેનાથી 'અપૂર્વકરણ' નામનું આઠમું ગુણસ્થાનક કહેવાય. અને આઠીથી ક્ષપક્રમેણિ અને ઉપશમત્રેણિ શરૂ થાય. અથવા તો ઉદયમાં આવેલા આદર કષાયોના પરિણામો માંહોમાંહે નિવર્તન કરે. તે પછી 'નિવૃત્તિઆદર' કહેવાય. ૯ જેમાં પ્રયત્ન પૂર્વક માંહોમાંહે પરિણામો ન નિવર્તે, તે 'અનિવૃત્તિ આદર' નામનું નવમું ગુણસ્થાનક છે. તેમાં પછી બને ત્રેણિ પ્રવર્તે છે. ૧૦ લોભ નામનો સૂક્ષ્મ ક્રિટી કરેલો કષાય વર્તેલો હોય, તે ઇંસનું 'સૂક્ષ્મસંપ્રાય' ગુણસ્થાનક કહેવાય. તેમાં પછી બને ત્રેણિ હોય. ૧૧ મોહનો ઉપશમ કરે, તે 'ઉપશાન્તમોહ' નામનું અગિઆરમું અને ૧૨ મોહનો ક્ષય કરે, તે 'ક્ષીણમોહ' નામનું બારમું ગુણસ્થાનક કહેવાય. ૧૩ ઘાતિ-કર્મોનો ક્ષય થવાથી તેરમું 'સયોગી કેવલી' નામનું તેરમું અને ચોગોનો ક્ષય થાય તો તે 'અયોગી કેવલી' નામનું ચૌદમું ગુણસ્થાનક કહેવાય. એ પ્રમાણે જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

અજીવ તત્ત્વ

ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય અને કાલ એટલા પદાર્થો અજીવ કહેવાય. આ પાંચ સાથે જીવ ભેળવીએ એટલે છ દ્રવ્યો ભગવતે પ્રરૂપેલાં છે. તેમાં કાળ વગર સર્વે પ્રદેશો એકઠા થવા સ્વરૂપ દ્રવ્યો છે અને જીવ વગરનાં બાકીનાં દ્રવ્યો ચેતના વગરનાં અને અકર્તારૂપ માનેલાં છે. કાલ વગરના અસ્તિકાય અને પુદ્ગલ વગર બાકીનાં અમૂર્ત સ્વરૂપ અથવા અરૂપી દ્રવ્યો માનેલાં છે. તે સર્વ દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થવું, નાશ પામવું અને સ્થિર રહેલું-તેવા સ્વરૂપવાળાં માનેલાં છે. પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા હોય છે. તે અણુ અને સ્કંધ એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં અણુઓ છૂટા હોય છે. બંધાયેલા અણુઓ સ્કંધ કહેવાય છે. અને ગંધ, શબ્દ, સૂક્ષ્મપણું સ્થૂળપણું વગેરે આકૃતિવાળા તથા અંધકાર, આતપ, ઉદ્વેગિત, ભેદ, છાયા સ્વરૂપ પછી હોય. કર્મવર્ગણા, ઔદારિકાદિ શરીર, મન, ભાષાનું પરિણમન, શ્વાસો-અશ્વાસ આપનાર, સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મૃત્યુમાં મદદ કરનાર પુદ્ગલસ્કંધો છે. ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક દ્રવ્ય છે. તેમજ તે દ્રવ્યો હંમેશાં અમૂર્ત, નિષ્ક્રિય અને સ્થિર છે. એક જીવ દ્રવ્યના અસંખ્યાતા પ્રદેશો હોય. તેટલા જ પ્રદેશો લોકાકાશ, ધર્મોસ્તિકાય અને અધર્મોસ્તિકાયના હોય. તેમાં એક પ્રદેશ વધારે કે ઓછો ન હોય. જળચર જીવોને જેમ જવા-આવવામાં પાણી સહકાર આપે છે, તેમ ચારે બાજુ જીવ અને અજીવને જવા-આવવામાં કે પ્રવૃત્તિ કરવામાં ધર્મોસ્તિકાય સહકાર આપી જવું-આવવું વગેરે પ્રવૃત્તિમાં મદદગાર થાય છે. માર્ગમાં ચાલનાર મુસાફરને જેમ છાયડો સ્થિર થવામાં સહાયક બને, તેમ જીવ અને પુદ્ગલો જે પોતે સ્થિર બન્યા છે, તેમને સહકાર આપી સ્થિર કરે, તે અધર્મોસ્તિકાય. સર્વ જગ્યા પર રહેલું, પોતામાં પ્રતિક્ષિત, અવકાશ (જગ્યા) આપનાર, તે આકાશ કહેવાય, તે અનંત પ્રદેશ સ્વરૂપ લોક અને અલોકમાં વ્યાપીને રહેલું છે. લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા તેનાથી ભિન્ન એવા જે કાલના અણુઓ પદાર્થોનું પરિવર્તન કરવામાં મુખ્ય છે, તે કાલ કહેવાય. જેમ કે નવાનું જીવું કરવું, યુવાનને વૃદ્ધ કરવો, તે કરનાર કાલ. જ્યોતિશાસ્ત્રમાં જે સમય, પદ, વિપદ, ઘડી, સુહૃદ, પહોર, દિવસ, રાત્રિ, મહિનો, વર્ષ, યુગ વગેરે કાળનાં માપ કહેલાં છે. તે કાળને બાજુનારાઓએ તેને વ્યાવહારિક કાલની સંજ્ઞા આપી છે. નવીન, જીર્ણ એ વગેરે સ્વરૂપવાળા

પદ્ધતિ જગતમાં પરિવર્તન પામે છે, તે કાળનું જ સામર્થ્ય સમજવું. કાલક્રીડાથી વિરંજિત થયેલા વર્તમાન પદ્ધતિથી ભૂતપણાને અને ભાવી પદ્ધતિથી વર્તમાનપણાને પામે છે. આવી રીતે અભ-વતત્વ પૂર્ણ થયું.

આશ્રવાદિ તત્ત્વો

હવે આશ્રવ તત્ત્વ સમજાવે છે—મન, વચન અને કાયાના યોગથી જીવ જે કર્મ અહંભુ કરે, તે આશ્રવ કહેવાય. શુભકર્મનો હેતુ શુભ અથવા પુણ્ય અને અશુભકર્મનો હેતુ અશુભ એટલે પાપ કહેવાય. આશ્રવ તત્ત્વ કહ્યા પછી હવે સંવર અને નિર્જરા કહે છે—સર્વ આશ્રવોને રોકનારા તે સંવર. ભવનાં હેતુભૂત કર્મોને આત્માથી વિખૂટાં પાડવા રૂપ નિર્જરા. આ પ્રમાણે સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વો સાથે કહ્યાં. આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરાનું સ્વરૂપ અહિં વિસ્તારથી નથી કહ્યું, કારણ કે આગળ ભાવનાનો વિષય કહીશું, ત્યારે વિસ્તારથી સમજાવીશું, એટલે પુનરુક્તિ થવાના કારણ અહિં ટૂંકમાં જ માત્ર ત્રણે તત્ત્વો કહેલાં છે.

હવે બંધ તત્ત્વ જણાવે છે—કષાય સહિતપણાના યોગે જીવ કર્મને યોગ્ય પુણ્યકોને અહંભુ કરે, તે જીવની પરતંત્રતાના કારણ સ્વરૂપ બંધ કહેવાય. જેમ બેડીમાં જકડાયેલો કેદી પરાધીન બને. તેમ કર્મરૂપ બેડીમાં જકડાયેલો સ્વતંત્ર આત્મા પરવશ બને છે. તે બંધના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એવા ચાર ભેદ છે. પ્રકૃતિ એટલે કર્મનો સ્વભાવ અને તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ ભેદવાળી છે. ૧ જ્ઞાનાવરણીય, ૨ દર્શનાવરણીય, ૩ વેદનીય, ૪ મોહનીય, ૫ આયુષ્ય, ૬ નામ, ૭ ગોત્ર અને ૮ અંતરાય. કર્મની આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ કહેલી છે. મોટી અને નાની એવા પ્રકારની કર્મોની સ્થિતિ અર્થાત્ કર્મ લોગબવના કાળનો નિયમ, તે કર્મસ્થિતિ કહેવાય. અનુભાગ એટલે વિપાક રસ અને પ્રદેશ એટલે કર્મનાં ફળીયાંના જત્થો સમજવો. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ આ પાંચ કારણે જીવ કર્મબંધ કરે છે. એ પ્રમાણે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે છેલ્લું મોક્ષતત્ત્વ કહે છે—કર્મના બંધના હેતુઓનો અભાવ થવાથી ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાના યોગે કેવલજ્ઞાન થાય અને ત્યાર પછી બાકી રહેલાં ચાર કર્મોનો ક્ષય થવાથી જીવનો મોક્ષ થાય. આ ત્રણ ભુવનમાં દેવો, અસુરો અને ચક્રવર્તીઓને જે પ્રકારનું સુખ છે, તે મોક્ષ સુખની સપત્તિના અનંતમાં ભાગે પણ નથી. પોતાના આત્મામાં આત્મસ્વરૂપે જે પ્રત્યક્ષ, કાયમી અને જેનો કંઠાપિ છેડો ન આવે, તેવા પ્રકારનું સુખ હોવાથી તેને ત્યારે વર્ગમાં અગ્રેસર સ્વરૂપ મોક્ષ કહેલો છે. આ પ્રમાણે મોક્ષતત્ત્વ કહ્યું.

હવે પાંચ જ્ઞાનો કહે છે—મતિ શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ જેમ જ્ઞાનના પાંચ મુખ્ય ભેદો સમજવા. એ દરેકના વળી પેટાભેદો પણ કહીશું. અવગ્રહ, ઇંહા, અપાચ, ધારણ, બહુ, બહુવિધ વગેરે ભેદયુક્ત, ઇન્દ્રિય અને મનથી થવાવાળું મતિજ્ઞાન કહેલું છે. બીજાં શ્રુતજ્ઞાન—પૂર્વો, અંગો, ઉપાંગો, પ્રકીર્ણકો વડે વિસ્તાર પામેલું ‘સ્યાત્’પદથી યુક્ત અર્થાત્ સ્વાદ્વિદ્ય-યુક્ત એવું શ્રુતજ્ઞાન અનેક ભેદવાળું છે. અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ભવપ્રત્યયિક-દેવતાઓને અને નારકીઓને તે ભવયોગે થનારું અને બાકીના મનુષ્યોને અને તિર્થંચને લગ્નધર્મી થનારું છ ભેદવાળું છે અને તે ક્ષયોપશમથી થનારું છે. મનઃપર્યવજ્ઞાનના ઋબુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે, વિશુદ્ધિવાળું અને આવેલું ન આવ્યું બન્ન તેવું વિપુલમતિ મન પર્યવજ્ઞાન સમજવું. ચો, ૭

જગતના, સર્વકાળના, સર્વદ્રવ્યોના સર્વપદાર્થોના વિષયવાળું વિશ્વલોક-સમાન અનંત, અતીન્દ્રિય, અપૂર્વ એવું એક જ્ઞાન, તે કેવલજ્ઞાન કહેવાય. એવી રીતે પાંચ જ્ઞાનોથી સર્વતત્ત્વો સમજી શકાય છે. મોક્ષના કારણસ્વરૂપ રત્નત્રયીના પ્રથમ ભેદનો જ્ઞાતા બની શકે. ભવરૂપી વૃક્ષને મૂળસહિત ઉખેડી નાખવા માટે મહોન્મત હાથી સમાન, અજ્ઞાન-અધિકાર નાશ કરવા માટે સૂર્ય સમાન, જગતનાં તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં અપૂર્વ નેત્ર-સમાન અને ઇન્દ્રિયોરૂપી હરણોને વશ કરવામાં બાળ સરખું આ સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. ૧૬.

ખીલું હર્શન-રત્ન કહે છે-

રુચિર્જિનોક્તતત્ત્વેષુ, સમ્યક્શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ।

જાયતે તન્નિસર્ગેન, ગુરોરધિગમેન વા ॥૧૭॥

જિનેશ્વરોએ કહેલાં તત્ત્વોમાં રુચિ થવી, તે સમ્યક્ શ્રદ્ધા કહેવાય, અને તે સાચી શ્રદ્ધા સ્વયં અગર ગુરુના ઉપદેશથી થાય છે.

જિનેશ્વરોએ કહેલાં જીવાદિક તત્ત્વોમાં જે રુચિ, તેનું નામ સાચી શ્રદ્ધા, તે રુચિ વગરનું જ્ઞાન ફળસિદ્ધિ કરનાર બનતું નથી. શાક, અન્ન વગેરેના સ્વરૂપને બળુનાર હોવા છતાં રુચિ વગર મનુષ્ય તેની તૃપ્તિને કે સ્વાદના ફળને મેળવી શકતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનવાળા અંગારમર્દક વગેરે અભવ્ય કે દુર્ભવ્યો જિનેશ્વર તત્ત્વોમાં રુચિ ન હોવાથી કહેલું ફળ મેળવી શક્યા નથી. તે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાના બે પ્રકાર છે. ગુરુના ઉપદેશ વગર સ્વભાવથી આપોઆપ થઈ જાય, તે (૧) નિર્સર્ગસમ્યક્ત્વ અને ગુરુના ઉપદેશથી કે પ્રતિભાનાં હર્શનથી થાય, તે (૨) અધિગમ-સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

અનાદિ અનંત સંસાર-આવર્તમાં ભ્રમણ કરતા જીવોને વિષે જ્ઞાતાવરણીય, હર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે, ગોત્ર અને નામની વીશ અને મોહનીયકર્મની સીત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. તે સ્થિતિમાંથી, પર્વત પરથી વહેતી નદીમાં ગળડાતા અથડાતા કૂટાતા કેટલાક પત્થરો આપોઆપ સરખા ગોળ ઘાટના બની જાય છે, તે ન્યાયે વગર પ્રયત્ને આપોઆપ ફરેક કર્મની સ્થિતિ તેવા પ્રકારના પરિણામના યોગે ઝોાછી થઈ જાય અને જ્યારે માત્ર એક કોડાકોડી સાગરોપમની પણ અંદર જેટલી બાકી રહે, ત્યારે ફરેક સંસારી જીવો યથાપ્રવૃત્તકરણ કરવાના યોગે અંધિ-પ્રદેશ સુધી આવે છે. દુઃખે કરીને ભેદી ગકાય તેવા રાગ-દ્વેષનો પરિણામ તે અંધિ કહેવાય, જે સદા (રાયણના મૂળની) ગાંઠ માફક મહાસુરકેલીથી છેદી શકાય તેવી હોય છે. આ અંધિસ્થાન સુધી પહોંચેલા જીવો પણ ફરી રાગાદિકથી પ્રેરાઈને ઉત્કૃષ્ટ કર્મની સ્થિતિનો બંધ કરનાર અને ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરનાર થાય છે. તેમાં કેટલાક ભાવિ કલ્યાણ પામનારા જે ભવ્ય જીવો હોય છે. તેઓ પોતાનું મહાવીર્ય પ્રગટ કરીને અપૂર્વકરણ કરતાં દુઃખે કરી ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવી તે અંધિને એકદમ મહા લાંબા પથને કાપી છાંદિસ્થાને સુસાફર પહોંચી જાય તેમ, ઉલ્લંઘન કરી આગળ પહોંચી જાય છે. આ અપૂર્વકરણ કહેવાય હવે ત્યારપછી અનિવૃત્તિકરણ કર્યો પછી અંતરકરણ કહેવું છતે વેદવા લાયક મિથ્યાત્વનાં ઠળીયાંને દૂર કરે તે વળતે, અંતમુદ્ધર્તની સ્થિતિવાળું ઔપચારિક સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, તે નિર્સર્ગ સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ગુરુના ઉપદેશ કે તેવા પ્રકારનું આલંબન પામી

સર્વ જીવોને જે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન થાય, તે બીજું અધિગમ-સમ્યક્ત્વ કહેવાય, આ સમ્યગ્દર્શન યમ અને પ્રશમના ઔષધસમાન, જ્ઞાન-ચારિત્રનું બીજ અને તપ તથા શ્રુતાદિનો હેતુ છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રથી રહિત સમ્યક્ત્વ હોય, તે પણ પ્રશંસવા યોગ્ય છે, પણ મિથ્યાત્વ-વિષથી દૂષિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર વખાણવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાન અને ચારિત્રથી રહિત શ્રેણિક રાજાએ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી તીર્થ-કર-નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું-એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર નહિ ધારણ કરનાર જીવો પણ જે સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી અનુપમ સુખના નિધાન સરખું સુક્રિત-સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ભવ-સમુદ્રમાં દુખતાને નાવ-સમાન, દુઃખરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનલ-સમાન એવા સમ્યગ્દર્શન-રતનો તમે અહિં આશ્રય કરો. ૧૭.

હવે ત્રીજું ચારિત્રરત્ન કહે છે-

સર્વસાવધયોગાનાં, ત્યાગચારિત્રમિષ્યતે ।

કીર્તિતં તદર્હિસાદિ-વ્રતમેદેન પચ્ચઘા ॥૧૮॥

સર્વ પાપવાળા યોગોના ત્યાગસ્વરૂપ ચારિત્ર કહેલું છે, જે અહિંસા વગેરે પાંચ પ્રકારના લેહવાળું જણાવેલું છે.

સર્વ સાવધ યોગો, નહિ કે કેટલાક માત્ર, એવા પાપ-આપારનો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જે ત્યાગ કરવો, તે સમ્યક્ ચારિત્ર કહેવાય. જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વગર કરેલું ચારિત્ર સમ્યગ્ચારિત્ર ન ગણાય. દેશવિરતિથી બુદ્ધ પાડવા માટે સર્વ એમ જણાવેલું છે. મૂળ અને ઉત્તરગુણ-લેહવાળું બે પ્રકારનું ચારિત્ર હોવાથી મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર-પાંચ મહાવ્રત ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ સમજવું, નહીં કે સ્વરૂપથી. ૧૮.

ચારિત્રના મૂળ ગુણોને જ કહે છે-

અર્હિસા-સૂનૃતાસ્તેય-બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ ।

પચ્ચમિઃ પચ્ચમિર્યુક્તા, આવનામિર્વિમુક્તયે ॥૧૯॥

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો દરેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓથી યુક્ત હોય તો યુક્તિ માટે થાય.

અહિંસાદિક પાંચ મહાવ્રતો દરેકની પાંચ પાંચ ભાવના એટલા માટે કહેલી છે કે, જો સતત ભાવનાની બગૃતિ રહે, તો તેનાથી યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

મૂળગુણરૂપ પ્રથમ મહાવ્રત કહે છે-

ન યત્ પ્રમાદયોગેન, જીવિતચ્યપરોપણમ્ ।

વ્રસાનાં સ્થાવરાણાં ચ, તદર્હિસાવ્રતં મતમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાદના યોગથી વ્રસ કે સ્થાવર જીવોના પ્રાણોનો નાશ ન કરવો તે પ્રથમ અહિંસા મહાવ્રત માનેલું છે.

પ્રમાદ એટલે અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ-દ્વેષ યાદ ન રહેવું, મન, વચન અને કાયાના યોગનું પ્રતિકૂળપણે વર્તન થવું અને ધર્મનો અનાદર કરવો-એમ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ કહેલો છે. તેના યોગથી વ્રસ કે સ્થાવર જીવોના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો, તે હિંસા તે ન કરવી, તે અહિંસા. ૨૦.

બીજું મહાવ્રત કહે છે-

પ્રિયં પથ્યં વચસ્તથ્યં, સ્મૃતનવ્રતમુચ્યતે ।

તત્ તથ્યમપિ નો તથ્યમ્, અપ્રિયં ચાહિતં ચ યત્ ॥૨૧॥

પ્રિય હિતકારી અને સત્ય વચન બોલવું, તે સ્મૃતવ્રત કહેવાય, તથ્ય વચન પણ જો અપ્રિય અને અહિતકાર હોય તો તે સત્ય વચન ન કહેવાય.

અમૃષાસ્વરૂપ સાચું વચન બોલવું, તે સ્મૃતવ્રત કહેવાય. સાંસજતાં માત્ર જો આનંદ આપે તે પ્રિય અને લવિષ્યમાં હિતકારી તે પથ્ય તેવું વચન તે તથ્ય કહેવાય. અહિં સત્યવ્રતના અધિકાર હોવાથી તથ્ય એવું એક વિશેષણ બસ છે, પ્રિય અને પથ્ય એવાં વિશેષણોની શી જરૂર છે ? તેવું સમાધાન કરતાં જણાવે છે. વ્યવહારથી સત્ય હોવા છતાં પણ ચારને તું ચાર, કોઠીયાને તું કોઠરોગવાળો કહે, તે અપ્રિય હોવાથી સાચું નથી ગણ્યું. સાચું છતાં અહિતકર, જેમકે શિકારીઓ જંગલમાં પૂછે કે, મૃગલાઓ કઈ તરફ ગયા ? એને ખરી હકીકત કહેવાથી મૃગલાઓને હિંસા કરી મારી નાખે, તેથી તેને સત્ય નથી ગણ્યું. ૨૧

ત્રીજા મૂળશુષ્ક મહાવ્રતને કહે છે-

અનાદાનમદત્તસ્યાસ્તેયવ્રતમુદીરિનમ્ ।

વાહ્યાઃ પ્રાણા નૃણામર્થો, હરના તં જ્ઞના હિ તે ॥૨૨॥

વિત્તના સ્વામીએ નહિં આપેલ વસ્તુ ગ્રહણ ન કરવી, તે અસ્તેય નામનું ત્રીજું મહાવ્રત કહેલું છે. ધન એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણો છે અને તેવું હરણ કરવાથી તેઓના પ્રાણોના નાશ કર્યો સમજવો.

ધનના માલિકે આખ્યા વગર ગ્રહણ ન કરવું, તે અહતાનાદાન. ૧ સ્વામી, ૨ જીવ, ૩ તીર્થંકર, અને ૪ શુરુ-અહત એમ તેના ચાર પ્રકાર છે, તૃણની સળી, પત્થર, કાષ્ટ વગેરે તેના સ્વામીએ ન આપેલાં હોય તો તે સ્વામીથી અહત, માલિકે આપવા છતાં જીવ પોતે ન આપે, જેમ કે હીક્ષાના પરિણામ વગરનો જીવ હોય તેને માતા-પિતા શુરુને આપે તે જીવથી અહત, તીર્થંકરોએ પ્રતિપિદ્ધ એવા આધાકર્મોદિ ગ્રહણ કરવા, તે તીર્થંકરથી અહત, માલિકે આપેલ હોય છતાં, આધાકર્મોદિ દોષ-રહિત હોય, પણ શુરુની રજા વગર ગ્રહણ કરે તો તે શુરુથી અહત કહેવાય. બાકીનાં વ્રતો પ્રથમ વ્રતનાં રક્ષણ કરનારાં છે અહતાદાનમાં હિંસા કેવી રીતે ગણાય ? ત્યારે જણાવ્યું કે, ધન એ બાહ્ય પ્રાણો છે. ચોરી કરવી તે બાહ્ય પ્રાણો લીધા બરાબર છે, ૨૨

ચોથું મહાવ્રત કહે છે-

દિવ્યૌદારિકકામાનાં, કૃત્તાનુમનિકારિનૈઃ ।

મનો-વાક્-કાયતસ્ત્યાગો, બ્રહ્માષ્ટાદશઘા મનમ્ ॥૨૩॥

દેવ સંબંધી અને ઔદાસિક શરીર સંબંધી, કામોના મન, વચન અને કાયાથી, કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાના ત્યાગરૂપ એવા અઠાર ભેદવાળું પ્રજ્ઞાવ્રત કહેલું છે.

દેવતાઈ વૈકલ્ય શરીરો અને તિર્થંચા તથા મનુષ્યોનાં ઔદાસિક શરીરોના કામોનો મનથી વચનથી અને કાયાથી કરવા, કરાવવા, અને અનુમોદવાનો ત્યાગ એ પ્રમાણે અઠારભેદવાળું કામના ત્યાગરૂપ પ્રજ્ઞાવ્રત. કહેલું છે કે :- દેવતાઈ કામના રતિયુગથી ત્રિવિધ ત્રિવિધે વિરતિ

એ પ્રમાણે નવ, તથા ઔદારિક સંબંધી પણ તે જ પ્રમાણે નવ મળીને અઠાર પ્રકારવાળું પ્રહાનત, કરવું, કરાવવું, અનુસોદ્ધવું, મન વચન અને કાયાથી આ વચલા વ્રતમાં કહેવાથી પહેલા અને પછીના મહાવ્રતમાં પણ આ લેદો ભેડવા. ૨૩.

પાંચમું મહાવ્રત જણાવે છે—

સર્વભાવેષુ મૂર્છ્યાસ્ત્યાગઃ સ્યાદપરિગ્રહઃ ।

યદસ્ત્સ્વપિ જાયેત, મૂર્છ્યા ચિત્તવિપ્લવઃ ॥૨૪॥

સર્વપદાર્થો સંબંધી મૂર્છાનો ત્યાગ, તે અપરિગ્રહ વ્રત કહેવાય. અછતા પદાર્થોમાં પણ મૂર્છા થવાથી ચિત્ત અસ્થિર બને છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપ સર્વ ભાવોમા મૂર્છા કે આસક્તિનો ત્યાગ, એકલા પદાર્થ-માત્રનો ત્યાગ નહિ, પણ તેની મૂર્છાનો ત્યાગ, તે અપરિગ્રહવ્રત કહેવાય. શકા કરે છે કે, પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો એટલે અપરિગ્રહવ્રત થઈ ગયું. મૂર્છા-ત્યાગરૂપ તેવું લક્ષણ કેમ કહ્યું ? તેના સમાધાનમા કહે છે કે, અવિદ્યમાન પદાર્થમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમા મૂર્છા થવાથી ચિત્તની અશાંતિ થાય છે અને અસ્થિરચિત્તવાળાથી પ્રશમ-સુખનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. ધન ન હોવા છતાં ધનની તૃષ્ણાવાળા, રાજગૃહીના દ્રમકની માફક ચિત્તની મલિનતા દુર્ગતિમાં પડવાનું કારણ બને. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ લક્ષણ સામગ્રીની હાજરી છતાં તૃષ્ણારૂપ કાળા સર્પના ઉપદ્રવ વગરના મનવાળાઓને પ્રશમ-સુખની પ્રાપ્તિથી ચિત્તની પ્રત્યે સ્થિરતા હોય છે. આ જ કારણથી ધર્મોપકરણ ધારણ કરનાર યતિઓને શરીર અને ઉપકરણમા મમતા ન હોવાથી અપરિગ્રહપણું જણાવેલું છે. કહ્યું છે કે, 'જેમ ઘોડાને આલૂપણો હોવા છતાં તેને તેની મૂર્છા હોતી નથી, તેવી રીતે ઉપકરણવાળા નિર્ગ્રંથો પણ તેમાં રાગ કરતા નથી.' જેવી રીતે મૂર્છા-રહિત ધર્મોપકરણવાળા મુનિઓને પરિગ્રહદોષ નથી, તેવી રીતે વ્રત ધારણ કરનાર સાધ્વીઓ પણ શુદ્ધના ઉપદેશ અનુસાર ધર્મોપકરણ ધારણ કરનારી, ત્રણ રત્નવાળી નિર્ગ્રંથીઓને પણ પરિગ્રહપણાનો દોષ નથી, આ કારણથી સાધ્વીઓ માટે 'ધર્મોપકરણ-પરિગ્રહ માત્રથી સ્ત્રીઓને મોક્ષ ન હોય' તેમ કહેનાર (દ્વિગંબર) માત્ર વાચ્યાળ છે. ૨૪.

પાંચ પાંચ ભાવનાથી યુક્ત હોય તો, તે પાંચ મહાવ્રત મુક્તિ માટે થાય છે, તે પૂર્વે કહ્યું હતું, તેની સ્તુતિ કરે છે—

ભાવનામિર્ભાવિનાનિ, પञ्चમિ પञ्ચમિઃ ક્રમાત્ ।

મહાવ્રતાનિ નો કસ્ય, સાધ્યન્ત્યન્યયં પદમ્ ? ॥૨૫॥

ક્રમસર પાંચ પાંચ ભાવેલી ભાવનાઓથી વાસિત ધ્યેયમાં મહાવ્રતો કેને અન્યથપદ સાધી આપતાં નથી ?

વાસિત કરાય-શુષ્ક-વિશેષોત્તુ જેમાં આરોપણ કરાય, એવાં મહાવ્રતો ભાવનાઓ વડે દૃઢપણે પાલન કરી શકાય છે. ૨૫.

હવે પ્રથમવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

મનોગુપ્ત્યેષણાદાર્યામિઃ સમિતિમિઃ સદા ।

દૃષ્ટાન્નપાનગ્રહણેનાર્હિસાં માવયેત્ સુધીઃ ॥૨૬॥

સુબુદ્ધિશાળી સાધુએ મનોગુપ્તિ, એષણ સમિતિ, આદાનભંડ-નિષ્કેષણ સમિતિ, ધર્મો-સમિતિ તથા આહાર-પાણી બેવાપૂર્વક ગ્રહણ કરવા વડે કરીને અહિંસા ભાવવી બોધે છે.

આગળ કહીશું તેવા લક્ષણવાળી મનોગુપ્તિ રૂપ એક ભાવના, વિશુદ્ધ-નિર્દોષ પિંડ ગ્રહણ કરવામાં સમ્યગ્ સાધવાની રાખવી, પાટ-પાટલા વગેરે પદાર્થો લેવા-મૂકવામાં જે જથ્થાવાળી પ્રવૃત્તિ, જવા-આવવામાં જથ્થાવાળી પ્રવૃત્તિ, નજર કરી આહાર-પાણી ગ્રહણ કરવાં, તથા ઉપલક્ષણથી ભોજન કરતી વખતે પણ અહિંસા ભાવવી. અહિંસા ગુપ્તિ અને સમિતિઓ મહાવ્રતની ભાવનારૂપે બાણવી. અથવા પંચસમિતિ ઇત્યાદિ ગ્રંથથી ફરી કથન કરવાથી ગુપ્તિ-સમિતિઓનું ઉત્તરગુણપણું જણાવવા માટે સમજવું. કહેલું છે કે, ‘પિંડની વિશુદ્ધિ, સમિતિઓ, ભાવના, બે પ્રકારનો તપ, પ્રતિભા અને અભિગ્રહ એ ઉત્તર ગુણોના પ્રકારો છે.’ અહિં મનોગુપ્તિને ભાવના જણાવી તે એટલા માટે કે હિંસામાં મનોગ્યાપાસનું ગુણપણું છે. શાસ્ત્રમાં સાંભળાય છે કે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિએ મનોગુપ્તિ વડે અહિંસાવ્રતને ન ભાવી તેથી હિંસા ન કરવા છતાં પણ સાતમી નરક યોગ્ય પાપ એકઠું કર્યું હતું એષણ આદાન અને ધર્મો-સમિતિઓ તો અહિંસા-વ્રતમાં અત્યંત ઉપકાર કરનારી છે જ, તેથી તેનું ભાવનાપણું યોગ્ય જ છે કેબેલા અન્ન-પાણી ગ્રહણ કરવાં, તેમાં ત્રસાદિક છવો સહિત અન્ન-પાણીના પરિહાર કરવારૂપ અહિંસાવ્રતને ઉપકારક થાય છે. આ પાંચમી ભાવના. ૨૬.

બીજા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

હાસ્ય-લોભ-મય-ક્રોધ-મત્યાહ્યાનૈર્નિરન્તરમ્ ।

આલોચ્ય માષણેનાપિ, માવયેત્ સન્નતવ્રતમ્ ॥૨૭॥

હાસ્ય મશ્કરી, લોભ ભય, અને ક્રોધના ત્યાગ કરવા પૂર્વક હંમેશાં વિચાર કરી બોલવા વડે સત્યવ્રતને ભાવવું.

હસતાં-મશ્કરી કરતાં અસત્ય બોલે, લોભાધીન બન્યો કે ધનની આકાંક્ષાથી, પ્રાણોની રક્ષાની ઇચ્છાવાળો ભયથી, ક્રોધથી ચંચળ મન થવાનાં કારણે જૂઠું બોલે. હાસ્યાદિકનાં પચ્ચક્રબાણ-ત્યાગ કરવા રૂપ ચાર ભાવના અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક બરાબર વિચાર કરીને જેએને અજ્ઞાનતાથી ફેરફાર ન બોલી જવાય એવી રીતે બોલવું, તે પાંચમી ભાવના. મોહ એ મૂષાવાદનું કારણ પ્રસિદ્ધ જ છે. કહેલું છે કે-રાગથી, દ્રેષથી અને મોહ એટલે અજ્ઞાનથી જે વચન બોલાય, તે અસત્ય કહેવાય’ ૨૭.

ત્રીજા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

આલોચ્યાવગ્રહ્યાશ્વાઽમીક્ષ્ણાવગ્રહ્યાચનમ્ ।

एतावन्मात्रमेवैतदित्यवગ्रहधारणम् ॥૨૮॥

સમાનધાર્મિકેભ્યઃ, તથાઽવગ્રહયાચનમ્ ।

અનુજ્ઞાપિતપાનાન્નાશનમસ્તેયભાવનાઃ ॥૨૧॥ યુગમ્ ।

મનથી વિચાર કરી અવગ્રહ-સાધુને રહેવા યોગ્યવસતિની માગણી કરવી. માલિક પાસે વપરાતાં સ્થાનોની વારંવાર માગણી કરવી, જરૂર હોય તેટલી જ જગ્યાનો કબજો રાખવો, સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહની માગણી કરી ઉતરવું. ગુરુની રબથી આહાર-પાણી વાપરવાં-આ અસ્તેયવ્રતની ભાવનાઓ.

મનથી વિચાર કરી સાધુએ રહેવા માટેના અવગ્રહની માગણી કરવી. ૧ ઇન્દ્ર, ૨ ચક્રવર્તી, ૩ માંડલિક રાજા, ૪ મકાન-માલિક અને ૫ સાધર્મિક સાધુ એમ પાંચ પ્રકારના અવગ્રહો કહેલા છે. આગળ આગળના બાધ્ય છે અને પાછળ પાછળના અવગ્રહો બાધક છે. તેમાં દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ એવી રીતે સમજવો કે જેમ સૌધર્મીધિપતિ દક્ષિણલોકાર્ધના અને ઇશાના-ધિપાત ઉત્તરલોકાર્ધના માલિક ગણાય. તેથી દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ માલિકો ગણાય. રાજા ચક્રવર્તી તેનો અવગ્રહ ભરતક્ષેત્ર, માંડલિક રાજા તેના તાબાનું રાજ્ય હોય તે, ગૃહપતિનો અવગ્રહ, શર્યાતર વસતિ-મકાનના માલિક તેનો અવગ્રહ, સાધુઓ આગળ આવેલા હોય અને તેમને ગૃહસ્થોએ ઉતારે આપેલો હોય તેવાં ઘરો. આવા અવગ્રહો બંધીને વિધિપૂર્વક ક્રમસર રહેવાના સ્થાનની યાચના કરવી. માલિક પાસે યાચના ન કરવાથી માંડો માંડે વિરોધ, વગર કારણે અણધાર્યાં કલેશ, કંઠાસ વગેરે આ લોકસંબંધી દોષ ઉભા થાય. પરલોકમાં પણ વગર આપેલો લોગવટો કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાપકર્મ લોગવવું પડે. આ પ્રથમ ભાવના. માલિકે એક વખત આપેલા સ્થાનની વારંવાર માગણી કરતા રહેવું. પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલ અવગ્રહમાં વળી ગ્હાન, વૃદ્ધનાં મળ-મૂત્ર વગેરે પરકવવા માટે, પાયાં, હાથ-પગ ધોવાનાં સ્થાનોની માગણી હાતારના ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેવા માટે કરવી. આ બીજી ભાવના. આટલા પરિમાણવાળા આ સ્થાનમાં અમને માત્ર આટલી જ જગ્યા જરૂરી છે, વધારેની જરૂર નથી-એ પ્રમાણે અવગ્રહની વ્યવસ્થા કરવા પૂર્વક ધારણ કરવી. આવી રીતે અવગ્રહને ધારણ કરવામાં તેની અંદર કાઉસ્સગ આદિ ક્રિયા કરવામાં આવે તો, હાતારને અગવડ કરનાર થતો નથી. પ્રથમ માગણીના સમયે જગ્યાની મર્યાદા નક્કી કરી ન હોય તો, કદાચ હાતારના મનમાં ઉદ્વેગ થવાનો વખત આવે અને પોતાને પણ અહત-પરિભ્રોગનો કર્મબંધ થાય. એ ત્રીજી ભાવના. ધર્મ પાલન કરે તે ધાર્મિકો-સમાન શાસન પામેલા સાધુઓ, પહેલાં જેમણે આ ક્ષેત્ર સ્વીકારેલું હોય, તેઓ પાસેથી રબ મેળવી ત્યાં રહેવું, નહિંતર ચોરી ગણાય. એ ચોથી ભાવના. સૂત્રમાં કહેલી વિધિથી અચિત્ત, દોષરહિત, એષણીય અને કટ્પનીય આહાર-પાણી મેળવ્યાં હોય, તે લાવીને આલોવી, ગુરુને નિવેદન કરી, ગુરુની રબ મેળવી મંડલીમાં કે એકલો વાપરે. ઉપલક્ષણથી આ સાથે આ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે કંઈ ઔદિક, ઔપગ્રહિક લેદલાળું ઉપકરણ એટલે ધર્મ-સાધન તે સર્વનો ગુરુની રબ મેળવ્યા પછીજ લોગવટો કરવો-એમ કરનાર ત્રીજા મહાવ્રતનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. આમ પાંચે ભાવના સમજવી. ૨૮. ૨૯.

ચોથા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

સ્ત્રી-વળદ-પશુમદ-વેદમાસનકુડ્યાન્તરોજ્જનાત્ ।

સરાગસ્ત્રીકથાત્યાગાત્, પ્રાગરતસ્તૃનિર્વર્જનાત્ ॥૩૦॥

સ્ત્રીરમ્યાન્નક્ષણસ્વાન્ન-સંસ્કારપરિવર્જનાત્ ।

પ્રણીતાત્યશનત્યાગાદ્, બ્રહ્મચર્ય ચ ભવ્યેત્ ॥૩૧॥ ગુગમ્ ।

સ્ત્રી, નપુંસક, પશુઓવાળાં રહેઠાણો, સ્ત્રી, નપુંસક, પશુઓ બેઠેલા હોય, તેવાં આસનો-સ્થાનો, વચ્ચે ભીંત હોય તેવાં સ્થાનો છોડવાથી, રાગ-સહિત સ્ત્રીકથાના ત્યાગથી, પહેલાં કરેલી રતિક્રીડાનું સ્મરણ તેના ત્યારથી સ્ત્રીઓનાં મનોહર અંગો બેવાં. તથા પોતાના શરીરની ચોભા-ટાપટીપ તેનો ત્યાગ, અને અતિસરવાળાં ભોજનનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું રક્ષણ થાય છે. દેવ અને મનુષ્ય એમ બે ભેદવાળી સ્ત્રીઓ, આ સંભવ. અચિત્ત તો પૂતળી, લેપથી બનાવેલી, ચિત્રકર્મ કરેલી, અચિત્ત. નપુંસક એટલે ત્રીજા વેદના ઉદયવાળા મહામોહકર્મવાળા. સ્ત્રી અને પુરુષ સેવન કરવામાં રક્ત, તથા તિર્થચયોનિવાળા-તેમાં ગાય, ભેંસ, ઘોડી, ગધેડી, બકરી, ઘેટી જેમાં મૈથુનની સંભાવના હોય તેવાં સ્ત્રી, નપુંસક અને પશુવાળાં સ્થાન, આસન કરી જે સ્થાને બેઠેલાં હોય, અગર તેમણે સંચારો વાપરેલો હોય, જેના આંતરે રહેવાથી કપતીના મોહ ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દો સંભળાય, બ્રહ્મચર્યના ભંગના ભયથી તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રથમ ભાવના. રાગપૂર્વક સ્ત્રીઓ સાથે અગર સ્ત્રીઓની કથા, રાગવાળી સ્ત્રીઓની સાથે કથા, તેનો ત્યાગ. રાગ ઉત્પન્ન કરનાર એવી દેશ, ભતિ, કુલ, વેપલૂયા, ભાષા, વાદ્ય, હાવભાવ, મન પારખવું, હાસ્ય, લીલા, કટાક્ષ, પ્રભુચ-કલહ, શૃંગારસવાળી વાતચીતો પણ પવન માફક ચિત્ત-સમુદ્રને ક્ષોભ પમાડે છે. આ બીજી ભાવના. દીક્ષા કે બ્રહ્મચર્ય ધારણ કર્યા પહેલાં ગૃહસ્થપણમાં સ્ત્રીઓની સાથે રતિક્રીડા-આલિંગનાદિ કર્યાં હોય તેનું સ્મરણ થાય તો, તેનો ત્યાગ કરવો, પૂર્વની રતિક્રીડાના સ્મરણરૂપ ઇન્ધ્રિયથી કામાગ્નિ વધારે સતેજ થાય છે. આ ત્રીજી ભાવના. અવિવેકી લોકની અપેક્ષાએ સ્ત્રીઓનાં મનોહર સ્પૃહા કરાવનારાં આકર્ષક મુખ, નેત્ર, સ્તન, સાથળ વગેરે અંગો અપૂર્વ વિસ્મયરસના પૂર્ણપણથી વિકસ્વર નયન કરીને નિરીક્ષણ ન કરવાં. રાગ-દ્રેષરહિતપણે માત્ર બોલું તે ખરાબ ગણ્યું નથી. કહ્યું છે કે-‘અશ્રુના વિષયમાં આવેલું રૂપ તેનું અદર્શન કરવું તે અશક્ય છે, પરંતુ પડિત પુરુષે તેના રૂપમાં રાગ-દ્રેષ વર્જવા બેઠેલો.’ તથા પોતાના શરીરના સ્નાન, વિલેપન, ધૂપ દેરો, નખ, દાંત, કેશ સરખા કરવા, સાફ કરવા-ઓળવારૂપ સંસ્કાર કરવા, સ્ત્રીઓનાં રમ્ય અંગો તરફ નજર કરવી, પોતાનાં અંગોનો સંસ્કાર કરવો; તે બંનેનો ત્યાગ કરવો. સ્ત્રીનાં મનોહર અંગ તરફ દષ્ટિ કરવાથી ચપળ નેત્રરાજો બની જેમ પતંગીયો દીપ-શિખામાં તેમ વિનાશ પામે છે. અપવિત્ર શરીરના સંસ્કારમાં મૂઠ બનેલો તેવા ઉન્માદના વિચારો વડે પોતાના આત્માને નિષ્કળ કલેશ પમાડે છે. આ ચોથી ભાવના..રસવાળા, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર રસવાળા, અને રસ વગરના હોય તો પણ વધારે પ્રમાણમાં લેવા, છુપાં ભોજન પણ કંઈ સુધી દબાવી દબાવી ખાવું તેવા ભોજનનો ત્યાગ કરવો, હંમેશા શરીર પુષ્ટ કરનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, સ્વદિષ્ટ ચીકણવાળા રસવાળા ખોરાક ખાવાથી પ્રધાન ધાતુનું વિશેષ પોષણ થવાથી વેદોદય જાગ્રત થાય અને અબ્રહ્મ પણ સેવન કરે. વધારે પ્રમલ્લમાં ભોજન કરવાથી એકલા બ્રહ્મચર્યનો નાશ નથી, પરંતુ શરીરને પણ નુકશાન કરતું હોવાથી તે ત્યાગ કરવાનું છે કહેવું છે કે, ‘વ્યંજન-શાક સહિત ખોરાક અર્થભાગે, પાણીના બે ભાગ, વાચુ કરવા માટે છઠ્ઠો ભાગ ઉણો રાખો. આ પાંચમી ભાવના. એવી રીતે નવ-પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની ગુમિનો સંગ્રહ કરીને બ્રહ્મચર્યવ્રતની પાંચ ભાવના પૂર્ણ કરી. ૩૦ ૩૧.

હવે પાંચમા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

સ્પર્શો રસે ચ ગન્ધે ચ, રૂપે શબ્દે ચ હારિણિ ।
 પञ्चસ્વિતાન્દ્રિયાર્થેષુ, ગાઢં ગાર્ધ્યસ્ય વર્જનમ્ ॥૩૨॥
 एतेष्वेवामनोज्ञेषु, सर्वथा द्वेषवर्जनम् ।
 આકિચ્ચન્યવ્રતસ્યૈવં, ભાવનાઃ પञ्ચ કીર્તિતાઃ ॥૩૩॥ (યુગ્મમ્)

મનોહર સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અતિ આસક્તિનો ત્યાગ, અને અણુગમતા તે સ્પર્શોદ્દેશો દ્વેષનો ત્યાગ કરવો—અપરિગ્રહવ્રતની આ પાંચ ભાવનાઓ કહેલી છે.

સ્પર્શોદ્દેશ જે ગમતા હોય, તેવા વિષયોમાં અતિરાગનો ત્યાગ કરવો, ઇન્દ્રિયોને પ્રતિકૂલ એવા અણુગમતા સ્પર્શોદ્દેશો દ્વેષ ન કરવો. આસક્તિવાળો મનુષ્ય મનોહર વિષયોમાં રાગ અને અણુગમતા વિષયોમાં દ્વેષ કરે છે, મધ્યસ્થને મૂર્છા ન હોવાથી નથી કયાંય પ્રીતિ થતી, કે નથી અપ્રીતિ. રાગ થયા પછી દ્વેષ થતો હોવાથી દ્વેષને પાછળથી ગ્રહણ કર્યો. કિંચિત્ એટલે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહરૂપ તે જેને નથી, તે અકિંચિત્, તેના ભાવ તે આકિંચિત્ય અર્થાત્ અપરિગ્રહતા. તે રૂપ મહાવ્રત, તેની આ પાંચ ભાવનાઓ જણાવી. ૩૨-૩૩.

મૂલશુષ્કરૂપ ચારિત્ર કહીને ઉત્તરશુષ્કરૂપ ચારિત્ર કહે છે—

अथवा पञ्चसमिति-गुप्तित्रयपवित्रितम् ।
 चरित्रं सम्यक्चारित्रमित्याहुर्मुनिपुङ्गवाः ॥૩૩॥

અથવા પાંચ સમિતિઓથી અને ત્રણ ગુપ્તિઓથી પવિત્ર એવા ચારિત્રને મુનિઓમાં ઉત્તમ એવા તીર્થંકરોએ સમ્યક્ચારિત્ર કહેલું છે.

સમિતિ એટલે પાંચ ચેષ્ટાઓની તાત્ત્વિક સંજ્ઞા. અથવા અર્હતવચન અનુસાર પ્રશસ્ત ચેષ્ટા, તે સમિતિ. ગુપ્તિ એટલે આત્માનું સંરક્ષણ, મુચ્છુના યોગ-નિગ્રહ, એ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ, તે બંનેથી પવિત્ર એવી સાધુઓની ચેષ્ટા, તે સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય. સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ-સ્વરૂપ સમિતિ, અને પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિલક્ષણ ગુપ્તિ. આ બેમાં આટલી વિશેષતા છે. ૩૪

હવે સમિતિ અને ગુપ્તિઓને નામ કહેવા પૂર્વક જણાવે છે—

ईर्या-भावैषणाऽऽदान-निक्षेपोत्सर्गसंज्ञिकाः ।
 पञ्चाहुः समितीस्तिष्ठो, गुप्तीस्त्रियोगनिग्रहात् ॥૩૫॥

ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, જોષણા સમિતિ, આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ, પારિષ્કાપનિકા સમિતિ, આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ યોગોના નિગ્રહ કરવા રૂપ મનશુપ્તિ, વચનશુપ્તિ અને કાયશુપ્તિ તીર્થંકર ભગવંતોએ પ્રદેશી છે.

થો. ૮

ઉપર કહેલી પાંચ સમિતિ તથા મન, વચન અને ક્રિયાના વ્યાપારનો પ્રવચનવિધિથી નિરૂપકરવો, મન, વચન, ક્રિયાને માર્ગમાં પ્રવર્તીવવા, ઉન્માર્ગે જતા ત્રણે યોગને અટકાવવા, તે ગુણ કહેવાય. ૩૫.

ધર્યાસમિતિનું લક્ષણ કહે છે—

લોકાતિવાહિતે માર્ગે, ચુમ્બિતે માસ્વદંશુભિઃ ।

જનતુરક્ષાર્થમાલોક્ય, ગતિરીયાં મતા સતામ્ ॥૩૬॥

જે માર્ગમાં લોકોની અવર-જવર થતી હોય, તેમ જ સૂર્યનાં કિરણો જેના ઉપર પડતાં હોય, તેવા માર્ગમાં જીવોની રક્ષા માટે નીચે નજર કરીને ગતિ કરવી, તેને ધર્યાસમિતિ માનેલી છે.

ધર્યાસમિતિ—ત્રસ અને સ્થાવર જંતુમાત્રને અલયદાન કેવા માટે દીક્ષિત થએલ મુનિ જરૂરી કાર્ય માટે જતાં-આવતાં જીવોની રક્ષા માટે, તેમ જ પોતાના શરીરની રક્ષા માટે પગના અણભાગથી માંડી ધુન્સરા પ્રમાણ ક્ષેત્ર સુધી નજર કરીને ચાલે તે. ધર્યા એટલે ગતિ, તેમાં સંકેત પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ધર્યાસમિતિ. કહ્યું છે કે :- ‘યુગમાત્ર ભૂમિને ભેતો બીજ, લીલોતરી, જીવો, જળ, પૃથ્વીકાયને વળેતો મુનિ જમીન પર ચાલે. ખાડા-ટેકરા, ડુંઠા, કાઠવને છોડતો પરાક્રમ હોય તો તેવા માર્ગમાં સંકેતજ કરી ચાલે નહિ.’

ગતિ માર્ગમાં કરાય છે, તેથી તેને વિશેષિત કરતાં કહે છે કે, લોકોના હાલવા-ચાલવાથી અત્યંત ખૂંદાયેલા અને જે માર્ગ ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સ્પર્શ કરતાં હોય અર્થાત્ માર્ગ ભરા-ભર દેખાતો હોય, પહેલા વિશેષજીવી બીજાએ વાપરેલા માર્ગે જતાં મુનિને છંદાય જીવની વિરાધના ન થાય. ખોટા માર્ગે પણ ન જવું, તે કહે છે, તેના પ્રકારના માર્ગમાં રાત્રે જતા ઉડીને આવી પડતાં સંપાતિત જીવોની વિરાધના થાય, તેના પરિહાર કરવા માટે બીજી વિશેષજી કહ્યું. આવા પ્રકારના ઉપયોગવાળા મુનિને ચાલતાં ચાલતાં કદાચ પ્રાણિનો વધ થાય તો પણ, પ્રાણ-વધતું પાપ ન લાગે. કહ્યું છે કે :- ધરિયા સમિતિમાં ઉપયોગવાળો ચાલવા માટે પગ ઊંચો કરે, તેમ કરતાં કદાચ કોઈ ઊર્ધ્વદ્રવાદિ જીવ તે યોગને પામીને મરી બચ તો, શાસ્ત્રમાં તે નિમિત્તે સૂક્ષ્મ પણ કર્મબંધ કહેલો નથી, કારણ કે સર્વભાવપૂર્વક નિરવધ ઉપયોગથી તે પ્રવર્તે છે.’ તેમજ ‘અજયજ્ઞા અને અવિધિથી પ્રવૃત્તિ કરનારથી જીવ ન પણ મરે, અથવા મરી બચ તો તેને નક્કી હિંસાતું પાપ લાગે, અને જે સમ્યક્ પ્રકારના ઉપયોગવાળો અને જયજ્ઞાનો પ્રયત્ન કરનાર હોય, તેનાથી કદાચ હિંસા થઈ બચ, તો પણ તેને તે હિંસાથી કર્મબંધ થતો નથી.’ ૩૬.

હવે ભાષાસમિતિ કહે છે—

અવચત્યાગતઃ સર્વ-જનીનં મિતભાષણમ્ ।

પ્રિયા વાચ્યમાનાં સા, ભાષાસમિતિરુચ્યતે ॥૩૭॥

નિર્દોષ, સર્વને હિતકારી, પ્રમાણસર બોલવું, મુનિઓને પ્રિય એવી રીતે સાવધાનીપૂર્વક બોલાય, તે ભાષાસમિતિ કહેવાય.

ભાષાસમિતિ—‘વાક્યશુદ્ધિ નામના અધ્યયનમાં પ્રતિપાદન કરેલા ભાષાદોષો, જેમકે ‘તું’ ધૂર્ત, કામી, માંસ ખાનાર, ચોર, નાસ્તિક છો’ આદિ દુર્વચનનો નિષ્કપટભાવે ત્યાગ કરવો. વચનશુદ્ધિવાળી ભાષા બોલવી.

૧ દશવૈકલિક સત્ત્વ અધ્યયન,

સર્વ લોકોને હિતકારી હોય, થોડું પણ એવા પ્રકારનું બોલે, જેથી ઘણા પ્રયોજન સાધનારી અને, તેવા પ્રકારનું બોલવું. કહ્યું છે કે, ‘મધુર, બુદ્ધિવાળું, અદ્ય, કાર્ય સરે તેટલું, ગર્વ વગરનું, ઉદાર આશયવાળું, પ્રથમ બુદ્ધિથી ગોઠવેલું અને ધર્મયુક્ત હોય, તે જ વચન બોલવું.’ આ પ્રકારે જે બોલવું, તે ભાષાસમિતિ કહેવાય. બોલવામાં સમ્યક્ પ્રકારે સાવધાની રાખવી, તે ભાષાસમિતિ. આવા પ્રકારની ભાષા મુનિવરોને ઈષ્ટ છે. કહેલું છે કે :—‘બુદ્ધિશાળીએ તે ભાષા ન બોલવી કે, જે સત્યા, સત્યામૃષા કે મૃષા હોય, અને પંડિતોએ ન આચરેલી હોય, તેવી ભાષા ન બોલે.’ ૩૭

એષણાસમિતિ કહે છે—

દ્વિચત્વારિંશતા મિક્ષા-દોષૈર્નિત્યમદૂષિતમ્ ।

મુનિર્યદન્નમાદત્તે, સૈષણાસમિતિર્મતા ॥૩૮॥

કહેલા બેતાલીશ દોષોથી રહિત ભિક્ષા મુનિ ગ્રહણ કરે, તેને એષણાસમિતિ માનેલી છે. એષણાસમિતિ—બેતાલીશ દોષો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ઉત્તમ, ઉત્પાદના અને એષણા સ્વરૂપ. તેમાં ઉત્તમ દોષો ગૃહસ્થથી થયેલા સોળ દોષો તે આ પ્રમાણે :—આધાકર્મ, ઔદેશિક, પૂતિકર્મ, મિશ્રજાત, સ્થાપના, પ્રાભુતિકા, પ્રાદુષ્કાર-ખરીદેલ, ઉછીનું લાવેલ, અદ્ભો-ખડેલો કરેલ, સામે લાવેલ, ઉદ્ભિન્ન, માળ પરથી લાવેલ, છીનવી લીધેલું, અનિસુષ્ટ, અધ્યવ-પૂરક સોળમે ભેદ.

૧ આધાકર્મ—મનમાં સાધુનો સંકલ્પ કરીને સચિત્તને અચિત્ત કરવું, અચિત્ત ધ્યાન્યાદિકને સાધુ માટે રાંધવું, તે નિરુક્ત અર્થથી આધાકર્મ.

૨ ઉદેશ—સાધુને વહોરાવીશ’ એવા સંકલ્પ કરવા પૂર્વક સાધુને ઉદેશીને પહેલાં જે રાંધીને તૈયાર કર્યા હોય, તેમાં ચોખા, લાડુ, લોટ વગેરે નાખવા, કહિં અગર ગોળ નાખી તેને સંસ્કાર આપવા.

૩ પૂતિકર્મ—આધાકર્મ લોજન સાથે ભળેલું શુદ્ધ હોય તો પણ તે પવિત્ર દ્રવ્ય સાથે અપવિત્ર દ્રવ્ય ભેગું થાય, તે પૂતિકર્મ કહેવાય.

૪ મિશ્રજાત—તે કહેવાય કે જે, પોતા માટે અને સાધુ માટે શરૂથી જ એકઠું કરી રાંધાય.

૫ સ્થાપના—સાધુ માગણી કરે તેવા દૂધ વગેરેને જુદા કરી પોતાના ભાજનમાં અલગ સ્થાપન કરવું.

૬ પ્રાભુતિકા—તે કહેવાય કે સાંસારિક વિવાહાદિક પ્રસંગો જે કાળાંતરે કરવાના હોય, પણ અત્યારે સાધુએ નશ્વકમાં છે, તેમના પણ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી બુદ્ધિથી હંમણાં જ આ પ્રસંગ ઉભો કરી લાલ લાઈએ, તેને શાસ્ત્ર-પરિભાષાથી પ્રાભુતિકા કહેલ છે. અથવા નશ્વકના સમયમાં હોય તો, સાધુ આવે ત્યારે કરીશું એમ કરી પ્રસંગ દૂર લઈ જાય.

૭ પ્રાદુષ્કરણ—અધિકારમાં રહેલ પદાર્થને અગ્નિ, દીવો કે મણિના પ્રકાશ વડે ખોળી લાવવો, ભિંત દૂર કરીને બહાર કાઢી લાવવું, પ્રગટ કરવું.

૮ કીત—સાધુ માટે મૂલ્ય ખરચી વેચાતું લાવવું.

૯ પ્રામિત્યક-સાધુ માટે ઉધાર લાવી અપાય તે.

૧૦ પરિવર્તિત-પોતાની ચીજ આપી તેના જેવું પારકું દ્રવ્ય લાવી જે અપાય.

૧૧ અભ્યાસ-ધરતી કે ખીબ ગામથી સાધુ માટે સામે લાવેલા હોય તે.

૧૨ ઉદ્દેશિ-ન-અરણી કે તેવા ભાજનમાંથી ઘી વગેરે દાન માટે કાઢવા માટે તેના પરની માટી ખોદી દૂર કરવી.

૧૩ માલાપહૃત-માળા ઉપરથી કે માળીયા કે શીક્ર પરથી અગર ભોંયરામાંથી લાવીને સાધુને આપે.

૧૪ આછેછ-પારકી વસ્તુ ખલાત્કારે છીનવીને શેઠ, રાજા કે ચોર આપે.

૧૫ અનિરુદ્ધ-ઘણા એકઠા મળીને ઉનાળી કે મંડળના જમણમાંથી ખીબની મરજી ન હોય અને તેમાંથી એક સભ્ય આપે.

૧૬ અધ્યવપૂરક-પોતા માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવતો હોય, પણ સાધુ ભગવંતો પધારવાના છે, તેમના માટે પણ ફરી ધાન્યાદિ વાવે.

ઉપાદાન હોયો પણ સોળ છે અને તે સાધુથી થવા સંભવિત છે તે આ પ્રમાણે:- (૧) ધાત્રીપિંડ, (૨) દ્વતીપિંડ, (૩) નિમિત્તપિંડ, (૪) આજીવ, (૫) વનીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯) માયા, (૧૦) લોભ, (૧૧) પૂર્વ-પર્યાત્-સંસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મંત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) સોળમો મૂળકર્મ કોષ,

૧ ધાત્રીપિંડ-બાળકને ધરાવવું કે દૂધ પાવું, સ્નાન કરાવવું, વસ્ત્ર-આભૂષણ પહેરાવી શોભા કરવી, રમાડવું, ખોળામાં ખેસાડવું. આ કાર્યો કરનારી ધાવમાતાઓ પાંચ પ્રકારની હોય છે. ભિક્ષા મેળવવા માટે બાળકને માટે મુનિ આ કાર્યો કરે, તો ધાત્રીપિંડ નામનો કોષ લાગે.

૨. દ્વતીપિંડ-ભિક્ષા માટે એક ખીબના સંદેશા લઈ ભય.

૩. નિમિત્તપિંડ-ભૂત ભાવી અને વર્તમાન કાળમાં વેપારદિ કાર્યમાં લાભ-નુકશાન જણાવનાર નિમિત્તવું કથન કરે. ફરેકમાં ભિક્ષા માટે સમજી લેવું.

૪ આજીવપિંડ-ભિક્ષા મેળવવા માટે જાતિ, કુલ, ગણ, કર્મ, શિષ્ટ, કળા આદિ પોતાના તેવા તેવા ગુણોને આગળ કરતો હોય.

૫ વનીપકપિંડ-શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અનિધિ, શ્વાન વગેરેના ભક્તની આગળ તે તે ભક્તની પાસે જઈ પિંડ માટે પોતે દર્શન આપે.

૬ ચિકિત્સાપિંડ-વૈદ્ય બની ઉલટી, બુલાબ, ખસ્તિકર્મ વગેરે કરાવીને ઔષધાદિની પ્રેરણા આપે.

૭ ક્રોધપિંડ-વિદ્યા તપ પ્રભાવ જણાવવા, રાજા તરફથી થતી પૂજા કહેવી, ક્રોધનાં રૂળ ખતાવવાં.

૮ માનપિંડ- લઙ્કિ, પ્રશંસા ન પચાવી શકે તેવા છીછરો-અગંભીર, ખીબએ વખાણ કર્યાં કે વખોડ્યો હોય, તો પણ ગૃહસ્થ પાસે અભિમાન કરે.

૯ માયાપિંડ-ભિક્ષા મેળવવા માટે બુદ્ધા બુદ્ધા વેષ-પલટા કે ભાષા-પલટા કરે.

૧૦ લોભપિંડ-અતિ લાલચ કે લોભથી ભિક્ષા માટે રખડે.

૧૧ પૂર્વપશ્યાત્સન્તવપિન્ડ-પૂર્વપરિચયવાળા, માતા-પિતા વગેરે અને પાછળથી થએલા પરિચયવાળા સાસુ-સસરા વિગેરે, શિક્ષા માટે એવી અનુરૂપ યોગબાણુ કરે.

વિદ્યાદિપિન્ડ વિદ્યા, મન્ત્ર, ચૂર્ણ, યોગ એ ચારનો શિક્ષા માટે પ્રયોગ કરે.

૧૨ વિદ્યાપિન્ડ-સ્રીદેવતાથી અધિષ્ઠિત આધીન મન્ત્ર જપ, હોમાદિથી સાધી શકાય તે વિદ્યા.

૧૩ મન્ત્રપિન્ડ-પાઠ માત્રથી સિદ્ધ થનારા પુરુષદેવતા અધિષ્ઠાચક્રવાળો મન્ત્ર.

૧૪ ચૂર્ણપિન્ડ-નેત્રમાં અંજન કરવું, અદૃશ્ય થવું એવા કૃત્રિમવાળાં ચૂર્ણ.

૧૫ યોગપિન્ડ-સૌભાગ્ય-દુર્ભાગ્ય કરનારા, પગે લેપ લગાડી વિરમ્ય પ્રમાડવો.

૧૬ મૂલકર્મપિન્ડ-ગર્ભ-સ્તંભન, ગર્ભાધાન, પ્રસૂતિ, સ્તનપનક્રિયા, મૂળ ખવડાવવાં કે ખાંધવાં રક્ષા દોરા ખાંધવા વગેરે કાર્યો શિક્ષા મેળવવા માટે કરે.

ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્નેથી થનારા દશ એષણાદોષો આ પ્રમાણે—

(૧) શક્તિ, (૨) અક્ષિત, (૩) નિક્ષિપ્ત, (૪) પિહિત, (૫) સંહૃત, (૬) હાયક, (૭) ઉન્નિશ્ર (૮) અપરિણત, (૯) લિપ્ત, (૧૦) છર્દિત એ પ્રમાણે એષણાદોષો દશ છે.

૧ શક્તિ-આધાકર્મ વગેરે દોષોની શકાથી કલુષિત થઈ જે આહારાદિક ગ્રહણ કરે. જે દોષની શકા કરે તે દોષ લાગે.

૨ અક્ષિત-પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, સચિત કે મધ, મહિશ આદિ ખરાબ અચિત્ત પદાર્થો લાગેલા કે ખરડાએલા એવા આહાર અન્નાદિ.

૩ નિક્ષિપ્ત-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ કે ત્રસ છત્રો વિષે જે અચિત્ત અન્ન વગેરે સ્થાપન કરેલ હોય.

૪ પિહિત-સચિત કૃળાદિથી ઢાંકેલા.

૫ સંહૃત-દાન આપવાના પાત્રમાંથી નકાસું, બળેલું અયોગ્ય હોય એવું, તથા સચિત્ત પૃથ્વી, પાણી, કે અગ્નિમાં નાખેલી એવી કંઠછી વગેરેથી લોબન વહોરાવે તે.

૬ હાયક-ખાળક, અતિવૃદ્ધ, નપુંસક, ક્ષૂબ્ધ, તાવવાળો, અધ, અડકારી, ગાડો, હાથ-પગ છેઠાએલ હોય, ઘેડીથી જકડાયેલ, પાડુકા પર ચડેલો, ખાંડતો ફળતો, ભૂંજતો, કાતરતો, પિંજતો, વીજતો, લોબન કરતો છ છત્રનિક્ષયની વિરાધના કરતો હોય, તેવો કાતાર સાધુને દાન આપવા માટે નિષેધ કરેલ છે. નછકમાં પ્રસૂતિ થવાની હોય તે સ્ત્રી, ખાળક ઉચકેલ સ્ત્રી, ખાળક ધવરાવતી સ્ત્રી આ દરેક પાસેથી શિક્ષા વગેરે ગ્રહણ કરવું સાધુને કહ્યું નહિ.

૭ ઉન્નિશ્ર-આપવા યોગ્ય દ્રવ્ય ખાંડ, સાકર વગેરે સચિત્ત ધાન્યના દાણાઓથી ભળેલા હોય તે.

૮ અપરિણત-આપવા લાયક દ્રવ્ય અચિત્તપણે ન પરિણમેલ હોય.

૯ લિપ્ત-ચરખી વગેરેથી ખરડાયેલા હાય કે પાત્રથી વસ્તુ આપે.

૧૦ છર્દિત-ઘી વગેરે નીચે ઢોળતાં, આપે. ઘી, દૂધ, વગેરે નીચે વેરાય તેવી રીતે આપતાં ત્યાં રહેલા કે ખીજા અવનાર સર્વ જંતુઓની મધુળિ હુના ઉઠાહરણથી વિરાધના થવાનો સંભવ છે.

આવી રીતે ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન અને એષણના દોષોનો સરવાળો કરતાં બેતાલીશની કુલ સંખ્યા થાય છે, તે દોષોથી અદ્વિષિત અશન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય લેદવાળા અને ઉપલક્ષણથી સૌવીર

આદિ પાણી, તથા રજોહરણુ, મુખવસ્ત્રિકા, ચોલપટ્ટક, પાત્રાં વગેરે સ્થવિરકદંબીને યોગ્ય ચૌદ પ્રકારની ઔષધિક, ઉપધિ જિનકદંબીને યોગ્ય ખાર પ્રકારની ઉપધિ, સાધ્વીને યોગ્ય પચ્ચીશ પ્રકારની, અને ઔપગ્રહિક સંચારો, પાટ-પાટીયાં, પાટલા, ચર્મ, કંડ, કંડાસણુ વગેરે ઉપલક્ષણથી ગ્રહણ કરાય છે. રજોહરણુ આદિ ઔષધિક ઉપકરણુ, કુંડી, પાટ-પાટલા, શય્યા આદિ ઔપગ્રહિક ઉપકરણુવગર; શિયાળા અને ઉનાળામાં તથા વર્ષાકાળમાં વરસાદ આદિથી જળમય ભૂમિમાં મહાવ્રતતું રક્ષણ કરવું અશક્ય છે. આ સર્વે કહેલા દોષ વગરના નિર્દોષ વિશુદ્ધ અન્નાદિક મુનિઓ ગ્રહણ કરે, તેના માટે શોધ કરે, તે એષણુ. આગમમાં કહેલી વિધિથી અન્નાદિકતું અન્વેષણુ કરવું, તેને વિષે સમ્યગ્ પ્રકારના ઉપયોગ-પૂર્વક જયણુથી પ્રવર્તવું, તે એષણુ-સમિતિ. આ ગવેષણુ-રૂપ એષણુ. ઉપલક્ષણથી આસૈષણુ પણ સમજી તેના પાંચ દોષ વર્જવા-

૧ સંયોજના, ૨ પ્રમાણુતિરિક્તતા, ૩ અંગાર, ૪ ધૂમ્ર, ૫ કારણુભાવ. તેમાં સ્વાદ-રસ વધારવાના લોભથી યોગ્યરીમાં આવેલા રાખડી, ચોસામણુદિ પદાર્થમાં ખાંડ, ઘી વગેરે ખીભ પદાર્થો ઉપાશ્રયમાં કે બહાર ભેળા કરવા તે, ૧ સંયોજના દોષ. ધૃતિ, બળ સંયમ તથા મન, વચન અને ક્રિયાના યોગેને હરકત ન આવે તેટલો આહાર ગ્રહણ કરવો, તે આહારનું પ્રમાણ ગણાય. વધારે પ્રમાણમાં આહાર કરવામાં આવે તો ઉલટી, વ્યાધિ કે મૃત્યુ માટે થાય. માટે પ્રમાણ કરતાં વધારે આહાર ન લેવો. લે તો, ૨ પ્રમાણુતિરિક્તતા દોષ. સ્વાદવાળું ભોજન કે તે દેનારની પ્રશંસા કરતો ભોજન કરે તો, રાગરૂપ અગ્નિ વડે, પાળેલા ચારિત્રરૂપ ઇન્ધણના અંગારા કરનાર હોવાથી ૩ અંગાર દોષ. આહારની નિંદા કરતો વળી ચારિત્ર ઇન્ધનને બાળતો. ધૂમાડાવાળું ચારિત્ર કરતો ૪ ધૂમ્ર દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. આટલા કારણુ સાધુને ભોજન કરવાનું હોય :- ક્ષુધાવેદના સહન કરી શકે નહિ, ભૂખ્યો વૈયાવચ્ચ કરી શકે નહિ, ઇર્ષ્યાસમિતિ વિશુદ્ધ પાલન કરવા માટે પ્રેક્ષા-ઉપ્રેક્ષા સંયમનું પાલન કરી શકાય નહિ, ક્ષુધાથી પીડા પામેલાને પ્રબલ જઠરાગ્નિના ઉદયથી પ્રાણનાશ થવાની શંકા થાય, આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનને ત્યાગ કરી ધર્મ-ધ્યાનમાં સ્થિરતા લાવવા માટે, આ સર્વ ભોજન કરવાનાં કારણુ છે. આ કારણુ સિવાય ભોજન કરનારને ૫ કારણુભાવ દોષ લાગે છે. કહ્યું છે કે :-

ઉત્પાદન, ઉદ્ગમ, એષણુ, ધૂમ, અંગાર, પ્રમાણ, કારણુભાવ. સંયોજના દોષોથી રહિત પિંડને શોધતા મુનિઓને એષણુસમિતિ કહેલી છે. ૩૮.

આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ કહે છે-

આસનાદીનિ સંવીક્ય, પ્રતિલિખ્ય ચ યત્નતઃ ।

ગૃહ્ણીયાત નિક્ષેપેદ્ વા યત્, સાઽઽદાનસમિતિઃ સ્મૃતા ॥૩૧॥

આસન વગેરે નજરથી ભેંધને અને રજોહરણુથી પૂંછીને ચત્પૂર્વક જયણુથી લેવાં-મૂકવાં તે આદાન-સમિતિ કહેલી છે.

ગેસવાની ભૂમિ કે પાટ, આદિશબ્દથી વસ્ત્ર, પાત્ર, પાટીયાં, કાંડા વગેરે ગ્રહણ કરવા. તે સર્વે આંખથી નજર કરી ભેંતાં છવ-જંતુ ન દેખાય, તો પણ રજોહરણુથી ચત્પૂર્વક જયણુ અને ઉપયોગથી પ્રમાર્જન કરવી ભેઈ એ. એ પ્રમાણુ કરવામાં ન આવે તો સમ્યગ્ પ્રતિલેખના ન થાય. કહ્યું છે કે, ‘પડિલેહણુ કરતો માંહોમાંહે વાતો કરે, કથા કે દેશની કથા કરે, પચ્ચ-ક્રપાણુ આપે, પોતે વાચના આપે કે લે, તો તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને

ત્રસકાય એમ છએ કાચની વિરાધના કરનાર પડિલેહણમાં પ્રમાદ કરનાર કહેલો છે.' માટે જે કંઈ લે કે મૂકે ત્યારે પ્રમથ દષ્ટિથી નજર કરે, પછી યોધાથી પ્રમાજ્ઞના કરીને ગ્રહણ કરે કે સ્થાપન કરે, તે આદાન-નિષેપ સમિતિ. ભીમ અને ભીમસેન એ ત્યાચથી 'આદાન' એવા દુ'કા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૩૯.

ઉત્સર્ગસમિતિ કહે છે—

કપ્ત-મૂત્ર-મલપ્રાયં, નિર્જન્તુજગતીતલે ।

યત્નાદ્ યદુત્સૃજેત્ સાધુઃ, સોત્સર્ગસમિતિર્મવેત્ ॥૪૦॥

સાધુ કફ, મૂત્ર, મલ વગેરે પરઠવવા યોગ્ય પદાર્થોને છપ-જંતુ રહિત પૃથ્વીતલ ઉપર જ્યણાથી વિધિપૂર્વક યત્નથી ત્યાગ કરે, તે ઉત્સર્ગ-સમિતિ કહેવાય.

મુખ અને નાસિકામાંથી નીકળતા કફ સ્લેષ્મ, મૂત્ર, વિષ્ટા, પ્રાય શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી પરઠવવા યોગ્ય વસ્તુ, પાત્ર, લોખન, પાણી આદિ સમજવા. ત્રસ, સ્થાવર જંતુ થી રહિત તેમજ પોતે અગ્નિ હોય તેવી પૃથ્વી, તેના તલમાં જ્યણાથી ઉપયોગ પૂર્વક સાધુ ત્યાગ કરે-પરઠવે, તે ઉત્સર્ગ-સમિતિ કહેવાય. ૪૦.

હવે શુપ્તિઓની વ્યાખ્યા કરતાં મનોશુપ્તિ કહે છે—

વિમુક્તકલ્પનાજાલં, સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

આત્મારામં મનસ્તજ્ઞૈર્મનોશુસિરુદાહ્તા ॥૪૧॥

અહિં મનોશુપ્તિ ત્રણ પ્રકારવાળી આ પ્રમાણે સમજવી. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની પરંપરા સ્વરૂપ કલ્પનાઓનો વિયોગ થવા રૂપ પ્રથમા, શાસ્ત્રાનુસારી પરલોક સાધી આપનાર ધર્મધ્યાન કરાવનારી માધ્યસ્થ્ય-પરિણતિ સ્વરૂપ બીજી, કુશળ-અકુશળ મનોવૃત્તિના નિરોધ કરવા પૂર્વક યોગ-નિરોધની અવસ્થા કરનારી આત્મારામતા ત્રીજી. આ ત્રણેને સ્લોકમાં ત્રણ વિશેષણો જણાવીને કહે છે કે, આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી આત્માને સમલાવમાં સ્થાપન કરે, અને આત્મ-શુભોમાં રમણતા કરે, આવા પ્રકારનું મન નિશ્ચલ કરે, તે મનોશુપ્તિ કહેવાય ૪૧,

વાગ્શુપ્તિ કહે છે—

સંજ્ઞાદિપરિહારેણ, યન્મૌનસ્થાવલમ્બનમ્ ।

વાગ્વૃત્તેઃ સંવૃત્તિર્વા યા, સા વાગ્શુસિરિહોચ્યતે ॥૪૨॥

હાથની તથા મુખની ચેષ્ટા દ્વારા સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરી જે મૌનપણાનું આલંબન કરવું, અથવા વાચાનો નિરોધ કરવો, તે વાગ્શુપ્તિ કહેવાય.

સંજ્ઞા એટલે મુખ, નેત્ર, લવાં ચકાવવાં, આંગળી ખતાવવી, ચપટી વગાડવી, સામાને સચન થાય તેવી ચેષ્ટા કરવી, આદિ શબ્દ કહેવાથી કંકરો ફેંકવો, માટેથી ઉચરસ ખાવી, હુંકાર કરવો, આવી સંજ્ઞાઓનો ત્યાગ કરી જે બોલવાનું બંધ કરવું; મૌન રહેવું; તેને અભિગ્રહ કરવો. સંજ્ઞાદિથી પ્રયોજન જણાવે, તે એ મૌન નિષ્કળ ગણાય આ એક વાગ્શુપ્તિ. આગમ સૂત્રાદિની વાચના આપવી કે તે સંબંધી શંકા પૂછવી, પૂછેલાનો જવાબ આપવામાં લોક અને આગમનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે મુખ-અભિગ્રા મુખ પાસે રાખી બોલનારને વાણીનું નિયંત્રણ થતું હોવાથી

ખીલ વાગ્યુપ્તિ આ બંને હોદ્દા વડે સર્વથા વાણીનો નિરોધ વાગ્યુપ્તિથી કરવો-એ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. ભાષાસમિતિમાં તો સમ્યગ્ પ્રકારે બોલવું, સમ્યગ્ પ્રકારે વાણીની પ્રવૃત્તિ કરવી. આમ વાગ્યુપ્તિ અને ભાષાસમિતિ બંનેમાં ફરક છે. કહ્યું છે કે ‘સમિતિવાળો નક્કી ગુપ્તિવાળો છે, ગુપ્તિવાળો સમિતિ વિષે સજ્જનાવાળો છે. કુશલ વાણીને બોલતો વાગ્યુપ્તિવાળો એ ભાષાસમિતિ-વાળો પણ છે. ૪૨.

કાયગુપ્તિ બે પ્રકારની છે. એક ચેષ્ટાવિનાની અને ખીલ નિયમિત ચેષ્ટાવાળી; તેમાં પહેલી જણાવે છે—

ઉપસર્ગપ્રસન્નેઽપિ, કાયોત્સર્ગજુષો મુનેઃ ।

સ્થિરીભાવઃ શરીરસ્ય, કાયગુપ્તિર્નિગદ્યતે ॥૪૩॥

કાયોત્સર્ગવાળો મુનિ ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ શરીરની નિશ્ચલતા રાખે, તે કાયગુપ્તિ કહેવાય.

દેવતાઓએ, મનુષ્યોએ અને તિર્થંચોએ કરેલા ઉપદ્રવો, તેમજ ઉપલક્ષણથી ક્ષુધા, તૃષ્ણા વગેરે પરિવહોના પ્રસંગમાં, અપિશબ્દથી તેના અભાવના પ્રસંગમાં પણ મુનિની કાયોત્સર્ગ, કાયો, કાયાની નિરપેક્ષતા સ્વરૂપ કાયોત્સર્ગ, તેની નિશ્ચલતા, અથવા યોગ-નિરોધ કરે, ત્યારે સર્વથા શરીરચેષ્ટાનો ત્યાગ, તે કાયગુપ્તિ. ૪૩.

ખીલ કાયગુપ્તિ કહે છે—

શયનાસન-નિક્ષેપાદાન-ચંક્રમણેષુ ચઃ ।

સ્થાનેષુ ચેષ્ટાનિયમઃ, કાયગુપ્તિસ્તુ સાઽપરા ॥૪૪॥

સુષુ, બેસવું, મૂકવું, લેવું, ચાલવું આ કાર્યોમાં ચેષ્ટામાં નિયમિત બનવું, સ્વચ્છંદવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે ખીલ પ્રકારની કાયગુપ્તિ છે.

આગમમાં કહેલો નિદ્રાકાળ રાત્રે જ છે. સાધુને મુખ્યતાએ દિવસે શયન કરવાનું ન હોય. માંદગી, વિહારનો થાક, વૃદ્ધપણું આદિ કારણ સિવાય. તેમાં પણ રાત્રિનો પ્રથમ પહર પૂર્ણ થયા પછી ગુરુને પૂછીને પ્રમાણવાળી જગ્યામાં નજર કરી ભૂમિને પૂંછીને, સંથારો અને ઉત્તર-પટ્ટો બોલીને તથા પાથરીને ઉપરની કાયાને મુખવસ્ત્રિકાથી અને પગ સહિત નીચેની કાયાને રજોહર-ણથી પ્રમાર્જના કરીને સંથારો કરવા માટે ગુરુની રજા લઈને નમસ્કારમંત્ર અને ‘કરેમિ ભંતે’ સામાયિકસ્મૃત્યું પઠન કરીને, ડાબા હાથનું ‘ઝોશીકું’ કરી, પગ સંકોચી અથવા કૂકડી માફક આકાશમાં પસારેલ જંઘાવાળો, પ્રમાર્જના કરેલી ભૂમિ પર સ્થાપન કરેલ ચરણવાળો, વળી ફરી સંકોચ કરવાના સમયે રજોહરણની દશિયોથી પ્રમાર્જના કરનારો, પડખાં ફેરવતી વખતે મુખવસ્ત્રિકાથી કાયાને પ્રમાર્જતો, અતિ તીવ્ર નિદ્રા ન કરતો શયન કરે. પ્રમાણ-યુક્ત વસતિ તો ત્રણ હાથ પ્રમાણવાળા ભૂમિપ્રદેશમાં દરેક સાધુને પોતાનાં પાત્રાદિક ઉપકરણો સાથે જ્યાં રહેવાનું થાય અને સકલ અવકાશ તેમાં પૂરતું બીજા. આસન એટલે જે સ્થાનમાં બેસવાની ઇચ્છા કરે, તેને અક્ષુથી નિરીક્ષણ કરી, રજોહરણથી પ્રમાર્જના કરી બહારનું રજોહરણ સંબંધી નિશીથિયું પાથરી બેસે. બેઠા પછી પણ પગ લાંબા કરવા કે સંકોચવા હોય તો આગળ કદા પ્રમાણે નિરીક્ષણ, પ્રમાર્જના કરે. ચોમાસાના કાળમાં સાંઢી, દર્શાસન, પાટ વગેરે ઉપર કહેલી

સમાચારીથી બેસે, દાંડા વગેરે ઉપકરણના વિષયમાં પણ નબર કરવી અને પ્રમાર્જના કરવી. જરૂરી કાર્ય માટે સાધુને બહાર ગમન કરવું હોય તો, આગળ પુસરા-પ્રમાણ પ્રદેશમાં દષ્ટિ સ્થાપન કરી અપ્રમત્તપણે ત્રણ અને સ્થાવર જીવોનું રક્ષણ કરતાં ઉતાવળ વગર-ધીમી ગતિથી ચાલવું પ્રશસ્ત છે. કાઉસરજ કરીને બિલા રહેવાના, કે ટેકા દર્ધને બેસવાના સ્થાને પહેલાં નજરથી પડિલેલણ અને હંડાસણથી પ્રમાર્જના કરેલી હોવી બેઠ્ઠાં. આ સર્વમાં ચેષ્ટાનો નિયમ, સ્વચ્છ-દ-ચેષ્ટાનો ત્યાગ તે બીજા પ્રકારની કાયશુસિ. ૪૪.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુસિનું આગમ-પ્રસિદ્ધ માતાપણું બતાવે છે-

एताश्चारित्रगात्रस्य, जननात् परिपालनात् ।

संशोधनाच्च साधूनां, मातरोऽष्टौ प्रकीर्तताः ॥૪૫॥

આ સમિતિ તથા શુસિઓને શાસ્ત્રમાં આઠ માતાઓ કહેલાં છે. માતાપણના હેતુઓ બજાવતાં કહે છે કે, સાધુઓનું ચારિત્ર એ જ શરીર છે. તે ચારિત્ર-શરીરને જન્મ આપનાર હોવાથી, ચારિત્ર-શરીરનો જન્મ થયા પછી સર્વ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરી પાલન કરનાર હોવાથી તેમજ પોષણ કરી ચારિત્ર-શરીરને વધારનાર હોવાથી, ચારિત્રગાત્ર અતિચારથી મહિન થાય તો, તેને સાફ રાખી નિર્મળ કરનાર હોવાથી આ અષ્ટ પ્રવચનમાતાઓ છે. ૪૫.

ચારિત્રની વ્યાખ્યા કરી ઉપસંહાર કરે છે-

सर्वात्मना यतीन्द्राणामेतच्चारित्रमीरितम् ।

यतिधर्मानुरक्तानां, देशतः स्यादगारिणाम् ॥૪૬॥

સર્વ સાવધેયોગની વિરતિ સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવેલ ચારિત્ર, તે ઉત્તમ મુનિવરોને કહેલું છે. અને યતિધર્મ તરફ અત્યંત અનુરાગવાળા ગૃહસ્થોને દેશથી દેશવિરતિ ચારિત્ર હોય છે.

સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ એમ બે પ્રકારવાળું ચારિત્ર છે. સર્વ સાવધ વ્યાપારનો સર્વપ્રકાર ત્યાગ કરવો, તે સર્વવિરતિ ચારિત્ર મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ સંહિત ઉત્તમ સાધુ ભગવંતોને હોય છે. દેશચારિત્રના અધિકારી કોણ ગણાય ? તે બજાવતાં કહે છે કે, ગૃહસ્થોને એક દેશ-ચારિત્ર હોય છે. ગૃહસ્થો કેવા હોય ? સંઘયણાદિ દોષથી સર્વવિરતિ ન કરી શકતા હોવા છતાં સર્વવિરતિ ચારિત્રમાં અત્યંત અનુરાગવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે, દેશવિરતિ-પાંચણ મવાળો શ્રાવક સર્વવિરતિની અસિદ્ધાપાવળો જ હોય. યતિધર્મના અનુરાગ વગરના ગૃહસ્થ શ્રાવકોને કહાય શ્રાવકનાં ત્રતો હોય, તો પણ તેનું શ્રાવકપણું બરાબર નથી. ૪૬.

દેશવિરતિ ચારિત્રમાં જેવા પ્રકારનો ગૃહસ્થ ધર્માધિકારી બની શકે, તે બતાવવા માટે તથાહિ એમ કહીને પ્રસ્તાવના કરે છે-

न्यायसम्पन्नविभवः, शिष्टाचारप्रशंसकः ।

कुल-शील-शमैः सार्द्धं, कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजैः ॥૪૭॥

पापभीरुः प्रसिद्धं च, देशाचारं समाचरन् ।

अवर्णवादी न क्वाऽपि, राजादिषु विशेषतः ॥૪૮॥

અનતિવ્યક્તગુપ્તે ચ, સ્થાને સુપ્રાતિવેદિકે ।
 અનેકનિર્ગમદ્વાર-વિવર્જિતનિકેતનઃ ॥૪૯॥
 કૃતસજ્જઃ સદાચારૈર્માતાપિત્રોશ્ચ પૂજકઃ ।
 ત્યજન્નુપપ્લુતં સ્થાનમપ્રવૃત્તશ્ચ ગર્હિતે ॥૫૦॥
 વ્યયમાયોચિતં કુર્વન્, વેષં વિતાનુસારતઃ ।
 અષ્ટભિર્ઘાશુર્નૈર્યુક્તઃ, શૃણ્વાનો ધર્મમન્વહમ્ ॥૫૧॥
 અજીર્ણે ભોજનત્યાગી, કાલે ભોક્તા ચ સાત્મ્યતઃ ।
 અન્યોઽન્યાપ્રતિબન્ધેન, ત્રિવર્ગમપિ સાધયન્ ॥૫૨॥
 યથાવદતિથૌ સાધૌ, દીને ચ પ્રતિપત્તિકૃત્ ।
 સદાઽનભિનિવિષ્ટશ્ચ, પક્ષપાતી શુણેષુ ચ ॥૫૩॥
 અદેશાકાલયોશ્ચર્યાં, ત્યજન્ જાનન્ બલાબલમ્ ।
 વૃત્તસ્થ-જ્ઞાનવૃદ્ધાનાં, પૂજકઃ પોષ્યપોષકઃ ॥૫૪॥
 દીર્ઘદર્શી વિશેષજ્ઞઃ, કૃતજ્ઞો લોકબલ્લભઃ ।
 સલજ્જઃ સદયઃ સૌમ્યઃ, પરોપકૃતિકર્મઠઃ ॥૫૫॥
 અન્તરઙ્ગારિષદ્વર્ગ-પરિહારપરાયણઃ ।
 વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામો, ગૃહિધર્માય કલ્પતે ॥૫૬॥

(દશમિઃ કુલકમ્)

ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વૈભવવાળો, ઉત્તમ આચારોની પ્રશંસા કરનાર, સરખા કુલ-
 શીલવાળા અન્ય ગોત્રીઓ સાથે વિવાહ કરનાર, પાપથી ડરનાર, પ્રસિદ્ધ દેશાચારને આચરતો,
 કોઈને પણ અવર્ણવાઈ ન જોઈનાર અને શબ્દ વગેરેનો તેો વિશેષ પ્રકારે અતિગુપ્ત નહિ અને
 અતિપ્રગટ નહિ એવા સારા પાઠશીવાળા સ્થાનમાં તેમજ બવા-આવવાના અનેક દ્વાર-રહિત
 મકાનમાં રહેનાર, સદાચારીઓ સાથે સોબત કરનાર, માતા-પિતાની પૂજા કરનાર. ઉપદ્રવવાળા
 સ્થાનનો ત્યાગ કરનાર, નિર્દનીય કાર્યમાં ન પ્રવર્તનાર, આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરનાર, વૈભવ
 અનુસારે વેષ પહેરનાર, બુદ્ધિના આઠ શુભોથી યુક્ત, હંમેશાં ધર્મ શ્રવણ કરનાર, અભણ વખતે
 ભોજનનો ત્યાગ કરનાર, ભોજનકાલે સ્વસ્થતાથી પથ્ય ભોજન જમનાર, એક બીજાને હરકત ન
 આવે તેવી રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ વર્ગને સાધતો, સ્વશક્તિ અનુસાર પરાણુ,
 સાધુ, દીન, દુઃખીઓની સેવા કરનાર, હંમેશાં ખોટો આચર્ય ન કરનાર, શુભોમાં પક્ષપાત કરનાર,
 અદેશ અને અકાલના આચારનો ત્યાગ કરતો, બલાબલનો બાણનાર, તપ નિયમ કરનાર અને
 જ્ઞાન-વૃદ્ધોની પૂજા કરનાર, આશ્રિતનું પોષણ કરનાર દીર્ઘદષ્ટિવાળો, વિશેષ બાણનાર, કરેલા
 ઉપકારને ન ભૂલનાર, લોકોમાં વલ્લભ, લાભવાળો, કયા યુક્ત, શાન્ત સ્વભાવી પરાપકારના
 કાર્યમાં શૂરવીર, કામ-ક્રોધાદિકે અતરંગ છ શત્રુનો ત્યાગ કરવામાં તત્પર, ઇન્દ્રિયોના સસુદાયને
 આધીન કરનાર, આ કહેલા શુભ-સુસુદાયવાળો ગૃહસ્થ ધર્મનો અધિકારી બની શકે છે ૪૭થીપદ.

વ્યાખ્યાયાર્થ : (૧) ન્યાયસંપન્નવિભવ-સ્વામિદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસુનો વિશ્વાસઘાત તથા ચોરી વગેરે નિંદનીય ઉપાયોનો ત્યાગ કરી ધન ઉપાર્જન કરવાના કારણભૂત, પોતાપોતાના વર્ણને બંધ બેસતા સંઘાત્યાર અને ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વૈભવવાળો. ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વૈભવ આ લોકમાં હિતકારી બને છે. કોઈને શંકા ન થાય તે રીતે પોતાના શરીરથી તેના કળને લોગવનાર બને છે અને મિત્રો તથા સ્વજનોમાં પણ ચથાચેત્ય વહેંચણી કરી શકે છે. કહેલું છે કે, “પોતાનાં કર્મ અને બલથી ગર્વિત ધીર પુરુષો દરેક સ્થળે પવિત્ર અને નિઃશંક હોય છે, ખરાબ કાર્ય કરનાર અને પોતાના આત્માને કુકર્મથી મલિન કરનાર પાપીઓ દરેક સ્થાનમાં શંકાવાળા હોય છે.” પરલોકના હિત માટે સાત હેતુરૂપ સત્પાત્રમાં પોતાના ન્યાયવાળા ધનનો વિનિયોગ કરવાથી તથા દીન, અનાથાદિકને અનુકંપાથી આપવાથી. અન્યાયથી એકઠા કરેલ ધનથી તો બંને લોકનું અહિત જ થાય છે. લોક-વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારાઓને આ લોકમાં વધ, બંધન, અપકીર્તિ અને પરલોકમાં તેવા પાપથી નરકાદિક દુર્ગતિમાં ગમન કરવું પડે છે. જો કે કેઈકને પાપાનુબંધી પુણ્યકર્મના યોગે આ લોકમાં વિપત્તિ ન ઢેખાય, તો પણ ભાવી કાળ કે ભવમાં તે નક્કો વિપત્તિ પામવાનો જ. કહ્યું છે કે, “અર્થમાં રાગાન્ધ બનેલો પ્રાણી પાપ કરીને કોઈ વખત કળ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ કાંટામાં પડેલેલ માંસ માફક તેનો નાશ કયો વગર તે પાપનો અત આવતો નથી.” માટે ન્યાય જ પરમાર્થથી ધન ઉપાર્જન કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે, “હવાહા તરફ જેમ દેડકાઓ, પૂર્ણ સરોવર તરફ પક્ષીઓ બંધ, તેમ શુભકર્મવાળા તરફ સર્વ સંપત્તિઓ વશ થઈને ચાલી આવે છે.” ગૃહસ્થોએ વૈભવ એ પ્રધાન કારણ હોવાથી પ્રથમ ન્યાયસંપન્નવિભવ નામનો ગુણ જણાવ્યો. તથા

(૨) શિષ્ટાચાર-પ્રશંસક :-વ્રત તપ કરનાર જ્ઞાનવૃદ્ધની સેવા કરતાં પ્રાપ્ત કરેલ વિશુદ્ધ શીખામણવાળો શિષ્ટ પુરુષવિશેષ, તેનું સુદર વર્તન-જેમકે, “લોકના અપવાદથી ડરનારો, દીન-દુઃખીના ઉદ્ધાર કરવામાં આદરવાળો, કરેલા ગુણનો બાળનાર, સારા દાક્ષિણ્ય ગુણવાળો” આ સર્વને સંઘાત્યારવાળા કહેલા છે, તેની પ્રશંસા કરનાર. જેમકે —“આપત્તિ-સમયે ઉત્તમ સ્થાનને ન છોડવું, મહાપુરુષોને અનુસરવું, દરેકને પ્રિય અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી જીવન-નિર્વાહ કરવો, પ્રાણીના ત્યાગ પ્રસંગે પણ નિંદનીય કાર્ય ન કરવું, દુર્બળ પાસે કદાપિ પ્રાર્થના ન કરવી, મિત્રો પાસેથી લગાર પણ ધન ન માગવું. હું જે કરી નિર્વાહ કરી શકાય તેવા પ્રકારનું અસિધારા પર ચાલવા સરખું આ વ્રત સંજ્ઞન પુરુષોને કોણે શીખવ્યું હશે ?” તથા—

(૩) સમાન કુલ અને શીલવાળા સાથે વિવાહ :- પિતા, દાદા આદિ પૂર્વ પુરુષોના વંશ તે કુલ, અને મધ્ય, માંસ સન્નિભોજનાદિના ત્યાગરૂપ શીલ-રૂપ સરખા આચાર તે સમાન કુલ-શીલ કહેવાય. તેવા પ્રકારના એક પુરુષથી થએલ વંશ તેમાં જન્મેલા એક ગોત્રવાળા કહેવાય, તેથી ક્લિન્ન અન્યગોત્રવાળા સાથે વિવાહ કરવો. અગ્નિ દેવતાદિકની સાક્ષીએ પાશ્વિ-ગ્રહેષુ કરવું, તે વિવાહ કહેવાય. લોકમાં તે આઠ પ્રકારનો કહેલો છે. ૧. વસ્ત્રાભૂષણથી શયણગાર સભવટ કરી કન્યાદાન કરવું, તે વ્રાહ્મ નામનો વિવાહ. ૨. વૈભવનો વિનિયોગ કરી કન્યાદાન થાય, તે બ્રાહ્મપત્ય. ૩. ગાય, બળદના દાનપૂર્વકનો આર્ષ. ૪. યજ્ઞ કરવા માટે યજ્ઞક્રિયા કરાવનારને દક્ષિણામાં કન્યાદાન આપાય, તે દૈવ. ૫. આ ચાર ધર્મ્ય વિવાહ કહેવાય. ૬. માતા-પિતા કે ભાઈઓની રજા સિવાય પરસ્પરના અનુરાગથી સાંહોમાંહે સંબંધ કરવો, તે ગાંધર્વવિવાહ. ૬. શરતથી બંધનમાં આવી કન્યાપ્રદાન કરવું, તે આસુરવિવાહ.

૭. બળાત્કારે કન્યા અહણુ કરવી, તે રાક્ષસવિવાહ. ૮. સૂતેલી કે પ્રમત્તદશામાં કન્યાને અહણુ કરવી, તે પૈશાચવિવાહ. આ પાછળના ચારે અધાર્મિક વિવાહ છે. બે વર અને કન્યા બંને પરસ્પર રાજ્યખુશી હોય તો, અધાર્મિક વિવાહ પણ ધાર્મિક બની જાય છે. શુદ્ધ સ્ત્રીના લાભ-ફળવાળો વિવાહ છે. અશુદ્ધ ભાર્યાદિના યોગમાં નરક જ મળે છે. વધૂતું રક્ષણ કરનાર, સુંદર પુત્રોની સંતાતિ, અખંડ ચિત્તની શાંતિ, ઘરનાં કાર્યોની સંભાળ કરે, ઉત્તમકુળના આચારની વિશુદ્ધતા જાળવે, દેવ, ગુરુ, અતિથિ, બાંધવો, સગા-વહાલા, મિત્રો આદિનો રૂઢી રીતે સત્કાર કરે. આ શુદ્ધ કલત્રનાં ફળો છે. વધૂને રક્ષણ કરવાના ઉપાયો જણાવે છે-૧. ઘરનાં કાર્યોમાં બેડી દેવી, ૨. પ્રમાણોપેત ધન સોંપવું, ૩. સ્વતંત્રતા ન આપવી, ૪. માતા તુલ્ય સ્ત્રીલોક વચ્ચે રાખવી.

(૪) પાપભીરુ :-દેખાતાં અને ન દેખાતાં તુકશાન કરનાર પાપકારી, તેથી કરનાર. તેમાં ચોરી, પારદારી (જારી), જુગાર રમવો વગેરે આ લોકમાં પણ દેખીતાં તુકશાન કરનાર સકલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પાપો છે. વળી અનેક દુન્યવી વિહંગના પમાડનાર પ્રત્યક્ષ કારણો છે. મધપાન કરવું, માંસાહાર કરવો વગેરેથી નરકમાં જવું પડે છે અને ત્યાંની પારાવાર વેદના ભોગવવાની શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે. એ પરોક્ષ તુકશાનનાં કારણો સમજવાં.

(૫) પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પાળવા :-તથા પ્રકારના ખીબા શિષ્ટપુરુષોને માન્ય અને ઘણા કાળથી રૂઢીથી ચાલ્યા આવતા દેશના ભોજન, કપડાં પહેરવાં વગેરે વિવિધ ક્રિયાત્મક સમગ્ર જ્ઞાતિ મંડલનો રીત-રીવાજ સમગ્રરીતે આચરતો હોય. તે દેશ કે જ્ઞાતિના આચારનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે દેશ કે જ્ઞાતિના લોકોનો વિરોધ થવાથી અકલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય.

(૬) ન અવર્ણ્યવાદી :-કોઈનો પણ અવર્ણવાદ ન બોલવો. પછી ભલે તે જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્તમ હોય. પારકા (ખીબાના) અવર્ણવાદ-નિંદા કરવામાં ઘણા કોષો છે. પારકાની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરવાથી નીચગોત્ર બંધાય છે, જે દરેક ભવમાં ઉદય આવે છે અને કૌરોડો ભડે પણ તે નીચગોત્ર છૂટી શકતું નથી. આ પ્રમાણે સકલ લોક સંબંધી અવર્ણવાદ તુકશાન કરે છે, તો પછી રાબ, પ્રધાન, પુરોહિત વગેરે ઘણા લોકોને માન્ય એવા આગેવાન પુરુષના અવર્ણવાદનો વિશેષ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. રાજદ્વિકનો અવર્ણવાદ કરવાથી ધન અને પ્રાણોનો નાશ થાય છે.

(૭) રહેઠાણ સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ ?-અનેક પ્રવેશ અને નિર્ગમન દ્વારોથી રહિત ઘર હોય. મકાનમાં વધારે જવા-આવવાના દરવાજા હોય તો, આપણી બધા બહાર દુષ્ટ લોકો આવી સ્ત્રી, ધન વગેરેનો વિનાશ કરે. અનેક દ્વારનો નિષેધ કહીને વિધિ જણાવે છે કે, ગૃહસ્થે નિયમિત ઝોઝા દ્વારવાળા સુરક્ષિત ઘરવાળા બનવું. તેવા પ્રકારનું ઘર પણ યોગ્ય સ્થાનમાં વસાવવું, પણ અસ્થાનમાં વસાવવું નહિ. જે સ્થાનમાં હાડકાં વગેરે શલ્ય હોય, તેવા સ્થાનથી રહિત તેમજ ઘણી મો, ઘાસ, પ્રવાહ, છોડવા, પ્રશસ્ત વનસ્પતિ ઉગતી હોય, સારા વર્ષ અને ગંધમુક્ત મટોડીવાળી હોય, તથા જ્યાં સ્વાદવાળું પાણી નીકળતું હોય. નિધાનવાળી જગ્યાને સારા સ્થાનમાં ગણી છે. સ્થાનના ગુણ-દોષો શકુન, સ્વપ્ન અને તે વિષયનાં શાસ્ત્રો વગેરે નિમિત્તના બલથી જાણી શકાય છે. સ્થાનને વિશેષ પ્રકારે વર્ણવે છે. અતિપ્રગટ કે અતિશુષ્ટ ન હોય, બહુ પ્રગટ હોય તો, આસપાસ નજીકમાં ખીબાં ઘર ન હોવાથી ચારે બાજુ ખુલ્લું હોવાથી ચોર વગેરે ઉપદ્રવ કરે. બહુશુષ્ટ હોય તો ચારે બાજુ ખીબાં ઘરોથી ઘેરાઈ જાય તો, પોતાના ઘરની

શેષા ન દેખાય. આગ લાગે તો મુરકેલથી બહાર નીકળાય. ફરી સ્થાન કેવું હોય ? સારા વર્તાવવાળા પાડોશીનો જ્યાં વાસ હોય. ખરાબ આચારવાળા પાડોશી હોય તો તેનો વાર્તાલાપ સાંભળી, તેની ચેષ્ટાઓ દેખી ગુણવાળાઓના પણ ગુણોની હાનિ થાય. શાસ્ત્રમાં ખરાબ પડોશીયો આ પ્રમાણે જણાવેલ છે :- વેશ્યા, દાસી, નપુંસક, તાલાચર, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ચાંડાલ, જળ નાખનાર, શિકાર કરનાર, ગાડડી, અત્યજ (હરિજન) ભીલ, માછીમાર વગેરેનો પાડોશ ન કરવો.

(૮) સહાચારી સાથે સોબત :- આ લોક અને પરલોકમાં હિતકારી પ્રવૃત્તિ કરનારા સાથે સોબત કરવી, પરંતુ ખલ, કપાસ, બર, ભાટ, સૈનિક, ભાંડ-ભવાયા, નટ આદિની સાથે સોબત કરવાથી શીલ હોય તે પણ વિનાશ પામે છે. કહ્યું છે કે :- “એ સબજન પુરુષનો સમાગમ કરીશ, તો તારા ભવિષ્યકાળ સુધરી જશે અને એ દુર્જન સાથે સોબત કરીશ, તો તારું પતન થશે, પતન થશે. સંગ એ સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવા લાયક છે, પરંતુ તે ત્યાગ કરવા સમર્થ ન બની શકે તો, સબજન સાથે કરજે, કારણ કે સંગતું ઔષધ સંત પુરુષો છે.”

(૯) માતા-પિતાનો પૂજક :- ત્રણે સંધ્યા-સમયે માતા-પિતાને પ્રણામ કરી પૂજ કરનાર, તેમજ તેમને પરલોકના હિતકારી ધર્મોત્થાનમાં ભેડનાર, તથા દરેક કાર્યમાં તેમની આજ્ઞાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર, સારા વર્ણુ અને ગંધવાળા પુષ્પ, ફળાદિક તેમને આપ્યા પછી પોતે વાપરનાર, તથા તેમને જમાડીને જમનાર હોય. તેમ ન કરે તો અનુચિત ગણાય. માતા વધારે પૂજનીય હોવાથી પિતા-માતા એમ ન કહેતાં ‘માતા-પિતા’ એમ કહીને માતાને પ્રથમ સ્થાપન કરેલ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે :- “દશ ઉપાધ્યાય બરાબર એક આચાર્ય. સો આચાર્ય બરાબર એક પિતા, હજાર પિતા બરાબર એક માતા, તે ગૌરવથી વધી બધે છે.”

(૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ :- પોતાના કે શત્રુરાજનો ભય હોય, હુકાળ, મરકી, રોગ, લોકોનો વિરોધ થવાથી સ્થાન, ગામ નગર અશાંતિવાળું બની ગયું હોય, તો તેવા ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરનાર. તેવા સ્થાનનો ત્યાગ ન કરે તો પહેલાં ઉપાર્જન કરેલ ધર્મ, અર્થ અને કામ વિનાશ પામે છે અને નવીન ઉપાર્જન ન કરવાથી બંને લોક બગડે છે.

(૧૧) નિંદનીય કાર્યમાં ન પ્રવર્તનાર :- દેશ, જાતિ, કુલની અપેક્ષાએ નિહિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરનાર, દેશ-ગર્હિત જેમકે સૌવીરદેશમાં ખેતી અને લાટદેશમાં મહિરાપાન ખરાબ ગણાય. જાતિની અપેક્ષાએ જેમ બ્રાહ્મણ સુરાપાન કરે, કે તલ, લવણ આદિનો વેપાર કરે. કુલની અપેક્ષાએ જેમ ચીલુકય વંશમાં મહિરાપાન. નિંદનીય કાર્યકરનાર બીજાં સારાં ધાર્મિક કાર્યો કરે, તો પણ લોકોમાં હાંસીપાત્ર બને છે. તથા—

(૧૨) આવક અનુસાર ખર્ચકરનાર :- પોષણ કરવા યોગ્ય આશ્રિતોનું ભરણુ-પોષણ, પોતાનો લોગવટો, દેવતા અને અતિથિના પૂજન-સત્કારમાં દ્રવ્યનો ખર્ચ કરવો તે વ્યય. ખેતી, પશુપાલન, વેપાર, નોકરી વગેરેથી જે દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ થાય, તેને અનુરૂપ ખર્ચ કરવો. કહ્યું છે કે— “વેપારાદિકમાં જે કમાણી થાય, તેને અનુસારે દાન કરવું, ઉચિત ભોગવવું, અને ઉચિત રકમ બચાવીને અનામતરૂપ નિધિ કરે. કેટલાકો કમાણીના અનુસારે ચોથા ભાગે વ્યય કરવા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—“આવકમાંથી ચોથો ભાગ ભંડારમાં, ચોથો ભાગ વ્યાજ કે વેપારમાં, ચોથો ભાગ ધર્મ અને ઉપભોગમાં અને ચોથો ભાગ ભરણુ-પોષણ કરવા યોગ્યના પોષણમાં વહેંચી નાખે.” વળી કેટલાક કહે છે કે, “આવક થઈ હોય તેમાંથી અર્ધ ઉપરાંત ધર્મમાં વાપરવું, બાકી વધેલાથી પ્રપત્ન-પૂર્વક તુરંત જોવા આ લોકના કાર્યમાં વાપરે. આવકથી બે અનુચિત રીતે

ખર્ચ વધારે કરવામાં આવે, તો રોગ જેમ શરીરને દુર્બળ બનાવે છે, તેમ સમગ્ર વૈભવ પણ બધા વ્યવહાર માટે પુરુષને અસમર્થ બનાવે છે. કહેલું છે કે—“આવક અને ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યા વગર જે કુબેરની માફક મોટો ખર્ચ રાખે છે, તે અહીં દુકા કાળમાં જ ખરેખર ભીખ માગનાર થાય છે.” તથા—

(૧૩) સંપત્તિ અનુસાર વેપ રાખનાર :- વસ્ત્ર, અલંકાર આદિનો લોગવટો ધન, વય, અવસ્થા, દેશ, કાળ, ભત્તિ આદિના અનુસાર કરવો. વૈભવ અનુસારે વેપ ન ધારણ કરનાર લોકોમાં હાંસીપાત્ર થાય છે. તેની તુચ્છતા, તેણે અન્યાય કર્યો હશે તેવી સંભાવના થાય વગેરે દોષો છે. અથવા ખર્ચ આવક પ્રમાણે અને વેપ વૈભવ અનુસારે કરતો, એવો બીજો અર્થ કરવો આવક થતી હોવા છતાં જે કંજૂસાઈથી ખર્ચ નહિ, વૈભવ હોવા છતાં ખરાબ વસ્ત્ર પહેરના હોય તે લોકોમાં નિંદાપાત્ર બની ધર્મમાં પણ અધિકારી ન બને.

(૧૪) બુદ્ધિના આઠ ગુણવાળો :- શુશ્રૂષા આદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણવાળો હોય. તે ગુણો આ પ્રમાણે—૧ શાસ્ત્ર સાંભળવાની અસિલાપા, ૨ શ્રવણ કરવું, ૩ શ્રવણ કરી અર્થ લેવું કરવું, ૪ ભૂદ્ધિ ન જતાં તેને ધારણ કરી સંખર્ષ, ૫ બાળેલા અર્થના આધારે બીજા અર્થનો તર્ક કરવો, ૬ આપોલ એટલે ઉદ્ધિત અને ચુકિતથી વિરુદ્ધ અર્થવાળા હિંસાદિ આત્માને નુકશાન કરનારની સંભાવનાથી પાછા હઠવું. અથવા ઊક-સામાન્યજ્ઞાન અને અપોલ વિશેષજ્ઞાન, ૭ અર્થ-વિજ્ઞાન એટલે ઊડાંપાડના યોગથી મોહ અને સંદેહ દૂર થાય. તેથી સમ્યજ્ઞાન પ્રગટ થાય. ૮ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ઊડ-અપોલના વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનથી વિશુદ્ધિવાળું નિશ્ચલજ્ઞાન-આ આમ જ છે, એવો જે નિશ્ચય. શુશ્રૂષાદિ ગુણો વડે જેણે બુદ્ધિ-પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તેવો પુરુષ કદાપિ અકલ્યાણ ન પામે. આ આઠ બુદ્ધિગુણો યથાસંભવ હેખવા.

(૧૫) દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરનાર-અભ્યુદય અને મોક્ષના કારણ ત્વરૂપ ધર્મને હંમેશાં શ્રવણ કરવામાં તત્પર. ધર્મનું શ્રવણ કરનાર મનની અશાંતિ દૂર કરી આનંદનો અનુભવ કરે છે. કહ્યું છે કે, “ધર્મ-વ્યાખ્યાન શ્રવણ, ઉપયોગી મુખાપિત એ કંટાળેલાના ખેદને દૂર કરે છે, તપેલાને ઠંડો કરે છે, મૂઠેને ઝોધ પમાડે છે, અવ્યવસ્થિત-અચળને સ્થિર કરે છે.” દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવાથી ઉત્તરોત્તર ગુણોની પ્રાપ્તિમાં સહાયબૂત થાય છે. બુદ્ધિના ગુણોમાં જણાવેલ માત્ર શ્રવણથી આનો ભેદ છે.

(૧૬) અજીર્ણમાં ભોજન ત્યાગ કરનાર-પહેલાં ભોજન કર્યું હોય, તે પચ્યું ન હોય, ત્યારે નવા ભોજનનો ત્યાગ કરે એવા સ્વભાવવાળો. સર્વ રોગોનું મૂળ હોય તો અજીર્ણ અને તેમાં ભોજન કરે તો તેની વૃદ્ધિ કરી ગણાય. રોગો અજીર્ણથી થવાવાળા છે. એમ વૈદકમાં કહેલું છે. અજીર્ણ તેના ચિહ્નોથી બધી યકાય છે. મદ્ય અને વા છટ્ટની ગંધ વધારે દુર્ગંધ વાળી હોય, વિદ્યાનો ભેદ, શરીર ભારે લાગે, ભોજનની અરુચિ, ખાટા અને ખરાબ ખોડકાર આવે-અજીર્ણનાં આ છ પ્રગટ ચિહ્નો છે.

(૧૭) નિયમિત કાળે પથ્ય ભોજન કરનાર-ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર લેનાર, આસક્તિ રહિતપણે જઠરાગ્નિ અનુસાર પ્રમાણસર ભોજન કરે. વધારે પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી ઉલટી કે આડા અને કઠણ મરણ પણ થઈ જાય, તેથી તે ઠીક ગણ્યું નથી, જે પ્રમાણોપેત ખાય, તેણે ઘણું ખાધું. વગર ભૂખમાં અમૃત ખાય તો તે પણ એટલું જાય, તથા ક્રુધાકાલ

વીતી ગયા પછી ખાય તો અન્ન ઉપર દ્રેષ અને શરીર-પીડા થાય છે, અગ્નિ ઓલવાઈ ગયા પછી ઈન્ધણું શું કામ લાગે ?

આહાર-પાણી પણ પોતાના શરીરને માફક આવે તેવાં જ સુખી થવા માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અને તે જ સાત્ત્વ કહેવાય. આવા પ્રકારના સાત્ત્વ-લક્ષણથી ભૂંડગી સુધી માફક સર કરેલું ભોજન વિષે હોય તો પણ હિતકારી બને છે. અતિસાત્ત્વ પણ પથ્યનું જ સેવન કરે નહિ કે સાત્ત્વ-માફક હોય તો પણ અપથ્ય-અહિતકારી ન સેવન કરે, ‘બળવાનને સર્વ પથ્ય છે.’ એમ માની કાલકૂટ ન ખાય. વિષતંત્રને બાણનારો સારી રીતે નિષ્ણાત થયો હોય તો પણ કદાચિત્ત વિષથી મૃત્યુ પામે છે.

(૧૮) અખ્યાધિતપણે ત્રણે વર્ગ સાધનાર-ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગ કહેવાય. જેથી અભ્યુદય અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય, તે ધર્મ, જેનાથી સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, તે અર્થ. અભિમાનથી ઉત્પન્ન થતા રસ સાથે ભળેલી સર્વ ઈન્દ્રિય-સુખ વિષયક પ્રીતિ, તે કામ. આ ત્રણે વર્ગ એક બીજાને પરસ્પર હરકત ન આવે તેવી રીતે ત્રણે વર્ગ સાધવા. પણ એક એક સાધવા એમ નહિ. કહ્યું છે કે-‘જે કોઈને પણ ત્રણ વર્ગની સાધના કર્યો વગરના શૂન્ય ફિવસો આવે અને બળ છે, તે લુહારની ધમણ માફક શ્વાસ લેવા છતાં પણ ભવતો નથી.’ તેમાં ધર્મ અને અર્થનો ઉપધાત કરીને આત્મિક વિષય-સુખમાં લુબ્ધ બનેલા વનહાથી સમાન કોણ આપત્તિના સ્થાનને ત્રી પામતા ? જેને વિષય-ભોગમાં અત્યંત-આસક્તિ હોય છે, તેને ધન, ધર્મ કે શરીર નથી, ધર્મનીજ કામનો અતિક્રમ થાય તો ઉપાર્જન કરેલ ધન બીજાઓ ભોગવે. સિંહ હાથીનો વધ કરીને જેમ માત્ર પાપાધિકારી બને છે, તેમ પોતે માત્ર પાપનો અધિકારી બને છે. અર્થ અને કામનું ઉલ્લેખન કરીને-ધર્મ, અને સેવા સાધુઓનો જ ધર્મ કહી શકાય, ગૃહસ્થોનો ધર્મ ન હોય. ધર્મને હરકત આવે તેમ અર્થ, કામ ન સેવવા. વાવવાનાં બીજનું ભોજન કરનાર ખેડૂતના કુટુંબ માફક અધાર્મિકને ભાવી કંઈ પણ કલ્યાણ થતું નથી. ખરે-ખર સુખી તે કહેવાય કે, જે આવતા ભવના સુખને બાધા ન પહોંચે તેમ આ લોકના સુખનો અનુભવ કરે. એવી રીતે અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં બાધા કરીને ધર્મ અને કામ બનેતું સેવન કરનાર દેવું વધારે છે. કામને હરકત પહોંચે તેમ ધર્મ અને અર્થનું સેવન કરનારને ગૃહસ્થપણું ટકતું નથી. એવી રીતે તાદાત્મિક, મૂલહર અને કલ્પને વિષે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાં એક બીજાને હરકત આવવી તે સુલભ છે. તે આ પ્રમાણે:-

તાદાત્મિક તે કહેવાય, જે કંઈ પણ વિચાર કર્યો વગર ઉપાર્જન કરેલ ધનને ફાવે તેમ ખરચી નાખે; મૂલહર તે કહેવાય, જે પિતા, દાદા કે પૂર્વજોએ ઉપાર્જન કરેલ ધન અન્યાયથી રક્ષણ કરી પુરું કરે. કલ્પ-કંજૂસ તે કહેવાય કે જે, નોકરો અને પોતે અનેક પીડા સહન કરી ધન એકઠું કરે, પરંતુ કયાંય પણ ખર્ચે નહિ. તેમાં ધન નાશ પામવાથી, ધર્મ અને કામનો વિનાશ થવાથી તાદાત્મિક અને મૂલહર બનેતું કલ્યાણ થતું નથી. કંજૂસ-લોભીનો અર્થ-સંગ્રહ રાત્રી, પિત્રાઈઓ કે ચોરો માટે તે નિધિ બને છે પરંતુ તે ધન ધર્મ અને કામના હેતુભૂત બની શકતું નથી, આમ કહીને ગૃહસ્થને ત્રણ વર્ગની બાધા કરવી તે અનુચિત છે-એમ પ્રતિપાદન કર્યું હવે કદાચ દૈવયોગે તેમાં બાધા ઉભી થવાનો વખત આવે તો, ઉત્તરોત્તરની બાધામાં પૂર્વ પૂર્વની બાધાનું રક્ષણ કરવું. તે આ પ્રમાણે —કામની બાધામાં ધર્મ અને અર્થની બાધાનું રક્ષણ કરવું. તે બેની હાજરીમાં કામ સુખેથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. કામ અને

અર્થની બાધામાં ધર્મનું રક્ષણ કરવું, કારણ કે અર્થ અને કામનો હેતુ હોય તો ધર્મ છે. કહ્યું છે કે-‘અપ્પર માત્રથી આજીવિકા કરતો હોય અને જો ધર્મ સીધોતો ન હોય તો હું મહા-ધનાત્મ છું’ એમ સમજવું.’ સાધુઓ હંમેશાં ધર્મ-ધનવાળા હોય છે.

(૧૯) અતિથિ આદિનો પૂજક—સતત પ્રવૃત્તિમાં સુંદર એકાગ્રતા યુક્ત અનુષ્ઠાન કરવા પગ્ગાથી તિથિ દિનનો જેને વિભાગ નથી, તે અતિથિ કહેવું છે કે-‘તિથિ અને પર્વોના ઉત્સવોનો જે મહાત્માએ ત્યાગ કર્યો છે. તેને અતિથિ જાણવા, અને તે સિવાય બાકીનાને અભ્યાગત પરોણા જાણવા.’ સાધુ ભગવંતો સુંદર આચારમાં તત્ત્વીન તેમજ સમગ્ર લોકોને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોય છે. ‘હી’ ધાતુ ક્ષય થવાના અર્થમાં હોવાથી જેની ધર્મ, અર્થ અને કામની આરાધના કરવાની સમગ્ર શક્તિ ક્ષીણ થઈ છે, તેવા હીન, જણાવેલી વ્યાખ્યાવાળા અતિથિ સાધુ, તેઓને ઉચિત રીતિએ અન્ન-પાનાદિ સત્કાર-ભક્તિ પૂર્વક આપવા. કહ્યું છે કે, ‘એક બાજુ એકમાત્ર ઔચિત્ય અને બીજી બાજુ કરોડો ગુણો. ઔચિત્ય-રહિત ગુણ-સમુદાય એર સરખું આચારણુ કરે છે. એટલે ગુણવાન અતિથિ સાધુભગવંતોને ભક્તિથી અને હીન, હુ બી, અનાથ, પાંગળાને અનુકંપાથી આપવું તે ઉચિત રીતિ.

(૨૦) અભિનિવેશથી રહિત—નીતિમાર્ગનો અજ્ઞાત બીજનો પરાભવ કરવાના પરિણામ-વાળો કાર્યનો આરંભ કરે, તે તુરંત માણસને અભિનિવેશ હોય. તે માટે કહે છે-‘અહંકાર નીચ પુરુષોને નિષ્કળતા, અનીતિ, દુર્ગુણો અને દુષ્કર કાર્યો’લ વડે એક પમાડે છે. ઉલટા પ્રવાહમાં તરવાનો વ્યસની જળચર જતું વડે હેરાનગતિ પામે છે, તેની માફક અભિમાની પોતાના જ દુર્ગુણોથી પરેશાન થાય છે. માટે અભિનિવેશ-કદાચકથી રહિત બનવું. કદાચકથી રહિતપણું પ્રપંચથી નીચોમાં પણ ક્રોધક વખત સંભવે છે, માટે ‘હંમેશાં’ એમ જણાવ્યું.

(૨૧) ગુણ-પક્ષપાત કરનાર—સૌજન્ય, હાક્ષિણ્ય, ઔદાર્ય, સ્થૈર્ય, તથા વ્યાવહારને પ્રિય શબ્દોથી પધારો એમ પ્રથમ બોલાવવા વગેરે; તથા સ્વ-પર ઉપકાર કરનાર આત્મ-ધર્મ સ્વરૂપ ગુણો વિષે પક્ષપાત. પક્ષપાત એટલે બહુમાન, તેની પ્રશંસા, સહાયક બનવું વગેરે અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ. ગુણોનો પક્ષ કરનાર જીવો અવધ્ય પુણ્યબીજ વાવવા વડેનહી પરલોકમાં ગુણસમુદાયની સંપત્તિ મેળવનાર થાય છે.

(૨૨) પ્રતિપિદ્ધ દેશ-કાળ અર્થા-પરિહાર—જે દેશ અને કાળમાં જે આચાર નિષેધ કરેલ હોય, તેને છોડતો. તે પ્રમાણે વર્તે તો ચોર, ધાડપાડુ આદિથી નહીં ઉપદ્રવ પામે છે.

(૨૩) બલાબલનો જાણકાર—પોતાની અને બીજાની દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ સ્વરૂપ જે શક્તિ, તેને જાણતો, તેવી જ રીતે નિર્ભળતાને, બલાબલનો વિચાર કરીને સર્વ કાર્યનો આરંભ કરતો, નહિંતર પરિણામ વિપરીત આવે. કહ્યું છે કે-‘છરી શક્તિમાં સહન કરનારોએ એ શક્તિ પ્રમાણે સ્થાનમાં સહન કરવાથી તેની વૃદ્ધિ અને કસરત કરવાથી શરીર વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ બલ વગરનો કાર્યો’લ કરે, તો સંપત્તિઓનો ક્ષય કરનાર બને છે.’

(૨૪) વૃત્તસ્થોનો અને જ્ઞાનવૃદ્ધોનો પૂજક—વૃત્ત-અનાચારનો પરિહાર અને સારા આચારોનું પાલન તેમાં રહેલા તે વૃત્તસ્થો. ત્યાગ કરવા યોગ્ય આદરવા યોગ્ય વસ્તુનો નિર્ણય તે રૂપ જ્ઞાન, તેથી મોટા, જે વૃત્તસ્થો સદાચારી હોય, તેમ જ, જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધો હોય, તેઓની પૂજા કરનાર. પૂજા તે કહેવાય કે, સેવા કરવી, બે હાથની અંજલિ કરવી, આસન,

આપવું, ઉભા થવું, વગેરે. વૃત્તસ્થાની અને જ્ઞાનવૃદ્ધોની પૂજા કરવાથી નક્કી કલ્પવૃક્ષ માફક તેમના સદુપદેશાદિ કૃપાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨૫) પૌષ્યનો પૌષક—માતા-પિતા. પત્ની, પુત્ર-પુત્રી વગેરેને યોગ-ક્ષેમ કરવા રૂપ પૌષણ કરવું.

(૨૬) દીર્ઘદશી—ભાવી દીર્ઘકાલ સંબંધી લાભ-અલાભનો વિચાર કરનાર.

(૨૭) વિશેષજ્ઞ—વસ્તુ-અવસ્તુ, કૃત્ય-અકૃત્ય, સ્વ-પર વચ્ચેનો ફરક જાણનાર અને તેનો નિશ્ચય કરનાર. જે વચ્ચેનો તફાવત ન સમજનાર પુરુષ અને પશુમાં તફાવત નથી. અથવા ખાસ કરીને આત્માના જ ગુણો અને દોષો જાણનાર એ વિશેષજ્ઞ ગણાય. કહ્યું છે કે ‘મનુષ્યે હંમેશાં પોતાનું ચરિત્ર તપાસવું ભેદજો કે, માફ આચરણ શું પશુ સરખું છે ? કે સત્પુરુષો સરખું છે ?

(૨૮) કૃતજ્ઞ—પારકાએ કરેલ ઉપકારને જાણનારો, કૃતજ્ઞ માણસ તેને ભૂલી ન જાય, એવી રીતે ઉપકારી તરફથી જે કલ્યાણનો લાભ થાય, તેનું બહુમાન કરે, કૃતજ્ઞને તો બદલો વાળવાનો હોય જ નહિ. કહ્યું છે કે, ‘કૃતજ્ઞને બદલો વાળવાનો ન હોય.’

(૨૯) લોક-વલ્લભ-વિનયાદિક ગુણોવડે વિશિષ્ટ લોકોને પ્રિય બનેલો હોય. ગુણવાન પ્રત્યે કોને પ્રીતિ ન થાય ? જે લોકોને વલ્લભ ન થાય, તે માત્ર પોતાને નહિ પણ પાતાનું ધર્મોત્થાન પણ બીજાવડે દૂષિત કરતો બીજાને બોધિલાભથી ભ્રષ્ટ કરવાના કારણભૂત બને છે.

(૩૦) લજ્જાવાળો-લજ્જા એટલે શરમ. લજ્જાવાળો પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ અંગી-કાર કરેલોને ત્યાગ કરતો નથી. કહ્યું છે કે, લજ્જા એ ગુણ-સમૂહને જન્મ આપનારી અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી આર્થ માતા સરખી છે. અનેક ગુણોને જન્મ આપનારી એવી લજ્જાને પામેલા, સત્ય સિદ્ધાંતને વળગી રહેવાના વ્યસનવાળા સત્ત્વશાળી મહાપુરુષો સુખ અને પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરે છે, પરંતુ અંગીકાર કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરતા નથી.

(૩૧) દયાવાળો-દુઃખી જીવોનાં દુઃખ દૂર કરવાની અસિદ્ધાવાળો, ધર્મનું મૂળ દયા માનેલી છે, માટે અવશ્ય દયા કરે. કહ્યું છે કે—“જેમ પોતાના પ્રાણો પોતાને પ્રિય છે, તેવી રીતે દરેક જીવોને પણ પોતાના પ્રાણો તેટલા જ પ્રિય છે, માટે મનુષ્યે આત્માની ઉપમાથી દરેક જીવોની દયા કરવી ભેદજો.

(૩૨) સૌમ્ય-અકૂર આકારવાળો—કૂર એ દરેકને ઉદ્દેગ કરાવનાર થાય છે.

(૩૩) પરોપકાર કરવામાં તત્પર—પર ઉપકાર કરવા માટે શૂરવીર. પરોપકાર કરનાર માણસ સર્વના નેત્રમાં અમૃતાંજન સરળો છે.

(૩૪) અંતરંગ શત્રુ-પરિહાર પરાયણ-અંતરંગ છ શત્રુઓનો પરિહાર કરવા તત્પર બનેલો હોય. તમાં અયુક્તિથી અયોગ્ય રીતે કરેલા કામ. ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ તે શિષ્ટ ગૃહસ્થોને માટે અંતરંગ છ શત્રુઓનો વર્ગ કહેલો છે. તેમાં કામ તે કહેવાય, જે બીજાની માલિકીની અગર વગર પરણેલી સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવી. પોતાનું કે સામાનું નુકશાન વિચાર્યા વગર થો. ૧૦

કોપ કરવો, તે ક્રોધ. દાન દેવા યોગ્યને વિષે યોતાનું ધન ન આપવું અને નિષ્કારણ પારકું ધન અહંબુ કરવું, તે લોભ. યુક્તિ-પૂર્વક કોઈએ શીખામણ આપી, તો પણ ખોટો આગ્રહ રાખી ન સ્વીકારવી, તે માન. કુલ બલ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, વિદ્યા વગેરે વડે અહંકાર કરવો, અથવા ખીજનો તિરસ્કાર કરવો, તે મદ. વગર કારણે ખીજને દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને, તથા જીવાર, શિકાર વગેરે અનર્થકારી કાર્યો કરીને મનનો પ્રમોદ કરવો. તે હર્ષ. આ છએ નુકશાન કરનારા હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે. કહ્યું છે કે, (૧) કામથી બ્રાહ્મણની કન્યાને બહાહારથી સતાવનાર દાંડકથ નામનો લોજ બંધુઓ અને રાષ્ટ્ર સાથે વિનાશ પામ્યો હતો વેદેહ કરાલ પણ. (૨) ક્રોધથી બ્રાહ્મણો પર વિક્રમ કરનાર જનમેજય અને ભૃગુઓ પર વિક્રમ દર્શાવનાર તાલજંઘ વિનાશ પામ્યો. (૩) લોભથી ચારે વણેને અભ્યાહાર કરાવનાર ઐલ (પુરુરવા) અને મૌલીર (દેશનો) અજબિંદુ વિનાશ પામ્યો. (૪) માનથી પરચીને ન આપતાં રાવણ અને દુર્યોધન રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયા. (૫) મદથી અલોહભવ અને ભૂતાવમાની હૈહય (કર્નવીર) અર્જુન વિનાશ પામ્યો. (૬) હર્ષથી અગસ્ત્યને ન પ્રાપ્ત કરતાં વાતાપિ અને દ્રૌપદ્યનને ન પ્રાપ્ત કરતાં વૃષ્ટિ-સંઘ વિનાશ પામ્યો.”

(૩૫) ઇન્દ્રિય-સમુદાયને વશ કરનાર-વશ કરવી અર્થાત્ જેણે ઇન્દ્રિયો પાસે સ્વચ્છંદ-પણાનો ત્યાગ કરાવ્યો છે. અત્યંત અસક્તિના ત્યાગ કરવાપૂર્વક સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોના વિકારને રોકનાર, ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો તે પુરુષોને મહાસંપત્તિ માટે યાચ છે. કહ્યું છે કે, ઇન્દ્રિયોનો અસંયમ એ આપત્તિનો માર્ગ છે અને તેનો જય કરવો તે સંપત્તિનો માર્ગ છે. જે ઇષ્ટ લાગે, તે માર્ગે જાવ. આ ઇન્દ્રિયો છે તે જ સર્વ છે. સ્વર્ગ અને નરક તે બંને પણ તે જ છે, બે વશ કરે તો સ્વર્ગ મળે છે અને છૂટી મૂકે તો નરક મળે છે. સર્વથા ઇન્દ્રિયોના રોધરૂપ ધર્મ યતિઓને જ હોઈ શકે, અહિં તો શ્રાવકધર્મને ઉચિત ગૃહસ્થધર્મ-સ્વરૂપનો અધિકાર ચાલે છે, તેથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

આવા પ્રકારનો પાંત્રીશ ગુણવાળો મનુષ્ય ગૃહસ્થ-ધર્મ માટે યોગ્ય અધિકારી ગણાય. ૫૬ આ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકૃમારપાળ ભૂપાલે સાંભળવા ઇચ્છેલ, તેથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ’ નામનો પટ્ટળ’ધ રચેલ છે, તેવા અપરનામવાળા પોતે રચેલ વિવરણવાળા સ્વોપન શ્રીયોગશાસ્ત્રનો પ્રથમ પ્રકાશ સમાપ્ત થયો.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સંસ્કૃત સ્ત્રીક યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશનો મુજરાતી અનુવાદ મુંબઈમાં પાચધુની ગોડીજી જેન ઉપાશ્રયમાં થઈ કરી સં. ૨૦૨૨, મહા શુદ્ધ ૮ રવિવારે પૂર્ણ કર્યો. (૧)

દ્વિતીય પ્રકાશ

સમ્યક્ત્વલું સ્વરૂપ—

ગૃહસ્થ-ધર્મ માટે અધિકારી છે, એમ પહેલાં કહી ગયા. ગૃહસ્થધર્મ એટલે શ્રાવકધર્મ અને તે સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં બાર વ્રતો છે. તે જ કહે છે—

સમ્યક્ત્વમૂલानि पञ्चाणुव्रतानि गुणास्त्रयः ।

શિક્ષાપદાનિ ચત્વારિ, વ્રતાનિ ગૃહમેધિનામ્ ॥૧॥

સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં પાંચ ગુણવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાસ્થાનો મળીને ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતો છે.

સમ્યક્ત્વ મૂળ કારણ છે જેઓને એવાં તે બાર વ્રતો સમ્યક્ત્વસંહિત હોય. મહાવ્રતની અપેક્ષાએ નાનાં અહિંસાદિકે પાંચ વ્રતો તે મૂલગુણો છે. દિશાપરિમાણાદિક ત્રણ ઉત્તરગુણ-સ્વરૂપ ગુણવ્રતો છે. શિખવું અભ્યાસ-મહાવ્રત પાઠવે, તે સ્વરૂપ સામાયિકાદિ હંમેશાં અભ્યાસ કરવા લાયક ચાર શિક્ષાવ્રતો છે, તેથી ગુણવ્રતોથી બુદ્ધિ બેઠ પાડ્યો. ગૃહસ્થોને ગુણવ્રતો ઘણે ભાગે જીવગી સુધીના હોય છે. સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં વ્રતો એમ કહ્યું, તેમાં સમ્યક્ત્વલું સ્વરૂપ સમજાવે છે—

या देवे देवताबुद्धिर्गुरौ च गुरुतामतिः ।

धर्मे च धर्मधीः शुद्धा, सम्यक्त्वमिदमुच्यते ॥૨॥

જેમવું સ્વરૂપ આગળ સમજાવીશું, તેવા દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં ક્રમસર દેવબુદ્ધિ, ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મબુદ્ધિ નર્મળ હોય, તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

આગળ જણાવીશું તેવા લક્ષણવાળા દેવત્વ ગુરુત્વ અને ધર્મત્વની દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં નિશ્ચયપૂર્વકની શ્રદ્ધા, તે પણ અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યયથી રહિત એવી નિર્મલ હોય, તે સમ્યક્ત્વ. જો કે જિનોક્ત તત્ત્વમાં યતિ અને શ્રાવકોને સરખી જ દુષ્ટિ હોય અને તે પણ સમ્યક્ત્વ-લક્ષણ કહેલું છે. તો પણ ગૃહસ્થોને દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં પૂજ્યત્વ ઉપાસના તેના અનુયાયોમાં ફરક અને ઉપયોગી હોવાથી દેવ, ગુરુ અને ધર્મ તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ લક્ષણ સમ્યક્ત્વ ફરી કહેલું છે. શંકા કરી કે તત્ત્વભૂત પદ્ધતિની દુષ્ટિ લક્ષણ સમ્યક્ત્વમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો કયા તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય ? સમાધાન કહ્યું કે, દેવ અને ગુરુઓ જીવતત્ત્વમાં, અને ધર્મ શુભ આશ્રવ અને સંવરમાં સમાઈ જાય. ૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયોપશમિક અને ૩ ક્ષાયિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદ છે. તેમાં રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિની માફક મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ તથા અનંતાવ્યયી ક્રોધ, માન. માયા અને લોભની અનુદયાવસ્થા, તે ઉપશમ, ઉપશમ જેવું પ્રયોજન છે, તે ઔપશમિક, તે સમ્યક્ત્વ અનાદિના મિથ્યાદિ આત્માને ત્રણ કરણ પૂર્વક અંતર્સુદ્ધિ-પ્રમાણ કાળ માટે થનારું ચારે ગતિમાં રહેનારા જન્તુને ધાય છે. અથવા

તો ઉપશમશ્રેણિમાં ચડેલાને થાય છે. કહ્યું છે કે, ઉપશમ શ્રેણિમાં ચડેલાને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, અથવા જેણે ત્રણ પુજા નથી કર્યાં અને મિથ્યાત્વ ખપાવ્યું હોય, તે સમ્યક્ત્વ મેળવે છે. બીજી ક્ષાયોપશમિક-ઉદયમાં આવેલા મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાતુખથી ચાર કપાયોનો દેશથી નિર્મૂલ નાશ કરવા રૂપ ક્ષય કરવો અને ઉદયમાં નહિ આવેલાનો ઉપશમ કરવો-ક્ષયથી યુક્ત ઉપશમ, તે ક્ષયોપશમ, તે જેનું પ્રયોજન છે, તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, તે સમ્યક્ત્વ વેદની રૂપ સત્કર્મના વેદવા સ્વરૂપ હોવાથી વેદક પણ કહેવાય. ઔપશમિક તો સત્કર્મ વેદવાથી રહિત છે, માટે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકમાં આ તફાવત છે. કહેવું છે કે—

ન્યારે જીવ ક્ષાયોપશમિકમાં સત્કર્મ વેદ છે, પરંતુ ને રસોદયથી નહિ, ઉપશાંત થએલા કપાયવાળો તો ફરી સત્કર્મ વેદતો નથી. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ છાસક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. કહેવું છે કે, જો વખત વિજયાદિકમાં ગએલો હોય અથવા ત્રણ વખત અમર્યુત નામના ખારમાં દેવલોકે ગયો હોય અને વધારાનો નરસવ મળી ઉપર કહેલી સ્થિતિ પૂરી કરે. અને સર્વજીવોને આશ્રીને સર્વકાળ એ સમ્યક્ત્વ હોય. ત્રીજું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાતુખથી ચાર કપાયોનો નિર્મૂલ નાશ થાય. ક્ષય જેનું પ્રયોજન છે, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સાદિ અનંત છે. અહિં આન્તર ધોકાથી સમ્યક્ત્વની ઉત્તમતા જણાવે છે—

આ સમ્યક્ત્વ યોધિવૃક્ષનું મૂલ, પુણ્ય નગરનું ઠાર, નિર્વાણ મહેલની પીઠિકા, સર્વ સંપત્તિ-ઓનાં ભંડાર, સર્વ શુણોનો આધાર, રત્નોનો સાગર, ચારિત્ર-ધનનું પાત્ર, આવા સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કોણ ન કરે ? સમ્યક્ત્વથી વાસિત આત્મામાં અજ્ઞાન રહેતું નથી, જગતમાં સૂર્યનો ઉદય થાય, પછી અધકારનો દેલાવો કેવી રીતે ટકી શકે ? તિર્યચ અને નરકગતિના કારમાં મજબૂત અર્ગલા હોય તો સમ્યક્ત્વ, અને દેવ, મનુષ્ય તથા નિર્વાણ-સુખના કારની કુચી હોય તો સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વથી વાસિત આત્મા જો તેને વર્મ નહિ, અગર પહેલાં આયુષ્ય-ખંધ ન કયો હોય, તો અવશ્ય વૈમાનિક દેવગતિ જ પામે. જે જીવ એક અંતઃકુર્ત જેટલો પણ કાળ સમ્યક્ત્વની ઉપાસના કરે અને નિર્મૂલ સમ્યક્ત્વ-રત્નનો તરત કઢાય ત્યાગ કરે, તો પણ તે આત્મા લાંબા કાળ સુધી ભવ-માર્ગમાં રખડતો નથી, માટે લાંબા કાળ સુધી તેને ધારણ કરી રાખો. તમારા સરખા સમજીને વધારે બીજું શું કહેવું ?

વિપક્ષનું જ્ઞાન હોય તો સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી શકાય છે, તેથી સમ્યક્ત્વના વિપક્ષ રૂપ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

અદેવે દેવવુદ્ધિર્યા, ગુરુવીરચુરો ચ યા ।

અધર્મે ધર્મવુદ્ધિશ્ચ, મિથ્યાત્વં તદ્વિપર્યયાન્ ॥૩॥

અદેવમાં જે દેવબુદ્ધિ, અગુરુમાં જે ગુરુબુદ્ધિ અને અધર્મમાં જે ધર્મબુદ્ધિ થાય, તે મિથ્યાત્વ. તે સમ્યક્ત્વથી વિપરીત સ્વરૂપ હોવાથી. આગળ જેઓનું લક્ષણ કહેવાયે, તેવા અદેવ, અગુરુ અને અધર્મ તેમની માન્યતા સ્વરૂપ મિથ્યાત્વ. તેનું લક્ષણ સમ્યક્ત્વથી વિપરીતપણું હોવાથી સમ્યક્ત્વ-વિપર્યય સ્વરૂપ સમજવું. તથા આ પણ અહણ કરેલું છે કે દેવમાં અદેવત્વ, ગુરુમાં અગુરુત્વ, ધર્મમાં અધર્મત્વની માન્યતા.

વળી મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. ૧ આસિઅહિક, ૨ અનભિઅહિક, ૩ આભિનિવેશિક, ૪ સાંશયિક અને ૫ અનાભોગિક.

૧ અનાભિગ્રહિક—તે કહેવાય કે પાખંડીઓ પોતાના શાસ્ત્રના જ્ઞાનને બાબુનાર હોય અને પરપક્ષનો પ્રતિકાર કરવામાં દક્ષ હોય, તેમને

૨ અનાભિગ્રહિક—સામાન્ય અકેળવાએલા લોકોને ‘સર્વ દેવો વંદનીય છે’, તેમની નિંદા ન કરવી, એવી જ રીતે સર્વ ગુરુઓ અને સર્વ ધર્મો સંખંધી સમજે, તેમને અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

૩ આભિનિવેશિક—અર્થાત્ વસ્તુ અંદરથી સમજવા છતાં પણ ખોટા કદાચહને આધીન બની જમાલિ માફક સાચાને ખોટું કહેવાનો કદાચહ કરે.

૪ સાંશયિક—હેવ, ગુરુ અને ધર્મના વિષયમાં આ સાચા હશે કે આ સાચા હશે ? એવા સંશયવાળાને સાંશયિક મિથ્યાત્વ.

૫ અનાભોગિક—એકેન્દ્રિયાદિક વિચાર-શૂન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત હોય તેવાને તે હોય છે. કહ્યું છે કે-‘આભિગ્રહિક, અનાભિગ્રહિક આભિનિવેશિક, સાંશયિક અને અનાભોગ એમ મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. આંતર્યલોકો કહે છે—

‘મિથ્યાત્વ એ મહારોગ છે, મિથ્યાત્વ મહાઅધકાર, મિથ્યાત્વ મોટો શત્રુ છે, મિથ્યાત્વ મહા-વિષ છે, રોગ, અધકાર અને ઝેર જન્મની અંદર એક વખત દુઃખ આપનાર થાય, પરંતુ મિથ્યાત્વ રોગની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો હજારો ભવો સુધી તેની વેદના ભોગવવી પડે છે. ગાહ-મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલ ચિત્તાવાળા છવો તત્ત્વ અને અતત્ત્વનો ભેદ બાબુતા નથી. જે જન્મથી અધ હોય, તે કોઈ પણ વસ્તુની મનોહરતા કે અમનોહરતા સ્પષ્ટ રીતે કેવી રીતે બાણી શકે ?

હવે દેવ અને અદેવ, ગુરુ અને અગુરુ, તથા ધર્મ અને અધર્મનાં લક્ષણ બાબુવતા દેવનું સ્વરૂપ બાબુવે છે—

દેવનું સ્વરૂપ—

સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ-દોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાયૈવાદી ચ, દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥૪॥

સર્વજ્ઞ, રાગાદિ ૧૮ દોષોથી રહિત, ત્રણે લોકથી પૂજિત, યથાર્થ પદાર્થ સ્વરૂપ કહેનારા, એવા અર્હન્ અરિહંત પરમેશ્વર દેવ કહેવાય. દેવના દેવત્વ વિષયક ચાર અતિશયો વિચક્ષણ પુરુષો કહે છે. તે આ પ્રમાણે—૧ જ્ઞાનાતિશય, ૨ આપાયાપગમાતિશય ૩ પૂજાતિશય, અને ૪ વચનાતિશય. ‘તેમાં ‘સર્વજ્ઞ’ એ શબ્દ બાબુવીને સમજે છવ, અછવાદિ તત્ત્વને બાબુવા પણાથી જ્ઞાનાતિશયને કહે છે. પરંતુ પોતાનાં સ્વેલાં શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ વચન કહેનારા અન્ય દર્શનીઓની માફક નોંહ. ‘સર્વ’ બુજ્યો કે ન બુજો, માત્ર ઇષ્ટ તત્ત્વને દેખો, દરમાં કેટલી કીડીઓ છે, તેનું જ્ઞાન આપણને શું ઉપયોગી છે ? દૂર દેખો કે ન દેખો આપણને પ્રયોજન હોય, તેને જ દેખો દૂર દેખનારાને બે પ્રમાણભૂત ગણતા હો તો આ દૂર દેખનાર ગીધડાની ઉપાસના કરીએ.’

વિવક્ષિત એક ઇષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન સમજ પદાર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકતું નથી. દરેક ભાવો બીજા ભાવોની સાથે સાધારણ અને અસાધારણરૂપે સમજ જ્ઞાન વગર લક્ષણસહિત

અને તેથી વિપરીત અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપે એક પણ પદાર્થ જાણી શકાતો નથી. કહેલું છે કે-“જેણે સર્વ પ્રકારે એક ભાવ દેખ્યો છે, તેણે તત્ત્વથી સર્વે ભાવો (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ સર્વ ભાવો) જાણ્યા છે. જેણે સર્વે ભાવો સર્વ પ્રકારે દેખ્યા છે, તેણે તત્ત્વથી એક ભાવ દેખ્યો છે.”

‘જેણે રાગાદિ દોષ જિતેલા છે’ એમ કહેવા દ્વારા અપાયાપગમાતિશયને કહે છે. તેમાં આ વાત સર્વજન-પ્રસિદ્ધ છે કે રાગ-દ્વેષાદિકો તે આત્માને દૂષિત કરનારા હોવાથી દોષ: છે. પ્રતિપક્ષ સેવન કરવા દ્વારા ભગવંતે તેઓને જિતેલા છે, માટે ‘જિતરાગાદિદોષો’ એમ કહેલું છે. હંમેશાં રાગાદિ-રહિત કોઈ પુરુષ છે એમ કહેવું તે તો માત્ર વાણીવિલાસ છે. રાગાદિકને ન જિતેલા હોય એવા આપણા સરખાને દેવપણું નથી. ‘ત્રણે લોકથી પૂજાએલા’ એ વચનથી પૂજાતિશય કહે છે. કેટલાક ઠગાયેલા ભોળી બુદ્ધિવાળાની પૂજામાં હેવત્વ ન આવે. પરંતુ જ્યારે ચલાચમાન થયેલા આસનવાળા દેવો અને અસુરો, વિવિધ દેશભાષા બોલનારા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો, પરસ્પરનું જાતિવૈર છોડીને મૈત્રીભાવ પામેલા એવા તિર્થંચો સમવ-સરણમાં ‘હું પહેલો પહોંચ્યું, હું પ્રથમ જઉં’ એવી રીતે આવતા સેવા, અંજલિ, પૂજા, ગુણ-સ્તોત્રો, ધર્મદેશનારૂપ અમૃતનો આસ્વાદ કરતા લોકો વડે ભગવાન પૂજાય, ત્યારે તેમનું દેવપણું છે. ‘અથાસ્થિત અર્થ કહેનારા’ એ પદવડે વાણીનો અતિશય જણાવે છે. જે પદાર્થ જે સ્વરૂપે હોય એવા સફળત પદાર્થને કહેનારા માટે અર્થાર્થવાદી અમે સ્તુતિ કરતાં કહેલું છે “પક્ષપાત વિના પરીક્ષા કરતાં અમે બન્નેનું તુલના ન કરી શકાય તેવું પ્રતીતિ પૂર્વક જાણીએ છીએ-તમારું આ યથોચિત અર્થ-પ્રથન (અર્થયોગ્ય પદાર્થ-પ્રતિપાદન) અને બીજાઓના અસ્થાને નિર્બંધ રસ. અથવા-“તમારા પાદપીઠ આગળ સુરેન્દ્રના નમનને અવગણવામાં આવે અથવા બીજાઓની સંદેશ કરવામાં આવે, પરંતુ તમારા આ યથાસ્થિત વસ્તુના કથનને પર-પક્ષીઓ વડે કેવી રીતે અવગણી શકાશે ? સ્તુતિ કરાય, પૂજાય, અર્થવાળા દિવધાતુથી હેવ શબ્દ બને તે સામર્થ્યથી અહંન્ પરમેશ્વર જ હેવ છે, બીજા કોઈ હેવ હોઈ શકે નહિ. આર અતિશયવાળા હેવની ઉપાસના કરવા તેમનું શાસન સ્વીકારવા ધ્યાન ધરવા તેમને શરણે જવા અધિક્ષેપ (આઅહ) પૂર્વક ઉપદેશ આપે છે-

ધ્યાતવ્યોઽયમુપાસ્યોઽયમ્, અયં શરણમિષ્યતામ્ ।

અસ્યૈવ પ્રતિપત્તવ્યં, શાસનં ચેતનાઽસ્તિ ચેત્ ॥૬॥

આવા પ્રકારના અતિશયવાળા હેવનું પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત રૂપ ધ્યાનથી શ્રેણિક માફક ધ્યાન કરવું જોઈ એ શ્રેણિકરાજા મહાવીર ભગવંતના વર્ણ, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘચણ, યોત્રીશ અતિશયવાળા યોગ આદિ ગુણો દ્વારા તેમનું ધ્યાન કરતા હતા. તેના પ્રભાવથી તેમનાજ વર્ણ, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘચણ અને અતિશયયુક્ત આવતી ચોવીશીમાં પદનાભ તીર્થંકર થયો. આગળ અમે સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે, “તમે પહેલાં તનમય મનવાળા થઈ વીર-બિનનું ધ્યાન કરેલું છે, જેથી તમે નક્કી તેમના જેવાજ સ્વરૂપવાળા ભગવંત થવાના છો. અહો ! યોગનો પ્રભાવ કેવો છે ? આગમમાં પણ જણાવેલું છે કે, અરિહંત મહાવીર તીર્થંકર ભગ-વંત જેવા પ્રકારના શીલ સમાચારવાળા છે, ખરેખર તેના જ શીલ સમાચારવાળા પ્રભુ

પદ્મનાભ અરિહંત થશે સેવા કરવી, અંજલિ ભેડીને આ જ દેવ ઉપાસના કરવા લાયક છે, આપણે કરેલા કુષ્ટતની ગઢી, સુકૃતની અનુમોદના કરવા પૂર્વક આજ માત્ર દેવ ભવના ભયની પીડા દૂર કરનારા છે, એ પ્રમાણે તેમના જ શરણની અભિલાષા કરો. કહેલા લક્ષણવાળા દેવના શાસનની આજ્ઞાને સ્વીકાર કરવો, અતિશય વગરના પુરુષોએ પ્રરૂપેલાં બીજાં શાસનો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. બે તમારામાં ચેતના હોય તો પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા દેવનું ધ્યાન ધરો, તેની ઉપાસના કરો, તેને શરણે ભવ, તેનું શાસન સ્વીકારો. ચેતનાવાળાને કરેલો ઉપદેશ સફળ થાય છે, અચેતનાવાળા પ્રત્યે કરેલો ઉપદેશપ્રયાસ નિષ્ફળ ભય છે. કહ્યું છે કે—

‘અરણ્યમાં કરેલું’ રહન, મઠાના શરીરને માલીશ કરવું, શ્વાનપુત્રને સીધું કરવું, બહેરા પાસે સંગીત કરવું, સ્થલમાં કમળ રાપવું, ઉપર ભૂમિમાં લાંબાકાળ સુધી જળવૃષ્ટિ કરવી, અંધના મુખનું મંડન કરવા સમાન અજ્ઞાની જન પાસે ભાષણ નિષ્ફળ થાય છે. અદેવનું લક્ષણ કહે છે—

ये स्त्री-शस्त्राक्षसूत्रादि-रागाद्यङ्कलङ्किताः ।

निग्रहानुग्रहपरस्ते देवाः स्युर्न मुक्तये ॥૬॥

જેઓ સ્ત્રી, શસ્ત્ર, જપમાલાદિ રાગાદિ સૂત્રવનારાં ચિહ્નોવાળા છે, તથા વરદાન અને શ્રાપ આપનારા છે, તેવા મુક્તિ માટે થતા નથી.

સ્ત્રી એટલે કામિની, શસ્ત્ર ત્રિશૂલાદિવાળા, જપમાલા આદિથી નાટક, અટ્ટહાસ્ય કરનારા હોય. રાગ-દ્વેષ-મોહને સૂચન કરનાર, સ્ત્રી એ રાગ સૂચવનાર છે, શસ્ત્ર દ્વેષનું ચિહ્ન છે, જપ-માલા અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે. વીતરાગ હોય તે સ્ત્રીના સંગવાળા ન હોય. દ્વેષ વગરના હોય તે શસ્ત્ર શા માટે ધારણ કરે ? અજ્ઞાન-રહિત હોય તે વિસ્મૃતિનાં ચિહ્નસ્વરૂપ જપમાળા શા માટે રાખે ? રાગ, દ્વેષ અને મોહ વડે જ સર્વ દોષો એકઠા થાય છે. સર્વ દોષોનું મૂળ હોય તો તે ત્રણજ છે, નિઝહ એટલે વધ-અંધન કરવું, અનુઝહ એટલે વરદાન આપવું, તે કરવામાં તત્પર, નિઝહ અને અનુઝહ કરવા, તે ત્રણ રાગ-દ્વેષનાં ચિહ્નો છે. જે આવા પ્રકારના હોય, તે મુક્તિ માટે કારણભૂત બનતા નથી. ક્રીડા કરનારા પ્રેત, પિશાચાદિકની માફક દેવત્વમાત્રને નિવારી શકાતું નથી. ૬ મુક્તિના કારણનો અભાવ પ્રગટ કરે છે.

नाट्याद्दहाससंगीताद्युपप्लवचिसंस्थुलाः ।

लम्भयेयुः पदं शान्तं, प्रपन्नान् प्राणिनः कथम् ? ॥૭॥

નાટક, નૃત્ય અટ્ટહાસ્ય, સંગીત આદિ રાગવાળા કાર્યથી અસ્થિર ચિત્તવાળા તેઓ બીજા પ્રાણીઓને શાન્તપદ સ્વરૂપ મુક્તિસ્થાનને કેવી રીતે પમાડી શકે ?

અહિં સમગ્ર સાંસારિક આળ બળ વગરનું મુક્તિ કેવળજ્ઞાન વિગેરે શબ્દથી સમજી શકાય તેવું શાન્તપદ મોક્ષ નાટક, નૃત્ય અટ્ટહાસ્ય, સંગીત આદિ સાંસારિક ઉપાધિથી ડામાડોળ ચિત્ત-વૃત્તિવાળા દેવો આશ્રિત વર્ગને તે કેવી રીતે પમાડી શકે ? એરડાનું ઝાડ કલ્પવૃક્ષની બરાબરી કરી શકે નહિ. તેથી રાગ-દ્વેષ-મોહના દોષથી રહિત એવા બિન એકજ મુક્તિ માટે થાય છે. પરંતુ દોષોથી દૂષિત થએલા બીજા દેવો મુક્તિમાટે થતા નથી. અહિં તે માટે ઉપયોગી કેટલાક શ્લોકો જણાવે છે—

ગોટી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરનાર હોવાથી સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં પણ ઉત્તરતી કક્ષાના શંકર, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સર્વજ્ઞ કે રાગ વગરના નથી. સ્ત્રીના સંગ કામ, હથીયાર સંગ્રહ દ્વેષ, જપમાળા અજ્ઞાન, અને કમંડળ અશૌચનું સ્થાન કરે છે. રુદ્રને ગૌરી, બૃહસ્પતિને તારા, બ્રહ્માને સાવિત્રી, શ્રીકૃષ્ણને લક્ષ્મી, ઇન્દ્રને શચી, સૂર્યને રત્નાદેવી, ચંદ્રને દક્ષગુપ્તી રાહિણી, અગ્નિને સ્વાહા, કામદેવને રતિ, યમદેવને ધૂમ્રાણી, આમ દેવોને સ્ત્રીઓનો સંગ પ્રગટ છે. વળી દરેક પાસે શસ્ત્ર અને હથીયારો છે. તેમજ દરેકમાં મોહનો વિલાસ હોવાથી દેવપણાનો સંદેહ છે. તેઓ દેવપદવીને સ્પર્શતા નથી. અજ્ઞાનતાથી શૂન્યતા કહેનારા બુદ્ધમાં પણ દેવપણું ઘટતું નથી, શૂન્યત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયા પછી શૂન્યવાદની કથા કરતી નકામી છે. વળી પ્રમાણ હોતો છતે પ્રમાણ વિના પરની પણ શૂન્યસિદ્ધિ થઈ શકે નહિ, તો પોતાના પક્ષની તો સિદ્ધિ શી રીતે થઈ શકે ? બુદ્ધ સર્વ ભાવોમાં ક્ષણિકતા માનવાવાળા છે, તો સાધકને દ્વન સાથે સંબંધ કેવી રીતે બેઠાય ? ક્ષણિકવાદીઓને વધ કરનાર હિંસાનો હેતુ કેવી રીતે થાય ? તેમ તેની સ્મૃતિ તેને યોગભાવનારી તથા વ્યવહાર કરનારી કેમ થાય ? કૃમિ આદિશ્લેષથી ભરેલી પોતાની કાયાને વાઘણને સોંપી હેતા, દેય-અદેયના વિવેક-શૂન્ય એવા બુદ્ધની હયા પણ કેવી વિચિત્ર છે ? વળી પોતાના જન્મ વખતે જ પોતાની માતાનું ઉદર ચીરનાર તથા માંસ ખાવાનો ઉપદેશ આપનાર એવા બુદ્ધને હયા કેવી રીતે કહી શકાય ? વળી જે પ્રકૃતિના ધર્મને નિરર્થક-પણે જ્ઞાન કહે છે, તેમજ નિશુલ્ક, નિષિદ્ધ અને મૂઠ એવા કપિલને દેવ કેવી રીતે મનાય ? સર્વ દોષોના આશ્રય સમાન ગણપતિ, સ્કંદ-કાર્તિકેયસ્વામી, પવન વગેરેને દેવો કેવી રીતે કહી શકાય ? વળી જે ગાય પશુ છે, વિષ્ટા ખાનારી પોતાના જ પુત્ર સાથે મૈથુન સેવે છે, અને શિંગડાઓથી જંતુઓનો ઘાત કરે છે, તેને વંદન કેમ કરાય ? દંધ આપનાર છે, માટે બે વંદનીય ગણે, તો ભેંશ નમન કરવા યોગ્ય કેમ નહિ ? ભેંશ કરતાં ગાયમાં કંઈપણ વિશેષતા નથી. વળી બે ગાયને દરેક વીર્ય, ઋષિ અને દેવોનું સ્થાનક માનતા હો, તો પછી તેને વેચે છે, દોહો છે, અને હણે છે કેમ ? વળી જેઓએ સાંગેલા, ખાણીયા, ચૂલો, ઉંખરો, પીપળો, જળ, લિંબડો આક્રંડોએ વગેરેને દેવસ્વરૂપે જેઓએ કહેલા છે, તેમાંથી કોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે ? વીતરાગસ્તોત્રમાં પણ અમે કહ્યું છેઃ-“ઉદર અને ઉપસ્ય-ઈન્દ્રિયવર્ગથી વિહંમિત થએલા દેવોથી કૃતકૃત્ય બનેલા અન્ય દેવાસ્તિકો-અમે દેવને માનનારા છીએ-એવી બુદ્ધિ ધારણ કરનારા કુતીર્યિકો-આપના જેવાનો અપલાપ કરે છે એ-ખરેખર દુઃખનો વિષય છે.”

શુરુતું લક્ષણ કહે છેઃ—

શુરુતું સ્વરૂપ—

મહાવ્રતધરા, ધીરા, મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્યા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥૮॥

મહાવ્રત ધારણ કરનારા, ઉપસર્ગો અને પરિપહોમાં ધૈર્ય ધારણ કરનારા, ભિક્ષાભાત્રથી આશ્રવિકા નલાવનારા સામાયિક ચારિત્રમાં રહેલા, શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગનો ધર્મોપદેશ આપનારા શુરુઓ માનેલા છે.

અહિંસાદિક મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર, આપત્તિકાળમાં ઉપસર્ગ કે પરિપહમાં પણ કાયસ્તા વગર અખંડિત મહાવ્રતને ટકાવી રાખનારા, મૂળશુલ્કધારીપણું જણાવીને ઉત્તરશુલ્ક-ધારી-

પણ જણાવવા કહે છે કે અન્ન, પાન, ધર્મોપકરણ માત્ર લોકોની પાસેથી મેળવી શિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ ચલાવનારા. નહિ કે ધન, ધાન્ય, સોનું, ગામ કે નગરાદિકનો પરિગ્રહ સંબંધનાર. મૂલ્યુશુ અને ઉત્તરગુણ ધારણ કરવામાં કારણભૂત ગુણને જણાવતા કહે છે કે, સામાયિક ચારિત્રમાં રહેલા. સામાયિકમાં રહેલા હોય તે મૂલ્યુશુ અને ઉત્તરગુણ લેદવાળું ચારિત્ર પાળવા સમર્થ થઈ શકે છે. આ સર્વ મુનિઓનું સાધારણ લક્ષણ છે. ગુરુનું અસાધારણ લક્ષણ કહે છે, સંવર-નિર્જરા સ્વરૂપ અગર સાધુ-શ્રાવક-સ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા; અભિધાન-ચિંતામણિમાં અમે કહેલું છે કે—‘ગુરુ એમને કહેવાય, જેઓ ધર્મનો ઉપદેશ આપે.’ સફળતા શાસ્ત્રના અર્થને જેઓ કહે, તે ગુરુઓ. ૮. હવે અગુરુનું લક્ષણ કહે છે—

સર્વાભિલાષિણઃ સર્વમોજિનઃ સપરિગ્રહાઃ ।

અબ્રહ્મચારિણો મિથ્યોપદેશા ગુરવો ન તુ ॥૧૧॥

સર્વની અભિલાષા કરનારા, સર્વ પ્રકારના ભોજન કરનારા, સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહવાળા, તેથી જ અબ્રહ્મચારી. ખોટો ઉપદેશ દેનારાઓને ગુરુ માન્યા નથી.

ઉપદેશ કરવા યોગ્યતાં સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, ક્ષેત્ર, મકાન, ચોપગાં જનવર વગેરે સર્વની અભિલાષા કરવાના સ્વભાવવાળા. તથા મદિરા, મધ, માંસ, અન્નતકાય વગેરે ખાવાની દેવવાળા હોવાથી સર્વપ્રકારનું ભોજન કરનારા, પુત્ર, સ્ત્રી, આદિના પરિગ્રહવાળા, તે કારણે અબ્રહ્મચારી, આ મહાદોષ હોવાથી અબ્રહ્મચારી વિશેષણ બુદ્ધ જણાવ્યું. અગુરુપણાનું અસાધારણ કારણ કહે છે—ખોટો ધર્મોપદેશ આપનારા, આપ પુરુષના ઉપદેશથી રહિત ધર્મોપદેશ હોય, તે ધર્મનો ઉપદેશ ન કહેવાય. આવા હોય તે, ગુરુ ન કહેવાય. ૯

શંકા કરી કે ધર્મોપદેશ આપે છે, તો તેમનું ગુરુપણું છે, નિષ્પરિગ્રહત્વ આદિ ગુણોની ગવેષણા કરવાની શી જરૂર ? તેનું સમાધાન આપતાં જણાવે છે—

પરિગ્રહારમ્મમગ્નાસ્તારયેયુઃ કથં પરાન્ ? ।

સ્વયં દરિદ્રો ન પરમીશ્વરીર્કર્તુમીશ્વરઃ ॥૧૦॥

પરિગ્રહ અને આરંભમાં રૂબી ગએલાઓ બીજને કેવી રીતે તારી શકે ? પોતે દરિદ્ર હોય, તે બીજને શ્રીમંત બનાવી શકતો નથી.

સ્ત્રી આદિનો પરિગ્રહ, જનુઓની હિંસાનું કારણ થનારા આરંભ, સર્વની અભિલાષા રાખનારા, સર્વ ભોજન કરનારા હોવાથી, ભવ-સમુદ્રમાં રૂબી ગયેલા હોય, તે બીજને ભવ-સમુદ્રમાંથી તારવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બને ? ૧૦. હવે ધર્મનું લક્ષણ કહે છે—

ધર્મનું સ્વરૂપ

દુર્ગતિપ્રપતત્પ્રાણિ-ધારણાદ્ ધર્મ ઉચ્યતે ।

સંયમાદિર્દશવિધઃ, સર્વજ્ઞોક્તો વિમુક્તયે ॥૧૧॥

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખનારા હોવાથી ધર્મ કહેવાય અને તે સર્વજ્ઞોએ કહેલ સંયમ આદિ દશપ્રકારનો છે.

નરક, તિથ્ય સ્વરૂપ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરી રાખનાર હોવાથી ધર્મ કહેવાય. આ શબ્દાર્થ કહ્યો, અને ધર્મનું લક્ષણ પણ આ જ છે. મનુષ્ય, દેવ અને મોક્ષ-સ્થાનમાં પ્રાણીઓને સ્થાપન કરે, તે નિરુક્તાર્થથી ધર્મ. કહ્યું છે કે-“દુર્ગતિમાં પડતા જંતુઓને ધારી રાખે અને તેઓને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપન કરે, તેથી તેને ધર્મ કહેલો છે.” તે તો આગળ કહીશું તેવો સંયમઆદિ દસપ્રકારવાળો છે, તે સર્વજ્ઞે કહેલ હોવાથી મુક્તિ માટે થાય છે. બીજા દેવતાઓનું અસર્વજ્ઞપણું હોવાથી તેમનું કથન પ્રમાણભૂત ન ગણાય. ૧૧

અહિં વાતી શંકા કરે છે કે, સર્વજ્ઞે કહેલાં વચનનો અભાવ હોવા છતાં પુરુષ વિના કહેલા વેદવાક્યરૂપ ધર્મનું પ્રમાણપણું હો. કહ્યું છે કે, ગ્રેરણા-ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ, સૂક્ષ્મ, મોટા આંતરે રહેલા દૂરના પદાર્થોને જાણવા માટે સમર્થ બની શકે છે, પણ ઇન્દ્રિયો કંઈ જાણવા સમર્થ નથી. ગ્રેરણા-વૈદિકધર્મ અપૌરુષેય હોવાથી પુરુષસંબંધી દોષોનો તેમાં પ્રવેશ નથી, તેથી તે પ્રમાણભૂત જ છે. કહ્યું છે કે, જિહ્વાનારને આધીન શબ્દ હોય, તેમાં દોષ થવાપણું છે, કેઈ વખત ગુણવાન વક્તાથી પણ દોષનો અભાવ થાય છે. તેવા ગુણોથી રહિત હોય, તેમના શબ્દમાં દોષ સંક્રાન્ત થવાનો સંભવ હોવાથી. અથવા વક્તાના અભાવમાં આશ્રય વગરના દોષો રહી શકતા નથી. વળી દોષો છે, અગર નથી, તે પુરુષના વચનોમાં સંભવે છે, વેદમાં કતાનો અભાવ હોવાથી દોષ થવાની અમને બિલકુલ શંકા નથી. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે-

અપૌરુષેયં વચનમસન્મચિ ભવેદ્ યદિ ।

ન પ્રમાણં ભવેદ્ વાચાં, જ્ઞાસાધીના પ્રમાણતા ॥૧૨॥

પુરુષ વગરનું વચન અસંભવિ ગણાય, અને કદાચ હોય તો તે પ્રમાણ નથી, કારણ કે વચનોની પ્રમાણતા યથાર્થ વક્તા-આપ્તપુરુષને આધીન છે.

પુરુષવડે જોલાએલ તે પુરુષસંબંધી વચન, તે નહિં તે અપૌરુષેય વચન. કંઈ વગેરે સ્થાન, કરણ, અભિધાત પૂર્વક જોલાય, તે વચન. અપૌરુષેય વચન તેથી પસ્પર વિરુદ્ધ છે. આકાશમાં ત્રસરેણુ માફક વચનનો સંભવ નથી. તેમજ અમૂર્તનું અદર્શન કહેવું યુક્ત નથી, પ્રમાણ ન હોવાથી. ચપટી વગાડવા રૂપ શબ્દ-શ્રવણને જ પ્રમાણ ગણતા હો તો, ને ઠીક નથી. કારણકે તેમ માનવામાં પણ તેની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. તાળી પાડવી, ચપટી વગાડવી તે રીતે શબ્દની ઉત્પત્તિ માનવામાં તો ઉલટો અપૌરુષેયપણાનો દોષ આવે છે એક શબ્દ માટે કંઈસ્થાન, કરણ, અભિધાતની જરૂર જણાઈ, ત્યારે તેના જેવા બીજા શબ્દો પ્રગટ કરવા માટે પણ સ્થાનાહિની જરૂર પડે. બીજા વ્યંજ્યોમાં તે જોવામાં ન આવતી હોવાથી, શબ્દોની પ્રતિનિયત વ્યંજક વ્યંજ્યતા નથી.

વળી ગૃહસ્થે ઘરમાં દહિંની મટકી જોવા માટે દીપક પ્રગટાવ્યો, તે વડે કરીને તેના સરખા પુડલાને પણ તે દેખાડે છે. તેથી આ રીતે વચનની અપૌરુષેયતા સંભવતી નથી. વળી જો અપ્રા-માણિકપણની ટેવના બદથી આકાશાદિ માફક શબ્દની અપૌરુષેયતા માનીએ, તો પણ તે પ્રમાણ નથી. કારણ કે, પ્રામાણિક-આપ્તપુરુષના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી પ્રમાણભૂત ગણાય, તે સિવાયની પ્રમાણ ન ગણાય. કારણ કે ‘શબ્દમાં ગુણની ઉત્પત્તિ તો કહેનારને આધીન હોય

છે, પણ દોષયુક્ત જોલનારથી તો ગુણનો અભાવ છે. તે દોષોથી રહિતના શબ્દમાં તો સંક્રાન્તિનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તેવા શબ્દોની પ્રતીતિ થતી નથી, અથવા કહેનાર ન હોવાથી આશ્રય વગર ગુણો રહી શકતા નથી. વળી આ વચનોમાં ગુણો છે કે નથી, તે પણ પૌરુષેય વચનોમાં નક્કી કરી શકાય છે, વેદમાં તો ક્તોનો અભાવ હોવાથી તેમાં ગુણો છે—એવી અમને શંકા પણ થતી નથી.” ૧૨

એ પ્રમાણે અપૌરુષેય વચન—કથનની અસંભાવના વગેરે વડે તેનો અભાવ જણાવીને અસર્વજ્ઞ પુરુષે કહેલા ધર્મતુ’ અપ્રામાણિકપણું જણાવે છે—

મિથ્યાદષ્ટિભિરામ્નાતો, હિંસાચૈઃ કલુષીકૃતઃ ।

સ ધર્મ ઇતિ વિત્તોઽપિ, મવન્નમણકારણમ્ ॥૧૩॥

મિથ્યાદષ્ટિઓએ પ્રવર્તોવેલો, હિંસાદિક વડે કલુષિત કરેલો ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામવા છતાં તે ભવ-જન્યના કારણ સ્વરૂપ સમજવો.

હરિ, મહાદેવ, બ્રહ્મા, કૃપિલ, છુદ્ધ વગેરે મિથ્યાદષ્ટિઓએ પ્રવર્તોવેલ, જેને લોળી છુદ્ધિ વાળાઓએ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ તે તો ભવ-જન્યનું કારણ હોવાથી અધર્મ જ છે. કેવી રીતે ? તે કહે છે, હિંસા વગેરેથી દૂષિત બનાવ્યો છે. મિથ્યાદષ્ટિએ બનાવેલાં શાસ્ત્રો હિંસા-દિકે દોષોથી દૂષિત છે. ૧૩. હવે અદેવ, અગુરુ અને અધર્મના તિરસ્કાર પૂર્વક ખંડન કરે છે—

સરાગોઽપિ હિ દેવશ્ચેદ્, ગુરુરબ્રહ્મચાર્યપિ ।

કૃપાહીનોઽપિ ધર્મઃ સ્યાત્, કષ્ટં નષ્ટં હૃહા ! જગત્ ॥૧૪॥

જો સરાગી દેવ હોય, અબ્રહ્મચારી પણ ગુરુ હોય અને જો દયાહીન પણ ધર્મ હોય, તો તો પછી ખેદની વાત છે કે આ જગત્ વિનાશ પામ્યું છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહવાળા દેવ, પ્રાણુતિપાત વગેરે પાંચ મહાપાપો સેવનારા ગુરુ હોય, મૂલ અને ઉત્તરગુણથી રહિત જો ધર્મ હોય તો, અમને પારાવાર ખેદ અને અફસોસ થાય છે કે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ વગરનું દુર્ગતિ ગમન કરનાર જગત્ વિનાશ પામ્યું છે કહેલું છે કે— “હે સપિ ! જો દેવ રાગી હોય, દેવી દેવ હોય, દેવ શૂન્ય પણ હોય, મદિરાપાનમાં ધર્મ હોય, માંસમાં ધર્મ હોય, જીવહિંસામાં ધર્મ હોય ગુરુઓ વિષયોમાં રક્ત, કામમાં મત્ત અને ક્રાન્તામાં આસક્ત બનેલા હોય; તેવા પણ વળી પૂજ્ય ગણાતા હોય તો ખેદની વાત છે કે આમ—તેમ ગમે-તેમ વર્તતા લોકો વિનાશ માર્ગે જઈ રહેલા છે. ૧૪.

આ પ્રમાણે અદેવ, અગુરુ, અધર્મના પરિહાર-પૂર્વક દેવ, ગુરુ અને ધર્મની પ્રતીતિ સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વની સુંદર વ્યવસ્થા સમજાવી. તે શુભ આત્મ-પરિણામરૂપ છે, આપણા સરખાને પરોક્ષ, માત્ર તેનાં ચિહ્નો દ્વારા જાણી શકાય છે, તે જણાવવા કહે છે—

શમ-સંવેગ-નિવૈદાનુકમ્પાઽઽસ્તિક્વલક્ષણૈઃ ।

લક્ષણૈઃ પન્નમિઃ સમ્યક્, સમ્યક્ત્વસુપલક્ષ્યતે ॥૧૫॥

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અતુકંપા અને આસ્તિક્ય સ્વરૂપ પાંચ લક્ષણો વડે સમ્યક્ત્વ બરાબર ઓળખી શકાય છે.

ખીબા આત્મામાં રહેલું અગર આપણા આત્મામાં રહેલું પરોક્ષ પણ સમ્યક્ત્વ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અતુકંપા અને આસ્તિક્ય સ્વરૂપ પાંચ લિંગોથી બાણી શકાય છે.

૧ શમ—એટલે પ્રશમ અર્થાત્ ક્રૂર અનંતાતુભંધી કષાયોનો અતુલ્ય, તે સ્વભાવથી અથવા કષાય-પરિણતિનાં કડવાં ફલ જોવાથી કષાયોની ઉદયાવસ્થા રોકે. કહ્યું છે કે-‘કર્મ-પ્રકૃતિઓના અશુભ વિપાકો બાણીને આત્માનો ઉપશમભાવ કેળવીને હંમેશાં અપરાધ કરનાર ઉપર પણ કોપ ન કરે. કેટલાક વળી ક્રોધ-ખજવાળ અને વિષય-તૃષ્ણાના ઉપશમને શમ કહે છે. સમ્યક્-દર્શન પામેલો અને સાધુઓની સેવા કરનાર ક્રોધ ખજવાળ અને વિષયતૃષ્ણાવાળો કેવી રીતે બને ? બીજી બાબુ એ બંનેના ઉપશમને શમ કહીશું, તો પછી અપરાધી અને નિરપરાધી ઉપર ક્રોધ કરનાર કૃષ્ણ અને શ્રેષ્ઠિક જેઓ વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખજવાળવાળા છે, તેઓને શમ કેવી રીતે માની શકાય ? શમના અભાવમાં સમ્યક્ત્વ ન માનવું ? એમ નહિં હુહારની ભૂમીમાં ધૂમાડા વગરનો રાખથી ઢંકાએલ અગ્નિ હોય છે, તે અગ્નિમાં લગાર પણ ધૂમાડો હોતો નથી. તે સંબંધી નિયમ એવા પ્રકારનો છે કે, ચિત્ત-લિંગની પરીક્ષા ચોક્કસ કરી હોય તો, લિંગી અવશ્ય હોય જ. કહ્યું છે કે- ‘ચિત્ત હોય તો ચિત્તવાળો અવશ્ય હોય જ. અને ચિત્તવાળામાં ચિત્તની ભજના સમજવી.’ જેમ કે ધૂમ ચિત્ત હોય, ત્યાં ધૂમ ચિત્તવાળો અગ્નિ હોય જ, પણ લાલ અંગારાવાળો એકલો અગ્નિ ધૂમાડા વગરનો હોય, ત્યાં ધૂમ ચિત્ત હોવાનો નિયમ નથી. લિંગ-લિંગીનો સંબંધ નિયમના વિપરીતમાં હોય છે. કૃષ્ણ, શ્રેષ્ઠિકને સંબલન કષાયના ઉદયથી ક્રોધખજવાળ અને વિષયતૃષ્ણા થયેલ છે. સંબલન એવા કષાયો પણ તીવ્રપણાથી અનંતાતુભંધી સરખા વિપાકવાળા હોય છે. આ સ્પષ્ટ હકીકત છે.

૨ સંવેગ—એટલે મોક્ષની જ અભિલાષા. સમ્યક્દષ્ટિ આત્મા રાજાનાં અને ઈન્દ્રનાં વિષય-સુખોને દુઃખ-મિશ્રિત હોવાથી દુઃખસ્વરૂપ માનનારો અને મોક્ષસુખને જ સુખસ્વરૂપ માનનારો અને અભિલાષા કરનારો હોય છે. કહ્યું છે કે—

“મનુષ્યોનાં અને ઈન્દ્રનાં સુખને ભાવથી દુઃખ માનતો સંવેગથી મોક્ષ સિવાય બીજી કોઈ પ્રાર્થના કરતો નથી.”

૩ નિર્વેદ—એટલે ભવનો કંટાળો. સમ્યક્દર્શની આત્મા દુઃખ અને દુર્ગતિથી ગહન સ્વરૂપ ભવરૂપી કેદખાનામાં કર્મરૂપી દંડપાશિકો વડે તેવી તેવી કદર્થનાઓ સહન કરતો તેનો પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ મમત્વ રહિત બનેલો દુઃખથી કંટાળાવાળો થાય છે. નારકી, તિર્થંક, નર અને અમરભવમાં પરલોકની સાધના કર્યો વગર મમત્વના ઝેરના વેગરહિત નિર્વેદથી દુઃખ અતુલવતો રહે છે. કેટલાક આચાર્યો સંવેગ અને નિર્વેદના અર્થો વિપરીત કરે છે; સંવેગ એટલે ભવનો વૈરાગ્ય અને નિર્વેદ એટલે મોક્ષાભિલાષ.

૪ અતુકંપા—એટલે દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર આ મારો સંબંધી છે, એવા પ્રકારના પક્ષપાત-રહિત બની દુઃખીના દુઃખને નાશ કરવાની ઈચ્છા. પક્ષપાતથી કનુષ્ઠા તો વાધ, સિંહ વગેરેને પણ ચોતાનાં બચ્ચાં ઉપર હોય છે. તે અતુકંપા દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે લેહવાળી છે. દ્રવ્યથી

અનુકંપા તે કહેવાય કે, પોતાની શક્તિ હોય તો સામાના દુઃખનો પ્રતિકાર કરી દુઃખ દૂર કરવું. અને ભાવથી-કોમળ હૃદયથી. જે માટે કહ્યું છે, ભયંકર ભવ-સસુદ્રમાં દુઃખ અનુભવતા જીવસમૂહને દેખી પક્ષપાત વગરની બંને પ્રકારની અનુકંપા પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર કરવી.

૫ આસ્તિક્ય-જીવ, દેવલોક, નારકી, પરલોક, કર્મ, તેનાં ફળ એ વગેરે છે-એવા પ્રકારની જેની મતિ છે, તે આસ્તિક, તેનો ભાવો કે કર્મ તે આસ્તિક્ય. બીજા ધર્મનાં તત્ત્વ સ્વરૂપ સાંભળવા છતાં પણ બીજા ધર્મની અભિલાષા ન થાય. જીવનો ધર્મ સમ્યક્ત્વ પરોક્ષ હોવા છતાં પણ આસ્તિક્યથી જોળાઈ શકાય છે. તેવા સમ્યક્ત્વવાળો આસ્તિક કહેવાય છે. 'જિનેન્દ્ર-શેષે જે પ્રરૂપેણ' છે, તે જ સત્ય અને શંકા વગરનું છે-એવા શુભ પરિણામવાળો. અને કાંક્ષાદિ દોષથી રહિત હોય, તે સમ્યક્ત્વી ગણાવેલો છે. વળી કેટલાંક આચાર્ય શમ આદિ લિંગોની વ્યાખ્યા નુઘી રીતે કરે છે. સારી રીતે પરીક્ષા કરેલ વક્તાના રચેલા આગમોનાં તત્ત્વોમાં આશ્ચર્ય રાખી મિથ્યા અભિનિવેશનો ઉપશમ કરવો, તે શમ. તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. જે અતત્ત્વનો ત્યાગ કરી તત્ત્વને પામેલો છે, તે સમ્યગ્દર્શનવાળો છે. સંવેગ એટલે ભયથી જિન-પ્રવચનને અનુસરનાર અને તેની શ્રદ્ધા કરનાર. નરકોમા શારીરિક, માનસિક, શીત અને ઉષ્ણાદિકથી થએલ વેદના, સક્રિલષ્ટ પરિણામવાળા પરમાધારીઓ અને પૂર્વભવના વેરવાળા બીજા નારકીઓ પરસ્પર ઉઘીરણ કરતા અનુભવાતી વેદનાઓ. તિર્થંચગતિમાં ભાર જીયકવાનું, પરાધીનતા, લાકડી, આયુકના માર ગાવા મનુષ્યોમાં દરિદ્રતા, દુર્ભગતા, રોગ વગેરે વિટંબણા દેખીને તેનાથી ભય પામેલા, તેની શાતિના ઉપાયભૂત ધર્માનુષ્ઠાન કરતા એવાનું સમ્યગ્દર્શન જણાય છે અથવા આને સમ્યગ્દર્શન વર્તે છે. નિર્વેદ એટલે વિષયમાં અનાસક્તિ, જેમ કે 'આ લોકમાં જીવોને દુરંત કામભોગમાં આસક્તિ, તે અનેક ઉપદ્રવ-ફળવાળી છે અને પરલોકમાં પણ અતિકટુક તરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય જન્મ ફલને આપનાર છે, માટે આ કામભોગોથી સમુત્ત'. આ છોડવા લાયક જ છે.' આવા પ્રકારના નિર્વેદથી પણ આને સમ્યગ્દર્શન છે-એમ નક્કી કરી શકાય છે. અનુકંપા એટલે કૃપા, જેમ કે સર્વ જીવો સુખતા અર્થે અને દુઃખથી દૂર ભાગનારા છે, માટે મારે તેમને પીડા ન કરવી; આથી પણ આનામાં સમ્યગ્દર્શન છે-એમ સમજી શકાય છે. જિનેન્દ્રના પ્રવચનમાં ઉપદેશોદા અતીન્દ્રિય એવા જીવ, કર્મ, પરલોક, પુણ્ય, પાપ આદિક ભાવો નક્કી છે જ-એવા પરિણામ હોય તે આસ્તિક્ય. આ આસ્તિક્ય વડે કરીને પણ આ સમ્યગ્દર્શનવાળો છે-એમ નિર્ણય કરી શકાય છે. ૧૫. સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લિંગો કહીને હવે તેનાં ભૂષણો જણાવે છે—

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂષણો

સ્થૈર્ય પ્રમાવના ભક્તિઃ, કૌશલં જિનશાસને ।

તીર્થસેવા ચ પજ્ઞાસ્ય, ભૂષણાનિ પ્રચક્ષતે ॥૧૬॥

૧ જિનેશાસનમાં સ્થિરતા, તેની ૨ પ્રમાવના, ૩ ભક્તિ, તેમાં ૪ કુશળતા, તેમ જ ૫ તીર્થસેવા. આ પાંચ સમ્યક્ત્વના ભૂષણો કહેલાં છે.

જેનાથી શેષા કરાય, તે ભૂષણો કહેવાય. આ જિનશાસનને શેષાભાવનાર પાંચ ભૂષણો કહેલાં છે. જૈનધર્મ સંબંધી જે સ્થિરતા, બીજા ચલાયમાન ચિત્તવાળા થયા હોય, તેને પણ

સ્થિર બનાવવા, બીજા અન્ય દર્શનીઓની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ કે ચમત્કાર દેખીને પણ જિનશાસન પ્રત્યે નિષ્પ્રકૃપતા જૈનશાસન ન પામેલાઓને જૈનેન્દ્રશાસનની પ્રભાવના દ્વારા તેઓ પણ આ શાસન પ્રત્યે અનુરાગવાળા થાય, તેવા પ્રકારનાં નિમિત્તોથી તેમને પ્રભાવિત કરવા રૂપ પ્રભાવના. તે આઠ પ્રકારની છે. ૧ પ્રવચની, ૨ ધર્મકથી, ૩ વાદી, ૪ નૈમિત્તિક, ૫ તપસ્વી, ૬ વિદ્યાવાળા, ૭ સિદ્ધ, અને ૮ કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે તેમાં પ્રથમ પ્રવચની તે કહેવાય, કે જે દ્વાદશાંગી રૂપ પ્રવચન અથવા ગણિપિટક એવા અતિશયવાળા જ્ઞાનને ધારણ કરનાર, તેને યુગપ્રધાનાગમ પણ કહી શકાય. જેને ધર્મોપદેશ આપવાની સુંદર શક્તિ હોય જેની મધુર વાણીથી અનેકને ધર્મના પ્રતિબોધ થાય, તે બીજા ધર્મકથી. વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સલાપતિ લક્ષણવાળી ચતુરંગી સભામાં પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરી પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવાના સામર્થ્યવાળો ત્રીજો વાદી. ત્રણેકાળ સંબંધી લાસાલાસને જણાવનાર નિમિત્તશાસ્ત્ર લખેલા હોય, તે ચોથો નૈમિત્તિક. અઠમઆદિ વિકૃષ્ટ-કઠોર તપ કરનાર પાંચમો તપસ્વી પ્રસ્રિ, રોહિણી આદિ વિદ્યાદેવીઓ જેમાં સહાય કરનાર હોય તેવી પ્રસ્રિ, રોહિણી વિદ્યાવાળો, તે છઠ્ઠો અજન. પાદલેપ, તિલક કરવાની શુટિકા, સમગ્ર લોકોને આકર્ષણ કરવાની, આશ્ચર્ય પમાડવાની તથા વૈકલ્પિક લગ્નિ વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય, તે સાતમો સિદ્ધ. ગદ્ય-પદ્યાદિ વર્ણનાત્મક પ્રબંધો કે કાવ્યોની રચના કરનાર આઠમો કવિ. આ પ્રવચની આદિ આઠ પ્રકારે ભગવંતના શાસનની પોતાની શક્તિ અનુસાર, દેશ-કાળાદિકને અનુરૂપ સહાય કરનાર પ્રભાવક, તેઓનું કર્મ તે પ્રભાવના બીજું ભૂષણ. ભક્તિ-વિનય, વૈયાવૃત્ય કરવા રૂપ, સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર દ્વારા શુણ્યાધિકને વિષે, આવે ત્યારે ઉભા થવું, સામે જવું, મસ્તકે અજલિ કરવી, પોતે આસન આપવું, શુણ્યાધિકે આસન સ્વીકાર્યા પછી પોતે આસન ઝડપણ કરવું. વંદના, પચુંપાસના, અનુગમન-પાછળ ચાલવું, આઠ પ્રકારનાં કર્મને દૂર કરનાર હોવાથી આઠ પ્રકારનો ઉપચાર કરવા રૂપ વિનય કરવો. વેથાવચ્ચ-આચ્ચાર્ચ, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, નવીન સાધુ, માંદો, કુલ, ગણ, સંઘ, સાધુ સમનોજ એટલે મનોહર જ્ઞાનાદિકવાળા. કહેલા દર્શને અજ્ઞ, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર ઉપાશ્રય, પાટ-પાટલા-પાટીયાં, સંસ્તારક વગેરે ધર્મનાં સાધનો આપવાં, સેવા, ઔષધિ આપવી, મુશકેલીવાળા માર્ગમાં સહાયક બનવું, ઉપસર્ગ-નિવારણરૂપ વૈયાવૃત્ય કરવું. જિનશાસનના વિષયમાં નિપુણતાવાળા બનવું, જેમ અનાયદેશવાસી આર્દ્રકુમારને શ્રેણિકપુત્ર અભયકુમારે કુશળતાથી પ્રતિબોધ કર્યો. નદી આદિ સુખપૂર્વક ઉતરવા માટે જેમ ઘાટ હોય, તેમ સંસાર પાર પામવા માટે સુખેથી પાર પામવાનો માર્ગ તીર્થ કહેવાય. દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદવાળું તીર્થ. તીર્થંકરોના જન્મ. દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, નિર્વાણસ્થાન એ દ્રવ્ય-તીર્થ કહેવાય જે માટે કહેલું છે, “તીર્થંકર મહાનુભાવોના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને નિર્વાણ ભ્યાં થયાં હોય, તે સ્થાન દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય, તેનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં ભેદબંધ.” ભાવતીર્થ તો ચતુર્વિધ સંઘ, શ્રમણસંઘ, કે પ્રથમગણધર. કહ્યું છે કે-“હે ભગવંત ! તીર્થ તીર્થંકર કે તીર્થ ? હે ગૌતમ ! અર્હંતો તો નક્કી તીર્થંકર છે જ, ચાર વર્ણવાળો શ્રમણસંઘ, અથવા પહેલા ગણધર, તે તીર્થ. આવા તીર્થની સેવા, તે તીર્થ-સેવા. ૧૬ આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનાં ભૂષણો કહીને તેનાં દૂષણો કહે છે-

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ દૂષણો

શઙ્કા કાંક્ષા વિચિકિત્સા, મિથ્યાદષ્ટિપ્રદાંસનમ્ ।

તત્સંસ્તવશ્ચ પદ્માપિ, સમ્યક્ત્વં દૂષયન્ત્યલમ્ ॥૧૭॥

૧ શંકા, ૨ બીજા દર્શનની અભિલાષારૂપ કાંક્ષા, ૩ દુર્ગંધા કે ક્ષણસંદેહ, ૪ મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પ પરિચય-આ પાંચે સમ્યક્ત્વને અતિ દૂષિત કરે છે.

શંકાદિક પાંચે દૂષણો નિર્દોષ એવા સમ્યક્ત્વને અતિશયપણે દૂષિત કરે છે. શંકા-એટલે સંદેહ થવો, તે સર્વવિષય અને દેશવિષય, સર્વવિષય શંકા-ધર્મ હશે કે નહિ ? અને દેશવિષય શંકા-ધર્મ વિષયક કોઈ એકાદ વસ્તુમાં શંકા થાય. જેમ કે આ જીવ છે, પણ તે સર્વગત કે અસર્વગત ? પ્રદેશવાળો કે અપ્રદેશવાળો હશે ? આ બંને પ્રકારની શંકા અરિહંત ભગવંતે પ્રરૂપેલા પ્રવચનમાં અવિશ્વાસરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વને મલિન કરે છે. માત્ર આગમથી બાણી શકાય તેવા પણ પદાર્થો આપણા સરખાની પ્રમાણ પરીક્ષામાં નિરપેક્ષ આપ પુરુષોએ પ્રરૂપેલ હોવાથી શંકા કરવા યોગ્ય નથી. જ્યાં કદાચ મોહવશ કોઈક સંશય પ્રગટ થાય, તો ત્યાં પણ ન તૂટે તેવી અર્ગલા આ પ્રમાણે ધારણ કરવી-

કોઈક તેવા ગંભીર વિષયમાં આપણી દુર્બલ મતિના કારણે, તેવા પ્રકારના સમાધાન આપનાર આચાર્યના વિહરમાં, સમજવા યોગ્ય પદાર્થના ગહનપણને અંગે, આપણા જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી, હેતુ, ઉદાહરણના અસંભવમાં, આપણાથી બરાબર તેવો અર્થ ન સમજી શકાય, તો ખુદ્દિશાળી શ્રદ્ધાળુ એમ ચિંતન કરે કે- સર્વજ્ઞ ભગવંતે યથાર્થ પદાર્થ કથન કરનારા હોય છે. કોઈના તરફથી ઉપકારની આશા-અપેક્ષા વગર બીજાઓ પર ઉપકાર કરવામાં પરાયણ, જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ એવા જિનેશ્વરો રાગ, દ્રેષ અને મોહને જિતેલા હોવાથી કદાપિ અન્યથા કથન કરનાર-ફેરફાર કહેનારા હોતા નથી. સૂત્રમાં કહેલ એક અક્ષરની પણ અશ્રદ્ધા થાય. તો તે મનુષ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. જિનેશ્વરોએ કહેલ હોવાથી સૂત્ર આપણને પ્રમાણ છે.

કાંક્ષા-એટલે બીજા બીજા દર્શનની ઇચ્છા, તે પણ સર્વ અને દેશુ વિષયવાળી બે પ્રકારે સમજવી. સર્વવિષયક તો સર્વ પાખંડીઓના ધર્મની આકાંક્ષા થવારૂપ, અને દેશકાંક્ષા તો એકાદ દર્શન-વિષયક, જેમ કે, 'સુગત બુદ્ધે ભિક્ષુઓને વગર કલેશવાળો ધર્મ ઉપદેશ્યો અને વળી તેમાં પણ સ્નાન કરવાતું, ભાવતાં ભોજન-પીણું, વસ્ત્રો, શયન વગેરે સુખનો અનુભવ કરી શકાય, તેવા સહેલો ધર્મમાર્ગ કહ્યો.' કહ્યું છે કે-“કામળ-સુલાચમ શર્યામાં શયન કરવું, સવારે ઉઠીને ત્રીઠી રાખ પીવી, દિવસના મધ્યભાગે ભોજન, પાછલા પહોરે મધુર પીણું લેવાં. મધ્યરાત્રે દ્રાક્ષ અને સાકર, આ સર્વને છેડે શાકચસિંહે મોક્ષ હેળેલો છે.” આ પણ વાત ફાવતી આવતી હોવાથી તેમને ઘટે છે. વળી પરિવાજક, ભૌત, પ્રાણી આદિ વિષયોને ભોગવનાર જ પરલોકમાં સુખ સાથે સંબંધવાળા થાય છે. એટલે આ ધર્મ પણ સાધવા યોગ્ય છે.’ એવી રીતે કાંક્ષા પણ પરમાર્થથી ભગવંત અરિહંતોએ પ્રરૂપેલા આગમમાં અવિશ્વાસરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે છે.

વિચિકિત્સા-એટલે ચિંતની અસ્થિરતા. યુક્તિ અને આગમથી યુક્ત જિનધર્મમાં આ રેતીના કવલ સરખા સ્વાદ વગરના મોટા તપના કલેશનું ક્ષણ મળશે કે તપ નિષ્ક્રમ જશે ? આ તપ તો કલેશ-સ્વરૂપ અને નિર્જ્વાળા ક્ષણથી રહિત છે. જેટલ માફક આ તપની ક્રિયા સફળ અને નિષ્ફલ બંને પ્રકારવાળી દેખાય છે. તેમ આમા પણ ઘણે તો ? કંઈકું છે કે-“પૂર્વના પુરુષો યથોચિત માર્ગનું સેવન કરનારા હતા. તેથી તેમને તો કલ્પના યોગ ધરી ગંદ. પરંતુ બુદ્ધિ અને સંઘચણુથી રહિત અમને તેમના સરખા ક્ષણની પ્રાપ્તિ ન થાય.”-આ વિચિકિત્સા પણ ભગવંતના વચનમાં અશ્રદ્ધાસ્વરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વનો દાગ છે. ગંદાથી આ

જુદી પડતી નથી એમ ન વિચારવું. શંકા હંમેશાં સમગ્ર અને અસમગ્ર પદાર્થ વિષયવાળી, દ્રવ્ય, ગુણ સંબંધી હોય. જ્યારે આ તો કયા સંબંધી વિચિકિત્સા સમજવી. અથવા વિચિકિત્સા એટલે સારા આચારવાળા સુનિ સંબંધી નિંદા કરવી તે. જેમ કે, ‘આ સુનિએ સ્નાન વગરના હોવાથી પરસેવાના લીધે મેલવાળા અને દુર્ગંધી દેહેવાળા છે. જો અચિત્ત પાણીથી અંગ ધોવે, તો તેમાં કયો દોષ લાગવાનો હતો ?’ આ પણ તત્ત્વથી ભગવંતના ધર્મમાં અશ્રદ્ધાસ્વરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વનો દોષ છે.

અન્યમત-પ્રશંસા-જિનાગમથી વિપરીત દર્શનવાળા-મિથ્યાદર્શનવાળાની પ્રશંસા કરવી, તે સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં સર્વવિષયક પ્રશંસા આ પ્રમાણે:-‘કપિલ આદિ સર્વદર્શનો યુક્તિયુક્ત છે’-એમ માધ્યસ્થ્ય ભાવ જણાવનારી સ્તુતિ કરવી, તે સમ્યક્ત્વનું દ્વષણ છે. અમે સ્તુતિમાં કહેલું છે-‘હે નાથ ! તે વાત અત્યંત નિશ્ચયવાળી છે કે, તે પરમતવાળા મત્સર કરનાર લોકની મુદ્રા-આકૃતિ કરતાં તમારી મુદ્રાને અતિશયવાળી માનતા નથી. માધ્યસ્થ્ય અંગીકાર કરી જેઓ પરીક્ષકો બન્યા છે, તેઓને મણિ અને કાચના કટકામાં ફેરફાર જણાતો નથી.’ દેશવિષયક તો, ‘આ યુધ્ધનું વચન અથવા સાંખ્ય, કલ્યાદ વગેરેનું વચન જ તત્ત્વ છે’ આ તો સમ્યક્ત્વનું પ્રગટ દ્વષણ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ-પરિચય-તેવા મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથે એક સ્થાનમાં સંવાસ કરવો, પરસ્પર આલાપ-સંલાપ વગેરે વ્યવહાર વધારીને તેમનો પરિચય કરવો. એક સ્થાનમાં સાથે રહેવામાં તેમની પ્રક્રિયા સાંભળવાથી કે દેખવાથી દંઢ સમ્યક્ત્વવાળો પણ દષ્ટિભેદવાળો બની જવા સંભવ છે, તો પછી મંદબુદ્ધિવાળો કે નવીન ધર્મવાળો તેવો બને, તેની શી વાત કરવી ? તેમનો પરિચય એ પણ સમ્યક્ત્વનું દ્વષણ છે. આવા પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ વિશિષ્ટ પ્રકારના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ગુરુની સમીપે વિધિ પૂર્વક ગ્રહણ કરી યથાર્થપણે તેનું પાલન કરે. કહેલું છે કે, ‘શ્રમણોપાસક ત્યાં મિથ્યાત્વથી પાછો હંદે, દ્રવ્ય અને ભાવથી પહેલાં સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરે. તેને પરતીર્થીઓનાં, તેમના દેવોનાં, તેઓની માલિકીનાં ચૈત્યોનાં પ્રભાવના, વંદના, પૂજાદિક કાર્યો કરવાં ન કદ્યે. લૌકિક તીર્થોમાં સ્નાન, તેમ જ દાન, પિંડપ્રદાન, ચરૂ કરાવવા, તેમનાં વ્રતો, તપ, તથા સંકાન્તિ, ચંદ્ર-ગ્રહણ, સૂર્ય-ગ્રહણ આદિ ઘણાં લોકોનાં પ્રવાહકૃત્યો કરવાં ન કદ્યે.

આવી રીતે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની કંઈક ન્યૂન એક સાગરોપમ કોટાકોટી સ્થિતિ બાકી રહે, ત્યારે છવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. તે બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી વળી બેથી નવ પલ્લોપમની સ્થિતિ જ્યારે ખપાવે, ત્યારે દેશવિરતિ પામે. કહ્યું છે કે-‘સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યો પછી પલ્લોપમ-પૃથક્ત્વમાં અર્થાત્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બેથી નવ પલ્લોપમની સ્થિતિ વળી ખપાવે, ત્યારે વ્રતધારી શ્રાવક થાય. ૧૭.

સમ્યક્ત્વ-મૂળવાળાં પાંચ અણુવ્રતો એમ કહ્યું હતું, તેમાં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને હવે અણુવ્રતોનું સ્વરૂપ કહે છે-

ચિરંતિ સ્થૂલહિંસાદેદિવિષ-ત્રિવિધાદિના ।

અહિંસાદીનિ પચ્ચાણુવ્રતાનિ જગદુર્જિનાઃ ॥૧૮॥

મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ, એવા છ ભેદવડે સ્થૂલ હિંસાદિકથી વિરમવું, તેને જિનેશ્વરોએ પાંચ અણુવ્રતો કહેલાં છે.

મિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ હિંસાપણે પ્રસિદ્ધ એવી જે હિંસા, તે સ્થૂલહિંસા, અથવા ત્રસ-
જીવોની હિંસા, તે સ્થૂલહિંસા. સ્થૂલ અહણુ કરી ઉપલક્ષણથી નિરપરાધની સંકલ્પ પૂર્વકની
હિંસાનું અહણુ અને આદિ શબ્દથી સ્થૂલ જૂઠું, ચોરી, અપ્રદાનચર્ચ અને પરિગ્રહનો પણ સંઅહ
કરવો. આ પાંચે સ્થૂલ હિંસાદિકથી જે વિરમવું અથવા નિવૃત્તિ કરવી, તે અહિંસા, સૂતૃત,
અસ્તેય, પ્રદાનચર્ચ, અપરિગ્રહ નામનાં પાંચ અણુવ્રતો છે—એમ તીર્થ કરોએ પ્રતિપાદન કરેલ છે.
શું સામાન્યપણે વિરતિ જણાવી છે ? નહિ; દ્વિવિધ, ત્રિવિધ એવા ભાંગાઓવાળી વિરતિ, તેમાં
દ્વિવિધ એટલે કરવું અને કરાવવું, ત્રિવિધ એટલે મન, વચન અને કાયાના ભેદવડે, એવી રીતે
આ સમજવું કે, સ્થૂલહિંસા હું કરું નહિ અને બીજા પાસે કરાવું નહિ, મન, વચન અને
કાયાથી, આની અનુમતિનો પ્રતિષેધ નથી કર્યો, કારણ કે કુટુંબ, પુત્રાદિક પરિગ્રહનો સફળાવ
હોવાથી તેઓ હિંસાદિ કરે, તેમાં અનુમતિ આવી જતી હોવાથી નહિંતર પરિગ્રહ અને
અપરિગ્રહ વચ્ચે ફરક ન રહેવાથી દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો ભેદ રહે નહિ. શંકા કરે છે કે—
ભગવતી આદિ આગમમાં શ્રાવકોને પણ ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન કરેલું છે. તે તો શાસ્ત્રમાં
કહેલ હોવાથી અનવધ જ છે, તો તે કેમ નથી કહેતા ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, વિશેષ
વિષયવાળી હકીકત આ પ્રમાણે છે—જે કોઈ નીકા લેવાની અભિલાષાવાળો છે અને પુત્રાદિકના
પરિવારને પાલન કરવા પ્રતિમા અંગીકાર કરે છે, અથવા જે સ્વચંબૂરમણાદિ સમુદ્રમાં રહેલા
મત્સ્યાદિનાં માંસ તથા તેની સ્થૂલ હિંસાદિકનાં કોઈકે તેવી વિશેષ અવસ્થામાં પ્રત્યાખ્યાન કરે,
તે આવી રીતે ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે આ ઘણા ઓછા વિષયવાળું હોવાથી કહ્યું
નથી. મોટા ભાગે શ્રાવકને દ્વિવિધ ત્રિવિધનાં પચ્ચક્રખાણુ હોય છે. હવે બીજા ભાંગામાં દ્વિવિધ
દ્વિવિધ આ પ્રમાણે—સ્થૂલહિંસા ન કરે, ન કરાવે, મનથી, વચનથી અથવા મન કે કાયાથી,
અથવા વચન કે કાયાથી, તેમાં જ્યારે મન અને વચનથી ન કરે, ન કરાવે ત્યારે મનથી અભિ-
પ્રાય વગરનો થઈ વચનથી પણ હિંસાને ન બોલતો કાયાથી અસંજી જીવની માફક પાપચેષ્ટા
કરે છે. જ્યારે મન અને કાયાથી ન કરે, ન કરાવે; ત્યારે મનના હિંસાના અભિપ્રાયથી રાહત
થઈ કાયાથી પાપ—ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરતો, ‘અનુપયોગથી વાચાથી જ ઘાત કરું છું’ એમ બોલે
જ્યારે વચન અને કાયાથી ન કરે કે ન કરાવે; ત્યારે મનથી જ અભિપ્રાય કરીને હિંસા કરે કે
કરાવે. અનુમતિ તો ત્રણે પ્રકારની સર્વમાં નથી. આવી રીતે બાકીના વિકલ્પો પણ વિચારવા.
દ્વિવિધ—એકવિધ એ ત્રીજો પ્રકાર. દ્વિવિધ કરણ અને કરાવવું અને એકવિધમાં મન, વચન,
કાયામાંથી કોઈ એક પ્રકાર.

એકવિધ—ત્રિવિધ એ ચોથો પ્રકાર. એકવિધમાં કરવું અગર કરાવવું મન, વચન અને
કાયાથી.

એકવિધ—દ્વિવિધ એ પાંચમો પ્રકાર—એકવિધમાં કરવું અગર કરાવવું. દ્વિવિધમાં મન
અને વચન, અથવા મન અને કાયા, અગર વચન અને કાયાથી.

એકવિધ—એકવિધ એ છઠ્ઠો પ્રકાર. એકવિધમાં કરવું અથવા તો કરાવવું. એકવિધમાં
કાં તો મનથી. કાં તો વચનથી, અથવા કાં તો કાયાથી કહેલું છે કે—‘દ્વિવિધ—ત્રિવિધ એ
પ્રથમ ભાંગ, દ્વિવિધ—દ્વિવિધ એ બીજો, દ્વિવિધ—એકવિધ ત્રીજો એકવિધ—ત્રિવિધ એ ચોથો.
ગો. ૧૨

એકવિધ-દ્વિવિધ પાંચમો અને એક-એક પ્રકારવાળો છઠ્ઠો ભાંગો થાય છે. આ ભાંગાઓ ત્રણ કરણ અને ત્રણયોગ સાથે ગણિતની રીતિએ તો તેના કુલ ૪૬ લેદો થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

મન, વચન, કાયાથી, હિંસા ન કરે, મન અને વચનથી, મન અને કાયાથી, વચન અને કાયાથી મન, વચન અને કાયાથી, આ કરણના સાત ભાંગા. એવી રીતે કરાવવાના સાત, અનુ-મતિના સાત. આ પ્રકારે—હિંસા ન કરે, ન કરાવે મનથી, વચનથી, કાયાથી, મન-વચનથી, મન-કાયાથી, વચન-કાયાથી, રન, વચન અને કાયાથી. આ કરણ કારણથી થનાર સાત ભાંગા. એવી રીતે કરણ અનુમતિથી સાત ભાંગા, કારણ અનુમતિથી સાત, કરણ-કારણ અને અનુ-મતિથી થનાર સાત, એ સર્વ એકઠા કરતાં સર્વ ૪૬ યોગણુપચાસ ભાંગા થાય. આ ત્રણે કાળ વિષયક હોવાથી પચ્ચક્રખાણુને ત્રણે કાળથી ગુણતાં ૧૪૭ એકસો સુડતાલીશ થાય કહેલું છે કે— “જેણે પચ્ચક્રખાણુમાં ૧૪૭ એકસો સુડતાલીશ ભાંગા પ્રાપ્ત કર્યા હોય, તે પચ્ચક્રખાણુ-કુશળ ગણાય. તેથી આછા ભાંગાવાળા સર્વ ભાંગાઓ અકુશળ પચ્ચક્રખાણુરૂપ ગણાય. ત્રિકાળ વિષય આવી રીતે કે—અતીતકાળમાં જે પાપો થયાં હોય, તેની નિંદા, વર્તમાનકાળનો સંવર કરવો અને ભવિષ્યકાળ માટે પાપનાં પચ્ચક્રખાણુ કરવાં. કહેલું છે કે—“અતીત કાળતું નિંદન, વર્તમાનતું પાપ રોકતું અને ભવિષ્યકાળના પાપતું પચ્ચક્રખાણુ કરું છું. આ ભાંગાઓ અહિંસા-વ્રતને આશ્રીને જણાવ્યા છે, બીજા વ્રતોમાં આ પ્રમાણે લેદો સમજ લેવા. ૧૮

આવી રીતે સામાન્યથી હિંસા આદિ સંબંધી વિરતિને બતાવી દરેક હિંસાદિકમાં તે બતાવવાની ઇચ્છાવાળા હિંસાનાં કેવાં ફળ અનુભવવાં પડે છે. તે કહે છે—

પંચ-કુષ્ટિ-કુણિત્વાદિ, દ્વદ્વા હિંસાફલં સુધીઃ ।

નિરાગ્રસજનતૂનાં, હિંસાં સંકલ્પતસ્યજેત્ ॥૧૧॥

હિંસાતું ફળ લંગડાપણું, કૌલીયાપણું, હાથ-પગ વગરના થયું વગેરે જેથીને સમજી પુરુષ નિરપરાધી જીવોની હિંસાનો સંકલ્પથી ત્યાગ કરે.

આહિંસા પાપતું ફળ જોયું ન હોય તો મનુષ્ય પાપથી હઠતો નથી તેથી પાપનાં ફળ બતાવવાને હિંસાની વિરતિનો ઉપદેશ આપે છે. પગ હોવા છતાં ચાલવા માટે અસમર્થ હોય, તે પાંગળો-લંગડો, ચામડીના કોદરોગવાળો, હાથ વગરનો કુંઠો, આદિ શબ્દથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ખરાબ હોય, બીજા પક્ષ અનેક રોગવાળો કાયાના ઉપરના ભાગમાં નિર્ગુણતાવાળો થાય, તે સર્વ ફળ હિંસાતું છે—એમ જેથી બુદ્ધિશાળી પુરુષ હોય તે તો શાસ્ત્રપ્રદથી આ હિંસાતું ફળ જાગવી રહેલા છે—એમ નિશ્ચય કરી હિંસાનો ત્યાગ કરે. કોની ? નિરપરાધી ત્રસાદિક ઔદ્વિજ્યાદિક જીવો, તેઓની હિંસાનો નિયમ કરે અપરાધી માટેનો નિયમ નથી કર્યો. ત્રસ ગ્રહણ કરવાથી ઔદ્વિજ્ય વિષયક હિંસાનો નિયમ લેવા અસમર્થ છે, તથા સંકલ્પથી એમ કહ્યું, એટલે ‘આ જીવને માંસાદિની જરૂર માટે હણું’ એવા સંકલ્પ કરવા પૂર્વક હિંસા છોડે. આરંભથી થનારી હિંસાનાં પચ્ચક્રખાણુ લેવા-પાળવા અશક્ય છે, ત્યાં હંમેશાં યતના કરવી. આ વિષયને લગતા સ્ત્રોતોના અર્થ કહે છે—

હવે જેઓ જીવને તથા શરીરને એકાંતે જુદા માનનારા છે, તેમના મતે દેહના વિનાશમાં પણ જીવનો વિનાશ કે હિંસા થતી નથી. વળી જીવ તથા શરીરનો એકાંતે અલેક માનવાથી દેહના નાશમાં જીવનો પણ નાશ થાય; એટલે તેનો પરલોક નથી. તેથી સ્વાદ્વાદથી જીવને લેદાલેદ માનવામાં દેહના નાશમાં જે પીડા થાય, તે હિંસા કહેવાય છે. માટે જે હિંસામાં મારનારને દુઃખોત્પત્તિ, મનનો કલેશ અને તેના પચોચનો નાશ થાય, તેવી હિંસાને પડિત પુરુષ પ્રયત્ન પૂર્વક તલે. જે પ્રાણી પ્રમાદથી બીજના પ્રાણનો વિનાશ કરે, તેને જ્ઞાની પુરુષોએ સંસારવૃક્ષના બીજભૂત હિંસા કહેલી છે. પ્રાણી મરે કે ન મરે, તો પણ પ્રમાદ કરનારને નક્કી હિંસા લાગે છે, પરંતુ પ્રમાદથી રહિતને તો પ્રાણનાશ થાય, તો પણ હિંસા લાગતી નથી. નિત્ય અપરિણામી જીવની હિંસા થતી નથી, અને ક્ષણિક જીવ ક્ષણમાં નાશ પામતો હોવાથી તેની હિંસા કેવી રીતે લાગે ? માટે જીવને નિત્યાનિત્ય અને પરિણામી માનીએ તો કાયાના વિયોગથી પીડા થવાના યોગે પાપના કારણભૂત હિંસા થાય છે. કેટલાક એવું કથન કરે છે કે, ‘પ્રાણીઓના ઘાત કરનાર એવા વાઘ, સિંહ, સર્પ વગેરેને હણવા બેઈએ, એવા એક હિંસકનો ઘાત કરવાથી ઘણા જીવોનું રક્ષણ થાય છે’—એ વાત અયોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓ બીજનો નાશ કરનારા છે, પોતાના જીવન માટે સર્વની હંતવ્યતા થઈ બચ અને તેમાં થોડો લાભ થતાં મૂલ્યુડીનો પ્રગટ વિનાશ છે. અહિંસાથી થનારા ધર્મ, તે હિંસાથી કેવી રીતે થઈ શકે ? બળમાં ઉત્પન્ન થનારાં ક્રમજ અગ્નિમાં કેવી રીતે ઉગે ? પાપના હેતુભૂત વધે, તે પાપને છેદવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બની શકે ? મૃત્યુના કારણભૂત કાલકૂટરે જીવન આપનાર બનતું નથી. સસાર-મોચક નામનો નાસ્તિક કહે છે કે દુઃખીઓનો વધ થાય, તેમ ધન્ય કરો, દુઃખીના વિનાશથી નક્કી દુઃખનો વિનાશ થાય છે. તે કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે તેવા જીવો મૃત્યુ પામ્યા પછી નરકગામી બને છે, અને અલ્પ દુઃખવાળા અનંતા દુઃખમાં બેડાય છે. વળી સુખવાળા પ્રાણીઓના ઘાત કરવાથી તેઓને પાપથી રોકવાથી ધર્મ થાય છે—આવાં તે કુતીચિંકાનાં વચનો વિચારીને છોડી દેવા યોગ્ય છે. આવાં નામનો નાસ્તિક પણ કહે છે કે—‘મૂળમાં આત્મા જ કોઈ પ્રકારે નથી, તે આત્મા વગર હિંસા કોની ? અને તેનું હિંસાકર્તૃ કોણ લોગવે ? પિષ્ટાદિકમાંથી જેમ મદ, તેમ પાંચ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે અને પાંચ ભૂતોના સમૂહ નાશ પામે, ત્યારે પચ્યવ પામ્યો—એમ કહેવાય. આત્માના અભાવમાં તેના મૂલરૂપ પરલોક ઘટી શકતો નથી. પરલોકના અભાવમાં પુણ્ય-પાપની કથા કરવી નકામી છે. તપસ્યા એ વિચિત્ર ચાતના લોગવવા સમાન છે. સંયમ એ મળેલા લોગોથી કળાવા સરખું છે.’ આવાં આવાં નાસ્તિકપણાનાં મંતવ્યો બીજને કસાવે છે. હવે નાસ્તિકને શાસ્ત્રકાર યુક્તિથી ઉત્તર આપી તેને નિરુત્તર કરે છે. પોતાના શરીરમાં સ્વાતુલવથી આત્માની સિદ્ધિ થયેલી છે, ‘હું’ દુઃખી છું, ‘હું’ સુખી છું’ એવા પ્રકારની પ્રતીતિના યોગથી. ‘હું’ ઘટને બાણું છું’ એમાં ત્રણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. કર્મ, ક્રિયા અને કર્તા. તેમાં કર્તાનો નિષેધ કેવી રીતે કરાશે ? વળી જો શરીરને જ કર્તા માને તો તે કર્તા અચેતન નથી. અને ભૂત તથા ચૈતન્યના યોગથી જો માને, તો તે અસંગત છે. વળી તેમને એક કર્તાપણાનો અભાવ હોવાથી ‘મૈ’ દેવ્યું, સાંજન્યું, સ્પર્શ કર્યો, સુધ્યું, આગ્યું, ચાંદ કર્યું’ એ વગેરે બેલવું ભૂત અને ચૈતન્યના અલેક માનનારને ઘટી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે સ્વતુલવથી પોતાના શરીરમાં ચૈતનાસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થયે, તેમ બીજના દેહમાં પણ તેની સિદ્ધિના અનુમાનથી આત્મા સાધી શકાય છે. વળી પોતાના દેહમાં યુદ્ધિ-

પૂર્વક થતી ક્રિયાને જોઈને, બીજાઓમાં પણ તેવી જ રીતે જાણવી. એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલી ક્રિયાને કોણ નિવારી શકે ? તેથી પરલોકમાં જનાર જીવની સિદ્ધિ થતાં પરલોક માનવો દુર્ઘટ નથી. તેવી રીતે પુણ્ય-પાપ વગેરે સર્વ આપોઆપ સ્વીકારી લેવાય છે. તપસ્યાઓ તે ચાતનાઓ છે-એ વગેરે કથન ઉન્નત અવિવેકીનું છે, ચેતનાવાળા કયા હાથાને તેનું કથન હાસ્ય માટે ન થાય ? તેથી જીવ આધારહિતપણે સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યવસ્થા છે. અને જ્ઞાતા, દેખનાર, ગુણવાળો, ભોક્તા, કર્તા અને ક્રયા જેટલા પ્રમાણવાળો છે. આ પ્રમાણે આત્માની સિદ્ધિ થતાં હિંસા કેમ ન ઘટે ? તેના પરિહાર કરવારૂપ અહિંસાવ્રત કહેવાયું. ૧૯ હિંસાના નિયમમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત જણાવે છે-

**આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, સુખ-દુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
ચિન્તયન્નાત્મનોઽનિષ્ઠાં, હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥૨૦॥**

જેમ પોતાને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ સર્વ ભૂતોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય હોય છે-આમ વિચારતો બીજાને અનિષ્ટ આ હિંસા ન આચરે.

સુખ-શબ્દથી સુખનાં સાધન અન્ન, જળ, પુષ્પમાળા, ચંદનાદિ ગ્રંથણ કરવાં, દુઃખ-શબ્દથી દુઃખનાં સાધન વધ, બંધ મારણ વગેરે વિચારવાં તેથી જેમ દુઃખ સાધનો પોતાના આત્માને અપ્રિય છે, તેમ સર્વ જીવોના વિષયમાં એ પ્રમાણે વિચારતો દુઃખનાં સાધનો બીજાને પણ અપ્રિય છે, માટે હિંસા ન કરવી. સુખ ગ્રંથણ દૃષ્ટાંત સમજાવવા કહ્યું છે, જેમ પોતાને સુખ-સાધન પ્રિય છે અને દુઃખ-સાધન અપ્રિય છે, લૌકિકો પણ કહે છે-“ધર્મનો સાર તમે સાંભળો અને સાંભળીને તમે બરાબર અવધારણ કરો કે, પોતાના આત્માને જે પ્રતિકૂળ હોય, તે બીજા પ્રત્યે તમે ન આચરો.” ૨૦

શંકા કરે છે કે-શાસ્ત્રમાં પ્રતિષેધલ આચરવામાં આવે, તો હોષ લાગે. ત્રસજીવોની હિંસા પ્રતિષેધલ છે, પણ સ્થાપરોની હિંસાનો પ્રતિષેધ કરેલ નથી; માટે તે વિષયમાં ગમે તેમ ઈચ્છા પ્રમાણે ગૃહસ્થો હિંસાની ચેષ્ટા કરે, તો વાંધો નથી ને ? તેના જવાબમાં કહે છે-

**નિરર્થિકાં ન કુર્વીત, જીવેષુ સ્થાવરેષ્વપિ ।
હિંસામહિંસાધર્મજ્ઞઃ, કાઙ્ક્ષન્ મોક્ષમુપાસકઃ ॥૨૧॥**

આહંસા ધર્મને સમજનાર, મોક્ષને ઈચ્છા કરતો શ્રાવક સ્થાવર જીવોને વિષે પણ બિનજરૂરીઆત હિંસા ન કરે.

માટી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવોની હિંસા ન કરવી જોઈએ. શરીર, કુટુંબના નિર્વોહ માટે પણ બિનજરૂરી હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે. શરીર, કુટુંબના પ્રયોજન વગરની હોય તેવી હિંસા શ્રાવક ન કરે. આહંસા-લક્ષણ ધર્મને જાણનાર પ્રતિપિદ્ધ વસ્તુ વિષયક જ અહિંસા ધર્મ છે, એટલું નહિ, પણ અપ્રતિપિદ્ધમાં તે ચતનારૂપ અહિંસા ધર્મ છે, તેથી તથા-પ્રકારે ધર્મને સમજતો સ્થાવરોની પણ બિનજરૂરી નિરર્થક હિંસા ન કરે. શંકા કરે છે કે, પ્રતિ-

પેષેલ વિષયવાળી અહિંસા હો, આટલી જીજ્ઞાસુવાળી નજર શા માટે કરવી ? મોક્ષની અભિલાષા કરતો શ્રાવક સાધુ માફક શા માટે વગર ફેગટની હિંસા આચરે ? ૨૧

શંકા પૂર્વક કહે છે કે, નિરંતર હિંસા કરવામાં તત્પર બનેલો પોતાનું સર્વ ધન અને સર્વસ્વ આપીને પાપની વિશુદ્ધિ કરે, આ હિંસા પરિહારના કલેશથી સચું. તેના બવાબમાં કહે છે—

પ્રાણી પ્રાણિતલોભેન, યો રાજ્યમપિ મુચ્ચતિ ।

તદ્વધોત્થમઘં સર્વોર્વીદાનેऽપિ ન શામ્યતિ ॥૨૨॥

જીવ જીવવાના લોભથી આખા રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, તેવા જીવનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાપ સર્વ પૃથ્વીનું દાન કરે તો પણ હિંસાના પાપથી છૂટી શકાતું નથી. મરતા જીવને સુવર્ણના પર્વતો કે રાજ્ય આપો, તો પણ તે જીવ અનિષ્ટનો ત્યાગ કરી જીવવાની અભિલાષા કરે છે, તેથી જીવન પ્રિય ગણનારા પ્રાણીઓના વધથી ઉત્પન્ન થયેલ પાપ, સમગ્ર પૃથ્વીનું દાન આપવાથી પણ શાન્ત થતું નથી, શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, ભૂદાન એ સમગ્ર દાનોમાં ચડીયાતું છે. ૨૨. હવે આર શ્લોકથી હિંસા કરનારની નિંદા કહે છે—

વને નિરપરાધાનાં, વાયુ-તોય-તૃણાશિનામ્ ।

નિમ્ન મૃગાનાં માંસાર્થી, વિશિષ્યેત કથં ધુનઃ ? ॥૨૩॥

માંસ માટે વનમાં નિરપરાધી, વાયુ, જળ અને તૃણનું લોભન કરનાર મૃગાઓની હિંસા કરનાર કૂતરાથી અધિક ન ગણાય.

વનમાં વાસ કરનાર, નહિ કે પારકું પડાવી લેનાર ભૂમિવાસીઓ. તેવા પણ કદાચ અપરાધ કરનાર હોય, ને માટે કહે છે કે, પરધન-હરણ, પારકાનાં ઘર ભાંગવાં, ખીજને મારવા, લૂંટવા વગેરે અપરાધથી રહિત. નિરપરાધપણામાં હેતુ જણાવે છે કે વાયુ, જળ અને તૃણ ભક્ષણ કરનાર, આ ત્રણે પારકાં ન હોવાથી તેનું ભક્ષણ કરનાર અપરાધી નથી. માંસાર્થી તે અહિં મૃગના માંસનો અર્થી એમ સંઘ કરવો. મૃગ કહેવાથી અહિં અટવીમા ફરતા પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરવા. આવી રીતે મૃગના માંસ ખાવાને અર્થી નિરપરાધી મૃગોના વધ કરવામાં તત્પર મનુષ્યની પિંડીના માંસમાં હ્રુબ્ધ કૂતરાથી કઈ રીતે ઓછા ગણાય ? અર્થાત્ તે કૂતરા સરખો સમજવો. ૨૩

દીર્યમાણઃ કુરોનાપિ, યઃ સ્વાંગે હન્ત ! દ્યુતે ।

નિર્મન્તૂન સ કથં જન્તૂનન્તયેન્નિશિતાયુષૈઃ ? ॥૨૪॥

એ ડાહ્યાની અણી પોતાના શરીરમાં ભોંકાય છે, તો પોતે ખરેખર તેટલા માત્રથી દ્વેષાય છે, તો પછી તે તીક્ષ્ણ હથીયાથી નિરપરાધી જન્તુઓના પ્રાણ કેમ હણી શકે ? આત્માનુસાર પરપીડાને ન બાણનાર નિંદાપાત્ર છે.

તેમજ શિકારના બચ્સની ક્ષત્રિયોને કોઈકે કહ્યું છે કે, “આ વિષયમાં પરાક્રમ હોય તે રસાતલ પામે, અશરણ, નિર્દોષ અને અતિનિર્બલને જે અધિક બળવાળો હણે, આ નીતિ કયા પ્રકારની સમજવી ? મહાએકની વાત છે કે આ જગત્ અરાજકતાવાળું થઈ ગયું છે.” ૨૪

નિર્માતું ક્રૂરકર્માણઃ, ક્ષણિકામાત્મનો વૃત્તિમ્ ।

સમાપયન્તિ સકલં, જન્માન્યસ્ય શરીરિણઃ ॥૨૬॥

ક્રૂર કર્મ કરનાર શિકારીઓ પોતાની ક્ષણવારની તૃપ્તિ માટે બીજા પ્રાણીઓના સમસ્ત જન્મનો નાશ કરે છે.

હિંસાદિ રૌદ્ર કર્મ કરનાર પારધી (શિકારી) આદિ પોતાને ક્ષણિક તૃપ્તિ શાંતિ મેળવવા માટે બીજા પ્રાણીઓના જન્મને સમાપ્તિ પમાડે છે. કહેવાની મતલબ કે બીજા પ્રાણીના માંસથી થનારી ક્ષણિક તૃપ્તિના કારણે બીજા જીવનું સમગ્ર જીવન સમાપ્ત કરે છે. આ એક મહાન ક્રૂરતા છે. કહ્યું છે કે ‘જે ક્રૂર મનુષ્ય અને જેનું માંસ ખાય છે, તે બંને વચ્ચેનું આંતરે વિચારો, એકને ક્ષણમાત્ર-તૃપ્તિ, બીજાને બીજો સર્વ પ્રાણીનો વિયોગ પામે છે.’ ૨૫

ત્રિયસ્વેત્યુચ્યમાનોઽપિ, દેહી ભવતિ દુઃસ્વિતઃ ।

માર્થમાણઃ પ્રહરણંદારૂઢૈઃ સ કથં ભવેત્ ! ॥૨૬॥

‘તું મરી જા’ એટલું જ માત્ર કહેવાએલો પ્રાણી દુઃખી થાય છે, તો પછી ભયંકર હથીયારોથી મરાતા પ્રાણીની કેવી હાલત થાય ?

‘તું મૃત્યુ પામ’-માત્ર એ પ્રમાણે કહેવાએલો, નહિ કે મારી નાખાતો જંતુ, મૃત્યુ સરખા દુઃખને અનુભવે છે અને તે વાત દરેક પ્રાણીને અનુભવ-સિદ્ધ છે. તો પછી ભાલાં, બરછી આદિ હથીયારોથી મારી નાખાતો તે બિચારો કેવો દુઃખી થાય ? અર્થાત્ મહાદુઃખી થાય. જ્યાં મરવાના વચનથી પણ દ્રુભાય છે, તો પછી તીક્ષ્ણ હથીયારથી કયો સમજી તેને મારે ? ૨૬. કદાંત દ્વારા હિંસાતું ક્ષણ કહે છે-

શ્રૂયતે પ્રાણિઘાતેન, રૌદ્રધ્યાનપરાયણૌ ।

સુશ્રૂમો બ્રહ્મદત્તઃ, સસમં નરકં ગતૌ ॥૨૭॥

આગમમાં સંભળાય છે કે, પ્રાણીઓનો ઘાત કરી રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ સુશ્રૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રીઓ નરકે ગયા.

રૌદ્રધ્યાન વગરની એકલી હિંસા નરકગમન હેતુ બનતી નથી, નહિતર સિંહનો વધ કરનાર તપસ્વી સાધુ પણ નરકે જાય, માટે રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ અર્થાત્ હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાનવાળા તે બંને જેવી રીતે નરકે ગયા, તે કથાનક દ્વારા બતાવે છે-

સુશ્રૂમ ચક્રવર્તીની કથા

વસંતપુર નામના નગરમાં જેમના વંશમાં કોઈ રહેલ નથી, બાણે આકાશમાંથી આવીને પડ્યા હોય તેવો અજિંક નામનો બાળક હતો. કોઈક દિવસે તે સ્થાનથી બીજા દેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો. એમ કરતાં સર્થ વગરનો રણડતો રણડતો તે તાપસોના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો.

જમ નામના કૃષ્ણપતિએ એ અગ્નિને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો, ત્યાર પછી લોકોમાં તે જમદગ્નિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સાક્ષાત્ અગ્નિ સરખો તીક્ષ્ણ તપ તપતાં હૃદય એવા તેજ વડે પૃથ્વી તલમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ સમયે વૈશ્વાનર નામનો મહાશ્રાવક દેવ અને તાપસ-સક્રાત ધન-તરિ બંને વચ્ચે વિવાહ થયો. શ્રાવક દેવે કહ્યું કે, ‘અરહિંતનો ધર્મ પ્રમાણભૂત છે,’ જ્યારે બીજા તાપસસક્રાત દેવે કહ્યું કે, ‘તાપસનો ધર્મ પ્રમાણ છે.’ આ પ્રકારના વિવાહમાં બંનેએ એવો નિર્ણય કર્યો કે જૈનોના સાધુમાં જે જન્ય હોય અને તાપસોમાં જે ચડીયાતો ગણાતો હોય તેની આપણે પરીક્ષા કરવી કે ગુણોમાં ચડીયાતો કોણ છે ? તે સમયે મિથિલા નગરીમાં નવીન ધર્મ પામેલો પશ્ચરથ નામનો રાજા પ્રયાણ કરતો કરતો શ્રીવાસુકૃત્ય સ્વામી પાસે દીક્ષા લેવાને માટે ભાવચતિ બની અપાપુરી તરફ જઈ રહ્યો હતો, તેને માર્ગમાં તે બંને દેવોએ દેખ્યો. પરીક્ષા કરવાની ઈચ્છાથી તે બંને દેવોએ રાજાને પાણી અને લોહન આપ્યાં છતાં હુધા-તૃષાવાળા રાજાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. ‘વીરપુરુષો પોતાના સત્ત્વથી અલાયમાન થતા નથી.’ મનુષ્યોમાં દેવસમાન તે રાજાના કૌમળ ચરણ-ક્રમળમાં કરવત સરખા ફેર અશ્વીયાલા કંકર અને કાંટા વડે પીડા કરે છે. લોહીની ધારા વહેતા એવા બે પગ વડે તેવા માર્ગમાં તળાઈના તલસરખો ભલે કૌમળ માર્ગ હોય તેવી રીતે ચાલે છે. ત્યાર પછી રાજાને શ્વાસ પમાડવા, માટે તે દેવોએ ગીત, નૃત્ય વગેરે કર્યાં, પરંતુ એક ગોત્રવાળાને જેમ દિવ્યાસ્ત્ર-ચક્ર તેમ તે ઉપાય પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ત્યાર પછી તે બંને દેવો સિદ્ધપુત્રના રૂપમાં આગળ આવી કહેવા લાગ્યા કે, ‘હિ મહાભાગ્યશાળી ! હવે તું મહાઆયુષ્યવાળો અને સુવાન છે, માટે તારી ઈચ્છા પ્રમાણે લોગો લોગવ. આ ચૌદનમાં તને તપની બુદ્ધિ કેમ થઈ ? ઉઘોગી પણ રાત્રિનું કાર્ય પ્રાતઃકાળમાં ન કરે; માટે ચૌદન પૂર્ણ થયા પછી હે તાત ! દેહ દુર્બળતાના કારણભૂત બીજા ઘડ-પણ સમાન તપ તમે ઘડપણમાં કર્યો. રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘જે બહુ આયુષ્ય હશે, તે બહુ પુણ્ય થશે, જળ-પ્રમાણ હશે, તેના અનુસાર ક્રમળ-નાળ પણ વૃદ્ધિ પામશે. અપળ ઇન્દ્રિયવાળા ચૌદનમાં જે તપ સેવન કરવામાં આવે, તે જ ખરેખર તપ છે. ભયંકર શસ્ત્રવાળા યુદ્ધમાં જે શૂરવીર હોય, તે જ સાચો શૂરવીર કહેવાય. તેનો સત્ત્વથી લગાર પણ અલાયમાન ન થયા, ત્યારે સામાન્ય સામાન્ય ! એમ ધન્યનાક આપતા બંને દેવો તાપસોમાં ચડીયાતા એવા જમદગ્નિની પરીક્ષા કરવા માટે ગયા. ત્યાં વડલાના વૃક્ષની માફક વિસ્તારવાળી ભૂતલને સ્પર્શ કરતી જટાવાળા અને રાફડાથી ઢંકાયેલા પગવાળા તે તપસ્વીને ભેથો. તેની દાદીરૂપી લના-ભળમાં માથાથી માળો બનાવીને તે બંને દેવો ચક્રવાતું યુગલ બની તેમાં રહ્યા. ચક્રલાએ ચક્રદીને કહ્યું કે, ‘હું હિમવાન પર્વત ઉપર બાઉ છું’ ત્યારે ચક્રદીએ કહ્યું કે, ‘તું ત્યાં જઈ બીજા ચક્રદીના પ્રેમમાં પડે અને પાછો ન આવે, તેથી જવાની અનુમતિ ન આપું.’ એટલે ચક્રલાએ કહ્યું, ‘હે પ્રિય ! જો હું પાછો ન આવું તો ગોહત્યા-ગાયના ઘાતનું પાપ મને લાગે.’ આ પ્રમાણે સોગન ખાનાર ચક્રલાને ચક્રદીએ કહ્યું કે, ‘હે પ્રિય ! જો આ ઋષિના પાપના સોગન પાવ, તો હું તમને રજા આપું, તમારો માર્ગ કટ્યાણકારી બનો.’ આ વચન સાંભળી કોધવાળા તાપસે બંને પક્ષીઓને બે હાથે પકડ્યા. ત્યારપછી તેઓએ કહ્યું કે, ‘હું આટલું દુઃખ તપ કરું છું; પછી સૂર્યની હાજરીમાં જેમ અધકાર ન હોય. તેમ મારામાં પાપ કેવી રીતે હોય ? પછી ચક્રલાએ ઋષિને કહ્યું કે, ‘તમે કોપ ન કરશો, તમારું તપ નકામું છે. ‘પુત્ર વગરનાની ગતિ નથી’ એ શ્રુતિ શું તમે સાંભળી નથી ?’ તે વાતને ચક્રાર્થ માનીને તાપસે વિચારું કે ‘હું સ્ત્રી અને પુત્ર વગરનો હોવાથી મારું તપ તો પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયું.’ શ્વાસ પામેલા

તાપસને ઝોળખીને ધન્વન્તરિ દેવ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ખરેખર તાપસોએ મને ભરમાવ્યો તેમને ધિક્કાર હો, અને તે શ્રાવક બન્યો ખાત્રી થયા પછી કોને વિશ્વાસ ન બેસે ? તે દેવતાઓ અદંશ્ય થયા.

આ તરફ જમદગ્નિ નેમિકૌષ્ઠક નામના નગરમાં પહોંચ્યો ત્યાં અનેક કન્યાવાળો જિતશત્રુ રાજા હતો, એક કન્યા મેળત્રવાની ઇચ્છાવાળો તે મહાદેવ જેમ દક્ષ પાસે બચ, તેમ તેની પાસે ગયો. રાજાએ ઉભા થઈ તેનું સન્માન કર્યું અને અંજલિ કરી પૂછ્યું કે, આપને પદ સ્વાતું પ્રયોજન હોય તે કહો અને હું શું કરું ? તે કહ્યો. તાપસે કહ્યું કે, હું કન્યા માટે આવેલો છું, એટલે રાજાએ કહ્યું કે, મારી આ સો કન્યા છે, તેમાંથી જે તમને ઇચ્છે, તેને અહંભુ કરો. ન તાપસે કન્યાઓના અંતઃપુરમાં જઈને રાજકન્યાઓને કહ્યું કે, ‘તમારામાંથી કોઈ મારી ત્રમપત્ની થાવ.’ અરે ! જટાધારી અને પળીયાં-સફેદ વાળવાળા, દુર્બલ ભિક્ષાથી જીવનારા આમ બોલતાં તમને શરમ નથી આવતી ? એમ કહીને રાજકન્યાઓ તેના ઉપર શુક્રી. એટલે પવનની જેમ કોંધી બનેલા જમદગ્નિ મુનિએ તે કન્યાઓને ખેંચેલા ધનુષ્ય સરખી કૂખી બનાવી દીધી. હવે ત્યાં આંગણમાં ધૂળના ઢગલાથી ક્રીડા કરી એક કન્યાને ટેળી, એટલે તેને રેણુકા કહીને બોલાવી. તેણે તેને કહ્યું કે, ‘તું ઇચ્છે છે ?’ એમ કહી માતુલિંગ (ખીભેરા)નું કળ બતાવ્યું. તેણે પણ પાણિઅહંભુ સૂચવનાર હાથ લાંબો કર્યો. દરિદ્ર જેમ ધનને તેમ મુનિએ પણ બાલિકાને છાતીએ અહંભુ કરી. એટલે રાજાએ વિધિથી ગાયોના ફાન સાથે તેને આપી. સાળી-ઓના સ્નેહ-સંબંધથી તેણે નવાંબું કન્યાઓને પાછી પોતાની તપશક્તિથી હતી તેવી સારી બનાવી દીધી. મૂઠાના તપના વ્યયને ધિક્કાર થાઓ. મુગ્ધ અને સુંદર આકૃતિવાળી તેને તે આશ્રમ સ્થાનમાં લઈ ગયો અને ચપળ નેત્રવાળી હરણી જેવી તે કન્યાને પ્રેમથી મુનિએ મોટી કરી.

આંગળીથી ગણતરી કરતા તપસ્વીના દિવસો પસાર થયા અને કામદેવના ક્રોડાવન સરખું. મનોહર ધૌવન તે પાત્રી. જમદગ્નિ મુનિએ અગ્નિને સાક્ષી કરવા પૂર્વક પાર્વતીને જેમ મહાદેવે તેમ યથાર્થ રીતે લગ્ન કર્યો. ઋતુસમયે મુનિએ તેને કહ્યું કે, તારા માટે મંત્ર-સાધના કરી ચરુ તૈયાર કરું છું, જેથી તને પ્રાદ્યગ્નિમાં શ્રેષ્ઠ ધન્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થાય. ત્યારે રેણુકાએ તાપસને કહ્યું કે, હસ્તિનાપુરમાં અનંતવીર્ય રાજાની પત્ની મારી બહેન છે, તો તેના માટે પણ ક્ષાત્ર-ચરુની સાધના કરજો. તેણે પોતાની પત્ની માટે પ્રાદ્યચરુ અને સાળી માટે ક્ષાત્રચરુ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે તૈયાર થયો. રેણુકાએ વિચાર કર્યો કે, ‘હું તો અટવી-મૃગલી સરખી બની છું, તો મારો પુત્ર રખે તેવો થાય’ એમ વિચારી તેણે ક્ષાત્રચરુનું ભક્ષણ કર્યું અને પ્રાદ્ય—ચરુ બહેનને આપ્યો. બંનેને પુત્રો જન્મ્યા, તેમાં રેણુકાના પુત્રનું નામ રામ અને તેની બહેનના પુત્રનું નામ કૃતવીર્ય પાડ્યું. પિતા ઋષિ હોવા છતાં પણ જળમાં જેમ વડવાનલ તેમ ક્ષાત્ર તેજ બતાવતો જમદગ્નિનો પુત્ર રામ કંમે કરી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ત્યાં કોઈક દિવસે કોઈ વિદ્યાધર આવ્યો, અતિસાર નામની વ્યાધિપીડાથી તે આકાશગામિની વિદ્યા ભૂલી ગયો રાખે ભાઈ માદૃક ઔષધ આદિથી તેની સારવાર કરી એટલે સેવા કરનાર રામને તેણે પરશુ સંબંધી પારશયી નામની વિદ્યા આપી. શરવનની અંદર જઈ તેણે તે વિદ્યાની સાધના કરી, ત્યાર પછી રામ પરશુરામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

કોઈક સમયે બહેનને મળવાની ઉલ્લેખવાળી રેણુકા પતિને પૂછીને હસ્તિનાપુરે ગઈ. 'ત્રેભીઓને કંઈ પણ દૂર નથી.' આ મારી સાળી છે, જેમ ચપળ નેત્રવાળી રેણુકાને લાલન કરતા અનંતવીર્યે તેની સાથે કામકીડા કરી. કારણ કે 'કામ એ નિરંકુશ છે,' અહલ્યા સાથે જેમ ઇન્દ્રે તેમ ઋષિપત્ની સાથે તેણે ઇચ્છા પ્રમાણે સંભોગ-સુખની સંપત્તિનો અનુભવ કર્યો. યૃહસ્પતિને મમતા પત્નીથી જેમ ઉત્પન્ન થયો. તેમ અનંતવીર્યથી રેણુકાને પુત્ર જન્મ્યો. મુનિ રેણુકાને તે પુત્ર સાથે લઈ આવ્યો. 'જ્ઞીમાં પ્રેમાસક્ત બનેલો માણસ ઘણેભાગે દોષ દેખતો નથી.' અકાળે ફળેલી વેલડી માફક પુત્ર સહિત રેણુકાને ક્રોધ પામેલા પરશુરામે પરશુવડે છેદી નાખી. આ હકીકત તેની બહેને અનંતવીર્યને કહી એટલે પવન જેમ અગ્નિને તેમ તેના કોપને ઉત્તેજિત કર્યો. તે પછી અતિપરાક્રમી આહુવીર્યવાળા અનંતવીર્ય રાજાએ જમદગિના આશ્રમે જઈ મત્ત હાથીની જેમ તેના આશ્રમને વેરવિખેર કરી ભાંગી નાખ્યો. તાપસોને ત્રાસ પમાડી તેની ગાયો વગેરે કબજે કરી કેસરી માફક ધીમે ધીમે ચાલતો પાછો આવ્યો. ત્રાસ પામતા તપસ્વીઓના કોલાહલવાળા યુદ્ધને સાંભળી અને તે વાત જાણીને ક્રોધ પામેલો સાક્ષાત્ યમરાજ સ્વરૂપો પરશુરામ હોયો. અનેક સુશ્લોકોના યુદ્ધ જોવા માટે કુતૂહલવાળા જમદગિ પુત્ર પરશુરામે ભયંકર પરશુ વડે કાઠની માફક તે (અનંતવીર્ય)ના ટૂંકડા કરી નાખ્યા. તેની પ્રજાના આગેવાનોએ મહાપરાક્રમી કૃતવીર્યને રાજ્યગાદીએ બેસાડ્યો. તે હંબુ નાની વયનો હતો, માતાની પાસેથી પિતાના મૃત્યુની હકીકત સાંભળી આજ્ઞા પામેલા સર્પની માફક તેણે જમદગિને મારી નાખ્યો. પિતાના વધથી ક્રોધ પામેલા પરશુરામે તરત હસ્તિનાપુર જઈ કૃતવીર્યને મારી નાખ્યો. 'થમ-રાજાને શું દૂર હોય ?' ત્યાર પછી પરશુરામ બીજે રાજ્યગાદી પર બેસી ગયો. 'રાજ્ય એ પરા-ક્રમાધીન છે, તેમાં પરપરાગત કંમ પ્રમાણ નથી.' પરશુરામે કબજે કરેલી નગરીથી કૃતવીર્યની ગર્ભિણી રાણી વાઘવાળા વનથી હરણી ભાગે તેમ ભાગીને તાપસોના આશ્રમમાં ગઈ. કૃપા-ભંડાર એવા તાપસોએ નિધાનની માફક તેને ભોંયરામાં રાખી દૂર પરશુરામથી તેનું રક્ષણ કર્યું. તેને ચૌદ મહાત્વપ્રાપ્ત સુચિત પુત્ર જન્મ્યો, તે સુખથી ભૂમિને અહંબુ કરતા હોવાથી તેનું 'સુભૂમ' એવું નામ પાડ્યું. ત્યાં ત્યાં ક્ષત્રિયો હતા. ત્યાં ત્યાં સાક્ષાત્ કૌપાસિ મૂર્તિસ્વરૂપ હોય તેમ પરશુરામનો પર્યુ સળગવા લાગ્યો. કોઈક વખત પરશુરામ તે આશ્રમમાં ગયો, ત્યાં ધૂમ જેમ અગ્નિને તેમ ક્ષત્ર સૂચવનાર પર્યુ ત્યારે સળગવા લાગ્યો. ત્યારે તેણે તાપસોને પૂછ્યું કે અહિં કોઈ ક્ષત્રિય છે કે શું ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે. અમે ક્ષત્રિયો જ તાપસ થયા છીએ પરશુરામે પણ ક્રોધથી દાવાનંદ જેમ પરત-ટોકરીને ઘાસ રહિત બનાવે, તેમ પૃથ્વીને સાત વખત નિઃક્ષત્રિય બનાવી. વિનાશ પામેલા ક્ષત્રિયોની દાદાઓથી પરશુરામે પૂર્ણ થયેલી ઇચ્છાવાળા થમરાજના પૂર્ણાત્રતી શોભાને ધારણ કરતાં થાલને પૂર્ણ કર્યો.

કોઈક સમયે તેણે નિમિત્તિયાઓને પૂછ્યું કે, મારો વધ કોનાથી થયો ? 'વૈર ઉભું' કરનારાઓને હંમેશાં બીજા શત્રુથી મૃત્યુ થવાની શકા હોય છે.' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, આ દાદાઓ ત્યારે ખીર બની ગયે અને આ સિંહાસન પર બેઠેલો જે તેનું ભક્ષણ કરશે. તે તારો ભાવીમાં વધ કરનાર થશે. હવે રામે એક એવી દાનશાળા કરાવી કે જેમાં કોઈપણ આવી છૂટથી દાન અહંબુ કરી શકે. આગળ સિંહાસન સ્થાપન કરાવી યાગને ગોઠવ્યો. હવે આશ્રમમાં પ્રતિદિવસ તાપસો વડે લાલન પાલન કરાતો સુભૂમ આંગણમાં રોપેલા વૃક્ષની માફક અદ્ભુત વૃદ્ધિ પામ્યો.

મેઘનાદ નામના વિદ્યાધરે કોઈ વખત નિમિત્તિયાને પૂછ્યું કે, ‘આ મારી પદ્મશ્રી કન્યા કોને આપવી ?’ ત્યારે તેઓએ શ્રેષ્ઠ ખલાવાળા સુભૂમ વરને બતાવ્યો, તેને કન્યા આપીને ત્યાર પછી તેનો સેવક બની સાથે રહ્યો હતો. કૂવાના દેડકા માફક બીજે સ્થળે ન જવાવાળા સુભૂમે માતાને પૂછ્યું કે, ‘શું આટલોજ માત્ર લોક છે કે અધિક છે ?’ માતાએ કહ્યું કે, હે વત્સ ! લોક તો છેડા વગરનો છે. લોકના મધ્ય ભાગમાં માખીના પગલા જેટલો આ આશ્રમ છે. આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હસ્તિનાપુર નામનું નગર છે, અને ત્યાં મહાપરાક્રમી કૃતવીર્ય નામના રાજા તારા પિતા હતા. તારા પિતાને હણીને પરશુરામ પોતાની મેળે રાજ્ય ઉપર ચડી ગેઠો, અને આ પૃથ્વીને તેણે ક્ષત્રિય વગરની બનાવી છે. તેના ભયથી આપણે અહિં રહેલા છીએ. તરત જ મંગલઅહં માફક બાળતો વૈરી પર ક્રોધ પામેલો સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો. ‘ક્ષત્રિય-તેજ’ ખરેખર દુર્દર હોય છે.’ સિંહ માફક તે જ્ઞાનશાળામાં ગયો અને સિંહાસન પર ગેઠો ઠાઠાવ્યો ક્ષીર સ્વરૂપ બની ગઈ, એટલે પરાક્રમી સુભૂમ તે ખાઈ ગયો. યુદ્ધ માટે ઉભા થયેલા જે પ્રાણીઓ ત્યાં રક્ષકો હતા, તેઓને વાઘ જેમ હરણોને તેમ મેઘનાદે હણી નાખ્યા. જેની ઠાઠો અને કેશો સ્તુરાચમાન થયા છે, એવો ક્રાંતથી હોંઠ કરડતો પરશુરામ ક્રોધથી બળે કાળપાશથી ખેંચાયેલો હોય તેમ ત્યાં આવ્યો. પરશુરામે રોષથી તે સુભૂમ તરફ નીચે પરશુ છોડી. ત્યારે તેજ કણે જળમાં અગ્નિની જેમ તે ઝોલવાઈ ગઈ. તે વખતે બીજું કોઈ શસ્ત્ર ન હોવાથી સુભૂમે પણ ઠાઠવાળો થાળ ઉંચક્યો એટલે તે તત્કાલ ચક્ર બની ગયો. ‘પુણ્યસંપત્તિથી શું અસાધ્ય છે ?’ પછી તે આઠમા ચક્રવર્તીએ તેજસ્વી એવા તે ચક્રથી ક્રમબદ્ધ છેવટે તેમ પરશુરામનું મસ્તક છેડી નાખ્યું. જેમ પરશુરામે પૃથ્વીને સાત વખત ક્ષત્રિય વગરની કરી, તેમ સુભૂમે પૃથ્વીને એકવીશ વખત પ્રાણી વગરની બનાવી, સુભૂમે હણેલા રાજાઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ, પાંચદળોના સમૂહના લોહીવડે નવી નદીઓ વહેવરાવતાં નવીન સેનાને વહન કરતા તેણે પ્રથમ પર્વદિશા સાધી. અનેક સુભટોનાં છેદી નાખેલાં મસ્તકોથી પૃથ્વીને શોભાચમાન બનાવનાર એવા તેણે બીજો દક્ષિણ-દિશાપતિ હોય તેમ દક્ષિણદિશામાં પણ જય મેળવ્યો. સુભટોનાં હાડકાંઓ વડે કરી બળે છીપો અને શંખો ચારે બાજુ પથરાઈ ગયા હોય તેવા સમુદ્રના કિનારાવાળી પશ્ચિમદિશામાં પણ તેણે જય મેળવ્યો. હીલા માત્રમાં વૈતાલ્યશુક્રને ઉઘાડનાર મેરુ સરખા પરાક્રમવાળા તેણે મ્લેચ્છોને જિતવા માટે ભરતના ઉત્તરખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, એ પ્રમાણે ચારે દિશામાં જમણ કરતા, ધસ્ટ જેમ ચાણને તેમ સુભટો તથા પૃથ્વીને ફલન કરતા તેણે છ ખંડોને સાધ્યા. હંમેશાં જીવોની હત્યા કરતો રૌદ્રધ્વાન-અગ્નિથી સતત અંતરાત્માને બળતો સુભૂમ ચક્રવર્તી કાલ-પરિણામને આધીન બની સાતમી નારકભૂમિમાં ગયો.

ઈતિ સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની કથા

પહેલાં સાકેત નામના નગરમાં ચંદ્રાવતંસકનો પુત્ર ચંદ્ર સરખી મનોહર આકૃતિવાળો સુનિચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. ભારથી જેમ ભારવાળો કંટાળે, તેમ કામભોગથી કંટાળેલા તેણે સાગરચંદ્ર સુનિ પાસે જઈ દીક્ષા અંગીકાર કરી. જગતને પૂજ્ય એવી પ્રત્યક્ષાતું પાલન કરતો કોઈક સમયે દેશાન્તરમાં વિહાર કરવા માટે તે યુરુની સાથે ચાલ્યો. શિક્ષાનિમિત્તે માર્ગના ગામમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ ટોળાથી વિખૂટા પડેલ હરિણ માફક સાથથી છૂટો પડેલો અટ-

વીમાં ભમવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ ભૂખ-તૃષ્ણાથી પરેશાન થયોલો તે બિમાર પડ્યો એટલે બાંધવ માફક ચાર ગોવાળોએ તેની સેવા કરી. તેમના પર ઉપકાર કરવા માટે તેણે તેમને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ‘સજ્જન પુરુષો અપકાર કરનાર ઉપર કૃપા કરનાર હોય, તો પછી ઉપકારી ધર કેમ ન કરે ?’ વૈરાગ્ય પામેલા તેઓ ચાર પ્રકારના ધર્મની ચાર મૂર્તિ હોય તેવા ચારેએ તેમની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી, તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે વ્રતનું પાલન કરતા હતા, પરંતુ તેમાંના બે ધર્મની ભુશુપ્સા કરતા હતા. ‘જીવોની મનોવૃત્તિ વિચિત્ર હોય છે.’ તે બંને ભુશુપ્સા કરનાર પણ દેવલોકમાં ગયા. એક દિવસનું કરેલ તપ પણ નક્કી સ્વર્ગ માટે થાય છે.’ દેવલોકમાંથી અચીને હશપુર નગરમાં શાંડિલ્ય બ્રાહ્મણની જયવતી નામની ઠાસીના ગર્ભમાં યુગલરૂપે બે પુત્રો થયા. અનુક્રમે ચૌલન પામેલા તે બંને પિતાએ આદેશ કયાં પ્રમાણે ક્ષેત્રનું રક્ષણ કરવા માટે જતા હતા. ‘ઠાસીપુત્રોને આપાં જ કાર્ય સોંપવાનાં હોય.’ તે બંને સુતેલા હતા, ત્યારે રાત્રે વડલાની બગીચામાંથી એક કાળો સર્પ નીકળ્યો અને ચમરાજના બંધુ સરખા તેણે એકને ડંખ આપ્યો. ત્યાર પછી તે સર્પને મેળવવા માટે બીજો ભાઈ ત્યાં ભમતો હતો, ત્યારે વૈરથી જ હોય તેમ તે દુષ્ટ સર્પે તરત બીજાને ડંખ માર્યો. કોઈએ તેમનાં ઝેર ઉતારવા માટે તત્કાળ ઉપાય ન કરવાથી બિચારા તે બંને મૃત્યુ પામ્યા અને જેવા આવ્યા હતા તેવા જ ગયા. ‘નિષ્ક્રુજ જન્મવાળાના જન્મને ધિક્કાર હો.’ ત્યારપછી કાલિજર પર્વતના સપાટ સ્થળમાં યુગલ્લીના યુગલરૂપે બે મૃગો તરીકે જન્મ્યા અને સાથે વૃદ્ધિ પામી રહેલા હતા. તેઓ પ્રીતિ પૂર્વક સાથે ચરતા હતા, ત્યારે કોઈક શિકારીએ એકજ બાણથી બંને મૃગોને એવી રીતે હણ્યા કે એથી બંને કાલધર્મને પામ્યા. ત્યાંથી વળી મૃતગંગા નદીમાં રાજહંસિકાના ગર્ભમાં પૂર્વજન્મ માફક યુગલરૂપે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. એક પ્રદેશમાં બંને ક્રીડા કરતા હતા, ત્યારે એક બળવાળા પાર્શ્વેએ જાળમાં પકડી, ડોક મરડીને તેઓને ઘાત કર્યો. ‘ધર્મહીનોની આવી જ ગતિ થાય છે.’ ત્યાર પછી વારાણસીમાં મહાધનથી સમૃદ્ધ ભૂતહત નામના માતંગીના અધિપતિના પુત્રપણે થયા. ચિત્ર અને સંભૂતિ એ બે નામના તેઓ માંહોમાંહે અત્યંત સ્નેહવાળા હતા, નખ અને માંસ માફક સંબંધવાળા તેઓ કદાપિ વિષ્ણુ પડતા ન હતા.

તે વખતે વારાણસીમાં શંખ નામનો રાજા હતો, તેને પ્રસિદ્ધ નમુચિ નામનો પ્રધાન હતો. કોઈક દિવસે મહારાજાએ મોટા અપરાધના કારણે વધ કરવા માટે ભૂતહત નામના વધ કરનારને નમુચિ અર્પણ કર્યો. તેણે નમુચિને કહ્યું, જો તું મારા પુત્રને શુભપણે ભોંયરામાં ભણાવે, તો હું મારા બંધુ માફક તારું રક્ષણ કરું. નમુચિએ માતંગપતિનું તે વચન સ્વીકાર્યું. કારણ કે, જીવિતાથી માણસ એવું કંઈ નથી, જે ન કરે.’ ચિત્ર અને સંભૂતિ બંનેને તે અનેક પ્રકારની વિવિધ કળાઓ ભણાવતો હતો, દરમિયાન માતંગપતિની ભાર્યો સાથે અનુરાગ પૂર્વક રમણ-ક્રીડા કરવા લાગ્યો. આ વાત ભૂતહતના બાણવામાં આવી, એટલે તે તેને મારી નાખવા તૈયાર થયો. ‘પોતાની પત્ની વિષે પારદાસિક(નરકર્મ) ઉપદ્રવ કોણ સહન કરી શકે ?’ માતંગપુત્રોએ આ વાત બાણીને તે નમુચિને દૂર ખસેડી નાખ્યો અને તેને પ્રાશ્નરક્ષણરૂપ દક્ષિણા આપી. ત્યાંથી નીકળી નમુચિ હસ્તિનાપુર ગયો અને સનહુમાર ચક્રીએ તેને પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો. આ બાબુ નવચૌલન પામેલા ચિત્ર અને સંભૂતિ કોઈપણ કારણથી અશ્વિનીકુમાર દેવોની માફક પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા અહિં આવ્યા. હાહા-હૂહૂ દેવગંધર્વોથી પણ ચડીયાતું મધુર ગીત ગાવા લાગ્યા, તુમ્બડુ અને નારદ કરતાં પણ ચડીયાતી

વીણા વગાડવા લાગ્યા. ગીત-પ્રબંધમાં ગવાતા સ્વપદ સાત સ્વરો વડે તેઓ જે વીણા વગાડતા હતા, તેની આગળ ક્લિનર હેવો પણ હિસાબમાં ન હતા. જ્યારે તે બંને ધીર ઘોષવાળું મૃદંગ વગાડતા હતા, ત્યારે સુર દેવના કંકાલ-અસ્થિપિન્નરૂપ વાલ્મીકિને શ્રદ્ધા કરેલા કૃષ્ણનું અનુકરણ કરતા હતા.

મહાદેવ(શિવ) ઉર્વશી, રંભા, મુંબ, કેશી, તિલોત્તમા પણ જે નાટ્યના અભણ હતા, તેણે નાટ્ય પણ તે કરતા હતા. સર્વ ગાંધર્વનું સર્વસ્વ હોય તેણે અપૂર્વ વિદ્યેને કાર્મણ કરનાર અને ભહેરમાં પ્રકાશિત કરનાર તેઓનું સંગીત કોના માનસને ન હરણ કરે ? તે નગરીમાં કોઈ સમયે મદન-મહોત્સવ પ્રવર્તતા હતા, ત્યારે સુંદર સંગીત કરનારી નગર-મંડળીઓ ત્યાં બહાર નીકળેલી. આ સંગીત-મંડળીઓ ત્યાં નીકળી, જ્યાં ચિત્ર અને સંભૂતિ હતા, મૃગલાઓ સરખા નગરલોકો પણ તેના ગીતથી આકર્ષાઈને ત્યાં જ ગયા. નગરલોકોએ રાજાને વિનંતિ કરી કે બે માતંગો તેવાં કોઈ ગીત-ગાન કરીને પોતાની માફક સર્વ લોકોને મહિન કરી રહેલા છે. રાજાએ પણ નગરના મોટા કોટવાલને ઠપકા સાથે આજ્ઞા કરી કે, આ બંનેને કોઈ વખત નગરીમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ. ત્યારથી માંડી તે બંને વારણસીથી દૂર રહેતા હતા, ત્યાં નગરમાં એક વખત કૌમુદીને પરમેત્સવ પ્રવર્ત્યો, ત્યારે રાજ-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી અપલ ઇન્દ્રિયવાળા તે બંનેએ હાથીની ગંડસ્થલીમાં ભમરાની જેમ નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. આખા અંગ પર પુરણો પહેરેલા તે બંને ઉત્સવ ભેતા ભેતા ચારની માફક છૂપી રીતે ફરતા હતા. શિયાળના શબ્દથી શિયાળ માફક નગરના ગીતથી તે બંને અત્યંત મધુર કંઠથી ગાવા લાગ્યા. ‘ભવિતવ્યતા ઉલ્લંઘન કરી ચકાતી નથી.’ નગરના યુવાનો તેના કર્ણુ-મધુર ગીત સાંભળીને મધપ્રાસના અસપાસ મધમાખોની જેમ માતંગોની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા. અરે ! આ છે કોણ ? એ બાણુવા માટે લોકોએ તેમના પુરણા ખેંચ્યા. ‘અરે ! આ તો તે જ પેલા બે ચાંડાલો છે.’ એમ કહી ઠપકો આપ્યો. કેટલાક નગર-લોકોએ તો લાકડી અને ઢેઠાંઓવડે તેમને માર માર્યો, જેથી ધ્યાન ઠોકી નમાવીને જેમ ઘરમાંથી બચ તેમ તેઓ નગરી માંથી બહાર નીકળી ગયા. સંન્યનાં સસલા માફક લોકો વડે માર ખાતા, પગલે પગલે સ્ખલના પામતા તેઓ મહાસુશીખતે ગંભીર નામના ઉદ્યાનમાં આવ્યા.

તે બંને ભાઈઓ એમ વિચારતા હતા કે, સર્પે સુષેલા દૂધની માફક ખરાબ જ્ઞાતિથી દૂષિત આપણાં કળા કૌશલ્ય, રૂપ આદિને ધિસ્તાર હો. શુભો વડે ઉપકાર થવાની વાત તો ફર રહી, પરંતુ આપણા ઉપર ઉલટો અપકાર થાય છે. આ તો ‘શાંતિ’ કરતાં વેતાલ શુસ્સે થાય છે !’ કળા, લાવણ્ય, રૂપ શરીર સાથે જડાએલા છે અને તે તો અનર્થનું ઘર હોવાથી તૃણની માફક ક્ષણમાં તેને ત્યાગ કરીએ એમ નિશ્ચય કરી પ્રાણુ-પરિહાર માટે તૈયાર થએલા બળે સાક્ષાત્ મૃત્યુને ભેવા માટે જ જતા હોય, તેમ હંક્ષણદિશા તરફ ચાલ્યાં. ત્યાંથી દૂર ચાલતાં ચાલતાં તેઓએ એક પર્વત દેખ્યો. જ્યાં ઉપર ચડીને ભૂમિ તરફ નજર કરીએ તો, હાથી ભુંડના બચ્ચા જેટલો દેખાય. ભૂગુપાત કરવાની ઈચ્છાથી પર્વત પર ચડતાં તેઓએ તે પર્વત ઉપર જંગમ શુભ-પર્વત સરખા મહામુનિને દેખ્યા. પર્વતના શિખર પર વરસાદના વાદળા સરખા મુનિને દેખીને તેઓ બંને શોક-ચંતાપથી મુગ્ધ બન્યા. આનંદશ્રુ-જળના ખાતાથી બળે પહેલામાં દુઃખોને ત્યાગ કરતા હોય તેવા તે બંને તરત ભમરા જેમ કમળ ઉપર તેમ મુનિના ચરણ-કમળમાં પડ્યા. મુનિએ ધ્યાન પ્રણી કરી ‘તમે કોણ છો ? અહિં કેમ આવ્યા છો ?’ એમ પ્રશ્ન કર્યો. તેઓએ પોતાના વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. મુનિએ તેમને કહ્યું કે, ભૂગુપાત કરવાથી શરીરને

થયા. પછી વંદન કરી ખમાવીને લોકો તે સ્થાનથી પોતાને સ્થાને ગયા અને ચિત્રમુનિ સંભૂતિ-મુનિને ઉઘાનમાં લઈ ગયા. તે બંને મુનિવરો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે, આહાર ખાતર ઘરે ઘરે ફરવાથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આહારથી પોષેલું આ શરીર ચાલ્યા જવાના સ્વભાવવાળું છે, એવા આ શરીરની અને આહારની યોગીઓને શી જરૂર છે ? મનમાં આવા પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તે બંને મુનિઓએ સંલેખના પૂર્વક ચારે પ્રકારના આહારનાં પચ્ચક્રખાણુ કર્યાં હું 'પૃથ્વીતુ' પાલન કરનાર હોવા છતાં સાધુનો પરાભવ કરનાર કોણુ છે ? એ પ્રમાણે બાણવાની ઇચ્છાવાળા રાજાને કોઈ કે મંત્રી જણાવ્યો, 'જે પૂજવા યોગ્ય છે, તેની પૂજા ન કરે, તે પણુ પાપી છે, તો પછી જે તેને હણે છે, તેને કેવો ગણવો ?' એમ કહી તેને ચોર માફક જકડીને રાજાએ પોતાની પાસે આણ્યો. બીજો કોઈ રખે આ પ્રમાણે સાધુને પરેશાન ન કરે તેવી શુદ્ધબુદ્ધિવાળો રાજા નગર વચ્ચેથી બાંધેલા તેને સાધુ પાસે લઈ ગયો. નમન કરતા રાજાના મસ્તકના મુગટ રત્નથી જળમય પૃથ્વીને કરતા હોય તેમ ચક્રવર્તી રાજાએ બંને મુનિવરોને વંદન કર્યું. ડાબા હાથમાં ગ્રહણ કરેલી મુખવસ્ત્રિકાથી ઢાંકેલ મુખવાળા, તે બંને મુનિવરો જમણે હાથ ઢેચા કરી રાજાને આશીર્વાદ આપી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. રાજાએ કહ્યું કે, 'જે આપનો અપરાધી છે, તે તેના કર્મતુ' દુળ ભોગવનાર થાવ' એમ કહી મુનિઓને સનતકુમારે નમુચિને બતાવ્યો. વધ કરવા યોગ્ય છતાં ગુરુની આજ્ઞા માન્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી રાજાએ તેને છોડી દીધો સર્પગરુડ પાસેથી તેમ સનતકુમાર અને મુનિઓ પાસેથી છૂટીને નમુચિ પંચત્વ પામ્યા સરખી દશાને પામેલી અંડાલ માફક કર્મઅંડાલ નગરમાંથી દેશવટો પામ્યો.

ચોસકહબાર બીજી શોકચોના પરિવાર સાથે ચક્રવર્તીની મુખ્ય પટરાણી સુનંદા બંને મુનિ-વરોને વંદના કરવા ગઈ. તે સ્ત્રીને સંભૂતિમુનિના ચરણ-કમળમાં કેશનો સ્પર્શ થાય તેવી રીતે પગે પડી, બાણે પૃથ્વીને અંદ્રવાળી બનાવતી ન હોય ? તે સ્ત્રીના કેશના સ્પર્શને અનુભવ કરતા સંભૂતિમુનિ તત્કાલ રોમાંચિત થયા. કામદેવ હંમેશાં છલ શોધનારો હોય છે.' હવે અંતઃપુર સહિત મુખ્ય પટરાણીએ તેમની આજ્ઞા લઈ જવા ઇચ્છા કરી, ત્યારે રાગથી પરબિત થયેલા સંભૂતિમુનિએ આ પ્રમાણે નિયાણું કર્યું કે, દુષ્કર એવા મારા તપતુ' બે કંઈ દુળ હોય તો ભાવી જન્મમાં હું તેવા પ્રકારનાં સ્ત્રીના પતિ થાઉં. ચિત્રે તેને કહ્યું કે, મોક્ષ આપનાર તપથી તું આવા દુળની ઇચ્છા રાખે છે ! મસ્તકને યોગ્ય રત્ન વડે તું પાકપીઠ કેમ કરે છે ? મોહથી કરેલું નિયાણું હંબુ પણુ છોડી દે, તારા સરખાએ આમાં મુંઝાવું ન બેઠે અને મિથ્યા દુષ્કૃત આતુ' થાઓ. આ પ્રમાણે ચિત્રસાધુએ નિવારણ કરવા છતાં પણુ સંભૂતિમુનિએ નિય-ણુનો ત્યાગ ન કર્યો. વિવશથી ઇચ્છા લણી બળવતી હોય છે.' અનશન-વિધિનો બરાબર નિર્વોહ કરીને, આયુષ્યકર્મનો ક્ષય કરીને, સૌધર્મ નામના સુદર વિમાનમાં બંને દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

ચિત્રનો જીવ પ્રથમ દેવલોકથી અધીને પુરિમતાલ નામના નગરમાં એક શેઠપુત્ર તરીકે જન્મ્યો. સંભૂતિનો જીવ પણુ અધીને કાંપિત્યનગરમાં બ્રહ્મારાજની લાચી ચુલનીદેવીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. ચૌદ મહારવમોથી સૂચિત ભાવી વૈભવવાળો પૂર્વદિશાને જેમ સૂર્ય તેમ તેને પુત્ર જન્મ્યો. આનંદથી બ્રહ્મામાં મગ્ન હોય તેમ બ્રહ્મારાજએ બ્રહ્માંડમાં પ્રસિદ્ધ એવું તેનું બ્રહ્મદત્ત નામ પાડ્યું. જગતના નેત્રકમળને હર્ષ આપતો તે કળા-સમુદાયથી પેલાતો નિર્મળ અંદ્રની માફક વૃદ્ધ પામવા લાગ્યો. બ્રહ્માના ચાર મુખ સમાન બ્રહ્માત્મને ચાર પ્રિય મિત્રો હતા. તેમાં એક

કાશિદેશનો રાજા કટક, હસ્તિનાપુરનો રાજા કણ્વેરુદત્ત, કૌશલનો રાજા દીર્ઘ અને અંધાનો સ્વામી પુષ્પચૂલક. તે પાંચે એક બીજાના સ્નેહથી એક એક વર્ષ એક નગરમાં નંદનવનમાં જેમ કલ્પ વૃક્ષ તેમ સાથે રહેતા હતા. કોઈક સમયે અહિંના નગરમાં વારા પ્રમાણે આવેલા હતા, ત્યાં કોચા કરતાં તેમનો કેટલોક કાળ પસાર થયો. અહિંહત્તને બાર વર્ષ થયાં, ત્યારે અહિંરાજા મસ્તકરોગથી પરલોકની ગતિને પામ્યા. અહિંરાજાની મરણોત્તર ક્રિયા કરીને મૂર્ત ઉપાય સરખા ત્યારે કટક વગેરે રાજાઓએ મંત્રણા કરી કે, અહિંહત્ત જ્યાં સુધી બાળક છે, ત્યાં સુધી અહિં આપણે પ્રાદરિક માફક હરેક વર્ષે રક્ષક બનવું. મિત્રના રાજ્યની રક્ષા કરવા માટે તેઓએ દીર્ઘને નક્કી કર્યો, બાકીના ત્રણે રાજાઓ તે સ્થાનથી પોતપોતાના સ્થાને ગયા. દ્વંકી બુદ્ધિવાળો દીર્ઘ પશુ ગોધા જેમ અરક્ષિત ક્ષેત્રને તેમ અહિંરાજાની રાજ્ય-સંપત્તિને સ્વચ્છંદપણે ભોગવવા લાગ્યો. લાંબા કાળથી શુપ્ત રાખેલો ધનસંહાર પણ દુર્જન પારકા મર્મને ખોળે, તેમ દુર્બુદ્ધિવાળા તેણે તપાસ કરાવી શોધી કાઢ્યો. પહેલાના પરિચયથી અંતઃપુરમાં પણ તે નિરંકુશતાથી ફરવા લાગ્યો. ‘આધિપત્ય એ મનુષ્યોને ખરેખર ઘણેભાગે અંધ કરનાર બને છે.’ એકાંતમાં ચુલનીદેવી સાથે તે એકલો કામ-આણેને ફેંકવા સરખા હાસ્ય અને પ્રીતનાં વચનો વહે કરી મંત્રણા કરવા લાગ્યો. પોતાની ફરજ, અહિંરાજાનો ઉપકાર અને લોકની અવગણના કરીને તે ચુલનીમાં આસક્ત બન્યો. ‘ખરેખર ઇન્દ્રિયો વશ કરતી ઘણી સુરકેલ છે. ચુલનીએ અહિંરાજાના પ્રતિપ્રેમનો, અને દીર્ઘ રાજાએ મિત્ર-સ્નેહનો ત્યાગ કર્યો. ‘ખરેખર કામદેવ સર્વ વિનાશ કરનાર થાય છે’ ઇચ્છા પ્રમાણે સુખે વિલાસ કરતા એવા તેઓના ઘણા દિવસો સુહૃત્ માફક પસાર થયા. અહિંરાજાના બીજા હૃદય સરખા ધનુમંત્રીની નજરમાં તે બંનેનું બુદ્ધિ બરાબ વર્તન આવી ગયું. મંત્રીએ વિચાર્યું કે, ચુલની સ્ત્રીસ્વભાવથી અકાચ આચરે છે. ‘ખરેખર સતી સ્ત્રીઓ બહુ વિરલ હોય છે.’ રાજ્યકોષ અને અંતઃપુર વિશ્વાસથી સાચવવા અને રક્ષણ કરવા થાપણ તરીકે અર્પણ કહ્યું. દીર્ઘરાજા તેનો આજે વિદ્રોહ કરી વિનાશ કરે છે, તેને કંઈ પણ અકાચ નથી. માટે હવે તે કુમારનું કંઈ વિપરીત કરશે, બિલાડા માફક દુર્જન પોષણ કરનારને પણ પોતાનો ગણતો નથી. એમ વિચારી વરધનુ નામના પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી કે, હંમેશાં તારે સમાચારો જણાવતા રહેવું અને અહિંહત્તની સેવા કરવી.

મંત્રિપુત્રે જ્યારે કુમારને વૃત્તાન્ત જણાવ્યો ત્યારે અહિંહત્ત પણ નવચૌવન હાથી માફક ધીમે ધીમે કોપ દેખાડવા લાગ્યો. ત્યાર પછી અહિંહત્ત માતાનું હૃશ્વરિત્ર નહિ સહન કરતો કાગડાને અને કૌશલને લઈને અંતઃપુરમાં ગયો. અને ત્યાં માતા અને દીર્ઘ સાંભળે તેવી રીતે બોલવા લાગ્યો કે, ‘વર્ણ-સંકરપણાથી આ બંને અને આવાં બીજા કોઈ હશે તો તે પણ વધ કરવા યોગ્ય છે. નક્કી તેઓને હું શિક્ષા કરીશ.’ ત્યાર પછી દીર્ઘ રાજાએ ચુલનીને કહ્યું કે, હું કાગડો અને તું કૌશલ છે. આપણ બંનેને આ કેંદ્ર કરશે ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે, બાળકના બેલવાથી ભય પામવાની જરૂર નથી. એક વખતે ભદ્ર હાથણી સાથે છું-તેને લઈ જઈ ઠપકા પૂર્વક કુમારે આગળ માફક શિક્ષાવચનો કહ્યાં. એ પ્રમાણે ફરી સાંભળીને દીર્ઘે કહ્યું કે, બાળક આપણને અભિપ્રાય પૂર્વક સંભળાવે છે. ત્યારે ચુલનીએ કહ્યું કે, અરે ! તેમ પણ હોય તેથી શું ? કોઈ દિવસે હંસી સાથે બગલાને બાંધીને અહિંહત્તે સંભળાવ્યું કે, આ હંસી સાથે આ બગલો કોડા કરે છે, પણ કોઈનું આવા પ્રકારનું વર્તન હું સહન નહિ કરીશ. ત્યારે દીર્ઘે કહ્યું, હે દેવી ! બાળક એવા તારા પુત્રની અંદર પ્રગટેલ રોષાગ્નિના ધૂમાડા નીકળવા સરખી વાણી

સાંભળ. વયથી વૃદ્ધિ પામતો આ કુમાર નક્કી હાથી અને હાથણી માટે જેમ કેસરી તેમ આપણા ખંને માટે વિશ્વરૂપ થશે. જ્યાં સુધીમાં કુમાર યુવાન પરાક્રમી ન થાય, ત્યાં સુધીમાં વિષવૃક્ષ માફક આ ખાળકનો ઉચ્છેદ કરવો બેઈજો. ચુલનીએ કહ્યું કે, રાજ્યધર પુત્રનો વિનાશ કેમ કરાય ? તિર્થંશ પણ પોતાના પ્રાણની જેમ પુત્રોત્ત્વ રક્ષણ કરે છે. દીર્ઘ કહ્યું કે, પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો તારો કાળ તો આ આવેલો જ છે, તું ચિંતા ન કર, હું છું એટલે તારે પુત્રો દુર્લભ નથી. શાકિની સરખી ચુલનીએ પણ પુત્ર-વાત્સલ્યનો ત્યાગ કરી રતિકીડા અને રનેહમાં પરવશ બની તેની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. ચુલનીએ મંત્રણા કરી કે, અપકીર્તિ ન થાય તેમ આનો વિનાશ કરવો. આખાના વનને સિંચવું પણ ખરૂં અને પિતૃતર્પણ પણ કરવું. આ માટે કયો ઉપાય ? અથવા આ કુમારનાં લગ્ન કરવાં અને વાસગૃહના ખાનાથી તેના માટે શુભ પ્રવેશ-નિર્ગમન દ્વારવાળું લાક્ષાધર તૈયાર કરાવવું, ત્યાર પછી તેમાં વિવાહ પછી તેની પત્ની સાથે પ્રવેશ કરાવવો. તેઓ ખંને અંદર ઊઘી ગયા હોય, ત્યારે રાત્રે અગ્નિ સળગાવી ખાળવો.

આ પ્રમાણે ખંનેએ શુભ મંત્રણા કરી પુષ્પચૂલ રાજની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો અને વિવાહ કરવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી તે ખંનેનો કૂર અભિપ્રાય બળીને ધનુમંત્રીએ દીર્ઘ રાજને અંજલે કરી વિનંતિ કરી કે, મારો વરધનુ પુત્ર કલાઓ બાણનાર અને નીતિકુશળ બની ગયો છે અને હવે તે જ તમારી આસાડપી રથધુરાને વહન કરનાર યુવાન વૃષભ સરખો થોગ્ય છે. હું તો હવે ઘરડા વૃષભ જેવો આવવા-જવામાં અસમર્થ છું, તમારી સમ્મતિથી ક્યાંક જઈને છેલ્લી જિંદગીનું અનુક્રાંત કરું. ‘આ માયાવી ક્યાંય બીજે જઈ ને કંઈ પણ અનર્થ કરશે.’ એવી શંકા દીર્ઘ રાજને થઈ. ‘બુદ્ધિશાળી માટે કેને શંકા ન થાય ?’ હવે માયા કરી ધીકા બનેલા દીર્ઘ રાજએ પ્રધાનને કહ્યું કે, ચંદ્ર વગરની રાત્રિ માફક તમારા વગરના આ રાજ્યથી અમને સચું, તમે અર્ધિજ દાનશાળા કરાવી ધર્મ કરો, બીજે ન જશે, સુદર વૃક્ષોવડે જેમ બગીચો, તેમ તમારા સરખા વડે આ રાજ્ય શોભે છે. ત્યાર પછી લાગીરથી નદીના કિનારે સફળબુદ્ધિવાળા ધનુમંત્રીએ ધર્મના જ મહાછત્ર સરખો પવિત્ર દાનમંડપ બંધાવ્યો. એવા પ્રકારની ગંગાના પ્રવાહ માફક અખંડિત દાનશાલા ચલાવી, જેમાં માગેના મુસાફરોને અન્ન-પાન વગેરે અપાતાં હતાં. દાન, માન અને ઉપકાર વડે વિશ્વાસુ બનાવેલા પુરુષો દ્વારા તેણે બે કોશ પ્રમાણ લ’બાઈવાળી લાક્ષાગૃહ સુધીની સુરંગ ખોદાવી. બીજા બાળુ મૈત્રી વૃક્ષને સિંચવા માટે જળ સરખા ગુપ્તલેખથી આ વૃતાન્ત ધનુમંત્રીએ પુષ્પચૂલ રાજને જણાવ્યો. બુદ્ધિશાળી પુષ્પચૂલે પણ સાચી હકીકત બાણીને પોતાની પુત્રીના સ્થાનમાં હંસીના સ્થાનમાં બગલી માફક એક દાસીપુત્રીને મોકલી. રસેહ પિત્તળમાં સુવર્ણબુદ્ધિ થાય તેમ ‘રત્નભણિજિત ભૂષણવાળી આ પુષ્પચૂલની પુત્રી છે’ તેમ જોળખાતી કન્યાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. સુદર મંગલગીતો અને વાજિત્રેના શબ્દથી પૂર્ણ આકાશતલ બનેલ હતું એવા હર્ષથી તે કન્યાનાં બ્રહ્મહત્ત સાથે લગ્ન કર્યાં. અન્ય સર્વ પરિવારને રજા આપીને ચુલનીએ વધૂ સાથે કુમારને પણ રાત્રિના આરંભ સમયે લાક્ષાધરમાં મોકલ્યો. અન્ય પરિવાર-રહિત વધૂ સાથે કુમાર પણ પોતાની છાયા સરખા વરધનુ સાથે ત્યાં આવ્યો. મંત્રિપુત્ર સાથે વાર્તા કરવામાં બગતા બ્રહ્મહત્તની અર્ધીરાત્રિ પસાર થઈ. ‘મહાત્માઓને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ?’ ચુલનીએ સળગાવવા માટે આજ્ઞા કરેલા સેવકો વડે ‘સળગાવો’ એટલી માત્ર ટ્રેસણ થતાં જ વાસગૃહમાં અગ્નિ સળગ્યો. ત્યાર પછી ચુલનીના લાંગા દુષ્કર્મની અપકીર્તિ ફેલાવવા સરખા ધૂમ-સમૂહે ચારે બાળુ આકાશ પૂરી દીધું. ભૂખ્યો થયો

હોય તેમ સર્વને લક્ષણ કરવા માટે બ્રહ્મા-સમૂહો વડે જે અગ્નિ સાત જિહ્વાવાળો હતો, તે કોડ જિહ્વાવાળો બન્યો. “આ શુ ?” એમ પ્રશ્નરૂપે મંત્રિપુત્રને પૂચ્છ્યું, ત્યારે ચુલનીનું દુષ્ટવર્તન સંક્ષેપથી કહ્યું. હાથીની સૂંઢમાંથી સુંઢરીને તેમ તમને અહિંથી બહાર નીકળવા માટે દાનશાળા સુધીની એક સુરંગ પિતાજીએ આપેલી છે અહિં પાટુ મારીને ક્ષણવારમાં તે ખોલી નાખ અને યોગી જેમ છિદ્ર દારમાં તેમ તરત સુરંગના દારમાં પ્રવેશ કર. માટીના શકેરાના બનાવેલ સંપુટ વાજિંત્ર માફક પગ અક્ષાળીને લોંચડું ખોલીને તે મિત્ર સાથે જેમ રત્નછિદ્રમાં દોરો નીકળે તેમ નીકળી ગયો. સુરંગના નાકા પર ધનુમંત્રીએ જે ઘોડા તૈયાર રખાવેલા હતા, તેના ઉપર સૂર્યપુત્રની શોભાને અનુસરતા રાજકુમાર અને મંત્રિકુમાર આરૂઢ થયા. પચાસ યોજન એક કોશ માફક પાંચમી ધારા ગતિથી એક શ્વાસે ઘોડાઓ દોડતા હતા, ત્યાં બંને ઘોડાઓ પચાસ પામ્યા. તે પછી પગે ચાલતા પ્રાણુ-રક્ષણ કરવામાં તત્પર બનેલા તેઓ મુશીબતે કોષ્ટક નામના ગામ નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રશ્નરૂપે કહ્યું, “હે મિત્ર વરધન ! અત્યારે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ મને ભૂખ અને તરસ બંને અત્યંત પીડા કરે છે.” મંત્રિપુત્ર રાજપુત્રને ‘ક્ષણવાર અહિં તું રોકાઈ બે’, એમ કહીને તેના મસ્તકે મુંડન કરાવવાની ઇચ્છાથી ગામમાંથી એક હંભમને બોલાવી લાવ્યો. મંત્રિપુત્રના વચનથી પ્રશ્નરૂપે ત્યાં જ માત્ર એક થોડી રાખીને હંભમત કરાવી નાખી તથા ભગવા રંગનાં પવિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરતો તે સંધ્યા-સમયના વાદળામાં છૂપાએલા સૂર્યની શોભાને અનુસરતો હતો. વરધનુએ તેના કંઠમાં પ્રશ્નસ્ત્ર ધારણ કરાવ્યું એટલે પ્રશ્નરાજના પુત્રે પ્રશ્નપુત્ર તરીકેની સરખામણી ચથાર્થ વહન કરી. વર્ષા ઋતુમાં મેઘવડે જેમ સૂર્ય ઢંકાઈ બાય, તેમ મંત્રિપુત્રે પ્રશ્નરૂપેના શ્રીવત્સચુકત વક્ષસ્થાને પટ્ટ વડે ઢાંકી દીધું. એવી રીતે સૂત્રધાર માફક પ્રશ્નપુત્રનો વેશપલટો કરાવ્યો અને પડખે રહેનાર મંત્રિપુત્રે પણ તે જ પ્રમાણે કર્યું.

ત્યાર પછી પૃથ્વીમાના ચંદ્ર અને સૂર્ય સરખા બંનેએ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કોઈક બ્રાહ્મણે ભોજન માટે નિમંત્રણ કર્યું. તેણે સંભળે અનુરૂપ એવી ભક્તિથી ભોજન કરાવ્યું. ‘ઘણે ભાગે સુખના તેજના અનુસારે સહાર થાય છે.’ બ્રાહ્મણપત્ની કુમારના મસ્તક પર અક્ષત વધાવતી સ્વેતવસ્ત્ર—ચુગલ પહેરેલ અપ્સરા સમાન રૂપવાળી કન્યા લાવી. એટલે વરધનુએ તેને કહ્યું કે, હે મૂઢ ! આખલાના ગળે ગાય વળગાડવા માફક કલાહીન એવા આ બટુકને ગળે આને કેમ બાંધે છે ? ત્યારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, ગુણોવડે મનોહર આ બંધુમતી નામની મારી કન્યા છે અને આના વગર બીજો કોઈ તેને યોગ્ય વર નથી. “આનો પતિ છ ખંડ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર ચક્રવર્તી થશે.” એમ નિમિત્ત બાળકારોએ કહેલું છે અને આ તે જ છે. તેઓએ વળી એમ પણ મને કહ્યું હતું કે, શ્રીવત્સની નિશાની પટ્ટથી ઢાંકી હશે અને તારા ઘરે જે ભોજન કરશે, તેને આ કન્યા આપવી. તે વખતે તે કન્યા સાથે પ્રશ્નરૂપેના વિવાહ થયો. ‘લોગીઓને વગર ચિંતવેલા અત્યંત ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે.’ તે રાત્રિ ત્યાં રહીને અને બંધુમતીને આશ્વાસન આપીને કુમાર બીજે ચાલ્યો ગયો. ‘જેને શત્રુ ડોચ, તેમને એક સ્થળે રહેવાનું કયાથી હોય ?’ સવારે એક ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે દીર્ઘરાજાએ પ્રશ્નરૂપેને પકડવા માટે સર્વે માગો પર ચોકી પહેરા ગોઠવી રોકેલા છે. એટલે આઠો માર્ગ પકડી ચાલતા હતા, ત્યારે દીર્ઘના ભયંકર સૈનિક સરખા શ્યાપદોવાળી મહાઅટવીમાં આવી પડ્યા. ત્યાં તૃષાવાળા કુમારને વડલાવૃક્ષ નીચે મૂકીને વરધનુ મનસરખા વેગથી પાણી લેવા ગયો. એટલે ‘આ વરધનુ છે’ એમ ઓળખીને વસાહના બચ્ચાને જેમ કૂતરાઓ તેમ દીર્ઘ થો. ૧૪

રાજના પુરુષોએ રાષથી તેને ઘેરી પકડી લીધો. 'અરે ! આને પકડો પકડો, મારી નાઓ, મારી નાઓ' એમ ભયંકર રીતે યોદ્ધતા તેઓએ વરધનને પકડી લીધો અને બાંધ્યો. તેણે પ્રહારદત્તને એવી સંજ્ઞા કરી કે, 'તું અહિંથી નાસી છૂટ, કુમાર પણ પલાયન થઈ ગયો.' સ્વમય આવે ત્યારે પરાક્રમની પરીક્ષા થાય છે. 'ત્યાર પછી તે અટવીથી મહાઅટવીની અંદર વેગથી વગર થાક્યે પહોંચ્યો અને વળી એક આશ્રમથી બીજા આશ્રમે પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સ્વાદેવગરનાં અને અણગમતાં કૃષ્ણોના આહાર કર્યો અને ત્રીજા દિવસે આગળ એક તાપસને દેખ્યો. એટલે હે ભગવંત ! આપનો આશ્રમ કયાં છે ? એમ પૂછ્યું, એટલે તે તાપસ તેને પોતાના આશ્રમ સ્થાને લઈ ગયો. કારણ કે 'તાપસોને અતિથિએ પ્રિય હોય છે.' કુમારે કુલપતિને કૃપ્યા એટલે હર્ષથી પિતા માફક વંદન કર્યું. 'અબાણી વસ્તુ માટે અંતઃકરણ પ્રમાણુ ગણાય છે.' કુલપતિએ કહ્યું, 'હે વત્સ ! મારવાડમાં કલ્પવૃક્ષ માફક સુંદર આકૃતિવાળા તારે અહિં આવવાનું પ્રયોજન શું થયું ?' ત્યાર પછી તે મહાત્મામા વિશ્વાસ રાખનાર પ્રહારપુત્રે પોતાનો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. કારણ કે ઘણે ભાગે તેવાઓ પાસે કંઈ છુપાવવાનું ન હોય. ત્યાર પછી હર્ષિત થયેલા કુલપતિએ ગફગફાફરે કહ્યું કે, 'હું તારા પિતાનો લઘુબંધુ છું, અને બંને કેહથી ભિન્ન હતા પણ અમારો આત્મા તો એક જ હતો માટે હે વત્સ ! તારા ઘર માફક અહિં તારી ધજ્જા પ્રમાણે રહે, તેમજ અમારા મનોરથો સાથે અમારા તપોવડે પણ તું વૃદ્ધિ પામ લોકોનાં નેત્રોને અતિશય આનંદ કરાવતો સર્વને વલ્લભ તે આશ્રમમાં રહેલો હતો, એટલામાં વર્ષોકાળ પણ પ્રાપ્ત થયો. ત્યાં રહેલા તેને બલદેવે જેમ કૃષ્ણને તેમ તે કુલપતિએ સર્વ શાસ્ત્રો, શાસ્ત્રો અને અસ્ત્રો ભણાવ્યાં. બંધુ જેમ સારસ પક્ષીઓના મધુર શબ્દોવાળી વર્ષો વીત્યા પછી શરદઋતુ આવતાં તાપસો કૃષ્ણ લેવા માટે વનમાં ચાલ્યા. કુલપતિએ આદરપૂર્વક રોકવા છતાં પણ બચ્ચાઓ સાથે જેમ હાથી તેમ તાપસો સાથે પ્રહારદત્ત પણ વનમાં ગયો.

વનમાં આમતેમ ભ્રમતાં ત્યાં કોઈ હાથીનાં તાબાં મળ અને મૂવ ભેવામાં આવ્યાં, તેથી તેણે માન્યું કે અહિંથી દૂર કોઈ હાથી હોવો બેઠકો. તાપસોએ તેને ઘણો રોકવા છતાં તેના પગલે પગલે પાંચ ચોગનના અંતે તેણે પર્વત સરખા હાથોને ભેળ્યો. નિઃશંકપણે કછોટો વાળી પરાક્રમવાળો ગર્જના કરતો મલ્લ જેમ મલ્લને તેમ મનુષ્યોમાં હાથી સમાન પ્રહારને હાથીને આહ્વાન કર્યું. એટલે ક્રોધાચ્છાન બની સર્વ અંગોને ધૂણાવતો, સૂંઢ લાંબાવતો, કાનને સ્થિર કરતો, લાઠામુખવાળો હાથી કુમાર તરફ હોડ્યો. જેટલામાં હાથી કુમારની પાસે આવી ગયો, તેટલામાં બાળકને છેતરવા માટે હોય તેમ હાથીને છેતરવા માટે તેણે વચમાં એક વસ્ત્ર ફેંક્યું. આકાશમાંથી એક આકાશ-ખંડ તૂટવા સરખા ઉજ્જવળ વસ્ત્રને અતિરોષ પામેલા હાથીએ બે ટૂંશળથી ક્ષણવારમાં ઝીલી લીધું. આવા આવા પ્રકારની ચેષ્ટા વડે કુમારે તે હાથીને મદારી જેમ સર્પને તેમ લીલાથી ખેલાવ્યો. આ સમયે પ્રહારદત્તનો બીજો મિત્ર હોય તેમ ગર્જના કરતા વરસાદે જળધારાથી તે હાથીને ઉપદ્રવ કર્યો, ત્યાર પછી વિરસ ચીસ પાડીને હાથી મૃગની ગતિથી નાસી ગયો. કુમાર પણ ભ્રમતો પર્વતની દિશા તરફ એક નદી પાસે પહોંચ્યો. કુમાર સાક્ષાત્ આપત્તિ સરખી નદી ઉતરી ગયો અને તેના કિનારે એક ઉજ્જવળ જૂંતું નગર દેખ્યું. અંદર પ્રવેશ કરતાં કુમારે એક વંશળળી અને તેમાં ઉત્પાત કરનાર કેતુ અને અંદ્ર સરખા તરવાર અને હાલ દેખ્યા. તે બંને અહલ છરીને શસ્ત્રકૌટુકી કુમારે તરવારથી તે મહાવાંસળી બળીને કેળ માફક છેદી નાખી. વાંસળી બળીની અંદર તેણે પૃથ્વીમાં સ્થળક્રમણ સરખા સ્ફુરાયમાન ઓઘલસુક્ર પહેલાં મસ્તકને ભેડ્યું. વળી સમ્યક્ પ્રકારે નબર

કરતાં તેણે ઊંઘા મસ્તકે ધૂમ્રપાન કરનાર કોઈકનું ત્યાં ધડ ભેળું. ‘અરેરે ! કોઈક નિંદા સાધન કરતા નિરપરાધીને મેં મૃત્યુ પમાડ્યો, ધિક્કાર હો મને.’ એમ કહી પોતાની નિંદા કરી.

બેટલામાં આગળ બચ છે. તેટલામાં દેવલોકથી પૃથ્વીમાં ઉતરેલું નંદનવન ન હોય તેવું ઉદ્યાન હેખ્યું. તેમાં પ્રવેશ કરતાં આગળ સાતલોકની શોભાથી મૂર્છા પામેલો હોય તેવો સાત માળવાળો મહેલ ભેળો. અતિ ઉંચા તે મહેલમાં આરૂઢ થતાં તેમાં હથેળીમાં મસ્તક સ્થાપન કરીને બેઠેલી ખેચરી સરખી એક નારી ભોવામાં આવી. લગાર આગળ વધીને કુમારે તેને સ્વચ્છ વાણીથી પૂછ્યું કે, ‘તું એકાકી કેમ અને તને શોકનું કારણ શું બન્યું છે ?’ હવે ભવનાળી તેણે ગફાદાક્ષરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે. મારી હકીકત ઘણી લાંબી છે, પરંતુ તમો કોણ છો ? અને કેમ આવ્યા છો ? ત્યારે કુમારે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું પંચાલના પ્રહ્મ-રાજાનો પ્રહ્મહત્ત નામનો પુત્ર છું.’ એટલું કહેતાની સાથે જ હર્ષથી તે ઊભી થઈ, જેની લોચન અંજલિમાંથી આનંદાશ્રુજળ ટપકી રહેલાં છે, બાણે પાદશીય કરતી હોય તેમ તેના પગમાં પડી. ‘હે કુમાર ! સમુદ્રમાં ડૂબતાને નાવ મળે તેમ અંશરુષ્ણ એવી મને આપ શરણ મળી ગયા.’ એમ બોલતી તે રુદન કરવા લાગી. કુમારથી પૂછાએલી તેણે પશુ કહ્યું કે, તમારી માતાના ભાઈ પુષ્પચૂલની હું પુષ્પવતી નામની પુત્રી છું, હું કન્યા છું. તમને અપાયેલી છું. વિવાહ કિંવસની સહ ભેતી હું હંસી માફક ઉદ્યાનમાં. વાવડી કિનારે કાંઠા કરવા ગઈ હતી. કોઈ નાઓન્મત્ત નામનો દુષ્ટ વિદ્યાધર રાવણ જેમ સીતાદુંડ હરણ કરી લાવ્યો તેમ મને અહિં હરણ કરી લાવ્યો છે મારી નજર સહન નહિ કરી શકતો હોવાથી વિદ્યા સાધવા માટે શૂર્પનખાના પુત્ર માફક તેણે વાંસની બાળીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ધૂમનું પાન કરતો ઊંચા પગ રાખીને જે સાધના કરી રહ્યા છે, તેને આજે વિદ્યા સિદ્ધ થશે. એટલે શક્તિવાળો વિદ્યાસિદ્ધ થએલો તે નક્કી આજે મને પરણશે. ત્યાર પછી કુમારે તેનો વધ સંબંધી વૃત્તાન્ત જણાવ્યો એટલે પ્રિયની પ્રાપ્તિ અને અપ્રિયનો વિનાશ થવાથી હર્ષના ઉપર હર્ષની વૃદ્ધિ થઈ. એક બીજા પરસ્પર અનુરાગવાળા બંનેનો ગાંધર્વવિવાહ થયો ક્ષત્રિયોમાં પેતા પોતાની ઈચ્છાથી વગર મંત્રનો આ વિવાહ ઉત્તમ ગણાય છે. વિવધ પ્રકારનાં વચનોથી મધુરપણે તેની સાથે રતિહીસ કરતાં કરતાં તેમણે આખી રાત્રિ એક પહોર પ્રમાણ વાળી હોય તેમ પસાર કરી. તે વખતે પ્રભાત સમયે આકાશમાં પ્રહ્મહત્તે કુરરી પશિણી સરખો ખેચરગ્ગીઓનો શબ્દ આંભળ્યો. વાહળાં વગરની વૃષ્ટિ માફક અકસ્માત આકાશમાં આ શબ્દ કેમ ઉત્પન્ન થયો ? આ પ્રમાણે પૂછાએલી ગભરાએલી પુષ્પવતીએ કહ્યું, ‘આ તો તમારા ઘટ્ટ નાઓન્મત્તની બે બહેનો ખંડા અને વિદ્યાખા નામની વિદ્યાધરકુમારીઓ આવી રહેલી છે. વગર દ્રેગટની તેના માટે વિવાહની સામગ્રી હાથમાં લઈને આવે છે. ‘લુહા પ્રકારે ચિત્તવેલ કાર્ય દેવ તેની વિપરીત ઘટના કરે છે.’ તમો થોડો સમય અહિંથી ખસી બાવ, તમારાં શુભ-કીર્તન કરીને તમારા વિષે તેમને રાગ કે વિરાગ થાય છે ? એવો તેમનો ભાવ બાળી લઉં. ભે તેઓ રાગ કરશે. તો હું લાલ ધ્વજ દેખાડીશ અને તે દેખી તમે પાછા આવશે. વિરાગ થશે. તો પ્વેદ ધ્વજ ચઢાવીશ, તો તમે બીજે ચાલ્યા જાશે. પ્રહ્મહત્તે તેને કહ્યું. તું ભય ન રાખ. શું હું પ્રહ્મપુત્ર બીકણ છું ? તુટ થાય કે રુટ થાય તો પણ તે શું કરી શકવાની છે ? પુષ્પવતીએ કહ્યું કે તેમનાથી તમને ભય છે, એમ હું નથી કહેતી, પરંતુ તેના સંબંધી એવા વિદ્યાધરે તમારા સાથે વિરોધવાળા ન થાય. તેના ચિત્તની અનુવૃત્તિથી તે ત્યાં જ એક બાજુ છૂપાઈ રહ્યો. હવે પુષ્પવતીએ સંદેહ ધ્વજ ચઢાવી, એટલે કુમાર તે દેખીને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પ્રિયાના

આશ્રહને આધીન બની ગયો. તેવા પ્રકારના મનુષ્યોને લય હોતો નથી. આકાશમાં જેમ પક્ષી, સાંજે સૂર્ય જેમ સમુદ્રમાં તેમ અરણ્ય પસાર કરી એક મહાસરોવર પાસે કુમાર પહોંચ્યો. ઐરાવણ જેમ માનસ સરોવરમાં તેમ કુમારે તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરી ઈચ્છા પ્રમાણે અમૃત સરખું જળપાન કર્યું. પ્રહલંત જળમાંથી બહાર નીકળી વાયવ્ય દિશાના કિનારે લતાની અંદર શુંભરવ કરતા લમરાઓના શબ્દના બાનાવી સારી રીતે સ્નાન કર્યું. ? એમ પૂછતી હોય તેમ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ તેણે વૃક્ષ અને લતાની ઝાડીમાં પુષ્પો વીણતી સાક્ષાત વનદેવી સરખી કૌઈ સુંદરી દેખી. કુમાર પણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, પ્રહ્લાએ જન્મથી માંડી અનેક રૂપો બનાવવાનો અભ્યાસ કર્યો હશે, ત્યારે જ આમાં આટલું રૂપ-દૈશલ્ય લાવી શક્યા હશે. હાસી સાથે વાતો કરતી તે મોગરા સરખા ઉજ્જવલ કટાક્ષો વડે હંઠમાં વરમાળા ફેંકતી હોય તેમ તેને ભેટી બીજી બાજુ ગઈ. કુમાર પણ તેને ભેટો જેટલામાં બીજી તરફ જવા પ્રયાણ કરે છે, તેટલામાં વસ્ત્ર, ભૂષણ, તાંબૂલ સાથે હાસી આવી. હાસીએ વસ્ત્ર વગેરે અપહૃં કરીને કહ્યું કે, આપે અહિં જેને દેખી હતી, તેણે આ સ્વાર્થ-સિદ્ધિના બાના તરીકે અપના ઉપર મોકલ્યું છે. અને મને આજ્ઞા કરી છે કે એમને પિતાજીના મંત્રીને ત્યાં મહેમાનગતિ માટે લઈ જાવે. સાચી હકીકત તો તે જ સ્વાર્થ બાણ છે. તે પણ હાસી સાથે નાગદંવમંત્રીના ઘરે ગયો. અમાત્ય પણ બાણે તેના શુભેાધો આકર્ષાયા હોય તેમ ઉભો થયો. હાસીએ મંત્રીને કહ્યું કે રાજપુત્રી શ્રીકાન્તાએ રહેવા માટે આ ભાગ્યશાળીને તમારે ત્યાં મોકલ્યા છે, એમ સંદેશો આપીને હાસી ગઈ. તે મંત્રીએ સ્વામીની માફક તેની વિવિધ પ્રકારની પરોણાગત કરી અને ક્ષણ માફક આખી રાત્રિ ખપાવી. રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી મંત્રી કુમારને રાજકુલમાં લઈ ગયો. જ્યાં રાજાએ બાલસૂર્ય માફક અર્ધ આદિત્યી તેનો આદર કર્યો વંશાદિ પૂછ્યા વગર રાજાએ કુમારને પુત્રી આપી તેવા પ્રકારના પુરુષો આકૃતિથી જ સર્વ બહી બચ છે. કુમારે હસ્તવટ હસ્ત-પીડન કરતાં તેની સાથે લગ્ન કર્યું. બાણે અન્યોન્ય એકબીજાના અનુરાગને સર્વ દિશામાં સંક્રમવો ન હોય ?

એક વખત એકાંતમાં કીડા કરતા પ્રહલંત તેને પૂછ્યું કે 'જેના વંશાદિક બધ્યા નથી, એવા અજ્ઞાતને મને પિતાજીએ તને શા માટે આપી હશે ?' એટલે મનોહર દંતકિરણો વડે સ્વચ્છ થએલા હોઠ ફલવાળી શ્રીકાન્તાએ કહ્યું કે, વસંતપુર પત્તનમાં શબરસેન નામના રાજા હતા, તેના પુત્ર મારા પિતાને કૂરંગોત્રવાળા રાજાઓએ રાજ્યગાદી ઉપરથી દૂર કર્યો. ત્યારે પછી મારા પિતાએ બલ-બાહન-સહિત આ પદ્વીનો આશ્રય કર્યો છે. વાયુવેગ જેમ નેતરને તેમ સિલ્લોને નમાવીને અહીં આમોનો નાશ કરવો ધાડ, પાડવી ઈત્યાદિ વડે પિતાજી પોતાના પરિવારનું પોષણ કરે છે. સંપત્તિ મેળવવાના ચાર ઉપાય સરખા ચાર પુત્રો પછી પિતાજીને અત્યંત વલ્લભ એવી એક પુત્રી જન્મી, જે હું પોતે જ છું. યૌવનવયવાળી મને પિતાજીએ કહ્યું કે, સર્વ રાજાઓ મારા દેવી છે. અહીં રહીને તારે વરની તપાસ કરતા રહેવું અને તને જે માન્ય હોય, તે મને જણાવજે, ચક્રવાકી માફક સરોવર-કાંઠે હંમેશાં રહેલી હતી, ત્યારથી માંડી મારે આવતા અનેક મુસાફરોને ભેળા કરું છું. કરેલા મનોરથની પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમાં પણ અત્યંત ફલિત હોય છે. પરંતુ હે આર્યપુત્ર ! મારા ભાગ્યની પ્રબળતાથી તમો અહિં આવી પહોંચ્યા તે પદ્વીપતિ કૌઈક દિવસે ગામનો નાશ કરવા માટે ગયા, ત્યારે તેની સાથે કુમાર પણ ગયો. કારણ કે, ક્ષત્રિયોનો આ ક્રમ છે. ગામ લૂંટાવું હતું, ત્યારે સરોવર-કિનારે વરધન હંસ માફક કુમારના ચરણ-ક્રમણમાં આવીને પડ્યો. કુમારના કંઠનું આલંબન

કરી વરધતુ મુકત કંઠથી રુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઈંટનાં દર્શન થતાં દુઃખો અંદરથી ઉભરાઈ જાય છે. ત્યાર પછી અમૃતના કોગળા સરખા અતિમધુર વાર્તાલાપ વડે આત્વાસન આપી કુમારે પૂછેલો તેનો અત્યાર સુધીનો વૃત્તાન્ત કહ્યો કે, હે નાથ ! વડના વૃક્ષ તળે તમને તે વખતે મૂકીને હું તમારા માટે જળની તપાસ કરવા ગયો. કેંઈક આગળ અમૃતના કુંડ સરખું એક સરોવર ભેર્યું. હું તમારા માટે કમલિનીપત્રના પડીયામાં પાણી ભરીને લાવતો હતો. ત્યારે યમના દૂત સરખા બજાર પહેરેલા સુલટોએ આવી મને ઘેરી લીધા અને પૂછ્યું. 'અરે વરધતુ ! પ્રહ્લદત્ત ક્યાં છે ? તે કહે.' એમ તેઓએ મને પૂછ્યું, ત્યારે મેં કહ્યું કે, મને ખબર નથી. ચોરની માફક નિઃશંકપણે તેઓ મારતા હતા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, પ્રહ્લદત્તને વાઘે ફાડી ખાધો છે. તે સ્થાન બતાવ, એમ કહેવાએલા મેં કપટથી આમ તેમ કરતાં તમારી નજરમાં આવી તમને પલાયન થવાની સંજ્ઞા કરી.' પરિત્રાજકે આપેલી એક ગુટિકા મુખમાં મૂકી એટલે તેના પ્રભાવથી હું ચેપ્ટા અને ભાન વગરનો થઈ ગયો. 'આ મરી ગયો.' એમ ધારી તેઓએ મને છોડી દીધા. તેઓ ગયા પછી હાંખા કાળે મેં મુખમાંથી ગુટિકા બહાર કાઢી અને ખોવાએલા પદાર્થ માફક તમને ખોળવા માટે હું કોઈક ગામમાં ગયો. ત્યાં સાક્ષાત તપસ્યાના ઢગલા સરખા એક પરિત્રાજક મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં અને નમસ્કાર કર્યા ત્યાર પછી પરિત્રાજકે મને કહ્યું કે, હે વરધતુ ! હું ધનનો મિત્ર વસુભાગ છું. પૃથ્વીમાં ભાગ્યશાળી એવા બડલાગી પ્રહ્લદત્ત અત્યારે ક્યાં વર્તતા હશે ? મેં પણ તેના પર વિશ્વાસ રાખી સાચી વાત જણાવી. મારી દુઃખની કથાના ધૂમાડાથી મ્હાનમુખવાળા બની ફરી તેણે મને કહ્યું—તે સમયે લાક્ષાધર બળી ગયા પછી દીર્ઘરાત્રીએ સવારે તપાસ કરાવી તો બળી ગયેલ એક શબ મળ્યું. પણ ત્રણ શબ ન જણાયાં. ત્યાં સુરંગ દેખી અને તેમાં છેડે અશ્વનાં પગલાં પણ દેખ્યાં. આ ધનુની બુદ્ધિથી નાસી ગયા છે, એટલે તે ધનુમંત્રી ઉપર કોપાયમાન બન્યો. અને આજ્ઞા કરી કે, સૂર્યતેજ માફક અસ્ખલિત પ્રયાણો કરનાર લશ્કરો ફરકે દિશામાં મોકલી તેમને બંનેને બાંધીને અહિં લાવે. ધનુમંત્રી પલાયન થયો અને તારી માતાને તો દીર્ઘરાત્રીએ નરડ સરખા ચાંડાલના પાડામાં નાખી છે. કૌટલો ઉપર બીજો કૌટલો ધાય તેવી વાતોથી દુઃખ પામેલો દુઃખ ઉપર બીજું દુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી હું કામ્પિત્ય નગર તરફ ગયો. કપટથી કપાલિક સાધુનો વેપ ધારણ કરી ત્યાં ચાંડાલના પાડામાં સસલા માફક ઘરે ઘરે પ્રવેશ કરતો રહ્યો. લોકો મને અહિં ભ્રમણ કરવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, 'મારા માતંગી વિદ્વાનો કલ્પ આવા પ્રકારનો છે.' ત્યાં આ પ્રમાણે ભ્રમણ કરતાં કરતાં વિશ્વાસપાત્ર એવા કોટવાલ સાથે મૈત્રી થઈ. માયાથી શુ' ન સાધી શકાય ?

કોઈક દિવસે કોટવાલ દ્વારા માતાને મેં કહેવરાવ્યું કે. 'તમારા પુત્રના મિત્ર મહાત્રની કૌશિન્ય તાપસ તમને વંદન કરે છે.' બીજા દિવસે બંને જઈને માતાજીને ગુટિકા સહિત બીજોડું આપ્યું. તે ખાવાથી તે નિશ્ચેતન જેવી જડ બની ગઈ. કોટવાળે રાત્રને જઈને કહ્યું કે. તે મૃત્યુ પામી. રાત્રીએ પોતાના સેવકોને આંગે-અંધાર કરવા માટે દુક્રમ કર્યો. તે વખતે હું ત્યાં આવ્યો અને મેં કહ્યું કે, 'જો આ ક્ષણે આનો અંધાર કરશો. તો તમારા રાત્રને મહાઅનર્થ થશે.' એટલે તેઓ પોતાના સ્થાને ગયા. પછી કોટવાલને મેં કહ્યું કે, 'જો તું સહાય કરે તો હું સર્વલક્ષણ યુક્ત આના શબથી એક મંત્ર સિદ્ધ કરું. કોટવાલે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તેની જ સાથે હું માતાને સાજો અમથાનમાં ફર લઈ ગયો એક નવા ભૂમિસ્થાનમાં કપટની મેં મંડલાદિત આલેખીને નગરદેવીઓને બલિ આપવા માટે કોટવાલને

મેકલ્યાં. તે ગયો, એટલે માતાને બીજી ગુટિકા આપી. નિદ્રા ઉડી જવા માફક બગાચું ખાતી ચેતાનાવાળી તે ઉભી થઈ. પોતાની ઓળખાણ આપી. કુદન નિવારણ કરી તેને કબ્જ ગ્રામમાં પિતાજીના મિત્ર દેવશર્માના ઘરે લઈ ગયો. તમને જોળવા માટે આમતેમ ભટકતો હું અહિં આવ્યો. ભાગ્ય - ચોગે સાક્ષાત મારા પુણ્યસાચિ ત્રરખા નમારાં દર્શન અર્થારે મને થયાં. કે નાથ ! ત્યાર પછી નમે કયાં પ્રયાણ કર્યું ? અને કયાં રોકાયા ? એમ તેનાથી પૂછએલા કુમારે પણ પોતાના વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો.

હવે કોઈએ આવીને બંનેને કહ્યું કે, ગામની અંદર દીર્ઘરાજના મુભટો તમારા સરખી આકૃતિવાળું ચિત્રપટ લાવીને બતાવતા કહે છે કે, 'આવી આકૃતિવાળા કોઈ બે માણસ અહિં આવ્યા હતા ?' એમ તેમની વાણી સાંભળીને મેં તમને બંનેને જોયા, 'હવે નમોને જેમ રુચે તેમ કરો.' તે ગયા પછી વરધનમાં તેઓ હાથોના બચ્ચા ત્રરખા દાડતા હોડતા કેમ કરી કૌશાળી નગરીએ પહોંચ્યા. ત્યાં ઉવાનમાં સાગરદત્ત શેઠ તથા બુદ્ધિલને લાખની શરતવાળું ફૂંકડાનું ચુદ્ધ કરાવતા બેતા હતા. તે ફૂંકડાઓ ઉડી ઉડીને પ્રાણ જેવનાર અણીયાળા હથીયાર સરખા નખો વડે તથા આંચો વડે ચુદ્ધ કરી રહેલા હતા. તેમાં સાગરદત્તના ભદ્રહાથી ત્રરખા ઉત્તમ બનવાન સશક્ત કુકકુટને મધ્યમ પ્રકારના હાથી ત્રરખા બુદ્ધિલના ફૂંકડાએ હરાવ્યો. ત્યારે વરધનુએ કહ્યું, 'હું સાગર ! તારો ઉત્તમ ભતિનો ફૂંકડો હોવા છતાં પણ કેમ નાચીપાસ થયો ? આ કારણથી જ નું ધ્રુવજીતો હોય તો હું એની તપાસ કરું.' સાગરની અનુમતિથી તેણે બુદ્ધિલના કુકકુટને જોયો, તો તેના પગમાં ચમદવી સરખી લોહાની સોયો ભેઈ. બુદ્ધિલ પણ અંદરથી સમજી ગયો કે, 'મારું કપટ આ બાણી ગયો છે' એટલે છાની રીતે અર્ધોક્ષાખ આપવા ઇચ્છા જણાવી. તેણે પણ આ હકીકત કુમારને એકાંતમાં જણાવી. કુમારે પણ લોહસોય જેવી દીધી અને સાગરશેઠના ફૂંકડાની સાથે કરી ચુદ્ધ કરાવ્યું, તો સોય વગરનો તે બુદ્ધિલનો કુકકુટ તેની સાથે ચુદ્ધ કરતાં સ્વણવારમાં હારી ગયો. 'કપટ કરનાર હકીકત માણસોનો જય કેવી રીતે થાય ?' ખુશ થએલ સાગરદત્ત વિજયદાન અપાવનાર બંનેને પોતાના રથમાં બેસાડી પોતાના ઘરે લઈ ગયો. ત્યાં પોતાના ઘર માફક રહેલા હતા, ત્યારે વરધનુની પાસે આવીને બુદ્ધિલના કિંકરે કંઈક કહ્યું. તે ગયા પછી વરધનુએ કુમારને કહ્યું કે, બુદ્ધિલે તે ત્રમયે અર્ધોક્ષાખ આપવાની ઇચ્છા કરી હતી, તે વાત આજે નું જોજે, ત્યાર પછી તોણે નિર્મલ મોટાં ગોળ મોતીઓ વડે બાળુ શુકમંડલની શોભા કરી હોય તેવો હાર બતાવ્યો. કુમારે હાર ઉપર બાંધેલો પોતાના નામનો લેખ જોયો અને સાક્ષાત વાચિક લેખ હોય તેવી વસ્ત્રા નામની તાપત્રી આવી. તેઓ બંનેના મસ્તક ઉપર અક્ષતો નાખી-વંધાવીને આશીર્વાદ આપવા સાથે વરધનુને એક બાગુ લઈ જઈ કંઈક કહીને તે ચાલી ગઈ. મત્રિપુત્રે બ્રહ્મદત્તને તે વાત જણાવી કે, હાર સાથે બાંધેલા લેખનો પ્રતિલેખ એ માગતી હતી. શ્રીબ્રહ્મદત્ત - નામાંકિત આ લેખ તેને આપા, મેં તેને પ્રજ્યુ, 'બ્રહ્મદત્ત કોણ ?' ત્યારે તેણે કહ્યું. - આ નગરમાં પૃથ્વીમાં પોતાના રૂપનું પરિવર્તન કરી રત્નિ બાળે કન્યાપત્નું પામી ન હોય એવી રત્નવતી નામની શેઠપુત્રી છે. પોતાના બાઈ સાગરદત્ત અને બુદ્ધિલના ફૂંકડાઓના ચુદ્ધમાં તેણે તે દિવસે આ બ્રહ્મદત્તને જોયો હતો, તે જ છે. ત્યારથી માંડી ઘૂરતી કામથી પીડાતી તે કોઈ રીતે શાંતિ પામતી નથી અને રાતદિવસ 'મને બ્રહ્મદત્તનું શરણ છે.' એવો બાપ કર્યો કરે છે. એક દિવસે પોતે લખેલા લેખ સાથે હાર બ્રહ્મદત્તને અર્પણ કરે' એમ

કહી તેણે મને પહોંચાડવા આપ્યો. કોઈ સેવક દ્વારા મેં લેખ મોકલાવ્યો હતો-એમ કહીને ઉભી રહી ત્યારે મેં પણ પ્રત્યુત્તરને લેખ અર્પણ કરી તેને રજા આપી. તે દિવસથી કુમાર પણ મધ્યાહનના સૂર્યકિરણથી તપેલા હાથી માફક દુઃખે નિવારણ કરી શકાય તેવા કામ-સંતાપવાળો સુખ પામતો નથી. બીજા બાળુ દીર્ઘરાજાએ મોકલેલા કૌશામ્બી નગરીના રાજપુરુષો અંગમાં ભરાયેલ શય્ય સરખા તે બંનેને જોળવા માટે આવ્યા રાજાની આજ્ઞાથી કૌશામ્બી નગરીમાં તે બંનેની શોધ ચાલી, ત્યારે સાગરે નિધાન માફક પોતાના હોંયરામાં છુપાવીને તેમનું રક્ષણ કર્યું, રાત્રે બહાર જવાની ધંજાવાળા તેમને સ્થમાં બેસાડી સાગર કેટલાક માર્ગ સુધી સાથે ગયો અને પછી પાછો વળ્યો. ત્યાર પછી તેઓ આગળ જતા હતા ત્યારે નંદનવનમાં જેમ અમરીને તેમ ઉદાનમાં અશ્વો સાથે રથમાં આરૂઢ થયેલી એક નારીને તેઓએ જોઈ 'તમને આટલો સમય કેમ થયો ?' એમ આદર પૂર્વક તેણે કહ્યું, ત્યારે આ બંનેએ પૂછ્યું કે, 'અમે કાણ છીએ ? તે તું' અમને બણે છે ?' ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, આ નગરમાં કુબેરનો બીજો ભાઈ હોય તેવો મહાધનશાળો ધનપ્રવર નામનો શેઠ છે. બુદ્ધિના આઠ ગુણો ઉપર જેમ વિવેક તેમ તે શ્રેયીના આઠ પુત્રો ઉપર વિવેકશ્રી નામની હું પુત્રી જન્મી છું. જુવાન એવી મેં આ ઉદાનમાં યક્ષની ઘણી આરાધના કરી કે, 'મને અતિ ઉત્તમ વરની પ્રાપ્તિ થાયો.' ઘણે ભાગે ત્રીજોને આ સિવાય બીજો મનોરથ હોતો નથી. ભક્તિથી તુષ્ટ થયેલા આ ઉત્તમ યક્ષે 'બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી તારો ભત્રીયો થશે.' એ પ્રમાણે મને વરદાન આપ્યું. 'સાગર અને બુદ્ધિલ શેઠના કૂંકડાના યુદ્ધમાં શ્રીવત્સવાળો સરખા રૂપવાળો જે મિત્ર સહિત આવશે, તેને તારો વર સમજવો. મારા મંદિરમાં તું વર્તી હોય, ત્યારે બ્રહ્મહત્તની સાથે પ્રથમ મેળાપ થશે.' તેથી હું બહુ છું કે, હે સુદર ! તે તમે જ છો, માટે થાલો. લાંબા સમયથી વિરહાશિથી પીડાતી મને જળના પૂર સરખા સંગમ વડે અત્યારે શાંતિ પમાડો. 'ઠીક' એ પ્રમાણે કહી તેના અત્યંત અનુરાગ માફક તેનો સ્વીકાર કરી તે રથમાં આરૂઢ થયો અને ક્યાં જવું છે ? એમ તેણીને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મગધપુરમાં મારો પિતરાઈ ભાઈ ધનાવહ નામનો છે તે આપણા ઘણા સહાર કરશે, માટે અહિંથી ત્યાં જવું-એ પ્રમાણે રત્નવતીના વચનથી મંત્રિપુત્ર સાર્થકોએ અશ્વોને પ્રેર્યા. બ્રહ્મપુત્ર કૌશામ્બી દેશનું ઉલ્લંઘન કરી ક્ષણવારમાં ચમરાબાની કીડાભૂમિ સરખી લયકર અટવીમાં આવ્યો. ત્યાં આગળ સુકંટક અને કંટક નામના ચોર સેનાપતિઓ મહાવરાહને જેમ જ્વાનો તેમ બ્રહ્મહત્તને રોકતા હતા સૈન્ય સાથે એકી વળતે કાલરાત્રિના પુત્ર સરખા ઉલ્લટ બંને ભાઈઓ બાણો વડે આક્રાશમંડપને આવજાહન કરવા લાગ્યા. ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલ ગર્જના કરતો કુમાર પણ મેઘ ઘણી ધારાવડે જેમ અગ્નિને તેમ બાણની ધારાવડે ચોર-સેનાનો રોકતો હતો. કુમાર જ્યારે બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, ત્યારે બંને ચોરો સૈન્ય સાથે નાસી ગયા. 'પ્રહાર કરનાર બ્યાં સિંહ હોય ત્યા હરણિયા કેવી રીતે ટકી શકે ?' મંત્રિપુત્રે કુમારને કહ્યું કે, યુદ્ધ કરીને તમે થાકી ગયા છો, તો હે સ્વામિ ! તમે આ રથમાં સદી સુદૃઢ સૂઈ બાવ. પર્વતની તળેટીમાં જેમ યુવાન હાથગ્રી સાથે હાથી તેમ બ્રહ્મહત્ત પણ રથમાં રત્નવતી સાથે સુઈ ગયો. બાણો ત્યારે રથમાં મંત્રિપુત્રને ન દેખ્યો, એટલે શું પાણી લેવા ગયો હશે ? એમ ધારીને ઘણી વળત તેને બૂમ પાડી. સામેથી જવાળ ન મળ્યો અને રથનો આગલો ભાગ લોહીથી ખરડાયેલા દેખીને અરેરે ! હું હણાયો. એમ વિલાપ કરતો મૂર્છા પામ્યો અને રથમાં પટકાયો. ચેતના આવી એટલે ઉભો થયો હા હા હે મિત્ર વરધન ! તું ક્યાં ગયો ? એમ લોક

માફક આર્કંહન કરતાં તેને રત્નવતીએ સમજાવ્યો કે “તમારા મિત્ર મૃત્યુ પામ્યા જણાતા નથી. હે નાથ ! તે માટે અભાંગલિક એવા શબ્દો પણ બોલવા યોગ્ય નથી. તમારા કાર્ય માટે તે ક્યાં ચ ગયા જણાય છે. સંશય વગરની વાત છે કે, ‘મંત્રીઓ સ્વામીના કાર્ય માટે પૂજ્યા વગર પણ બચ છે.’ તમારા વિષયની ભક્તિથી જ રક્ષાએલો તે નક્કી પાછો આવશે જ. સ્વામિ-ભક્તિનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે સેવકો માટે ખખ્તર સરખું કાર્ય કરે છે. સ્થાને પહોંચ્યા પછી સેવકો દ્વારા તેની શોધ કરાવીશું. ચમરાબના વનસરખા આ વનમાં રોકાઈ રહેવું યોગ્ય નથી.” તેના વચનથી અશ્વોને ચલાવ્યા એટલે મગધરાબના સીમાડાના ગામે પહોંચ્યા. અશ્વોને અને વાચરને વળી દૂર શું હોય ? મકાનમાં રહેલા ગામના મુખીએ તેમને જોયા એટલે તે પોતાના ઘરે લઈ ગયો. ‘અભણ્યા મહાપુરુષો આકૃતિનાં દર્શનમાત્રથી પૂજા પામે છે.’ ગામ-મુખીએ તેમને પૂછ્યું કે, તમારા ચહેરાથી તમે શોકવાળા જણાવ છો. ત્યારે કહ્યું કે, મારો મિત્ર ચોરો સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં ક્યાંય ગયો છે, એટલે મુખીએ કહ્યું કે, ‘હતુમાન જેમ સીતાની તેમ તેની ભાણ શોધી લાવીશ.’ એમ કહીને આમજનો આખી મહાઅટવીને ખુંદી વળ્યા. આમ-નેતાએ પાછા આવીને કહ્યું કે, વનમાં તો પ્રહારથી ઘાયલ થએલો હોઈ જેખાચો નહિ, પરંતુ આ એક પાણુ મળ્યું છે. નક્કી વરધનું હજીયો એમ ચિંતવતા પ્રહ્લદત્તને શોક માફક અંધકાર સ્વરૂપ રાત્રિ-સમય થયો. રાત્રિના ચોથા પહેરે ત્યાં ચોરો ઘાટકયા. પરંતુ જેમ કામથી પ્રવાસીઓ તેમ કુમારથી તેઓ ભાગી ગયા. ત્યાર પછી ગામ-નેતાથી અતુસરાતો તે કંમે કરી રાજગૃહ ગયો અને તેની બહાર તાપસના આશ્રમમાં રત્નવતીને મૂકી. નગરમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે એક મહેલની બારીમાં ઉભેલી સાક્ષાત્ રતિ-પ્રીતિ સરખી નવચૌવનવચ પામેલી બે કામિનીઓને દેખી. તે બંનેએ કુમારને કહ્યું કે, ‘પ્રેમ રાખનાર જનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું. તે તમારા સરખાને યોગ્ય ગણાય ?’ કુમારે કહ્યું કે, પ્રેમ રાખનાર જન કોણ છે ? અને મેં ક્યારે તેમનો ત્યાગ કર્યો ? અને તમે કોણ છો ? તમે પ્રસન્ન થાવ હે નાથ ! તમે આવો અને પિશ્રામ કરો’ એવાં વચનો બોલતાં તેમણે પ્રહ્લદત્તને મનની માફક ઘરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પછી જ્ઞાન, ભોજન કરી રહેલા પ્રહ્લદત્તને તેઓ પોતાની ચથાર્ય કથા કહેવા લાગી—

જ્યાં વિદ્યાધરોના આવાસો છે, તે સુવર્ણ (રૂપા) સરખી શિલાવાળો પૃથ્વીના તિલક સમાન ગૈતાદય નામનો પર્વત છે. તેની દક્ષિણ શ્રેણીમાં શિવમંદિર નામના નગરમાં અલકામાં જેમ ગુહ્યક તેમ જ્વલનશિખા નામનો રાજ છે. તે વિદ્યાધર રાજને તેજસ્વી મુખપ્રાંતિવાળી મેઘને જેમ વિજળી, તેમ વિદ્યુતશિખા નામની પ્રિયા હતી. તેમના નાટ્યોન્મત પુત્રની પછી જન્મેલી ખંડા અને વિશાખા નામની પ્રાણાધિક પ્રિય એવી બે અમે પુત્રીઓ છીએ. કોઈક દિવસે મહેલમાં પિતાશ્ર અગ્નિશિખા મિત્ર સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા, ત્યારે અષ્ટાપદપર્વત પર જતા દેવોને આકાશમાં જોયા. ત્યાર પછી મિત્રને સાથે લઈ અમે તીથયાત્રા કરવા માટે ચાલ્યા. સ્નેહીઓ હોય, તેમને ધર્મમાં જોડવા બોલ્યો. અમે અષ્ટાપદે પહોંચ્યા. ત્યાં મંથિરતંત્રી બનાવેલી પ્રમાણુ અને વર્ણયુક્ત તીર્થ કર પરમાત્માઓની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કર્યો. તેમજ વિધિપ્રમાણે અભિષેક, વિલેપન પૂજા કરીને તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી એકાગ્રચિતે ચૈત્યવંદનરૂપ વંદના કરી. મંદિરમાંથી અમે બહાર નીકળતા હતા, ત્યારે લલ અશોકવૃક્ષ નીચે મૂર્તિસ્વરૂપ તપ અને શમ સરખા બે ચારણુ-શ્રમણોને જોયા. તેમને પ્રણામ કરી તેમની પાસે બેસીને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક અજ્ઞાન-અંધકાર દૂર કરનાર ચંદ્રજ્યોત્સ્ના સરખી

ધર્મદેશના સાંભળી. ત્યાર પછી અગ્નિશિખે તેમને પૂછ્યું કે, આ બે કન્યાનો પતિ કોણ થશે? તેમણે કહ્યું કે, જે આ બંનેના ભાઈને મારનાર હશે. તે વાત સાંભળીને હિમથી જેમ થંદ્ર તેમ પિતાજી અને અમે બંને ઉદાસીન બન્યા, અને વૈરાગ્ય-ગર્ભિત વચનો વડે અમે કહ્યું કે, હે પિતાજી! સંસારની અસારતાવાળી દેશના આબે જ આપણે સાંભળી, તો પછી આ વિવાહરૂપ નિવાહ-ચંડાલથી કેમ પરાભવ પામે છે? આવા પ્રકારના વિષયથી ઊત્પન્ન થએલા સુખથી અમને સચું. ત્યારથી માંડી અમે અમારા ભાઈનું રક્ષણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એક વખતે અમારા ભાઈએ બ્રમણ કરતાં કરતાં તમારા મામા પુષ્પચૂલની પુષ્પવતી નામની કન્યાને જોઈ. અદ્ભુત લાવણ્યવાળા રૂપથી આકર્ષિત થએલા માનસવાળા તે હૃદયદ્રિએ તે કન્યાનું હરણ કર્યું. 'કર્મના અનુસારે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.' કન્યાની નજર સહન ન કરવાથી પોતે વિદ્યા-સાધના કરવા ગયો. ત્યાર પછીની હકીકત તો આપ જાણો જ છે. તે સમયે પુષ્પવતીએ અમને ભાઈના મરણ સંબંધી શોકને દૂર કરનાર ધર્મોક્ષરો સંભળાવ્યા. વળી પુષ્પવતીએ કહ્યું કે, તમને ઈષ્ટ ભત્રીય થનાર પ્રદ્ધાન્ત તે અહિં આવેલા છે. 'મુનિની વાણીમાં ફરક પડેજ નહિ' તે વાતનો અમે સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ ઉતાવળમાં લાલને બદલે ઉજ્જવલ પતાકા ચલાચમાન કરવાથી અમને છોડીને તમે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. અમારા ભાગ્યની પ્રતિકૂળતાથી તમે આવ્યા નહિ કે, પાછા ફર્યા નહિ. અમે ફરેક જગ્યા પર રખડી રખડીને કંટાળી ગયા, ત્યારે પાછા અહિં આવ્યા. પુણ્યયોગે અહિં આપ આવી ગયા. પહેલાં પુષ્પવતીના વચનથી અમે તમોને વરેલી જ છીએ અને તમે જ અમારી બંનેની ગતિ છો. ત્યાર પછી તેણે ગાંધર્વ-વિવાહથી બંને સાથે લગ્ન કર્યો. 'સરિતાઓનો સાગર તેમ ઓઝોના ભાજન ભોગીઓ બને છે.' ગંગા અને પાવતી સાથે જેમ મહાદેવ તેમ તે બંનેની સાથે કોડા કરતા પ્રદ્ધાન્તો તે રાત્રિ ત્યાં પસાર કરી. 'જ્યાં સુધી મને સભ્ય-પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી તમારે પુષ્પવતી પાસે રહેવું' એમ કહીને તેમને રજા આપી. તે પ્રમાણે તેની આજ્ઞાને બંનેએ માન્ય કરી. ત્યાર પછી ગંધર્વનગરની જેમ લોકો સાથે તે મંદિર અને સર્વ અદૃશ્ય થયું.

હવે પ્રદ્ધાન્ત રત્નવતીની તપાસ કરવા માટે આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં ન દેખવાથી શુભાકૃતિવાળા એક પુરુષને પૂછ્યું કે, હે મહાભાગ્યશાળી! દિવ્ય વસ્ત્રો પહેરેલ રત્નાભૂષણથી શોભાચમાન એવી કોઈ સ્ત્રીને આજે અગર ગઈ કાલે તમે દેખી છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ગઈ કાલે હે નાથ! હે નાથ! એમ રુદન અને વિલાપ કરતી એક સ્ત્રીને મેં જોઈ હતી. પરંતુ તે ભત્રીજી થતી હોવાથી તેને ઝોળાખીને તેના મોકાને સમર્પણ કરી દીધી. રત્નવતીના કાકાએ પણ પ્રદ્ધાન્તને જોલાવ્યો. મોટી ઋદ્ધિવાળા ધનિકોને સર્વ વસ્તુ નજીવી લાગે છે. તેની સાથે વિષય-સુખ અનુભવતાં હવે એક દિવસે વરધનનું મરણોત્તર કાર્ય શરૂ કર્યું. હવે જ્યારે બીજા દિવસે પ્રાદ્યશ્લોને જમવા બેસાડ્યા, ત્યારે પ્રાદ્યશ્લુવેષધારી વરધન ત્યાં આવી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે, 'જો મને ભોજન આપશો, તો સાક્ષાત એ વરધનને' એ પ્રમાણે કાનને અમૃતસમાન એવી વાણી પ્રદ્યપુત્રે સાંભળી. તે પણ તેને દેખીને આલિંગન કરી જાણે આત્માને એક સ્વરૂપ બનાવતો હોય અને હંધોશુ વડે નવડાવતો હોય તેમ ઘરની અંદર લઈ ગયો. ત્યાર પછી કુમાર વડે પૂછાએલા એવા તેણે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો કે, તમે સુઈ ગયા પછી દીર્ઘના સેનિકો મારૂં ચોરોએ મને ઘેરી લીધા.

વૃક્ષોના આંતરામાં સંતાએલા એક ચોરે એક બાણથી મને એવી રીતે હણ્યો કે જેથી હું પૃથ્વી પર પડ્યો અને લતાની અંદર છૂપાઈ ગયો. ચોરે ગયા પછી વૃક્ષની બગેલામાં બળમાં જેમ અતિપક્ષી તેમ સંતાઈ ગયો. અનુક્રમે ગામમાં પહોંચ્યો. ગામના મુખી પાસેથી તમારા સમાચાર બાણીને હું અહિં આવ્યો અને લાગ્યોયેગે માર જેમ મેઘને તેમ તમને મેં બેચા. પ્રહ્લદને તેને કહ્યું કે, હવે આપણે પુરુષાર્થ વગર કાયરો માફક ક્યાં સુધી રહીશું ? આ સમયે કામદેવને સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવનાર, મહિરા માફક યુવાનને મદ કરાવનાર વસંતોત્સવ પ્રગળ્યો. તે વખતે રાબાને મત્તાહાથી સ્તંભ તોડીને સાંકળ રહિત થઈ સમગ્ર લોકોને ત્રાસ પમાડતો મૃત્યુનો બાણ નાનો ભાઈ હોય તેમ બહાર નીકળ્યો. ત્યાર પછી નિર્તાબના ભારની પીડાથી સ્ખલના પામતી ગતિવાળી કોઈક કન્યાને હાથીએ સૂંઢથી કમલિની માફક પકડી. શરણાર્થી આક્રંદન કરતી ઈર્મનત્રવાળી તે કન્યાની વિષમ સ્થિતિ થવાથી સર્વ દુઃખના બીભક્ષર સમાન હાહારવ ઉછળ્યો. હે માતંગ ! તારૂં માતંગ એટલે અંગળ નામ સાર્થક છે, સ્ત્રીને પકડતાં તને લક્ષ્મી આવતી નથી ?' એમ કહેવાએલા તે હાથી પાસેથી તેને મુક્ત કરાવી કુમાર તેની સામે ગયો. એકદમ કુદકે મારીને હાંત ઉપર પગથીયા માફક પગ સ્થાપન કરી સહેલાઈથી કુમારે તેના ઉપર આરાહણ કર્યું અને આસન કરી બેસી ગયો વાણી અને પગ દબાવવારૂપ અકુશ વડે યોગ બાણનાર યોગ વડે આત્માને તેમ તે કુમારે તે હાથીને તરત વશ કર્યો. “બહુ સાફ કર્યું, બહુ સાફ કર્યું, શાખાશ, શાખાશ !” એ પ્રમાણે લોકોવડે કુમારનો જય જયકાર પ્રવર્ત્યો, કુમારે પણ તેને થાંભલા પાસે લઈ જઈ હાથણી માફક બાંધી દીધા ત્યાર પછી રાબ ત્યાં આવ્યો અને તેને દેખીને વિસ્મય પામ્યો. તેની આકૃતિ અને પરાક્રમથી કોણ આશ્ચર્ય ન પામે ? આ છૂપો પુરુષ કોણ હશે ? અને ક્યાંથી આવ્યો હશે ? અથવા તો આ સૂર્ય કે ઈન્દ્ર હશે ? એમ રાબએ કહ્યું, એટલે રત્નવતીના કાકાએ નેને કહ્યું. ત્યાર પછી પુણ્યમાની રાબએ ઉત્સવપૂર્વક દક્ષરાબએ જેમ અંદરને તેમ કન્યાઓ પ્રહ્લદત્તને આપી. તેમની સાથે લંબન કરીને સુખપૂર્વક તે ત્યાં રહેલો હતો, ત્યારે કોઈક સમયે વસ્ત્રોને છેડે લમાવીને એક ઘરડી સ્ત્રીએ આવીને કહ્યું કે, આ નગરમાં બાણે લક્ષ્મીથી બીજા કુબેર હોય તેવો ધનાઢ્ય વૈશ્રમણ્ય નામનો શેઠ છે, તેને સમુદ્રને જેમ લક્ષ્મી તેમ શ્રીમતી નામની પુત્રી છે. રાહુથી જેમ અંદ્રકળાને તેમ તેને તમે હાથી પાસેથી છોડાવી, તે તમને જ મનથી વરેલી છે અને ત્યારથી તે ગૂરે છે. જેમ તમે હાથીથી ઉગારી, તેમ હવે તેને કામથી પણ બચાવો, જેવી રીતે હૃદયમાં તમને ગ્રહણ ક્યાં છે, તેવી જ રીતે તમે તેના હસ્તને સ્વીકારો. વિવાહના વિવિધ મંગલો સાથે કુમાર તેને પરણ્યો અને સુખાબ્ધ મંત્રીની નંદા નામની કન્યાને વળી વરધનું પરણ્યો. શક્તિથી પ્રખ્યાતિ પામેલા તે બને પૃથ્વીમાં બ્રમણ કરતા અને ઉદમ કરતા પ્રચાણ કરતા હતા. ત્યાર પછી પ્રહ્લદત્તને વારાણસી તરફ આવતા સાંભળી તેનો રાબ પ્રહ્લ માફક ગૌરવ કરીને સામે જઈને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. તે કટકરાબએ પોતાની કટકવતી નામની પુત્રી તથા સાક્ષાત જયલક્ષ્મી સરખી ચતુરંગસેના આપી. અપાના સ્વામી કરેલુહત, ધનુમંત્રી તથા ભગદત્ત વગેરે રાબઓ તેનું આગમન સાંભળીને આવ્યા. ભરતે જેમ સુષેણને તેમ વરધનું સેનાધિપતિ બનાવી દીધું રાબને લાંબા પથે મોકલવા માટે પ્રહ્લપુત્રે લડાઈ માટે પ્રચાણ કર્યું. દીર્ઘરાબના દૂતે કટકરાબ પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, દીર્ઘરાબ સાથેની બાલ્યકાળની મૈત્રી છોડવી યોગ્ય નથી. ત્યારે કટકે કહ્યું કે, પ્રહ્લરાબ સહિત આગળ આપણે સગાભાઈઓ

જેવા પાંચે મિત્રો હતા. પ્રહારાભાએ મરણ-સમયે પુત્ર અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે આપણને સોંપણી કરી હતી. ધિક્કારેલ, સમર્પણ કરેલને શાકિની પણ ખાતી નથી પ્રહારાભાના પુત્ર-ભાંડ તરફ દીર્ઘ રાજાએ લાંબો વિચાર ન કર્યો અને અતિશય 'પાપ આચર્યું', તેવું 'પાપ ચંડાળ પણ શું' આવરે? માટે તું બા અને દીર્ઘને કહે કે, પ્રહારાભા તારી સામે આવી રહ્યો છે. યુદ્ધ કર, અથવા તો નાસી જા, એમ કહીને હાતને રજા આપી. ત્યાર પછી રોકાણ વગર પ્રયાણ કરતો કરતો પ્રહારાભા કામ્પિલ્યપુર આવ્યો અને મેઘ જેમ સૂર્ય સહિત આકાશને તેમ તેણે દીર્ઘ સહિત નગર પર વેરો લાદ્યો. હંડથી ઇબ પામેલો મહાસર્પ હરમાંથી બહાર નીકળે તેમ દીર્ઘરાજા પોતાના સર્વ પરિવાર સાથે અને યુદ્ધ-સામગ્રી સહિત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

યુદ્ધનીએ પછી અત્યંત વૈરાગ્ય પામવાથી પૂર્ણનામની પ્રવર્તિની પાસે દીક્ષા લીધી અને અનુક્રમે સુક્રિત પામી. નદીના બળચરો જેમ સમુદ્રના બળચરો વડે તેમ દીર્ઘરાજાના આગળ આવેલા સૈનિકો પ્રહારાભાના સૈનિકો વડે લાયક થયા. ક્રોધથી હાંત કચકચાવતો ભય કર મુખા-કૃતિવાળા વરાહ માફક દીર્ઘરાજા હોડીને શત્રુને હણવા માટે પ્રવર્ત્યો. પ્રહારાભા પાંચદળો, રથસૈન્ય અને અશ્વસ્વાર સૈન્યો લાંબા વેગવાળા નદીપૂર માફક ચારે બાજુ ફરી-વળ્યાં, ત્યાર પછી ક્રોધથી લાલનેત્રવાળો બનેલો પ્રહારાભા ગર્જના કરતા હાથી સાથે જેમ હાથી-તેમ ગર્જના કરતા દીર્ઘરાજા સાથે બંને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રલયકાળના બળભેદના સમુદ્ર સરખા બળવાન તે બંને મોભાવડે જેમ મોભાઓને તેમ અઓ વડે અઓને ફેંકતા હતા. હવે અવસર થયો છે, એમ બાણી સેવક માફક ફેલાતા પ્રકાશવાળું સર્વ દિશાઓને જીતવાના સ્વભાવવાળું ચક્ર પ્રહારાભાને પ્રગટ થયું. પ્રહારાભાએ તે ચક્રરત્નથી તરત જ દીર્ઘને હણી નાખ્યો. થોને મૃત્યુ પમાડવામાં બીજાને કયો પરિશ્રમ વિદાંબ થાય? સ્તુતિ કરતા માગધો માફક 'આ ચક્રવર્તી' બધ પામે ' એમ બોલતા હેવાએ પ્રહારાભાના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. નગરલોકો પિતા, માતા, દેવતા માફક તેને બેવા લાગ્યા. અને ઇન્દ્રે જેમ અમરાવતીમાં તેમ તેણે કામ્પિલ્યપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રહારાભા રાજાએ પૂર્વે પરણેલી પત્નીઓને સર્વસ્થાનેથી તેડાવી અને પુષ્પવતી નામની રાણીને સ્ત્રીરત્ન તરીકે સ્થાપન કરી. જુદા જુદા સ્વામીઓની સીમાઓ નિર્મૂલ કરીને છ બાંહેનો સાધીને પૃથ્વી એકખંડ સ્વરૂપ બનાવી. અર્થાત્ એક છત્રવાળા ચક્રવર્તીના રાજ્યની સ્થાપના કરી. બાર વરસ સુધી સર્વ દિશાના રાજાઓએ આવી આવીને રાજાઓએ જેમ ભરતનો તેમ તેનો પણ અભિષેક કર્યો. ચોસઠ હબાર અતઃપુરની સ્ત્રીઓથી પરિવરેલો તે પૂર્વભવમાં કરેલા તપ-વૃક્ષના ફળસ્વરૂપ રાજ્યસુખને ભોગવતો હતો.

કેઈક દિવસે નાટક સંગીત ચાલી રહેલાં હતાં, ત્યારે તેની દાસીએ હેવાંગનાએ શું થેલ હોય તેવો આશ્ચર્યકારી પુષ્પનો દડો સમર્પણ કર્યો. પ્રહારાભાએ તેને જેપીને 'મેં પૂર્વે કયાંય પણ આવા પ્રકારનો દડો દેખ્યો છે,' એમ મનમાં જિહ્વાપોહ વારંવાર કર્યો. પહેલાંના પાંચ જન્મના સ્મરણો તત્કાલ ઉત્પન્ન થયાં અને આ સૌધર્મ દેવલોકમાં મેં દેખ્યો હતો, તેમ રાજાએ બાણ્યું. તે ચદનબળવડે સિચાચો હોઈ સ્વસ્થ બની વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારા પૂર્વભવનો સંગોભાઈ મને કેવી રીતે મળશે? તેને ઓળખવા માટે 'આજ દાસી સ્ત્રી હૈસી, માતંગાવમરૌ તથા।' અર્ધા શ્લોકવાળી સમસ્યા આપી. 'આ મારી સમસ્યાને બે અર્ધશ્લોકથી પૂર્ણ કરશે, તેને મારું અર્ધું રાજ્ય આપીશ.' એવી નગરમાં ઉદ્વેગભણા કરાવી. સર્વે નગરલોકોએ પણ આ અર્ધ શ્લોકને પોતાના નામ માફક સુખપાઠ કર્યો, પણ તે સમસ્યાને કોઈએ પૂર્ણ ન કરી. તે

સમયે પુરિમતાલથી ચિત્રનો જીવ શેઠ-પુત્ર બતિસ્મરણવાળો થઈ, દોષા લઈ, વિહાર કરતાં કરતાં એક વખતે ત્યાં આવ્યો. ત્યાં કોઈક ઉદ્યાનમાં નિર્જીવ ભૂમિમાં રહેલા તે મુનિએ કોઈક રેંટ ચલાવતા અને અર્ધો શ્લોક પઠન કરતા પુરુષ પાસે તે પદો સાંભળ્યાં, એટલે બાકી રહેલાં પદો તેણે બોલાવીને ગોખાવ્યાં. ‘અપા નૌ પતિન્ન જાતિરન્યોડન્યામ્યા વિયુક્તયોઃ’ પછી તે રેંટ ચલાવનાર રાજા પાસે જઈને બોલી ગયો. એટલે રાજાએ પૂછ્યું કે, એ પદ બેઠનાર કવિ કોણ છે? એટલે તેણે મુનિનું નામ આપ્યું. તેને રાજાએ બક્ષિસ આપી અને તે ઉદ્યાનમાં ધર્મવૃક્ષ ઉગેલું હોય તેમ, મુનિને બેઠા માટે ગયો. હર્ષાશ્વ-પૂર્ણ નેત્રવાળા રાજાએ તે મુનિને વંદના કરી. ત્યાં પૂર્વજન્મ માફક સ્નેહવાળો તે નજીકમાં બેસી ગયો. કૃપારસ-સમુદ્ર મુનિએ આશીર્વાદ આપીને રાજાના ઉપકાર માટે ધર્મદેશના શરૂ કરી—

“હિ રાજન ! અસાર એવા આ સંસારમાં કંઈ સાર નથી. સારભૂત હોય તો કાલવમાં જેમ કમળ તેમ માત્ર ધર્મ જ એક માત્ર સાર છે. શરીર, ચૈવન, લક્ષ્મી, સ્વામીપણું, મિત્રો અને બંધુઓ એ સર્વે પવનથી ફરકતી ઘ્વળ સરખા ચંચળ છે. જેવી રીતે પૃથ્વી સાધવા માટે બાહ્ય શત્રુઓને જિત્યાં, તેમ મોક્ષ સાધવા માટે અંતરંગ શત્રુઓ પર પણ જય મેળવ. બાહ્ય અને અભ્યંતર શત્રુઓનો વિવેક કરી મહાશત્રુ સરખા અભ્યંતર શત્રુઓનો ત્યાગ કરો. રાજાકેસ જેમ ક્ષીર અને પાણીનો વિભાગ કરી દૂધને જ ગ્રહણ કરે છે, તેમ તમે પણ ચતિધર્મને ગ્રહણ કરો.” બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, “હે બંધુ ! ભાન્યેયોએ આજે તમારાં દર્શન થયાં આ રાજ્ય તમારું જ છે, માટે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગો ભોગવો. તપસ્યાતું ફળ હોય તો ભોગો, તે મળ્યા પછી શા માટે તપ કરવું ? પ્રયોજનની સિદ્ધિ આપોઆપ થયા પછી પ્રયત્ન કરવા કોણ ઉદ્યમ કરે ?” મુનિએ કહ્યું કે, “મને પણ કુબેર સરખી સંપત્તિઓ મળી હતી, પરંતુ ભવ-બ્રમણના ભયવાળા મેં તેનો તૃણ માફક ત્યાગ કર્યો છે. સૌધર્મ દેવલોકથી ક્ષીણપુણ્યવાળો આ પૃથ્વીતલમાં આવ્યો છે, અને અહિંથી ઘટેલા પુણ્યવાળો હે રાજન ! રખે તું અધોગતિમાં જાય. આર્યદેશમાં, શ્રેષ્ઠ કુલમાં, મોક્ષ આપનાર મનુષ્યપણું પામીને તું અમૃતથી ગુહાશીથ્ય કરવા માફક આ જન્મવડે તું ભોગોની સાધના કરે છે ! સ્વર્ગમાંથી વ્યથીને ઘટેલા પુણ્યવાળા આપણે કુયોનિઓમાં ભટક્યા, આ વગેરે ચાલ કરતો હજી તું બાળક માફક કેમ મુંઝાય છે ?” આવી રીતે તેણે પ્રતિગોષ્ઠ કર્યો, તો પણ રાજા ન સમજ્યો. ‘જેમણે નિથાણું કયું’ હોય, તેને બોધિણીજની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ?’ આ નહિ સમજે તેમ બાણી મુનિ બીજી તરફ વિહાર કરી ગયા. કાલદિગ્ધાતિના સર્વે કંથ્યા હોય, પછી ગારુડિકો રોકાઈને શું કરે ? ઘાતિકમોનો ક્ષય કરી ઉત્તમ કેવલજ્ઞાન પામીને ભવ સુધી રહેનારાં કમોને પણ હણીને તે મુનિ મુક્તિપદ પામ્યા. સંસારના સુખાનુભવમાં લીન બનેલા બ્રહ્મદત્તે પણ સાતસો વર્ષ અનુક્રમે પસાર કર્યાં, ત્યારે કોઈક પહેલાનો પરિચિત એક બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો, અને તેણે કહ્યું કે, તમે પોતે જે ભોજન કરો છો, તે મને આપો. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું કે ‘મારું’ ભોજન પચાવવું તારે માટે સુરકેલ છે, લાંબા કાળે પચનારું અને મહાઉન્માદ કરાવનારું છે.’ ‘અન્નદાન દેવામાં પણ તમે કૃપણ છો ! ધિક્કાર થાઓ તમને’ એમ બોલતા તેને તેના કુટુંબ-પરિવાર સાથે રાજાએ પોતાનું ભોજન કરાવ્યું. હવે રાત્રિએ તે બ્રાહ્મણને બીજ માફક તે ભાતના ભોજનથી સો શાખાવાળો કામોન્માદ-વૃક્ષ અતિશય પ્રગટ થયો. માતા, બેન, પુત્રી, પુત્રવધૂ વગેરેના ભેદ

વગર માંહોમાંહે પશુ માફક પુત્ર સહિત બ્રાહ્મણે રતિકીડાની પ્રવૃત્તિ કરી રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી તે બ્રાહ્મણ અને ઘરના લોકો શરમથી પોતાનું મુખ એક બીજાને બતાવવા શક્તિમાન ન બન્યા. ‘કેર એવા રાત્રીએ મને આખા કુટુંબ સહિત વિડંબના પમાડ્યો’ એમ ચિંતવતો બ્રાહ્મણ કૌંધથી નગર બહાર નીકળી ગયો. બહાર બ્રમણ કરતાં તેણે ફરથી પીપળાના ઝાડના પાંદડામાં કાંકરાઓ વડે છિદ્ર પાડતા એવા કોઈક બકરાં પાળનાર રખારીને જોયો. ‘મારા વેરનો બંદો વાળવા માટે આ સાધન બસ છે.’ એમ વિચારી મૂલ્ય જેવા સલ્કારથી તેને ખરીદી લઈ કહ્યું કે, ‘આ રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી પર બેસી છત્ર-ચામર સાથે જે જાય, તેની આખો બે ગોલિકા ફેંકીને ફેડી નાખવી.’ રખારીએ બ્રાહ્મણનું તે પ્રમાણે વચન સ્વીકાર્યું, કારણ કે, પશુ જેવા પશુપાલો વિચાર કરી કાર્ય કરનારા હોતા નથી. પછી તે રખારીએ બે ભીંત વચ્ચે રહીને બે ગોળી બરાબર ફેંકીને રાત્રીની બે આંખો ફેડી નાખી. ‘દેવની આજ્ઞા નક્કી ઉલ્લંઘન કરી શકાતી નથી.’ બાળપણી વડે જેમ કાગડો તેમ અંગરક્ષકો વડે તે રખારી પકડાયો. ખૂબ માર માર્યો ત્યારે અપ્રિય કરાવનાર બ્રાહ્મણને જણાવ્યો. તે સાંભળી રાત્રીએ કહ્યું કે, ‘બ્રાહ્મણની ભતિને ધિક્કાર થાઓ કે, તે પાપીઓ જ્યાં લોજન કરે છે, ત્યાં જ લોજન ભાગે છે. જે ઠાતાર પ્રત્યે સ્વામીભાવ રાખે છે, એવા કૃતરાને આપેલું સાફ, પરંતુ કદાપિ કૃતબ્ધ એવા બ્રાહ્મણોને આપવું ઉચિત નથી. ઠગનારા ફૂર શ્વાપક્ષો માંસાહારી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ જેમણે કરી, તે જ પ્રથમ શિક્ષા કરવા લાયક છે.’ એમ બોલતા અતિશય કૌંધવાળા રાત્રીએ પુત્ર, મિત્ર અને બંધુ સહિત તે બ્રાહ્મણનો મુઠ્ઠીમાં આવેલા મચ્છર માફક ઘાત કરાવ્યો. આંખે અંધ થયો અને કૌંધથી હૃદયમાં અંધ બન્યો. તેથી પુરોહિત વગેરે સર્વ, વિત્રોનો પણ તેણે ઘાત કરાવ્યો. તેણે પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કે, ઘાયલ કરાએલા બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોવડે વિશાલ થાળ ભરીને મારી પાસે સ્થાપન કરવો. મંત્રીઓ રાત્રીનો રૌદ્ર અધ્વવસાય જાણી શુંદાનાં ફળોથી ભરી થાળને ધરતા હતા. ‘બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોથી થાળ સારી રીતે પૂર્ણ બન્યો છે’ એમ બોલતા બ્રહ્મહત્તરાત્રી તે થાળને અને નેત્રોને વારંવાર મસળે છે. બ્રહ્મહત્તને સ્ત્રીરત્નરૂપ પુત્રવતીના સ્પર્શમા જે આનંદ આવતો ન હતો. તેના કરતા વધારે આનંદ તે થાળના સ્પર્શમા થતો હતો. મહિરાના વ્યસનવાળો જેમ મહિરાપાત્રને તેમ હુર્ગતિના કારણજૂત એવા તે થાળને કદાપિ પણ પોતાની આગળથી ખસેડતો ન હતો. ક્લાલિમુખ પાપવૃક્ષના કોડલાને તૈયાર કરતો હોય તેમ બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોની બુદ્ધિથી શ્લેષમ સરખા ચિકણ અને ચત્ર જેવાં શુંદાકળના ઠળિયાને તે મસળતો હતો. તેથી પાછો નહીં હઠેલો રૌદ્રધ્યાનનો પરિણામ અત્યંત વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. “શુભ કે અશુભ ગમે તે હોય, પરંતુ તે સર્વ મોટાને મોટું જ હોય છે.” આ પ્રમાણે પાપરૂપ કાઠવમાં વરાહ સરખા તે ચક્રવર્તીનાં રૌદ્રધ્યાનની પરંપરાવાળાં કર્મ બાંધનાર સોળ વર્ષો વીતી ગયાં. તે બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી સાતસો સોળ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી હિસાલુબંધી પરિણામના ફળ અનુરૂપ સાતમી નારકી પૃથ્વીમાં ગયો. ઇતિ બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તીની કથા. ૨૭.

ફરી હિંસા કરનારની નિંદા કરે છે—

કુળિર્વર વરં પંચુરશરીરી વરં પુમાન્ ।

અપિ સંપૂર્ણસર્વાજ્ઞો, ન તુ હિંસાપરાયણઃ ॥૨૮॥

હિંસા ન કરનાર કુંઠા, લંગડા, અંગ વગરના કોઢિયા સારા છે, પરંતુ સંપૂર્ણ અંગવાળા હિંસા કરનાર સારા નથી.

હાથ-પગ વગરના, ખરાબ દેહેવાળા, કુષ્ટ રોગી, અંગરહિત અહિંસકો સારા છે, પણ સર્વોંગ સંપૂર્ણ હિંસા કરનાર સારો નથી. ૨૮.

‘રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ પુરુષ જે શાંતિ નિમિત્તે પ્રાયશ્ચિતભૂત એવી, અથવા કુલકંઠથી ચાલી આવતી માછીમારો વગેરે જે હિંસાઓ કરે છે, તે રૌદ્રધ્યાન વગરની હોવાથી પાપ માટે થતી નથી.’ આવી શંકા કરનારને કહે છે :-

હિંસા વિघ्नાય जायेत, विघ्नशान्त्यै कृताऽपि हि ।

કુલાચારવિગ્યાપ્યેષા, કૃતા કુલવિનાશિની ॥૨૯॥

વિઘ્ન-શાંતિ માટે કરેલી હિંસા પણ વિઘ્ન માટે થાય છે, કુલાચારની બુદ્ધિથી કરેલી પણ આ હિંસા કુલનો વિનાશ કરનારી થાય છે.

રૌદ્રધ્યાન વગરની, અવિવેકથી કે લોભથી જે શાંતિ-નિમિત્તે કે કુલ-પરંપરાથી ચાલી આવેલી હિંસા એ એકલા પાપના હેતુ સ્વરૂપ નથી, પરંતુ વિઘ્ન-શાંતિ માટે કરાતી હિંસા સમરાદિત્ય-કથામાં કહેલ યશોધરના છવ સુરેન્દ્રદત્તની જેમ લોટના બનાવેલા કૂકાના વધ કરવા સ્વરૂપ ભવ-પરંપરા વધારનાર વિઘ્નરૂપ થાય છે. ‘આ અમારા કુળનો રિવાજ છે’ એવી બુદ્ધિથી કરેલી હિંસા કુળનો જ વિનાશ કરનારી થાય છે. ૨૯.

હવે કુળકંઠથી આવેલી હિંસાનો પણ ત્યાગ કરતો પુરુષ પ્રશંસવા યોગ્ય છે તે કહે છે:-

अपि वंशक्रमायातां, यस्तु हिंसां परित्यजेत् ।

સ શ્રેષ્ઠઃ સુલસ ઇવ, કાલસૌકરિકાત્મજઃ ॥૩૦॥

વંશ અર્થાત કુલ-કંઠથી ચાલી આવેલી હિંસાનો જે ત્યાગ કરે છે, તે કાલસૌકરિક ખાટકીના પુત્ર સુલસ માફક શ્રેષ્ઠ છે.

સફળતાના માર્ગ સારી રીતે બાણનાર કસાઈના પુત્ર સુલસની જેમ મરણને ઈચ્છે છે, પણ મનથી પણ પરપીડા કરતા નથી. સંપ્રદાય-ગમ્ય સુલસની કથા આ પ્રમાણે છે :-

કાલસૌકરિકપુત્ર સુલસની કથા :

મગધદેશમાં મહાઋષિ યુકત રાઝગૃહ નામનું નગર હતું. ત્યાં વીર ભગવંતના ચરણ-કમળમાં ભ્રમર જેવો શ્રેણિક રાબ હતો. તેને કૃષ્ણપિતા વસુદેવને જેમ દેવકી અને રોહિણી તેમ શીલાલંકારવાળી નંદા અને ચેલ્લણા નામની બે પ્રિયતમા હતી. વિશ્વરૂપ કુમુદને આનંદ આપનાર ચંદ્ર સરખો બંને કુળમાં ભૂષણસમાન અભયકુમાર નામનો નંદાને પુત્ર હતો. રાબએ તેનું ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ કૌશલ્ય બાણીને સર્વાધિકારીપણે તેની નિમણૂક કરી. ‘શુણે એ ગૌરવનું સ્થાન છે.’ કોઈક સમયે જગદ્ગુરુ શ્રીમહાવીર ભગવંત તે નગરમાં આવી સમવસર્થો જંગમ કટપવૃક્ષ સમાન એવા સ્વામીને આવેલા બાણીને પોતાને કુતાર્થ માનતો હર્ષિત થએલો શ્રેણિક રાબ ત્યાં આવ્યો. દેવાદિક પર્ષદા પોતપોતાના સ્થાને બેસી ગયા પછી જગદ્ગુરુએ પાપનાશ કરનારી ધર્મદેશના શરૂ કરી. તે વખતે કોઠની રસી ગળતી ઢાઢાવાળો કોઈક આવીને, પ્રણામ કરીને ભૂમિતલમાં જેમ હડકાયો ત્યાં તેમ પ્રભુની પાસે આવીને બેસી ગયો. ત્યાર પછી ભગવંતના બંને પગ ઉપર તે નિ શંકપણે ચંદનરસ માફક પોતાના ઘણા પરસ્પથી લેપ કરવા લાગ્યો. તેને દેખી ક્રોધ પામેલા શ્રેણિકરાબ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જગદ્ગુરુની આશાતના કરનાર આ પાપી અહિંથી ઉભો થાય, એટલે વધ કરવાની શિક્ષાને યોગ્ય છે. આ વખતે ભગવંતે છીંક ખાધી એટલે તે કોઠીયાએ કહ્યું કે, ‘તમે મરી બવ’ શ્રેણિકે છીંક ખાધી એટલે

તેને 'જીવો'. અસ્યકુમારે છીંક ખાધી, એટલે 'તમે જીવો અગર મૃત્યુ પામે' અને કાલસૌકરિકને છીંક આવતા કહ્યું કે, 'તું જીવીશ નહિ અને મરીશ નહિ.' પ્રભુ પ્રત્યે 'તમે મરી જાવ' એવા વચનથી રોષ પામેલા રાજાએ પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે, આ સ્થાનથી ઉભો થાચ એટલે તેને પકડી લેવો. દેશના પૂર્ણ થયા પછી મહાવીર ભગવંતને નમસ્કાર કરી, કુબી ઉભો થયો. એટલે ભીલો જેમ હુક્કરને તેમ શ્રેણિકના સેવકોએ તેને ઘેરી લીધો. દિવ્યરૂપ ધારણ કરનાર સૂર્યબિંબતું અનુકરણ કરતો તે તેઓનાં દેખતાં જ ક્ષણવારમાં આકાશમાં ભડી ગયો. સેવકોએ આ વાત રાજાને કહી, એટલે રાજાએ વિસ્મયથી ભગવંતને પૂછ્યું કે, 'આ કોણ છે ?' ત્યારે ભગવંતે કહ્યું કે, 'આ દેવ છે.' ફરી સર્વજ્ઞ ભગવંતને પૂછ્યું કે, 'જો દેવ છે. તો પછી કયા કારણથી એ કુબી બન્યો ?' એટલે ભગવંતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, વત્સદેશમાં કૌશાભી નામની પ્રસિદ્ધ નગરી છે, તેમાં શતાતીક નામનો રાજા થઈ ગયો. તે નગરીમાં હંમેશનો મહાદરિદ્ર અને મહામૂર્ખ સેડુક નામનો બ્રાહ્મણ હતો. કોઈક વખતે તેની ગર્ભિણી પત્નીએ કહ્યું કે, 'નજીકમાં સૂવાવડ આવવાની છે, તો મારા માટે ઘી લાવો. નહિતર મારાથી વેદના સહન નહિ થાય.' ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણીને બવાબ આપ્યો, 'હિ પ્રિયા ! મારામાં કોઈ પ્રકારની આવડત કે કળા નથી, જેથી હું કયાંયથી પણ થોડું મેળવી શકું. શ્રીમંતો કળાથી અહણુ કરી શકાય છે.' ત્યારે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું, 'હિ સ્વામી ! તમે રાજાની સેવા કરો. આ પૃથ્વીમાં રાજાથી બીજો કોઈ કલ્પવૃક્ષ નથી.' 'ઠીક' એમ તેની વાતનો સ્વીકાર કરી રત્ન મેળવવાની ઇચ્છાવાળો જેમ સાગરની સેવા કરે, તેમ તે બ્રાહ્મણ પુષ્પ, ફળ આદિથી રાજાની સેવા કરવા લાગ્યો.

હવે કોઈક સમયે વર્ષાઋતુ જેમ મેઘાવડે ચારેબાજુથી આકાશને ઘેરે. તેમ ચંપાના રાજાએ મોટા સૈન્યથી કૌશાંબીને ઘેરા લાલ્યો. ઘરમાં રહેલો સર્પ જેમ સમયની રાહ જુએ, તેમ લશ્કર સહિત શતાતીક કૌશાંબીની મધ્યમાં રહીને સમયની રાહ બેતો હતો. લાંબા કાળે ચંપાનો રાજા પણ સૈનિકો ઘટી ગયેલા હોવાથી વર્ષાઋતુમાં રાજહંસ માફક પોતાના સ્થાને બવા પ્રવર્ત્યો, તે સમયે પુષ્પો લેવા માટે ઉદ્યાનમાં ગયેલા સેડુકે સવારે નિસ્તેજ અહ સરખા ઘટી ગયેલા સૈનિકવાળા તે રાજાને બોલ્યો. તરત જ આવીને તેણે શતાતીક રાજાને નિવેદન કર્યું કે, "હાંગેલા હાંતવાળા સર્પની માફક આપનો શત્રુ જઈ રહ્યો છે. જો આજે તમે તેના તરફ ઝુલ્લ કરવા જશો તો, તેને સુખપૂર્વક પકડી શકશો. ગમે તેટલો બળવાન હોય પણ બિન્ન થયા પછી પરાક્રમથી પરાભવ પમાડી શકાય છે." તેના વચનને સારું માનનાર રાજા બાણવૃષ્ટિ વડે સારભૂત અગ્રસૈન્યવાળો હોવાથી ભયંકર સવ સૈન્યાદિ સામગ્રી સાથે બહાર નિકળ્યો. ત્યાર પછી પાછળ બોલાવગર ચંપાના રાજાસૈનિકો નાસવા લાગ્યા. અણુધારી વિજળી પડે, ત્યારે તેવા માટે કોણ સમર્થ બને ? 'કઈ દિશામાં જવું ?' એમ વિચારતો ચંપાનો અધિપતિ એકલો જ પલાયન થયો તેના હાથી અશ્વો, કૌશાંબીને કૌશાંબીના રાજાએ અહણુ કર્યો.

હર્ષ પામેલા મહા આશચર્યાળા શતાતીક રાજાએ કૌશાંબીમા પ્રવેશ કરીને સેડુક વિપ્રને કહ્યું, 'ભાલ. તને શું આપું ? વિપ્રે તેને કહ્યું. હું મારી કુટુંબિનીને પૂછીને ચાચના કરીશ. ગૃહસ્થોને ગૃહિણી વગર બીચું કોઈ વિચાર કરવાનું સ્થાન હોતું નથી. હર્ષ પામેલા ભદ્રે ભદ્રિણી પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી, ત્યારે બુદ્ધિશાળી એવી તેણે આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે. જો આની પાસે રાજા પાસેથી આમાદિક અહણુ કરાવીશ તો એ બીજી પત્ની પરણશે કારણ કે, વેલવ એ અહંકાર કરાવનાર થાય છે. 'હરોજ' એક એક ઘરે જઈ ભોજન જમવું, તથા દક્ષિણામા એક

સોનામહોર માગવી.’ એ પ્રમાણે પતિને શિખામણ આપી. તે પ્રમાણે વિષે માગણી કરી અને રાજાએ પણ બોલ્યા પ્રમાણે આપ્યું. ‘સમુદ્ર મળવા છતાં પણ ઘડો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જળપ્રાપ્તિ કરે છે.’ હંમેશા તે પ્રમાણે તે પ્રાપ્ત કરતો હતો અને વળી તે સાથે આદર પણ મેળવતો હતો. ‘રાજપ્રસાદ પુરુષોને મહાગૌરવ કરનાર થાય છે.’ આ રાજમાન્ય છે, એમ ધારીને લોકો તેને નિમંત્રણ કરવા લાગ્યા. જેના પર રાજા પ્રસન્ન થાય. તેને સેવક કોણુ ન થાય ? પ્રથમ ખાધેલું વસન કરીને તે વારંવાર લોબન કરો! હતો. કારણ કે દરરોજ વધારામાં દક્ષિણા મળતી હતી. ‘બ્રાહ્મણોના લોભને ધિક્કાર થાઓ.’ વિવિધ દક્ષિણાના ધનવડે તે વિપ્ર ધનવાન બન્યો અને જેમ વડેલા મૂળ, કાળ અને વડવાઈ વડે તેમ પુત્ર-પૌત્રોથી તે વિસ્તાર પામ્યો. તે વિપ્ર હંમેશાં અજીર્ણ, અન્ન-વસન, ઝોડકાર, આમસ્સ વડે લાખ વડે પીપળાની જેમ તે આમડીના રોગવાળો બન્યો. તેથી કરીને તે સહેલા નાક, પગ અને હાથવાળો કુષ્ઠી બની ગયો. તેમ છતાં અગ્નિ માફક અતૃપ્ત તે, રાજાની પાસે જઈને પણ તેવી રીતે લોબન કરતો હતો.

એક વખત મંત્રીઓએ રાજાને વિનંતિ કરી કે, હે દેવ ! આ કુષ્ઠી છે અને તેનો રોગ ચેપી છે, માટે અહિં લોબન કરે છે, તે યોગ્ય નથી. તેના પુત્રો નિરોગી છે, તેમાંથી કોઈને પણ લોબન કરાવો. ‘ખંડિત થયેલી પ્રતિમાના સ્થાને ધીજી સ્થાપન કરવી ભોઈએ.’ એ પ્રમાણે મંત્રીઓએ કહ્યું, તે વાતનો રાજાએ સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સ્થાને પુત્રને સ્થાપન કરી વિપ્ર પોતે ઘરે રહ્યો. હ્રદ્ર માખીઓના ઠોળાથી પરિવરેલ મધપૂડા માફક પિતાને પુત્રોએ ઘર બહાર એક ટુંપડીમાં રાખ્યો. બહાર રહેલા પિતાની આજ્ઞાને પુત્રો સાલજતા કે કરતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ સ્થાન માફક તેને લોબન કાષ્ઠપાત્રમાં આપતા હતા. અને પુત્રવધૂઓ પણ જુશુઆ કરતી, લોબન પીસતી મોં દેરીને ઉભી રહેતી અને નાક મચકોડતી હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘આ પુત્રોને મેં’ ધનવાન બનાવ્યા, ત્યારે તેમણે સમુદ્રપાર કરાવનાર વહાણની માફક મારો અનાદર કરી મારો જ ત્યાગ કર્યો. વચનથી પણ તેઓ મને સંતોષ આપતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ કુષ્ઠી, કોધી, અસંતુષ્ટ, અયોગ્ય એ વિગેરે અનુચિત શબ્દો બોલી આ પુત્રો મને કોષ કરાવે છે. આ પુત્રો, જેવી રીતે મારી ઘૂણા કરે છે, તેમ તેઓ પણ ઘૂણા પાત્ર બને તેમ ગમે તેમ કરી હું કરીશ. એમ વિચારી પુત્રોને કહ્યું કે, હવે હું જીવવાથી કંટાળ્યો છું, હે પુત્રો ! આપણે કલાચાર એવા પ્રકારનો છે કે, ‘મરવાની ઇચ્છાવાળાએ કુટુંબને એક મંત્રેથી પશુ આપવો ભોઈએ. માટે એક પશુ લાવો’ એ સાંભળી અનુમોદન આપનારા પશુસરખી બુદ્ધિવાળા તે પુત્રો પશુ લાવ્યા. ત્યાર પછી તેણે પોતાના અંગ પરની રસી લુછી લુછીને પશુના ચારામાં મિશ્રણ કરીને પશુને ત્યાં સુધી તેણે પોતાના અંગ પરની રસી લુછી લુછીને પશુના ચારામાં મિશ્રણ કરીને પશુને ત્યાં સુધી ખવરાવ્યું કે બ્યાં સુધી તે પશુ કુષ્ઠી ન બન્યો. ત્યાર પછી વિષે પોતાના પુત્રોને પશુ આપ્યો. પિતાનો આશય ન સમજનારા લોળા પુત્રોએ કોઈક દિવસે તે પશુને હણીને તેનું લોબન કર્યું. હવે હું આત્મ-કલ્યાણ માટે તીર્થભૂમિએ ભઈ છું’ એમ પુત્રોને પૂછીને ‘હવે મારે અરણ્યનું શરણુ છે.’ એમ ઉચ્ચાસપૂર્વક વિચારતો તે વિપ્ર ચાલ્યો. અટવીમાં જતાં જતાં તેને અત્યંત તૃપા લાગી અને પાણી માટે રખડતાં રખડતાં તેણે વિવિધ વૃક્ષવાળા પ્રદેશમાં મિત્ર સરખા દ્રહને દેખ્યો. તે દ્રહના કિનારા પરનાં વૃક્ષોથી ખરી પડેલાં પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળવાળા ઉનાળાના મધ્યકાળન સૂર્યકિરણોથી ઉકળેલા, કઠેલા ઉકાળા સરખાં જળનું પાન વિષે કહ્યું. જેમ જેમ તે પાણી

પીએ છે, તેમ તેમ વારંવાર તૃષા વધતી જાય છે અને વારંવાર પાણી પીએ છે, તેમ તેમ તેને કૃમિ સહિત રેચ લાગે છે. તે દ્રહના જળપાનથી કેટલાક દિવસે તે નિરોગી થયો અને વસન્તમાં જેમ વૃક્ષ તેમ મનોહર સર્વ અન્નવન્નાળો બન્યો. આરોગ્ય પામવાથી હર્ષિત થયેલો વિપ્ર એકદમ ઘરે પાછો ફર્યો. 'જન્મસૂમિમાં પુરુષોને શરીરનો વિશેષ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થયેલ શણગાર છે'.

તે નગરમાં પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે વિસ્મય પામેલા નગરલોકોએ કાંચળી વગરના સર્પ માફક રોગમુક્ત અને હેખાવડા હેખાતા હેહવાળા તેને જોયો. નગરલોકોએ પૂછ્યું કે, ફરી જન્મેલા માફક તું નિરોગી કેવી રીતે થયો ? ત્યારે વિપ્રે કહ્યું કે, 'જિવતાની આરાધના કરવાથી.' પોતાના ઘરે જઈને પોતાના કુલ રોગવાળા પુત્રોને હર્ષથી હેખ્યા અને તેઓને કહ્યું કે, 'મારી અવજ્ઞા કરવાનું ફળ ઠીક મળ્યું' ત્યારે પુત્રોએ તેને કહ્યું, 'હિ પિતાજી ! વિદ્યાસુ અમારા વિષે તમે શનુ માફક આ નિર્દય કાર્ય કેમ કર્યું ?' ત્યાર પછી લોકોથી તિરસ્કાર પામેલા આશ્રમ વગરના તેણે હે સંજન ! તારા નગરમાં આવીને જીવિકાના દ્વાર સરખા દ્વારપાળને આશ્રમ કર્યો. તેણે તે સમયે અહિં અમે આવ્યા હતા એટલે દ્વારપાળ અમારી ધર્મદેશના સાંભળવા માટે પોતાનું સ્થાન આ વિપ્રને સોંપીને ગયો. દ્વાર પાસે બેઠેલા તેણે દ્વાર પાસે આવતા પક્ષીઓ માટેના ખેલ બહિ બહો જીવંતમાં આવું હેખ્યું ન હોય તેમ કહવાળી ભૂખથી ઇચ્છા પ્રમાણે ખાધું. ગળાદૂધ કંઈ સુધી લોજન કરવાથી ઓખના તાપથી મારવાડના મુસાફર માફક ખૂબ તરસ ઉત્પન્ન થવાથી આકુળવ્યાકુળ બની ગયો. છતાં પણ દ્વારપાળના બચથી સ્થાન છોડીને પરખડી કે જળાશય તરફ ન ગયો અને તૃષાપીડિત તે જળચર જીવોને ધન્ય માનવા લાગ્યો. 'પાણી પાણી' એમ ધૂમ મારતો મારતો મૃત્યુ પામ્યો અને અહિં જ નગરના હરવાબ પાસેની વાવડીમાં હેઠકો થયો. અમો ફરી વખત વિહાર કરતા કરતા અહિં આ જ નગરમાં આવ્યા એટલે અમને વંદન કરવા માટે લોકો ઉતાવળા ઉતાવળા આવવા લાગ્યા. અમારા આગમનના સમાચાર પનીહારીઓના સુખમાંથી સાંભળી તે હેઠકોએ આમ વિચાર્યું કે, આવું પહેલાં ક્યાંય પણ સાંભળ્યું છે વારંવાર જિહ્વાપોહ કરતાં તેને સ્વપ્ન-સ્મરણ કરવા માફક તે જ ક્ષણે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું. હેઠકોએ એમ વિચાર્યું કે પહેલાં મને હરવાબમાં રોકીને દ્વારપાળ જે ભગવાનને વંદન કરવા ગયો હતો, તે અહિં પધાર્યો છે. જેવી રીતે લોકો તેમના દર્શન કરવા જાય છે, તેવી રીતે હું પણ જઈ 'ગંગા નદી સર્વ માટે સાધારણ છે, એ કોઈના બાપની માલિકીની નથી.' અમને વંદન કરવાના કારણથી ફૂદી ફૂદીને તે માર્ગમાં આવતો હતો, એટલામાં તમારા ઘોડાની પગની ખરીથી છુંદાઈને તે હેઠકો મૃત્યુ પામ્યો. અમારી ભક્તિથી ભાવિત મનવાળો તે હર્દયંક દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. 'વગર અનુજ્ઞાનની ભાવના પણ ફળવતી થાય છે.' ઈન્દ્રરાજએ સલામાં કહ્યું કે, શ્રાવકોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠિક દંઢ શ્રદ્ધાવાળો છે, તે કાચ્છે આ દેવ તેની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો. ગેશીર્ષચંદન વડે તેણે મારા ચરણની પૂજા કરી તમારી દીપ્તિને મુંગવવા માટે ખીચું સર્વ વેકિય સ્વરૂપે કર્યું'.

ફરી શ્રેષ્ઠિક રાજાએ ભગવંતને પ્રાન કર્યો કે, આપને છીંકે આવી ત્યારે અમાંગલિક શબ્દ અને બીજાઓને છીંકો આવી ત્યારે માંગલિક અમાંગલિક શબ્દ કેમ બોલ્યો ? પછી ભગવંતે કહ્યું કે મને તેણે એમ કહ્યું કે, 'હજુ સુધી ભવમાં તમે કેમ પડી રહેલા છો ? તમે જલદીથી યોગ. ૧૬

મોક્ષમાં પ્રયાણ કરે એટલે મને 'મૃત્યુ પામે.' એમ કહ્યું, અને તમને એમ કહ્યું કે, 'તમે જીવતા રહો.' કારણ કે, 'હું નરસિંહ ! તમને અહિં સુખ છે, મરણો એટલે તમારા માટે નરકગતિ છે.' 'જીવો અગર મૃત્યુ પામે એમ અણયને એટલા માટે કહ્યું કે, તે જીવતાં ધર્મ કરશે અને મૃત્યુ પામતાં અનુતર વિમાનમાં જશે. કાલસૈકરિકને 'જીવતો નહિ, કે મરતો નહિ.' કેમ કે જીવતો રહે તો અનેક જીવોને મારનાર થાય, અને મરીને સાતમી નરકે જાય. તે સાંભળી શ્રેણિકે પ્રભુને નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી કે, તમારા સરખા નાથ હોવા છતાં મને નરકગતિ કેવી રીતે થાય ? ભગવંતે કહ્યું કે, તમે પહેલાં નરકાયુ બાંધ્યું છે, જેથી અવશ્ય ત્યાં જવું જ પડશે. 'પહેલાં બાંધેલાં શુભ કે અશુભ કર્મનું ફલ લોગવતું જ બેઠું એ.' તેમાં અમે પંચ અન્યથા કરવા શક્તિમાન નથી. તમે આવતી ચૌવીશીમાં પદ્મનાભ નામના પ્રથમ તીર્થંકર થશો, માટે ખેદ ન કરશો. ત્યાર પછી શ્રેણિકે કહ્યું, 'હું નાથ ! જેમ અધારા કૂવામાંથી આંધળાનું તેમ નરકમાંથી મારું રક્ષણ થાય તેવો કોઈ ઉપાય છે ખરો ?' ત્યારે ભગવંતે કહ્યું, 'બે ભક્તિપૂર્વક કપિલા બ્રાહ્મણી પાસે હર્ષથી સાધુને દાન આપવે તો, અથવા તો કાલસૈકરિક કસાર્થ પાસેથી પ્રાણીઓને છોડાવે તો તારો નરકમાંથી છુટકારો થાય, નહિતર ન થાય. આ પ્રમાણેનો સમ્યક્ ઉપદેશ હાર માફક હૃદયમાં ધારણ કરતા મહારાજ શ્રેણિક શ્રીમહાવીરને પ્રણામ કરી પોતાના મહેલ તરફ ચાલ્યા. આ સમયે માર્ગમાં રાબની પરીક્ષા કરવા માટે ઠંડુંરાંક દેવે માછીમાર માફક અકાર્થ કરનાર સાધુને બતાવ્યો. તેને જેખીને શાસનની ભલિનતા ન થાય એ કારણે તેને સમજાવીને અકાર્થથી નિવારણ કરી રાબ પોતાના ઘરે ગયા. તે દેવે ફરી ગર્ભિણી સાધ્વીને બતાવી. શ્રેણિક રાબએ શાસનની ભક્તિથી પોતાને ત્યાં તેનું રક્ષણ કર્યું. 'કેન્દ્ર મહારાજને સભામાં જેવા પ્રકારના કહ્યા હતા, તેવા જ તમને જેખ્યા છે. તેવા પ્રકારના પુરુષોનાં વચનો ખોટાં હોતાં નથી.' એમ કહી દિવસે બનાવેલી નક્ષત્રશ્રેણિ સરખો હાર તથા બે ગોળા શ્રેણિક રાબને તે દેવે આપ્યા. આ તૂટેલા હારને જે સાંધી આપશે, તે મૃત્યુ પામશે, એમ કહીને જેખેલા સ્વપ્ન માફક તે દેવ અદૃશ્ય થયો. ચેલલણા જેવીને દિવ્ય મનોહર હાર આપ્યો અને બે ગોળા હતા તે, તે રાબએ હર્ષથી નંદાને આપ્યા. મનસ્વિ અને ઈર્ષાળુ નંદા રાણીએ વિચાર્યું કે, આવા દાન માટે જ હું ચોગ્ય છું.' એમ કહી બંને ગોળા સ્તંભ સાથે અદાળ્યા. એક ગોળામાંથી ચંદ્રચુગલ સરખું નિર્મલ કુંડલચુગલ અને બીજા ગોળામાંથી દેવીખ્યમાન દિવ્ય વસ્ત્ર-ચુગલ નીકળ્યું. તે દિવ્ય રત્નો નંદાએ આનંદથી ગ્રહણ કર્યાં. મહાનોને વગર મેઘે અણુચિંતવેલ લાલ થાય છે.

રાબએ કપિલા પાસે માગણી કરી કે, 'બે તું શ્રદ્ધાપૂર્વક સાધુઓને ભિક્ષાદાન કે તો તને પુષ્કળ ધન આપીને તારું દાસીપણું દૂર કરું.' ત્યારે કપિલાએ કહ્યું, 'કદાચ મને આખી સુંવર્ણમય બનાવી દો અથવા તો મને પ્રાણથી પણ મારી નાખો તો પણ એ અકાર્થ હું નહિ કરું.' તે પછી કાલસૈકરિકને કહ્યું કે, 'આ જીવોને છોડી દે. તું ધનના લોભથી આ કાર્ય કરે છે, તો હું તને ધન આપું.' ત્યારે કાલસૈકરિકે કહ્યું કે, કદાપિ પણ હું જીવ મારવાનું કાર્ય નહિ છોડીશ. 'જેનાથી માનવો જીવે છે, તેવી હિંસામાં કયો દોષ ગણાય ?' રાબએ તેને અધારા કૂવામાં નાખીને એક રાત્રિ-દિવસ હિંસા કરતો શાક્યો કે હવે આ અહિં હિંસાનો ધંધો કેવી રીતે કરશે ? પછી શ્રેણિકે બધે ભગવંતને વિનંતિ કરી કે, 'હું ભગવંત ! મેં એક રાત્રિ-દિવસ સૌનિક (કસાર્થ) પાસે હિંસા ત્યજાવી

છે' સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહ્યું, 'હે રાજન ! અધારા કૂવામાં પથ્થુ તેણે સ્વયં બનાવીને માટીના પાંચસો પાડાઓને હણ્યા છે.' ત્યાં જઈને બેયુ. તો તે પ્રમાણે દેખ્યું. ત્યાર પછી પોતે ઉદ્વેગ કરવા લાગ્યા કે, 'મારાં પૂર્વે કરેલાં કર્મને ધિક્કાર થાઓ. ભગવંતની વાણી ફેરફારવાળી હોતી નથી.' ફરેજ પાંચસો પાંચસો પાડાઓને મારતા આ કાલસૌકરિકને મહાપાપનો ઢગલો વૃદ્ધિ પામ્યો. નરક-પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં સુધી આ લોકમાં પથ્થુ તેને અતિ-ભયંકરમાં ભયંકર એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા. છેડે નરક પ્રાપ્તિની ઉપર ઉકળેલાં ઠાસુણ પાપો વડે વધ કરતા હુક્કર માફક વ્યાધિની પીડાથી કંઠર્થના પામેલો જો બાપ ! જો મા !' એ પ્રમાણે ચીસો પાડતો હતો.

તે સ્ત્રી, તળાઈ, પુખ્તો, વીણાનો શબ્દ કે, શીખડની અનુકૂળ સુખ-સામગ્રીને આંખ, આમડી, નાસિકા, કાન, જિહ્વામાં શૂલો લોકવા સરખું દુઃખ માનતો હતો. ત્યાર પછી તેના પુત્ર સુલસે તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ જગતમાં આપ્ત અને અભયદાન દેનાર એવા અભયકુમારને કહ્યું, ત્યારે અભયે તેને જણાવ્યું કે, તારા પિતાએ જે હિંસાદિક પાપ કાર્યો કર્યા છે, તેનું આવું ફળ છે. એ હંકીકત સત્ય છે કે, 'અતિઉગ્ર પાપોતું' ફળ અહિંજ પ્રાપ્ત થાય છે' તો પથ્થુ તેની પ્રીતિ માટે આમ કર. ઇન્દ્રિયોના વિપરીત પદાર્થોથી તેને શાંતિ થશે. વિષ્ટાની દુર્ગંધ નાશ કરવાતું જળ ઔષધ નથી. હવે સુલસે આવીને તેને કડવાં અને તીખાં ભોજનો કરાવ્યાં, અને તપેલા તાંબાના રસ સરખા ઉકળતા પાણીનું પાન કરાવ્યું. ઘણી વિષ્ટા લાવી તેના આખા શરીર પર લેપો કર્યા, ઉંચા કાંટાની બનાવેલી શય્યામાં તેને સુવાડ્યો. ગધેડાના અને ઉંટોના કટુ શબ્દો તેને સંભળાવ્યા. રાક્ષસ, વેતાલ, હાંડપિંજર જેવાં ભયંકર રૂપો તેને બતાવ્યાં. તેવા પ્રકારના પ્રતિકૂળ વિષયોથી યુગ થયેલા તેણે પુત્રને કહ્યું કે, લાંબા કાળે આજે સ્વાદિષ્ટ ભોજન, ઠંડું જળ, કોમળ શય્યા, સુગંધી વિલેપન, કાનને અમૃત સમાન શબ્દ, આવા પ્રકારનાં સુંદર રૂપો દેખવાતું નેત્રસુખ મને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. આટલા લાંબા સમય સુધી તે આવા ભોજનાદિના સુખથી મને વંચિત કેમ રાખ્યો ? તે સાંજળી સુલસ પુત્રે વિચાર્યું કે, અહો ! આ જ જન્મમાં પાપનું ફળ ભોગવે છે, તો નરકમાં તેનું શું થશે ? સુલસ આમ વિચારી રહ્યો હતો, ત્યાં તે મરીને અપ્રતિજ્ઞાન નામની સાતમી નારકીમાં ભયંકર નારકીપણાને પામ્યો.

પિતાની મરણોત્તર ક્રિયા પછી સ્વજનોએ સુલસને કહ્યું કે, 'હવે તું પિતાના સ્થાનને આશ્રય કર, જેથી કરીને તારા વડે અમે સનાથ બનીએ.' તેઓને સુલસે કહ્યું કે, 'એ કાર્ય હું કદાપિ નહિ કરીશ.' પિતાએ અહિં જ લગાર અને આવતા જન્મમાં આવું મહાકટુ ફળ મેળવ્યું છે, જેમ મને મારા પ્રાણો પ્રિય છે. તેવી રીતે બીજાં પ્રાણીઓને પથ્થુ પોતાના પ્રાણો પ્રિય જ હોય છે. પોતાના પ્રાણ ટકાવવા માટે પારકા પ્રાણોનો નાશ કરનારને ધિક્કાર હો. હિંસાતું આવા પ્રકારનું ફળ જેનીને હિંસાની આજીવિકાથી કેણુ ઇવે ? જેનું જ્યેષ્ઠાંત ફલ મરણ છે, તે જાણ્યા પછી કિંપાક-ફળ કેણુ ખાય ? પછી તે સ્વજનો તેને કહેવા લાગ્યા કે, 'પ્રાણિવધમાં જે પાપ થશે, તે જેમ ગેત્રીએ પિતાનું વારસામાં મળેલ સુવર્ણ વહેંચી લે તેની માફક પાપનો ભાગ વહેંચી લઈશું.' તું પ્રથમ જોક પાડાને હણુ, બીજાઓને પછી અમે હણીશું. તેથી ખરેખર તને ઘણું અલ્પ પાપ થશે. તે સમયે પિતાનો કુહાડો હાથ વડે ગ્રહણ કરીને સુલસે તેને પોતાની બાંધમાં માર્યો જેથી મૂર્છા ખાઈને તે નીચે પડ્યો; મૂર્છા ઉતરી અને

એતના આવી એટલે આકેંદન પૂર્વક કરુણ સ્વસ્થી યોગ્યો કે, અરેરે ! કઠોર કુકારધાતથી હું બહુ પીડા પામ્યો છું. હે બંધુઓ ! આ મારી વેદનાને ભાગ પાડીને તમે લઈ લો, જેથી મારી વેદના ઓછી થાય, પીડા પામતા મને બચાવો બચાવો ! જેદ પામેલા મનવાળા તે બંધુઓએ સુલસને કહ્યું કે, 'કોઈની પીડા કોઈ લઈ શકે ખરે ?' ત્યારે સુલસે કહ્યું કે, મારી આટલી માત્ર પીડા પણ તમે લઈ શકતા નથી, તો પછી તમે નરકપીડા કેવી રીતે લઈ શકશો ? કુટુંબ માટે પાપ કરીને ઘોર નરકવેદના ઓકલો હું જ પરલોકમાં સહન કરીશ, બંધુઓ તો અહિં જ રહેવાના છે. માટે ભલે વંશ-પરંપરામાં હિંસા આલી આવી હોય તો પણ તેવી હિંસા સર્વથા હું નહિ જ કરીશ. કદાચ પિતા અંધ થાય, તેથી પુત્રે પણ અંધ બનવું ? એ પ્રમાણે કહી રહેલા અતિપીડાવાળા સુલસની સંભાળ લેવા માટે શ્રેણિક-પુત્ર અભયકુમાર ત્યાં આવ્યા.

સુલસને અભયકુમારે આલિંગન કરી કહ્યું, બહુ સારું બહુ સારું, તારી સર્વ હકીકત અમે સાંભળી તેથી હવે પાત્રી અમે આવ્યા છીએ. વંશપરંપરાના પાપથી કાઢવ માફક દ્વરથી જે પાછો હકે છે, તે માટે ખરેખર તું ધન્ય પ્રશંસાપાત્ર છે. અમે શુભો તરફ પક્ષપાત કરનાર છીએ ધર્મવત્સલ તે સંજુકુમાર અભય મધુર આલાપોથી તેતું બહુમાન કરી પોતાને સ્થાને ગયો. દુર્ગતિથી ભય પામેલી સુલસ પોતાના બંધુઓનો અનાદર કરી બાર મતો ગ્રહણ કરી દ્વરિ જેમ ઇશ્વરમાં તેમ જૈનધર્મને વિષે સ્થાન પામ્યો. કાલસૌકરિકના પુત્ર સુલસની જેમ જેઓ કુલપરંપરાથી થવાવાળી હિંસાનો ત્યાગ કરે છે, તેને સ્વર્ગસંપત્તિઓ દ્વર નથી, તે શ્રેયકાર્યનો અધિકારી બને છે. ૩૦. હિંસા કરવા છતાં પણ દમાદિક કરવાથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરે જ છે અને પાપની પણ વિશુદ્ધિ કરે છે ? તે સંબંધમાં કહે છે—

દમો દેવશુરુપાસ્તિર્દાનમધ્યયનં તપઃ ।

સર્વમપ્યેતદફલં, હિંસાં ચેન્ન પરિત્યજેત્ ॥૩૧॥

જે શાંતિકના કારણભૂત અથવા કુલકંમથી આલી આવતી હિંસાનો ત્યાગ ન કરે તો ઇન્દ્રિયોનો જથ્થ કરવારૂપ દમ. દેવ અને શુરુની સેવા, સુપાત્રમાં દાન આપવું, ધર્મશાસ્ત્રાદિકતુ પકન કરવું, ચાંદ્રાચણ આદિ કઠોર તપ કરવા, વગેરે શુભ ધર્મોત્ક્રાંતો પણ પુણ્ય ઉપાર્જન અને પાપક્ષ્યાદિ ફળ વગરનાં સમજવાં. આ પ્રમાણે માંસલુપ્થ શાંતિકના અર્થી અને કુલાચાર પાલન માટે કરાતી હિંસાનો પ્રતિષેધ કર્યો. ૩૧.

હવે શાસ્ત્રીય હિંસાનો પ્રતિષેધ કરતા શાસ્ત્રીજ તેતું બંડન કરે છે—

વિદ્વસ્તો મુગ્ધધીર્લોકઃ, પાત્યતે નરકાવનૌ ।

અહો ! નૃશંસૈર્લોભાન્ધૈર્હિંસાશાસ્ત્રોપદેશકૈઃ ॥૩૨॥

નિર્દય અને લોભાંધ એવા મનુ વગેરે હિંસાશાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરનારા, કયાવાળા તો હિંસાનો ઉપદેશ કે તેનાં શાસ્ત્રો રચે જ નહિ. માંસ ખાવાના લોભમાં અંધ બનેલાઓ વિશ્વાસવાળા ભદ્રિકે બનેાને નરકપૃથ્વીમાં ફેંકે છે. લોભમાં અંધ કેમ રહ્યા ? તે માટે બળાવે છે. સ્વાભાવિક વિવેક અને વિવેકીના સંસર્ગરૂપ ચક્ષુથી રહિત હોવાથી કહ્યું છે કે, 'સ્વાભાવિક વિવેક એ જ એક નિર્મલ ચક્ષુ છે, તેમ જ તેવા વિવેકવાળા સાથે સંવાસ, તે બીજું ચક્ષુ છે. આ બંને જગતમાં જેને

નથી. તે તત્ત્વથી અંધ છે અને તે જોતા માર્ગે પ્રવર્તે, તેમાં કોનો અપરાધ ગણવો ?” ચતુર પુદ્ધિવાળો કાર્યોકાર્યનો વિવેક રાખનાર છેતરનારના વચનોમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી. ૩૨.

જેમણે હિંસાશાસ્ત્ર કહેલ છે, તે જણાવી તેનો નિર્દેશ કરે છે—

‘યજ્ઞાર્થ પશવઃ સૃષ્ટાઃ, સ્વયમેવ સ્વયંસુવા ।

યજ્ઞોઽસ્ય મૃત્યૈ સર્વસ્ય, તસ્માદ્ યજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥૩૩॥

“બ્રહ્માએ પોતે જ યજ્ઞ માટે પશુઓ બનાવ્યાં છે. યજ્ઞ આ જગતને માટે કલ્યાણ અને આબાહી કરનાર છે, તે કારણે તેમાં થતી હિંસા એ હિંસા નથી. હિંસાથી થનારા પાપની તેમાં ઉત્પત્તિ નથી.” તેમાં એમ કહેવાય છે કે, ‘યજ્ઞમાં હિંસાનો દોષ કેમ નથી ?’ તેના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે, ‘જેની હિંસા કરવામાં આવે, તેના પ્રાણવિયોગથી પુત્ર સ્ત્રી ધન વગેરેના વિયોગથી મહાનઅપકાર થાય છે. અથવા સર્વ અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર દુષ્ટુત-પાપ થાય. નરકાદિક ફળો ભોગવવાં પડે; પરંતુ યજ્ઞમાં હજીએલા જીવો ઉપર ઉપકાર થાય છે. નરકાદિક ફળ ન મળતાં હોવાથી અપકાર થતો નથી. ૩૩ તે જ કહે છે—

ઔષધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યચઃ પશ્વિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્થે નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાણુવન્ત્યુચ્છિદ્ધંતિ પુનઃ ॥૩૪॥

“ફળ વગેરે ઔષધિઓ, બકરા વગેરે પશુઓ, શૂપ વગેરે વૃક્ષો, ઘળક, ઘોડા વગેરે તિર્થંચો, કપિ જલ વગેરે પક્ષીઓ, યજ્ઞ નિમિત્તે નિધન (વિનાશ-પીડા) પામે છે, તે ફરી ઉત્થર્જને પામે છે. દેવ, ગંધર્વ-ચૌનિપણાને, અને ઉત્તરકુડુ વગેરેમાં લાંબા આયુષ્યને પામે છે.” ૩૪

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ, પિતૃદૈવતકર્મેણ ।

અન્નૈવ પશવો હિંસ્યા, નાન્યત્રેત્યગ્રવીન્મનુઃ ॥૩૫॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्, वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।

आत्मानं च पशूंश्चैव, गमयत्युत्तमां गतिम् ॥૩૬॥

મધુપર્ક એક પ્રકારની ક્રિયા, તેમાં ગો-વધનું વિધાન કહેલું છે, ન્યૌતિષ્ઠોમ યજ્ઞ વગેરેમાં પશુવધ કરવાનું કહેલું છે, જેમાં માતા-પિતા દેવતાઓ છે, એવા પ્રકારની ક્રિયાઓ તે રૂપ શ્રાદ્ધકર્મ પિતૃઓ તથા દેવતાઓનું મહાયજ્ઞાદિ કર્મ, આ કહેલા વિધાનમાં પશુઓની હિંસા કરવી, તે સિવાય પશુઓની હિંસા ન કરવી તેમ મનુએ કહેલું છે.

આ કહેલાં કાર્યો સાધવા માટે પશુઓની હિંસા કરતો બ્રાહ્મણ પોતાને અને પશુઓને સ્વર્ગ અને મોક્ષ ઉત્તમ ગતિ પ્રમાટે છે. કોણ ? વેદના પરમાર્થને જાણનાર દ્વિજ વિદ્વાનોનો આ અધિકાર છે. ૩૫. ૩૬.

હિંસાશાસ્ત્રની વાત જાણુ પર રાખી તેના ઉપદેશ કરનારાઓ કેવા પ્રકારના છે. તે કહે છે—

ये चक्रुः क्रूरकर्माणः, शास्त्रं हिंसोपदेक्षकम् ।

क ते यास्यन्ति नरके, नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः ॥૩૭॥

મતુ વગેરે જેઓએ નિર્દય કૂર કર્મ કરવાના સ્મૃતિ વગેરે હિંસાપદેશક શાસ્ત્રો કયાં છે, તે કઈ નરકમાં જશે ? તેઓ દેખાવમાં આસ્તિક લાગતા છતાં નાસ્તિકથી પણ મહાનાસ્તિક છે.

વરં વરાકશ્ચાર્વાકો, યોઽસૌ પ્રકટનાસ્તિકઃ ।

વેદોક્તિતાપસચ્છદ્મ-ચ્છન્નં રક્ષો ન જૈમિનિઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રગટ નાસ્તિક દંભ વગરનો બિચારો આવીક કંઈક સારો ગણાય, પરંતુ તાપસના વેપમાં છુપાએલ અને વેદમાં આમ કહ્યું છે એમ કહી વેદશાસ્ત્રના નામે લોકોને ભ્રમાવતો રાક્ષસ સરખો જૈમિનિ સારો નથી.

જૈમિનિની અપેક્ષાએ આવીક કે લૌકાયતિક દંભ વગરનો હોવાથી અતુકંપા કરવા યોગ્ય કંઈક ઠીક ગણાય, પરંતુ જે વેદ-વચન આગળ કરનાર અને તાપસના વેપમાં છુપાએલ સકલ પ્રાણીઓને કળનાર તે રાક્ષસ જેવો છે. કહ્યું છે કે, ‘યજ્ઞ માટે પશુઓને ઉત્પન્ન કર્યાં છે’ તે તો માત્ર વાણીનો વિલાસ છે. ખરી રીતે તો પોતપોતાના કર્મોનુસાર જુદા જુદા પ્રકારની યોનિમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.’ આમ હોવાથી કોઈકનો સૃષ્ટિવાદ ખોટો માર્ગ છે. વિંધની સર્વની આબાદી માટે યજ્ઞ, એમ કહીને અર્થવાદ એ પક્ષપાત માત્ર છે. ‘વધ વધ નથી’ એ હાસ્યવચન સમજવું. યજ્ઞ માટે મારેલા અને ઔપધિ આદિકના જીવોને ઉત્તમગતિની પ્રાપ્તિ તે માત્ર તેની શ્રદ્ધા કરનારનું વચન સમજવું. પરંતુ સુકૃત કર્યા વગર યજ્ઞના વધ માત્રથી ઉંચી ગતિ મળી શકતી નથી. અને યજ્ઞમાં હણવા માત્રથી બે ઉંચી ગતિ મળતી હોય, તો પછી યજ્ઞમાં માતા-પિતાદિકનો વધ કેમ કરતો નથી ? એથી કહેલું છે કે : “હું” સ્વર્ગની લોગની તૃષ્ણાવાળો નથી, મેં તમારી પાસે તેવી કોઈ માગણી કરી નથી, હું તો હંમેશાં તૃણ-ભોજનમાં સંતોષ માનનારો છું, માટે હે ભલા પુરુષ ! આમ કરવું તને યોગ્ય નથી. યજ્ઞની અંકર હણાએલા પ્રાણીઓ બે નક્કી સ્વર્ગમાં જ જતા હોય, તો પછી તમે માતા-પિતા, પુત્ર અને બંધુઓથી યજ્ઞ કેમ કરતા નથી ?” “મધુપર્કાદિકમાં હિંસા કલ્યાણ કરનારી થાય છે, બીજામાં નહિ.” એ સ્વચ્છંદીનું વચન સમજવું હિંસામાં ફરક કેમ પાડ્યો ? જેથી એક કલ્યાણ કરનારી અને બીજી તેવી નથી ? પુષ્ટ્યાત્માઓએ તો સર્વ પ્રકારની હિંસા ન કરવી ભોંઈએ. જેમ કે “સર્વ જીવો જીવવાની જ ઇચ્છા કરે છે, મરવાની નહિ, તે કારણથી નિર્ઐશ્ય મુનિવરો થોર પ્રાણિવધ કરતા નથી.” વળી પૂર્વે કહી ગયા કે, ‘આત્માને અને પશુને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે.’ આ અતિ સાહસિક સિવાય બીજો કોણ યોગવા તૈયાર થાય ? હનુ અહિંસક પશુને અકામિનિર્જનથી ઉત્તમ-ગતિની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ યજ્ઞ કરનાર પ્રાણીને તો કસાઈ માંદક તીક્ષ્ણ તલવારના પ્રહારપૂર્વક નિર્દયતાથી હિંસા કરનારને ઉત્તમગતિની સંભાવના પણ કેવી રીતે હોય ? ૩૮.

આ જ વાતને વિશેષ કહેવા પૂર્વક ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

દેવોપહારવ્યાજેન, યજ્ઞવ્યાજેન યેઽથવા ।

વ્રન્તિ જન્તુન્ ગતઘૃણા, ઘોરાં તે યાન્તિ દુર્ગતિમ્ ॥ ૩૯ ॥

મહાનવમી, માઘઅષ્ટમી, ચૈત્ર અષ્ટમી, શ્રાવણ શુક્લ એકાદશીના દિવસોમાં ભૈરવ, અંકિકા, આદિ દેવોને બલિના બાનાથી કે દેવપૂજના નિમિત્તે દયા વગરના જેઓ જીવહત્તા કરનારા છે,

તેઓ ભયંકર નરકાદિ દુર્ગતિમાં ભય છે. આદિ દેવને ભેટ ધરાવવા રૂપ વિશેષ કથન અને યજ્ઞના બાનાથી ઉપસંહાર જણાવ્યો. નિર્દોષ અને સ્વાધીન ધર્મસાધન હોય, પછી સદોષ અને પરાધીન ધર્મસાધન પકડવું—એ હિતકારી ન ગણાય. કહ્યું છે કે, ‘આંગણામાં બે મધ મળી જતું’ હોય, તો પછી તે માટે પર્વત પર જવા કેણુ પ્રયાસ કરે ?’ ૩૯. એ જ કહે છે—

શમ-શીલ-દયામૂલં, હિત્વા ધર્મ જગદ્વિત્તમ્ ।

અહો ! હિંસાઽપિ ધર્માય, જગદે મન્દુબુદ્ધિભિઃ ॥ ૪૦ ॥

કૃપાય અને ધન્નિયોના જયરૂપ શમ, સુન્દર સ્વભાવરૂપ શીલ, પ્રાણીની અતુકંપા સ્વરૂપ દયા, આ ત્રણ મૂળ કારણ બેનાં છે, તે અશ્વયુદ્ધ અને મોક્ષના કારણરૂપ ધર્મ છે; આવા પ્રકારનો ધર્મ જગતના જીવોને હિત કરનાર થાય છે, પરંતુ ખેદની વાત છે કે શમ, શીલ, દયા આદિ ધર્મનાં સાધનોના ત્યાગ કરીને હિંસાદિકને બેઓ ધર્મ-સાધનો ગણાવે છે અને ધર્મનાં સાધનોની ઉપેક્ષા કરે છે—એવા પ્રકારે પ્રતિપાદન કરનારાઓની મંદ બુદ્ધિ પ્રગટ છે. ૪૦.

આ પ્રમાણે લોભમૂલક, શાંતિ-નિમિત્તે, કુલ-પરંપરાવાળી, યજ્ઞ-નિમિત્તે, દેવને ભેટ આપવા નિમિત્તે જણાવેલી હિંસાને પ્રતિષેધ જણાવ્યો. હવે પિતૃ વિષયક હિંસા બાકી છે, તે બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહી છે, તેના છ શ્લોકોમાં અનુવાદ કરે છે—

“હવિર્યચ્ચિરરાત્રાય, યચ્ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ।

પિતૃભ્યો વિધિવદ્ દત્તં, તત્ પ્રવશ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૪૧ ॥

તિલૈર્બ્રીહિયવૈર્માષૈરદ્વિર્મૂલફલેન વા ।

દત્તેન માસં પ્રીયન્તે, વિધિવત્ પિતરો દુષ્ટામ્ ॥ ૪૨ ॥

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન, ત્રીન્ માસાન્ હારિણેન તુ ।

ઔરધ્રેણાય ચતુરઃ, શાકુનેનેહ પંચ તુ ॥ ૪૩ ॥

ષળમાસાંશ્છાગમાંસેન, પાર્ષતેનેહ સસ વૈ ।

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન, રૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૪૪ ॥

દશ માસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ, વરાહ-મહિષામિષઃ ।

શશ-કૂર્મયોર્માંસેન, માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૪૫ ॥

સંવત્સરં તુ ગચ્ચેન પથસા પાયસેન તુ ।

વાર્ષાણસસ્ય માંસેન, તૃસિદ્ધાદશવાર્ષિકી ” ॥ ૪૬ ॥

“જે હવિ એટલે બલિદાન કરવાથી લાંબાકાળ સુખી અને કેટલીક વખત અનંતા કાળ સુખી એમ બંને પ્રકારે વિધિપૂર્વક બલિ આપવાથી પિતાદિક પૂર્વજોને તૃપ્તિ થાય છે, તે સર્વ હું કહું છું. તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, જળ, મૂળ કે ફળ વિધિપૂર્વક આપવાથી મનુષ્યોનાં

પિતૃઓ એક મહિના સુધી તૃપ્ત થાય છે. મત્સ્યમાંસથી જે મહિના, હરણના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર, અને જંગલના ફૂંકડા પક્ષીઓથી તો પાંચ મહિના, બોકડાના માંસથી છ મહિના, પાર્ષત નામના હરણ ગિરોપના માંસથી સાત મહિના, એણે નામના હરણના માંસથી આઠ મહિના, રૌરવ મૃગના માંસથી નવ મહિના, જંગલી ડુંકરના અને પાડાના માંસથી દશ મહિના સુધી, તથા સસલા અને કાચખાના માંસથી અગીયાર મહિના સુધી પિતાદિક પૂર્વજો તૃપ્તિ પામે છે. શ્રુત અને અનુમતિ બેમાં શ્રુતસંબંધ બળવાન હોવાથી ગવ્ય એટલે દૂધ કે ખીરનો સંબંધ સમજવો, પણ પ્રકરણથી માંસ ન લેવું. કેટલાક એમ બ્યાખ્યા કરે છે કે, માંસ સાથે દૂધ અથવા દૂધમાંથી બનેલા દહિં વગેરે, દૂધમાં પકાવેલા ચોખા અથવા ખીર કે દૂધપાક એ પણ પાચસ કહેવાય, ઘરડો બોકડો જળપાન કરતાં જેનાં એક જીભ અને બે કાન, ત્રણ જળ-સ્પર્શ કરે. કહેયું છે કે, 'જેનું' ઇન્દ્રિય-બલ ક્ષીણ થયેલું છે, એવા પ્રકારના સ્વેત બોકડાને પિતૃકર્મમાં વાઘીંબુસ ચસ કરનારાઓ કહે છે. તેના માંસથી પિતાદિક પૂર્વજોને ખાર વરસ તૃપ્તિ થાય છે. ૪૧ થી ૪૬.

પિતૃ-નિમિત્તક હિંસાના ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રો જણાવીને હિંસાનાં દૂષણ કહે છે—

इति स्मृत्यनुसारेण, पितॄणां तर्पणाय या ।

सूदैर्विधीयते हिंसा, साऽपि दुर्गतिहेतवे ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વે જણાવેલા સ્મૃતિ-ધર્મસંહિતા વગેરેના અનુસારે પિતૃઓ-પિતાના વંશજો— “શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પિતાને, ઠાઠાને અને વડઠાઠાને પિંડ અર્પણ કરે.” તેઓનું તર્પણ કરવા માટે મૂઢપુરુષો જે હિંસા કરે છે, તે માત્ર માંસલોભાદિના નિમિત્તવાળી નથી, પણ નરકાદિક દુર્ગતિના કારણવાળી છે. થોડી પણ કોઈક હિંસા એ નરક-કારણ નથી થતી એમ ન માનવું. વળી જે પિતાદિક પૂર્વજોની તૃપ્તિ માટે વિસ્તારથી વર્ણવેલી, તે લોખા લોકોની બુદ્ધિમાં ભ્રમ કરાવનારી છે. તલ, ડાંગર વગેરે તથા મત્સ્યાદિના માંસથી મૃત્યુ પામેલા પિતાદિકને તૃપ્ત થાય છે !” તે માટે કહે છે કે : ‘જો મરેલા પ્રાણીઓને પણ અહિં તૃપ્તિ થતી હોય તો નિર્વોણ પામેલા દીવાનું સ્નેહ-તેલ દીપકની શિખાને જરૂર વૃદ્ધિ પમાડે.’ એકલી હિંસા દુર્ગતિના કારણભૂત જ છે, તેમ નહિ, પરંતુ હિંસા કરતા જતુઓ સાથે વૈર વિરોધ થતો હોવાથી આ લોક અને પરલોકમાં હિંસાના કારણથી ભયહેતુ બને છે. ૪૭.

અહિંસકને તો સર્વ જીવોને અભયદાન આપવામાં શૂરવીર હોવાથી કોઈના પણ તરફથી ભય હોતો નથી, તે જણાવે છે—

यो भूतेष्वभयं दद्यात् भूतेभ्यस्तस्य नो भयम् ।

यादृग् वितीर्यते दानं, तादृगासाद्यते फलम् ॥ ૪૮ ॥

જેઓ જીવોને અભય આપે છે, તેને તેમના તરફથી ભય હોતો નથી. જેવા પ્રકારનું દાન આપે, તેવા જ પ્રકારનું ફળ મેળવે છે. ૪૮.

આ પ્રમાણે હિંસામાં તત્પર બનેલા મનુષ્યોને નરકાદિક દુર્ગતિરૂપ હિંસાનું ફળ જણાવ્યું. હિંસક એવા નિંદાપાત્ર ચરિત્રવાળા દેવોનાં પણ મૂઢજન-પ્રસિદ્ધ પૂજ્યત્વની નિંદા કરે છે—

કોદણ્ડ દણ્ડ-ચક્રાસિ-શૂલ-શક્તિધરાઃ સુરાઃ ।

હિંસકા અપિ હા ! કષ્ટં, પૂજ્યન્તે દેવતાધિયા ॥ ૪૯ ॥

અતિશય ખેદની વાત છે કે, દુર્દાદિક દેવો હિંસા કરનાર હોવા છતાં અજ્ઞાન, અણુકેળવાએલા સામાન્ય લોકો વડે વિવિધ પુષ્પ, ફળ, ભેટ વગેરેથી પૂજાય છે, તે પણ દેવતાયુદ્ધિથી. હિંસકપણના હેતુભૂત વિશેષણ કહે છે. ધનુષ્ય, દંડ, ચક્ર, તરવાર, શૂલ અને શક્તિ હથેલીયાર ધરનાર હોવાથી હિંસા કરનાર. હિંસા ન કરનાર હોય તો ધનુષાદિકે ધારણ કરવું અયુક્ત છે. ધનુષધારી ચંકર, દંડ રાખનાર ચમ, ચક્ર અને તલવાર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ, શૂલધારી શિવ અને શિવા, શક્તિધર કુમાર, ઉપલક્ષણથી બીજા શસ્ત્રો ધારણ કરનાર દેવો પણ સમજી લેવા. ૪૯.

આ પ્રમાણે વિસ્તારથી હિંસાનો પ્રતિષેધ કરી પ્રતિપક્ષભૂત અહિંસાત્રતાની બે શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે :—

માતેવ સર્વભૂતાનામ્, અહિંસા હિતકારિણી ।

અહિંસૈવ દિ સંસાર-મરાવમૃતસારણિઃ ॥ ૫૦ ॥

અહિંસા દુઃખદાવાસિ-પ્રાતૃવેણ્યઘનાવલી ।

મવમ્રમિલ્લગાત્તાનામ્, અહિંસા પરમૌષીધી ॥ ૫૧ ॥

અહિંસા એ માતા માફક સર્વ જીવોની હિત કરનારી છે. અહિંસા એ અરેખર સ્વચ્છ રૂપી મરુભૂમિમાં અમૃતની નીક છે. અહિંસા એ દુઃખદાવાસિને બોલવનાર મેઘ-પદ્ધિ છે, અને અહિંસા એ ભવબ્રમણરૂપી ચક્રોના રોગથી પીડિતોને પરમૌષધિ સમાન છે. ૫૦-૫૧.

અહિંસાત્રતાં ફળને બતાવે છે—

દીર્ઘમાયુઃ પરં-રૂપમ્ આયોગ્યં શ્લાઘનીયતા ।

અહિંસાયાઃ ફલં સર્વં, કિમન્યત્ કામદૈવ સા ॥ ૫૨ ॥

અહિંસા પાલન કરનારને લાંબા આયુષ્યની પ્રાપ્તિ, ઉત્તમ રૂપ, નિરોગતા, પ્રથંસનીયતા વગેરે ફળો મળે છે. વધારે કેટલું કહીએ ? એ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છે.

અહિંસામાં તત્પર બનેલો નકકી બીજાનું આયુષ્ય વધારતો જન્મ-જન્મ-માંતરમાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે, તેમજ પારકાના રૂપને નાશ નહિ કરતો તે ઉત્તમરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. અસ્વસ્થતાના કારણભૂત હિંસાનો ત્યાગ કરતો પરમ સ્વાસ્થ્યરૂપ આરોગ્ય મેળવે છે અને સર્વ જીવોને અલ્પ દાન આપનારો થવાથી તેમનાથી પોતાની પ્રથંસા પ્રાપ્ત કરે છે. આ સર્વ અહિંસાનું ફળ છે. તે અહિંસા જે જે પ્રકારની અસિદ્ધિ થાય, તેને તેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ઉપલક્ષણથી ન ધ્રુવેલ સ્વર્ગ અને મોક્ષ ફળ આપનાર થાય છે.

ચો. ૧૭

આ વિષયમાં શ્લોક જણાવે છે—“પર્વતોમાં મેઝુ, દેવોમાં ઈન્દ્ર, મનુષ્યોમાં ચક્રવર્તી, જ્યોતિષમાં ચંદ્ર, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ, ગ્રહોમાં સૂર્ય, જળાશયોમાં સમુદ્ર, અયુરો, સુરો અને મર્ત્યોના અધિપોમાં જિનપતિ, તેમ સર્વત્રતોમાં અધિપતિનું સ્થાન અહિંસા પ્રાપ્ત કરે છે. વધારે કેટલું કહેવું?” પર. આ પ્રમાણે વિસ્તારથી અહિંસામત કહ્યું.

હવે સત્યવ્રતનો અવસર હોવાથી તેને કહે છે. જૂઠની વિરતિ વગર તે વ્રત પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. તેનું કળ ખતાવ્યા વગર જૂઠથી વિરમવાનું શક્ય નથી; માટે ખોટા વચનનું કળ ખતાવીને તેની વિરતિને ખતાવે છે—

મન્મનત્વં કાહલત્વં, મૂકત્વં મુશ્વરોગિતામ્ ।

વીઠ્યાસત્યફલં કન્યાડલીકાચસત્યમુત્સૃજેત્ ॥૬૩॥

ખીજો સાંભળનાર ન સમજી શકે તેવાં વચન બોલવાના યોગે તે પુરુષ પણ મન્મન બોખડો કહેવાય, અસ્પષ્ટ બોલવાપણું, મૂંગાપણું, મુશ્વરાગવાળો કે ખીલ જીભવાળો થાય, આ સર્વે અસત્ય વચન બોલવાનાં કળ બાણીને શાસ્ત્રમંત્રથી અસત્યનું સ્વરૂપ સમજીને શ્રાવક મોટાં અસત્યો બોલવાનો ત્યાગ કરે. કહ્યું છે કે, “અસત્ય વચન બોલનારા મૂંગા, જડખાંડ વાળા, અંગ-વિકલ બોખડા કે જેનું બોલેલું કોઈને ન ગમે તેવા, દુર્ગંધ નીકળતા મુખવાળા થાય છે.” પ૩. કન્યાદિ સંખંધી અસત્ય જે આગળ કહેવાના છીએ, તે કહે છે—

કન્યા-ગો-મૃમ્યલીકાનિ, ન્યાસાપહરણં તથા ।

કૂટસાહ્યં ચ પંચેતિ સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્ ॥૬૪॥

૧. કન્યા-વિપયક, ૨. ગાય-વિપયક, ૩. ભૂમિ-વિષયક, ૪. શાપણ પાછી ન આપવા વિષયક, ૫. ખોટી સાક્ષી પૂરવી; આ પાંચને જિનેશ્વરએ પાંચ મોટાં અસત્યો કહેલાં છે. ૧. કન્યા સંખંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, સારી કન્યાને ખરાબ કહેવી, ખરાબને સારી. જુદીને જુદી નહિ, જુદી નહિ, તેને જુદી કન્યા કહેવી, તે વિષયમાં વિપરીત કહેવું; કન્યા શબ્દથી સર્વ કુમારાદિ નહિ, જુદી નહિ, તેને જુદી કન્યા કહેવી, તે વિષયમાં વિપરીત કહેવું. ૨. ગાય સંખંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, અદ્ય દૂધ બે પગવાળા મનુષ્યો સંખંધી સમજી લેવું. ૩. ગાય સંખંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, અદ્ય દૂધ આપનારી, બહુ દૂધ આપનારી, ગાય માટે અદ્ય દૂધ આપનારી-એમ વિપરીત કથન કરવું. ઉપલક્ષણથી ચાર પગવાળા સર્વ માટે સમજી લેવું. ૪. ભૂમિ સંખંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, પારકી જમીનને પણ પોતાની કહેવી અગર વિપરીત કહેવું. આ બાકીના વૃક્ષાદિ પદાર્થો સંખંધી પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું. કોઈ શંકા કરે કે, બે પગવાળાં, ચાર પગવાળાં કે અપદ એમ કેમ ગ્રહણ ન કર્યો? જવાબ આપે છે કે, કન્યાલીકાદિ લોકમાં અતિનિંદાપાત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૪. રક્ષણ માટે ખીજને સોંપવું, તે ન્યાસ. સુવર્ણ, આદિ અનામત રાખી મૂકવા માટે આપવા, તે શાપણ રાખ્યા પછી વિપરીત બોલવું, તે મોટો મૂવાવાદ. ૫. આપણને પ્રામાણિક ગણી સ્થાપન કર્યો હોય. પરંતુ લાંચ-રૂશ્વત કે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈથી ખોટી સાક્ષી પૂરવી. જેમ કે, ‘હું’ આમાં સાક્ષી છું’ પારકાનો પાપનું સમર્થન કરવારૂપ લક્ષણવિશેષ આશ્રીને પૂર્વથી આ જુદું જણાવેલું છે. આ પાંચે ફિલ્ષ્ટ આશયથી ઉત્પન્ન થનારાં હોવાથી સ્થૂલ અસત્યો સમજવાં. ૫૪.

આ પાંચ મોટાં અસત્યોનો વિશેષણ દ્વારા હેતુ સ્થાપીને તેનો પ્રતિષેધ બતાવે છે—

સર્વલોકવિરુદ્ધં યદ્, યદ્ વિશ્વસિતઘાતકમ્ ।

યદ્ વિપક્ષશ્ચ પુણ્યસ્ય, ન વદેત્ તદસુ નૃતમ્ ॥ ૫૫ ॥

કન્યા, ગાય, ભૂમિ—વિષયક અસત્યો સર્વ લોકમાં વિરુદ્ધ હોવાથી ન બોલવાં વિશ્વાસનો ઘાત કરનાર હોવાથી શાપણ માટે અસત્ય ન બોલવું, પુણ્ય-ધર્મનો વિપક્ષ અધર્મ, પ્રમાણભૂત ગણીને ભરોસો રાખીને સત્ય કહેવા માટે વિવાદોગ્યો વડે પ્રાર્થના કરાય, તે રૂપ ધર્મ, અને ધર્મનો વિપક્ષ અધર્મ હોવાથી ખોટી સાક્ષી ન પૂરે. ૫૫.

અસત્યના રૂપો બતાવતાં તેનો પરિહાર કરવા માટે ઉપદેશ આપે છે—

અસત્યતો લઘીયસ્ત્વમ્, અસત્યાદ્ વચનીયતા ।

અધોગતિરસત્યાચ્ચ, તદસત્યં પરિત્યજેત્ ॥ ૫૬ ॥

અસત્ય બોલવાથી આ લોકમાં અપકીર્તિ, હલકાઈ અને આવતા ભવમાં દુર્ગતિ થાય છે, માટે અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો. ૫૬.

કિલ્લિત આશય પૂર્વક અસત્ય બોલવાનો ભલે નિષેધ હોય, પરંતુ પ્રમાદથી ખોટી જવાબ તો શી હરકત ? એ સંબંધમાં કહે છે—

અસત્યવચનં પ્રાજ્ઞઃ, પ્રમાદેનાપિ નો વદેત્ ।

ઐયાંસિ યેન મજ્યન્તે, વાત્યયેવ મહા દ્રુમાઃ ॥ ૫૭ ॥

કિલ્લિત આશય પૂર્વકના અસત્ય વચનની વાત બાબુ પર રાખે, પરંતુ અજ્ઞાન સંશયાર્થિક પ્રમાદથી પણ અસત્ય ન બોલવું. પ્રમાદથી બોલાએલા અસત્ય વચનથી મહાવાચરાથી જેમ મહાવૃક્ષો તેમ ઐય કાર્યો મૂળ સાથે ઉખડી વિનાશ પામે છે. મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે :—

“અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે અર્થને ન બાણે, તેને “આ એમ જ છે.” એમ ન બોલે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે પદાર્થમાં શંકા થાય, તેને “આ એમ જ છે” એમ કથન ન કરે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે પદાર્થમાં નિઃશંકપણે થયું હોય, ત્યાં “આ આમ છે.” એમ નિર્દેશ કરે. આ અસત્ય ચાર પ્રકારનું, ભૂતનો અપલાપ કરી પદાર્થને છૂપાવવો, ન હોય તેવો પદાર્થ ઉભો કરવો, અર્થોન્તર અને ગહો. ભૂતનિહ્નવ આ પ્રમાણે :—“આત્મા નથી, પુણ્ય-પાપ, પરલોકાર્દિ નથી.” અભૂતોદ્ભાવન જેમકે, આત્મા સર્વગત છે, અથવા શ્યામકે ભાતિના તંદુલ સરખો આત્મા છે. અર્થોન્તર એટલે બળદને થોડો વગેરે કહેવા. અને ગહો ત્રણ પ્રકારની—એક પાપવાળા વ્યાપાર પ્રવર્તાવ—વર્તાવનારી જેમકે, ‘એતર ખેડો’ વગેરે બીજી અપ્રિયા. કાણાને કાણો કહેવા રૂપ. ત્રીજી આકોશ કરવા સ્વરૂપ. જેમકે, ‘અરે કુલટાપુત્ર !’ વગેરે. ૫૭.

અસત્ય વચન અતિપરિહાર કરવા યોગ્ય છે, એમ બતાવતા વળી આ લોકના દોષોને બતાવે છે—

અસત્યવચનાદ્ વૈર-વિષાદાપ્રત્યયાદયઃ ।

પ્રાદુઃષન્તિ ન કે દોષાઃ, કુપથ્યાદ્ વ્યાધયો યથા ॥ ૫૮ ॥

અસત્ય વચન યોલવાથી વૈર, વિરોધ, પશ્ચાત્તાપ, અવિશ્વાસ, રાજ્યાદિકમાં અમાન્ય વગેરે કુપથ્ય લોભનથી જેમ વ્યાધિઓ થાય છે, તેની માફક ઉપર કહેલા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૮.

પરભવમાં મૃષાવાદનું ફલ જણાવે છે—

નિગોદેષ્વથ તિર્યક્ષુ, તથા નરકવાસિષુ ।

ઉત્પચન્તે મૃષાવાદ-પ્રસાદેન શરીરિણઃ ॥ ૫૯ ॥

અસત્ય યોલવાના પ્રભાવથી પ્રાણીઓ અનંતકાલ જીવવાળા નિગોદમાં, ગાય, બળદ આદિ તિર્યંચોનિઓમાં અને નરક-વાસીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૯. હવે અસત્ય યોલવાના ત્યાગમાં સુલટા ઉલટા જે પ્રકારે કાલિકાર્યાર્થનું અને વસુરાભનું એ જે દષ્ટાંત કહે છે—

ઋયાદ્ મિયોપરોધાદ્ વા, નાસત્યં કાલિકાર્યવત્ ।

યસ્તુ ઋતે સ નરકં, પ્રયાતિ વસુરાજવત્ ॥ ૬૦ ॥

મરણાદિક લય કે કોઈના હાક્ષિણ્યથી કાલિકાર્યાર્થ માફક અસત્ય ન યોલવું અને ઉપર કહેલાં કારણો લય કે હાક્ષિણ્યથી અસત્ય વચન યોલે તો, વસુરાજ માફક નરકે જાય. તે આ પ્રમાણે—

સત્ય ઉપર કાલિકાર્યાર્થની કથા :—

પૃથ્વીરૂપ રમણીના મુગટમણિ સમાન તુરમણી નામની નગરી હતી, ત્યાં નામ પ્રમાણે શુભવાળો જિતશત્રુ નામનો રાજા હતો. ત્યાં ડુફા નામની પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણીને દત્ત નામનો પુત્ર હતો. દત્ત અત્યંત ઉચ્છૃંખલ, હંમેશાં જુગાર રમવો, મદ્યપાન કરવું એમાં જ મગ્ન માનતો. ઇચ્છા પ્રમાણે છૂટથી વર્તન કરવા માટે તે રાજાની સેવા કરવા લાગ્યો. રાજાએ પણ તેને છાયામાફક બેડીદારોમાં મુગ્ધ બનાવ્યો. ‘વૃદ્ધિ પામતી વિષવેલડીને આગળ વધવા કે ઉપર ચડવા માટે વૃક્ષ કામ લાગે છે.’ આ હત્તે પ્રભને લેહનીતિથી ગમે તેમ ઉશ્કેરીને રાજાને દેશવટો અપાવ્યો. ‘પાપાત્માઓ. અને કપોતો પોતાના આશ્રયનો ઉચ્છેદ કરનારા હોય છે.’ તે દુરાત્મા આ રાજાના રાજ્ય પર પોતે જ બેસી ગયો. ‘હલકા માણસને પગનો અથ લાગ આપ્યો, તો માથા સુધી ચડી બેસે છે.’ સાક્ષાત્ પાપરૂપ ધૂમથી વિશ્વને મલિન કરતો હોય તેમ, તે ધર્મબુદ્ધિથી પશુઓની હિંસાવાળા મોટા ચરો કરવા લાગ્યા. કોઈક સમયે સંયમ દેહસ્વરૂપ હોય તેવા, તે દત્તના મારા કાલિકાર્યાર્થ નામના આચાર્ય વિહાર કરતા ત્યાં આવ્યા મિથ્યાત્વ-મોહિત હોવાથી આચાર્યની પાસે જવાની ઇચ્છા ન હતી, છતાં પણ માતાએ અતિશય દબાણ કર્યું, જેથી તે મામાની પાસે આવ્યો. મંદિરાપાન કરેલા માફક પ્રમત્ત સરખા તેણે ઉદ્ઘાટપણથી તેમને પૂછ્યું, ‘હિં આચાર્ય ! જે બાણકાર હો તો ચરોતું કળ કહો.’ કાલિકાર્યાર્થે કહ્યું કે, બે તું ધર્મ પૂછે છે, તો તે સાંભળ-

પોતાને જે જે અગ્રિય હોય, તે બીજાને ન કરવું.' અરે! હું તો યજ્ઞનું દળ પૂછું છું.' એ પ્રમાણે ફરી કહ્યું, એટલે આચાર્યે કહ્યું, 'હિંસાદિ એ શ્રેય કરનાર નહિ, પણ પાપ બંધાવનાર થાય છે.' ફરી હુણ્દિ દત્તે તે જ પ્રશ્ન નિંદાપૂર્વક પૂછ્યો. છતાં આચાર્યે સંજ્ઞાતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે, 'યજ્ઞનું ફલ નરક છે.' કોઈ પામેલા દત્તે કહ્યું, આ વિષયમાં ખાત્રી કર્યું? તે કહેા. આચાર્યે કહ્યું કે, આજથી સાતમે દિવસે તું ચંડાલની શિવાન-કુંભીમાં રંધાઈશ. કોપથી ભવાં ચડાવીને અને આંખ લાલ કરીને ભૂતનો વળગાડ થયો હોય તેવો તે પૂછે છે કે તેમાં શું પ્રમાણ? હવે કાલિકાચાર્યે પણ કહ્યું કે, 'ચંડાલની શ્વેતુલીમાં રંધાવા પહેલાં તે જ દિવસે અણધારી રીતે તારા મુખમાં વિષ્ટાનો પ્રવેશ થશે.' રોષમાં આવેલા દત્તે કહ્યું કે, 'તમારું મૃત્યુ કોનાથી અને ક્યારે થશે?' ત્યારે આચાર્યે કહ્યું કે, કોઈથી પણ નહિ, પણ પોતાના સમયે હું સ્વર્ગમાં જઈશ' એમ મુનિએ કહ્યું. ત્યારે રોષ પામેલા દત્તે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, આ હુણ્દિને પકડી લો, એ પ્રમાણે આજ્ઞા પામેલા સેવકોએ કાલિકાચાર્યને પકડી કેદ કર્યાં.

હવે પાપકર્મી દત્તથી કંટાળેલા સામંતોએ પહેલાના રાજાને યોદ્ધાવી રાજ્ય અર્પણ કરવા નિર્ણય કર્યો. શંકાવાળો દત્ત પણ સિંહની ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલા અને ઝાડીમાં સંતાઈ રહેલા હાથી માફક પોતાના ઘરમાં છૂપાઈ ગયો. દેવયોગે સાતમો દિવસ કર્યો? તે આલમાં ન રહેતાં સાતમા દિવસે બહાર નીકળવા માટે કોટવાળ આદિ પાસે રાજમાર્ગ પર ચોકી પહેરેા ગોઠવાવી રાજમાર્ગનું રક્ષણ કર્યું. ત્યાં આગળ એક માળી પુષ્પનો કરડીયો લઈને પ્રાતઃકાળમાં નગર-પ્રવેશ કરતો હતો. ત્યારે એણે ઝાડના વેગથો માર્ગમાં જ વિષ્ટા કરી અને ભય પામેલા તેણે પુષ્પોથી તે ઠાંકી ઢીધી. 'આ જ દિવસે દુષ્ટ મુનિને પણ માફક હણીશ' એમ વિચારતો દત્ત પણ ઘોડેસ્વારો સાથે બહાર નીકળ્યો. ઢોડતા એક અશ્વની ખરી વડે ઉછળેલી વિષ્ટા નંતાના મુખમાં પડી. 'વ્રતધારી સંયમીની વાણી અસત્ય થતી નથી.' શિક્ષા સાથે અફળાયા માફક ઢીલા ફેંદવાળો હતાથ બની ગયો અને ત્યાર પછી સામંતોને કહ્યા વગર પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. હવે પ્રલલોકોએ 'આણે આપણી મંત્રણા બાણી નથી.' એમ વિચારી એ ઘરમાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં જ તેને બળદ માફક બાંધીને પકડ્યો. હવે રાત્રિ પૂર્ણ થાય એટલે જેમ સૂર્ય પોતાનું તેજ પ્રગટ કરે, તેમ પહેલાનો રાજા તે વખતે પ્રગટ થયો. કરડીયાથી છુટેલા સર્પ માફક ફરથી કોઈથી સળગતા તે રાજાએ નરકની કુંભી સરખી ચંડાલની કુંભીમાં દત્તને નાખ્યો. કુંભી નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો અને કુંભી તપતી હતી ત્યારે વચમાં ચાનો રહેલા હતા. પરમાધાર્મિકો જેમ નારકીઓને તેમ દત્તને પીગળાવી મારી નાખ્યો. રાજાના ભય અને આગ્રહને આધીન ન થતાં સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટેની પ્રતિજ્ઞાવાળા કાલિકાચાર્ય માફક બુદ્ધિશાળી પુરુષ કદાપિ અસત્ય ન બોલે આ પ્રમાણે કાલિકાચાર્યનું કથાનક કહ્યું.

અસત્ય ઉપર વસુરાજાની કથા:—

ચેલી દેશમાં શુક્રિભત્તી નદીની કીડાસળી સરખી પ્રસિદ્ધ શુક્રિભત્તી નામની નગરી હતી. પૃથ્વીના મુગટ સમાન તે નગરીમાં તેજથી અદ્ભુત માલિકચરત માફક અભિચંદ્ર નામનો રાજા હતો. પાંડુરાજાને જેમ બુધિધિર તેમ તે રાજાને મહાબુદ્ધિશાળી સત્ય વચન બોલનાર વસુ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. ક્ષીરકદબ્ધ ગુરુ પાસે તેમનો પુત્ર પર્વત. રાજપુત્ર વસુ અને

વિદ્યાર્થી નારદ એમ ત્રણ સહાધ્યાયીઓ પકન કરતા હતા. ભણનારા આ ત્રણે ભણવાના શ્રમથી રાત્રે મકાનની અગાસીમાં ઉઘી ગયા હતા. ત્યારે આકાશમાં જતાં જતાં ચારણ મુનિઓ માંહોમાંહે એમ બોલ્યા કે, ‘આમાંથી એક સ્વર્ગમાં અને બીજા બે નરકમાં જશે.’ એ વાત ક્ષીરકદંબકે સાંભળી. તે સાંભળી ખેદ પામેલા ક્ષીરકદંબકે વિચાર્યું કે, ‘હું ભણાવનાર હોઉં અને મારા શિષ્યો નરકે જાય, તે વાત ખેદની ગણાય.’ આમાંથી સ્વર્ગમાં કેણુ અને નરકમાં કયા બે જશે ? તે બાણવાની ઈચ્છાવાળા ઉપાધ્યાયે ત્રણેને સાથે બોલાવ્યા અને લાખના સ્વથી ભરેલા પીઠાહોટના ફૂકડા ફરેકને એક એક આપીને કહ્યું કે, ‘આનો ત્યાં વધ કરવો, જ્યાં કોઈ ન દેખે.’ તેમાં વસુ અને પર્વત બંનેએ તેવા શૂન્ય એકાંત પ્રદેશમાં જઈને પોતાની ગતિ માફક પીઠાના બનાવેલા ફૂકડાઓનો વધ કર્યો. મહાત્મા નારદ નગર બહાર જઈ ત્યાં ઉભા રહીને એકાંત પ્રદેશમાં દિશા બોધને તર્ક કર્યો. ગુરુભણે તે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે કે, ‘હિ વત્સ ! તારે આનો વધ ત્યાં કરવો કે, જ્યાં કોઈ આ ફૂકડાને ન દેખે,’ આ ફૂકડાને તે દેખે છે, હું દેખું છું, ખેચરો દેખે છે, લોક પાલો દેખે છે અને એવા જ્ઞાનીઓ દેખે છે. તેવું કોઈ પણ સ્થાન છે જ નહિ કે, જ્યાં કોઈ ન દેખે. ગુરુની વાણીનું તાત્પર્ય ખરેખર ફૂકડાનો વધ ન કરવાનું છે. ગુરુ ભગવંતો હંમેશાં ક્યાંય હોય છે અને હિંસાથી પરાજયુષ છે, અમારી બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે આ આજ્ઞા કરી છે.’ એમ વિચારી ફૂકડાને હણ્યા વગર જ તે પાછો આવ્યો. અને ફૂકડાને ન હણવાનું તે કારણ પણ ગુરુને નિવેદન કર્યું. ‘આ સ્વર્ગમાં જશે’ એમ નિશ્ચય કરીને ગુરુએ નારદને સ્નેહથી આલિંગન કર્યું અને ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહ્યું વસુ અને પર્વતકે પાછા આવીને કહ્યું કે, જ્યાં કોઈ દેખતું ન હતું, ત્યાં અમે બે ફૂકડાને હણ્યા. ‘અરે ! તમે બંને દેખતા હતા ! હે પાપીઓ ! ખેચરા-દિકાના દેખતાં તમે બંનેને કેમ હણ્યા ?’ એમ કહી ઠપકો આપ્યો.

ત્યાર પછી એકથી જેને ભણાવવાની બુદ્ધિ ચાલી ગઈ છે, એવા ઉપાધ્યાયે વિચાર્યું કે, ‘વસુ અને પર્વતને ભણાવવાનો મારો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. ખરેખર ગુરુનો ઉપદેશ પણ પાત્ર અનુસારે પરિણમે છે.’ મેઘનું જળ સ્થાનના લેદથી સુકતાફલ અને લવણપણાને પામે છે. પ્રિયપુત્ર પર્વતક અને પુત્ર કરતાં પણ અધિક વસુ નરકે જશે, માટે આવા ગુહવાસથી શો લાભ ? તે વખતે વૈરાગ્યથી ઉપાધ્યાયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તેના સ્થાને વ્યાખ્યા કરવામાં વિચક્ષણ એવો પર્વત બેઠો. ગુરુ-કૃપાથી સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ બનીને શરદના મેઘ સમાન નમ્રલ બુદ્ધિવાળો નારદ પોતાની જન્મભૂમિમાં ગયો. રાજાઓમાં ચંદ્રસમાન અભિચંદ્ર રાજાએ પણ સમયે દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી શોભા વડે વાસુદેવ સમાન એવો વસુ રાજા થયો. તેણે પૃથ્વીતાલમાં સત્યવાદી તરીકેની પ્રસિદ્ધિ મેળવી અને તે પ્રસિદ્ધિનું રક્ષણ કરવા માટે તે સત્ય જ બોલતો હતો. હવે એક વખતે શિકાર કરવા નીકળેલા શિકારીએ મૃગલા માટે વિન્ધ્યપર્વતમાં બાણ ફેંક્યું, ત્યારે તે વચમાં જ સ્ખલના પાચું. બાણ સ્ખલના પામવાનું કારણ બાણવા માટે તે ત્યાં ગયો તો હાથથી સ્પર્શ કરતાં કરતાં આકાશ સરખી સ્વચ્છ સ્ફટિક-શિલા બાણવામાં આવી એટલે તેણે વિચાર્યું કે, આ શિલાની બીજ બાજુ ચંદ્રની અંદર જેમ ભૂમિની છાયા તેની માફક સંકાંત થયેલા ચાલતા મૃગલાને મેં બોલ્યો હતો. હાથથી સ્પર્શ કર્યો વગર કોઈ પણ પ્રકારે સર્વથા આ બાણી શકાય તેમ નથી, માટે અવશ્ય આ શિલા વસુરાજાને માટે યોગ્ય છે.’ તે શિકારીએ ગુપ્તપણે રાજા તેમ નથી, માટે અવશ્ય આ શિલા વસુરાજાને માટે યોગ્ય છે.’ તે શિકારીએ ગુપ્તપણે રાજા પાસે જઈને તે શિલાની હકીકત જણાવી, બુથ થયેલા રાજાએ તે ગ્રહણ કરી અને તેને ઘણું

ધન આપ્યું' રાજાએ ગુપ્તપણે રાજસભામાં બેસવા યોગ્ય તેની વેદિકા ઘડાવી અને ઘડનાર કારીગરીને મારી નાખાવ્યા. રાજાએ કદાપિ કોઈના થતા નથી.' તે વેદી ઉપર વેદી રાજાનું સિંહાસન સ્થાપન કર્યું. અજ્ઞાન લોકોએ એમ સમજવા લાગ્યા, કે 'સત્યના પ્રભાવથી સિંહાસન આકાશમાં અદ્ધર રહેલું' છે, ખરેખર સત્યથી તુષ્ટ થયેલા દેવતાઓ આ રાજાનું સાંનિધ્ય કરે છે.' એવા પ્રકારની તેની અતિશય ઉલ્લસ વલ પ્રસિદ્ધિ દરેક દિશામાં ફેલાઈ. તે પ્રસિદ્ધિથી ભય પામેલા રાજાએ તેને આધીન બન્યા. 'સાચી કે મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ એ રાજાઓને વિજય આપનારી થાય છે.'

કોઈક સમયે નારદ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેણે યુદ્ધિશાળી શિષ્યો પાસે ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા કરતા પર્વતને બોલ્યો. 'બૈર્જ્યવચ્ચમ્' આ સુત્રની વ્યાખ્યામાં 'અબ' એટલે બકરા એવો અર્થ સમજાવતા પર્વતને નારદે કહ્યું, હે બધુ ! આ કહેવામાં બ્રાહ્મિની તારી ભૂલ થાય છે. ત્રણ વરસ થયાં હોય, તેવાં ધાન્યો ઉગતાં નથી, તે 'અબ' કહેવાય. ગુરુજીએ આ પ્રમાણે જ આપણને વ્યાખ્યા કરી હતી, તેને તું કેમ ભૂલી ગયો ? ત્યાર પછી પર્વતે કહ્યું કે, પિતાજીએ આ અર્થ નથી કહ્યો, પણ 'અબ' એટલે બકરા કહ્યા હતા અને એ જ પ્રમાણે કોષોમાં પણ અર્થ કહેલો છે. પછી નારદે કહ્યું, 'આ પ્રમાણે શબ્દોના અર્થની ગોણ અને સુખ્ય બે વિચારણા હોય છે તેમાં આ વિષયમાં ગુરુજીએ ગોણ અર્થ કહ્યો હતો. ગુરુજી ધર્મને ઉપદેશ કરનારા હતા, શ્રુતિ પણ ધર્મસ્વરૂપ જ છે, બંને વિપરીત કરીને હે મિત્ર ! તું પાપ ઉપાર્જન ન કર, આગ્રહપૂર્વક પર્વતે કહ્યું કે, ગુરુજીએ ભગવાન-મેવાન 'આબ' એટલે બકરા કહેલા છે, ગુરુએ કહેલા શબ્દના અર્થનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તું ધર્મ ઉપાર્જન કરે છે ખરો ? ખોટા અભિમાનવાળી વાણી મનુષ્યને દંડ કે ભય આપનારી થતી નથી ? પર્વતે પિતાના પક્ષની સ્થાપના કરવામાં બે નિષ્કળ થાય. તેણે જાણવા છેક સ્વીકારવો-એવી આપણા વચ્ચે શરત હો.' આ વિષયમાં આપણા બે વચ્ચે સાથે અભ્યાસ કરનાર વસુરાજને પ્રામાણિક નિર્ણય આપનાર તરીકે માન્ય કરવા નારદે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે સત્ય બોલનારને ક્ષમા થતો નથી. ખાનગીમાં પર્વતની માતાએ પુત્રને કહ્યું, 'હું' ધરકાર્યમાં પડેલાયલી હતી, ત્યારે 'અબ' એટલે ત્રણ વરસનાં ધાન્યો એવો અર્થ મેં તારા પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યો હતો. તમોએ જાણવા-છેતની શરત અભિમાનથી કરી, તે કાર્ય અયોગ્ય કર્યું, વગર વિચાર્યે કાર્ય કરનાર આપત્તિના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. પર્વતે કહ્યું, 'આ પ્રમાણે મેં કર્યું' તો છે જ, હે માતાજી ! મેં એક વખત ગમે ને કરી નાખ્યું, હવે તેનો કંઈ ઉપાય છે કે નહિ ? પછી તે પર્વતની આપત્તિની પીડા વડે હૃદયમાં શલ્ય પામેલી માતા વસુરાજ પાસે ગઈ. 'પુત્ર ખાતર શું ન કરાય ?' તેણે કહ્યું, હે માતાજી ! તમને દેખવાથી આજે ખરેખર મને ગુરુજી ક્ષીરકંઠબળાં જ દર્શન થયાં, બોલો શું કરું ? અથવા શું આપું ? ત્યારે તેણે કહ્યું, હે પૃથ્વીપતિ ! મને પુત્રલિક્ષ્ઠા આપ, હે પુત્ર ! પુત્ર વગર ધન, ધાન્ય કે યીજી વસ્તુઓનું મારે શું પ્રયોજન છે ? વસુએ કહ્યું, હે માતાજી ! પર્વત મને પૂજ્ય અને પાલન કરવા યોગ્ય જ છે, શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે કે. ગુરુના પુત્ર સાથે ગુરુની જેમ વર્તવું. અકાલે શેષ કરનાર ચમરાજાએ આજે કેની ચિહ્ન ઈચ્છી ? હે માતા ! મારા બધુને મારવાની ઈચ્છાવાળો કેણુ છે ? તે મને કહો. તમે શા માટે ક્રિકર કરો છો ? 'આબ' શબ્દની વ્યાખ્યાની હકીકત તથા પોતાના પુત્રે કરેલી શરત, તમને તેમાં નિર્ણય કરનાર પ્રમાણપુરુષ તરીકે માન્યા છે, માટે તમારી પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે, બધું ત્વક્ષણ કરવા માટે 'આબ' એટલે બકરા એવો

અર્થ તમારે કહેવો. મહાપુરુષો પ્રાણો આપીને પણ પરોપકાર કરનારા હોય છે, તો પછી વાણીથી કેમ નહિ ? વસુએ કહ્યું, 'હે માતાજી ! હું' અસત્ય વચન કેમ બોલું' ? સત્ય વચન બોલનારા પ્રાણના નાશમાં પણ અસત્ય બોલતા નથી. વળી બીજું 'કંઈકે બોલવું', પણ પાપથી ડરનારાએ અસત્ય તો ન જ બોલવું. વળી ગુરુ-વચનથી વિરુદ્ધ બોલવાની કે ખોટી સાક્ષી પૂરવાની વાત તો કેવી રીતે કરી શકાય ? ત્યારે માતાએ કહ્યું, 'ગુરુના પુત્રનું ઘણું કયું' ! અથવા તો સત્યમતનો આગ્રહ રાખ' એ પ્રમાણે જ્યારે રોષથી કહ્યું, ત્યારે વસુરાજને તેનું વચન માન્ય કયું'.

ત્યાર પછી હર્ષ પામેલી ક્ષીરકન્ધની પત્ની ગર્ધ અને વિદ્વાન એવા નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા, સભામાં બંને વાહીઓના સત્ય અને અસત્યરૂપ ક્ષીર અને નીરનો સારી રીતે વિભાગ કરનાર ઉજ્જવળ પ્રભાવાળા મધ્યસ્થ ગુણવાળા સભ્યો એકઠા થયા પૃથ્વી અને આકાશ એ બંને વચ્ચે જેમ સૂર્ય તેમ આકાશ સરખા સ્વચ્છ સ્ફટિકની શિલાની વેદિકા ઉપર સ્થાપન કરેલ સિંહાસનને સભાપતિ વસુરાજએ શોભાયમાન કયું. ત્યાર પછી નારદે અને પર્વતે રાજા પાસે પોતપોતાની વ્યાખ્યાની સ્થાપના કરી, અને કહ્યું કે, હવે તમે સત્ય અર્થ કહો. બ્રાહ્મણ-વૃદ્ધોએ કહ્યું કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બંને વચ્ચે જેમ સૂર્ય તેવી રીતે "આ બંને વચ્ચે વિવાહ છે, તે તમારે વિશે પ્રમાણ છે. ઘટ વગેરે દિવ્યો ખરેખર આજે સત્યથી જ વર્તી રહેલા છે, સત્યથી વરસાદ વરસે છે અને સત્યથી દેવતાઓ પણ વશ થાય છે, હે રાજા ! તમે જ લોકોને સત્યમાં સ્થાપન કરો છો, તો આ વિષયમાં આપને શું કહીએ ? સત્યમતને ઉચિત એવો નિર્ણય આપો." વચન ન સાંભળ્યું હોય, તેમ પોતાની પ્રસિદ્ધિનો પણ ખ્યાલ કયાં વગર વસુએ કહ્યું કે, ગુરુજીએ 'અભનં' 'મિષાનં' અર્થાત્ 'અભે' એટલે ઘેટા એવી વ્યાખ્યા કરી હતી એમ કહીને સાક્ષી આપી. તેના અસત્ય વચનથી દેવતાઓ કોધાયમાન થયા અને દેવતાઓએ આકાશ જેવી નિર્મલ સ્ફટિકશિલાની વેદિકાવાળું સિંહાસન ચૂરી નાંખ્યું. વસુમતીનો સ્વામી વસુરાજ ત્યાર પછી તણાલ નરકપાતની પ્રસ્તાવના કરતો હોય તેમ પૃથ્વીતલમાં પડ્યો. ખોટી સાક્ષી આપનાર ચંડાલ માફક તારું સુખ ઠાણુ હેએ ? એમ વસુને તિરસ્કારતો નારદ પોતાના સ્થાનકે ગયો. અસત્ય વચન બોલવાથી ક્રોધાયમાન થએલા દેવતાઓએ પટકાવેલ વસુરાજ ઘેર નરકમાં ગયો. અપરાધી તે વસુરાજનો જે જે પુત્ર રાજ્ય પર બેસતો હતો, તેને તેને દેવતાઓ હણતા હતા, એવી રીતે આઠ હજાર હતા. આ પ્રમાણે વસુરાજને અસત્ય વચન બોલવાનું ક્ષણ સાંભળીને જિનવચન શ્રવણ કરેલ આત્માએ કૌંઠના પણ આગ્રહને વશ ન બનતાં પ્રાણોના સંશયમાં પણ અસત્ય ન જ બોલવું. ૬૦. ઈતિ નારદ-પર્વત કથા.

'સંજ્ઞનોને હિત કરનાર' તે સત્ય-એવી વ્યુત્પત્તિથી યથોર્થ વચન હોવા છતાં પણ બીજને પીડા કરનાર વચન પણ અસત્ય જ ગણેલું છે; માટે સત્ય પણ એવા પ્રકારનું ન બોલેલું બેઈએ-

ન સત્યમપિ માષેત, પરપીઢાકરં વચઃ ।

લોકેઽપિ શ્રૂયતે યસ્માત્, કૌશિકો નરકં ગતઃ ॥ ૬૧ ॥

લોકવ્યવહારથી સત્ય જેવાવા છતાં પરમાર્થથી વિચાર કરીએ તો તે પરપીડા કરનાર હોવાથી તે વચન અસત્ય જ છે, તેવાં વચનો ન બોલવાં બેઈએ. તેવું વચન બોલવાથી

નરકગમન થાય છે. લોકોમાં અને બીજામતના શાસ્ત્રોમાં પણ તે વાત સંભળાય છે કે, બીજાને પીડા કરનાર સત્ય વચન બોલવાથી કૌશિક નરકમાં ગયો. કૌશિકની વાત સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે સમજવી—

સત્ય એ જ ધનવાળો કૌશિક નામનો કેઈક તાપસ ગામના સંધ્યાધનો ત્યાગ કરી ગંગા નદી પાસે રહેવા લાગ્યો. કંઈમૂળાદિનો આહાર કરનારા મમત્વ-રહિત, પરિશ્રદ્ધ વગરના એવા તેણે સત્યવાદી તરીકે ઘણી નામના મેળવી. એક વખત ગામ લૂંટીને તે તાપસ દેખે તેવી રીતે તે ચોરો દરમાં જેમ સર્પ તેમ આશ્રમ નજીકમાં વનની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા. ચોરોન પગલાંના અનુસારે ગામલોકોએ તાપસને ‘પૂછ્યું’ કે, ‘તમે સત્યવાદી છો, કહો કે ચોરોના કયાં ગયા ?’ ધર્મતત્ત્વના મર્મને ન બાણનાર કૌશિકે કહ્યું કે, ‘આ ગાઢ ઝાડીની અંદર ચોરોએ પ્રવેશ કર્યો છે.’ તેના કહેવાથી હાથમાં હથિયારોથી સજ્જ બની ગામલોકોએ વનમાં પ્રવેશ કરી શિકારીઓ જેમ મુગલાને તેમ ચોરોને મારી નાખ્યા. ‘બીજાને પીડા કરનાર’ એવું સત્યવચન બોલનાર પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કૌશિક તાપસ પ્રગટ નારકીમાં ગયો. ૬૧.

અદ્ય પણ અસત્ય બોલવાનો પ્રતિષેધ કરીને મહાઅસત્ય બોલનાર માટે ખેદ કરે છે—

અલ્પાદપિ મૃષાવાદાદ, રૌરવાદિષુ સંમથઃ ।

અન્યથા વદતાં જૈર્ની, ધાવં સ્વહૃદ્ ! કા ગતિઃ ? ॥ ૬૨ ॥

આ લોકના અદ્ય લાભ કરનાર થોડા અસત્યથી રૌરવ, મહારૌરવ વગેરે નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રૌરવ એ નરકી અર્થમાં લોકોમાં પ્રચલિત છે. નહિંતર સર્વ નરકમાં એમ કહેતો. બિનેશ્વરની વાણીને વિપરીત અર્થમાં કહેનાર અને અસત્ય કથન કરનાર કુતીર્થિકો તથા સ્વમતમાં નિહ્નવો વગેરેની શી ગતિ થશે ! નરક કરતા પણ અધિક અધમ ગતિ પામશે. તેઓને રોકવા અશક્ય છે. માટે ખરેખર તેઓ શોક અને ખેદ કરવા લાયક છે. કહેલું છે કે :-
“અહોહા ! બીજા અન્ય સર્વ પાપો કરતાં પ્રભુમાર્ગથી થોડું પણ વિપરીત બોલવું કે પ્રજ્વળા કરવી-એ મહા ભયંકર છે. મરીચિના ભવમાં ઉપાર્જન કરેલા અવશેષમાત્ર પાપના યોગે દેવોથી જેના ગુણોની પ્રશંસા થએલી હોવા છતાં, ત્રણે ભુવનમાં અબેડ મદ્દલ સરખા તીર્થંકર હોવા છતાં પણ ત્રણ બગતના પ્રભુ ! તમે અનેક વખત ગોવાળીયા આદિકથી કુદર્થના પામ્યા !”
શ્રી, ગાય, બ્રાહ્મણ અને ગર્ભના જીવોની હત્યા કરનાર દંડપ્રહારી સરખા કેટલાક ઘણા પાપ કરવા છતાં તે જ ભરમાં સિદ્ધિ પામ્યા છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૬૨.

અસત્યવાદીઓને નિંદીને સત્યવાદીઓની સ્તુતિ કરે છે—

જ્ઞાન-ચારિત્રયોર્મૂલં, સત્યમેવ વદન્તિ યે ।

ધાત્રી પવિત્રીક્રિયતે, તેષાં ચરણેણુમિઃ ॥ ૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ચારિત્ર બંનેના મૂલકારણ સ્વરૂપ સત્ય જ જેઓ બોલે છે, તેઓના ચરણની રજથી આ પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર એટલા માટે કહ્યું કે ‘નાન-કરિયાદિ મોક્ષો’ એ ભગવાન ભાષ્યકારના વચનનો અનુવાદ કરવા માટે. જ્ઞાન અહણ્ય યો. ૧૮

કરવાથી દર્શન પણ આવી જાય. દર્શન વગરનું જ્ઞાન એ અજ્ઞાન ગણેલું છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવો સદ્ અસદ્ પદાર્થો વિપરીતપણે જાણે છે. તેમનું જ્ઞાન ભવકારણવાળું અને સ્વચ્છંદપણે અર્થ-કથન કરનારું નિરપેક્ષતાવાળું હોવાથી તેમને જ્ઞાનનું ક્ષણ થતું નથી. કહેલું છે કે “સાચા અને ખોટામાં તફાવત ન હોવાથી, ભવના કારણભૂત, પોતાની મતિક્ષ્પતા પ્રમાણે અર્થ કરતા હોવાથી, શાસ્ત્રની પરાધીનતા કે સાપેક્ષતા ન હોવાથી, જ્ઞાનના ક્ષણ-સ્વરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી, મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપે માનેલું છે.” ૬૩. સત્યવાદીઓનો આ લોકમાં પણ પ્રભાવ બતાવે છે—

અલીકં ચે ને ભાવન્તે, સત્યવ્રતમહાધનાઃ ।

નાપરાદુમલં તેમ્યો, મૂત-પ્રેતોરગાદયઃ ॥ ૬૪ ॥

ભૂત, પ્રેત, વ્યંતર, કુટુંબીઓ જેઓ પોતાના સંબંધીઓને હેરાન-પરેશાન કરે છે, ઉપલક્ષણથી સર્પો, વાંચો વગેરે પણ સમજવા. પરંતુ સત્યવ્રત રૂપી મહાધનવાળા જેઓ અસત્ય બોલતા નથી, તેમને હેરાન કરવા ભૂતાદિક સમર્થ થઈ શકતા નથી. આને લગતા બીજા શ્લોકો પણ કહે છે—

બીજાં વ્રતો અહિંસા-જળનું રક્ષણ કરનાર તળાવની પાળ સરખા છે. સત્યવ્રતના ભંગ થવાં, યોગે પાળ તૂટી જાય તો તે અહિંસા-જળ રક્ષણ વગરનું બની વિનાશ પામે. સર્વ જીવોને ઉપકારક એવું સત્ય જ ઠાઠા પુરુષે બોલવું, અથવા સર્વ અર્થ સાધી આપનાર મૌનપણુના આલંબન કરી રહેવું. કોઈ પૂછે તો પણ, વૈરના કારણભૂત, કોઈની શુભ વાત પ્રગટ કરનાર, કઠોર, શંકા ઉત્પન્ન કરનાર કે શંકાસ્પદ, હિંસા કરાવનાર, કે થાડી કરનાર વચન ન બોલવું; પરંતુ ધર્મનો નાશ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ, સાચા ત્રિહાંતનો અર્થ માર્યો જતો હોય, તો ‘શક્તિવાળાએ તેના નિષેધ માટે વગર પૂછ્યે પણ બોલવું.’ આવાંક-નાસ્તિકો કૌલિકો, વિષ્ણુ, બૌદ્ધ, પાંચરાત્રિકો વગેરેએ અસત્યથી આક્રમણ કરી જગતને વિઠળના પમાડ્યું છે. ખરેખર, તેઓના મુખમાંથી જે વાણી બહાર નીકળે છે, તે નગરની ખાળ (ગટર)ના પ્રવાહ સરખી કાઢવ-મિશ્રિત દુર્ગંધ જળની ઉપમાવળી છે. કાવાનળમાં બળીને સળગી ગયેલું વૃક્ષ ફરી ઘટાવાળું લીલુંછમ તૈયાર બની જાય છે, પરંતુ દુર્વચન-અસિથી બળેલો લોક સાચો ધર્મમાર્ગ પામી પલ્લવિત થતો નથી. ચંદન, ચંદ્રિકા, ચંદ્રકાન્તમણિ, મોતીની માળાઓ તેટલો આહ્વાદ આપતી નથી, જેટલો આહ્વાદ મનુષ્યોની સાચી વાણી આપે છે. શિખાવાળો, મુંડમસ્તકવાળો, જટાવાળો, નમ્ર કે વચ્ચે ધારણ કરનાર તપસ્વી એવો પણ જો અસત્ય બોલે, તો તે અસ્પૃશ્ય અત્યંત કરતાં પણ નિંદનીય છે. ત્રાજવાના એક પલ્લામાં અસત્ય વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું પાપ અને બીજા પલ્લામાં બાકીનું સર્વ પાપ તોલ કરવામાં આવે, તો પ્રથમનું પલ્લું વજનહાર થયે. પરહારાગમન, ચારી જે પાપો છોડ્યા મોટેનાં પ્રતિવિધાનો કોઈક મળશે, પરંતુ અસત્ય વચન બોલનાર પુરુષોનો પ્રતિકાર કરનાર ઉપાય નથી. દેવો પણ જેમનો પક્ષપાત કરે છે, રાજાઓ પણ જેની આજ્ઞા ઉઠાવે છે, અગ્નિ આદિકે ઉપદ્રવો પણ જેનાથી શાન્ત બની જાય છે—આ સર્વ સત્ય વાણીનું જ ફલ સમજવું. આ પ્રમાણે બીજું વ્રત પૂર્ણ થયું. ૬૪.

હવે ત્રીજું અસ્તેચત્રત કહેવાય છે. તેમાં પણ કૃણ ગતાવ્યા વગર મનુષ્ય ચોરીથી અટકતો નથી, માટે કૃણ અતાવવા પૂર્વક ચોરીની નિવૃત્તિ કહે છે -

દૌર્માગ્યં પ્રેષ્યતાં દાસ્યમ્, અઙ્ગચ્છેદં દરિદ્રતામ્ ।
અદત્તાત્તફલં જ્ઞાત્વા, સ્થૂલસ્તેયં વિવર્જयेન્ ॥ ૬૫ ॥

દૌર્માગ્ય-પીળને ઉદ્વેગ પમાડનાર, પારકાને ત્યાં નોકર બની તેનાં કામ કરવાં, ડામ આપી શુદ્ધામ બનાવે, શરીરની પરાધીનતા, અંગના અવયવોનો છેદ, હાથ, પગ આદિનો છેદ, નિર્ધનતા, વગેરે આ અને પરલોકમાં વગર આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરવા રૂપ અદત્તાદાનતાં કૃણો શાસ્ત્રથી અને ગુરુના મુખથી ભણીને મોટી ચોરી કરવા રૂપ અને 'ચોર' એવા શબ્દથી અવહાર થાય તેવાં કાર્યો શ્રાવક ત્યાગ કરે. ૬૫. તેને જ વિસ્તારથી કહે છે—

પતિતં વિસ્મૃતં નષ્ટં, સ્થિતં સ્થાપિતમાહિતમ્ ।
અદત્તં નાદતીત્ત્વં, પરકીયં ક્વચિત્ સુધીઃ ॥ ૬૬ ॥

વાહન જતું હોય તેમાંથી પડી ગએલું, માલિકે મૂક્યું હોય, પણ તે ભૂલી ગયા હોય, ખોવાઈ ગયું હોય અને માલિકને તેની ખબર ન હોય, અનામત-થાપણ સાચવવા મૂકી હોય, જમીનમાં દાટેલું હોય, આ વગેરે પારકી માલિકીની ચીજ વસ્તુઓ વગર આપેલી ગ્રહણ કરવી, તે રૂપ ચોરી બુદ્ધિશાળી ગમે તેવા આપતિવાળા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ હોય તો પણ ન કરે. ૬૬. હવે ચોરી કરનારની નિંદા કરે છે—

અયં લોકઃ પરલોકો, ધર્મો ધૈર્ય ધૃતિર્મતિઃ ।
સુષ્ણતા પરકીયં સ્વં, સુષિતં સર્વમપ્યદઃ ॥ ૬૭ ॥

પારકા ધનની ચોરી કરનારે પોતાનું સર્વ શુભાન્ધુ. કેવી રીતે ? પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થએલ આ લોકનો જન્મ, જન્માંતરમાં પુણ્ય, ધૈર્ય, આપત્તિમાં સહનશીલતા, સ્વસ્થતા, કાર્યકાર્યનો વિવેક આ રૂપ ભાવધન શુભાન્ધુ ૬૭. હિંસા કરનાર કરતાં પણ ચોરી કરનારના ઘણા દોષો કહે છે—

एकस्यैकं क्षणं दुःखं, मार्यमाणस्य जायते ।
सपुत्र-पौत्रस्य पुनः, यावज्जीवं हते धने ॥ ६८ ॥

જેની હિંસા કરવામાં આવે છે, તેને બહુ લાંબો કાળ નહિ, પણ એક ક્ષણનું દુઃખ થાય છે, પરંતુ જેનું ધન હરણ કરવામાં આવે છે, તેને તેના પુત્રો, પોત્રો અને આખા કુટુંબને બિંહળી સુધી તે દુઃખનો ધા રૂઝાતો નથી. ૬૮. ચોરીના કૃણને વિસ્તારથી કહે છે—

चौर्य-पापद्रु मस्येह, वध-घन्धादिकं फलम् ।
जायते परलोके तु, फलं नरकवेदना ॥ ६९ ॥

ચોરી રૂપ પાપવૃક્ષનું કૃણ આ લોકમાં વધ. બન્ધનાદિક છે અને આવતા જન્મમાં નરકમાં વેદનારૂપ કૃણ મળે છે. ૬૯. હવે કદાચિત્ ભાગ્યયોગે કે સબ્દ આદિકના પ્રમાદથી

ન પકડાય, તો પણ મનમાં પકડાઈ જવાની બીક, અસ્વસ્થતા, અપકીર્તિ આદિ આ લોકના માઠાં ફળ બતાવે છે—

દિવસે વા રજન્યાં વા, સ્વપ્ને વા જાગરેડપિ વા ।

સશલ્ય ઇવ ચૌર્યેણ, નૈતિ સ્વાસ્થ્યૈ નરઃ ક્વચિત્ ॥ ૭૦ ॥

ચોર રોતે કે દિવસે, સ્વપ્નમાં કે જાગતામાં પણ શલ્યવાળા માફક કયાંય પણ ચોરીના કારણે શાંતિ અનુભવી શકતો નથી. ૭૦. ચોરી કરનારને એકલો શાંતિનો અભાવ નથી, પરંતુ બંધુવર્ગ પણ તેનો ત્યાગ કરે છે—

મિત્ર-પુત્ર-કલત્રાણિ, ખ્રાતરઃ પિતરોડપિ હિ ।

સંસજન્તિ ક્ષણમપિ, ન સ્લેચ્છૈરિવ તસ્કરૈઃ ॥ ૭૧ ॥

મિત્રો, પુત્રો, પત્નીઓ, ભાઈઓ, પિતા, કાકા વગેરે સગા વહાલાઓ પણ સ્લેચ્છોના સંસર્ગ માફક ક્ષણ વાર પણ તેના સંસર્ગને કરતા નથી. કહ્યું છે કે, પ્રસહત્યા, મહિરાપાન, ચોરી, ગુરુપત્ની સાથે સંભોગ અને આવાં પાપકર્મ કરનારા સાથે સંસર્ગ કરવો—આ પાંચ મહાપાપો કહેલાં છે. અથવા રાજકુળના ભયથી કહેલું છે કે ‘—ચોરી કરનાર અને કરાવનાર, સલાહ આપનાર, રહસ્ય જાણનાર, ચોરીનો માલ ખરીદ કરનાર, કરાવનાર, સ્થાન આપનાર, ભોજન આપનાર આમ સાત પ્રકારના ચોર કહેલા છે. ચોરી કરવામાં પ્રવર્તનારના ઘોષો અને નિવૃત્ત થએલાના શુભો, ઠરેકના દંષ્ટાંતથી સમજાવે છે—

સંવન્ધ્યપિ નિગૃહ્યેત, ચૌર્યાન્મણિકવન્દ્યપૈઃ ।

ચૌરોડપિ ત્યક્તચૌર્યઃ સ્યાત્, સ્વર્ગમાગ્ રૌહિણ્યવત્ ॥ ૭૨ ॥

ચોરી કરવાથી સંબંધી હોય તો પણ રાજ વડે મંડિક માફક પકડાય છે. અને ચોર છતાં ચોરીનો ત્યાગ કરનાર રૌહિણીયાની માફક સ્વર્ગપુણ ભોગવનાર થાય છે. બંનેનાં સંપ્રદાયથી આવેલાં દંષ્ટાંતો આ પ્રમાણે જાણવાં :—
મૂલદેવ અને મંડિક ચોરની કથા :

સમુદ્રના જળ માફક જેનો મધ્ય પ્રદેશ જાણી શકાતો નથી, એવું ગૌડદેશમાં પાટલિપુત્ર નામનું પતન હતું. ત્યાં અનેક કલાઓના આશ્રયસ્થાન સાહસિક બુદ્ધિના મૂલ સમાન મૂલદેવ નામનો રાજપુત હતો. ધૂર્તવિદ્યા-શિરોમણિ કૃપણો અને અનાથોના બંધુ કૂટ શેષ કરનારમાં કૃષ્ણ સરળો, રૂપ અને લાવણ્યમાં કામદેવ સમાન, તે ચોર સાથે ચોર, સાધુ માથે સાધુ, વાંકા સાથે વાંકો, સરળ સાથે સરળ, ગામડીયા સાથે ગામડીયો, ચતુર સાથે ચતુર, જીર સાથે જીર, જુગારી સાથે જુગારી, વાતોડીયા સાથે વાતોડીયો, સ્ફટિકરત માફક તરત જ બીજાના સ્વરૂપને પકડી લેતો હતો ત્યાં આગળ આશ્ચર્યકારી કુતહલોથી લોકોને વિસ્મય પમાડતો તે મહાબુદ્ધિશાળી વિદ્યાધરની માફક ઈચ્છા પ્રમાણે ફરતો હતો. જુગાર રમવાના વ્યસનના આસક્તિદોષથી પિતાથી અપમાન પામેલો તે દેવતાઈ નગરીની શોભા જિતનારી ઉજ્જયિની નગરીમાં ગયો. શુટિકાના પ્રયોગથી તે કૂખડો અને વામન બનીને નગર-લોકોને

આશ્ચર્ય પમાડતો કલાઓથી ત્યાં તે યથાતિ પામ્યો. તે નગરીમાં રૂપ, લાવણ્ય અને કલા-વિજ્ઞાનની કુશળતા વડે રતિને શરમાવનારી દેવહતા નામની ઉત્તમ ગણિકા હતી. કળાવાળાઓના જે ગુણ હોય, તેમાં તે નિષ્ણાત બની હતી, ચતુર એવી તેને રબન કરનાર થીજે સમાવડીયો કોઈ પણ ન હતો. તેથી ફરી તેના ઘર પાસે મૂળદેવે તેને ક્ષોભ પમાડવા માટે પ્રાતઃકાળમાં સાક્ષાત્ દેવ-ગાંધર્વ તુંબડૂ માફક તેણે ગાવતું શરૂ કર્યું. દેવહતાએ પણ સાંભળીને ‘આ મધુર સ્વર કેનો? છે?’ એમ વિસ્મય પામીને બહાર તપાસ કરાવી. બહાર તપાસ કરીને આવેલી દાસીએ કહ્યું, હે દેવી ! દેખાવમાં વામન પણ પૂજ્ય ગુણોવાળો હોવાથી અવામન એવો કોઈક ગાયન ગાય છે. ત્યાર પછી દેવહતાએ માધવી નામની કૂબડી દાસીને બોલાવવા માટે મોકલી, ‘ઘણે ભાગે વેશ્યાઓ કલાપ્રિય હોય છે.’ તેણે તેની પાસે જઈને કહ્યું, હે ભાગ્યશાળી કલાસંગર ! મારી સ્વામિની તમને ગૌરવથી બોલાવે છે. મૂલદેવે તેને કહ્યું, હે કુઞ્જિકા ! હું નહિં આવીશ, કુઞ્જિનીને આધીન એવા વેશ્યાના ઘરમાં સ્વાધીનતાવાળો કોણુ પ્રવેશ કરે ? પાછી ફરતી તે દાસીને વિનોદ કરવાની ઇચ્છાથી કલા-કૌશલના યોગથી નીચે અફળીને કમળના નાળ માફક તે કૂબડીને સારી સીધી બનાવી. નવીન શરીર મેળવીને આનંદ પામેલી તે દાસીએ દેવહતા પાસે પહોંચીને તેની એટા જણાવી. દેવે આપેલા વરકાન વડે જેમ તેના વડે પણ તે કૂબડી દાસીને સારી બનાવેલી જેથીને દેવહતા અત્યંત આશ્ચર્ય પામી. ત્યાર પછી દેવહતાએ કહ્યું કે, આવા ઉપકારીને તારી આંગળી છેદીને પણ તે ચતુરને લાવ. ત્યાર પછી સારી રીતે પ્રાર્થના કરીને મધુર અને ચતુર પુરુષોચિત મધુર વચ્ચેનાથી પ્રાર્થના કરીને દાસીએ તે ધૂતરાજને તે વેશ્યાના ઘર તરફ ચલાવ્યો. તેણે બતાવેલ માર્ગે પ્રવેશ કરાવ્યો અને ત્યારપછી રાધાને ત્યાં જેમ માધવ તેમ દેવહતાના સ્થાનમાં તેને બેસાડ્યો. કાન્તિ અને લાવણ્યથી શોભાયમાન તે વામનને જેથીને તેને ગુપ્ત દેવતા સરખા માનતી તેણે આસન પર બેસાડ્યો. ત્યાર પછી માંહેમાંહે તુલ્ય ચતુરાઈવાળા બંનેના હૃદયની એકતા સ્વરૂપ વાતોચીતોવાળી સુંદર ગોષ્ઠી પ્રવર્તી હવે ત્યાં આગળ પ્રવીણ બુદ્ધિવાળો એક વીણા વગાડનાર આવ્યો, એટલે દેવહતાએ તેની પાસે અતિકૌતુકથી વીણા વગડાવી. પ્રગટ આમ અને શ્રુતિ-સ્વરવાળી વીણા તે વગાડતો હતો, ત્યારે દેવહતા પણ મસ્તક ધૂણાવતી તેની પ્રશંસા કરવા લાગી. લગાર હાસ્ય કરતાં મૂલદેવે પણ કહ્યું કે, ઉન્નયિનીના લોકો ખરેખર બહુનિપુણ અને ગુણ-અવગુણના તત્કાવતને સમજનાર છે ! શંકાવાળી તેણે કહ્યું કે, શું આમાં કંઈ ખામી છે ? ‘ચતુરોની ચતુર પ્રશંસામાં ઉપહાસની શંકા પ્રગટે છે.’ તેણે કહ્યું કે, તમારા સરખાને શું ખામી છે, એમ કહેવું તે નવાઈની વાત છે. પરંતુ આ વીણા ગર્ભવાળી અને વળી વાંસ પણ શલ્યવાળો છે. કેવી રીતે બાણ્ય ? એમ પૂછાએલા તેણે વીણા ઝહણ કરીને વાંસમાંથી પત્થરનો ટુકડો ખેંચીને કેશ બતાવ્યો. તે વીણાને બરાબર સરખી તૈયાર કરીને શ્રોતાના કાનમાં અમૃતનાં છાંટણાં ફેંકતો હોય તેમ પોતે વગાડવા લાગ્યો. ત્યારે દેવહતાએ તેને કહ્યું, ‘હે કલાનિધિ ! તમે સામાન્ય નથી, નરરૂપ પામેલા તમે સાક્ષાત્ સરસ્વતી છો.’ વીણાવાળો તેના પગમાં પડીને કહેવા લાગ્યો, હે સ્વામિ ! હું આપની પાસે વીણા વગાડવાનું શિખીશ, માટે મારા પર કૃપા કરો. મૂલદેવે કહ્યું, હું બરાબર બાણ્યતો નથી, પરંતુ જેઓ સારી રીતે વીણાવાદન બાણ્ય છે, તેમને બાણ્ય છું. ત્યારે દેવહતાએ તેને પૂછ્યું કે, ‘તેઓનું નામ શું છે ? અને ક્યાં રહે છે ?’ તેણે કહ્યું, પૂર્વમાં પાટલિપુત્ર પત્તન છે. તેમા મહાગુણવાળા વિક્રમસેન નામના કલાચાર્ય છે. હંમેશાં

તેમની પાસે રહેનારો મૂળદેવ નામનો તેમનો સેવક હતું. આ સમયે વિશ્વભૂતિ નામના નાટ્યાચાર્ય આવ્યા ત્યારે દેવદત્તાએ તેને કહ્યું કે, સાક્ષાત્ આ ભરત જ છે. મૂળદેવે પણ કહ્યું, ખરાબર આ એવા જ હશે. તમારા ગ્રંથીને તેણે કળાઓ ભણાવી જણાવ્ય છે. ત્યાર પછી વિશ્વભૂતિએ ભરત-નાટ્ય વિષયક વાતો ચલાવી ત્યારે તેને તે ઘમંડી જણાયો. માત્ર બાહ્ય અર્થ જાણનારા તેવા જ પ્રકારના હોય છે.’ મૂળદેવે આ ‘પોતાને પોતે વિક્ષાન માને છે,’ પરંતુ તાંબા ઉપર મુવર્ણરસ ઢોળ્યો હોય, તંના સરખા તેને હું અંદરનાં દર્શન કરવું. સ્વચ્છંદપણે વાક્યાતુરી કરતા ભરત સંખંધી તેના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વોપરના દોષો અહણુ કર્યો. ત્યાર પછી વિશ્વભૂતિ કોપથી વગર અંખંધનું જોડવા લાગ્યો. ‘અતુર કે પરિતો વડે પૂછાએલા ઉપાધ્યાયો કૌંધથી પોતાની અજ્ઞાનતા છૂપાવે છે.’ ‘નાટ્ય વિષયમાં તમે ઓછોના નાટ્યાચાર્ય છો, પણ બીજે નહિ’ એ પ્રમાણે મૂળદેવે હાસ્ય કર્યું, એટલે તે મૌન થઈ ગયો. વિકસિત નેત્રવાળી દેવદત્તા પણ હંપંથી વામન તરફ નજર કરતી ઉપાધ્યાયજીના પગભવને ફર કરવા માટે જોડી કે, હાલ તો તમે થોડા સમયમાં જવાની ઇચ્છાવાળા છો, તો આ પ્રશ્નના વિષયમાં શાંતિથી વિચાર કરીને આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પુરૂષને જવાબ આપજ્યો. એટલે તેણે કહ્યું, ‘હિ દેવદત્તા ! નાટક ભજવવાનો સમય થયો છે, એટલે અત્યારે અમે જઈએ છીએ અને તું પણ તૈયાર થા.’ એમ કહીને વિશ્વભૂતિ ગયો. દેવદત્તાએ ઢાંસીને આજ્ઞા કરી કે, ‘અમને બંનેને સ્નાન કરવા માટે સારી રીતે કળાપૂર્વક અંગ-મર્દન કરનાર કોઈકને જોડાવી લાવ.’ ત્યારે આ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, હે સુંદર નેત્રવાળી ! અંગમર્દનને ન જોડાવો, જો તું અનુમતિ આપે તો તારું મર્દન હું કરીશ. શું આ પણ તમે જાણો છો ? ત્યારે તેણે કહ્યું, હું જાણતો નથી, પણ તંના જાણકાર પાસે રહેલો છું. દેવદત્તાની આજ્ઞાથી પકાવેલાં તેલો આવી ગયાં, એટલે માથાની વામને અલ્પંગ કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કામળ, મધ્યમ અને ગ્રામ્ય સ્થાનને યોગ્ય હાથથી મસજતા મૂળદેવે તેના અંગમાં એવી રીતે મર્દન કર્યું, જેથી અપૂર્વ મુખનો અનુભવ થયો. આણે સર્વ વિષયમાં કળાની અતુરઈ મેળવી છે, આટલી કળા બીજા કોઈનામાં ન હોઈ શકે, આ સામાન્ય માનવી જણાતો નથી. તેની કળાથી પ્રભાવિત થઈને દેવદત્તા પગમાં પડીને કહેવા લાગી કે, શુંલો વડે તમે કોઈ ઉત્તમ પુરૂષ છો-એમ ખાત્રી થઈ છે, પરંતુ કપટ કરીને વચક તરીકે આત્માને કેમ છૂપાવો છો ? કૃપા કરો અને આત્માને પ્રગટ કરીને દર્શન આપો, વારંવાર મૂંઝવણમાં કેમ નાખો છો ? દેવતાઓ પણ ભક્તવર્ગના આગ્રહથી સાક્ષાત્ થઈ દર્શન આપે છે. મુખમાંથી શુલિકા બહાર કાઢીને રૂપ ગઢલીને તંણુ તે જ લણે નટ માફક પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું. કામદેવ સરખા લાવણ્ય-પૂર્ણ સુંદર અંગવાળા તેને દેખીને વિસ્મય પાંતલી તેણે કહ્યું કે, માસ ઉપર સુંદર કૃપા કરી. સ્નાન કરવા યોગ્ય વસ્ત્ર તેને આપીને અનુસંગવાળી દેવદત્તાએ પ્રીતિ પૂર્વક પોતાના હાથે તેનું અલ્પંગ કર્યું. પિપ્પાતક-સુગ્રંધી પદાર્થથી મત્તક ચાળવા પૂર્વક નવશેકા પાણીની ધારાવડે બંનેએ સ્નાન કર્યું. દેવદત્તાએ આપેલા બે દેશમી વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં અને બંનેએ સુગંધીયુક્ત સ્નાદિપ્ત લોઝન સાથે કર્યું. મિત્ર બનેલા તેઓનો એકાંતમાં કલાનાં રહસ્યોની માંહોમાંહે કથા કરવામાં મુગમય સમય પસાર થયો. ત્યાર પછી તે કહેવા લાગી કે, હે નાથ ! લોકોનાર શુંલો વડે તમે મારું હૃદય હરણુ કર્યું છે, તો પણ હું આપની પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે, હે સુંદર ! જેવી રીતે આપે મારા હૃદયમાં સ્થાન કર્યું છે, તેવી રીતે હંમેશાં આ ઘરે પધારવાની પણ કૃપા કરવી.’

મૂલદેવે પણ તેને કહ્યું કે, 'નિર્ધન, વિદેશી અમારા સરખા પર તમારે આ પ્રમાણે મમત્વભાવ કરવો યોગ્ય નથી. વળી વેશ્યાઓને જો શુભોના પક્ષપાતના કારણે નિર્ધન ઉપર અનુરાગે થાય, તો કમાણી વગર તમારું આપું કુટુંબ સીધાય.' દેવદત્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, કેસરી જેવા તમારા સરખાને પરદેશ જેવું શું છે? 'શુભી જનોને સર્વ સ્વદેશ છે' એ મૂર્ખાઓ ધનથી અમને ઇચ્છે છે, તેઓ અમારા માટે બહાર છે. માટે હે શુભમંદિર! તમારા વગર મારા અંતરમાં કોઈ પ્રવેશ મેળવી શકે નહિં હે સોભાગી! સર્વથા તમારે આ મારું વચન સ્વીકારવું,' એ પ્રમાણે મૂલદેવને વિનંતિ કરતાં તેણે પણ વચનથી સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી સ્નેહપૂર્વક વિવિધ વિનોદ વડે તેઓ કંડા કરી રહ્યા હતા. ત્યારે રાજદ્વારપાળે આવીને કહ્યું કે, આલો, હવે નૃત્ય કરવાનો સમય થઈ ગયો છે. મૂલદેવને છૂપાવેષમાં રાજસભામાં સાથે લઈ રાજ પાસે રંભા માફક હાવ-ભાવ વગેરે વડે ઉજવણ કરણવાળું નૃત્ય શરૂ કર્યું. ઈન્દ્રના હુંદુલિ વગાડનાર જેવા તેના ધ્વનિનો વિસ્તાર કરવામાં ચતુર મૂળદેવે ગણ નિપુણતાથી હુંદુલિ વગાડી રાજ તેના શાસ્ત્રીય હાવ-ભાવવાળા કરણ્યુક્ત નૃત્યથી પ્રભાવિત થયો એટલે પ્રસાદ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેને થાપણ તરીકે અનામત રખાવું. પછી મૂલદેવ સાથે સંગીત અને નૃત્ય કર્યું. નૃષ્ઠ થયેલા રાજાએ તેને પણ પહેરેલ આભુષણ આપ્યું. પાટલિપુત્રના રાજાના દ્વારપાળ વિમલસિંહે ખુશ થઈને રાજાને એમ કહ્યું કે, પાટલિપુત્રમાં બુદ્ધિશાળી મૂલદેવનો આ કલાપ્રર્થ છે, અથવા તેની પાસેથી ચોરેલ છે, ત્રીજા કોઈનો પણ નથી. તેથી આને મૂલદેવ પછી કળાવાળાઓમાં પ્રથમ પ્રમાણપત્ર આપવું અને નર્તન કરનારીઓમાં આને પ્રમાણપત્રની પતાકા આપવી. ત્યાર પછી તે પ્રમાણે રાજા આપવા લાગ્યા ત્યારે દેવદત્તાએ કહ્યું 'આ મારા ગુરુ છે, તેથી તેની અનુજ્ઞાથી સ્વીકારીશ.' રાજાએ પણ તેને કહ્યું કે, મહાભાગ્યશાળી! તું તેને રાજા આપ. ધૂર્તે પણ કહ્યું કે, દેવ જે આજ્ઞા કરે, તેમ કર. આ સમયે બંને બીજો દેવગાંધર્વ હોય તેવી રીતે સર્વના મનને હરણ કરતાં ધૂર્તરાજે સ્વયં વીણા વગાડી. ત્યાર પછી વિમલસિંહે કહ્યું, 'હિ દેવ! નક્કી આ છૂપાવેલા રૂપવાલા મૂલદેવ જ છે, આવી કળા બીજામાં ન સંભવે. વિજ્ઞાનના અતિશયવાળા આ પ્રકરને મૂલદેવ સિવાય બીજો કોઈ પામી શકે તેમ નથી. માટે હે દેવ! સર્વથા આ તેજ છે.' રાજાએ કહ્યું, જો એમ છે, તો તું પ્રગટ થા. રત્ન જેવા મૂલદેવનાં દર્શન કરવા હું ઘણો આતુર છું, મૂલદેવે પણ સુખમાંથી ગુટિકા બહાર કાઢી એટલે તે જ વખતે મેઘમાંથી બહાર નીકળેલા ચંદ્ર માફક કાંતિવાળો પ્રગટ થયો, 'હવે બરાબર તું કળાવાળો છે.' એમ બણાયું એમ ભોલતાં વિમલસિંહે ધૂર્તસિંહને આલિંગન કર્યું. પછી મૂલદેવે પણ રાજાના ચરણ કમળમાં પડ્યો. રાજાએ પણ તેને પ્રસાદ આપવાપૂર્વક ગૌરવથી પૂજ્યો. એ પ્રમાણે તેના પર અનુરાગવાળી દેવદત્તા પણ પુરસ્કવા સાથે ઉવશીની માફક તેની સાથે વિપય-સુખ અનુભવવા લાગી હવે મૂલદેવે પણ ઘટકોડા કર્યો વગર રહી શકતો નથી. 'અવિતલ્યતાના યોગે શુભીઓને પણ કોઈ દોષ વળગેલો હોય છે.' દેવદત્તાએ પણ માગણી કરી કે, 'ધૂત ધિક્કારવા યોગ્ય છે, માટે તેનો તમે ત્યાગ કરો.' મૂલદેવે તેનો ત્યાગ ન કર્યો, કારણ કે સ્વભાવ એ ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે.

તે નગરીમાં ધન વડે કુળેર સરખો અચ્છ નામનો સાર્થવાહ બંને સાક્ષાત્ કામદેવ હોય તેવા રૂપવાળો હતો. તે મૂળદેવની પહેલાં દેવદત્તામાં અનુસંગવાળો અને પગારથી તેનો સ્વીકાર કરી

તેની સાથે નિરંતર ભોગ ભોગવતો હતો. તે મૂલદેવ પર મોટી ઈર્ષ્યા કરતો હતો. અને ઉપદ્રવ કરવાની ઇચ્છાથી તેના વાંક જોળતો હતો તે શંકા સાથે મૂલદેવ પણ કંઈક ખાનાથી તેના ઘરે ગયો. ‘અવિહંત રાગીઓનો રાગ ઘણે લાગે પરવશતા કરાવનાર થાય છે.’ માતાએ દેવદત્તાને કહ્યું કે, હે પુત્રી ! નિર્ધન જુગારી ધૂર્ત મૂલદેવનો તું ત્યાગ કર. દરરોજ વિવિધ દ્રવ્ય આપનાર આ અચ્છ ઉપર કુબેરપુત્ર પર જેમ રંભા તેમ તું નિશ્ચલ રતિવાળી બન. ત્યારે દેવદત્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘હે માતાજી ! હું એકાન્તથી ધનની અનુરાગિણી નથી, પણ ગુણરાગિણી છું.’ ત્યારે કોપથી માતાએ કહ્યું, આ જુગારીમાં વળી ગુણે કેવી રીતે રહી શકે ? એટલે દેવદત્તાએ માતાને કહ્યું, આ ધીર ઉદાર પ્રિય વાણી જાણનાર વિદ્યા અને કળા જાણનાર, ગુણાનુરાગી પોતે ગુણવાળો વિશેષ સમજનાર શરણ કરવા યોગ્ય છે. ખરેખર આનો ત્યાગ મારાથી થઈ શક્યો નહિ. ત્યાર પછી કપટવાળી કુટિનીએ વૈરી સરખી ઇચ્છા મુજબ વર્તનારી પુત્રીને ધૂર્તની સાથેની પ્રીતિ છોડાવવા માટે ઉપાયો શરૂ કર્યો. દેવદત્તા બ્યારે માતા પાસે યુષ્મમાળા માગે, ત્યારે તે વાસી યુષ્માની કરમાયેલી માળા આપે, શરબત માગે, ત્યારે પાણી આપે, શેરડીના ટુકડા માગે, ત્યારે વાસના નિરસ ટુકડા આપે, સુખડ માગે, ત્યારે કદંબનો કટકો આપે. કપટી કુટિનીએ કોપ કરતાં કહ્યું. ‘હે પુત્રી ! તું કોપ ન કરીશ; કારણ કે જેવો ચક્ષ હોય, તેના અનુસાર જ બલિ અપાય. જેમ લતા કાંટાળા વૃક્ષને, તેમ આને શા માટે વળગીને રહી છે ? માટે અપાત્ર એવા મૂલદેવ પતિનો સર્વથા તું ત્યાગ કર.’ ત્યારે દેવદત્તાએ કહ્યું કે, ‘હે માતા ! તું ઝુઝાય છે શા માટે ? પરીક્ષા કર્યો વગર પુરુષને પાત્ર કે અપાત્ર કેમ કહી શકાય ?’ ત્યારે તિરસ્કારપૂર્વક માતાએ કહ્યું, ‘તો પછી પરીક્ષા કરો.’ હર્ષ પામેલી દેવદત્તાએ પોતાની ઢાસીને આજ્ઞા કરી અચ્છને આ પ્રમાણે કહેવરાવ્યું કે, દેવદત્તાને આજે શેરડી ખાવાની અસિદ્ધિ થઈ છે, તો તમારે શેરડી મોકલી આપવી. ઢાસીએ જઈને સાર્થવાહને કહ્યું, એટલે પોતાને ધન્ય માનતા તેણે હર્ષથી શેરડીના સાંઠાના ગાંઠાં ભરીને તરત મોકલી આપ્યાં. હર્ષ પામેલી કુટિનીએ પુત્રીને કહ્યું, હે પુત્રી ! ચિંતામણિ જેવા અચ્છ સ્વામીના અચિન્ત્ય ઔઠાર્ય તરફ તું નજર કર.’ જેઠ પામેલી દેવદત્તાએ માતાને કહ્યું કે, ‘શું હું હાથણી છું ? કે મૂળ અને આગળનાં પાંદડાં સાથે આખી ને આખી શેરડી ખાવા માટે ફેંકી ! હવે તમે મૂલદેવને આ ખાવા માટે કહેવરાવો, એટલે હે માતાજી ! એના વિવેકમાં કેટલું અંતર છે, તે ખબર પડશે.’ ઢાસીએ મૂલદેવને કહ્યું, એટલે ચતુર એવા તેણે પાંચ છ શેરડી લઈને મૂલ અને અગ્રલાગ કાપીને તરત છોલી નાખી, તેના પવોની ગાંઠ કઠણ હોવાથી તેના ત્યાગ કર્યો અને બળે આંગળના ટૂકડાવાળી અમૃત-કુંડિકા સરખી ગંડેરી તૈયાર કરી. (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચતુર્ભૂત વસ્તુથી સંસ્કાર આપી, કપૂર વડે સુગંધી બનાવી, શૂલમાં પરોતી, વદ્ધમાન-શંકારાતા સંપુટમાં ગોઠવીને તેને મોકલાવી. દેવદત્તાએ પણ તેને જોઈને કુટુંબીને કહ્યું, ‘સુવર્ણ અને પિત્તળ માફક ધૂર્તરાજ અને અચ્છનો આંતરો જોઈ લે’ કુટુંબી વિચારવા લાગી, ‘અહો ! મહામોહના અધકારમાં અટવાતી, મૃગલી જેમ જાંઝવાના જળ તરફ તેમ આ પુત્રી પણ ધૂર્ત તરફ દોડી રહી છે ! અતિભણ્ણ જળ સિંચવાથી દરમાંથી જેમ મહાસર્પ, તેમ તેવો કોઈ ઉપાય કરવો, જેથી નગરમાંથી તેને હાંકી કઢાય. કુટુંબીએ મૂલદેવને ખસેડવા માટે અચ્છને વાત કરી અને ખાનગી મંત્રણા કરી નક્કી કર્યું કે, તારે બહારગામ જવાનું બનાવવી ખાનું ખતાવવું. હે સાર્થવાહ !

તારે ગામ હું જાઉં છું એમ જૂઠું કહોને દેવદત્તાને વિશ્વાસ પમાડવી, ત્યાર પછી તને ખંડારગામ ગયેલ સાંભળીને તે ધૂત (મૂલદેવ) નિશક થઈને દેવદત્તા પાસે આવશે. ત્યારે તે દેવદત્તા સાથે નિશ્ચિન્ત બનીને કોડા કરતો હોય. તે અવસરે મારા સંકેત પ્રમાણે હે સુંદર ! તું સર્વ સામગ્રી સાથે આવજે, પછી તું કોઈ પણ પ્રકારે તેડું અપમાન કરજે, કે જેથી તે તેતર તેતરીના જેવી દેવદત્તાને ફરી ન લોગવી શકે. તે પ્રમાણે સ્વીકારી 'હું ગામ જાઉં છું' એમ દેવદત્તાને કહીને તથા દ્રવ્ય આપીને અચલ નીકળી ગયો. ત્યાર પછી તેણે નિર્ભયપણે મૂલદેવનો પ્રવેશ કરાવ્યો. એટલે કુટુંબીએ તેવા પ્રકારના ભરપુરપના સેવકોથી પરિવરેલા અચલને જોડાવ્યો. અણુધાર્યાં તેને પ્રવેશ કરતો દેખીને દેવદત્તાએ પાંદડાંના ફરડિયા માફક મૂલદેવને પલંગ નીચે સંતાડ્યો. તેવા પ્રકારે રહેલા મૂલદેવને કુટુંબીએ અચલને જણાવ્યો, એટલે હસતા મુખવાળો અચલ પલંગ પર પલાંડી વાળીને બેઠો. બનાવટી નાટક કરતાં અચલે કહ્યું 'હે દેવદત્તા ! હું થાકી ગયો છું, સ્નાન કરીશ, માટે તૈયાર થા. વિલગી બનેલી અને કૃત્રિમ હાસ્ય કરતી દેવદત્તાએ કહ્યું કે, તો પછી આપ સ્નાનને યોગ્ય સ્થાનમાં સ્નાન કરવા પધારો, આ પ્રમાણે આહરપૂર્વક દેવદત્તાએ ત્યાંથી ઉઠાડવા માટે સમભવ્યા છતાં પણ અચલ પલંગમાં જ સ્થિર આસન કરીને બેસી રહ્યો. તે વખતે ધૂર્તરાજ ત્યાં રહેવા કે નીકળી જવા માટે અસમર્થ બન્યો. 'ધણે ભાગે મન અસ્વસ્થપણામાં વર્તતું હોય, ત્યારે શક્તિઓ પણ ઘટી જાય છે.' અચલે કહ્યું. 'હે દેવદત્તા ! અભય કરેલાં વસ્ત્રસંહિત મેં આ પલંગ ઉપર સ્નાન કર્યું, એવું મને સ્વપ્ન આવ્યું છે; તે સ્વપ્નને સાર્થક કરવા માટે હું આવ્યો છું. સત્ય કરેલ આ સ્વપ્ન શુભ આબાદી કરનાર થાય છે. ત્યાર પછી કુટુંબી કહેવા લાગી, 'હે પુત્રી ! તારા જીવિતેશની આજ્ઞાને માત્ર કેમ કરતી નથી ? સ્વામિની ઇચ્છા પ્રમાણે અનુસરવાની વાત તે શું સાંભળી નથી ? દેવદત્તાએ કહ્યું. 'હે આર્ય ! આવી રેશમી દેવદ્રવ્યથી બનાવેલી કિંમતી ગાદી વિનાશ કરવી, તે તમને યોગ્ય ગણાય ?' અચલે કહ્યું. 'હે ભદ્રા ! આવી કૃપણતા રાખવી એ તને યોગ્ય છે ?' તારા સરખી સ્ત્રીઓ પતિ ખાતર શરીર પણ અર્પણ કરે છે. જેનો પતિ અચલ છે, એવી તને બીજી તળાઈઓ નહિ મળે ? જેનો મિત્ર સમુદ્ર હોય, તે લવણથી સોઢાય ખરે ?' ત્યાર પછી ભાટી-ધનથી પરાધીન દેવદત્તાએ પલંગ પર બેઠેલા અચલને તેલ-માલીશ તથા સ્નાન કરાવ્યું. ત્યાર પછી સ્વામીને સ્નાનકરણવતાં મહાદેવના સેવક ચંડ માફક મૂલદેવ સ્નાનના મહિન જળાદિકથી ચારે બાજુથી ભીંભઈ ગયો. કુટુંબીએ અચલના ભટોને દંષ્ટિસંજ્ઞાથી જોડાવ્યા અને ધૂર્તને ખેંચી કાઢવાના કાર્ય માટે અચલને પ્રેરણા આપી, જેમ કૌરવે દ્રૌપદીને કેથ પકડીને તેમ. કોપાયમાન બનેલા અચલે મૂલદેવને કેથ પકડી ખેંચ્યો. તેને કહ્યું 'તું નીતિ ભણનાર છે, વિદ્વાન જુદિયાળી છે. આજે તારા કર્મને અનુરૂપ કઈ શિક્ષા છે ? તે કહે. 'ધનને આધીન શરીરવાળી આ વેશ્યાની સાથે તું કોડા કરવાની અભિલાષા રાખે છે ? તો ગમતા પટ્ટાની માફક આને તેં ઘણા ધનથી કેમ ન ખરીદી ?' તે વખતે મૂલદેવ પણ સ્તબ્ધ થઈ, આખો બંધ કરીને રહ્યો હતો. બધે ફાળ ચુકેલી દીપડો હોય તેવી અવસ્થા અનુભવતો હતો. ત્યાર પછી અચલ સાર્થવાહ વિચારવા લાગ્યો. આ મહાત્મા દેવ યોગે આવી દશા પાડ્યો છે, તો તે નિઝહ કરવા યોગ્ય નથી. તેણે મૂલદેવને

કંઈ, હું આ ગુનાથી તને આજે મુક્ત કરું છું, તું કૃતજ્ઞ છે. તો સમય આવે ત્યારે તારે મારા પર ઉપકાર કરવો.’ તેણે ધૂર્તરાજને છોડી મૂક્યો, એટલે ઘરથી નીકળીને સુદ્રમાં ધીચલ થયેલા હાથી માફક ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલતા તેણે ગામના છેડે આવેલ મોટા સરોવરમાં પહોંચી સ્નાન કર્યું. તે જ ક્ષણે ધોઝેલા વસ્ત્રવાળો તે ચરદ-સમય માફક ચોક્કસ લાગ્યો. અચ્છનો અંપકાર કે ઉપકાર કરવાના મનોરથમાં આરૂઢ થયેલો તે ધૂર્તરાજ વેણાતટ તરફ ચાલ્યો. પોતાની હુંદશાની પ્રિયસખી સરખી, ફાડી ખાનારાં બનવરોવાળી ખાર ચોબન લાંબી અટવી પાસે તે આવી પહોંચ્યો. અપાર સમુદ્ર પાર પામવાની ઈચ્છાવાળો જેમ નાવડીને, તેમ આ મહાઅટવીનો પાર પામવા કોઈ સાથવારો મેળવવા મૂલદેવ વિચારવા લાગ્યો. તે સમયે બંધે આકાશથી પડ્યો હોય તેમ અણધાર્યો હાથમાં સાતાની પોટલીવાળો ટક્ક નામનો કોઈક બ્રાહ્મણ આવ્યો. અસહાયને સહાય-ભૂત એવો તે વિપ્રને આવેલો બાણી. જેમ વૃદ્ધ પુરુષ લાકડીને મેળવીને હર્ષ પામે, તેમ મૂલદેવે હર્ષ પામ્યો. મૂલદેવે તે વિપ્રને કહ્યું, ‘અટવીમાં સહાયક મેળવવાની ઈચ્છાવાળા મને મારી છાયા સરખો ખીજે તું ભાગ્ય યોગે મળી આવ્યો છે. ઉત્તમ વિપ્ર ! આપણે બંને ઇચ્છા પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં માર્ગ કાપીશું, કારણ કે, ‘માર્ગમાં વાતો એ માર્ગનો પરિશ્રમ દૂર કરનારી વિદ્યા છે.’ ત્યારે વિપ્રે કહ્યું, હે બડભાગી ! તારે કેટલે દૂર અને કયે સ્થાને જવાની અભિલાષા છે ? તે કહે અને માર્ગની સૈની વશ કર. વળી વિપ્રે કહ્યું કે, હું તો આ જગલને છેડે રહેલું વીરનિધાન નામનું સ્થાન છે, ત્યાં જવાનો છું, હવે તું ક્યાં જવાનો છે ? તે કહે. મૂલદેવે કહ્યું, હું વેણાતટ નગરમાં જવાનો છું. ત્યારે વિપ્રે કહ્યું, તો ચાલો; ધણા દૂર સુધી આપણો એક જ માર્ગ છે. બંને મળ્યા પછી તેઓને ચાલતાં ચાલતાં બસબસ મસ્તક તપાવનાર સૂર્ય મધ્યાહ્નમાં આવ્યો, ત્યારે તેમને એક સરોવર પ્રાપ્ત થયું. મૂલદેવ હાથ, પગ અને મુખને જળથી ધોઈને વચમાં તડકા વગરની એક સરખી વૃક્ષ-છાયાવાળા ભૂતલમાં બેસી ગયો. તે વિપ્ર પોટલીમાંથી સાથવો કાઢી પાણી સાથે મસળી રંછની માફક એકલો ખાવા લાગ્યો. ધૂતે વિચાર્યું કે, પ્રથમ મને લોબન આપ્યા વગર લોબન કરવા મંહ્યો છે, તેને અતિભૂખ લાગી હશે, એટલે તે જમી રહ્યા પછી મને આપશે. પરંતુ વિપ્ર તો પોટલી ખાંધી ઉભો થયો. એટલે ધૂતે વિચાર્યું કે, ‘આજે ન આપ્યું, તો આવતી કાલે આપશે.’ ખીજા દિવસે પણ તે પ્રમાણે આપ્યા વગર લોબન કર્યું. મૂલદેવે તે જ આશાથી ત્રણ દિવસ પસાર કર્યા. ‘પુરુષોને આશા એ જ જીવિત છે.’ બંનેનો માર્ગ બદલાવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે વિપ્રે ધૂર્તરાજને કહ્યું કે, હે ભાગ્યશાળી ! તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું અહિંથી મારા માર્ગે જઈશ. ત્યારે મૂલદેવે તેને કહ્યું કે, તારી સહાયથી મેં ખાર ચોબન લાંબી અટવી મારા માર્ગે જઈશ. ત્યારે મૂલદેવે તેને કહ્યું કે, તારી સહાયથી મેં ખાર ચોબન લાંબી અટવી એક કોશ માફક ઉલ્લંઘી છે. હું વેણાતટ નગરે જઈશ. મારું નામ મૂળદેવ છે, ત્યાં મને કંઈક કાર્ય હોય તે કહેજે અને તારું નામ પણ મને કહે. લોકોએ ‘નિર્ઘૃણશમો’ એવું બીજું નામ પાડેલું છે અને અસલ નામ તો ‘સદ્ધર્મ’ વિપ્ર છે. એમ કહીને તે ટક્ક સાથોઠાર જુદો પડ્યો. ત્યાર પછી વેણાતટ તરફ જતા મૂલદેવે માર્ગમાં પ્રાણીઓને વિશ્રામસ્થાન સરખા એક ગામને દેખ્યું. ભૂખથી લીંડી કુસિવાળા તેણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. અને સિક્કા માટે ભ્રમણ કરતાં કોઈક ઘરેથી આફેલા અડદ(ખાકળા)પ્રાપ્ત કર્યા ગામમાંથી બહાર નીકળતાં તેને સામે દેહધારી પુણ્યના દગલા સરખા કોઈ માસોપવાસી મુનિ મળ્યા તેમને દેખીને હર્ષ પામ્યો કે, અહો ! મારો પુણ્યક્રમોદ્દશ ! ખરેખર ભવસમુદ્રમાંથી તારનાર ચાનપાત્ર સરખા ઉત્તમ તપસ્વી મુનિનું પાત્ર મને પ્રાપ્ત થયું. ત્રણ

રત્નવાળા સાધુ ભગવંતને અડદના બાકળાતું દાન કરીને આજે લાંબા કાળના મારા વિવેક-વૃક્ષનું ફળ મને પ્રાપ્ત થયો. દાન આપતાં તેની ભાવનાથી હર્ષિત થયેલા દેવતાએ આકાશ-વાણીથી કહ્યું કે, 'હે ભદ્ર ! તું અર્ધો શ્લોકથી માગણી કર કે તને શું આપવું ?' તરત જ મૂલદેવે તે દેવી પાસે પ્રાર્થના કરી કે 'ગણિકાદેવદત્તેમસદ્દત્ત રાજ્યમસ્તુ મે !' ગણિકા દેવદત્તા અને હંભાર હાથીઓવાળું મને રાજ્ય હો. દેવીએ કહ્યું, 'ભલે એમ હો.' મૂલદેવ પણ તે મુનિને પ્રતિલા-ભીને અને વંદન કરીને ગામમાં બધી સિક્ષા લાવીને પોતે જાયો. આમ-માર્ગ વટાવતો ક્રમે કરીને તે વેણાતટ નગરે પહોંચ્યો. અને એક ધર્મશાળામાં સૂઈ ગયો અને નિદ્રામુખ પાડ્યો. સૂતેલા તેણે રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં એક સ્વપ્ન જોયું કે, પૂર્ણમંડલવાળા ચંદ્રે મારા મુખમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ સ્વપ્ન કોઈ બીજા મુસાફરે પણ ત્યારે જ દેખ્યું. જાગેલા તેણે તે બીજા મુસાફરને કહી દીધું. તે મુસાફરેમાંથી એકે એ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે, નજીકના કાળમાં તને ખાંડ, ઘી સાથે પુડલો પ્રાપ્ત થશે. હર્ષ પામેલો તે મુસાફર 'એમ હો' એમ બોલ્યો. કારણ કે, શિયાળને તો ભાર મળી જાય, તો પણ મહોત્સવ સરખો આનંદ થાય છે. ધૂર્તરાજે પોતાનું સ્વપ્ન તે આજ્ઞાનીઓને ન કહ્યું, 'મૂખાંઓને રત્ન બતાવે તો આ પત્થરનો કટકો છે-એમ જ કહે.' ઘર ઢાંકવાના પર્વ દિવસે મુસાફરે પુડલો મેળવ્યો. 'ઘણે ભાગે વિચારના અનુસારે સ્વપ્ન ફળે છે.' ધૂર્ત સવારે બગીચામાં બધી પુષ્પો એકઠા કરવા માટે માળીને સહાય કરવા લાગ્યો, એટલે તે ખુશ થયો. તેવા પ્રકારનું કાર્ય પણ લોકોને પ્રીતિ કરનાર થાય છે. તે માળી પાસેથી પુષ્પો અને ફળો ગ્રહણ કરી પવિત્ર થઈ, સ્વપ્ન શાસ્ત્રનિપુણ પડિતના ઘરે ગયો. ત્યાર પછી મૂલદેવે તેના બલુકાર ઉપાધ્યાયને નમન કરી પુષ્પો, ફલો આપીને પોતાનું સ્વપ્ન કહ્યું. હર્ષ પામેલા તે વિકાને કહ્યું, હે વત્સ ! સારા મુહૂર્તે હું તને સ્વપ્ન-ફલ કહીશ, આજે તું અમારો અતિથિ બન. મૂલદેવને ગૌરવથી નવરાવી, ભોજન કરાવીને ઉપાધ્યાય પરણાવવા માટે કન્યા લાવ્યા. મૂલદેવે પણ કહ્યું, હે પિતાશ્ર ! અબણથા કુળવાળાને તમે કન્યા આપો છો, તો ક'ઈ વિચાર કેમ કરતા નથી ? ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે, તમારી આકૃતિથી જ કુલ અને ગુણો સર્વથા જણાઈ ગયા છે, માટે મારી આ કન્યાને તમે પરણો. તેના વચનથી મૂલદેવે પણ તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં, ભવિષ્યમાં થનારી કાર્યસિદ્ધિનું મંગલ શકુન બાજુ પ્રગટ કેમ ન થયું હોય ? સાત દિવસની અંદર તું અહિં રાજ થશે.' એ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયે તેને સ્વપ્ન-ફલ નિવેદન કર્યું. હર્ષ પામેલો ત્યાં વસતો ધૂર્તરાજ નગર બહાર બધેને પાંચમા દિવસે ચંપકવૃક્ષની નીચે સુઈ ગયો. તે વખતે તે નગરમાં મૂળ વગરના વૃક્ષ માફક પુત્ર વગરનો આગલો રાજા મૃત્યુ પાડ્યો. ત્યારે નવીન રાજાની શોધ માટે મંત્રથી પવિત્ર કરેલા હાથી. ઘોડા. છત્ર, કળશ અને ચામરો સાથે નગરમાં ભર્યા પણ રાજ્ય યોગ્ય કોઈ ન મળ્યો. 'તેવા પ્રકારનો પુરુષ પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ જ હોય.' ત્યાર પછી બહાર ફરતાં ફરતાં તેઓએ ચંપકવૃક્ષ નજીક નરદેવ-પદને ઉચિત મૂલદેવને દેખ્યો, ઘોડાએ હેઠાસવ શબ્દ કર્યો હાથીએ ભરથી ગર્જના કરી, કળશવડે તેની પૂજા, બે આમંદાથી વીંઝવાનું, સુવર્ણદંડથી શોભાવમાન બાજુ વિજળી ન હોય તેમ શરદના મેઘ સરખું ઉજ્જવલ શ્વેત છત્ર મસ્તક ઉપર શોભવા લાગ્યું. જ્યકુંજર હાથીએ તેને પોતાના સ્વપ્રદેશ પર બેસાડ્યો સ્વામીની પ્રાપ્તિથી હર્ષ પામેલા પ્રભજનો 'જય જય' શબ્દ પોકારવા લાગ્યા. મોટા વાજિત્રોના શબ્દોવડે દિશાઓ પૂરતા કુબેર જેમ અલકામાં તેમ મૂલદેવે નગરમાં પ્રવેશ

કયો, હાથી પરથી નીચે ઉતરી તે રાજમહેલમાં ત્રિહાસન પર ઝેઠા. હવે આકાશમાં દેવતાઓે કહ્યું, કે, દેવતાઓના પ્રસાદથી કળાઓનો ભંડાર આ વિક્રમરાજ નામનો રાજ થયો છે. આ રાજની આજ્ઞામાં જેઓ નહિ વર્તે, તેઓને પર્વતને જેમ વજ્ર ચૂરી નાખે, તેમ હું શિક્ષા કરીશ. તે દેવતાની વાણીથી સર્વ પ્રકૃતિમંડલ વિસ્મય અને ભય પામ્યું અને મુનિઓને જેમ ઇન્દ્રિય-સંમુદાય, તેમ હંમેશાં તેને વશ બન્યું. ત્યાર પછી વિપયમુખ અનુભવતા તે રાજાએ ઉજ્જયિનીના રાજ સાથે માંહોમાંહે વ્યવહાર કરતાં પ્રીતિ કરી.

તે વખતે દેવદત્તાએ પણ તેવા પ્રકારની મૂલદેવની વિટંબના ઢેળીને તિસ્ત્રકાર પૂર્વક અચ્છાને કહ્યું કે, 'હે ધનના અહંકારમાં અંધ બનેલા ! શું હું તારા ઘરની કુલગૃહિણી છું, એમ સમજે છે ? કે મરવાની ઈચ્છાવાળા હે મૂર્ખ ! મારા ઘરમાં તે આવેો વ્યવહાર કર્યો ? હવે પછી તારે મારા ઘરે ન આવવું.' એ પ્રમાણે તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢી રાજ પાસે ગઈ. અને તેણે રાજ પાસે આગળ આપેલું વરદાન માગ્યું. રાજાએ કહ્યું, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે માગ, જેથી તે તને આપું. 'હવે આપે મૂલદેવ સિવાય બીજા કોઈ ને મારા પ્રત્યે આજ્ઞા ન કરવી અને મારે ઘરે આવતા આ અચ્છાને બંધ કરવો.' રાજાએ કહ્યું, ભલે એમ હો, પરંતુ આમાં કારણ શું ? તે પૂછ્યું, એટલે દેવદત્તાએ નેત્રસંજ્ઞાથી માથવીને કહેવા જણાવ્યું, એટલે તેણે સર્વ હકીકત કહી. આ સાંભળી કોપથી જેની જૂલતા ચલાયમાન થઈ છે, એવા જિતશત્રુ રાજાએ તે સાર્થવાહને યોલાવી તિસ્ત્રકાર પૂર્વક આમ કહ્યું કે, મારા નગરના બીજા રત્ન ચરખા આ બંને આભૂષણો છે, મૂર્ખ એવા તે ધનમાં અભિમાની બની પત્થર માફક તેની અવગણના કરી. આ કારણે આ અપરાધની શિક્ષા, તારા પ્રાણનો નાશ કરવા હું આજ્ઞા કરું છું' આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, ત્યારે દેવદત્તાએ તેનું નિવારણ કરાવ્યું. તને આણે બચાવ્યો છે, તો પણ તારું રક્ષણ ત્યારે થશે કે ગમે ત્યાંથી તારે મૂલદેવને પાછો મેળવી આપવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું. ત્યાર પછી રાજાને પ્રણામ કરીને તે ગયો. હવે સાર્થવાહ યોવાએલા રત્ન માફક ચારેબાજુ મૂલદેવની શોધ કરવા લાગ્યો. એક બાજુ દેવદત્તાની ન્યૂતતાથી એને મૂલદેવને ન દેખવાથી તે ભય પામ્યો અને વેપારની વસ્તુઓ વહાણમાં ભરીને તરત પાસપડલ દેશમાં ગયો.

આ બાજુ મૂલદેવ પણ વિચારવા લાગ્યો કે, લવણ વગરના ભોજનની જેમ દેવદત્તા વગરની અતિશય રાજ્યલક્ષ્મીથી પણ શું ? ત્યાર પછી તેણે દેવદત્તા માટે જિનશત્રુ રાજ પાસે ભેટણુસહિત ચતુર ફત્તને મોકલ્યો. ફત્તે ઉજ્જયિની નગરીમાં પહોંચી જિનશત્રુ રાજાને વિનંતિ કરી કે, દેવતાએ આપેલી રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવતો મૂલદેવ આપને આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવરાવે છે કે, 'દેવદત્તામાં મારો ગ્રેમ કેટલો છે ? ત આપને વિદિત છે. બે તંત્રી ઇચ્છા હોય તો આપ તેને મોકલશો.' ત્યારે અવંતી રાજાએ કહ્યું, અરે તોણે આટલી પ્રાર્થના કેમ કરી ? વિક્રમરાજ સાથે અમારે રાજ્યમાં ભેદ નથી. ઉજ્જયિનીપતિએ દેવદત્તાને યોલાવી કહ્યું, હે ભાગ્યશાળી ! ભાગ્યચોગે લાંબા કાળે તારા મનોરથો પૂર્ણ થયા. દેવના પ્રસાદથી મૂલદેવ રાજ થયો છે અને તને યોલાવવા માટે પોતાના મુખ્ય પુરુષોને મોકલ્યા છે, માટે તું ત્યાં જા. પ્રીતિથી જિતશત્રુની આજ્ઞાથી દેવદત્તા અતુલકેમે વેળાતટ નગરે પહોંચી. વિક્રમ રાજ પણ મહોત્સવપૂર્વક પોતાના ચિત્ત ચરખા વિશાળ મહેલમાં તેને લઈ ગયો. જિનભક્તિ કરતા અને પોતાની પ્રજાનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરતા, દેવદત્તાની સાથે કોડ કરતા ત્રણે વર્ગો બાધા પામતા ન હતા.

આ બાબુ જલથી પૂર્ણ જેમ મેઘ તેમ પાસકૂલથી ઘણી ખરીદવા લાયક વસ્તુઓ સાથે અચલ ત્યાં આવ્યો. લક્ષ્મીના મહત્વને કહેનાર રત્ન, મણિ, મોતી, પરવાળા વગેરેથી મોટો થાળ ભરીને તે રાજા પાસે આવ્યો. રાજાએ તો અચલને તરત ઓળખ્યો. ચતુર પુરુષોને તો દેખીને પૂર્વજન્મના સંબંધ પણ યાદ આવે છે. ‘આ મૂલદેવ રાજા છે’ તેમ અચલ ઓળખી ન શક્યો, વેષ પહેરેલા નટને અલ્પબુદ્ધિવાળા બાણી શકતા નથી તું કયાંથી આવે છે ? એમ રાજાએ પૂછતાં તેણે પાસકૂલથી એમ જવાબ આપ્યો અને પરદેશથી વેચવા માટે લાવેલા માલને બેવા માટે પંચકુલ-મહાજનની માગણી કરી. કૌતુકથી રાજાએ તેને કહ્યું કે, ‘હું’ બને બેવા આવીશ’ ત્યારે તેણે ‘મહાકૃપા’ એમ કહ્યું. તેવા પુરુષોના કેપને કોણ સમજી શકે ? ત્યાર પછી પંચકુલ સાથે રાજા તેનાં આશ્રયે ગયો અને તેણે પણ મજા. કાપડ, સૂતર વગેરે લાવેલા માલ જગત નક્કી કરવા ખતાવ્યો. રાજાએ પૂછ્યું, ‘હું’ આટલો જ માલ છે ? સત્ય કહી દે.’ એમ પૂછાયેલા શેઠે કહ્યું સત્ય જ કહ્યું છું, આટલો જ માલ છે. રાજાએ ફરી કહ્યું, બરાબર એકસાઈ કરી નિવેદન કરો; કારણ કે અમારા રાજ્યમાં હાથ-ચોરી કરનારને શારીરિક શિક્ષા કરવામાં આવે છે. અચલે કહ્યું કે, અમે બીજા પાસે પણ ફેરફાર બોલતા નથી, તો પછી આપ દેવની પાસે કેમ અન્યથા બોલાય ? પછી રાજાએ કહ્યું, ‘આ સત્ય બોલનાર શેઠ પાસેથી અધું’ હાન લેવું અને તેના માલની તપાસ બરાબર કરી લેવી.’ તે પછી પંચકુલે પગના પ્રહાર વાંસ અંદર ઉતારીને તપાસ્યું, તો અસાર માલ વચ્ચે છૂપાવેલા સારભૂત માલની શંકા થઈ ઉત્પન્ન થયેલી શંકાવાળા રાજપુરુષોએ ધણુવારમાં હાથચોરનાં હૃદયોની માફક ચારે બાજુથી કરિયાણાં રાખેલાં સ્થાનો ભેદી નાખ્યાં. તેઓને જેમ માલ માટે શંકા થઈ, તે જ પ્રમાણે ધન માટે શંકા જણાઈ. ‘અધિકારીઓ હંમેશાં બીજાના નગર અને અંતઃકરણ સુધી પહોંચનાર હોય છે.’ બાણી કેપાચમાન થયેલા રાજાએ તરત જ તેને બંધાવ્યો. સામંતો પણ રાજાના આદેશથી બંધાય, તો પછી આ વેપારી કયા હિસાબમાં ? ત્યાર પછી તેને મહેલમાં લઈ જઈ બંધન છોડાવીને રાજાએ પૂછ્યું કે, મને ઓળખો છો ? ત્યારે અચલે પણ એમ કહ્યું કે, જગતને પ્રકાશિત કરનાર સુર્યને અને આપને કયો એવો મૂર્ખ-શિરામણિ હોય કે ન ઓળખે ? હવે તારા ખુશામતનાં વચનો બંધ કર, તું બરાબર મને બાણે છે કે કેમ ? તે કહે, રાજાએ આ પ્રમાણે અચલને કહ્યું, ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું’ બાણે તો નથી.’ દેવદત્તાને બોલાવીને રાજાએ તેને દેખાડી. માનીઓની મનની સિદ્ધિ ઇષ્ટ સ્વજનો દેખે, તો પોતાને કુતાર્થ થયેલા સમજે છે. અચલ દેવદત્તાને દેખીને એકદમ શરમાઈ ગયો અને અતિ-કષ્ટવાળી દશા પામ્યો. ‘શ્રી આગળ પોતાની અપજ્ઞાના થાય, તે પીડા પુરુષને મરણ કરતાં પણ અધિક હોય છે.’ દેવદત્તાએ અચલને કહ્યું કે, ‘આ તે મૂલદેવ છે, જેને તમે તે સમયે આ પ્રમાણે સંકટ આપ્યું હતું અને મને પણ મુશ્કેલીમાં મૂકી હતી. આજે દેવેયોએ તમે પણ સંકટ પામ્યા છો બે કે તમે અત્યારે પ્રાણ-સંકટ પામ્યા છો, છતાં પણ આચર્યુવ તમને માફ કરે છે. આવા મહાપુરુષો તુચ્છનો ઘાત કરનારા હોતા નથી.’ ત્યાર પછી શરમાઈ ગયેલ તે વેપારીએ તે બંનેના પગમાં પડીને કહ્યું કે, ‘તે વખતે કરેલા મારા સર્વ અપરાધની આપ ક્ષમા આપો, તે અપરાધથી જિતશત્રુ રાજા મારા પર રોપાચમાન બન્યા છે. તે તમારા વચનથી મને ઉત્તરચિનીમાં પ્રવેશ કરવા દેશે.’ મૂલદેવે કહ્યું કે, અત્યારે દેવદત્તાએ તમારા પર કૃપા કરી છે. ત્યારે જ મેં તમને ક્ષમા આપી છે. ત્યાર પછી તેના ઉપર રહેમ નજર રાખી સાથે એકદત

આપીને રાજાએ ઉજ્જવિની નગરીમાં જવા માટે અચલને રજા આપી. મૂલદેવના વચનથી અવતિનાથે તેને અવતિમાં દાખલ કર્યો, કારણ કેપતુ' કારણ તે હતો.

હવે કોઈક દિવસે દુઃખથી પરેશાન થયેલા વેપારીઓ એકઠા મળીને પ્રજ્ઞના કાર્ય કરવા માટે તૈયાર મૂલદેવને વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે, 'હે દેવ ! આપ પ્રભ-રક્ષણ કરવા માટે રાત-દિવસ બંધાત રહો છો, તો પણ ચોર, લુટારા આ નગરને ચારે બાજુથી ચોરી, લુટફાટ કરી ત્રાસ પમાડે છે. મોટા બ્રિદર માફક દરેક રાત્રિએ આ નગરમાં ચોરો મોટું ખાતર પાડે છે અને કોટવાલો પણ અમારા ઘરનું રક્ષણ કરવા સમર્થ બની શકતા નથી. અંબનસિદ્ધ સરખા કોઈથી ન હોખાતા ચોરો પોતાના ઘરની જેમ અમારા ઘરમાં ભ્રમણ કરે છે.' 'અપચક્ર કરાવનાર તે ચોરોને ટૂંક સમયમાં પકડી શિક્ષા કરીશ.' એ પ્રમાણે મૂલદેવે વણિકોને કહી સાન્ત્વન આપી વિદાય કર્યો. ત્યાર પછી રાજાએ ઠપકા પૂર્વક નગરના અધ્યક્ષને આજ્ઞા કરી કે, રાત્ર ચોરોને ખોળીને પકડો અને સજા કરો. હવે નગરના મોટા અધિકારીએ કહ્યું, હે સ્વામી ! એક એવો ચોર છે, જે પિશાચ માફક દેખતા દેખતામાં નાસી બચ છે અને તે પકડાવો શક્ય નથી. કોઈ પામેલો પરાક્રમી તે રાજા રાત્રે નીલવસ્ત્રધારી બીભ ધલદેવ સરખા વાદળી રંગનાં વસ્ત્ર પહેરી બહાર નીકળ્યો. બાહુબળવાળા તે રાજા ચોરને રહેવાનાં શંકા-સ્થાનોમાં ફર્યો, તો પણ આકાશમાં કે જળમાં સર્પનાં પગલાં ન દેખાય, તેમ કોઈ ચોરને ન હેત્યો. રાજા આખા નગરમાં ભ્રમ્યો અને થાકેલો હોવાથી ગુફામાં જેમ કેસરી તેમ કોઈ એક ખંડીયર દેવકુલમાં સુઈ ગયો. રાત્રે ફરનારા ભૂત પ્રેત સરખો ભયંકર કોઈ મંદિર નામનો ચોરનો આગેવાન અકસ્માત્ ત્યાં આવી અડ્યો. ત્યાર પછી ચોરસ્વામીએ કહ્યું કે, અહિં કોણ છે ? રાત્ર પામેલા તેણે સૂતેલા વાઘ માફક રાજાને પગથી પાટુ માથું રાજા તેની ચોટા, સ્થાન અને ધનને બાણવાળી હંઠાવાળો હોવાથી કહ્યું કે, 'હું પરદેશી મુસાફર છું.' 'તેવા પુરુષો શામાં શામાં હોશિયાર હોતા નથી ?' 'હે મુસાફર ! ચાલ, આજે તને હું ધનવાન બનાવી દઉં.' એમ રાજાને ચોરે કહ્યું, 'મહાધીની અજ્ઞાનતાને ધિક્કાર હો.' ધનનો અર્થો તે રાજા પગપાળા માફક તેની પાછળ ચાલ્યો, 'ગરજ પડે ત્યારે જનાર્દન પણ ગધેડાના પગનું મર્દન કરે છે.' મૃત્યુને જેમ આત્મા તેમ પાસે રહેલા તે રાજાને ન બાણતો તે ઘણી સપત્તિવાળા કોઈ શેઠના ઘરમાં દાખલ થયો. ત્યાં હથીયારથી ઘરમાં ખાતર પાડીને તેણે રાહુ જેમ કુંડમાંથી અમૃતને અહંબુ કરે, તેમ સારભૂત દ્રવ્ય અહંબુ કર્યું. અબણ ચોરે રાજા પાસે સર્વ દ્રવ્ય વહન કરાવ્યું, શાકિનીને પેટ ખતાવવા માફક મૂંઢ યુદ્ધિવાળા તેણે આ ખતાવી દીધું. તે ચોરને મૂલમાંથી ઉગ્રેડી નાખવા માટે તે ભાર મૂલદેવે વહન કર્યો. ધૂતો કારણ પડે ત્યારે નમ્ર બની બચ અને કાર્ય-સમયે રાક્ષસ પણ બની બચ.' જીજ્ઞા ઉદ્ધાનમાં પહોંચી ગુફા ઉઘાડીને તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. છાણમાં સ્થાયેલા વીંછી માફક રાજાને પણ ત્યાં લઈ ગયો. ગુફામાં નાગકુમારદેવી સરખા રૂપવાળી નવયૌવન, લાવણ્ય અને પવિત્ર સુંદર અવયવોથી શોભતી કુમારી તેની એક બેન હતી, લાઇએ બેનને આજ્ઞા કરી કે, 'આ પરીણાતા બે પગો ધોઈ નાખો,' ત્યાર પછી તેણે નજીકના દૂધ પાસે રાજાને એક આસન પર બેસાડ્યા, કમલ સરખા નેત્રવાળી તે કન્યા તેના બે ચરણો પ્રક્ષાલન કરતી હતી ત્યારે તેનો કોમળ સ્પર્શ અનુભવ્યો અને સર્વ અંગો તરફ નજર કરી. 'અહો ! આ તો સાક્ષાત્ કોઈ કામદેવ જ છે.' એમ વિસ્મય પામી તેના તરફ અનુશંગ અને અનુકંપાવાળી બની. તેણીએ રાજાને કહ્યું કે, પગ ધોવાના બાનાથી આ દૂધમાં ઘણા માણસોને ફેંક્યા છે, હે

વડલાગી ! ચોરોને ક્યા ક્યાંથી હોય ? તમારા દેખાવથી પ્રભાવિત થએલી હું તમને આ ક્વામાં નહિ કે'કું. 'મહાપુરુષોનો પ્રભાવ અદ્ભુત વરીકરણ છે.' તેથી કરી મારા આ અહ ખાતર હે સુંદર ! તમે અહિથી એકદમ છટકી જાવ, નહિતર હે નાથ ! આ પણુ બનેતું કુશળ નહિ થાય.' ત્યારપછી રાજ પણુ વિચાર કરીને એકદમ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયા, 'ચતુર પુરુષો વિક્રમ હોવા છતાં પણુ શત્રુઓને બુદ્ધિપૂર્વક હણે છે.' રાજ ગયા પછી બહેને ખૂમ પાડી કે, આ તો નાસી ગયો. પોતાના પરિચિતો કે સ્નેહીઓને બચાવવા માટે બુદ્ધિશાળીઓને આવા પ્રયત્નો કે પ્રપંથ કરવા પડે છે.' ખે'એલ કંઠલ-તલવારવાળો બહાર લખડતી જિજ્ઞાસાળા વેતાલ માફક ભયંકર બનેલો ઉતાવળો ઉતાવળો મંડિક ચોર રાજની પાછળ દોડ્યો. બૃહસ્પતિ-બુદ્ધિવાળા રાજએ તેને નજીક આવી પહોંચેલો જાણીને ચોકમાં ઉશ્કેરેલો પોળીયાના પત્થર પાછળ છૂપાઈ ગયો. કેપાન્ધ નચનવાળા તેણે આ એ જ પુરુષ છે-એમ માની કંક જાતિના લોહની તરવારથી પત્થર-સ્તંભને છેદીને મંડિક ચોર પોતાના ધામમાં ગયો. ચોરનો પત્તો લાગવાથી ખુશ થએલ રાજ પણુ પોતાના મહેલે ગયો. 'હેરાનગતિ કરનાર પકડાઈ જાય, તો કેને સુખ ન થાય ?'

સવારે રાજ રાજપાટિકાએ બહાર જવાના ખાનાથી તે ચોરને જોવા માટે નીકળ્યો. હવે કાપડીયાની હુકાનના દ્વાર પાસે તુણવાડું કામ કરતો સાથળ અને જ'ધા ઉપર વચ્ચના ચી'થરાના પાટા લપેટી મોં લગાર બુદ્ધુ' રાખી તે ચોર બેઠેલો હતો. વાંસલતાથી યુક્ત કપટથી ક્યામણી આ કૃતિ બતાવતા ચોરને દેખીને રાત્રે દેખેલ તેના અનુમાનથી રાજએ યોગ્યપયો. રાજ મહેલે પાછા ફર્યો અને સેવકોને નિશાની બતાવી કે, આ ઠેકાણેથી આવા પાટા બાંધેલા પુરુષને ઘોલાવી લાવવા પોતાના સેવકોને મોકલ્યા. ત્યાર પછી તે સ્થળેથી તેને લઈજવા માટે રાજ, પુરુષો આવ્યા અને કહ્યું કે, તમને રાજ માન-પૂર્વક બોલાવે છે. એટલે તેણે વિચાર્યું કે નક્કી તે વખતે તે પુરુષ હણ્યુયો નથી, તેનું જ આ પરિણામ છે. ચોરો પણુ મહારાજાઓને યોગ્ય-ખનારા હોય છે.' ત્યાર પછી તે રાજકુલમાં ગયો. રાજએ તેને પોતાની પાસેના આસન પર બેસાડ્યો. 'મારવાની ઇજ્જતવાળા નીતિ સમજનારા પુરુષો મહાપ્રસાદ કરનાર હોય છે.' પ્રસન્નતા સુખવાળી વાણીથી રાજએ તેને કહ્યું, તારી બહેન મને આપ. 'કન્યા તો આપવા યોગ્ય જ હોય છે.' જરૂર મારી બહેનને આપે પહેલાં દેખી છે. બીએ કેઈ ત્યાંથી ગયો નથી. આ રાજ એ જ છે-એમ મંડિકે મનમાં નિશ્ચય કર્યો પછી તેણે કહ્યું. 'હિ દેવ ! આપ મારી બેનને અહણુ કરો, તે આપની જ છે. બીજું મારી પાસે જે કંઈ છે, તે પણુ આપનું જ છે.' એ પ્રમાણે રાજને કહ્યું. તે સમયે કૃષ્ણે જેમ રુદ્રિમણી સાથે તેમ રાજએ રૂપાતિશયથી શોભતી તેની બહેન સાથે લગ્ન કર્યો. રાજએ તે ચોરને મહાપ્રધાનપદે સ્થાપન કર્યો. સમુદ્રના મધ્યસ્થળ માફક રાજઓના ભાવો કેણુ સમજી શકે ? તેની પાસેથી રાજ હંમેશાં આભૂંપણો, વસ્ત્રો વગેરે તેની બહેન દ્વારા મંગાવે છે. 'અહો ! ધૂતો વડે જ ધૂત ઠગાય છે.' એમ કરતાં બ્યારે ઘણું દ્રવ્ય રાજએ ખે'ચી લીધું, ત્યાર પછી પત્નીને પૂછ્યું કે, 'હવે તારા ભાઈ પાસે કેટલુંક બાકી છે ?' આ ચોરની બહેને કહ્યું, 'આટલું જ તેની પાસે ધન હતું.' એ પ્રમાણે રાજને નિવેદન કર્યું. કારણ કે, 'ત્રિયતમ પાસે ડંઈ છૂપાવવાનું ન હોય,' ત્યાર પછી કઠોર આજ્ઞાવાળા રાજએ અનેક વિડંબના પમાડી તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. 'પાપ કરનારાઓને કુશળ ક્યાંથી હોય ?' અખંડ નીતિવાળા વિક્રમરાજએ ચોરી કરનાર મંડિક સાળો હોવા

છતાં પણ તેને પકડાવી મરાવી ન'ખાવ્યો, માટે કોઈ પણ પ્રકારે આ જન્મમમાં પણ વિરુદ્ધ કળ પમાડનાર ચોરી ડાહ્યો પુરુષ ન કરે. એ પ્રમાણે મૂલદેવ અને મંડિકચૈત્રની કથા પૂર્ણ થઈ. રૌહિણ્ય ચોરની કથા.

અમરાવતીની સંપત્તિને જિતનાર રાજગૃહ નામના નગરમાં અનેક રાજાઓથી સેવાતો શ્રેષ્ઠિક નામનો રાજા હતો. કૃષ્ણને જેમ પ્રધુમ્ન તેમ નીતિ-પરાક્રમ સુક્ત તે રાજાને અભયકુમાર નામનો પુત્ર હતો. આ બાળુ તે નગરની નજીકના વૈભારગિરિની શુક્રમાં સાક્ષાત્ દેહધારી રૌદ્રસ્સ હોય, તેવો લોહણુર નામનો ચોર હતો. રાજગૃહ નગરમાં નગરલોકો ઉત્સવોમાં રોકાયેલા હોય, તેવા સમયમાં તે હંમેશાં લાગુ ભેઈને પિશાચ માફક ઉપદ્રવ કરતો હતો. તે ચોર ત્યાંથી દ્રવ્ય ગ્રહણ કરતો અને પરસ્ત્રીઓ ભોગવતો. તે નગરને પોતાનો ભંડાર કે ઘર જ માનતો હતો. તેને ચોરીવાળી આજીવિકા પ્રીતિ કરનાર થતી હતી, પણ બીજી વૃત્તિ ગમતી ન હતી. 'માંસાહારીઓને માંસ છોડીને બીજા ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી,' તેને રૌહિણી ભાર્યાથી રૂપ અને વર્તનથી પોતાના સરખો રૌહિણ્ય નામનો એક પુત્ર થયો હતો. પિતાએ પોતાના મૃત્યુ-સમયે તેને બાલાવીને કહ્યું કે, 'જો હું કહું' તે પ્રમાણે જરૂર કરવાનો હોય તો હું' તને ઉપદેશ આપું.' 'આપ કહો તે પ્રમાણે મારે અવશ્ય કરવાનું જ, આ જગતમાં પિતાની આજ્ઞા કેણુ ખડિત કરે?' તેમ તેણે કહ્યું. તેના વચનથી હર્ષ પામેલા લોહણુરે તેને હાથથી પાપાળીને નિષ્કર કહ્યું કે, 'જે દેવતાઓએ બનાવેલા સમવસરણમાં ભેટેલા વીર ધર્મદેશના કરે છે, તેનું બોલેલું ન સાંભળવું.' તે સિવાય બીજું કોઈ પણ પ્રકારે હે વત્સ! તારે સ્વતંત્રપણે કરવું' એ પ્રમાણે લોહણુર ઉપદેશ આપીને મૃત્યુ પામ્યો. પિતાનું મરણોત્તર કાર્ય કર્યા પછી રૌહિણ્ય ચોર બનેલો બીજો લોહણુર પાક્યો હોય, તેમ રાત-દિવસ ચોરી કરવા લાગ્યો. પોતાના જીવિત માફક પિતાની આજ્ઞા પાલન કરતો તે હાસીપુત્ર માફક રાજગૃહ નગરમાં ચોરી કરતો હતો. તે વખતે નગરો, ગામો અને ખાણો તરફ વિહાર કરતા ચૌક હજાર મકાસાધુઓથી પરિવરેલા, મનોહર દેવોવડે ચલાવાતાં સુવર્ણકમલો પર પગલાં સ્થાપન કરતા ચરમ તીર્થપતિ વીર ભગવંત રાજગૃહનગરમાં સમવસર્યો. વ્યંતરો, અસુરો, જ્યોતિષિ અને વૈમાનિકો એમ ચારે નિકાયના દેવોએ જિનપતિનું સમવસરણ તૈયાર કર્યું. એક યોજન સુધી સંભળાય, સર્વ ભાષામાં પરિભ્રમતી એવી વાણીથી વીર પ્રભુએ ધર્મ દેશના શરુ કરી. તે વખતે રૌહિણ્ય ચોર રાજગૃહ નગર તરફ જતા માર્ગ વચ્ચે સમવસરણ પાસે આવી ગયો અને તે વિચારવા લાગ્યો કે, જો આ માર્ગે હું જઈશ અને કદાચ વીરનું વચન સાંભળી લેવાય, તો પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ થશે પરંતુ અહિંથી જવાનો બીજો માર્ગ પણ નથી એમ વિચારી બે હાથે બે કાન ઢાંકીને એકદમ રાજગૃહ તરફ જવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે દરરોજ જતાં આવતાં કોઈક દિવસે સમવસરણ પાસે પગમાં કાંટો ભાંગ્યો. ઉતાવળથી જતાં પગમાં ભાંગે કાંટો ઉતરી ગયો. બહાર કાઢ્યા સિવાય કંઈપૂર્વક પગલાં માંડી શકાતાં નથી. હવે બીજો કોઈ ઉપાય નથી એમ વિચારી કાન પર ઢાંકેલા હાથને ઉઠાવીને તે હાથથી કાંટો ખેંચતો હતો, ત્યાં પ્રભુની વાણી આ પ્રમાણે સાંભળી કે, 'દેવતાઓ પૃથ્વીતલને પગથી સ્પર્શ કર્યા વગર ચાર આંગળ અદ્ધર રહેનારા, આંખો ન મીચનારા, વગર કરમાએલી યુધ્ધમાળાવાળા, પરસેવા વગરના, મેલરહિત શરીરવાળા હોય છે.' બહુ સલામત ગયું, આને ધિક્કાર હો, એમ જલ્દી કાંટો કાઢીને હાથની કાન ઢાંકીને તે જ પ્રમાણે તે ચાલ્યો ગયો.

તે ચોર આ પ્રમાણે દરરોજ નગરમાં ચોરી કરતો હતો, એટલે નગરના મોટા શ્રેષ્ઠીઓએ શ્રેષ્ઠિક પાસે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, આપ રાજ્ય કરી રહ્યા છો, એટલે અમને બીજો કોઈ ભય નથી, પરંતુ હે દેવ ! અમારું ધન જેનીને ચોર માફક અદૃશ્ય ચોરા લઈ જાય છે. તેઓની પીડાથી બંધુ માફક દુઃખી થએલા રાજાએ આકેશવાળા બની કેટલાકને કહ્યું, 'ચોર કે લેણદાર બનીને મારા તરફથી મળતું વેતન ગ્રહણ કરો છો. તમે ચોરાની ઉપેક્ષા કરો છો, જેથી તેઓ પ્રભુનું ધન લઈ જાય છે.' તેઓએ કહ્યું, 'હે દેવ ! રૌહિણ્ય નામના કોઈ ચોર નગરજનોને લૂંટે છે, જેને પકડવા માટે દેખવો પણ અશક્ય છે. વાંદરાની જેમ વિદ્યુદક્ષિમ નામના (વીજળીના ઝખકારાની જેવા) કરણથી તે કદી કદીને એક ઘરેથી બીજે ઘરે અને ત્યાંથી સહેલાઈથી કિલ્લો ઉલ્લંઘન કરે છે. એટલામાં અમે તે માર્ગે બંધવો એટલામાં તે દેખાતો નથી. અમે એક ડાહ્યું ચાલીએ ત્યાં તો તે સો ડાહ્યાં આગળ પહોંચી જાય. અમે તં ચોરને હણવા કે પકડવા શક્તિમાન નથી, માટે આપ અમારે કેટલાકને અધિકાર પાછો સ્વીકારી લો. ત્યારે રાજાએ જિજ્ઞાસુ કરેલા ભવાંની સંજ્ઞાથી અભયને કહ્યું અને તેણે દંડપાશિકને કહ્યું કે, ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરી નગર બહાર રાખો. બ્યારે ચોર નગરમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે નગરને સૈન્યે ચારે બાજુથી ઘેરી લેવું. અંદર વિદ્યુદક્ષિમ કરણ કરતાં ત્રાસ પામેલો હરણ જેમ જાળમાં તેમ એ સૈન્યમાં સપડાઈ જશે, તે આવે ત્યારે પોતાનાં પગલાં વડે સાબીલી આપતા આ મહાન ચોરને અપ્રમત્ત સૈનિકોએ પકડી લેવો. 'આપની આજ્ઞા પ્રમાણ' એમ કહીને કેટલાક નીકળ્યા. બુદ્ધિશાળી તેણે ગુપ્તપણે સેનાને તૈયાર કરી. ભોગયેએ તે દિવસે રૌહિણ્ય બીજે ગામ ગએલો એટલે નગરીના ઘેરાનો અભણ હાથી પકડવાના ખાડામાં જેમ હાથો તેમ ઘેરાએલી નગરીમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે ઉપાયથી ચોરને પકડી અને ખાંધીને લાવી કેટલાકે રાજાને અર્પણ કર્યો. જેમ ન્યાય એ સજ્જનોનું રક્ષણ કરનાર અને દુર્જનોને શિક્ષા કરનાર છે, માટે 'આને શિક્ષા કરો' એમ રાજાએ આજ્ઞા કરી, ત્યારે અભયકુમારે કહ્યું કે, હજુ આ ચોરાચેલી ચીજ વગેરે વગરનો એકલો પકડાયો છે, માટે વિચાર કરીને પછી શિક્ષા કરવી. હવે રાજાએ તેને પૂછ્યું કે, તું ક્યાનો ? અને તારી આજીવિકા કેવી છે ? કયા કારણે અહિં આવ્યો છે ? રૌહિણ્ય તો નથી ને ? પોતાના નામથી શંકા પામેલા તેણે રાજાને જવાબ આપ્યો કે, શાલિ નામના ગામમાં દુર્ગચંડ નામનો હું ગૃહસ્થ છું. કંઈક કારણસર અહિં આવ્યો અને કૌતુકથી એક દેવકુલમાં આખી રાત્રિ રોકાયો મારા ઘરે જતો હતો, ત્યારે રાક્ષસ જેવા રાજરક્ષકોએ કિલ્લો ઉલ્લંઘન કરતા મને પકડ્યો. કારણ કે, પ્રાણની ભીતિ એ મોટી ભીતિ છે. વચલા રાક્ષસથી છૂટેલો માછીમારના હાથથી છટકેલો મત્સ્ય જેમ જાળમાં તેમ બહારના રાક્ષસ-ગણ વિષે સપડાઈ ગયો. ત્યાર પછી 'નિરપરાધી હોવા છતાં આ ચોર જેવો છે' એમ કરીને મને અહિં લાવ્યા છે, માટે આપ ન્યાય કરનારા હોવાથી વિચારો. ત્યાર પછી રાજાએ તેને કેદખાનામાં રાખી તેની તપાસ કરવા એક પુરુષને તે ગામે મોકલ્યો. તે ચોરે પહેલાં એ ગામને સંકેત આપેલો હતો, કારણ કે ચોરાને પણ લાવીનો વિચાર હોય છે. રાજપુરુષે ત્યાં જઈ તેનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, તો તેઓએ કહ્યું કે, 'દુર્ગચંડ અહિં રહેતો હતો, પણ હવે તે બીજે ગામ ગયો છે.' ત્યાંથી આવીને તે પુરુષેએ હકીકત કહી એટલે અભયકુમારે વિચાર્યું કે, 'ચતુરાઈથી કરેલા દંભનો પાર પ્રજ્ઞા પણ પામી શકતા નથી.'

હવે અલયક્રમારે મહાકિંમતી રત્નજડિત દેવોનાં વિમાન સરખો સાત ભૂમિદ્રાવાળો મહેલ શુભગારી તૈયાર કરાવ્યો. અત્યાર સરખી રમણીઓથી અલંકૃત, બહુ દેવલોકમાંથી અમરાવતીનો એક ખંડ છૂટો પડી ગયો કેમ ન હોય ? બધાં ગર્ધર્વ-સમુદાયે સંગીત મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો છે, તે મહેલે અકસ્માત અદ્ભુત ગર્ધર્વનગરની શોભાને ધારણ કરી. ત્યાર પછી અલયક્રમારે ચોરને મદિરાપાન કરાવી મૂર્છિત કર્યો અને દેવદંધના બે વજ્રો પહેરાવી દેવ માફક શય્યામાં સૂવડાવ્યો. મદિરાનો નશો પરિણમ્યો અને બેઠો થયો ત્યારે તે ચોરે અકસ્માત આશ્ચર્યકારી અપૂર્વ દિવ્ય સંપત્તિઓ ભેઠ. આ સમયે અલયે આજ્ઞા કરેલા નરનારી-સમુદાય ‘જય જય નંદા’ ઇત્યાદિ મંગલ શબ્દો મોટા ઉચ્ચારો કરવાપૂર્વક બોલ્યા-‘આ મહાવિમાનમાં હમણું તમે દેવતા-સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, તમે અમારા સ્વામી છે, અમે તમારા કિકરો છીએ. આ દેવાંગનાઓ સાથે ઇન્દ્ર માફક સ્વેચ્છીક કરો.’ એ પ્રમાણે ચતુરાઈથી સ્નેહ-ગર્ભિત વચનો તેને કહ્યાં તે ચોરે એમ વિચાર્યું કે, શું હું દેવ થયો છું ? તોટલામાં તો સરખી તાળી વગાડવાપૂર્વક તેઓએ સંગીત શરૂ કર્યું. વળી ત્યાં તેઓને સુવર્ણ-હંડધારી કેઈ પુરુષ અકસ્માત આવીને કહેવા લાગ્યો કે, આ શું આરંભ્યું છે ? ત્યારે તે પ્રતિહારીને કહ્યું કે, અમારા સ્વામીને અમારું વિજ્ઞાન-કૌશલ્ય બતાવવા માટે. ત્યાર પછી તેણે પણ કહ્યું, ઠીક તમારા સ્વામીને પોતાનું કૌશલ્ય બતાવો. અને દેવલોકના આદ્યારો તેમની પાસે કરાવો. તેઓએ પૂછ્યું, કેવા આદ્યાર ! એ સાંભળી તે પુરુષે રૂઝાપથી કહ્યું, શું આ વાત પણ તમે ભૂલી ગયા ? અહિં જે દેવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાનાં પહેલાનાં કરેલાં સારાં કે નરસાં કયોં કહે છે, પછી સ્વર્ગના લોગો લોગવે છે. સ્વામીનો લાલ થયો એટલે આ વાત નીસરાઈ ગઈ. હવે હે સ્વામી ! અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ અને દેવલોકની મુખીદા અને આદ્યાર છે, તે કરો. તેઓએ રૌંડિણેયને કહ્યું, હે સ્વામિ ! આપનાં પહેલાનાં શુભાશુભ જે કયોં કયોં હોય, તે આપ અમને કહો અને ત્યાર પછી સ્વર્ગ-લોગો લોગવો. ત્યાર પછી ચોરે વિચાર્યું કે, શું આ સત્ય હશે ? કે મને યોગબળ માટે અલયે આ પ્રપંચ રચ્યો હશે ? આ કેવી રીતે બહુલું ? એમ વિચારતાં તેણે કાંટો કાઢતાં સાંભળેલું ભગવંતનું વચન યાદ આવ્યું. ‘ધીર ભગવંતથી દેવસ્વરૂપ સાંભળ્યું છે, તેને બે મળતું આવે, તો સત્ય કહીશી, નહિતર વિપરીત કહીશ.’ એમ યુદ્ધિ કરીને તેણે તેઓને બોધા તો પૃથ્વીતલને સ્પર્શ કરતા, પરસેવાથી મલિન, કરમાયેલી યુષ્મત્તાવાળા અને આંખ મીચતા દેખાયા. ચોરે સર્વ માયાબળ બાણીને ઉત્તર વિચાર્યો. તેઓએ કહ્યું, ‘હે દેવ ! આપ કહો, બહુવા માટે આ સર્વે ઉત્સુક બન્યા છે. રૌંડિણેય કહ્યું કે, મેં પૂર્વભવની અંદર સુપાત્રમાં દાન આપ્યાં છે અને જિનમદિરો કરાવ્યાં છે, તેમાં પ્રભુબિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, અને તે બિંબોની અષ્ટપ્રકારી પૂજાઓ કરી છે, અનેક તીર્થયાત્રાઓ અને ગુરુ-સંક્રિતઓ પણ કરી છે. આ વગેરે સારાં ધર્મકૃત્યો મેં કર્યોં છે.’ એમ તે બોલતો હતો, ત્યારે પહેરેગીરે કહ્યું કે, હવે દુષ્કૃત કયોં કયોં હોય, તે પણ કહો. રૌંડિણેયે કહ્યું કે, નિરંતર સાધુ-સમાગમ હોવાથી મેં કોઈ દિવસ અશોભન કાર્ય તો કર્યું જ નથી પ્રતિહારીએ કહ્યું, આજો જન્મ એક સ્વભાવવાળો જ તો નથી, માટે ચોરી, પરદાર-ગમન આદિ જે ખરાબ કયોં કયોં હોય, તે કહી નાઓ. રૌંડિણેયે કહ્યું

કે, શું એવા વર્તનવાળા દેવલોક પામે ખરા ? શું આંધળો પર્વત પર ચડે ખરો ? ત્યાર પછી તેઓ અભય પાસે ગયા અને આ સર્વ હંકીકત નિવેદન કરી.

ત્યાર પછી અભયે શ્રેણિકને વિનંતિ કરી કે, આવા ઉપાયો કરવા છતાં પણ ચોર બાણી શકાતો નથી તે કદાચ ચોર હોય, તો પણ છોડી મૂકવો બોધે. કારણ કે નીતિ ઉલ્લંઘન કરાય નહિ. રાબાતા હુંકમથી અભયે રૌંદિણેયને છોડી દીધો. ‘ઠગવામાં પ્રવીણ હોય, તેવાથી કોઈ વખત હોશિયાર પુરુષો પણ ઠગાય છે.’ ત્યાર પછી ચોર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, માત્ર પિતાની અજ્ઞાને ધિક્કાર હો, કે જેણે મને લાંબા કાળથી ભગવંતના વચનામૃતથી વચિત રાખ્યો. જો પ્રભુનાં વચનો મારા કાનમાં ન આવ્યાં હોત, તો હું વિવિધ પ્રકારના માર ખાઈને મૃત્યુ જ પામતે, વગર ઈચ્છાએ પણ તે સમયે મેં ભગવંતનું વચન ગ્રહણ કર્યું, તો રાગીને જેમ ઔષધ તેમ મને જીવાડનાર થયું. અરેરે ! અહંતા વચનનો ત્યાગ કરીને અત્યાર સુધી ચોરની વાણીમાં મેં રતિ કરી. ખરેખર આંખાનો ત્યાગ કરી કાગડો લિંબડામાં જેમ આનંદ માને, તેમ મેં પણ પિતાના વચનમાં લાંબાકાળ સુધી આનંદ માન્યો. ઉપદેશમાંથી માત્ર એક દેશનું આટલું ફળ મળ્યું, તો પછી સસસ્ત પ્રકારે તેમના ઉપદેશનું સેવન કરવામાં આવે, તો કેટલો મહાન લાભ થાય ? એ પ્રમાણે મનથી શુભ ચિંતન કરતાં ભગવંત પાસે જઈને તેમના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કરીને રૌંદિણેયે વિનંતિ કરી, ભયંકર આપતિઓ રૂપ જળચર પ્રાણીઓથી પરિપૂર્ણ એવા સંસાર-સમુદ્રમાં આપની યોજનગામિની વાણી મહાચાન્પાત્રનું કાર્ય કરનારી થાય છે, અર્થાત તારનારી બને છે. પોતાને પ્રામાણિક પુરુષ માનતા એવા આનાથ પિતાએ મને આટલો કાળ તમારું વચન સાંભળવાનો નિષેધ કર્યો અને તેથી જગદ્ગુરુની વાણીથી હું વચિત રહ્યો. ત્રણે લોકના નાથ ! તેઓ ખરેખર ધન્ય છે કે, જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક તમારા વચનરૂપ અમૃતનું ક્ષણજલિપુટથી હંમેશાં પાન કરે છે. હું તો કેવો પાપી ! કે તમારું વચન ન સાંભળવાની ઈચ્છાવાળો કાન ઢાંકીને સ્થાન ઉલ્લંઘી ગયો. એક વખત અનિચ્છાએ પણ તમારું એક વચન મેં સાંભળ્યું. તો મત્રાક્ષરના પ્રભાવથી જ હું રાજ-રાક્ષસથી બચી ગયો, હે નાથ ! જેવી રીતે મરણથી મારું રક્ષણ કર્યું, તેવી રીતે હે જગતના સ્વામી ! સંસાર-સાગરના આવર્તમાં દૂષી રહેલા મને બચાવો. ત્યાર પછી તેની અનુકંપાથી પ્રભુએ નિર્વોણપદ આપનારી નિર્મલ સાધુધર્મની દેશના કરી. ત્યાર પછી પ્રતિજ્ઞા પામેલો પ્રણામ કરતો રૌંદિણેય આ પ્રમાણે બોલ્યો, ‘હે પ્રભુ ! હું ચતિધર્મને યોગ્ય છું કે કેમ ? તે આપ કહો.’ ભગવંતે કહ્યું કે, ‘તું યોગ્ય છે.’ તો હે વિશુ ! હું ત્ર્યંબક અંગીકાર કરીશ. વચમાં શ્રેણિકે કહ્યું કે, મારે તેને કંઈક કહેવું છે એમ કહીને ચોરને કહ્યું, કોઈ પણ ચિંતા કયાં વગર અને શકા રાખ્યા વગર તારે પોતાની જે હંકીકત કહેવી હોય તે કહે. એ પ્રમાણે રાબાતે કહ્યું, ત્યારે લોહપુરના પુત્ર રૌંદિણેયે કહ્યું કે. ‘હે દેવ ! લોકો પાસેથી તમોએ જેને સાંભળ્યો છે, તે જ તમારા નગરમાં ચોરી કરનાર હું રૌંદિણેય ચોર છું.’ નદી જેમ નાવડીથી તેમ હુંગે કરીને લંઘન કરી શકાય તેવી અભયકુમારની બુદ્ધિ મેં ભગવંતના એક વચનથી ઉલ્લંઘન કરી. ‘હે રાબંધના સૂર્ય ! આ નગરમાં મેં જ સર્વ ચોરી કરેલી છે, બીજા કોઈ ચોરની ગવેષણા કરશો નહીં.’ કોઈને પણ મારી સાથે મોકલો, જેથી ચોરેલી સર્વ વસ્તુઓ બતાવી દઈ અને પછી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીને મારો જન્મ સંકલ કરું.’

પછી શ્રેષ્ઠિકની આજ્ઞાથી અભયકુમાર પોતે અને નગરલોકો કૌતુકથી તે ચોર સાથે ગયા. ત્યાર પછી તેણે પર્વત, નદી, વનગ્રાદી, સ્મશાન વગેરે સ્થળમાં ફાટેલું તે ધન અભયકુમારને ખતાવ્યું. અભયે પણ જે જેનું ધન હતું, તે તેને અર્પણ કર્યું. નિવૌંશી અને નીતિ બાણનારા મંત્રીઓની સ્થિતિ બીજી હોતી નથી. પોતાના સંબંધી મનુષ્યોને પરમાર્થ કહીને, તથા પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રદ્ધાવાળો રૌંદિણેય ભગવંત પાસે આવ્યો. ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠિકરાબજે તેનો દીક્ષા-મહોત્સવ કર્યો અને શ્રીવીરભગવંતના ચરણકમળમાં તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી. દીક્ષા લીધા પછી એક ઉપવાસથી માંડી છ મહિના સુધીના નિર્મળ તપકર્મ, કર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે આરંભ્યા. તપસ્યાથી શરીર કૃશ કરીને ભાવ સંલેખના આરાધી શ્રીવીરભગવંતને પૂછી પર્વત પર પાદપોષગમ ના મનુ અંતિમ અનશન કર્યું. શુભ ધ્યાન કરતા, પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનું સ્મરણ કરતા રૌંદિણેય મહાસુનિ દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. ચોરીથી નિવૃત્ત થયેલો રૌંદિણેયની માફક દૂંકાકાળમાં સ્વર્ગ મેળવે છે, માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષ કોઈ પ્રકારે બંને લોક ખગાડનાર ચોરી ન કરે. એ પ્રમાણે રૌંદિણેય કથા-કહી. ૭૨.

ચોરીના અતિઆરો ત્યાગ કરવા માટે કહે છે :—

દૂરે પરસ્ય સર્વસ્વમ્, અપહર્તુમુપક્રમઃ ।

ઉપાદદીત નાદસં, તૃણમાત્રમપિ ક્વચિત્ ॥ ૭૩ ॥

પારકાનાં ધન વગેરે સર્વસ્વ હરણ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ વગર આપેલ તણખટું પણ ગ્રહણ ન કરવું કે તે માટે પ્રયત્ન ન કરવો. ૭૩. ચોરીથી વિરમેલાઓને બે શ્લોકથી કૃપા ખતાવે છે—

પરાર્થગ્રહણે યેષાં, નિયમઃ શુદ્ધચેતસામ્ ।

અભ્યાયાન્તિ શ્રિયસ્તેષાં, સ્વયમેવ સ્વયંવરાઃ ॥ ૭૪ ॥

પારકું ધન હરણ કરવાનો નિયમ ગ્રહણ કરનાર નિર્મલ ચિત્તવાળા, નહિ કે બકચ્ચિત્તવાળા-મલિન મનવાળા, તેઓની પાસે સંપત્તિઓ સ્વયંવરા કન્યા માફક આપમેળે આવે છે, નહિ કે ખીજની પ્રેરણા કે વેપાર-ધંધાથી. ૭૪. તથા—

અનર્થા દૂરતો યાન્તિ, સાધુવાદઃ પ્રવર્સતે ।

સ્વર્ગસૌખ્યાનિ હૌકન્તે, સ્ફુટમસ્તેયચારિણામ્ ॥ ૭૫ ॥

અસ્તેયવ્રત આચરનારાઓને વિપત્તિઓ પાસે હોય તો દૂર ચાલી જાય છે. એ લોકોમાં ‘આ પ્રમાણિક છે’ એવી પ્રશંસા ફેલાય છે. આ લોકનું કૃપા જણાવીને હવે પરલોકનું કૃપા કહે છે કે, તેઓ જન્માંતરમાં સ્વર્ગ-સુખો પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રસંગાનુરૂપ આંતરલોકો કહે છે:—

અગ્નિશિખાનું પાન કરવું, સર્પના સુખે સુખન કરવું હલાહલ જેર ચાટવું સાડું, પણ પારકું ધન હરણ ન કરવું. પારકા ધનમાં લોભ કરનારાની નિંદ્ય બુદ્ધિ ઘણે ભાગે વૃદ્ધિ પામે છે અને ભાઈઓ, પિતા, કાકા, સ્ત્રી, મિત્રો, પુત્રો અને ગુરુઓને હણવા તૈયાર થાય છે. દૂધ

પીવાની ઈચ્છાવાળી બિલાડી ઉપર ઉગામેલી લાકડી માફક પરધન ચોરી કરનાર પોતાના વધ-અધનને જોતો નથી. શિકારી, માછીમાર, બિલાડી વગેરે કરતાં પણ ચોર આગળ વધી ગયો છે. કારણ કે તેને રાખ પકડે છે, પણ બીજાને નહિ. હંમેશાં બુદ્ધિશાળી પુરુષો સુવર્ણ, સ્નાદિક પારકું ધન આગળ પડેલું હોવા છતાં તેને પત્થર સરખું માને છે. એવા પ્રકારના સંતોષામૃતરસ વડે તૃપ્ત થયેલા ગૃહસ્થો પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૫.

સ્થૂલ પ્રહાર્યત્રત અધિકાર

હવે પરલોક અને આ લોકના અપ્રહાર્યના ફલને બતાવી ગૃહસ્થ-યોગ્ય પ્રહાર્યત્રત નિરૂપણ કરે છે—

ષण્ઢત્વમિન્દ્રિયચ્છેદં વીક્ષ્યાન્નત્ત્વફલં સુધીઃ ।

મન્વેત્ સ્વદારસંતુષ્ટોઽન્યદારાન્ વા વિવર્જયેત્ ॥ ૭૬ ॥

સમજુ પુરુષ પરલોકમાં નપુંસકપણું, આ લોકમાં રાત્રિકે કરેલ ઇન્દ્રિય-છેદ આદિક અપ્રહાર્યનાં કડવાં ફળ હેખીને, કે શાસ્ત્રી ભણીને અન્યની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરે, અને પોતાની ધર્મપત્નીમાં સંતોષ રાખે. ૭૬

જો કે ગૃહસ્થ અંગીકાર કરેલ વ્રતને પાલન કરતો હોય, તેને તેટલો પાપ-સંબંધ થતો નથી, તો પણ સાધુધર્મ તરફ અનુરાગવાળો યતિધર્મ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં ગૃહસ્થપણામાં કામ-લોભથી વિરમેલો થઈ શ્રવકધર્મ પાલન કરે છે, તેવાને વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવા માટે સામાન્યપણે અપ્રહાર્યનાં તુકથાન જણાવે છે—

રમ્યમાપાતમાત્રે યત્, પરિણામેઽતિદારુણમ્ ।

કિમ્પાકફલસંકાશં, તત્ કઃ સેવેત મૈથુનમ્ ? ॥ ૭૭ ॥

કિંપાક નામના ફળ સરખા શરૂઆતમાં લોગવવી વખતે મનોહર લાગતા અને લોગબ્યા પછીના કાળમાં ભયંકર દુઃખ આપનાર એવા પ્રકારના મૈથુનકર્મનું સેવન કોણ કરે? કિંપાકવૃક્ષના ફલનું સ્વરૂપ જણાવે છે. તેના વર્ણ, ગંધ રસ અને સ્પર્શ કૌતુક ઉપભવે તેવા સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. અને હૃદયને સંતોષ પમાડે છે, પરંતુ તે ખાવામાં આવે તો હે પુત્ર ! તેનાં ફળ ભણી શકાય છે. અર્થાત્ ખાનાર છવી થકતો નથી, પણ મૃત્યુ પામે છે. કિંપાકનાં ફલ ખાવા માફક જો કે સેવન કરતી વખતે વિષયો મનની શાંતિ કરનાર જણાય છે. પણ પાછળથી તેનાં પરિણામો ઘણાં ભયંકર હોય છે. ૭૭. મૈથુન-સેવનના ભયંકર પરિણામ કહે છે:—

કમ્પઃ સ્વેદઃ અમો સ્તૂર્ષા, ધ્રમિગર્ભાનિર્વલક્ષયઃ ।

રાજયક્ષ્માદિરોગાશ્ચ, મ્વેયુર્મૈથુનોત્થિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

મૈથુન સેવન કરનારને ધૂબરી. પરસેવો, થાક, મૂર્છા, ચક્કર, અંગ તૃટ્વું. બહનો વિનાશ, ક્ષયરોગ, ઉધરસ. દમ. શ્વાસ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૮. બાકીના વ્રતો અહિંસાના પરિવારભૂત હોવાથી મૈથુનના અહિંસાનો અભાવ કહે છે—

યોનિયન્ત્રસમુત્પન્નાઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશયઃ ।

પીડયમાના વિપલ્યન્તે, યત્ર તન્મૈથુનં ત્યજેત્ ॥ ૭૯ ॥

જીવને જન્મ આપવાનો માર્ગ યોનિ, તે યંત્રાકાર હોવાથી યોનિયંત્ર, તેમાં સ્વાભાવિક-પણે ઉત્પન્ન થનારા સંમૂલ્લિખ જીવો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી. તે વાત જણાવતાં કહે છે—રૂથી ભરેલી ભુંગળીમાં તપાવેલ લોહના સળિયાથી રૂની માફક યોનિમાં રહેલા સૂક્ષ્મ જંતુ-સમૂહો પુરુષચિહ્નથી મર્દન થતાં મૈથુનમાં વિનાશ પામે છે, માટે અનેક જીવોની હિંસા કરાવનાર મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૭૯. યોનિમાં જંતુઓનો સફલાવ ખીબા શાસ્ત્રોથી પણ દંઢ કરે છે—

જન્તુસદ્ધાવં વાત્સ્યાયનોઽપ્યાહ ।

કામશાસ્ત્ર રચનાર વાત્સ્યાયન પણ જંતુઓનો સફલાવ માને છે, પણ છૂપાવતા નથી. આથી એમ ન સમજવું કે વાત્સ્યાયનને પ્રમાણભૂત માની તેના શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરવો. અહિં એ કહેવા માગીએ છીએ કે, કામની પ્રધાનતા માનનારાઓ પણ જીવોનો સફલાવ સ્વીકારે છે, પણ ઓળખતા નથી. વાત્સ્યાયનનો સ્લોક આ પ્રમાણે —

‘રક્તજાઃક્રૂમયઃ સૂક્ષ્મા, સ્તદુ-મધ્યાધિશક્તયઃ ।

જન્મવર્ત્મસુ કણ્ઠૂર્તિ, જનયન્તિ તથાવિધામ્’ ॥ ૮૦ ॥

લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓછી, મધ્યમ અને અધિક શક્તિવાળા, સૂક્ષ્મકૃમિ જીવો યોનિમાં ખણી ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦.

મૈથુન સેવનને કામજીવરનો પ્રતિકાર કરનાર ચિકિત્સારૂપ ઔષધ સરખું માનનાર પ્રત્યે ઉપદેશ આપતાં કહે છે—

સ્ત્રીસંભોગેન યઃ કામ-જ્વરં પ્રતિચિકીર્ષતિ ।

સ હૃતાશઃ ઘૃતાહૃત્યા, વિધ્યાપયિતુમિચ્છતિ ॥ ૮૧ ॥

સ્ત્રી-સંભોગ કરવા દ્વારા જેઓ કામજીવર શાન્ત કરવા ઇચ્છા કરતા હોય, તેઓ ધીની આહુતિ આપીને અગ્નિને ઓલવવાની અભિલાષા કરે છે. અર્થાત્ તેમ કરવાથી કામજીવર ઘટતો નથી, પણ વૃદ્ધિ પામે છે બહારના પણ કહે છે કે, કામો ઉપભોગથી કદાપિ પણ શાન્ત થતા નથી, ધીની આહુતિથી અગ્નિ માફક કામો ઉત્તેજિત થાય છે. કામજીવરના પ્રતિકાર કરનાર કંઈકે હોય તો વૈરાગ્ય-ભાવના, પ્રતિપક્ષ ક્રિયા-સેવન, ધર્મશાસ્ત્ર-શ્રવણ આદિક છે. ૮૧. કામજીવર પ્રશાન્ત કરવાનાં કારણો હોવા છતાં ભવબ્રમણના કારણ સ્વરૂપ મૈથુન-સેવન કરવાથી શો લાભ ? એ જ કહે છે

વરં જ્વલદયઃસ્તમ્મ-પરિરમ્મો વિધીયતે ।

ન પુનર્નરકદ્વાર-રામાજઘનસેવનમ્ ॥ ૮૨ ॥

તપાવેલ દાલચોળ લોહસ્તંભનું આલિંગન કરવું બહુ સારું છે, પરંતુ નરકના દ્વારા સરખા સ્ત્રીના સાથળનું સેવન લાયકર છે. ભાવાર્થ એ છે કે, એક વખત કામજીવનની શાંતિ માટે મૈથુન એ જ ઉપાય હોય, તો પણ નરકનું કારણ હોવાથી તે પ્રશંસવા યોગ્ય નથી. ૮૧-૮૨. વળી સ્ત્રી-સંબંધના કારણભૂત સંભોગ કે તેનું સ્મરણ કરવામાં આવે, તો પણ સમગ્ર શુભ-ગૌરવનો વિધાત થાય છે—

સતામપિ હિ વામભૂર્દાના હૃદયે પદમ્ ।

અમિરામં ગુણગ્રામં, નિર્વાસયતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

કટાક્ષ કરનાર એવી સ્ત્રીઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી સજ્જન પુરુષોના શુભ-સમુદાયને દેશવટો ભોગવવો પડે છે, એ સંદેહ વગરની વાત સમજવી. આ કહેવાનો આશય એ છે કે, જેમ કોઈ ખરાબ રાજ્યાધિકારી કોઈ દેશમાં રક્ષણ કરવા નિમેલ હોય પરંતુ તે રક્ષણ કરવાને બદલે લોભપુદ્ધિથી કે અજ્ઞાનતાથી ગામો ઉલ્લંઘ કરી નાખે છે. એવી રીતે હૃદયમાં સ્થાન પામેલી કામિની પણ પાલન કરવા યોગ્ય શુભ-સમુદાયનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરે છે. અથવા સત્યપુરુષોના શુભ-સમુદાય ઉપર કે તેમના હૃદય પર પગ મૂકીને વામનયના સ્ત્રી શુભોને ફેર કરાવે છે. ૮૩. હૃદયમાં સ્થાપન કરેલી સ્ત્રી ઘણા દોષવાળી હોવાથી શુભહાનિના કારણભૂત છે, તો પછી તેની સાથે રમણ કેમ કરાય ? તે કહે છે—

વજ્રકત્વં નૃશંસત્વં, ચન્દ્રલત્વં કુશીલતા ।

इति नैसर्गिका दोषा, यासां तासु रमेत कः ? ॥ ૮૪ ॥

છેતરવાનો સ્વભાવ, ફેરતા, ચંચળતા, કુશીલતા, ખરાબ સ્વભાવ, યોનિસંયમનો અભાવ આ વિગેરે તેનામાં સ્વભાવિક દોષો છે, પણ સકારણ નથી. તેવી હલકી સ્ત્રીઓમાં કોણ ડાહ્યો રાજપુદ્ધિ કરી રમણ કરે ? ૮૪. માત્ર આટલા જ દોષો સમાપ્ત થતા નથી, પરંતુ માપ વગરના દોષો કહે છે—

પ્રાપ્તું પારમપારસ્ય, પારાવારસ્ય પાર્યતે ।

સ્ત્રીणां प्रकृतिवक्राणां, दुश्चरित्रस्यै नो पुनः ॥ ૮૫ ॥

જેનો કિનારો દેખાતો નથી, એવા સમુદ્રનો પાર પામવો સહેલો છે, પરંતુ સ્વભાવથી જ કુટિલ ચરિત્રવાળી સ્ત્રીઓના ખરાબ વર્તનનો પાર પામવો અશક્ય છે ૮૫. દુશ્ચરિત્ર કહે છે—

નિતમ્બિન્યઃ પતિં પુત્રં, પિતરં ભ્રાતરં ક્ષણાત્ ।

आरोपयन्त्यकार्येऽपि, दुर्वृत्ताः प्राणसंशये ॥ ૮૬ ॥

નિતમ્બિની કહેવાથી યૌવનનો ઉન્માદ જણાવવા માટે, દુશ્ચરિત્રવાળી, નાના કાર્યના કે અકાર્યના પ્રસંગમાં પણ પતિને, પુત્રને, પિતાને, ભાઈને કે માતાને ક્ષણવારમાં સૂર્યકાંતાએ જેમ પ્રદેશી રાબને તેમ પ્રાણના સંદેહવાળા અકાર્યમાં આરોપણ કરે છે. કહ્યું છે કે. ધન્વિત્રયના દોષે નચાવેલી સારી પણ સૂર્યકાંતા રાણીએ જેમ પ્રદેશી રાબને મારી નાખ્યો, તેમ

પતિવધતું' પાપ કરનાર થાય છે. સુલનીએ જેમ પ્રહારત્ત પુત્રને—પોતાની બુદ્ધિથી કંપેલા પદાર્થો પૂર્ણ ન થવાથી, સુલની માતાએ પ્રહારત્ત પુત્રને જેમ સંકટમાં નાખ્યો, જીવજીવિએ જેમ જરાસંધને, પત્ની પદ્માવતીના કારણે કોણિકે કાવાદિક ભાર્યો એનો અકાર્યમાં ભેડી મૃત્યુ પમાડ્યા. ૮૬. માટે જ—

મવસ્ય ધીજં નરક-દ્વારમાર્ગસ્ય દીપિકા ।

ગુર્વાં કન્દઃ કલેર્મલં, દુઃસ્વાનાં સ્વનિરજ્જના ॥ ૮૭ ॥

આ અંગના સંસાર-અંકુરનું બીજ-સંસાર વધારવાનું કારણ સ્ત્રી છે, નરકનું પ્રવેશદ્વાર, તેનો માર્ગ ખતાવનાર દીપિકા સરખો, ચોક-વદલીનો કંદ, કલક-વૃક્ષનું મૂલ, ચારીચિક, માનસિક દુઃખોની ખાણ છે. આ પ્રમાણે ચતિધર્માનુરાગી ગૃહસ્થ માટે આમાન્યથી મૈથુન અને સ્ત્રીઓના દોષો કહ્યા. ૮૭. હવે સ્વદ્વારા-સંતોષી ગૃહસ્થોને ઉદ્દેશીને સાધારણસ્ત્રીના દોષો પાંચ શ્લોકોથી કહેવાય છે.—

મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્, ક્રિયાયામન્યદેવ હિ ।

યાસાં સાધારણસ્ત્રીणां, તાઃ કથં મુગ્ધહેતવઃ ? ॥ ૮૮ ॥

મનમાં બીજું, વચનમાં ત્રીજું, ક્રિયામાં ચોથું હોય, અર્થાત્ જેનાં મન, વચન અને ક્રિયા જુદાં જુદાં પ્રવર્તતાં હોય એવી વેશ્યા સ્ત્રીઓ વિશ્વામના કારણભૂત કે મુખ માટે થાય નહિ. સંકેત બીજાને આપે, માગણી બીજા પાસે કરે, સ્તુતિ બીજાની કરે, ચિત્તમાં બીજો હોય, પડખે વળી કોઈ અન્ય હોય; ગણિકાઓનું ચરિત્ર ખરેખર આશ્ચર્ય કરનાર છે. ૮૮. તેમજ—

માંસમિશ્રં સુરામિશ્રમ્, અનેકવિદ્ચુસ્મિતમ્ ।

કો વેદ્યાવદનં ચુમ્બેદ્, ડચ્છિષ્ટમિવ ભોજનમ્ ? ॥ ૮૯ ॥

જલ્દયર, સ્થલ્દયર, ખેચર જીવોના માંસ-મિશ્રિત, દુર્ગંધવાળું, વેશ્યાઓ માંસ ખાનાર હોવાથી, કાષ્ઠ પિષ્ટાદિકની બનાવેલી મદિરાથી મિશ્રિત, તેઓ મંદિરા-પાન કરનારી હોવાથી, અનેક પ્રકારની ભતિવાળા વિટ-બર પુરુષોથી સુખિત થયેલી, ઘણે ભાગે વિદોમાં આસક્તિવાળી અનેલી હોવાથી, માંસ-મંદિરાથી મિશ્રિત ઉચ્છિષ્ટ-એકા ભોજન સરખી વેશ્યાના મુખને કોણ સુખન કરે ? ૮૯. તેમ જ—

અપિ પ્રદત્તસર્વસ્વાત્, કામુકાત્ ક્ષીણસંપદઃ ।

વાસોડપ્યાચ્છેત્તુમિચ્છન્તિ, ગચ્છન્તઃ પળ્યયોપિતઃ ॥ ૯૦ ॥

ધનિકપણની અવસ્થામાં સર્વસ્વ સનર્પણ કર્યું હોય, પરંતુ પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી સંપત્તિઓ ચાલી જાય અને પહેલેલ વસ્ત્ર માત્ર બાકી રહેલું હોય તો બળાહારે ને પણ ઝૂંટવી લેવાની ઇચ્છાવાળી વેશ્યા હોય છે. આમ કહીને તે કેવી કૃતમ્મ છે ? તે જણાવ્યું કહેલું છે કે, પોતાની ધર્મપત્ની કરતાં પણ અધિકપણે સારસંભાળ કરી હોય, એવી વેશ્યા ક્ષીણ સંપત્તિવાળા પુરુષના વસ્ત્ર પર મેળવવાની અસિલાપાથી નજર કરે છે. ૯૦. તથા—

ન દેવાન્ ન ગુરૂન્ નાપિ, સુહૃદો ન ચ બાન્ધવાન્ ।
અસત્સંગરતિનિત્યં, વેદ્યાવદ્યો હિ મન્યતે ॥ ૧૧ ॥

વેશ્યાને આધીન અનેલો પુરુષ દેવને, ગુરુને, મિત્રને કે બંધુઓને માનતો નથી, પણ હંમેશાં ખરાબ સોબતીઓની સોબતમાં આનંદ માને છે. ૯૧. તથા—

કુષ્ઠિનોઽપિ સ્મરસમાન્, પદ્યન્તીં ઘનકાઙ્ક્ષયા ।
તન્વન્તીં કૃત્રિમસ્નેહં, નિઃસ્નેહાં ગણિકાં ત્યજેત્ ॥ ૧૨ ॥

ધન મેળવવાની અભિલાષાથી કૌઠિયાને પણ કામદેવ સમાન માની તેની મોટી પ્રતિપત્તિ-સેવા. વિદ્યાસ કરે છે, કારણ કે સ્નેહ બતાવ્યા વગર તેની પાસેથી ધન-પ્રાપ્તિ થતી નથી. આવા પ્રકારનો કૃત્રિમ સ્નેહ કરનારી સ્નેહ વગરની ગણિકાનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે સ્વહારા-સંતોષી ગૃહસ્થે પદ્યાંગના સ્ત્રીના હોષો બાણી, તેનો ત્યાગ કરવો. ૯૨. હવે પરસ્ત્રી-ગમનના હોષો કહે છે—

નાસક્ત્યા સેવનીયા હિ, સ્વદારા અપ્યુપાસકૈઃ ।
આકરઃ સર્વપાપાનાં, કિં પુનઃ પરયોષિતઃ ? ॥ ૧૩ ॥

સાધુપણું સ્ત્રીકાર કરવાની અભિલાષાવાળા અને દેશવિરતિ ધર્મના પરિણામવાળા શ્રાવકે ગૃહસ્થપણામાં પણ વૈરાગ્યની અધિકતાથી પોતાની સ્ત્રીના વિષયમાં પણ આસક્તિ ન કરવી ભેદિયે, તો પછી પારસી સ્ત્રી તો અત્યંત સેવન કરવા યોગ્ય નથી, માટે શ્રાવકોએ સર્વ પાપોની ખાણ સમાન એવી પરસ્ત્રીઓનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો ભેદિયે. ૯૩. પરસ્ત્રીનું પાપકારિપણું બતાવે છે—

સ્વપતિં યા પરિત્યજ્ય, નિશ્ચપોપતિં મજેત્ ।
તસ્યાં ક્ષણિકચિત્તાયાં, વિશ્રમ્ભઃ કોઽન્યયોષિત ? ॥ ૧૪ ॥

‘ભતાર એ જ દેવતા’ ગણનારી સ્ત્રીઓ હોય છે. કારણ કે તે શ્રુતિનું વચન છે. એટલે જે પોતાના પતિને દેવસ્વરૂપે ન માનતાં તેનો ત્યાગ કરીને નિર્લભ્ય બની બીજા પતિને સેવન કરનારી થાય તેવી ક્ષણિક ચલચિત્તવાળી સ્ત્રીમાં કોણ વિશ્વાસ કરે ? ૯૪. હવે પરસ્ત્રીમાં પ્રસક્ત અનેલાને શિખામણ આપે છે—

મીરોરાકુલચિત્તસ્ય, દુઃસ્થિતસ્ય પરસ્ત્રિયામ્ ।
રતિર્ન ગુજ્યતે કર્તુમ્, ઉપશૂનં પશોરિચ ॥ ૧૫ ॥

પતિ અગર રાબ વગેરેથી ભય પામેલા, ‘આ મને દેખી ગયો છે’ ‘એ માડું પાપ બાણી ગયો છે.’ તેથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળાએ કતલખાના પાસે પશુને જેમ રતિ કરવી યોગ્ય નથી, યોગ, ૨૧

તેમ ઘરખાર, શય્યા, આસન વગરના દુઃખી પુરુષે પણ પરસ્ત્રીમાં રતિ કરવી યોગ્ય નથી. ૯૫. તે કારણથી—

પ્રાણસંદેહજનનં, પરમં વૈરકારણમ્

લોકદ્વયવિમુક્તં ચ, પરસ્ત્રીગમનં ત્યજેત્ ॥ ૯૬ ॥

ઘણે ભાગે બીજાઓ પાસેથી સ્ત્રીમાં પ્રસક્ત બનેલા પુરુષનો નાશ કરે છે, એટલે પ્રાણનો સંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર, મોટા વેસ્તુ કારણ, કહેલું છે કે, જેનાં મૂલ ઊંડાં ગયાં છે એવા વૈરવૃક્ષનું મોટું કારણ સ્ત્રીઓ છે. આ લોક-વિરુદ્ધ અને પરલોક-વિરુદ્ધ, એવું પરસ્ત્રીગમન તજવું. ૯૬. બંને લોક-વિરુદ્ધ વિશેષણને ક્ષપ્ત સમજાવે છે—

સર્વસ્વહરણં ધનં, શરીરાવયવચ્છિદામ્ ।

મૃતશ્ચ નરકં ઘોરં, લભતે પારદારિકઃ ॥ ૯૭ ॥

પરહાર-ગમન કરનાર સર્વ ધનનું હરણ, દોરડા આદિકથી ધન, શરીરના અવયવો કે પુરુષચિહ્નનો છેદ, વગેરે આ લોકના અને મરીને પરલવમાં ચોર નરકમાં મહાદુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૭. સુક્તિ-પૂર્વક પરસ્ત્રીગમનનો નિષેધ કરે છે—

સ્વદારરક્ષણે યત્નં, વિદ્ધાનો નિરન્નરમ્ ।

જાનન્નપિ જનો દુઃખં, પરદારાન્ કથં વ્રજેત્ ? ॥ ૯૮ ॥

પોતાની પત્નીમાં બીજા આસક્તિ કરે, તો તેના માટે જેમ પોતાને દુઃખ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા માટે ભિત્તિ, વડી, કોટ, પહેરેગીર આદિકથી રાત-દિવસ રક્ષણનો પરિકલેશ કરે છે અને તેનું દુઃખ પોતે સમજે છે, એમ આત્માનુભવથી પરના દુઃખને દેખતો સુર પરહાર-ગમન કેમ કરે ? ૯૮. પરસ્ત્રી-ગમન કરવાની વાત તો ફર રહે, પરંતુ તેની ઈચ્છા પણ મહાઅનર્થ કરનાર થાય છે, તે કહે છે—

વિક્રમાકાન્તવિશ્વોઽપિ, પરસ્ત્રીપુ રિરંસયા ।

કૃત્વા કુલક્ષયં પ્રાપ્, નરકં દશકન્ધરઃ ॥ ૯૯ ॥

પોતાના પરાક્રમથી વિશ્વને ધ્રુબવનાર રાવણ પણ પાસેથી સ્ત્રી સાથે રમવાની ઈચ્છાથી કુલનો ક્ષય કરી નરકે ગયો. આટલા પરાક્રમવાળાએ પણ અનર્થ મેળવ્યો, તો પછી બીજા માટે શું કહેવું ? ૯૯. આ વાત સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે સમજવી—

રાવણની કથા

રાક્ષસ નામના ક્ષીપમાં પૃથ્વીમાં મુગટમણિ સમાન ત્રિકૂટપર્વતના શિખર ઉપર સુવર્ણમય લંકા નામની વિશાળ નગરી હતી. તે નગરીમાં પુલસ્ત્ય કુલમાં કૌસ્તુભમણિ સમાન મહાપરાક્રમી વિશ્વને રાડ પડાવનાર રાવણ નામનો વિદ્યાધર રાજા થયો. તેને અતિશય બળવાળા બાળે બીજા બે બાહુસ્તલ હોય તેવા કુલકર્ણ અને બિલીપણ નામના બે ભાઈઓ

હતા. કોઈક દિવસે તેણે કુલદેવતા જેવી પોતાના પૂર્વજોએ મેળવેલી નવરત્નોની માળા મહેલમાં ભેળ. ખાર સૂર્યો સંભળાય છે, તેમાં આ નવ સૂર્યો જ કેમ ફેખાય છે ? એમ તેણે ત્યાં વૃદ્ધોને પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે, આગળ તારાં પૂર્વજોએ વરદાનમાં મેળવેલ મહાસારભૂત મહાકિંમતી રત્નમાળા છે. આ માળા જે કંઈમાં નાખશે, તે અર્ધભરતેશ્વર થશે, આ પ્રમાણેના કુલપરંપરાનો સ્વાજ ચાલ્યો આવે છે, તે અનુસાર તારા પૂર્વજે પણ તેની પૂજા કરે છે. ત્યાર પછી તેણે ગળામાં પહેરી એટલે તેનાં નવ રત્નોમાં તેના સુખની છાયા સંકેતી, ત્યારથી તેની દશસુખવાળો રાવણ એવી પ્રસિદ્ધિ થઈ. ત્યાર પછી લોકોએ જય જય એવા શબ્દોથી અભિનંદન કર્યું, ત્યારે જગતના વિજય માટે સાક્ષાત્ ઉત્સાહ હોય તેમ તે શોભવા લાગ્યો. તેની પાસે અસાધ્ય સાધનો વડે પ્રૌઢ સેનાઓ સરખી પ્રજ્ઞાપિત વગેરે અનવધ વિદ્યાઓ હંમેશાં સાથે રહેતી હતી. તેથી દુઃસાધ્ય એવો અર્ધભરત એક ગામ જિતવા માફક સહેલાઈથી તેણે જિતી લીધો. છતાં પણ બાહુબળની ખણ અપૂર્ણ રહી. આ બાજુ આગલા જન્મમાં ઈન્દ્રપણુની સ્થિતિનો અનુભવ કરનાર અનેક વિદ્યાવાળો ઈન્દ્ર નામનો વિદ્યાધર રાજા વૈતાલ્ય પર્વત પર હતો. વિશ્વમાં ઐશ્વર્યબલની અધિક્રતાથી અને આગલા ઈન્દ્રપણુના અભ્યાસથી પોતે પોતાને જ ઈન્દ્ર માનવા લાગ્યો કે બીજા કોઈ ઈન્દ્ર નથી. તેણે પોતાની સુખ્ય પટ્ટરાણીનું નામ શચી, અશ્વતુ નામ વજ્ર, પટ્ટહાથીનું નામ ઐરાવણ, અશ્વતુ નામ ઉચ્ચૈશ્રવા, સારથિનું નામ માતલિ, અને ચાર મહાસુભટોનાં સોમ, યમ, પાશધર (વરુણ) અને કુબેર એ પ્રમાણે નામે શખ્યાં. બાહુબલમાં મહોન્મત્ત બનેલો તે પોતાને ઈન્દ્ર માનતો અને બીજાને તણખલા સરખા ગણતો ભયંકર યુદ્ધ કરનાર રાવણને પણ તે ગણકારતો નહિ. એટલે તેના પર કોપ પામેલો ચમરાજ સરખા બલવાળો રાવણ શ્રાવણના મેઘ સરખી ગર્જના કરતાં લડવા ચાલ્યો. વિદ્યાના પ્રભાવથી જળ, આકાશ અને પૃથ્વી પર સરખા વાહનવાળા વિદ્યાધરો અને સૈન્ય સહિત તેણે સસુદ્રનું લંઘન કર્યું, કલ્પાંતકાળના મહાવાયરાની જેમ સૈન્યરૂપી વટોળિયાથી જોડેલી રણત્રિણિ વડે આકાશને ઢાંકી દેતો તે એકદમ વૈતાલ્યે પહોંચ્યો. રાવણને આવતો બાણીને ઈન્દ્ર પણ એકદમ સામે આવ્યો. કારણ કે, ‘પુરુષોને મૈત્રી અને વૈર બંનેમાં સન્નુપ આવવું એ પ્રથમ કાર્ય છે.’ મહાપરાક્રમી રાવણે દૂરથી જ એક દૂત મોકલી ઈન્દ્રને મધુર શબ્દોથી કહેવરાવ્યું કે ‘આહ’ જે કેટલાક વિદ્યા અને ભુબળળથી ગવિત રાજાઓ છે, તેમણે ભેટણા આપવા પૂર્વક દશકંધર રાવણ રાજની પૂજા કરી છે. રાવણની વિસ્મૃતિથી અને તમારી સરળતાથી અત્યાર સુધીનો સમય પસાર થઈ ગયો. હવે તમારે સેવા કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. માટે તેમના પ્રત્યે ભક્તિ નહિંતર શક્તિ બતાવો. ભક્તિ અને શક્તિ બેમાંથી એક પણ નહિં બતાવો, તો તમે વિનાશ પામશો.’ ઈન્દ્રરાજાએ એમ કહ્યું કે, ‘ખિચારા રાંકડા રાજાઓએ તેની પૂજા કરી, એટલે રાવણ મહોન્મત્ત બની મારી પાસેથી પણ પૂજની અસિલાષા કરે છે ! અત્યાર સુધી તો રાવણનો કાલ જેમ તેમ સુખમાં ગયો, પણ હવે તો કાલરૂપ તેનો સમય પાકી ગયો છે. માટે તું તારા સ્વામી પાસે જઈને કહે કે, તે મારા પ્રત્યે ભક્તિ કે શક્તિ બતાવે. જો તે ભક્તિ કે શક્તિ વગરનો હશે તો આ પ્રમાણે વિનાશ પામશે.’ હોતે આવીને રાવણને જ્યારે સમાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે ક્રોધથી ભયંકર બનેલો રાવણ પ્રલયકાળના બળભળેલા સસુદ્ર સરખા અનંત સૈન્યરૂપી કલ્પોલો સાથે લડવા ચાલ્યો. સંવત

પુષ્કરાવર્ત મેઘ સરખા શંભોના વરસાદ કરતા બંને લશ્કરોનું માંહોમાંહે અથડામણવાળું યુદ્ધ થયું. રાવણપુત્રે રાવણને નમન કરીને યુદ્ધ કરવા માટે ઇન્દ્રને યોદ્ધાઓ. વીર પુરુષો યુદ્ધક્રીડામાં કોઈને અગ્રપદ આપતા નથી. ત્યારપછી બંને એકાકી વિજય મેળવવાની અભિલાષાવાળા ઇન્દ્ર અને રાવણપુત્ર રૈભ્યોને દૂર કરીને દુધર્ધર બની ઢંઢયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મહોન્મત બે હાથી ઢંઢયુદ્ધ કરતા હોય તેવા આ બંને માંહોમાંહે યુદ્ધનો પાર પામવા માટે શંભોના પ્રહાર કરવા પૂર્વક લડતા હતા. એકબીજા વેગથી પરાવર્તન પામી જતા હોવાથી રાવણપુત્ર ઉપર છે કે નીચે ? કે ઇન્દ્ર ઉપર છે કે નીચે છે ? તે ભણી શકાતું ન હતું. વિજયશ્રી ક્ષણવાર ઇન્દ્રને વિષે, ક્ષણવાર મેઘનાદ વિષે એમ આવળ કરતાં બહાદુર એવા બંનેથી ભય પામી હોય તેમ બધા-આવા લાગી. ત્યાર પછી ગર્વથી સર્વસામર્થ્ય વડે મેઘનાદે ઉપદ્રવ કર્યો. એટલે તે ઇન્દ્ર મશક જેવો નિર્બલ બની ગયો. તરત જ રાવણપુત્ર મેઘનાદે તેને નીચે પાડ્યો અને બાંધ્યો. ‘જયની ઇચ્છાવાળાઓને જયમાં પ્રથમ હેતુ ઉતાવળથી કાર્ય કરવાપણું હોય છે.’ સિંહનાદથી આક્રાશને પણ ગભવતા મેઘનાદે મૂર્તિમાન જય માફક તેને અર્પણ કર્યો, રાવણે તેને પ્રબલ રક્ષણવાળા કેદખાનામાં નાખ્યો. બળવાન બંને કાર્ય કરનારા હોય છે. હણે પણ ખરા અને રક્ષણ પણ કરે. હંડધર, સોમ, પાશવાન (વરુણ) અને કુબેર એ ચારે સુલટોએ ઇન્દ્રને પકડવાથી ક્રોધવાળા થઈ રાવણને ઘેરી દીધા. જિત પામેલો રાવણ પણ ચારે સુલટોની સાથે ચારગુણા ઉત્સાહથી લડ્યો અને હંડવાળાનો હંડ લાંગરી નાખ્યો, ગદાવાળાની ગદા ચૂરી નાખી, વરુણને પાશ તોડી નાખ્યો, સોમનું ધનુષ છેદી નાખ્યું. જેમ મોટો હાથી નાના હાથીઓને, તેમ પ્રહારથી તેમને નીચે પટકાવ્યા અને વૈરીનો વિનાશ કરનારા રાવણે પકડી તે ચારેને બાંધ્યા. સાત અંગવાળા રાજ્ય સહિત તે ઇન્દ્રને સાથે રાખી પાતાલલોકા જિતવા માટે રાવણ ચાલ્યો. ત્યાર પછી ત્યાં ચંદ્રોદર રાજાને હણીને તેનું રાજ્ય અને પોતાની બેન ત્રણ મસ્તકવાળા બર કૂચમાં મોટા ખરને આપ્યાં. ચંદ્રોદરનું સમગ્ર રાજ્ય કઠોર બળવાળા બરે ગ્રહણ કર્યું, પરંતુ એક ગર્ભવતી રાણી નાસીને ગમે ત્યાં ચાલી ગઈ. તે પછી લંકાપતિ રાવણ પાતાલલોકાથી લંકા ગયો અને દેવતાઓને પણ કાંટા સમાન તેણે પોતાનું રાજ્ય નિષ્કંટક બનાવ્યું. કોઈક સમયે રાવણે પુષ્કર વિમાનમાં બેસીને ક્રીડાથી આમતેમ ફરતાં મરુતરાજાએ પ્રાર્થિતા મહાયજ્ઞને દેખ્યો. ત્યાર પછી તે ચક્ષુ બેવાની ઇચ્છાથી રાવણ વિમાનથી નીચે ઉતરીને તે સ્થળે ગયો, એટલે તે રાજાએ સિંહાસન પર બેસાડવા ઇત્યાદિકથી સત્કાર કર્યો. પછી રાવણરાજાએ મરુત રાજાને કહ્યું કે, ‘અરે ! નરકે લઈ જનાર આ યજ્ઞ કેમ કરે છે ?’ ત્રણે જગતનું હિત કરનારા સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ અહિંસાથી ધર્મ કહ્યો છે, તો પછી પશુઓની હિંસાવાળા યજ્ઞથી ધર્મ કેવી રીતે થાય ? માટે બંને લોક બગાડનાર શત્રુ સરખો યજ્ઞ તું ન કરીશ, અને બે કદાચ કરીશ તો આ લોકમાં મારા કેદખાનામાં અને પરલોકમાં નરકમાં તારો વાસ થશે. મરુતરાજાએ તરત જ યજ્ઞ બંધ કર્યો. કારણ કે વિશ્વને ભયંકર એવી રાવણની આજ્ઞા માનવી જ પડે. મરુત રાજાના યજ્ઞને બંધ કરાવી પવન સરખા વેગવાળો તે સુમેડુ અને અષ્ટાપદાદિક તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયો. ત્યાં શાશ્વતા-અશાશ્વતા ગૈત્યોમાં યાત્રા કરીને ફરી પાછો રાવણ પોતાના સ્થાને આવ્યો.

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ

આ બાળુ અયોધ્યા નગરીમાં અસીમ સંપત્તિના સ્થાન સ્વરૂપ મહારથી દશરથ નામનો

રાજ હતો. મૂર્તિમાન ચાર દિશાલક્ષ્મી હોય, તેવી તેને કૌશલ્યા, કૈકેયી, સુમિત્રા અને સુપ્રભા નામની ચાર પ્રિયાઓ હતી. કૌશલ્યા રાણીએ રામને, કૈકેયીએ ભરતને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણને અને સુપ્રભાએ શત્રુઘ્ન નામના પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ઇન્દ્રના ઐરાવણ હાથીના દાંત માફક રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન શોભતા હતા. જનકની પુત્રી અને લામડેલની બેન સીતા સાથે ધનુષખાણ આરોપણ કરી રામભદ્રે લગ્ન કર્યો. એક દિવસે દશરથ રાજાએ ચારે રાણીઓને મંગલસ્વરૂપ બિનેદ્ર-બિંબનું અભિષેકજળ મોકલાવ્યું. પોતાને તે જળ મોકું મળવાથી રીસાએલી સુમિત્રારાણીને મનાવવા માટે રાજા પોતે ગયો. ત્યાં આગળ ઘટના લોલક સરખા હાલતા દાંતવાળા, ચલાચમાન સુખવાળા, આખા શરીર પર શ્વેત કેશવાળા, પાંપણમાં બીડાએલી આંખવાળા, હાલેપગલે ચાલતા સ્ખલના પામતા, મરણની ચાચના કરતા, એક ઘરડા-અંતઃપુર સેવકને રાજાએ દેખ્યો. તેને બેઠે રાજાએ વિચાર કર્યો કે, જ્યાં સુધીમાં આપણે આવી દશા ન પામીએ, ત્યાં સુધીમાં ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરીએ. તત્ત્વ અહણની ઇચ્છાવાળા તેણે પોતાના રાજ્ય પર સ્થાપન કરવા માટે રામ અને લક્ષ્મણ પુત્રોને બોલાવ્યા. ભરતની માતા કૈકેયીએ ધીમી વાણીથી આગળ આપેલા બે વરદાનની સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દશરથ પાસે માગણી કરી. તે સમયે એક વરદાનથી સ્થિર પ્રતિજ્ઞાવાળા દશરથ રાજાએ ભરતને રાજ્ય અર્પણ કર્યું અને બીજા વરદાનથી સીતા સાથે રામે અને લક્ષ્મણે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ લોગવવાની માગણી કરી અને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામે તત્કાલ ઈન્કારણ્યમાં પંચવટીના આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં આગળ કોઈ બે ચારણ્યુનિઓ આવ્યા હતા, તેમને રામ-લક્ષ્મણે નમસ્કાર કર્યો અને શ્રદ્ધાળુ સીતાએ અતિથિભૂત બંને મુનિઓને શુદ્ધિક્ષાથી પ્રતિલાભ્યા. એટલે તે વખતે દેવોએ સુગંધી જળવૃષ્ટિ કરી એટલે તેની સુગંધથી ત્યાં જટાયુ નામનો ગીધરાજ આવ્યો. તે બંને મુનિઓએ ત્યાં ધર્મદેશના આપી તેનાથી તે પક્ષી પ્રતિજ્ઞાધ પામ્યો, જાતિ-સ્મરણ થયું અને જનકી પાસે હંમેશાં રહેતો. રામ ત્યાં રહેલા હતા. દ્વાદશિક માટે લક્ષ્મણ બહાર વનમાં ગયાં હતા, ત્યાં આગળ લક્ષ્મણે કુતૂહલથી એક ખડગ દેખ્યું અને ગ્રહણ કર્યું. તેની તીક્ષ્ણતાની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાથી તે જ ક્ષણે લક્ષ્મણે નળકમાં રહેલ વાંસજળીમાં પ્રહાર કર્યો એટલે તે વંશજળીમાં અંદર રહેલા કોઈક પુરુષનું એક મસ્તક-કમળ કમલનાલ માફક હેઠાઈને આગળ પડેલું બેયું. ‘યુદ્ધ ન કરતા શસ્ત્ર વગરના કોઈ પુરુષને મેં મારી નાખ્યો ! આલું કાર્ય કરવાથી મારા આત્માને ધિક્કાર થાઓ.’ એમ પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યો. રામભદ્ર પાસે જઈને બનેલી સર્વ હંકીકત જણાવી અને તરવાર પછી બતાવી એટલે રામે કહ્યું, ‘આ સૂર્યહાસ નામની તરવાર છે, એના સાધકને તે હણી નાખ્યો છે; નક્કી આનો ઉત્તરસાધક કોઈ હોવો બેઠે છે’ એવી હું સંભાવના કરું છું. આ સમયે રાવણની ચંદ્રણના નામની બેન અને ખરની ભાણી ત્યાં આવી અને હણાએલા પુત્રને દેખ્યો. હે વત્સ શમ્યુક ! તું ક્યાં છે ? એમ રુદ્ધન કરતી તેણે લક્ષ્મણના પગલાની મનોહર પંક્તિ બેઠે. જેની આ પગલાની શ્રેણિ છે, તેણે જ મારા પુત્રને હણ્યો છે, એટલે ચંદ્રણના પગલાના જ માર્ગે આગળ ગઈ. જેટલામાં થોડેક ગઈ, તેટલામાં તેણીએ વૃક્ષ નીચે નેત્રને મનોહર લાગે તેવા સીતા અને લક્ષ્મણની આગળ બેઠેલા રામને બેઠા. રામને દેખીને તત્કાલ તેની સાથે રમણ કરવા વિવશ બની ગઈ. ‘કામિનીઓને શોકની અધિકતામાં પણ કામને અભિલાષ

કોઈ અજબ હોય છે !' પોતાનું રૂપ મનોહર બનાવીને તેણે રામને પ્રાર્થના કરી કે, મારી સાથે રમણકોડા કરો ત્યારે હસતાં રામે કહ્યું કે, હું તો ભાર્યોવાળો છું, માટે લક્ષ્મણની સેવા કર. તેને પ્રાર્થના કરતાં તેણે પણ ઉત્તર આપ્યો કે, તું આર્થની નારી છે, તો આવી વાતથી સંતુષ્ટ. પ્રાર્થનાભંગ અને પુત્રવધથી અધિક રોષ પામેલી તેણીએ પોતાના પતિ ખર વગેરેને જઈને કહ્યું કે, લક્ષ્મણે મારા પુત્રને મૃત્યુ પમાડ્યો. એટલે પર્વતને જેમ હાથીઓ તેવી રીતે ચોદ હજાર વિદ્યાધરોની સાથે તે રામને ઉપદ્રવ કરવા આવ્યો.

ત્યારે લક્ષ્મણે રામને વિનંતિ કરી કે, મારી હાજરીમાં આપ બોલો આવની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખો, તે આર્થ માટે યોગ્ય છે ? જેમ કહીને તેમની સાથે પોતે લડવા જવાની માગણી કરી હે વત્સ ! ભલે તું જય માટે જા, પરંતુ જો તને કંઈ સંકેત જણાય, તો મને જોલાવવા સિંહનાદ કરજે.' એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને શિખામણ આપી. રામની આજ્ઞા સ્વીકારીને ધનુષ સાથે લક્ષ્મણ તાક્ષ્ય નામનો મોટો ગરુડ જેમ નાના સર્પોને તેમ તેમને હણવા માંડયા. યુદ્ધ આગળ વધવા લાગ્યું; ત્યારે પોતાના પતિના સૈનિકોની વૃદ્ધિ માટે રાવણની બહેને ઉતાવળથી જઈને રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ઇંડકારણ્યમાં પોતાની બાતની અજ્ઞાનતાવાળા રામ-લક્ષ્મણ નામના બે મનુષ્યો આવ્યા છે. તેમણે તમારા લાણેજને ચમત્કાર પહોંચાડ્યો છે. આ વાત સાંભળી તારા બનેલી નાનાભાઈ અને સૈન્ય સાથે લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા છે અને અત્યારે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. નાના ભાઈના પરાક્રમથી અને પોતાની શક્તિથી ગર્વવાળો રામ સીતાની સાથે વિલાસ કરતો પાછળ રહેલો છે. સ્ત્રીઓમાં રૂપ લાવણ્યની શોભાવડે સીમા સરખી સીતા નથી હોતી, નથી નાગકુમારી, કે નથી માતુષી, પરંતુ કોઈક બીજી જ છે. ત્રણ લોકમાં તેના સરખું રૂપ કયાંય નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દેવોની અને અસુરોની દેવાંગનાઓના રૂપથી પણ અતિચડીચાતા તેના રૂપનું વાર્ણીથી પણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે. હે રાજા ! સમુદ્ર-પર્વત આ ભૂતલમાં જેટલાં રત્નો છે, તે સર્વે હે અંધુ ! તારા માટે અધિકારવાળાં છે. જેની રૂપસંપત્તિ નેત્રને વગર ખીડાયે એકી નજરથી જોયા જ કરીએ તેવી છે, એવા પ્રકારના સ્ત્રીરત્નને જો તું ન ગ્રહણ કરે, તો રાવણ નથી. આ વાત સાંભળી તરત પુષ્પક નામના વિમાનમાં બેસીને દશકંધર રાવણે આજ્ઞા કરી કે, 'હે વિમાનરાજ ! ઉતાવળથી ત્યાં પહોંચાડ, કે જ્યાં જનકી હોય, દશગ્રીવના મનની રૂપદ્રોથી હોય તેમ અત્યંત વેગપૂર્વક જતું વિમાન ત્યાં જનકી પાસે પહોંચ્યું.'

અગ્નિથી જેમ વાદ તેમ તેને જેની રાવણ ઉગ્રતેજવાળા રામથી ભય પામી દૂર ઉભો રહ્યો. અને જેમ વિચાર્યું કે, આ બાબુ પસંદગી રામને જિતવો એ મુશ્કેલ છે અને આ બાબુ સીતાનું હરણ કરવું છે. એક બાબુ વાદ છે, બીજી બાબુ પાણીથી ભરેલી નદી છે. ત્યાર પછી તેણે વિચાર કરીને અવલોકની નામની વિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું એટલે તરત અંબલિપૂર્વક કિંકરી માફક આવીને તે ઉભી રહી. ત્યાર પછી રાવણે તલાલ તેને આજ્ઞા કરી કે, 'સીતાનું' હરણ કરતા મને તું આજે સહાય કર,' વિદ્યાદેવીએ તેને કહ્યું કે, વાસુકીના મસ્તકનો મણિ ગ્રહણ કરવો સહેલો છે, પણ રામ સાથે જેટલી સીતાને દેવો કે અસુરો પણ ગ્રહણ કરી શકે નહિ. માત્ર એક ઉપાય છે કે, જો આ રામ તેના ભાઈના જ સિંહનાદથી લક્ષ્મણ પાસે જાય, કારણ કે બંને વચ્ચે આ સંકેત થયેલો છે.

દ્વિતીય પ્રકાશ

તો પછી તેમ કર, એ પ્રમાણે કહેવાએલી તે વિદાહેનીએ ત્યાંથી કંઈક આગળ જઈને સાક્ષાત્ લક્ષમણ હોય તેમ સિંહનાદ કર્યો. તે સાંભળી સીતાને ત્યાં રાખીને રામ એકદમ દોડ્યા. 'માયાવીની માયા મહાન પુરુષોને પણ મૂઝવનારી થાય છે.' પછી દશગ્રીવ રાવણ નીચે ઉતરી સીતાને પુષ્પક વિનાનમાં આરોપણ કરીને 'તને હંરણ કરનારો હું' રાવણ છું' એમ કહેતો આકાશમાં ઉડ્યો. હવે સીતા વિલાપ કરવા લાગી, હે નાથ ! હે રામ ! હા વત્સ લક્ષમણ ! હા પિતા ! હા મહાબલવાળા લામ'હલાઈ ! અરે ! કાગડો જેમ બલિતુ તેમ આ તમારી સીતાનું હંરણ કરે છે, આ પ્રમાણે જેમ આકાશને રડાવતી હોય તેમ મોટા શબ્દથી સીતા રુદન કરવા લાગી. હે પુત્રી ! તું ભય ન પામ, હે રાક્ષસ ! તું ક્યાં ગાઓ ? રોષથી આમ બોલતો જટાયુ પક્ષી તેની પાછળ દોડ્યો. લામ'હલાઈ કોઈ નાના એક વિદાધર અગ્રણીએ રાવણને તિરસ્કારતાં કહ્યું કે, 'અરે ! ઉભો રહે, ઉભો રહે,' જટાયુ પક્ષી રાવણની છાતીમાં પોતાના તીક્ષ્ણ પગના નહોરથી હલુવા લાગ્યો. ત્યાર પછી 'હે ઘરડા ગીધડા ! હવે તું જીવવાથી ટાપ બન્યો છે કે શું ?' એમ બોલતા રાવણે ચંદ્રકાંસ તરવાર ખેંચી તેને મારી નાખ્યો. તે વિદાધરની વિદાનું પણ રાવણે હંરણ કર્યું. એટલે પાંખ કપાએલા પક્ષી માફક તે પણ ભૂમિ પર પડ્યો. ત્યાર પછી રાવણ લંકામાં ગયો અને સીતાને બગીચામાં રાખી, અને તેને પ્રદોષલન કરાવવા માટે ત્યાં ત્રિવેદા ઢાંસીને મોકલી.

શત્રુને હંરણનાર લક્ષમણ રામને સાથે મળ્યા અને કહ્યું કે, હિ આર્ષ ! સીતાને એકલી મૂંડીને તમે અહિં કેમ આવ્યા છું.' એમ બ્યારે રામે કહ્યું ત્યારે લક્ષમણે કહ્યું કે, બોલાવેલો હું અહિં આવ્યો છું. અને આર્યે સાંભળ્યો તો નક્કી આપણને કોઈકે કહ્યા છે. મેં સિંહનાદ કર્યો જ નથી. અને આર્યે સાંભળ્યો તો નક્કી આપણને કોઈકે કહ્યા છે. સતી એવી આ આર્યાનું હંરણ કરવા માટે અને ઉપાયથી તમને ફર કરવા માટે સિંહનાદ કરવાનું કારણ ઉભું કર્યું. આ વાતમાં લગાર શંકા ન સમજવી. રામ પણ ઠીક ઠીક એમ બોલતા લક્ષમણ સાથે પોતાના સ્થાને ગયા અને સીતાને ન દેખવાથી 'તું ક્યાં છે ?' એમ વિલાપ કરતાં મૂંછી પામી ભૂમિ પર પડ્યા. મૂંછી ઉતરી અને લાન આવ્યું એટલે લક્ષમણે કહ્યું, હવે રહવાનું બંધ કરો, 'આપત્તિઓમાં પુરુષોએ પુરુષાર્થ કરવો એ જ એનો સાચો ઉપાય છે.'

આ સમયે કોઈ એક પુરુષે આવીને તેમને નમસ્કાર કર્યો અને તેમણે પ્રજ્ઞુ એટલે તેણે પોતાનો વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે જણાવ્યો. પાતાલલંકાના સ્વામી ચંદ્રોદર નામના મારા પિતાને હંણીને અંધના સ્થાને જેમ ગધેડાને તેમ તેના સ્થાને ખરને રાબ બનાવ્યો. તે સમયે ગર્ભવતી મારી માતાએ ત્યાંથી નાસીને બીજી જગ્યા પર મને જન્મ આપ્યો. અને માતા છોને કોઈકે મુનિએ કહ્યું કે, બ્યારે જર વજેરેને દશરથપુત્ર રામ હંણ્યો, ત્યારે તે તારા પુત્રને પાતાલલંકાની ગાદીએ બેસાડી રાબ બનાવશે તેમાં સંશય ન રાખવો. તેથી આજે સમય પ્રાપ્ત કરીને આપનો આશ્રય કરું છું. અને આપે મને પિતાના વૈરિનો વધ કરીને ખરીદેલો પોતાનો સેવક બાણવો. ત્યાર પછી મહાબલવાળા રામે તેને પાતાલલંકા આપાવી. સમય બાણનારાઓને સ્વામીઓ આપમેળે ફળીજીત થાય છે. લક્ષમણ સાથે રામ આને ગાદી પર સ્થાપન કર્યા જતા હતા ત્યારે હંરણેલી વિદાવાળા લામ'હલા સેવકને ભૂમિ પર પડેલો બોલ્યો. રામને તેણે નમસ્કાર

કરી પોતાનો, જટાયુ, સીતા અને રાવણનો વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો. હવે લક્ષ્મણને સાથે રાખી રામ પાતાલલોકમાં ગયા અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વિરાધને પિતાના રાજ્યની ગાદીએ સ્થાપન કર્યો.

આ બાજુ સાહસગતિ નામનો વિદ્યાધર અગ્રેસર આકાશમાં જમણ કરતા કરતા કિષ્કિંધિ નગરીની નજીકમાં આવ્યો. તે વખતે કિષ્કિંધિ નગરીનો સુગ્રીવ નામનો રાજા પોતાના પરિવાર સાથે બહાર કીડા કરવા નીકળ્યો. કારણ કે રાજ્યો આવી સ્થિતિવાળા હોય છે. તે વખતે સાહસગતિએ અંત પુરમાં રહેલી સુગ્રીવની સુંદર નેત્રવાળી તારા નામની રાણીને જેખી. તે રાણીના લાવણ્ય-નીકમાં કીડા કરવાની ઇચ્છાવાળા તેને ગરમીથી પીડા પામેલા હાથી માફક બીજા સ્થાને જવાની ઇચ્છા ન થઈ. એટલે ક્ષણવારમાં આગળ ગમન કરવાનો નિષેધ કરીને બાણે સાક્ષાત્ કામદેવની આજ્ઞાને માન્ય કરતો હોય તેમ તે ત્યાં જ રોકાયો. મનોહર એવી રમણી સાથે મારે કેવી રીતે રમણ કરવું ? એવી ઇચ્છામાં વ્યાકુલ બનેલો તે ક્ષણવાર ચિંતવવા લાગ્યો. ત્યાર પછી એકદમ સ્પ્રેશ ધારણ કરનાર નટ માફક વેશ અને રૂપ બદલવામાં કુશલ એવા તે સાહસગતિએ સુગ્રીવનું રૂપ ધારણ કર્યું. હવે લંપટી કૃત્રિમ સુગ્રીવને સાચો સુગ્રીવ માનનારા અંગરક્ષકોએ સુગ્રીવના ભવનમાં જતો રોક્યો નહિ. અને અંત:પુરના દ્વાર પાસે જવા માટે તે એવો ઉત્સુક બન્યો તેટલામાં સાચો સુગ્રીવ ફરીને પોતાના ભવન પાસે આવ્યો. પહેરેગીરીએ સુગ્રીવને અંદર પ્રવેશ કરવા ન દીધો અને કહ્યું કે, ‘રાજાએ તો આગળ પ્રવેશ કર્યો છે. તું તો કેમકે બીજો છે.’ ત્યાર પછી પહેરેગીરીએ સાચા સુગ્રીવને ભવનમાં પ્રવેશ કરતાં રખેલના કરી, ત્યારે મથન કરતા સમુદ્ર સરખું અતુલ કોલાહલવાળું યુદ્ધ બચ્ચું. બીજા સુગ્રીવને જેખીને શંકાથી વાલિપુત્ર અંત:પુરના ઉપદ્રવનું રક્ષણ કરવા તેના દ્વાર પાસે ઉતાવળથી પહોંચી ગયો.

નદીના પૂરને જેમ માર્ગનો પર્વત અટકાવે, તેમ વાલિપુત્રે યોદ્ધા સુગ્રીવને અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવ્યો. જગતના સારભૂત એવા ચૌદ રત્નો સરખા ચૌદ અક્ષૌહિણી સેનાઓના સૈનિકો એકઠા મળ્યા. બંનેના સૈનિકો તેઓના ભેદને ન સમજી શકતા હોવાથી અર્ધો સાચા સુગ્રીવ તરફ અને અર્ધો બનાવટી સુગ્રીવ તરફ વહેંચાઈ ગયા. બંનેના સૈન્યોતું યુદ્ધ પ્રવૃત્તું, ત્યારે લાલાંઓ અથડાતાં હતાં, ત્યારે આકાશ ઉલ્કાપાતવાળું બન્યું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. અશ્વરવારો અશ્વરવારો સાથે, હાથી પર બેસનારાઓ, તેની સાથે, પાંચદળો પાંચદળ સૈનિકો સાથે, રથવાળા રથિકો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પ્રૌઢ પ્રિય-સમાગમથી જેમ મુગ્ધા રમણી તેવી રીતે ચતુરંગ સેના-સમૂહના મર્દનથી પૃથ્વી કંપવા લાગી. ‘અરે ! પારકા ઘરમાં પ્રવેશ કરનાર કૂતરા ! તું મારી સાથે લડવા આવ’ તેમ સત્ય સુગ્રીવે બરસુગ્રીવને લડવા બોલાવ્યો. ત્યાર પછી અસત્ય સુગ્રીવ તિરસ્કૃત થયેલ મહોન્મત્ત હાથી માફક બેરથી ગર્જના કરતો યુદ્ધ સન્મુખ બન્યો. ક્રોધથી લાલ લોચનવાળા તે બંને મહાયોદ્ધાઓ બાણે ચમરાબના બે સગા ભાઈઓ હોય, તેમ જગતને ત્રાસ પમાડતા હતા. તે બંને યુદ્ધ-નિષ્ણતો માંહોમાંહે તીક્ષ્ણ શાસ્ત્રોથી ઘાસ છેદવા જેમ તીક્ષ્ણ શાસ્ત્રોને છેદતા હતા. બે પાડાના યુદ્ધમાં જેમ વૃક્ષ વન તેમ બે યોદ્ધાઓના મહાયુદ્ધમાં ઉછળતા શાસ્ત્રોના ટુકડાઓથી ખેચર-દેવીઓ ઉપદ્રવ પામતી હતી જંગમ પર્વત સરખા મદલયુદ્ધ કરતાં તે બંનેનાં શસ્ત્રો છેદાઈ ગયાં, ત્યારે

માંહોમાંહે કોધથી મસ્તક-મુગટો અક્ષાળવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં આકાશમાં ઉડતા, ક્ષણવાર ભૂમિ પર પડતા તે બંને વીરચૂડામણિ કૂકડા જેવા શોભતા હતા. મહાપ્રાણવાળા તે બંને એક બીજાને જિતવા સમર્થ ન બન્યા એટલે વૃષભની જેમ ખસીને ફર ઉભા રહ્યા. થાકી ગયેલ શરીરવાળો સુગ્રીવ ફરી ચુદ્ધ કરવા અસમર્થ બન્યો એટલે કિષ્કિંધાપુરમાંથી બહાર નીકળી એક સ્થાને બેઠો. ત્યાં જ અસ્વસ્થ માનસવાળો બનાવટી સુગ્રીવ રહ્યો, પણ વાલ્મીકિને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવા મના કરી. નીચું મસ્તક કરીને સુગ્રીવ વિચારવા લાગ્યો, ‘અહો ! કોઈક સ્ત્રી પટી કપટ કરવામાં હોંશિયાર એવો મારો આ શત્રુ છે મારા સ્વજનોને પણ શત્રુએ પ્રપંચથી વશ કરી પારકા બનાવ્યા, ખેદની વાત છે કે પોતાના અધોએ જ કપટથી છાપો મરાવ્યો. માયા પરાક્રમ કરવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ શત્રુનો વધ મારે કેવી રીતે કરવો ? વાલ્મીકિ નામને લજ્જાનાર પરાક્રમબદ્ધ મને ધિક્કાર થાઓ. મહાબળવાળા અખંડ પુરુષવ્રતવાળા વાલ્મી ખરેખર ધન્ય છે જેણે તૃષ્ણ માફક રાજ્યનો ત્યાગ કરી પરમપદની પ્રાપ્ત કરી. એ કે મારો પુત્ર ચંદ્રશિખ બળતમાં બળવાન છે, પરંતુ બે વચ્ચેના ભેદને ન સમજનાર તે કોનું રક્ષણ કરે કે કોને હણે ? પરંતુ ચંદ્રશિખએ એટલું સાડું કહ્યું કે, તે પાપીનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થવા ન દીધો. આ શત્રુનો વધ કરવા માટે હું કયા બળવાનનો આશ્રય કરું ? કારણ કે, ‘શત્રુઓ પોતાથી અથવા બીજા દ્વારા હણવા યોગ્ય છે.’

પાતાલ, ભૂમિ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પરાક્રમી મરુત્તાના યજ્ઞને બંધ કરાવનાર રાવણનો શત્રુના ઘાત માટે આશ્રય કરું ? પરંતુ એ તો સ્વભાવથી સ્ત્રીપટ ત્રણે લોકમાં કંટા સરખો છે. તે વળી પોતે જ તેને અને મને તરત હણીને તારાને સ્વાધીન કરશે. આવા સંકટની પ્રાપ્તિમાં તો કઠોર ખર સાહાય્ય કરવામાં શક્તિમાન હોતો, પરંતુ તેને તો રામે હણી નાખ્યો છે. માટે તે રામ અને લક્ષ્મણ પાસે જઈ તેમની મૈત્રી કરું. તે સમયે પ્રાપ્ત થયેલા વિરાધને પણ તેઓએ રાજ્ય અપાવ્યું હતું શક્તિશાળી ભુબળવાળા તેઓ બંને અત્યારે તો વિરાધના આગ્રહથી પાતાલલોકમાં રહેલા છે.’ આ પ્રમાણે સુગ્રીવે પોતે એકાંતમાં વિચારીને ત્રિશાસવાળા એવા હૂતને વિરાધની નગરીમાં મોકલ્યો. તે હૂતે પાતાલલોકમાં જઈને વિરાધને પ્રણામ કરીને પોતાના સ્વામીની હકીકત કહીને આ પ્રમાણે જણાવ્યું કે, ‘અમારા સ્વામી આવા પ્રકારના સંકટમાં પડ્યા છે, તો તે તમારા દ્વારા રદ્ધનંદનનું શરણ કરવા ઇચ્છા રાખે છે. ‘સુગ્રીવ અહિં તરત આદ્યો આવે, સત્પુરુષોનો સમાગમ પ્રવૃથ્ત થાય છે.’ આ પ્રમાણે તેનાથી કહેવાયેલા હૂતે આવીને તે હકીકત સુગ્રીવને જણાવી. ત્યાર પછી અધોના હેવાસ્વના શબ્દોથી સર્વ દિશાઓને સુખરિત બનાવતો વેગથી ફર ને પાસે કરતો આલવા લાગ્યો. પાટોશીના ઘર માફક તે પાતાલલોકમાં પહોંચ્યો અને વિરાધને મળ્યો અને વિરાધ તેને મળ્યો. વિરાધે પણ આગળ થઈ રક્ષણ કરનાર રામભદ્રને નમસ્કાર કરાવ્યો, અને તેના દુઃખની હકીકત જણાવી. સુગ્રીવે પણ એ જ પ્રમાણે કહ્યું કે, આ દુઃખમાં તમે જ શરણુભૂત છો. ‘છીંક રોકાતાં સર્વથા સુખર્ષ ગયા હોઈએ ત્યારે સૂર્ય જ માત્ર શરણુ છે.’ અત્યારે પોતે સંકટમાં હોવા છતાં પણ તેઓ તેનું દુઃખ છેદવા માટે ગયા, કારણ કે, ‘મહાપુરુષોને સ્વકાર્ય કરતાં પણ પરાકાર્ય માટે અધિક પ્રયત્ન હોય છે.’ વિરાધે સીતાહરણનો વૃત્તાન્ત જણાવાયેલા સુગ્રીવે બે હાથ બેડી અંજલિ કરી રામને વિનંતિ કરી. યો. ૨૨

સમગ્ર વિશ્વને પ્રકાશિત કરતા સૂર્ય જેવા આપ તો સર્વતુલ્ય રક્ષણ કરનાર છો. આપને કોઈના કારણ કે સહાયની અપેક્ષા હોતી નથી, તો પણ હે દેવ ! હું આપને વિનંતિ કરું છું, કે આપની કૃપાથી શત્રુને ઠેકાણે ક્યો પછી મારા આખા સૈન્ય સાથે હું આપને અનુસરનારો બની હું તરત સીતાના સમાચાર લાવીશ. સુગ્રીવ સાથે રામભદ્રે કિષ્કિંધા નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પાછળ આવતા વિરાધને સમભાવીને પાછો વાળ્યો. રામભદ્રે કિષ્કિંધા નગર પાસે લશ્કરનો પડાવ નખાવ્યો અને યુદ્ધ કરવા માટે લખટ સુગ્રીવને આહ્વાન કર્યું. આહ્વાન કરવા માત્રથી બનાવટી સુગ્રીવ ગર્જના કરતો આવી પહોંચ્યો. કારણ કે, ભોજન માટે જેમ પ્રાણીઓ, તેમ શરાઓ યુદ્ધ કરવા માટે આગ્રયુ હોતા નથી. મહોન્મત વનહાથી સરખા તે બંને દુર્હર ચરણ રથાપન કરવાથી પૃથ્વીને કંપાવતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સરખા રૂપવાળા તે બંનેને દેખીને આપણો કયો અને શત્રુ કયો ? એ પ્રમાણે સંશય થવાથી ક્ષણવાર રામ ઉઠાસીન જેવા થયા, જે બનવાનું હોય તે બનો' એમ વિચારી રામભદ્રે વજ્રવર્તી નામનો ધનુષ્કાર કર્યો. ત્યાર પછી તે ધનુષ્કારથી ક્ષણવારમાં સાહસગતિની રૂપ-પરાવર્તન કરનારી વિદ્યા હરણી માફક પલાયન થઈ ગઈ. અરે ! સર્વને પ્રપંચથી મુગ્ધવશમાં નાખીને પરદારા સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ? હે પાપી ! તારું ધનુષ તૈયાર કર, એમ કહી તેની તર્જના કરી. રામે એક જ બાણથી તેના પ્રાણો હરણ કર્યા, હરણ મારવામાં સિંહને ધીબ પંખની જરૂર પડતી નથી. વિરાધ માફક સુગ્રીવને રામે રાબત્ય પર સ્થાપન કર્યો, અને સુગ્રીવ પણ પહેલાંની જેમ પોતાની પ્રજા વડે નમન કરાવ્યો.

આ બાજુ વિરાધ રામના કાર્ય માટે સૈન્ય લઈને આવ્યો, કારણ કે કૃતજ્ઞ પુરુષો સ્વામિ-કાર્ય કર્યો વગર રહી શકતા નથી. ભામંડલ પણ વિદ્યાધર-સેના સાથે ત્યાં આવ્યો, કુલીન પુરુષોને સ્વામિ-કાર્ય તે ઉત્સવથી પણ અધિક ઉત્સવ છે. સુગ્રીવે બાંબુવદ્ધ, હનુમાન, નીલ, નલ વગેરે પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા પોતાના સામંતોને ચારે બાજુથી બોલાવ્યા. વિદ્યાધર રાજાઓનાં સૈન્યો ચારે બાજુથી આવી ગયા પછી સુગ્રીવે રામભદ્ર પાસે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, અજના અને પવનનો પુત્ર આ વિજયી હનુમાન આપની આજ્ઞાથી લંકામાં સીતાના સમાચાર મેળવવા જશે. રામથી આજ્ઞા પામેલો અને પોતાને યોગબાવનાર મુદ્રિકા આપીને પવનપુત્ર હનુમાન પવનની જેમ આકાશ-માર્ગે ગયો. ક્ષણવારમાં લંકામાં આવી પહોંચ્યો અને ઉદ્યાનમાં શિશુપાતુક્ષ્મની નીચે મંત્ર માફક રામનું ધ્યાન કરતી સીતાને જોઈ. વૃક્ષશાખામાં અદંશ્ય બનેલા હનુમાને ઉપરથી સીતાના યોગમાં યોગળ માટે મુદ્રિકા ફેંકી, તેને દેખી તે અત્યંત હર્ષ પામી. તરત જ ત્રિજટાએ રાવણ પાસે જઈને વિનંતિ કરી કે, આટલો કાળ તો સીતા ચિંતાવાળી હતી, પણ અત્યારે તો આનંદમાં આવી ગઈ છે. ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે જરૂર હવે તે રામને ભૂલીને મારી સાથે રમણ કરવાની અભિપ્રાયવાળી થઈ છે, એમ હું માનું છું, માટે ત્યાં જઈ તું એને સમભવ, એ પ્રમાણે મંદોદરીને આજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી પતિના દૂત-કાર્ય માટે મંદોદરી ત્યાં ગઈ અને સીતાને પ્રલોભન આપતી વિનિત બની આ પ્રમાણે કહેવા લાગી, 'આ રાવણ રાજ અપૂર્વ એકર્થ સૈન્દર્યદિ અનેક ગુણોથી અલંકૃત છે. રૂપ અને લાવણ્યની સંપત્તિ તારા અનુરૂપ છે, આજ્ઞાની દૈવે તમારા બંનેનો યોગ ન સાધી આવ્યો, તો પણ અત્યારે તે યોગ થાઓ. માટે તમારું ધ્યાન કરતા સેવવા યોગ રાવણની પાસે જઈને કીડ કરો, હે સુંદર નેત્રવાળી ! હું અને બીજા સર્વ રાણીઓ તમારી આજ્ઞાને

વહન કરીશું. ત્યારે સીતાએ મંદોદરીને તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું, અરે ! પતિતું હૃત-કાર્ય કરનારી પાપિણી ! હુમ્મખિ ! તારા પતિ માફક તારું મુખ કેણુ દેખે ? હું રામની પાસે જ રહેલી છું એમ જાણુ, કારણુ કે લક્ષ્મણ અહિં આવેલા છે, જે ખરાદિકની જેમ તારા બાંધવો સહિત તારા પતિને હણશે. હે પાપિણી ! તું અહિંથી ઉભી થા, ઉભી થા, હવે તારી સાથે મારે વાત પણ કરવી નથી, આ પ્રમાણે તિરસ્કાર પામેલી કૌપ કરવી તે ત્યાંથી નીકળી ગઈ.

હવે હનુમાન નીચે ઉતરી સીતાને નમીને બે હાથની અંજલિ બેસી બોલ્યો કે, “હિ દેવિ ! ભાગ્યથી લક્ષ્મણ સાથે રામ જયવંતા વર્તે છે. રામથી આજ્ઞા પામેલો હું તમારા સમાચાર મેળવવા માટે અહિં આવ્યો છું. હું ત્યાં જઈ તમારા સમાચાર કહીશ, એટલે રામ શત્રુનો સંહાર કરવા અહિં પધારશે.” પતિના હૃત અને ઝોળાળ-મુદ્રા અર્પણ કરનાર હનુમાનને તુટ થએલી સીતાએ અમોઘ આશીર્વાદથી અભિનંદન આપ્યું. હનુમાનના આગ્રહથી તેમજ રામના સમાચાર મળવાથી ખુશ થએલી સીતાએ ઝોળાણીશ ઉપવાસના અંતે ભોજન કરી પારણું કર્યું. પવન માફક પવનપુત્ર હનુમાને રાવણના ઉદ્ધાનને પોતાતું બળ બતાવવાના કૌતુકથી ભાંગી-તોડી વેર-વિખેર કરી નાખ્યું. માન માફક તે ઉદ્ધાન તેના વડે ભંગાતું એઈ ઉદ્ધાનપાલકોએ રાવણ પાસે આવીને હક્રીકત જણાવી રાવણે તેમને તે હનુમાનને હણવાની આજ્ઞા કરી, એટલે તેઓ ત્યાં આવ્યા, પરંતુ એકલા તેણે તેઓને હણ્યા. ‘યુદ્ધમાં જયની ગતિ વિચિત્ર હોય છે.’ એટલે રાવણે શકંજિતને તેને બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તેણે પાશ-બંધન છોડ્યા, એટલે તે આપોઆપ બંધાઈ ગયો. ત્યાર પછી તેને રાવણ પાસે લઈ ગયા, તો પાશ-બંધન તોડીને પગથી રાવણના મુગટનો ચૂરો કરતો હનુમાન વિજયગીત સૂચક ઉપર કુદ્યો. ‘અરે ! એને હણ્યો, પકડો’ એમ રાવણ બોલી રહ્યો હતો, ત્યારે પગથી જેમ ઢાલ તેમ અનાથ હોય તેવી નગરીને તેણે ભાંગી નાખી, હનુમાને આ પ્રમાણે ક્રોડ કરીને ગરુડ માફક ઉડીને રામે પાસે આવી નમસ્કાર કરી તે વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. રામે સ્વપુત્રની જેમ તેને છાતીથી ગાદપણે આદિંગન કરી સુગ્રીવ વગેરેને લંકા-વિજયની યાત્રા માટે આજ્ઞા કરી. રાવણનું રક્ષણ કરનાર સમુદ્ર ઉપર સેતુબંધ-પૂલ બાંધીને સુગ્રીવ વગેરે સાથે વિમાનમાં બેસી રામ લંકા નગરીમાં ગયા. ત્યાર પછી હંસક્રીયમાં સૈન્યનો પડાવ નાખી એક નાના માગ માફક સૈન્ય વડે લંકા નગરીને ઘેરી લીધી.

આ સમયે બિલીષણે રાવણને પ્રણામ કરી કહ્યું કે, “હે ભાઈ ! જો કે હું નાનો છું, તમને કહેવા લાયક નથી, જતાં માત્ર એક વચન માન્ય કરો. અહિં રામભદ્ર આવ્યા છે અને તે પોતાની ભાગ્યોની માગણી કરે છે, તો આ સીતાને અર્પણ કરી દે, જેથી ધર્મને પણ બાધા ન પડે.” હવે રાવણે રાવણી કહ્યું, ‘અરે બિલીષણ ! તું ભય પામતો લાગે છે, જેથી મને આમ કાયરપુરુષોચિત ઉપદેશ આપવા આવ્યો છે.’ એટલે બિલીષણે કહ્યું, અરે ! રામ અને લક્ષ્મણને બાળુ પર રાખો, માત્ર તેનો એક સૈનિક હનુમાન તેને શું દેવે નથી બોલ્યો ? એટલે રાવણે કહ્યું કે, ‘તું અમારો શત્રુ અને વિપક્ષનો મળતીયો છે-એ વાત જણાઈ ગઈ. તું અહિંથી દૂર નિકળ.’ એમ તિરસ્કારી તેને કાઢી મૂક્યો એટલે બિલીષણ રામ પાસે ગયો. રામે પણ આને લંકાનું રાજ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. કારણ કે ‘મહાપુરુષો ઔચિત્ય કરવામાં કદાપિ મૂંઝાતા નથી.’ કાંસીતાલ સાથે જેમ કાંસીતાલ તેમ બાહર નીકળેલી રાવણસેના રામસેના

સાથે પ્રગટપણે અક્ષળાવા લાગી. દેણેદાર અને લેણેદારની લક્ષ્મી માફક પ્રાણ અને સર્વસ્વ દેનાર બંને સેનાઓની વિજયલક્ષ્મી માંહોમાંહે એકબીજામાં આવ-બા કરતી હતી.

ત્યાર પછી મહાસમુદ્રમાં જેમ દેવો તેમ શત્રુસૈન્યમાં રામની નેત્રસંજ્ઞાથી આજ્ઞા પામેલા હનુમાન આદિ સુલટો અવગાહન કરવા લાગ્યા. દુનિયે કરી વશ કરી શકાય તેવા હાથી સરખા ચારે બાજુ પથરાયેલા રામના પરાક્રમી સુલટોએ કેટલાક રાક્ષસોને હણી નાખ્યા, કેટલાકને પકડી કેદ કર્યા, કેટલાકને નસાડી મૂક્યા. આ સાંભળી સળગતા અગ્નિ માફક ક્રોધ પામેલા કુંભકર્ણુ અને અહંકારી મેઘનાદે સુદૃઢભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો. કદપાંત સમયના પવન અને અગ્નિ સરખા તે બંનેએ જ્યારે સુદૃઢમાં અંબલાવ્યું, ત્યારે રામની સેનાએ લગાર પણ તેમને સહન કરી શકી નહિ. હવે સુગ્રીવે પણ શેષથી પર્વતને શિલાની માફક ઉપાડીને કુંભકર્ણુ ઉપર ફેંક્યો. તેણે પણ ગદાથી તેનો ચૂરો કરી નાખ્યો. ફરી ગદાના પ્રહારથી હનુમાનને નીચે પટકીને કાખમાં સ્થાપન કરી રાવણ લોક તરફ ચાલ્યો. ત્યાર પછી મેઘ માફક ગર્જતો મેઘનાદ પણ હર્ષ પામ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ વડે વાનરોને ભેદી નાખ્યા—અર્થાત્ ધાયલ થયાં. હવે લાલ નેત્રવાળા રામે કુંભકર્ણુને અને લક્ષ્મણે મેઘનાદને કહ્યું કે, ‘ઉભા રહો, ઉભા રહો.’ સુગ્રીવે પણ બેર કરીને ફૂંકે માયો, પણ રાવણના નાના ભાઈએ મુઠ્ઠીથી તેને પકડી રાખ્યો, પરંતુ પારો મુઠ્ઠીમાં કેટલો સમય પકડી રાખી શકાય ? ત્યાંથી વળી કુંભકર્ણુ પાછો વળ્યો અને રામની સાથે સુદૃઢ કરવા લાગ્યો અને જગતને ક્ષોભાવતો, કંટાળ્યા વગર મેઘનાદ પણ લક્ષ્મણ સાથે લડવા લાગ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર જેવા રામ અને રાવણ એકલા મળ્યા અને ઉત્તર અને દક્ષિણ સમુદ્ર સરખા લક્ષ્મણ અને રાવણપુત્ર શોભતા હતા. ફરી રાક્ષસોના પણ સાચા રાક્ષસ રામે રાવણના નાના ભાઈને અને લક્ષ્મણે રાવણપુત્રને પાડીને પકડ્યો. હવે ઐરાવણ સરખો જીવનને લય પમાડનાર રાવણ શેષથી સમગ્ર વાનરસેના રૂપી હાથીઓને પીસતો સુદૃઢભૂમિમાં આવ્યો, ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, ‘હિ આર્ય ! આપને સુદૃઢમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.’ એમ રામને અટકાવીને ધનુષ અક્ષળતાં પોતે શત્રુ સન્મુખ થયો. ત્યાર પછી લાંબા સમય સુધી અઅવિદ્યામાં પ્રવીણ રાવણ સમગ્ર અજોથો લડીને અમોઘશક્તિ નામના અસ્ત્રથી લક્ષ્મણની છાતીમાં જલ્દી પ્રહાર કર્યો. શક્તિ વડે ભેદાયેલ લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર પડ્યો અને રામ પણ જલ્દી શોકાતુર થયા. પ્રાણો વડે પણ હિત ધ્વજનારા સુગ્રીવ વગેરે સુલટોએ રામ અને લક્ષ્મણની ચારે બાજુ સૈનિકો કિલ્લેબંધી કરી વિંટળાઈ વળ્યા. ત્યાર પછી રાવણે વિચાર્યું કે, ‘આજે લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામશે, એટલે તેના અભાવમાં રામ પણ એ જ દશા પામશે, તો હવે દેગટ મારે સુદૃઢ શા માટે કરવું ?’ એમ વિચારીને નગરીમાં ગયો રામને કિલ્લાઓ રૂપે સૈનિકો નીંટળાયેલા છે તેના ચાર દ્વારોની એકી રાત્રે સુગ્રીવ વગેરે કરતા હતા. દક્ષિણ દિશાના દ્વારનું રક્ષણ કરનાર ભામડલને પહેલાના પરિચિત કોઈ વિદ્યાધરાગ્રણીએ આવીને કહ્યું કે, અયોધ્યા નગરીથી બાર યોજન દૂર કૌતુકમંગલ નામનું પત્તન છે, ત્યાં કેકયીનો ભાઈ દ્રોણધન નામનો રાજા છે, તેની વિશ્વલ્યા નામની કન્યા છે, તેના જ્ઞાન-જળના સ્પર્શથી તે જ ક્ષણે શલ્ય ચાલ્યું જાય છે, જો સવાર પહેલાં લક્ષ્મણને તે જ્ઞાન-જળનો હંટકાવ થયો, તો તે શલ્ય વગરનો થઈ જીવી શકશે, નહિંતર જીવશે નહિ. માટે મારા વિશ્વાસથી સમભદ્રને જલ્દી વિનંતિ કરે કે કોઈને પણ તે લાવવા આજ્ઞા આપે. આ સ્વામિ-કાર્ય માટે ઉતાવળ કર, સવાર પડી જશે તો શું થશે ? ‘ગાડું’ ઉલળી ગયા પછી ગણાધિપ (ગણપતિ) પણ શું કરે ?’

ત્યાર પછી ભામંડલે રામ પાસે જઈને આ હકીકત વિવેકન કરી એટલે રામે તે માટે હનુમાન સાથે તેને જવા આજ્ઞા કરી. પવન સરખા વેગવાળા વિમાન વડે તેઓ બંને અયોધ્યામાં આવ્યા, ત્યારે મહેલની અંદર સુતેલા ભરતને જોયો. ભરતને જગાડવા માટે તે બંને મધુર ગીત ગાવા લાગ્યા. રાજકાર્યમાં પણ રાબતોને ઉપાય કરીને જગાડાય છે.’ જાગેલા ભરતે આગળ નમસ્કાર કરતા બાલંડલને જોયો અને કાર્ય પૂછ્યું. એટલે ભામંડલે કાર્ય કહ્યું, આપ્ત (હિતૈષી ઈષ્ટ)ને ઈષ્ટ સંબંધમાં પ્રેરાયના કરવાની ન હોય. ‘હું ત્યાં જાતે આવીશ, તો કાર્ય સિદ્ધ થશે.’ એટલે તે વિમાનમાં આરૂઢ થઈ કૌતુકમંગલ નગર ગયો. દ્રોણધન રાજ પાસે ભરતે વિશલ્યાની માગણી કરી એટલે તેણે ભાલાવી હજાર સ્ત્રી સાથે તેને આપી. ભામંડલ પણ ભરતને અયોધ્યામાં સુકીને પરિવારવાળી વિશલ્યા સાથે ઉત્સુકતાથી આવી પહોંચ્યો. પ્રકાશમાન દીપક સમાન વિમાનમાં બેઠેલા ભામંડલને ક્ષણવાર સૂર્યોદય થવાની બ્રાન્તિપૂર્વક ભય પામેલા સ્વજનોએ દેખ્યો. પછી ભામંડલ વિશલ્યાને લક્ષમણ પાસે લઈ ગયો. તેણીએ લક્ષમણને હાથથી જ્યાં સ્પર્શ કર્યો એટલે ક્ષણવારમાં લાકડીથી જેમ મોટી સર્પિણી તેમ શક્તિ નીકળીને ક્યાંય આઢી ગઈ. ત્યાર પછી રામની આજ્ઞાથી તેના સ્નાન-જળથી બીજાને પણ છાંટ્યા એટલે નવો જન્મ પામ્યા હોય તેવા સૈનિકો શલ્ય વગરના થયા. કુંભકર્ણ વગેરેને પણ આતું સ્નાનજળ છાંટકાવ કરવા માટે લાવે’ એમ રામે આજ્ઞા કરી. હે દેવ ! તેઓએ તો તેજ ક્ષણે સ્વયં દીક્ષા અંગીકાર કરી છે, એ પ્રમાણે દ્વારપાળોએ રામને વિનંતિ કરી. અરે ! સુક્રિતમાર્ગે પર રહેલા તેઓ તો વંદન કરવા લાયક છે અને છોડી દેવા યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે રામની આજ્ઞાથી તે જ ક્ષણે રક્ષકોએ નમસ્કાર કરી તેને છોડી દીધા. વિશલ્યા કન્યા અને સાથે આવેલી બીજી કન્યાઓ સાથે લક્ષમણે ત્યાં લગ્ન કર્યો. અને કૌંધ કરવામાં શિરોમણિ રાવણ યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો. રામને પ્રણામ કરીને ધનુષ્ય-બાણધારી લક્ષમણ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો. કારણ કે ‘પરાક્રમી વીર પુરુષોને વિવાહના ઉત્સવ કરતાં પણ યુદ્ધનો ઉત્સવ મહાન હોય છે.’ રાવણે જે જે ભયંકર અસ્ત્ર છેડ્યું. તે લક્ષમણના અસ્ત્ર કેળના થકી જેમ છેદી નાખ્યું. પોતાના હથીધારી ખડિત થવાથી કૌંધ પામેલા રાવણે ચક્ર ફેંક્યું, તે ચક્ર લક્ષમણની છાતી પર ચપેટા માફક પડ્યું, પણ ધારથી વાગ્યું નહિ’ તે જ ચક્ર લઈને લક્ષમણે રાવણના મસ્તકનો છેદ કરી નાખ્યો. ‘કેટલીક વખત પોતાના જ અશ્વોથી પોતાને પડવાનું થાય છે.’ સુવર્ણની સળી સરખી નિર્મળ શીલથી શોભતી સીતાને રામે ગ્રહણ કરી અને બિલીપણને લોકની રાજ્યગાદીએ સ્થાપન કર્યો. શત્રુનો વિનાશ કરી બંધુ. પત્ની અને મિત્રો સહિત રામ પોતાની અયોધ્યા નગરીમાં ગયા અને પારકી સ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છાથી પણ રાવણ કુલનો ક્ષય કરીને નરકે ગયો.

આ પ્રમાણે સીતા રાવણનું કથાનક પૂર્ણ થયું. ૯૯. તે કારણથી દુસ્ત્રજ એવી પરસ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરવો.

લાવણ્યપુષ્યાવયવાં, પદં સૌન્દર્યસમ્પદઃ ।

કાલકાલાપકુશાલમપિ જહ્યાત્ પરન્નિયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

દુસ્ત્રજપણનાં કારણો કહે છે - લાવણ્ય, સૃષ્ટિથી રૂપાદિ ગુણોથી પણ વધારે ગુણવાળા પવિત્ર અવયવોવાળી, સૌન્દર્ય-સંપત્તિયુક્ત સ્ત્રીવર્ગને ઉચિત ધોતેરફલા-સમૂહમાં

કુશળ, પારકી સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય, રૂપ, ચતુરાઈ હોવાથી છોડવી ઘણી મુશ્કેલ છે, તેથી આ હેતુ કહેવા પૂર્વક ત્યાગ કરવા જણાવ્યું. ૧૦૦.

પરસ્ત્રી-ગમનના દોષો કહીને પરસ્ત્રીથી વિરમેલાની પ્રશંસા કરે છે—

અકલંકમનોવૃત્તેઃ, પરસ્ત્રીસન્નિધાવપિ ।

સુદર્શનસ્ય કિં વ્રૂમઃ ?, સુદર્શનસમુન્નતેઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પરસ્ત્રી પાસે રહેવા છતાં પણ નિષ્કલંક ચિત્તવૃત્તિવાળા સુદર્શન નામના મહાશ્રાવકની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? સુદર્શનની હકીકત આ પ્રમાણે સંપ્રદાયથી સમજવી :—

સુદર્શનની કથા

અંગદેશમાં અલકાપુરી કરતાં ચડીયાલી અંધા નામની નગરી હતી. ત્યાં નરવાહન (કુબેર) કરતાં અધિક દધિવાહન નામવાળો રાજા હતો. તેને દેવાંગન.ઓના લાવણ્યને તિરસ્કાર કરનાર કળાઓમાં કુશળતાવાળી અભયા નામની મહાદેવી હતી.

આ બાબતે તે જ નગરીમાં સમગ્ર વેપારીઓમાં અગ્રેસર, શ્રેષ્ઠ કાર્યો કરનાર વૃષભાક્ષ નામનો શેઠ હતો. તેને વ્યથાર્થનામવાળી જૈનધર્મની ઉપાસના કરનાર, શીલ રત્નાભૂષણ ધારણ કરનારી અર્ધદાસી નામની ભાત્રી હતી. તે શેઠને સુભગ નામનો એક ભેંશો આરનાર નોકર હતો, જે હંમેશાં ભેંશોને વનમાં ચરાવવા લઈ જતો હતો. એક વખત મહા મહિને સ્નંધ્યા—સમયે વનમાંથી પાછો ફરતો હતો. ત્યારે તેણે વસ્ત્ર વગરના ઉઘાડા શરીરવાળા કાથોત્સર્ગ કરતાં મુનિને જોયા. આવી શીયાળાની રાત્રિમાં ઠંડા માફક જે સ્થિરતાથી ઉભા રહી કાઉત્સુગ કરે છે, ખરેખર આ મહાત્માને ધન્ય છે. એમ વિચારતો તે સુભગ ઘરે ગયો. જેમણે હિમની વેદના ગણકારી નથી, એવા તે મહામુનિના ચિંતનથી કેમજળ મનવાળા તેણે રાત્રિ પસાર કરી. રાત્રિ પૂર્ણ થતાં પહેલાં સવારે તે ભેંશોને લઈને ત્યાં ગયો, જ્યાં કાઉત્સુગમાં રહેલા મુનિ હતા. કલ્યાણી ભક્તિવાળો સુભગ તેમને નમન કરી ઉપાસના કરવા લાગ્યો, અહો ! તેવાઓમાં પણ કોઈક સ્વાભાવિક વિવેક હોય છે. જાણે શ્રદ્ધાથી તેનાં દર્શન કરવા માટે હોય તેમ આ સમયે સૂર્ય ઉદયાચલ પર આરોહણ કર્યું. કાથોત્સર્ગમાં રહેલા મુનિ ‘નમો અરિહંતાય’ એવા શબ્દોને ઉચ્ચારતા બીજા સૂર્ય હોય તેમ આકાશતલમાં ઉઠ્યા. આ સાંસળી સુભગે વિચાર્યું કે, ‘નક્ષી આ આકાશગામિની વિદ્યા છે’ એવી યુદ્ધિથી તેણે નમસ્કાર—પદ હૃદયમાં સ્થાપન કર્યું. જગતમાં, ભંધતાં, ઉભા રહેતાં, ચાલતાં, રાત્રે અને દિવસે, ઘરમાં કે બહાર, મલિન વસ્ત્ર કે શરીર હોવા છતાં પણ તે ‘નમો અરિહંતાય’ પદ બોલવા લાગ્યો. ‘એક જ શ્રદ્ધા કરનારા તોવા જ હોય છે.’ ત્યાર પછી શેઠે તેને પૂછ્યું કે, જગતમાં ઉદ્ધૃષ્ટ પ્રભાવ કરનાર પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર પદ તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? એટલે ભેંશ આરનારે સમગ્ર હકીકત જણાવી. શેઠે બહુ સાકું, બહુ સાકું, એમ કહી તેને સમજાવ્યું કે આ માત્ર આકાશગમનના કારણવાળી વિદ્યા નથી. પણ આ વિદ્યા તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ અર્થાત્ મોક્ષના પણ હેતુભૂત છે. ત્રણે જગતમાં જે કંઈ સુંદર અને દુર્લભ વસ્તુ છે, તે સર્વ આના પ્રભાવથી સહેલાઈથી મળે છે. સસુદ્રના જળનું માપ કરવા કોઈ શક્તિમાન નથી, તેમ આ પંચપરમેષ્ઠિ—નમસ્કારનો વેશવ—પ્રભાવ માપવા કોઈ સમર્થ નથી. હે બાગ્યશાળી ! તે પુણ્યયોગે સુંદર પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ મલિન વસ્ત્ર કે

શરીરવાળા ઉચ્છિષ્ટોએ કદાપિ ગુરુનામ ન જોલવું જોઈએ. ત્યારે સુભગે શેઠને કહ્યું, વ્યસની જેમ વ્યસનને તેમ હું ક્ષણવાર પણ આ છોડવા શક્તિમાન નથી, ત્યારે શેઠે હર્ષપૂર્વક તેને આમ કહ્યું કે, તું આ આખો નવકારમંત્ર શીખી લે, જેથી આ લોક અને પરલોકમાં તારું કલ્યાણ થાય, ત્યાર પછી આખો નવકારમંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો. જાણે નિધાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તેમ સુંદર આશયવાળા સુભગે તેનું વારંવાર પારાયણ શરૂ કર્યું. આ લેશ ચારનારને આ નમસ્કારમંત્ર ક્ષુધા-તૃષ્ણાની વેદના દૂર કરનાર થયો. આ પ્રમાણે આ સુભગ પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારનો પાઠ કરવામાં વ્યસનવાળો બની ગયો, એમ કરતાં કેટલેક કાળે વર્ષોકાળ આવ્યો. નિરંતર ફેલાતી મેઘધારા રૂપી બાણની શ્રેણિ વડે જાણે નવીન મેઘ આકાશ અને પૃથ્વીને બાંધી દેતો હોય તેમ કરતો હતો. આવા સમયે સુપગ પણ ઘરેથી લેશો લઈને બહાર ગયો. ચરાવીને પાછો ફરતો હતો, ત્યારે વચમાં મહાપુરવાળી જળપૂર્ણ નદીને જોઈને તે લગાર ભય પામ્યો અને કંઈક વિચારતો ઉભો રહ્યો ત્યાર પછી લેશો તેા નદી તરીને સામે કિનારે પહોંચી. ત્યાર પછી આકાશગામિની વિદ્યાની યુદ્ધિથી નવકાર લાગ્યો. કુઠકો મારી તે ઉઘે ઉઘ્યો અને નદીના મધ્યમાં પડ્યો ત્યાં કાઠવની અંદર ચમરાબના દાંત સરખો મજબૂત ખેરના કાષ્ઠનો ખીલો હતો, તે આના હૃદય-સ્થાનમાં પેસી ગયો. તેા પણ તે જ પ્રમાણે તે પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનું સ્મરણ કર્યાં કરતો હતો. તે સમયે ખીલાવડે મર્મસ્થાન વિંધાવાથી તે કાલધર્મ પામ્યો. ત્યાર પછી તે શેઠાણી અર્ધદ્રઢા સીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. નમસ્કારમાં તદ્દલીન બનેલાઓની સફળાતિમાં વિસંવાદ થતો નથી.

ગર્ભમાં આવ્યા પછી ત્રણ મહિના વીત્યા બાદ લાચીએ શેઠને પોતાના ઠોહલાઓ જણાવ્યા કે, જિનેન્દરોની પ્રતિભાઓને સુગંધી જળથી અભિષેક કરવાની, વિલેપન કરવાની અને પુષ્પોની પૂજા કરવાની અભિલાષા થઈ છે. તથા મુનિભગવંતોને વસ્ત્રાદિકથી પ્રતિલાભવાની, શ્રીસંઘની પૂજા કરવાની અને દીનોને ફાન આપવાની મને ઇચ્છા થઈ છે. એ વિગેરે તેના ઠોહલા સાંભળી હર્ષિત મનવાળા શેઠે ચિંતામણિરત્ર માફક પૂર્ણ કર્યા. ત્યાર પછી નવ મહિના અને સાડા સાત દિવસ ગયા પછી શેઠાણીએ શુભ લક્ષણવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. તત્કાળ શેઠે હર્ષપૂર્વક શુભ દિવસે મહોત્સવપૂર્વક પુત્રનું ‘સુદર્શન’ એવું અથર્થ નામ પાડ્યું. માત-પિતાના ઉત્તમ મનોરથ સાથે કંમે કરી વચથી વૃદ્ધ પામતા સુદર્શને અથાર્યોગ્ય સમગ્ર કળાઓ પણ ગ્રહણ કરી. સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખી મનોરમ કુળ અને આકૃતિવાળી મનોરમા નામની કન્યા સાથે તેનાં લગ્ન કર્યાં ચંદ્ર જેવો સૌમ્ય આકૃતિવાળો તે માત્ર માતા-પિતાના હર્ષ માટે ન થયો, પણ રાજા અને સર્વલોકના હર્ષ માટે થયો.

આ બાળુ આ નગરીમાં રાજના હૃદયમાં સ્થાન પામેલો વિદ્યા-સમૃદ્ધનો પારગામી કપિલ નામનો પુરોહિત હતો. વચંત ઋતુને જેમ કામદેવ સાથે તેમ સુદર્શન સાથે કપિલને સર્વ કાળની વિનાશ ન પામે તેવી પરમ મૈત્રીવાળી પ્રીતિ થઈ. જેમ યુધ્ધ સ્વર્થનું તેમ આ પુરોહિત ઘણેલાએ મહાત્મા સુદર્શનનું પડખું છોડતો ન હતો. કપિલ પુરોહિતને એક દિવસે કપિલા લાચીએ પૂછ્યું કે, હંમેશના કાચોતું વિસ્મરણ કરીને તમે આટલો વખત કયાં પસાર કરો છો ? ‘હું સુદર્શનની પાસે રહું છું.’ એમ કહ્યું, એટલે સુદર્શન કોણ ? એમ કપિલાએ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે, ‘સંજન પુરુષોમા અગ્રેસર, જગતમા અદ્વિતીય, પ્રિય દર્શન કરવા

યોગ્ય મારા મિત્ર સુદર્શનને જો તું નથી બાણી, તો તું કંઈ બાણી નથી.' તો પછી તમે તેને હવે જોળાવો. એમ કહ્યું, એટલે કપિલે કહ્યું કે, એ અપભ્રંશ શેઠના બુદ્ધિશાળી પુત્ર છે. વળી આ રૂપથી કામદેવ, ક્રાન્તિથી ચંદ્ર, તેજથી સૂર્ય, ગંભીરતાથી સમુદ્ર, ક્ષમાવડે ઉત્તમમુનિ. દાનમાં ચિંતામણિ, શુભરૂપી માણિક્યનો રોહિણીચલ પર્વત, પ્રિયવચન બોલવામાં બણે સુધાકુંડ, પૃથ્વીના મુખના આભૂષણ સરખા એના સમગ્ર ગુણો કહેના કેાણ સમર્થ છે ? તે ગુણ-ચૂડામણિતું શીલ કદાપિ અપલના પામતું નથી." પતિ પાસેથી તેના ગુણો સાંભળીને કપિલા કામવિહ્વલ બની અને તેના ઉપર અનુરાગવાળી થઈ. 'ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ થપળ હોય છે.' ત્યાર પછી યોગિની જેમ પરબ્રહ્મને તેમ કપિલા હંમેશાં સુદર્શનનાં સમાગમના ઉપાયો વિચારવા લાગી.

કેઈક દિવસે રાબની આજ્ઞાથી કપિલ બીબા કેઈ ગામે ગયો, ત્યારે કપિલા સુદર્શનના ઘરે ગઈ. કપટી એવી કપિલાએ સુદર્શનને કહ્યું કે, આજે તમારા મિત્રનું શરીર બરાબર ન હોવાથી અહિં તમને મળવા આવ્યા નથી. એકે તો શરીરે કુશળતા નથી, બીજું તમારા વિરહથી પણ દુઃખાય છે, તે કારણે તમને બોલાવવા માટે તમારા મિત્રે મને મોકલી છે. 'મને અત્યાર સુધી આ બગર ન હતી' એમ કહીને તરત જ તે તેના ઘરે આવ્યો. 'પોતે સરળ હોય તેવા સજ્જનો બીજાના કપટની શંકા કરતા નથી.' ત્યાં પ્રવેશ કરતાં તેણે પૂછ્યું કે, મારો મિત્ર કયાં છે ? કપિલાએ કહ્યું, આગળ ચાલો, અંદરના ભાગમાં તમારા મિત્ર સુતેલા છે. લગાર આગળ ચાલીને સુદર્શન પૂછ્યું કે અહિં પણ કપિલ નથી, તો કયાંય ગયા છે ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, શરીર બરાબર ન હોવાથી પવન વગરના સ્થાનમાં સુતેલા છે. માટે અંદરના શયનગૃહમાં જઈને ત્યાં તમારા મિત્રને મળો. ત્યાં પણ મિત્રને ન દેખતાં પૂછ્યું, હે કપિલા ! કપિલ કયાં છે ? એમ સરળ આશયવાળા સુદર્શન પૂછ્યું. ત્યાર પછી તે દ્વાર ખંધ કરીને કામદેવને ઉત્તેજિત કરનાર પોતાનાં મનોહર અંગે કંઈક ખુલ્લાં કરતી અને ખારીક વસ્ત્રથી ઢાંકતી, મજબૂત બાંધેલી નીલીની ગાંઠને પણ ઢીલી કરતી, ચપળ નેત્રવાળી, ખડાં થએલાં શભાંચ કચકવાળી કપિલાએ કહ્યું કે, 'અહિં કપિલ નથી, માટે કપિલાની સંભાળ લો. તમને વળી કપિલ કે કપિલામાં કયો ભેદ છે ?' કપિલાની શું સંભાળ લેવી બેઈએ ? એમ બોલતા સુદર્શનને વળી કપિલાએ કહ્યું કે, 'જ્યારથી માંડી તમારા મિત્રે અદ્ભુત ગુણવાળા તમારી પ્રશંસા મારી પાસે કરી, ત્યારથી આ કામજ્વર મને હેરાન-પરેશાન કરી રહ્યો છે. બ્રોબના તાપથી તપેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘનો સમાગમ થાય, તેવી રીતે મારા ભાગ્યથી વિરહ-પીડિત મને કપટથી પણ તમારું આગમન પ્રાપ્ત થયું છે. હે નાથ ! આજે હું આપના આધીન બની છું. લાંબા કાળથી કામદેવના ઉન્માદથી બાકુળ બનેલી મને તમારા આલિંગનરૂપ અમૃતવૃષ્ટિ વડે સાન્ત્વન આપો." ત્યારે સુદર્શન મનમાં વિચાર્યું કે, 'દેવને પણ મુશ્કેલીમાં મૂકનાર એવો આનો પ્રપંચ પણ વિચિત્ર છે, આ સ્ત્રીને ધિક્કાર થાયો, ત્યાર પછી હાજરબુદ્ધિવાળા તેણે આમ કહ્યું કે, હે ગાંડી ! યુવાનો માટે તારી વાત યોગ્ય ગણાય, પરંતુ હું તો નપુસક છું. ફેાગટ મારા પુરુષવેશથી તું ઠગાઈ જણાય છે. ત્યાર પછી તત્કાલ વિરકત બનેલી તેણે 'હીક જાઓ જાઓ,' એમ બોલતાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં, એટલે સુદર્શન તેના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. 'આ નરકદ્વારમાંથી મારી ચોડામાં મુકિત થઈ' એમ વિચારતા સુદર્શન ઉતાવળા પગલે પોતાના ઘરે પહોંચ્યા. 'ખરેખર આ સ્ત્રીઓ કૂઠ કરવામાં રાક્ષસીઓ કરતાં પણ ચડી બધ તેવી છે, પ્રપંચમાં શાકિની જેવી, ચપળતામાં વીજળી સરખી ભયંકર છે.

આવા પ્રકારની કુટિલ કપટી ચપલ ભૂદી સ્ત્રીથી મને ભય લાગે છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી નક્કી કર્યું કે, હવે કોઈના ઘરે કદાપિ એકલા ન જવું. શુભ આકાંક્ષા ધર્મકાર્યો કરતો બાળે સાક્ષાત્ મૂર્તસ્વરૂપે સબજનનો આચાર હોય તેવા તે કોઈ દિવસ ખોટો આચાર આચરતો ન હતો.

એક દિવસ તે નગરમાં તેના યોગ્ય સમયે સમગ્ર જગતને આનંદના સ્થાનરૂપ ઇન્દ્ર મહોત્સવ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. ચંદ્ર અને અગસ્તિથી વિરાજિત સાક્ષાત્ શરદકાળ હોય તેવા સુદર્શન અને પુરોહિત સાથે રાજા ઉદાનમાં આવ્યો. આ બાજુ વિમાનમાં જેમ જેવી તેમ પાલાળીમાં આરૂઢ થઈ કપિલા સાથે અભયા રાણી રાજાની પાછળ ચાલી. દેહધારી સતીધર્મની જેમ છ પુત્રો સાથે સુદર્શનની પત્ની મનોરમા પણ વાહનમાં બેસીને ત્યાં ઉદાનમાં ગઈ. તેને ભેઈ કપિલાએ અભયારાણીને પૂછ્યું કે, 'સ્વામિનિ ! રૂપ અને લાવણ્યના સર્વસ્વ ભાંડાર સરખી સુંદર વર્ણવાળી આગળ જનારી આ કેણું છે ?' ત્યારે અભયા રાણીએ કહ્યું કે, 'શું' તું' આને ઓળખતી નથી ? આ પોતા ગૃહલક્ષ્મી સરખી સુદર્શનની ધર્મપત્ની છે. તે સાંભળી વિસ્મય પામેલી કપિલાએ કહ્યું, હે દેવિ ! જો આ સુદર્શનની ગૃહિણી હોય તો તેતું કૌશલ્ય મોટું ગણાય. રાણીએ પૂછ્યું કે, તેતું કૌશલ્ય મોટું કેવી રીતે ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, તેણે આટલા પુત્ર ભાંડારણીઓને જન્મ આપ્યો તે. અભયાએ કહ્યું કે, સ્વાધીન પતિવાળી સ્ત્રી પુત્રોને જન્મ આપે, તેમાં કૌશલ્ય કયું ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, વાત સાચી કે પતિ પુરુષ હોય તો તેમ બને, પણ સુદર્શન તો પુરુષવેષ ધારણ કરનાર નપુંસક છે. તે વાત તને કેવી રીતે ખબર પડી ? એમ રાણીએ પૂછ્યું, ત્યારે કપિલાએ પોતાને સુદર્શનનો જે અનુભવ થયો હતો, તે જણાવ્યો. અભયા રાણીએ કપિલાને કહ્યું કે, આવી રીતે થયું હોય તો તું છેતરાઈ છે, હે મૂખી ! તે પારકી સ્ત્રીમાં નપુંસક છે, પણ પોતાની સ્ત્રીમાં તેવો નથી. ત્યાર પછી વિદણી થયેલી કપિલાએ ઇર્ષ્યાથી કહ્યું કે, હું તો મૂખી છાપઈ, પણ તમે ચતુર છો, તો તમારામાં કેટલી અધિકતા છે, તે ભેઈયું. ત્યારે અભયાએ જણાવ્યું કે, હે ભોળી ! રાગથી હાથ વડે પકડેલો જડ પથ્થર પણ પીગળી ભય, તો પછી સજીવ પુરુષની મારી પાસે કેટલી તાકાત ? ઇર્ષ્યાપૂર્વક કપિલાએ પણ કહ્યું કે, આમ ફાગટ ગર્વ ન કરો, અને ગર્વ વહન કરતાં હો તો હે દેવિ ! તે સુદર્શનની સાથે ક્રીડા કરી બતાવો. એટલે રાણીએ અહંકારપૂર્વક તેને જણાવ્યું કે, અલિ ! મેં સુદર્શન સાથે રમણ કરી જ લીધું એમ બાણ. ચતુર રમણીઓ વડે કઠોર વનવાસી તપસ્વીઓ પણ સ્વાધીન બની ગયા, તો પછી કોમળ મનવાળો ગૃહસ્થ કયા હિસાબમાં ? 'જો હું' એની સાથે સમાગમ ન કરું, તો મારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો.' એમ વાતચીતો કરતાં કરતાં તેઓ શણુવારમાં ઉદાનમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં નંદનવનમાં જેમ અપ્સરાઓ ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરે, તેમ અભયા અને કપિલાએ ક્રીડા કરી અને થાકી ગયેલાં બંને પોત પોતાના સ્થાનકે ગયાં.

હવે અભયા રાણીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સર્વ વિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવી પડિતા નામની ધાવમાતાને જણાવી. ત્યારે પડિતાએ કહ્યું, અરે ઓ પુત્રિ ! તે' આ મંત્રણા યોગ્ય કરી નથી, 'હે અન્ન ! તું' મહાત્મા યુરુષોની ધૈર્યશક્તિ હંજુ બાણતી નથી. જિનેશ્વરોની અને સુનિઓની સેવા-ભક્તિમાં નિશ્ચલ મનવાળો આ સુદર્શન છે. આ તારી પ્રતિજ્ઞા તેની આગળ નિષ્ફળ. યોગ. ૨૪

‘અને’ તિરસ્કારપાત્ર છે. ‘બીજો’ સામાન્ય શ્રાવક પણ હંમેશાં પરનારી-સહોદર હોય, તો પછી આ મહાસત્ત્વ-શિરોમણિ માટે તો શું કહેવું? હંમેશાં બ્રહ્મચર્યધનવાળા સાધુઓ જેના ગુરુઓ છે, એવા મહાશીલ આદિ વ્રતની ઉપાસના કરનાર તેને અબ્રહ્મતું સેવન કેવી રીતે કરાવાય? હંમેશાં ગુરુકુલમાં રહેનાર સદા ધ્યાન અને મૌનનો આશ્રય કરનાર હોય તેને લાવવા કે તેની પાસે જવા માટે કેણું સમર્થ થઈ શકે? સર્પની ક્ષ્માના મણિને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારવી સારી, પરંતુ તેના શીલતું ખંડન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કદાપિ પણ સારી નથી. હવે અભયાએ ધાવમાતાને કહ્યું કે, કેઈ પ્રકારે એક વખત તું એને અહિં લાવ, ત્યાર પછી જે કંઈ પણ કરવાતું હશે, તે સર્વ હું બંધ લઈશ. તારે છલ કરવાતું નથી. પડિતા મનમાં કંઈક વિચારીને બોલી કે, જો તારો આ નિશ્ચય જ છે, તો પછી આ એક ઉપાય છે કે, પર્વદિવસે તે અવાવરા બાલી મકાન વગેરે સ્થળમાં કાઉત્સગમાં રહે છે, તે સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જો લાવવો હોય તો લાવી શકાય, પરંતુ તે સિવાય તો લાવી શકાય નહિં. આ ઉપાય બરાબર છે અને તારે હંમેશાં આ વિષયમાં પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે રાણીએ કહ્યું, ત્યારે ધાવમાતાએ પણ તે કરવાતું સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસો વીત્યા બાદ જગતને આનંદ કરાવનાર કૌમુદી-મહોત્સવ આવી પહોંચ્યો. એટલે અધિક ઉત્સવ કરાવવાની ઇચ્છાવાળા, ઉત્સુક ચિત્તવાળા રાજાએ રાજ્યરક્ષક પુરુષોને આજ્ઞા કરી કે પડહો વગાડીને નગરલોકોને જણાવો કે, ‘સર્વ લોકોએ સર્વજનિ સાથે આજે કૌમુદી-મહોત્સવ એવા માટે ઉદ્યાનમાં આવવું.’ એવો રાજાને હુકમ છે. ‘આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં ચતુર્માસની ધર્મક્રિયાઓ કરીશ’ એવા મનવાળા સુદર્શને આ રાજાસાન સાંભળી ખેદ-પૂર્વક વિચાર્યું કે, ‘પ્રાતઃકાલે મન તો ચૈત્યવંદન કરવા ઉત્સુક થાય છે અને પ્રથમ રાજઆજ્ઞા ઉદ્યાનમાં જવા માટે થઈ છે, હવે ક્યો ઉપાય કરવો? જે થવાતું હોય તે થાવ.’ એમ વિચારી તેણે રાજાને લેટલું આપી વિનંતિ કરી, કે તમારી કૃપાથી આવતી કાલે પર્વદિવસ હોવાથી હું દેવાર્થનાદિ કરું. રાજાએ તેવી વિનંતિ માન્ય રાખી. બીજા દિવસે જિનેશ્વરેતું ભક્તિથી આત્ર, વિલેપન અને પુષ્પોથી અર્ચન કરી ચૈત્ય-પરિપાટી કર્યો. ત્યાર પછી સુદર્શન રાત્રે પૌષધવ્રત અંગીકાર કરી નગરના કેઈક ચોકમાં કાયોત્સર્ગ કરી રહ્યો. ધાવમાતા પડિતાએ અભયાને કહ્યું કે, તારા મનોરથો કદાચ પૂર્ણ થશે? પરંતુ આજે તું ઉદ્યાનમાં ન જઈશ. ‘આજે માત્ર મસ્તક દુઃખે છે’ એમ રાજાને કહીને રાણી રોકાઈ ગઈ. ‘જોઓ ખરેખર પ્રપંચ કરવાની વિધાને તો વરેલી જ હોય છે.’ ત્યાર પછી લેપની ખનાવેલી કામદેવની મૂર્તિને વસ્ત્રથી ઢાંકીને વાહનમાં સ્થાપન કરી પડિતા રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરવા ગઈ. ચોક્કિદારોએ પૂછ્યું કે, ‘આ શું છે?’ એમ કહી તેને રોકી ત્યારે ફૂટ-કપટની સંપત્તિની ભાંડાગારિણી પડિતાએ સ્ખલના પામતાં જણાવ્યું કે, શરીર-કારણે દેવી આજે ઉદ્યાનમાં નથી ગયાં અને કામદેવ આદિકની પૂજા પણ મહેલમાં જ કરવાનાં છે, તેથી આ કામદેવની મૂર્તિનો પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. તેમજ આજે બીજા દેવાની મૂર્તિઓનો પણ પ્રવેશ કરાવશો. દ્વારપાળે તેને કહ્યું કે, આ પ્રતિમા બતાવીને જ બા, એટલે કામદેવની મૂર્તિ ખુલ્લી કરી બતાવી અને ગઈ. પડિતાએ પ્રતિહારને ગફલતમાં નાખવા માટે બેત્રણ બીજી મૂર્તિઓ લાવી પ્રવેશ કરાવ્યો. ‘અહો! નારીઓની છેતરવાની કળા-કુશળતા કેવી હોય છે!’ સુદર્શનને વાહનમાં સ્થાપન કરી એસથી ઢાંકી ચોક્કિદારોથી સ્ખલના નહિં પામેલી પડિતાએ લાવી અભયાને અર્પણ કર્યો. ત્યારપછી વિકારો પ્રદર્શિત કરતી મહનાતુર અનેલી તેણે સુદર્શનને અનેક પ્રકારે ફોલ પમાડવા પ્રયત્ન

કયો અને કહ્યું, “હે નાથ ! આ કામદેવ તીક્ષ્ણ બાણોથી નિઃશંકપણે મને હેરાન કરે છે, આ કંઠર્પના જેવા તમે હોવાથી મેં તમારું શરણ સ્વીકાર્યું છે. હે સ્વામિ ! શરણ કરવા લાયક ! શરણ આવેલી પીડિત એવી મને બચાવો. ‘મહાપુરુષો પારક્ષ કાર્ય માટે અકાર્ય પણ જરૂર કરે છે.’ તમને કપટથી અહિં લાવ્યા છીએ, તો તે વિષયમાં તમારે કોપ ન કરવો. પીડા પામેલાના રક્ષણ-કાર્યમાં કપટ તે કપટ ગણાતું નથી.” ત્યાર પછી ઉંચા પ્રકારે પરમાર્થ વિચારવામાં વિચક્ષણ સુદર્શન પણ દેવતાની પ્રતિમા માફક કાર્યોત્સર્ગમાં નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો. ફરી પણ અભયાએ કહ્યું, “હે નાથ ! હું મનોહર હાવભાવથી તમને બોલાવું છું, તો મૌન બની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? હવે કષ્ટવાળા વ્રતનો ત્યાગ કરો અને હવેથી તમે આપું કષ્ટ કાર્ય કરશો નહિ. મારી પ્રાપ્તિથી તમને વ્રતનું ક્લ અને આત્માનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું સમજવું. હે માનદ ! ઝૂંરવી, ચાચના કરવી, નમ્ર બનેલી મને સ્વીકારો, સ્વીકારો. દેવયોગે જોળામાં આવી પડેલા રત્નને શા માટે અહંબુ કરતા નથી ? હજુ ક્યાં સુધી સૌભાગ્ય-ગર્વનું નાટક કરશો ?” એ પ્રમાણે બોલતી તેણે તેના હાથ વડે જોળા પુષ્ટ ઉચા સ્તંભ સખત અહંબુ કરાવ્યા અને પશ્ચિમીના કમળના ઢાંડા સરખી કોમળ બે ભુબ્જોથી ગાઢપણે આદિગન કયું. તેના આવા અનુકૂળ ઉપસર્ગોમાં પણ ધીર બુદ્ધિવાળો તે અઠોલ રહ્યો ‘ત્રિ કોઈ દિવસ ચક્રાયમાન થાય ખરો ?’ સુદર્શને વિચાર્યું કે, ‘ને કોઈ પ્રકારે આનાથી મુક્ત થાઉં, તો જ કાર્યોત્સર્ગ પારવો, નહિતર મને અનશન હો. ‘મરવાની ઇચ્છાવાળા હે મૂર્ખ ! માન્ય કરવા યોગ્યનું મારું તું અપમાન ન કર, મનુષ્યોને શિક્ષા કરવી કે ઉપકાર કરવો-એવાં કાર્ય કરવામાં સમર્થ માનવાળી નારીને શું તું બાધુતો નથી ? હે જડ ! કામદેવને આધીન થયેલી મને તું આધીન થા, નહિતર તું ચમરાળનો મહેમાન બનીશ, એ વાતમાં સંદેહ ન રાખીશ.” આ પ્રમાણે આરેશની હઠમાં જેમ જેમ ચડવા લાગી, તેમ તેમ મહાત્મા સુદર્શન ધર્મધ્યાનમાં ચડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ તેણે કંઠર્પના કરી, તો પણ તે ધ્યાનથી ચક્રાયમાન ન થયા ‘નાવડીના ઢંડે તાડન કરવાથી મહાસમુદ્ર કોઈ દિવસ ક્ષોભાયમાન બને ખરો ?’ ત્યાર પછી પ્રભાત બેઠ તેણે નખોવડે પોતાનું શરીર વલોયું અને મોટા શબ્દથી ચીસો પાડી કે, ‘કોઈ પુરુષે મારા પર બલાત્કાર કર્યો.’ તે પછી ત્યાં ઉતાવળા ચોક્કીકારો આવ્યા, ત્યારે તેઓએ કાર્યોત્સર્ગમાં રહેલા સુદર્શનને જોયા. ‘આમા આ સંભવતું નથી. ‘એમ માની ચોક્કીકારોએ તરત રાત્રને નિવેદન કયું. એટલે તેણે આવી અભયાને પૂછ્યું. તેણે રાત્રને જણાવ્યું કે, “હે દેવ ! આપને પૂછીને અમે અહિં શેકાયા, ત્યારે પિશાચ સરખો આ અકસ્માત અહિં આવ્યો એટલે તેને અમે જોયો, બેકડા જેવા ઉન્મત્ત કામ વ્યસનવાળા આ પાપીએ રમણ કરવાની ઇચ્છાથી મીઠાં વચનો વડે મારી માગણી કરી, ત્યારે મેં તેને કહ્યું, અરે ! અસવી માફક સતીની ઇચ્છા ન કર. ‘ચણા માફક મરી આવી શક્તાં નથી.’ તે પછી તેણે બળાત્કારથી મારી આ સ્થિતિ કરી. તરજ જ મેં પોકાર કર્યો. અબળામાં બીજું બળ ક્યાંથી હોય ?’ ‘સુદર્શનમાં આ વાત અસંભવિત છે’ એમ માનીને રાત્રએ સુદર્શનને વારંવાર પૂછ્યું કે, ‘આ શી હકીકત છે ?’ રાત્રએ પૂછવા છતાં પણ સુદર્શન ન કૃપાથી કંઈપણ ન બોલ્યો. ‘અતિશય ઘસેલું’ પણ ચંદન બીજના તાપની શાન્તિ માટે થાય છે.’ ‘પરદાર-ગમન કરનારા ચોરોનું મૌન એ પણ લક્ષણ છે.’ એમ વિચારી રાત્રએ તેનામાં પણ દોષની સંભાવના કરી. અને કોઈથી રાત્રએ આખા નગરમાં તેના દોષની ઘોષણા કરાવી કે, આ પાપી છે.’ અને તેનો

વધ કરવા માટે હુકમ કર્યો. રાજપુરુષોએ જે હાથે પકડી તેને ઉપાડ્યો. રાજાઓની કાર્યસિદ્ધિ વચનથી અને દેવોની મનથી જ થાય છે.' તેના મુખ પર મેશ ચોપડી, શરીર પર લાલચંદન, મસ્તક પર કચ્છેર પુષ્પોની માળા, ગળામાં કંકાલની માળા, ગધેડા પર સ્વારી કરાવી, સ્પર્ધાતું છત્ર ધરાવ્યું, ઢોલ વગાડતાં વગાડતાં નગરમાં ભ્રમણ કરાવે છે. 'આણે રાજના અંતઃપુરમાં શુનો કયો હોવાથી તેનો વધ કરવામાં આવે છે, આ ખાખતમાં રાજનો અપરાધ નથી.' એવી આ ઘોષણા તેઓએ કરી. 'આ વાત કોઈ પ્રકારે સાચી માની શકાય તેવી નથી, તેમ આમાં આ કાર્ય સંભવતું નથી.' આ પ્રમાણે લોકો હાહારવ્યુક્ત પોકાર કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ફેરવતાં ફેરવતાં તેને પોતાના ઘરના દ્વાર લાગમાં લાવ્યા, એટલે મહાસતી મનોરમાએ તેને ભેળ્યો. તે વિચારવા લાગી કે, 'મારા પતિ તો સદાચારવાળા છે. રાજ પણ આચાર તરફ પ્રેમ રાખનાર છે. આમાં નક્કી ફેવ જ દુરાચારી છે. આ પણ ખરાબ છે, અથવા તો નક્કી આ મહાત્માનાં પહેલાનાં અશુભ કર્મોનું ફળ જ પ્રાપ્ત થયું છે. આનો કોઈ પ્રતિકાર નથી, તો પણ આ થશે એમ નિશ્ચય કરી ઘરની, અંદર પ્રવેશ કરી જિનેશ્વરની પૂજા કરી, ત્યાર પછી કાયોત્સર્ગ કરીને શાસનદેવીને વિનંતિ કરી, 'હે ભગવતીઓ ! મારા પતિમાં દોષની બિલકુલ સંભાવના નથી, માટે આ પરમશ્રાવકનું બે તમે સાંનિધ્ય કરશો, તો જ હું આ કઠિન્સગ્ગ પારીશ, નહિતર આ સ્થિતિમાં જ હું નક્કી અનશન કરીશ. ધર્મના ધ્વંસમા કે પતિના ધ્વંસમાં કુલીન સ્ત્રીઓ કેવી રીતે જીવી શકે ? આ બાજુ રાજ્યરક્ષક પુરુષોએ સુદર્શનને શિક્ષા પર સ્થાપન કર્યો. કારણ કે સેવકોને રાજઆજ્ઞા ભયંકર અને ઉલ્લંઘન ન કરવા લાયક હોય છે. પરંતુ આ મહાત્માની શૂદ્ધિ પણ સુવર્ણનું કમલાસન બની ગયું. દેવતાના પ્રભાવથી ચમરાજની ઢાંઢા પણ ધુટી બની ભય છે.' તેનો વધ કરવા માટે રાજપુરુષોએ તીક્ષ્ણ તરવાર દંઢપણે વાપરી, પરંતુ ગળામાં પડતાં તે પુષ્પમાળા બની ગઈ. તે દેખી અમત્કાર પામેલા તે પુરુષોએ રાજાને નિવેદન કર્યું. એટલે રાજ હાથણી પર આરૂઢ થઈ ઉતાવળો ઉતાવળો સુદર્શન પાસે આવ્યો. રાજાએ તેને આલિંગન કરી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહ્યું કે, 'હે શ્રેષ્ઠિ ! ભાગ્યથોગે તારા પોતાના પ્રભાવથી જ તું મૃત્યુ ન પામ્યો, ખરેખર પાપી અધમ કહેવાતા રાજાએ તો શું તારા વિનાશ નથી કર્યો ? અનાથ સંભળન પુરુષોનો નાથ ધર્મ સર્વ પ્રકારે ભંગતો જ છે. સ્ત્રીઓનાં માથા-પ્રધાનતાવાળાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખી વગર વિચાર્યે જે તને મારી નાખે તેવો દ્વિધવાહન સિવાય ખીબે કોઈ પાપી નથી. ખીજું કંઈક આ પાપ તે પણ મારી પાસે કરાવ્યું છે. કારણ કે મેં તને વારંવાર પૂછવા છતાં પણ હે સાધુપુરુષ ! તે મને જવાબ ન આપ્યો. આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતા રાજાએ તેને હાથી પર બેસાડ્યો અને મહેલે લઈ જઈ સ્નાન કરાવી, અંદનથી વિલેપન કરાવ્યું. વસ્ત્રો, અલંકારો પહેરાવીને રાજાએ સુદર્શનને પૂછ્યું, એટલે, રાત્રે જે બન્યું હતું તે અથર્થ રીતે કહ્યું. પછી રાણી પ્રત્યે ક્રોધ પામેલા અને રાણીને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયેલા રાજાને સુદર્શને પગમાં પડી અટકાવ્યો. ત્યાર પછી ન્યાયથી રક્ષણ કરનાર રાજાએ શેઠને હાથી પર બેસાડી નગર વચ્ચેથી મહાવિભૂતિથી ઘરે પહોંચાડ્યો. અભાગ્યે આ વાત સાંભળી ગળે ફાંસો ખાંધી આત્મહત્યા કરી. 'પરદ્રોહ કરનારા પાપીઓ પોતાની મેળે જ પતન પામે છે.' પંડિતા પણ ત્યાંથી ભાગીને પાટલિપુત્ર પત્તને પહોંચી દેવદત્તા ગણિકા પાસે રહી. ત્યાં પણ પંડિતા હંમેશાં સુદર્શનની પ્રથંસા કરતી હતી, જેથી દેવદત્તાને તેના દર્શનની અતિઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. સંસારથી વિરક્ત બની સુદર્શને પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી. સમુદ્રથી જેમ રત

તેમ ગુરુની પાસેથી નીકળી તપથી કૃશકાયાવાળા એકાકી વિહાર-પ્રતિમામાં રહેલા તે મુનિ અનુક્રમે વિહાર કરતા કરતા પાટલિપુત્ર નગરે આવી. શિક્ષા માટે ફરતા ત્યાં પડિતાએ દેખ્યા, દેવદત્તાને કહ્યું, એટલે તેની મારફત શિક્ષાના બાનાથી બોલાવ્યા. મુનિ પણ લાલ-તુકશાનને વિચાર કર્યા વગર જ ત્યાં ગયા પછી દેવદત્તાએ દ્વાર બંધ કરી આગે દિવસ અનેક પ્રકારે કંઠર્થના કરી, પણ મુનિ ફોલ ન પામ્યા. હવે સંજે દેવદત્તાએ છૂટા કર્યા, ત્યારે તે ઉદ્યાનમાં ગયા, જ્યાં અલ્યા મરીને વ્યંતરી થઈ હતી, તેણે દેખ્યા. પૂર્વના કર્મના સ્મરણથી તેણે પણ કંઠર્થના શરૂ કરી. કારણ કે, 'જંતુઓને દેવું અને વૈર જન્માંતરમા પણ નાશ પામતું નથી.' તે વ્યંતરીએ મહાસત્તવાળા સુદર્શનને ઘણા હેરાન-પરેશાન કર્યા, પરંતુ તે તો શુભ ધ્યાન-યોગે અપૂર્વકરણના કેમથી ક્ષપક્રૈણિમાં ચડ્યા. ત્યાર પછી ભગવાને ઉજ્જવલ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તત્કાલ દેવોએ અને અસુરોએ તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. ભવ-સમુદ્રથી જીવોને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા કેવળજ્ઞાનીએ ધર્મદેશના કરી. તેવા 'મહાપુરુષોનો અભ્યુદય લોકોના ઉદય માટે થાય છે.' તેમની ધર્મદેશનાથી એકલા અન્ય પ્રાણીઓ જ નહિ, પરંતુ દેવદત્તા પડિતા અને વ્યંતરી પણ પ્રતિભોધ પામી. સ્ત્રીની નિકટમાં રહેવા છતાં પણ જેનો આત્મા દૂષિત થયો નથી, તેવા સુદર્શનમુનિ શુભ દેશનાથી જીવોને પ્રતિભોધ પમાડી ક્રમે કરી પરમપદને પામ્યા. 'જિનેન્દ્ર-શાસન પામેલાને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ નથી.'

આ પ્રમાણે સુદર્શનમુનિની કથા પૂર્ણ થઈ. ૧૦૧.

ધર્મકથોમાં પુરુષો જ એકલા અધિકારી નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ અધિકારી છે; કારણ કે ચારવર્ણવાળા સંઘમાં તેઓને પણ એક અંગ માનેલું છે. તેથી પુરુષને પરદારાના નિષેધ માફક સ્ત્રીઓને પરપુરુષનું ગમન નિષેધ કરે છે—

ऐश्वर्यराजराजोऽपि, रूपमीनध्वजोऽपि च ।

सीतया रावण इव, त्याज्यो नार्या नरः परः ॥ ૧૦૨ ॥

ઐશ્વર્યથી કુખેર જેવો હોય, રૂપથી કામદેવ જેવો હોય, તો પણ સ્ત્રીએ પોતાના પતિ સિવાયના બીજા પુરુષનો, જેમ સીતાએ રાવણનો ત્યાગ કર્યો, તેમ ત્યાગ કરવો. ૧૦૨.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને બીજનો પતિ કે કાન્તામાં આસક્ત થયા હોય, તેનું ફલ કહે છે—

नपुंसकत्वं तिर्यक्तत्वं, दौर्भाग्यं च भवे भवे ।

भवेत् नराणां स्त्रीणां चान्यकान्तासक्तचेतसाम् ॥ ૧૦૩ ॥

બીજની સ્ત્રી કે બીજના પતિમાં આસક્તિ કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રીઓ નપુંસકપણું, તિર્થંઅપણું, દુર્ભાગ્ય. વચન માન્ય ન કરે તેવી અનાદેયતા જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત કરે છે. બંધારે સ્ત્રીનો અધિકાર હોય ત્યારે બીજનો પતિ પુરુષ અને પુરુષનો અધિકાર હોય તો અન્યની સ્ત્રી સમજવી. ૧૦૩.

અગ્રહાની નિંદા કરીને ગ્રહચર્યના આ લોક સંબંધી ગુણો જણાવે છે—

प्राणभूतं चरित्रस्य, परब्रह्मैककाणम् ।

समाचरन् ब्रह्मचर्यं, पूजितैरपि पूज्यते ॥ ૧૦૪ ॥

દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ચારિત્રના જીવિત સ્વરૂપ, મોક્ષતું અપૂર્વ કારણ એવા પ્રહ્લ્યાચર્યતું પાલન કરતો મનુષ્ય, એકલા સામાન્ય મનુષ્યોથી નહિ, પરંતુ સુરો, અસુરો અને મનુષ્યોના ઈન્દ્રોથી મન, વચન, ક્રાંતિ તથા ઉપચાર પૂજા વડે પૂજ્ય છે. ૧૦૪.

પ્રહ્લ્યાચર્યના પરલોક સંબંધી ગુણો કહે છે—

ચિરાયુષઃ સુસંસ્થાનાઃ દૃઢસંહનના નરાઃ ।

તેજસ્વિનો મહાવીર્યાઃ ભવેયુર્બ્રહ્મચર્યતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અનુત્તર સુરાદિક સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર હોવાથી લાંબા આયુષ્યવાળા, સમચતુરઅસુસંસ્થાનવાળા, મજબુત હાડકાના સંચયરૂપ વજ્રઘણનારાય નામના સંઘયણવાળા, આ સંઘયણ મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થનારને હોય છે, જેવોને સંહનન હોતાં નથી. પ્રહ્લ્યાચર્યના પ્રભાવથી તેજસ્વી શરીર કાન્તિવાળા, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી આદિ પશુ મહાભગવાળા થાય છે.

પ્રહ્લ્યાચર્ય વિષયક ઉપયોગી સ્લોકો :—

મનુષ્ય, સ્ત્રીઓની સપોહારવાળી કાળી વાંકીચુકી કેશ-કળરીને દેખે છે, પણ તેના રાગથી ઉત્પન્ન થએલી દુષ્કર્મની પરંપરાને ભેતો નથી. સિંહર-રજથી પૂર્ણ સીમન્તિનીના કેશોને સેંથા એ સીમન્ત નામનો નરકનો માર્ગ છે, તે ખ્યાલમાં રાખવું. સુંદર વર્ણવાળી રમણીઓની ભવાની વલ્લરી મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરી રહેલાઓની આગળ આ સંપિણીને વશવે છે, તે શું તમે નથી જાણતા ? અંગનાઓના મનોહર નયનના કટાક્ષોતું નિરીક્ષણ કરાય છે, પરંતુ નિભાંગી પોતાના નાશ પામતા જીવિતને ભેતો નથી. સ્ત્રીઓના સરળ અને ઉન્નત નાસિકાવંશની પ્રશંસા કરાય છે, પરંતુ અનુરાગ કરીને ભ્રષ્ટ કરાતા પોતાના વંશ તરફ ભેતો નથી. સ્ત્રીઓના ગાલરૂપી આરિસામાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને ભેંધેને પુશ થાય છે, પરંતુ તે જડભરત સંસાર-તલાવડીના કાઠવમાં ફૂળતા પોતાને જાણતો નથી. રતિકીડના સર્વસુખ સમાન બુદ્ધિથી સ્ત્રીઓના લાલ હોઠતું પાન કરે છે, પરંતુ ચમરાજ રાતદિવસ આયુષ્ય-પાન કરે છે, તે સમજતો નથી. મોગરાની કળી સમાન ઉજ્જવલ સ્ત્રીઓના કાંતને આદરથી જુએ છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થા બલાહારથી પોતાના કાંત ભાંગી નાખે છે, તે દેખતા નથી. સ્ત્રીઓના કાનપાશને કામદેવના હિંડોળાની બુદ્ધિથી દેખે છે, પરંતુ પોતાના કંઠ અને ગરદન પર લટકતા કાલ-પાશોને ભેતો નથી. નષ્ટબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય રમણીઓના સુખને ઢરેકે સંભળે ભેથા કરે છે, પરંતુ ખેદની વાત છે કે, તેને ચમરાજનું સુખ ભેવા માટે સમય નથી. કામદેવથી પરાધીન બનેલો માણસ સ્ત્રીના કંઠતું અવલંબન કરે છે, પરંતુ આજ કે કાલ માત્ર અવલંબન કરનારા પોતાના પ્રાણને જાણતો નથી. દુર્બુદ્ધિ માનવ યુવતીઓના લુબ્ધરૂપી લતાના બંધનને મનોહર જાણે છે, પરંતુ કર્મ-બંધનથી પોતાનો આત્મા જકડાઈ ગયો, તેનો શોક કરતો નથી. રમણીઓના હસ્ત-કમળથી સ્પર્શીએલો પુરુષ શેમાંચ-કંટકોને ધારણ કરે છે, પરંતુ તે નારકીના કૂટ શાસ્ત્રલિવૃક્ષના કાંટાને યાદ કરતો નથી. જડબુદ્ધિવાળો પુરુષ યુવતીના સ્તન-કળશોતું આલિંગન કરી સુખપૂર્વક શયન કરે છે, પરંતુ નક્કી તે કુંભીપાકની વેદનાથો થતી વ્યથા ભૂલી જાય છે. અદ્વૈતબુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ સંભળે સંભળે કટાક્ષ કરનારી સ્ત્રીઓના મધ્યસ્થાનમાં સ્થાન કરે છે, પરંતુ એ ભવસસુદ્રંતું મધ્ય છે, તેનો તે વિવેક કરતા

નથી. મનુષ્ય રમણીઓની ત્રણ કરચલીરૂપ ત્રિવલીના તરંગોથી આક્રમ્ય છે, પરંતુ ત્રિવલીના બાનાથી ખરેખર એ ત્રણ વૈતરણી નદી છે. પુરુષોનું કમદેવથી પીડિત મન સ્ત્રીની નાભિરૂપી વાવડીમાં સ્નાન કરે છે, પરંતુ આ મન હર્ષના સ્થાન સ્વરૂપ સામ્ય-જનમાં પ્રમાદથી પણ મજાન કરતું નથી. સ્ત્રીઓની રોમલતાને કામદેવને ચડવાની નિસરણી બાણ છે, પરંતુ તેમનું તેને સંસાર-કેદરબાનામાં જકડી રાખનાર લોહસાંકળ છે, તેમ બાણતા નથી. અધમપુરુષો સ્ત્રીઓના વિશાળ જઘનનું હર્ષથી સેવન કરે છે, પરંતુ તેઓ આ સંસાર-સસુદ્રનો કિનારો છે, એમ નક્કી બાણતા નથી. મંદબુદ્ધિવાળો કરકાસરખા સાથળવાળી યુવતીઓના સાથળનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીઓ સદ્ગતિ મેળવવામાં વિઘ્નભૂત છે, તેમ બાણતા નથી. સ્ત્રીઓના પાદપ્રહારથી હણાએલો પુરુષ પોતાનો અતિ ભાગ્યશાળી માને છે, પરંતુ હંતાશ તે સમજી શકતો નથી કે તેઓ મને અદોગતિમાં ધકેલે છે. જેનો દર્શન, સ્પર્શન અને આલિંગનથી મનુષ્યનું શમ-જીવન હણાઈ જાય છે, તેવી સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ ઝેરવાળી નાગિણી માફક વિવેકીઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ચંદ્રલેખા જેવી કુટિલ, સંધ્યા જેવી ક્ષણશગી, અને નદી જેમ નીચગતિ કરનાર નિતાંબિની વર્જવા યોગ્ય છે. મહનમાં અધ બનેલી વામાઓ પ્રતિષ્ઠા, સૌજન્ય, ધાન, ગૌરવ, સ્વહિત કે પરહિત કંઈ જેમતી નથી. મનુષ્યને ક્રોધ પામેલા સિંહ, વાઘ કે સર્પ જે નુકશાન નથી કરતા, તેના કરતા પણ અતિ નુકશાન નિરંકુશ નારી કરે છે. પ્રગટ થયેલા કામોન્માદવાળી હાથણી સરખી સ્ત્રીઓ વિશ્વને ઉપધાત કરનારી હોઈ દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે. તેવા કેઈ પણ મંત્રનું સ્મરણ કરો, કેઈ પણ તે કેવની ઉપાસના કરો, જેથી આ સ્ત્રી-પિશાચી શીલ-જીવિતનો કોળીયો કરી ન જાય. શાસ્ત્રોમાં જે સંભળાય છે, તેમ જ લોકોમાં જે ગવાય છે કે નારીઓ દુઃશીલ અને કામચિહ્નલ હોય છે, તે વાતમાં સર્વ એકમતવાળા છે. જગતને હણવાની ઇચ્છાવાળા દૂર બ્રહ્માએ સપોની કાઢો, અગ્નિ, યમની જીલો, વિષના અંકુરો એકઠા કરીને બાણ નારી બનાવી ન હોય ! દૈવયોગે કદાચ વિજળી સ્થિર થાય બે વાસુ સ્થિર રહે, તો પણ નારીનું મન સ્થિરતાવાળું કદાપિ ન થાય. ચતુર પુરુષો મંત્ર, તંત્ર આદિ વગર પણ જેનાથી કળાય છે, તેવું આ ઇન્દ્રજીવ નારીઓ કયાં ભણી હશે ? રમણીઓની જૂઠ ઝેલવાની અપૂર્વકળા છે કે, જે પ્રત્યક્ષ કરેલાં અપકૃત્યોને પણ ક્ષણવારમાં વાતનો પલટો કરી છૂપાવે છે. જેને કમળાનો રોગ થયો હોય અગર જે ગાંઠો ખન્યો હોય તેવો મનુષ્ય જેમ ઢેફાંને સુવર્ણ માને, તેવી રીતે મોહાન્ધ માનસવાળો સ્ત્રીસંગથી થયેલા દુઃખમાં સુખ-બુદ્ધિ કરે છે. જટાધારી, મસ્તક મુઠાવનાર, ચોટલી રાખનાર, મૌનવ્રત કરનાર, નાનવ્રતી ઝાડંગી છાલરૂપ વસ્ત્ર પહેરનાર, તપસ્વી કે બ્રહ્મા, ગમે તે હોય પરંતુ તે બે અબ્રહ્મચારી હોય, તેઓ મને ગમતા નથી. ખણનાર ખૂચલીને ખણતાં ખણતાં જેમ દુઃખને સુખ માને છે, તેવી રીતે દુઃખે કરી નિવારણ કરી શકાય તેવા કામદેવને પસંદીન બનેલા પ્રાણી દુઃખસ્વરૂપ મૈથુનને સુખરૂપ માને છે. જે કવિઓ નારીઓને સુવર્ણપ્રતિમા, આદિ સાથે તુલના કરે છે, તેઓ તે વસ્તુઓને આલિંગન કરી કરીને તૃપ્તિ કેમ પામતા નથી ? સ્ત્રીઓનાં જે અંગો દુઃખ કરવા યોગ્ય અને છુપાવવા યોગ્ય છે, તેમાં જ માણસ રાગ કરે, તો પછી બીજા કયા પદાર્થથી વૈરાગ્ય પામે ? અરે ! દુઃખની વાત તો એ છે કે માનવો અજ્ઞાન અને મોહથી માંસ અને હાડકાંનાં બનેલાં અંગો સાથે ચંદ્ર, કમળ, મોગરા આદિની સરખામણી કરી સુંદર પદાર્થોને દૂષિત કરે છે ! નિતંબ, સાથળ, સ્તન આદિના મોટા ભાગવાળી નારીને મૂઢબુદ્ધિવાળા કામીઓ સુસ્તકીલા માટે વક્ષ :

સ્થળ ઉપર આરોપણ કરે છે, પરંતુ સંસાર-સમુદ્રની અંદર ડુબવા માટે પોતાના કંઠે બાંધેલી આ શિલા છે, તેમ સમજતા નથી. હે બુદ્ધિશાળી આવકે ! ભવ-સમુદ્રની ભરતી માફક ચપળ, કામરૂપી શિકારીની લક્ષ્યભૂત હરિણી સરખી, મહત્તી અવસ્થા કરાવવામાં મદિરા જેવી, વિષયો રૂપી મૃગતુષ્ણા-ઝાંઝવાના જળ માટે મારવાહની ભૂમિ જેવી, મહામોહરૂપી અધકારના સમૂહ. માટે અમાવાસ્થાની રાત્રિ જેવી, વિપત્તિઓની ખાણ જેવી નારીનો તમે પરિહાર કરો. ૧૦૫.

પાંચમું અણુપ્રત

હવે મૂર્છાના ફલને બતાવી તેને નિયંત્રણ કરવારૂપ પાંચમા આણુપ્રતને જણાવે છે—

અસન્તોષમવિશ્વાસમ્, આરમ્ભં દુઃસ્વકારણમ્ ।

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્, પરિગ્રહનિયન્ત્રણમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

દુઃખના કારણભૂત અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને આરંભ એને મૂર્છાનું ફલ માનીને પરિગ્રહની વિરતિરૂપ નિયંત્રણ કરવું.

આવકે દુઃખના નિમિત્તભૂત, મૂર્છાના ફલસ્વરૂપ પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું. તેમાં અસંતોષ એટલે ગમે તેટલું મળે તો પણ તૃપ્તિ ન થાય, તે દુઃખનું કારણ, મૂર્છાવાળાને ઘણું ધન મળા બય તો પણ સંતોષ થતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક મેળવવાની અશામાં ને આશામાં કદ્યર્થના પામતાં દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે. પારકાની અધિક સંપત્તિ દેખીની ઓછી સંપત્તિમાં અસંતોષ માની દુઃખ પામે છે. જે માટે કહ્યું છે કે— ‘અસંતોષવાળા પુરુષને ડગલે પગલે અપમાન થાય છે, અને સંતોષરૂપી ઐશ્વર્યના સુખવાળા એને દુર્જનભૂમિઓ ફર હોય છે’ અવિશ્વાસ પણ દુઃખનું કારણ છે. અવિશ્વાસ હોય તે અશકનીય પુરુષોથી પણ શંકા કરતો સ્વધનનો રક્ષા કરતો કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરતો નથી. તે માટે કહે છે—“ઉમેરે, ખોદે, સ્થાપન કરે, સત્રે ઉઘે નહિ”, ફિવસે પણ શંકા કરતો જીવ, છાણથી લિપે સ્થાપન કરે, હંમેશાં નિશાની કરે, અવળી નિશાની કરે. મૂર્છા પામેલો પ્રાણાતિપાતાદિક આરંભ કરવાનો પણ સ્વીકાર કરે. તે આ પ્રમાણે-પુત્ર પિતાને, પિતા પુત્રને, ભાઈ, સગાભાઈ ને હણે છે લાંચ લઈને ખોટી સાક્ષી આપનાર બની ઘણું જૂઠું બાંધે છે. વધારે બળ હોવાથી મુસાફરોને પકડે છે, લૂંટે છે, ખાતર પાડે ધનલોભથી પરદારા-ગમન કરે. તથા નોકરો, ખેતી પશુ-પાલન, વેપાર વગેરે કરે, મમ્મણ વણિકની માફક નદી આદિકમાં પ્રવેશ કરી કાષ્ઠો બહાર ખેંચી લાવે.” શિષ્યે શંકા કરી કે, દુઃખ-કારણ મૂર્છાફલ સમજીને પરિગ્રહનું નિયંત્રણ કરવું-આ કેવા પ્રકારની વાણીની યુક્તિ સમજવી ? અહિં તેનું સમાધાન આપે છે કે મૂર્છાનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહ પણ મૂર્છા જ છે. અથવા ‘મૂર્છા પરિગ્રહ’ એ સૂત્રકારના વચનથી મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ-એ નિશ્ચયનય મતથી કહેવાય, મૂર્છા વગર ધન-ધાન્યદિક અપરિગ્રહ છે. જે માટે કહ્યું છે કે, ‘મમકાર વગરનો પુરુષ વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિથી અલંકૃત હોય તો પણ અપરિગ્રહ છે, અને મમકારવાળો નસ હોય તો પણ પરિગ્રહવાળો છે. તથા ગામ કે ઘરમાં પ્રવેશ કરતો કર્મ કે નોકર્મ (અદ્યકર્મ) ને ગ્રહણ કરવા છતાં પણ તે પરિગ્રહ વગરનો-મમતા વગરનો છે, તે સિવાય અપરિગ્રહવાળો હોઈ શકે નહિ. તથા જે વળી વસ્ત્ર કે પાત્ર, કંબલ, કે આસન ધારણ કરે કે વાપરે છે, તે સંયમ અર્થે અને લબ્ધ ટાળવા માટે છે, સંસાર-સમુદ્રથી તારનાર એવા મહર્ષિ વીર ભગવંતે તેને પરિગ્રહ

કહ્યો નથી, પરંતુ જો તે સંયમનાં સાધનોમાં મમત્વબુદ્ધિ થાય, તો તેને પરિગ્રહ જણાવ્યો છે. આ સર્વ સ્પષ્ટ હકીકત છે. ૧૦૬, બીજા પ્રકારે પરિગ્રહનું નિયંત્રણ જણાવે છે.—

પરિગ્રહમહત્વાદિ, મજ્જત્યેવ ભવામ્બુઘૌ ।

મહાપોત્ત ઇવ પ્રાણી, ત્યજેત્ તસ્માત્ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૦૭ ॥ -

વધારે ભારવાળું વહાણ જેમ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, તેમ પરિગ્રહની અધિકતાથી પ્રાણી ભવસમુદ્રમાં નક્કો ડૂબી જાય છે. જેમ અમર્યોદિત ધન-ધાન્યાદિકના ભારથી ભરેલું વહાણ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય, તેમ જીવ પણ અમર્યોદિત ધન, ધાન્ય, ઘર, દુકાન, જમીન, ખેતર આદિની અધિકતાથી જળ ઉપરાંતના પરિગ્રહના ભારથી નરકાદિક દુર્ગતિમાં ડૂબી જાય છે. કહેલું છે કે:—“મહાઆરંભ, મહાપરિગ્રહ, માંસાહાર અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરવાથી જીવો નારકાયુષ્ય ઉપાર્જન કરે છે.” તથા બહુ આરંભ બહુ પરિગ્રહથી નારકનું આયુષ્ય બંધાય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી ધન ધાન્યાદિ સ્વરૂપ પરિગ્રહનું મૂર્ચ્છાના ત્યાગ કરવારૂપ નિયંત્રણ કરે અર્થાત્ વગર જરૂરીઆતવાળા, પરિભ્રાણથી અધિક પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે. ૧૦૭.

સામાન્યથી પરિગ્રહના દોષો જણાવે છે—

ત્રસરેણુસમોડપ્યન્ન, ન ગુણઃ કોઽપિ વિચિતે ।

દોષાસ્તુ પર્વતસ્પૂલાઃ, પ્રાદુષ્ણન્તિ પરિગ્રહે ॥ ૧૦૮ ॥

પરિગ્રહમાં સૂર્યનાં કિરણો વચ્ચે ઉડતા બારીક રજ-પરમાણુ જેટલા પ્રમાણવાળો કાઈ પણ ગુણ નથી, પરંતુ પરિગ્રહમાં પર્વત જેવડા મોટા દોષો તો ઉત્પન્ન થાય જ છે.

પરિગ્રહથી ઘરમાં બળીની અંદરથી આવતાં સૂર્યકિરણોમાં જણાતા ઘણા બારીક અસ્થિર રજકણો હોય તેટલો પણ કોઈ લાભ તો નથી, પરિગ્રહના બલથી પરભવમાં પણ કોઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, ભોગ-ઉપભોગાદિ કરવામાં આવે છે, તે ગુણ નથી, ઉલટું તેની આસક્તિથી તુકથાન જ થાય છે. જે વળી જિનભવન, ઉપાશ્રયાદિ કરાવવા રૂપ પરિગ્રહનો ગુણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલો છે, તે ગુણ નથી, પરંતુ તે તો પરિગ્રહ હોય, તેનો સારા ક્ષેત્રમાં વ્યય કરી નાખી, પરિગ્રહ-બુદ્ધિ ઘટાડવી, પરંતુ જિનભવનાદિક બંધાવવા માટે પરિગ્રહ ધારણ કરવાનો આશય કલ્યાણકારી નથી. કહેલું છે કે —“ધર્મકાર્ય માટે જેઓ ધનની ઇચ્છા રાખે છે, તેના કરતાં તેવી ઇચ્છા ન રાખવી તે વધારે સારી છે, કાઠવમાં પગ ખરડીને સાફ કરવો, તેના કરતાં દ્રવ્યથી સ્પર્શ જ ન કરવો તે વધારે સુંદર છે.” તથા—“સુવર્ણ મણિરત્ના પગથીયાવાળું, તેવા હંભરો થાંભલાવાળું સુવર્ણ ભૂમિતલયુક્ત, જે કોઈ જિનમંદિર બંધાવે, તેના કરતાં પણ તપ, સંયમ ^૧અધિક છે.” બીજી રીતે કહેતાં જણાવે છે કે, પરિગ્રહ રાખવામાં આગળ જણાવીશું તેવા પર્વત જેવડા મોટા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. પર્વત જેવા મોટા દોષો કહ્યા, તેને વિસ્તારથી સમજાવે છે—

૧ આ જ વાત સંબોધસત્તરિ-વૃત્તિમાં જણાવી છે. ‘તે કરતાં તપ સંયમ અનંત ગુણવાળા છે’
યો. ૨૪

સહ્યાદ મવન્ત્યસન્તોઽપિ, રાગદ્વેષાદયો દ્વિષઃ ।

મુનેરપિ ચલેચ્ચેતો, યત્તેનાન્દોલિતાત્મનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પરિગ્રહના સંગથી ઉદયાવસ્થામાં ન આવેલા રાગ-દ્વેષાદિકે શત્રુઓ ન હોવા છતાં પણ પ્રગટ થાય છે. તેના સંગવાળાને તેના સંબંધી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં વિદ્ધ કરનાર કે નુકશાન કરનાર તરફ દ્વેષ, તેમ જ મોહ, ભયાદિક, વધ-બંધનાદિક અને નરકગમનાદિક દોષો પ્રગટ થાય છે. અછતા રાગાદિક કેમ થાય ? તેનો જવાબ આપે છે કે, બીજાની વાત તો દૂર પાળીએ, પરંતુ સમભાવી મુનિના ચિત્તમાં રહેલી પ્રથમ અવસ્થાને પણ ચલાયમાન કરે છે. તે પરિગ્રહના સંગ વડે મન અસ્થિર બની જાય છે, સંગવાળા મુનિ પણ મુનિપણથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કહેલું છે કે:—“અર્થથી છેદન ભેદન, સંકેટ, પરિશ્રમ, કલેશ, ભય, કંઠવાં ફળ, મરણ, ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાપણું, માનસિક અરતિ વગેરે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. “સેંકડો દોષોના મૂળતું જાણું. પૂર્વના મહર્ષિઓએ તિષ્ઠેલું એવું અનર્થ કરનાર ધન તે એક વખત વસન કરી નાખ્યું છે અને વળી જો હવે તું તે વહન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તો પછી નિર્વર્થક તપ સંયમ શા માટે કરે છે ?” પરિગ્રહમાં વધ, બંધન માર આવેા વગેરે કઈ હેરાનગતિ નથી ? અને આવેા પરિગ્રહ છતાં યતિધર્મ કરવેા, તે તો ખરેખર પ્રપંચ છે. ૧૦૯.

સામાન્યપણે પરિગ્રહના દોષો કહીને ચાલુ શ્રાવકધર્મ સાથે તેને જાડે છે—

સંસારમૂલમારમ્માસ્તેષાં હેતુઃ પરિગ્રહઃ ।

તસ્માદુપાસકઃ કુર્યાદ્, અલ્પમલ્પં પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રાણીઓતું ઉપમર્દન, પીડા-આદિ થવારૂપ આરંભ. તે સંસારતું મૂલ છે. આમાં કેઈને પણ વિવાદ નથી, તે આરંભમાં કારણ હોય તો પરિગ્રહ, તે કારણથી શ્રાવક ધન-ધાન્યાદિકે પરિગ્રહ નિયત પરિમાણથી અધિક ન રાખે. ૧૧૦.

ફરી પણ સિંહાવલોકન કરતાં પરિગ્રહના દોષોને જણાવે છે—

મુષ્ણન્તિ વિષયસ્તેનાઃ, દહતિ સ્મરપાવકઃ ।

રુન્વન્તિ વનિતાન્યાધાઃ, સંગેરંગીકૃતં નરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

ધન, સુવર્ણાદિકે પરિગ્રહવાળા પુરુષને જંગલમાં ચોરો લૂંટારા લૂંટે છે, તેમ સંસારરૂપી અરણ્યમાં રહેલા પ્રાણીઓને શબ્દાદિકે વિષયો સંયમ-સર્વસ્વને લૂંટીને ભીખારી બનાવે છે, અથવા તો અગ્નિ સળગ્યો કે આગ લાગી હોય ત્યારે ઘણા પરિગ્રહવાળો નાસી જવા માટે અશક્ત બની જાય છે. તેવી રીતે સંસાર-અટવીમાં રહેલો ચિંતા આદિ દશ પ્રકારના કામદેવના અગ્નિથી શેકાય છે. અથવા તો ઘણા પરિગ્રહવાળો અરણ્યમાં ગયો હોય, ત્યાં ધન, શરીરના લોભથી લૂંટારાઓ તેને શેકી રાખે છે, આગળ મુસાફરી કરવા હેતા નથી, તેવી રીતે ભવરૂપી અરણ્યમાં ધન-લુપ્થ કામિનીઓ શરીરના લોગની ઇચ્છાવાળી સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિ શેકીને પરિગ્રહના સંગવાળા પુરુષને અટકાવી રાખે છે, સંયમ માર્ગે આગળ વધવા હેતી નથી,

ગમે તેટલો પરિચ્છેડ હોય તો પણ તેની ઈચ્છાની તૃપ્તિ થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ અસંતોષ વધતો જ જાય છે—

“કૈલાસ-હિમાલય સરખા સુવર્ણ અને ચાંદીના અસંખ્યાત પર્વતો થઈ જાય અને કદાચ તે હ્રુદય મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો પણ તેટલા પરિચ્છેડથી પણ ઈચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે જેમ આકાશનો છેડો નથી, તેમ ઈચ્છાઓ પણ અંતવગરની અનંત છે.”

પશુઓ સાથે અંગર, ચવેા સુવર્ણવાળી સંપૂર્ણ પૃથ્વી મળી જાય તો પણ તે એકની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા સમર્થ બની શકતી નથી—જેમ સમજી તપશ્ચર્યાનું સેવન કરવું કવિઓએ પણ કહેલું છે, “આ તૃષ્ણાને ખાડો એટલો અગાધ છે, કે અંદર પૂરવા માટે ગમે તેટલું નાખીએ, તો પણ પૂરાતો નથી. વળી નવાઈની વાત એ છે કે, તે પૂર્ણ કરવા માટે મોટા મોટા પૂરણો નાખીએ તેમ તેમ અંદર ખોદાતું જાય છે અને ખાડો વધતો જાય છે, તથા ઘણા મોટા અતિહિન્ન વૈભવો મેળવીને પણ તૃષ્ણા અખર્ષિત જ રહે છે, મહાપર્વત પર આરૂઢ થએલો હુવે ગગનમાં આરૂઢ થાઉં એવી ઈચ્છા રાખે છે. ૧૧૧. એ જ કહે છે—

તૃપ્તૌ ન પુત્રૈઃ સગરઃ, કુચ્ચિકર્ણો ન ગોધનૈઃ ।

ન ધાન્યૈસ્તિલકશ્રેષ્ઠી, ન નન્દઃ કનકોત્કરઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ખીએ ચક્રવર્તી સગર સાહહબર પુત્રોથી તૃપ્તિ ન પામે, કુચિકર્ણ ઘણાં ગાયેના ગોકુલોથી પણ તૃપ્ત ન થયો, તિલકચેડ ધાન્યોથી તૃપ્ત ન થયો. નંદરાજ સુવર્ણની ટેકરીઓ મળવા છતાં પણ તૃપ્તિ ન પામે—તેથી પરિચ્છેડ એ અસંતોષનું જ કારણ છે. સગરાદિકની સંપ્રદાયથી આવેલી કથા આ પ્રમાણે બાજીવી—

સગર ચક્રવર્તીની કથા

અયોધ્યા નગરીમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા અને સુમિત્ર નામનો સુવરાજ બંને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતા હતા. જિતશત્રુ રાજાને અજિતસ્વામિ તીર્થંકર પુત્ર હતા અને મહાશુભવાળા સુમિત્રને સગર ચક્રવર્તી નામના પુત્ર હતા. જિતશત્રુ અને સુમિત્ર બંનેએ દીક્ષા અંગીકાર કરી ત્યાર પછી અજિતસ્વામી રાજા થયા અને સગર સુવરાજ થયો. કેટલોક કાળ ગયા પછી અજિતસ્વામિએ દીક્ષા લીધી અને ભરત માફક સગર ચક્રવર્તી રાજા થયો. આશ્રય કરનાર સુસાર્કરના થાકને દૂર કરનાર મહાવૃક્ષની શાખા માફક તે ચક્રવર્તીને સાંઠ હબાર પુત્રો થયા. સગરના સર્વ પુત્રોમાં જહ્નુ નામના મોટા પુત્રે એક વખત પિતાને ગમે તે કારણે સંતોષ પમાડી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. અને વરદાનથી ચક્રવર્તીના દંડાર્થિક રત્નો સાથે પોતાના બાંધવો સહિત પૃથ્વીના પર્યટન કરવાની ઈચ્છા જહ્નુનુંકમારે પ્રગટ કરી. સગરે પણ તે રત્નો આપ્યાં. અને પિતાની રજ મેળવી તેઓએ ત્યાંથી પ્રયાણ શરૂ કર્યું. તેઓ સૂર્યથી પણ અધિક તેજસ્વી હબરો છત્ર મંડળવાળી મહાત્માદેવી, મહાભક્તિથી દરેક જિનયૈત્રોની પૂજા કરતા કરતા અને વિચરતા વિચરતા અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વત પાસે આવ્યા. આઠ યોજન ઊંચા, ચાર યોજન પહોળા એવા તે પર્વત ઉપર પોતાના બધુઓ અને પરિમિત પરિવાર સાથે જહ્નુનુંકે આરોહણ કર્યું. તેના ઉપર એક યોજન લાંબું, અર્ધ યોજન પહોળું, ત્રણ ગાઉ ઉચું અને ચાર કારવાળું ચૈત્ય હતું. તેમાં પ્રવેશ

કયો તે ચૈત્યમાં વર્તમાન ચોવીરીમાં થએલા ઋષભાદિક ચોવીશે અરિહંતોનાં તેઓના પોતા-પોતાના સંસ્થાન—પ્રમાણુ વર્ણવાળાં બિંબો સ્થાપન કરેલાં હતાં, તેની કમસર પૂજા કરી. ત્યાર પછી ભરતના સો ભાઈઓના પવિત્ર સ્તુતિને વઢંના કરી અને શ્રદ્ધાવાળા તેણે કંઈક વિચારીને આમ કહ્યું કે, ‘અષ્ટાપદ સરથું સ્થાન કયાંય નથી’ એમ માતું છું. માટે હું પણ આના જેવું બીજું ચૈત્ય કરાવું. ભરત ચક્રવર્તી મુક્તિ પામવા છતાં પણ હજુ ભરતખંડનું ચક્રવર્તીપણું ભરતખંડનાં સારભૂત આ પર્વતના શિખર પર રહેલ ચૈત્યના બહાનાથી ટકી રહેલું છે. એમણે આ ચૈત્ય કરાવ્યું. હવે ભવિષ્યમાં થનારા રાજાઓ આનો વિનાશ કરે નહિ, માટે આપણે તેનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય કરીએ. ત્યાર પછી, હજાર દેવતાઓથી અધિષ્ઠિત ઠંડરન હસ્તથી ગ્રહણ કરી તેણે અષ્ટાપદની ચારે બાજુ ભમાવ્યું, એટલે કહોળા માફક એક હજાર યોજન ભૂમિ જોડી ખોદાઈ અને એવી રીતે તેનાથી ઠંડ ભમાવતાં નાગદેવોનાં ભવનો પણ ભાંગી ગયાં. તે દેવો ભય પામી પોતાના સ્વામી ભવલનપ્રભને શરણે ગયા. તેણે અવધિજ્ઞાનથી બાણી બહુત પાસે આવી કોંધથી એમ કહ્યું, ‘અરે ! મત્ત બની તમે નિષ્કારણ અનંત જંતુઓના ઘાતને કરનારે ભયંકર ભૂમિ-વિદ્યારણ કેમ કર્યું ? અભિતસ્વા મિના ભત્રીજા અને સગર ચક્રીના પુત્રોએ આપું અકાર્ય કરાય ? કુલને કલંક લગાડનારા ! તમે આ શું પાપ કર્યું ?’ બહુતકુમારે કહ્યું કે, ‘મેં તો અહિં આવી ચૈત્યના રક્ષણ માટે આ કર્યું’, તમારાં ભવનો વિનાશ પામ્યાં, તે મારા અજ્ઞાનમાં થયું છે, તો એ સહી લેવા વિનંતિ કરું છું.’ ભવલનપ્રભ દેવે કહ્યું કે, ‘અજ્ઞાનથી આ તારી આ ભૂલ થઈ છે, તે હું સહી લઈ જતો કરું છું, હવે ફરી આવી ભૂલ ન કરીશ.’ એમ કહીને તે પોતાના સ્થાને ગયો.

ખંધુ સહિત બહુતકુમારે વિચાર્યું કે, આ ખાઈ તો કરી પણ વખત જશે, તેમ તે ધૂળથી પાછી પૂરાઈ જશે. તેથી તે ઠંડથી ગંગાનદીને ખેંચી લાવ્યો અને તેનો પ્રવાહ ખાઈમાં વહેવડાવ્યો એટલે તેના બળથી નાગકુમારોનાં ભવનો ફરી ઉપદ્રવવાળાં બન્યાં. નાગકુમારો સાથે કોંધ પામેલા ભવલનપ્રભે ત્યાં આવીને હાવાનલ જેમ વૃક્ષોને તેમ તેઓ સર્વને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા. ‘કાચર સરખા આપણા દેખતાં જ આપણા સ્વામીને બાળી નાખ્યા. આપણને ધિક્કાર થાયો.’ એમ ચિંતવતા શરમથી સૈનિકો અયોધ્યા નજીક આવીને રહેલા હતા. આપણા સ્વામીને હવે મુખ પણ કેવી રીતે ખતાવવું ? અને આ વાત પણ કેવી રીતે કહેવી ? એ પ્રમાણે તેઓ મંત્રણા કરતા હતા, ત્યારે કોઈક બ્રાહ્મણે તેમને આમ કહ્યું કે, ‘આ વાત રાજાને હું એવી રીતે કહીશ, જેથી તેમને મોહ નહિ થાય અને તમારા પ્રત્યેના શ્રેષ્ઠ પણ ઉતરી જશે. તમે ગભરાશો નહિ.’ એમ તે સૈનિકોને કહીને એક અનાથ સુતક લાવીને તે બ્રાહ્મણ રાજાકારે ગયો અને પોતાનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હોય એમ વિલાપ કરવા લાગ્યો. રાજાએ વિલાપનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, મારો એકનો એક પુત્ર સર્પ કરડવાથી ચેષ્ટાવગરનો બની ગયો છે. માટે હે દેવ ! આને જીવતો કરો. પછી રાજાએ સર્પનું ઝેર ઉતારનાર એવા નરેન્દ્રાને આજ્ઞા કરી એટલે તેઓએ પણ પોતાના મંત્ર-કૌશલ્યનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ રાજામાં નાજેલા ધીની માફક તે નિષ્ફળ ગયો. આ મરેલાને જીવતો કરવો શક્ય નથી, તેમજ આ બ્રાહ્મણ પણ સીધી રીતે સમજાવી શકાય તેવો નથી એમ વિચારી તેઓએ કહ્યું કે, ‘અત્યાર સુધીમાં પહેલાં જેને ઘરે કોઈ મૃત્યુ પામ્યો ન હોય ત્યાંથી તું ઘણી રાજ લાવ તો તેનાથી અમે આને જીવતો કરીએ.’ ત્યાર પછી રાજાના હુકમથી દ્વારપાળો નગરીઓમાં, ગામોમાં તપાસ કરવા ગયા, પણ એવું એક ઘર ન મળ્યું કે અત્યાર

સુધી જેને ત્યાં કોઈ મૃત્યુ પામ્યા ન હોય. રાજાએ પણ કહ્યું કે, ‘મારા કુલમાં પણ કુલકરો મૃત્યુ પામ્યા છે. ભગવાન ઋષભસ્વામી, ભરત ચક્રવર્તી, રાજા બાહુભદ્રી, સુર્યવંશી, સોમવંશી અને ધીબળ અનેક મૃત્યુ પામીને કોઈ મોક્ષે અને કેટલાક સ્વર્ગમાં ગયા. જિતશત્રુ મોક્ષે ગયા, સુમિત્ર દેવદોષે ગયા. મૃત્યુ સર્વ માટે સાધારણ છે, તો પછી તારા પુત્રનું મૃત્યુ કેમ સહન કરી લેતો નથી ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, તમારી વાત સત્ય છે, પણ મારે આ એક જ પુત્ર છે, માટે તમારે બચાવવો જ બોધ્યો, ‘હીન અનાથનું રક્ષણ કરવું’ એ સત્પુરુષોનો નિયમ છે’ હવે ચક્રવર્તીએ કહ્યું, હે બ્રાહ્મણ ! તું મુંઝાં નહિં, મરણના દુઃખમાં ભવ-વૈરાગ્ય ભાવના જ માત્ર શરણ છે. ત્યારે બ્રાહ્મણે પણ એ જ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે પૃથ્વીનાથ ! જો આ પ્રમાણે તમે સમજેલા જ છો તો, સાંઠ હબર પુત્રોના મરણથી તમે પણ મોહ ન પામશો. ત્યાર પછી રાજાએ બેટલામાં પૂછ્યું કે, ‘આ શી હકીકત છે ?’ તેટલામાં સંકેત કરેલા સૈનિકોએ આવી બનેલી સર્વ હકીકત હકી સંભળાવી. ભયંકર એવા આ સમાચારથી સગરરાજા મૂઝાં પામ્યા અને વજ્ર વડે જેમ પર્વત તેમ રાજા ભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. મૂઝાં ઉતરી અને રાજાને ભાન આવ્યું, ત્યારે સામાન્ય માનવી માફક ક્ષણવાર સુદન કરીને સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તે વિચારવા લાગ્યા—‘મારા પુત્રો મારા વંશની શોભા વધારશે, મને આનંદ કરાવશે—એવા પ્રકારની આશા સંસારને અસાર બાબતો છતાં પણ મેં કરી, તો મને ધિક્કાર હો આટલા પુત્રોથી મને તૃપ્તિ ન થઈ, તો પછી ધીબળને બે ત્રણ કે ત્રણ-ચાર કે ચાર-પાંચ પુત્રોથી કેવી રીતે થાય ? મારા જીવતાં આ પ્રમાણે અણુધાર્યા તૃપ્તિ પામ્યા વગરનાની આ ગતિ થઈતે આટલા મારા પુત્રો હોવા છતાં પણ મને તૃપ્ત કેવી રીતે કરી શકે ? પુત્રોથી અતૃપ્તિવાળા તે આ પ્રમાણે વિચારી, તે મોટા પુત્રના પુત્ર ભગીરથનો રાજ્યભિષેક કરી અજિતનાથ ભગવંતની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અક્ષયપદ પામ્યા. એ પ્રમાણે સગર ચક્રવર્તીની કથા પૂરી થઈ.

કુચિકર્ણની કથા

મગધદેશમાં સુવોષા નામનું ગામ હતું. ત્યાં કુચિકર્ણ નામનો પ્રસિદ્ધ આમવાસી હતો. કંમ કરીને તેને એક લાખ ગાયો એકઠી થયેલી. ટીપે ટીપે સરોવર આપું ભરાઈ બન્ય. જુદાજુદા ગોવાળોને પાળવા માટે તે ગયો અર્પણ કરી, પરંતુ બહાર તે ગોવાળોયાઓ આ સારી ગાય મારી છે, આ તારી નથી—જેમ માંહોમાંહો એક બીબલ લડવા લાગ્યા. કુચિકર્ણે ગાયોના વિભાગ પાટી કોઈકને ધોળી, કોઈકને કાળી, કોઈકને રાતી, કોઈકને પીળી ગાયો એવી રીતે જુદા જુદા અરણ્યોમાં ગોકુળો સ્થાપન કર્યાં અને ત્યાં વાસો કરીને તે દહીં-દૂધનું ભોજન કરતો રહેતો હતો. હરેશ્વ હરેક ગોકુળોમાં ગોધનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. મદિરાનો વ્યસની જેમ મદિરાથી, તેમ દહીં-દૂધથી તે અતૃપ્ત બન્યો. જેમ કસ્તાં તેને નીચે ઉંચે ફરતા રસવાળું અજીર્ણ થયું અને આગની અંદર પડ્યો હોય તેવો, અંદર દાહ ઉત્પન્ન થયો. ‘અરે ! મારી ગાયો ! નવા વાછરડાઓ ! અરે મારા બળદો ! તમને હું પાછા ક્યારે મેળવીશ.’ એ પ્રમાણે ગોધનમાં અસંતોષ પામેલા મરીને તે તિર્થગતિ પામ્યો. એ પ્રમાણે કુચિકર્ણની કથા.

તિલક શેઠની કથા

પૂર્વકાલમાં અચલપુર નામના નગરમાં તિલક નામનો શેઠ હતો. તે નગરોમાં અને ગામડાઓમાં ધાન્યનો સંચય કરતો હતો. તે ગ્રાહકોને અઠદ, મગ, તલ, ડાંગર, ઘઉં, ચણા

વગેરે દોડું લેવાની શરતથી વેચતો હતો અને મોસમ આવે ત્યારે દોડું વસુલ કરતો હતો. ધાન્યથી ધાન્ય, ધનથી ધાન્ય, પશુથી ધાન્ય એમ ગમે તે ઉપાયોથી તત્ત્વની માફક ધાન્યતુ' ધ્યાન કરતો ધાન્ય ખરીદ કરતો હતો. દુકાળના સમયમાં ધાન્યના વેપારમાં ઉપાર્જન કરેલા ઘણા ધન વડે ચારે તરફ ધનની જેમ ધાન્યના કોઠારો ભરી દીધા. વળી સુકાળ સમયમાં ધાન્ય ખરીદી ખરીદી એકઠું કર્યું. 'પુરુષે એક વખત સ્વાહ ચાખ્યો હોય, પછી તેની આસક્તિ છૂટતી નથી.' ધાન્ય-સંગ્રહમાં કોઠો કીડાઓનો વધ પણ આ ગણકારતો ન હતો, તેમજ પંચેન્દ્રિય જાનવરો અને મનુષ્યોના ઉપર અનાજના ભાર ઉપાડવાની પીડા થાય તો પણ તેને ક્ષમા આવતી ન હતી. કોઈ નિમિત્ત જાણનારે તેને કહ્યું કે, 'આવતા વર્ષે દુકાળ પડવાનો છે.' એટલે તેણે પોતાના સર્વ ધનથી ધાન્ય ખરીદ કર્યું, તો પણ તેને સંતોષ ન થયો, એટલે વ્યાજે દ્રવ્ય ઉછીનું લઈને અનેક પ્રકારનું ધાન્ય ખરીદ કરી સંગ્રહ કર્યું. સ્થાનના અભાવમાં ઘરમાં પણ ધાન્ય નાખ્યું. 'લોભી માણસ શું ન કરે ?' ઉદાસીનતાવાળો જગતના શત્રુ આ દુકાળની મિત્રની જેમ ઈચ્છા કરતો હંમેશાં તેની રાહ જોયા કરતો હતો. વર્ષોકાળની શરૂઆતમાં પણ વરસાદ તેના હૃદયને ચીરતો હોય તેમ મોટી ધારા વડે ચારે દિશામાં વરસ્યો. એટલે પોતે સંગ્રહેલાં ઘઉં, મગ, ચોખા, ચણા, મકાઈ, અડદ, તલ તથા બીજાં ધાન્યો વિનાશ પામી અત્યારે મારા હાથમાંથી ચાલ્યાં જશે એમ હાથ હાથ કરતો અતૃપ્ત થયો થકો હૃદય ફાટી જવાથી મરણ પામી નરકે ગયો. એ પ્રમાણે તિલક શેઠની કથા.

નંદ રાજાની કથા

પૂર્વકાલમાં અતિમનોહર ઈન્દ્રનગરીનું અતુલકરણ કરતું પાટલિપુત્ર નામનું શ્રેષ્ઠ નગર હતું. ત્યાં શત્રુવર્ગને સ્વાધીન કરવામાં ઈન્દ્ર જેવો ત્રણ ખંડનો સ્વામી નંદ નામનો રાજા હતો. તેણે કર ન હતા, ત્યાં કરો નાખ્યા. કર હતા, ત્યાં મોટા કર કર્યા અને મોટા કર હતા, ત્યાં થોડો વધારો કરી રાજ્યની આવક વધારી. તે ગમે તે કોઈક દોષ ઉભા કરીને ધનિકોનું ધન પકાવી લેતો હતો. રાજાઓનાં છિદ્રો શોધીને 'ન્યાયમાં આમ ચલાવી ન લેવાય' એમ કહીને તેમની પાસેથી પણ ધન ગ્રહણ કરતો હતો. 'જળનું પાત્ર જેમ સસુદ્ર છે, તેમ અર્થનું પાત્ર રાજા છે, પણ બીજા નથી,' એમ ઘોષતો તે કૃપા વગરનો બની સર્વ ઉપાયથી લોકો પાસેથી ધન પકાવી લેતો હતો. લોકો પાસેથી ધન લઈ લેવાથી લોકો પણ નિર્ધન બની ગયા. ઘેટાં બકરાંએ ચરેલી ભૂમિમાંથી તણખળું પણ મેળવી શકાતું નથી. તેણે લોકોના લેવડ-દેવડ વ્યવહારમાં સુવર્ણનાણું નામ પણ ઉડાવી દીધું અને ચામડાનાં નાણાંનો વ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો. તે પાખંડીઓનો અને વેશ્યાઓનો દંડ કરીને પણ ધન ગ્રહણ કરતો, હતો. 'સર્વલક્ષી અગ્નિ કંઈ પણ છોડતો નથી.' લોક-વાચકો એવી ચાલી કે, 'શ્રીવીર પરમાત્માના નિર્બોધ પછી એગણીશસો વર્ષ પછી કલ્કી રાજા થવાનો છે, તે તો આ નહિ ?' આના ગુસ્સાને દેખીને લોકો વાસણમાં ભોજન કરવાને બદલે ભૂમિને લાજન બનાવી લોજન કરતા હતા કેટલાકે નિર્ભયતા માટે લાજન આપી દીધાં, કારણ કે લાજન હોય તો ભય થાય ને. તેણે સુવર્ણના પર્વતો બનાવ્યા, તથા કૂવાઓમાં પણ સુવર્ણ પૂર્યું. ભંડારો પણ સુવર્ણથી ભરી દીધા, છતાં પણ ઈચ્છા અપૂર્ણ રહી અયોધ્યાના હિતૈષી રાજાએ આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તેને સમજાવવા માટે એક સારી રીતે ઘોષનાર દૂતને મોકલ્યો અને તે આવ્યો. સર્વ પ્રકારે સર્વની લકમીનું હરણ

કરવા છતાં પણ શોભા વગરના તે રાજને તેણે બેથા અને તે નમસ્કાર કરી આગળ બેઠો. રાજની રજા લઈને તેણે કહ્યું કે, “મારું કથન સાંભળી આપે કૌપ ન કરવો, ‘મીઠું બોલનારા હિતકારી હોતા નથી.’ લોક-પરંપરાથી આપનો અવર્ણવાદ સાંભળ્યો હતો અને આજે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો. લોકવાયકા સર્વથા નિર્ભૂળ હોતી નથી. ‘અન્યાયથી મેળવેલ ધનનો અંશ પણ રાજના સર્વ યશનો વિનાશ કરનાર થાય છે’ તું બી કળતું એક બીજ, હાર પ્રમાણ વજનના ગોળનો પણ વિનાશ કરે છે. રાજઓએ પ્રજાને પોતાના આત્મા સરખી ગણવી જોઈ એ. રાજએ પ્રજાનો છેદ કરવો યોગ્ય ન ગણાય. માંસાહારીઓ પણ કદાપિ પોતાનું માંસ ખાતા નથી. માટે પ્રજાનું પોષણ કરો. પોષેલી પ્રજા રાજનું પોષણ કરે છે. ગરીબ અને સ્વાધીન હોવા છતાં પણ પોષણ કર્યા વગરની ગાય દૂધ આપતી નથી. સર્વ કોષોને ઉત્પન્ન કરનાર લોભ છે, સર્વ શુભોનો નાશ કરનાર પણ લોભ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરો, એમ તમારા હિત માટે અમારા રાજએ સંદેશો કહેવરાવ્યો છે.” દાવામિથી બળેલી ભૂમિને પાણી જેવી તે દ્રવ્યની વાણીથી નંદરાજએ પણ એકદમ બળે તેને બાળવાની ઇચ્છાથી હોય તેમ અતિ ઉચ્ચ વચન-વરાળ બહાર કાઢી અને તેને સંભળાવ્યું કે, તું રાજદૂત હોવાથી અવધ્ય છે.” પછી નંદરાજ ઊભા થઈને મસ્તક પીડાવાળાની જેમ ગર્ભગૃહની અંદર ગયો. ત્યાર પછી ‘જવાસો જેમ જળને તેમ આ સદુપદેશને યોગ્ય નથી’-એમ વિચારતો દ્રવ્ય પણ પોતાના રાજ પાસે ગયો. અન્યાયના પાપ વડે ઉત્પન્ન થયેલા ભયંકર વેદના આપનારા રોગો વડે તે નંદરાજને અહિં પણ પરમાધામીઓએ કરેલી વેદના જેવી વેદના પ્રાપ્ત થઈ. ભયંકર વેદનાથી પીડાતો નંદ જેમ જેમ આક્રંદ કરતો હતો, તેમ તેમ પ્રજા લોક પણ આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. બળે અગ્નિમાં રંધાતો હોય, ચણા માક્રક રેતીમાં ભુંજતો હોય, દાઝતો હોય તેવી વેદના નંદે અનુભવી. ‘તેવા પ્રકારના પાપી મનવાળાને માટે આ સર્વ અદ્ય જ ગણાય.’ આ પૃથ્વી પર મેં મારા સુવર્ણના પર્વતો ઊભા કર્યા, તેમ જ બીજા પણ સુવર્ણના ઢગલાઓ સ્થાપન કર્યા છે, હવે તેનો માલિક કોણ થશે? આ પ્રમાણે મૂર્ખો કરતો તૃપ્તિ વગરનો નંદરાજ મરીને અંત વગરના ભવના દુખને પાર્યો-એ પ્રમાણે નંદકથાનક. ૧૧૨.

લાભની ઇચ્છાવાળા પરિગ્રહ ગ્રહણ કરતા યોગીઓને પણ મૂલવતોને હાનિ પહોંચે છે, તે જણાવતાં કહે છે :—

તપઃશ્રુતપરિચારાં, શમસામ્રાજ્યસંપદમ્ ।

પરિગ્રહગ્રહસ્તાઃ, ત્યજેયુર્યોગિનોઽપિ હિ ॥ ૧૧૩ ॥

સામાન્ય માનવીની વાત બાબુ પર રાખીએ, પરંતુ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયવાળા યોગીઓ પણ પરિગ્રહના અદ્ય સુખમાં લુપ્ત બને તો પિશાચના વળગડવાળાની જેમ સ્વાધીન એવી તપ-ચારિત્ર શ્રુતજ્ઞાન-પરિવારવાળી સંતોષ-સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરે છે. મૂલનો ઉચ્છેદ કરી લાભની ઇચ્છા કરે છે. ૧૧૩.

હવે અસંતોષના ફલને દેખાડવા પૂર્વક સંતોષના ફળને જણાવે છે :—

અસન્તોષવતઃ સૌખ્યં, ન શક્તસ્ય ન ચક્રિણઃ ।

જન્તોઃ સન્તોષમાજો, યદમયસ્યેવ જાયતે ॥ ૧૧૪ ॥

અસંતોષવાળા ચક્રવર્તી અને ઇન્દ્રને જે સુખ નથી, તેવા પ્રકારનું સુખ, સંતોષવાળા અભયકુમાર જેવા સંતોષી આત્માને હોય છે. સંપ્રદાય-ગમ્ય તે કથાનક કહે છે:—

સંતોષવાળા અભયકુમારની કથા

આ હરતક્ષેત્રમાં કચારા સરખા સુંદર વિશાળ કોટથી શોભાયમાન રાજગૃહ નામનું નગર છે ત્યાં સમુદ્ર સરખો ગંભીર, સમગ્ર રાજ્યોને વશ કરનાર પ્રસેનજિત નામનો રાજા હતો. શ્રીપાર્શ્વનાથ જિનેશ્વરના શાસનમાં અત્યંત અનુરાગવાળો સમ્યગ્દર્શન અને અણુવતધારી તે પરમશ્રાવક હતો. તેને બળ, તેજ અને ક્ષન્તિ વડે દેવકુમાર સરખા શ્રેષ્ઠિક વગેરે અનેક પુત્રો હતા. ‘આ સર્વ પુત્રોમાં રાજ્ય-યોગ્ય કોણ છે?’ તેની પરીક્ષા માટે રાજ્યે એક દિવસ એક જગ્યા પર ભોજન માટે ક્ષીર-ભોજનના થાળો આપ્યા. કુમારો જ્યારે ભોજન કરવા પ્રવર્ત્યા, ત્યારે બુદ્ધિશાળી રાજ્યે વાઘ સરખા મોં ફાટેલા કૂતરાઓને છોડી મૂક્યા. ‘શ્વાનો દોડી આવ્યા, એટલે બુદ્ધિ-નિધાન શ્રેષ્ઠિક સિવાયના તમામ કુમારો એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને બહાર નીકળી ગયા. શ્રેષ્ઠિકકુમારે બીજા થાળોમાંથી થોડું થોડું ક્ષીરભોજન કૂતરાઓને આપ્યું અને કૂતરાઓ જેટલામાં ચાઢ્યા કરે, તેટલામાં રોણે પોતે ભોજન કરી લીધું. ‘આ કુમાર કોઈ પણ ઉપાચયો શત્રુઓને વશ કરીને આ પૃથ્વી સ્વયં ભોગવશે’ તે કારણે રાજા આનંદ પામ્યો. રાજ્યે ફરી પુત્રોની પરીક્ષા કરવા કોઈ દિવસે સીલબંધ લાડવાના કરંડીયા અને પાણીના ભરેલા માટીના ઘડા આપ્યા અને રાજ્યે તેમને કહ્યું કે, ‘આ કરંડીયાનું ઢાંકણું કે તેની મુદ્રા (સીલ) તોડ્યા વગર આ લાડવાનું ભોજન કરો. અને ઘડાનું ઢાંકણું ખોલ્યા વગર કે છિદ્ર કયાં વગર પાણી પીઓ.’ શ્રેષ્ઠિક વગર તેમાંથી કોઈ પણ ખાઈ કે પી શક્યા નહિ. બાકી તેવા બળવાળા હોય તો પણ બુદ્ધિથી કરી શકાય તેવા કાર્યમાં શુ’ કરી શકે? હવે શ્રેષ્ઠિકે કરંડીયો ખંખેરી ખંખેરીને લાડવાનો ભૂકો સળીના પોલાણમાંથી બહાર ખરી પડે તેને એકઠો કરી ભોજન કર્યું અને પાણીના ઘડા નીચે પાણીનાં બિંદુઓ ટપકતાં હતાં, તેને ચાંદીની છીપ વડે ઝીલી લીધાં એમ કરીને તેણે પાણી પણ પીધું. ‘સુબુદ્ધિશાળીઓની બુદ્ધિને દુઃસાધ્ય શું હોય?’ તે જોઈને ખુશ થયેલા રાજ્યે એક દિવસે મહેલમાં આગ લાગી ત્યારે પુત્રોને કહ્યું કે, ‘મારા મહેલમાંથી જેના હાથમાં જે આવે તે લઈ જાવ અને તેની માલિકી લઈ જનાર પુત્રોની’ ત્યારે દરેક પુત્રો રત્નોને ગ્રહણ કરીને બહાર નીકળી ગયા અને શ્રેષ્ઠિક તો ભંભાને લઈને ત્વરાથી બહાર નીકળ્યો. શ્રેષ્ઠિકને રાજ્યે પૂછ્યું, ‘આ શું ખેંચી લાવ્યો? ત્યારે શ્રેષ્ઠિકે કહ્યું કે, ‘રાજ્યોના જયનું પ્રથમ ચિહ્ન આ ભંભા છે, આના શબ્દથી રાજ્યોની વિજયયાત્રા સફળ થાય છે, માટે હે સ્વામિ! રાજ્યોએ પોતાના આત્માની માફક આ ભંભાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’ પરીક્ષામાં પાર પામનારો તેની બુદ્ધિ માટે ખાત્રી થવાથી પ્રીતિ પામેલા રાજ્યે તેનું બીજું નામ ‘ભંભાસાર’ પાડ્યું. પોતાને રાજ્યયોગ્ય માનનારા બીજા પુત્રો રખે આને રાજ્યયોગ્ય બાળી જાય, આ કારણે રાજ્યે શ્રેષ્ઠિક તરફ બહારથી અવજા બતાવતો હતો. બીજા કુમારોને જુદા જુદા દેશો રાજ્યે આપ્યા, પણ ‘ભવિષ્યકાળમાં આ રાજ્ય એનું થાવ’ એમ વિચારી શ્રેષ્ઠિકને કંઈ પણ ન આપ્યું.

ત્યાર પછી અરણ્યમાંથી જેમ યુવાન હાથી-બાળક તેમ અભિમાની શ્રેષ્ઠિક પોતાના નગરથી નીકળીને તરત વેણાતટ નામના નગરમાં ગયો. ત્યાં પ્રવેશ કરતાં જ ભદ્ર નામના શેઠની દુકાને સાક્ષાત્ લાભોદય કર્મ હોય તેમ આવીને બેસી ગયો. તે વખતે

તે નગરમાં કોઈ મોટો મહોત્સવ પ્રવર્તતો હોવાથી નગરલોકો નવીન ઉત્તમ વસ્ત્રો, અંગરાગના સુગંધી પદાર્થો આદિ ખરીદ કરવામાં વ્યાકુળ બન્યા હતા. ઘણા ગ્રાહકો આવવાથી તે વખતે શેઠ વ્યાકુળ બની ગયા એટલે કુમાર પણ તેને પડીકાં વગેરે ખાંધી ખાંધીને ઝડપી સહાય કરવા લાગ્યો. કુમારના પ્રભાવથી શેઠ ઘણું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. 'ખરેખર પુણ્યશાળી પુરુષોને પરદેશમાં પણ સંપત્તિઓ સાથે જ આલનારી થાય છે.' શેઠે બેણિકને પૂછ્યું કે, 'અ'પ આજે કયા પુણ્યવંત ભાગ્યશાળીના અતિથિ છે ?' ત્યારે તેણે 'આપના જ' એમ ઉત્તર આપ્યો. શેઠે મનમાં વિચાર્યું કે, આજ રાત્રે સ્વપ્નમાં મેં નંદાચોગ્ય વર દેખ્યો, તે જ સાક્ષાત્ આ છે. તેણે કહ્યું કે, 'તમે મારા પરોણા થયા, તેથી હું ધન્ય બન્યો, આ તો આળસુને ત્યાં ગંગાનો સમાગમ થયા જેવું થયું' હકાન બંધ કરીને તેને ઘરે લઈ જઈને શેઠે સ્નાન કરાવી, કપડાં પહેરાવી, ગૌસ્વ-પૂર્વક ભોજન કરાવ્યું. એ પ્રમાણે તેને ત્યાં રહેતા કુમારને કોઈ દિવસે શેઠે ચાચના કરી કે, નંદા નામની મારી આ કન્યા સાથે તમે લગ્ન કરો, બેણિકે તેને કહ્યું કે, અજ્ઞાત કુલવાળા મને તમે પુત્રી કેમ આપો છો ? ત્યારે શેઠે કહ્યું કે, 'તમારા ગુણોથી કુલ જણાઈ ગયું છે.' ત્યાર પછી તેના આગ્રહથી હરિએ જેમ સમુદ્રની પુત્રી (લક્ષ્મી) સાથે તેમ બેણિકે ધવલ-મંગળ પૂર્વક તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં, તે પ્રિયા સાથે વિવિધ ભોજો ભોગવતો બેણિક વૃક્ષઘટામાં જેમ હાથી તેમ ત્યાં રહ્યો. પ્રસેનજિત રાજાએ બેણિકની તે હકીકત તરત જાણી લીધી. કારણ કે રાજાએ દૂતોનાં લોચનો વડે હંભર આંખવાળા હોય છે. પ્રસેનજિત રાજાને ઉચ્ચ રોગ ઉત્પન્ન થયો, પોતાનો અંત-સમય નજીક જાણીને પુત્ર બેણિકને લાવવા માટે ઉતાવળા ઉંટવાળાને આજ્ઞા કરી. ઉંટવાળાઓએ ત્યાં પહોંચી પિતાની છેલ્લી માંદગીના સમાચાર આપ્યા એટલે સ્નેહવાળી નંદાને સમજવી ત્યાંથી બેણિકે પ્રયાણ કર્યું. 'અમે સફેદ ભીંતવાળા રાજગૃહ નગરના ગોપાલ છીએ.' એમ ઘોષાવવા માટેના મંત્રાક્ષરો અર્પણ કર્યાં. રખે પિતાજીને રોગની પીડામાંથી વળી મારી ગેરહાજરીથી પીડા ન થાય, તે કારણે ઉતાવળથી ઉંટડી પર બેસી રાજગૃહ નગર પહોંચી ગયો. રાજા તેને જોઈ ખુશી થયો, અને હર્ષાશ્રુ સાથે સુવર્ણકલશના નિર્મળ જળથી તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી પ્રસેનજિત રાજા પણ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવંતનું અને પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારનું સ્મરણ કરતા ચાર શરણ સ્વીકારતા સામાધિ-મરણ પાત્રી દેવલોકે ગયા.

ત્યાર પછી બેણિકે પણ સમસ્ત રાજ્યનો ભાર ધારણ કર્યો તેણે પીયરમાં મૂકેલી ગર્ભિણી નંદા પણ દુર્વંહ ગર્ભને ધારણ કરતી હતી. તે દરમિયાન તેને એવા દોહલા ઉત્પન્ન થયા કે 'હું' હાંથી પર બેસી મહાવિભૂતિયો પ્રાણીઓને અભયદાન આપનારી અને ઉપકાર કરનારી થાઉં તેના પિતાએ રાજાને વિનંતિ કરી તેના દોહલા પૂર્ણ કર્યા અને પૂર્વદિશા જેમ સૂર્યને તેમ તેણે પૂર્ણ સમયે ખાળકને જન્મ આપ્યો. શુભ દિવસે તેના દોહલાના અનુસારે માતાના પિતાએ 'અભયકુમાર' એવું નામ પાડ્યું. અનુક્રમે મોટો થયો એટલે નિર્દોષ વિદ્યાઓ ભણ્યો અને આઠ વરસની વયમાં ઓત્તર કળાઓમાં પ્રવીણ બન્યો સરખી વયવાળા સાથે રમત રમતા તેને કોઈએ કોપથી તિરસ્કારતા કહ્યું કે, જેનો પિતા જણાતો નથી, એવો તું મને શું કહે છે ? ત્યારે અભયકુમારે તેને કહ્યું કે, મારા પિતા ભદ્ર છે, ત્યારે પેલાએ પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, યોગ. ૨૫

તે. તો તારી માતાના પિતા છે. ત્યાર પછી અભયે નંદાને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે આ ભદ્રશેઠ તારા પિતા છે, એમ નંદાએ કહ્યું ત્યારે 'ભદ્ર તો તારા પિતા છે, મારા પિતા હોય તે કહે,' આ પ્રમાણે પુત્રે કહેવાએલી નંદાએ ઉદાસીન થઈ કહ્યું કે. દેશાન્તરમાંથી આવેલા કોઈક સાથે મારાં લગ્ન કર્યાં અને તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે કેટલાક ભિંટવાળાએ આવી એકાંતમાં કાંઈક કહ્યું, તેની સાથે જ ક્યાંક ગયા. અત્યાર સુધી મને ખબર નથી કે તે કોણ અને ક્યાંના હતા ? અભયે પૂછ્યું કે, જતાં જતાં તને કંઈ પણ કહ્યું હતું ખરું ? ત્યારે આ અક્ષરે મને લખીને આપી ગયા છે એમ કહીને પત્ર ખતાવ્યો. તે પત્રાક્ષરો વિચારીને ખુશ થએલા અભયે કહ્યું કે 'મારા પિતા તો રાજગૃહમાં રાજા છે, હવે તો આપણે ત્યાં જઈશું.' ભદ્ર શેઠને પૂછીને કેટલીક સામગ્રી સાથે નંદાનો પુત્ર નંદા સાથે રાજગૃહ નગર ગયો. પરિવાર સાથે માતાને નગર બહાર ઉદ્યાનમાં મૂકીને પોતે અલ્પપરિવાર સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ બાબુ તે સમયે શ્રેષ્ઠિક રાજાએ ચારસો નવાણું મંત્રીઓ એકઠા કર્યા હતા. રાજા પાંચસોની સંખ્યા પૂર્ણ કરવા માટે લોકોમાં કોઈક ઉત્કૃષ્ટ પુરુષની શોધ કરતા હતા. એટલે તેની પરીક્ષા કરવા માટે સૂઝાએલા ખાલી કૂવામાં પોતાની મુદ્રિકા નાખી રાજાએ એવો આદેશ કર્યો કે, કિનારા પર રહેલો જે કોઈ આ મુદ્રિકાને હાથથી અહણુ કરે, તો તેના બુદ્ધિ-કૌશલ્યે આ મારા મંત્રીઓની સર્વોપસ્થિત ખરીદ કરી લીધી સમજવી. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, અમારા સરખા માટે આ અશક્ય અતુષ્ઠાન ગણાય. જે કોઈ તારાને હાથથી ખેંચે, તે જ આ મુદ્રિકાને પણ અહણુ કરી શકે. તે સમયે ત્યાં આગળ હસતો હસતો અભયકુમાર પણ પ્રાપ્ત થયો અને કહ્યું કે, 'શું' આ અહણુ કરી શકાતી નથી ? 'શું' આ પણ હુકર છે ?' તેને દેખીને લોકોએ વિચાર્યું કે. આ કોઈ અતિશયવાળી બુદ્ધિનો સ્વામી છે, સમય આવે ત્યારે મનુષ્યનો મુખરાગ પણ પરાક્રમ બજાવનાર થાય છે તેઓએ કહ્યું કે. 'હિ મહાભાગ્યશાળી ! કહેલી શસ્ત્ર પ્રમાણે તમે મુદ્રિકા અહણુ કરો અને આ મુદ્રિકા ખેંચવાની શસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વમંત્રીઓને વિષે અગ્રેસરતા સ્વીકારો.' ત્યાર પછી અભયકુમારે કૂવાના મધ્યભાગમાં રહેલી મુદ્રિકા ઉપર કાંકા પર ઉભા રહીને લીધું ગાયતું છાણુ ભરથો ફેંક્યું, તરત જ તેના ઉપર સળગતો ઘાસનો પૂળો નાખ્યો, અને તે બુદ્ધિશાળીએ તે છાણુને સૂકાવી નાખ્યું. નંદાના પુત્રે તરત પાણીની નીક કરાવી અને પાણીથી કૂવો ભરી દીધો. તે વેળા લોકો વિસ્મય પામ્યા અને વીંટી સાથે છાણુ ઉપર તરત આવી ગયું એટલે શ્રેષ્ઠિકપુત્ર અભયે તરત જ હાથથી તે મુદ્રિકાવાળું છાણુ પકડી લીધું. 'બુદ્ધિશાળીઓ સુદર ઉપાચયની યોજના કરે, તો તેમને કંઈ પણ હુકર નથી' આ સર્વ હકીકત કોટવાળ વગેરેએ બંધને રાજાને બજાવી, એટલે વિસ્મય પામેલા તેણે અભયકુમારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પુત્ર સરખા સ્નેહથી શ્રેષ્ઠિકે અભયને આલિંગન કર્યું. 'સંખંધ ન બજાવા છતાં પણ સગપણવાળાને દેખીને મન પ્રકુલિત થાય છે.' શ્રેષ્ઠિક રાજાએ પૂછ્યું કે, તું ક્યાંથી આવ્યો છે ? એટલે અભયે કહ્યું કે, 'હું' વેણુતટથી આવ્યો છું.' રાજાએ પૂછ્યું, 'હિ ભદ્રમુખ ! ત્યાં ભદ્ર નામના પ્રસિદ્ધ શેઠ છે, તેને નંદા નામની પુત્રી છે, તેઓ મળમાં છે ?' હા મળમાં છે. એમ કહ્યા પછી ફરી પણ રાજાએ પૂછ્યું કે, નંદા ગર્ભવાળી હતી, તેને શું જન્મ્યું હતું ? એટલે મનોહર દંતકિરણની શ્રેણિવાળા શ્રેષ્ઠિક-પુત્રે એમ કહ્યું કે, 'હિ દેવ ! અભય નામના પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે, તે કેવા

રૂપ અને ગુણવાળો છે ?' અહાયે કહ્યું કે, 'તમે એમ જ માની લો કે તે જ હું છું.' એટલે તેને આલિંગન કરી યોળામાં બેસાડી મસ્તક સુધીને સ્નેહથી બાજુ નવરાવતો હોય તેમ હર્ષના નેત્રજળથી તેને સિંચ્યો તારી માતાને કુશળ છે ને ? એ પ્રમાણે રાબાજે પૂછતાં બે હાથની અજલિ કરવા પૂર્વક અહાયે વિનંતિ કરી કે, 'હે સ્વામી ! ભમરીની જેમ આપના ચરણકમળના સંગત' વારંવાર સ્મરણ કરતી દીર્ઘાયુષ્યવાળી મારી માતા અત્યારે બહારના ઉદ્યાનમાં જ વતે છે. ત્યાર પછી તેને લાવવા માટે અતિ આનંદથી રોમાંચિત થએલા રાબાજે સર્વ સામગ્રીની સજવટ કરી, અહાયને આગળ કરીને પોતે પણ અતિ ઉદ્દાહિત માનસવાળો બની રાબાહસ જેમ કમલિની પ્રત્યે તેમ રાબ નંદા સામે ગયો. ઢીલા પહેલા વલયવાળી, કપાળ પર લટકતા કેશવાળી, નેત્રમાં અજન આભ્યા વગરની, અંબોડાવાળી, મલિન વસ્ત્ર પહેરેલી, બીજના ચંદ્રની કળા સરખી, શરીરની દુર્બળતાને ધારણ કરતી ઉદ્યાનમાં વાસ કરતી નંદાને ભેટતાં રાબ આનંદ પામ્યો. નંદાને આનંદ કરાવી રાબ પોતાને મહેલે લઈ ગયો અને રઘુનંદન રામે જેમ સીતાને તેમ તેને પટ્ટરાણી પદે સ્થાપન કરી. પિતા વિશે લક્ષિતવાળા અને તેમની આગળ પોતાને પક્ષાતિ-પરમાણુ સમાન માનતા અહાયે હું બે કરી સાધી શકાય તેવા રાબાજોને પણ વશ કરી તાબે કર્યો.

કોઈક સમયે ઉજ્જયિની નગરીથી અંડપ્રલોત રાબ સવ સામગ્રી સાથે રાજગૃહ નગરને ઘેરો ઘાલવા આવ્યો. પરમાધાર્મિક સરખા ચૌદ મુગુટબદ્ધ બીબા રાબાજો સાથે પ્રલોત રાબને આવતા લોકોએ જોયો. ચાલતા દોડતા અશ્વો બાજુ પૃથ્વીને ચીરતા હોય તેમ આવતા પ્રલોતને ચર-પુરુષો દ્વારા શ્રેણિકે સાંભળ્યો, ત્યારે તે કંઈક વિચારમાં પડ્યો કે કૂંચરૂ માફક કોઈ પામેલા અને સામા આવતા આ રાબને યોગ્ય રીતે કરવો ? ત્યાર પછી ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિના સમુદ્ર સરખા અહાયકુમારના મુખ તરફ અમૃત સરખી મીઠી નજરથી જોયું, એટલે યથાર્થ નામવાળા અહાયે રાબને વિનંતિ કરી કે, 'ઉજ્જયિનીને સ્વામી આજે મારો યુદ્ધને પાશો થાય, એમાં આટલી ચિંતા કેમ ? બુદ્ધિસાધ્ય કાર્યમાં શસ્ત્ર-અસ્ત્રની કથા કરવી નકામી છે.' 'બુદ્ધિબળનો જ હું પ્રયોગ કરીશ,' તે બુદ્ધિ જય આપવામાં કામધેનુ છે.' પછી તેણે નગર બહાર શત્રુ-સૈન્યના પડાવની ભૂમિમાં લોહના ડાલડાની અંદર સુવર્ણ-મહોરો દટાવી. સમુદ્ર-જળ જેમ ગોળાકાર ભૂમિને તેમ પ્રલોતરાબના સૈન્યે રાજગૃહ નગરને ઘેરી લીધું. પછી અહાયે પ્રલોતરાબને મીઠું ખેલનાર ગુપ્ત ઝસુસો દાશ આ પ્રમાણે લેખ લખીને મોકલાવ્યો કે, 'શિવાહેવી અને ચેલલણાની વચ્ચે મને લગાર પણ જુદાઈ નથી, તેથી શિવાહેવીના સંબંધથી તમે મને હંમેશાં માન્ય જ છો, તો હે અવન્તિનરેશ ! હું તમને એકાંત હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપું છું' કે, 'આ શ્રેણિક રાબાજે તમારા સર્વ રાબાજોને લેહો નાખ્યા છે. તેઓને પોતાને તાબે કરવા માટે સોનામહોરો મોકલી છે, તે સ્વીકારી તમને બાંધીને મારા પિતાને તેઓ અર્પણ કરશે. તેની ખાત્રી માટે તમને જાણવું છું કે તેમના માટે તેમના આવાસ-સ્થળની નીચે સોનામહોરો દાટેલી છે, માટે ખોદાવીને તપાસ કરજો. 'હોવો હાજર હોય, પછી અગ્રિથી કેણુ દેજે ?' આ ભાવીને એક રાબના પડાવ નીચે ખોદાવ્યું, તો તે પ્રમાણે સોનામહોરો મળી ગઈ, તે દેખી તે એકદમ પલાયન થયો. તે નાસી ગયો, એટલે સમગ્ર સમુદ્રને જેમ વલોવે તેમ તેના સમગ્ર સૈન્યને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેના સારજૂત હાથી. અશ્વો વગેરે શ્રેણિકે કબજે કર્યો. નાક પર આવી ગયેલા છત્રવાળો પ્રલોતરાબ વાયુવેગવાળા અશ્વથી કોઈ પ્રકારે પોતાની નગરીએ પહોંચી ગયો.

જે ચૌદ રાજ્યો હતા, તેમ જ જે બીજા મહારાજ્યો હતા, તેઓ પણ કાગડાની માફક નાસી ગયા. કારણ કે 'નાયક વગરતું' સૈન્ય હણાયેલું જ છે.' વીખરાયેલા ઉડતા કેશવાળા, છત્ર વગરના મસ્તકવાળા, તે રાજ્યો પ્રધોતરાજની પાછળ ઉભાચિની નગરીએ પહોંચ્યા. 'આ તો બધાં અસહ્યનાં કારસ્થાનો છે, અમે એમ કરનારા નથી.' એમ કહી તેઓએ સોગનપૂર્વક પ્રધોતરાજને વિન્ધાસ કરાવ્યો.

કોઈક સમયે અવતિનરેશે સલામાં કોધ કરતાં કહ્યું કે, 'જે અસહ્યને બાંધી મને અર્પણ કરે, તેને ઈચ્છા પ્રમાણે ધન આપીશ.' કોઈ એક ગણિકાએ પતાકા સરખો હાથ ઉઠાવી કરીને પ્રધોતને વિનંતિ કરી કે, 'આ કાર્ય કરવામાં હું સમર્થ છું.' રાજ્યો તે કાર્યની તેને અનુમતિ આપી કે આ કાર્ય તું કર અને આમાં ધન વગેરે જે સહાયની જરૂર હોય તે કહે. તેણે વિચાર કયો કે, અસહ્ય બીજા ઉપાયોથી પકડી શકાય તેમ નથી, માટે ધર્મના પ્રપંચથી મારા કાર્યની સિદ્ધિ કરું. ત્યાર પછી તે ગણિકાએ બીજી વચવાળી બે પ્રૌઢ સ્ત્રીઓની માગણી કરી. તે તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ રાજ્યો આપ્યું. હંમેશાં સચત સાધ્વીઓની ઉપાસના કરતાં કરતાં આદરવાળી, ઉલ્લટ મુદ્રિવાળી ત્રણે સ્ત્રીઓ બહુશ્રુતવાળી બની ગઈ. ત્રણ જગતને ઠગવા માટે માયાની બાજુ મૂર્તિઓ હોય તેવી તે ત્રણે સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠિકથી અલંકૃત રાજગૃહ નગરમાં આવી. નગર બહાર ઉદ્યાનમાં તેઓએ પડાવ નાખ્યો અને ગણિકા-શિરોમણિ ચૈત્ય-પરિપાટી કરવાની ઈચ્છાથી નગરમાં ગઈ. રાજાના કરાવેલા ભૈરવમાં અતિશય વિભૂતિ-પૂર્વક તેણે તે બંનેની સાથે ત્રણ 'નિસિદ્ધી' કહેવા પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો. પ્રભુની પૂજા કરીને તેણે માલવકૈશિકી મુખ્ય ભાષામાં મધુર વાણીથી દેવદંડન કરવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે ત્યાં અસહ્યકુમાર પણ પ્રભુની પૂજા કરવાની અભિલાષાથી ગયો, ત્યારે એ ત્રણેને આગળ દેવદંડન કરતા દેખ્યા. એટલે જો હું અંદર પ્રવેશ કરીશ, તો તેમને દેવદંડનમાં અંતરાય થશે, એમ ધારીને અમ્યે રંગમંડપમાં પ્રવેશ ન કર્યો અને દ્વારમાં જ ઉભો રહ્યો. મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી પ્રણિધાન સ્તુતિ કરીને જ્યારે તે ઉભી થઈ ત્યારે અસહ્ય પણ તેની સામે આવ્યો. તેની તેવા પ્રકારની ભાવના અને શાંતવેષ દેખીને અસહ્યે તેમની પ્રશંસા કરતાં આનંદપૂર્વક તેમને કહ્યું, 'હિ ભદ્રે ! ભાગ્યચોગે આજે તમારા સરખાં સાધર્મિકોનો સમાગમ થયો. આ સંસારમાં વિવેકી આત્માઓને સાધર્મિકથી અધિક બીજે કોઈ બંધુ નથી. તમે કોણ છો ? કેમ આવ્યા છો ? તમારી વાસભૂમિ કઈ ? સ્વાતિ અને વિશાખા નક્ષત્રથી જેમ ચંદ્રલેખા તેમ જે બંનેથી તમે શોભી રહ્યાં છો, તે આ સાથેનાં બે કોણ છે ?' તે બનાવટી શ્રાવિકાએ કહ્યું, 'હું અવતિવાસી એક મોટા શેઠની વિધવા પત્ની છું. મારા બે પુત્રોના મરણથી નિરાધાર બનેલી ભાગેલા વૃક્ષની છાયા વગરની લતા સરખી આ બે મારી વિધવા પુત્રવધૂઓ છે. વિધવા થયા પછી વ્રત લેવાની ઈચ્છાવાળી તે બંનેએ મારી રજા માગી, કારણ કે 'વિધવા સતી સ્ત્રીઓને દીક્ષા જ શરણ છે.' મેં પણ કહ્યું કે, 'હું નિર્વીરા બની છું તો પણ ગૃહસ્થપણનાં કળરૂપ વ્રત અંગીકાર કરીશ, પરંતુ તીર્થયાત્રા કરીને પછી વ્રત ગ્રહણ કરે.' વ્રતમાં તો ભાવ-પૂજા જ કરી શકાય, પરંતુ દ્રવ્યપૂજા દીક્ષામાં ન હોય, તેથી બંને સાથે હું તીર્થયાત્રાએ નીકળી છું.' આ હકીકત સાંભળી અસહ્યે કહ્યું કે, 'આજે તમે અમારાં મહેમાન થાઓ, સાધર્મિક તીર્થયાત્રા કરનારની પરોણાગતિ તે તીર્થથી પણ વધારે પવિત્ર કરનારી છે.' તેણે પણ અસહ્યકુમારને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'આપે યોગ્ય વાત કરી. પરંતુ આજે તીર્થમાં

ઉપવાસ કરેલો હોવાથી હું અતિથિ કેવી રીતે બની શકું ? તેની ધર્મભાવનાથી ખુશ થએલા અભયે ફરીથી કહ્યું કે, 'તો આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં મારા ઘરે તમારે જરૂર આવવું ?' તેણે પણ કહ્યું કે, 'એક ક્ષણમાં પણ ભયાં જન્મ પૂરો થઈ જાય છે, એવી સ્થિતિમાં 'હું સવારે આ ફરીશ' એમ બુદ્ધિશાળી કેવી રીતે બોલી શકે ?' અત્યારે આ વાત ઠીક છે, ફરી આવતીકાલ માટે નિમંત્રણ કરું છું.' એમ સ્થળ આપી પોતે ચૈત્યને વંદન કરી ઘરે ગયો. તેને નિમંત્રીને અભયે સવારે ગૃહચૈત્યને વંદન કરાવી, ભોજનોથી અને વસ્ત્રદાનાદિથી ભક્તિ કરી. તેઓએ પણ એક દિવસ અભયને નિમંત્ર્યો. વિશ્વાસી બની તે એકલો ગયો. સાધર્મિકના આગ્રહથી તેવાઓ શું ન કરે ? તેણે પણ વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનોથી ભોજન કરાવ્યું અને ચંદ્રહાસ મદિરા-મિશ્રિત જળપાન કરાવ્યું. ભોજન કરીને ઉઠ્યા પછી અભય તરત બિંધી ગયા, કારણ કે મદ્યપાનની પ્રથમ સહચરી નિદ્રા હોય છે. આગળથી કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે સ્થાને સ્થાને સ્થાપેલા રથો વડે ન બાણી શકાય તેવા કપટના ઘર સરખી ગણિકાએ અભયને અવતી પહોંચાડ્યો. ત્યાર પછી અભયને ખોળવા માટે શ્રેણિકે માથાસો મોકલ્યા. ફરેક સ્થાને તપાસ કરતાં કરતાં ખોળનારાઓ ત્યાં પણ આવ્યા. અભય અહિં આવ્યો છે ? એમ પૂછતાં ગણિકાએ જણાવ્યું કે, હા આવ્યા તો હતા, પણ તરત જ ગયા. તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી ખોળનારા બીજે સ્થળે ગયા અને તેના માટે પણ સ્થાને સ્થાને સ્થાપન કરેલા અર્ચો પર એસી તે પણ અવતી પહોંચી ગઈ. ત્યાર પછી અર્ચક કપટ અતુરાધિવાળી તેણે પણ અભયને ચંડપ્રદ્યોતને અર્પણ કર્યો અને કેવી રીતે લાવી, તેનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું. ચંડપ્રદ્યોતે તેને કહ્યું કે, 'ધર્મના વિશ્વાસવાળા આને ધર્મનું કપટ કરીને લાવી, તે કામ ઠીક ન કર્યું.' સીત્તર કથા કહેનાર પોપટને બિલાડી જેમ પકડે, તેમ નીતિ બળુનાર એવા પણ તને આણે પકડ્યો છે' એમ તેણે અભયને કહ્યું. અભયે પણ કહ્યું કે, 'તમે પણ ખરેખર બુદ્ધિવાળા જ છો કે, આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી રાજધર્મ પ્રવર્તેલો છો.' લગભગ અને કેપ પામેલા તે ચંડપ્રદ્યોતે જેમ રાજહંસને, તેમ અભયને કાષ્ઠ-પંજરમાં પૂર્યો.

ચંડપ્રદ્યોત રાજાને પોતાના રાજ્યમાં અગ્નિલીડુ સ્થ, શિવાદેવી, નલગિરિ હાથી, લોહજંઘ લેખવાહક સ્ત્રીને હતાં. લોહજંઘને વારંવાર રાજા જીગૃક્ષ મોકલતો હતો. તે આવે અને જાય તેમાં નવા નવા હુકમો લાવે તેથી ત્યાંના લોકોએ કંટાળીને એવી મંત્રણા કરી કે આ લેખવાહક એક દિવસમાં પચીસ યોજન મુસાફરી કરે છે અને વારંવાર આપણને હેરાન-પરેશાન કરે છે. માટે હવે તેને હણી નાખીએ. ત્યાર પછી તેઓએ એવો વિચાર કરીને તેના માર્ગના ખાવાનાં ભોજનમાં (ભાતામાં) ઝેર મિશ્રિત લાડુઓ આપ્યા, અને તેની પાસેનું શંખલ અને બીજું પણ સર્વ હરાવી લીધું. હવે તે લોહજંઘ લેખવાહક કેટલાક માર્ગ કાપીને એક નદી કિનારે ભાતું ખાવા માટે બેઠો, પણ તે સમયે અપશકુન થયાં. શકુન સમજનાર તે ત્યાંથી બીજે દૂર ગયો અને જૂખ્યો થએલો હોવાથી ખાવાની ઇચ્છાવાળાને ફરી પણ શકુન એટલે પક્ષીઓએ રોક્યો. વળી દૂર જઈને ખાવાની ઇચ્છાવાળાને પણ પાછા શકુનોએ રોક્યો. ત્યાર પછી ચંડપ્રદ્યોત પાસે પહોંચી સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તે પછી રાજાએ અભયકુમારને બોલાવી પૂછ્યું, એટલે શેલીમાં રહેલ ભોજનને સૂઢીને બુદ્ધિશાળીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે, આમાં અમુક દ્રવ્યોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલ દષ્ટિવિષ સર્પ છે, જો આ ચામડાની શેલી ઉઘાડે તો નક્કી જ બળીને ભસ્મ થઈ જાય. ત્યાર પછી અભયકુમારના કહેવા પ્રમાણે અવળું મુખ રાખી તેને જંગલમાં છોડી દીધો એટલે તરત ત્યાં રહેલાં વૃક્ષો બળી ભસ્મ થઈ

ગયાં અને તે સર્વ સૃષ્ટિ પામ્યો. ત્યારે યુથ થયેલા ચંદ્રપ્રદોતે અભયને કહ્યું કે, ‘બંધન-મુક્તિ સિંચાય તું મારી પાસે વરદાન માગ’ ત્યારે અભયે કહ્યું કે, ‘મારું વરદાન હાથ અનામત રહેવા દો.’

હવે કોઈ વખત બાંધવાના સ્તંભને મૂળમાંથી ઉખેડી તથા જે મહાવતોને લોચ પર પટકીને ઇન્દ્ર પ્રમાણે નગરમાં ભમતા નલગિરિ હાથીએ નગરલોકોને ઢોલ પમાડ્યો. ‘અરનાધીન હાથીને વશ કેવી રીતે કરવો?’ એમ રાજાએ અભયને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ‘ઉદ્ધતન રાજ સંગીત સંભળાવે તો વશ કરી શકાય.’ વાસવદત્તા નામની યુત્રીને ગાંધર્વવિદ્યા ભણાવવા માટે કેદ કરેલા ઉદ્ધતને વાસવદત્તા સાથે ત્યાં સંગીત ગાયું. તેનાં ગીત સાંભળવા માટે આકર્ષાયેલા નલગિરિ હાથીને બાંધ્યો. ફરી રાજાએ વરદાન આપ્યું, તેને પણ અભયે અનામત થાપણ તરીકે રખાવ્યું. એક વખતે અવતિમા યોદ્ધવાય નાહું તેવા અસિ પ્રગળ્યો. અભયને પ્રદોતે પ્રતિકાર પૂછ્યો તો કહ્યું કે, ‘ઝેરને ઝેર મારે, તેમ અસિને અસિ જ યોદ્ધાવે માટે બીજો સામે અસિ ઝગાવો, જેથી આગ યોદ્ધાવાઈ જાય.’ તે પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ‘એટલે તે નગરનો અસિ યોદ્ધાવાઈ ગયો.’ તે કારણે ત્રીયું વરદાન અભયને આપ્યું, તેને પણ આગળ પ્રમાણે અનામત થાપણ તરીકે રખાવ્યું. કોઈક સમયે ઉજ્જયિની નગરીમાં મરકીનો શેગ ફાટી નીકળ્યો. તેની શાંતિ માટે રાજાએ અભયને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, સર્વ રાણીઓ વિભૂષિત બની તમારી પાસે અંતઃપુરમાં આવે અને જે રાણી દ્રષ્ટિથી તમને જિતે, તે મને જણાવવી. તે પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, ‘તેમાં દરેક હારી ગઈ, પણ શિવાહેવીએ રાજાને જિત્યો અને તે વાત અભયને જણાવી. અભયક્રમારે કહ્યું કે, શિવા મહાદેવી રાત્રે જાતે દૂરબલિથી ભૂતોત્ત્વ અર્થન કરે. અને જે જે ભૂત શિયાળતું રૂપ કરી લઈ અને શબ્દ કરે, તેના તેના મુખમાં હેવીએ જાતે દૂરબલિ નાખવો. તે પ્રમાણે શિવાહેવીએ કહ્યું, ‘એટલે અશિવની શાંતિ થઈ. રાજાએ અભયક્રમારને યોગ્ય વરદાન આપ્યું. હવે અભયક્રમારે માગણી કરી કે, નલગિરિ હાથી ઉપર તમે મહાવત બનેલા હો અને હું શિવાહેવીના ખેાળામાં રહેલો હોઈ એ રીતે અસિભીડુ સ્થનાં કાઢોથી કરેલી ચિંતામાં હું પ્રવેશ કરું’. ત્યાર પછી વરદાન આપવા અસમર્થ મૂંઝાયેલા પ્રદોતે હાથની અજલિ કરી ઐશ્વિકપુત્ર અભયને પોતાની નગરીમાં જવા રજા આપી. તે સમયે અભયે પણ ચંદ્રપ્રદોતને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી કે, તમે મને કપટથી પકડી મંગાવ્યો છે, પણ ધોળા દિવસે રાડ પાડના તમને હું નગરમાંથી લઈ જઈશ.’ ત્યાર પછી અનુક્રમે અભય રાજગૃહ નગરે ગયો. મહામતિવાળો તે કોઈ પણ પ્રકારે કેટલોક કાળ એમને એમ બેસી રહ્યો.

હવે અભયક્રમાર રૂપવતી જે ગણિકા-પુત્રીઓને લઈને વેપારીના વેપમાં અવતિમાં ગયો અને રાજમાર્ગ પાસે એક ઘર ભાડે રાખ્યું. માર્ગમાં જતાં જતાં પ્રદોતે બંનેને દેખી. તે બંને ગણિકાએ પણ વિલાસવાળી નજરથી પ્રદોત તરફ બેઝું. પ્રદોત તેના તરફ અનુરાગવાળો થયો એટલે મહેલે જઈ તે બંનેને સમભવવા માટે ફૂતી મોકલી, પરંતુ તે બંનેએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો. વળી બીજા દિવસે રાજા માટે પ્રાર્થના કરતી હતી, ત્યારે રોપવાળી બંનેએ દ્વિતિકા તરફ કંઈક અનાદર બતાવ્યો. ત્રીજા દિવસે પણ નિર્વેદથી આવીને દ્વિતિકાએ ચાચના કરી, ત્યારે તે બંનેએ કહ્યું કે સદાચારવાળો અમારો લાઈ અમારું રક્ષણ કરે છે. આજથી સાત દિવસ પછી તે બહાર ગયો

હશે, ત્યારે ગુપ્ત રીતે રાજા અર્ધિ આવશે, તો સમાગમ થશે. ત્યાર પછી અભયકુમારે પ્રધોતના રૂપ સરખા પોતાના એક પુરુષને ગાંઠો બનાવ્યો અને તેનું નામ પણ 'પ્રધોત' રાખ્યું. અરે ! મારે હાઈ મને આમતેમ લખાવ્યા કરે છે. અરેરે ! મારે એનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? એમ લોકોને કહેવા લાગ્યો. હવે અભયકુમાર તેને માંચા પર સુવરાળી રોગથી પીડાતો હોય તેમ વૈદ્યના ઘરે લઈ જવાના બાનાથી દરરોજ બહાર લઈ બંધ છે. એ ગાંઠને જ્યારે ચીટેથી લઈ બંધ છે, ત્યારે બરાડા પાડતો અને આંસુ પાડી રહતો તે કહે છે, 'અરે ! હું પ્રધોત છું, માડું' હરણ થાય છે.' એમ બરાબર સાતમે દિવસે ગુપ્તપણે કામાંધ હાથી જેવા એકલો રાજા ત્યાં આવ્યો અને અભયના માણસોએ એને બાંધ્યો. 'હું' અને વૈદ્યને ત્યાં લઈ જઈ છું.' એમ બોલતા અભયે પહાંજ સાથે નગરમાં દિવસે તે ખૂબ પાડતો હતો, તે સ્થિતિમાં તેનું હરણ કર્યું. કોશ કોશ પર આગળથી ગોઠવણ કર્યા પ્રમાણે સારા અશ્વોથી ભેડાએલા રથોથી નિર્ભય અભય પ્રધોતરાજાને રાજગૃહે લાવ્યો. ત્યાર પછી અભય તેને શ્રેષ્ઠિક પાસે લઈ ગયો. એટલે શ્રેષ્ઠિકરાજા તરવાર જેવીને તેના તરફ ઠોક્યા. એટલે અભયકુમારે શ્રેષ્ઠિકરાજાને સમજાવ્યા એટલે સન્માન કરી વસ્ત્ર, આભૂષણ આપી હર્ષથી પ્રધોતરાજાને છોડી દીધા.

કોઈક સમયે સુધર્મા સ્વામી ગણધરભગવંત પાસે કોઈક વૈરાગી કઠિયારાએ દીક્ષા લીધી તે જ્યારે નગરમાં વિચરતો હતો, ત્યારે તેની પૂર્વાવસ્થા યાદ કરતા નગર-લોકો તેને પગલે પગલે તિરસ્કારતા, ઠકું-મશ્કરી કરતા અને નિંદા કરતા હતા. ત્યારે તેણે સુધર્મા સ્વામીને વિનંતિ કરી કે, અર્ધિ હું અવજ્ઞા સહન કરી શકતો ન હોવાથી બીજા સ્થાને વિચરું હવે આ કારણે સુધર્મા સ્વામી બીજા જગ્યાએ વિહાર કરવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારે અભયે પૂજારી ગણધર ભગવંતે વિહારનું કારણ જણાવ્યું. ત્યારે અભયકુમારે પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે એક દિવસ વધારે રાહ ભેવા કુપા કરો, ત્યાર પછી આપને જે યોગ્ય લાગે તે કરશે. અભયકુમારે પણ રાજબંદારમાંથી કોડ કોડની કિંમતવાળા ત્રણ રત્નના હંગામો બહાર બજારમાં ગોઠવ્યા. અને ત્યાર પછી પડહો વગડાવી એવી ઉદ્વેગપણા કરાવી કે હે લોકો ! આ રત્ન-હંગામો મારે દાનમાં આપવાના છે. ત્યારે સર્વ લોકો ત્યાં આવ્યા એટલે અભયે તેમને કહ્યું કે, 'જલ્દા, અગ્નિ અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર હોય, તેને આ રત્ન-હંગામો આપવો છે.' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, 'હે સ્વામી ! આ ત્યાગ કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. આ લોકોત્તર ત્યાગ કરવા કોણ સમર્થ છે ?' આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ બોલ્યા, ત્યારે અભયે તેમને કહ્યું કે, 'જે તમે કોઈ તેવા નથી, તો પછી આ ત્રણ કોટીના રત્નો જલ્દા, અગ્નિ, સ્ત્રી છોડનાર, કાજ કાપનાર કઠીયાર મહાસુનિનાં થાઓ આવા પ્રકારના આ સાધુ દાન માટે સુપાત્ર છે, એની તમો નકામી મશ્કરી શા માટે કરો છો ? એમ કહી અભયકુમારે લોકોને સમજાવ્યા કે 'હવેથી તમારે તેનો તિરસ્કાર, અવગણના કે હાસ્ત્યાદિક ન કરવાં. આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરાએલા લોકો તેનું વચન સ્વીકારી પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા. આ પ્રમાણે પુદ્ગિનો મહાસમુદ્ર, પિતૃલક્ષિતમાં તત્પર, નિરપૃહતાવળો. ધર્મ તરફ અનુરાગવાળો અભયકુમાર પિતાના રાજ્યનું શાસન પ્રવર્તવતો હતો. 'જે પોતે ધર્મમાં પ્રવર્તતા હોય, તે પ્રબળ પણ પ્રવર્તવે છે.' પ્રબળી અને પશુઓની પ્રવૃત્તિ નેતાને-જોપને આધીન હોય છે. તેણે જેવી રીતે રાજ્ય-કારભારમાં રાજાને નિશ્ચિત કર્યો, તેવી રીતે તે બાર વ્રતવાળા શ્રાવક-ધર્મમાં પણ અપ્રમત માનસવાળો બન્યો. જેવી રીતે તેણે હજારો જેવા બહારના શત્રુઓને જિત્યા, તેવી રીતે બંને લોકોને સાધનાર તેણે અંતરંગ શત્રુઓને પણ જિત્યા.

એક દિવસ શ્રેષ્ઠિકે તેને કહ્યું, હે વત્સ ! હવે આ રાત્ર્ય તું અહંણુ કર, જેથી હું હંમેશાં શ્રીવીર ભગવંતની સેવા કરું.' પિતાની આજ્ઞાના ભંગ અને સંસાર ખંતેના ભીરુ એવા અભયે કહ્યું કે, આપે આજ્ઞા સુંદર કરી છે, પરંતુ થોડો સમય રોકાઈ જાવ આ બાજુ વીર ભગવંત ઉદ્ધાયન રાત્રને દીક્ષા આપીને મરુભૂમિથી રાજગૃહમાં આવી સમવસર્થો. ત્યાં જઈને અભયે નમસ્કાર કરી ચરમ જિનેશ્વરને પૂછ્યું કે, છેલ્લા રાત્રિ કોણ ? તેના ઉત્તરમાં પ્રભુએ 'ઉદાયન'ને છેલ્લા રાત્રિ જણાવ્યા. તરત શ્રેષ્ઠિક પાસે જઈને કહ્યું કે, જો હું રાત્ર થાઉં તો ઋષિ ન થાઉં, કારણ કે શ્રીવીર ભગવંતે છેલ્લા રાત્રિ તો ઉદ્ધાયનને જણાવેલ છે. વળી શ્રીવીર ભગવંત સરખા સ્વામીને પ્રાપ્ત કરીને તમારા સરખાના પુત્ર થઈને જો હું ભવંદુઃખનો છેદ ન કરું, તો પછી મારા જોવા બીજો અધમ કોણ ? હે પિતાલ ! હું નામથી અભય છું, પરંતુ હવે ભવથી અત્યંત ભયવાળો બન્યો છું, માટે મને રજા આપો, જેથી ભુવનને અભય આપનાર એવા વીર ભગવંતો આશ્રય કરું. અભિમાન-સુખના કારણભૂત એવા રાત્ર્યથી મને સંયુત. કારણ કે મહાપિંચો સંતોષસારવાળા હોય, તેને જ સુખ કહે છે. આગ્રહથી અહંણુ કરાવે છે, તો પણ બ્યારે તેણે રાત્ર્ય ન અહંણુ કર્યું, ત્યારે શ્રેષ્ઠિકે હર્ષથી દીક્ષા લેવાની અનુમતિ આપી. તણખલા માફક રાત્ર્યને ત્યાગ કરી સંતોષ-સુખને ભજનારા તેણે ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પરમાત્માના ચરણ-કમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી સુખ આપનાર સંતોષને ધારણ કરનાર અભય સૃષ્ટિ પામી સર્વાર્થસિદ્ધ નામના દેવલોકમાં ગયા. આ પ્રમાણે સંતોષ-સુખનું અવલંબન કરનાર બીજો મનુષ્ય પણ તેવા ઉત્તરોત્તર સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે અભયકુમાર રાત્રિની કથાં ૧૧૪.

આહુ અધિકારવાળા સંતોષની જ સ્તુતિ કરે છે—

સન્નિધૌ નિઘયસ્તસ્ય, કામગવ્યનુગામિની ।

અમરાઃ કિઙ્કરાયન્તે, સન્તોષો યસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૧૧૫॥

જેનું હૃદય-કમલ સંતોષ આભૂષણથી અલંકૃત હોય, એને મહાપદ્માદિક નવ નિધિઓ સાંનિધ્ય કરે છે, કામધેનુ ગાય અનુસરનારી થાય છે, દેવો પણ સેવક માફક હાજરા હંજુર સેવામાં ખડે પગે ઉભા રહે છે. તે આ પ્રમાણે.—સંતોષવાળા મુનિઓ શમના પ્રભાવથી તણખલાના અગ્રભાગથી પણ રત્નહંગલાને વસ્ત્રાવે છે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ આપનાર થાય છે. અને દેવતાઓ પણ તેની 'હું' પ્રથમ સેવા કરું, હું' પ્રથમ સેવા કરું, એવી હરીફાઈ કરે છે. આ વિષયમાં કંઈ શંકા નથી.

આ વિષયને લગતા સ્તોત્રો કહે છે—

ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપ, બીજા ધાતુઓ, ખેતર, મકાન, બે પગપાળા મનુષ્યો અને ચાર પગવાળા પશુ એમ નવ પ્રકારનો આહુ પરિગ્રહ હોય છે. રાગ, ક્રોધ, ચાર કષાયો, શોક, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, ગુણ્ધા, વેદ અને મિથ્યાત્વ એમ અઠ્ઠ અલ્પંતર પરિગ્રહ કહેલા છે. વસ્ત્રાદિ, ઉદર, હડકાયા કૃતરા, ઝેરથી થયેલા ઉપદ્રવોની માફક આહુ પરિગ્રહથી ઘણેલાગે અલ્પંતર કષાયો કોપાયમાન થાય છે. જેનાં મૂળ જિંડાં ગયાં હોય અને સ્થિર બની ગયાં હોય એવા વૈરાગ્ય આદિ મહાવૃક્ષોને પણ પરિગ્રહરૂપી મહાવાયુ મૂળમાંથી ઉગેડી નાખે છે. પરિગ્રહ ઉપર યેસીને જે મોક્ષની અભિલાષા રાખે છે, ખરેખર લોહના નવમાં યેસી સમુદ્ર તરવાની

અસિદ્ધાધા કરે છે. ઇન્ધ્રણુથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પુરુષોને ધર્મના ધ્વંસ કરવાનાં કારણો પણ બ્રાહ્મ પરિગ્રહોથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે નિર્ભળ મનુષ્ય બ્રાહ્મ યોગ સંગોને પણ નિયંત્રણ કરવા સમર્થ બની શકતો નથી, તે બિચારો આ અલ્પ્યંતર પરિગ્રહ-સોનને કેવી રીતે જિતી શકશે ? પરિગ્રહ એ અવિદ્યાઓને કીડા કરવા માટે ઉદ્યાન, દુઃખરૂપી જળનો સમુદ્ર, તૃષ્ણારૂપી મહાવેલડીનો અદ્વિતીય કંઈ હોય તો પરિગ્રહ છે. અહો ! આશ્ચર્ય થાય છે કે સર્વ સંગના ત્યાગ કરનારા મુનિઓને પણ ધન રક્ષણ કરવામાં તત્પર બનેલાઓ ધનના અર્થોપણની શંકા કરે છે. રાજા, ચોર, કુટુંબી, અગ્નિ, પાણી આદિનો ભય રાખનારાં ધનમાં એકતાન બનેલા ધનવાનો રાત્રે પણ ઉઘતા નથી. દુકાળ કે સુકાળમાં, વનમાં કે વિસ્તારમાં પણ શંકાના રોગથી સળકતા ધનવાનો દરેક સ્થાનોમાં દુઃખી હોય છે, નિર્દોષ હોય કે દોષ વાળા હોય, તેવા નિર્ધનો સુખેથી જીવે છે, પરંતુ ધનિકો લોકમાં ઉત્પન્ન કરેલા દોષો વડે દુઃખી થાય છે. મનુષ્યોને ધન ઉપાર્જનમાં, રક્ષણ કરવામાં, નાશ પામે કે ખર્ચ કરવામાં દરેકમાં દુઃખ આપનાર થાય છે, કાનથી પકડેલ રીંછની લીલાને ધારણ કરે છે. માંસના એક ટુકડાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાનો વડે જેમ જ્ઞાનો તેમ સ્વજનો વડે પણ ધનવંતો પીડા પામે છે; તેવા ધનને ધિક્કાર થાઓ. ‘હું આ પ્રમાણે અર્થની પ્રાપ્તિ કરું’, આમ રક્ષણ કરીશ, આ પ્રમાણે તેમાં વધારો કરીશ,’ ચમરાખના હાતયંત્રમાં રહેલો હોવા છતાં ધનવાન તેની આશા છોડતો નથી. પિશાચી સરખી આ ધનની આશા જેટલી ઉચ્છ્વંબલ થાય છે, દરમ્યાન માણસોને અનેક વિઠંબનાઓ બતાવે છે. જો તમે સુખ, ધર્મ અને મુક્તિ-સામ્રાજ્યની અસિદ્ધાધા રાખતા હો, તો આત્મા સિવાયના પર પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને એક માત્ર આશા-તૃષ્ણાને સ્વાધીન કરો. સ્વર્ગ અને અપવર્ગરૂપ નગરના પ્રવેશને અટકાવનાર વજ્ર સરખી ધારવાળી કુહાડીથી લેડી ન શકાય તેવી આશારૂપ મહાઅર્ગલા છે. પુરુષોને આશા જ રાક્ષસી છે, વિષમંજરી અને ગુની મહિરા છે, સર્વ દોષ ઉત્પન્ન કરનારી આશાને ધિક્કાર હો. તે મહાત્માઓને ધન્ય છે, તેઓ જ પુણ્યવંત છે અને તેઓ દુઃખસમુદ્ર તરી ગયા છે, જેઓએ જગતને મૂઢા ઉત્પન્ન કરનારી આશા-સંપિંણીને જિતેલી છે. તેઓ સુખેથી રહી શકે છે કે, જેઓએ પાપની વેલડી સરખી, દુઃખની ખાણ, સુખનો નાશ કરનાર અગ્નિ સરખી, અને અનેક દોષો ઉત્પન્ન કરનારી આશા-તૃષ્ણાને નિરાશ બનાવી છે. તૃષ્ણા-હવાગ્નિનો મહિમા કોઈક અલૌકિક છે કે જે ધર્મમિશ્ર સરખી સમાધિને તે જ ક્ષણે ઓલવી નાખે છે. તૃષ્ણા-પિશાચીથી પરાધીન બનેલા પુરુષો ધનવંતો આગળ ક્ષીનવચ્ચનો ઘોલે છે, ગાયન કરે છે, નૃત્ય અને હાવભાવ કરતાં પણ શરમાતા નથી. જ્યાં આગળ વાચરો કે સૂર્ય-ચંદ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, ત્યાં પુરુષોના રોકેટોફ વગરના આશારૂપી મહાતરંગો પહોંચી ભાય છે, જે પુરુષ આશાને આધીન બન્યો છે, તેણે પોતાનું હાસપણું મેળવ્યું છે, અને જેણે આશાને પોતાની હાંસી બનાવી છે, તેનું ત્રણે જગતમાં સ્વામીપણું છે. પુરુષને વિષે આશા નૈસર્ગિકી અર્થોત્ત્વાભાવિક નથી, કારણ કે પુરુષ ધરડો થાય તો પણ તે ધરડી થતી નથી. આ તૃષ્ણા એવો કોઈ ઉત્પાત કરાવે છે કે, તેની હાજરીમાં કોઈ સુખ મેળવી શકતું નથી. પુરુષોને શરીરની કચ્ચલીઓ વલય સરખી બની ગઈ હોય, તેમ જ શ્યામ કેશો સફેદ પલિયાં થઈ ગયાં હોય, તેને પુષ્પની માળા કરી, આ મંડન કરીને કૃતાર્થ બનેલી આશા ખીજી કંચુ મંડન કરે ? આશાએ જે પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો, તે યોગ, ૨૬

પ્રાપ્ત થયેલ અર્થથી પણ વધી જાય છે આશા જે અર્થોને સ્વીકારે છે, તે તો સ્વપ્નમાં પણ ફલેલ છે. પુરુષ જે પદાર્થોને ઘણા પ્રયત્નથી મેળવવાની અભિલાષા કરે છે, તે જ પદાર્થો આશાને તિલાંજલિ આપનારને વગર પ્રયત્નને પ્રાપ્ત થાય છે. જો પુરુષને પુણ્યોદય જાગતો હોય તો આશા-પિશાચિકી નકામી છે. અને જો પુણ્યોદય નથી, તો પણ આશા-પિશાચિકા નકામી છે જ. જેણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી સંતોષવૃત્તિ સ્વીકારી છે, તે જ ભણેલો, પઠિત, ડાહ્યો, પાપભીરુ અને તપોધન છે. સંતોષામૃત ધારણ કરનારને પોતાને સ્વાધીન જે સુખ છે, તે પરાધીન વૃત્તિવાળા-અસંતોષવાળાને કયાંથી હોય ? સંતોષ જગતર ધારણ કરનાર ઉપર તૃષ્ણાનાં બાણોની શ્રેણિ પણ વ્યર્થ જાય છે, તેને કેવી રીતે આવતી અટકાવવી એ વિષયમાં તું આકુલ ન થઈશ. કસોડે વાક્યોથી જે વાત કહેવાની છે, તે હું તમને એક જ વાક્યથી કહું છું કે, જેની તૃષ્ણા-પિશાચી શાન્ત બની, તેણે પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આશાની પરાધીનતાનો ત્યાગ કરી પરિગ્રહતું પ્રમાણ ઘટાડી સાધુધર્મમાં અનુરાગવાળી બુદ્ધિ કરી ભાવસાધુપણાના કારણરૂપ દ્રવ્યસાધુપણું અર્થોત્ શ્રાવકપણું સેવન કરવા તત્પર બને. મિથ્યા-દષ્ટિઓ કરતાં સમ્યક્દર્શનવાળા જનો ચકીયાત, ગણેલા છે, અને તેઓ કરતાં પણ પરિમિત આરભ-પરિગ્રહવાળા દેશવિરતિ-ધર્મવાળા શ્રાવકો ઉત્તમ છે. તીવ્ર તપ સેવન કરનારા, અન્યતિથિકા જે ગતિને પામે છે, તે ગતિને સોમિલ માફક શ્રાવકધર્મ પાલન કરનારા અગર શ્રાવકધર્મ-લગ્નર મલિનપણે કે દોષોવાળો પણ પાળ્યો હોય તો પણ પામી શકે છે. અન્યમતવાળા અજ્ઞાનીઓ મહિને મહિને ડાલના અગ્ર ભાગ પર રહેલ જેટલું લોભન કરી પારણ કરતા હોય, પરંતુ તેઓ સંતોષમતવાળા શ્રાવકની સોળમી કળાની તુલનામાં આવી શકતાં નથી. અદ્ભુત તપસ્યા કરનાર તામલિ કે પૂરણ પણ સુશ્રાવકને યોગ્ય ગતિ કરતાં પણ હીનગતિને પામ્યા છે. હે ચેતન ! તું તૃષ્ણા-પિશાચીના વળગાડ સરખા ઉન્નમત ચિત્ત ન કર, પરિગ્રહની મૂર્છા ઘટાડીને સંતોષ ધારણ કર ચતિધર્મની ઉત્તમતા વિષે શ્રદ્ધા કર, જેથી આઠલવની અંદર અપવર્ગ અર્થોત્ માક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે.

ઇતિ પરમાર્હત શ્રીકૃમારપાલ રાજને સાંભળવાની ઈચ્છાથી આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને અધ્યાત્મ-ઉપનિષદ નામનો પદ્યબંધ થયેલો છે, તે યોગશાસ્ત્રના પોતે રચેલા વિવરણના બીજા પ્રકાશનો. આગમોદ્ધારક આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીનાશિષ્ય આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો. [૨]

બીજો પ્રકાશ પૂરો થયો.

સવિવરણુ યોગશાસ્ત્રનો તૃતીય પ્રકાશ

અણુવતોની વિસ્તારથી વ્યાખ્યા સમજાવ્યા બાદ હવે ગુણવતોનો અવસર પ્રાપ્ત થયો, તેમાં પ્રથમ ગુણવત જણાવે છે—

દશસ્વપિ કૃતા દિક્ષુ, યત્ર સીમા ન લક્ષ્યતે ।

સ્થાતં દિગ્વિરતિરિતિ, પ્રથમં તદ્ ગુણવ્રતમ્ ॥ ૧ ॥

પૂર્વ, અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર, ઇશાન, ઉર્ધ્વ, અધોરૂપ દશે દિશાઓ કે ઓછી દિશા માટે જે જવાની મર્યાદા નક્કી કરી નિયમ અંગીકાર કરવો, તે ઉત્તરગુણરૂપ હોવાથી ગુણવ્રત કહેવાય. અણુવતોના રક્ષણ કરનાર કે ગુણ અથવા ઉપકાર કરનાર હોવાથી દિશા-પરિમાણ વિરતિ નામનું પ્રથમ ગુણવ્રત કહેવાય. ૧

હિંસાદિક પાપસ્થાનકોની વિરતિરૂપ અણુવતો કદાં, તે તો યુક્ત કહેવાય, પરંતુ દિગ્વ્રતમાં કયા પાપસ્થાનકની નિવૃત્તિ કહી છે, જેથી તેને વ્રત કહી શકાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે, અહિં પશુ હિંસાદિક પાપસ્થાનકોની વિરતિ છે, તે વ્રત કહે છે—

ચરાચરાણાં જીવાનાં, વિમર્દનનિવર્તનાત્ ।

તસાયોગોલકલ્પસ્ય, સદ્વ્રતં ગૃહિણોઽપ્યદઃ ॥ ૨ ॥

તપેલા લોહગોલક-સરખા ગૃહસ્થને નક્કી કરેલી દિશા-મર્યાદા બહાર રહેલા વ્રત, સ્થાવર જીવોને જતાં-આવતાં જે મર્દન થાય, તે રૂપ હિંસાની નિવૃત્તિ કરવી. હિંસાનો પ્રતિષેધ કરનાર હોવાથી ગૃહસ્થને પશુ આ ગુણવ્રત કહેવાય હિંસાના પ્રતિષેધ સાથે અસત્ય આદિ બીજાં પાપોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. શ્રેય કરી કે, એવી રીતે સાધુઓને પણ દિગ્વિરતમણુ વ્રત લેવાનો પ્રસંગ આવશે. તે માટે જણાવ્યું કે ગૃહસ્થ આરંભ-પરિગ્રહવાળો હોવાથી જ્યાં જ્યાં ચાલે, ખેડે, ઉઠે, ખાય, સૂવે કે કોઈ પણ કાર્ય કરે, ત્યાં તપેલા લોહના ગોળા ગળડવા માફક જીવની વિરોધના કરે છે. કહ્યું છે કે તપેલા લોહના ગોળા જ્યાં ગળડે, ત્યાં બાળ્યા સિવાય ન રહે, તેમ પ્રમાણી ગૃહસ્થ તેવા કારણને પામીને ફરકે સ્થાનમાં કયું પાપ ન કરે ? સમિતિ-શુદ્ધિ સહિતે પ્રધાન વ્રતવાળા સાધુઓને આ દોષ ઢાંગતા નથી, તેથી તેમને દિગ્વિરતિની જરૂર નથી. ૨

લોહ-લક્ષણ પાપસ્થાનની વિરતિ કરાવનાર પશુ-આ-વ્રત છે, તે કહે-છે—

જગદાક્રમમાર્ણસ્ય, પ્રસંરલ્લોભચારિષેઃ ।

સ્વલન-વિદધે તેન, યેન દિગ્વિરતિઃ કૃતા ॥ ૩ ॥

જે પુરુષે દિશા-પરિમાણ વ્રત અંગીકાર કર્યું, એટલે તેને બહાર ન જવાથી, ત્યાં રહેલ સુવર્ણ, રૂપ, ધન-ધાન્યાદિકને વિષે ઘણે ભાગે તેને લોભ થતો નથી. લોભાધીન બનેલો

ભિર્વલોકમાં દેવની સંપત્તિ, મધ્યલોકમાં રહેલી ચક્રવર્તી વગેરેની સંપત્તિ અને પાતાલ લોકમાં રહેલા નાગકુમારદિ દેવોની સંપત્તિની અભિલાષા કરતો ત્રણે ભુવનને પણ મનોરથો વડે ઈચ્છા કરે છે, તેથી લોકોને જગતનો આક્રમણ કરનાર જણાવ્યો. વળી લોકોને સમુદ્રની ઉપમા આપી. જેમ અનેક પ્રકારના વિકલ્પો રૂપી કલ્પલોકથી આકુળ અને જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એવા પ્રકારના આગળ વધતા લોકોને સ્ખલના કરનાર દિગ્વિરતિ વ્રત છે.

આ વ્રતને લગતા આંતર શ્લોકો —

ગૃહસ્થોને આ વ્રત જીવંત-પર્યંત, ચાર મહિના કે ઓછા કાળે પણ હોય છે. હંમેશાં સામાયિકમાં રહેલા, આત્માને વશ કરનાર સાધુઓને તો કોઈ પણ દિશા-વિષયક વિરતિ-અવિરતિ હોતી નથી. ચારણ-મુનિઓને તો ભિર્વમાં મેરુશિખર ઉપર, તિર્થજિહ્વામાં રુચકપર્વત ઉપર પણ ગમન કરવાનું થાય છે, તેથી તેમને દિગ્વિરતિ હોતી નથી. સુંદર બુદ્ધિવાળો જે દરેક દિશામાં જવાની મર્યાદા કરે, તે સ્વર્ગલોકમાં અષ્ટ સંપત્તિઓનો સ્વામી બને છે. ૩. બીજું ગુણવ્રત કહે છે:—

મોગોપમોગયોઃ સંખ્યા, શક્ત્યા યત્ર વિધીયતે ।

મોગોપમોગમાનં તદ્, દ્વૈતીયીકં ગુણવ્રતમ્ ॥ ૪ ॥

જેનાં લક્ષણો આગળ જણાવીશું, તેવા ભોગ અને ઉપભોગની જે વ્રતમાં શારીરિક કે માનસિક શક્તિ અનુસાર સંખ્યાનું પરિમાણ કરાય, તે ભોગોપભોગ-માન નામનું બીજું ગુણવ્રત કહેવાય. ૪. ભોગ અને ઉપભોગની વ્યાખ્યા સમજાવે છે—

સકૃદેવ મુજ્યતે યઃ, સ મોગોઽન્ન-સ્રગાદિકઃ ।

પુનઃ પુનઃ પુનર્મોગ્યઃ, ઉપમોગોઽજ્ઞનાદિકઃ ॥ ૫ ॥

ઓઠનઆદિ અન્ન, પુષ્પમાળા, તાંબૂલ, વિલેપન, ઉદ્ધર્તન, ધૂપ, સ્નાન-પાન વગેરે જે એક જ વખત ભોગવાય, તે ભોગ. સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઘર, પથારી, ખુરશી, કોથ, વાહનાદિક અનેક વખત ભોગવાય, તે ઉપભોગ કહેવાય. ૫ આ ભોગોપભોગ-વ્રત ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુનું પરિમાણ કરવાથી થાય છે. જે શ્લોકોથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય અલક્ષ્ય વસ્તુઓ જણાવે છે—

મયં માંસં નવનીતં, મધુદુમ્બરપશ્ચકમ્

અનન્તકાયમજ્ઞાત-ફલં રાત્રૌ ચ ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

આમગોરસસંપૃક્તં, દ્વિદલં પુષ્પિતૌદનમ્ ।

દધ્યહર્દિતયાતીતં, કુચિતાન્નં ચ વર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

કાષ્ઠ^૧ અને પિષ્ટની સ્થાનેથી મદિરા-દારૂ, જળચર, સ્થલચર અને ખેતર જીવોનું માંસ,

૧ તાંડ વિગેરે આકાશ રસ-તાંડી, ૨ લોટ વિગેરે પદાર્થો કહોવડાવીને

માંસ સાથે ચામડું, લોહી, ચરબી, હાડકાં પણ સમજવાં. ગાય, હેંશ, બકરી, ઘેટી એમ ચારતું માખણ, માખી, લમરી, કૌતિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં મધ, ઉદુચ્ચર આદિ પાંચ, અનંતકાંચ, અબ્જયાં ફલ, રાત્રિલોબન, કાચા ગોસ્ટ સાથે કઠોળ, વાસી ભાત, પલાળેલા ફણુગા-અંકુર ફૂટેલા કઠોળ, બે દિવસ ઉપરાંતનું દહિં, સડેલું અન્ન વગેરેનો ત્યાગ કરે. ૬-૭

તેમાં દશ શ્લોકોથી મહિરા છેડવાનાં કારણો જણાવે છે—

મદિરાપાનમાત્રેણ, બુદ્ધિર્નશ્યતિ દૂરતઃ ।

વૈદગ્ધીબન્ધુરસ્યાપિ, દૌર્માગ્યેણૈવ કામિની ॥ ૮ ॥

ઘણા અતુર પુરુષની પણ નિર્ધન અને દૌર્ભાગ્યના કોષથી કામિની જેમ પલાયન થાય, તેમ મદિરાપાન માત્રથી બુદ્ધિ સર્વથા ક્ષય પામે છે. ૮. તથા—

પાપાઃ કાદમ્બરીપાન-વિવશીકૃતચેતસઃ ।

જનનીં હા । પ્રિયીયન્તિ, જનનિયન્તિ ચ પ્રિયામ્ ॥ ૯ ॥

મહિરા-પાન કરવાથી વિહ્વલ ચિત્તવાળા પાપીઓ ભાન શુભાવવાથી માતા સાથે પ્રિયાતું અને પ્રિયા સાથે માતાતું વર્તન એમ અવળા વર્તનવાળા બની જાય છે. ૯. તથા—

ન જાનાતિ પરં સ્વં વા, મદ્યાચ્ચલિતચેતનઃ ।

સ્વામીયતિ ચરાકઃ સ્વં, સ્વામિનં કિઙ્કરીયતિ ॥ ૧૦ ॥

મદ્ય-પાન કરવાથી અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો પોતાને કે બીજાને ઓખળી શકતો નથી. બિચારો શકડો પોતાને શેઠ માને છે અને શેઠને સેવક માની કામ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ચૈતન્ય-હીન બનેલો હોવાથી અતુકંપા કરવા લાયક હોવાથી વશક અર્થાત્ બિચારો-શકડો એવું વિશેષણ વાપર્યું. ૧૦. તથા—

મદ્યપસ્ય શવસ્યેવ, લુઠિતસ્ય ચતુષ્પથે ।

મૃત્રયન્તિ મુખે શ્વાના, વ્યાસે વિવરશંકયા ॥ ૧૧ ॥

મુઠ્ઠા માફક માર્ગ વચ્ચે ચોકમાં આળોટતાં દારૂડીઆના ખુલા મુખમાં ખાડાની શંકાથી ફૂટરાઓ મૂતરે છે. ૧૧. તથા—

મદ્યપાનરસે મગ્નો, નમ્રઃ સ્વપિતિ ચત્વરે ।

ગૂઢં ચ સ્વમભિપ્રાયં, પ્રકાશયતિ લીલયા ॥ ૧૨ ॥

મહિરા-વ્યસની માણસ બગર વચ્ચે પણ પોતાના કપડાનું પણ ભાન રાખી શકતો નથી. નાગો થઈને સૂવે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજદ્રોહાદિક શુના કર્યો હોય, તો તે બંધન, તારાન વગર પણ સહેલાઈથી કહી નાખે છે. ૧૨ તથા—

વારુણીપાનતો યાન્તિ, કાન્તિ-કીર્તિ-મતિ-શ્રિયઃ ।

વિચિત્રાશ્ચિત્રરચનાઃ, વિલુઠ્ઠકજ્જલાદિવ ॥ ૧૩ ॥

સુંદર કળામય ચિત્રામણની સ્થાના જેમ કાબળથી વિનાશ પામે છે, તેમ મહિરાપાનથી શરીરતુ તેજ, યશ, તત્કાલ જ્વાળા આપવાની બુદ્ધિ અને સંપત્તિઓ દૂર થાય છે. ૧૩. તથા—

મૂતાત્તવન્નરીનત્તિ, રારટીતિ સશોકવત્ ।

દાહજ્વરાર્ત્તવદ્ મૂમૌ, સુરાપો લોલુટીતિ ચ ॥ ૧૪ ॥

મહિરા-પાન કરનારો ભૂત-પ્રેતાના વળગાડ માફક વારંવાર અત્યંત નાચે ફૂટે છે, મરી ગયેલાના શોક માફક વારંવાર રુદન કરે છે અને દાહજ્વરની પીડવાળાની માફક વારંવાર ભૂમિપર આળોટે છે. ૧૪. તથા—

વિદઘત્યજ્ઞશૈથિલ્યં, ગ્લપયન્તીન્દ્રિયાણિ ચ ।

મૂચ્છામતુચ્છાં યચ્છન્તી, હાલા હાલાહલોપમા ॥ ૧૫ ॥

હાલાહલ નામના ઝેરની ઉપમાવાળો દાહ શરીરના અંગોની શિથિલતા કરનાર, આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની કાર્યશક્તિને ઘટાડનાર, અતિશય મૂચ્છા પમાડનાર થાય છે. ઝેર અને દાહ બંનેને સર્વ વિશેષણો લાગુ પડે છે. ૧૫. તથા—

વિવેકઃ સંયમો જ્ઞાનં, સત્યં શૌચં દયા ક્ષમા ।

મચાત્ પ્રલીયતે સર્વં, તૃપ્યા વૃદ્ધનિકળાદિવ ॥ ૧૬ ॥

અભિનાયકે માત્ર કષ્ટથી ઘાસની મોટી ગંજીઓ વિનાશ પામે, તેમ આદરવા લાયક અને છોડવા લાયક પદાર્થોના જ્ઞાનરૂપ વિવેક, ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા સ્વરૂપ સંયમ, સત્યવાણી, આચાર-શુદ્ધિરૂપ શૌચ, ઠરુણા, ક્ષમા, આ સર્વ ગુણો મદ્યપાન કરવાથી વિનાશ પામે છે. ૧૬.

દોષાણાં કારણં મચં, મચં કારણમાપદામ્ ।

રોગાતુર ઇવાપથ્યં, તસ્માન્મચં વિવર્જयेત્ ॥ ૧૭ ॥

રોગી માણસ જેમ અપથ્ય લોભનનો ત્યાગ કરે, તેમ ચોરી, પરહારાગમન આદિ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર મહિરાપાનનો ત્યાગ કરવો. મહિરાવ્યસની કયું અકાર્ય કરવામાં બાકી રાગે ? વળી તેના કારણે બીજાં પણ વધ-બંધન વગેરે સંકટો ઉત્પન્ન થાય છે. એમ સમજી કોઈ પ્રકારે મહિરાપાનનો સર્વથા કાયમી ત્યાગ કરવો. આને લગતા આંતર શ્લોકો કહે છે—

મહિરામાં તેના રસથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક જંતુઓ હોય છે. માટે હિંસાના પાપથી ડરનારાએ હિંસાના પાપથી બચવા માટે મદ્યપાન ન કરવું. અસત્ય બોલનારની માફક મદ્યપાન કરનાર સ્વછંદતાથી રાજ્ય આપ્યું હોય, તેને નથી આપ્યું; ગ્રહણ કર્યું હોય, તેને ગ્રહણ નથી કર્યું; કર્યું હોય તેને નથી કર્યું; એમ અવળું બોલે છે. મદ્યપાન કરનારો, નિર્બુદ્ધિ, વધ-બંધનાદિમાં નિર્ભય બની ઘરમાં કે બહાર, માર્ગમાં પરદ્રવ્યોને ખૂચવીને ગ્રહણ કરે છે, બાલિકા, યુવતી, વૃદ્ધા, બ્રાહ્મણી કે ચાંડાલસૂત્રીને કે ગમે તે પરસૂત્રીને મદ્યપાનના ઉન્માદથી કદર્થિત તત્કાલ લોગવે છે. મહિરાપાન કરનાર પાપી નટની માફક બળડતો, ગાતો, આળોટતો, દોડતો, કોપ કરતો, ખુશ થતો, શેતો, હસતો, અભિમાન કરતો, નમન કરતો, કુદ્રસી કરતો, ઉભો રહેતો,

અનેક પ્રકારનાં નાટક કરે છે. સંભળાય છે કે, મધપાનથી કુષ્ઠ પુત્ર શાંભે આખા ચંદુકુલનો વિનાશ કર્યો અને પિતાની ક્ષારિકા નગરીનો સર્વથા ખાળીને વિનાશ કરાવ્યો. જીવમાત્રનો કાળીયો કરનાર ચમરાજ માફક હંમેશાં વરંવાર મદિરાપાન કરતો હોવા છતાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી. અન્ય-મતવાળા પૌરાણિકો અને લૌકિકો પણ મધપાનમાં ઘણા દોષો અને પરિહારપણું જણાવે છે—કોઈકે ઋષિને તપ તપતા હોયો ઇન્દ્રાસન જવાના સયથી તે ઋષિને ક્ષોભ પમાડવા માટે ઇન્દ્રે તેની પાસે દેવાંગનાઓ મેલકલી. તેની પાસે આવીને. તેઓએ તે ઋષિને વિનયથી સારી રીતે પ્રસન્ન કરીને, વરદાન આપવા સન્મુખ થએલા તેને કહ્યું કે, જો અમારી સાથે અપ્રહ્મની ઈચ્છા હોય તો મધ અને માંસનું સેવન કરો નરકનાં બે કારણોની આલોચના કરી શુદ્ધકારણ મદિરાનો સ્વીકાર કરી તે ભોજોમાં લપટાયો. મદથી ધર્મની મર્યાદા નાશ પામી એટલે વિષય-મદાંધે માંસ ખાવા માટે અકસ્મતે હાથીને સર્વ કુકૃત્યો કર્યો. પાપનું મૂળ, નરકની કેડી, સર્વ આપત્તિનું જ્ઞાન, અપકીર્તિ કરાવનાર, દુર્જનો વડે સેવવા યોગ્ય, શુભીઓથી નિંદક એવું મધ હંમેશાં શ્રાવકે વર્જવું. ૧૭. હવે માંસના દોષો જણાવે છે—

માંસના દોષો

ચિત્ત્વાદિષતિ યો માંસં, પ્રાણિપ્રાણાપહારતઃ ।

અનૂલયત્યસૌ મૂલં, દયાઽઽહ્યં ધર્મશાલિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રાણીના પ્રાણનો નાશ કર્યો વગર માંસ મળવાનો સંભવ નથી અને એવા પ્રકારના માંસને ખાવાની અભિલાષા જે કરે છે, તે ધર્મવૃક્ષના કયા નામના મૂળને ઉખેડી નાખે છે. ૧૮, માંસ ખાવાની ઈચ્છા કરનાર પણ પ્રાણિ-કયા કરશે એમ કહેનારને સમજાવે છે—

અશનીયન્ સદા માંસં, દયાં યો હિ ચિકીર્ષતિ ।

જ્વલતિ જ્વલને વર્લી, સ રોપયિતુમિચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હંમેશાં માંસ ખાવનું કાર્ય ચાહુ રાખે અને વળી કયાની ઈચ્છા રાખે, તે સળગતા અગ્નિમાં વલ્લી રોપવાની ઈચ્છા જેવું છે. તેમ માંસલક્ષીઓને કયા કરવી અશક્ય છે ૧૯. શંકા કરે છે કે, પ્રાણી-ઘાતાક બીજો છે અને માંસલક્ષક બીજો છે, તો પછી માંસલક્ષક પ્રાણીના પ્રાણ અપહરણનું પાપ કેવી રીતે લાગે ? તેના જવાબમાં જણાવે છે કે, લક્ષક પણ ઘાતાક છે જ, તે ઘાત જણાવે છે—

હન્તા પલસ્ય વિક્રેતા, સંસ્કર્તા મક્ષકસ્તથા ।

કેતાઽનુમન્તા દાતા ચ, ઘાતકા ઇવ યન્મનુઃ ॥ ૨૦ ॥

શસ્ત્રાદિકથી પ્રાણ હરણ કરનાર, માંસ વેચનાર. માંસની વાનગી બનાવનાર માંસ ખાનાર, ખરીદ કરનાર, તેની અનુમોદના કરનાર, અતિથિ આદિકને માંસ આપનાર આ સર્વે સીધા કે આડકતરા સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ પ્રાણીના પ્રાણોનું હરણ કરનાર ઘાતક જ છે. એમ મનુસુનિએ કહેલ છે. ૨૦. કહેલું જ સિદ્ધ કરે છે—

‘અનુમન્તા વિશસિતા, નિહન્તા ક્રય-વિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ, સ્વાદકચ્ચેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૨૧ ॥

હંચનારની અનુમોદના કરનાર, અંગના વિભાગ કરનાર, મારનાર, લેનાર, વેચનાર, માંસ પકાવનાર, પીરસનાર ખાનાર આ સર્વે ઘાતકો છે. ૨૧. ખીજો તેનો જ શ્લોક કહે છે—

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં, માંસમુત્પચ્ચતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યઃ, તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

અતિશય દુઃખ આપનારી હિંસા કયાં વગર, પ્રાણીનો ઘાત કયાં વગર માંસ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તેમજ પ્રાણીવધ સ્વર્ગ આપનાર થતો નથી, પણ નરકના દુઃખનું કારણ છે, માટે માંસનો ત્યાગ કરવો. ૨૨.

હવે ખીજનો ત્યાગ કરી માંસ--ભક્ષણ કરનાર જ વધકાર છે, તેની સાબિતી કરતા કહે છે--

યે ભક્ષયન્ત્યન્યપલં, સ્વકીયપલપુષ્ટયે ।

ત एव ઘાતકા યન્ન, વધકો ભક્ષકં વિના ॥ ૨૩ ॥

યોતાના માંસની પુષ્ટિ માટે જેઓ ખીજનું માંસ ખાનારા છે, તે જ ખરેખર પરમાર્થથી ઘાતકો છે, નહિ કે હંચનાર, લેનાર, વેચનાર. કારણ કે, ભક્ષણ કરનાર વગર વધ કરનાર હોતા નથી. તેથી હંચનાર, લેનાર, વેચનાર આદિ કરતાં પણ ભક્ષણ કરનાર મોટો પાપી છે. કેટલાક સમયના યોતાના જીવિત માટે કે યોતાના માંસની પુષ્ટિ માટે પારકાના જીવિતનો નાશ કરનાર હોવાથી. કહેવું છે કે--“પરના પ્રાણીને હંચીને જેઓ યોતાને પ્રાણવાળા બનાવે છે, તેઓ અદ્ય દિવસો માટે યોતાના આત્માનો ભાવી વિનાશ નોતરે છે તથા એકના યોતાના અદ્ય જીવન ખાતર ઘણા જ સમુદાયને દુઃખમાં સ્થાપન કરે છે, તેઓ થું યોતાના જીવને શાશ્વતો-અજરામર માને છે ?” ૨૩. એ જ વાત દુઃખ સાથે જણાવતા કહે છે--

મિષ્ટાન્નાન્યપિ વિષ્ટાસાદમૃતાન્યપિ સૂત્રસાત્ ।

સ્વ્યુર્યસ્મિન્નજ્ઞકસ્યાસ્ય, કૃતે કઃ પાપમાચરેત્ ? ॥ ૨૪ ॥

જોખા, મગ, અડદ, ઘઉં વગેરેના સ્વાદિષ્ટ ભોજનો પણ છેવટે વિષ્ટાપણે પરિણમે છે. જૂથ વગેરે સુંદર પીણાંઓ પિશાબરૂપે બની બચે છે, આ શરીર પણ અશુચિમય છે, તો પછી કયો સમય આ શરીર માટે પ્રાણિઘાત કરવાનું પાપ આચરે ? ૨૪.

હવે ‘માંસભક્ષણમાં દોષ નથી’ એમ કહેનારને નિંદે છે--

માંસાશને ન દોષોઽસ્તીત્યુચ્યતે ચૈર્દુરાત્મમિઃ ।

વ્યાધ-ગુપ્ત-વૃક્-વ્યાધ-શૂગલાસ્તર્ગુરુકૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે દુરાત્માઓ ‘માંસ ખાવામાં દોષ નથી’ કહે છે. જેમ કે--“માંસભક્ષણ કરવામાં, મધપાન કરવામાં અને મેથુન-સેવનમાં દોષ નથી; કારણ કે આ તો જીવોની પ્રવૃત્તિ છે, જેઓ તેની

નિવૃત્તિ કરે છે, તે મહાક્ષવાળી છે.' આ પ્રમાણે કથન કરનારાઓએ ખરેખર શિકારીઓ ગિધડાઓ, જંગલી કૂતરા, વાઘ, શિયાળ આદિને પોતાના ઉપદેશક ગુરુઓ બનાવ્યા જણાય છે.' કહેલા શિકારીઓ આદિ ગુરુઓ સિવાય આવા પ્રકારનો ઉપદેશ કે શિક્ષણ બીજા કોઈ સજ્જન તો ન જ આપે. મહાજનને પૂજ્ય હોય તે આવા ઉપદેશ કે શિક્ષણ ન આપે. 'નિવૃત્તિ તો મહાક્ષવાળી છે' એમ જાણનારને 'પ્રવૃત્તિ હોયવાળી નથી' એમનું 'પોતાનું' વચન આપોઆપ વિરોધ પ્રગટ કરે છે. આવાને વધારે શું કહેવું ? ૨૫.

નિરુક્ત-બલથો પણ માંસ ત્યાગ કરવા લાયક જણાવે છે—

‘માંસ મક્ષયિતાઽનુવ્ર’ यस्य मांसमिहादम्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मनुरब्रवीत् ॥ ૨૬ ॥

મનુએ પણ માંસ શબ્દના અક્ષરો છૂટા પાડીને નિરુક્ત અર્થ આ પ્રમાણે કહેલો છે કે, ‘જેનું માંસ હું’ અહિં ‘ખાઉં’ છું, તે આવતા ભવમાં મને ભક્ષણ કરનારો થશે.’ ૨૬.

માંસ-ભક્ષણના મહાદોષ કહે છે—

मांसास्वादनलुब्धस्य, देहिनं देहिनं प्रती ।

हन्तुं प्रवर्तते बुद्धिः, शाकिन्या इव दुर्धियः ॥ ૨૭ ॥

જેમ શાકિની જે જે પુરુષ કે સ્ત્રીને કે અન્ય પ્રાણીને હેળે છે તેને તેને હણવાની તેની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે; તેવી રીતે માંસના સ્વાદમાં લપટ બનેલા હુણ્ડિવાળા પુરુષને જે જે મત્સ્યાદિક જળચર, મુગલા, હુક્કરાદિક, ઘેટાં, બકરાં, વગેરે સ્થળચર અને તેતર, લાવક આદિ ખેચર કે ઉંઠર આદિને પણ મારવાની બુદ્ધિ થાય છે. ૨૭. વળી માંસાહારીઓ ઉત્તમ પદાર્થોના ત્યાગ કરી હાલકા પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે, તેની બુદ્ધિની અધમતાને બતાવતા જણાવે છે—

ये भक्षयन्ति पिशितं, दिव्यभोज्येषु सत्स्वपि ।

सुचारसं परित्यज्य, भुञ्जते ते हलाहलम् ॥ ૨૮ ॥

સર્વ ધાતુઓને પોષણ કરનાર, સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રીતિ આપનાર રૂઢ, રૂઢપાક, માવો ખરડી, પેંડા, શિખંડ, ઠંડિ, લાડવા પુડલા, ઘેખર, ગોળપાપડી, વડી, પૂરણપોળી, વડાં પાપડ, શેરડી, ગોળ, સાકર, દ્રાક્ષ, આંખા (કેરી), કેળાં, ઠાંડમ, નાળિયેર, નારંગી, ખજૂર, અખરોટ, રાચણ, કૃણુસ આદિ અનેક દિવ્ય સામગ્રી હોવા છતાં તેનો અનાહર કરીને મૂર્ખ મનુષ્યો ખરાબ ગંધવાળાં, દેખવાં પણ ન ગમે તેવાં, ઉલટી થાય તેવાં, હુક્કર વગેરેનાં માંસ ખાય છે, તેઓ ખરેખર જીવિતની વૃદ્ધિના હેતુ અમૃતરસનો ત્યાગ કરીને જીવિતનો અંત કરનાર હલાહલ ઝેરનું પાન કરે છે. નાનો બાળક પણ પચ્ચરનો પરિહાર કરી સુવર્ણને જ પકડે છે. તેવા બાળકથી પણ માંસ ભક્ષણ કરનાર વધારે બાકિશ છે. ૨૮. બીજા પ્રકારે માંસભક્ષણના દોષ કહે છે—

न घर्मो निर्दयस्यास्ति, पलादस्य कुतो दया ? ।

पल्लवो न तद् वेत्ति, विद्याद्वोपदिशेन्नहि ॥ ૨૯ ॥

ધર્મતું મૂલ દયા છે, તેથી કૃપા-રહિતને ધર્મ હોતો નથી. માંસ ખાનારને પણ વધ કરનાર કહેલો હોવાથી તેને પણ દયા નથી, તેથી તેમાં પણ નિર્ધર્મતા નામનો દોષ છે. પ્રશ્ન થયો છે કે ચેતનાવાળો પુરુષ પોતાના આત્મામાં ધર્મોના અભાવનો આક્ષેપ કેવી રીતે સહન કરી શકે ? તેનો જવાબ આપતાં જણાવે છે કે, માંસલપટને દયા કે ધર્મ કરી ખખર પડતો નથી. કદાચ જાણતો પણ હોય, તો પણ પોતે માંસ છોડી શકતો નથી. એટલે સર્વે મારા જેવા માંસ ખાવાવાળા થાય, એ કારણે આજિંજીક માફક બીજાને માંસ ન ખાવાનો ઉપદેશ આપતો નથી. સાંભળીએ છીએ કે, કોઈક ચામડીયો માર્ગમાં જતો હશે, તેને એક સાપણે ડંખ્યો. આ આ સર્વેને કરડો' એમ ધારીને બીજા કોઈને તે માર્ગે જતાં અટકાવ્યા નહિ, બીજાને કરડી, તેણે પણ બીજા જનારને કહ્યું નહિ; એવી રીતે સાતને ડંખ્યા. માંસ-ભક્ષણ કરનાર પણ માંસભક્ષણના પાપથી પોતે નરકે પડતો 'દુષ્ટાત્માઓ પોતે નાશ પામે અને બીજાઓને પણ નાશ પમાડે છે' એથી બીજાઓને પણ ઉપદેશ આપી માંસાહારથી રોકતા નથી. ૨૬.

હવે માંસ ભક્ષકોની મૂર્ખતા જણાવે છે—

કેચિન્માસં મહામોહાદશન્તિ ન પરં સ્વયમ્ ।

દેવ-પિત્રતિથિભ્યોઽપિ, કલ્પયન્તિ યદ્વચિરે ॥ ૩૦ ॥

કુશાભોથી હગાઓલા કેટલાક અજ્ઞાનતાથી એકલા પોતે માંસ ખાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવતાઓને, યત્યુ પામેલા પિતાદિકે પૂર્વજોને અને આમત્રેલા બ્રાહ્મણ અતિથિઓને કલ્પના કરી ધરાવે છે. તેમના ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે, તે વાતનું સમર્થન કરે છે. ૩૦.

‘ક્રીત્વા સ્વયં વાઽપ્યુત્પાદ્ય, પરોપહૃતમેવ વા ।

દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય, સ્વાદન્ માસં ન દુષ્યતિ’ ॥ ૩૧ ॥

‘ખરીદીને અગર પોતે ઉત્પન્ન કરીને, કે બીજા પાસેથી મેળવીને, દેવોની પિતૃઓની પૂજા કરીને માંસ ખાય, તે દૂષિત નથી.’

કસાઈની દુકાનેથી વેચાતું લે, તે માંસ દેવની પૂજામાં લઈ શકાતું નથી. એટલે શિકાર કરનાર કે જાળથી પક્ષીઓ પકડનાર પાસેથી મૃગ કે પક્ષીઓનાં માંસ ખરીદ કરીને તથા પોતે ઉત્પન્ન કરીને, બ્રાહ્મણ માગીને, ક્ષત્રિય શિકાર કરીને અથવા બીજાએ તેમને ભેટ આપ્યું હોય, તે માંસથી દેવતાનું અને પિતૃઓનું અર્ચન કરીને પછી ખાય તો દોષ નથી—આ કથન મહાઅજ્ઞાનતાનું છે, તે અમે પહેલાં ખડન કરી સમજાવેલું છે. ગ્રાણીના ઘાતનું કારણ માંસ પોતે ખાતું તે અચુકત હોવાથી, દેવતાને ધરાવવાની વાત તો કરી જ કેમ શકાય ? દેવતાઓએ તો પૂર્વના સુકૃત પુણ્યયોગે ધાતુરહિત વૈક્રિય શરીર મેળવેલું છે, તેમ જ કવલ આહાર વગરના છે, તે માંસ કેવી રીતે ખાય ? ન ભક્ષણ કરનાર પાસે તેને ધરાવવાની કલ્પના કરવી, તે નયું અજ્ઞાન જ છે. પિતૃ આદિ પૂર્વજો પોતપોતાના સુકૃત-દુષ્કૃત પ્રમાણે ગતિ પામેલા હોય અને કર્મોનુસારે ફલ અનુભવતા હોય છે, પરંતુ પુત્રાદિકોના સુકૃતથી તેઓ તરી શકતા નથી. તેઓને વળી માંસ ધરાવવાના પાપથી બચાવી કે તારી શકતા નથી. પુત્રાદિકોએ કરેલું સુકૃત-પુણ્ય તેઓને મળતું નથી. આંખાને સિંચવાથી નાળીએરી કે બીજા વૃક્ષો ફળતા નથી. અતિથિને કે

પરોણાગત કરવા યોગ્યને નરકમાં પાડનાર માંસ આપવું એ મહાઅધર્મ માટે થાય છે. આ પ્રમાણે તેઓનું વર્તન ઘણું અજ્ઞાન ભરેલું છે. હવે કદાચ તમે કહેશો કે ‘શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં વિધાન કરેલું હોવાથી તેમાં શંકા ન કરવી અને ખંડન ન કરવું.’ તેના પરિહાર કરતાં જણાવે છે કે નહિ, શ્રુતિનાં આપ્રમાણિક વચનોમાં શ્રદ્ધા કરવી અશક્ય છે. અને તેનાં આ વચનો કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરી માનવાં ? જેમ કે, ગાયનો સ્પર્શ પાપનાશ કરે છે, વૃક્ષોની પૂજા, ઘેટાં-ખંકરાંનો વધ સ્વર્ગ આપનાર થાય છે, પ્રાદ્યશ્લોને ભોજન કરાવવાથી પિતાદિક પૂર્વજોને તૃપ્તિ કરનાર થાય છે, કપટ કરનાર દેવો એ આપ્તો છે. અગ્નિમાં હવન કરે, તો દેવતાને પ્રીતિ કરનાર થાય છે, એવા પ્રકારનાં શ્રુતિ-વચનોમાં યુક્તિ સમજનારા કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરે ? કહેલું છે કે. “વિદ્યા ભક્ષણ કરનારી ગાયોનો સ્પર્શ પાપ હરણ કરનાર થાય છે, જ્ઞાન વગરનાં વૃક્ષો પૂજવા યોગ્ય છે. બોકડાનો વધ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પ્રાદ્યશ્લોને ભોજન કરાવવાથી પિતૃઓ ધરાઈ જાય છે, કપટ કરનાર દેવો આપ્ત ગણાય છે, અગ્નિમાં હવન કરેલ દેવોને પહોંચી જાય છે આવા પ્રકારની શ્રુતિની અસાર વાણીની લીલા ઠાણ પામી શકે ?” તેથી કરી માંસથી દેવપૂજા આદિક શાસ્ત્ર-વિધાનો એ ન્યૂન અજ્ઞાન છે. વિસ્તારથી હવે સંયુ. ૩૧.

કોઈ શંકા કરે કે, મંત્રથી 'સંસ્કારિત' કરેલો અગ્નિ બાળતો કે પકાવતો નથી, તેમ મંત્રથી સંસ્કાર કરેલું માંસ હોષ માટે થતું નથી. મનુષ્યે કહેલું છે કે, 'શાશ્વત વેદ-વિધિમાં આસ્થાવાળાએ કોઈ પ્રકારે મંત્રોથી સંસ્કાર કર્યા વગરના પશુઓનું ભક્ષણ ન કરવું, પણ મંત્રોથી સંસ્કાર કરેલાનું જ ભક્ષણ કરવું.' તે માટે અહીં જણાવે છે—

मन्त्रसंस्कृतमप्यद्याद, यवाल्पमपि नो पलम् ।

भवेज्जीवितनाशाय, हालाहललवोऽपि हि ॥ ३२ ॥

જવ જેટલું અદ્વય પણ માંસ, મંત્રથી પવિત્ર કરેલું હોય તો પણ ન ખાવું. અગ્નિની હહેનશક્તિને મંત્રો શેકી શકે છે, તેમ નરકાદિ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર માંસની શક્તિને મંત્રો શેકી શકતા નથી. જો એમ જ બની શકતું હોય તો સર્વ પાપો કરીને પાપ નાશ કરનાર મંત્રનું વારંવાર દ્વરણ કરીને કૃતાર્થ બની શકાય, અને મંત્રથી જ સર્વ પાપો નાશ થતાં હોવાથી એવી રીતે સર્વ પાપોનો પ્રતિષેધ પણ નકામો બની જાય. હવે કહાય કહેશે કે, 'શિદ્ધિ મંત્ર' શીધી હોય, તો તે મૂર્છા પમાડતી નથી, તેમ અદ્વયમાં પાપ માટે થતું નથી. તેના જવાબમાં કહે છે કે; એવેના કણીયો પણ જીવિત નાશ કરનાર થાય છે, તેમ અદ્વયમાં પણ દુર્ગતિમાં લઈ જનાર બને છે. ૩૨.

હવે માંસનો મોટામાં મોટો દોષ બતાવીને ઉપસંહાર કરે છે -

सद्यः संसृच्छितानन्त-जन्तुसन्तानदूषितम् ।

नरकाध्वनि पाथेयं, कोऽश्नीयात् पिशितं सुधीः ? ॥ ३३ ॥

પ્રાણીને કાપતાં કે વધ કરતાની સાથે જ તરત તેની (માંસની) અંદર નિગોહરૂપ અનંતા સમૃદ્ધિમં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની વારંવાર ઉત્પન્ન થવાની પરંપરા આજુ બ રહે છે. સાક્ષમાં કહેલું છે કે, 'કાચા કે રાષેલા માંસ કે રંધાતી માંસ-પેશીઓમાં નિગોહના સમૃદ્ધિમં જીવોના ઉત્પાત સતત જણાવેલા છે.' માટે નરકના માર્ગરૂં આ પાથેય (લાતું)

છે. આ કારણે કયો સમગ્ર નરકના ભાતા સરખું માંસ-લક્ષણ કરે ?

માંસને લગતા ઉપયોગી શ્લોકો કહે છે—

નિયંત્રણ વગરના અદ્યક્ષ નાસ્તિક માંસ-લ'પટ કુશાઓને સ્થનારાઓએ ધીહાઈથી માંસ-લક્ષણ કરવાનું કહેલું છે. તેના કરતાં બીજો કોઈ નિર્લ'જ્ય નથી કે જે નરકાસિમાં ઈન્ધન થનારા પોતાના માંસને પારકા માંસથી પોપણ કરવાની ઈચ્છા કરે. ખરેખર હજુ તે ભૂડ ઘણા સારા ગણાય કે, જે મનુષ્યની વિદ્યાથી પોતાની કાયાને પુષ્ટ કરે છે, પરંતુ પ્રાણિવાદ કરીને તેના માંસથી પોતાનું અંગ વધારનાર નિર્દય માણસ સારો નથી. જેઓએ મનુષ્યોને બાકી રાખી બાકીના સર્વ જંતુઓના માંસને લક્ષ્ય બજાવેલું છે. તેમાં મને એમ શંકા થાય છે કે, તેમાં તેને પોતાના વધનો ભય લાગ્યો હોય. મનુષ્યમાંસ અને પશુમાંસમાં જે તફાવત માનતા નથી, તેના જેવો કોઈ અધાર્મિક નથી અને તેના જેવો કોઈ મોટો પાપી નથી, મનુષ્યનાં વીર્ય અને સ્ત્રીના ડુધિરથી ઉત્પન્ન થએલું, વિદ્યાના રસથી વૃદ્ધિ પામેલું, થોજેલા લોહીવાળું માંસ કીડા સિવાય કોણ ખાય ? અહો ! ખેદ અને આશ્ચર્યની વાત છે કે, પ્રાણીઓ-દ્વિભ્રાતિઓ શૈશ્યમૂલ ધર્મ કહે છે, છતાં તે અધર્મો સાત ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થએલા માંસને ખાય છે. ઘાસ ખાનાર એવા જે પશુઓ તેમને માંસ અને અન્ન સમાન છે, તેઓને જીવિત આપનાર અમૃત અને મૃત્યુ આપનાર ઝેર સમાન છે. 'સત્યપુરોને ઓઢનની માફક પ્રાણીનું અંગ હોવાથી માંસ લક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,' એ પ્રમાણે જે અજ્ઞાની જલસરતો યુક્તિથી કહેનારા છે, તેા પછી ગાયત્રી ઉત્પન્ન થનાર ગોમૂતરને તેઓ દૂધની માફક કેમ પીતા નથી ? ઓઢનાદિકમાં પ્રાણીના અંગનું નિમિત્ત તે લક્ષ્યપણાનું કારણ નથી. પવિત્ર શયો અને પ્રાણીના અંગસ્વરૂપ હાડકાદિક જેમ સરખાં નથી, તેમ ઓઢનાદિક લક્ષ્ય અને માંસાદિક અલક્ષ્ય કહેલાં છે. જે પ્રાણીના અંગ માત્રથી માંસ અને જોખા સમાન ગણાવનારા છે, તેઓ સ્ત્રીપણાના અંગે માતા અને પત્નીમાં સમાનતાની કલ્પના કેમ નથી કરતા ? એક પણ પચેન્દ્રિય જીવના વધમાં કે તેના માંસ-લક્ષણમાં જેવી રીતે નરક-ગમન બજાવેલું છે, તેમ ધાન્ય ભોજન કરનારને નરક બજાવેલ નથી. રસ અને લોહીના વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર ધાન્ય માંસ ન ગણાય. તેથી માંસ ન ખાનારા અને ધાન્યનું ભોજન કરનારા પાપી નથી. ધાન્ય પકવવામાં જો કે એક પ્રાણિવધ રહી ભય છે, પરંતુ દેશવિરતિવાળા શ્રાવકોને તે એટલા અત્યંત બાધક નથી. માંસાહારીની ગતિ વિચારનાર અને ધાન્ય-ભોજનમાં સંતોષ માનનાર સંતો પુરુષો જૈનશાસન પામેલા ગૃહસ્થો હોવા છતાં પણ ઉંચા પ્રકારની મુર-સંપત્તિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૩.

હવે કેમપ્રાપ્ત માખણ લક્ષણના દોષ કહે છે—

અન્નમૂહૂર્તાન્ પરતઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાણાયઃ ।

યત્ર સૂચ્છન્તિ તન્નાથં, નવનીતં વિવેકિમિઃ ॥ ૩૪ ॥

જેમાં જે ઘડીની અંદરના સમયમાં અતિ ખારીક જંતુઓના સમૂહો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા માખણને વિવેકીઓએ ન લક્ષણ કરવું. ૩૪. એ જ વાત વિશેષ વિચારે છે—

एकस्यापि हि जीवस्य, हिंसने किमघं भवेत् ? ।

जन्तुजातमयं नत् को, नवनीतं निपेचते ? ॥ ૩૬ ॥

માત્ર એક જ જીવના વધમાં શુભાર વગરનું પાપ થતું હોય, તો પછી અનેક જીવોના સમૂહના ઘાતવાળું માગણ કયો સમજી લક્ષણ કરે ? ૩૫.

ત્યારપછી કેમસર આવતા મધ-સક્ષણના દોષો કહે છે—

અનેકજન્તુસંઘાત-નિઘાતનસમુદ્ભવમ્ ।

જુગુપ્સનીયં લાલાવત્, કઃ સ્વાદયતિ માક્ષિકમ્ ! ॥ ૩૬ ॥

અનેક જંતુઓના સમૂહના વિનાશથી તેયાર થએલું અને મુખની લાળ સરખું જુગુપ્સનીય, માખીઓના મુખની લાળ-ચુંકથી ખનેલું મધ કયો વિચારવત પુરુષ લક્ષણ કરે ? ઉપલક્ષણથી ભ્રમરાદિકંતુ મધ પણ સમજી લેવું. ૩૬. હવે મધ લક્ષણ કરનારાનું પાપીપણ જણાવે છે—

મક્ષયન્ માક્ષિકં ક્ષુદ્ર-જન્તુલક્ષણયોદ્ભવમ્ ।

સ્તોકજન્તુનિહન્તૃભ્યઃ, શૌનિકૈર્ગ્યોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

હાડકાં વગરના હોય તે ક્ષુદ્ર જંતુ કહેવાય, અથવા તુચ્છ હલકા જીવોને પણ ક્ષુદ્ર ગણેલા છે, તેવા લાળો કે અનેક જીવોના વિનાશથી ઉત્પન્ન થવાવાળું મધ ખાનાર થોડા ગણતરીના પશુ હજીનારા ખાટકીઓ કરતાં પણ વધી જાય છે. લક્ષણ કરનાર પણ ઘાતક જ છે. ૩૭. એકાં ભોજનના ત્યાગ કરનાર લૌકિકોને પણ મધ એકવાડ સરખું હોવાથી પરિહાર કરવા જણાવે છે—

एकैककुसुमकोढाद्, रसमापीय मक्षिकाः ।

यद् वमन्ति मधूच्छिष्टं, तदश्नन्ति न धार्मिकाः ॥ ૩૮ ॥

એક એક પુષ્પમાંથી મકરંદરસનું પાન કરીને મધમાખો તેને વમન કરે છે, તેવા મધને એકા ભોજનને ન ખાનારા ધાર્મિક પુરુષો ખાય નહિ. લોકોમાં પણ ‘એકું’ ન હોય તેવું પવિત્ર ભોજન કરવું એવા શિષ્ટાચાર ગણેલા છે. ૩૮.

શંકા કરી કે, ‘મધ ત્રણ દોષ સમાવનાર છે, રોગની શાંતિ માટે આના કરતાં ચક્રિયાતું ખીજું ઔષધ નથી, તો પછી મધ ખાવામાં કયો દોષ ? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે—

अप्यौषधकृते जग्धं, मधु श्वभ्रनिबन्धनम् ।

મક્ષિતઃ પ્રાણનાશાય, કાલકૂટકળોઽપિ હિ ॥ ૩૯ ॥

રસ-લોહપતાની ખાખત ખાજી પર રાખીએ, પરંતુ ઔષધ ખાતર-રોગ મટાડનાર મધ હોય તો પણ મધ લક્ષણ કરનાર નરકે જાય છે, પ્રમાદથી કે જીવવાની ઇચ્છાથી પણ કાલકૂટ જેરનો નાનો કણીયો પણ ખાધો હોય તો તે ત્રણ નાશ કરનાર થાય છે. ૩૯. વળી પ્રશ્ન કયો કે, જબૂર દ્રાક્ષાદિના રસ માફક મધ મધુર સ્વાદવાળું અને ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપનાર હોવાથી કેવી રીતે ત્યાગ કરવું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે—

મધુનોઽપિ હિ માધુર્યમવોધૈરહોચ્યતે ।

આસાદ્યન્તે યદાસ્વાદાચ્ચિરં નરકવેદનાઃ ॥૪૦॥

વાત સાચી છે કે, બ્યવહારથી મધ પ્રત્યક્ષ મધુર લાગે છે, પરંતુ પરમાર્થથી વિચારતાં નરકવેદનાતું કારણ હોવાથી અત્યંત કડવું છે. ખેદની વાત છે કે, પરિણામે કડવાં એવા મધને મધુર કહેનારા અજ્ઞાની છે, કે મધનો સ્વાદ કરનારા નારકીની તીવ્ર વેદના લાંબા કાળ સુધી ભોગવશે. ૪૦, ‘મધ પવિત્ર હોવાથી દેવેના અભિષેકમાં ઉપયોગી છે એમ માનનારા પ્રત્યે હાસ્ય કરતાં જણાવે છે—

મક્ષિકામુશ્વનિષ્ઠયૂતં, જન્તુઘાતોદ્ભવં મધુ ।

અહો ! પવિત્રં મન્વાના દેવસ્નાને પ્રયુજ્જતે ॥ ૪૧ ॥

અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે, માખેના મુખમાંથી વમન થએલા અને અનેક જંતુઓના ઘાતથી તૈયાર થએલાં અપવિત્ર મધને પવિત્ર માનનારા શંકર વગેરે દેવેના અભિષેક કરવામાં વાપરે છે. અહો ! શબ્દ ઉપહાસ-મશ્કરી અર્થમાં, જેમકે ‘જિઠોના વિવાહમાં ગધેડાઓ સંગીતકાર તરીકે આવેલા છે, માહો માંહે તેઓ એકઠીજાની પ્રથંસા કરે છે, કે ‘અહો ! તમારું રૂપ !’ અહો ! તમારો શબ્દ !’ ૪૧. હવે કેમ પ્રમાણે આવેલા પાંચ ઉદુમ્બરના દોષો જણાવે છે—

ઉદુમ્બર-વટ પ્લક્ષ-કાકોદુમ્બરશાલિનામ્ ।

પિપ્પલસ્ય ચ નાદનીયાન્, ફલં કૃમિકુલાકુલમ્ ॥૪૨॥

આહં ઉદુમ્બર શબ્દથી પાંચ પ્રકારના વૃક્ષો સમજવા, તે આ પ્રમાણે—વડ, પીપળો, પારસ પીપળો, ઉમર, પ્લક્ષ-પીપળાની એક ભત. આ પાંચેય પ્રકારના વૃક્ષનાં ફલ ન ખાવાં, કારણ કે એક દેખીને અંદર એટલા કીડાઓ હોય છે કે, જેની ગણતરી કરી શકાતી નથી. લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલું છે કે—

“નથી સમજી શકાતું કે ઉદુમ્બરના ફલમાં રહેલા જીવોની સાથે રહેલો કોઈ જીવ (ફલ-ભક્ષણના ખાનાથી જીવ ભક્ષણ કરનારા) તે મનુષ્યના ચિત્તમાં કેમથી કે કેમ વિના, કથારે, કથા માગે અને કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે - (તે ભક્ષણ કરનારનું) ચિત્ત ફાટી જાય, ઢુકડા થાય, ફૂટી જાય, તૂટી જાય, ચૂસઈ જાય, અત્યંત ગળી જાય કે વિદારણ થઈ જાય, તો પણ તે જીવ તેના ચિત્તમાંથી નીકળે કે ન પણ નીકળે.” ૪૨. પાંચ ઉદુમ્બર-ફલના પચ્ચક્રમાણ કરનારની સ્તુતિ કરે છે—

અપ્રાપ્નુવન્નન્યમદ્યમપિ ક્ષામો વુસુક્ષયા ।

ન મક્ષયતિ પુણ્યાત્મા, પઞ્ચોદુમ્બરજં ફલમ્ ॥૪૩॥

સુલભ ધાન્ય અને દેખ-સમૃદ્ધ દેશ કે કાળમાં જે પાંચ ઉદુમ્બર ફલને ખાતા નથી. તે વાત તો ખાજી પર રાખીએ. પરંતુ દેશ અને કાલના કારણે ભક્ષ્ય ધાન્ય કે ફલની પ્રાપ્તિ

ન ધાય. ભૂખથી લેવાયો હોય અને દુખગો થયો હોય, 'સ્વસ્થતાવાળાને ત્રત-પાલન કરવું' બહુ મુશ્કેલ નથી.' તો પણ તે પુણ્યાત્મા પાંચ ઉદુમ્બર-ફલોતું ભક્ષણ કરતો નથી. ૪૩.

હવે ક્રમસર આવેલા અનંતકાયને ત્રણ સ્ત્રોકોથી દર્શાવે છે—

આદ્રઃ કન્દઃ સમગ્રોઽપિ, સર્વઃ કિશલયોઽપિ ચ ।

સ્તુહી લવણવૃક્ષત્વક્ કુમારી ગિરિકર્ણિકા ॥૪૪॥

શતાવરી વિરુદ્ધાનિ ગૃહ્ચી કોમલામ્લિકા ।

પત્યન્કોઽમૃતવલ્લી ચ, વલ્લઃ શૂકરસંજિતઃ ॥૪૫॥

અનન્તકાયાઃ સૂત્રોક્તાઃ અપરેઽપિ કૃપાપરૈઃ ।

મિથ્યાદશામવિજ્ઞાતાઃ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નનઃ ॥૪૬॥

નહિ સુકાએલા સર્વ જાતિના કંદ, સુકાએલામાં તો નિર્જલ થવાથી અનંતકાયપણું રહેતું નથી. કન્દ એટલે વૃક્ષના થડની નીચે જમીનમાં રહેલો ભાગ, આ સર્વ લીલા કંદો અનંતકાય છે. તેમાં કેટલાકનાં નામો જણાવે છે. સુરણ કન્દ, જેનાથી હરસ રાગની શાંતિ થાય છે. આદુ-લીલી સુંદ, લસણ, વજ્રકંદ હરેક જાતની નહિ સુકાએલી હળદર, લીલો-તીખો કચૂરો, કમલકન્દ. ગાન્ધર, પક્ષિનીકંદ. કસેર-ખરસમનો કંદ. મુર્ફર, મુસ્તા (મોથ), મૂળાના કંદ, બટાકા. ડુંગળી. રતાળુ. હસ્તિકંદ, મનુષ્યકંદ વગેરેઃ કિશલય એટલે હરેક વનસ્પતિનાં પ્રૌઢ પાંદડાંની પૂર્વોવસ્થાનાં કોમળ પાંદડાં કે હરેક બીજમાંથી પ્રથમ નીકળતા અંકુરાઓ અનંતકાય હોય છે. જ્યારે તે વૃદ્ધિ પામે, કોમળતા ન રહે અને રૂઢ બને ત્યારે તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય બાકી હરેક વનસ્પતિકાયની પૂર્વોવસ્થા અનંતકાય-સ્વરૂપ હોય. સ્તુહી એટલે વજ્ર તરુ, ચોરીયા, હાથીયા-કાટાળા વાડમાં ઉપયોગી થાય છે, તે અનંતકાય છે. લવણ નામના વૃક્ષની છાલ. એકલી છાલ જ અનંતકાય છે, બાકીના અવયવો પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે. કુમારી-કુંઆર પ્રસિદ્ધ છે. જેનાં પત્રો જે ધારામા કાંટાવાળાં લાંબાં પરનાળના આકારના હોય છે ગિરિકર્ણિકા એક જાતની વેલડી, જેને ગરમર કહે છે. શતાવરી વેલડી વિશેષ, વિરૂઢ એટલે કઠોળમાંથી નીકળતા અંકુર. કઠોળને પલાળી રાખે એટલે તેમાં અંકુર નીકળે તે. ગઢચી એટલે હરેક જાતના ગળોળા વેલા. જે લીમડા વિગેરે વૃક્ષો ઉપર હોય છે. કોમળ આંબલી-બીજ ન થયાં હોય તેવી ફુણી આંબલી અનંતકાય છે, જે ત્રિચિણ્ણિકા પણ કહેવાય છે. પત્યન્ક-એક જાતનું પાલખનું શાક, અમૃતવેલી નામની વેલડી, શૂકરવાલ-શૂકરવેલી, જેની જગલમાં મોટી વેલડીઓ થાય છે, પરંતુ ધાન્યમાં જે વાલ ગણાવ્યા છે, તે અનંતકાય નથી આ નામો આર્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રોત્રોમાં પ્રસિદ્ધ એવાં નામો જવાહિરમ નામના સૂત્રમાં કહેલાં છે. બીજા લેહોવાળી અનંતકાય પણ કૃપાવંત શ્રાવકોએ વર્જવી ભેઈએ. મિથ્યાદષ્ટિઓને તો વનસ્પતિમા જ જીવની શ્રદ્ધા ન હોવાથી અનંતકાયપણાની માન્યતા તો ક્યાંથી હોઈ શકે ? ૪૪, ૪૫, ૪૬. હવે અજ્ઞાતકલ વર્જવા માટે જણાવે છે—

સ્વયં પરેણ વા જ્ઞાતં, ફલમચાદ્ વિશારદઃ ।

નિષિદ્ધે વિષફલે વા, મા મૃદસ્ય પ્રવર્તનમ્ ॥૪૭॥

પોતે કે બીજાએ ન ઓળખેલું કૃણ બુદ્ધિશાળી લક્ષણ ન કરે. અભણ્યાં કૃણ ખાવાનો દોષ જણાવે છે કે નિષેધ કરેલાં, વિષકૃણ અને અભણ્યાં કૃણ અને ઉપલક્ષણથી અભણ્યાં પત્ર, ફૂલ વગેરે પણ અલક્ષ્ય સમજવાં. તે ખાવાથી ત્રતલાંગ થાય છે અને વિષફલ ખાવાથી અપિતનો નાશ થાય છે. ૪૭. હવે રાત્રિભોજન-નિષેધ કહે છે—

અન્નં પ્રેત-પિશાચાદૈઃ, સંચરદ્મિર્નિરિદ્ધકુશૈઃ ।

અચ્છિષ્ટં ક્રિયતે યત્ર, તત્ર નાચાદ્ દિનાત્યયે ॥૪૮॥

નિરંકુશ પ્રેત, અંતર, પિશાચ, રાક્ષસ વગેરે રાત્રે કરનારા અધમભક્તિના દેવતાના સ્પર્શાદિકથી ઉચ્છિષ્ટ બનેલું ભોજન રાત્રે ન ખાવું. કહેલું છે કે, ‘રાત્રિએ રાક્ષસો વગેરે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર ગમે ત્યાં રખડે છે, અને તેઓ ભોજનને અભણવી એકું કરે છે અને રાત્રિભોજન કરનારને ઉપદ્રવ કરે છે.’ ૪૮. તથા—

ઘોરાન્ધકારરુદ્ધાક્ષૈઃ પતન્તો યત્ર જન્તવઃ ।

નૈવ ભોજ્યે નિરીક્ષ્યન્તે, તત્ર મુઞ્જીત કો નિશિ ! ॥૪૯॥

પ્રખણ અંધકારમાં જ્યાં આંખથી થી, તેલ, છાશ વગેરે ભોજનમાં પડતા કીડી, કીકા, માખે કે ઉડતા છુણા જંતુઓ જ્યારે દેખાતા નથી, એવા રાત્રિકાળમાં કયો ચેતનાવાળો સમજી ભોજન કરે ? ૪૯. રાત્રિભોજનમાં દેખેલા દોષો ત્રણ સ્લોકોકથી કહે છે—

મેઘાં પિપીલિકા હન્તિ, યૂકા કુર્યાંજ્જલોદરમ્ ।

કુરુતે મક્ષિકા વાર્તિ, કુષ્ઠરોગં ચ કોલિકઃ ॥૫૦॥

કણ્ટકો દારુસ્વળદં ચ, ચિતનોતિ ગલવ્યથામ્ ।

વ્યઞ્જનાન્તર્નિપતિતસ્તાલુ વિધ્યતિ વૃશ્ચિકઃ ॥૫૧॥

વિલમ્બશ્ચ ગલે વાલઃ, સ્વરમજ્ઞાય જાયતે ।

હત્યાદયો દૃષ્ટદોષાઃ, સર્વેષાં નિશિભોજને ॥૫૨॥

ભોજનમાં કીડી આવે અને તે રાત્રે દેખાચ નહિ અને ખવાઈ જાય, તો તેથી ખાનારની બુદ્ધિ હજી ઇજાઈ જાય. તેમજ જૂ ખવાઈ તો જલોદર નામનો પેટનો રોગ ઉત્પન્ન થાય, માખીથી ઊલટી થાય, કરોળીથી ખવાય તો કોઠરોગ, ગોરડી આદિનો કાંટો કે લાકડાનો દુકંઠો ગળાની બચ્થા કરે, શાકની અંદર ડીંટાંના આકાર સરખો વિછી ખવાઈ જાય, તો તાળવું વિધી નાખે, શંકા કરી કે, કીડી વગેરે બારીક હોવાથી ન દેખાય, પરંતુ વિછી તો મોટો હોવાથી દેખાય જ અને તે કેવી રીતે ભોજનમાં ખવાય ? તેના જવાબમાં જણાવે છે કે, વૃંતાકાનાં ડીંટાં વિછીના

આકાર સરખા હોય છે, અને કદાચ ભોજનમાં વિંછી આવી પડ્યો હોય અને તેનો ખ્યાલ ન આવે તો ખવાઈ જવાનો સંભવ ગણાય. ગળામાં વાળ ચોંટી બચ. આ વિગેરે કોષો તો દરેક અન્યદર્શનકારો પણ માને છે. વળી રાત્રિભોજન કરો એટલે રસોઈ કરવામાં છ ભવનિકાંચનો વધ થવાનો, વાસણ સાફ કરવામાં ધોવામાં પણ પાણીમાં રહેલા ભવોનો વિનાશ થવાનો પાણી ફેંકો એટલે ભૂમિપર રહેલા કુંથુ, ક્રીડી આદિ ભવોનો ઘાત થવાનો. તે ભવોના રક્ષણ ખાતર પણ રાત્રિભોજન ન કરવું કહેલું છે કે—“રાત્રિભોજન કરવાથી કુંથુઆદિ ભવોનો ઘાત તેમજ ભોજન સાફ કરવાં-ધોવાં વગેરે રાત્રિકાર્યમાં હિંસા લાગે છે. એવા રાત્રિભોજનના કોષોને કહેવા કોણુ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ? ૫૦, ૫૧, ૫૨.

પ્રશ્ન કર્યો કે, જેમાં અન્ન પકાવવું ન પડે કે ભોજન ધોવાં વગેરે કોષનો સંભવ નથી તેવા તૈયાર લાડુ આદિ કે ખજૂર, દ્રાક્ષાદિનું ભક્ષણ કરનારને કયો કોષ લાગે ? તે કહે છે—

નાપ્રેક્ષ્ય સૂક્ષ્મજન્તૂનિ, નિશ્ચયાત્ પ્રાસુકાન્યપિ ।

અપ્યુચત્કેવલજ્ઞાનૈનાદતં યન્નિશાઽશનમ્ ॥૫૩॥

હિવસે બનાવેલા-પ્રાસુક અને ઉપલક્ષણથી તે સમયે તહીં પકવેલા હોવા છતાં પણ મોઢકે કે કપા વિગેરે રાત્રે ન ખાવાં, શાથી ? તો કે ગમે તેટલા બીજા પ્રકાશમાં તેવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કુંથુ, પનક વિગેરે જેથી શકાતા નથી. એથી ઉત્પન્ન થએલા કેવળજ્ઞાનવાળા ભગવંતોએ કેવળ-જ્ઞાનના બલથી બદલ્યું છે કે, ઘણા ખારીક ઉડતા અને આવી પડતા જંતુ વગરના ભોજનનો અભાવ હોવાથી તેમણે રાત્રિભોજનનો આદર કર્યો નથી. નિશીથ-ભાખ્યમાં કહેલું છે કે—

“જો કે લાડુ વિગેરે પ્રાસુક પદાર્થો રાત્રે તૈયાર ન કર્યો હોય, હિવસે બનાવ્યા હોય, તોપણ રાત્રે કુંથુઆ, લીલ, ફુગ આદિ નાના જંતુઓ જેથી શકાતા નથી. તેથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાળા કેવળ-જ્ઞાનીઓ સ્વજ્ઞાન-બલથી તે સૂક્ષ્મભવોને બાણી શકે તેમ હોવા છતાં રાત્રિભોજન કરતા નથી. જો કે હીવા વગેરેના પ્રકાશમાં ક્રીડી વિગેરે ભવો દેખાય છે, તો પણ વિશિષ્ટજ્ઞાનીઓએ મૂલવતની વિરાધના થતી હોવાથી અચર્યું નથી.” ૫૩. લૌકિક દર્શનોમાં પણ રાત્રિભોજનનો નિષેધ છે.—

ધર્મવિન્નૈવ સુઙ્ગીતં, કદાચન દિનાત્યયે ।

વાહ્યા અપિ નિશામોઙ્યં, યદમોઙ્યં પ્રચક્ષતે ॥૫૪॥

જૈનશાસ્ત્ર નહિં પામેલા બીજા લોકો પણ રાત્રે ભોજન કરવાની ના કહે છે, તો પછી ધર્મ સમજનાર શ્રાવક કદાપિ સૂચોસ્ત થયા પછી ભોજન કરે નહિં. ૫૪. જે શાસ્ત્રોથી અન્ય મતવાળા રાત્રિભોજનની મના કરે છે, તે શાસ્ત્રપાઠ આ પ્રમાણે—

‘ત્રયીતેજોમયો માનુરિનિ વેદવિદો વિદુઃ ।

તત્કારૈઃ પૂતમલિલં શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥૫૫॥

વેદના બહુકારો ઋગ્, યજુ અને સામ લક્ષણ ત્રણના તેજવાળો સૂર્ય માને છે, અને

‘તથીતતુ’ એવું સૂર્યતુ’ નામ જાણે છે. તે સૂર્યનાં કિરણોથી પવિત્ર કરેલ સર્વશુભ કાર્યો કરવાં, તેના અભાવમાં શુભ કાર્યો ન કરવાં. ૫૫. તે જ કહે છે—

નૈવાહુતિર્ન ચ સ્નાનં ન આર્દ્રં દેવતાઽર્ચનમ્ ।

દાનં વા વિહિતં રાત્રૌ, ભોજનં તુ વિદોપતઃ ॥૫૬॥

અગ્નિમાં સમિધ આદિની આદુતિ આપવી, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવપૂજા, દાન, આદિ શુભ કાર્યો અને ખાસ કરીને લોભન રાત્રે ન કરવાં. પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘નક્ષત્રલોભન તો કલ્યાણકારી છે, એમ સાંભળ્યું’ છે અને રાત્રિલોભન વગર તે ચલે નહિ.’ તેના જવાબમાં જણાવ્યું છે કે, નક્ષત્ર શબ્દના અર્થને ન સમજવાથી આમ બોલાય છે. ૫૬. તે જ કહે છે—

દિવમસ્યાષ્ટમે ભાગે, મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

નક્તં તુ નદ્ વિજાનીયાન્, ન નક્તં નિશિ ભોજનમ્ ॥૫૭॥

દિવસના આઠમા ભાગમાં પાછલા અર્ધ પ્રહરમાં જે લોભન કરાય, તે નક્ષત્રલોભન કહેવાય. શબ્દની મુખ્યા અને ગૌણી એમ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં કોઈ વખત મુખ્યથી વ્યવહાર કરવો, કેટક વખત મુખ્યાર્થની બાધા થાય, તો ગૌણ પ્રવૃત્તિ કરવી. નક્ષત્રનો અર્થ રાત્રિ-લોભન લક્ષણ મુખ્યાર્થની બાધામાં રાત્રિલોભનનો ત્યાં ત્યાં પ્રતિષેધ કરેલો હોવાથી નક્ષત્ર શબ્દનો ગૌણઅર્થ દિવસ થોડો બાકી રહ્યો હોય, તે સમયે લોભન કરવું એવા અર્થમાં નક્ષત્ર-લોભન શબ્દ લેવો. ત્યાં નિમિત્ત જણાવ્યું કે, સૂર્ય ઠંડો પડે ત્યારે એટલે મુખ્ય અર્થનો પ્રતિષેધ થવાથી નક્ષત્ર એટલે રાત્રિલોભન અર્થ ન કરવો. ૫૭. રાત્રિલોભનનો નિષેધ બીજાં શાસ્ત્રોમાં જણાવેલો છે, તે બે શ્લોકોથી જણાવે છે—

‘દૈવેસ્તુ મુક્તં પૂર્વાહ્ને, મધ્યાહ્ને કપિભિસ્તથા ।

અપરાહ્ણે ચ પિતૃભિઃ, સાયાહ્ને દૈત્ય-દાનવૈઃ ॥૫૮॥

સન્ધ્યાયાં યક્ષ-રક્ષોભિઃ, સદા મુક્તં કુલોદ્ગહ ! ।

સર્વવેલાં વ્યનિકમ્ય, રાત્રૌ મુક્તમ્ભોજનમ્ ॥૫૯॥

દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં દેવોએ લોભન કર્યું, મધ્યાહ્ને સમયે કપિઓએ, પાછલા દિવસે પિતૃઓએ, સાંજે-વિકાલ સમયે દેવોએ અને દાનવોએ લોભન કર્યું. સન્ધ્યા એટલે રાત્રિ-દિવસને પ્રવેશ અને નીકળવાનો સમય તેમાં યક્ષોએ અને રક્ષસોએ લોભન કર્યું. હે યુધિષ્ઠિર ! સર્વે દેવાદિકની વેળાનો સમય ઉલ્લંઘન કરી રાત્રે લોભન કરવું, તે અલોભન ગણાય. ૫૮, ૫૯. આયુર્વેદમાં પણ કહેલું છે—આ પ્રમાણે પુરાણમાં રાત્રિલોભનનો પ્રતિષેધ કહીને આયુર્વેદ સાથે સમ્મત થતાં જણાવે છે. આયુર્વેદમાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે—

હન્નામિપદ્મસંકોચઃ, ચણ્ડરોચિરપાયનઃ ।

અતો નક્તં ન ભોક્તવ્યં, મૃત્મજીવાદનાદપિ ॥૬૦॥

આ શરીરમાં નીચા મુખવાળું હૃદયપક્ષ અને ઊંચા મુખવાળું નાભિપક્ષ એ બે કમળો છે, તે રાત્રે સંકેત્ય પામે છે, શાથી ? તો કે સૂર્યનો અસ્ત થવાથી. આ કારણે બંને કમળો સંકેત્યાઈ જાય છે, તેથી રાત્રે લોજન ન કરવું, સૂક્ષ્મ જીવોતું લક્ષણ પશુ થઈ જાય, આ બીજું કારણ. ૬૦. પરપક્ષની સાક્ષી આપીને સ્વમતની સિદ્ધિ કરે છે—

સંસજ્જીવસંઘાતં, મુજ્જાના નિશિ મોજનમ્ ।

રાક્ષસેભ્યો વિશિષ્યન્તે, મૃદાત્માનઃ કથં નુ તે ? ॥૬૧॥

રાત્રે લોજન સાથે આવતા સંસક્રાસંગધ જીવોના સમૂહનું લોજન કરતા મૂઢ-જડ મનુષ્યો ખરેખર રાક્ષસો છે. નૈનધર્મયુક્ત મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી વિરતિ ગ્રહણ કરવી, તે જ ઉચિત ગણાય. વિરતિ વગરનો શિંગડા-પૂછડા વગરનો પશુ જ છે. ૬૧. એ જ વાત કહે છે—

વાસરે ચ રજન્યાં ચ, યઃ સ્વાદન્નેવ તિષ્ઠતિ ।

શૃંગ્ણ-પુચ્છ-પરિભ્રષ્ટઃ, સ્પષ્ટં સ પશુરેવ હિ ॥૬૨॥

દિવસ કે રાત્રિનો લેહ રાખ્યા વગર જે ખાધા જ કરતા હોય, તે શિંગડા અને પૂછડા વગરનો ચોક્કસ પશુ જ છે. ૬૨, રાત્રિલોજનનો ત્યાગ કરનાર કરતાં પશુ અધિક પુણ્યશાળીને દેખાડે છે—

અજ્ઞનો ખુલ્લેઽવસાને ચ, યો દ્વે દ્વે ઘટિકે ત્યજન્ ।

નિશામોજનદોષજ્ઞોઽશ્માત્યસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥૬૩॥

દિવસના આરંભમાં અને છોડાના ભાગમાં રાત્રિના નજીકના કાળમાં બપોળે ઘડીને છોડીને લોજન કરતા હોય, તે પુણ્યશાળી આત્મા છે, તે મહાનુભાવ રાત્રિલોજનના ઢોપો બાણનાર હોય અને તેથી રાત્રિ પાસેના મુહૂર્ત મુહૂર્ત કાળ પશુ દોષવાળા સમજે છે. આ કારણથી આગ-મમાં સર્વ જઘન્ય પ્રત્યાજ્ઞાન મુહૂર્ત કાળ-પ્રમાણ નમસ્કાર-સહિત(નેકારશી) કહેલું છે. શ્રાવક છેલ્લા મુહૂર્તની પહેલાં લોજન પતાવી નાખે અને ત્યાર પછી તેવિઆહાર કે ચાવિહાર-રૂપ રાત્રિલોજનનું પચ્ચક્રબાણ કરે. ૬૩. પ્રશ્ન કર્યો કે જે દિવસે જ લોજન કરે છે, તેને રાત્રિ-લોજનના પચ્ચક્રબાણનું ફળ નથી, અથવા બે કંઈપણ ફળ મળતું હોય તો કહી સમજાવો, તેના જવાબમાં જણાવે છે—

અકૃત્વા-નિયમં દોષા-મોજનાદ્ દિનમોજ્યપિ ।

ફલં મજેન્ન નિર્વ્યાજં, ન વૃદ્ધિર્માષિતં વિના ॥૬૪॥

દિવસે લોજન કરનાર હોવા છતાં તે રાત્રિલોજનનો નિયમ કયાં વગર વાસ્તવિક ફળ મેળવી શકતો નથી. કેમ ન મેળવે ? તો કે કોઈને ત્યાં બ્યાજે રક્ષમ મેલી, પશુ નક્કી કયાં વગર મૌનપણે રક્ષમ આપી, બ્યાજ નક્કી ન કર્યું. તો વગર બોલેલી રક્ષમનું બ્યાજ કોઈ આપતું નથી. આ વાત લોકોમાં પશુ બાણીતી છે કે, જે બોલ્યા હોય તે પ્રમાણે બ્યાજ મળે. ૬૪. કહેલી વાતને ઉદાહરી રીતે જણાવે છે—

યે વાસરં પરિત્યજ્ય, રજન્વામેવ મુજ્જતે ।

તે પરિત્યજ્ય માણિક્ય, કાચમાદદતે જહાઃ ॥૬૫॥

જેઓ દિવસનો ત્યાગ કરીને રાત્રે જ લોભન કરે છે, જડ સરખા તેઓ માણિક્ય રત્નનો ત્યાગ કરી કાચને ગ્રહણ કરે છે. ૬૫ પ્રશ્ન કરે છે કે, નિયમ સર્વ સ્થાનમાં ફળ આપનાર થાય, તેથી જેને 'રાત્રે જ મારે લોભન કરવું', પણ દિવસે નહિ' એવા નિયમવાળાની કઈ ગતિ થાય ? તે કહે છે—

વાસરે સતિ યે શ્રેયસ્કામ્યયા નિશિ મુજ્જતે ।

તે વપન્ત્યૂપરે ક્ષેત્રે, શાલીન્ સત્યપિ પલ્વલે ॥૬૬॥

જેઓ કદ્ધાણુ માટે દિવસે લોભન હોવા છતાં પણ કુશાસ્ત્રના સંસ્કારથી કે મોહથી શ્રેયની ઇચ્છાથી રાત્રે જ લોભન કરે, તેઓ ડાંગર રોપવા યોગ્ય ફળદ્રૂપ ક્યારે હોવા છતાં પણ ઉખર-ભૂમિમાં ડાંગર વાવે છે. જેમ ઉખર ભૂમિમાં શાલિધાન્ય વાવવું નિર્વર્થક છે, તેમ 'રાત્રે જ મારે લોભન કરવું' એવો નિયમ પણ નિષ્ફળ છે, અત્રમ્ રોકનાર નિયમ હોય, તે ફળવાળો ગણાય, આ નિયમ તો ધર્મ રોકનાર હોવાથી નિષ્ફળ કે વિપરીત ફળવાળો ગણાય. ૬૬. રાત્રિલોભનનું ફળ કહે છે—

હલૂક-કાક માર્જાર-ગૃધ્ર-શમ્બર-શૂકરાઃ ।

અહિ-વૃશ્ચિક-ગોષાશ્વ, જાયન્તે રાત્રિભોજનાત્ ॥૬૭॥

રાત્રિલોભન કરનાર ભવાંતરમાં ઘુવડ, કાગડા, ખિલોડા ગીધ, સાબર, મચ્છ, ભૂંડ, સાપ, વિંછી, ઘો, નોળિયો, ગીરોદી, અને પાપખંધ થાય તેવી અધમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૭. વનમાલાનું ઉદ્ઘાટન આપીને રાત્રિલોભન-દોષની મહત્તા બતાવે છે—

શ્રુયતે હ્યન્યશપધાન્, અનાદૃત્યૈવ લક્ષ્મણઃ ।

નિશામોજનશપથં, કારિતો વનમાલયા ॥૬૮॥

સંભળાય છે કે, વનમાલાએ બીજા સોગનને અનાદર કરીને લક્ષ્મણને રાત્રિલોભનનાં સોગન કરાવ્યા હતા.

રામાયણમાં સંભળાય છે કે, દશરથપુત્ર લક્ષ્મણે પિતાની આજ્ઞાથી રામ અને સીતા સાથે દક્ષિણાપથ ત્રરક પ્રયાણ કરતાં વચમાં કૃષ્ણનગરમાં મહીધર રાજની પુત્રી વનમાલા સાથે લગ્ન કર્યો. ત્યારપછી રામ સાથે આગળ દેશાન્તરમાં જતાં તેની પત્ની વનમાલાને ત્યાં મૂકતો બચ છે, તેના વિરહથી ડુબી બનેલી તેનું ફરી આગમન નહિ થાય. તેમ સંભાવના કરતાં તેણીએ લક્ષ્મણને સોગન અપાવ્યાં. 'હે પ્રિય ! રામને તેના ઇચ્છેલા દેશમાં સ્થાપન કરીને જો હું તને મારાં દર્શન આપીને ખુશ ન કરું, તો પ્રાણતિપાત આદિ પાપ કરનારની જે ગતિ થાય, તે ગતિને હું પામું.' વનમાલાને તે સોગનથી સંતોષ ન થયો અને 'જો તમે રાત્રિલોભન કરનારાની

ગતિના સોગન કરો, તો જ હું તમને રબ આપું, નહિંતર નહિં.’ એમ કહ્યું, એટલે તે પ્રમાણે સ્વીકારી તેણે આગળ ખીબ દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રમાણે ખીબ સોગનનો અનાદર કરી વનમાલાએ લક્ષમણને રાત્રિભોજન સંબંધી સોગન કરાવ્યા. આ વિષયની વધારે હકીકત અંથ વધી બચ તે કારણે અહીં લખી નથી. ૬૮.

શાસ્ત્ર-નિદર્શન વગર સમગ્ર લોકનું અનુભવસિદ્ધ રાત્રિભોજન-વિરતિનું કૃપ કહે છે—

કરોતિ વિરતિં ધન્યો, યઃ સદા નિશિ-ભોજનાત્ ।

સોડૃઢ પુરુષાયુષસ્ય, સ્યાદવશ્યમુપોષિતઃ ॥૬૯॥

જે કોઈ ધર્મોપદેશક રાત્રિભોજનના પચ્ચક્રખાણ કરે તે પુરુષનું અર્ધ આયુષ્ય તેા ઉપવાસવાળું ગણાય. એક ઉપવાસ પછી નિર્જરાનું કારણ હોવાથી મહાકૃપવાળું છે. સો વર્ષના આયુષ્યવાળાને લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપવાસનો સરવાળો થાય, તો તેને એટલું કૃપ થાય ? આ તો સો વર્ષવાળાની વાત કરી, પરંતુ પૂર્વકોટી વર્ષ જીવનારને તો અર્ધો કાળ ઉપવાસ રાત્રિભોજન-વિરતિમાં થાય. ૬૯. આ પ્રમાણે રાત્રિભોજનના ઘણા દોષો જણાવ્યા, તેના ત્યાગમાં જે શુભો છે, તેને કહેવા એ અમારી શક્તિની બહારની વાત છે—

રજનીભોજનત્યાગે યે ગુણાઃ પરિતોડપિ તાન્ ।

ન સર્વજ્ઞાદ્ કતે કચ્ચિદપરો વક્તુમીશ્વરઃ ॥૭૦॥

રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાના જે સર્વ પ્રકારના શુભો છે, તેને કેવળી સિવાય ખીબે કોઈ કહેવા સમર્થ નથી. ૭૦.

હવે ક્રમપ્રાપ્ત કાથા રૂઢ, દહિં, છાશ આદિ-ગોરસ સાથે ભોગા થએલા કઠોળના બનેલા ભોજનનો પ્રતિષેધ જણાવે છે—

આમગોરસસંપૃક્ત-દ્વિદલાદિષુ જન્તવઃ ।

દૃષ્ટાઃ કેવલિભિઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્માત્ તાનિ વિવર્જયેત્ ॥૭૧॥

કાથા ગોરસમાં કઠોળ કે તેના અવશેષો ભોગા થાય, તો તેમાં કેવળી ભગવંતોએ સૂક્ષ્મજીવો દેખેલા છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

આ જૈનશાસનની આવા પ્રકારની મર્યાદા છે કે, આગમથી બાણી શકાય તેમાં હેતુઓને પ્રતિપાદન કરે, અને હેતુઓથી બાણી શકાય તેવા પદાર્થોમાં માત્ર આગમને આગળ કરી પ્રતિપાદન કરે, તેમ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર આજ્ઞા-વિરાધક કહેલા છે. જે હેતુવાદ પક્ષમાં હેતુથી, અને આગમમાં આગમથી એ પ્રમાણે પ્રશ્ન-શાસનના સિદ્ધાંતો પ્રરૂપે, તે આજ્ઞાઆરાધક છે, અને તેથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપણ કરનાર સિદ્ધાંત-વિરાધક છે. આ નિયમાનુસાર કાથા ગોરસમાં ભળેલા કઠોળ આદિમાં હેતુથી બાણી શકાય તેવા જીવોને સૂક્ષ્મજીવ નથી, પણ તે જીવો આગમથી જ બાણી શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. તે ગોરસમાં ભળેલા કઠોળ, આદિશબ્દથી સંધેલા વાસી ભાત, જે દિવસ ઉપરાંતનું દહિં, કોહાએલ કે વાસી અન્ન, તેમાં

જે જંતુઓ છે, તે કેવળી ભગવ તોએ દેખ્યા છે, તેથી તે જંતુ-મિશ્રિત તથા કાચા ગોરસ સાથે કઠોળ મિશ્રિત લોજનની વાનગીનો ત્યાગ કરવો. તેવું લોજન કરવાથી પ્રાણાતિપાત નામનું પ્રથમ પાપસ્થાનક હોય છે. કેવળીઓનાં વચનો નિર્દોષ હોવાથી આપ્ત-પ્રામાણિક પુરુષોના વચનથી વિપરીત ન હોય. ૭૧. તેમજ એમ ન સમજવું કે મહ વિગેરેથી માંડી કહેલું, સ્વાદ વિગેરે ભગડી ગયા હોય કે વાસી આન્ન સુધી કહેલાં જ અભક્ષ્ય છે, પરંતુ ઘણા જીવોના સંબંધવાળાં હોય તેવા બીજાં પણ અભક્ષ્યોને આગમથી બાણીને ત્યાગ કરવાં બેઈએ, તે કહે છે-

જન્તુમિશ્રં ફલં પુષ્પં પત્રં ચાન્યદપિ ત્યજેત ।

સન્ધાનમપિ સંસક્તં, જિનધર્મપરાયણઃ ॥૭૨॥

જૈનધર્મ-પરાયણ હયાળુ શ્રાવક બીજા જીવોના સંસર્ગવાળા ફળ, ફૂલ, પાંદડાં કે તેવી બીજી વસ્તુઓ તથા બોળ અથાણાનો ત્યાગ કરે.

ફળ સિવાયના બીજા ત્રસ જીવોથી યુક્ત મહુડાં, બીલીફળ આદિક ફળો, અરણિ, સરગવો કે મહુડાં આદિ પુષ્પો, ચોમાસામાં તાંજલીયા આદિક લાજી તથા પાંદડાં તેમ જ બીજાં પણ મૂળ આદિકનો ત્યાગ કરવો. કેરી આદિકના અથાણામાં બે લીલ ફૂલ કે બીજા સંસક્ત જીવ હોય તો ત્યાગ કરવો, કારણ કે જીવદયા પાલન કરનાર શ્રાવક જીવ-વિરાધના થાય તેવા અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરતો નથી. આ લોજનથી ભોગોપભોગ-વ્રત કહ્યું. ભોગોપભોગનું કારણ ધનોપાભન પણ ભોગોપભોગ ઉપચારથી કહેવાય, તેનું પરિભાષણ પણ ભોગોપભોગવ્રત કહેવાય, તેથી શ્રાવકને અરક્ષ્મનો પરિહાર કરીને બીજા નિર્દોષ કાર્થથી આજીવિકા કરવાની હોય. આ અર્થિ સંકેપમાં જણાવ્યું, અતિચારના અધિકારમાં વિશેષ કહીશું. ભોગોપભોગ-વ્રત સમજાવ્યું. ૭૨.

ત્રીજું શુભ્રવ્રત અનર્થદંડ-વિરમણ

હવે અનર્થદંડ-વિરમણ નામનું ત્રીજું શુભ્રવ્રત કહેવાનો અવસર થયો, તેના ચાર પ્રકાર બે શ્લોકોથી સમજાવે છે—

આર્ત્ત રૌદ્રમપચ્ચાનં, પાપકર્મોપદેશિતા ।

હિંસોપકારિદાનં ચ, પ્રમાદાચરણં તથા ॥૭૩॥

શરીરાચર્યદળ્ઘસ્ય, પ્રતિપક્ષતયા સ્થિતઃ ।

યોડનર્થદળ્ઘસ્તત્યાગસ્તૃતીયં તુ ગુણવ્રતમ્ ॥૭૪॥

આર્ત-રૌદ્ર સ્વરૂપ અપધ્યાન કરવું, પાપકાર્યોનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપવી, હિંસાનાં સાધનો બીજાને આપવાં અને પ્રમાદ સેવવો. આ ચાર પ્રકારના અનર્થદંડ કહેવાય. શરીર આદિકના કારણે જે પાપ કરવું પડે, તે અર્થદંડ અને જેમાં પોતાને કે બીજાને કંઈ હાલ ન થાય અને વગર કારણે આત્મા પાપથી દંડાય તે અર્થદંડથી વિપરીતપણે રહેલો અનર્થદંડ, તેનો ત્યાગ કરવો, તે ત્રીજું શુભ્રવ્રત કહેવાય.

ખરાબ ધ્યાન કરવું તે અનર્થદંડનો પ્રથમલેહ. તેના આર્ત અને રૌદ્ર એવા બે લેહ છે. ઋત એટલે દુઃખ, તેમાં થવાવાળું અથવા અર્તિ, પીડા, ચાતના તેમાં થવાવાળું ધ્યાન તે આર્તધ્યાન તેના ચાર પ્રકાર છે. ૧. અણુગમતા શબ્દાદિક વિષયોના સંયોગમાં તેના વિયોગ ચિંતવવા સ્વરૂપ અને વળી તેના અસંયોગની પ્રાર્થના તે પ્રથમલેહ. ૨. શૂદ્ધ વિગેરે રોગ થયા હોય ત્યારે તેના વિયોગ સંબંધી વિચાર કરવા અને ફરી તેની પ્રાપ્તિ ન થાય તેની ચિંતા કરવી, તે આર્તધ્યાનનો બીજો લેહ. ૩. મનગમતા ઈષ્ટ શબ્દાદિક વિષયો તથા શાતાવેદનીચના અવિયોગના પરિણામ-સ્વરૂપ સંપ્રયોગ અભિલાષ નામનો ત્રીજો લેહ. ૪. દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિના વેલવની પ્રાર્થનારૂપ નિયાણું, તે ચોથા પ્રકારનું આર્તધ્યાન. જે માટે કહેલું છે :—

આર્તધ્યાન

દ્વેષમલિનતાવાળા જીવને શબ્દાદિક વિષયવાળા અણુગમતા પદાર્થો માટે અતિશય વિયોગ ચિંતવન અને ફરી તેનો સંયોગ ન થાય તેવી ચિંતા કરવી. તથા પેટલું શૂદ્ધ, મસ્તક આદિ વેદનાનો વિયોગ થાય, તેનું એકાગ્રપણે ધ્યાન કરવું અને તેના અસંયોગની ચિંતા, તેના પ્રતિકાર માટે આકુળ મનવાળા બનવું, ઈષ્ટ અનુકૂળ વિષયો અને શાતાવેદનીચમાં રાગવાળા બની તેના અવિયોગનું ધ્યાન કરવું તથા તેના સંયોગની અભિલાષા કરવી. દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિના શુણ્ણી સમૃદ્ધિની પ્રાર્થના સ્વરૂપ અત્યંત અજ્ઞાનભૂત અધમ નિયાણું ચિંતવવું. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન યુક્ત જીવને આ ચારે પ્રકારનું આર્તધ્યાન સંસાર વધારનાર અને નિર્થક થગતિનું કારણ છે.

રૌદ્ર ધ્યાન

બીજાને રાવડાવે તે રુદ્ર-દુઃખનું કારણ, તેનાથી કરેલું અથવા તેનું કર્મ તે રૌદ્ર ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. ૧. હિંસાનુબંધી, ૨. મૃપાનુબંધી, ૩. સ્તેચાનુબંધી અને ૪. ધન-સંરક્ષણનું બંધી. તે માટે કહેલું છે-૧. “જીવનો વધ, બંધન, ડામ દેવો, નિશાની કરવી, મારવા વિષયક ચિંતવવું, અતિક્રોધરૂપી ગ્રહથી ગ્રસ્ત થએલું, નિર્ઘય મનવાળું, અધમવિપાકવાળું, હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય. ૨. આડી-ખાવી, અસદ્ભૂત, ખોટાં-આળ આપવાં, પ્રાણિઘાત આદિ વચનનું પ્રણિધાન કરવું, માયાવી છૂપાં પાપ કરનાર, પ્રતિજ્ઞા તોડનારને આ ધ્યાન હોય. ૩. તથા તીવ્ર ક્રોધ અને લોભાક્રુષ્ણ ચિત્તવાળાને પ્રાણીને મારવાના અનાર્થ પરિણામ થવા, પરદ્રવ્ય હરણ કરવાનું ચિત્ત કરવું, પરલોકના નુકશાનના વિચાર વગરનાને આવા પરિણામ થાય. ૪. શબ્દાદિક વિષયનાં સાધનો તથા ધન રક્ષણ કરવામાં સાવધાની રાખનાર, દરેક તરફથી તેના હરણની શંકા અને લઈ બનારને મારી નાખવાના દૂર પરિણામવાળું ચિંત કરવું. રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિકારવાળા જીવને નરકગતિના કારણરૂપ સંસાર વધારનાર એવું આ ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન હોય છે.” આ પ્રમાણે આર્ત અને રૌદ્ર સ્વરૂપ અપધ્યાન, તે અનર્થદંડનો પ્રથમ લેહ. પાપકર્મનો ઉપદેશ અથવા પ્રેરણા આપવી તે બીજો લેહ. હિંસાનાં ઉપકરણો-છરી, ચાપુ, તરવાર અગ્નિ, ઘંટી આદિ અધિકરણ બીજાને આપવાં તે ત્રીજો લેહ, અને ગીત, નૃત્ય આદિ રાગાદિ વધારનારા પ્રમાદનું સેવન કરવું તે અનર્થદંડનો ચોથો લેહ. શરીર, કુટુંબાદિ નિમિત્તે પ્રાણી દંડાય, તે પ્રયોજન-કારણવાળો હોવાથી અર્થદંડ કહેવાય અને જેમાં કંઈ પ્રયોજન ન હોય, તે અર્થદંડથી જે પ્રતિપક્ષરૂપે હોય, તે અનર્થદંડ, તેનો જે ત્યાગ, તે અનર્થદંડ-વિરતિ નામનું

ત્રીજું ગુણમત કહેવાય, કહું છે કે : “જે ઈન્દ્રિય અને સ્વબળ આદિને નિમિત્તે પાપ કરવું પડે, તે અર્થદંડ, અને તેથી જે બીજા તે અનર્થદંડ કહેવાય. ૭૩-૭૪.

અપધ્યાનનું સ્વરૂપ અને પરિમાણ કહે છે—

વૈરિઘાંતો નરેન્દ્રત્વં, પુરઘાતામિદીપને ।

લેચરત્વાદ્યપધ્યાનં, મુહૂર્ત્તાત્ પરતસ્ત્યજેત્ ॥૭૫॥

શત્રુનો ઘાત કરવાનો સંકલ્પ, તેમ નગર-નાશ, અગ્નિ-દાહ જેવાનો વિચાર તે રૂપ રૌદ્ર-ધ્યાન. ચક્રવર્તી કે આકાશગામિની વિદ્યાવાળો થાઉં. દેવ-ઋદ્ધિ, અપ્સરા-દેવાંગના, વિદ્યાધરીઓ ભોગવનારો થાઉં, તે રૂપ આર્તધ્યાન, તેના પરિણામ-વિચાર-ધ્યાનના ત્યાગરૂપ જે વ્રત, એક મુહૂર્ત્તથી વધારે કાળ માટે જે ત્યાગ કરવો, તે અપધ્યાન-વિરતિરૂપ અનર્થદંડ-વિરતિનો પ્રથમ ભેદ. ૭૫. હવે પાપોદ્દેશ-સ્વરૂપની વિરતિ જણાવે છે—

વૃષભાન્ દમય ક્ષેત્રં કૃષ ષંઢય વાજિનઃ ।

દાક્ષિણ્યાવિષયે પાપોપદેશોઽયં ન કલ્પતે ॥૭૬॥

‘તારે ત્યાં નાના વાછરડા છે, તેને કેમ હમતો નથી ? હમન કર’ ‘અરે ! હવે વરસાદ સમય નજીક આવ્યો, એટલે ધાન્ય વાવવા માટે ખેતર ખેડીને તૈયાર કર, વરસાદ વરસ્યો, વાવણીની મોસમ આવી જશે, ખેતરો પાકી ગયાં છે, તો લણી લો, સાડત્રણ દિવસમાં ડાંગર વાવી દો, હવે નજીકના સમયમાં રાત્રીને ઘોડાની જરૂર પડશે, તો ખરી કરી હમન કરો.’ ઉપલક્ષણથી ગ્રીષ્મકાળમાં ખેતરમાં અગ્નિ દેવરાવવો, આવા પ્રકારનો પાપોપદેશ શ્રાવકથી ન કરાય, ગંધુ, પુનઃ આદિકના વિષયમાં દાક્ષિણ્યના કારણે તેમ ગ્રેરણા આપવી પડે, તો તે અશક્ય-પરિહાર. દાક્ષિણ્યના પ્રસંગ સિવાય જેમ આવે તેમ બોલી સુખરતાથી પાપ-ગ્રેરણા ન કરવી. ૭૬. હવે હિંસાના સાધનભૂત અધિકરણો ન આપતા માટે જણાવે છે—

યન્ત્ર-લાઙ્ગલ-શસ્ત્રાગ્નિ-મુશલોદૂશલાદિકમ્ ।

દાક્ષિણ્યાવિષયે હિંસં, નાર્પયેત્ કરુણાપરઃ ॥૭૭॥

ગાંડાં, ચત્રં, હળ, તરવાર આદિ શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંઘણું, ખાંડણીઓ હસ્તો, -આદિ શબ્દથી ધનુષ ધમણ આદિ હિંસા કરનારી વસ્તુઓ, કથાવંત શ્રાવક દાક્ષિણ્યતાના વિષયને છોડી બીજાને ન આપે. ૭૭. હવે પ્રમાદાચરણરૂપ અનર્થદંડના ચોથા ભેદને તથા તેના પરિહારને ત્રણ શ્લોકોથી સમજાવે છે—

કુતૂહલાદ્ ગીત-નૃત્ત-નાટકાદિનિરીક્ષણમ્ ।

કામશાસ્ત્રપ્રસક્તિશ્ચ, ઘૂત-મથાદિસેવનમ્ ॥૭૮॥

જલક્રીડાઽઽન્દોલનાદિ-વિનોદો જન્તુયોધનમ્ ।

રિપોઃ સુતાદિના વૈરં, મક્ત-સ્ત્રી-દેશ-રાહ-કથાઃ ॥૭૯॥

રોગ-માર્ગશ્રમૌ મુક્ત્વા, સ્વાપશ્ચ સકલાં નિશામ્ ।
 એવમાદિ પરિહરેત્, પ્રમાદાચરણં સુધીઃ ॥૮૦॥

કૌતુકથી તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો અથાથોગ્ય ભોગ કરવો, અર્થાત્ કુતૂહલથી ગીત સાંભળવાં, નાટક-સરસ આદિ ભોવા, કુતૂહલ અહણ કરવાથી નિમિત્ત વિના જિનયાત્રાદિ કારણે કે લખાદિ પ્રસંગે ઔચિત્ય ખાતર પ્રાસંગિક ભોવામાં પ્રમાદાચરણ નથી, તથા વાત્સ્યાચંત્ર આદિએ કરેલાં કામશાસ્ત્રને વારંવાર પાંચવું, તેમાં વધારે રસ લઈ આસક્તિ કરવી, તથા પક્ષા આદિક વડે ઘૂત-નુગાર રમત રમવી, મદિરાપાન, આદિ શબ્દથી શિકાર ખેલવો, આ વગેરેનું સેવન તથા જલકીડા-તળાવ, નદી, ફૂવારામાં તરવું, ડબવું, પિચકારોએ છાંટવી, વૃક્ષની ઠાળીએ ઉપર હિંચકા ખાવા પુષ્પો ચૂંટવા વિગેરે તથા ફૂડા વગેરે હિંસક પ્રાણીઓને પરસ્પર લડાવવા, શત્રુના પુત્ર પૌત્રો સાથે વેર ટકાવી રાખવું. હવે કોઈ સાથે વૈર આદ્ય આવે છે, તેનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરી શકતો નથી, એટલે તેના પુત્ર-પૌત્રાદિની સાથે જે વૈર રાખવું, તે પ્રમાદાચરણ, તથા ચાર પ્રકારની વિકથા કરવી. તેમાં પ્રથમ ભક્તકથા-આ પકાવેલ માંસ, અડદ, લાડવા વિગેરે સાકું ભોજન છે, આણે સાકું જમણું જમાડણું, હું પણ તેમ ભોજન કરાવીશ એ વિગેરે બીજી સ્ત્રીકથા-સ્ત્રીનો પહેરવેપ, તેનાં અંગોપાંગની સુંદરતા, કે હાવભાવનાં વખાણ કરવાં, ‘કણ્ઠાટક દેશની સ્ત્રીઓ કામકળામાં હોશીયાર અને લાટદેશની સ્ત્રીઓ અતુર અને પ્રેમાળ હોય છે.’ એ વિગેરે કથા. તે સ્ત્રીકથા કહેવાય. તથા ત્રીજી દેશકથા-દક્ષિણદેશમાં અનાજ-પાણી ઘણું સુલભ હોય છે, અને ત્યાંના વતનીઓ સીસંભોગ કરનારા વિશેષ હોય છે. પૂર્વદેશમાં વિવિધ વસ્ત્રો ગોળ, ખાંડ, ચોખા મધ વિગેરે ઘણાં મળે છે. ઉત્તરદેશમાં લોકો શૂરવીર, ત્યાંના ઘોડાઓ વેગવાળા હોય છે. ઘઉં ઘણું પાકે છે. અને કેસર વિગેરે પદાર્થો સસ્તા સુલભતાથી મળે છે. ત્યાંની શ્રાક્ષા અને દાઢમો, કોડાં મધુર સ્વાદવાળાં હોય છે. પશ્ચિમ તરફના દેશમાં વસ્ત્રો દોમળ સુવાળાં હોય છે. શેરડી ઘણી મળે છે. પાણી પણ ઠંડું હોય છે. વિગેરે કથન કરવું, તે દેશકથા. ચોથી રાજકથા-જેમકે અમારા રાજા બહાદુર છે, ચૌદદેશનો રાજા ઘણા ધનવાળો છે. ગોંડદેશના રાજા પાસે હાથીઓ ઘણા છે. તુર્કસ્તાનના રાજા પાસે તુર્કી ઘોડા ઘણા છે. આ વિગેરે તથા પ્રતિકૂલ પણ ભોજન આદિની કથા કરવી તે સર્વ વિકથા કહેવાય. તથા શેગાદિ કારણ વગર કે માર્ગના થાક વગર આળી રાત્રિ નિદ્રા કરવી. રોગ અને માર્ગશ્રમમાં પ્રમાદાચરણ ન કહેવાય. આ કહેલાં અને તેવાં પ્રમાદાચરણોનો આવડે ત્યાગ કરવો. વળી બીજા પ્રકારે પ્રમાદાચરિત બધાવે છે. “મધપાન, વિષયો, કથાઓ, નિદ્રા, વિકથા આ પાંચ પ્રમાદો જીવને સંસારમાં ગળડાવે છે.” આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદનો વિસ્તાર કહ્યો, ૭૮, ૭૯, ૮૦, દેશવિશેષમાં પ્રમાદનો ત્યાગ કહે છે :-

વિલાસ-હાસ-નિષ્ઠ્યૂત-નિદ્રા-કલહ-દુષ્કથાઃ ।
 જિનેન્દ્રમ્ભવનસ્યાન્તરાહારં ચ ચતુર્વિધમ્ ॥૮૧॥

શ્રીજિનભવનમાં કામચેટાના વિલાસ કરવા, ખડખડ હાસ્ય કરવું થુંકવું, નિદ્રા કરવી, કળ્યો કરવો, ચોર-પારદારિકી કથા કરવી, અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય આદિ પ્રકારનો આહાર ચો, ૨૬

કરવો; આ સર્વ કાર્યો પણ પ્રમાદાચરણ કહેવાય, શ્રાવકે તેનો ત્યાગ કરવો. તેમાં અશન ચોખા વિગેરે, મગ વિગેરે કઠોળ, સાથવો, રાખડી, મોદક, દૂધપાક, સૂરણ વિગેરે ક'દો પુડલા આદિ, કહેલું છે કે—

‘ચોખા, સાથવો, મગ જુવાર, રંધેલો ખોરાક, ખીર, દૂધપાક; સૂરણકંદાદિ, પુડલા, વડાં વિગેરે અશન જાણવા સૌવીર રાખડી-કાંછ, જવાદિકણુ ધોણુ, મદિરા, સર્વ પ્રકારન, અપૂઝાય, કાકડી આદિ ફળના રસોને પાન જાણવા શેકેલાં ધાન્ય, ગોળપાપડી, ખજૂર નાળીયેર, ફળ દ્રાક્ષ કાકડી, કેરી, ફણુસ, આદિ દરેક જાતનાં, ફળો, આદિ ખાદ્ય સમજવા, કાંતાણુ તળેલ, તુલસિકા, જેડીમધ, અજમે, પીપર, મુઠ, મરી .છડુ, હરદે ખહેડાં, આમળાં વિગેરે સ્વાદ્ય કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ શુભ્રવ્રતો કહ્યાં.

ચાર શિક્ષાવ્રતો.

હવે ચાર શિક્ષાવ્રતો કહેવાય છે. તે સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષધોપવાસ, અતિથિ-સંવિભાગ લક્ષણ, તેમાં પ્રથમ સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે—

ત્યક્તાર્ત્તરૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવચકર્મણઃ ।

મુદ્ધર્ત્ત સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ॥૮૨॥

આર્ત અને રૌદ્ર બંને પ્રકારના અશુભ ધ્યાન દૂર કરી, મન, વચન, કાયાના સર્વ પાપ-વ્યાપાર છોડી બે ઘડી સમભાવ રાખવો, તે સામાયિક કહેવાય.

એક મુદ્ધર્ત એટલે બેઘડી કાળ સુધી સમભાવ એટલે રાગ અને દ્વેષ ન કરવા રૂપ મધ્યસ્થ-ભાવમાં રહેવું. તે સામાયિક વ્રત કહેવાય સામાયિક શબ્દગ્ની ઓતપત્તિ કરી તેના અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે—સમ એટલે રાગ-દ્વેષથી મુક્ત બનનારને આય એટલે જ્ઞાનાદિકનો લાભ થાય અર્થાત્ પ્રશંસ-સુખ અનુભવાય, તે સમાય સમાય એ જ સામાયિક, વ્યાકરણના નિયમથી ઈકણુ પ્રત્યય આવ્યો, એટલે સામાયિક એવું નિયમથી રૂપ તૈયાર થયું. તે સામાયિક. મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટાનો પરિહાર કર્યો સિવાય ન બની શકે, તે માટે આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન ત્યાગ કરનારને સામાયિક થાય છે, તેમ જ વાયિક અને કાયિક પાપકર્મ ત્યાગ કરનારને જ સામાયિક હોય છે. સામાયિકમાં રહેલો શ્રાવક પણ ચતિ સરખો જ થાય છે. જે માટે કહેલું છે કે— ‘શ્રાવક બ્યારે સામાયિકમાં હોય ત્યારે સાધુ માફક નિપ્પાપવૃત્તિવાળો બની જાય છે, આ કારણથી શ્રાવકે વારંવાર સામાયિક કરવું નેઈએ. આ જ કારણથી તેને સામાયિકમાં દેવ-સ્નાત્ર-પૂજાદિકમાં અધિકાર નથી.

પ્રશ્ન કયો કે, દેવ-સ્નાત્ર કે પૂજા-કાર્ય ધર્મકાર્ય ગણાય છે, તો તે કાર્ય સામાયિકમાં કરવાથી કયો દોષ લાગે ? સામાયિક તો પાપ-વ્યાપાર નિષેધ કરવા રૂપ અને નિરવધ વ્યાપાર સેવવારૂપ છે, તો સ્વાધ્યાય લણવું, પરાવર્તન કરવું, ઇત્યાદિ માફક દેવપૂજાદિ ધર્મકાર્ય કરવામાં કયો દોષ લાગે ? એમ નથી, સાધુ માફક સામાયિકમાં રહેલા શ્રાવકને દેવ-સ્નાત્ર-પૂજાદિકમાં અધિકાર નથી. ભાવપૂર્ણ માટે દ્રવ્યપૂર્ણ એ કારણ છે. સામાયિકમાં હોય ત્યારે

ભાવસ્તવ પ્રાપ્ત થએલ છે, તેને દ્રવ્યસ્તવનું પ્રયોજન નથી. કહેલું છે કે—“પૂજા બે પ્રકારની. એક દ્રવ્યસ્તવ અને બીજી ભાવસ્તવ સ્વરૂપ. તેમાં બે ‘દ્રવ્યસ્તવ ઘણા શુભવાળું છે’ એવી ખુદ્ધિ થાય તો ‘આ અજ્ઞાની જનનું વચન છે’ એમ છ શુભનિકાયના હિતકારી જિનેશ્વરોએ કહેલ છે.

અહિં સામાયિક કરનાર શ્રાવક બે પ્રકારના હોય. ઋદ્ધિવાળો અને ઋદ્ધિ વગરનો જે ઋદ્ધિ વગરનો છે તે ચાર સ્થાનમાં સામાયિક કરે. જિનમંદિરમાં, સાધુ-સમીપમાં, પૌષધશાલામાં, કે પોતાના ઘરે, અથવા જ્યાં વિસામો લેતો હોય કે વ્યાપાર વગરનો હોય. ત્યાં પણ કરે. તેમાં સાધુ સમીપે કરે, ત્યારે આ વિધિ—જો કોઈ તરફથી ભય ન હોય, કોઈ સાથે વિવાહ ન હોય, દેવાદાર ન હોય. તે નિમિત્તે ભાલાચાલી, ખેત્યતાણુ કે ચિત્ત-સંકલેશ ન થાય તેમ હોય તો પોતાના ઘરે પણ સામાયિક કરીને ધર્મસમિતિ શોધતો, પાપવાળી ભાષા પરિહરતો, કાષ્ઠ, ઢેકું કે જરૂરી વસ્તુનું કાર્ય પડે તો માલિકની રજા લઈ ચઢીથી પ્રતિલેખન અને ચરવળાથી પ્રમાજન કરી અહંબુ કરતો, યુકે, બળળો કે નાસિકાના મેલનો જથ્થાપૂર્વક ત્યાગ કરતો, જગ્યાને બરાબર તપાસી પ્રમાજન કરવા પૂર્વક પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુસિનું ચથાથ પાલન કરતો, સાધુ રહેલા ઉપાશ્રયમાં જઈને સાધુને નમસ્કાર કરી સામાયિક કરે. તે આ પ્રમાણે—અહિં આખું ‘કરેમિ ભંતે સૂત્ર’ બોલવું.

સામાયિક સૂત્ર—કરેમિ મંતે ! સામાજ્યં । સાવજ્ઞં જોગં પચ્ચક્ખામિ । જાવ નિયમ પચ્ચુવાસામિ હુવિહં, તિવિહેણ । મણેણ વાયાપ કાણણં, ન કરેમિ, ન કારવેમિ । તસ્સ મંતે ! પહિક્કમામિ, ચિદ્ધામિ, ગરિદ્ધામિ । અપ્પણં વોસિરામિ ॥

હવે અહિં સામાયિકસૂત્રનો અર્થ કહે છે :- ‘કરેમિ’ કહેતાં હું સ્વીકાર કરું છું. ‘ભંતે’ એ શુરુનું આમંત્રણ છે, હે ભદ્રંત ! ભદ્રંત એટલે, હે સુખવાળા-કલ્યાણવાળા ! ‘મદ્દુલ’ ધાતુ સુખ અને કલ્યાણ અર્થમાં રહેલો છે તેને ઔષ્ણદિકનો અન્ત-પ્રત્યક્ષ લાગ્યો. નિપાતનથી ‘ભદ્રંત’ રૂપ તૈયાર થયું. આમંત્રણ પ્રત્યક્ષ શુરુ હોય તેને કરાય, અથવા પરોક્ષ હોય તો પોતે ખુદ્ધિથી પોતાની સામે પ્રત્યક્ષ છે, એમ કલ્પના કરી હોય, આ રીતિએ શુરુને પોતાની સન્નિપુણ રાખવામાં સઘળો ધર્મ શુરુની નિશ્રામાં અને સાક્ષાત્ શુરુના અભાવે, જેમ જિનેશ્વરના અભાવમાં જિન-પ્રતિમામાં જિનત્વનો આરોપ કરી સ્તુતિ, પૂજા, સંપ્રોધનાદિક થાય છે, તેમ સાક્ષાત્ શુરુના અભાવમાં તેઓની સ્થાપના સમક્ષ કરેલો ધર્મ કૃણીભૂત થાય છે. દરેક ધર્મક્રિયાઓ તેમની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય, તે બતાવવા માટે ‘ભંતે’ શબ્દ આમંત્રણમાં વાપર્યો. જે માટે કહેલું છે—“જે આત્મા શુરુકલ-વાસમાં રહે છે. તે જ્ઞાનપાત્ર બને છે અને દર્શન તથા ચારિત્રમાં અતિસ્થિર બની જાય છે. તેથી ભાગ્યશાળી ઉત્તમ આત્માઓ બલજ્જન સુધી શુરુકલવાસ-શુરુની નિશ્રાને છોડતા નથી.” અથવા ‘મન્તે’ પદ પૂર્વ મહર્ષિઓએ કહેલું હોવાથી પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ‘આર્પમ’ સૂત્રના આધારે ‘ભવાન્ત’ પદના વચ્ચેના વળુંનો લોપ કરતાં અને શ્રીસિદ્ધહેમના ૮ ૪-૨૮૭ સૂત્રના આધારે અર્ધ-માગધીમાં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં એકાર થાય છે. તે પ્રમાણે કરતાં ‘ભવાન્ત’નું પાળ ‘મન્તે’ થઈ શકે છે, એ પ્રમાણે એનો બીજો અર્થ ‘મન્તે’ = ‘ભવાન્ત’ એટલે ‘સંસારના પારને પામેલા’ એવો પણ થાય છે.

‘સામાજ્ઞ કરેમિ’નો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે પ્રમાણે આત્માને સમભાવમાં સ્થિર કરું છું.’ એમ બાંધવો. હવે આત્માને સમભાવમાં કેવી રીતે સ્થિર કરું છું, તે કહેવાય છે—

‘સાવજ્ઞં જોગં પચ્ચક્ષ્મામિ’—સાવધ એટલે પાપયુક્ત જે યોગો, (- મન, વચન અને કાયાની પાપપ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર) તેનો ‘પચ્ચક્ષ્મામિ’ એટલે ‘ત્યાગ કરું છું’—સાવધ પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધમાં નિર્ણય કરું છું.’ અથવા તેને નહિ કરવાનો આદરપૂર્વક નિર્ણય કરું છું કયાં સુધી ? તે નિયમ બતાવે છે કે—

‘જાવ સાહુ પજ્જુવાસામિ’—જ્યાં સુધી સાધુની પર્યુપાસના કરું, ત્યાં સુધી (અહીં સાધુની પર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધી, એમ કહેવાથી સામાયિકમાં સાધુની આશ્ર-પાલનરૂપ ઉપાસના કરવી એ એક મુશ્કેલી કહેલી છે અને બીજી કાળની મર્યાદા કહી છે. આ કાળમર્યાદા માટે હાલમાં ‘જાવ નિયમ’ બોલાય છે. વૃદ્ધ-પરંપરાથી તે પ્રમાણે ઓછામાં ઓછું એક મહર્ષિ જેટલું હોવાથી સામાયિકને કાળ વર્તમાનમાં અવહારથી બે ઘડીનો ચાલુ હોય એમ સમજાય છે, માટે બે ઘડી સુધી) તે પાપ-વ્યાપારને છોડું છું. અહિં ‘ત્યાં સુધી’ માટે જે યાવત કહ્યું છે, તેના ત્રણ અર્થો થાય છે. એક પરિભાષુ બીજે મર્યાદા અને ત્રીજે અવધારણા-નિશ્ચય. એ ત્રણેય અર્થો અહીં આ રીતે સમજવા. પહેલા પરિભાષુ અર્થમાં ‘જ્યાં સુધી સાધુની પર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધી’ પાપ-વ્યાપારને ત્યજું છું, એમ સમજવું, બીજા મર્યાદા અર્થમાં ‘સાધુની પર્યુપાસના શરૂ કરું તે પહેલાં’ એટલે કે સામાયિક શરૂ કરતાં પહેલાંથી પાપ-વ્યાપારને ત્યજું છું અને ત્રીજા અવધારણા અર્થમાં ‘સાધુની પર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધીને માટે જ’ પાપ-વ્યાપાર ત્યજું છું, તે પછી નહિ. એમ ‘જાવ’ શબ્દના ત્રણ અર્થોથી એમ સમજવું કે—સામાયિક લેતાં પહેલાંથી શરૂ કરીને સામાયિક પૂરું થાય, ત્યાં સુધી પાપ-વ્યાપારને ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે પછીના માટે નહિ.

હવે તે પાપવ્યાપાર કેવી રીતે ત્યજું છું, તેનો આકાર-મર્યાદા બતાવે છે. ‘દુર્વિદ્ધં તિવિદ્ધેણ’ અર્થથી દ્વિવિધ એટલે બે પ્રકારના પાપવ્યાપારને અને ત્રિવિધેન એટલે ત્રણ પ્રકારે ત્રણ સાધન દ્વારા ત્યજું છું. તેમાં પહેલા ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. ‘મણેણં વાચાપ કાણેણં’ એટલે ‘મનથી, વચનથી અને કાયાથી, અર્થાત્ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પાપનાં સાધનો છે. તે ત્રણેય સાધનો પૈકી એક પણ સાધનથી પાપ નહિ કરું, તે પછી બે સાધન બતાવે છે. ‘ન કરેમિ, ન કારવેમિ’ એટલે હું સ્વયં પાપવ્યાપાર કરીશ નહિ અને બીજા પાસે કરાવીશ નહિ એમ પોતે અને બીજા પાસે કરાવવા રૂપ બે પ્રકારના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું. અનુભોદનરૂપ પાપ-વ્યાપારનો નહિ, કારણ કે પોતે નહિ કરવા છતાં પણ પુત્ર, નોકર વિગેરે જે પાપકર્મ કરે, તેની અનુભોદનાનો ત્યાગ ગૃહસ્થને કરવો અશક્ય છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે સૂત્રમાં તો પહેલાં ‘દુર્વિદ્ધં’ શબ્દથી પાપના બે પ્રકાર કહીને પછી ‘તિવિદ્ધેણ’ કહી ત્રણ સાધનો કહ્યાં છે. એ અનુક્રમથી તો ‘ન કરેમિ, ન કારવેમિ,

મળેજં, વાચાપ, કાણં' એમ પાઠ રાખવો બેઈએ, કારણ કે— 'ચયોદેશ નિર્દેશ' એ વ્યાખ્યા કરવાનો ન્યાય છે, તેને છોડીને અહિં ઉલટો ક્રમ કેમ રાખ્યો છે? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે સાધનોની પ્રાધાન્યતા જણાવવા પહેલાં કહ્યાં છે, અને પાપવ્યાપારની ગૌણતા જણાવવા પછી કહ્યાં છે. વસ્તુતઃ પાપવ્યાપાર પાપસાધનોને આધીન છે, કારણ કે સાધન હોય તો પાપવ્યાપાર થાય અને સાધન ન હોય તો પાપવ્યાપાર થઈ શકે નહિ. અહિં 'મળેજં, વાચાપ, કાણં' એમ કહી મન, વચન અને કાયા દ્વારા 'ન કરેમિ ન કારવેમિ' એમ કહ્યું, તેમાં મન, વચન અને કાયાની પાપવ્યાપારમાં સુખ્યતા છે. પાપવ્યાપારો તે તે યોગને આધીન છે—એમ જણાવવા ઉત્ક્રમ રાખેલો છે.

હવે એ પાપ-વ્યાપારના ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ વિભાગો-અવયવો થાય છે. તેમાં ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારને અંગે કહે છે કે—'તસ્મ મંતે ! પઢિક્કમામિ નિર્વામિ ગરિહામિ' અર્થાત્ ભતે એટલે હે ભગવત્ ! તસ્મ એટલે તે પાપવ્યાપારના ત્રણ કાળ આશ્રીને ત્રણ અવયવો પૈકી ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારનું 'પ્રતિક્રમામિ' એટલે પ્રતિક્રમણ કરું છું. તેનાથી પાછો હું છું.—દૂર થાઉં છું અથવા તે પાપને દૂર કરું છું. અને 'ગહીમિ' એટલે તેને આપ શુરુની સાક્ષીએ પ્રગટ કરું છું.

અહિં પ્રશ્ન થશે કે સૂત્રની શરૂઆતમાં એક વાર 'મંતે' શબ્દથી શુરુમહારાજને આમ ત્રણ તો કયું છે, તો ફરી ભતે ! શબ્દ કેમ કહ્યો? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે 'શુરુ પ્રત્યે ભક્તિ બતાવવાના આશયથી ફરી આમ ત્રણ કયું.' અથવા તો પ્રત્યર્પણ એટલે સામાયિકનું કાર્ય મેં આપની કૃપાથી કયું, તેના ચથ આપને ઘટે છે. ઇત્યાદિ કૃતજ્ઞતા જણાવવા પુનઃ આમ ત્રણ કયું છે ભાષ્યકાર ભગવતે કહ્યું છે કે—'અથવા આ ભત્ત-ભતે શબ્દ સામાયિકના પ્રત્યર્પણનો પણ વાચક છે એમ સમજવું. આ પ્રત્યર્પણ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે સર્વ ક્રિયાને અતે પ્રત્યર્પણ કરવું બેઈએ. તથા 'અપગર્ણં વોસિતમિ' = આત્માનં વ્યુત્સજામિ' એટલે ભૂતકાળમાં પાપવ્યાપાર કરનારા તે મારા આત્માને વિવિધ કે વિશેષ પ્રકારે તણું છું.

અહિં સામાયિક કરવાના સમયે આત્માનો પાપયુક્ત જે પૂર્વપર્યાય તેનો ત્યાગ અને જ્ઞાન-દર્શન-આશ્રિત એ રત્નમય આત્માનો નવો પર્યાય તેની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તે પૂર્વપર્યાયી આત્માને તણું છું.' એમ કહી શકાય છે. કારણ કે પર્યાયો એટલે લિન્ન લિન્ન ક્રમશઃ પ્રગટ થતી આત્માની અવસ્થાઓ અને પર્યાયી એટલે તે અવસ્થાઓનો આધાર આત્મા, એ પર્યાયો અને પર્યાયી બંને અપેક્ષાએ લિન્ન હોવાથી મારા 'આત્માને હું તણું છું'—હું નવો ઉત્પન્ન થયો' એમ કહેવું, તે અસત્યરૂપ નથી.

આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, 'આયા સલ્લુ સામાજ્ઞં' અર્થાત્—'આત્મા એ જ સામાયિક છે' તાત્પર્ય કે જેમ સામાયિક એ આત્માનો એક પર્યાય છે અને પોતાના એ પર્યાયથી આત્મા કથયિત્ અલિન્ન છે એમ માની ત્યાં આત્માને જ સામાયિકરૂપ કહ્યો છે, તેમ અહિં અપેક્ષાએ પર્યાયનો લેહ માનીને 'હું' મારા તે આત્માને વોસિરવું છું' એમ કહ્યું છે. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે—હું મારા પૂર્વના તે પાપી પર્યાયને વોસિરવું છું.

આ સામાયિકના સૂત્રથી ત્રણ કાળવિષયક પાપવ્યાપારનું પચ્ચક્ષણાણ કેવી રીતે થાય છે,

તે બતાવે છે. ‘કરેમિ મંતે ! સામાદ્યં’ એ પાઠથી વર્તમાનકાલ સંબંધી પાપવ્યાપારનો, પચ્ચક્ષામિ’ એ પાઠથી ભવિષ્યકાળના પાપવ્યાપારનો અને ‘તસ્સ મંતે ! પઞ્ચિક્ષામિ’ વિગેરે પાઠથી ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારનો એમ ત્રણે કાળના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ થાય છે. કહ્યું છે કે—‘અદ્યં નિન્દામિ, પહુપ્પન્નં સંવરેમિ ઝણાગયં પચ્ચક્ષામિ અર્થાત્-ભૂતકાળના પાપની નિંદા, વર્તમાનકાળ માટે સંવર, અને ભવિષ્યકાળ માટેના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું’.

એ રીતિએ પોતાના ઘરેથી સામાયિક લઈને આવેલો શ્રાવક ગુરુની સમક્ષ પશુ પુનઃ સામાયિક ઉચ્ચરીને ઈન્ધિાવહી પ્રતિક્રિયા કરે. તે પછી ‘ગમણાગમણે’ આલોઈ ને યથાક્રમ આચાર્ય મહારાજ વિગેરે સર્વ મુનિવર્યોને વંદન કરે અને ફરી પશુ ગુરુમહારાજને વંદન કરીને પંડિતેહણા કરેલા આસન-કટાસણા પર બેસી ધર્મ શ્રવણ કરે. નવું ભણે કે ધર્મ વિષયક પ્રશ્નો કરે. એવી રીતે જિનમંદિર કે સલામંડપમાં કે જ્યાં સામાયિક કરે ત્યાં આ વિધિ સમજવો. પરંતુ જ્યારે પૌષધશાલા કે પોતાના ઘરે સામાયિક લઈ ને ત્યાં જ રહે ત્યારે તો અન્યત્ર જવાતું હોય નહિ. એ પ્રમાણે સામાન્ય શ્રાવકનો સામાયિક-વિધિ જણાવ્યો.

રાજા આદિ મહર્ષિયંક શ્રાવક માટે તો એવો વિધિ છે કે—રાજા હાથી આદિ ઉત્તમ વાહન પર બેસીને છત્ર, ચામરાદિ રાજચિહ્નો તથા અલંકારોથી સુશોભિત થઈ, હાથી, घोडा, રથ અને પાચદળ રૂપ ચતુરંગી સેના સહિત ભેરી વિગેરે ઉત્તમ વાજિત્રોના નાદથી આકાશ ગજવતો, દાન લેનારાને હર્ષ કરાવતો, બિરુદાવલી-પ્રશંસાના કોલાહલથી આકાશતલને વ્યાકુલ કરતો, અને તેમને દાન આપતો, અનેક સામંત મહેશ્વર રાજાઓ સ્પર્ધાપૂર્વક જેના દર્શન કરતા હોય એવા આડંબરપૂર્વક, વળી ‘આ મહાતુભાવ શ્રદ્ધાળુ અને ધર્મોત્સાહે એમ પોતાની આંગળીથી પ્રભજનો બીજને ઝાળખ કરાવતા હોય, અમે પશુ ક્યારે આવી રીતિએ ધર્મ કરીએ’-તેમ તેને બેઠને લોકો ધર્મના મનોરથો કરતા હોય, હાથ બેઠીને પ્રણામ કરતા-અક્ષતાદિકથી વધાવતા, તે લોકોના પ્રણામોથી પોતે પશુ ધર્મની અનુમોદના કરતો, સામાન્ય મનુષ્યો દ્વારા ‘અહો ! આ ધર્મને ધન્ય છે કે, જેની આવા મહાન આત્માઓ પશુ સેવા કરે છે.’ એ પ્રમાણે ધર્મની પ્રશંસા કરાવતો, એમ મોટા ઠાકથી પોતાના સ્થાનેથી સામાયિક ક્યાં વિના જ શ્રીજિનમંદિરે (સલામંડપમાં) કે સાધુ મહારાજનો નિવાસ હોય, તે સ્થાને જાય. ત્યાં જઈને છત્ર, ચામર, પગરખાં, મુગટ અને ખડ્ગ એ રાજ્ય ચિહ્નો તળે. જિનાર્ચન કે સાધુવંદન કરે, બે સામાયિક કરીને જાય તો હાથી, घोडा આદિથી અધિકરણ થાય, સામાયિકમાં તે કરવું ઉચિત ન ગણાય તથા સામાયિક કરીને તો પગે ચાલીને જ જવાય. અને તે રાજા માટે અનુચિત ગણાય આ પ્રમાણે આવેલો હોય તે શ્રાવક હોય તો કેઈએ ઉભા થઈ સત્કાર ન કરવો, હવે બે યથાસદ્રક હોય તો તેના માટે અગાઉથી બેસવા માટે આસન તૈયાર સત્કાર ન કરવો, હવે બે યથાસદ્રક હોય તો તેના માટે અગાઉથી બેસવા માટે આસન તૈયાર કરાવી રાખવું અને તે રૂપ સત્કાર પૂલ કરવી. આચાર્યોએ તો પહેલાંથી ઉભા થઈ તેટલામાં કરવું, જેથી રાજા આવે ત્યારે ઉભા થયા ન થયા તે વિષયની ચર્ચા કે દોષ ઉભી ન થાય. આ પ્રમાણે આવેલા તે રાજા કે મહર્ષિયંક પૂર્વે જણાવેલી વિધિથી સામાયિક કરે. ૮૨ સામાયિકમાં રહેલાને મહાનિર્જસ થાય, તે દષ્ટાંત દ્વારા જણાવે છે—

સામાયિકવ્રતસ્થસ્ય, ગૃહિણોઽપિ સ્થિરાત્મનઃ ।
ચન્દ્રાવતંસકસ્યેવ, ક્ષીયતે કર્મ સંચિતમ્ ॥૮૩॥

ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ સ્થિર મનવાળા સામાયિક કરનાર અંદ્રાવતંસક રાજ માફક પૂર્વનાં એકઠાં કરેલાં કર્મને ક્ષય કરે છે. તે ઉદાહરણ શુરુ-પરંપરાથી આ પ્રમાણે છે—

લક્ષ્મીના સંકેતના સ્થાન સરખું ઉજાવલ બિનચૈત્યોની ધ્વજાવડે ઇન્દ્રપુરીની શોભા તંત્ર હાસ્ય કરનાર સાંકેતનગર નામનું નગર હતું. ત્યાં આગળ લોકોની દૃષ્ટિને આનંદ આપનાર બીજના અંદ્ર સરખો-બણે પૃથ્વીનો મુગટ હોય તેવો અંદ્રાવતંસ નામનો રાજા હતો. તે યુદ્ધિશાળી જેવી રીતે રક્ષણ માટે શસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો, તેવી જ રીતે આર તીક્ષ્ણ કંઠોર શિક્ષાવ્રતોને પણ ધારણ કરતો હતો. એક દિવસ મહા મહિનામાં રાત્રે પોતાના વાસલવનમાં 'દીવા સળગતો રહે ત્યાં સુધી સામાયિકમાં રહીશ' એમ સંકલ્પ કરીને કાઉત્સગ્ગ કરવા ઉભા રહ્યા. આ બાળુ શય્યાપાલિકાએ વિચાર્યું કે સ્વામીને અધાર્જન થાય એમ સમજી રાત્રિના પ્રથમ પહોરમાં દીવામાં તેલ રેડયું. એમ બીજા પહોરમાં પણ સ્વામીની ભક્તિથી-ભગતી રહી તેણે ફરીથી તેલ પૂર્યું. તેવી જ રીતે રાત્રિના ત્રીજા પહોરે કાઉત્સગ્ગ ચાલુ હોવાથી અને તેને અક્ષિપ્રહ્નો ખ્યાલ ન હોવાથી દીપકના પાત્રમાં તેલ પૂર્યો કર્યું. રાત્રિ પૂર્ણ થઈ, સવાર પડી ત્યારે શ્રમથી થયેલી બેથાથી પરેશાન રાજા દીપક માફક ઓલવાઈ ગયો-અર્થાત મૃત્યુ પામ્યો. જેમ સામાયિકવ્રત પ્રાપ્ત કરી કર્મને વિનાશ પમાડી અન્દ્રવતંસક રાજા સ્વર્ગે ગયા, તેવી રીતે ગૃહસ્થ પણ જો સામાયિકવ્રતને અંગીકાર કરે તો તત્કાલ કર્મસમૂહનો ક્ષય કરી સંજ્ઞાતિ મેળવે છે. ઇતિ અંદ્રાવતંસક રાજર્ષિની કથા. ૮૩

બીજું દેશાવકાશિક નામનું શિક્ષાવ્રત કહે છે—

દિગ્વ્રતે પરિમાણં યત્, તસ્ય સંક્ષેપણં પુનઃ ।

દિને રાત્રૌ ચ દેશાવકાશિકવ્રતમુચ્યતે ॥૮૪॥

શિક્ષાવ્રતમાં-દશ દિશામાં ગમન-પરિભ્રમણ તથા કરેલું હોય તે આ વ્રતમાં દિવસે, રાત્રે કે એક પહોર માટે વિશેષ સંક્ષેપ કરવો, તે દેશાવકાશિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત કહેવાય. અહિં દિશાવ્રતનો સંક્ષેપ કહેવાથી ઉપલક્ષણથી બીજાં અભ્યુવ્રતોનો પણ સંક્ષેપ કરવો. દરેક વ્રતમાં સંક્ષેપ કરવાનું કહ્યું છે તો જુદાં જુદાં વ્રતોની સંખ્યા વધી જાય, અને ખાર વ્રતની સંખ્યાનો વિરોધ થાય. ૮૪. હવે ત્રીજું પૌષધ શિક્ષાવ્રત કહે છે—

ચતુષ્પવ્યાં ચતુર્થાદિ, કુચ્યાપારનિવેધનમ્ ।

બ્રહ્મચર્યક્રિયાસ્નાનાદિત્યાગઃ પૌષધવ્રતમ્ ॥૮૫॥

અષ્ટમી, ચતુર્દશી પૂર્ણિમા, આમાવાસ્યા રૂપ આર પવેના દિવસોમાં ઉપવાસ આદિ તપ, પાપવ્યાપાર બંધ કરી, બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરી તેમજ સ્નાનાદિ, શરીરની ટાપટીપ આદિનો ત્યાગ અને આદિ શબ્દથી તેલ ચોળવું, વિલેપન, યુષ્પ, ગંધ, વિશિષ્ટ વસ્ત્ર-અલંકારાદિનો ત્યાગ કરવો તે રૂપ આ પૌષધવ્રત નામનું શિક્ષાવ્રત છે.

આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યારૂપ આર પવે, તેમાં ઉપવાસ આદિ તપ, પાપવ્યાપાર બંધ કરવા, બ્રહ્મચર્ય-પાલન, સ્નાનાદિક શરીર-ચરકાર કરવાનો ત્યાગ. આદિ શબ્દથી તેલ માલીશ કરાવવું, મેંદી વગેરેથી રંગવું, અંદન, ખરાસ લગાડવું. માથામાં યુષ્પો કે તેના હાર પહેરવા, અત્તર, મુગધી પદાર્થ લગાડવા, ઉત્તમ કોટીના વસ્ત્ર.

અલંકાર પહેરવારૂપ શરીર-સંસ્કાર કે ટાપટીપનો ત્યાગ કરવો, અને જેમાં ધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આ પૌષધવ્રત છે. તે પૌષધવ્રત દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે કહેલું છે. તેમાં આહારપૌષધ દેશથી તે કહેવાય કે જેમાં અમુક વિગઈનો ત્યાગ, આંગેલ, એકાસણું, બેસણું કરાય. એક દિવસ-રાત ચારે આહારના ત્યાગરૂપ ઉપવાસ તે સર્વથી, બીજા દિવસના સવાર સુધીના પચ્ચક્ષુખાણુ કરવા. દેશથી પાપવ્યાપાર-નિષેધ પૌષધ તે કહેવાય કે જેમાં કોઈ પણ ચોક્કસ એક કે બે પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરાય. ખેતી, નોકરી, વેપાર પશુપાલન, ઘરકામ આદિ સર્વ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ, તે સર્વથી વ્યાપાર-પૌષધ, પ્રહ્લ્લચર્ય-પૌષધ પણ દેશ અને સર્વથી, તેમાં એક કે બે વખત સિવાય વધારે સ્ત્રી-સેવાના ત્યાગરૂપ, અને આખો દિવસ-રાત સર્વથી પ્રહ્લ્લચર્ય પાળવું. તે અનુક્રમે દેશ અને સર્વથી પ્રહ્લ્લચર્ય-પૌષધ. સ્નાનાદિક દેશથી એકાદ બે વખત સિવાયનો ત્યાગ અને સર્વથી એક રાત્રિદિવસ સ્નાન આદિ શરીર-સંસ્કારનો ત્યાગ કરવો. અહિં દેશથી કુવ્યાપાર-પાપવ્યાપાર-નિષેધરૂપ પૌષધ બ્યારે કરે ત્યારે સામાયિક કરે કે ન પણ કરે, પરંતુ સર્વથી ત્યાગ કરે ત્યારે તો સામાયિક નક્કી કરે જ, ન કરે તો તેના કુળથી વંચિત રહે છે. સર્વ પ્રકારે પૌષધવ્રત કરે ત્યારે જિનમંદિર, સાધુવાળા ઉપાશ્રયે, કે પૌષધશાળા કે ઘરના એકાંત સ્થલમાં રત્ન-સુવર્ણના અલંકારોનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક, ગુણપ્રમાણ, વિલેપન વગેરે તથા હથિયારનો ત્યાગ કરીને તે વ્રત અંગીકાર કરે. સર્વથી પૌષધવ્રત અંગીકાર કરીને નવો ધાર્મિક અભ્યાસ, ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચન કે ધર્મધ્યાન કરે, અને ભાવના ભાવે કે, 'હું હજુ મંદ ભાવ્યવાળો છું' કે હજુ આ સાધુપણના ગુણો ધારણ કરવા માટે સમર્થ બની શકતો નથી.'

અહિં એટલું વિશેષ સમજવું જરૂરી છે કે બે આહાર-ત્યાગ, શરીર-સંસ્કારત્યાગ, અને પ્રહ્લ્લચર્ય પૌષધની જેમ કુવ્યાપાર-પૌષધ પણ 'અન્નત્યજ્યાભોગેષુ' વિગેરે આગારો સહિત અંગીકાર કરેલા હોય, એટલે કે-આગારો રાખેલા હોય તો તેને સામાયિક કરવું સાર્થક છે, અન્યથા નહિ. કારણકે પૌષધનું પચ્ચક્ષુખાણુ આગાર સહિત સ્થલરૂપ છે, અને સામાયિકવ્રત તો નિરાકાર હોવાથી સૂક્ષ્મરૂપ છે. પૌષધમાં સાવધ વ્યાપારનો સર્વથી ત્યાગ કર્યો હોય, તો પણ સામાયિક નહિ કરવાથી તેના લાભથી વંચિત રહે (માટે પૌષધ સાથે સામાયિક કરવું) છતાં જેણે સામાયિકની વિશેષતાથી પૌષધ પણ સામાયિકની જેમ 'દુર્ગિહં તિવિદ્યે' એમ મન, વચન અને કાયાથી કરવા અને કરાવવાના ત્યાગરૂપે અંગીકાર કર્યો હોય, તેને સામાયિક કામ પૌષધથી જ સરે છે, માટે સામાયિક ખાસ વિશેષ ફલ માટે થતું નથી, છતાં 'મેં' પૌષધ અને સામાયિક-એમ બે વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે' એવો કરનારના હૃદયમાં અભિપ્રાય હોય, તો પૌષધ અને સામાયિક બંનેનું કુળ મળે છે. એટલે બંને કરવા સાર્થક છે. ૮૫

હવે પૌષધવ્રત કરનારની પ્રશંસા કરે છે—

गृहिणोऽपि हि घन्यास्ते; पुण्यं ये पौषधव्रतम् ।

दुष्पालं पालयन्त्येव, यथा स चुलनीपिता ॥૮૬॥

સાધુ ભગવંતો તો હંમેશાં ધન્ય છે જ, પરંતુ તે ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે કે જેઓ દુઃખે પાલન કરી સકાય એવું પવિત્ર પૌષધવ્રત ચુલનીપિતાની માફક પાલન કરે છે, સંપ્રદાયગત્યે તે દૈવ્યતા આ પ્રમાણે સમજવું—

યુલનીપિતાત્વં દશાન્ત

ગંગાનદીના કિનારા પાસે વિચિત્ર રચનાઓથી મનોહર પૃથ્વીના તિલક સરખી શોભાવાળી વારાણસી નામની શ્રેષ્ઠ નગરી હતી. અમરાવતીમાં જેમ ધન્ન તેમ તે નગરીમાં મહાપરાક્રમી જિતશત્રુ નામનો શ્રેષ્ઠ રાજા હતો. તે નગરીમાં મનુષ્યપણામાં જેમ ધર્મ તેમ તે કોઈપણ પ્રકારે મનુષ્યપણું પામી કોઈ શેઠના કુટુંબમાં આવ્યો છે અને યુલનીપિતા તરીકે નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જગતને આનંદ આપનાર ચંદ્રને જેમ શ્યામા એટલે રાત્રિ તેમ તેને મળતાવડી રૂપવંતી શ્યામા નામેની ધર્મપત્ની હતી. તેને આઠકોડ સોનૈયા ભૂમિનિધાનમાં, આઠ કોડ બ્યાજમાં અને આઠ કોડ વેપારમાં મળી ચોવીસ કોડ સોનૈયાની મૂલ્ય હતી. દશ હજાર ગાયતું એક ગોકુળ એવાં આઠ ગોકુળો તેમ જ ઘર વિગેરેની અઠળક સપત્તિ હતી. તે નગરીમાં કોઈક સમયે કોષ્ટક તામના ઉદ્યાનમાં ચરમજિનેશ્વર વીર ભગવંત વિચરતા વિચરતા સમવસરેલા હતા. ત્યાર પછી ભગવંતના ચરણક્રમણમાં વંદન કરવા માટે સુરો, અસુરો સહિત ધન્નમહારાજા તથા જિતશત્રુ રાજા ત્યાં આવેલા હતા. ઉચિત આભૂષણ પહેરી પગે ચાલતા યુલનીપિતા આનંદમનવાળા ધર્મ ભગવંતને નમસ્કાર કરવા આવ્યા. ભગવંતને નમસ્કાર કરી ત્યાં બેસી યુલનીપિતાએ ત્રે હાથ બેઠી પરમ ભક્તિથી પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળી. હવે પર્વદા ઉડી ગઈ એટલે વિનયવાદા યુલનીપિતાએ ભગવંતના ચરણમાં પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે હે સ્વામિ ! જેમ સૂર્યને દરવામાં માત્ર જગતને અભવાણું કરવું તે સિવાય બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી તેમ અમારા સરખાને પ્રતિબોધ કરવો એટલા માટે જ આપ પૃથ્વીમાં વિચરી રહેલા છો. દુનિયામાં દરેક પાસે પ્રાર્થના કરાય છે, તેમાંથી કોઈ આપે. કોઈ ન પણ આપે; પણ આપ તો. સાર્મ આવીને ધર્મ આપો છો-એમાં માત્ર કૃપા જ હેતુ છે. હું બહુ છું કે આપની પાસે હું યતિધર્મ ગ્રહણ કરું, પરંતુ નિર્ભાગી મારામા હજુ એટલી યોગ્યતા આવી નથી. માટે હે સ્વામી ! હું આપની પાસે શ્રાવકધર્મની ચાચના કરું છું, તો મારા પર કૃપા કરી તે ધર્મ આપો. સમુદ્ર જળથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં ઘડો પોતે પોતાના પ્રમાણમાં જ જળ ગ્રહણ કરી શકે છે. ત્યારે ‘તારી ઈચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કર’ એ પ્રમાણે સ્વામીથી આજ્ઞા પામેલા તેણે સ્થૂલ હિંસા, મૃત્યુ, ચોરીનાં તથા પોતાની શ્યામા ભાયાં સિવાય પારકી સ્ત્રીનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યો, નિધિ અદિમાં રહેલા આઠ આઠ કોટીથી અધિક સુવર્ણ, આઠથી વધારે ગોકુલોનાં પણ પ્રત્યાખ્યાન લીધાં. પાંચસો હજારથી બેડી શકાય તે ઉપરાંતની જમીન પણ ન રાખવી, પાંચસો ગાડાં દેશાન્તરમાં વેપાર માટે જતાં અને પાંચસો ગાડાં ભાર વહન કરનારાં તેથી અધિકનાં તે મહામતિવાળાએ પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યો. ચાર મોટાં વહાણુ સિવાયના કિચ્ચાના કરનારાં વહાણુ રાખવાના પણ નિયમ અંગીકાર કર્યો ગંધકાચ વસ્ત્ર સિવાય શરીર લુછવાના (કુંચાં) વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો.

મહુડાવૃક્ષના લીલા ફાતણુ સિવાય બીજાનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યો, આમળાં સિવાયનાં ફલો, સહજપાક અને શતપાક સિવાયનાં તેલ ચોપડવાના તથા ગંધાદય સિવાય શરીર ચોળવાના, આઠ બિટોથી ભરીને પાણીના ઘડાથી અધિક જળમાં મજ્જન-સ્નાન કરવાના પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યો. સૂતરાદિ બે વસ્ત્ર સિવાયના વસ્ત્રોના, કેસર, અગર, ચંદન સિવાયના વિલેપનનો યો. ૩૦

પચ્ચક્ષુષાણુ કયો. કમળ, ભત્તિપુષ્પો સિવાચની પુષ્પમાળાના તથા કાનતું આભૂષણ તથા નામવાળી મુદ્રિકા સિવાય ઘરેણાનાં પચ્ચક્ષુષાણુ કયો. અગર અને તુરુષ સિવાચના ધૂપ, કાષ્ઠના ઉકાળા સિવાચના બીજાં પીણોનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ કયો. ખાખાં અને ઘેખર સિવાચનાં ખાદ્ય તથા કલમ સિવાચના સર્વ ઓદનોનો પણ ત્યાગ કયો. વટાણા, મગ અને અડદ કઠોળ સિવાચનું આશ્રીતું સૂપ ત્યાગ કર્યું. શરદકાળ સિવાચના કાળમાં થએલા ગાયના ઘી સિવાચના તમામ ઘીનો ત્યાગ કયો. પલ્લક અને મંદુકીશાક સિવાચનાં અન્ય શાક તબ્યાં, તથા સ્નેહારસ અને દાહ્યરસ સિવાચનાં સર્વ તીમનોને પણ તબ્યાં હતાં.

આકાશજળ-વરસાદના જળ સિવાચના જળનો, પાંચ પ્રકારના સુગંધી તામ્બૂલ સિવાચના તામ્બૂલનો ત્યાગ કયો. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, હિંસાનાં ઉપકરણો આપવાં, પ્રમાદ, અચરિત, પાપકર્મનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપવી તે રૂપ અનર્થક'ડનો ત્યાગ કયો. આ પ્રમાણે ભગવંતની પાસેથી સર્વ અતિચાર-રહિત સમ્યક્ત્વ-પૂર્વક શ્રાવકધર્મ તેણે અંગીકાર કયો. પછી ભગવંતને નમસ્કાર કરી પોતાના ઘરે જઈ પોતે અંગીકાર કરેલો ધર્મ પોતાની ધર્મપત્નીને જણાવ્યો. તેણે પણ તે વ્રતો સ્વીકારવાની પતિની રજા માગી એટલે રજા પામેલી રચામાએ પણ તસ્ત જ સ્થમાં બેસીને ભગવંતની પાસે આવી, શ્રાવકધર્મનાં વ્રતો સ્વીકાર્યાં. તે સમયે ગૌતમસ્વામીએ ભગવંતને પૂછ્યું કે, આ સુલની-પિતા મહાવ્રત ધારણ કરનાર કેમ થતો નથી ? એટલે સ્વામીએ કહ્યું કે, સાધુધર્મ અંગીકાર કરશે નહિ, પરંતુ શ્રાવકધર્મમાં તલ્લીન બની મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકમાં જશે. ત્યાં અરુણાક્ષ વિમાનમાં ચાર પત્નીપમની સ્થિતિવાળો દેવ થશે અને ત્યાંથી ચ્યવી વિદેહમાં જન્મી નિર્વાણ પામશે. હવે સુલનીપિતા પોતાના ઘરનો ભાર પુત્ર પર નાખીને પૌષધશાલામાં પૌષધવ્રત પાલન કરતો રહેલો હતો. હવે કેઈ માયાવી મિથ્યાત્વી દેવે રાત્રે આવી તેના પૌષધવ્રતનો ભંગ કરાવવાની ઇચ્છા રાખી ભયંકર બીહાંમણી રાક્ષસી આકૃતિવાળા બનીને આગળ આવી ભીષણ અદ્ભુત જોગીને સુલનીપિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ન કરવાની પ્રાર્થના કરનાર હે શ્રાવક ! આ તેં શું આદ્યું છે ? મારી આજ્ઞાથી આ શ્રાવકના વ્રતનો ત્યાગ કર. અને જો આ વ્રતનો ત્યાગ નહિ કરે તો, તારા મોટા પુત્રને કોળા માફક તરવારથી ઢુકડે ઢુકડા કરીને મારી નાખીશ. અને તારા દેખતાં જ તારી સન્મુખ તેના માંસના કટકા ઉઠળતા કડાયામાં રાંધીશ અને તે જ ક્ષણે શૂલમાં પરાવીને ભક્ષણ કરીશ. તેમ જ તેના માંસતું રુધિર-પાન પણ હંમણાં જ કરીશ કે જેને દેખીને તું મૃત્યુ પામીશ. ત્યાં આગળ આ પ્રમાણે દેવે કહ્યું, છતાં પણ મેઘની ગણગણત ગર્જના થતી હોય, તેમાં સિંહ ક'પાયમાન ન થાય, તેમ સુલનીપિતા દેવની હકાસમાં ડહાયા નહિ. સુલનીપિતાને અઠાલ દેખી તે દેવ તે જ પ્રમાણે બીહાંમણા માટે વારંવાર કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બીહાંમણા દેવની સામે હાથી જેમ જ્ઞાન તરફ તેમ સુલનીપિતાએ નજર ન કરી. ત્યાર પછી સુલનીપિતાની સામે મોટા પુત્રને વિકુર્વી નિર્દેય ફૂસાત્માએ પણ માફક ચીરી નાખ્યો. ત્યાર પછી તેના કટકા કટકા કરીને ઉઠળતા તેલના કડાયામાં પકાવીને વળી કેટલાક માંસ-ટૂકડા તવામાં શેકીને, તીક્ષ્ણ શૂલો વડે વીંધીને તે દેવતા ખાવા લાગ્યો. તત્ત્વ સમજનાર સુલનીપિતાએ આ સર્વ કષ્ટ સમતાથી સહન કર્યું, કારણ કે અન્યત્વ ભાવના ભાવવાવાળા આત્માઓને પોતાનું અંગ છેદાય, તો પણ પીડા કરનાર થતું નથી. હવે તે દેવે કહ્યું કે, જો હજુ પણ તું આ વ્રત નહિ છોડે, તો તારા મોટા પુત્ર માફક વચલા પુત્રનો પણ હું વધ કરીશ. ત્યાર પછી તે જ પ્રમાણે વચલા પુત્રને

તે જ પ્રમાણે હણ્યો અને વારંવાર તેના સાચું જોયું, પરંતુ તે જ્ઞાન ન પામ્યો એટલે નાના પુત્રને પણ તે પ્રમાણે હણ્યો. તેમાં પણ તેને જ્ઞાન ન થયો એટલે કેાધ પામેલા તે દેવે તેને કહ્યું કે હવે પણ તારું પાખંડ છોડતો નથી તો પછી તારી માતાને પણ આ પ્રમાણે હણી નાખીશ. હવે ચુલનીપિતાની ભદ્રાનામની માંદગી ભોગવી રહેલી અને ડુદન કરતી કડુણ હરિણી સરખી વૃદ્ધ માતાને વિકુર્વી કરી તે દેવે કહ્યું કે, આ તારાં વ્રતનો ત્યાગ કર, પોતાના કુટુંબને જીવાડવા સરખું આ વ્રત છે. નહિતર કુલના આધારભૂત હરણી સરખી તારી માતાને હણી, ભુંજીને અને રાંધીને ક્ષણવારમાં ભોજન કરીશ. તો પણ અઠોલ ચુલનીપિતાને દેખી તે દેવ ખાટકી જેમ ઝકરીને, તેમ હૃદયક્રાંત ડુદન કરવી ભદ્રામાતાને વિકુર્વીને કહ્યું કે, જેણે તને ભાર માફક ઉદરથી વહન કર્યો, તો હે પેટ ભરનારા એકલપેટા ! આ તારી માતાને હણાતી જો જો' એમ કરી કરી પણ કહ્યું. હવે ચુલનીપિતા મનથી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા કે, અહો ! આ પરમાધાર્મિકની ઉપમાવાળો કેાઈક દુરાત્મા છે કે, જે મારા ત્રણ પુત્રોને મારીને ખાઈ ગયો અને હવે કસાઈ માફક મારી માતાને પણ હણવા તૈયાર થયો છે. ત્યારે આ માતાને ન હણે ત્યાં સુધીમાં, તેનું રક્ષણ કરું' એવી રીતે ચલાચમાન થયો એટલે મહાશબ્દ કરતો તે દેવ આકાશમાં ઉઠ્યો. તે કોલાહલ સાંભળી ભદ્રામાતા તરત ત્યાં-તેની પાસે આવ્યાં અને પૂછ્યું કે, આ શું હતું ? એટલે તેણે સર્વ વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. તે પછી ભદ્રામાતાએ તેને કહ્યું, 'કેાઈક મિથ્યાદષ્ટિ દેવે ખતાવટી ભથ ખતાવીને તારા પૌષધવ્રતમાં વિઘ્ન કર્યું છે, માટે પૌષધવ્રત-ભંગની આલોચના કર. વ્રતભંગની આલોચના કરવામાં ન આવે તો અતિચારનું પાપ લાગે છે.' ત્યાર પછી નિર્મલ્યબુદ્ધિવાળા તે ચુલનીપિતાએ તેનું વચન સ્વીકારી વ્રતભંગના દોષની આલોચના કરી. ત્યાર પછી તેણે સ્વર્ગરૂપી મહેલમાં ચડવાના પગથીયા સરખી શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિમા ક્રમસર આરંભી, અને ભગવંતના વચનાનુસાર અખંડિત તીક્ષ્ણધારા સરખી, લાંબા સમય સુધી તે પાલન કરી. ત્યાર પછી બુદ્ધિશાળી તેણે સંલેખના કરવાપૂર્વક અનશન અંગીકાર કર્યું. ત્યારપછી આરાધનાપૂર્વક સમાધિમરણ પાત્રી અરુણપ્રભ નામના દેવલોકમાં તે ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે ચુલનીપિતાએ હુબ્પાલ પૌષધવ્રતનું જેવી રીતે પાલન કર્યું, તેવી રીતે બીજાઓ પણ જો પાલન કરશે, તો દેહ વ્રતવાળા તે નક્કી મુક્તિ પામનારા થશે. ૮૬. આ પ્રમાણે ચુલનીપિતાનું કથાનક સંપૂર્ણ થયું.

અતિથિ-સંવિભાગ શિક્ષાવ્રત

હવે અતિથિ-સંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત કહે છે :—

દાનં ચતુર્વિંશત્ત્રયાર-પાત્રાચ્છાદન-સમ્પન્નામ્ ।

અતિથિમ્યોઽતિથિસંવિભાગવ્રતમુદીરિતમ્ ॥૮૭॥

સાધુ ભગવંતરૂપ અતિથિઓને ચારે પ્રકારના આહાર, પાત્ર, વસ્ત્ર અને મકાન આદિ સંયમ-સાધનેનું દાન, તેને અતિથિ-સંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત કહેલું છે.

તિથિ પર્વ-ઉત્સવ રહિત એવા સિંક્ષાકાલે પધારેલા સાધુ ભગવંતોને અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ ચતુર્વિધ આહારનું દાન, તુંબડું આદિ પાત્રોનું, વસ્ત્ર કે કાંબલીનું, રહેવા મકાનનું અને ઉપલક્ષ્યશુભી પાટ-પાટલા, શય્યા-સંધારા આદિકનું દાન, આમ નામ-નિદેશ

કરીને સુવર્ણ-દાનનો નિષેધ જણાવ્યો, કારણ કે સાધુને તે રાખવાનો કે લેવાનો અધિકાર નથી. આ દાન તે અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કહેવાય. ‘અતિથિ-સંવિભાગ’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પૂર્વકની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી-‘અતિથિ’ એટલે તિથિઓ પર્વ-દિવસો કે ઉત્સવાદિને જે મહાત્માઓએ ત્યજ્યા છે, તેને અતિથિ સમજવા, બાકીનાને અભ્યાગત બાબુવા. તેવા અતિથિ અર્થોત્ ‘સાધુને’ ‘સ’ એટલે સમ્યક્-આધાર્કર્મ વિગેરે યોગ્યતાથી રહિત ‘વિ’ એટલે ત્રિશિષ્ટ રીતિથી-સાધુને પશ્ચાર્કર્મ ન લાગે ઇત્યાદિ દોષ-રહિત-પણે, ‘ભાગ’ એટલે દેય વસ્તુ-માંથી અમુક અંશ આપવાનું જે વ્રત, તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય. આહારાદિક દેય પદાર્થો પણ ન્યાયોપાર્જિત ધનથી મેળવેલા હોય, અચિત્ત, ઠર દોષરહિત, અને સાધુ-ગુણોને પોષણ કરનારા, તેમજ દેશ, કાલ, શ્રદ્ધા, સત્કાર વિધિપૂર્વક આત્માના ઉપકારયુક્તિથી ચતિઓને દાન કરવું, તે અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કહેવાય. કહેલું છે કે :—‘આયથી મેળવેલા અને સાધુઓને કલ્પે તેવા અન્ન, પાણી વિગેરે વસ્તુનું દેશ, કાળ, શ્રદ્ધા, સત્કાર કેમથી ઉત્તમ ભક્તિના પરિણામ પૂર્વક સ્વ-પર કલ્યાણની યુક્તિથી સંચમીઓને દાન કરવું, તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય.’

વધારામાં જણાવે છે :—

“સાધુને નિમિત્તે હનન, પાચન, કચણ ન થયું હોય એ પ્રકારે શુદ્ધ, અચિત્ત, સાધુને લગતા યોગ્યતાથી રહિત, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી સાધુને કલ્પે તેવા, પોતાની બતે પાણી, આહારાદિક સામગ્રી વડે યોગ્ય અવસરે ઘર-આંગણે પધારેલા મુનિ ભગવંતોને ઉત્કટ શ્રદ્ધા પૂર્વક દાનવિધિ સાચવવા પૂર્વક કોઈ ભાગ્યશાળી ધન્યો જ સન્માન કરે છે. સમગ્ર ભોજન-સામગ્રી રૂપ અશન, ફલ, મેવા, ભુંઢેલા કે શેકેલા સ્વાદ્ય, ચૂર્ણ, સોપારી, એલચી આદિ મુખ્યશુદ્ધિ કરનાર સ્વાદ્ય તથા પાણી, સાધુગુણ-હિતકારી વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી, આસન, ઔષધ, રહેવાની જગા, પાટ-પાટલાદિ આરિત્વદૂષિનાં સાધનો અત્યંત પ્રીતિ પૂર્વક શ્રાવકોએ સાધુઓને પ્રતિલાભવાં બોધ્યો. જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પાલક ધીર ઉત્તમ શ્રાવકો સાધુઓને કલ્પે તેવી ચીજો અલ્પ માત્ર પણ વહોરાવવી બોધ્યો. કોઈ મુનિ ભગવંતોને વહોરાવી ન હોય, તેનો કદી પોતાના માટે ઉપયોગ કરતા નથી. રહેવા માટે સ્થાન, શય્યા, આસન, આહાર-પાણી, રબોહરણ, નિષદા, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણો શ્રાવક પોતે વિપુલ સંપત્તિવાળો ન હોય તો થોડાં થોડાં પણ મુનિને પ્રતિલાભવાં.”

વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજે તો કહ્યું છે કે :— “આહારાદિ પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ નિર્દોષ અને કલ્પ્ય હોય, તો પણ અપેક્ષાએ અકલ્પ્ય બને છે, અને અકલ્પ્ય હોય, તો પણ અપેક્ષાએ કલ્પ્ય બને છે. કારણ કે દેશ, કાળ, લેનાર, દેનાર વ્યક્તિ, તેની અવસ્થા, સંયોગ, વસ્તુની જરૂરીઆત અને હૃદયના ભાવો વગેરેની અપેક્ષાએ લેનાર-દેનારને લાભનું સંયમનું પોષક બને છે. તે સર્વ દાન અકલ્પ્ય કે કલ્પ્ય હોય તો પણ કલ્પ્ય બાબત, અને જે સંયમ-ઘાતક બને, તે કલ્પ્ય હોય તો પણ અકલ્પ્ય બાબત.”

. શંકા કરી કે, શાસ્ત્રમાં આહાર-દાન કરનારા જેમ સંભળાય છે, તેમ વસ્ત્રાદિના દાન કરનારા સંભળાતા નથી, તેમ જ વસ્ત્રાદિના દાનનું ફલ પણ શાસ્ત્રમાં સંભળાતું નથી, તો વસ્ત્રાદિકનું દાન કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? તેનું સમાધાન આપતાં જણાવે છે કે, તેમ નથી,

કારણ કે ભગવતીજી આદિ આગમગ્રંથોમાં વસ્તુદિકતું જ્ઞાન સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. એ પાઠ આ પ્રમાણે કહેલો છે—

સમગ્રે જિગ્મયે ફાલુર્ણે ઇસણિજેણં અસણ-પાણ—સાહમ—સાહમેણં વત્ય-પહિગાહ-
કંતલ-પાયપુંછુણેણં પીલ-ફલગ-સેન્જા—સંથારણં પહિલામેમાણે વિહરદ્ । ”

“શ્રમણ નિર્ગથોને અચિત્ત અને નિર્દોષ આહાર, પાણી, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળ, રત્નોહરણ, પાટ, પાટીયાં, શમ્યા, સંથારા વિગેરેનું જ્ઞાન કરવા પૂર્વકે ઉત્તમ શ્રાવકો પોતાના કાળ નિર્ગમન કરે છે.”

માટે આહાર-પાણી વિગેરેની જેમ સંયમના આધારભૂત શરીરને ઉપકારક વસ્ત્ર આદિ પણ સાધુઓને પ્રતિલાભવાં ભેઈએ, વસ્તુ સંયમમાં ઉપકારીપણું એ કારણે જણાવેલું છે કે તૃણ-અંહણ કે અગ્નિ-સેવનના નિવારણ માટે તથા ધર્મ, શુદ્ધ ધ્યાન કરવા માટે, જ્ઞાન સાધુની પીડા દૂર કરવા માટે, સાધુ સૂતકને પરહવા માટે વસ્ત્ર સંયમમાં ઉપકારી ગણાય છે. કહેલું છે કે :—“તૃણ-અંહણ, અગ્નિ-સેવનના નિવારણ માટે, ધર્મ-શુદ્ધ-ધ્યાન સાધવા માટે, જ્ઞાન સાધુની પીડા દૂર કરવા માટે, સાધુના સૂતકને ઠંકવા માટે વસ્ત્ર અંહણ કરવાની આજ્ઞા છે.” ઉમાસ્વામિ વાચકે પણ જણાવ્યું છે કે :—“વસ્ત્ર વગર ઠંડી, વાયરો, તાપ, ઠંડા, મચ્છર આદિથી કંટાળેલાને રખેને સમ્યક્ત્વ આદિમાં સમ્યગ્ ધ્યાનનો વિશેષ થાય.” ઇત્યાદિ. પાત્રનો ઉપયોગ પણ એટલા માટે જણાવેલો છે કે, અશુદ્ધ અન્નદિક આવી ભય, તો તેમાં જુદું કરીને પરહવી શકાય, બીજા જીવસુકૃત અન્નમાં જીવની વિરાધના ટાળવા માટે, પ્રમાદથી પોરાવાળું, ચોખાતું ચોસામણ કે જળ આવી ગયું હોય તો સુખેથી જમણાપૂર્વક પરહવી શકાય. એ વિગેરે બીજા પણ પાત્ર રાખવાના ગુણો છે. કહેલું છે કે :—“જિનેશ્વર ભગવતોએ છકાય જીવોના રક્ષણ માટે પાત્ર અંહણ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. સંભોગમાં-આહારમાં જે ગુણો છે, તે પાત્ર-અંહણમાં પણ સમજવા. “અશક્તિવાળા સાધુ, ખાલ, વૃદ્ધ, નવીનસાધુ, પરોણાસાધુ, ગુરુ, અસહિષ્ણુ વર્ગ, એક વસતિમાં રહેનારા લખિય વગરના ઇત્યાદિક કારણે પાત્ર અંહણ કરવાં.”

પ્રશ્ન કર્યો કે, તીર્થંકરોને વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિભોગ સંભાળતો નથી, તીર્થંકરોના ચરિત્રનું તેના શિષ્યોએ અનુકરણ કરવું યોગ્ય ગણાય. કહેલું છે કે—“જેવા પ્રકારનું ગુરુનું લિંગ હોય, શિષ્યે પણ તેવા જ બનવું ભેઈએ.” તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે—“એમ ન કહીશ. તીર્થંકરોના હસ્તક્રમલ છિદ્ર-વગરના હોય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના જોખામાંથી કે તેના છિદ્રમાંથી એક જલખિન્દુ પણ નીચે પડતું નથી. વળી જે જોખામાં પડે તેની શિષ્યા ચંદ્ર-સૂર્ય સુધી જાએ વધતી ભય, પણ બહાર નીચે ન પડે. વળી ચારજ્ઞાનના સ્વામી હોવાથી જીવ-સંસકૃત કે જીવ વગરના અન્ન, ત્રસ જીવવાળું કે વગરનું જલ વિગેરે બાણીને જ નિર્દોષ હોય, તે જ અંહણ કરે. આ કારણે તેમને પાત્ર ધારણ કરવામાં ગુણ નથી. વસ્ત્ર તો દીક્ષાકાલે તીર્થંકરો પણ અંહણ કરે છે. કહેલું છે કે :—

‘ચોલીશે પણ જિનેશ્વરોએ એક વસ્ત્ર સંહત દીક્ષા લીધી છે. તેઓ અન્યલિંગમાં કે ગૃહસ્થલિંગમાં કે કુલિંગમાં હોતા નથી.’ પૂર્વ મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે :—“ભૂતકાલમાં જે જિનેશ્વરો થયા, લલિચ્ચમાં થશે અને વર્તમાન-કાલમાં વિચરી રહેલા છે, તે સર્વેએ સવસ્ત્ર-પાત્ર

ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો હોવાથી એક દેવદૂધ્ય અહણુ કરીને દીક્ષા લીધી, લેશે અને લે છે. તેમની સેવા કરું છું.’ દીક્ષા લીધા પછીના કાળમાં સર્વ પરિપક્વ, ઉપસર્ગ પીડા સહન કરતા હોવાથી વસ્તુ તેમને પ્રયોજન નથી. અને કોઈ પ્રકારે તે વસ્તુ આદ્યું જાય છે. શિશ્યે ગુરુના લિંગને અનુસરવાની વાત જે જણાવી, તે તો સામાન્ય હાથીને ઐરાવત્તના અનુકરણ કરવા જેવી વાત છે. વળી તીર્થકર્તુ અનુકરણ કરવા ઇન્દ્રનારાઓએ મઠ, વસતિ કે ઉપાશ્રયમાં વાસ કરવો, કારણે આધાર્મિકી સોજન કરવું, માંદગીમાં તેલ ઓળવું, અંગારાની સગડીનું સેવન, તૃણપટ્ટી ધારણ કરવી, કમંડલ રાખવું, સાધુઓને સાથે વાસ કરવાપણું, છદ્મસ્થાએ ધર્મદેશના કરવી, સાધુ-સાધ્વીને દીક્ષાદાન-આ સર્વ કરી શકાશે નહિ. અને આ તો કરે જ છે.

વળી કુંબલ રાખવાની એ કારણે જરૂર છે કે, વરસદ વરસતો હોય, બહાર ગયા હોય, ત્યારે તરત પહેલા વરસાદના અપકાયના જીવોના રક્ષણ માટે કામળી જરૂરી છે. ખાલસાધુ, વૃદ્ધ કે માંદા સાધુ માટે વરસતા વરસાદમાં લિક્ષા લેવા નીકળવું પડે તો શરીર પર કામળી ઓઢેલી હોય તો તેથી અપકાય જીવોની વિરાધના નહિ થાય. લઘુ કે વંડી શંકા-નિમિત્તે બહાર જવું પડે તો વરસાદ કે કાળના સમયે બહાર જનારને તેવી વિરાધના કામળીથી રોડી શકાય છે. શંકા કરી કે, ‘આ કરતાં તો છત્રાદિકથી શરીર ઢાંકી દેવાય, તો કામળી વગર ચાલી શકે છે. એમ કરે તો શો હોષ ?’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે ‘છત્તસ્ય ચ ધારણદ્વાય’ એમ કહીને આગમમાં છત્ર ધારણ કરવાનો નિષેધ જણાવેલો છે. રજોહરણ તો સાક્ષાત્-જીવરક્ષા માટે પ્રતિલેખના કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી તેમાં કોઈ વિવાદ કરી શકે તેમ નથી. મુખવસ્ત્ર અર્થાત્ મુહપત્તિ પણ ઉડતા જીવોના રક્ષણ માટે, મુખમાંથી ગરમ વાયુથી બહારના વાયુકાયના જીવોનું રક્ષણ કરવા માટે, મુખમાં ધૂલનો-રજનો પ્રવેશ અટકાવવા માટે ઉપયોગી છે. પાટ-પાટીયાનો ઉપયોગ એ કારણે કરવાનો છે કે, વર્ષાકાળમાં લીલ દૂલ, કુંચુ આદિ વિવિધ સંસ્કૃત જીવોવાળી ભૂમિમાં શયન કરવાનો નિષેધ હોવાથી શયન કરવું, આસન કરવું, તેમાં તે ઉપયોગી છે. શિયાળા અને ઉનાળામાં શય્યા, સંથારા આદિકોના શયનમાં ઉપયોગ થાય છે. વસતિ-ઉપાશ્રય રહેવાનું સ્થાન તો સાધુને માટે અત્યંત ઉપકારી છે. કહેલું છે કે :—

“જે ભાગ્યશાળી અનેક ગુણ ધારણ કરનારા મુનિ ભગવંતોને વસતિ-ઉપાશ્રય કે રહેવા માટે સ્થાન આપે છે. તેણે વસ્ત્ર, આન્ન, પાણી, શયન, આસન આદિ દરેક આપ્યું છે—એમ સમજવું. કારણ કે ત્યાં રહેનાર તે સર્વે મુનિવરો તે વસતિનો ઉપયોગ કરે છે, વળી ઉપાશ્રયમાં પોતાનું અને ચારિત્રનું પણ રક્ષણ થાય છે, જ્ઞાન-ધ્યાનાદિકની સાધના થાય છે, આ કારણથી વસતિ આપનારે સર્વ આપ્યું જણાય. ઠંડી, તાપ, ચોર, ડાંસ, મચ્છરોથી મુનિઓનું રક્ષણ કરનાર સુરલોકનાં મુખને સ્વાધીન કરે છે.” એવી રીતે બીજા પણ ઔદિક અને ઔપચારિક ધર્મોપકરણ ધારણ કરવામાં સાધુને દોષ નથી. તેના દ્વારાને તો નક્કી પ્રગટ ગુણ-લાભ છે જ. ઉપકરણનું વ્યક્તિ વિશેષ આશ્રી પ્રમાણ જણાવે છે. ‘જિનકદંપીઓને ખાર પ્રકારનાં, સ્થવિરોને ચૌદ પ્રકારનાં, અને આર્યોને પચીસ ઉપકરણો રાખવાની અનુજ્ઞા છે, તે ઉપરાંત હોય તે ઉપકરણ કહેવાય. આ સર્વ હકીકત પિંડનિર્મુક્તિ, ઓઘનિર્મુક્તિ આદિ આગમથી સમજી લેવું અહિં અથ-પ્રમાણ વધી જવાના ભયથી વિસ્તારથી કહેતા નથી.

આર્હિ વૃદ્ધોએ કહેલી સામાધારી આ પ્રમાણે જણાવે છે—શ્રાવકે પૌષધ પાચી પછી નકકી સાધુને પ્રતિલાભ્યા પછી ભોજન કરવું. કેવી રીતે ? જ્યારે પોતાનો ભોજન-સમય થાય ત્યારે વિભૂષિત બની ઉપાશ્રયે જઈ સાધુઓને ભિક્ષા અહંણુ કરવા માટે નિમંત્રણ કરે. આ સમયે સાધુઓની શી ચર્ચા ? તે કહે છે—એક સાધુ પલ્લાં, બીજો મુહપત્તિ, ત્રીજો પાત્રાં એમ પડિલેલહુ ઉતાવળે કરે, તે ઉપવાસી પૌષધવાળાને પારણામાં વિલંબ કે અંતરાય રખે ન થાય, અગર તો સ્થાપના-દોષ ન થાય. શ્રાવક જો પહેલી પોરસીમાં નિમંત્રણ કરતો હોય તો અને તેને નવકારશીતું પચ્ચક્રખાણુ હોય તો વહોરી લેવું. જો નવકારશી પચ્ચક્રખાણુ ન હોય તો અહંણુ ન કરવું. કારણ કે તે સાચવી રાખવું પડે. અને જો વધારે દબાણથી વિનંતિ કરે તો વહોરી લાવી સાચવી રાખે. અને પોરસી પચ્ચક્રખાણુ પારનાર કોઈ હોય, તો તેને કે બીજાને તે આપી દેવું. પાત્રાં, પલ્લાદિક પડિલેલહુ કયાં પછી વહોરવા જનાર સાધુ-સંઘાટક(બે) શ્રાવક સાથે જાય. એકલાને મોકલવો નહિ, શ્રાવક આગમાં સાધુની આગળ ચાલે, ત્યાર પછી શ્રાવક તેમને ઘરે લઈ જાય અને આસન માટે નિમંત્રણ કરે. જો બેસે તો ઠીક, અને જો ન બેસે તો પણ વિનયનો આચાર જળવવો બેઠાં. ત્યાર પછી શ્રાવક જાતે આહાર-પાણીથી પ્રતિલાભે અથવા બીજા વહોરાવે તો પોતે વસ્તુઓનું ભોજન હાથમાં રાખી ગુરુમહારાજ વહોરે, ત્યાં સુધી ઉભા રહે. સાધુ પણ પશ્ચાત્કર્મ દોષ ન લાગે તે માટે ગૃહસ્થના ભોજનમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ ન વહોરતાં તેમાં બાકી રાખે. ત્યાર પછી વંદન કરી કેટલાક ડગલાં સુધી પાછળ વળાવવા જાય, પછી શ્રાવક પોતે ભોજન કરે. જો તે ગામમાં સાધુ ભગવતોનો યોગ ન હોય, તો ભોજન-સમયે ફરવાળા બહાર સાધુ મહારાજને આવવાની દિશામાં નજર કરે અને વિશુદ્ધભાવથી ચિંતવે કે, 'જો સાધુ ભગવતો હોત, તો હું કૃતાર્થ થાત.' આ પૌષધના પારણાનો વિધિ. તે સિવાયના કાળમાં સાધુને વહોરાવીને ભોજન કરવું, અથવા તો ભોજન કર્યા પછી પણ વહોરાવવું.

આને લગતા આંતર્યદોષો :—

ધર્મમાં સહાય-ઉપકાર કરનાર અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, આદિકનું દાન કહેલું છે, પરંતુ ધર્મમાં ઉપકાર ન કરનાર હોય, તેવા સુવર્ણાદિકનું દાન, માનેલું નથી. જેનું દાન દેવાથી કોઈ, લોક, કામાદિકની વૃદ્ધિ થાય, તેવાં, ચારિત્રનો નાશ કરનાર સુવર્ણાદિક ચારિત્રવંત સુનિઓને ન આપવું. જે પૃથ્વીને ખોદવા-ખેડવાથી અનેક જંતુઓ મૃત્યુ પામે છે, તેવી પૃથ્વીના દાનની કરુણાવાળા પ્રશંસા કરતા નથી. જે જે શત્રોથી મહાહિંસાઓ થતી હોય, તે તે શત્રોનું કારણ લોહ તેનું, દાન કેવી રીતે કરે ? જેમાં હંમેશાં અનેક ત્રસ જંતુઓ આપમેળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા તલના દાનનું લગાર પણ અનુમોદન કેણુ કરે ? લૌકિક પર્વ દિવસે પુણ્ય માટે જેઓ મૃત્યુદશા અનુભવતી હોય, તેવી અર્ધવીચાએલી ગાયનું દાન કરે છે. ખેતની વાત છે કે તે પણ ધાર્મિકપણની પ્રશંસા પામે છે. જેની ગુદામાં તીર્થો માનેલા છે અને જે સુખથી અશુચિ પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે, તેવી ગાયને પવિત્ર માનનારા ગ્રામીણો આર્ધ માટે તેનું દાન કરે છે. દરરોજ તેને કોવે ત્યારે તેનો વાહરડો અત્યંત પીડા પામે છે અને પોતાની ખરીથી જંતુઓનો વિનાશ કરતી ગાયનું દાન પુણ્ય માટે કેણુ કરે ? સુવર્ણ, ચાંદી, તલ અને ઘીની એમ જુદી જુદી ગાયો બનાવીને તેનો ભોગવટો કરે. તેવી ગાયનું દાન કરનારને શું ફળ મળે ? કામાસક્તિ કરનાર, અધુરનેહ-વૃદ્ધને માળવામાં દાવાનલ સરખો, કલિયુગનું કલિવૃક્ષ, હર્ગતિના દારની કુચિકા સરખી મોક્ષદાર અટકાવનાર

ભુગલ સરખી, ધર્મધનને ચોરનારી, આપત્તિ કરનારી એવી કન્યાનું દાન તે પુણ્ય બંધાવનાર છે, એમ કથન કરનાર તે શાસ્ત્ર કેવા પ્રકારનું ? વિવાહ-સમયે મૂઠ પુરુષો ધર્મયુદ્ધિથી જે વસ્તુઓને પહેરામણી તરીકે દાન કરે છે, તે તો રાખમાં ઘી હોમવા સરખું સમજવું. જે સંક્રાન્તિમાં, વ્યતિપાતમાં, વૈધૃતિ પૂનમ અને અમાસ પર્વમાં લોભી પેટભરાઓએ દાન પ્રવર્તાવ્યું છે, તે ખરેખર ભારિક જનોના ધનભારને ઓછું કરનારું સમજવું. અદ્યપયુદ્ધિવાળાઓ મરેલાની તૃપ્તિ માટે જે દાન દેવડાવે છે, તે ખરેખર નવાં પાંદડાં ઉગાડવા માટે મુશલને પાણી છંટકાવ કરે છે. બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવવાથી બે પૂર્વજો પ્રીતિ પામતા હોય, તો પછી એક લોભન કરે તો બીજો પુષ્ટ કેમ ન થાય ? પિતાઆદિકની પાપ-મુક્તિ માટે પુત્રો બે દાન આપે, તો પછી પુત્ર તપ કરે તો પિતા પણ મુક્તિ પામે. ગંગા, પ્રયાગ, ગયા આદિકમાં દાન કરવાથી પિતૃઓ તરી શકતા હોય તો બળેલા વૃક્ષોને પણ નવપલ્લવ કરવા માટે આંગણમાં શેપવા. ગતાતુગતિક લોકો વડે માનતા કરી જે માગણી કરવામાં આવે તે આપી શકતા નથી, ખરેખર પુણ્ય કે ભાગ્ય હોય તે જ રૂળે છે, પુણ્ય ન હોય તો તે માગણી નિષ્ફલ જાય છે. સોના-ચાંદીનાં દેવનાં બિંબો કરાવી માનતા માનો અને તેનાં બિંબો તમારું રક્ષણ કરશે, તે મહાઅફસુસ છે, કારણ કે કાલ પૂર્ણ થાય, ત્યારે દેવો પણ રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી. મોટો બળદ કે મોટો બોકડો કઠાચ તમે શ્રેત્રિય બ્રાહ્મણને આપો, તો ઘાતા પોતાને અને લેનાર પાત્રને બંનેને નરકના દૂવામાં પાડે છે. ધર્મયુદ્ધિથી દાન આપતો ઘાતા તેવા પાપથી લેપાતો નથી કે કોષ બાળવા છતાં પણ માંસહુબ્ધ એવો લેનારો તેવા પાપથી લેપાય છે. અપાત્ર પ્રાણીઓને હણીને જેઓ વળી પાત્રને પોષણ કરે છે, તે અનેક દેહકાનો ઘાત કરીને સર્પને પ્રુથ કરે છે. ‘સુવર્ણાદિક દાનો પાત્રને આપી શકાતાં નથી’ એવો જિનેશ્વરેનો મત છે, માટે પંડિત પુરુષોએ સુપાત્રમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પે તેવા અનાદિકવું દાન આપવું.

કેવા ગુણવાળા ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય પાત્ર ગણાય ?

જ્ઞાન, દર્શન અને આસ્તિક્ય ત્રણ રત્નમુકત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ શુદ્ધિ ધારણ કરનારા, મહાવ્રતના મહાભાર ધારણ કરવા સમર્થ, પરિષદ, ઉપસર્ગદ્વિપ શત્રુ સેના પર વિજય મેળવનાર મહાસુભટ, પોતાના શરીર પર પણ મમતા વગરના પછી બીજા વસ્તુના વિષયમાં તો મમતા કયાંથી હોય ? ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહના ત્યાગી, એતાલીશ કોષોથી રહિત સિદ્ધાવૃત્તિથી ગ્રહણ કરનાર, શરીરને માત્ર ધર્મયાત્રામાં પ્રવર્તાવવા માટે જ આહારાદિક ગ્રહણ કરનારા, પ્રદાયર્થની નવ શુદ્ધિથી શોભાયમાન, કાંત યોતરવાની સળી જેટલી પણ પરવસ્તુમાં સ્પૃહા વગરના, માન-અપમાનમાં, લાલ કે અકાલમાં, સુખ કે દુઃખમાં, પ્રશંસા કે નિંદામાં હર્ષ કે શોકમાં સમાન વૃત્તિવાળા, કૃત, કારિત, અનુમતિ લેવાળા આરંભથી રહિત, એકમાત્ર મોક્ષ મેળવવાની જ પૂર્ણ અસિદ્ધાવાળા ચતિ ભગવંતો જ ઉત્તમ સુપાત્ર છે.

સમ્યગ્દર્શન અને બારવ્રત ધારી કે તેથી ઓછા વ્રત ધારણ કરનાર દેશવિરતિવાળો ચતિધર્મ મેળવવાની અસિદ્ધાવાળો ગૃહસ્થ મધ્યમ પાત્ર ગણાય. એકમાત્ર સમ્યક્ત્વ ધારણ કરનાર, બીજાં વ્રત-પાલન કે શીલ ધારણ કરવા અસમર્થ તીર્થની પ્રભાવના કરવામાં ઉદ્ધમવાળા જઘન્ય પાત્ર ગણાય.

કુપાત્રની યોગબાધ

કુશાસ્ત્ર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યથી નિષ્પરિગ્રહવાળા, પ્રદાયર્થ-રસિક, ચોરી, જૂઠું, હિંસા ન કરનારા, પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન અખંડિતપણે કરનારા, મૌન ધારણ કરનારા, કંઈ-મૂલ-ફલનો આહાર કરનારા, શિક્ષાવૃત્તિ કરનારા, ભૂમિ પર કે ખેતરમાં પડેલા દાણા એકઠા કરી વૃત્તિ કરનારા, પત્રમાં લોબન કરનારા, રંગેલાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરનારા કે વસ્ત્ર વગરના નગ્ન, ચોટલી કે જટા ધારણ કરનારા કે સુંડમસ્તકવાળા, એકઠું કે ત્રિઠું ધારણ કરનારા મઠ કે અરણ્યમાં વાસ કરનારા, ઉનાળામાં પંચામ્રિતપની સાધના કરનારા, ઠંડી ઋતુમાં પાણી જરતા પાત્રને ધારણ કરનારા, શરીરે ભસ્મ યોગનારા, પાયા, કાંઠા, ખોપરી, હાડકાંનાં આલૂણુ ધારણ કરનારા, પોતાની ખુદિમાં પોતે ધર્મવાળા છે, પણ મિશ્ચાદર્શનથી દૂષિત, જિનધર્મનો ક્ષેપ કરનારા, મૂઢ એવા કુતીથીઓ કુપાત્ર ગણાય.

પ્રાણીઓના પ્રાણ હરણ કરનારા, અસત્ય વચન બોલનારા, પારકું ધન હરણ કરવાના ઉદ્ધેશવાળા, અતિક્રાંતસક્ત ગધેડા સરખા, પરિગ્રહ-આરંભમાં રક્ત, કઠાપિ પણ સંતોષ ન પામનારા, માંસાહારી, મહિરાપાનના વ્યસની, ક્રોધ કરનારા, કળયેા કરવામાં આનંદી, માત્ર કુશાસ્ત્રના પાઠ ભણેલા, હંમેશાં પોતાને પડિત માનનારા, તત્ત્વથી નાસ્તિક એવાને અપાત્ર બધાવેલા છે. આ પ્રમાણે અપાત્ર અને કુપાત્રને ત્યાગ કરીને મોક્ષાભિલાષી સુખુદ્ધિવાળા વિવેકી આત્માઓ પાત્ર-દાન કરવામાં પ્રવર્તે છે. પાત્રમાં દાન આપે તો સફળ થાય, કુપાત્ર કે અપાત્રમાં કરેલું દાન સફળ થતું નથી. પાત્રમાં કરેલું દાન ધર્મ માટે અને બાકી બેમાં કરેલું દાન અધર્મ કરાવનારું થાય છે. સર્પને જેમ દૂધનું પાન કરાવીએ તો વિષ-વૃદ્ધિ માટે તેમ કુપાત્ર કે અપાત્રમાં કરેલું દાન ભવ-વૃદ્ધિ માટે થાય છે. જેમ મધુર દૂધ કંઠવા તુંબડામાં ભણું હોય તો પીવા માટે નફાસું બની ભય છે, તેમ કુપાત્ર કે અપાત્રમાં શુદ્ધ પણ દાન આપવામાં આવે તો તે સફળ બનતું નથી, પણ દૂષિત બને છે. કુપાત્ર કે અપાત્રને આખી પૃથ્વીનું પણ દાન આપવામાં આવે તો ફલ દેનાર બનતું નથી, પણ શ્રદ્ધાથી પાત્રને અદ્ય આહાર આપવામાં આવે તો મહાફળ આપનાર થાય છે. મોક્ષફળ આપનાર આ દાનમાં પાત્ર અપાત્રની વિચારણા છે, પરંતુ દયાથી દાન કરવાનું તત્ત્વ બધાનારાઓએ કયાંય પણ નિષેધેલું નથી. પાત્ર અને દાનના શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિથી કરેલા ચાર ભાગાઓમાં પ્રથમ ભાગે શુદ્ધ છે. બીજો વિકલ્પવાળો, બાકીના બે ભાગો નષ્ટ સમજવા. ‘દાન કરવાથી ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે,’ એ વચન વિચાર-શૂન્ય સમજવું. ઉત્તમ પાત્રમાં કરેલા દાનનું ફળ એ ક્ષુદ્ર ભોગે જ હોય, તો તે કેટલું માત્ર ફળ ગણાય? ખેતી કરવામાં જેમ સુખ્ય ફળ ધાન્ય-પ્રાપ્તિ છે, તેમ પાત્રદાનમાં સુખ્ય ફળ મોક્ષ માનેલો છે. પલાળ (ધાસ) સરખા ભોગે તો વચ્ચે આવી મળતું અનુષંગિક ફળ છે. આ ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થકરના પ્રથમભવમાં થયેલા ધનાસાર્થવાહે દાનધર્મ કરવાથી સમ્યક્ત્વ-બીજ ઉપાર્જન કરી ચાવત મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરી. તે ઋષભદેવ ભગવંતના પ્રથમ પારણામાં શિક્ષા આપનારા રાજમંદિરમાં હર્ષમાં ચક્રચૂર બનેલા દેવોએ તત્કાલ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. આ પ્રમાણે ઘણા વિસ્તારથી અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કહ્યું, માટે દેય, અદેય; પાત્ર અપાત્રને-યથાથ સમજી યથોચિત દાન કરવું. ૮૭.

જે કે વિવેકવાળા શ્રદ્ધાળુઓને તો સુપાત્ર-દાન કરવામાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ મોક્ષ-ફળ જ માનેલું છે, તો પણ ભદ્રિક પરિણામવાળા મધ્યમ પ્રકારના જીવોને ઉપકારક થાય તે માટે પાત્રદાનનું પ્રાસંગિક ફળ જણાવે છે—

૧૧૧.

પદ્ય સંગમકો નામ, સંપદ વત્સપાલકઃ ।

ચમત્કારકરીં પ્રાપ્ત, મુનિદાનપ્રમાવતઃ ॥૮૮॥

મુનિદાનના પ્રભાવથી પશુપાલક સંગમ કે જે ચમત્કાર કરનારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે તરફ નજર કરો.

નજર કરો એમ જણાવીને ભદ્રિકજીને દાન સન્મુખ કરે છે, અર્થે જે કે સંગમકે પરંપરાએ મોક્ષફળ પણ મેળવ્યું જ છે, તો પણ પ્રાસંગિક ફળ કહેવાના રસમાં તે કહ્યું નથી. સંગમકનું ચરિત્ર સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે બાજવું—

દાનફલે ઉપર સંગમકનું ચરિત્ર

મગધનામના દેશમાં ઘણા રત્ન-સમૃદ્ધથી દેહીપ્યમાન લક્ષ્મીના કુદગૃહ સરખું સમુદ્ર સરખું રાજગૃહ નામનું નગર હતું. સ્વર્ગનગરીમાં જેમ ઈન્દ્ર તેમ બીજા રાજાઓએ જેવું શાસ્ત્રન મન્ય રાખ્યું હતું, એવો ઐશ્વિક રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. આ બાળુ શાલ્લિઆમ નામના ગામમાં કોઈ અદ્વૈતપરિવારવાળી ઈરિદ્ર બનેલી ધન્યા નામની સ્ત્રી સંગમક નામના બાળકને સાથે લઈને અહિં આવી હતી. તે નગરમાં નગરલોકોના વાજરાંઓને ચરાવતો પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. ખરેખર ગરીબ બાળકોને માટે આ અતુરપ કામળ આજીવિકાનું સાધન ગણાય. હવે એક દિવસે કોઈકે તેવા પર્વ ઉત્સવમાં દરેક ઘરમાં ખીરનું લોબન ખવાતું સંગમે બેસ્યું. પોતાના ઘરે પહોંચી તેણે પણ માતા પાસે ક્ષીરલોબનની માગણી કરી. ત્યારે બીચારી માતાએ પુત્રને કહ્યું કે, હું તો નિર્ધન છું. મારા ઘરમાં વળી ક્ષીર ક્યાંથી હોય ? અજ્ઞાપણથી તે બાળક વારંવાર માતા પાસે ક્ષીરલોબનની માગણી કરે છે, એટલે પોતાનો આગળનો ગૂમાવેલો વૈભવ ચાદ કરીને તે એકદમ જીલ્લું જીલ્લું રુદન કરવા લાગી. તેના રુદનના દુઃખથી બાણે હૃદયો વિધાયા ન હોય તેમ પાડોશીઓએ આવી દુઃખ-કારણ પૂછ્યું. એટલે ગદ્ગદ અક્ષરે પોતાનું દુઃખ તેમને જણાવ્યું એટલે તેઓએ દૂધ, ખાંડ, ચોખા આદિ તેને આપ્યા અને ત્યાર પછી તેની ખીર રાંધી. ખાંડ, ઘી, દૂધથી બનાવેલી ખીરની થાળી ભરીને તે બાલકને આપીને કોઈ પણ કારણથી માતા ઘરમાં ચાલી ગઈ આ સમયે આને ભવસમુદ્રથી તારવા માટે નાવડી સમાન એવા મહિનાના ઉપવાસવાળા મુનિ પાસેથી શિક્ષા લેવા આવ્યા. આ સમયે બાળક ચિંતવ્યું કે, શું આ ચેતનવતું ચિંતામણિરત્ન કે જંગમ કલ્પવૃક્ષ કે અપશુ એવી આ કામધેનુ છે ? અહો ! બહુ સારું, બહુ સારું થયું કે મારાં લાજ્યથીજ મહાસાધુ ભગવંત પધાર્યા, નહિંતર મારા સરખા ગરીબને આવા પાત્રનો ચોખ કેવી રીતે બને ? મારા કોઈક પ્રબળ પુણ્યોદયથી મને આજે ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્રરૂપ ત્રિવેણીનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો. એ પ્રમાણે થાલ બેચક્રીને તપસ્વી સાધુને ક્ષીર વહોરાવી અને આના ઉપર ઉપકાર કરવાની પુદ્ધિથી મહાકરુણાવાળા સાધુએ પણ તે ગ્રહણ કરી. તે મુનિ તો વહોરીને ચાલી ગયા પછી ધન્યામાતા

ઘરમાંથી બહાર નીકળી અને માન્યું કે પુત્ર બધી ખીર જમી ગયો છે, એટલે વળી ફરી પીરસી. તે ખીર ગળાડૂબ ખૂબ ખાધી, તેથી અજીર્ણ થી રાત્રે સાધુને દાન આપ્યાનું સ્મરણ કરતો કરતો મૃત્યુ પામ્યો. તે દાન-પ્રભાવથી તે રાજગૃહ નગરમાં ગોભદ્ર શેઠની ભદ્રા ભાગ્યોની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. ભદ્રાએ સ્વપ્નમાં શાલિતું ક્ષેત્ર ભરપૂર પાકેલું જોયું અને તે પતિને કહ્યું એટલે પતિએ પતને પુત્ર જન્મશે' એમ કહ્યું. 'હું' દાન ધર્મનાં કાર્યો કરું' એવા પ્રકારના દોહલા થયા અને ભદ્રામુદ્રિવાળા ગોભદ્ર શેઠે પણ તે પૂર્ણ કર્યા. ભદ્રાએ પૂર્ણ સમયે દિશામુખને વિકસ્વર કરનાર જેમ પર્વતભૂમિ વૈદુર્યરત્નને તેમ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. દેખેલા સ્વપ્નના અનુસારે શુભદિવસે માત-પિતાએ તે પુત્રનું શાલિભદ્ર એવું શુભ નામ પાડ્યું. પાંચ ધાવમાતાથી પાલન કરતો અનુક્રમે તે વૃદ્ધિ પામતાં કંઈક ન્યૂન આઠ વર્ષનો થયો એટલે પિતાએ કલાભ્યાસ કરાવ્યો. યૌવનવય પામ્યો અને યુવતીજન-વદ્દલ બન્યો ત્યારે નવો પ્રદુર્ગન હોય તેમ સમાન-વયવાળા મિત્રો સાથે રમવા લાગ્યો. તે નગરના બીજા શેઠીયાઓએ આવી ભદ્રાના પતિને જણાવ્યું કે અમે અમારી બીજા કન્યાઓ આપવાની તમારી પાસે યાચના કરીએ છીએ. હર્ષ પામેલા ગોભદ્રશેઠે આદરપૂર્વક સર્વ લક્ષણથી પૂર્ણ કન્યાઓ શાલિભદ્ર સાથે પરણાવી. ત્યાર પછી શાલિભદ્ર મનાહર વિમાનમાં જેમ ઇન્દ્ર તેમ પોતાના મનાહર મંદિરમાં તેમની સાથે બિલાસ કરવા લાગ્યો. તેના આનંદમાં મગ્ન બનેલા તેને કિંવસ ક્યાં ઉગે છે અને રાત્રિ ક્યારે પડે છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી તેની ભોગ-સામગ્રી માતા-પિતા પૂર્ણ કરે છે. ગોભદ્રશેઠે વીરપ્રભુના ચરણકમલમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી, અનશન કરી મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગયા. અવધિનાથની શાલિભદ્રને પોતાનો પુત્ર બાણીને તેના પુણ્યથી આકર્ષાએલો પુત્ર પ્રત્યે વાત્સલ્યવાળો બન્યો. તે પિતા-દેવે કલ્પવૃક્ષ માફક પ્રતિદિન તેના માટે અને તેની બીજા ભાગ્યોના માટે દિવ્ય વસ્ત્રાદિક અર્પણ કર્યો. મનુષ્યને ઉચિત જે કાર્ય હોય, તે ભદ્રા પૂરાં કરતી હતી. પૂર્વે આપેલા દાનના પ્રભાવથી તે માત્ર ભોગો ભોગવવા લાગ્યો કોઈક સમયે કોઈક પરદેશી વેપારીઓ રત્નકંબલ લઈને શ્રેણિક પાસે વેચવા આવ્યા, પરંતુ બહુકિંમતી હોવાથી શ્રેણિકે તે ખરીદ ન કરી. ત્યાર પછી તે વેપારીઓ શાલિભદ્રના મહેલે ગયા, ભદ્રાએ કહેલી કિંમત આપીને તે સર્વ રત્નકંબલો ખરીદી. ચેલ્લણને રત્નકંબલની ખબર પડી, એટલે શ્રેણિકને કહ્યું કે, મહાકિંમતી હોય તો પણ મારા માટે એક રત્નકંબલ લઈ આવો. ત્યારે શ્રેણિક રાજાએ પણ પૂર્વે જણાવેલ મૂલ્યથી રત્નકંબલની માગણી કરી. ત્યારે વેપારીઓએ કહ્યું કે સર્વ રત્નકંબલો ભદ્રા શેઠાણીએ ખરીદી લીધી. શ્રેણિકે એક હોશીયાર પુરુષને મૂલ્ય આપીને રત્નકંબલ લાવવા માટે ભદ્રામાતા પાસે મોકલ્યો. ભદ્રા પાસે માગણી કરી ત્યારે કહ્યું કે, રત્નકંબલના દ્રુકડા કરી શાલિભદ્રની પત્નીઓને પણ લઈવા આપી દીધા. હવે જો તેવું જરૂરી કાર્ય હોય તો, વાપરેલી જીર્ણ રત્નકામળીઓ છે, માટે રાજાને પૂછીને આવીને લઈ જાઓ. પેલાએ આવીને રાજાને વાત જણાવી, જોડે બેઠેલી ચેલ્લણાએ રાજાને કહ્યું કે, પિત્તળ અને સુવર્ણની જેમ આપણામાં અને વણિકોમાં તફાવત કેટલો છે ? તે જુઓ. તે જ પુરુષને શ્રેણિકે કુતૂહલથી શાલિભદ્રને બોલાવવા માટે મોકલ્યો એટલે ભદ્રાએ રાજા પાસે આવીને વિનંતિ કરી કે, હે દેવ ! કદાપિ મારો પુત્ર બહાર જતો નથી, માટે આપ મારે ત્યાં પધારવા કૃપા કરો. કુતૂહલથી શ્રેણિકે પણ આવવાનું સ્વીકાર્યું. તેમને થોડા વખત રોકાઈને આવવા કહ્યું. પોતે આગળ જઈને વિચિત્ર રંગ-બેરંગી વસ્ત્રોથી અને માણિક્ય રત્નોથી પોતાના ઘરથી માંડી રાજમહેલ સુધીના રાજમાર્ગોની દુકાનોની શોભા કરાવી. દેવોએ તટલાલ કરી હોય તેવી દુકાન-શોભાને વિચારતો વિચારતો

આમત્રેલો રાજા ભદ્રાના મંદિરે આવ્યો. પૃથ્વી પર જાણે દેવવિમાનનું બીજું પ્રતિબિંબ હોય, તેવા સુવર્ણના સ્તંભ ઉપર ઈન્દ્રનીલ સ્નાના વીંળતા તોરણવાળું, મોતીઓના સાથીઆ કરેલ ક્ષારભૂતલવાળું, દિવ્ય વસ્ત્રોના બાંધેલા ચંદ્રવાવાળું, સુગંધી દ્રવ્યથી કરેલા ધૂપવાળું, એવું ભદ્રાનું મંદિર દેખી વિસ્મયથી વિકસિત લોચનવાળા રાજાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. અને ચોથા માળ પર આવી સિંહાસન પર બેસી ગયા. સાતમા માળ પર રહેલા શાલિભદ્ર પાસે આવી માતાએ કહ્યું કે, આપણે ત્યાં તને જોવા માટે શ્રેષ્ઠિક આવ્યા છે, તો ક્ષણવાર નીચે ચાલ. એટલે પુત્રે કહ્યું. 'હે માતાજી ! તમને બધી બખર છે. જે કાર્ય હોય તે તમે જ જાતે પતાવી નાખો, એમાં વળી મારે શું કરવાનું છે ?' ત્યારે ભદ્રાએ તેને કહ્યું, આ કંઈ ખરીદ કરવાની વસ્તુ નથી, પરંતુ આ તો સર્વ લોકોના અને તારા પણ સ્વામી છે. તે સાંભળીને શાલિભદ્ર પણ વિશાદપૂર્વક વિચાર્યું કે, આવા સાંસારિક ઐશ્વર્યને ધિક્કાર હો, કે મારા પણ વળી બીજા સ્વામી છે ! સર્પની કૃષ્ણ સરળા આ ભોગોથી હવે મને સચું. હવે તો જલ્દી વીરપ્રભુના ચરણ-કમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરીશ. આવી રીતે સંવેગયુક્ત હોવા છતાં માતાના આગ્રહથી સર્વ ભાગ્યો સાથે આવીને વિનયવાળા તેણે રાજાને પ્રણામ કર્યા પોતાના ખોળામાં બેઠેલા તેને શ્રેષ્ઠિ કે પુત્ર માફક આલિંગન કર્યું અને સ્નેહથી મસ્તક સૂંધ્યું. ક્ષણવારમાં તો તેણે આંસુ પાડ્યાં. ત્યાર પછી ભદ્રાએ કહ્યું. હે દેવ ! હવે તેને છોડી દો, કારણ કે મનુષ્ય છતાં પણ મનુષ્યની યુષ્મમાળાની ગંધથી પણ આ પુત્ર બાધા પામે છે. દેવગતિ પામેલા તેના પિતા હંમેશાં તેના માટે અને તેની ભાગ્યો માટે દિવ્ય પહેરવેશ, વસ્ત્ર, અલંકાર, અંગરાગાદિક પદાર્થો આપે છે. ત્યાર પછી રાજાએ તેને છોડી દીધો, એટલે સાતમા માળે પહોંચી ગયો. ભદ્રાએ અહીં જ આજે ભોજન કરવા રાજાને પ્રાર્થના કરી. ભદ્રાના શાલિભદ્રથી રાજાએ સ્વીકાર કર્યો. તેણે પણ તત્કાલ સર્વ તૈયારી કરાવી. 'શ્રીમતોને ધનથી શુ' સિદ્ધ નથી થતું ?' ત્યાર પછી સ્નાન કરવા યોગ્ય તેલ, ચૂણું ચોળી જલ્દી સ્નાન કર્યું. એમ કરતાં કરતાં રાજાની આંગળીઓથી વીંટી કોડાવાવડીમાં પડી. રાજા બેટલામાં આમતેમ બોળે છે, ત્યારે ભદ્રાએ દાસીને આજ્ઞા કરી કે વાવડીમાંથી પાણી બીજે વાળી ખાલી કરે. તેણે તેમ કર્યું એટલે આશ્ચર્યકારી દિવ્ય આભૂષણોની વચ્ચે લાલચોળ સળગતા અંગારા વચ્ચે કાળો કાંચલો દેખાય તેવી પોતાની વીંટી દેખી રાજા વિસ્મય પાડ્યો. રાજાએ દાસીને પૂછ્યું કે. 'આ શું છે ?' ત્યારે દાસીએ કહ્યું કે દરરોજ શાલિભદ્ર અને તેની ભાગ્યોનાં નિર્મોલ્યો આમાં નંખાય છે. 'ખરેખર આ ધન્ય છે. અત્યારે હું પણ ધન્ય છું કે જેના રાજ્યમાં આવા ભાગ્યશાળીઓ પણ છે.' એ પ્રમાણે રાજાએ વિચાર્યું. ત્યારપછી પરિવાર સાથે રાજાએ ત્યાં ભોજન કર્યું. ભદ્રાએ આશ્ચર્યકારી અલંકાર, વસ્ત્રાદિકથી સ્તંભ કર્યો એટલે રાજા ઘરે ગયા. હવે શાલિભદ્રે પણ સંસારથી છૂટવા અભિલાષા કરી, તેટલામાં ધર્મમિત્રે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, સુરાસુરથી નમસ્કાર કરાવેલા સાક્ષાત્ ધર્મની મૂર્તિ હોય તેવા ચારજ્ઞાનવાળા ધર્મધોષ નામના મુનિ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે. ત્યાર પછી હર્ષથી શાલિભદ્ર સ્થમાં બેસી ત્યાં ગયો અને આચાર્યના ચરણમાં વંદન કરી તેમજ સાધુઓને વાંદી આગળ બેઠો. દેશના કરતા તે સૂરિને તેણે પૂછ્યું, 'હે ભગવંત ! કયા કર્મથી બીજે પ્રભુ ન થાય ? ભગવંતે કહ્યું. 'જે જોને દીક્ષા લે છે, તે સમગ્ર જગતના સ્વામીભાવને પામે છે.' હે નાથ ! જો એમ છે. તો મારા માતાજીની રજા લઈ ને હું ત્રત અંગીકાર કરીશ-એ પ્રમાણે શાલિભદ્રે વિનંતિ કરી ત્યારે સૂરિએ કહ્યું કે. પ્રમાદ ન કરવો. ત્યાર પછી શાલિભદ્રે ઘરે જઈ ને માતાને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે. આજે સમગ્ર જગતના હુઃખથી મુક્ત કરાવનાર મોક્ષના ઉપાય સ્વરૂપ ધર્મ મેં ધર્મધોષ આચાર્યના મુખકમલથી સાંભળ્યો.

હિ વત્સ ! ધર્મ શ્રવણ કર્યો, તે બહુ સારું કયું. તેવા પિતાનો તું પુત્ર છે. એ પ્રમાણે ભદ્રાએ પણ હર્ષથી શાલિભદ્રની પ્રશંસા કરી. તેણે પણ કહ્યું, 'હિ માતાશુ ! જો હું તે પિતાનો પુત્ર છું અને જો એમજ હોય તો મારા પર પ્રસન્ન થા, હું દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ.' માતાએ પણ કહ્યું, હે વત્સ ! આ મત લેવાનો તારો ઉદય યુક્ત છે, પરંતુ આ દીક્ષામાં હંમેશાં લોકાના ચણા આવવાના છે. તું સ્વભાવથી પણ સુકુમાર શરીરવાળો છે, વળી દિવ્યભોગથી લાલન-પાલન કરાયો છે. જેમ વાછરડો રથને, તેમ તું મતને કેવી રીતે વહન કરી શકશે ? શાલિભદ્રે પણ જવાબ આપ્યો કે, શું જેમણે ભોગો ભોગવેલા હોય, તેવા પુરુષો મતનાં કષ્ટ સહન કરવામાં અશક્ત હોય અને શું બીજા કાચર હોતા નથી ? ત્યારે માતાએ કહ્યું કે, કંમે કંમે ભોગોનો ત્યાગ કર અને મર્ત્યલોકની માલ્ય-ગંધ સહન કરવાની ટેવ પાક, એમ અભ્યાસ પાડીને હે વત્સ ! દીક્ષા ગ્રહણ કર. ત્યાર પછી શાલિભદ્ર પણ માતા ભદ્રાતું વચન માનીને એક એક ભાઈ તથા તળાઈ દરેકજા છોડવા લાગ્યો.

આ બાબુ તે જ નગરમાં શાલિભદ્રની નાની બેનનો પતિ મહાધનભંડારવાળો ધન્ય નામનો રહેતો હતો. અશ્રુવાળી શાલિભદ્રની બેન ધન્યને નવઝાવતી હતી, ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે કેમ રુદન કરે છે ? ત્યારે આ હંકીત ગફગફ સ્વરે જણાવી કે, દીક્ષા લેવાની અભિલાષાવાળો મારો ભાઈ દરેકજા એક એક ભાઈ અને તળાઈનો ત્યાગ કરે છે, તે કારણે રડવું આવી બધ છે. ત્યારે મશ્કરી કરતાં ધન્યે એમ કહ્યું કે, જે આમ થોડો થોડો ત્યાગ કરે, તે શિયાળ માફક બીકણ અને હીનસત્ત્વવાળો છે. ત્યારે ધન્યને બીજી પત્નીઓ પણ મનમાં કહેવા લાગી કે, જો મત ગ્રહણ કરવું સહેલું હોય તો તમે કેમ નથી કરતા ? ધન્યે તેઓને કહ્યું કે, તમે જ મતમાં વિશ્વ કરનારી હોવાથી ગ્રહણ કરતો ન હતો. પુણ્યયોગે આજે તમે મને અનુમતિ આપી, તેથી હવે વિશ્વ બગર હું દીક્ષા અંગીકાર કરીશ. ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, હિ સ્વામી ! આ તો અમે મનઃક્રમાં બોલ્યા છીએ, માટે કૃપા કરીને આ હંમેશાં લાલન કરેલી લક્ષ્મીને અને અમને તમે ન છોડશો. આ સ્ત્રી અને ધન અનિત્ય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરી શાશ્વતપદની ઈચ્છાથી હું અવશ્ય દીક્ષા લઈશ' એમ કહીને ધન્ય ઉભો થયો. ત્યારે તેઓએ ધન્યને કહ્યું કે, 'તમારું અનુકરણ કરી અમે પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીશું.' પોતાને ધન્ય માનતા મહામનવાળા ધન્યે તેમને અનુમતિ આપી.

આ બાબુ વૈભારપર્વત ઉપર શ્રીવીરભગવંત સમવસર્વો એટલે ધન્યને તેના ધર્મમિત્રે તરત તે સમાચાર આપ્યા. જ્ઞાન ઇંદ્રને પોતાની પત્નીઓ સાથે શિબિકામાં બેસી ભવનો ભય પામેલો ધન્ય મહાવીર ભગવંતના ચરણકમળમાં ગયો. પત્નીઓ સહિત તેણે ભગવંત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે સાંભળી શાલિભદ્ર પણ 'પોતે પાછળ રહી ગયો' એમ માની દીક્ષા સાટે ત્વરા કરવા લાગ્યો. મહાપરાક્રમી શ્રેષ્ઠિકરાભથી અનુસરાતા શાલિભદ્રે શ્રીમહાવીર પ્રભુ પાસે આવી તેમના ચરણકમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાર પછી ટોળા સહિત જેમ હસ્તિરાજ તેમ સિદ્ધાર્થ-નંદન વીર પ્રભુ પરિવાર સાથે વિહાર કરતા કરતા બીજે ગયા. ધન્ય અને શાલિભદ્ર બંને બહુશ્રુત જ્ઞાની બન્યા, તેમજ બુદ્ધધારા સરખું મહાતપ કરવા લાગ્યા. શરીરની મમતા રહિત બને પક્ષ, મહિનો બે મહિના, ત્રણ મહિના, ચાર મહિના આદિના ઉગ્ર તપ કરી પારણું કરતા હતા. તેવી ઉગ્ર તપસ્યા કરતા કરતા તે બંનેનાં શરીર માંસ-લોહી વગરની

આમડાની ધમણ સરખાં બની ગયાં. કોઈક સમયે શ્રીમહાવીર ભગવંતની સાથે તે બંને મુનિવરો પોતાની જન્મભૂમિ રાજગૃહ નગરે આવ્યા. ત્યાર પછી સમવસરણમાં રહેલા ભગવંતને વંદન કરવા માટે અખંડિત શ્રદ્ધાતિશય યોગે નગરલોકો નગરથી આવવા લાગ્યા. આજે ધન્ય અને શાલિભદ્ર બંનેને પારણું હોવાથી શિક્ષા લેવા નીકળવાની આજ્ઞા માટે ભગવંત પાસે આવી પ્રણામ કરતા હતા. ‘આજે તારી માતા પારણું કરાવશે’ એમ પ્રભુ વડે કહેવાયેલા શાલિભદ્ર ધન્યમુનિ સાથે વહોરવા નીકળ્યા. ભદ્રાના મહેલના દરવાજા પાસે જઈ બંને ઉભા રહ્યા, પરંતુ તપથી દુર્બળ હેઠવાળા બંનેલા તેમને કોઈએ ઝોળાળ્યા નહિં. આજે ભદ્રા પ્રંણુ શ્રીવીર પ્રભુ, શાલિભદ્ર અને ધન્યને વંદન કરવા જવાની ઊત્સુકતા અને વ્યાકુલતામાં હોવાથી બંને મુનિઓને ન ઝોળાળ્યા. ક્ષણવાર ત્યાં રોકાઈને ત્યાંથી બંને મુનિઓ નીકળી ગયા અને નગર દરવાજાની શેરીમાંથી નીકળતા હતા, ત્યારે તે નગરમાં દહિં અને ઘી વેચવા માટે આવતી શાલિભદ્રની પૂર્વભવની માતા ધન્યા સામે મળી. શાલિભદ્રને ઢેખતાં જ તેના સ્તનમાંથી દૂધ ગરવા લાગ્યું. બંને મુનિઓને વંદન કરી ભક્તિથી બંનેને દહિં વહોરાવ્યું, ત્યાર પછી વીર ભગવંતની પાસે જઈ ગોચરી આલોવી બે હાથની અંજલિ કરી શાલિભદ્રે કહ્યું, ‘હે ભગવંત ! માતાથી પારણું કેવી રીતે ?’ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહ્યું, ‘હે શાલિભદ્ર મહામુનિ ! તારા આગલા જન્મની ધન્યામાતા અને બીજા પણુ જન્મમાં થયેલી માતા દહિંથી પારણું કરીને પ્રભુને પૂજીને ત્યાર પછી ધન્યમુનિ સાથે શાલિભદ્ર મુનિ વૈભારગિરિ ઉપર ગયા. ધન્ય સાથે શાલિભદ્રે શિલાતલતુ’ પ્રતિલેખન કરી ત્યાં પાદપોષગમન નામનું અનશન આદર્યું. તે વખતે તેની માતા ભદ્રા અને શ્રેષ્ઠિક રાજા ભક્તિથી વીર ભગવંતના ચરણકેમળ પાસે આવ્યા. ભદ્રા માતાએ પૂછ્યું કે, ધન્ય અને શાલિભદ્ર મુનિઓ કયાં છે ? હે પ્રભુ ! અમારે ત્યાં શિક્ષા માટે કેમ ન પધાર્યો ? સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહ્યું, તમારે ઘરે બંને મુનિઓ આવ્યા હતા. પરંતુ અહિં આવવામાં વ્યથા બંનેલાં તમે તેમને ઝોળાળ્યા નહિં, પૂર્વજન્મની ધન્યા માતાએ તમારા પુત્રને સામે મળીને દહિં વહોરાવ્યું તેનાથી બંનેએ પારણું કર્યું. મહાસત્ત્વવાળા બંને આ ભવનો ત્યાગ કરવા માટે વૈભારપર્વત પર ગયા છે અને ત્યાં અનશનનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રેષ્ઠિક સાથે ભદ્રા વૈભાર પર્વત ઉપર પહોંચી અને ત્યાં પત્યરના ઘડેલા પૂતળા જેવા બંનેને તથા પ્રકારના કાઉત્સજગમાં રહેલા દેખ્યા. કબ્જથી તેના સાચું ભેઈને તેનાં આગલાં સુખો ચાક કરતી એવું કુદન કરવા લાગી કે તેના પડધાથી વૈભારગિરિને બધું રડાવતી ન હોય. હે વત્સ ! તું ઘરે આવ્યો છતાં અદ્યપલાગ્યવાળી મેં તને ઝોળાળ્યો નહિં, મારા પ્રમાદથી તું મારા પર ગુસ્સો ન કરીશ. ‘જે કે તે’ અજ્ઞનો તો ત્યાગ કર્યો છે, તો પણુ તું તારા પોતાનાં દર્શનથી અમારાં નેત્રોને આનંદ કરાવશે’ એવો મને મનોરથ હતો. પરંતુ હે પુત્ર ! શરીર-ત્યાગના કાચ્છુભૂત આ અનશનના આરંભથી તે મારો મનોરથ પણુ અત્યારે ભગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે ! તે બે પ્રકારનું તપ આદર્યું છે, તેમાં હું તને વિદ્ધ કરનારી નથી બનતી, પરંતુ આ અત્યંત અરખ્યડી શિલાતલથી આ તરફ થા. હવે અહિં શ્રેષ્ઠિકે ભદ્રાને કહ્યું કે, “હે માતાજી ! તમે હર્ષસ્થાને કુદન કેમ કરો છો ? બેને આવો પુત્ર છે, તેથી કરી સ્ત્રીઓમાં તમે એક જ પુત્રવતી છો. આ મહાસત્ત્વવાળા, તત્ત્વને બાણનાર, તુણ માફક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી સાક્ષાત્ મોક્ષ સરખા સ્વામીના ચરણકેમળને પામ્યા. આ જગતના સ્વામીના શિષ્યને અનુરૂપ તપ તપી રહેલા છે, તમે કૌણટ સ્ત્રી-સ્વભાવથી મનમાં આ જગતના સ્વામીના શિષ્યને અનુરૂપ તપ તપી રહેલા છે, તમે કૌણટ સ્ત્રી-સ્વભાવથી મનમાં દુઃખ પામે છો.” આ પ્રમાણે રાજાએ પ્રતિજોષેલી દુ બી હૃદયવાળી ભદ્રા બંને મહામુનિઓને

વંદન કરીને પોતાના ઘરે જાય છે અને સાથે શ્રેષ્ઠિક પણ ગયો. કાળધર્મ પાત્રી બંને સર્વાર્થ-સિદ્ધ નામના વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમ- પ્રમાણુ આયુષ્યવાળા ઉત્તમ દેવ થયા. જેવી રીતે ભવિષ્યમાં વૃદ્ધિ પામતી એવી અલ્લેહ સંપત્તિ સુપાત્રદાનના કળથી સંગમકે પ્રાપ્ત કરી, તેવી રીતે પુણ્યના અર્થી પુરુષોએ યથાથ 'રીતિથી અતિ થેસ'વિલાગ વ્રતમાં સતત પ્રયત્ન કરવો જાઈએ. સંગમકની કથા સંપૂર્ણ. ૮૮.

આ પ્રમાણે બાર વ્રતોનો અધિકાર જણાવ્યો. હવે તેમાં થતા અતિચારનું રક્ષણ કરવા સ્વરૂપ કથન કરતાં જણાવે છે:—

વ્રતાનિ સાતિચારાણિ, સુકૃતાય ભવન્તિ ન ।

અતિચારાસ્તતો હેયાઃ, પચ્ચ પચ્ચ વ્રતે વ્રતે ॥૮૯॥

વ્રતો અતિચાર-સહિત પાલન કરવામાં આવે તો સુકૃત-પુણ્ય માટે થતા નથી, તેથી દરેક વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચારોનો ત્યાગ કરવો.

અતિચાર એટલે વ્રતની મહિનતા, મહિનતાવાળાં વ્રતો સુકૃત (પુણ્ય) માટે થતાં નથી, તે માટે એક એક વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચારો છોડવા જાઈએ. શંકા કરી કે સર્વવિરતિમાં જ અતિચારો હોય, તેમને જ સંબલનનો ઉદય કહેલો છે. કહેલું છે કે:—‘સર્વ પણ અતિચારો સંબલનના ઉદયથી થાય છે, બાર કષાયોથી તો વળી મૂલવ્રતનો છેદ થાય છે.’ ‘સંબલન કષાયનો ઉદય સર્વવિરતિવાળાને જ હોય, દેશવિરતિવાળાને તો પ્રત્યાજ્ઞાનાવરણનો ઉદય હોય છે, તેથી દેશવિરતિવાળા શ્રાવકને અતિચાર સંભવતા નથી. આ વાત ઘટતી છે. તેનું અદ્યપણું’ હોવાથી, કથવાના શરીરમાં છિદ્રના અભાવ માફક. તે આ પ્રમાણે—

પ્રથમ અણુવ્રતમાં સ્થૂલ, સંકટપ, નિરપરાધ, દ્વિવિધ, ત્રિવિધ આદિ વિઠલ્યોવાળી ઘણી છૂટછાટ રાખેલી હોવાથી અતિસૂક્ષ્મપણાને પામેલી દેશવિરતિ હોવાથી તેમાં દેશને અભાવ હોવાથી દેશવિરાધનારૂપ અતિચારો તેમાં કેવી રીતે લાગે? માટે તેનો સર્વનાશ જ થાય છે. મહાવ્રતમાં તો મોટાં વ્રત હોવાથી અતિચાર થવા સંભવે છે. હાથીના શરીરમાં ગુમડાનાં છિદ્રો પર મલમપટ્ટો બાંધવા માફક આ શંકાના સમાધાનમાં સમજાવે છે કે—‘દેશવિરતિમાં અતિચારો સંભવતા નથી, તે વાત અસંગત સમજવી. ઉપાસકદશા આદિમાં દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે. હવે કદાચ તમે તેને ભંગો કહેતા હો અને અતિચાર ન કહેતા હો, પણ એમ નથી. આગમમાં ભંગો અને અતિચારો જુદા રૂપે માનેલા હોવાથી જે વળી કહેલું છે કે—સર્વે અતિચારો સંબલન કષાયના ઉદયથી જ થાય છે, તે વાત સત્ય છે. પરંતુ તે હકીકત સર્વવિરતિ ચારિત્રને આશ્રીને જ કહેલી છે, પણ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિને આશ્રીને કહેલી નથી. કારણ કે ‘સર્વે અતિચારો સંબલનના ઉદયમાં’ ઇત્યાદિક ગાથામાં આ પ્રકારે વ્યાખ્યા છે—કે સંબલન કષાયના ઉદયમાં સર્વવિરતિમાં અતિચારો લાગે છે. અને બાકીના બાર કષાયોના ઉદયમાં તો તે સર્વવિરતિના મૂલવ્રતનો છેદ. આ રીતે દેશવિરતિમાં અતિચારનો અભાવ નથી.” ૮૯.

તેમાં પ્રથમ વ્રતના અતિચારો કહે છે :—

ક્રોધાદ્ વન્ધ-ચ્છવિચ્છેદોઽધિકમારાધિરોપણમ્ ।

પ્રહારોઽન્નાદિરોધઆર્હિસાયાં પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૦॥

અહિંસારૂપ પ્રથમ અણુવ્રતમાં આ પાંચ અતિચારો—ગાય, દોર આદિને દોરડાં, સાંકળ આદિથી બાંધી નિયંત્રણ કરવું, વિનય ગ્રહણ કરાવવા માટે, ઉન્માર્ગે જતા રોકવા માટે પોતાના પુત્રાદિકને પણ બંધનમાં નાખવા પડે, તે અતિચાર નથી, માટે ક્રોધથી એમ કહ્યું, પ્રબલ કષાયના ઉદયથી જે બાંધવું, તે પહેલો અતિચાર. શરીરની આમડીનો છેદ કરવો—છૂટી પાડવી, તે પુત્રાદિકને પગમાં વસ્ત્રીક-રસોળી દરદ થયું હોય અને આમડીનો છેદ કરી કાપવી પણ પડે, આ કારણથી ક્રોધથી એની અત્યુત્તિ દરેક અતિચારમાં સમજવી. ક્રોધથી આમડીનો છેદ કરવો, તે બીજો અતિચાર. ગાય, ઉંટ, ગધેડા, માણસ આદિકના બાંધ કે પીઠ પર કે માથા પર અથવા ગાડા-ગાડીના વાહનમાં વહન કરી શકે તે કરતાં વધારે ભાર લાદવો. અહિં પણ ક્રોધથી વધારે ભાર લાદવો અને ઉપલક્ષણથી લોભથી પણ વધારે ભાર ભરવો તે ત્રીજો અતિચાર. ક્રોધથી લોકડી, આયુક, લોહાની અણીવાળી લોકડી લોકવી, આયુક મારવો, ઢેકાંથી માર મારવો ઇત્યાદિક ચોથો અતિચાર ક્રોધથી અન્નાદિક, જળ, ઘાસ-ચારો ન આપવો, તે પાંચમો અતિચાર. આ વિષયમાં આવશ્યક-ચૂર્ણિમાં કહેલો વિધિ :—બંધ બેપગવાળા મનુષ્યને કે ચાર પગવાળા પશુને હોય, તે પણ સાર્થક અને નિરર્થક. તેમાં અનર્થક બંધ કરવો યોગ્ય નથી. સાર્થક બંધ વળી બે પ્રકારનો, અપેક્ષાવાળો બંધ અને અપેક્ષા વગરનો બંધ, તેમાં જે સાપેક્ષ બંધ, લીલી દોરડાની ગાંઠ બાંધવી, જેથી કરીને કદાચ અણધારી આગ લાગી હોય તો સહેવાઈથી ગાંઠ છોડી શકાય કે તેને સુકત કરી શકાય. નિરપેક્ષ એ કહેવાય કે, ઘણા પ્રયત્નને પણ ગાંઠ છોડવી મુશ્કેલ પડે. અને આગ લાગે તો ન છૂટવાથી બળી મરે. આ ચાર પગવાળા માટેનો બંધ કહ્યો. બે પગવાળા ઘાસ-ઘાસી, ચાર, ભણવામાં પ્રમાદી પુત્રાદિકને જે બાંધવા પડે, ત્યારે સહેવાઈથી છૂટી શકે તેવી રીતે બાંધવા અને રક્ષણ કરવું, જેથી અગ્નિના ભય આદિ પ્રસંગમાં વિનાશ ન પામે. તેમ જ શ્રાવકે બે પગવાળા અને ચાર પગવાળા એવા જ સંગ્રહ કરવા, જેથી તે વગર બાંધેલા રહી શકે. આમડી છેદવી, પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું. માત્ર નિરપેક્ષ તે કહેવાય, જેમાં હાથ, પગ, કાન, નાક, આદિ અવયવો નિર્દયપણે છેદે, સાપેક્ષ તો વળી ગુમડાં થયાં હોય, તેમાંથી પડે કે પાડેલો ભાગ કે નકામા ભાગને છેદી કે બાળી નાખે. તથા અધિક ભાર આરોપણ કરવો. પ્રથમ તો શ્રાવકે બે કે ચાર પગવાળા વાહનની આજીવિકા છોડી દેવી, કદાચ બીજી આજીવિકા ન હોય, ત્યારે બે પગવાળો પોતાની જાતે ભાર ઉંચકે, જાતે ઉતારે, તેટલો જ ભાર તેની પાસે વહન કરાવવો. ચાર પગવાળા પાસે તો યથોચિત ભાર કરતાં પણ કંઈક ઓછો ભાર વહન કરાવવો. હળ, ગાડાં, રથ આદિમાં બેઠ્યા હોય, તો યોગ્ય નિયત-સમયે તેમને છોડી સુકવા બેઈએ. પ્રહાર પણ તેવી જ રીતે, પરંતુ નિરપેક્ષ પ્રહાર-નિર્દયતાથી તાડન કરવું, સાપેક્ષ પ્રહાર તો શ્રાવકે હંમેશાં શરૂથી જ પોતાના આશ્રિતો પોતાંથી ડરતા રહે અને અવિનયવાળા ન બને, તેની તકેદારી રાખવાની હોય. કદાચ કોઈ વિનય ન કરે, કહ્યું ન માને, તો મર્મસ્થાન છોડી લાતથી કે દોરડીથી એક કે બે વખત જ તાડન કરે. તેમજ કોઈને પણ અન્ન-પાણી આદિનો રોધ-નિષેધ ન કરવો, કારણ કે તીવ્ર ભૂખવાળો કદાચ

મૃત્યુ પામે. પોતાના લોભન-સમયે તાવધાળા કે તેવા રોગવાળા આદિને છોડીને તેમજ બીજા બાંધેલા કે કાર્યમાં રોકી રાખેલા હોય, તેવાને લોભન કરાવ્યા પછી પોતે લોભન કરવું. અન્નાદિકનો રોધ પણ બ'ધ માફક સાર્ય'ક અને અનર્થ'ક એમ બે ભેદોવાળો સમજવો. પરંતુ સાપેક્ષ રોગની ચિકિત્સા માટે હોય. અપરાધ કરનારને માત્ર વાણીથી કહે કે, આજે તને લોભનઆદિ નહિ અપાય, શાંતિ-નિમિત્તે ઉપવાસાદિક કરાવે. વધારે કેટલું કહેવું ? અહિંસા-લક્ષણ મૂલચુલના અતિચારો ન થાય, તે પ્રકારે જ્યાણથી વર્તવું.

શ'કા કરી કે, 'શ્રાવકે તો હિંસાનાં જ પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં છે, તેથી બ'ધાદિક કરે તો પણ દોષ નથી, હિંસાની વિરતિ તો અખંડિત રહેલી છે. હવે જો બ'ધાદિકનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં હોય તો વધ-બ'ધાદિક કરે તો વિરતિનું બ'ધન થવાથી વ્રતભંગ થાય જ. વળી બ'ધાદિકના પચ્ચક્ષુખાણુ કરવાનું સ્વીકારીએ. તો વ્રતની મર્યાદા તૂટી જાય. દરેક વ્રતમાં અતિચાર વ્રતની અધિકતા થઈ જાય, એમ થવાથી બ'ધાદિકોની અતિચારતા રહેતી નથી.' આના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-તારું કથન સત્ય છે કે હિંસાનાં જ પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં છે, પણ બ'ધાદિકના નહિ, માત્ર તેના પચ્ચક્ષુખાણુમાં અર્થોપત્તિથી તો તેનાં પણ પચ્ચક્ષુખાણુ કરેલાં સમજવાં. હિંસાનાં તે ઉપાયો-કારણો છે. બ'ધાદિક કરે તો વ્રતનો ભંગ નથી, પરંતુ અતિચાર જ છે. કેવી રીતે ? અહિં વ્રત બે પ્રકારનું. અંતર્વૃત્તિથી અને બહિર્વૃત્તિથી. તેમાં 'હું માત્ર' એવા વિકલ્પ વગર જો કોપ કે આવેશથી પારકા પ્રાણને ગણકાર્યા વગર બ'ધાદિકમાં પ્રવર્તે, અને હિંસા ન થાય, ત્યારે નિર્દયતા કે વિરતિની નિરપેક્ષતાથી પ્રવર્તે તો હોવાથી અંતર્વૃત્તિથી વ્રતનો ભંગ થયો, હિંસાનો અભાવ હોવાથી બહિર્વૃત્તિથી દેશનું પાલન, દેશનું પાલન અને દેશથી ભંગ થયો હોવાથી અતિચારનો વ્યપદેશ-વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તે માટે કહેલું છે કે-“હું ન માત્ર જો પ્રમાણે કરેલા વ્રતવાળાને મૃત્યુ પામ્યા વગર અહિં કયો અતિચાર લાગે ? કોપથી જે વધાદિક કરે છે, તે નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેને નિરપેક્ષ કહેવાય. મૃત્યુ થયું ન હોવાથી તેનો નિયમ રહેલો છે, પરંતુ કોપથી ક્યાહીન પણથી તો તે ભંગ થયો છે. દેશથી ભંગ અને દેશથી પાલન. થયું હોવાથી પૂજ્યો તેને અતિચાર કહે છે.”

જે કહ્યું હતું કે બાર વ્રતની મર્યાદા તૂટી જાય, તે વાત યોગ્ય નથી. વિશુદ્ધ અહિંસાના સફલાવમાં બ'ધાદિકનો અભાવ જ છે, તેથી નક્કી થયું કે બ'ધાદિકો અતિચાર જ છે. બ'ધાદિક ગ્રહણ કરેલ હોવાથી ઉપલક્ષણથી મંત્રપ્રયોગ આદિ બીજા પણ અતિચારપણે જાણવા.

હવે બીજા વ્રતના અતિચારો કહે છે—

મિથ્યોપદેશઃ સહસાઽભ્યાલ્યાનં શુભભાષણમ્ ।

વિશ્વસ્તમન્ત્રમેદશ્ચ, કૂટલેષ્વશ્ચ સૂતૃતે ॥૧૧॥

ખોટો પાપનો ઉપદેશ કે ટ્રેસણા આપવી, વગર વિચારે કોઈના ઉપર ખોટા દોષનું આરોપણ કરવું, કોઈની શુભ વાત કે મર્મ હકીકત ખોલીને પ્રગટ કરવી, આપણા વિશ્વાસે કરેલી વાત બીજાને કહી દેવી, ખોટા હસ્તાવેજ કરવા—આ બીજા વ્રતના પાંચ અતિચાર છે. યોગ. ૩૨

મિથ્યા ઉપદેશ એટલે અસદુપદેશ, સત્યના પચ્ચક્ષુભાષુવાળાને પરપીડા કરનારું વચન અસત્ય જ છે. તેથી પ્રમાદથી બીજાને પીડા કરનાર ઉપદેશમાં અતિચાર લાગે છે, જેમકે “અધેડા, ઊંઠોને બેસાડી કેમ રાખ્યા છે ? તેની પાસે કામ કરાવો, ભાર ઉંચકાવો, ચોરાને હણો” અથવા તો ચથાસ્થિત અર્થ, તે તથોપદેશ તે સાધવા યોગ્ય ગણાય. વિપરીત તે અયથાથોપદેશ: જેમકે- બીજા કોઈ સંદેહવાળાએ પ્રશ્ન કર્યો, તેને સરખો જવાબ ન આપવો, સાચી વાત ન કહેવી. અથવા તો વિવાદમાં પોતે કે બીજા દ્વારા આડા-અવળા કોઈ જુદા અભિપ્રાયવાળા જવાબ આપવાની પ્રેરણા કરવી, તે પ્રથમ અતિચાર. વગર વિચારે કોઈના ઉપર ખોટા દોષ કે કલંકનું આરોપણ કરવું, જેમ કે ‘તું ચોર કે પરસ્ત્રી-ગમન કરનાર છે.’ કેટલાક વળી સહસ્રા અભ્યાષ્યાનના સ્થાનમાં રહસ્યાભ્યાષ્યાન કહે છે. તેઓનું કથન જણાવે છે-રહ એટલે એકાંત, તેમાં થવાવાળું, એકાંતમાં કહેવું, ખોટી પ્રશંસા કરવી, કે ખોટાં કલંક ચડાવવાં, રહસ્યાભ્યાષ્યાન આ પ્રમાણે સમજવું કે, જો કોઈ વૃદ્ધશ્રી હોય તેને એકાંતમાં કહે કે, આ તારો ભત્રીજો તરુણી સ્ત્રીમાં બહુ પ્રેમ કરનારો છે. હવે જો તરુણી હોય તો તેને એમ કહે કે, આ તારો પતિ કામકળામાં કુશલ પ્રોઠ ચેષ્ટાવાળી મધ્યમ વયવાળી સ્ત્રીમાં અનુરાગી બન્યો છે. તથા આ તારો પતિ બહુ વિષય-વાસનાવાળો છે અથવા મહાનગી વગરનો છે, એમ હાસ્ય કરે. તથા સ્ત્રી માટે ખોટી વાત ઉલ્લી કરી તેના પતિ પાસે કહે કે, મને એકાંતમાં તારી પત્ની કહેતી હતી કે, તારા અતિશય વિષય-સેવનથી તે બિચારી કંટાળી ગઈ છે. અથવા તો તે કહેતી હતી કે, હું મારા પતિને પશુ વિષય-ક્રીડામાં થકવી નાખું છું’ અથવા હંપતિ-યુગલમાંથી કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને જે પ્રકારે રાગની અધિકતા વધે, તે પ્રકારે તેવા પ્રકારના એકાંતમાં અનેક રીતે વિષયની ગુપ્ત વાતો મસ્કરી કે વિનોદ ખાતર કરવી, તે અતિચાર છે. બાણી-સમજી દુરાગ્રહથી જૂઠાં બાલવામાં આવે, તો વ્રતનો લાંબ ચાચ કહેલું છે કે-‘સહસ્રા અભ્યાષ્યાન વિગેરે જો બાણવા છતાં કરવામાં આવે, તો વ્રતભંગ થાય, અને જો ઉપયોગ વિના હાંસી કે મજાકમાં વગર વિચારે આળ-કલંક ચડાવે, તો તે અતિચાર સમજવો.’ આ બીજો અતિચાર. હવે ‘શુદ્ધ ભાષણ’ નામનો અતિચાર સમજાવતા કહે છે કે-સર્વને ન જણાવવા યોગ્ય. જેમ કે, રાજાદિકના કાર્ય સંબંધી ગુપ્ત વાતો બાણવાનો અધિકાર નથી, પણ ઇંગિત, આકારથી કે બીજા કારણે તે વાત બાણી કે અનુમાનથી સમજી બીજાને કહી દે કે, અસુક માણસો રાજ્ય વિરુદ્ધ યોદ્ધાશ્રમ કર્યો કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. અથવા તો શુદ્ધ ભાષણ એટલે ચાડી કરવી, જેમ કે, કોઈ બે માણસો પરસ્પર પ્રીતિવાળા હોય, તેમાંથી એકના સુખ અહોરાત્ર અને વર્તાવના આધારે એકનો અભિપ્રાય બીજાને તેવી સુક્તિપૂર્વક જણાવે, જેથી તેની પ્રીતિ તૂટી જાય. આ ત્રીજો અતિચાર તથા વિશ્વાસુની ગુપ્ત મંત્રણા બહાર કરવી, વિશ્વાસી મિત્ર, કલત્ર વગેરે તેઓની ગુપ્ત-ખાનગી વાતો બહાર કરવી. જો કે તેના અનુવાદવાળી સત્ય હોય, તેથી અતિચાર ન લાગે, તો પણ ગુપ્ત રાખવાની હકીકત બહાર કરી અને તેથી મિત્ર, કલત્રને લજ્જાથી મરણ પામવાનો પ્રસંગ આવે. તે કારણે પરમાર્થથી તે અસત્ય છે. કથયિત્ લાગરૂપ હોવાથી અતિચાર જ લાગે. શુદ્ધ ભાષણમાં ઇંગિત, આકારાદિથી અધિકાર ન હોવા છતાં શુદ્ધ પ્રગટ કરે છે. અર્થે તો પોતે મંત્રણા કરીને જ ગુપ્ત મંત્રણા પ્રગટ કરી-આ બંને વચ્ચે ફરક છે. અર્થાત્ એક વિશ્વાસઘાતરૂપ અને એક કલંક કે ચાડીરૂપ છે. એ પ્રમાણે વિશ્વાસઘાત નામનો ચોથો અતિચાર જણાવ્યો. તથા ‘કૂટ લેખ’ ખોટું લખાણ, ખોટા દસ્તાવેજ કે બીજાના હસ્તાક્ષર જેવા અક્ષરે લખવા આ અતિચારમાં જેણે ‘કથાથી અત્યંત ન બાલવું’ એવા ભાંગે વ્રત લીધું હોય

કે' કાયાથી અસત્ય બોલું નહિ', કે બોલાવું નહિ' એવા ભાગે વ્રત લીધું હોય, તેઓને તો આ વ્રત ખોટો લેખ લખવાથી ભગ થાય જ છે, તો પણ વગર વિચાર્યે અભણતાં કે અતિક્રમઆદિથી અતિચાર લાગે છે. અથવા તો મારે અસત્ય બોલવાનો નિયમ છે, અને આ તો લખાણ છે, તેથી મારા વ્રતને બાધ નથી—એવી સમજવાળાને વ્રતપાલન કરવાની યુદ્ધિ હોવાથી અતિચાર જ છે. એમ આ પાંચમો અતિચાર બીજા વ્રતમાં જણાવ્યો. ૬૧.

હવે ત્રીજા વ્રતના અતિચારો કહે છે—

સ્તેનાનુજ્ઞા તદાનીતાદાનં બ્રિહ્રાજ્યલજ્ઞનમ્ ।

પ્રતિરુપક્રિયા માનાન્યત્વં ચાસ્તેયસંશ્રિતાઃ ॥૧૨॥

ચોરે ચોરેલી વસ્તુ વેચાતી લેવી, તેને સહાય કરવી, યતુના રાજ્યમાં જવું, સરખા દેખાવવાળી હલકી વસ્તુ ભેળવી સારા તરીકે આપવી, ખોટા તોલ—માપ રાખવા, આ અસ્તેય નામના ત્રીજા વ્રતના પાંચ અતિચારો.

ત્રીજા સ્થૂલ અદત્તાદાન—વિરમણના પાંચ અતિચારો કહેલા છે. ચોરાને 'ચોરી કરો' એમ પ્રેરણા કરવી, અથવા તો ચોરને જરૂરી હથીયારો કેશ, કાતર, શારડી આદિ મક્ત કે વેચાતા આપવા અહિં બે કે 'હું' ચોરી કરું નહિ કે કરાવું નહિ' એ પ્રમાણે વ્રત અંગીકાર કર્યું હોય, તેને આ અતિચારથી વ્રત-ભંગ થાય જ, છતાં પણ તમે હમણાં ઉદ્યમ વગરના કેમ બેસી રહેલા છો ? બે તમારી પાસે ભોજનાદિ ન હોય તો હું તમને આપું, તમારા ચોરેલા માલનો ખરીદનારો કોઈ નહિ હશે, તો હું ખરીદી લઈશ.' એવાં વચનોથી ચોરાને પ્રેરણા આપે પોતાની કલ્પનાથી એમ માને કે, હું ચોરી કરવાની પ્રેરણા નથી આપતો, પણ તેઓની આજીવિકાની પ્રેરણા કરું છું. તો તેની વ્રતપાલનની બેઠકારી નહિ હોવાથી આ અતિચાર ગણ્યો. આ પ્રમાણે આ પ્રથમ અતિચાર. તથા ચોરે સુવર્ણાદિક ચોરેલી વસ્તુ આણી હોય, તેને મૂલ્ય આપી કે ફેગટ લેવી, તે કે ચોરેલી વસ્તુ છાની ગ્રહણ કરે, તે ચોર કહેવાય. તેથી ચોરી કરવાથી વ્રતનો ભંગ થયો.

'હું' તો વેપાર કરું છું, પણ ચોરી નથી કરતો' એ પરિણામથી વ્રતનું સાપેક્ષપણું હોવાથી વ્રત-ભંગ થતો નથી. તેથી કેશથી પાલન અને દેશથી ભંગરૂપ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર થયો. એમ બીજો અતિચાર. 'યતુના રાજ્યમાં ગમન' રાજ્યની બાંધેલી હદ કે સેનાનો પડાવ હોય, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, નિષેધ છતાં યતુના રાજ્યમાં જવું, એક-બીજાં રાજ્યોએ પરસ્પર કરેલી વ્યવસ્થા, તેનું લંઘન કરવું, એક રાજ્યનો નિવાસી બીજા રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે, બીજા રાજ્યનો નિવાસી નિષેધ છતાં અહિં પ્રવેશ કરે, તે સ્વામિ-અદત્ત, જીવ-અદત્ત, તીર્થ-કર-અદત્ત અને ગુરુ-અદત્ત આ ચાર અદત્તો પૈકી સ્વામિ-અદત્તરૂપ છે, એ રૂપે રાજના નિષેધ છતાં બય તો જનારને ચોર જેટલો દંડ થાય છે. માટે વસ્તુતઃ રાજની ચોરીરૂપ હોવાથી વ્રત-ભંગ થાય, છતાં જનારના મનમાં 'હું' તો વ્યાપારાદિ અર્થે જ ગયો છું,' 'મે' ચોરી કે બસુસી કરી નથી,' એમ વ્રતની સાપેક્ષતા સમજણ હોવાથી વ્રત રક્ષણ કરવાની અપેક્ષા ગઈ નથી. તેમ જ લોકમાં પણ તે ચોર કહેવાતો નથી, તેથી તેને અતિચાર કહેલો છે. એમ ત્રીજો અતિચાર કહ્યો.

સરખી હલકી વસ્તુ સાત્રમાં સેળભેળ કરી આપવી કે સારી વસ્તુના બદલે હલકી સેરવી દેવી. જેમ કે ભીંચી બતના કમોદ યોખામાં હલકા બતના યોખ, ઘીમાં ચરખી, હિંગમાં ખેરનો ભુકો, તેલમાં મૂતર, ઉત્તમ સુવર્ણમાં ભળતી ધાતુ, તેવી જ રીતે ચાંદીમાં પણ, એ વિગેરેમાં તેના સરખા પદાર્થો ભેળવી તેને વેચે, અથવા ગાય વિગેરે બીજા રાજ્ય કે ગામમાંથી હરણ કરી લાવ્યા હોય, તેનાં શિંગડાને અગ્નિમાં પકવેલા કાલિંગિમાં ફેલ અને વસાળથી નીચા સુખવાળાં બનાવી અથવા તિબ્હોં બનાવી ગમે-તેમ ફારફેર કરી નાખી માલિક ન યોગખી શકે તેમ, સુખેથી પોતે રાખી કે વેચી શકે તે તત્પ્રતિરૂપક નામનો ચોથો અતિચાર. તથા જેનાથી માપ કરાય, તે માપ, કુંડ, પલ, તોલા, પળી, ભાર, મણ (આમ, કીલો, મીટર) વિગેરે ઓછા-વધારે માપના રાખે. હીન માપથી આપે, અધિક માપથી લે, આ પાંચમો અતિચાર. પ્રતિરૂપક્રિયા અને ખોટાં માપ એ બીજોને ઠગવા રૂપ હોવાથી અને પરધન ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ હોવાથી મતભંગ જ છે. માત્ર ખાતર પાડવું વગેરે ચોરી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, 'મિ' તો વેપારની કળા કરી છે' એ ભાવનાથી મતરક્ષણ કરવા ઉદ્ધમવાળો હોવાથી બ'ને અતિચારો જ છે. અથવા તો ચોરને સહાય આપવી આદિ પાંચે ચ કાર્યો સ્પષ્ટ ચોરીરૂપ જ છે. તો પણ બ્યારે વગર વિચાર્યે કે સમજ વિના અભણતાં અસાવધાનીથી તે કાર્યો થાય કે તે વિષયમાં અતિક્રમ, અતિક્રમ કે અતિચાર થાય, ત્યારે તે પાંચે અતિચારો સમજવા. આ પાંચે અતિચારો (માત્ર વેપાર કરવામાં થાય છે.) રાજ્યની નોકરી આદિમાં નથી થતા એવું નથી. પહેલાં બે અતિચારો તો સ્પષ્ટ રીતે રાજ્યની નોકરી વિગેરેમાં નથી થતા એવું નથી પ્રથમના બે અતિચારો રાજ્યની નોકરી આદિમાં પણ થાય તેવા છે. શત્રુરાજ્યમાં જવારૂપ રીતે અતિચાર પણ, બ્યારે રાજાને સામંત વિગેરે કોઈ પોતાના રાજ્યથી આજીવિકા-આવક પોતે ઓળવે કે પોતાના રાજાના વિરોધી કોઈ શત્રુરાજાને સહાય કરે, ત્યારે લાગે છે. માપ-તોલના ફેરફાર તથા પ્રતિરૂપક્રિયા એ બે અતિચારો અન્યને તો શુ' ? રાજાને પણ, બ્યારે પોતાના ભંડારમાં માપોનો ફેરફાર કરાવે કે વસ્તુનો ફેરબદલો વિગેરે કરાવે, ત્યારે અતિચાર લાગે છે. આ પ્રમાણે અસ્તેયમત સંપત્તિ પાંચ અતિચારો કહ્યા. ૯૨.

હવે થોડા મતના અતિચારો કહે છે :—

इत्वरत्तागमोऽनात्तागतिरन्यचिवाहनम् ।

मदनात्पाग्रहोऽनङ्ग-क्रीडा च ब्रह्मणि स्मृताः ॥९३॥

૧. અમુક કાળ માટે પોતે રાખેલી, તથા ૨. પોતાની પરણેલી નહિ એવી, સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું, ૩. બીજાના વિવાહ કરવા, ૪. કામક્રીડામાં લીજ રાગ કરવો, તથા અનંગક્રીડા કરવી, એ પાંચ પ્રહાયર્થમતના અતિચારો કહેલા છે.

પ્રહાયર્થ મતના પાંચ અતિચારો કહેલા છે. થોડા કાલ માટે રાખેલી હરકોઈ પુરુષ સાથે ગમન કરનારી અર્થાત્ વેશ્યા, ભાડું કે પગાર આપી થોડા કાલ માટે રાખેલી અગર શેકેલી સમાસમાં કાલશબ્દનો લોપ થવાથી 'ઈવરાતા' તેની સાથે મૈથુન સેવવું. અહિં તાત્પર્ય એ સમજવું છે રખાત સાથે વિષય-સેવનમાં તો ભોગ ભોગવનાર બ્યારે ભાડું આપી થોડા કાલ માટે પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકાર કરી વેશ્યાને ભોગવતો અને મનમાં સ્વસ્ત્રીની કલ્પના કરતો

મતની સાપેક્ષતા હોવાથી તેના મતનો ભંગ થતો નથી. અહંપકાલ માટે સ્વીકારેલ હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપથી બીજાની સ્ત્રી હોવાથી ભંગ થાય છે. એ પ્રમાણે ભંગાભંગરૂપ ‘ઈતરાત્તા-ગમ’ નામનો પ્રથમ અતિચાર જાણવો. અનાત્તા એટલે અપરિગૃહીતા - માલિક વિનાની સ્ત્રી અર્થાત્ વેશ્યા, સ્વચ્છંદ્યારિણી, પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવી, કુલવતી-વિધવા, કે કન્યા હોય, એ સર્વ માલિક વિનાની ગણાય તેની સાથે વિષય સેવન કરવું. આ વગર સમજાવ્યું આદિથી કે અતિક્રમાદિથી અતિચાર હાગે. સ્વદારા-સંતોષી હોય તેને આ બે અતિચાર, પણ પરદારા-વર્જકને નહિ, વેશ્યા થોડા કાલ માટે સ્વીકારેલી હોવાથી અને બાકીની સ્વનાથપણાથી બીજાની દારા હોવાથી, બાકીના અતિચારો બંનેને સમજવા, આ મૂલસૂત્રને અનુસરતું છે. ‘સ્વદારા-સંતોષ મતવાળાએ આ પાંચ અતિચારો જાણવા, પણ આચરવા નહિ’.

બીજા આચાર્યોના મતે આગળ જણાવ્યું તેવી સમજપૂર્વક રખાતને ભોગવવાથી સ્વદારા-સંતોષીને અતિચાર હાગે છે અને માલિક વિનાની સ્ત્રીને ભોગવવાથી પરદારાનો ત્યાગ કરનારને અતિચાર હાગે છે. તેમનું માનવું એ પ્રમાણે થાય છે કે-વેશ્યા માલિક વિનાની છતાં, જો કોઈ કે અમુક કાળ માટે પોતાની રખાત બનાવી હોય, તો તેટલા કાળ માટે પણ તે પરત્વી હોવાથી મતભંગ થાય છે, અને વસ્તુતઃ તે પરદારા ન હોવાથી મતભંગ થતો નથી - એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર છે. આ બીજો અતિચાર. તથા પોતાના સિવાય બીજાના પુત્ર, પુત્રી આદિકના વિવાહ કરવા, કન્યાકૃણી ધ્વજાથી કે પોતાના પુત્રને પણ કન્યા મળે અથવા સ્નેહ-સંબંધથી પરણાવવાની ક્રિયા કરે, તે ‘પરવિવાહ કરણ’ કહેવાય. આ અતિચાર તેને હાગે છે, કે જેણે આ મતમાં ‘મારે મારી પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજા સાથે મૈથુન સેવવું’-સેવરાવવું નહિ’ એ ભાંગે સ્વદારાસંતોષ મત લીધું હોય, અથવા ‘પોતાની સ્ત્રી કે વેશ્યા સિવાય મૈથુન સેવવું-સેવરાવવું નહિ’ એ ભાંગે પરદારાનો ત્યાગ કર્યો હોય. જો કે એ રીતિએ સ્વદારા-સંતોષમતીને કે પરદારાત્યાગીને પોતાના નિયમમાં બીજાનો વિવાહ કરવો, તે વસ્તુતઃ મૈથુન કરાવવારૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ જ કરેલો છે અને તેથી તેને મતનો ભંગ થાય છતાં તે એમ સમજે છે કે-‘હું તો વિવાહ કરું છું’, કાંઈ મૈથુન કરાવતો નથી, માટે મારું મત ભંગતું નથી’, જ્યારે એમ પોતાના મતની રક્ષા કરવાની ભાવના હોય, ત્યારે તેને આ અતિચાર સમજવો. ‘પરવિવાહ કરીને કન્યા મેળવું’ એવી ધ્વજા સમ્યક્દષ્ટિ બે પોતે અજ્ઞાન હોય તો તેને સંભવે, અગર તો સમ્યક્ત્વ વગરના ભદ્રક જીવને ઉપકાર પુદ્ધિથી મત ઉચ્ચસાંધ્યું હોય, તેવી મિથ્યાદષ્ટિને સંભવે.

પ્રશ્ન કર્યો કે-બીજાના સંતાનના વિવાહની જેમ પોતાનાં પુત્ર-પુત્રી વિગેરેનો પણ વિવાહ-લગ્નાદિ કરવામાં સરળો જ હોય છે, તો તેથી અતિચાર કેમ નહિ ? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે, તમારી વાત સાચી છે, પણ પોતાની કન્યાને જો ન પરણાવે, તો સ્વચ્છંદ્યારિણી-વ્યભિચારિણી બની જાય, અને તેથી જૈનશાસનની તથા પોતે લીધેલ મતની હાંસી-અપમાજના થાય. તેને પરણાવ્યા પછી તો તે પોતાના પતિને સ્વાધીન હોવાથી તેમ ન બને, અને બને તો પણ પોતાના મત કે ધર્મની નિંદા ન થાય. બીજાઓ પણ કહે છે કે-‘કુમારિકા હોય ત્યારે પિતા, યુવતી હોય ત્યારે પતિ, અને વૃદ્ધા હોય ત્યારે પુત્રો સ્ત્રીની રક્ષા કરે છે. એમ સ્ત્રી કોઈ અવસ્થામાં સ્વતંત્રતાની અધિકારિણી નથી.”

વળી જે દશાહ્ન કૃષ્ણ તથા ચેડા મહારાજને પોતાના સંતાનોના પશુ વિવાહને નિયમ હતો—એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, તે પશુ તેઓનાં સંતાનોનું વિવાહ વિગેરેનું કામ સંભાળનારા બીજાઓ હોવાથી તેઓએ નિયમ કરેલો હતો, એમ સમજવું. આને અંગે બીજા આચાર્ય વળી એમ કહે છે કે—‘પર એટલે બીજા સૌ’ એવો અર્થ, અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીમાં પૂર્ણ સંતોષ ન મળતો હોવાથી ફરી અન્ય સ્ત્રી સાથે પોતે વિવાહ કરેલો. તે ‘પરવિવાહ કરણ’ નામનો અતિચાર છે—એમ કહે છે. તેમના મતે આ અતિચાર સ્વદ્વાર-સંતુષ્ટને અંગે સમજવો. આ પ્રમાણે ત્રીજો અતિચાર, ‘હવે કામક્રોડામાં તીવ્ર રાગ’ નામના અતિચારમાં બીજા સર્વ કાર્ય-વ્યાપાર છોડીને માત્ર વિષયને જ સેવવાની ચિંતાવાળો મનુષ્ય સ્ત્રીનાં મુખ, કક્ષા, સાથળ કે ચેનિમાં પુરુષચિહ્ન રાખીને અતુષિપણે લાંબા કાળ સુધી મુઠકા માફક નિશ્ચલ પડી રહે, અથવા તો ચક્રલા-ચક્રલીના મૈથુન માફક વારંવાર સ્ત્રી ઉપર આફ્રંદ થાય અથવા નિર્બળ થઈ જવાથી વિષય-સેવન કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે વાજકરણ-સ્સાયણોનું સેવન કરે. અને એમ માને કે આવા ઔષધાદિનું સેવન કરવાથી પુરુષ હાથીને પશુ હરાવે અને શ્વેડાઓનો પશુ પરાલભ કરે, તેવો ખગયાન બને છે. આ ચોથો અતિચાર તથા ‘અનંગ-ક્રોડા કરવી. અનંગ એટલે ઈચ્છા. વેદોદયથી પુરુષને સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને ભોગવવાની ઈચ્છા, સ્ત્રીને પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક ભોગવવાની ઈચ્છા, અને નપુંસકને પશુ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને ભોગવવાની ઈચ્છા. અગર બીજા વ્યાખ્યા ત્રણેયની હસ્તકર્મ વિગેરેણી ઈચ્છા. આ બંને ઈચ્છા, તે અનંગ-ક્રોડા, દુષ્ટ ચાળા કે ચેષ્ટા કરવી તે અનંગ-ક્રોડા. બીજા વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતાની ઈન્દ્રિય આદિથી ભોગ ભોગવવા છતાં અસંતોષથી કાષ્ઠનાં, પુસ્તનાં અર્થાત્ અમુક પદાર્થો એકઠા કરી ઘાટ બનાવવામાં આવે, તે પુસ્તનાં બનાવેલાં, કે કોઈ વૃક્ષના તેવા આકૃતિવાળાં ફળો, અથવા માટી કે ચામડા (રખખર)થી બનાવેલાં ચેનિ કે પુરુષચિહ્ન જેવાં સાધનો કે જે અંગરૂપ નથી, તેનાથી સ્ત્રીના ચેનિપ્રદેશને વારંવાર મર્દન કરે, સ્ત્રીના મસ્તકના કેશ ખેંચવા, પગથી કામળ લાત મારવી, કાંત, નખથી કઢથના વિગેરે પ્રકારે મોહનીયકર્મના ઉદયથી એવી ક્રોડા કરે, જેથી વિષયેચ્છા અને બળવાન કામરાગ પ્રગટ થાય. અથવા અંગ એટલે ચેનિ અને પુરુષલિંગ એ મૈથુન સેવનાનાં અંગો છે, તે સિવાયનાં સ્તન, ખગલ, સાથળ, મુખ, ગાલ, હોઠ વિગેરે અંગો, તેમાં ક્રોડા કરવી, તે અનંગ ક્રોડા સમજવી.

અર્હિ શ્રાવક અત્યંત પાપથી ડરનારો હોવાથી શુભપણે પ્રત્યક્ષ પાળવાની ઈચ્છાવાળો હોય, છતાં જ્યારે મોહનીયકર્મ અને વેદોદયના વિકારને તે સહન ન કરી શકે, ત્યારે કેવળ વિકારની શાંતિ માટે પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સર્વ સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરે, અથવા તેથી પશુ વધારે ઈચ્છા રહે તો પરદારાને તજે, તેમાં પશુ માત્ર મૈથુનક્રીયા-સેચ-દોરાના આકારે વિષય-સેવન કરવાથી જ વિકાર તો શમી જાય, માટે નિષ્કારણ તે અનંગ-ક્રોડા કે વિષયમાં તીવ્ર રાગ ન રાખે. આવી ચેષ્ટાઓ કરવી શ્રાવકને અનુચિત ગણાય. કારણ કે અકરણીય છે. અનંગ-ક્રોડા કે તીવ્ર આસક્તિ-બંનેથી કોઈ લાભ તો છે જ નહિ. ઉલટું તે કાળે શક્તિનો નાશ અને પરિણામે ક્ષયરોગ સરખા મહાવ્યાધિઓ વગેરે ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે નિષેધ કહેલાનું સેવન કરવાથી વ્રતભંગ થાય છે, પશુ બીજા ગાત્રુ નિયમને અબાધા હોવાથી અતિચાર લાગે છે. અર્થાત્ મૈથુન-ક્રીયારૂપ ન હોવાથી વ્રત લાંગતું નથી, એમ લગભગરૂપ અતિચાર લાગે છે. અર્થાત્ મૈથુન-ક્રીયારૂપ તો આ બંનેના અતિચારોનું સ્વરૂપ જુદા સ્વરૂપ એ બંને અતિચારો છે. બીજા કેટલાક આચાર્યો તો આ બંનેના અતિચારોનું સ્વરૂપ જુદા સ્વરૂપ

જણાવે છે—તે સ્વહારસંતોષ વ્રતવાળો વેશ્યા કે અન્ય સ્ત્રી સાથે મારે મૈથુનસેવનનો ત્યાગ છે, મેં કંઈ આલિંગન આદિનો ત્યાગ કર્યો નથી એમ માને, અને પરહાર-સેવનનો ત્યાગ કરનાર પણ માને કે—મારે મૈથુન-સેવનનો ત્યાગ છે, આલિંગન આદિ કરવાનો મને ત્યાગ નથી. એમ માનતો હોવાથી બંનેને વ્રત-પાલન કરવાની કંઈક અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર સમજવા. એ પ્રમાણે સ્વહાર-સંતોષીને પાંચ અને પરહાર-વર્જકને તો પાંચલા ત્રણ જ અતિચાર હાગે. એમ નક્કી થયું. વળી કેટલાક બીજા આચાર્યો બુઢા પ્રકારે આ અતિચારો વિચારે છે, તે આ પ્રમાણે—‘પરહારનો ત્યાગ કરનારને પાંચ અને સ્વહાર-સંતોષીને ત્રણ અતિચારો હાગે, તથા સ્ત્રીને ત્રણ કે પાંચ અતિચારો વિકલ્પે હાગે.’

તેઓ એમ માને છે કે—અમુક કાળ માટે રખાત રાખેલી વેશ્યાનો ભોગ કરવાથી અમુક અંશે તો રખાત હોવાથી પરસ્ત્રી ગણાય, માટે વ્રતનો ભંગ થાય, અને લોકમાં તે બીજાની સ્ત્રી ગણાતી નથી માટે વ્રતભંગ જ થાય, એમ ‘પરહાર-સેવીને તે ભંગાભંગરૂપ અતિચાર હાગે. સ્વહાર-સંતોષીને તો વ્રતભંગ જ થાય અને માલિક વિનાની વિધવા, જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, જે સ્વપતિને માનતી ન હોય, તેવી સ્ત્રીઓની સાથે ભોગ ભોગવવાથી પરહાર-વર્જન-કરનારને અતિચાર હાગે: કારણ કે લોકોમાં તે અમુકની સ્ત્રીઓ છે—એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને બીજા બાજુ તેઓને તે કાળે પતિ-માલિક નથી, તેથી કંઈક અંશે પરસ્ત્રી નથી, જેથી તેને ભોગવતાં અતિચાર હાગે, પણ વ્રતભંગ ન થાય. એમ એ બંને અતિચારો પરહાર-ત્યાગ કરનારને જ ઘટે. અને બાકીના પરવિવાહ, અનંગ-ક્રીડા અને તીવ્ર રાગ કરવો—એ ત્રણ અતિચારો તો બંનેને ઘટે.

આ સર્વ પુરુષને આશ્રીને જણાવ્યું. સ્ત્રીને આશ્રીને તો જે સ્વહાર-સંતોષીને ત્રણ અતિચારો કહ્યા, તે સ્ત્રીને તો હાગે જ, કારણ કે—સ્ત્રીઓને તો સ્વપતિ-સંતોષ કે પરપતિ-ત્યાગ એવા ભેદે આ વ્રત નથી. તેણીને તો સ્વપુરુષ સિવાય વિધુર કે અન્ય ગમે તે સર્વ પરપુરુષો જ છે, એટલે સ્વપુરુષ-સંતોષ વ્રત જ હોય. અને તેથી ત્રણ અતિચારો હાગે, બાકીના બે તો હાગે અગર ન પણ હાગે, કારણ કે, બે પોતાને શોક્ય હોય અને પતિએ વારા આપ્યા હોય, તો પોતાની શોક્યતા વારામાં તે પોતાનો પતિ છતાં પણ તે સમયે પરપતિ છે અને બીજા બાજુ સ્વપરિણીત પણ છે, તેથી શોક્યતા વારામાં પોતાના પતિ સાથે ભોગ ભોગવતાં વ્રત ભાંગે અને ન પણ ભાંગે—એમ ઈવર આત-ભોગરૂપ અતિચાર હાગે અને અનાત-ગમનરૂપ અતિચાર તો તેણીને પરપુરુષને ભોગવવાની ઈચ્છા કે ઉપાયો વિગેરે કરતાં જ્યાં સુધી ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, કે અતિચાર કારા હાગે, અગર અબલ્પતાં, નહિ એળખવાથી બે ભોગવાય તો અનાભોગ વિગેરે કારણથી અતિચાર હાગે. સ્વપતિ કે સ્વપત્નીનો ત્યાગ કરનાર પ્રહાર્યારી સ્ત્રી-પુરુષને તો પોતાના પતિ કે સ્ત્રીને પણ સેવવાની ઈચ્છા રૂપ અતિક્રમ વિગેરેથી પાંચેય અતિચારો હાગે—જે જે અતિચારોની ઈચ્છા આદિ કરે, તે તે અતિચારો હાગે—એમ સમજવું. એ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ સ્ત્રીઓને પૂર્વ માફક સમજવું. ૯૩.

હવે પાંચમા વ્રતના અતિચારો કહે છે :—

घन-घान्यस्य कुप्यस्य, गवादेः क्षेत्र-वास्तुनः ।

हिरण्य-हेमश्च संख्याऽतिक्रमोऽत्र परिग्रहे ॥૧૪॥

અહિં શ્રાવકધર્મને ઉચિત પાંચમાં પરિચ્છેદ-વિરમણ (પરિમાણ) વ્રતમાં ધન, ધાન્ય, હલકી ધાતુઓ, ગાય આદિ ચાર-બે પગવાળા, ખેતર, મકાન, સુવર્ણ, ચાંદી આદિતું, જે પ્રમાણે નિયમ લેતી વખતે નકકી કર્યું હોય, તેથી અધિક એકરૂં કરવું તે રૂપ પાંચ અતિચારો.

આ શ્રાવકધર્મોચિત પરિચ્છેદવ્રતમાં જે ધારેલી સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે અતિચાર.

તેમાં ધન, ધાન્યાદિકતું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે :—

ધન ચાર પ્રકારતું છે. ગણતરીથી લેવાય, વેચાય તે ગણિમ, તોળીને, માપીને અને પરીક્ષા કરીને આપી લઈ શકાય તે. તેમાં બચકલ, ચોપારી, ફળ વિગેરે ગણિમ, કંકુ, ગોળ આદિ તોલ કરીને લેવાય, વેચાય તે ધરિમ, ચોપડ તોલ, ઘી લૂણ વિગેરે માપીને લેવાય, વેચાય તે મેય, અને રત્ન, વસ્ત્રાદિક પરીક્ષા કરીને લેવાય, વેચાય તે પરીક્ષા કરવા ચોગ્ય. આમ સર્વ વસ્તુઓ આ ચાર પ્રકારમાં સમાવી હોવાથી ધનના આ ચાર પ્રકાર જણાવ્યા. ધાન્ય સત્તર પ્રકારતું છે. તે આ પ્રમાણે :—૧ શાલ નામના ડાંગરના ચોખા, ૨ જવ, ૩ મસુર ૪ ઘઉં, ૫ મગ, ૬ અડક, ૭ તલ, ૮ ચણા, ૯ ખંડી, ૧૦ કાંગ, ૧૧ કોદ્રવા, ૧૨ મઠ, ૧૩ કલમી ચોખા, ૧૪ તુવેર, ૧૫ વટાણા, ૧૬ કલથી, ૧૭ અળશી. આ સિવાય પશુ બાજરો, જુવાર, મકાઈ, ચોળા, વાલ આદિ ચોવીસ પ્રકારો પશુ ગ્રંથાન્તરમાં જણાવેલા છે. આ પ્રમાણે ધન અને ધાન્ય ભોગ મળીને એક અતિચાર ગણ્યો. પરિચ્છેદ નવ પ્રકારે ગણેલી હોવા છતાં અહીં બમ્બે ભોગ કરી બધા પાંચમાં સમાવ્યા છે. બીજો ‘પ્રકાર કુખ્ય એટલે રૂપું’ અને સોના સિવાયની હલકી ધાતુ જેવી કે કાંસુ, લોહ, તાંબુ, સીસું’ જસત વિગેરે ધાતુઓ કે તેનાં વાસણો વિગેરે, માટીનાં વાંસણો, વાંસના ટોપલા, ખાટલા, માચો-માચી, ચામડાના કુલંડાં, પલંગ, ખુરશી, સોફા, ટેબલ, હિંચકા, કપાટ, ચાકળા, ગાદી, રબાર, ચેત્રંજ, તળાઈ, સ્થ, ગાડાં મોટર, હળ, ટ્રેક્ટર આદિ ખેતીનાં સાધનો આ સર્વ રાત્ર-રતીલું (ફરનીચર) કુખ્ય નામના ભેદમાં સમાવેશ કરવો. ગાય આદિમાં પશુ અને મનુષ્ય ચાર અને બે પગવાળા, તેમાં ગાય, બળદ, ભેંસ, પાડા, બકરાં, ઘેટાં, ગધેડાં, ઉંટ, સરલ, હાથી, ઘોડા વગેરે સર્વે ચાર પગવાળાં પશુઓ સમજવાં. અને મનુષ્યશબ્દથી પુત્ર, સ્ત્રી, દાસી, દાસ, ચાકર વગેરે મનુષ્યો. પોપટ, મેનાં, હંસ, મયૂર, કૂકડા, પારેવા, ચક્રેર વગેરે પક્ષીઓનો સંગ્રહ. ખેતર એટલે ધાન્ય ઉગાડવાની ભૂમિ, તે ત્રણ પ્રકારની-સેતુ, કેતુ અને ઉભય. જે ક્ષેત્રમાં ફૂવા, વાવડી વિગેરે જળાશયોમાં રેંટ, કોશ કે પંપ દ્વારા પાણી જેવીને ધાન્ય ઉગાડાય, તે સેતુ, વરસાદના ધાન્યથી ઉગાડાય, તે કેતુ. અને ચોમાસામાં વરસાદથી અને પછી સેતુ માફક ધાન્ય ઉગાડાય. બંનેનો ઋતુ પ્રમાણે ઉપયોગ કરે, તે સેતુ-કેતુ ક્ષેત્ર કહેવાય. વાસ્તુ એટલે ઘર અને ગામ, શહેર જેમાં વસવાટ થાય તેમાં ઘર-મકાનો ત્રણ ક્ષેત્ર કહેવાય. વાસ્તુ એટલે ઘર અને ગામ, શહેર જેમાં વસવાટ થાય તેમાં ઘર-મકાનો ત્રણ પ્રકારનો. એક જમીનમાં ભોંયરું હોય તે ખાત, બીજું ઘર, દુકાન, હવેલી તે જમીનના ઉપરના પ્રકારનો. એક જમીન અને ત્રીજું ભોંયરા સાથે બંધી હવેલી હોય તે ખાતોન્નિષ્ઠ એમ ત્રણ ભાગમાં હોય, તે ઉન્નિષ્ઠ અને ત્રીજું ભોંયરા સાથે બંધી હવેલી હોય તે ખાતોન્નિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારનાં ઘર, તથા રાત્રવિગેરે ગામ, શહેર સર્વ વાસ્તુ સમજવું એ ક્ષેત્ર અને વાસ્તુ બંને મળી ક્ષેત્ર-વાસ્તુ નામનો ચોથો પરિચ્છેદ-પ્રકાર સમજવો. તથા હિરણ્ય એટલે ઘડેલુ રજત અને તેવી જ રીતે સોતું, બંને મળી પાંચમો પરિચ્છેદ હિરણ્ય-સુવર્ણ નામનો ભેદ સમજવો. વ્રત લેતી વખતે આ પાંચે સંબંધી જેટલા પ્રમાણમાં સંખ્યા નકકી કરી હોય, તે ચોખાસા માટે કે છાંદગી માટે તે પરિમાણતું ઉલ્લંઘન કરવું, તે સંખ્યાતિક્રમ નામનો અતિચાર સમજવો. ૯૪.

શંકા કરી કે, સ્વીકારેલ પ્રતિજ્ઞાની સંખ્યાનો અતિક્રમ કરે, તો મતભંગ જ થાય, તે પછી અતિચાર કેમ જણાવ્યો ? તે કહે છે—

વન્ધનાદ્ માવતો ગર્ભાદ્, યોજનાદ્ દાનતસ્તથા ।

પ્રતિપન્નત્રતસ્યૈષ, પચ્છઘાઽપિ ન યુજ્યતે ॥૧૬॥

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણેના પાંચ પ્રકારના પરિગ્રહમાં અનુક્રમે ધન-ધાન્યના બંધનથી, શ્વેત-વાસ્તુને ભોગ કરવાથી. રૂપા-સોનાનું દાન કરવાથી દ્વિપદ્માદિના ગર્ભથી અને કુખ્યમાં ભાવથી—એમ પાંચ અતિચારો હોય છે. ઇચ્છા પરિગ્રહના પરિમાણ કરનારે આ અતિચારો સેવવા યોગ્ય નથી.

આગળ જણાવેલ ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહની સંખ્યાનું સાક્ષાત્ ઉલ્લંઘન કરનારને તો અતિચારો મનાતા નથી, પણ મતભંગ જ થાય છે, પરંતુ મતરક્ષણની ભાવનાવાળો મતધારી બંધન, યોજન વિગેરે કરી સ્વયુદ્ધિથી માને કે-હું મતનું પાલન કરું છું, તેને તે અતિચારો ગણાય. તે બંધન વિગેરે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. જેમકે કોઈ વેપારીએ ધન-ધાન્યનું ચોક્કસ પરિમાણ નક્કી કર્યો પછી કોઈ દેવાદાર દેવું આપવા આવ્યો કે ભેટ લાવ્યો અને જો સ્વીકારે તો નિયમ-પ્રમાણ વધી જાય, તેથી વિચાર્યું કે, મારો નિયમ અમુક મહિના સુધીનો છે, તે પછી સ્વીકારીશ. અગર મારી પાસેનું થોડું વેચાયા પછી લઈશ, એમ વિચારી આપનારને થોડા મહિના પછી લેવાનું જણાવે, અગર તેના ઉપર હોરડા બાંધી આપનારને ત્યાં અનામત મૂકાવે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો કાળ પૂરો થાય. એટલે લેવાનું નક્કી કરે. આ બંધન કરી ધન, ધાન્ય પોતાના નિયમથી વધારે રાખે, અને એમ માને કે એ તો એના થકી છે, મારું નથી, વગેરે મતપાલનની અપેક્ષા હોવાથી આને અતિચાર કહ્યો. કુખ્યનો ભાવથી સંખ્યાતિક્રમ આ પ્રમાણે—કુખ્ય એટલે ઘર-વપરાશની વસ્તુઓ તે ચોક્કસ પ્રમાણથી વધારે ન રાખવી, એવો નિયમ કર્યો પછી હાણીમાં કે વારસામાં ભેટ મળ્યા પછી સંખ્યા-પ્રમાણ વધી ગયું. બમણા થઈ ગયા—એટલે મત ભંગના ભયથી ભાવથી ભાંગી-તોડીને બે નાનીમાંથી એક મોટી બનાવે, તેના ઘાટ બદલાવી સંખ્યા ઘટાડી નાખે, પરંતુ ક્રિમત પ્રમાણ તો વધી જવાથી વાસ્તવિક મતભંગ ગણાય—એમ ભંગાભંગરૂપ આ અતિચાર સમજવો. અથવા ભાવથી તેનો અર્થો હોવાથી અત્યારે નિયમભંગના ભયથી ગ્રહણ કરતો નથી, પણ તેને કહે કે, ‘અમુક સમય પછી હું જરૂર લઈ લઈશ, માટે તારે બીજાને ન આપવું’—બીજાને ન આપવાના અભિપ્રાયથી પોતા માટે સંગ્રહ કરાવે છે. એ રીતે અતિચાર કહ્યો તથા ગાય, ભેંસ, ઘોડી આદિના ગર્ભ ન ગણવાથી અતિચાર થાય છે, કોઈએ એક કે બે વર્ષ માટે ગાય, ભેંસ કે પશુ માટે નિયમ લીધો કે અમુક સંખ્યાથી વધારે ન રાખવા, પછી વિચાર કરે કે હાલમાં જો ગાય કે ભેંસને ગર્ભ રહેશે તો મારી સુદત પૂર્ણ થયા પહેલાં વાછરડા કે પાડા વિગેરે જન્મવાથી મારા નિયમની સંખ્યા વધી જશે. તો અમુક સુદત પછી ગર્ભવાળા થાય તો મારા નિયમને વાંધો ન આવે. એમ વિચારી કેટલોક કાળ ગયા પછી ગર્ભ ગ્રહણ કરાવે. એમ કરવાથી ગર્ભમાં તે વાછરડા હોય છે, તેથી મતભંગ થાય છે. છતાં બહાર પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી તે માને છે કે—મારી યોગ. ૩૩

નિયમ સંખ્યા વધી નથી, મારે નિયમ અખંડ છે. એમ લંગાલંગરૂપ અતિચાર છે. તથા ક્ષેત્ર-વાસ્તુનું બેઠણ કરે. જેમકે કોઈએ ‘મારે ચોક્કસ સંખ્યામાં ઘર કે ખેતર રાખવાં’ પછી તે વધવાના સંયોગ થયા, તેથી પોતાનો નિયમ ન તૂટે તે કારણે પાડોશનું ઘર લઈ વચ્ચેની ભીંત તોડી ભેંસું કરી એક કચું, તેવી જ રીતે પડોશમાં બાબુનું ખેતર ખરીદી વચ્ચેની આડ તોડી એક બનાવ્યું. એમ સમજીને કે નિયમની સંખ્યા વધી ન જાય, —તેથી વ્રતલંગ ન થયે, છતાં ઘર-ખેતરની કિંમત તો વધી જ ગઈ છે, તેથી લંગાલંગરૂપ અતિચાર. વ્રતની સાપેક્ષતા ‘રાખેલી હોવાથી સોના-રૂપાનું’ દાન કરવાથી અતિચાર લાગે તે આ પ્રમાણે-અમુક પ્રમાણથી વધારે સોનું, રૂપું ન રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને સાથે ચાર મહિના આદિ કાળની પણ મર્યાદા રાખી. તુષ્ટ થયેલા રાજાએ તેને આપ્યું, તેથી પ્રતિજ્ઞાના પ્રમાણથી વધી ગયું. હોસને અંગે વિચાર કર્યો કે લઈને ઘરમાં રાખીશ, તો નિયમ તૂટી જશે; માટે વ્રતની કાળ-મર્યાદા પૂર્ણ થશે, ત્યારે ઘરમાં લાવીશ—એમ ધારણા કરી બીજાને ત્યાં રાખ્યું. એ પ્રમાણે બીજાને આપવા છતાં માલિકી પોતાની હોવાથી વ્રત-લંગ થાય, અને પોતે સમજે છે કે, ‘મેં’ તો માશ નિયમથી વધારે રાખ્યું નથી, તેથી વ્રત-પાલન થાય. એમ લંગાલંગરૂપ અતિચાર સમજવો. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પણ નિયમ અહણ કરનાર આવકે તેનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. કારણ કે તેમ કરવાથી વ્રતની મહિનતા થાય છે. ઉપલક્ષણથી તે સિવાયના વગર વિચાર્યે કે અબણતા અથવા અતિક્રમ વિગેરેથી પણ અતિચારો લાગે છે. તેમ સમજવું. આ પ્રમાણે પાંચ અભુવ્રતના ફરેકના પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા. ૯૫.

હવે શુભવ્રતના અવસરમાં દિશાવિરતિ-લક્ષણ પ્રથમ શુભવ્રતના અતિચારો જણાવે છે :—

સ્મૃત્યન્તર્ધાનસૂઘ્વાંધસ્તિર્યગ્ભાગવ્યનિક્રમઃ ।

ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ પંચેતિ, સ્મૃતા દિગ્વિરતિવ્રતે ॥૧૬॥

ઉપરની, નીચેની અને તિર્યગ્ એવા વિભાગવાળી દશેય દિશાઓમાં જવા-આવવાના નિયમમાં ધારેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું, એ ત્રણ અને દિશાની વૃદ્ધિ કરવી તથા ભૂદી જવું એમ પ્રથમ શુભવ્રતના પાંચ અતિચારો સમજવા.

પૂર્વાચાર્યોએ દિગ્વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે. ‘સ્મૃતિ-અંશ’ નામનો પ્રથમ અતિચાર છે. તે એ પ્રમાણે સમજવાના કે પોતે જે પ્રમાણે ધાર્યું હોય તેને જવાના સમયે અતિવ્યાકુલપણથી, પ્રમાદથી, તેટલી ચાદશક્તિ ન રહેવાથી ભૂદી જાય. જેમકે કોઈએ પૂર્વ દિશામાં સો યોજન સુધી જવાની મર્યાદા રાખી, જવાના સમયે સ્પષ્ટપણે તે ચાદ ન રહ્યું કે, ‘મેં’ સો કે પચાસ યોજનનું પ્રમાણ કર્યું’ છે ? તેની શંકા પડી, તેમાં પચાસ યોજન ઉપર જાય તો અતિચાર અને સો ઉપર જાય તો લંગ, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષપણથી. માટે અહણ કરેલું વ્રત ચાદ રાખવું, કારણ કે સર્વ ધર્મોત્તુહાન એ સ્મરણ રાખવા યોગ્ય છે આ પ્રથમ અતિચાર તથા પર્વત અને વૃક્ષનાં શિખરોરૂપ ઊર્ધ્વગમન અધોગમન-ભોંયરા, દૂવા આદિરૂપ નીચે અને પૂર્વ વિગેરે દિશાઓરૂપ તિર્યગ્દિશા, તેમાં જેટલું પ્રમાણ નક્કી કરેલું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, આ ત્રણ અતિચારો, તે માટે સૂત્રમાં કહેલું છે કે—‘ઊર્ધ્વદિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમ થવાથી, અધો-દિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમ થવાથી અને તિર્યગ્દિશાના પ્રમાણમાં

અતિક્રમણ થવાથી ત્રણ અતિચારો બાબત.” આ અનાલોગ કે અતિક્રમ આદિથી અતિચારો અને બાણી ભેદને કરે, તો વ્રતભંગ થાય. આ વ્રતમાં જેઓ સ્વયં કરીશ નહિ, અથવા અન્ય પાસે કરાવીશ નહિ-એવા ભાંગે નિયમ કરે, તેઓને તો ધારેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે ભૂમિમાં સ્વયં જવાય નહિ અને બીજા દ્વારા કંઈ ચીજ મોકલાવાય કે મંગાવાય નહિ, માટે તેઓને અતિચાર લાગે. જેને માત્ર પોતાના જ અંગે અર્થાત્ ‘હું ન કરું’ એ ભાંગે પચ્ચક્ષુબાણ કયું હોય, તેઓને મેકલવાતું કે મંગાવવાતું પચ્ચક્ષુબાણ ન હોવાથી બીજા પાસે મંગાવવા કે મોકલવામાં હોય નથી. આમ બીજા, ત્રીજા અને ચોથા એમ ત્રણ અતિચારો જણાવ્યા. તથા ‘ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ’ નામનો પાંચમો અતિચાર તે કહેવાય. કે, એક દિશામાં ઘટાડી બીજી દિશામાં વૃદ્ધિ કરવી. જેમકે કેઈએ દિશિ પરિમાણ બંને કે સર્વદિશાતું નક્કી કર્યું, તેણે પૂર્વમાં ઘટાડી પશ્ચિમ દિશામાં વૃદ્ધિ કરી, તે પાંચમો અતિચાર. તે આ પ્રમાણે કેઈકે દરેક દિશામાં સો યોજન જવાતું પ્રમાણ નક્કી કર્યું. એક દિશામાં વધારે દૂર જવાતું પ્રયોજન ઉભું થવાથી એક દિશામાં થોડાં યોજનો ઘટાડી બીજી દિશામાં તેટલાં યોજનો ઉમેરીને જાય. બંને બાજુ બસો યોજનનું માપ કાયમ રાખ્યું. આમ ક્ષેત્ર-મર્યાદા સાચવી વ્રત ટકાવવાના સાપેક્ષપણાથી તેને અતિચાર લાગ્યો. કદાચ અનાલોગથી અબાણતાં ક્ષેત્ર-પ્રમાણથી આગળ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે પાછા ફરી જવું. બધા પછી આગળ ન વધવું. બીજાને પણ ન મોકલવો. વગર આજ્ઞાએ કેઈ ગયો અને તેણે જે મેળવ્યું હોય, પોતે વિસ્મૃતિ યોગે ગયો અને મેળવ્યું હોય તો મેળવેલાનો ત્યાગ કરવો. ૬૯

હવે ભોગોપભોગ નામના બીજા ગુણવ્રતના અતિચારો કહે છે :—

સચિત્તસ્તેન સંવદ્ધઃ, સમ્મિશ્રોઽભિષવસ્તથા ।

દુષ્પક્વાહાર હત્યેતે, ભોગોપભોગમાનગાઃ ॥૧૭॥

૧ સચિત્ત એટલે જીવસહિત, ૨ સચિત્ત સાથે લાગેલું અચિત્ત, ૩ થોડું સચિત્ત અને થોડું અચિત્ત અર્થાત્ મિશ્ર, ૪ ઘણી વસ્તુઓ એકઠી કરી તેમાંથી કાઢેલા આસવો-સરવો વગેરે, ૫ અધું કાચું-અધું પાકું, આ પાંચ પ્રકારની વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. આ પાંચ અતિચાર બીજા ગુણવ્રતનાં બાબત.

ચિત્ત એટલે ચેતના-જીવ તે સાથે રહેલું હોય અર્થાત્ જીવ યુક્ત હોય, તે સચિત્ત કહેવાય. વળી તે ‘સચિત્ત’ આહાર કહેવાય વળી તેવા સચિત્ત સાથે ભેડાયેલું હોય, તે ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ’, મિશ્ર એટલે કંઈક અંશમાં સચિત્ત અને કંઈક અંશમાં અચિત્ત એવી ભેળસેળ વસ્તુ, તે ‘મિશ્ર’ કહેવાય, અનેક ચીજો મેળવવાથી બનેલા જે આસવો વગેરે, તે ‘અભિષવ’ કહેવાય અને જે પૂર્ણ પાકેલું ન હોય, તે ‘દુષ્પકવ’ કહેવાય. એ પાંચ વસ્તુનો આહાર કરવો, તે બીજા ભોગોપભોગવિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચાર બાબત. તેમાં સચિત્ત કંઈ, મૂળ, ક્ષદાદિક, સચિત્ત માટી મીઠું વગેરે તથા દરેક જાતનાં આખાં-કાંચાં અનાજ વગેરે સચિત્ત સમજવાં. જો કે અહિં જેનાં પચ્ચક્ષુબાણ કયું હોય, તેનો આહાર કરે, તો વ્રતભંગ જ થાય, છતાં અહિં અતિચારો કહ્યા છે, તે અબાણતાં, ઉતાવળથી, વગર વિચારે વાપરવાથી અથવા તે તે વાપરવાની ઈચ્છા કે

હવે ભોગોપભોગના અતિચારોનો ઉપસંહાર કરતાં તે વ્રતનું બીજું લક્ષણ અને તેના અતિચારો બતાવવા માટે કહે છે :—

અમી भोजनतस्त्याज्याः, कर्मतः स्वरकर्म तु ।

तस्मिन् पंचदश मलान्, कर्मादानानि संत्यजेत् ॥૧૮॥

ઉપર જણાવેલા પાંચ અતિચારો ભોજનને અંગે જણાવ્યા, તેનો ત્યાગ-કરવો. હવે ભોગોપભોગ-પ્રમાણ વ્રતની બીજી વ્યાખ્યા કહે છે. ભોગ-ઉપભોગનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવા માટે જે વ્યાપાર કરવો પડે, તેને પણ ભોગોપભોગ શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે. કારણમાં કાર્યનો આરોપ કર્યો, તેથી તે કર્મને આશ્રીને આભુવિકા માટે કોટવાલપણું, ફેજદાર સિપાઈ, જેલ સાચવનાર વગેરેની આકરી શિક્ષા કરવી પડે અને જેનાથી જીવોને ત્રાસ થાય, તેવાં કઠોર કાર્યના ત્યાગ લક્ષણ ભોગોપભોગ વ્રતના પંદર અતિચારો ત્યાગ કરે, તે પંદર કર્મોદ્ધાન કહેવાય છે. કર્મ એટલે પાપકૃતિનાં કારણભૂત હોવાથી. તે કર્મોદ્ધાન કહેવાય. ૬૮.

તેને નામ-પૂર્વક બે શ્લોકોથી કહે છે :—

अङ्गार-वन-शकट-भाटक-स्फोटजीविका ।

दन्त-लाक्षा-रस-केश-विष-वाणिज्यकानि च ॥૧૯॥

यन्त्रपीडा निर्लज्जनमसतीपोषणं तथा ।

द्वद्वदानं सरःशोषः, इति पञ्चदश त्यजेत् ॥૨૦॥

૧ અંગારકર્મ, ૨ વનકર્મ ૩ ગાડાકર્મ, ૪ ભાટકર્મ, ૫ ફેડાણુકર્મ, આ ક્રમોથી આભુ-વિકા મેળવવી, તે કર્મરૂપ પાંચ અતિચારો. ૬ કાંત, ૭ લાખ, ૮ રસ ૯ કેશ, ૧૦ વિષ. આ પાંચનો વેપાર કરવા રૂપ પાંચ અતિચારો. તથા ૧૧ યંત્ર-મશિનરીથી ધંધો કરવો, તે યંત્ર પીડણુ કર્મ, ૧૨ અંગાપાંગાદિ છેદ વગેરે કરવા, તે નિર્લોજન કર્મ, ૧૩ અસતી-પોષણુ. ૧૪ દલ-અક્ષિ સળગાવવો, તે દવાક્ષિ-દાન કર્મ, ૧૫ તળાવ સુકવવાં આદિનો ધંધો કરવો-આ પંદર કર્મોદ્ધાનરૂપ અતિચારોનો ત્યાગ કરવો. ૬૯-૧૦૦.

હવે કર્મપૂર્વક પંદરે અતિચારોની વ્યાખ્યા કરતાં અંગારકર્મરૂપ આભુવિકાનું સ્વરૂપ કહે છે—

अङ्गारभ्राष्ट्रकरणं, कुम्भायःस्वर्णकारिता ।

ठठारत्वेष्टकापाकाविति ह्यङ्गारजीविका ॥૨૦१॥

કાષ્ટો બાળીને અંગારા પાડવા અને તેને વેચવા, અંગારા પાડવામાં છએ જીવનિકાચની વિરાધનાનો સંભવ થાય છે. એવી રીતે અક્ષિવિરાધના-સ્વરૂપ જે જે આરંભો થાય, તેનો અંગારકર્મની અંદર સમાવેશ થાય. આ એક ભેદ વિસ્તારથી સમજાવ્યો. બાકીના ભેદો તેની માફક સમજી લેવા. અનાજ ચેકવાનો અર્થાત્ ભાડણીબંધનો ધંધો, કુંભાર, લુહાર, સોનીનો ધંધો, કેસારીનો, ઇંટ-નળિયાં-માટીનાં વાસણો બનાવી, પકાવી વેચવાનો ધંધો, મીઠાઈ-

ફરસાણુ યનાવવા માટે લઠ્ઠી કરી આંજીવિકા ચલાવવી, તે 'અંગારકર્મ-જીવિકા' સમજવી. તેમાં લોહું, સોલું રૂપું આદિ ગરમ કરવા, ગાળવા, ઘાટ ઘડવા, તેના કુંલ, ફાગીના આદિ ઘડી આપવા. તથા ઠંડારપણું એટલે ત્રાંબું, સીસું, કલાઈ, કાંસું, પિત્તળ વગેરે યનાવવાં, તેના ઘાટ ઘડાવવા વગેરેથી આજીવિકા ચલાવવી. આમ કંસાસનો ધંધો પણ અંગારકર્મનો ગણાવેલો છે. (આથી વર્તમાનકાળમાં જેમાં અગ્નિધાત્રી વિશેષપણે વિરાધના થતી હોય તેવા એ-જન ચલાવવાં, કોલસા પડાવવાનો ઇન્દ્રિય રાખવો. મહાલઠ્ઠીઓવાળા મોટા ધંધા કરવા. યોચલરોમાં બળતણ પૂરવું. આસતેલ, પેટ્રોલ, કુંડ ઓઈલ, છાણાં, લાકડાં, ફોતરા વગેરે બળતણના ધંધા કરવા. પેટ્રોમેક્ષ, ઇલેક્ટ્રીક વગેરે બાતીઓ, આસના ચૂલા, દીવાસળી આદિનો ધંધો કરવો, તે સર્વ 'અંગારકર્મ-જીવિકા' સમજવી.) ૧૦૧.

હવે વનજીવિકા કહે છે :—

છિન્નાચ્છિન્ન-વન-પત્ર-પ્રસૂન-ફલ-વિક્રયઃ ।

કળાનાં દલનાત્ પેપાદ્, વૃત્તિશ્ચ વનજીવિકા ॥૧૦૨॥

કાપેલાં કે નહિ કાપેલાં જંગલો, ઝાડો, પાંદડાં, ફૂલો કે ફળો વગેરે વેચવાં, તથા અનાજ ફળવાં, પોસવાં વગેરેથી આજીવિકા મેળવવી, તે 'વનકર્મ-જીવિકા' કહી છે. (ઉપલક્ષણથી વેપાર માટે જંગલનાં ખીડ લેવાં, વેચવાં, કપાવવાં, વાવવાં, બગીચા-વાડીઓ વવરાવવાં-ઉછેરવાં. કઠોળની ફાળો મેલો-સોજી બનાવરાવવાં; આટો ફળવાની ઘંટી, મગફળી પીલવાની મીલ ચલાવવી; કેળાં, શેરડી, પોપૈયા, ચાના બગીચા આદિથી આજીવિકા ચલાવવી ઇત્યાદિ પણ વનકર્મ-જીવિકામાં સમાઈ જાય.) મુખ્યતાએ જેમાં વનસ્પતિકાય જીવોની હિંસા ઘણી થાય, તેવા ધંધા તે વનકર્મ કહેવાય. અને આવાં કાર્યોમાં વનસ્પતિકાય જીવો તથા તેને આશ્રિને રહેલાં બીજા ત્રસ-સ્થાવરથી માંડી આવત પશુન્દ્રિય જીવોની પણ હિંસા સંભવિત છે. ૧૦૨.

શકટાનાં તદ્જ્ઞાનાં, ઘટનં સ્વેદનં તથા ।

વિક્રયશ્ચેતિ શકટ-જીવિકા પરિકીર્તિતા ॥૧૦૩॥

હવે શકટકર્મ એટલે ગાડાં કે તેના અવયવો ધુસરી, પૈડાં વગેરે ઘડવાં-ઘડાવવાં, વહન કરવાં-કરાવવાં, વેચવાં-વેચાવવાં ઇત્યાદિ શકટકર્મ-જીવિકા કહેવાય. સકળ જીવોને ઉપમર્દન કરવાના કારણભૂત ગાય, બળદ આદિના બંધ, વધના કારણભૂત 'શકટજીવિકા' છે (ઉપલક્ષણથી ટાંગા, વીકેટોરીયા, ટ્રામ, બસ, મોટર, લોરી, રીક્ષા, સાઈકલ, પ્લેન, વહાણ, રેલ્વેના ડબ્બા વગેરે ઘડવાં, ઘડાવવાં, વેચવા વગેરેનો શકટ-જીવિકામાં સમાવેશ કરવો.) ૧૦૩.

હવે ભાટક-આજીવિકા કહે છે :—

શકટોક્ષ-લુલાયોષ્ટ્ર-સ્વરાશ્વતર-વાજિનામ્ ।

મારસ્ય વાહનાદ્ વૃત્તિર્મવેદ્ માટકજીવિકા ॥૧૦૪॥

ભાટક-ભવિકા :—ગાડાં, ખળદ, ભેંટ, પાડા, ગધેડાં, ખચ્ચર, ઘોડા વગેરે ભાડેથી ખીજને ભાર ખેંચવા કે ભાર ઉપડાવવા, તેનાથી જે આભવિકા, તે ‘ભાટક-ભવિકા’ કહેવાય. ૧૦૪.

હવે સ્ટ્રેટક-ભવિકા કહે છે :—

સરઃ-કૂપાદિ-સ્વનન-શિલાકુદન-કર્મભિઃ ।

પૃથ્વીચારમ્મસંમૃતૈર્જીવનં સ્ફોટજીવિકા ॥૧૦૫॥

સરેવર, કૂવા, વાવડી આદિ માટે જમીન ખોદવી હળ આદિથી ખેતર આદિની ભૂમિ ઉખેડવી, ખાણમાંથી પથ્થર ખોદી કઢાવવા, કે ઘડવા, જેનાથી પૃથ્વીકાયનો આરંભ-મર્દન થાય, ઉપલક્ષણથી ભૂમિ ખોદવામાં તે સાથે રહેલા વનસ્પતિ અને ત્રસ જંતુઓનો પણ ઘાત થાય. આમાં કાયોથી જે આભવિકા, તે ‘સ્ટ્રેટક-આભવિકા’ (ઉપલક્ષણથી સોના, ચાંદી, લોહ) આદિ ધાતુઓ, હીરા, કોલસા, આસતેલ, ખનીજ તેલ આદિ માટે કૂવા, ખાણ, પંખો, ધોરીગો વગેરે કરાવવાનો ધંધો પણ આમાં જ સમાઈ જાય. ૧૦૫.

હવે દંત-વાણિજ્ય કહે છે :—

દન્ત-કેશ-નલાસ્થિ-સ્વર્ગ-રોમ્ણો ગ્રહણમાકરે ।

પ્રસાક્કસ્ય ઘણિજ્યાર્થ, દન્તવાણિજ્યમુચ્યતે ॥૧૦૬॥

હાથીના દાંત ઉપલક્ષણથી ત્રસ જીવોના શરીર અવયવો પણ સમજી લેવા. તે જે સ્થાનમાં મળતા હોય ત્યાં જઈ ખરીદ કરવા, તેને ‘દંત-વાણિજ્ય’ નામનો અભિચાર કહેલ છે. ગોશાયન, અંબર, સાબરસિંગ, હરણસિંગ આદિના વેપાર, ચમરી ગાયના વાળ, વાઘનું ચર્મ, કસ્તૂરી, સસુદ્રના શંખ, છીપ, મોર-પીંછ આ સર્વ વેપાર પણ દંત-વાણિજ્યમાં સમજવા.

મનુષ્ય અને પશુના વાળ, પક્ષીઓની ફવાટી, નખ, હાડકાં, આમડાં વેચવા કે જીન માટે, ઘેટાં, ખેડાં આદિનો વેપાર, હાથીદાંત આદિ વસ્તુઓ જે સ્થળે મળતી હોય ત્યાં જઈ દાંત આદિ ખરીદ કરવા માટે સિદ્ધ આદિને પ્રથમથી મૂલ્ય આપી સરત કરે કે, અસુક સુકતામાં આટલો માલ પૂરો પાડવો; તેથી તેઓ પણ તે વેચવા માટે હાથી આદિ પ્રાણીઓનો વધ કરે. આકર-ખાણ ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાથી વગર ઉત્પત્તિ-સ્થાને ખરીદ કરવામાં હોષ નથી. ૧૦૬.

લાક્ષા-મનઃશિલા-નીલી-ઘાતકી-ટક્કણાદિનઃ ।

વિક્રયઃ પાપસદનં, લાક્ષાવાણિજ્યમુચ્યતે ॥૧૦૭॥

લાક્ષા અને ઉપલક્ષણથી તેના જેવા ખીજ સાવધ મનશિલા, ગળી, ઘાતકી વૃક્ષ કે જેની છાલ-પુષ્પમાંથી દારૂ બને છે તે, ટંકણખાર, સાણુ બનાવવાના ક્ષાર, આ સર્વ ક્ષારો પાપનાં કારણ હોવાથી તેના વેપાર પણ કરવા લાયક નથી. ટંકણખાર, મનશિલા ખીજ જીવોનો નાશ કરે છે. જંતુના ઘાત સિવાય ગળી બની શકતી નથી. ઘાતકી વૃક્ષ મધનું કારણ હોવાથી તેના

ઉકાળામાં કીડાઓ થતા હોવાથી પાપતું ઘર છે, તેથી તેનો વેપાર પણ પાપતું ઘર હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે. આ 'લાક્ષા-વાણિજ્ય' કહેવાય. ૧૦૭

હવે રસ અને કેશવાણિજ્ય એક શ્લોકથી કહે છે.—

નવનીત-વસા-ક્ષોદ્ર-મચ્છપ્રમૃતિવિક્રયઃ ।

દ્વિપાચ્ચતુર્ણાદવિક્રયો, વાણિજ્યં રસ-કેશયોઃ ॥૧૦૮॥

માખણ, ચરખી, મધ, દારૂ, મજ્જા વગેરેનો વેપાર કરવો, તે 'રસ-વાણિજ્ય' ઉપલક્ષણથી દરેક પ્રકારના આસવો, સ્પીરીટ, તેલબ, અથાણા, સુરખ્યા, ફીનાઈન, પ્રવાહી પદાર્થો પણ આમાં આવેલાં છે. તથા જે પગવાળા મનુષ્યો ઠાસ-ઠાસીઓ, ચાર પગવાળા-પશુઓનો વેપાર કરવો, તે 'કેશ-વાણિજ્ય' કહેવાય. કેટલાક વાળ, બિન, ચમરી ગાયના વાળ, કન્યા-વિક્રય, વરવિક્રયને પણ આમાં ગણે છે. રસ એટલે મધ, દારૂ, માંસ, માખણ, ચરખી, હાડકામાં થતો ચીકણો રસ, મજ્જા, દૂધ, દાંડ, ઘી, તેલ વગેરે રસવાળા પદાર્થોનો વેપાર કરવો, તે અતિચાર છે. છાશમાંથી માખણ છૂટું પડતાં જ તેમાં અનેક સંમૂર્ધિમ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ચરખી અને મધ જીવોની હિંસાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. દારૂથી ઉન્માદ થાય છે, તેમજ તેમાં રહેલા અનેક કૃમિજીવોનો ઘાત થાય છે. દૂધ વગેરે પ્રવાહી વગેરેમાં પડતા ઉડતા જીવોનો નાશ થાય છે. દહીં જમાવ્યા પછી જે દિવસ અર્થાત્ જે રાત્રિ પૂર્ણ થતાં જ અસંખ્ય અદૃશ્ય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ-વાણિજ્ય અનેક જીવોની હિંસાનું કારણ હોવાથી વર્જ્ય છે. જે પગવાળા મનુષ્યો અને ચાર પગવાળા જાનવરોનો તેના વાળ માટે વેપાર કરવો, તેમાં પણ તેઓને પરાધીનતા, વચ, બંધન ભુખ, તરશની, પીડા થાય છે. આ રસ અને કેશવાણિજ્યનો વેપાર ત્યાગ કરવા લાયક છે. ૧૦૮.

હવે વિષવાણિજ્ય કહે છે:—

વિષાન્નહલ-ચન્દ્રાયો-હરિતાલાદિવસ્તુનઃ ।

વિક્રયો જીવિતમ્નસ્ય, વિષવાણિજ્યમુચ્યતે ॥૧૦૯॥

શૃંગિક આદિ ઝેરો, તરવાર આદિ શસ્ત્રો, હુળ, રેંટ, કોશ, કોદાળા, પાવડા આદિ, હરતાલ અને આદિશબ્દથી વચ્છનાગ, સોમલ આદિ ઝેરી ચીજો, પાણીથી ભીંજાયેલી હરતાલમાં માખીઓ પડતાં જ મરી જાય છે, આ સર્વ 'વિષ-વાણિજ્ય' કહેવાય અને શ્રાવકે આ વેપાર કરવાનો ન હોય. ૧૦૯. હવે યંત્ર-પીડન કર્મ જણાવે છે:—

તિલેશ્ચુસર્ષપૈરન્દ-જલચન્દ્રાદિપીડનમ્ ।

દલતૈલસ્ય ચ કૃતિર્યન્ત્રપીડા પ્રકીર્તિતા ॥૧૧૦॥

તેલ કાઢવાની ઘાણી, શેરડી પીલવાના કોલ, સરસવ, એરંડા, મગફળી વગેરે પીલવાના સંચા-ચત્રા, જળચત્રા; તલ નાખીને તેલ મેળવાય તેવાં યંત્ર તે યંત્ર-પીડા, તલ આદિ પીલતાં તેમાં રહેલા ત્રસ જંતુઓનો વધ થતો હોવાથી યંત્ર-પીડનકર્મ પાપવાળું હોવાથી શ્રાવકે કરવા લાયક નથી. લોકોમાં પણ એક ઘાણી કે ચક્રચત્ર ચલાવવામાં દંડ ખાટકી જેટલું

કર્મ બંધાવાનું માન્યું છે, (અત્યારે વરાળ, કુંડઓઈલ, પેટ્રોલ કે વીજળીના બલથી ચાલતી હરકોઈ ફેકટરીઓ-મીલ, છન, પ્રેસ, ખેતીનાં યંત્રો એ સર્વ યંત્રપીલણકર્મમાં ગણી શકાય.) ૧૧૦. હવે નિર્લોચન-કર્મ કહે છે :-

નાસાવેધોઽહ્નકનં મુષ્ક-ચ્છેદનં પૃષ્ઠગાલનમ્ ।

કર્ણ-કમ્બલવિચ્છેદો, નિર્લોચનમુદીરિતમ્ ॥૧૧૧॥

સ્પષ્ટપણે ઝોળખી શકાય તે પ્રમાણે અંગ આવચવનો છેદ કરવો, તે રૂપ આલવિકા, તે 'નિર્લોચન-કર્મ' નો વ્યાપાર કહેવાય, તેના લેલો કહે છે -ગળદ, પાકાનાં નાક વિધવાં, બળદ, ઘોડાને કામ આપી નિશાની કરવી, તેઓના અંડકોષ કાપવા, છાંટની પીઠ ગાળવી બળદ-ગાયના કાન, ગલકંબલ કાપવાં, આમાં જીવોને પીડા પ્રગટ રીતે થાય છે, તેથી આવકને આ ધંધો કરવો બિલકુલ યોગ્ય નથી.

(પ્રસંગોપાત્ત આવા બીજા ધંધા પણ ન કરવા, જેવા કે ગ્રાણીઓનાં કાળબાં, અંડકોષ કાઢવા. માછલીમાંથી તેલ, વાછરડા આદિનાં લોહી ખેંચી તેમાંથી દવા બનાવવી, ગર્ભગળાવવા-પાડવા, સંતતિ થતી અટકાવવાના પ્રયોગ કરાવવા, મઠદાની ખાંપણ વેચવાનો ધંધો કરવો, છાંદરો, વાંદા, વાંદરા કૂતરા, તીક આદિને મારી નાખાવવાનો ધંધો, મજૂર, માખી વગેરેને ડી. ડી. ટી. વગેરે દવાથી મારી નાખવા, ક્રીનાઈન છાંટવા, કૂટણખાનાં ચલાવવાં, આવા ધંધા પોતે કરવા, કે તેમાં બીજાને સહાય કરવી, ફાંસીની સજા કરવી, ચોર આદિને કાતિલ માર મારવો. આ દરેકને આ કર્મોદ્ધાનમાં ગણી શકાય. પહેલા તત્ત્વા અતિથારમાં હિંસા કરવી, તે અતિથાર અને અહિં આજીવિકા માટે ધંધો કરવો, તેવો લેક સમજવો.) ૧૧૧.

હવે અસતી-પોષણ કહે છે :-

સારિકા-શુક-માર્જાર-શ્વ-કુર્કુટ-કલાપિનામ્ ।

પોષો દાસ્યાશ્ચ વિતાર્યમસતીપોષણં વિદુઃ ॥૧૧૨॥

અસતી એટલે દુષ્ટાચારવાળાઓનું પોષણ, 'કેટલાક શબ્દોનું' સિંગ અનિચત હોય છે એ ન્યાયે પુરુષસિંગવાળા પોષટ, સૂકા, કૂતરા, બિલાડા, કૂકડા, મોર આદિ તિર્યચોનું પોષણ કરવું. તથા ભાડું ઉપભવવા માટે બેલિયારિણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવું—એમ હિંસક અને દુરાચારીઓનું પોષણ કરવું, તે દોષરૂપ હોવાથી 'અસતીપોષણ' વળન કરવા યોગ્ય છે. ૧૧૨. હવે દવદાન અને સરોવર સૂક્ષ્મવા રૂપ બે અતિથારો એક પ્રલોકથી કહે છે. :-

વ્યસનાત્ પુણ્યબુદ્ધ્યા વા, દવદાનં મયેદ્ દ્વિધા ।

સરઃશોષઃ સરઃ-સિન્ધુ-હ્રદાદેરમ્બુસંપ્લવઃ ॥૧૧૩॥

વ્યસન-કુટોવથી અને અજ્ઞાનવાળી પુણ્યબુદ્ધિથી એમ દવદાન બે પ્રકારનું છે, તથા સરોવરો, નદીઓ, ધરાઓ, દ્વડો વગેરેમાંથી પાણીનું શોષણ કરવું.

યો. ૩૪

‘ગામ, નગર’ આદિમાં આગ લગાડીએ, તો લોકો તેમાં રોકાઈ જાય, તો ચોરી-દુર્લ્લસહેલાઈથી કરી શકાય, જંગલમાં જૂનું ઘાસ સળગાવવાથી નવો પાક સારો થાય, તો ગાયોને ચારો સારો મળે, ખેતરમાં સૂક કરવાથી કાંટા-ઝાંખરા ખાળી નાખવાથી ધાન્ય સારું પાકે.’ એવી બુદ્ધિથી અગ્નિ સળગાવે, કેટલાક ખેડૂતો પુણ્યબુદ્ધિથી મરણકાળે મારા કલ્યાણ માટે તમારે આટલા ધર્મ-દીપોત્સવ કરવા. એટલે ખેતરોમાં અગ્નિદાહ દેવો. આવા દેવમાં અનેક જીવો બળીને મરી જાય, તથા જલાશયો જેવા કે સરોવર નદી, દ્રહોમાં જે પાણી હોય, તેને નીક દ્વારા કે નહેરથી ધાન્ય ઉગાડવા વહેવડાવવું. વગર ખોદેલું સરોવર અને ખોદેલું તે તળાવ કહેવાય. તેમ કરવામાં પાણીમાં રહેલા જળજંતુઓ તેમાં તણાઈ ગએલા બહારના ત્રસ-જંતુઓ અને છએ જીવનિકાઓનો વધ થાય છે, આ પ્રમાણે સરોવર-શોષણનો દોષ જણાવ્યો. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી દિશામાત્ર પંદર કર્મોદ્ધાન જણાવ્યાં, પણ ગણનારૂપે નહિ. કારણ કે આ સિવાય પણ આવાં પાપકર્મો અનેક છે.

આ પ્રમાણે સાતમા વ્રતમાં કુલ વીશ અતિચારો કહ્યા તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે બીજાં વ્રતોમાં પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા છે, તે તેટલાં જ માત્ર નથી, પણ તે તે અતિચારો જેવાં વ્રતના પરિણામને કલુષિત કરનારાં બીજાં પણ પાપકાર્યો છે, તેને અતિચારરૂપે ગણવા. અર્થાત્ પાંચથી વધારે પણ અતિચારો સંભવી શકે છે. તેથી વિસ્મૃતિ કે અભણપણે બૂલ થાય, તે સર્વે પણ થયાથોગ્ય દરેક વ્રતમાં અતિચારો જણવા. ચંકા કરી કે, અંગારકર્મ વગેરે કર્મોદ્ધાનોને ખરકર્મમાં અર્થાત્ કર્મોદ્ધાનોમાં અતિચારો કેમ કહ્યા ? કારણ કે, તે કાર્યો સ્વરૂપે ખરકર્મરૂપ-કર્મોદ્ધાન રૂપ જ છે. આનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે, વસ્તુતઃ તે ખરકર્મરૂપ જ છે, માટે જે અભણતાં, કે સ્મૃતિભ્રષ્ટ આદિ કારણો જણાવ્યાં છે, તે કારણોથી થાય તો જ ખરકર્મના ત્યાગરૂપ વ્રત અંગીકાર કરનારાઓને તે અતિચારો ગણાય. જે ઇરાદા પૂર્વક તેવાં કાર્યો કરે, તેને તો વ્રતભંગ જ થાય. ૧૧૩. હવે અનર્થદંડ-વિરતિ વ્રતના અતિચારો કહે છે—

સંયુક્તાધિકરણત્વમુપભોગાતિરિક્તતા ।

મૌલ્યર્થમથ કૌતુક્યં, કન્દર્પોઽનર્થદળહગાઃ॥૧૧૪॥

અનર્થદંડ-વિરતિ નામના ત્રીજા ગુણવ્રતમાં અધિકરણો બેઠેલાં રાખી મૂકવાં, વગર જરૂરીઆતનાં ઉપસોગનાં સાધનો વધારે રાખવાં, વાચાળતા, કૌતુક્ય અને કંઠર્પ એ પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે.

અનર્થદંડની વિરતિવાળાને આ પાંચ અતિચારો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે જેનાથી આત્મા દુર્ગતિનો અધિકારી બને, તે અધિકરણ કહેવાય; તેવાં ખાંડણીઓ અને સાંબેલું, હળ સાથે કોશ, ગાડાં સાથે ધુસરું, ધનુષ સાથે ખાણ, આમ આ અધિકરણો બેઠેલાં કે નજીક રાખવાં. શ્રાવકે આવાં અધિકરણો બેઠેલાં ન રાખી મૂકવાં, પણ છૂટાં પાડી નાખવાં. બેઠેલાં અધિકરણ પડેલાં હોય અને કોઈ માગણી કરે તો ના પડાય નહિ અને આડાં અવળાં પડેલાં હોય, તો સુખેથી ના પાડી શકાય, અનર્થદંડનો ‘હિંસ્ર-પ્રહાન’ નામનો આ અતિચાર સમજવો. ત્યાર પછી ‘ભોગોપભોગનાં સાધનોની અધિકતા’ નામનો બીજો અતિચાર તેને કહેવાય કે સ્નાન, પાન ભોજન, ચંદન, કેપર, કસ્તૂરી, વસ્ત્રો, આભૂષણ આદિ વસ્તુઓનો પોતાને કે કુટુંબને જરૂરીઆત

કર્તા વધારે સંબંધ કરવો તે આ ‘પ્રમાદાચરણ’ નામનો અતિચાર છે. આ સંબંધમાં આવશ્યક ચૂલ્લિ આદિ વૃદ્ધ-પરંપરા એવા પ્રકારની છે કે જે વધારે પ્રમાણમાં તેલ, આમળાં, સાબુ આદિ તળાવ વગેરે સ્થાને સ્નાન કરવા જતાં વધારે પ્રમાણમાં સાથે લઈ જાય, તો મફતીયા મળવાના લોકથી તળાવ પર ઘણા લોકો સ્નાન કરવા આવે, અને તેથી જલમાં રહેલા પોરાઆદિ જીવોની તથા અપ્કાયની ઘણી વિરાધના થાય. શ્રાવકને આમ કરવું કલ્પે નહિ તો પછી કયો વિધિ છે? તેમાં મુખ્યતાએ શ્રાવકે ઘરે જ સ્નાન કરવું. તેમ સગવડ ન હોય તો તેલ ચોળવું, મસ્તકે આંખળાનો ભૂકો ચોળવો, તે ઘરે કરીને જ જળાશયે જવું. અને તળાવ આદિ સ્થાને પહોંચી હાથથી ઘસીને ભૂકો ખંખેરી નાખવો અને તળાવ આદિકના કિનારા ઉપર બેસીને અંજલિ ભરી ભરીને સ્નાન કરે, નહીં કે આખા જળાશયમાં બેસીને. તથા વાપરવાનાં પુષ્પોમાં કુંચુંઆ આદિ ત્રસજીવો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે ભોગોપભોગનાં બીજાં સાધનમાં પણ સમજવું. આ બીજાં અતિચાર જણાવ્યો. મુખરતા એટલે વગર વિચારે બોલવું, તેવું બોલનાર મુખર વાચાળ કહેવાય, થીઠ ઈથી અસહ્ય-અસંબંધ બોલવું અને વગર પૂછ્યે અતિશય બોલ બોલ કરવું. આ પાપોપદેશ નામનો ત્રીજો અતિચાર જણવો. હવે ‘કૌટુંબ્ય’ નામનો ચોથો અતિચાર જણાવે છે. ભાંડ-ભવાયા માફક ભવાં, નેત્ર, હોઠ, નાસિકા, હાથ-પગ અને મુંખના ખોટા ચાળા-ચટકા કરવા, અવચવોનો સંકોચ કરવો એવા અર્થમાં ‘કૌટુંબ્ય’ એવો પણ પાઠ છે. જેથી બીજાને હસવું આવે, પોતાની લઘુતા થાય, તેવું બોલવું કે વર્તન કરવું, તે પ્રમાદાચરણનો ચોથો અતિચાર છે. તથા કંઈપણ-એટલે વિષયવાસના ઉત્પન્ન થાય, તેવાં વિકારી વચનો બોલવાં કે વિષયની વાતો કરવી, તે ‘કંઈપણ’ નામનો અતિચાર. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સમાચારી છે કે- શ્રાવકે તેવી વાતો કરવી નહિ, જેથી બીજાને મોહ કે વિષય-રાગ વધે. આ બંને પ્રમાદાચરણના અતિચારો સમજતા. આ પ્રમાણે ગુણવ્રતોના અતિચારો સમજાવ્યા. ૧૧૪. હવે શિક્ષાવ્રતો સમજાવતાં તેમાં પ્રથમ સામાયિકના અતિચારો કહે છે:-

કાય-વાંઙ્-મનસાં દુષ્ટપ્રણિધાનમનાદરઃ ।

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચ સ્મૃતાઃ સામાયિકવ્રતે ॥૧૧૫॥

મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગેને પાપ-વ્યાપારમાં ભેડવા, એટલે મન-દુષ્ટપ્રણિધાન, વચન-દુષ્ટપ્રણિધાન અને કાયાનું દુષ્ટપ્રણિધાન, સ્મૃતિ-શ્રંશ થવો અને અનાદર એમ સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચારો છે.

કાયાને પાપવ્યાપારમાં પ્રવર્તીવવારૂપ શરીરના અવચવો હાથ, પગ આદિને સંકોચીને ન શખતાં વારંવાર જેમતેમ લાંબાટૂંકા કંચો કરવા, તે ‘કાય-દુષ્ટપ્રણિધાન’ બોલવામાં શબ્દોની, વાક્યોની કે અર્થની યથાસ્થિત ગોઠવણ ન હોય. ન સમભય તેમ બોલવું, ભાષા-આપલ્યથી ચીપીચીપીને બોલવું, તે ‘વાચ-દુષ્ટપ્રણિધાન’ તથા મનમાં કોઈ, લોભ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અભિમાન વગેરે કરવા, સાવધ-પાપવ્યાપારમાં ચિત્તને આકર્ષક કરવું તથા મનમાં સંશ્રમ પેદા કરવો વગેરે ‘મનાદુષ્ટપ્રણિધાન’ સમજવું. આ ત્રણ અતિચારો. કહ્યું છે કે-“જેવા કે પ્રમાણથી વગરની ભૂમિમાં બેસવું, ઉઠવું, ઉભા રહેવું, વગેરે કરનારને હિંસા ન થાય તો પણ, પ્રસાદ સેવન કરવાથી તેનું સામાયિક ગણાતું નથી. સામાયિક કરનાર પ્રથમ યુદ્ધિથી વિચાર કરીને હંમેશાં

કરવું સાડુ” એ વચન ક્રિયાની અરુચિથી બોલાયેલું છે માટે યોગ્ય ન ગણવું. કહેલું છે કે— “અવિધિથી કરવા કરતાં નહિં કરવું તે વધારે સુઠર છે”-એ વચન (અનુષ્ઠાન પ્રત્યે અણગમો કે) ઈર્ષ્યાથી બોલાયેલું છે-એમ સિદ્ધાંત બહુનારાએ કહેલું છે, કારણ કે અનુષ્ઠાન નહિ કરનારને મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત અને અવિધિએ કરનારને નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. અર્થાત્ ક્રિયા ન કરનારને પ્રભુ આજ્ઞા-ભાંગનો મહાદોષ અને ક્રિયા કરનારને માત્ર અવિધિદોષ લાગે છે.”

વળી કોઈકે એમ કહે છે કે-પૌષધશાલામાં એકલાએ જ સમાયિક કરવું, પણ ઘણાએ સાથે મળી ન કરવું ‘એ જલ્દી આ વચન-પ્રમાણથી. આ એકાંત ન સમજવું, બીજા વચનો પણ સંભળાય છે. વ્યવહારભાષ્યમાં કહેલું છે કે-‘જાજપુત્રાદિક પાંચે પૌષધશાલામાં એકલા થયા.’ વધારેથી સરુ. ૧૧૫. આપાંચ અતિચારો સામાયિકના કદા.

હવે દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો કહે છે :—

પ્રેષ્યપ્રયોગાનયને, પુદ્ગલક્ષેપણં તથા ।

શબ્દ-રૂપાનુપાતૌ ચ, વ્રતે દેશાવકાશિકે ॥૧૧૬॥

દેશાવકાશિક વ્રતમાં નક્કી કરેલી ભૂમિમાંથી બહાર મોકલવું, કે મંગાવવું, પુદ્ગલ પદાર્થ ફેંકીને જણાવવું કે, હું આ વ્રતમાં છું, ખેત્રાદિક શબ્દ કરીને કે રૂપ બતાવીને બીજાને વાકેફ કરવા-આ પાંચ અતિચારો કહેલા છે.

દિશિપરિમાણ વ્રતની વિશેષતા એ જ દેશાવકાશિક વ્રત છે. આમાં આટલો ફરક સમજવો કે-કિંમત બવજાણવ, વર્ષ કે ચૌમાસા પૂરતું હોય અને દેશાવકાશિક તો દિવસ, પ્રહર, મુહૂર્ત આદિના પ્રમાણવાળું હોય. તેના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે :—પોતે નિયમ કરેલા ક્ષેત્રની બહાર કાર્ય કરવાની જરૂરીઆત ઉભી થતાં પોતે ન જતાં બીજાને મોકલ્યો, પોતે બાંધ તો વ્રતભંગ થાય, તેથી બીજાને મોકલ્યો. દેશાવકાશિક વ્રત ગ્રહણ એટલા માટે કરાય છે કે જવા-આવવાના વ્યાપારથી થતી જીવવિરાધના ન થાય તે બીજા પાસે કરાવે, કે પોતે કરે, તેમાં ફરક નથી. ઉદાહરણ પોતે ઈર્ષ્યાસંમિતિ-પૂર્વક બાંધ તો વિરાધના-દોષથી બચે; બીજાને તો સંમિતિનો ખ્યાલ ન હોવાથી અજાણ્યા આદિક દોષો લાગે. આ પ્રથમ અતિચાર. નક્કી કરેલા નિયમના બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થને બીજાને મોકલી મંગાવવો. એ બુદ્ધિથી કે પોતે બાંધે બાંધ તો વ્રતભંગ થાય અને નોકર પાસે બે મંગાવે, તો અતિચાર લાગે. એ બીજો અતિચાર. તથા પરમાણુઓ એકલા બની તૈયાર થયેલા પુદ્ગલ-સંઘાતો જેવાં કે ઢેકાં, ઇંટ કાષ, સળી આદિ ફેંકવા તેમ કરવાથી સામે સમજા બાંધ અને નજીકે દોડી આવે, એટલે તેને કાર્ય ભાગવે, પણ પોતે તે કાર્ય ન કરે. આ ત્રીજો અતિચાર. ‘શબ્દાનુપાત’-એટલે પોતે જે મકાનમાં રહેલો હોય, તેની વાડ કે કોટની બહાર ન જવાનો નિયમ રાખ્યો. એમ છતાં બહારનું કાર્ય આવી પડે ત્યારે ‘હું’ બંધે એ જઈશ, તો મારા નિયમનો ભંગ થશે’ એવી સમજથી પોતે જઈ શકે નહિ, તેમ બહારથી બીજાને બોલાવી શકે નહિ. એટલે ત્યાં ઉભો રહી બહારના બોલાવવાના ઉદ્દેશથી છીંક, ઉધરસનો શબ્દ કરી તેને જણાવે, એટલે નજીક આવે, તે ‘શબ્દાનુપાત’ નામનો ચોથો અતિચાર. અને આમાં તેવા જ કારણે બહારના પોતાનું રૂપ બતાવે, તેથી પેલો નજીક આવે, તે ‘રૂપાનુપાત’ નામનો પાંચમો અતિચાર. આનું તાત્પર્ય એ છે કે-વ્રતની મર્યાદા બહાર

રહેલા કોઈક પુરુષને વ્રતભંગના ભયથી જોલાવવા અસમર્થ થાય, ત્યારે પોતાનો શબ્દ તે સાંભળે અગર પોતાનું રૂપ જુએ, તે બાનાથી તેને નજીક જોલાવે, ત્યારે વ્રતનું સાપેક્ષપણ હોવાથી 'શબ્દાનુવાત' અને 'રૂપાનુવાત' નામના બે અતિયારો સમજવા. આ વ્રતમાં પ્રથમના બે અતિયાર પ્રેષણ અને આનયન તેવી શુદ્ધ સમજણ ન હોવાથી અગર સહસાત્કાર વગેરેથી થાય છે, અને છેલ્લા ત્રણ માયાવી પણાથી થાય છે. આટલો ભેદ સમજવો. દરેકમાં વ્રત-રક્ષણબુદ્ધિ હોવાથી અતિયારો છે. અહિં પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે, દેશાવકાશિક માત્ર દિગ્વ્રતના સંક્ષેપરૂપ નથી પણ પાંચેયે અણુવ્રતો વગેરે સર્વ વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવો, તે દેશાવકાશિક વ્રત છે, કારણ કે એણુવ્રતો આદિ વ્રતોનો પણ સંક્ષેપ કરવો ભેદ્ય છે. આ વિષયમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે- અતિયારો માત્ર દિગ્વ્રતના જ જણાવ્યા છે. બીજાં વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવા સંબંધી અતિયારો જણાવ્યા નથી. તો પછી સર્વ વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ દેશાવકાશિક વ્રત છે-એવો વૃદ્ધવાદ કેવી રીતે માની શકાય ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-પ્રાણાતિપાતાદિ બીજાં વ્રતોનો સંક્ષેપરૂપ આ દેશાવકાશિક વ્રતમાં તે તે વ્રતોને અંગે જણાવેલા વધ બંધન વગેરે અતિયારો પણ સમજવા. દિગ્વ્રતને સંક્ષેપ કરવામાં તો ભૂમિની મર્યાદાનો સંક્ષેપ કરાતો હોવાથી પ્રેષણ, આનયન વગેરે જુદા અતિયારો કહ્યા છે અને દિગ્વ્રતના અતિયારો ઉપરાંત આ અતિયારોનો સંભવ હોવાથી કહ્યા છે, માટે જ પ્રગટપણે દિગ્વ્રતના સંક્ષેપને દેશાવકાશિક વ્રત કહેલું છે. તાત્પર્ય એ કે બીજા વ્રતોમાં સંક્ષેપ કરવાથી દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય અને તેના અતિયારો તે તે વ્રતમાં જણાવ્યા છે, તે તે સમજી લેવા. ૧૧૬, હવે પૌષધવ્રતના અતિયારો કહે છે :-

ઉત્સર્ગાદાન સંસ્તારાનનવેક્ષ્યાપ્રસૃજ્ય ચ ।

અનાદરઃ સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચેતિ પૌષધે ॥૧૧૭॥

પૌષધ નામના અગીયારમા વ્રતમાં જોયા કે પ્રમાર્જન કયાં વગર પરઠવે, તે જ પ્રમાણે અજ્યણાથી ચીજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે કે મૂકે, અજ્યણાથી જોયા-પ્રમાર્જનો વગર સંધારો પાથરે અનાદર રાખે, સ્મરણ ન રાખે. એ પાંચ અતિયારો છે.

ઝાડો, પેશાબ, થુંક, કદ, સ્તેષ્મ ઇત્યાદિક જે જગો પર પરઠવે, ત્યાં નેત્રથી નજર કરવી, વસ્ત્રના છેડા કે પૂંજણીથી જગ્યાને પૂંજવી. પછી અજ્યણાથી પરઠવે. અર્થાત્ વિવેકથી ત્યાગ કરે. એમ ન કરતાં પૂંજ્યા-પ્રમાર્જનો વગર વગર અજ્યણાએ પરઠવે, તે પ્રથમ અતિયાર. આદાન એટલે લાકડી, પાટલો, પાટિયાં આદિ ઉપયોગી ચીજ વસ્તુઓ જ્યણા વગર, જોયા-પ્રમાર્જનો વગર લેવી-મૂકવી તે રૂપ બીજો અતિયાર. તથા દર્ભ, કુશ, કંબલ વસ્ત્ર આદિ રૂપ સંધારો કરે, તે જોયા કે પ્રમાર્જન કયાં વગર પાથરે, તે રૂપ અતિયાર. અહીં સંધારા સાથે શય્યા અને મકાન પણ સમજી લેવા. સંધારો અદી હાથ-પ્રમાણ હોય, શય્યા સાડાત્રણ હાથ-પ્રમાણ હોય. ત્રણેયને આંખથી જોયા વગર અને અવલાથી કે દંડાસણથી પાટ વસતિ પૌષધશાલાનું પ્રમાર્જન કયાં વગર વાપરવું તેને 'સંસ્તારક અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાર્જન' નામનો ત્રીજો અતિયાર. અહીં જોયા વગર એટલે બેદર કારીથી ગમે તેમ ઉતાવળથી જુએ તથા પ્રમાર્જન કયાં વગર એટલે ગમે તેમ પ્રમાર્જન અધૂરું ન થાય તે રૂપ દુષપ્રમાર્જન અને દુરવેક્ષણ પણ સાથે સમજી લેવું. પ્રમાર્જન અને અવેક્ષણ

શબ્દમાં નિષેવ-અર્થવાચક નહીં અર્થોત્ અ કહેવો છે, તે કુત્સાઅર્થમાં હોવાથી જેમ કુત્સિત પ્રાણીને અપ્રાણી પણ કહેવાય, તેમ સમજવું. મૂળ આગમ ઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં આ વાત કહેલી છે કે:—

“અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રતિલિખિત શબ્દા-સંચારો, અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત શબ્દા-સંચારો અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રતિલિખિત સ્થંડિલ-માત્રુ પરઠવવાની ભૂમિ, અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત સ્થંડિલ-માત્રુ પરઠવવાની ભૂમિ.” હવે ચોથો અતિચાર કહે છે.—

‘અનાદર’-પૌષધવ્રત લેવામાં અને તેના કર્તવ્ય-અનુષ્ઠાનોમાં અનાદર કરવો, અર્થોત્ ઉલ્લાસ-રહિતપણે, વિધિ તરફ અનાદર, અનિચ્છાએ, જેમ-તેમ વેઠ તરીકે વ્રત-અનુષ્ઠાન કરે, તે ‘અનાદર’ નામનો ચોથો અતિચાર તથા પૌષધ કરવાતું ભૂટી જવું, અમુક વિધિ-અનુષ્ઠાન મેં કયું કે નહિ ? તે યાદ ન રહે, તે ‘અસ્મૃતિ’ નામનો પાંચમો અતિચાર, જેને સર્વથી પૌષધવ્રત હોય, તેને આ અતિચાર હોય. દેશથી પૌષધ હોય, તેને આ અતિચારો ગણેલા નથી. ૧૧૭. હવે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો કહે છે:—

સચિત્તે ક્ષેપણં તેન, પિધાનં કાલલંચનમ્ ।

મત્સરોડ્યપદેશદ્વ, તુર્યશિક્ષાવ્રતે સ્મૃતાઃ ॥૧૧૮॥

દેવાચોગ્ય વસ્તુ ઉપર સચિત્તવસ્તુ મૂકવી, સચિત્તથી ઢાંકવી, વહોરાવવાનો કાળ ઉલ્લંઘન કરવો, મત્સર કરવો, આપવાની વસ્તુ પારકી કે પોતાની-અન્યથા વ્યપદેશ કરનાં-આ ચોથા શુભ્રવ્રતના પાંચ અતિચારો બાકીના.

અતિથિ-સંવિભાગરૂપ ચોથા શુભ્રવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં ૧ ‘સચિત્તમાં સ્થાપન’-એટલે ન દેવાની બુદ્ધિથી સાધુને વહોરવા ચોગ્ય વસ્તુ પૃથ્વીકાય, પાણીના ભાજન, સળગતા ચૂલા કે ધાન્યમાં સ્થાપન કરવી. તુચ્છબુદ્ધિવાળો એમ સમજે છે કે, સચિત્તને અડકેલી વસ્તુ સાધુ વહોરતા નથી, એટલે દેવા ચોગ્ય વસ્તુ સચિત્તમાં સ્થાપન’-કરી રાખે અને સાધુઓ તે ગ્રહણ કરે નહિ. આ લાભ મને થયો, આ પ્રથમ અતિચાર ૨ ‘સચિત્ત-સ્થગન’ ઉપર પ્રમાણેની બુદ્ધિથી દેવ વસ્તુ ઉપર કંદ, પાંદડાં, ફૂલ, ફલ વગેરે સજીવ પદાર્થો ઢાંકે. આ બીજો અતિચાર. સાધુઓને ભિક્ષા-ઉચિત કાળ વીતી ગયા પછી અગર તે પહેલાં પૌષધવ્રતવાળો ભોજન કરે-આ ‘કાળ-ઉલ્લંઘન’ નામનો ત્રીજો અતિચાર. તથા ‘મત્સર’ કોપ કરે અર્થોત્ સાધુ માટે એટલે કોપ કરે, છતી વસ્તુ માગવા છતાં ન આપે અથવા આ સામાન્યસ્થિતિવાળાએ પણ આપ્યું, તો શું હું તેનાથી ઓછો છું ? એમ બીજા આપનાર ઉપર મત્સર કરી આપે. અહિં બીજાની ઉન્નતિના અંગે ઈર્ષ્યા થઈ અને—કાર્થસંગ્રહમાં અમે કહેલું છે કે-‘બીજાની સંપત્તિ સંઘન ન કરી શકવાથી, તે સંપત્તિવાળા ઉપર કોપ કરવો, તે મત્સર કહેવાય.’ આ ચોથો અતિચાર, તથા ‘અન્ય-અપદેશ’ સાધુને વહોરાવવાની ઈચ્છા ન હોય, ત્યારે ‘આ બીજાનું છે’ એમ બાતું કાઢી ન આપે, વ્યપદેશ બાતું કાઢે. અપદેશ-શબ્દના કારણ, પહોંતું બતાવવું, અને લક્ષ્ય આપવું એવા ત્રણ-અર્થ થાય છે, એમ અનેકાર્થસંગ્રહમાં કહેલું છે. આ પાંચમો અતિચાર. આ પ્રમાણે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના

અતિચારની ભાવના આ પ્રમાણુ સમજવાની કે-ન્યારે ભૂલચૂકથી અણધાર્યાં હોવાનું સેવન થઈ બાક, તો અતિચાર અને સમજપૂર્વક સેવાય, તો વ્રતભંગ સમજવું. આ પ્રમાણુ સમજકૃત્યમૂલક બાર વ્રતો સમજાવ્યાં, તેમજ તેના અતિચારો પણ કહ્યાં. ૧૧૮.

ઉપર જણાવેલા સમ્યક્ત્વ-મૂલક બાર વ્રતોમાં રહેલો શ્રાવક સાત ક્ષેત્રોમાં - ભક્તિથી પોતાનું ધન વાવેતો અને અતિદીન દુઃખીઓમાં અનુકંપાથી આપતો તે મહાશ્રાવક ગણાય છે—

एवं व्रतस्थितो भक्त्या, सप्तक्षेत्र्यां धनं वपन् ।

दयया चातिदीनेषु, महाश्रावक उच्यते ॥૧૧૯॥

આ પ્રમાણુ આગળ કહી ગયા તેવા પ્રકારવાળા સમ્યક્ત્વમૂલક અતિચારરહિત બાર વ્રતોમાં નિશ્ચલ ચિત્તવાળો શ્રાવક ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ પોતાનું ધન જિન-ગિય, જિન-ભવન, જિનાગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા લક્ષણ સાત ક્ષેત્રોમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી વાવેતો હોય તે મહાશ્રાવક કહેવાય. શ્લોકમાં 'ક્ષેત્ર અને વાવવું' કહેલાં છે, તે એટલા માટે કે ક્ષેત્રોમાં ખીજવું વાવેતર કરવાનું હોય છે, અને વાવવાનું ઉત્તર ક્ષેત્રમાં હોય છે, માટે વાવવું કહેલ છે અને સાતેયને ક્ષેત્રો કહ્યાં, તે જૈનદર્શનની પ્રણાલિકાથી સમજવાં.

(૧) જિનગિય-વિશિષ્ટ લક્ષણોથી યુક્ત, દેખતાં જ આનંદ ઉપભવે તેવી, વજ્રરત્ન, ઇન્દ્રનીલરત્ન, અંજનરત્ન, ચક્રકાન્તમણિ, સૂર્યકાન્તમણિ, રિપરત્ન, કર્કેતનરત્ન, પરવાળાં, સોનું, ચાંદી, ચંદનકાષ્ઠ, ઉત્તમ પાપાણુ, ઉત્તમ માટી આદિ ઉત્તમ દ્રવ્યોની શ્રીજિનપ્રતિમા ભરાવવી. કહ્યું છે કે—“ઉત્તમ માટી, નિર્મલ પાપાણુ, રૂપું, કાષ્ઠ, સોનું, રત્ન, મણિ, ચંદન વગેરેથી પોતાની સંપત્તિ અનુસાર જેઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવની મનોહર મૂર્તિ કરાવે છે, તે મનુષ્યપણાનાં અને દેવપણાનાં મહાન સુખોને મેળવે છે.” તથા—“આહ્વાદકારિણી, સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત, સમગ્ર અલંકારવાળી, શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન કરતાં જેમ મનને અધિક આનંદ થાય, તેમ નિર્જશ પણ અધિક સમજવી.” તે પ્રમાણુ શાઓક્ત વિધિથી ભરાવેલી પ્રતિમાની વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરે, અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરે, તેના મહોત્સવાદિ યાત્રા કરે, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત કરે, વિવિધ વસ્ત્રો અર્પણ કરે. આ પ્રમાણુ જિનગિયમાં ધન વાવે, અર્થાત્ ખર્ચે. કહેલું છે કે—‘જેમાંથી ઘણી ગંધ ઉછળતી હોય તેવાં સુગંધી ચૂર્ણો, પુષ્પો, અક્ષતો, ધૂપ, ફીવાચો તાળાં ઘીથી બનાવેલા જુદા જુદા પ્રકારનાં અનેક નૈવેદ્યો, કુદરતી સ્વચં પાકેલાં ફળો અને જળપૂર્ણ કુળશાદિ પાત્રો જિનેશ્વરદેવને ધરીને તેનાથી અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરનારા શ્રાવકો ટૂંકા કાળમાં મોક્ષના મહાસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.’ પ્રશ્ન-જિનગિયો રાગદ્વેષ વગરના હોવાથી તેની પૂજા કરવાથી કશો લાભ થતો નથી. ગમે તેવી ઉત્તમ પૂજા કરીએ, તો પણ તે ખુશ થતા નથી કે તૃપ્ત થતાં નથી. અતૃપ્ત કે અતૃપ્ત દેવતા પાસેથી કંઈ ફલ મળી શકતું નથી.’ આમ કહેનારને સમાધાન આપે છે કે—આ વાત યથાર્થ નથી. અતૃપ્ત, અતૃપ્ત એવા ચિંતામણિ વગેરેથી ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. અમે વીતરાગસ્તોત્રમાં કહેલું છે કે—‘જે પ્રસન્ન ન થાય, તેની પાસેથી ફલ કેવી રીતે મળે ? આ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. શું જડ છતાં ચિંતામણિરત્ન વગેરે ફળ નથી આપતાં ? અર્થાત્ આપે છે. તેમ શ્રીજિનમૂર્તિ પણ ફળ આપે છે.” તથા ‘પૂજ્યોમાં ઉપકાર કરવાનો અભાવ છતાં પૂજકને ઉપકાર થાય છે. જેમ મંત્રો વગેરેનું સેવન કે સ્મરણ

કરવાથી, સરોવરને સેવવાથી (મેલનાશ કે શીતળતા), અગ્નિ આદિ સેવનથી (ગરમી આદિનો) દાસ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. આ વિધિ જણાવ્યો, તે પોતે કરાવેલી ભૂતિનો વિધિ કહ્યો. તેવી રીતે બીજાઓએ ભરાવેલ બિંબોની, તેમજ કોઈએ નહિ કરાવેલાં એવાં શાશ્વતાં બિંબોનું પણ પૂજન, વંદન વિગેરે વિધિ યથાયોગ્ય કરવો.

શ્રીજિન-પ્રતિમા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એક ભક્તિથી કરાવેલી જિનપ્રતિમા કે જે પોતે કે બીજાએ ભક્તિ કરવા માટે મંદિરમા પધરાવેલી હોય છે, અત્યારે પણ મનુષ્યો ભરાવે છે. બીજું મંગલચેત્ય કે જે ઘરના બારસાખમાં મંગલ માટે કરવાય છે ત્રીજું શાશ્વતચેત્ય કે જે કોઈએ કરાવેલું હોતું નથી, પરંતુ અનાદિકાળથી શાશ્વતરૂપે જિર્ણ, અધો, અને તિબ્ધાં લોકમાં શાશ્વત જિનમંદિરોમાં વિદ્યમાન છે. ત્રણે લોકમાં એવું કંઈ સ્થાન નથી, કે જે પર-માત્માની જિનપ્રતિમાથી પવિત્ર બન્યું ન હોય જિનપ્રતિમાઓની પૂજાવિધિ વીતરાગ સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને કરવી યોગ્ય છે.

(૨) જિનમંદિર-જિનભવન-ક્ષેત્રમાં પોતાનું ધન વાવવું તે આ પ્રમાણે :-હાડકાં, કોલસા આદિ અમંગલ-શબ્દ-રહિત ભૂમિમાં સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થએલા પાષાણ, કાષ્ઠ આદિ ચીજો અહણ કરીને શાશ્વતવિધિ પ્રમાણે સૂતાર, સલાટ, મીઝી, કારીગરોને બળાહાર કે કુળાઈ કર્યા વગર અધિક મહેનતાણું આપીને છ જીવનિકાયના જીવોનું ચતનાપૂર્વક રક્ષણ કરીને જિનભવન બંધાવવું. પોતાની પાસે ધનસંપત્તિ સારી હોય તો ભરત આદિની જેમ રત્નશિલા જડેલા સુવર્ણતલવાળું, મણિઓના સ્તંભવાળું અને પગથોયાં પણ તેવાં જ હોય, રત્નમય સેંકડો તોરણ કમાનોથી સુશોભિત, વિશાલ ઝડપાયુક્ત. પૂતળીઓની રચનાવાળા થાંભલાવાળું, ધર્માદિક ઉત્તમ શોભાયુક્ત બાંધણીવાળું, વળી જેમાં કર્પૂર, કસ્તૂરી, અગર આદિ સળગતા સુગંધી ધૂપોના ધૂમાડો આકાશમાં ઉછળતો હોય અને તેથી બંધે ‘આ વાહળાં છે’ એમ માની આનંદથી નૃત્ય કરતા મોર વિગરેના મધુર ઢેકારવ શબ્દો સંભળાઈ રહેલા હોય, વળી બન્યાં આર્ય પ્રકારનાં માંગલિક વાજિત્રોના અવાજથી આકાશ ગાજી રહેલું હોય. દેવદૂધ વિગેરે વિવિધ વસ્ત્રોના ચંદ્રુઆ અને તેમાં ટાંકેલાં માતીઓથી યુક્ત તથા માતીઓના ભટકતા ગુચ્છવાળું હોવાથી શોભતું, બન્યાં દેવ-સમૂહો ઉપરથી નીચે આવતાં અને દર્શન કરીને પાછાં ઉપર જતા, ગાયના ગાતા નૃત્ય કરતા, ફૂલતા, સિંહનાદ કરતા હોય, અને આવો પ્રભાવ દેખી તેની અનુભૂતિનાથી હર્ષ પામતા જન-સમુદાયવાળું, વિવિધ દૃશ્યવાળાં ચિતરાવેલાં ચિત્રો દેખી આશ્ચર્ય પામતા અનેક લોકોથી યુક્ત ચામર, છત્ર ધ્વજ આદિ અલંકારોથી અલંકૃત, શિખર પર ફરકતા મહાધ્વજવાળું તેમજ અનેક ઘુઘરીઓવાળી નાની નાની પતાકા ફરકવાથી થયેલા શબ્દોએ આકાશને સુખરિત કર્યું હોય તેવું, કૌતુકથી આકર્ષાએલા દેવો અસુરો અને અપ્સરાઓના સમૂહ ‘હું’ પહેલો. હું પહેલી એમ સ્પર્ધા કરી સંગીત કરતા હોય ગાયકોના મધુર ગીતોના ધ્વનિએ દેવગાંધર્વ તુલ્યરૂપે પણ અંબવાણું કરી નાખેલ હોય તેવું, વળી બન્યાં નિરંતર કુલાંગનાઓ એકઠી થઈ તાળી પાડી રાસલીલા રમતી, હાંડીયા આદિના નૃત્ય કરતી, અભિનય-હાવભાવ કરતી દેખીને ભવ્ય લોકો અમહાર પામતા હોય, અભિનયવાળા નાટકો જોવાના ઉલ્લાસથી આકર્ષાએલા કોડો રસિક લોકો બન્યાં ઉતરી આવે છે,

એવા જિનમંદિરોને ઉંચા પર્વતના શિખર ઉપર, અથવા બધાં બધાં જિનેશ્વરોનાં જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, નિર્વાણ થયાં હોય, તેવા કલ્યાણકસ્થાનમાં, સમ્રપતિ મહારાજની માર્કક દરેક નગરમાં, દરેક ગામમાં, શેરીએ શેરીએ અને સ્થાને સ્થાને બંધાવવાં બેઠાં. એ મહાશ્રીમંત આવકતું કર્તાવ્ય છે. પણ તેવા વૈભવ ન હોય તો છેવટે તૃણ-કુટીર જેવું પણ જિનમંદિર કરાવવું. કહ્યું છે કે-“જે જિનેશ્વરભગવંત માટે માત્ર ઘાસની કુટીર જેવું નાનું મંદિર બનાવે, તથા ભક્તિથી માત્ર એક પુષ્પ તેમને ચડાવે તેના તેટલા પુણ્યતું માપ પણ કેવી રીતે કરવું? તો પછી જેઓ મજબૂત નક્કર પાપાણુ-શિલા-સમૂહને ઘડાવીને મહામંદિર બંધાવે, તેવા ઉદાર શુભસાવનાવાળા પુરુષો ખરેખર મહાભાગ્યશાળી છે.”

વિશેષ વૈભવવાળા રાજાઆદિક જિનમંદિર બંધાવે, તેઓએ તો તેના નિર્વાહ અને ભક્તિ માટે ઘણા ભંડાર-ધન, ગામ, શહેર, તાલુકો કે ગોકુલ વિગેરેનું દાન કરવું બેઠાં. આ પ્રમાણે જિનભવન-રૂપ ક્ષેત્રમાં પેતાનું ધન વાવવું, તથા જીજ્ઞાસુઓ જૂનાં ચર્ચગએલાં, પડી ગએલાં જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. નાશ પામેલાં કે બીજાના કબજામાં ગએલાંના કબજે લઈ તેનું રક્ષણ કરવું.

પ્રશ્ન-“નિરવધ અર્થાત્ પાપરહિત જિનધર્મ આચરનાર ચતુર આવકને જિનભવન, જિનબિંબ, જિનપૂજા આદિ કરવાં ઉચિત જણાતાં નથી. કારણ કે, તે કરવામાં છ કાય જીવોની વિરાધના થાય છે, જમીન ખોદવી, પથ્થર, ઇંટ પાટડા લાવવા ખાડા ખૂદવા ઇંટો ચણવી, પાણીમાં ભીંજાવવું, વનસ્પતિ-ત્રસકાયની વિરાધના કર્યા વગર જિનમંદિર બંધાવી શકાતું નથી.

સમાધાન-“જે આવક પોતાને માટે અને કુટુંબ માટે આરંભ-પરિગ્રહમાં આસક્ત બની ધન ઉપાર્જન કરે છે, તેનું કંઈક ધન ઉપાર્જન નિષ્ફલ ન બન્ય, તે કારણે જિનભવન આદિકમાં ધનવ્યય થાય, તે કલ્યાણ અને પુણ્યનું કારણ ગણેલું છે.” પરંતુ ધર્મમાં ખર્ચવા માટે ધન ઉપાર્જન કરવાનું હોતું નથી. કારણ કે, ‘ધર્મ’ માટે જેને ધન કમાવની ઈચ્છા, છે તેના કરતાં તો તેવી ઈચ્છા ન કરવી, તે જ વધારે સારી ગણાય. કારણ કે કાઢવમાં પગ ખરડીને ધોવો, તે કરતાં કાઢવનો સ્પર્શ જ ન કરવો-તે ઉત્તમ છે.” વળી જિનમંદિર વગેરે બાંધવાં તે વાવ, ફૂવા, તળાવ આદિ ખોદાવવા માર્કક અશુભ કર્મબંધનું. કારણ નથી, કારણ કે ત્યાં તો ચતુર્વિધ શ્રીસંધનું વારંવાર આગમન, ધર્મદેશના શ્રવણ, મત સ્વીકારવાં અને એવાં શુભ કલ્યાણ કરનાર ધર્મકાર્યો જ થાય છે. અને તે શુભ પુણ્ય અને નિર્જરાના હેતુઓ છે વળી તે સ્થળમાં છ જીવનિકાયની વિરાધના થવા છતાં પણ ચતના બળવનારા આવકો કયાના પરિણામવાળા રૂબાથી નાનામાં નાના પણ જીવોને રક્ષણ કરવાની ચતના હોવાથી તેમને વિરાધનાનું પાપકર્મ બંધાતું નથી. કહેલું છે કે-“શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળા તથા સૂત્રમાં કહેલ વિધિરૂપ સન્માર્ગને આચરતા એવા ચતનાવંત જીવને જે વિરાધના થાય, તે કર્મનિર્જારૂપ ફળને આપનારી થાય. સમસ્ત ગણિપિટક એટલે દ્વાદશાંગીને સાર જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેવા નિશ્ચયનયનું અવલંબન કરનાર પરમર્ષિઓનું એ મહાન રહસ્ય છે કે-“આત્માના પરિણામથી જે થાય, તે પ્રમાણરૂપ છે.” અર્થાત્ નિશ્ચય નયથી જિનમંદિરાદિ કરનારને હિંસાના પરિણામ નથી, પણ ભક્તિના પરિણામ છે.” હવે આવક-પ્રતિમા અંગીકાર કરનાર જે પોતાના કુટુંબ માટે પણ આરંભ કરતો નથી, તે ભલે

જિનખિંબાદિ ન કરાવે. તે માટે કહેલું છે કે-જેઓ દેહાદિ-કારણે પણ છ કાય-વધમાં પ્રવર્તે છે, તેઓ 'જિનપૂબામાં પણ છ-કાય-વધ થાય છે'-એ ભુદ્ધિથી ન પ્રવર્તે એ પણ મહાઅજ્ઞાન સમજવું, વિસ્તારથી સચું.

(૩) જિનાગમ-ધર્મ-ક્ષેત્રમાં 'પોતાનું' ધન વાવવું, તે આ પ્રમાણે :—મિથ્યાશાસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા ખરાબ સંસ્કારરૂપ ઝેરનો નાશ કરવા માટે મંત્ર સરખું, તથા ધર્મ-અધર્મ, કરણીય-અકરણીય, ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય, પેય અપેય, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને છોડવા યોગ્ય, તત્ત્વ અતત્ત્વ વગેરે જગતના ભાવોનો વિવેક કરનાર, ગાઢ અધિકારમાં દીપક સમાન, સંસાર-સમુદ્રમાં ડૂબતાને બેઠ સમાન, મરુભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ-સમાન, જિનાગમ એ સંસારમાં પ્રાપ્ત થવા ઘણા હલ્લેલ છે. જિનેશ્વરઆદિને પતાવનાર હોય તો આ આગમ છે. સ્તુતિમાં પણ એમ કહ્યું છે.—
“જેમના સમ્યક્ત્વ-સામર્થ્યથી આપ સરખાનું પરમ આત્મપણું અથવા તો પરમાત્મપણું અમે સમજી શકીએ છીએ, તે કુવાસનાનાં દોષને નાશ કરનાર આપના શાસનને નમસ્કાર થાઓ.”
જિનાગમ પ્રત્યે આદરવાળાઓને દેવ, ગુરુ અને ધર્મ વગેરે ઉપર પણ બહુમાન હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ કોઈક વખત કેવલજ્ઞાન કરતાં પણ જિનાગમરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણપણામાં આગળ વધી જાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે ‘સામાન્યથી શ્રુતોપાયોગને અનુસારે શ્રુતજ્ઞાની કદાચ અશુદ્ધ આહારને શુદ્ધ માનીને વહોરી લાવે, તેને કેવલજ્ઞાની પણ આહારપણે ગ્રહણ કરે, નહિતર શ્રુતજ્ઞાન અપ્રમાણ હરે.’ શ્રીજિનાગમનું એક વચન પણ ભવ્યભવોના ભવનો નાશ કરવા સમર્થ છે. જે માટે કહેવાયું છે કે :—“જિનાગમમાંનું” એક પદ પણ નિર્વાહ કરનાર અર્થાત મોક્ષ આપવા સમર્થ થાય છે. સંભળાય છે કે—એક માત્ર સામાયિક-પદથી અનંતા સિદ્ધિપદને પારખા છે.”

જે કે રાગીને પથ્ય ખોરાક, તેમ મિથ્યાદષ્ટિને જિન-વચનની ડુગિ થતી નથી, તો પણ સ્વર્ગ કે અપવર્ગનો માર્ગ જતાવવામાં જિનવચન સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી, તેથી સમ્યદષ્ટિઓએ આદરપૂર્વક તેની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. કારણ કે જેમનું નજીકમાં કલ્યાણ થવાનું હોય, તેઓ જ ભાવપૂર્વક જિનવચનને સ્વીકારે છે. બીજાઓને તો તે સાંભળતાં કાનમાં શૂદ્ધ માફક દુ ખ કરનાર હોવાથી અમૃત પણ એરૂપ બની જાય છે. જો જગતમાં આ જિનવચન ન હોત, તો આ ધર્મ-અધર્મની વ્યવસ્થા વગરના લોકો ભવરૂપ અધારા કૂવામાં પડે, અને પછા પછી ત્યાંથી તેમને ઉદ્ધાર કેવી રીતે થતે ?

જેમ આયુર્વેદમાંના વિરેચનની ઈચ્છાવાળાએ હરડેનું ભક્ષણ કરવું એ એક વચનથી હરડે ભક્ષણ કરવાના પ્રભાવથી વિરેચન થયું અને તેના વચન પર વિશ્વાસ ગેઠો, એટલે તે આખા આયુર્વેદને પ્રમાણરૂપ સ્વીકારે છે, તથા જેમ અષ્ટાંગ નિમિત્તશાસ્ત્રમાં કહેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અહ્યાર કે ધાતુવાહ-રસ,રસાયણ એ વગેરે પ્રત્યક્ષ ભાવોના વિશ્વાસથી તે શાસ્ત્ર-કથિત પરોક્ષ ભાવોને પણ જણાવનારાં વચનોને પ્રામાણિક ગણવામાં આવે છે, તેમ જિનવચન સમજવા માટે જેઓની મંદ બુદ્ધિ છે, તેઓએ પણ તેમાં કહેલા પ્રત્યક્ષ ભાવોથી જેમ પરોક્ષ-દષ્ટિ કે બુદ્ધિથી પણ ન સમજાય તેવા ભાવોને પણ સત્યરૂપે નિશ્ચિત માનવા બંધાઈએ. ‘આ હુ ષમા કાળ-યોગે દિનપ્રતિદિન બુદ્ધિ મંદ થવાથી જિનવચનના લગભગ ઉચ્છેદ થશે’ એમ માની શ્રીનાગાર્જુન, શ્રીસ્કંદિલા-ચાર્ય વગેરે પૂર્વના મહાપુરુષોએ આગમને પુસ્તક વિશે સ્થાપન કર્યું છે. તેથી જિનવચન તરફ

ખડુમાનવાળાઓએ આ આગમાદિ શાસ્ત્રા પુસ્તકમાં લખાવવાં અને વસ્ત્રાદિકથી તેની પૂજા કરવી. કહેલું છે કે :—“જેઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવેનાં વચન-સ્વરૂપ આગમાદિ શાસ્ત્રો લખાવે છે, તે પુરુષો દુર્ગતિ પામતા નથી. મૂંગા-ખોખડા, કે જડ સ્વભાવવાળા અગર અશ્વલવગરના થતા નથી તેમ જ આંધળા કે મૂર્ખ થતા નથી.” જે ભાગ્યશાળી પુરુષો જિનાગમનાં પુસ્તકોને લખાવે છે, તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોનો પાર પામી મુક્તિ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. કહેલું છે કે :—“જે સ્વયં જિનવચન લાભે છે, બીજાને લાભાવે છે, અને લાભનારને વસ્ત્ર, ભોજન, પુસ્તક કે લાભવાની સામગ્રી આપવા પૂર્વક દરરોજ તેના પર અનુગ્રહ કરે છે, તે મનુષ્ય અહિં સર્વજ્ઞ થાય છે.” લખાવેલાં પુસ્તકોને સંવિગ્ન ગીતાર્થ મુનિવરોને ખડુમાન-પૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવા દાન કરવાં. હંમેશાં પુસ્તકનું વ્યાખ્યાન કરાતું હોય, ત્યારે તેની પૂજા કરવા પૂર્વક તેનું શ્રવણ કરવું. આ પ્રમાણે જિનાગમ-પુસ્તકમાં ધન વાવવું.

(૪) સાધુ ક્ષેત્ર-શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનુસાર સમ્યગ ચારિત્રનું પાલન કરતા, આરાધના કરવા દ્વારા દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને સફળ કરતા, પોતે સંસાર-સમુદ્રથી તરવા સાથે બીજાઓને પણ તરવા માટે પ્રયત્ન કરતા, શ્રીતીર્થકરે, ગણધરોથી માંડી આજે દીક્ષિત થયા હોય તેવા સામાયિક-ચારિત્રવંત દરેક સાધુ ભગવંતોની સેવા-ભક્તિમાં ઉચિત રીતે પોતાનું ધન વાવવું. તે આ પ્રમાણે :—ઉપકારી યોગ સાધુ ભગવંતોને કલ્પે તેવા નિર્દોષ અચિત્ત આહારાદિક, રોગનાશક ઔષધાદિ, ટાઢ આદિ નિવારણ કરનાર વસ્ત્રાદિ, પૂજવા-પ્રમાર્જના કરવા માટે રત્નોદરણ્ય, ઢંડાસણ આદિ, ભોજન કરવા માટે પાત્રાદિક, ઢાંડાદિક ઔપચરિક ઉપકરણો, તથા રહેવા માટે મકાન આદિનું દાન કરવું બોધ્યું. તેની કોઈ વસ્તુ નથી કે જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સાધુઓના ઉપકારમાં ન આવે. માટે સંયમોપકારી તે સર્વનું દાન કરવું. સાધુધર્મ અંગીકાર કરવા તૈયાર થએલા પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓને પણ સમર્પણ કરે. વધારે કહેલું કહેવું? જેવી જેવી રીતે મુનિઓ નિરાબાધપણે પોતાનું મોક્ષાનુષ્ઠાન સાધી શકે, તેવી તેવી રીતે મોટા પ્રયત્નથી સર્વ વસ્તુઓ આપવી. જિનાગમના વિરોધી કે સાધુધર્મની નિંદા કરનારાઓને પોતાના છતાં સામર્થ્યથી અટકાવવા બોધ્યું. જે માટે કહેલું છે કે :—“તે કારણથી સામર્થ્યવાળાએ પ્રભુઆજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થએલાની ઉપેક્ષા ન જ કરવી, પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપાયોથી તેને શિખામણ કે શિક્ષાથી ઠેકાણે લાવવા.” તથા—

(૫) સાધ્વી ક્ષેત્ર-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્ન ધારણ કરનાર સાધ્વીરૂપ ક્ષેત્રમાં સાધુ માફક યથોચિત આહારાદિકનું દાન આપી પોતાનું ધન વાવવું. શંકા કરી કે-‘સત્ત્વવગરની, તથા દુઃશીલપણુના અંગે સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી, તે પછી તેમને આપેલું દાન સાધુ સરખું કેવી રીતે ગણાય?’ સમાધાન-“સ્ત્રીઓમાં નિઃસત્ત્વપણુની વાત સાચી નથી. કારણ કે, સુખી ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી સાધુધર્મની અનુપમ આરાધના કરનાર બ્રાહ્મી વગેરે મહાસત્ત્વવાળી સાધ્વીઓમાં સત્ત્વ નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે-‘શીલ યોગે સત્ત્વ ગુણોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં આયો બ્રાહ્મી, સુદરી, રાજિમની અને વ્રતતિની આયો ચંદનખાલા આદિ દેવો તથા મનુષ્યોથી પણ પૂજાયા છે.’ તે સિવાય આ જગતમાં ગૃહસ્થપણમાં પણ સુદર સત્ત્વ અને નિર્મળ શીલથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી સ્ત્રીના વિગેરે સ્ત્રીઓને સત્ત્વ વગરની કે શીલરહિત કેમ કહેવાય? રાજ્યલક્ષ્મી, પતિ, પુત્ર, ભાઈ, કુટુંબ આદિ સ્નેહ-સંબંધોનો ત્યાગ

કરી દીક્ષા—ભાર વહન કરનાર સત્યભામા આદિક સ્ત્રીઓમાં અસત્વપણું કેવી રીતે કહી શકાય ?” આ કારણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરનાર, પ્રાણના ભોગે પણ શીલનું રક્ષણ કરનાર, મહાધોર તપશ્ચર્યા કરનાર હોવાથી સત્ત્વ વગરની કે દુશ્ચારિત્રવાળી કેવી રીતે ગણાય ? પ્રશ્ન—મહાપાપ અને મિથ્યાત્વની સહાયથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત થાય છે, સમ્યક્દષ્ટિ કદાપિ સ્ત્રીપણું બાંધતો નથી, તો સ્ત્રી-શરીરમાં રહેલા આત્માની સુક્તિ કેવી રીતે થાય ?”

સમાધાન—એમ ન ખોલવું, પુરુષ માફક સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતી વખતે સર્વ ક્રમોની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ઓછી થઈ બચ અને તેથી મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિનો પણ ક્ષય-ક્ષયોપશમ વગેરે થાય છે, અર્થાત્ સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વ—પ્રાપ્તિકાળે મિથ્યાત્વ આદિનો ઉદય ટળી બચ છે. એટલે સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વની અસંભવના કહી શકાય નહિ. તેથી સ્ત્રીઓ મોક્ષની સાધના ન કરી શકે—તેમ ખોલી શકાય નહિ. કહ્યું છે કે:— ‘આર્ચા અર્થાત્ સાધ્વીજી જિનવચન બણે છે, શ્રદ્ધા કરે છે, સમગ્ર ચારિત્ર પાલન કરે છે, આ કારણે તેમને મોક્ષનો અસંભવ નથી. અદ્ય વિરોધ ગતિ હોઈ શકે નહિ—અર્થાત્ મોક્ષના અસંભવનું કારણ હેખાયા વિના મોક્ષનો અસંભવ માનવો યોગ્ય ન ગણાય.”

તેથી સિદ્ધ થયું કે, સુક્તિ—સાધનારૂપ ધનત્રી સાધ્વીઓ વિશે પણ સાધુ માફક સ્વધન વાવવું યોગ્ય ગણાય. સાધ્વીઓ માટે આટલી વિશેષતા કે, દુરાચારી નાસ્તિકના પરાભવથી સાધ્વીઓની રક્ષા કરવી. તેમને પોતાના ઘર નજીક દરેક બાજુથી સુરક્ષિત અને શુભ દ્વારવાળી વસ્તિ—મકાનનું દાન કરવું, એટલે ઉતરવા—રહેવા માટે સ્થાન આપવું. પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓદ્વારા તેમની સેવા કરાવવી. પોતાની પુત્રીઓને તેમની પાસે રાખવી અને પરિચય કરતાં દીક્ષા લેવા ભાવના થાય તો તેમને સમર્પણ કરવી. તેઓ કોઈ કાર્ય ભૂલી બચ, તો યાદ કરી આપવું. ખોટી પ્રવૃત્તિ કરતાં જણાય, તો તેમને રોકવાં. એક વખતની ભૂલમાં શિખામણ, વારંવાર ભૂલ કરે તો આકરાં વચન કહીને રોકવાં અને સંયમોચિત વસ્તુથી તેમની સેવા કરવી.

(૬) આવક ક્ષેત્ર—આવક ક્ષેત્રમાં ધન આ પ્રમાણે વાવવું. આવકને શ્રાવક એ સાધર્મિક ગણાય. સમાન ધર્મવાળાઓનો સમાગમ મહાપુણ્ય માટે થાય છે. તો પછી તેને અનુરૂપ સેવાની તો વાત જ શી કરવી ? તેઓની ભક્તિ કરવા માટે પોતાના પુત્ર, પુત્રી આદિકના જન્મોત્સવ, વિવાહાદિ જેવા પ્રસંગે કે તેવાં નિમિત્તો હોય, ત્યારે સાધર્મિકોને નિમંત્રણ કરવું. વિશિષ્ટ પ્રકારના ભોજન, તામ્રભૂલ, વજ્ર, આભૂષણ આદિ આપવું; આપત્તિમાં આવી પડેલાને પોતાનું ધન ખર્ચીને પણ તેનો ઉદ્ધાર કરવો. અતસયકર્મના ઉદયથી તેનો વૈભવ વ્યત્યો ગયો હોય, તો ફરી પહેલાની સ્થિતિ પમાડવી. ધર્મમાં સીદાતા હોય તો તેને તે તે પ્રકારે સ્થિરતા પમાડવા. પ્રમાદ કરતા હોય તેવાને યાદ કરી આપવું; નિવારણ કરવું; પ્રેરણા કરવી, વારંવાર ટોકવા, ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવવો, પ્રશ્નોના જવાબો આપવા, ભણેલાનું પરાવર્તન, ચિંતન, ધર્મકથા આદિકમાં યથાયોગ્ય જોડવા. વિશિષ્ટ ધર્મોત્પાનની ક્રિયાઓ—સામુદાયિક આરાધના થાય, તે માટે દરેકના ઉપયોગમાં આવે તેવી પૌષ્ઠશાળા—વ્યાખ્યાનસભા કરાવે

(૭) શ્રાવિકા ક્ષેત્ર—શ્રાવિકારૂપ સાતમા ક્ષેત્રમાં શ્રાવક માફક લગાર પણ ઓછું કે વધારે નહિ તેવી રીતે પોતાનું ધન વાવવું. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રવાળી, શીલ અને સંતોષ શુભ દારણ કરનારી, આહો સધવા કે વિધવા હોય, જિનશાસનમાં અનુરાગવાળી હોય, તેને

સાધર્મિકપણે માનવી. શંકા કરી કે, સ્ત્રીઓમાં શીલ-પાલન કેવી રીતે થી રહે ? અથવા તે તેને ત્રણ સ્તનવાળી કેમ ગણવી ? કારણ કે લોકમાં અને લોકોત્તરમાં, તથા અનુભવથી સ્ત્રીઓ દોષ-ભાજન તરીકે પ્રતિદ્ધિ પામેલી છે. “અરંભર આ સ્ત્રીઓ ભૂમિ વગર થએલી વિપ-કંઠલી, વગર વાદળામાં થએલી વજાશનિ-ત્રીજળી, નામવગરની વ્યાધિ, નિષ્કારણ મૃત્યુ ગુફા વગરની વાઘણ, પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી, અસત્ય વચન, સાહસ, ખંધુસ્નેહ વિવાત અને સંતાપ-હેતુ, નિર્વિવેકપણાના મહાકારણભૂત હોવાથી ફરથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; તો પછી તેઓતું” દાન, સન્માન, વાત્સલ્ય કરવું કેવી રીતે ઉચિત ગણાય ?” તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-“સ્ત્રીઓમાં જે દોષ-ખડુલતા હોય છે, તે વાત એકપાક્ષિક ન સમજવી. પુરુષોમાં પણ આ વાત સમાન છે. તેઓમાં પણ કેટલાક કૃશસચવાળા, નાસ્તિક, કૃતધન, સ્વામીના દ્રોહ કરનારા, દેવ-શુરને ઠગનારા જણાય છે. એવા કેટલાક દંભાય, તેથી મહાપુરુષોની અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નથી. એવી રીતે સ્ત્રીઓમાં કોઈક તેવી હોય, તેટલા માત્રથી આખી જાતિને દ્રુપિત ન કરાય. કોઈક ખડુલપવાળી હોય, તો પણ કેટલીક ઘણાશુભવાળી પણ હોય છે. તીર્થંકર પરમાત્માની માતાઓ આ હોવા છતાં પણ તેમના અતિશયથી શુભોના યોગથી ઈન્દ્રો પણ તેમની પૂજા કરે છે અને મુનિવંશ પણ તેમની સ્તુતિ કરે છે. લોકો પણ કહે છે-“તે સુવતી સ્ત્રી તેવા કોઈ ઉત્તમ ગર્ભને ધારણ કરે છે, કે જે ત્રણ જગતના પણ શુરુ થાય છે. આ કારણે વિદ્વાન પંડિતો અતિશયોક્તિ વગર સુવતી સ્ત્રીતું ગૌરવ કથન કરે છે.” કેટલીક પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ પોતાના શીલના સામર્થ્યથી અસિને જળ જેવા શીતળ, સર્પને દોરડા માકલે એર વગરનો, નદીને સ્થલ માકલે અને એરને અમૃત માકલે બનાવે છે. આર વર્ણવાળા શ્રીચતુર્વિધ સંઘમાં યોથુ” અંગ ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ છે. તીર્થંકર ભગવંતેએ પણ પ્રશંસવા લાયક શુભોવાળી સુલસા આદિકને વખાણી છે. ઈન્દ્રોએ પણ ત્રગર્લોહમાં વારંવાર તેમના ચરિત્રોતું ખડુમાન કયું” છે, અને પ્રભલમિથ્યાદષ્ટિ દેવેએ પણ ત્રયચક્રતાદિકમાંથી ચઢાચમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે ભોભાચમાન બની નથી. કોઈ કોઈ તો તે જ ભવમાં ભોક્ષ પામનારી હોય છે, વળી બીજી કેટલીક તો જે ત્રય ભર પછી સુક્તિ પામનારી શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે. માટે તેઓતું માતાઓની જેમ, ખડેતની જેમ કે પોતાની પુત્રીની જેમ વાત્સલ્ય કરવું જોઈએ. એ અમે સુક્તિયુક્ત સમજીએ છીએ. પાંચમા આરાના અંતે એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકા ધવાનાં છે, તે અનુક્રમે દુઃખસહ સુરિ, ચક્ષિત્રી સાધ્વી, નાગિલ શ્રાવક અને છેલ્લી સત્યશ્રી શ્રાવિકા થવાની છે; તો તેને પાપવાળી વનિતાનાં દષ્ટાત આપીને દ્રુપિત કેમ કરાય ? માટે તેમને બિલકુલ પરિહાર ન કરવો, પરંતુ તેઓતું વાત્સલ્ય કરવું. વધારે કહેવાથી સચું. માત્ર એકલાં સાત ભેત્રોમાં ધન વાવવાથી મહાશ્રાવક કહેવાતો નથી, પરંતુ ધન વગરના નિર્ધન, આંધળા, બહેરા, લંગડા, રોગથી પરાભર પામેલા-એવા દીન-દુઃખીયા આદિકમાં અનુકંપા-દયાપુટિથી ધન વાવે, તે મહાશ્રાવક કહેવાય. દીનાદિકમાં ભક્તિથી નહીં ભક્તિપૂર્વક દાન તો સાત ભેત્રોમાં ચથાઉચિત આપવાતું કહેવું” છે. અતિદીન-દુઃખીયાને વિષે તો પાત્રાપાત્રને વિચાર કર્યો વગર તેમ જ કદ્યે કે ન કદ્યે તેની વિચારણા વગર માત્ર કરુણાથી જ પોતાતું ધન વાવવું યોગ્ય માનેવું” છે. દીક્ષા સમયે તીર્થંકર ભગવંતેએ પણ પાત્રા પાત્રની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કે વિભાગ કર્યો વગર માત્ર એક કરુણાથી જ સાંવત્સરિક દાન આપ્યું હતું. તેથી કરીને સાત ભેત્રોમાં ભક્તિથી અને દીન-દુઃખીયામાં અતિકરુણાથી પોતાતું

ધન વાવતો હોય અર્થાત વાપરતો હોય, તે મહાશ્રાવકની કૌટિમાં ગણાય. શંકા કરી કે, ‘શ્રાવક’ એટલું જ માત્ર કહો, ‘મહાશ્રાવક’ એમ કહીને ‘મહા’ વિશેષણ કયા કારણથી જણાવ્યું ? તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે—અવિરતિવાળા અગર એકાદિ અણુમત ધારણ કરનાર અથવા બિનવચન સાંભળે, તે યુત્પત્તિથી શ્રાવક કહેવાય છે. માટે કહેલું છે કે—‘સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું’ હોય અને જેઓ હંમેશા સાધુના સુખે ઉત્તમ શ્રાવકધર્મની સમાચારી સાંભળતા હોય તે ખરેખર શ્રાવક કહેવાય.” તથા પ્રભુ-કથિત પદાર્થોનું ચિંતન કરવાથી સ્વશ્રદ્ધાને જેઓ સ્થિર કરે છે, હરરોજ સુપાત્રમાં ધન વાવે છે, ઉત્તમ સાધુઓની સેવાથી પાપને વિખેરી નાખે છે. તેને આજે પણ જરૂર શ્રાવક કહી શકાય છે.” આ નિરુક્ત-ભેડણી વ્યાખ્યાથી સામાન્ય શ્રાવકપણું પ્રસિદ્ધ છે. જેની અહિં વિવક્ષા કરી છે, તે તો નિરતિચાર સમગ્ર મત ધારણ કરનાર સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાપરતો, જૈનદર્શનની પ્રભાવના કરતો, ફીન-દુઃખીયા છવો પ્રત્યે અત્યંત કૃપાવાળો હોય, તે ‘મહાશ્રાવક’ કહેવાય, તેમાં હરકત નથી. ૧૧૯.

‘સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાવતો’ એ વાત ઉલટાવીને સમર્થન કરે છે—

यः सद् बाह्यमनित्यं च, क्षेत्रेषु न धनं वपेत् ।

कथं वराकश्चारित्रं दुश्चरं स समाचरेत् ? ॥૧૨૦॥

જે પુરુષ બાહ્ય અને અનિત્ય એવું છતું પણ ધન ક્ષેત્રમાં વાવતો નથી, તે બિચારો હુબ્બર એવું ચારિત્ર તો કેવી રીતે આચરી શકશે ?

ન હોય તેવા ધનનું કાન સંભવતું નથી, માટે છતું ધન હોય, વળી શરીર એ અત્યંતર વસ્તુ કહેવાય તેની અપેક્ષાએ ધન એ બાહ્ય વસ્તુ ગણાય, બાહ્ય હોય અને સહાકાળ સ્થાયી ટકવાવાળું હોય તો ભલે ન આપે, પરંતુ આ ધન ચોર, અગ્નિ, કુટુંબીઓ, રાજાઓ વગેરે દ્વારા ગમે તેવા પ્રયત્નથી સાચવી રાખેલું હોય, રક્ષણ કરતા હોઈ એ તો પણ પુણ્યનો ફલ થતાં ચાલ્યા જવાના સ્વભાવવાળું છે, તેથી અનિત્ય માનેલું છે. તે માટે અમારા ગુરુજીએ પણ કહેલું છે કે—“ધનને ચોરા ચોરીને કે લૂંટીને લઈ ભય છે કુટુંબીઓ લડીને વેડફી ન ખાવે છે, રાજા બળાહારે કે કર નાણીને લઈ ભય છે, અગ્નિ બાળી નાખે છે, જળ-પ્રવાહ તાણી ભય છે અથવા વ્યસનાસક્તનું પાછલા દ્વારથી ચાલી ભય છે. ભૂમિમાં ફાટીને સારી રીતે રક્ષિત રાખવા છતાં પણ બ્યંતર દેવો હરી ભય છે, અથવા તો મૃત્યુ પામતો માનવી સર્વ છોડીને પરભવમાં ભય છે.” ધન અનિત્ય હોવા છતાં પણ ચૌકું જેતરમાં વાવી શકાય છે. ‘તેલ બહુ છે, માટે પર્વતોને ચોપડાય નહિ’ આ કારણે ‘ક્ષેત્રોમાં વાવવું’ એમ કહ્યું. જેતર શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, જેમાં વાવેલું સો, હજાર, લાખ કે કોડગણું થાય છે. આવા પ્રકાની છતી સામગ્રી હોવા છતાં જે બિચારો ન વાવે, તે સત્ત્વ વગરનો મહાસત્ત્વશાળીએ સેવવા યોગ્ય હુબ્બર ચારિત્ર કેવી રીતે આચરી શકશે ? ધન જેવી તુચ્છ વસ્તુમાં હુબ્ધ બનેલો સત્ત્વ-શૂન્ય સર્વ સંગના ત્યાગરૂપ ચારિત્રનું પાલત કેવી રીતે કરશે ? ચારિત્રની આસધના કયાં વગર સફળિતિ કેવી રીતે મેળવશે ? ખરેખર સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિરૂપ કળશારો પણ-ફલવાળો શ્રાવકધર્મ—પ્રાસાદ છે. ૧૨૦.

હવે મહાશ્રાવણી દિનચર્યા કહે છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્, પરમેષ્ઠિસ્તુતિં પઠન્ ।

કિંધર્મા કિંકુલશ્ચાસ્મિ, કિંબ્રતોઽસ્મીતિ ચ સ્મરન્ ॥૧૨૧॥

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં પરમેષ્ઠિપદોની સ્તુતિ કરતો તથા હું કયા ધર્મવાળો છું ? મારું કુળ કયું ? મારે કયાં મતો છે ? ઇત્યાદિક યાદ કરતો બળે.

પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ છે. તેમાં ચઉદસું મુહૂર્ત બ્રાહ્મ, તેમાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરે, અને અરિહંતાદિક પાંચ પરમેષ્ઠિ-પદો તેમને નમસ્કાર કરવા રૂપ ‘નમો અરિહંતાણુ’ ઇત્યાદિ નવકારને અતિશય બહુમાન-પૂર્વક પરમમંગલ માટે ન સંભળાય તેમ મનમાં સ્મરણ કરતો, જે માટે કહેલું છે કે, ‘શર્યામાં રહેલાં એ પરમેષ્ઠિ નવકારમંત્રનું ચિંતવન મનમાં કરવું. કારણ કે, એમ મનમાં ગણવાથી મંત્રનો અવિનય થાય નહિ. નવકારમંત્ર પ્રભાવશાળી સર્વોત્તમ મંત્ર છે. પદંગ કે પથારીમાં બેઠાં બેઠાં ઉચ્ચાર કરવાથી અવિનય થાય.’ કેટલાક બીજા આચાર્યોનો મત એવો છે કે—સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરવામાં પણ વાંધો નથી. એવી કોઈ અવસ્થા નથી, જેમાં પંચનમસ્કારરૂપ નવકાર ગણવાનો અધિકાર ન હોય. એકલો નવકાર માત્ર લણી બળ તેમ નહિ, પરંતુ હું કયા ધર્મવાળો છું ? મારું કુળ કયું ? મારે કયાં કયાં મતો છે ? એ સર્વને ભાવથી સ્મરણ કરતો બળત થાય, ઉપલક્ષ્યથી દ્રવ્યથી મારા યુરુ કોણ ? ક્ષેત્રથી હું કયા ગામમાં કે નગરમાં વસું છું ? કાલથી આ પ્રસાન કાલ છે, જૈન ધર્મ, ઈક્વાકુ કુલ, અણુવતાદિક મતોનું સ્મરણ કરે, તેથી વિરુદ્ધનો ત્યાગ કરે. ૧૨૧. ત્યાર પછી—

શુચિઃ પુષ્પામિષ સ્તોત્રૈર્દેવમભ્યર્ચ્ય વેદમનિ ।

પ્રત્યાખ્યાનં યથાશક્તિ, કૃત્વા દેવગૃહં વ્રજેત્ ॥૧૨૨॥

શરીર તથા ગુપ-શુદ્ધિકાર પવિત્ર બની પોતાના ઘર-ઢેહરાસરના પ્રભુને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, સ્તોત્રોત્રી પૂજા કરી પોતાની શક્તિ અનુસાર નવકારશી આદિના પચ્ચક્રાણુ કરી મોટા ઢેહરાસરે ઈર્શન માટે બળ.

જંગલ જવું, ઢાતાણુ કરી ગુપશુદ્ધિ કરવી, જીલ પરથી ઉલ ઉતારવી. કોગળા કરવા, જ્ઞાન આદિકથી શરીરની પવિત્રતા કરી, અહિં પવિત્ર બનવાની વાત એ શાસ્ત્રકાર કહેતા નથી પણ એ લોકસિદ્ધ માર્ગ હોવાથી માત્ર તેનો અનુવાદ કર્યો છે. લોક-સિદ્ધ પદાર્થમાં ઉપદેશની જરૂર હોતી નથી નહીં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થમાં શાસ્ત્રની સફળતા છે. મલિન ઢેહવાળાએ જ્ઞાન કરવું, ભૂખાએ જમવું—તેવાં કાર્યમાં શાસ્ત્રની જરૂર પડતી નથી. આવતા લવ માટે ધર્મમાર્ગ પ્રગટ કર્યો હોય અને સ્વાભાવિક ગોહાન્યકારમાં જેનો જ્ઞાન-પ્રકાશ આલ્યો ગયો છે, તેવા લોક માટે શાસ્ત્ર એ જ ચક્ષુ છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ અપ્રાપ્ત વિષયમાં ઉપદેશ સફળ છે—એમ વિચારવું. પાપવાળા આરંભ—કાર્યમાં શાસ્ત્રોનાં વચનોની અનુમોદના હોઈ શકતી નથી. જે માટે કહેવું છે:—“સાવધ એટલે પાપવાળા અને પાપ વગરનાં વચનો તકાવત જે બળુતો નથી, તેને બોલવું પણ યોગ્ય ન ગણાય, તો પછી દેશના કરવાનો તકાવત જે બળુતો નથી, તેને બોલવું પણ યોગ્ય ન ગણાય, તો પછી દેશના કરવાનો અધિકાર તો કયાંથી હોય ?” એટલે શુચિપણની વાત છોડીને હવે ગૃહચૈત્યરૂપ મંગલ-

ઐત્યરૂપ અરિહંત ભગવંતની પૂજા કરીને. પૂજાના પ્રકારો જણાવતાં કહે છે કે—પુષ્પો, નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રો વડે, આદિ પુષ્પ કહેવાથી સર્વ સુગંધી પદાર્થો સમજી લેવા; જેવા કે—વિલેપન, ધૂપ, ગંધવાસ અને ઉપલક્ષણથી વસ્ત્ર, આભૂષણ લેવાં. આમિષ એટલે નૈવેદ્ય—અને પીવા યોગ્ય; જેવા કે પકવાન્ન, ફલ, અક્ષત, દીપ, જળ, ઘીથી ભરેલાં પાત્રો. સ્તોત્રમાં શકસ્તવાદિ સદ્ભૂત શુભોના કીર્તન સ્વરૂપ કાવ્યો ત્યાર પછી પરચક્રખાણુ ઉચ્ચરવા—જેવા કે નમસ્કાર—સહિત અથવા નવકારશી, પોરસી આદિ અદ્વારૂપ તથા ગંઠસી આદિ સંકેતરૂપ યથાશક્તિ કરીને પછી ભક્તિઐત્યરૂપ સંધના દેવમંદિરમાં જાય. અહિં સ્નાન, વિલેપન, પીટી ચોળવી, વિશિષ્ટ વસ્ત્રાભરણ અલંકાર ધારણ કરવા, શબ્દો લેવાં, વાહનમાં બેસવું આદિ સ્વતઃસિદ્ધ પદાર્થોના ઉપદેશ આપવાની જરૂર ન હોવાથી તેવાં વિધાનો કયાં નથી, કે ઉપદેશ આપ્યો નથી, ન સમજાય તેવા જ વિષયમાં શાસ્ત્ર સફળ છે. અને તે વાત અમો જણાવી ગયા છીએ જ. દેહરાસરે જવાનો વિધિ તો ફેર આ પ્રમાણે—“એ રાજા હોય તો સર્વ ઋદ્ધિપૂર્વક સર્વ દીપ્તિ, સર્વ ભૂતિ, સર્વ સૈન્ય પરિવાર, સર્વપરાક્રમથી” એટલે માર્ગમાં દાન આપતો, છત્ર—આમરાદિ રાજઋદ્ધિ સાથે, સર્વકાંતિ એટલે વસ્ત્રો, આભરણ, અલંકારો સાથે સર્વ ચતુરંગી સેના, વાજિન્ન, મહાજન આદિથી પરિવરેલો—એ વચનથી પ્રભાવના—નિમિત્તે મોટી ઋદ્ધિથી જાય. હવે એ સામાન્ય વૈભવવાળો હોય તો ખોટો આડંબર કયાં વગર લોકોમાં હાંસીપાત્ર ન થાય તેવી રીતે જાય. ૧૨૨. ત્યાર પછી—

પ્રવિશ્ય વિધિના તત્ર, ત્રિઃ પ્રદક્ષિણયેજ્જનમ્ ।

પુષ્પાદિભિસ્તમભ્યર્ચ્ય, સ્તવનૈરુત્તમૈઃ સ્તુયાત્ ॥૧૨૩॥

વિધિથી પ્રવેશ કરી, પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, પુષ્પ આદિ વડે પ્રભુની પૂજા કરી ઉત્તમ સ્તવનો વડે સ્તુતિ કરવી.

પ્રભુ-મંદિરમાં વિધિપૂર્વક પ્રવેશ કરી બિનેશ્વર ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી. પ્રવેશ-વિધિ આ પ્રમાણે—પુષ્પ, તામ્બૂલ આદિ સચિત દ્રવ્યો તથા છરી, પાંદુકા આદિ અચિત્ત પદાર્થોના ત્યાગ કરી ઉત્તરાસંગ (ખેસ) નાખીને પ્રભુદર્શન થતાં જ અંજલિ-બંધ કરીને તેને મસ્તક પર સ્થાપન કરતો, મનની એકાગ્રતા કરતો, પાંચ અભિગમ સાચવવા સાથે નિસિદ્ધિ કહેતાં પ્રવેશ કરે કહેલું છે કે—“સચિત્ત વસ્તુઓના ત્યાગ કરીને, અચિત્તનો ત્યાગ કયાં વગર, એક અખંડ વસ્તુ ઉત્તરાસંગ કરીને, ચક્ષુથી દર્શન થતાં જ મસ્તકે બે હાથ બેડીને અને મનની એકાગ્રતા કરીને. જે રાજા હોય તેણે ઐત્યભવનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તરત રાજચિહ્નોને ત્યાગ કરવાં કહેલું છે કે—“ખડ્ગ, છત્ર પાદરક્ષક, સુગટ અને આમર,—એ પાંચ રાજ-ચિહ્નોના ત્યાગ કરીને, ‘પુષ્પો વડે’ પુષ્પ કહેવાથી મધ્ય ગ્રહણ કર્યું તેથી આદિ અને અંતની વચ્ચેનું ગ્રહણ કર્યું તેથી આશુભાજુના પદાર્થ પણ ગ્રહણ કરી શકાય. તે ન્યાયે-હંમેશાં અને પર્વદિવસો વિશેષ પ્રકારે સ્નાત્ર-પૂર્વક પૂજા કરવી. સ્નાત્ર-સમયે સુગંધી સુખડ વડે બિનબિગને તિલક કરવું. ત્યાર પછી હસ્તૂરી, અગરથી સારભૂત, સારભૂત સુગંધિ કપૂર-મિશ્રિત, સારી રીતે મિશ્રણ કરેલ અંદનના વિકારવાળા ઉત્તમ ધૂપને પ્રભુ આગળ ઉખેવવો—બાળવો. એ વચનથી ધૂપનો ઉક્લેષ કરવો. તે પછી સર્વોષધિ આદિ દ્રવ્યો જલપૂર્ણ કલશમાં નાખવા, પછી કુસુમાંબલિ નાખવા પૂર્વક ચો. ૩૬

સર્વૌષધિ, કપૂર, કેસર, સુખડ, અગુરુ વગેરે યુક્ત જળથી, તથા ઘી, દૂધ આદિથી ભગવંતને સ્નાન કરવું. ત્યાર પછી સુખડ ઘસી પ્રભુને વિલેપન કરવું, પછી સુગંધવાળા બસુદ, ચંપક, શતપત્ર, મોગરો, ગુલાબ, કમલ આદિની પુષ્પમાલાઓથી ભગવંતની પૂજા કરવી. રત્ન, સુવર્ણ, મોતીનાં આભૂષણોથી અલંકૃત કરવા. વસ્ત્રાદિની પહેરામણી કરવી. પ્રભુની આગળ સિદ્ધાર્થ (સરસવ), શાલિ, તંદુલ ચોખા આદિથી અષ્ટમંગલતું આલેખન કરવું. તથા આગળ બલિ (નૈવેદ્ય), મંગલદીવો, દહીં, ઘી આદિ ધરાવવા. ભગવંતના લાલતલામાં ગોરોચનથી તિલક કરવું. ત્યાર પછી આરાત્રિકા ઉતારવી. જે માટે કહ્યું છે :—“શ્રેષ્ઠ ગંધવાળો ધૂપ, સર્વૌષધિ મિશ્રિત જળ, વિવિધ સુગંધી વિલેપન, શ્રેષ્ઠ પુષ્પોની માળા નૈવેદ્ય, દીપક, સિદ્ધાર્થક, દહીં, અક્ષત, ગોરોચન, વિવિધ સુવર્ણ, મોતી, રત્નના હાર આદિ ઉત્તમ દ્રવ્યોથી પ્રભુ-પૂજા કરવી. કારણકે શ્રેષ્ઠ સામગ્રીથી કરેલી પૂજા ઉત્તમ ભાવ પ્રગટાવનાર થાય છે. મળેલી લક્ષ્મીને આ કરતાં બીજો કયા સારો ઉપયોગ હોઈ શકે ?” આ પ્રમાણે જિનેશ્વરભગવંતની ભક્તિથી પૂજા કરીને ઐશ્વર્યપ્રિયકી-પ્રતિક્રમણ કહેવા પૂર્વક શકસ્તવ આદિ દંડકો વડે ચૈત્યવંદન કરી ઉત્તમ કવિઓએ રચેલાં સ્તોત્રો વડે ભગવંતનાં ગુણોનું કીર્તન કરવું. સ્તોત્રોતું ઉત્તમપણું આ પ્રમાણે કહેલું છે—જેમકે—“ભગવંતના દેહ કિયા ગુણો જણાવનારાં, ગંભીર, વિવિધ વર્ણોની ગોઠવણી કરી રચેલાં, નિર્મળ આશય ઉત્પન્ન કરનારાં, સંવેગ-વૈરાગ્ય કરાવે તેવાં અને પવિત્ર, પોતાનાં પાપ-નિવેદન કરનાર, ચિત્તની એકાગ્રતા કરાવનાર, આશ્ચર્યકારી અશૌંચાળાં, અસ્પૃશ્યિત આદિ ગુણયુક્ત, મહાબુદ્ધિશાળી કવિવરોએ ગુચેલાં સ્તોત્રો વડે પ્રભુની સ્તવના કરવી.” પરંતુ આગળ કહીએ તેવાં દોષવાળાં સ્તોત્રો ન કહેવાં, “ધ્યાન મગ્ન હોવાથી એક નેત્ર અર્ધ બીડાયેલું, વળી પાર્વતીના વિશાલ નિતંબ-ફલક ઉપર શૂંગારરસના ભારથી સ્થિરતાથી કટાક્ષ કરતું બીજું નેત્ર, ફર સુધી ખેંચેલાં ધનુષ સરખું અને કામદેવ પર કરેલા કોપામિથી સળગતું ત્રીજું નેત્ર, એમ સમાધિ-સમયે ભિન્ન રસોને અનુભવતાં શંકરનાં ત્રણ નેત્રો તમારું રક્ષણ કરે.” તથા “પાર્વતી શંકરને પૂછે છે કે, આપના મસ્તક પર લાગ્યેલાં કોણુ રહેલી છે ? ત્યારે શંકરજીએ મૂળવસ્તુ છૂપાવતાં જવાબ આપ્યો કે, શશિકલા, ફરી પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, તો એનું નામ શું ? શંકરે કહ્યું કે, નામ પણ તે જ છે. પાર્વતીએ વળી કહ્યું કે, આટલી પરિસ્થિતિ હોવાં છતાં કયા કારણથી તેનું નામ યાદ ન રહ્યું ? વળી પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, હું તો સ્ત્રીનું નામ પૂછું છું, ચંદ્રને પૂછતી નથી. જો તને આ ચંદ્ર પ્રમાણ ન હોય તો તારી સખી વિજયાને પૂછ કે મસ્તકમાં કોણુ છે ? આ પ્રમાણે કપટથી ગંગાના નામને છૂપાવવા માટે ધિજ્જતા શંકરનું શાક્ય-કપટભાવ તમારા રક્ષણ માટે થાય.” તથા ‘પ્રભુય ક્ષતાં કૌપાયમાન બનેલી પાર્વતીના ચરણાગ્રરૂપ દસ નખરૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ પડેલા દસ અને એક પોતે મળી અગીઆર દેહને ધારણ કરનાર રુદ્રને નમન કરો.” કાર્તિકેય પાર્વતીને પૂછે છે કે—મારા પિતાના મસ્તક ઉપર આ શું રહેલ છે ? પ્રત્યુત્તર મળે છે કે—‘ચંદ્રનેા દુકંડો છે.’ લલાટમાં વળી આ શું છે ? ‘આ ત્રીજું નેત્ર છે.’ હાથમાં શું છે ? ‘સર્પ છે’ આ પ્રમાણે દિગંબર શિવ સંબંધી પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ક્રમસર ઉત્તર આપતાં કાર્તિકેયને ડાબા હસ્તથી શેકતી પાર્વતી દેવીનું મધુર હાસ્ય તમારું રક્ષણ કરે. “સુરતકીડાના અતે શેષ-નાગના ઉપર એક હાથનેા ભાર જળાવીને ઉભી થતી અને બીજા હાથ વડે વસ્ત્રને સરખું ધારણ કરીને વીંબરાયેલ વેણી-કેશની લટના ભારને ખભા ઉપર વહન કરતી, તે સમયે કાર્તિકેયને

થએલ સંલોગ-સ્નેહવાળા શ્રીકૃષ્ણે આલિંગન આપી ફરી શય્યામાં લાવેલ આગસ વડે શોભતા બાહુવાળું લક્ષ્મીનું શરીર તમને પવિત્ર કરો.” આ વડે સંપૂર્ણ નંદનાવિધિ સમભળ્યો. “૧ ત્રણ સ્થાને નિસીહિ, ૨ ત્રણવાર પ્રહક્ષિણા, ૩ ત્રણવાર પ્રણામ, ૪ ત્રણ પ્રકારે પૂજા, ૫ જિનેશ્વરની ત્રણ અવસ્થાઓ ભાવવી, ૬ જિનેશ્વર સિવાયની ત્રણ દિશામાં ભેલું નહિ, ૭ ત્રણ વખત પગ અને ભૂમિની પ્રમાર્જના કરવી, ૮ વર્ણાદિ ત્રણતું આલંબન કરવું, ૯ ત્રણ પ્રકારની મુદ્રા કરવી, અને ૧૦ ત્રણ પ્રકારે પ્રણિધાન કરવું-એ દશ ‘ત્રિકે’ કહેવાય. તેમાં પુષ્પથી અંગ-પૂજા, નૈવેદ્યથી અગ્ર-પૂજા અને સ્તુતિથી ભાવપૂજા-એમ ત્રણ પ્રકારે જિન-પૂજા થાય. અને જિનેશ્વર દેવતું છન્દસ્થલપણ, કેવલિપણ અને સિદ્ધપણ એમ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની છે. ચૈત્યવંદનસૂત્રોના પાઠ, તેના અર્થો, અને પ્રતિમાજ્ઞાના રૂપતું આલંબન લેવું-એ વર્ણાદિ ત્રિકતું આલંબન કહેવાય. મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા કરવી એ પ્રણિધાન કહેવાય. પ્રણામ પાંચ અંગોથી થાય છે, અને સ્તવન જોલતાં યોગમુદ્રા, વંદન કરતાં જિનમુદ્રા, તથા પ્રણિધાનસૂત્ર (જય વીયસય) જોલતાં મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા-એમ ત્રણ મુદ્રાઓ કરવાની કહેલી છે. જે ઢીંચણ, જે હાથ, અને મસ્તક એમ પાંચેય અંગો પૂર્ણ (જમીનને લાગે તેમ) નમાવવાથી પચાંગ પ્રણામ કહેવાય. જે હાથની દસ આંગળીઓ એક-બીજી વચ્ચે રાખી કોશના ડોડા જેવો હથેળીનો આકાર કરી, જે હાથની જે કાઠીઓ પેટ ઉપર સ્થાપન કરવાથી યોગમુદ્રા થાય છે. જિનમુદ્રામાં જે પગનાં પાનીના તળીયા વચ્ચે આગળના ભાગમાં ચાર આંગળ અને પાછળ ચાર આંગળથી એણું અંતર રાખી, જે પગ સરખા રાખી, ઉભા રહી, જે હાથ લાંબા નીચે લટકતા રાખવામાં આવે છે. અને જે હાથની આંગળીઓ એક બીજાની સામસામી રાખી, વચ્ચેથી હથેળી પોલી રાખી, જે હાથ લલાટને લગાડવાથી, અથવા બીજા આચાર્યના મને લલાટથી થોડા દૂર રાખવાથી મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા થાય છે.”

ઈરિયાવહિ સૂત્રના અર્થ

આગળ ઐયોપથિકી-પ્રતિક્રમણ પૂર્વક ચૈત્યવંદન કરવું એમ કહેલું છે. તેથી ઐયોપથિકી સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી સમજાવાય છે-તે ‘इच्छामि पञ्चकर्मिणं’ થી શરૂ કરી ‘तस्मिन् मिच्छामि पुष्पकर्म’ - એમ અંત સુધી આપું સૂત્ર, इच्छामि पञ्चकर्मिणं इरियावहियाय विराहणाय, અર્થાત્ - ‘માર્ગમાં ચાલવાથી થએલી વિરાધના-પાપક્રિયાથી મુક્ત થવાને - પાછો ફરવાની અભિલાષા કરું છું. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-ઈયો એટલે ગમન કરવું- ચાલવું, તેના અંગેનો જે માર્ગ, તે ઈરિયાપથ કહેવાય. તેમાં થએલી જીવહિંસાદિ-વિરાધના તે ઈરિયાપથની વિરાધના, તે પાપથી પાછા ફરવાને એટલે લાગેલા પાપથી શુદ્ધ થવાને ઈચ્છા રાખું છું; એમ વાક્યાર્થ સમજવો. હવે આ પાઠનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ અર્થ કરીએ તો માત્ર જતાં-આવતાં થએલી વિરાધનાને અંગે જ ઈરિયાવહી કરવાનું બને, તે સિવાય નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી લેાત્ય કયો પછી કે અન્ય અનેક કારણે ઈરિયાવહિ કરવાનું કહેલું છે તે વાત ન રહે, તે માટે બીજા પ્રકારે તેની વ્યાખ્યા સમજાવે છે. ઈયોપથ એટલે સાધુનો આચાર, આ મતિ-કલ્પનાનો અર્થ નથી. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે- ‘ईवापयो ज्ञान-मौनान्दिक मिश्रकर्म’ અર્થાત્-ઈયોપથ એટલે ધ્યાન, મૌનવ્રત વિગેરે સાધુનું આચરણ’ એ આચરણને અંગે નદીપાર ઉતરવાથી, શયન કરવાથી કે એવાં બીજાં કારણથી જે સાધુ - આચારમાં યુદ્ધિ થઈ વિરાધના બની હોય તે ઈયોપથ-વિરાધના, પાપથી પાછા ફરવાને-શુદ્ધ થવાને ઈચ્છું છું. એમ સંબંધ જોડવો.

સાધુના આચારનું ઉદ્ધાન એટલે પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવો, અસત્ય, ચોરી અપ્રદા, પરિગ્રહ ઇત્યાદિમાં પ્રાણતિપાતનું પાપ સર્વથી મોટું ગણાય છે. બ્રાહ્મીનાં પાપસ્થાનકો તો આની અંદર આડકતરી રીતે સમાઈ બચ છે, માટે પ્રાણતિપાત-વિરાધના સંબંધી વિસ્તારથી ઉત્તર જણાવેલો છે. કયાં કારણથી વિરાધના થાય ? ‘ગમનાગમણે’ અર્થાત્ જવું અને પાછા આવવું, પ્રયોજન પડવું એટલે બહાર જવું અને તે પૂર્ણ થયું એટલે પાછા પોતાને સ્થાને આવવું. ગમનાગમનમાં વિરાધના કેવી રીતે થાય ? ‘પાળવક્રમણે, વોલવક્રમણે, હરિવક્રમણે’ પ્રાણ એટલે બેધન્દ્રિયથી માંડી પન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો, બીજ એટલે સર્વસ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવો, સર્વ પ્રકારની લીલા વનસ્પતિ એમાંના કોઈ પણ જીવને પગથી ચાંપ્યો હોય-કબાંચો હોય, તે રૂપ વિરાધના થઈ હોય. બીચ અને હરિય કહેલ હોવાથી બીજ અને સકલ વનસ્પતિમાં પણ જીવ માનેલો છે. તથા ‘ઓસા ઉત્તિગ પળા દગ મટ્ટો મવ્કઠા સંતાળા સંક્રમણે’ ઠારનું જળ, અહિં ઠારનું જળ એટલા માટે ગ્રહણ કર્યું કે તે બહુ ખારીક બિન્દુરૂપ હોય છે, આથી એમ જણાવ્યું કે, સૂક્ષ્મપાત્ર પણ અપ્રકાચની વિરાધના ન કરવી. ‘ઉત્તિગા’ એટલે ગર્દભાકારના જીવો, તેઓ ભૂમિમાં છિદ્રો કરીને રહેનારા હોય છે, અથવા તેનો બીજો અર્થ કીડીનગરી, ‘પણુગ’ એટલે પાંચેય રંગની લીલકુંગ-સેવાલ, ‘ફગમટ્ટી’ એટલે ભયાં લોકોની અવજવર થઈ ન હોય તે સ્થાનનો કાઢવ, અથવા ફગ એટલે અપ્રકાચ અને માટી એટલે પૃથ્વીકાચ; ‘મક્કઠા’ એટલે કરોળીયા અને ‘સંતાળા’ એટલે તેની બળ, ભેગો અર્થ કરોળીયાની બળ, એ પ્રમાણે ઠારથી માંડી કરોળીયાની બળ સુધીના જીવોને ‘સંક્રમણે’ એટલે ચાંપવાથી-કાબવાથી થએલી વિરાધના. એ પ્રમાણે નામવાર કેટલા જીવોની ગણતરી કરવી ? માટે કહે છે ‘જે મે જીવા વિરાધિયા’ એટલે જે કોઈ જીવોને મેં વિરાધી દુઃખ પમાડ્યા હોય, કયા જીવો તે કહે છે—‘ઈર્ષિદિયા, વેઈદિયા, તેઈદિયા, ચર્ચઈદિયા, પંચિદિયા’ અર્થાત્-એકલી માત્ર આમડી-સ્પર્શન ઇન્દ્રિયવાળા-પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ-કાચાવાળા એકેન્દ્રિય જીવો. સ્પર્શ અને જીભ એમ બે ઇન્દ્રિયવાળા કરમીયા, શંખ વિગેરે સ્પર્શ, રસન અને નાસિકા એમ ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા કીડી આદિ જીવો, સ્પર્શન, રસન, નાસિકા અને આંખરૂપ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ભમરા આદિ અને ઉપર કહેલી ચાર અને પાંચમી શ્રવણેન્દ્રિય ઉમેરતાં પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા ઉંદર વગેરે જીવોને દુઃખ પમાડ્યાં હોય, કેવી રીતે ? તે દુઃખ આપવાના હસ પ્રકારે જણાવે છે—‘અમિહ્યા વનિયા લેસિયા સંધાહ્યા સંવટ્ટિયા પરિયાવિયા ફિલામિયા હહવિયા ઠાળાઓ ઠાળં સંકામિયા જીવિયાઓ વવરોવિયા’ તેમાં ‘અભિહતાઃ’ એટલે સામે આવતાને પગથી ઠોકર લાગી કે પગથી ઉંચકીને ફેંકાયા હોય, ‘વર્તિતાઃ’ એટલે એકઠા કર્યા કે ઉપર ધૂળ નાખી ઢાંકી લીધા, ‘સ્થેપિતાઃ’ એટલે જમીન સાથે બીંસ્યા કે પીસ્યા, કે જમીન આદિમાં ભેળવી લીધા, ‘સંધાતિતાઃ’ એક-બીજાનાં શરીરો માંહિમાંહે સંક્રાંતિ રહે તેમ સંક્રાંત્યા. ‘સંઘટ્ટિતાઃ’ લગાર સ્પર્શ કર્યો, ‘પરમપિતાઃ’ એટલે ચારે બાજુથી ખૂબ પીડા પમાડ્યા. ‘ફલામિતા’ એટલે મચ્છુ સરખી અવસ્થાવાળા કર્યા. ‘અવદ્રવિતા’ એટલે અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યા. ‘સ્વસ્થાનાત્ પસ્થાન’ સંક્રાંતિતાઃ’ એટલે પોતાના સ્થાનથી વિખૂટા કર્યા અને બીજા સ્થાને મૂક્યા. ‘જીવિતાત્ વ્યપરોપિતા’ અર્થાત્ મારી નાખ્યા. આ હસ પ્રકારે જીવોને દુઃખી કર્યા હોય અને તેના પાપથી જીવ લેવાયો હોય, તેની શુદ્ધિ માટે ‘તસ્મિન્નિમિષ્ણ મિ દુક્કઠ’ તે મારું પાપ મિથ્યા-એટું-નિષ્ફલ થાઓ-નાથ પામે, ‘આ

મિચ્છા મિ દુઃકલ્પ” પદની નિરુક્ત વ્યાખ્યા આવશ્યક નિર્મુક્તિનાં કર્તા પૂર્વોચ્ચાર્થ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

નિરુક્ત અર્થ એટલે દરેક શબ્દ છૂટા પાડી તેના અર્થ કહેવાય તે—

“મિત્તિ મિઝમદ્વત્યે, છત્તિ ય દોસાણ છાવણે હોઈ.

મિત્તિ અમેરાપ ઠિઓ, દુત્તિ દુગંછામિ અપ્પાણં ॥૧॥

કત્તિ કહં મે પાવં, કત્તિ ય દેવેમિ તં ઉવસમેણં.

एसो मिच्छादुक्कहं-पयस्सरत्तो समासेणं ॥ २ ॥

“મિ-ચ્છા-મિ-દુ-ક્ક-હં” એ છ અક્ષરોમાં પ્રથમ ‘મિ’ એટલે મરહંવપણું અર્થાત્ કાચાથી નમ્ર અને ભાવથી પશુ નમ્ર બનીને, બીજો ‘ચ્છા’ એટલે જે કોષો લાગ્યા હોય તેનું છાદન કરવા માટે, -હવે ફરી નહિં કરવાની ઇચ્છાએ, ત્રીજો ‘મિ’ એટલે મયોદ્ધા-ચારિત્રના આચારોમાં સ્થિર બની, અને ચોથો ‘દુ’ એટલે દુર્ગંધા કરવી-પાપવાળા પોતાના આત્માની નિંદા કરવી. પાંચમો ‘ક’ એટલે મેં કરેલા પાપની કબુલાત સાથે અને છઠ્ઠો ‘હ’ એટલે ડચન-ઉપશમન કરું છું. આ પ્રમાણે ‘મિચ્છા મિ દુઃકલ્પ’નો અર્થ જણાવ્યો.

આ પ્રમાણે આલોચના અને પ્રતિક્રમણરૂપ બે પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિપાદન કરીને હવે કાચોત્સર્ગરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાની અભિલાષાવાળા આ સૂત્રને કહે છે.—‘તસસ ઉત્તરીકરણે, પાયચ્છિત્તકરણે, વિસોદ્ધિકરણે, વિસલ્લીકરણે, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વારે ઠામિ કાવસસર્ગં’.

જેનું ઇરિયાવહિ સૂત્રથી આલોચન પ્રતિક્રમણ કર્યું, તેની ફરી શુદ્ધિ કરવાના કારણભૂત કાઉસ્સગ્ગ તેમાં સ્થિર થાઉં છું ‘ઉત્તરીકરણં’ ઇરિયાવહીથી પાપશુદ્ધિ કયાં પછી વિશેષશુદ્ધિ માટે, અર્થાત્ તાત્પર્ય એ છે કે-વિરાધના માટે પહેલાં આલોચના-પ્રતિક્રમણ કર્યો, તેના જ માટે ફરી કાઉસ્સગ્ગરૂપ પછીનું કાર્ય, તે ઉત્તરકરણ કહેવાય. તે કાઉસ્સગ્ગથી કર્મના વિનાશ થાય છે. ઉત્તરકરણ પ્રાયશ્ચિત્તકરણ દ્વારા થાય છે, માટે ‘પાયચ્છિત્તકરણે’ કહે, તેના ભાવાર્થ એ સમજવો કે પ્રાયઃ ચિત્તને કે જીવને શુદ્ધ કરે તે અથવા પાપને છેદે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત: તે કરવાથી વિશેષ શુદ્ધ થાય છે. વળી તે કાઉસ્સગ્ગ-પ્રાયશ્ચિત્ત પશુ વિશુદ્ધિ વડે થતું હોવાથી જણાવે છે કે-વિસોદ્ધિકરણે એટલે અતિચારો દૂર કરવા વડે થએલી આત્માની નિર્મલતા વડે, તે નિર્મલતા પશુ શદ્ધતા અસાવમાં થાય છે. માટે વિસલ્લીકરણે એટલે માથા, નિદાન- (નિયાણુ) અને મિચ્છાત્વ-એ નામના ત્રણ શદ્ધથી યુક્ત આત્માને શદ્ધરહિત બનાવવા દ્વારા, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાર એટલે સંસારના કારણભૂત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોરૂપી પાપોનો નાશ કરવા માટે ઠામિ કાવસસર્ગ, ધાતુઓના અનેક અર્થો થાય છે-એ ન્યાયે અહિં ‘ઠામિ’ એટલે કરું છું શું સર્વથા ? તો કે-ના, ન રોકી શકાય તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓની અપવાદરૂપે છૂટ રાખીને. તે અન્નત્વ સૂત્રથી જણાવે છે. અન્નત્વ એટલે આટલી મૂકીને બાકીની, કઈ કઈ મૂકીને ? ઉસસિણં થી માંડીને પ્વમાદ્વર્ણિ સુધી કહેલી પ્રવૃત્તિઓ મૂકીને બાકીનો ત્યાગ કરું.

છું' તે આ પ્રમાણે :- કૃત્તસિર્ણ એટલે બિંચો-અંદર શ્વાસ લેવો તે ઉચ્છ્વાસ, આ પદોમાં ન્યાં ત્રીજી વિશક્તિ છે, ત્યાં પંચમી અર્થે છે. શ્વાસ રોકવો તે અશક્ય છે, તેનો નિરોધ કરવાથી પ્રાણ-વિધાત થવાનો પ્રસંગ આવે. તે માટે કહેલું છે કે:-

‘અભિગ્રહ કરનાર પણ ઉચ્છ્વાસ રોકી શકતો નથી, એટલી તો વાત જ ક્યાં રહી ? શ્વાસ રોકવામાં તત્કાલ મૃત્યુ થાય, માટે જ્યેષ્ઠાથી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ કરે.’ નૌસર્ણિય એટલે નીચો શ્વાસ મૂકવો અર્થાત્ શ્વાસ બહાર કાઢવો, તે નિશ્વાસ, સ્વાસિર્ણ એટલે ખાંસી ખાવી, છિર્ણ-છીંક, જમાદ્વર્ણ બગાડુ ખાવું, સ્વહૃદ્વર્ણ-ઓઝાર ખાવો, વાય-તિસર્ણ-અપાનવાયુ છૂટવો, એ કહેલા શરીરમાં વાયુ-કારણ થાય છે. તે રોકવામાં શરીરમાં રોગ થાય છે, માટે રોકવા નહિ, પણ મુખે હાથ મુકપત્તિ રાખી ચતના પૂર્વક કરવા, અને વાત-નિર્ગમ પણ અવાજ ન થાય તેમ કરવો. વળી મમલીર્ણ એટલે અકસ્માત્ શરીરમાં ચક્રી આવવી. પિત્ત-મુચ્છાર્ણ એટલે પિત્ત-પ્રકોપથી સહેજ મૂર્છા આવવી. સુદુર્મેહિ બંગસંચાલેહિ એટલે શરીરમાં શેમરાજી વગેરે સૂક્ષ્મ રીતે હાલે. સુદુર્મેહિ લેલ-સંચાલેહિ સૂક્ષ્મ રીતે શ્લેષ્મના શરીરમાં સંચાર થાય. સુદુર્મેહિ વિટ્તિસં ચાલેહિ એટલે સૂક્ષ્મ રીતે આંખની પાંપણ વગેરે ફરકે એ બાર કારણોને છોડીને બાકીની શરીરની ક્રિયાનો ત્યાગ કરવું છું. પ્વમાદ્વર્હિ આગારેહિ અમરગો અવિદાહિ ઓઝ્જ મે કાવસ્સગો । એ વિગેરે અપવાદો-છૂટોથી મારો કાઉસ્સગ સર્વથા અલક્ષ-અખંડ અને લગાર પણ વિરાધનાથી રહિત-નિર્દોષ થાઓ. આદિ શબ્દથી બીજા પણ બે વીજળી, અગ્નિની જ્યોતિનો સ્પર્શ થાય અને બે ઓઢવા વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે તો પણ કાઉસ્સગનો ભંગ ન થાય. શંકા કરી કે, ‘નમો અરિહંતાય’ કહી પારીને કામળી ગ્રહણ કરે તો ભંગ કેમ ગણાય ? તેમ કરવામાં કાઉસ્સગનો ભંગ જણાતો નથી.’ સમાધાન-અહિં કાઉસ્સગતુ પ્રમાણ માત્ર ‘નમો અરિહંતાય’ કહે ત્યાં સુધી નથી, કે જેથી તે યોદ્ધાથી પૂર્ણ ગણાય, કિન્તુ ન્યારે જેટલા લોગસ્થ કે નવકાર વગેરે કાઉસ્સગમાં ગણવાનું નક્કી હોય, તે પૂર્ણ કરીને ઉપર ‘નમો અરિહંતાય’ કહે ત્યારે અખંડ પૂર્ણ થાય. એ કાઉસ્સગતુ પ્રમાણ છે. માટે કાઉસ્સગ પૂર્ણ થવા છતાં ‘નમો અરિહંતાય’ ન કહે, અગર ‘નમો અરિહંતાય’ કહે પણ ગણવાનું અપૂર્ણ રહે તો પણ કાઉસ્સગનો ભંગ થયો ગણાય. તથા બિલાડી કે ઉંદર પંચેન્દ્રિય કોઈ વચ્ચેથી જાય તેથી ખચવા માટે ખસે તો ભંગ ન થાય. તથા ચોર કે રાજા આદિના ભયમાં કે પોતાને અગર બીજા સાધુને સર્પ-દંશ થાય, એવા કારણથી ભંગ ન થાય. કહેલું છે કે-‘અગ્નિનો પ્રકાશ કે સળગે, પંચેન્દ્રિયની આડ, ચોર કે રાજાના ઉપદ્રવમાં, સર્પ ડંખે તો આ વગેરે આગારોથી કાઉસ્સગનો ભંગ થતો નથી. આગળના કહેલા બાર અને પછીના કહેલા ચાર મળી બાર આગારો છતાં પણ મારો કાઉસ્સગ અખંડિત રહે, અવિરાધિત રહે. કેટલી કાળ સુધી ? ‘જાત્ર અરિહતાયં મગવંતાયં નમુક્કરેણં ન પારેમિ’ એટલે ન્યાં સુધી અરિહંત ભગવંતાના નમસ્કાર વડે ‘નમો અરિહંતાય’ એ પદ બોલીને ન પાડું ત્યાં સુધી મારો કાઉસ્સગ છે. કાઉસ્સગ કેવી રીતે કરીશ ? તે કહે છે-‘તાવ કાવં ઠાંગેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં જોષિરામિ’ અર્થાત્ તાવ-ત્યાં સુધી, અપ્રાણ-મારી, કાયા-શરીરને, ઠાણેણ-ઉભા રહેવું, વગેરે કાયાને હલાવ્યા-અલાવ્યા વગર સ્થિરપણે કાઉસ્સગ મુદ્રાએ રહેવું, મોણેણ-મીન કરવા પૂર્વક, જ્ઞાણેણ-ધ્યાન મનમાં શુભ ચિંતવન કરવા વડે, જોષિરામિ-વોસરાવું છું. અર્થાત્ ન્યાં સુધી અમુક કે પરચીથ શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાઉસ્સગ પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી મનથી શુભ

ધ્યાન, વચનથી મૌન, અને કાચાથી સ્થિરતા સિવાય બીજી કુપ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરું છું, કેટલાક અવ્યર્ણ પાંક જોડતા નથી.

પચીશ શ્વાસોચ્છવાસ તે ‘પાયસમા’ ઝસાસા’ અર્થાત્ એક પદનો એક શ્વાસોચ્છવાસ ગણવો.—એમ શાસ્ત્રની મર્યાદા હોવાથી ‘લોગસ્સ ઉબ્બેઅગરે’થી અદેસુ નિમ્મલયરા સુધીની એક ગાનાં ચાર પદો ગણતાં કુલ ૨૫ પદોની સંખ્યા થાય. માટે ઇરિયાવહીમાં પચીશ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉન્સગ્ગ કરવાનો હોવાથી કાઉન્સગ્ગમાં ‘અદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધી લોગસ્સ ગણવો. કાઉન્સગ્ગ સંપૂર્ણ થયા પછી ‘નમો અરિહંતાણુ’ એમ નમસ્કાર-પૂર્વક પારીને આજો લોગસ્સ જોડવો. જો શુરુ સમક્ષ હોય તો તેમની સામે જ કરે. શુરુના અભાવમાં મનમાં શુરુની સ્થાપના ધારીને ઇર્થપથ-પ્રતિક્રમણ કરીને પછી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનો આરંભ કરે. જઘન્ય મધ્યમ ચૈત્યવંદનો તો ઇર્થવહી વગર પણ કરી શકાય છે.

ચૈત્યવંદના

અરિહં નમસ્કાર કરવા પૂર્વક ‘નમો અરિહંતાણુ’ એ પદથી તથા કવિએ રચેલા આવા પ્રકારના કાવ્યથી જઘન્યા ચૈત્યવંદના થાય છે—‘હિ પ્રભુ ! આપનો આ હેંહ જ આપની વીતરાગતાને કહી આપે છે. કારણ કે જે વૃક્ષની બજોલમાં અશિ રહેલો હોય, તે ખીલેલું લીલું છમ જણાતું નથી.’ બીજા આચાર્યો પ્રજ્ઞામ માત્ર કરવા તેને જઘન્યા ચૈત્યવંદના કહે છે. પ્રજ્ઞામ પાંચ પ્રકારના છે—એક મસ્તક અંગ નમાવવું, તે એકાંગ પ્રજ્ઞામ, બે હાથ બોડવા, તે દ્વયંગ પ્રજ્ઞામ, બે હાથ અને મસ્તક એમ ત્રણ અંગવાળો, બે હાથ અને બે જાનુ નમાવવા તે ચાર અંગવાળો અને મસ્તક, બે હાથ, તથા બે પગ એમ પાંચે અંગો નમાવવાં તે પચાંગ પ્રજ્ઞામ કહેવાય. મધ્યમા ચૈત્યવંદના તો અરિહંત ભગવંતોની પ્રતિમાઓને એક સ્તવદંડક અને સ્તુતિ કરવા દ્વારા થાય છે જે માટે કહેલું છે કે, ‘નમસ્કાર કરવાથી જઘન્યા, દંડક અને સ્તુતિ એ બેથી મધ્યમા અને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદના તો વિધિથી જે કરે તે—એમ ત્રણ પ્રકારની સમજવી. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદના કરવાની ઇચ્છાવાળો સર્વવિરતિ સાધુ કે શ્રાવક અથવા અવિરતિ સમ્યગ્વર્તિ કે અપુનર્મુક્ત યથાભદ્રક બરાબર પ્રતિચેષિત કરેલી અને પ્રમાર્જના કરેલી ભૂમિમાં રહેલો હોય, અને ભગવંતના ઉપર નયન અને મનને સ્થિર બતાવેલ હોય, સંવેગ-વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થએલા રોમાંચ કંચુકથી યુક્ત, નેત્રમાં હંપીશ્ચ વહી રહેલાં હોય, આ ભગવંતના ચરણનું વંદન મળવું અતિદુર્લભ છે—એમ માનતો યોગમુદ્રાથી અસ્થક્ષિત આદિ સૂત્ર જોલવાના શુભયુક્ત, સૂત્રના અર્થ-સ્મરણ સાથે પ્રણિપાત-દંડકસૂત્ર અર્થાત્ ‘નમોત્યુ ભુ’—સૂત્ર ભણે. તેમાં તેત્રીશ અલાપકો—પદો છે અને બે ત્રણ ચાર વિગેરે પદોના સમૂહરૂપ નવ વિસામાઓ (સંપદાઓ) છે. કહ્યું છે કે ‘બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ—પાંચ-બે-ચાર અને ત્રણ પદોની મળી કુલ નવ સંપદાઓ અને નવ સંપદાઓનાં કુલ તેત્રીસ પદો છે.’

નમોત્યુ ભુ’ની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા

આ સંપદાઓનાં નામ તથા પ્રમાણ તેના તેના અર્થપ્રસંગે યથાર્થાને જણાવાશે. શ્રી ‘નમોત્યુ ભુ’ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી:—‘નમોડ’ત્યુ ણં અરિહંતાણ ભગવંતાણં’

૧ હૈમ વ્યાકરણના ‘દ્વિત્વઃ સંયોગે સૂત્રના આધારે પ્રાકૃતમાં બોડાક્ષરની પૂર્વનો સ્વર દ્વિત્વ ધાય. માટે ‘નમોડ’ત્યુ’ ને બદલે ‘નમુ ત્યુ’ પણ બને છે.

તેમાં 'નમ અસ્તુ ણં અર્હદ્વ્યઃ મગવદ્વ્યઃ' એમ પાંચ પદો છે. તેનો કંમશ અર્થ આ પ્રમાણે તેમાં 'નમસ્તુ' = પૂજા કરવી એવા અર્થમાં અવ્યય છે. પૂજા દ્રવ્ય અતે ભાવથી સંકેત્ય-નમ્રતા કરવી. તેમાં હાથ, મસ્તક, પગ વગેરે શરીરનાં અવયવો નમાવવા રૂપ દ્રવ્ય-સંકેત્ય, અને વિશુદ્ધ મનનો ચૈત્યવદનમાં યોગ કરવો, તે ભાવ-સંકેત્ય. 'અસ્તુ' = થાઓ. આ પ્રાર્થના આશયની વિશુદ્ધિ કરનાર હોવાથી ધર્મવૃક્ષનું બીજ છે 'ળ' = વાક્યાલોકારમાં, 'અર્હદ્વ્યઃ' = અતિશયવાળી પૂજાને યોગ્ય તે અર્હન્ત, કહેલું છે કે- 'વદન, નમસ્કાર વગેરેને લાચક, પૂજા તથા સહારને યોગ્ય, તથા સિદ્ધિગતિને પામવા યોગ્ય છે, તેથી તેઓને અર્હન્ત કહેલા છે.' આ એક વ્યાખ્યા. હવે બીજી વ્યાખ્યા કહે છે- હૈમ વ્યાકરણના 'સુગ-દ્વિષાર્હઃ સત્રિશત્રુ-સ્તુર્વ' ॥ ૫ ॥ ૨ ॥ ૨૬ ॥ રૂતે વર્તમાનેડવચ્ચ, શત્રુને હણ્યા તેથી 'અર્હન્ત' તે શત્રુઓ મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ સારપરાયિક કર્મબંધનાં કારણો, અનેક ભવનાં જન્મ-મરણ સુધી મહાન સંકટોને પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણભૂત મિથ્યાત્વાદિ કર્મ-શત્રુઓને હણવાથી તેઓ 'અરિહન્ત' કહેવાય છે. ત્રીજી વ્યાખ્યા - 'રજને હણવાથી અર્હન્ત' અહિં 'રજ' એટલે ચાર ઘાતિકર્મો. મેઘ-સમૂહથી ઢંકાઈ ગયેલાં કિરણો અને સૂર્યપ્રકાશ વાદળમાં હોવા છતાં પ્રગટરૂપે દેખાતા નથી, તેમ એ ચાર ઘાતી કર્મો રૂપી રજથી ઢંકાઈ ગયેલાં આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણરૂપ સ્વભાવ-એટલે હોવા છતાં પણ તે ગુણો આત્મારે આત્મામાં પ્રગટ જણાતા નથી; આ આત્મગુણોને ઢંકનારાં ઘાતિકર્મો રૂપ બુદ્ધનો નાશ કરવાથી તેઓ 'અર્હન્ત' કહેવાય. ચોથી વ્યાખ્યા - તેઓથી કંઈ પણ 'રહસ' એટલે છાતું નથી, માટે 'અર્હન્ત' કહેવાય. તે આ પ્રમાણે- ભગવંતાના જ્ઞાન-દર્શન ગુણો, તેને આવરનારા જ્ઞાન-વરણીયાદિ કર્મોની પરાધીનતા સર્વથા નાશ પામ્યા પછી, કોઈથી હણાય નહિં તેવું- સંપૂર્ણ, અનંત, અદ્ભુત કેવલજ્ઞાન દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, તે બનેથી તેઓ સંપૂર્ણ જગતને એકીસાથે હંમેશાં જાણે અને રેખે છે, તેથી તેઓને કંઈ પણ છાતું નથી. આ પ્રમાણે તેઓને કંઈપણ ગુપ્ત-રહસ્ય ન હોવાથી અર્હન્ત કહેવાય. આ વ્યાખ્યાઓમાં વ્યાકરણના પૂરોક્તરૂપ સૂત્રથી ગ્રણ્ય અર્હન્ત શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે- એમ સમજવું. અથવા તેઓ સર્વવેદી હોવાથી તેઓને એકાંતરૂપ એવો પર્વત-શુક્રાનો કોઈ દેશ અંત કે મધ્ય ભાગ નથી. કોઈવસ્તુ તેમનાથી છાની ન હોવાથી તેઓ 'અરહોડન્તર' કહેવાય. અથવા 'અર્હદ્વ્યઃ' એટલે રાગ ક્ષીણ થવાથી કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ વગરના, અથવા રાગ-દ્વેષના કારણભૂત ગમતા કે અણુગમતા પદાર્થોના વિષય-સંપર્કમાં આવવા છતાં પોતાના વીતરાગાદિ સ્વભાવનો ત્યાગ ન કરનારા, અથવા 'અરિહંતાળ' એમ પણ પાક સમજવો, તેમાં કર્મરૂપી શત્રુને હણનારા. કહેલું છે કે- 'આઠેય પ્રકારનું કર્મ તે સર્વ જીવોને શત્રુરૂપ છે, તે અરિને હણનારા હોવાથી તેઓ અરિહન્ત કહેવાય. વળી સૂત્રોમાં 'અરિહંતાળ' એમ પણ પાઠાન્તર છે. કર્મબીજ ક્ષીણ થયેલું હોવાથી 'અરોહદ્વ્યઃ' જેને સંસારરૂપ અંકુર ફરી ઉગવાનો નથી, અર્થાત સંસારમાં ફરી જન્મ પામવાનો નથી, તેઓ 'અરુહંત' કહેવાય. તે માટે કહેલું છે કે - 'એમ બીજ સર્વથા બળી ગયું હોય, તો તેમાંથી અંકુર પ્રગટ થતો નથી, તેમ કર્મબીજ સર્વથા બળી જવાથી ભવરૂપી અંકુર પ્રગટ થતા નથી, અર્થાત જન્મ થતો નથી.'

વ્યાકરણકારો તો એક જ 'અર્હન્ત' શબ્દનાં જ પ્રાકૃતમાં ત્રણ રૂપો માને છે. અર્હંત, અરિહંત અને અરુહંત, એમ પણ સિદ્ધિદેય વ્યાકરણમાં ઉચ્ચાર્હતિ ॥૮॥૨૧૧॥ આ સૂત્રથી

ત્રણે ચ રૂપો સિદ્ધ કરેલાં છે. તે અહ્નંતોને નમસ્કાર થાઓ—એમ સંબંધ બાણવો. ‘નમોઽસ્તુ’ તેમાં નમઃ શબ્દના યોગે ચતુર્થી આય, પશુ પ્રાકૃતમાં ચોથીને બદલે પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય છે. તે માટે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં ‘ચતુર્થ્યાઃ ચઠ્ઠી’ ॥૮૧૩૧૩૧॥ સૂત્ર કહેલું છે. માટે મૂલ સૂત્રમા દરેક જગો પર છઠી વિભક્તિ છે, ત્યાં ચોથી સમજવી. બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે જેઓ એક જ ઈશ્વર માનનારા છે, તેમના ખંડન માટે, અદ્વૈતવાદીઓનું ખંડન કરી અરિહંતો—ઈશ્વરો ઘણા છે—એમ સિદ્ધ કરવા માટે તથા એકને બદલે અનેકને નમસ્કાર કરવાથી વધારે ફળ મળે છે—એમ જણાવવા માટે પશુ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ભરિહંતાણ પદનો અર્થ ‘પૂર્ણ કર્યો. હવે પાંચમું ‘મગવદ્વ્યઃ’ એટલે ઉપર જે અરિહંત કહ્યા, તેઓનું ‘મગવદ્’ વિશેષણ સમજવું. અને તે અરિહંતના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વગેરે અનેક લેકો છે, તેમાંથી ભાવ—અરિહંત લેવા માટે છે. અર્થાત્ મારો નમસ્કાર ભાવ અરિહંતને થાઓ—એમ જણાવવા માટે આ વિશેષણ છે. અહીં ભગવદ્ શબ્દમાં રહેલા ભગના અર્થો ૧૪ થાય છે. ‘ભગ એટલે સૂર્ય, જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ, વૈરાગ્ય, મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય’ પ્રચલ્ન, ઇચ્છા, શોભા, ધર્મ, અધર્મ અને યોનિ.’ એ વચનથી સૂર્ય અને યોનિ બે અર્થ છોડીને બાકીના બાર અર્થો લેવા. અર્થાત્ જ્ઞાનવાળા, ઐશ્વર્યવાળા, ૧. ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી દીક્ષાસુધી મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનવાળા અને દીક્ષા પછી તરત ધાતિકર્મના ક્ષય સુધી મન.પર્યવજ્ઞાનવાળા અને ધાતિકર્મના ક્ષય થયા પછી અનંત વસ્તુ—વિષયક સમગ્ર ભાવ પ્રકાશિત કરનાર દેવલજ્ઞાન થયું. ૨. માહાત્મ્ય એટલે પ્રભાવ—અતિશય અર્થાત્ ભગવંતના સર્વકલ્યાણક સમયે નારકીજીવોને પશુ સુખ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તથા નિત્ય ગાઢ અંધકારવાળી નારકીમાં પ્રકાશ થતો હોવાથી, ગર્ભમાં નિવાસ થયા પછી કુલમાં ધન—સમૃદ્ધિ આદિની વૃદ્ધિ થવાથી, નહિં નમતા સામ તો નમવા લાગ્યા, તેમજ ઇતિ—મરકી આદિ ઉપદ્રવો—વૈર રહિત રાજ્ય—પાલન અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ વગેરે ઉપદ્રવ—રહિત લોકો અને દેશો હોવાથી, આસન ચલાયમાન થાય ત્યારે દેવોએ અને અસુરોએ જેમના ચરણ—કમળમાં પ્રણામ કરેલા છે. આ રીતે તેમનો પ્રભાવાતિશય સમજવો. ૩. યશ તો રાગ—દ્વેષ, પરિપહ, ઉપસર્ગને પરાક્રમથી જિતવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને હંમેશાં જેની પ્રતિષ્ઠા ટકી રહેલી છે, જેને દેવલોકમાં દેવાંગનાઓ, પાતાલમાં નાગકન્યાઓ ગાય છે અને દેવતાઓ તથા અસુરો પ્રશંસા કરે છે. દેવતા અને રાજાની ઋદ્ધિ ભોગવવા છતાં તેમાં લગાર રતિ નથી, જેમાં સામાન્ય જનને રતિ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ જ્યારે સર્વ ભોગો અને ઋદ્ધિ—સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરે, ત્યારે ભોગો અને ઋદ્ધિથી સંયુક્ત, તેમ જ જ્યારે ક્ષીણકર્મવાળા થાય; ત્યારે સુખ—દુઃખમાં, ભવ અને મોક્ષમાં ઉદાસીનભાવ થાય, એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થામાં વૈરાગ્ય અતિશયવાળા હોય છે. તે વાત અમેઓ વીતરાગસ્તોત્રમાં પશુ કહેલી છે—હિ નાથ ! જ્યારે તમે દેવ અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગવો છો, ત્યારે તેમાં લગાર પશુ તમને આનંદ થતો નથી અને ત્યારે પશુ તેમાં તમોને વિરક્તતા હોય છે. કામભોગોથી વિરક્ત ધર્મ જ્યારે તમો યોગ—ચારિત્ર પામો છો, ત્યારે આ ભોગોથી સંયુક્ત, આ પ્રમાણે તમો વૈરાગ્ય પામેલા છો. તથા સુખ—દુઃખમાં, કે ભવ—મોક્ષમા સમાનભાવ—ઔદાસીન્ય ધરો છો, ત્યારે પશુ તમો વૈરાગી છો. તમે કઈ અવસ્થામાં વૈરાગી નથી ? ૪. મુક્તિ અર્થાત્ સમગ્ર કલેશ—નાશરૂપ તે તો થો. ૩૭

પ્રજ્જકમાં રહેલી જ છે. ૫. રૂપ કેટલું છે ? તો કે સર્વ દેવતાઓના સારભૂત રૂપ ગ્રહણ કરી અંગુઠા-પ્રમાણુ માત્ર રૂપ તૈયાર કરે અને પ્રણાના અરણના અંગુઠા સાથે સરખામણી કરે, તો ગ્રહણેળતા અંગારા વચ્ચે જેમ કાળો કાચલો તેમ દેવોનું રૂપ જણાય. આ દર્શાવતી રૂપ પણ સર્વ કરતાં અડિયાનું છે. ૬. મેરુપર્વતને દંડ અને પૃથ્વીને છત્રરૂપ બનાવવાનું સામર્થ્ય હોય, માટે વીર્ય પણ અતિશયવાળું છે. સાંભળીએ છીએ કે, તરતના જન્મેલા હોવા છતાં શ્રીમહાવીર ભગવંતે ઈન્દ્રની શંકા દૂર કરવા માટે ઠાળા પગના અંગુઠાથી મેરુ પર્વતને કંપાવ્યો હતો. ૭. મહાવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રથમ-એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમાઓ-અભિગ્રહોના અશ્વવસાયોમાં હેતુભૂત એવા તે તે કર્મોના એકી સાથે નાશ કરવા માટે કરેલા દેવલિયસુદ્ધાતરૂપ પ્રથમ તથા મન, વચન અને કાચ યોગોનો નિરોધ અને તેના યોગે પ્રગટ કરેલી મેરુપર્વત જેવી અઠોલ અવસ્થારૂપ રૌદ્રેશીકરણથી પ્રગટપણે જોળખાતો ઉદ્ધૃષ્ટ આત્મવીર્યથી કરેલો પ્રથમ. ૮. ઈન્દ્ર-જન્માંતરેમાં દેવભવમાં અને તીર્થંકરપણાના ભવમાં દુઃખરૂપ કાઠવમાં ખૂંચેલા જગતને ખંડાર ખેંચી કાઢવા માટેની પ્રબળ ઈચ્છા. ૯. શ્રી કેવલલક્ષ્મી ઘાની કર્મોના નાશ કરવા સ્પર્થ એવા પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા સંપૂર્ણ મુખસંપત્તિથી ભરપૂર કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપ. ૧૦. ધર્મ તો અનાશ્રવસ્વરૂપ મહાયોગાત્મક સમગ્ર કર્મની નિર્જરા કરાવનાર ફળવાળો સર્વોત્તમ ૧૧. અતિભક્તિથી નમ્રભાવે ઈન્દ્રમહારાજના આદિ દેવોએ કરેલા સમવચ્ચરણ તથા પ્રાતિહાચારિરૂપ ઐશ્વર્ય. ૧૨. આવા પ્રકારના જ્ઞાનાદિ બાર પ્રકારના ભગવાળા હોવાથી ભગવંત, તેમને નમસ્કાર થાઓ. એમ હવે પછી આવતાં હરેક પદ સાથે પણ 'નમસ્કાર થાઓ' એ પદો ભેડ્યાં. બુદ્ધિમંતોએ આવા અરિહંતોની જ સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. એમ આ બે પદોથી 'નમુસ્તુ ધૃ' સૂત્રની પ્રથમ સ્તોત્રઅસંપદા જણાવી. એટલે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કોણ ? કેવા છે ? તે કહ્યું. હવે તે અરિહંત ભગવંતો કયા હેતુથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે ? તે જણાવનારી બીજી હેતુ-સંપદાનું વર્ણન કરે છે—

આઘારણં તિલ્લયારણં સર્વસંવુદ્ધાણં તેમાં 'આઘારણં' એટલે આદિ કરનારા એટલે સર્વપ્રકારની નીતિને અને શ્રુતધર્મને પ્રથમ ઉપદેશ આપનારા, તેમને. એ કે શ્રુતધર્મરૂપ બ્રાહ્મણી કઠી ન હોય, ન હતી, કે નહિ હશે એમ હોય નહિ, હંમેશાં હતી, છે અને રહેશે જ—એમ શાશ્વતી જણાવેલી છે, તો પણ અર્થની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેલી છે. શબ્દની અપેક્ષાએ તો હરેક તીર્થંકરના શાસનમાં બ્રાહ્મણીની સ્થાના થતી હોવાથી અને તે સ્થાવામાં તેમનો તેવો અતિશય કારણ હોવાથી 'શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા' એમ કહેવામાં વિરોધ આવતો નથી.

'કેવળીપણું' થયા પછી તરત મોક્ષ થાય જ, એમ માનનારા કેટલાક કોઈને પણ તીર્થંકર માનતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે—જ્યાં સુધી સર્વ કર્મોના ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન થાય નહિ અને કેવળજ્ઞાન થાય, ત્યારે સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષય થતો હોવાથી તરત મોક્ષ થાય જ. પછી તેઓને તીર્થંકરવાનું કારણ રહેતું નથી, એટલે તેઓ અતીર્થંકર હોય. તેઓના આ મતને અસત્ય જણાવવા માટે કહે છે કે—'તિલ્લયારણં' તીર્થં સ્થાપન કરનારાઓને, સંસાર-સસુર જેનાથી તરાય, તે તીર્થં કહેવાય, શાસનના આધારભૂત સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિંશ સંઘને અથવા પહેલા ગણધરને તીર્થસ્વરૂપ કહેલા છે. આ તીર્થં-શાસનને ચતુર્વિંશ શ્રીસંઘની અને ગણધરની સ્થાપના કરનારા તે તીર્થંકરો. જે માટે કહેલું છે—'હિ ભગવંત !

તીર્થ કેને કહેવાય ?” “હે ગૌતમ ! તીર્થ”કરો નિયમા તીર્થ છે જ, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ અને પહેલા ગણધર એ તીર્થ છે.” સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષય થયા વગર કેવલજ્ઞાન ન થાય એમ નથી. કારણ કે—ધાતિકર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી કેવલજ્ઞાન થાય છે, અધાતિ કર્મોથી તેને કંઈ બાધ થતો નથી. અને તેથી જ્ઞાનાવસ્થાયાદિ ઘાતિ કર્મોના ક્ષયથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થયે જ્ઞાનથી કેવલી થયેલા તેઓને તીર્થ કરવાનું અગર સ્થાપવાનું કાર્ય થતી શકે છે. તેમાં કંઈ વિશેષ આવતો નથી. એ પ્રમાણે તેમને તીર્થ”કરપણું વ્યાજબી છે. મુક્તકેવલી એટલે આઠેય કર્મોના ક્ષય કરી મુક્તાવસ્થા ભોગવતા કેવલપણામાં તો જૈનદર્શન પણ તીર્થ”કરપણું માનતું નથી. અર્થાત્ સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્ત અવસ્થામાં તીર્થ”કરવાનું જૈનદર્શનને માન્ય નથી. આ પ્રમાણે તીર્થ”કરનારા તીર્થ”કરોને નમસ્કાર થાઓ.

આ તીર્થ”કરો પશુ “સદ્દશિવની કૃપાથી બોધ પામે છે.”—એમ કેટલાકો માને છે. તેઓ કહે છે કે :- ‘મહેશાનુગ્રહાત્ બોધ-નિયમાવિતિ’ અર્થાત્ મહેશની મહેરબાનીથી બોધ-જ્ઞાન અને નિયમ (શૌચ, સંતોષ, તપ, સબ્દાચ, ધ્યાન) થાય છે. વગેરે તેઓનું આ કથન અસત્ય છે—એમ જણાવવા માટે કહે છે કે—‘સ્વયં સંબુદ્ધેભ્યઃ’ પારકાના ઉપદેશ વિના જ તથા જ્ઞાનસ્વયં વગેરે કારણરૂપ સામગ્રીના પરિપાકથી જેઓએ પોતાની મેળે જ અથર્થ સ્વરૂપમાં એ તત્ત્વને જાણ્યું છે, તે સ્વયં બોધ પામેલા અરિહંત ભગવંતોને મારો નમસ્કાર થાઓ. જો કે તેમને આત્મા આગલા બીજા ભવોમાં તેવા પ્રકારના ગુરુઓની પાસે બોધ પામેલા હોય છે, છતાં તીર્થ”કરના જન્મમાં બીજાના ઉપદેશથી નિરપેક્ષ જ હોય છે. એવી રીતે છેલ્લા ભવમાં તો સ્વયં બોધ પામેલા હોય છે. જો કે તીર્થ”કરના જન્મમાં લોકાન્તિક દેવો ‘મયંત્રં ! તિલ્લં પવંત્રહં’ ‘હે ભગવંત ! તીર્થ”પ્રવર્તવો’ એમ કહે છે ખરા, અને દીક્ષા પણ લે છે. પરંતુ કાલશાપક-વૈતાલિકના વચન પછી જ રાજા પ્રવૃત્તિ કરે-પ્રયાણ કરે, તેની માફક માત્ર દેવો વિનંતિ કરે એટલે તીર્થ”કર ભગવંતો, સ્વયં દીક્ષા ગ્રહણ કરે. લોકાન્તિક દેવોનો વિનંતિ કરવાનો માત્ર આચાર છે, નહિ કે દેવોના કહેવાથી કે ઉપદેશથી તેઓ દીક્ષા લે છે. સામાન્ય સ્તોતવ્ય-સંપદા કહીને હવે તેના જ વિશિષ્ટ હેતુ-રૂપ ‘સ્તોતવ્ય વિશેષહેતુ’ નામની ત્રીજી સંપદા કહે છે—

પુરિસુત્તમાણં પુરિસસીદ્ધાણ પુરિસવરપુન્ઢરીબાળં પુરિસવરગંધર્વત્વીણં પુરિ એટલે શરીરમાં જાયનાત્=શયન કરવાથી પુરુષ કહેવાય, અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુણ્યકર્મના ઉદયથી ઉત્તમ આકૃતિવાળા શરીરમાં વાસ કરનારા જીવો પુરુષો કહેવાય છે, અને તેમાં પણ અરિહંતો ઉત્તમ હોવાથી સ્વાભાવિક પોતાના તથાજ્ઞાનસ્વયં વગેરે ભાવોથી સર્વોત્તમ હોવાથી ‘પુરુષોત્તમ’ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે - પોતાના સંસારના છેડા સુધી પરાપકાર કરવાના બ્યસની હોય છે. પોતાના સંસારનાં સુખોના સ્વાર્થ તેમને ગૌણ હોય છે, સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાવાળા હોય છે; ગમે તેવા પ્રસંગમાં દીનતા કરતા નથી, સફળતા મળે તેવા જ કાર્યોના આરંભ કરનારા હોય છે. દૃઢ વિચાર કરનારા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, કલેશરહિત ચિત્તવાળા, દેવ-ગુરુમાં બહુમાનવાળા અને ગંભીર આશયવાળા હોય છે. ખાણમાંથી નીકળેલ મહિન અને ઘાટ વગરનું હોવા છતાં ભતિવંત રત્ન કાચ કરતાં ઉત્તમ જ હોય. સરખા ઘાટવાળો બનાવેલ સ્વચ્છ હોય તો પણ કાચ, ભત્ત્ય રત્નની તુલનામાં આવી શકતો નથી. તેમ અરિહંતોના આત્માઓ પહેલાના કાળથી ઉત્તમ હોય છે. એમ કહેવાથી ખીલો જે માને છે કે:-‘નાસ્તિ હ્દ કશ્ચિદ્વાચનં સત્ત્વઃ એટલે પ્રાણી

માત્ર સર્વગુણોત્તુ' ભાજન છે. માટે સર્વ જીવો જુદા થઈ શકે છે. તે વાતનું 'ખંડન કર્યું'. અર્થાત્ સર્વ જીવો કદાપિ અરિહંતો થઈ શકતા નથી. જેઓ તેવા પ્રકારના તથા ભવ્યત્વવાળા છે, તેઓ જ અરિહંત થઈ શકે છે—એમ 'પુરિસુત્તમાણુ' વિરોધણથી જણાવ્યું.

વળી બ્રાહ્મદર્શની સત્તાને જ સત્ય માનવારા અને ઉપમાને અસત્ય માનનારા સંસ્કૃતા-ચાર્યના શિષ્યો એમ કહે છે કે—જેઓ સ્તુતિને યોગ્ય છે, તેઓને કોઈની ઉપમા આપી શકાય નહિ, કારણ કે—'હીનાધિકાન્યાસુપમા સૃષા' અર્થાત્ હીન કે અધિક હોવાના કારણે કોઈની ઉપમા આપવી તે અસત્ય છે.' એમ તેઓ કહે છે. તેમના એ મતનું ખંડન કરવા માટે કહે છે—'પુરુષસિદ્ધેભ્યઃ' એટલે પ્રધાનતા, શૌર્ય આદિ ગુણોથી અરિહંતો પુરુષ છતાં સિંહ જેવા છે માટે પુરુષોમાં સિંહ સમાન છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. જેમ સિંહો શૌર્ય, કૂરતા, વીર્ય, ધૈર્ય આદિ ગુણોવાળા હોય છે, તેમ અરિહંતો પણ કર્મરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યે શૌર્યગુણવાળા, તે કર્મોનો ઉચ્છેદ કરવામાં કૂરતાવાળા, પરાભવ કરનારા ક્રોધાદિને સહન નહિ કરનારા, રાગાદિથી પરાજય નહિ પામનારા માટે પરાક્રમવાળા, વીર્યવંત અને તપકર્મમાં વીરપણે ાચાતિ પામેલા છે. વળી તેઓને પરિષદોની અવજા હોય છે. ઉપસર્ગોનો ભય તેમને હોતો નથી. તેઓ ઈન્દ્રિય-વર્ગની ચિંતા કરતા નથી. સંયમ મોર્ગમાં થાકતા નથી. શુભ ધ્યાનમાં નિશ્ચલ હોય છે. માટે તેઓ તે ગુણોથી સિંહ સમાન છે. આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપમા અસત્ય પણ નથી. કારણ કે 'સિંહ જેવા' ઇત્યાદિ ઉપમા દ્વારા તેઓના અસાધારણ-વિશિષ્ટ ગુણો જણાવવામાં આવ્યા છે.

વળી આ ભગવંતો સજાતીય ઉપમાવાળા હોવા બેધએ, 'વિજાતીય ઉપમાથી તો ઉપમાનના સરખા ધર્મો ઉપમેયમાં આવી પડવાથી ભગવંતના પુરુષપણુ આદિને અભાવ થશે. એમ માનનારા સુચારુના શિષ્યોત્તુ' મંતવ્ય છે કે—'વિરુદ્ધોપમાયોગે તદ્દર્મપક્ષ્યા તત્ત્વસ્તુત્ત્વમ્' અર્થાત્ વિરુદ્ધ ઉપમા-યોગે ઉપમેયમાં ઉપમાના ધર્મો આવી પડવાથી ઉપમેયની વાસ્તવિકતા રહેતી નથી.' તેમના આ મતનું ખંડન કરવા કહે છે કે—'પુરુષવરપુહરીકેભ્યઃ' અર્થાત્ 'પુરુષ છતાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક જેવા અરિહંતોને' નમસ્કાર થાઓ, સંસારરૂપ પાણીના સંગ વિનાના' ઇત્યાદિ ધર્મો દ્વારા તેઓ વરપુંડરીક=પ્રધાનક્રમણ જેવા છે. જેમ પુંડરીક ક્રમણો કાઢવમાં ઉત્પલ થાય છે, પાણીથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં ખંડેને છોડીને ઉપર આવીને રહે છે. તે ક્રમણો સ્વાભાવિક રીતિએ જ સુંદર હોય છે. ત્રિભુવનની લક્ષ્મીતુ' નિવાસસ્થાન છે, અશ્વ વિગેરેના આનંદનું ઘર છે, તેના ઉત્તમ ગુણના યોગે વિશિષ્ટ તિર્થંચો, મતુષ્યો અને દેવો પણ તે ક્રમણોને સેવે છે. જેમ ક્રમણો સુખના હેતુભૂત છે, તેમ અરિહંત ભગવંતો પણ કર્મરૂપ કાઢવમાં જન્મ્યા અને દેવીસોગો રૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામ્યો, છતાં પણ કર્મ અને ભોગો ખંડેને ત્યજીને અલગ રહેનારા છે. યોતાના અતિશયોથી સુંદર છે. ગુણો રૂપી સંપત્તિઓનું નિવાસ સ્થાન છે પરમાનંદના હેતુરૂપ છે. કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોને યોગે ત્રણે ગતિના ભવ્ય પ્રાણીઓ તેઓની સેવા કરે છે. અને તેથી તેઓ મોક્ષસુખના કારણ બને છે. એ પ્રમાણે તેઓ પુંડરીક ક્રમલ સરખા છે. એમ સિજાતીય ક્રમલની ઉપમા આપવા છતાં અર્થમાં કાંઈ વિરોધ નહિ હોવાથી સુચારુના શિષ્યો વિજાતીય ઉપમાથી જે દોષો ખતાવે છે, તેનો સંભવ નથી. બે વિજાતીય ઉપમાથી ઉપમેયમાં તે ઉપમાના અન્ય ધર્મો પણ આવી જાય, તો સિંહ વગેરે સજાતીય ઉપમાથી પણ તે સિંહ વગેરેના પશુત્વ વગેરે ધર્મો આવી જાય,

સંજાતીય ઉપમાઓમાં જેમ તેવું કંઈ બનતું નથી, તેમ વિભાતીય ઉપમાથી પણ તે દોષ આવતો નથી.

એમાં પણ બૃહસ્પતિના શિષ્યો એમ માને છે કે-યથોત્તરક્રમે ગુણોત્તુ' વર્ણન કરવું બેઈએ એટલે કે-પહેલાં સામાન્ય ગુણ, પછી તેથી વિશિષ્ટ ગુણ, પછી તેથી કંઈક ચડીયાતો વિશિષ્ટ ગુણ એમ યથાક્રમે આગળ આગળના ગુણોત્તુ' વર્ણન કરવું બેઈએ. એટલે કે પહેલાં હીન-ગુણવાળાની ઉપમા આપીને પછી અધિક ગુણીની ઉપમા આપવી બેઈએ. બે વ્યાખ્યા કરવામાં આ ક્રમ રાખવામાં ન આવે, તો જે પદાર્થની વ્યાખ્યા કરવી હોય, તે પદાર્થ પણ ક્રમ વિનાનો બની બંધ અને ગુણો તો ક્રમસર વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી તે અસત્ ઠરે છે. તેઓત્તુ' કથન એવું છે કે-‘અન્નમવદસત્’ અર્થાત્ ‘જેઓ ક્રમપૂર્વક વિકાસ પામતા નથી, તે વસ્તુ અસત્ એટલે ખોટી છે’ આથી શ્રીઅરિહંત દેવોના ગુણોનો પણ ક્રમસર વિકાસ હોઈ, તે જણાવવા માટે ‘પહેલાં સામાન્ય ઉપમા અને પછી વિશિષ્ટ ઉપમા આપવી બેઈએ,’ તેમના મતનું ખંડન કરવા માટે કહે છે કે-‘પુરુષવરગન્ધસ્તિમ્બઃ’ આ પદ્ધતિ શ્રીઅરિહંતદેવોને ‘પુરુષ છતાં વરગન્ધહસ્તિના જેવા’ એમ ઉપમા આપી છે. તેઓને મારો નમસ્કાર થાઓ આ ઉપમામાં ‘હ્રદ્દ હાથીઓને નસાડવા’વગેરે ધર્મો દ્વારા ગંધહસ્તિની સાથે શ્રીઅરિહંત દેવોત્તુ' સમાન પણ જણાવ્યું છે. જેમ ગન્ધહસ્તિની ગંધ માત્રથી તે પ્રદેશમાં ફરતા-રહેતા બીજા હ્રદ્દ સામાન્ય હાથીઓ ભાગી બંધ છે. તેમ ધ્યાનને નુકસાન કરનાર તીડ. પોપટ મૂપક-ઉંદર વગેરે, ઈતિઓ, કાલેરા મરકી, પ્લેગ આદિ જીવલેણ રોગો રૂપ મારીઓ, પરરાજ્યના આક્રમણ અથવા લોકોનો બળવો, ઉપદ્રવો, દુષ્કાળ એ સર્વ ઉપદ્રવરૂપ તુચ્છ હાથીઓ ભગવંતના અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવથી અને તેમના વિહારના પુવત્તની ગંધથી નાસી બંધ છે. આ પ્રમાણે અરિહંત ભગવત મૈત્ર ગંધહસ્તિ સમાન છે. આદિ પ્રથમ સિંહ, પછી કમલ, પછી ગંધહસ્તિની ઉપમા આપી તેમાં ગંધહસ્તિથી પણ સિંહ બદલાવે છે, જ્યારે કમલો તો સામાન્ય છે. એથી આદિ પ્રથમ સિંહ, છેલ્લે ગંધહસ્તિની ઉપમા આપી તે તેમના મતે અક્રમ છે, છતાં તે દોષરૂપ નથી. કારણ કે તેઓ કહે છે તેમ ‘વ્યાખ્યામાં ક્રમ ન હોય, તો વ્યાખ્યેય-પદાર્થ અસત્ ઠરે છે.’ એ વાત ઘટતી નથી વસ્તુતઃ સામાન્ય કે વિશિષ્ટ સમસ્ત ગુણો આત્મામાં પરસ્પર સાપેક્ષપણે સાથે જ રહેલા છે અને તેથી તે ગુણો કે તે ગુણવાળા ગુણી એવા ભગવંતની સ્તુતિ ક્રમથી કે ઉત્ક્રમથી ગમે તે રીતિએ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. આ પ્રમાણે “પુરિસુત્તમાણ” વગેરે ચાર પદોથી શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિ કરવામાં કયા વિશેષ હેતુ છે ? તે જણાવ્યું. આથી આ ત્રીજી સંપ્રદાત્ નામ ‘સ્તોતવ્યવિશેષ હેતુ સંપદા’ છે.

હવે તે જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય શ્રીઅરિહંત દેવો સામાન્ય રીતિએ લોકમાં કેવા ઉપયોગી છે ? તે જણાવનારાં પાંચ પદોથી ‘સ્તોતવ્ય સામાન્ય ઉપયોગ’ નામની ચોથી સંપ્રદાત્ વર્ણન કરે છે :-

‘લોગુત્તમાણ, લોગનાહાણ, લોગહિયાણ, લોગપર્હવાણ, લોગપન્જોઝગરાણ ।’ એમાં ‘લોગોક્તમેમ્બઃ’ એટલે લોકોમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. ‘જે શબ્દો સમૂહના વાચક હોય છે, તે શબ્દો તે સમૂહના અચુક અવધવો અંશ વિભાગના પણ વાચક હોય છે.’ એવો વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ન્યાય હોવાથી, બે કે ધર્મોસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાઓના સમૂહવાળા

ક્ષેત્ર(ચૌદ રાજ) લોક કહેવાય છે. કહેલું છે કે-“ધર્મોસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો જે ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશમાં હોય, તે આકાશસ્તિકાય ક્ષેત્ર, તે ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે ‘લોક’ કહેવાય છે. અને તેથી વિપરીત એટલે જ્યાં ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો ન વર્તતાં હોય, તે ક્ષેત્રને એકલા આકાશને ‘અલોક’ કહેવાય છે” તો પશુ અહિં લોક શબ્દથી ‘સર્વ’ સત્ય પ્રાણીઓ રૂપ લોક સમજવો. એમ કહેવામાં એ કારણ છે કે, ભગવંતને અહિં ઉત્તમ કહ્યા, તે સમાન જાતિવાળા ઓમાં ઉત્તમતા હોય તે વાસ્તવિક છે, હલકી જાતિથી ઉચ્ચ જાતિમાં ઉત્તમતા હોવી-એમાં ખાસ વિશેષ નથી; એમ તો અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વે સત્યો ઉત્તમ છે જ, તે અપેક્ષાએ ભગવંતની ઉત્તમતા જણાવવામાં કશો જ અતિશય નથી. એટલા માટે તેઓ સ્વજાતીય એવા સત્ય જીવોમાં ઉત્તમ છે-એમ કહ્યું; કારણ કે, સર્વ સત્ય પ્રાણીઓમાં સકલ કલ્યાણના કારણભૂત તથા સત્યત્વ નામનો ભાવ તો માત્ર ભગવંતમાં જ રહેલો છે, એવા લોકોત્તમ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

‘લોકનાયેભ્યઃ’ એટલે લોકના નાશોને, અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવવી, તે યોગ અને પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું, તે ક્ષેમ કહેવાય એ યોગ અને ક્ષેમને કરનારા તેઓ નાથ કહેવાય અહિં ભગવંતોને લોકના નાથ કહ્યા છે, તે સર્વ સત્ય પ્રાણી રૂપ લોકની અપેક્ષાએ નહિં કારણ કે સત્યોમાં પશુ જે જાતિસત્ય વગેરે હોય છે, તેઓને ભગવંતથી યોગ-ક્ષેમ થઈ શકે નહિ, જો તેમ થાય તો સમગ્ર જીવોને મોક્ષ થઈ જાય માટે અહિં ભગવાન તે સત્ય પ્રાણીઓના યોગ-ક્ષેમરૂપે નાથ ઘટી શકે છે, કે જેઓમાં ધર્મજીવની સ્થાપના વગેરે ગુણો પ્રગટ થઈ શકે તેવી વિશિષ્ટતા હોય, તેથી અહિં તેવા વિશિષ્ટ સત્ય-પ્રાણીઓ રૂપ ‘લોક’ સમજવો. તેવા સત્ય જીવોમાં ભગવંતો ધર્મજીવનું આધાન-સ્થાપન, ધર્મ-અકુરનો પ્રાદુર્ભાવ અને તેનું પોષણ વગેરે કરાવનાર હોવાથી યોગને કરનારા છે, તથા તેનું રાગ-દ્વેષાદિ આંતરિક શત્રુઓના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરનારા હોવાથી ક્ષેમ કરનારા છે. એટલે તેવા વિશિષ્ટ સત્ય પ્રાણીઓ રૂપ લોકના તેઓ નાથ છે. ‘તે લોકનાશોને નમસ્કાર થાઓ.’

‘લોકહિતેભ્યઃ’ એટલે ‘લોકના હિતકારકોને’ અહિં લોકશબ્દથી ‘ચૌદરાજ લોકવર્તી’ એકેન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ વ્યવહારશાસિના જીવો’ એમ અર્થ કરવો કારણ કે, ભગવંત સમ્યગ્દર્શન વગેરે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરીને તે સર્વ જીવોનું સ્વ કે પરથી થતાં દુષ્ટોથી રક્ષણ કરવા રૂપ હિત કરનારા છે. માટે તેઓ ‘સર્વ વ્યવહારશાસિના જીવો રૂપ લોકના હિતકારક છે; તેઓને મારા નમસ્કાર થાઓ.’

‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ એટલે ‘લોકને દીપકની માફક પ્રકાશ આપનારા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.’ અહિં લોક શબ્દથી ‘વિશિષ્ટ સંજ્ઞી પચેન્દ્રિયજીવો રૂપ લોક’ અર્થ કરવો. કારણ કે, ભગવંતો તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞીજીવોને તે તે પ્રકારની દેશનારૂપી જ્ઞાનનાં કિરણો વડે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરીને યથાયોગ્ય જ્ઞેયભાવોને પ્રકાશ કરે છે. તેથી વિશિષ્ટ સંજ્ઞી લોકને અંગે ભગવંતોનું પ્રકાશ કરવા રૂપ પ્રદીપક પણ અધને પ્રકાશ કરી શકતો નથી. તેમાં તેનું અધત્વ કારણ છે, તેમ અહિં ભગવંતો પશુ તેવા ધનમિથ્યાત્વાદિ રૂપ અધપણવાળા જીવોને પ્રતિબોધ કરી શકે નહિ, તેમાં તેના મિથ્યાત્વાદિરૂપ અધત્વ કારણ

સમજવું. માટે વિશિષ્ટ સંસ્ત્રી પ્રાણીઓ રૂપ લોકમાં પ્રદીપ સમાન હોવાથી ભગવંતો 'લોક-પ્રદીપ છે.' તેમને નમસ્કાર હો. તથા—

'લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ' લોકને સૂર્ય માફક પ્રદ્યોત કરનારા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ. અહિં લોક શબ્દથી 'વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા (ગણધર) ભગવંત' લેવા. કારણ કે, તેઓમાં જ વાસ્તવિક પ્રદ્યોત કરવા પણું ઘટે છે. અહિં પ્રકાશ કરવા યોગ્ય સાત કે નવ તત્ત્વો સમજવાં તે તત્ત્વોને યથાર્થપણે તેઓ જ બાણી શકે છે કે, જેઓમાં વિશિષ્ટ યોગ્યતા હોય. આ તત્ત્વોનો પ્રકાશ ફરેક પૂર્વધરોમાં પણુ સરખો હોતો નથી, કારણ કે, પૂર્વધરો પણુ માંહોમાંંહ છ સ્થાન વૃદ્ધિ-હાનિ-તારતમ્યવાળા હોય છે. તેમાં પણુ નવપૂર્વથી અધિક જ્ઞાનવાળા સર્વે નહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય જ. અહિં 'પ્રદ્યોત' એટલે 'વિશિષ્ટ પ્રકારના નય-નિષ્ણેપાદિકથી સંપૂર્ણ' તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવની યોગ્યતા વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વધરોને જ હોય. માટે અહિં 'વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વધરો રૂપી લોક' સૂર્યથી જેમ સૂર્યલોકાસી કમળ ખીલે, તેમ ગણધર સરખા વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વોને જીવાદિ તત્ત્વોનો પ્રદ્યોત કરનારા ભગવંતોને 'લોકપ્રદ્યોતકર' બાણવા. સામાન્ય કમળો કે ખીલ પુષ્પો માટે જેમ સૂર્ય પ્રદ્યોત કરનાર બનતો નથી, જેટલો સૂર્યલોકાસી કમળ માટે પ્રદ્યોતકર બને છે, તેમ ગણધર ભગવંતોના અંગે તીર્થંકર ભગવંતો જેટલા પ્રમાણમાં જીવાદિક તત્ત્વોને પ્રદ્યોત કરનાર થાય છે, તેટલા સામાન્ય ચૌદપૂર્વોનો માટે પ્રદ્યોતકર બનતા નથી એમ લોકોત્તમ વગેરે પાંચ પ્રકારોથી પરોપકાર કરનાર હોવાથી સ્તોતબ્ય-સંપદાની સામાન્ય ઉપયોગ નામની પાંચ પદવાળી આ ચોથી સંપદા કહી. હવે આ પાંચ પદવાળી ઉપયોગ-સંપદાના જ હેતુઓ બણાવનારી 'ઉપયોગ-હેતુ સંપદા' નામની પાંચમી સંપદા કહે છે—

'અમયવ્યાજ', 'ચક્ષુદ્વયાજ', 'મગ્ધવ્યાજ', 'સરણવ્યાજ' 'બોહિદ્વયાજ', તેમાં 'અમયવેદ્યઃ' એટલે 'અભય દેનાર ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ. અહિં આલોકભય, પરલોકભય, આહાનભય, અકસ્માતભય, આજીવિકાભય, મરણભય, અને અપયશભય—જેમ સાત પ્રકારના ભય કહ્યા છે; તેનાથી પ્રતિપક્ષમાં ભયના અભાવને અભય કહેલ છે. એટલે કે સંપૂર્ણ કલ્યાણકારી એવા ધર્મની ભૂમિકામાં કારણભૂત જે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય તે અભય કહેવાય, કેટલાક તેને ઘેર પણુ કહે છે. આવા પ્રકારતું અભય દેનારા તીર્થંકર ભગવંતો જ છે. કારણ કે તેઓ પોતાના શુણ્ણના પ્રકર્ષથીજે અચિન્ત્ય શક્તિવાળા હોય છે. તથા પરોપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા છે. (પરોપકાર કરવાની ભાવના છતાં શક્તિ ન હોય અને શક્તિ છતાં શુણ્ણ ન હોય તો પરોપકાર થઈ શકતો નથી. ભગવંતો એ સર્વ અતિશયવાળા હોવાથી તેઓ સાચા પરોપકાર દ્વારા અભયને—આત્મ-સ્વાસ્થ્યને દેનારા છે.) માટે તેઓ અભય આપનારા છે. તેવા અભય દેનારને નમસ્કાર થાઓ.

'ચક્ષુર્દેભ્યઃ' એટલે 'ચક્ષુને આપનાર એવા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.' અહિં તત્ત્વજ્ઞાનમાં કારણભૂત વિશિષ્ટ આત્મધર્મરૂપ ચક્ષુ સમજવાં, ખીલજો તેને શ્રદ્ધા કહે છે. જેમ ચક્ષુ વિનાનો ખીલને દેખવા માટે અયોગ્ય છે, તેમ શ્રદ્ધા-રહિત આત્મા પણુ વસ્તુ તત્ત્વના દર્શન માટે અયોગ્ય છે—અર્થાત્ તત્ત્વ દર્શન પામી શકતો નથી. અને તેથી કલ્યાણ-ચક્ષુ સરખી એ શ્રદ્ધા પ્રગટ થતાં જીવને વાસ્તવિક વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન-દર્શન થાય છે. ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષના અવન્ધ્ય ખીજસ્વરૂપ આવી શ્રદ્ધા ભગવંતોથી જ થાય છે. આવી ચક્ષુ આપનારા હોવાથી ચક્ષુ આપનાર એવા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

‘માર્ગદેવ્યઃ’ એટલે ‘મોક્ષમાર્ગ’ દેનારને’ નમસ્કાર થાઓ. અહિં માર્ગ એટલે સર્પના ઠરની જેમ સીધો, વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકોને પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્વસ્તવાહી અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ-ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ સમજવો. એટલે ચિત્તનું અવક્રમન-મોક્ષ-સાધનાને અનુકૂળ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ, તેને માર્ગ કહ્યો છે.’ બીજાઓના મતે જે ચિત્ત-પ્રવૃત્તિની પાછળ મોક્ષ હેતુ હોય, જે ચિત્ત-પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપે મોક્ષસાધક હોય અને જેનું પરિણામ-ફળ પણ મોક્ષ હોય-એમ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી જે શુદ્ધ છે, એટલે કે હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ ત્રણોમાં જ્યાં મોક્ષ સિવાય ચિત્ત-પ્રવૃત્તિ ન હોય, તેને સુખ કહેવામાં આવે છે. અને તે મોક્ષનો માર્ગ છે. આ માર્ગના અભાવમાં યથાયોગ્ય ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે માર્ગની વિષમતાથી ચિત્તની સ્થલાના થાય છે અને તેનાથી ગુણોની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે છે. આવો સરલ-સત્ય માર્ગ ભગવંતોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ માર્ગદાતા છે. તેઓને માર્ગ નમસ્કાર થાઓ.

‘શરણદેવ્યઃ’ એટલે શરણ આપનારને નમસ્કાર થાઓ. અહિં ‘ભયથી પીડિતની રક્ષા કરવી, તે શરણ કહેવાય. આ સંસારરૂપ ભયંકર અટવીમાં અતિક્લિષ્ટ-રાગદ્વેષાદિથી પીડાતા જીવોને દુઃખોની પરંપરાથી થતા ચિત્તના સંકલેશરૂપ સુઝવણમાં આત્માને તત્ત્વચિંતનના અધ્યવસાયો જ સુઠર આશ્વાસન આપનાર હોવાથી તે શરણ-આશરારૂપ છે.’ બીજાઓ ‘શરણ એટલે વિશેષ પ્રકારે તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા’ એમ કહે છે. એ તત્ત્વચિંતનના અધ્યવસાયોથી જ જીવને તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ ૧. તત્ત્વશ્રવણની ઈચ્છા, ૨. તત્ત્વનું શ્રવણ ૩. તત્ત્વનું ગ્રહણ, ૪. તત્ત્વની હૃદયમાં ધારણ; ૫. તેથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાન, ૬. વિજ્ઞાનથી વિચારણા-તર્ક, ૭. અપોહ-તત્ત્વોના નિર્ણય, ૮. તત્ત્વનો દંઢ રાગ-એ આઠ યુદ્ધિના ગુણો પ્રગટ થાય છે. જે તત્ત્વચિંતનના અધ્યવસાયો જ ન હોય તો એ ગુણો પ્રગટે નહિ-તેવા અધ્યવસાયો સિવાય તે યુદ્ધિના ગુણો પ્રગટે નહિ; પણ ગુણોના આભાસ સંભવે છે અને તેથી આત્માનો કાંઈ સ્વાર્થ સધાતો નથી. વસ્તુતઃ અનેક દુઃખોમાં સુઝાએલા જીવને આશ્વાસન આપનાર અને યુદ્ધિના ગુણો પ્રગટાવનાર એ તત્ત્વની ચિંતા જ છે, માટે તે સાચું શરણ છે એ તત્ત્વ ચિંતારૂપ શરણ ભગવંતોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેઓ શરણદાતા છે, તેઓને માર્ગ નમસ્કાર હો. તથા—

‘બોધિદેવ્યઃ’ એટલે બોધિ-બિનેશ્વર-કથિત ધર્મની પ્રાપ્તિ, આ બોધિ યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ અધ્યવસાયજન્ય સામર્થ્યને કૌસ્લવાના યોગે પૂર્વે નહિ લેલા-એટલી રાગ-દ્વેષની થંથિનો લેહ થવાથી પ્રગટ થનારું અને પચ્ચાનુપૂર્વના કંચે પ્રથમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય લક્ષણો જેમાં પ્રગટેલાં છે. તે તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા રૂપ સચ્ચ-ઝર્યન સમજવું. બીજાઓ આ બોધિને ‘વિજ્ઞાપિ’ કહે છે. ઉપર જણાવ્યા તે અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને બોધિ એ પાંચેય અપુનર્બંધકને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પુનર્બંધકને આ પાંચ યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા નથી. માટે ભગવંતો આ પાંચ ભાવોનું અપુનર્બંધક દાન કરનારા છે-એમ સમજવું. આ પાંચે ભાવો ઉત્તરોત્તર પૂર્વ-પૂર્વના ફળરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે :- અભયનું ફળ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફળ માર્ગ, માર્ગનું ફળ શરણ, અને શરણનું ફળ બોધિ છે. તે બોધિ ભગવંતોથી થાય છે, માટે તેઓ બોધિદાતા છે, તેઓને નમસ્કાર હો. આ અભયદાન, ચક્ષુદાન, માર્ગદાન, શરણદાન અને બોધિદાનથી પૂર્વે જણાવી તે ઉપયોગ-સંપદાની સિદ્ધિ છે, તેથી

ઉપયોગ-સંપદામાં હેતુરૂપ પાંચપદવાળી આ પાંચમી ‘ઉપયોગ-હેતુસંપદા’ કહી. હવે ‘સ્તોતવ્યસંપદાની’ જ વિશેષ ઉપયોગરૂપ સંપદા કહે છે—

‘ધમ્મ દયાણં, ધમ્મદેસણાણં ધમ્મનાયકાણં, ધમ્મસારદ્વીપાણં, ધમ્મવરચાતુરંતચક્રવર્ત્તીણં’ તેમાં ધર્મદેશ્યઃ એટલે ‘ધર્મદાતાને’ નમસ્કાર થાયો. આહિં ધર્મ ચારિત્ર-વિરતિરૂપ બહુવો. તે ધર્મ, સાધુ અને શ્રાવક સંબંધી એમ બે પ્રકારનો બહુવો. સર્વસાવધના ત્યાગરૂપ યતિધર્મ, થોડા પાપના ત્યાગરૂપ દેશવિરતિ અર્થાત્ શ્રાવક-ધર્મ. આ બંને વિરતિ-ધર્મ ભગવંતોએ ખતાવેલ હોવાથી તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા હેતુઓ હોવા છતાં પણ વિરતિધર્મની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન-હેતુ ભગવંતો જ છે, તેથી તેઓ ધર્મદાતા છે, તેથી તેમને નમસ્કાર હો. ધર્મદાયકપણું ધર્મદેશના કરવા દ્વારા થાય છે, બીજા પ્રકારે નહિ; તેથી કહે છે:—

‘ધર્મદેશકેશ્યઃ’ એટલે ‘ધર્મની દેશના દેનારને નમસ્કાર થાયો.’ આગળ બહુબંધા તે બે પ્રકારવાળા વિરતિધર્મની દેશના જીવોને નિષ્કેળ નહિ, પરંતુ સુંદર રીતોએ સફળ થાય તેવી રીતોએ તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે દેનારા હોવાથી ભગવંતો ધર્મદેશક છે. માટે તેમને નમસ્કાર થાયો તથા—

‘ધર્મનાયકેશ્યઃ’ અર્થાત્ ‘ધર્મના નાયકોને’ નમસ્કાર થાયો. ઉપર કહ્યા તે ચારિત્રધર્મના નાયક ભગવંતો છે, કારણ કે, તેઓએ ધર્મને આત્મસાત્ કર્યો છે, તેઓ તે ધર્મના પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યા છે, તથા ઉત્તમ ક્ષણે ભોગવે છે. તેમને તે ધર્મના વિદ્યાત કે વિરહ થતો નથી, તે કારણે તેઓ જ ધર્મના નાયકો છે, તેઓને અમારા નમસ્કાર થાયો.

‘ધર્મસારથિશ્યઃ’ એટલે ‘ધર્મના સારથીને’ નમસ્કાર થાયો. ભગવંતો ચારિત્રધર્મની સ્વ-પરમા સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવા-કરાવવાથી, તેનું પાલન કરવા-કરાવવાથી અને ઈન્દ્રિયોરૂપ થોડાઓનું દમન કરનાર-કરાવનાર હોવાથી ધર્મ-રથના સાચા સારથિ છે, તેઓને અમારા નમસ્કાર થાયો.

‘ધર્મવરચતુરંતચક્રવર્ત્તિશ્યઃ’ એટલે ‘શ્રેષ્ઠ ચતુરંત ધર્મચક્રવર્ત્તીઓને’ નમસ્કાર થાયો. આહિં ધર્મ એટલે ચારિત્રધર્મ. તે ધર્મ કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રણ કાટીથી અત્યંત શુદ્ધ હોવાથી બૌદ્ધ વગેરેએ ખતાવેલા ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે. વળી ચક્રવર્ત્તીનું ચક્ર માત્ર આ લોકનું જ હિત કરે છે, જ્યારે આ વિરતિરૂપ ધર્મચક્ર તો ઉભય લોકનું હિત કરે છે. તે કારણે તેનાથી શ્રેષ્ઠ છે. વળી નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર ગતિરૂપ સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી તે ‘ચતુરંત’ છે. તેમ આ વિરતિધર્મ રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વ આદિ ભાવશત્રુઓનો નાશ કરનાર છે, માટે ચક્રસમાન છે. એ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ચાતુરંત ધર્મચક્રવાળા ધર્મચક્રવર્ત્તી ભગવંતોને નમસ્કાર થાયો. આહિં ચતુરંતને બદલે ચાતુરંત શબ્દ છે, તેમાં ચ ને બદલે ચા છે, તે ‘સમુદ્ધયાદિત્વાદાત્મ’ સિંહૅ૦૮-૧-૪૮ સૂત્રથી થાય છે. એ મુજબ ‘ધર્મદાતા’ વગેરે પાંચ પ્રકારે ભગવંત વિશેષ ઉપયોગી છે, માટે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાયક છે—એમ કહી, સ્તોતવ્ય-સંપદાની જ ‘વિશેષ ઉપયોગ’ નામની આ પાંચ પદવાળી છઠ્ઠી સંપદા કહી. હવે જેઓ એમ માને છે કે- ‘જગનની સર્વ વસ્તુઓને કે તેના ભાવો-પર્યાયોને બાણુ કે ન બાણુ, ઇષ્ટ તત્ત્વને તો બાણુ જ. ક્રીડીઓ આટલી સંખ્યામાં છે—એ ઈશ્વરના ક્રીડીની સંખ્યાના સાનનું અમારે શું પ્રયોજન છે?’ થો. ૩૮

એમ માનનારા બૌદ્ધો સર્વજ્ઞને ‘સર્વ પદાર્થોત્તુ’ જ્ઞાન’ નહિ માનતાં માત્ર ઇષ્ટતત્ત્વતુ’ જ જ્ઞાન માને છે, તેઓતુ’ ખંડન કરતાં કહે છે કે—

‘અપ્પહિંદિયવરનાણ-દસણવરણં વિઝઠ્ઠ-હરમાણં, ‘અપ્રતિહત્તવજ્ઞાન-દર્શનધરે’ય્ય:’ એટલે ‘અપ્રતિહત-સ્ખલના ન પામનારા જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનારાને’ નમસ્કાર થાઓ. અહિં. કોઈ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમાં સ્ખલના નહિ પામનારા માટે ‘અપ્રતિહત,’ તથા સર્વ આવરણ-કર્મોના ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટેલાં, માટે શ્રેષ્ઠ-એવા વિશેષબોધરૂપ કેવલજ્ઞાનને અને સામાન્યબોધરૂપ કેવલદર્શનને જેઓ ધારણ કરે છે, તેઓ અપ્રતિહત-જ્ઞાન-દર્શનવાળા કહેવાય. ભગવંતો તેવા એટલા માટે કહેવાય છે કે, તેઓનાં જ્ઞાન-દર્શન સર્વથા આવરણોથી મુક્ત છે, અને તેથી તે સર્વ ‘વિષયોત્તુ’ જ્ઞાન અને દર્શન પામેલા છે. તેમાં પણ પહેલાં જ્ઞાન અને પછી દર્શન કહેવાતું કારણ એ છે કે— સર્વ લબ્ધિઓ જીવને બ્યારે તે સાકાર અર્થોત્તુ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં હોય છે, ત્યારે પ્રગટે છે. માટે જ્ઞાનની વિશિષ્ટતા છે—એમ જણાવવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન કહેલું છે. આવા જ્ઞાન-દર્શનવાળાને પણ ‘કેટલાકો ઇન્દ્રિયને છદ્મસ્થ (સંસારી) માનવાવાળા છે,’ તેઓ કહે છે કે—‘જ્ઞાની ધર્મતીર્થને કરનારા અને પરમપદ એટલે મોક્ષને પામેલા પણ ફરી પાછા તીર્થની રક્ષા કરવા માટે સંસારમાં આવે છે.’ વળી—

“જેઓનાં કર્મરૂપ ઇન્દ્રિયાં બળી જવા છતાં સંસારનો નાશ કરીને પુનઃ સંસારમાં જન્મે છે; વળી ‘પોતે સ્થાપેલા ધર્મ-તીર્થ’નો કોઈ નાશ કરશે’ એવો ભય મોક્ષમાં પણ રહેવાથી’ ધીકણ એવા તેમનો મોક્ષ પણ અસ્થિર છે. વળી પોતે મુક્ત અને સંસારી પણ છે—છતાં ધીભળ્યોનો મોક્ષ કરવામાં જેઓ શૂરવીર છે. ભગવન્ ! તમારા શાસનથી બ્રહ્મ થએલાઓની ઉપર આવા વિસંવાદો રૂપ મોહતું રાજ્ય અથવા તો મૂઠના વતે’ છે !”

—આ માન્યતાના ખંડન માટે જણાવે છે કે—‘આવૃત્તચ્છદ્મશ્ચ:’ હ્રમ્ એટલે આત્માના જ્ઞાનાદિગુણોને છાદન કરનારાં ઢાંકનારાં જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મો, તથા તે કર્મખંધને યોગ્ય જીવની સંસારી અશુદ્ધ અવસ્થા, અથવા ‘કર્મ’ અને સંસાર, તે હ્રમ્’ આ હ્રમ્ જેઓને ટળી ગયાં છે, તેઓ ‘આવૃત્તછદ્મ’ કહેવાય, તેઓને અમારા નમસ્કાર હો. અહિં એમ સમજવું કે, બધાં સુધી સંસાર-છદ્મનો ક્ષય ન થાય, ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી અને મોક્ષ થયા પછી જન્મ ધારણ કરવો, તે બનતું નથી. કારણ કે, ફરી જન્મ લેવાતું કારણ તેઓને રહેતું નથી. કોઈ એમ કહે કે, ‘પોતે સ્થાપન કરેલા ધર્મતીર્થનો નાશ, ઉપદ્રવ કરનારા બ્યારે બ્યારે પાડે, ત્યારે ત્યારે તેઓનો પરાલભ કરવો તે યુક્ત છે અને તે કારણથી તેઓ પોતે ફરી જન્મ લે છે.’ એ બધાવ પણ અજ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે મોહ, મમત્વ વગર તીર્થનો રાગ, તેનો પરાલભ નહિ સહેવો કે તેની રક્ષા કરવી, વગેરે વિકલ્પો આત્માને થતા નથી. તે વિકલ્પો મોહજન્ય છે અને આવો મોહ હોવા છતાં તેઓનો મોક્ષ છે, અથવા મોક્ષ થવા છતાં પણ આવો મોહ છે—એમ કહેવું તે પણ એક અજ્ઞાનજન્ય પ્રદાપમાત્ર છે અને અસત્ય છે. એ પ્રમાણે અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક અને કર્મ તથા સંસાર જેમનાં નષ્ટ થઈ ગયાં છે, માટે તે સ્વરૂપથી તેઓ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. એમ કહીને સ્તોતવ્ય-સંપદાતું જ કારણ સ્વરૂપ બતાવનારી આ ‘સકારણ સ્વરૂપસંપદા’ નામની બે પદોની સાતમી સંપદા કહી. હવે ‘બ્રાહ્મિમાત્રમસદ્વિદ્યા’ અર્થાત્ જગત્ માત્ર બ્રાહ્મિરૂપ છે, તેથી અસત છે. અવિદ્યારૂપ છે. એમ સમજી સર્વ ભાવોને માત્ર જીવની બ્રમણરૂપ

માનનારા ‘અવિદ્યાવાદીઓ’ શ્રીઅરિહંત દેવાદિને પણ પરમાર્થથી કાલ્પનિક-અસત્ સ્વરૂપ માને છે. તેઓનું ખંડન કરતા કહે છે કે :-

જિણાળં, જાવયાળં, તિન્નણં, તારયાળં, લુદ્ધાળં, બોહયાળં, મુત્તાળં, મોભગાળં, તેમાં, જિનેશ્ચઃ એટલે રાગાદિ શત્રુઓને જિતેલા હોવાથી જિન, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. પ્રાણીમાત્રને વિષે રાગ-દ્વેષ વિગેરે અનુભવ-સિદ્ધ હોવાથી એકાંઈ ભ્રમ-સ્વરૂપ કે કાલ્પનિક નથી. અહિં કોઈ કહે કે-રાગાદિને અનુભવ થાય છે, તે પણભ્રમણા છે, તો તે તદ્દન ખોટું છે, કારણ કે સ્વ અનુભવો પણ એમ કલ્પના માનવામાં આવે તો જીવને સુખ-દુઃખ વગેરે અનુભવો થાય છે, તે પણ ભ્રમમાત્ર બની જશે, અને તેથી તો મૂળ સિદ્ધાંત જ ઉડી જશે. માટે રાગ-દ્વેષ વગેરે સત્ છે અને તેથી તેનો વિભવ કરનારા ‘જિન’ પણ સત્ છે, -કલ્પના-સ્વરૂપ નથી. વળી જાપકેશ્ચઃ એટલે એ જિન-ભગવંતો સદુપદેશ વિગેરે દ્વારા બીજા આત્માઓને એ જ રાગાદિ શત્રુઓને વિભવ કરાવનારાં પણ છે, બેથી તેઓ ‘જાપકા’ એટલે રાગાદિને જિતાડનારા પણ છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ વળી માત્ર કાળને જ દરેક કાર્યોમાં કારણ માનનારા અનંતના શિષ્યો ભગવંતોને પણ વસ્તુતઃ સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા માનતા નથી કારણ કે, તેઓ એમ માને છે કે ‘ક્ષાલ્પ વ્વ ક્લસનં જગદ્વાવર્તયતિ’ અર્થાત્ ‘કાળથી જ આખા જગતનું સર્વ ભાવોનું’ પરાવર્તન-દેરફાર થયા કરે છે.’ તેનું ખંડન કરતાં કહે છે— તીર્થેશ્ચ. તારકેશ્ચ એટલે સ્વયં સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા અને બીજાઓને તારનારા’ એવા તમોને અમારો નમસ્કાર થાઓ ભગવંતો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રરૂપ વહાણ દ્વારા સંસાર-સમુદ્રનો પાર પારેલા હોવાથી ‘તીર્થ’ છે. સંસારથી પાર પારેલા તેઓને ફરી સંસારમાં અવતરવાનું સંભવિત જ નથી. તેઓ જો ફરી પણ સંસારમાં અવતરે તો મુક્તિ જ અસત્ય ઠરે, માટે મુક્ત આત્મા ફરી કદી સંસારી બનતા નથી. એથી જ તેઓ સ્વરૂપે તરેલા છે. જે પ્રમાણે પોતે તથા, તેમ બીજાને પણ તારે છે, માટે તારનારા પણ છે તેઓને નમસ્કાર થાઓ આ તરેલા અને તારનારા ભગવંતોને પણ જે અમુક મીમાંસકો જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ પરોક્ષ માને છે, તેઓ યોધવાળા કે યોધ કરાવનારા માનતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે, ‘અપ્રત્યક્ષા હિ નો બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષોડર્થઃ’ એટલે ‘આપણને વસ્તુ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી, માટે બુદ્ધિ આત્માથી પરોક્ષ છે.’ જો તે પ્રત્યક્ષ હોય, તો પદાર્થોની જેમ તે પણ દેખાવી બેઠ્યો. આ તેઓની માન્યતાને અસત્ બજાવતાં કહે છે કે—

‘બુદ્ધશ્ચ, વોધકેશ્ચ’ અર્થાત્ ‘સ્વયં યોધવાળા અને બીજાને યોધ કરાવનારને’ નમસ્કાર થાઓ. અજ્ઞાનતારૂપી નિદ્રામાં લિંબેલા આ જગતમાં ભગવંતોએ, જે જ્ઞાન જ્ઞાનને પોતાને બજાવે છે, તથા પદાર્થને પણ બજાવે છે’ તેવા પોતાના જ સ્વચ્ચિહિત જ્ઞાન દ્વારા કોઈ બીજાના ઉપદેશ વિના જ જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને બજાવ્યાં છે, તેથી તેઓ બુદ્ધ છે. અહિં એમ સમજવું કે, જે જ્ઞાનથી તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થાય, તે જ્ઞાનથી પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી. જેમકે દીવો અદષ્ટ રહે અને પદાર્થોને બતાવે તેમ બનતું નથી, વસ્તુતઃ દીપક જેમ પોતે પોતાનું અને અન્ય પદાર્થોનું-એમ બનેનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાનો અને અન્ય પદાર્થોનો એમ સ્વ-પર પ્રકાશ કરે છે. એમ પણ નહિ કહી શકાય કે-‘જેમ ઇન્દ્રિયો દેખાતી નથી, છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ પરોક્ષ છતાં પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે’ કારણ કે, પદાર્થ-જ્ઞાન કરાવનારા

જે ઇન્દ્રિયો છે, તે તો ભાવરૂપ છે અને તે ભાવ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આત્માને પ્રત્યક્ષ છે જ કંઈ પશુ છે કે, ‘અપ્રત્યક્ષોપલ્ભ્યસ્ય નાર્યદૃષ્ટિઃ પ્રસિદ્ધિર્નિ’ અર્થાત ‘જે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપલ્ભ-પ્રાપ્તિ નથી, તેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન પશુ થતું નથી.’ માટે એ પ્રમાણે ભગવંતમાં બુદ્ધપણું સદૃશ થાય છે, વળી એ રીતિએ બીજાઓને પણ તેઓ બોધ કરે છે. માટે બોધ કરાવનારા-બોધક પશુ છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ.’ હવે જેઓ એમ માને છે કે, ‘જગતનું કર્તામાં-બ્રહ્મામાં મળી જવું-એ જ મુક્તિ છે.’ તે સંતપનના શિષ્યો ભગવંતને પણ વાસ્તવિક ‘મુક્ત’ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે-‘વ્રહ્મવદ્વ્રહ્મસંગતાનાં સ્થિતિઃ’ અર્થાત ‘જેવી બ્રહ્મની સ્થિતિ છે, તેવી બ્રહ્મામાં મળી ગયેલાની પણ સ્થિતિ થાય છે.’ તેઓના એ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘મુક્તેભ્યઃ, મોક્ષકેભ્યઃ’ અર્થાત કર્મ-ખંધનથી પોતે મુક્ત થયેલા અને બીજાઓને મુક્ત કરાવનારાઓને નમસ્કાર થાઓ. જે કર્મોનું ફળ આરગતિસ્વરૂપ સંસાર છે, તે વિચિત્ર કર્મોનાં ખંધનથી છૂટેલા હોવાથી ભગવંતો મુક્ત છે, કૃતકૃત્ય છે. અને તેઓનું કાર્ય પૂર્ણ સિદ્ધ થયેલું છે, તેઓ માને છે તેમ જગતકર્તા-બ્રહ્મામાં મળી જવાથી આત્માની કાર્ય-પૂર્ણતા થતી નથી. કારણ કે, બ્રહ્માને તો પુનઃ જગત સ્થવાનું હોવાથી તેઓના મતે તેનું કાર્ય અધુરું જ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ જગત સ્થવામાં એકની હીન, એકની ઉત્તમ વગેરે અવસ્થાઓ બનાવવાથી રાગ-દ્વેષની પણ સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે, રાગ-દ્વેષ વિના જીવોની એવી સુખી, દુઃખી વગેરે અવસ્થાઓ કેમ કરી શકાય ? વળી કોઈ કોઈનામાં ભળી જાય તે પણ અસત્ય છે, કારણ કે, તેમ થવામાં કાં તો બ્રહ્માનો કે બ્રહ્મામાં ભળનાર આત્માનો અભાવ થાય છે, માટે જગતકર્તામાં ભળવાનું માનવું, તે અજ્ઞાન-મૂલક છે-અસત્ય છે, તેથી આત્મા સ્વયં કર્મથી મુક્ત થાય છે. એવી જ રીતિએ ભગવંતો બીજાઓને પણ કર્મખંધનોથી મુક્ત કરાવે છે એ સિદ્ધ છે-માટે જ ભગવંતો પોતે મુક્ત છે અને મૂકાવનારા છે, તમને નમસ્કાર થાઓ. એમ જિતેલા-જિતાડનારા, તરેલા-તારનારા, બોધ પામેલા-બોધ પમાડનારા, મુક્ત અને મૂકાવનારા હોઈ પોતાની જેમ બીજાને પણ સમાન સુખ-ફળ આપનારા છે, એમ જણાવતી આ આર પદની ‘પોતાના સરખા બીજાને ફળ કરનાર’ નામની આડમી સંપદા કહી. હવે ‘બુદ્ધિને ચોગે જ્ઞાન થાય છે.’ એમ માનનારા કાપિલો સાંખ્યદર્શનવાળા ભગવંતોને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી માનતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે, ‘બુદ્ધ્યવસિતમર્થ પુરુષઞ્જેતયતે’ । અર્થાત ‘બુદ્ધિએ વિચારેલા અર્થને આત્મા જાણે છે.’ અર્થાત સ્વયં આત્મા જ્ઞાન-દર્શન કરી શકતો નથી, પણ બુદ્ધિ દ્વારા થતા અધ્યવસાયોથી પદાર્થો જાણે છે-એવી તેઓની માન્યતાનું ખંડન કરતાં જણાવે છે—સત્ત્વનૂન, સત્ત્વદરિસીળ અર્થાત ‘સર્વને જાણે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વને જાણવો જેમનો સ્વભાવ છે, તે સર્વદર્શી તેઓને નમસ્કાર થાઓ, આત્માનો સ્વભાવ સ્વયં જાણવા-જાણવો છે જ, પણ કર્મરૂપ આવરણોનો પડકો આડો આવતાં તે પોતાના સ્વભાવનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. જ્યારે એ કર્મોરણો ખસી જાય, ત્યારે કોઈની સહાય વગર જ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ સ્વ-સ્વભાવથી જ સર્વ જાણે અને જણે છે. કહેલું છે કે, ‘જીવ પોતે પ્રકૃતિથી જ નિર્મળ અંદ્ર સરખો છે, અંદ્રના કિરણોની જેમ આત્માને વિજ્ઞાન છે, અને અંદ્રની આડે આવતાં વાદળોની જેમ જીવને કર્મરૂપ વાદળો છે.’ વળી એમ પણ એકાંત નથી કે, ‘બુદ્ધિરૂપી કારણ વિના આત્માને બુદ્ધિના ફળરૂપ વિજ્ઞાન ન જ થાય.’ વસ્તુતઃ કારણો કાર્યની સિદ્ધિ સુધી જ ઉપયોગી હોય છે. પછી તેની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

જીવને પણ કર્મ-આવરણો ન્યાં સુધી તૂટ્યાં ન હોય, ત્યાં સુધી ભલે બુદ્ધિરૂપ કારણની આવશ્યકતા રહે, પણ સંપૂર્ણ આવરણો તૂટ્યા પછી આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પ્રગટ થતાં બુદ્ધિ તેઓને ઉપયોગી થતી નથી. જેઓને તરવાની સહજ શક્તિ નથી, તેઓને ભલે તુંબડું, નાવાડી વગેરે ઉપયોગી હોય, પણ જેઓને તરવાની સહજ શક્તિ પ્રગટી છે, તેવા તારુ મનુષ્યો મત્સ્ય આદિ જળચરોની જેમ નાવડી વગર જ તરી શકે છે, તેમ ભગવંતો સહજ જ્ઞાન-દર્શન શુભો પ્રગટ થયા પછી બુદ્ધિ વિના જ સર્વ બાણી-દેખી શકે છે. માટે બુદ્ધિરૂપ કારણ વિના જ તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે-એ પ્રગટ સત્ય છે.

આદિ બીજાઓ એમ પણ કહે છે કે—‘જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોમાં વિશેષ ધર્મોરૂપ ફરક જણાય છે અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મો અથવા સમાનતા દેખાય છે, માટે એકને બીજાનો વિષય નહિ હોવાથી ‘સર્વ બાણી છે અને સર્વ દેખે છે’ એમ કહેવું અશુક્ત છે. હજુ જ્ઞાન અને દર્શન બંને ભેગા મળીને સર્વ બાણી-દેખી શકે છે, તે ઘટે છે. સ્વતંત્રપણે તો નહિ જ.’ આ કથન પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે, વસ્તુતઃ સામાન્ય અને વિશેષ એ કાંઈ સિદ્ધ નથી. જે પદાર્થોમાં સમાનતા ધર્મ છે, તે જ પદાર્થોમાં વિષમતા ધર્મ પણ છે. એટલે કે સમાનતા અને તરતમતા ધર્મો જે પદાર્થના છે, તે તે પદાર્થરૂપ આધાર (ધર્મી) તો એક જ છે, અને તેથી તેના તે જ ભાવોને જીવ જ્ઞાન-સ્વભાવથી તારતમ્યતારૂપે અને દર્શન-સ્વભાવથી સમાનરૂપે બાણી-દેખે છે. એ રીતિએ જ્ઞાન-દર્શનથી સર્વ ભાવોને બાણી-દેખે છે, કારણ કે, સર્વ પદાર્થો જ્ઞાન-દર્શનના વિષય બને જ છે. એ સમાધાનમાં ફરી શંકા કરે છે કે, ‘એમ છતાં પણ જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનો વિશેષ તરતમતારૂપ ધર્મો જણાય છે, પરંતુ તેમાં રહેલો છતાં સામાન્ય ધર્મ જણાતો નથી. અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોમાં સમાનતા ધર્મ દેખાય છે, પણ તેમાં રહેલો તરતમતા ધર્મ દેખાતો નથી. એમ બેય ધર્મોને નહિ જણાવનાર બેમાંથી માત્ર એક જ ધર્મને જણાવનારા જ્ઞાનને સર્વ જણાવનારું તથા એક જ ધર્મને દેખાડનારા દર્શનને સર્વ દેખાડનારું કહેવું તે અયોગ્ય છે.’ તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, એ કથન પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે, સમાનતા અને તારતમ્યતા રૂપ ધર્મો અને તેના આધારભૂત પદાર્થો રૂપ ધર્મીઓ એકાન્ત સિદ્ધ જ છે, એમ નથી; તેથી ગૌણપણે સમાનતા પણ બેમાં છે, તેવા સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનથી વિશેષ સ્વરૂપે જણાય છે અને ગૌણપણે વિશેષતા પણ બેમાં છે, તેવા સર્વ પદાર્થો દર્શનથી સમાનરૂપે દેખાય છે. એમ જ્ઞાન પણ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાપક છે અને દર્શન પણ સર્વ પદાર્થોનું દર્શક છે. માટે તે રીતિએ ભગવંતો સંપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન શુભવાળા છે; તેથી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી છે-એમ કહેવામાં ખોટું નથી. તેઓને અમારા નમસ્કાર થાઓ.

એમ છતાં પણ આત્માને સર્વગત-વ્યાપક માનનારાઓ મુક્ત થયા પછી પણ આત્માને સર્વગત માને છે, પરંતુ અમુક સ્થાને જ રહે છે, એમ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે—‘મુક્તાઃ સર્વત્ર તિષ્ઠન્તિ વ્યોમવત્ તાપવર્જિતાઃ’ અર્થાત્ મુક્ત આત્માઓ આકાશની જેમ સર્વ સંતાપ રહિત સર્વત્ર (વ્યાપકપણે) રહે છે. તેમના એ મતનું ખંડન કરતા કહે છે —

‘સિદ્ધમયલ્લમસ્યમંતમલ્લયમન્વાવાહમપુણરાવિત્તિ-સિદ્ધિગગ્નનામવેયં ઠાળં સંપન્નાજ્ઞ’
અર્થાત્ નિરુપદ્રવ વિગેરે શુભવાળા મોક્ષસ્થાનને પામેલાં તેઓને મારો નમસ્કાર

થાઓ. તે મોક્ષસ્થાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે કે, ‘શિવમ્’ એટલે સર્વપ્રકારના ઉપદ્રવો વગરનું, ‘અચલમ્’ એટલે પોતાના સ્વભાવથી કે કોઈ પ્રયોગથી પણ જે ચલાયમાન થતું નથી, અચલ છે. ‘અરૂંદ્ર’ એટલે ‘વ્યાધિ અને વેદનાં કારણભૂત શરીર અને મન’નો ત્યાં અભાવ હોવાથી અ્યાં કોઈ પ્રકારની વ્યાધિ કે વેદના નથી. ‘અનંતમ્’ એટલે ત્યાં રહેલા આત્માઓને અનંત જ્ઞાન હોય છે, માટે તે સ્થાન અનંત છે, અક્ષયમ્ એટલે નાશ પામવાનાં કારણો ન હોવાથી કદી નાશ નહિ થનારું-શાશ્વત છે, ‘અન્યાવાધમ્’ એટલે કર્મો નહિ હોવાથી કોઈ પ્રકારની પીડા વિનાનું, ‘અપુનરાવૃત્તિ’ એટલે જે સ્થાનેથી ફરી સંસારમાં આવવાનું કે અવતરવાનું નથી, તથા ‘સિદ્ધિગતિનામવેયમ્’ એટલે ત્યાં પ્રાણીઓ સમાપ્ત પ્રયોજનવાળા એટલે કે કૃતકૃત્ય હોય છે. માટે તે સ્થાનને ચૌદ રાજલોકની ઉપર અંતભાગમાં છે, તે ‘સિદ્ધિગતિ’ એવા નામથી યોદાય છે-કર્મથી મુક્ત થયેલા આત્માઓનું જ ત્યાં ગમન હોવાથી તે પાંચમી કે આઠમી ગતિ કહેવાય છે. એ રીતિએ સિદ્ધિગતિ એવા ઉત્તમ નામવાળું ‘સ્થાનમ્’ એટલે આત્માઓ ત્યાં સ્થિર રહે માટે ‘સ્થાન’ વ્યવહારનયથી જે ‘સિદ્ધિક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. કહેલું છે કે ‘અહિં મનુષ્યલોકમાંના છેલ્લા શરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં સિદ્ધિક્ષેત્રમાં જઈને કાયમ માટે સ્થિરતાથી વસે છે.’ નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પોતાના મૂલ સ્વરૂપમાં જ રહે છે, રમે છે અને સ્વ-સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવે છે. નિશ્ચયનયથી તો ‘સર્વ’ પદાર્થો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કોઈ દ્રવ્ય પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને છોડતું નથી, એમ કહેલું છે. આગળ જણાવેલા શિવ, અચલ અહિં વિશેષણો પરમાર્થથી સ્થાનને નહિ, પણ મુક્ત આત્માને ઘટે છે, તો પણ સ્થાન અને સ્થાનીનો અલેહ હોવાથી ઉપચારથી ત્યાં રહેનારા સ્થાનીનાં લક્ષણો સ્થાનમાં પણ ઘટાવી શકાય છે. એવા પ્રકારના સ્થાનને પામેલા અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે કર્મક્ષય થવા રૂપ સંસારી અવસ્થા નાંશ થવાથી, સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થવાથી આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ પામેલા, આવા આત્માને જે ‘વિભુ’-વ્યાપક માનીએ, તો ઉપર જણાવ્યું તેવાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધિસ્થાનની તેને પ્રાપ્તિ અર્થ શકે નહિ, કારણ કે, સર્વગત-વ્યાપક માનવાથી તે હંમેશા એક સ્વરૂપે જ સર્વત્ર રહે, કોઈ સ્થાન બદલવાનું બાકી રહે નહિ. અને તેથી પોતાની ભાવ-સ્વરૂપ નાશ પામે નહિ. બદલાય નહિ, તે નિત્ય કહેવાય. આવો વ્યાપક આત્મા સહકાળ એક સ્વરૂપે રહેવાથી એકાંત નિત્ય ગણાય. એથી ‘તેને સંસારી અવસ્થાનો નાશ અને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ’ એ ફેરબદલી તેમાં ઘટે નહિ. આથી એ નક્કો થયું કે જેઓ ક્ષેત્રથી સર્વવ્યાપક નથી તેઓને જ સંસારી અવસ્થાના ત્યાગરૂપ મોક્ષ-અવસ્થા યા સિદ્ધિગતિ નામનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ ‘ઋયપ્રમાણમાત્મા’ અર્થાત્ ‘આત્મા પોતાના શરીરપ્રમાણવાળો છે,’ એમ જે કહ્યું છે, તે ધરાવરછે. એવા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

બુદ્ધિમંત આત્માઓને એવા જ ભગવંતો નમસ્કરણીય છે. આ સૂત્રમાં આદિમાં અને અંતમાં નમસ્કાર કર્યો છે, તેથી વચ્ચેનાં પદોમાં પણ નમસ્કાર સંબંધ બેડેવો. વળી ભયોને જિતનારા પણ એ અરિહંતો જ છે, બીજાઓ નહિ-એમ પ્રતિપાદન કરવા ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે, ‘નમો જિનાણં, જિયમયાણં ।’ અર્થાત્ ‘જિનોને, ભયો જિતનારાઓને નમસ્કાર થાઓ.’ ‘અહિં નમો અને જિન’ એનો અર્થ પહેલાં કહી ગયા, તે પ્રમાણે જાણવો. અને ‘જિતમયેશ્વર’ એટલે ‘સંસારરૂપ પ્રપંચથી નિવૃત્ત એથવા હોવાથી કોઈપણ ભય જેઓને નથી-સર્વ ભયોનો જેઓએ ક્ષય કરેલો છે-એવા અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ. એ પ્રમાણે

‘સવ્વન્નૂળ’ થી આરંભી જિયમયાળ” સુધીના પાઠમાં ત્રણ વાક્યોથી જ્ઞાન-દર્શનાદિ પ્રધાન ગુણોનો કદી ક્ષય ન થાય તેવા મોક્ષરૂપ પ્રધાન ક્ષણની પ્રાપ્તિ નામની નવમી સંપદા જણાવી. અહિં એમ શંકા ન કરવી કે, એક જ પ્રકારનાં વિશેષણોથી વારંવાર સ્તુતિ કરવારૂપ પુનરુક્તિ દોષ કેમ ન લાગે ? કારણ કે, સ્તુતિ વારંવાર કરવા છતાં પણ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. કહ્યું છે કે—“સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, દાન, વિદ્યમાન ગુણોતું કીર્તન આ સર્વ વારંવાર કરવા છતાં પુનરુક્ત દોષ મનાતો નથી.” આ શકસ્તવ-‘નમોત્યુષ્’ કહ્યા પછી પ્રણિપાત એટલે નમસ્કાર કરાતો હોવાથી નવસંપાદાવાળા આ ‘નમોત્યુષ્’ સૂત્રનું ‘પ્રણિપાત દંડક’ એવું પણ નામ કહેવાય છે. જિનેશ્વરો તીર્થની સ્થાપના કરે, તે પહેલાં તેઓના જન્મ આદિ કલ્યાણકોના સમયે પણ પોતાના વિમાનમાં રહ્યા રહ્યા શકેમહારાજ આ નમોત્યુષ્ થી તે તીર્થ કર ભગવંતોની સ્તુતિ કરે છે. એ કારણથી આ સૂત્રનું ‘શકસ્તવ’ એવું પણ નામ છે. આ સૂત્ર ઘણેભાગે ભાવ-અરિહંતને આશ્રીને લખાય છે. છતાં સ્થાપના-અરિહંતની પ્રતિમામાં ભાવ અરિહંતનો આરોપ કરીને પ્રતિમાજી સન્મુખ યોલવામાં દોષ નથી. પ્રણિપાત-દંડક પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાન જિનેશ્વરોને વંદન કરવા માટે કેટલાકો આ ગાથા પણ લખે છે—

જે અ અદ્વા સિધ્ધા, જે અ અવિસ્સંતિ ણાગય કાલે ।

સંપદ્ અ વદમાણા, સવ્વે તિવિદ્ધેણ વંદામિ ॥ ૧ ॥

‘જેઓ ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા, ભવિષ્યમાં થશે અને વર્તમાનમાં વર્તી રહેલા છે તે સર્વને મન, વચન અને કાયાથી હું વંદના કરું છું.’

અરિહંતએકધ્યાણ સૂત્રના અર્થ

ત્યાર પછી ઉભા થઈ સ્થાપના-પ્રતિમા જિનને વંદન કરવા માટે જિનમુદ્રાથી ‘અરિહંત-વેદ્યાળ’ વગેરે સૂત્ર યોલવું. અહિં આગળ જેમવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તે ભાવ અરિહંતોની પ્રતિમારૂપ ચૈત્યોને અરિહંત-ચૈત્યો જાણવાં ચૈત્ય એટલે પ્રતિમા-તેનો અર્થ જણાવે છે કે—અતઃકરણ જ ચિત્ત કહેવાય, તે ચિત્તનો ભાવ કે તે ચિત્તનું કાર્ય, તે ચૈત્ય કહેવાય. સિદ્ધહેમ આકરણના ‘વર્ણદ્વાવિત્ત ત્વ દયણિ [૭, ૧, ૫૯] સૂત્રથી ચિત્ત શબ્દને દયણ પ્રત્યય લાગવાથી ચૈત્ય શબ્દ તૈયાર થયો. તેને બહુવચનાન્ત કરવાથી ચૈત્યો થાય. શ્રીઅરિહંત દેવોની પ્રતિમાઓ ચિત્તમાં ઉત્તમ સમાધિરૂપ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી સાધનમાં સાધ્યનો આરોપ કરવાથી તેને પણ ચૈત્યો કહેવામાં આવે છે એ અરિહંતોનાં ચૈત્યોને વંદન કરવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કરું છું—એવા અરિહંત-વેદ્યાળ કરેમિ કાવસ્સગાં અર્થને જણાવવું આ પદ છે. હવે કાઉસ્સગ્ગ શબ્દનો અર્થ કહે છે. જ્યાં સુધી કાઉસ્સગ્ગમુદ્રાવાળા શરીરથી કાઉસ્સગ્ગ કરું, ત્યાં સુધી કાયાથી જિનમુદ્રાનો આકાર, વચનથી મૌન અને મનથી ચિંતન કરાતા સૂત્રના અર્થના આલમ્બનરૂપ ધ્યાન, આ સિવાય બાકીની ક્રિયાઓના હું ત્યાગ કરું છું—એવી પ્રતિજ્ઞા કરાય છે. હવે કયા નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરાય છે, તે કહે છે—વંદણવત્તિયા વંદન-પ્રત્યયમ્ એટલે મન, વચન-અને કાયાની પ્રથસ્ત પ્રવૃત્તિરૂપ વંદન-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરું છું. અર્થાત્ કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા વંદન થાઓ. અહિં પ્રત્યય-શબ્દનું “વત્તિયાપ” રૂપ આર્ષ-પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે. આમ વંદન કરવાની

ભાવનાથી વાંદન-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરુ' છું, તેથી મને વાંદન-લાભ મળે. તથા 'પૂજનવત્તિયા' = પૂજન-પ્રત્યયમ્ એટલે ગંધ, વાસ, યુષ્પે આદિથી અર્થન કરવું તે પૂજન કહેવાય, તે નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ-કરુ' છું. તેમજ 'સર્વકારવત્તિયા' = સત્કાર-પ્રત્યયમ્ એટલે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, આભૂષણાદિકંથી અર્થન કરવું, તે સત્કાર, તે માટે કાઉસ્સગ્ગ કરુ' છું. અહિં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, મુનિને દ્રવ્યપૂજનો અધિકાર ન હોવાથી આ ગંધ, માલ્ય, વસ્ત્ર, આભૂષણ દ્રવ્યપૂજ છે, તે કેવી રીતે કરી શકે ? વળી શ્રાવક તો તે તે દ્રવ્યથી પૂજન સત્કાર કરનારો છે, એટલે કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા પૂજન-સત્કારની પ્રાર્થના કરવી તે, તેઓને માટે નિષ્ફળ છે, તો શા માટે કરે ? તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-સાધુને સ્વયં દ્રવ્યપૂજન કરવાનો નિષેધ છે, પણ બીજાઓ દ્વારા તે કરાવવાનો કે અનુમોદનાનો નિષેધ નથી, કારણ કે દ્રવ્યસ્તવના અધિકારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'જેઓ સપૂણ વિરતિ પામ્યા નથી, તેવા દેશવિરતિ શ્રાવકને સંસાર ઘટાડવા માટે આ દ્રવ્યસ્તવ કરવું યોગ્ય છે ઇત્યાદિ' વળી જિનમંદિરના અધિકારમાં સાધુએ તેનો ઉપદેશ આપવો-જેમકે, 'ભક્તિથી જે તુણકુટીર કરી જિનમંદિર બનાવે છે, તથા યુષ્પમાત્રથી પૂજ કરે છે. તેનાથી જે યુષ્પ બંધાય છે. તેનું માપ કોણ કરી શકે ?' આ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો નિષેધ નથી અને જિનેશ્વરદેવની બીજાઓએ કરેલી પૂજ કે સત્કારના દર્શન કરતાં હર્ષથી અનુમોદના થાય, તેનો પણ નિષેધ નથી. મહા-મતધારી વર્ણર્ષિ એટલે વજ્રસ્વામીએ દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનું કાર્ય પોતે સ્વયં કર્યું છે, તથા પૂ. ઉમાસ્વામિજી મહારાજના શ્રેયોમાં એ વિષયમાં દેશના પૈષ્ણ છે. આ પ્રમાણે સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો અને અનુમોદવાનો અધિકાર છે, માત્ર સ્વયં કરવાનો નિષેધ છે. તેમ જ શ્રાવકને સ્વયં પૂજ-સત્કાર કરવાનો અધિકાર હોવાથી પૂજ-સત્કાર કરવા છતાં તેના ભાવની વૃદ્ધિથી પૂજ-સત્કારનું અધિક ફળ મેળવવા માટે કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા પૂજ-સત્કારની પ્રાર્થના કરે, તે નિષ્ફળ નથી. આમ સાધુ અને શ્રાવકને કાઉસ્સગ્ગમાં હોય નથી. તથા "સમ્માનવત્તિયા = સન્માન-પ્રત્યયમ્ એટલે સન્માન-નિમિત્તે, સ્તુતિ-સ્તવનાદિ કરવા, તે સન્માન કહેવાય. બીજા આત્માથી માનસિક પ્રીતિને સન્માન માને છે. હવે આ વાંદન, પૂજન, સત્કાર, સન્માન શા માટે કરવાનાં છે ? તે કહે છે- 'બોદિહ્યમવત્તિયા = બોદિહ્યમ પ્રત્યય' એટલે શ્રીઆરિહંત ભગવતે કહેલા ધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિલાભ માટે, વળી બોધિલાભ પણ શા માટે ? તો 'કે નિરુવસગ્ગવત્તિયા = નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયમ્' એટલે જન્માદિ ઉપસર્ગના અભાવવાળો જે મોક્ષ, તે માટે બોધિલાભ શિક્ષા કરી કે, સાધુ અને શ્રાવકને બોધિલાભ તો છે જ, તો પછી તેની પ્રાર્થના શા માટે ? વળી બોધિલાભનું ફલ છે મોક્ષ અને તે હોવાથી મોક્ષ થવાનો જ, પછી પ્રાર્થના શા માટે ? તેના સમાધાનમાં કહે છે-કોઈ આકરા કર્મોદય-યોગે તેનો નાશ પણ સંભવે છે, માટે નાશ ન થાય અને નાશ પામેલું ફરી પ્રાપ્ત થાય, તે માટે બોધિલાભની પ્રાર્થના કરવી નિષ્ફળ નથી. અને ભવાન્તરમાં બોધિલાભ થાય, તે માટે પ્રાર્થના કરવી હિતકારી છે, તે માટે કાઉસ્સગ્ગ કરવો તે યોગ્ય છે.

જે પ્રમાણે કાંચેાત્સર્ગ કરવા છતાં પણ તેની સાથે શ્રદ્ધાદિ ગુણો ન હોય તો ઇંદ્રિયકાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, માટે કહે છે કે-સમ્વોપ મેહાપ ચિદ્વ ધારણાપ અણુપેહાપ વહ્દમંણીપ ઠામિ કાલસર્ગ' અહિં વર્ણમાનયા એટલે વૃદ્ધિ પામતી એવી અદ્વયા મેષયા ધત્વા ધારણયા અનુપેક્ષા એટલે શ્રદ્ધા, બુદ્ધિ, ધીરજ, ધારણા અને અનુપેક્ષા વડે કાઉસ્સગ્ગ કરુ' છું. તેમાં શ્રદ્ધા એટલે મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી આત્મામાં પ્રગટ થનારી અને જંગ

નિર્મળ કરનાર જલકાન્તમણિ માફક ચિત્તને નિર્મળ કરનાર શ્રદ્ધાથી કાઉત્સગ કરું છું, નહિ કે બળાંહારથી કે બીજા કારણથી. તે પ્રમાણે ઉત્તમ શાસ્ત્રોને સમજવામાં કુશળ, પાપશાસ્ત્રોને ઓડી દેનારી અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલી પુદ્ગિ-સમજવાની શક્તિ તે મેધા કહેવાય, તે પૂર્વક કાઉત્સગ કરું છું, નહિ કે જડતાથી. અથવા મર્યોદા પૂર્વક, નહિ કે જેમ તેમ. તથા મનની સમાધિરૂપ ધીરજ વડે, નહિ કે રાગ-દ્વેષથી આકુળ બનીને તેમજ અરિહંતાના ગુણોને વિસ્મરણ કર્યો વગર ધારણા-પૂર્વક, નહિ કે શૂન્ય ચિત્તથી. તથા અરિહંતાના ગુણોનું વારંવાર સ્મરણ કરવા પૂર્વક, નહિ કે અનુગ્રેષા વગર, આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, પુદ્ગિ, ધીરજ, ધારણા અને અનુગ્રેષા વડે કાઉત્સગ કરું છું. આ શ્રદ્ધા વિગેરે પાંચેય પહેલા પહેલાથી પછી પછીના લાભ થવાવાળા છે. શ્રદ્ધા હોય તો મેધા, મેધા હોય તો ધીરજ, ધીરજ હોય તો ધારણા અને ધારણાથી અનુગ્રેષા થાય છે. તેમની વૃદ્ધિ પંચ એ જ ક્રમે થાય છે. ‘ઠાવિ કાલસસંગ’ એટલે કાઉત્સગ કરું છું. શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, સૂત્રની શરૂમાં કરેલિ કાલસસંગ’ એમ કહ્યું, તો ફરી કાઉત્સગ કરું છું—એમ કહેવાની શી જરૂર? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, તમારી વાત સત્ય છે, પરંતુ શબ્દશાસ્ત્રના ન્યાયે જે ભવિષ્યના નજીકના કાળમાં જ કરવાનું હોય તે ‘હંમણું કરું છું’ એમ વર્તમાનકાળમાં બોલાય છે. ‘સત્સામીયે સદ્વદ્’ ૫-૪-૧ સિદ્ધહેમ સૂત્રના અનુસારે વર્તમાનની સમીપમાં હોય તે વર્તમાનરૂપ ગણાય. એ ન્યાયે શરૂમાં ‘કાઉત્સગ કરું છું’ એમ કહ્યું હતું, તે હંમણું જ કાઉત્સગ કરીશ’ એ અર્થમાં સમજવું. અને છેલ્લે ‘કાઉત્સગ કરું છું’ એમ કહેવામાં પૂર્વે જે કાયોત્સર્ગ માટે આજ્ઞા માગી તે ‘આજ્ઞારૂપ ક્રિયાનો કાળ અને ક્રિયાની સંમાપ્તિનો કાળ—એ બંને કથંચિત્ એકરૂપ મનાતા હોવાથી’ વર્તમાનમાં તેના પ્રારંભ જણાવવા માટે ‘કાઉત્સગ કરું છું’ એમ કહેલું છે.

શું કાઉત્સગમાં સર્વ પ્રકારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે? ના પૂર્વે ‘અન્નત્ય સૂત્રમાં જણાવેલા શ્વાસોચ્છવાસ, પાંસી, વિગેરે આકસ્મિક પ્રસંગો કે શરીરની જરૂરી હાજતો સિવાયના કાચવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું—એમ જણાવવા માટે ‘અન્નત્ય કસસિર્ણ’ વિગેરે સૂત્ર બોલવું અને તે પ્રમાણે કાઉત્સગ કરવો.

કાઉત્સગ આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ કરવો, તેમાં નવકાર જ ગણવો તેવો નિયમ નથી. ચૈત્ય-વંદના કરનાર પોતે એકલો જ હોય તો કાઉત્સગને અતે ‘નમો અરિહંતાણં’ કહી કાઉત્સગ પારી જે ભગવાનની સામે ચૈત્યવંદન કરતો હોય તે ભગવંતની સ્તુતિ બોલે અને ચૈત્યવંદન કરનારા ઘણા હોય તો એક જણ પારીને સ્તુતિ કહે અને બાકીનાઓ કાઉત્સગમાં રહીને સ્તુતિ પૂર્ણ થતાં સુધી સાંભળે. ત્યાર પછી બધા ‘નમો અરિહંતાણં’ કહીને પારે. પછી આ અવસર્પિણીમાં ભરતક્ષેત્રમાં જે ચોવીશ તીર્થ કંઈ ગયા, તેઓ આ એક જ ક્ષેત્રમાં અને વર્તમાન અવસર્પિણી રૂપ એક જ કાળમાં થયેલા હોવાથી બીજા કાળ કે બીજા ક્ષેત્રોનો તીર્થ કંઈ કરતાં આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેઓની સ્તુતિ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે ‘લોગસ્સ-અતુર્વિશતિ સ્તવ’ કહે.

લોગસ્સ સૂત્રનો અર્થ

“લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિવ્યયરે જિણે ।

અરિહંતે કિત્તરૂસં, ચડંવીસં પિ કેવલી ॥૧॥

આ ગાથામાં અરિહંતે એ વિશેષપદ છે. તેની વ્યાખ્યા નમોઽસ્તુ ભુ પ્રમાણે સમજવી. તે અરિહંતોને 'ક્ષિત્વસ્સ' એટલે કીર્તન કરીશ. નામના ઉચ્ચાર પૂર્વક સ્તુતિ કરીશ. રાબ્યાદિ અવસ્થાઓમાં તેઓ દ્રવ્ય-તીર્થ કર કહેવાય, પણ અહિં ભાવ-અરિહંતની સ્તુતિ કરવાની હોવાથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલા એવા ભાવ-અરિહંતોની સ્તુતિ કરીશ. આમ કહીને જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો. તેઓની સંખ્યા જણાવવા માટે 'ઓવીશને' અને 'અપિ' શબ્દથી તે સિવાયના બાકીનાને પણ સ્તવીય, તે અરિહંતો કેવા પ્રકારના છે? તે કહે છે-**લોગસ્સ ઇગ્ગોઝગરે** = **લોક્ત્યોદયોત્કરાન્** એટલે ધર્માસ્તિકાય વિગેરે પાંચ અસ્તિકાયરૂપ લોકને કેવલજ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરનાર હોવાથી ઉદ્ધ્યોત કરનારા છે. શંકા કરી કે, કેવલજ્ઞાની કહેવાથી જ લોક-પ્રકાશકપણું આવી બાંધે છે, તો 'લોક-ઉદ્ધ્યોતકર' એમ ફરી કહેવાનું શું કારણ? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-તારી વાત સત્ય છે, છતાં જે વિજ્ઞાનાદૈવવાદીઓ એમ માને છે કે-જગત્ માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ સત્યતત્ત્વ નથી. જે દેખાય છે, તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. તેઓને પ્રકાશક અને પ્રકાશ્ય એ બંને ગુણ છે. એટલે કે જગત્ પ્રકાશ્ય અને જ્ઞાન પ્રકાશક એમ પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશ કરવાની વસ્તુ બે જૂદા છે-એ જણાવવા માટે 'લોકને પ્રકાશ કરનારા' એમ કહેવું છે. વળી લોક-ઉદ્ધ્યોતકરપણું સ્તુતિ કરનાર ભક્તોને ઉપકારક પણ થાય છે, એટલે કે લોકપ્રકાશક દ્વારા એ ઉપકારક હોવાથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. અનુપકારીની સ્તુતિ કોઈ કરતા નથી. આથી તેમનું ઉપકારીપણું જણાવવા માટે કહે છે કે 'ઘમ્મતિત્થયરે' એટલે 'ધર્મપ્રધાન તીર્થને કરનારા.' આમાં ધર્મશબ્દની વ્યાખ્યા આગળ કહી ગયા છીએ. અને તીર્થ તે કહેવાય, જેના દ્વારા તરી શકાય. ધર્મની પ્રધાનતાવાળું તીર્થ હોય, તે ધર્મતીર્થ. અહિં ધર્મરૂપ તીર્થ કહેવાનું એ કારણ સમજવું કે નદીઓ ભેગી થતી હોય, તેવાં સ્થાનો કે શાક્ય આદિએ સ્થાપન કરેલાં અધર્મપ્રધાન તીર્થોના પરિહાર કરવા માટે 'ધર્મ'શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે ધર્મ એ જ સંસાર-સમુદ્ર તરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે. એવા ધર્મતીર્થને સ્થાપનારા-પ્રવર્તાવનારાઓ 'ધર્મતીર્થકર' કહેવાય, કે જેઓએ દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોની પર્ષદા સભામાં પોતપોતાની ભાષામાં સહુ કોઈ સમજી શકે એવી પાંત્રીશ ગુણવાળી વાણી દ્વારા ધર્મ સમજાવી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી. આ 'ધર્મતીર્થકર' વિશેષણથી તેમના પૂજાતિશય અને વચનાતિશય જણાવ્યા. હવે અપાયાપગમાતિશય માટે કહે છે કે-**જિણે**-**જિનાન્** અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ આદિ અલ્પતર શત્રુઓને જિતનારાઓને, આ પ્રમાણે 'લોગસ્સ' સૂત્રની પ્રથમ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે-લોકોના ઉદ્ધ્યોત કરનારા, ધર્મતીર્થને પ્રવર્તાવનારા, રાગ-દ્વેષ આદિ શત્રુઓને જિતનારા, કેવલજ્ઞાની એવા ઓવીશ અરિહંતોની હું સ્તુતિ કરીશ. તે સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે-

ઉસમમજિલં ચ વંદે, સંમવમમિણંદણં ચ સુમંઙ્ગં ચ ।

પડમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨॥

સુવિહિં ચ પુપ્પદંતં, સીઝલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલમણંતં ચ જિણં, ઘમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥૩॥

કુંથું અરં ચ મલ્લિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નિમિજિણં ચ ।

વંદામિ રિદ્ધનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥૪॥

અર્થ-જિન એવા ઋષભ અને અજિતને હું વાંદું છું, તથા સંભવને, અભિનંદનને અને સુમતિને, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ અને ચંદ્રપ્રભને હું વાંદું છું. ‘પુષ્પદંત’ નામવાળા સુવિધિને, શીતલને શ્રેયાંસને, વાસુપૂજ્ય તથા વિમલ, અનંત, ધર્મ અને શાંતિજિનને હું વાંદું છું. કંથુ, અર અને મલ્લિકને, મુનિસુવત અને નમિજિનને હું વાંદું છું. વળી અશ્વિનમેષિ, પાર્શ્વ તથા વર્ધમાનને હું વંદન કરું છું. ૨-૩-૪.

ત્રણ ગાથાનો સમુદાયાર્થ કહીને હવે પદ્યાર્થ એટલે નામોનો અર્થ વિભાગથી કહે છે. તે અર્થ સામાન્ય એટલે સર્વમાં ઘટે તેવો અને તે તીર્થંકર વ્યક્તિમાં જ ઘટે તેવો વિશેષ અર્થ કહેવાશે. તેમાં ૧. ઉત્તમ-ઋષભ સામાન્યથી ‘પરમપદ-મોક્ષને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તે ‘ઋષભ’ તેવું પ્રાકૃતરૂપ ‘હ્રદ્ ઋષભૌ’ સૂત્રથી ‘ઉત્તમો’ એવું બને છે, બીજા પ્રકારે ઋષભની જેમ ‘વૃષભ’ પણ કહે છે. એટલે ઘર્ષતિ ‘હૃતિ વૃષભઃ’ અર્થાત્ હ્રઃખરૂપ અગ્નિથી બળતા જગતને દેશનાં-રૂપ પાણી વરસાવી શાન્ત કરે, તે વૃષભ ‘વૃષભે વા વા સિદ્ધહેમના સૂત્રથી જુના બદલે હ કન્વાથી ‘ઉત્તમો’ અને તેનો ઉત્તમ આ સામાન્ય અર્થ. વિશેષ અર્થ તો ભગવંતના સાથળમાં વૃષભલાંછન, અને મરુદેવા માતાએ પ્રથમ સ્વપ્ન વૃષભત્વ હેખવાથી ભગવંતત્વ નામ ‘વૃષભ’ અથવા ‘ઋષભ’ પાડ્યું.

૨. અજિત- પરિપહાલિકથી જિતાયા ન હોવાથી અજિત એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાજી રાત્ર સાથે પાસા ખેલતાં હતાં, તે જિતાયાં નહિ. તેથી ‘અજિત’ નામ રાખ્યું, તે વિશેષ અર્થ.

૩. સમ્ભવ-જેઓમાં યોગીશ અતિશય રૂપ ગુણો વિશેષ પ્રકારે સંભવે છે, તે સંભવ, અથવા જેમની સ્તુતિ કરવાથી સ્તુતિ કરનારને જે એટલે સુખ પ્રાપ્ત થાય. તેમાં ‘જ્ઞાનોઃ સઃ’ સૂત્રથી પ્રાકૃત નિયમ પ્રમાણે સંભવને બદલે સંભવ થાય. ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે દેશમાં અધિક ધાન્ય પાકવાનો સંભવ થયો. એટલે અધિક ધાન્ય પાક્યું માટે ‘સંભવ’ નામ રાખ્યું.

૪. અભિનંદન-દેવેન્દ્રોથી જેઓ અભિનંદન પામ્યા હોય, તે અભિનંદન. તથા પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યાર પછી ઈન્દ્રાદિકૌએ વારંવાર માતાને અભિનંદન આપેલું હોવાથી તેમનું ‘અભિનંદન’ નામ રાખ્યું.

૫. સુમતિ-સુંદર મતિ-બુદ્ધિ હોય, તે સુમતિ. ભગવાન ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને સુંદર નિશ્ચય કરાવનારી મતિ પ્રગટી, તેથી ‘સુમતિ’.

૬. પદ્મપ્રસન્ન-નિષ્પંકતા શુદ્ધની અપેક્ષાએ પદ્મ સમાન પ્રભા-કાંતિવાળા હોવાથી પદ્મપ્રભ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને પદ્મ-કમળની શય્યામાં સુવાનો દોહડો દેવતાએ પૂર્યો માટે પદ્મ અને દેહની કાંતિ પદ્મ-કમળસમાન હોય હોવાથી ‘પદ્મપ્રભ’ નામ રાખ્યું.

૭. સુપાર્શ્વ-સુંદર છે દેહનાં પરખાં જેઓનાં, તે સુપાર્શ્વ, અને પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતા પશુ સુંદર પરખાંવાળાં થયાં, માટે ‘સુપાર્શ્વ’ નામ રાખ્યું.

૮. ચન્દ્રપ્રસન્ન-ચન્દ્રનાં કિરણો મારફતે જેની પ્રભા શાન્ત લેશ્યાવાળી હોય, તથા ગર્ભના થેજે માતાને ચંદ્રપાનનો દોહડો થયો, તેમ જ ભગવંતના શરીરની પ્રભા ચંદ્ર સરખી ઉજ્જવલ હતી, તેથી ‘ચંદ્રપ્રભ’ નામ રાખ્યું.

૧૦. સુવિધિ-સુ એટલે સુંદર અને વિધિ એટલે સર્વ વિષયમાં કુશળતાવાળા પ્રભુ ગર્ભમાં આઠ્ઠા પછી માતાને સર્વ વિષયમાં કુશળતા પ્રગટ થવાથી ભગવંતનું નામ 'સુવિધિ' રાખ્યું. તથા ભગવંતને પુષ્પની કળીઓ સરખા સુંદર દાંત હોવાથી બીજું નામ 'પુષ્પદંત' પણ થયું.

૧૦. શીતલ-સમગ્ર પ્રાણીઓના સંતાપને હરણ કરનારા હોવાથી તથા શીતલતા કરનારા હોવાથી શીતળ, તથા પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે પિતાને પહેલાં થયેલ પિતાદાહ કોઈ ઉપાયથી શાન્ત થતો ન હતો પણ ગર્ભ-પ્રભાવે માતાના હસ્તસ્પર્શથી શાન્ત થયો, માટે 'શીતલ' નામ પાડ્યું.

૧૧. શ્રેયાંસ-સમગ્ર જગત કરતાં પણ અતિ પ્રશંસનીય માટે શ્રેયાન, અથવા કલ્યાણકારી ખલાવાળા, શ્રેયઃક્ષસ=શ્રેયાંસ તથા પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે કોઈએ પણ ન વાપરેલ દેવતા-ધિક્ષિત શય્યાનો માતાએ ઉપલોગ કરવાથી શ્રેયાથયુ' એટલે 'શ્રેયાંસ નામ રાખ્યું.

૧૨. વાસુપૂજ્ય-ધર દ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ, પ્રત્યપ અને પ્રભાસ એવા આઠ વસુ બંતિના દેવોને પૂજ્ય હોવાથી વસુપૂજ્ય અને 'પ્રજ્ઞાદિધ્યોડળ' એવા વ્યાકરણસૂત્રથી વાસુપૂજ્ય, તથા ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે વસુ અર્થાત્ હિરણ્યવટે ઈન્દ્રે રાજકુલની પૂજા કરી તેથી વાસુપૂજ્ય, અથવા વસુપૂજ્ય રાજના પુત્ર હોવાથી વ્યાકરણ નિયમાનુસાર અણપ્રત્યય આવવાથી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થતાં 'વાસુપૂજ્ય' કહેવાયા.

૧૩. વિમલ-ગયો છે મલ જેનો તે વિમલ, અથવા જ્ઞાન-દર્શનાદિશુષ્ણો જેના નિર્મલ છે તે વિમલ, તથા ગર્ભ-પ્રભાવે માતાને મતિ તથા શરીર નિર્મલ થયા માટે 'વિમલ' નામ રાખ્યું.

૧૪. અનન્ત-અનંત કર્મો પર વિજય મેળવનારા અથવા અનંત જ્ઞાનાદિ શુભોથી વિજયવંતા, તે અનન્તજિત, ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાએ અનંતરત્નમાળા અથવા આકાશમાં અંત વગરનું મહાચક્ર દેખ્યું હોવાથી, ત્રણભુવનમાં જયવંતા હોવાથી જિત્ એમ અનંતજિત, ભીમસેનને બદલે ભીમ પણ કહેવાય, તેમ અનંતજિત્ અનંતનજિતને બદલે 'અનંત' નામ પણ કહેવાય.

૧૫. ધર્મ દુર્ગતિમાં પડતા છવોને ધારણ કરે, તે ધર્મ, અને પ્રભુ ગર્ભમાં આઠ્ઠા ત્યારથી માતા ઠાનાદિ ધર્મોમાં તત્પર બન્યાં, માટે 'ધર્મ' નામ રાખ્યું.

૧૬. શાન્તિ-શાંતિનો યોગ થવાથી, પોતે શાન્તિસ્વરૂપ હોવાથી અને બીજાઓને શાંતિ કરનાર હોવાથી, શાંતિ અને ભગવંતના ગર્ભના મહિમાથી દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મરકીના ઉપદ્રવની શાંતિ થવાથી પુત્રનું નામ 'શાંતિ' રાખ્યું.

૧૭. ક્રુન્થુ-ક્રુ એટલે પૃથ્વી; તેમાં રહેલા હોવાથી ક્રુન્થુ એ નિરુક્ત અર્થ સમજવો. ગર્ભ-પ્રભાવથી માતાએ રત્નોનો ક્રુન્થુ એટલે ઢગલો દેખ્યો. એટલે 'ક્રુન્થુ' નામ પાડ્યું.

૧૮. અર-સર્વોત્તમ મહાસાત્ત્વિક કુળમાં તેની આબાદીને માટે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને વૃદ્ધ પુરુષોએ અર નામ આપેલું છે. તથા ગર્ભ-પ્રભાવથી માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નોનો અર એટલે આશ દેખ્યો તેથી 'અર' નામ આપ્યું.

૧૯. મલ્લિ-પરિપક્વ આદિ મલ્લીને જિતનાર માટે મલ્લિ નિરુક્તથી અર્થ કહ્યો, તથા પ્રભુ ગર્ભમાં આઠ્ઠા ત્યારે માતાનો છત્રે ઋતુનાં પુષ્પોની સુગંધમય માળાઓની શય્યામાં સુવાનો દોહલો દેવોએ પૂર્ણ કર્યો તેથી 'મલ્લિ' નામ રાખ્યું.

૨૦. મુનિસુવ્રત-જગતની ત્રિકાલ અવસ્થાને જાણે-માને તે મુનિ. અહિં 'ન્' ધાતુ છતાં 'મનેરુદૈતૌ ચાસ્ય વા' એ વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર મન્ ધાતુને ફ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્ય જ નો હ થવાથી મુનિ શબ્દ બને છે. તથા સુદર વ્રતવાળા હોવાથી સુવ્રત, એ પ્રમાણે મુનિ + સુવ્રત, અને ગર્ભ-પ્રભાવથી માતા મુનિના જેવાં સુદર વ્રતવાળાં થયાં, માટે 'મુનિસુવ્રત' નામ રાખ્યું.

૨૧. નમિ-પરિપહો અને ઉપસર્ગોને નમાવવાથી-હરાવવાથી નમિ, 'નમેસ્તુ વા' ઉચ્ચાદિ ૬૧૩, વિકલ્પે ઉપાન્ત્યમાં છકાર કરવાથી નમિ રૂપ તૈયાર થાય છે. ગર્ભના પ્રભાવથી નગર પર ચડી આવેલા શત્રુ રાજાઓ પણ નમિ પડ્યા, માટે 'નમિ' નામ રાખ્યું.

૨૨. નેમિ-ચક્રની નેમિ-વર્તુલાકારની માફક ધર્મચક્રની નેમિને કરનારા, અને ગર્ભ-પ્રભાવે માતાએ રિષ્ટ રનોનો મહાનેમિ-રેલ બેવાથી રિષ્ટનેમિ તથા તેની પૂર્વે અપશ્ચિમ શબ્દોની જેમ નિષેધ-વાચી 'અ' લગાડવાથી 'અરિષ્ટનેમિ' નામ રાખ્યું.

૨૩. પાર્શ્વ-જે સર્વ ભાવોને પડ્યતિ એટલે દેખે, તે પાર્શ્વ એ નિરુક્તાર્થ કહીને ગર્ભના પ્રભાવે માતાએ શયનમાં હતાં, ત્યારે અંધકારમાં સર્પ દેખ્યો, આ ગર્ભનો મહિમા છે-એમ જાણી પડ્યતિ એટલે દેખે તે 'પાર્શ્વ' નામ પાડ્યું. તથા પાર્શ્વ નામના વેચાવચ્ચ કરનાર યક્ષના નાથ હોવાથી પાર્શ્વનાથ, તેમાં ભીમસેન માફક પાર્શ્વનાથને બદલે 'પાર્શ્વ' નામ રાખ્યું.

૨૪. વર્ધમાન-જ્યારથી ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જ્ઞાનાદિ ગુણોએ વૃદ્ધિ પામે એટલે વર્ધમાન. ભગવંત જ્યારથી ગર્ભમાં આગ્યા, ત્યારથી તેઓનું જ્ઞાતકુલ ધન, ધાન્ય આદિસ મૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પ્રાપ્તવા લાગ્યું, માટે પુત્રનું 'વર્ધમાન' નામ રાખ્યું.

આ મુખ્ય નામોના અર્થને જાણાવનારી શ્રીભદ્રબાહુરવામીએ સ્થેલી સંગ્રહણી ગાથાઓના અર્થ ઉપર જણાવેલા અર્થમાં આવી જતો હોવાથી અહિં ફરી લખ્યો નથી, આ પ્રમાણે ચોવીશ તીર્થ કરેાનું નામ પૂર્વક કીર્તન કરીને હવે ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરે છે—

“एवं मष्ट अभिधुआ, विद्वज-रय-मला पहीण-जर-मरणा ।

चउवीसं पि जिणवरा, तित्थयरा मे पसीयंतु ॥५॥”

‘एवं’ એટલે એ પ્રમાણે, ‘मष्ट’ એટલે મે, ‘अभिधुता.’ એટલે નામ ઉચ્ચારવા પૂર્વક મે જેમની સ્તુતિ કરી, તે જિનેશ્વરો મને પ્રસન્ન થાઓ. તેમને વિશેષ વર્ણવતાં કહે છે કે-‘विभूतरजोमला:’ એટલે રજ અને મેલ રૂપ કર્મોને જેઓએ બંધેરી-કંપાવી દૂર કર્યાં છે એવા, અહિં બંધાતું કર્મ તે રજ અને પહેલાં બાંધેલું કર્મ તે મેલ કહેવાય, અથવા બંધમાં આવેલ કર્મ તે રજ અને નિકાચિત થએલું કર્મ તે મેલ, અથવા ગમનાગમન આદિ ક્રિયાથી પીતરાગ-કશમાં બંધાતું તે રજ, અને સરાગ-અવસ્થામાં કષાયના ઉદયથી બંધાતું કર્મ, તે મલ જાણવું. તેવા રજ અને મલરૂપ કર્મોને જેમણે નાશ કર્યો છે અને તેથી જ પ્રહીણ-जर-मरणा’ એટલે કર્મરૂપ કારણોના અભાવે જેમનાં જરા, મરણ આદિ દુઃખો નાશ પામ્યાં છે, એવા તે ‘चतुर्विंशतिरपि’ એટલે ઋષભાદિ ચોવીશ અને અપિ શબ્દથી બીજા પણ ‘जिनवरा’ એટલે જિનેશ્વરો, અહિં શ્વેતકેવલિ આદિજિનોમાં કેવલી હોવાથી પ્રધાન અને ‘तीर्थकरा:’ એટલે તીર્થ સ્થાપનારા, તે તીર્થ કરેા ‘मम’ એટલે મને ‘प्रसीदन्तु’ પ્રસન્ન થાઓ. જો કે તેઓ રાગ-દ્વેષ વગરના હોવાથી સ્તુતિથી પ્રસન્ન કે નિંદાથી દ્વેષ પામતા નથી તો પણ સ્તુતિ કરનાર

સ્તુતિનું ફલ અને નિંદા કરનાર નિંદાનું ફલ અવશ્ય પામે છે. જેમ ચિંતામણિ રત્ન, મંત્રો વગેરેમાં રાગ-દ્વેષ ન હોવા છતાં તેના આરાધક-નિરાધકને લાભ હાનિરૂપ ફળ મળે છે, તેમ વીતરાગ કેવલી અરિહંત માટે પણ સમજવું.

વીતરાગસ્તવમાં અમે કહેલું છે કે 'જેઓ પ્રસન્ન થાય નહિ', તેઓ તરફથી ફળ કેવી રીતે મળે ? એ કલ્પના અયોગ્ય છે. શુ જરૂર છતાં ચિંતામણિ વિગેરે ફળ નથી આપતાં ?' શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, જેઓ પ્રસન્ન થતા નથી, તેઓને 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ શ્રોગટ પ્રાર્થનાના પ્રલાપો શા માટે કરવા ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે-એમ નથી, કારણ કે ભક્તિની અધિકતાથી એમ કહેવામાં દોષ નથી. કહેલું છે કે ક્ષીણ કલેશવાળા એવા તે ભગવંતે વીતરાગ હોવાથી ભલે પ્રસન્ન થતા નથી, પણ તેઓની કરેલી સ્તુતિ નિષ્ફળ જતી નથી, કારણ કે તેમની સ્તુતિ કરનારને ભાવની શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી કર્મોના વિગમ થવા રૂપ પ્રયોજન સફળ થાય છે. આખી ગાથાનો સળંગ અર્થ કહે છે- 'એ પ્રમાણે મેં નામ બોલવા પૂર્વક સ્તુતિ કરેલા ચોવીશ અને બીજા પચીસ તીર્થ કરેા જેમણે રજ અને મલરૂપ સર્વ કર્મોના નાશ કર્યો છે, તેમજ જરા-મરણથી રહિત બનેલા અને જિનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા, તથા તીર્થ સ્થાપનારા અરિહંતો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.' તથા—

કિત્તિય વંદિઅ મહિયા, જે ણ લોગરસ ઉત્તમા સિદ્ધા

આરુગ્ગવોહિલામં સમાદિવરમુત્તમં વિંતુ ॥૬॥

'કિર્તિતા': એટલે દરેકનાં પોતાના નામ બોલવા પૂર્વક કીર્તન કરાએલા, 'વંદિતા': એટલે ત્રણે યોગ પૂર્વક (મન, વચન અને કાયા વડે) સમ્યગ્ રીતે સ્તુતિ કરાએલા, 'મહિતા': એટલે પુણ્યાધિકથી પૂજેલા, કેટકિ જગો પર મહિયા એવો પાઠાંતર છે, તેમાં મયકા-મયા એટલે મારાથી કીર્તન, વંદન, સ્તુતિ કરાએલા એવા કેાણુ ? તે કહે છે- જેણે લોકલ્ય ઉત્તમા: એટલે જેઓ સર્વ જીવલોકમાં કર્મ-મેલ ટળી જવાથી ઉત્તમ છે વળી 'સિદ્ધા': એટલે સિદ્ધ થયાં છે પ્રયોજનો જેનાં એવા કૃતકૃત્ય થએલા. 'આરોગ્ય-બોધિલામં' એટલે આરોગ્યસ્વરૂપ મોક્ષને અને તેનાં કારણભૂત બોધિલાસને-સમ્યગ્ ધર્મ-પ્રાપ્તિને મને આપો. આવા ધર્મ કેટકિપણુ સાંસારિક-પૌદ્ગલિક મુખની અભિલાષા વગર મોક્ષ માટે જ કરવામાં આવે, તો જ તે ધર્મ ગણાય તેથી અહિં મોક્ષ માટે બોધિલાસની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના અને તેના માટે 'સમાધિવર' એટલે ચિત્તની પરમ સ્વસ્થતા રૂપ ભાવસમાધિ અર્થાત્ આત્માનો સમભાવ તે પણ તરતમ ભાવે અનેક ભેદવાળી હોય છે, માટે કહે છે કે, 'ઉત્તમં' = સર્વોદ્કૃષ્ટ સમાધિને 'દ્વંતુ' = આપો. આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થતા નથી, છતાં પણ ભક્તિથી તેમની પ્રાર્થના કરાય છે, કહ્યું છે કે-ક્ષીણ રાગ-દ્વેષવાળા વીતરાગ સમાધિ કે બોધિને આપતા નથી, છતાં પણ ભક્તિથી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના માટે બોલવું તે અસત્યામૃષારૂપ વ્યવહાર ભાષા છે (જગતના સર્વ વ્યવહારોમાં વ્યવહારભાષા બોલાય છે, તે ભક્તિરૂપ હોવાથી સફળ છે.)

આ પ્રમાણે મારા વડે કીર્તન, વંદન, સ્તુતિ કરાએલા અને જેઓ આ લોકને વિષે સર્વોત્તમ સિદ્ધ થએલા છે એવા તીર્થ કર ભગવંતે: મને આરોગ્ય, બોધિલાસ અને ઉત્તમ સમાધિ આપો.' ૬ તથા—

ચન્દેસુ નિમ્મલયરા, આદિચ્ચેસુ અદિયં પયાસપરા ।

સાગરવરગમ્મીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસન્તુ ॥૭॥

અહિ ‘ચંદ્રેસુ’ મા પ્રાકૃતભાષાના નિયમ પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં સપ્તમી છે, માટે ‘ચંદ્રેસુ’ ને બદલે ‘ચંદ્રેભ્યઃ’ સમજવું. ‘નિર્મલ્લસ્રઃ’ એટલે અતિનિર્મળ અર્થાત્ સફલ કર્મભલ નાશ થવાથી જેઓ અનેક ચંદ્રોની નિર્મલતાથી પશુ અતિનિર્મળ છે, તેમજ ‘આદિત્યે-ભ્યઃ’અધિક પ્રકાશકારા’ એટલે અનેક સૂર્યોના પ્રકાશ કરતાં અધિક પ્રકાશ કરનારા છે. સૂર્ય અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં જ પ્રકાશ કરનાર હોય છે અને અરિહંતો કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના પ્રકાશથી લોકલોકના સવ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારા છે કહ્યું છે કે-‘ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ કરે છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો લોક તથા અલોકને સર્વ પ્રકારે પ્રકાશ કરે છે. તથા ‘સાગરવરગંભીરાઃ’ એટલે પરિપહ-ઉપસર્ગોથી શ્વાસ પામતા ન હોવાથી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સરખા ગંભીર, ‘સિદ્ધાઃ’ કર્મરહિત થવાથી કૃતકૃત્ય થયેલા, ‘સિદ્ધિ મમ વિશ્નુ’ એટલે ‘પરમપદ મોક્ષ મને આપો’ અર્થાત્ ‘ચંદ્રો કરતાં અધિક નિર્મળ, સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશ કરનાર, સ્વયંભૂરમણ કરતાં ગંભીર એવા સિદ્ધ ભગવંતો મને સિદ્ધિ આપો. ૭.

એ પ્રમાણે ચોવીશ જિનોની સ્તવના કહીને સર્વ લોકમાં રહેલાં અરિહંતનાં બિંબોને વંદનાદિ કરવા માટે કાયાત્સર્ગ કરવા નિમિત્તે આ પાઠ બોલે—સચ્ચલોષ અદિહૃત-ચેદિજાળં કરેમિ કાલસ્સગં થી માંડી અપાળ વોસિરામિ સુધી પાઠ બોલવો. તેમાં અરિહંત-ચેદિજાળં અને અન્નત્થ સૂત્રનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે. માત્ર ‘સર્વલોકે’ એટલે ઉર્ધ્વ, અધો અને તિચ્છાં લોક એમ ત્રણે લોકોમાં અમરેન્દ્ર વગેરેના ભવનોમાં, તિચ્છાંલોકમાં દ્રીપો, પર્વતો અને જ્યોતિષના વિમાનોમાં, અને બિર્ધલોકમાં-સૌધર્મ દેવલોક આદિના વિમાનોમાં રહેલાં શાશ્વતાં જિનગિબો છે જ. ફરેક મંદિરમાં મૂળગિબ સમાધિનું કારણ હોવાથી પહેલી મૂળનાથકળની સ્તુતિ કહી અને સર્વે અરિહંતો ગુણોથી એક સરખા હોવાથી સર્વ લોકનાં, સર્વ જૈનોનાં, સર્વગિબો ગ્રહણ કરવા માટે બીજી સ્તુતિમાં સર્વ તીર્થંકરની સાધારણ સ્તુતિ કહેવી. કારણ કે કાઉસ્સગ અન્નને આશ્રીને અને સ્તુતિ અન્નને આશ્રીને કહેવાય તો અતિપ્રસંગ થાય, તે ઉચિત ન ગણાય માટે અહિં ‘સર્વ તીર્થંકરની સાધારણ સ્તુતિ કરવાની જણાવી છે.

પુષ્કરવરદીવક્રુદે સૂત્રની વ્યાખ્યા.

હવે જેનાથી તે અરિહંતો અને તેમણે કહેલા ભાવો સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય, તેવા હીપક સરખા સમ્યક્શ્રુતની સ્તવના કરવી એઈએ તેમાં પણ તે શ્રુતને કહેનારા ભગવંતની પ્રથમ સ્તુતિ કરે છે :—

‘પુષ્કરવરદીવક્રુદે, ધાયદસુણ્ઠે અ જંવુદીવે અ ।

મરહેરવય-વિદેહે, વમ્માઇગરે નમંસામિ ॥૧॥

અહિં ‘મરતૈરવત-વિદેહે’ એટલે ભરતક્ષેત્ર ઐરવતક્ષેત્ર અને વિદેહ શબ્દથી ભીમ કહેવાથી ભીમસેન માફક મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ સમાહાર દ્વંદ્વસમાસ કરતાં ‘ભરતૈરવત-વિદેહ’ શબ્દ થયો. તે સરખા નામવાળાં અનેક ક્ષેત્રો હોવાથી પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહા-વિદેહ-ક્ષેત્રોમાં ‘વર્મસ્ય’ એટલે શ્રુતધર્મના ‘આદિકારણ’ એટલે સૂતરૂપે પ્રથમ શરૂઆત કરનારા તીર્થંકરોને ‘નમસ્સામિ’ એટલે નમસ્કાર-સ્તુતિ કરું છું. હવે તે ક્ષેત્રો કયાં છે ? તે જણાવે છે :— ‘પુષ્કરવરદીપાદ્લે’ તેમાં પુષ્કરો એટલે પદ્મ કમળો વડે શ્રેષ્ઠ હોવાથી પુષ્કરવર, એવો જ બૂદ્ધીપથી

અગર તેના મહિમાને વંદન કરું છું. ‘પ્રસ્ફોટિતમોહજાલ્મ્ય’ એટલે સર્વથા તોડી નાખી છે, મિથ્યાત્વાદિ રૂપ મોહભળ બેળે, એવા શ્રુતજ્ઞાનને વાંદું છું. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં વિવેકીઓમાં ખોટા સંગ-દ્રેષ, કષાયાદિક મૂઢતા નક્કી [વનાશ પામે છે. આ બીજી ગાથાને સળંગ ભાવાર્થ એ થયો કે—‘અજ્ઞાનાદિ તત્ત્વતિમિત્તા સમૂહનો નાશ કરનાર, દેવોનો સમૂહ અને ચક્રવર્તી આદિથી પૂજાએલ, ધર્મ-અધર્મોદિ સર્વ મર્યાદાઓને ધારણ કરનાર અને મોહની ભળનો સર્વથા નાશ કરનાર એવા શ્રુતજ્ઞાનને હું વંદન કરું છું.’ આ પ્રમાણે શ્રુતની સ્તુતિ કરીને તેના જ ગુણો બતાવવા દ્વારા અપ્રમાદ વિષયક પ્રેરણાનું પ્રતિ પાદન કરતાં કહે છે :-

જાર્ઝ-જરા-મરણ-સોગ-પણાસણસ્સ, કલ્લાણપુલ્લલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ ।
કો દેવ-દાણવ-નરિંદ-ગણચ્ચિચસ્સ, ધમ્મસ્સ સારમુલ્લભ્મ કરે પમાયં ॥૩॥

તેમાં કઃ=કયો બુદ્ધિમાન, ‘ધર્મસ્ય’ = શ્રુતધર્મના, ‘સારં’ = સામર્થ્યને, ‘વપલ્મ્ય’ = પામીને-ભાળીને, તે શ્રુતજ્ઞાનમાં જણાવેલાં ધર્મોચરણોમાં ‘પ્રમાદં કુર્યાત્’ = કોણ પ્રમાદ કરે ? અર્થાત્ કોઈ સમગ્ર પ્રમાદ ન કરે. આ શ્રુતધર્મનું સામર્થ્ય કેવું છે ? તે કહે છે— ‘જાતિ-જરા-મરણ-જોક’ = જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને મનનો શોક ઇત્યાદિ દુઃખોનો ‘પ્રણાશનસ્ય’ = મૂળમાંથી સર્વથા નાશ કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે. શ્રુતધર્મમાં કહેલાં અનુષ્ઠાનોથી જન્માદિક નક્કી નાશ પામે જ છે. આ વિશેષણથી જ્ઞાનમાં સર્વ અનર્થો નાશ કરવાની તાકાત છે—એમ જણાવ્યું. ‘કલ્લાણ-પુલ્લલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ’ તેમાં કલ્પ એટલે આરાગ્યને અણતિ-સાવે, તે કલ્યાણ-મોક્ષ, વળી પુલ્લલ = સંપૂર્ણ-લગાર પણ ઓછું નહિ, પરંતુ વિસ્તારવાળું સુહાવહસ્સ = એવું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનું જેમાં સામર્થ્ય છે. શ્રુતધર્મમાં કહેલાં અનુષ્ઠાન ધર્મથી કહેલાં લક્ષણવાળા અપવર્ગ-મોક્ષના સુખ પ્રાપ્ત થાય જ, આ વિશેષણથી આ શ્રુતજ્ઞાન વિશિષ્ટ અર્થ પમાડનાર છે. તે કહે છે. વળી ‘સુરમણ-નરેન્દ્ર-મહિત્ત્વસ્ય’ દેવોએ, દાનવોએ અને ચક્રવર્તીઓએ જેનું અર્ચન કરેલું છે એવું શ્રુતજ્ઞાન. હવે સળંગ અર્થ કહે છે :- ‘જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને શોકને સર્વથા નાશ કરનાર. કલ્યાણ એટલે મોક્ષરૂપ સંપૂર્ણ સુખને પ્રાપ્ત કરાવનાર, અનેક દેવો, દાનવો અને ચક્રવર્તી આદિના સમુદાયથી પૂજાએલ, એવા શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવને ભાળીને કયો બુદ્ધિમાન તેમાં બતાવેલાં અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ કરે ? અર્થાત્ બુદ્ધિશાળી કોઈ પ્રમાદ ન કરે.’ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે, માટે કહે છે :-

સિદ્ધે મો ! પયઓ ણમો જિનમણ, નંદી સયા સંજયે ।
દેવં નાગ-સુવણ, કિન્નરગણ-સ્સબ્બૂચ-માવચ્ચિણ ॥
લોગો જન્ય પઠ્ઠિઓ જગમિણં, તેલુલ્લકમચ્ચાસુરં ।
ધમ્મો વહ્હલ સાસઓ વિજયઓ, ધમ્મુત્તરં વહ્હલ ॥૪॥

આહિં ‘સિદ્ધે’ એટલે આ જિનમત નક્કી નિ સદિહપણે રૂપ આપનાર છે. અથવા સિદ્ધ એટલે સર્વનયોમાં જિનમત વ્યાપક હોવાથી એટલે સર્વનયો જિનમતમાં સમાએડા થો. ૪૦

છે. કાથા કૃષ્ણ, છેદ અને તાપ રૂપ ત્રિકૌટીથી (પરીક્ષાથી) શુદ્ધરૂપે નિવડેલ હોવાથી પણ સિદ્ધ છે. આ 'સિદ્ધ' વિશેષણ શ્રુત-આગમનનું છે. 'મો !' પર્યન્તુ મન્તાતઃ' આદરપૂર્વક આમ ત્રણ કરતા કહે છે-અરે તમે જુઓ ! કે આટલા કાળ સુધી તો મેં સારી રીતે યથાશક્તિ જિનમતની આરાધનામાં પ્રયત્ન કર્યો 'નમો જિનમતે' = 'તે જિનમતને માત્ર નમસ્કાર થાઓ' એ પ્રમાણે પ્રયત્નવાળો બીજાની સાક્ષીએ પ્રયત્નવાળો થઈ ફરી જિનમતને નમસ્કાર કરે છે કે- 'નમો જિનમતે' પ્રાકૃત હોવાથી ચતુર્થી વિભક્તિના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ કહેલી છે. એમ જણાવી વળી કહે છે કે- આ શ્રુતજ્ઞાનયોગે નન્દિઃ સદા સંયમે' એટલે હંમેશાં સંયમ- ચારિત્રમાં આનંદ અને સંયમ-વૃદ્ધિ થાય છે. કહેલું કે- 'પદમ નાળં તથો દયા' એટલે શ્રી હરવૈકલિક સૂત્રમાં 'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી જ્ઞાનથી દયા એટલે સંયમ પ્રાપ્ત થાય છે.' એ સંયમ-ધર્મ કેવો છે તે જણાવતાં કહે છે કે :- દેવતાગુણપૂર્ણકિન્નરગણૈઃ સદ્મૂતમાવેનાર્ચિતે' એટલે કે 'વૈમાનિક દેવો, ધરણ્ય-દ્ર આદિ નાગદેવો, સુપર્ણકુમાર આદિ ગરુડ દેવો, કિન્નર એટલે વ્યંતર દેવોએ, ઉપલક્ષણથી જ્યોતિષ્કઆદિ સર્વ દેવોએ જે સંયમને સાચા અંતઃકરણના ભાવ પૂર્વક પૂજ્યું છે.' દેવના ઉપર અનુસ્વાર છે, તે છંદઃશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે માત્રામેળ માટે સંમજવો તથા સંયમીઓ દેવતાદિકૌથી હંમેશા પૂજ્ય છે. વળી જિનમતનું વર્ણન કરે છે કે- 'યત્ર લોકઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ જગદિદમ્' = જે નૈનાગમમાં 'લોક' = 'જેનાથી ભેવાય તે લોક એટલે જ્ઞાન' પ્રતિષ્ઠિત છે, તે જ્ઞાન નૈનાગમને આધીન છે, અને આ જગત્ જ્યેષ્ઠ પણ જેમાં રહેલું છે. કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે- જિનમતરૂપ આગમનની સેવા-આરાધનાથી જ જ્ઞાન પ્રગટે છે, અને જ્ઞાન નૈનાગમમાં છે, અને સમસ્ત જગત્ પણ આગમ દ્વારા દેખાય કે સમજાય છે, તેથી આ જગત્ પણ નૈનાગમમાં જ રહેલું છે. કેટલાકે મનુષ્યલોકોને જ જગત્ માને છે તે જોડું છે, માટે જગત્નું વિશેષણ આપે છે કે-ત્રૈલોક્યમત્યાસુરમ્' = મનુષ્યો, દેવો ઉપલક્ષણથી બાકીના સર્વ જીવો જેમાં રહે છે, તે જીર્ણ, અધો અને તિર્ણ લોકરૂપ આધાર જગત્ અને તેમાં રહેલા સર્વ જીવ. અજીવાદિ ભાવો રૂપ આધેય જગત્ એમ આધાર-આધેયરૂપ સર્વ જગત્ જૈનમતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એવા જૈનમતરૂપ આ 'ધર્મ' એટલે શ્રુતધર્મ 'જ્ઞાનધર્મ' - કદી નાશ ન પામે તેમ શાશ્વત રીતે વર્ષતામ્ વૃદ્ધિ પામે. કેવી રીતે ? 'વિજયતાં ધર્મોત્તરં' એટલે અન્ય મિથ્યાવાદીઓને પરાજય કરવા પૂર્વક તેમજ શ્રુતધર્મથી ચારિત્રધર્મની અધિકતા જે રીતે થાય, અર્થાત્ શ્રુતના આરાધકોમાં ચારિત્રગુણની વૃદ્ધિ થાય; તે રીતે 'વર્ષતામ્ વૃદ્ધિ પામે ફરી વૃદ્ધિ પામે એમ એટલા માટે જણાવ્યું કે, 'મોક્ષના અર્થ' એ હંમેશા જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી ભેદજો, તે જણાવવા માટે તીર્થંકર-નામકર્મના હેતુઓમાં કહેલું છે કે-અપુલ્કનાગહણે' એટલે અપૂર્વ - અભિનવ-નવું- જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાથી તીર્થંકર-નામકર્મ બંધાય છે. હવે સળંગ અર્થ કહે છે. :- 'જે જિનમતમાં જ્ઞાનશુભ રહેલો તે, જેમાં આધાર-આધેય રૂપે દેવો, મનુષ્યો, ત્રણલોક રૂપ જગત્ રહેલું છે, અને વૈમાનિકો; નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વ્યંતરો વિગેરે સર્વ દેવોના સમૂહથી પૂજિત એવા સંયમધર્મની જેનાથી હંમેશા વૃદ્ધિ થાય છે, તે સિદ્ધ-યથાર્થ જિનમતને પ્રયત્નપૂર્વક સેવતો હું, હે ભગ્વે ! પુનઃ નમસ્કાર કરું છું.' એ જિનમતરૂપ શ્રુતધર્મ અન્ય મિથ્યાવાદીઓના વિનય કરવા પૂર્વક ચારીત્રધર્મની જેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય, તેમ તે જિનમત કદી થ નાશ ન પામે-તે રીતે વૃદ્ધિ પામે."

આ પ્રાર્થના મોક્ષનાં બીજ સરળી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે આશંસા-રહિત જ પ્રબુધાન -

પ્રાર્થના કરીને-શ્રુતને જ વંદન કરવા માટે કાયોત્સર્ગ-નિમિત્તે આ પ્રમાણેના પાઠ બોલે-
 ‘સુઅસ્ત ભગવો કરેમિ ક્ષાલસ્સગ વંદણ’ વગેરે ‘અર્પણં વોસિરામિ’ સુધીના પાઠ કહેવો,
 જેનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે. માત્ર ‘શ્રુતસ્ય ભાવતઃ’ એટલે કે પ્રથમ સામયિકસૂત્ર
 એટલે ‘કરેમિ ભતે’ સૂત્રથી માંડીને બિન્દુસાર નામના દષ્ટિવાદના છેડા અધ્યયન સુધી
 એટલે દ્વાદશાંગીરૂપ સમય ‘શ્રુત’ યશ, પ્રભાવ આદિ ભગયુક્ત હોવાથી ‘ભગવત્’ આવા શ્રુત-
 ભગવંતની આરાધના માટે કાઉત્સગ કડું છું. ત્યાર પછી પહેલાની માફક પારીને શ્રુતની
 સ્તુતિ બોલે.

શ્રુતની ત્રીજી સ્તુતિ કહ્યા પછી શ્રુતમાં કહેલાં અનુષ્ઠાનોની પરંપરાના ફલરૂપ સિદ્ધ
 ભગવંતોને નમસ્કાર કરવા માટે આ પાઠ બોલે :—

‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરમ્પરગયાણં ।

લોઅગ્ગણ્ણવગયાણં નમો સયા સવ્વસિદ્ધાણં ॥૧॥

અહિં સિદ્ધ કહેતાં સિદ્ધ થએલા-જેને ફરી રંધાવાનું નથી એવા રાંધેલા ભાતની જેમ
 જેઓ પોતાના તે તે ગુણોથી સિદ્ધ થએલા-પૂર્ણ થયા, તે તે વિષયમાં હવે તેમને કંઈ પણ
 કરવાનું બાકી નથી, તેઓ સિદ્ધ, તેઓને નમસ્કાર થાઓ, એમ વાક્યનો સંબંધ બેઠેલો,
 એમાં પણ સામાન્યથી કર્મ-સિદ્ધ વગેરે અનેક પ્રકારો પણ કહેલા છે. કહ્યું છે કે- ‘કર્મ,
 શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર, યોગ, આગમ, અર્થ, યાત્રા, અભિપ્રાય, તપ અને કર્મક્ષય-સિદ્ધ એમ
 અગીઆર પ્રકારના સિદ્ધો કહેલા છે.’ તેમાં કોઈ શિખવનાર આચાર્યના ઉપદેશ વગર જ આહુ
 થયા હોય-જેવાં કે ભાર ઉપાડવો, ખેતી કરવી, વેપાર વગેરે કાર્યો કર્મ, તેમાં ‘સદ્બાગિરિ-સિદ્ધિ’ની
 માફક પારંગત-નિબળાત હોય, તે (૧) કર્મસિદ્ધ કહેવાય. કોઈ આચાર્યના ઉપદેશથી લોકોમાં આહુ
 થયું હોય, તે સુતાર, હુકાર, ચિત્રકાર, મૂર્તિ ઘડનાર આદિની કળાઓ શિલ્પ કહેવાય; તેમાં
 કોઈસ સુતાર માફક જે નિબળાત હોય; તે (૨) શિલ્પસિદ્ધ કહેવાય, બપ હોમ
 આદિથી ફળ આપનાર વિદ્યા, બપ આદિથી રહિત માત્ર પાઠ બોલવાથી સિદ્ધ
 થાય, તે મંત્ર, આ અધિષ્ઠાયક દેવતાવાળી વિદ્યા અને પુરુષ અધિષ્ઠાયક દેવતાવાળો
 મંત્ર તેમાં આચાર્ય અપુટાચાર્ય માફક વિદ્યાસિદ્ધ થયા હોય, તે (૩) વિદ્યાસિદ્ધ.
 સ્તંભાકર્ષકની જેમ (૪) મંત્રસિદ્ધ. અનેક ઔષધિઓ લેગી ફરી લેપ, અંજન
 આદિ તૈયાર કરે તે યોગ, તેમાં આચાર્ય સમિતાચાર્ય માફક સિદ્ધ થયા હોય, તે (૫)
 યોગસિદ્ધ કહેવાય. આગમ એટલે બાર અંગો-પ્રવચન તેમાં અસાધારણ અર્થ બાણનાર સિદ્ધ
 હોવાથી ગૌતમસ્વામી માફક (૬) આગમસિદ્ધ. અર્થ એટલે ધન તે ખીલની અપેક્ષાએ
 મમ્મણ માફક પુષ્કળ પ્રાપ્ત થયું હોય, તે (૭) અર્થસિદ્ધ. જળસાગરે કે સ્થળમાર્ગે જેને
 નિર્વિઘ્ને તુલિંકે માફક મુસાફરી પૂર્ણ થતી હોય, તે (૮) યાત્રાસિદ્ધ. જે કાર્ય જે રીતે
 કરવાનો અભિપ્રાય કર્યો હોય, તે રીતે અભયક્રમાર માફક સિદ્ધ કરે, તે (૯) અભિપ્રાયસિદ્ધ.
 દંડપ્રહારી માફક સર્વોદ્કૃષ્ટ તપ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ થયું હોય, તે (૧૦) તપસિદ્ધ. અને
 મરુદેવા માતાની જેમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મ મૂળથી ઉખેડી નાશ કરવા રૂપ
 કર્મક્ષયથી જે સિદ્ધ થયા હોય, તે (૧૧) કર્મસિદ્ધ કહેવાય. ઉપર જણાવેલા પ્રથમના દશ

માટે ગતિ-સહાયક ધર્મોસ્તિકાય દ્રવ્યનો ઉપર અગ્રોકમાં અભાવ હોવાથી ધર્મોસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી-એટલે લોકને છેડે જઈ અટકી જાય છે, તેથી ઉપર જતો નથી, અને તિરછી ગતિના કારણજૂત થોગો કે તેના વ્યાપારો ન હોવાથી તિરછું ગમન પશુ કરતો નથી, માટે સિદ્ધોની લોકના અગ્રભાગ સુધી જ ભિન્નગતિ છે.' એ પ્રમાણે લોકના અગ્રભાગ પર રહેલા સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ. વળી —

‘નમઃ સદા સર્વોસદ્દેભ્યઃ’ એટલે જેમનાં સર્વ સાધ્યો સિદ્ધ થયાં છે, અથવા તીર્થસિદ્ધ આદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જેઓ સિદ્ધ થાય છે, તે સર્વસિદ્ધોને હંમેશાં નમસ્કાર થાઓ. કહ્યું છે કે—(૧) તીર્થસિદ્ધ, (૨) અતીર્થસિદ્ધ, (૩) તીર્થંકર સિદ્ધ, (૪) અતીર્થંકર સિદ્ધ, (૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ. (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ, (૭)બુદ્ધગોધિત સિદ્ધ, (૮) સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ, (૯) પુરુષલિંગ સિદ્ધ, (૧૦) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ, (૧૧) સ્વલિંગ સિદ્ધ, (૧૨) અન્યલિંગ સિદ્ધ (૧૩) ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ, (૧૪) એક સિદ્ધ, (૧૫) અનેક સિદ્ધ—એમ પંદર લેહો જાણવા તેમા ૧. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘરૂપ તીર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી જે સિદ્ધિ પામ્યા, તે તીર્થ-સિદ્ધો. ૨. તીર્થનો વિચ્છેદ થયો હોય અથવા તીર્થના વચ્ચેના આંતર કાળમાં જ્યારે સાધુઓનો વિચ્છેદ હોય, ત્યારે ભતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનના થોગે મોક્ષમાર્ગ પામીને સિદ્ધ થએલા અથવા મરુદેવા-માતા માફક તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ સિદ્ધ થયા હોય, તે અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય. ૩. તીર્થંકરપણું ભોગવીને સિદ્ધ થએલા તીર્થંકરો, તે તીર્થંકર સિદ્ધ. ૪. બાકીના સામાન્ય કેવલી થઈ સિદ્ધ થએલા, તે સર્વે અતીર્થંકર સિદ્ધ. ૫. પોતાની મેળે બોધ પામી સિદ્ધ થયા, તે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો. ૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થયા, તે પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો. એ સ્વયં-બુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધમાં બોધપ્રાપ્તિના પ્રકારમાં, ઉપધિમાં, શ્રુતજ્ઞાનમાં અને વેષમાં પરસ્પર ફેરફાર હોય છે. સ્વયંબુદ્ધ કેઈ બાહ્ય નિમિત્ત કે ઉપદેશ વિના જ બોધ પામે છે અને પ્રત્યેકબુદ્ધ જેમ કરકંડું બળાઈની વૃદ્ધાવસ્થા જેવી બોધ પામ્યા, તેમ વૈરાગ્યના કેઈ બાહ્ય નિમિત્તથી બોધ પામે છે. ઉપધિમાં સ્વયંબુદ્ધોને પાત્ર વિગેરે બાર પ્રકારની ઉપધિ હોય છે અને પ્રત્યેકબુદ્ધોને ત્રણ કપડાં સિવાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે. સ્વયંબુદ્ધોને પૂર્વભવમાં પૂવોત્તું લણેલું જ્ઞાન વર્તમાનમાં હોય તેવા નિયમ નથી. જ્યારે પ્રત્યેકબુદ્ધોને તે જ્ઞાન નિયમથી હોય છે. સ્વયંબુદ્ધો સાધુવેષ પ્રાપ્તઃ ગુરુની સાનિધ્યમાં પશુ ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે પ્રત્યેકબુદ્ધોને નિયમથી દેવતા સાધુવેષ આપે છે. આ પ્રમાણે તે બેમાં અંતર છે.

તે સિવાયના ‘બુદ્ધ’ એટલે જ્ઞાની આચાર્ય આદિના ઉપદેશથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયા તે ૭-બુદ્ધગોધિત કહેવાય. એ ફરેક પ્રકારમાં કેટલાક સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયા તે, ૮ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ પુરુષલિંગે મોક્ષે ગયા તે, ૯-પુરુષલિંગસિદ્ધ. નપુંસકલિંગે મોક્ષે ગયા, તે ૧૦-નપુંસકલિંગસિદ્ધ. વયમાં શિષ્યે શંકા કરી કે-શું તીર્થંકરો પણ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ હોય છે? ઉત્તર-હા, હોય જ, જે માટે સિદ્ધપ્રાપ્તમાં કહેલું છે કે—‘સર્વથી થોડા તીર્થંકરસિદ્ધો છે, સ્ત્રીતીર્થંકરીઓના તીર્થમાં શાસનમાં અતીર્થંકર સિદ્ધો અસંખ્યાત ગુણા હોય છે, તેથી તીર્થંકરીઓના તીર્થમાં અતીર્થંકરી સિદ્ધો અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી તીર્થંકરોના તીર્થમાં અતીર્થંકરસિદ્ધો સંખ્યાતગુણા છે’ અર્થાત્ તીર્થંકરીપણે પણ સ્ત્રીઓ સિદ્ધો થાય છે અને તેઓના તીર્થમાં સામાન્ય કેવલિપણે અતીર્થંકર અને અતીર્થંકરીઓ પણ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે બંનેમાં અતીર્થંકરીસિદ્ધોનું

પ્રમાણ વધારે એટલે અસંખ્યાતશુભ છે. તીર્થંકરસિંધો નપુંસકલિંગે સિંધો થતા જ નથી, તથા પ્રત્યેકયુધ્ધસિંધો પુરુષલિંગે જ સિંધો થાય. ૮-૯-૧૦ રબ્બેહરણ આદિ દ્રવ્યલિંગરૂપ સ્વલિંગે સિંધ થયા તે, સ્વલિંગસિંધો ૧૧, પરિવાજક આદિના બીજાના લિંગે સિંધ થયા તે, અન્યલિંગસિંધો ૧૨, મરુદેવી આદિ ગૃહસ્થલિંગે સિંધ ૧૩, એક સમયે એક જ સિંધ તે, એક સિંધ ૧૪, એક સમયે ૧૦૮ સિંધો થયા તે, અનેકસિંધ ૧૫-એમ પંદરલે સિંધો કહ્યા. જે માટે કહેલું છે કે-

‘એકથી માંડી બત્રીશપર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી, તેત્રીશથી અઠતાલીશ પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી સાત સમય સુધી, ચોગણપચાસથી સાઠ સુધી સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી છ સમય સુધી, એકસઠથી બહોતેર પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ સમય સુધી તહોતેરથી ચોરાશી પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય સુધી, પચાશીથી છત્તુ પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમય સુધી, સત્તાણથી એકસો બે પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી બે સમય સુધી. એકસો ત્રણથી એકસો આઠ પર્યંત સાથે સિંધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય સુધી જ મોક્ષમાં બચ છે. ત્યારબાદ નક્કી વચ્ચે અંતર અથોત્ત ગાળે પડે.

અહિં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે :- ‘આ સિંધના પંદર લેહોમાં પ્રથમ તીર્થસિંધ અને બીજા અતીર્થસિંધ આ બે પ્રકારોમાં જ બાકીના લેહો સમાઈ બચ છે. કારણ કે-તીર્થંકર-સિંધ વિગેરે, કાં તો તીર્થસિંધ હોય કે અતીર્થસિંધ હોય, તો બાકીના લેહોતું શું પ્રયોજન છે ?’ ઉત્તર :- ‘તમારી વાત સત્ય છે. છતાં બે લેહ કહેવામાં બાકીના લેહોતું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, માટે નવીન વસ્તુતું જ્ઞાન કરાવવા માટે ઉત્તરલેહો જણાવ્યા તે યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સળંગ અર્થ એ થયો કે-‘સિંધ થએલા, યુધ્ધ થયેલા, સંસારના પારને પારેલા, પરપરાએ સિંધ થએલા, લોકાંચ પર રહેલા, એવા સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર થાયો.’

આ પ્રમાણે સામાન્યથી સર્વસિંધોની સ્તુતિ કરીને નજીકના ઉપકારી વર્તમાન શાસનાધિપતિ શ્રીમહાવીર વર્ધમાનસ્વામીની સ્તુતિ કરે છે :-

જો દેવાળ વિ દેવો, જં પંજલી નમંસંતિ ।

તં દેવદેવ-મહિં, સિરસા વંદે મહાવીર ॥૨॥

તેમાં ‘ઘઃ’=જે ભગવાન મહાવીર ‘દેવાનામણિ’ એટલે ભવનપતિ વિગેરે સર્વ દેવોને પૂજ્ય હોવાથી તેઓના પણ ‘દેવઃ’ દેવ છે અને એથી જ ‘વં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલ્યો નમસ્યન્તિ’=જેઓને દેવો પણ વિનયપૂર્વક બે હાથની અંબલિ કરીને નમસ્કાર કરે છે. ‘તં દેવદેવ’-મહિં એટલે તે દેવોના પણ દેવ ઈન્દ્રાદિક તેનાથી પૂજાએલા ‘મહાવીર’=ભગવંત શ્રીમહાવીરને ‘સિરસા વન્દે’=મસ્તક વડે વંદન કરું છું. મસ્તક વડે કથન અત્યંત આદર બતાવવા માટે સમજવું. હવે મહાવીર કેવા ? તે કહે છે-વિશેષપણે એટલે સર્વથા કર્મોને ધરણ કરે એટલે નાશ કરે, અથવા જેઓ વિશેષપણે પરાક્રમ કરવા પૂર્વક મોક્ષમાં બચ, તે વીર અને વીરોમાં પણ મહાન એટલે ભગવંત હોવાથી ‘મહાવીર’ એવું નામ દેવોએ આપેલું છે, તેઓને

મસ્તકથી વંદન કરું છું. સળંગે અર્થ એમ થયો કે—જે દેવોના પશુ દેવ છે, અને તેથી સર્વે દેવો જેમને બે હાથની અંબલિ બોડીને નમસ્કાર કરે છે, તે ઈન્દ્રો વિગેરેથી પૂજાએલા શ્રીમહાવીરને હું મસ્તક વટે વાંદું છું.’ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને ફરી તેઓની સ્તુતિનો મહિમા વર્ણવવા દ્વારા બીજાઓના ઉપકાર માટે અને પોતાના ભાવની વૃદ્ધિ કરવા માટે સ્તુતિનું કળ ખતાવનારી ગાથા કહે છે :—

इवको चि नमुक्कारो, जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।

સંસાર-સાગરાઓ, તારેઈ નરં વ નારિં વા ॥૩॥

‘एकोऽपि नमस्कारः’ એટલે બહુ વખત નમસ્કારની વાત તો ફર શાખીએ, માત્ર એક જ વખત નમસ્કાર—જે દ્રવ્યથી મસ્તકાદિ નમાવવા રૂપ શરીર-સંકેત અને ભાવથી મનની એકાગ્રતારૂપ સંકેત દર્શાવે, ‘जनवरवृषभाय’=અહિં જિન કહેતાં શ્રુતજિન, અવધિજિન વગેરે જિનો કરતાં દેવલિજિન તેમાં પશુ ‘वर’ એટલે શ્રેષ્ઠ હોવાથી જિનવર, સામાન્ય દેવલિઓમાં પશુ તીર્થ કરના મકર્મના ઉદયવાળા ભગવંત હોવાથી ઉત્તમ, માટે જિનવરમાં વૃષભ સરખા, ઋષભ આદિ સર્વ તીર્થ કરેા વૃષભ સરખા ઉત્તમ છે, તેથી અહિં વિશેષનામ કહે છે કે—‘वर्धमानाय’=વર્ધમાનસ્વામીને આદર પૂવક કરેલો, એક પશુ નમસ્કાર એમ વાક્યાર્થ બેઠલો. એવો કરેલો નમસ્કાર શું કાર્ય કરે છે ? તે બધાંવે છે કે—સંસારસાગરાત્ તારयति=તિર્થંચ, નરક, મનુષ્ય અને દેવરૂપે જીવોતું પરિભ્રમણ-સંસારણુ તે સંસાર આ સંસાર ભવસ્થિતિ, કાચસ્થિતિ વડે અનેક પ્રકારની અવસ્થાવાળો હોવાથી સમુદ્ર માફક તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ હોવાથી સાગર જેવો, માટે સંસાર એ જ સાગર. એવા સંસાર-સાગરથી જે તારે છે—પાર પમાડે છે, કેને ? ‘नरं व नारिं वा’—પુરુષ કે સ્ત્રીને, અહિં ધર્મમાં પુરુષની પ્રધાનતા બધાવવા માટે પ્રથમ ‘પુરુષને’ એમ કહ્યું છે, અને સ્ત્રીઓને પણ તે જ ભવમાં તારે છે અથવા સંસારનો ક્ષય કરી મોક્ષ પમાડે છે. તે બધાવવા માટે નારિં વા ગ્રહણ કર્યું છે. દિગંબરોનો ચાપનીચત્ર નામનો એક પક્ષ છે કે જે સ્ત્રીને મોક્ષ માને છે, તેમાં કહ્યું છે કે—‘ઓ પોતે અજીવ નથી, તેમ જ અભવ્ય પણ નથી. તેને સમ્યગ્દર્શન ન થાય, તેમ પણ નથી, મનુષ્ય નથી એમ પણ નથી, અનાય પણે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમ પણ નથી, અસંજ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળી સુગલિની પણ નથી. અતિફર બુદ્ધિવાળી છે—એમ પણ નથી, સ્ત્રીને મોહનો ઉપશમ થતો-નથી—એમ પણ નથી, અશુદ્ધ આચારવાળી છે—એમ પણ નથી, અશુદ્ધ શરીરવાળી કે વજ્ર ઋષભનારાય સંઘચણુ નથી હોતું—તેમ પણ નથી, (ધર્મ) વ્યાપાર-રહિત નથી, અપૂર્વકરણુ શુભસ્થાનકની વિરોધિની નથી અર્થાત્ તેને અપૂર્વકરણુ ન જ હોય—તેમ પણ નથી. સર્વ વિરતિરૂપ છકા શુભસ્થાનકથી ચૌદમા સુધીના નવ શુભસ્થાનકો અથવા નવ એટલે નવાં નવાં શુભસ્થાનકોથી રહિત જ હોય—એમ પણ નથી, સીનાદિ લિપ્તિ શુભ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ અયોગ્ય જ છે—એમ પણ નથી, તેમ જ અકલ્યાણનુ ભાજન છે અર્થાત્ મોક્ષ માટે આયોગ્ય જ છે—એમ પણ નથી; તો તે સ્ત્રીઓ ઉત્તમધર્મને એટલે કે મોક્ષને ન જ સાધે—એમ શી રીતે કહેવાય ? અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં પણ મોક્ષ-સાધનને અંગે જરૂરી ભાવો હોઈ શકે છે અને તેથી સ્ત્રીઓ પણ તે જ ભવમાં મોક્ષ બઈ શકે છે.

અહિં' કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે—‘સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી ઉત્તમ લાવના પૂર્વક કરેલો એક જ નમસ્કાર તેવા ઉત્તમ અધ્યવસાયને પ્રગટ કરે છે કે, જે અધ્યવસાયથી ‘ક્ષપકશ્રેણિને’ પામીને સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામે છે.’ એ પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનાર અધ્યવસાયમાં નમસ્કાર કારણરૂપ છે, તો પણ ઉપચારથી કારણને કાર્યરૂપે માનીને નમસ્કારને જ સંસારથી પાર ઉતારનાર કહ્યો, અહિં એમ પ્રશ્ન થાય કે, નમસ્કારથી મોક્ષ થાય માટે ચારિત્ર્ય કંઈ ફલ નથી, તો એ વાત ચોગ્ય નથી. કારણ કે—નમસ્કારથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષપ્રાપ્ત અધ્યવસાયો એ જ (નિશ્ચય) ચારિત્ર છે. આ ગાથાનો સળંગ અર્થ એમ થયો કે—‘જિનવરોમાં વૃષભ સરખા શ્રીવર્ધમાન સ્વામીને કરેલો એક નમસ્કાર પણ પુરુષને અથવા સ્ત્રીને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે.’ ‘સિદ્ધાણુ’ બુદ્ધાણુ’ સૂત્રની આ ત્રણ ગાથાઓ ગણ્યસ્કૃત હોવાથી નિયમથી બોલાય છે, કેટલાક તે ઉપરાંત આ બીજી બે ગાથા પણ તેની પછી બોલી છે. તે આ પ્રમાણે :—

ઉર્જિજતસેલસિદ્ધરે, દિક્ષા નાળં નિસીદિયા જસ્ત ।
તં ધ્રમ્મચક્કવટ્ઠિ, અગિટ્ઠનેમિ નમંસામિ ॥૪॥

ચત્તારિ અદ્ધ ઠસ દોઅ, વંદિઆ જિણવરા ચડવીસં ।
પરમદ્ધનિદ્ધિઅદ્ધા, સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ ॥૫॥

ઉચ્ચત શૈલ એટલે ગિરનાર પર્વતના શિખર પર જેમનાં કીક્ષા, કેવલ-જ્ઞાન અને મોક્ષ કલ્યાણકે થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી અરિષ્ટનેમિ-નેમિનાથ ભગવંતને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪. અષ્ટાપદપર્વત ઉપર ભરત ચક્રવર્તીએ ભરાવેલા અને અનુકરે પૂર્વીક દિશા સન્મુખ સ્થાપન કરેલા ચાર, આઠ, દસ અને બે-એમ ચોવીસ જિનવરો, કે જેઓનાં સર્વ કાર્યો ચથાર્થ પૂર્ણ થયાં છે અને તેથી જેઓ સિદ્ધ થયા છે, તેઓને હું વંદન કરું છું. તેઓ મને સિદ્ધિ આપો.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી એકઠા કરેલા પુણ્ય સમૂહવાળો ઉચિત કાર્યોમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિવાળો છે-એમ જણાવવા માટે આ પાઠ બોલે—‘વેયાવચ્ચારણં સન્તિગરાણં સમ્માદિદ્ધિસમાહિગરાણં કરેમિ કાવસ્સગા’ એટલે શ્રીજૈનશાસનની સેવા-રક્ષારૂપ વેયાવચ્ચ કરવામાં તપ્પર એવા ગોમુખ ચક્ષુ અપ્રતિચક્રા-ચક્રેશ્વરી દેવી, ચક્ષુ-ચક્ષિણીઓ, સર્વલોકમાં શાંતિ કરનારા, સમ્યગ્ દષ્ટિ જીવોને સમાધિમાં સહાય કરનારા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ શાસનદેવોને ઉદ્દેશીને કાઉસ્સગ કરું છું. અહિં સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં છઠ્ઠીવિભક્તિ કહેલી છે. માટે અહિં ‘વંદણવત્તિઆપ’ બોલવું નાંહ પણ લાગણું જ ‘અન્નત્વ’ સૂત્ર બોલવું. કારણકે દેવો અવિરતિ હોવાથી તેઓને વન્દન-પૂજન આદિ ઘટતાં નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી જ તેઓને લાવની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી સ્મરણ કરનારને ઉપકારદર્શક થાય છે. ‘અન્નત્વ’ ની વ્યાખ્યા પહેલાં કહી છે, તેમ સમજી લેવી. માત્ર વેયાવચ્ચ કરનારા દેવોની સ્તુતિ કહેવી. ફરી તે જ વિધિથી નીચે બ્રેસીને પહેલાંની માફક પ્રણિપાતદંડક-નમસ્કૃત્યુ’ કહે અને પછી મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા-પૂર્વક પ્રણિધાન કરે-અથોત્ પ્રાર્થનાસૂત્ર બોલે. તે આ પ્રમાણે :—

જય વીયરાય ! જગગુરુ ! હોડ મમં તુહ પમાવઓ મયવં ! ।

મવનિવ્વેઓ, મમાણુસારિઆ ઇટ્ઠફલસિદ્ધી ॥૧॥

લોગવિરુદ્ધચ્ચાઓ, ગુરુજનપૂઆ પરત્થકરણં ચ ।

મુહુગુરુજોગો તવ્વયણસેવણા આમવમસુણ્ઠા ॥૨॥

‘જય વીતરાગ ! જગદ્ ગુરો !’ એટલે હે વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! આપ જયવંતા વતોં આ પ્રમાણે ભગવાન ત્રિલોકનાથને યુદ્ધિમાં સ્થાપન કરવા માટે આમંત્રણ કરેલું છે. ‘મવતુ મમ’ = પ્રાર્થના કરે, તે મને મળે, ‘તવ પ્રમાવાત્’ = તમારા પ્રભાવથી મગવનું = હે ભગવંત ! બીજી વખત આ સંબોધન કરી તે પોતાની શક્તિને અતિશય બતાવે છે. શુ મળે? તે માટે કહે છે- ‘મવનિવેદ’ = જન્મ-મરણાદિક દુઃખવાળા સંસારનો કંટાળો થવારૂપ ભવ-નિવેદ, ભવનો કંટાળો આવ્યા વગર કોઈ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી. ભવના નિવેદ વગર સંસારનો રાગ હોવાથી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે, તો પણ તે વાસ્તવિક પ્રયત્ન ગણાતો નથી. કારણ કે, તે જ-ક્રિયા સરખો છે. તથા ‘માર્ગાનુસારિતા’ = દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક તત્ત્વ-ભૂત સાચા માર્ગને અનુસરવાપણું. તથા ‘ઈટ્ઠફલસિદ્ધિ’ = આ ભવના ઈષ્ટ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ. તે થવાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા થાય અને આત્મકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે. આ આશયથી આ લોકના ઈષ્ટક્રીડાની સિદ્ધિની પ્રાર્થના અનુચિત ન ગણાય તથા ‘લોકવિરુદ્ધ ઘ્યાગ’ સર્વ લોકની નિંદા આદિ જે લોકવિરુદ્ધ કાર્યો મનાયાં હોય, તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કહ્યું છે કે-

‘કોઈની પણ નિંદા ન કરવી, તેમાં ગુણવાનોની તો ખાસ ન જ કરવી. કારણ કે તે લોકવિરુદ્ધ છે, તેમ જ સરળ માણસની ધર્મકરણીમાં થતી ભૂલની હાંસી કરવી, લોકોમાં માનનીય પૂજનીય હોય, તેની અવહેલના-અપમાન કરવું, જેના ઘણા વિરોધી હોય, તેની સોબત કરવી, કેશ-કાલ-કુલ વગેરેના આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવું એટલે કે અવહારથી વિરુદ્ધ ચાલવું’ અનાર્થ હલકા લોકને છાજે તેવો ઉદ્દેશ વેષ પહેરવો, તથા પોતે કરેલા દાન, તપ, યાત્રાદિકના પ્રસંગો બંને પ્રગટ કરવા, કે બકાઈ ગાવી, તેને પણ કેટલાક આચાર્યો લોક-વિરુદ્ધ કહે છે. તથા સાધુપુરુષો ઉપર સંકટ આવે તો ‘યુથ થવું’, અને સામર્થ્ય છતાં સંકટમાંથી બચાવવાનો ઉદ્યમ ન કરવો-આ બધાવેલાં કાર્યો લોકવિરુદ્ધ ગણાય-આવાં કામનેા મારે ત્યાગ કરવો.” (બીજી પંચાશક ગાથા ૮-૬-૧૦) તથા ‘ગુરુજનપૂજા’ એટલે ગુરુવર્ગની ઉચિત સેવારૂપ પૂજા. બે કે ગુરુ તો ધર્મોચાર્ય જ કહેવાય છે, તો પણ અહિં માતા-પિતા, કલાચાર્ય વગેરે પણ અહંણ કરવા. કહ્યું છે કે-‘માતા-પિતા, કલાચાર્ય-વિદ્યાગુરુ, તેમના સંબંધીઓ તથા વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો એ સર્વને સત્પુરુષો ગુરુ તરીકે માને છે.’ (યોગબિંદુગા. ૧૧૦) તથા ‘પરાર્થકરણમ્’ એટલે જીવલોકમાં સારભૂત બીજા જીવોનાં કાર્યો કરી આપવાં. તે ધર્મપુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. પૂર્વે જણાવ્યા તે ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ લૌકિક સુદંરતાને પામેલ હોય, તે જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર બને છે, તે માટે કહે છે કે-‘શુભગુરુયોગ’ પવિત્ર વિશિષ્ટ આરિત્રવાળા આચાર્યનો સંબંધ-નિશ્ચા, તથા ‘તદ્વચનસેવના’ - તે સદ્ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું, એ. ૪૧

આ શુરુ ભગવંતો કદાપિ અહિતકર ઉપદેશ આપે નહિ, માટે તેમના વચનની સેવા 'ભામવમસ્તુ' = જ્યાં સુધી મોક્ષે ન જઈ, ત્યાં સુધી એખંડ-સંપૂર્ણપણે હોજો. હવે સળંગ અર્થ કહે છે—“હિ વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! આપનો જય થાઓ, હે ભગવંત ! આપના પ્રભાવથી મને સંસારનો કંટાળો, સત્યમાર્ગનો સ્વીકાર, લોકમાં છંદ પ્રયોજનની સિદ્ધિ લોક-વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, માતા-પિતાદિક ગુરુઓની સેવા, પદોપકાર કરવાપણું, નિર્મળ આરિત્રવંત ઉત્તમ ગુરુનો યોગ અને જ્યાં સુધી મોક્ષે ન જઈ ત્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે ગુરુના વચનની સેવા અથોત્ આજ્ઞાપાલન આટલું પ્રાપ્ત થાઓ.” આ પ્રાર્થના પ્રાયઃ ત્યાગની અભિલાષારૂપ હોવાથી નિયાણારૂપ ગણાતી નથી અને તે પણ ‘અપ્રમત્ત સંચત’ નામના સાતમા શુદ્ધસ્થાનકની પહેલાં જ કરવાની હોય છે, કારણ કે સાતમા શુદ્ધસ્થાનકની જીવને ‘સંસાર કે મોક્ષ’ એકેયની અભિલાષા રહેતી નથી, તેઓ શુભાશુભ સર્વ ભાવોમાં સમાન ભાવવાળા હોય છે. આ પ્રમાણે શુભ કળી પ્રાર્થનારૂપ ‘જય વીયરાય’ની બે ગાથા સુધી ઉલ્લેખ ઐત્યવંદનાનો વિધિ બાણવો. ૧૨૩. હવે ત્યાર પછીનાં કર્તવ્યો જણાવે છે :—

તતો ગુરુણામભ્યર્જે. પ્રતિપત્તિપુરસ્સરમ્ ।

વિદધીત વિશુદ્ધાત્મા, પ્રત્યાખ્યાનપ્રકાશનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

દેવવંદન કયો પછી, દેવવંદન કરવા આવેલા કે રનાત્રાદિ મહોત્સવના દર્શન કે ધર્મોપદેશ આપવા પધારેલા અથવા તો વિહાર કરીને આવીને રહેલા હોય, તેવા ધર્મોચાર્ય-ગુરુ ભગવંતોની પાસે સાક્ષાત્ હસ્ત પ્રમાણુ ક્ષેત્રની બહાર રહેલો વંદન કરે કે આખ્યાન-શ્રવણ કરે. કંઈ વગરનો-નિર્મલ ચિત્તવાળો દેવ સમક્ષ કરેલા પચ્ચક્રબાણને શુરુ પાસે પ્રગટ કરે, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાન-વિધિ ત્રણ પ્રકારનો છે, ૧ આત્મ-સાક્ષિવાળું, ૨ દેવ-સાક્ષિવાળું, ૩ શુરુ-સાક્ષિવાળું, ૧૨૪.

પ્રતિપત્તિ-પૂર્વક એમ જણાવ્યું, તે શુરુ-પ્રતિપત્તિ-વિનય બે શ્લોકથી કહે છે—

અભ્યુત્થાનં તદાલોકેઽમિયાનં ચ તદાગમે ।

શિરસ્યબ્જાલિસંશ્લેષઃ, સ્વયમાસનઢૌકનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

આસનામિગ્રહો ભક્ત્યા, વન્દના પર્યુપાસનમ્ ।

તદ્યાનેઽનુગમન્ શ્વેતિ, પ્રતિષ્ઠિતિરિયં ગુરોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અભ્યુત્થાન એટલે આદર પૂર્વક આસનનો ત્યાગ કરવો, શુરુને જોતાં જ જિભા થઈ તેમના સન્મુખ જવું આવી ગયા હોય, ત્યારે મસ્તકે બે હાથ જોડી અંજલિ કરવી અને ‘ત્તમો સ્તમાસમગાળં’ એવો પાઠ જોલવો આ સર્વ પોતે કરવું પણ બીજાને ન મોકલવો અને જાતે આસન આપવું તેઓ (શુરુજી) આસન પર બિરાજમાન થયા પછી પોતે આસન પર બેસવું. બેઠા પછી ભક્તિપૂર્વક પચ્ચીશ આવશ્યક વિશુદ્ધ વંદના કરવી. જવાનું હોય કે તેવા કાર્યમાં

રોકાએલા ન હોય તો પશુપાસના-સેવા કરવી. તેઓ જાય ત્યારે કેટલાંક ડગલાં સુધી પાછા વળાવવા જવું. આ ધર્મોચાર્ય શુરુ મહારાજનો ઉપચાર-વિનય સમજવો. ૧૨૫-૧૨૬.

ત્યાર પછી શુરુ પાસે ધર્મદેશના સાંભળીને—

તતઃ પ્રતિનિવૃત્તઃ સન્, સ્થાનં ગત્વા યથોચિતમ્ ।

સુધીર્ઘર્માવિરોધેન, વિદધીતાર્થચિન્તનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

દેહરાસરથી પાછા આવીને પોતપોતાને ઉચિત એવા સ્થાને અર્થાત્ રાજા હોય તો રાજસભામાં, પ્રધાનાદિક રાજસેવા કરતા હોય તો રાજકચેરીમાં, વેપારી હોય તો દુકાને જઈને—જિનધર્મને બાધા ન પડે એ તે પ્રમાણે બુદ્ધિશાળી શ્રાવક ધનોપાર્જનની ચિંતા કરે. અહિં અર્થ—ઉપાર્જનની ચિંતા કહી છે, તે અનુવાદ સમજવો. કારણ કે, તે તો ફરેકને વગર પ્રેરણાએ સ્વયં સિદ્ધ છે. અહિં વિધાન એ સમજવાનું કે ‘ધર્મના અવિરોધપણે’ ધર્મનો અવિરોધ આ પ્રમાણે :—રાજા હોય તેણે ફરિદ કે શ્રીમંત હોય, માનીતા કે અણુમાનીતા હોય, ઉત્તમ હોય કે નીચ હોય, તે ભેદ રાખ્યા વગર ન્યાય આપવો. રાજસેવા કરનારાએ રાજ્યની અને પ્રજાની અર્થાર્થ સેવા નિષ્ઠા પૂર્વક કરવી. વેપારીઓએ ખોટા તોલ માપનો ત્યાગ કરી પંદર કમીદાનનો વેપાર બંધ કરી અર્થની ચિંતા કરવી. ૧૨૭.

તતો માધ્યાહનિકીં પૂજાં કુર્યાત્ કૃત્વા ચ મોજનમ્ ।

તદ્વિદ્મિઃ સહ શાસ્ત્રાર્થ-રહસ્યાનિ વિચારયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ત્યાર પછી દિવસના મધ્યકાળવાળી પ્રભુપૂજા કરે અને પછી ભોજન કરે—તે અનુવાદ સમજવો. મધ્યાહ્ન અને ભોજનનો કેઈ કાલ—નિયમ નથી. ભોજનકાલ તેને ગણેલો છે કે બ્યારે સખત ભૂખ લાગે એટલે વ્યવહારથી મધ્યાહ્નકાળ પહેલાં પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારીને દેવપૂજા કરવા પૂર્વક ભોજન કરે તો દોષ નથી. અહિં આ પ્રમાણે વિધિ છે—‘જિનપૂજા, ઉચિતદાન, કુટુંબ-પરિવારની સંભાળ લેવી, અને તેને યોગ્ય ઉચિત કર્તવ્ય-પાલન કરવું, ભૂલચૂક હોય તો શિખામણુ કે ઉપદેશ આપવો, તથા પોતાને કયું પચ્ચક્ષ્ણાણુ છે, તેનું સ્મરણ કરવું’ તથા ભોજન કર્યા પછી પોતાની શક્તિ અનુસાર ‘બંદસી, વેદસી, મુઠસી’ સાથેનું કેઈ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવું. ‘પ્રમાદત્યાગની અસિલાપાવાળા આત્માઓએ ક્ષણવાર પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુ વગર ન રહેવું નોંધએ.’ શાસ્ત્રોના અર્થોનાં રહસ્યો ઝેદપચોથો—તાપથો—નીચોટની અર્થો—વિચારણા તેવા જાણકારોના સમાગમ કરી કરવી. શુરુમુખે તેવા શાસ્ત્ર-રહસ્યો સાંભળવા છતાં પણ તેનું વારંવાર પરિશીલન—ચિંતન આદિ કરવામાં ન આવે તો તે પદાર્થો મનમાં સારી-રીતે દેહ સ્થાપન કરી શકાતા નથી. ૧૨૮.

તત્ત્વ સન્ધ્યાસમયે, કૃત્વા દેવાર્ચનં પુનઃ ।

કૃતાવશ્યકકર્મા ચ, કુર્યાત્ સ્વાધ્યાયમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ત્યાર પછી જે જે વખત ભોજન કરતો હોય તે વિકાસ એટલે સાંજ સમયે જે ઘડી પહેલાં ભોજન કરીને સંધ્યા-સમયે વળી ત્રીજી વખત અગ્રપૂર્ણરૂપ દેવાચન કરી સાધુ પાસે જઈને સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિકંભણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન લક્ષણ છ આવશ્યક કરે. તેમાં સામાયિક એટલે આર્ત-રોદ્ધ ધ્યાનના ત્યાગ કરવા પૂર્વક ધર્મધ્યાનનું આલંબન લઈ શત્રુ, મિત્ર, તૃણ, સુવર્ણાદિકમાં સમાન-મધ્યસ્થભાવ રાખવા સ્વરૂપ, જેનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલું છે. ચોવીશે તીર્થકરોના નામોચ્ચાર-પૂર્વક ગુણોનું કીર્તન કરવું. કાયોત્સર્ગમાં મનથી ધ્યાન કરવું અને બાકીના કાળમાં સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં બોલવું. આ પછુ પહેલાં કહેવાયું છે. વંદન એટલે વંદન કરવા યોગ્ય ધર્મોચારોને પચીશ આવશ્યક-વિશુદ્ધ, બત્રીશ દોષ-રહિત નમસ્કાર કરવા રૂપ વંદન કરવું, તેમાં પચીશ આવશ્યકો આ પ્રમાણે સમજવાં—‘વંદનમાં જે અવનમન, એક ચથાનાત, બાર આવતો, ચાર મસ્તક, ત્રણ ગુપ્તિ, જે પ્રવેશ, એક નિષ્કંભણ-એમ પચીશ આવશ્યક કરવા યોગ્ય આવશ્યકો છે.’ તેમાં જે અવનમન=પોતાની વંદન કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ રૂપે ગુરુને જણાવવા માટે ‘હ્રદ્ધામિ સ્વામસમગો ! વંદેઽં જાવણિજગાપ નિસીદિહાપ’ હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું મારી શક્તિપૂર્વક નિષ્પાપપણે આપને વંદન કરવા ઈચ્છું છું’ એમ કહેતી વખતે ‘મસ્તક અને કેડ ઉપરનો શરીરનો ભાગ ક’ંઈક નમાવવો ? તે અવનત કે અવનમન કહેવાય. ૧. જ્યારે ફરી આવતો કરીને પાછો આવે ત્યારે પણ ‘હ્રદ્ધામિ’ એ વિગેરે કહીને ફરી ઈચ્છા જણાવે, ત્યારે બીજું ૨. ‘ચથાજાત’ એટલે ‘જનમની જેમ તેનો ભાવાર્થ એ છે કે-જનમ જે પ્રકારના ગણાય છે. એક જનમ થયો અને બીજો દીક્ષા અહંણુ કરવા રૂપ. તેમાં પ્રસવકાળ સમયે જે હાથ બેડીને મસ્તકે સપેલા હોય તેવી જ રીતે દીક્ષાકાળે પણ રબેહરણુ-સુખવન્નિકાવાળા જે હાથ બેડીને, જેવી સ્થિતિમાં જન્મેથી હતો તેવી જ સ્થિતિમાં ગુરુવંદન વખતે પણ રહેવું, તે વંદન પણ ચથાનાત કહેવાય. ૩. તથા બાર આવતો=ગુરુવંદન કરતાં ગુરુ-ચરણોમાં તથા પોતાના મસ્તકે હાથથી સ્પર્શ કરવા રૂપ, તેમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે, ત્યારે અહોકાશં એ વગેરે સૂત્ર ઉચ્ચારણુ કરવા પૂર્વક છ આવતો કરી પાછો ફરે. વળી બીજી વખત પ્રવેશ કરે, ત્યારે પણ બીજા વંદનમાં છ આવતો કરે-એમ બંનેના મળી બાર આવતો, ૧૫. ‘ચત્સિસર’ જેમાં ચાર વાર મસ્તકો નમે છે અર્થાત્ પ્રથમ વંદનમાં ‘લામેમિ સ્વામસમગો’ બોલતી વખતે પ્રથમ શિષ્ય મસ્તક નમાવે, તે પછી ગુરુ પણ ‘અહમિ સ્વામેમિ’ એમ ઉત્તર વાળતાં ક’ંઈક મસ્તક નમાવે, એમ ગુરુ અને શિષ્યના જે મસ્તકનાં નમન, જે વખતનાં વંદન મળી કુલ ચાર મસ્તક-નમન સમજવાં. ૧૬. ‘ત્રિગુપ્ત’=મન, વચન અને ક્રિયાના યોગોની વંદનામાં એકાગ્રતા કરવી. અરુબલિત શુદ્ધોચ્ચારણુ કરવું અને કાયાથી અવનત ચથાનાત આવતોદિક સંપૂર્ણ આચરવાં, એમ મન, વચન, ક્રિયાને વંદન સિવાય બીજામાં જતાં રોકવાં, તે ત્રણગુપ્ત કહેવાય. ૨૨. ‘દુષવેસ’ ગુરુ મહારાજના આસનથી દરેક દિશામાં સ્પ્રાઘ્રણુ હાથ સુધીની જગ્યા ગુરુનો અવઅહ કહેવાય. તેટલે દૂર રહીને ગુરુનો વિનય કરવાનો હોય. શારીરિક સેવા, વંદન આદિ માટે તેમની રજ માગીને અવઅહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય. એ નિયમ પ્રમાણે વંદનમાં પ્રથમ રજ માગીને પ્રવેશ કરે, પછી પાછો નીકળીને બીજી વખતે પ્રવેશ કરે, ‘અનિષ્ક્રમણ’ અવઅહમાંથી બહાર નીકળવું તે નિષ્કંભણ, પહેલાં વંદનમાંથી ‘આવત્સિઆપ’ કહીને બહાર નિષ્કંભણ કરવાનું હોય. બીજા વંદનમાં બહાર નીકળવાનું ન હોવાથી નિષ્કંભણ નથી. ૨૫. આમ કુલ પચીશ આવશ્યક વંદનાનાં બહુવાં.

ખત્રીશ દોષો :

૧. અનાદૃત દોષ : આદર વગર અદર ચિત્તે વંદન કરવું.

૨. સ્તબ્ધ દોષ : આઠ પ્રકારના મદને આધીન બની વંદન કરવું.

૩. અપવિદ્ધ દોષ : વંદન અપૂર્ણ રાખી ભાગી જવું.

૪. પરિપિંડિત : એકસામટું દરેકને સાથે એક વંદન કરવું, અથવા બે હાથ, પેટ ઉપર તથા બે પગ ભેગા રાખી વંદન કરવું કે સૂત્રના ઉચ્ચારમાં અક્ષરોના, સંપદાઓના યથાસ્થાને અટક્યા વગર અસ્પષ્ટ ભેગો ઉચ્ચાર કરવો.

૫. દોલગતિ : તીડ માફક આગળ-પાછળ ફૂંટતાં ફૂંટતાં અસ્થિરતાથી વંદન કરવું.

૬. અંકુશ : શુરુ ઉભા હોય, સૂતેલા હોય, અન્ય કાર્યોમાં રોકાએલા હોય, ત્યારે તેમનો એાઘો, એાલપટ્ટો, વસ્ત્ર કે હાથ પકડી અવગ્રાથી આસન પર બેસાડી અંકુશથી જેમ હાથીને, તેમ ઉભા રહેલા શુરુને આસન પર બેસાડવા પૂજ્ય પુરુષો કદાપિ ખેંચવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી અવિનય થાય છે અથવા અંકુશથી પીડાએલા હાથીની જેમ વંદન કરતાં મસ્તક ઉંચુંનીચું કરવું.

૭. કચ્છ-પ-રિખિત : ઉભા ઉભા 'તિત્તોસન્નયરાય' ઇત્યાદિ પાઠ બોલતાં કે બેઠા બેઠા 'જહોકાય' કાય ઇત્યાદિ સૂત્ર બોલતાં વિના કારણ વંદન કરતાં કાચબાની જેમ આગળ-પાછળ ખસ્યા કરવું.

૮. મત્સ્યોદ્વર્તન : જેમ માછલું જળમાં એકદમ નીચે જાય, ઉપર આવે અને પાસું ફેરવીને એકદમ ચેચકાવર્ત કરી બાજુમાં ફરી જાય, તેમ વંદન કરતાં ઉછળીને ઉભો થાય, પડવા માફક બેસી જાય, એકને વંદન કરી બાજુમાં બીજાને ખસ્યા વગર મછલાં માફક પડખું ફેરવી વંદન કરે.

૯. મના પ્રદુષ્ટ : શુરુએ શિષ્ય કે તેના સંખધીને ઠપકો કે આકરા શબ્દો કહ્યા હોય. તેથી તેઓ પ્રત્યે મનમાં ક્રોધ રાખી વંદન કરવું અથવા પોતાથી તે હીનશુભવાળો હોય, તેને હું વંદન કેમ કરું ? અથવા આવા શુભહીનને પણ વંદન ઉવરાવે છે-એમ વિચારતાં વંદન કરે.

૧૦. વેદિકાબદ્ધ : વંદનમાં આવર્ત જેતાં બે હાથ, બે હાથે વચ્ચે રાખવા બેઠાં. તેને બદલે બે હાથ, બે હાથે ઉપર રાખે, હાથ નીચે હાથ રાખે, હાથ બોળામા રાખે, બે હાથે બહાર-પડખે બે હાથ રાખે, અગર બે હાથ વચ્ચે એક હાથે રાખે તે રીતે વંદન કરે-એમ તેના પાંચ પ્રકારો છે.

૧૧. ભય : વંદન નહિ કરીશ તો સંઘ, સમુદાય કે ગચ્છમાંથી, ક્ષેત્રમાંથી દૂર કરશે, ખહાર કરશે-એ ભયથી વંદન કરવું.

૧૨. ભજન : હું વંદનાદિ સેવા કરું છું, તેથી શુરુ પણ મારી સેવા કરશે, મારી સેવાથી દબાએલા આગળ મારી સેવા કરશે-એમ સમજ થાપણ ચૂકવા માફક વંદન કરવું.

૧૩. મૈત્રી : આ આચાર્યાદિક સાથે મારે મૈત્રી છે માટે, અગર વંદન કરું તો મૈત્રી થાય, તેમ સમજી વંદન કરવું.

૧૪. ગૌરવ : ગુરુ-વંદન આદિક વિધિઓમાં હું કુશળ છું—એમ આવતાદિક સાચવીને ખીળને જણાવવા માટે અભિમાન રાખી વંદન કરે.

૧૫. કારણ : જ્ઞાનાદિ કારણ સિવાય વસ્તુ, પાત્ર આદિ ગુરુ પાસેથી મેળવવા લોભથી વંદન કરવું અગર જ્ઞાનાદિ શુભોથી લોકોમાં પૂજા પાત્રું તેવા આશયથી જ્ઞાનાદિ મેળવવા વંદન કરવું, અગર વંદનરૂપ મૂલ્યથી વશ થયેલા ગુરુ મારી પ્રાર્થનાનો ભગ ન કરે—તેવા દુષ્ટ કારણોથી વંદન કરે.

૧૬. મતેન : હું ખીળને વંદન કરું એ મારી નાનમ ગણાય, તેથી ચોર માફક છૂ પાતો વંદન કરે, ભાવાર્થે એમ સમજવો કે આ ચોર માફક જલદી જલદી કોઈ દેખે, કોઈ ન દેખે તેમ વંદન કરી પલાયન થાય.

૧૭. પ્રત્યનીક : ગુરુ આહારાદિ કાર્યમાં વ્યગ્ર હોય ત્યારે વંદન કરવું કહેલું છે કે—‘ગુરુ વ્યગ્રચિત્તવાળા હોય, અવળા બેઠેલા હોય, પ્રમાદ કે નિદ્રા કરતા હોય, આહાર-નિહાર કરતા હોય કે કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય, ત્યારે કદાપિ વંદન ન કરવું.’

૧૮. રુપ : ગુરુ કોધાયમાન થયેલા હોય અગર પોતે કોધ કરતો હોય, ત્યારે વંદન કરવું.

૧૯. તર્જના : વંદન ન કરવાથી ગુરુસો કરતા નથી અને કરવાથી પ્રસન્ન થતા નથી એટલે વંદન કરનાર અને ન કરનારના ભેદ તમે જાણી શકતા નથી—એમ યોદ્ધા તર્જના કરવી અગર ઘણા લોકોની વચમાં મને વંદન કરાવીને હલકો પાડો છો, પણ તમે એકલા હશે ત્યારે ખબર પાડીશ—એમ તર્જની અંશુલિ કે મસ્તકથી અપમાન કરી વંદન કરવું.

૨૦. શઠ : કપટથી ગુરુને કે લોકોને આ વિનયવાળો ભક્ત છે—એવી છાપ ઉભી કરવા અગર માંદગી આદિનું-ખાતું કાઢી જેમ તેમ વંદન કરવું.

૨૧. હીલિન : હે ગુરુ ! હે વાચકજી ! તમને વંદન કરવાથી શો લાભ થવાનો છે ? એમ અવહેલના કરતાં વંદન કરવું.

૨૨. હિપરિકુચિત : અર્ધ વંદન કરી, વચમાં દેશકથાદિ બીજી વાતો કરવી.

૨૩. દુષ્ટાદૃષ્ટ : ઘણાની આંડમાં ન દેખાય કે અંધારૂં હોય, ત્યારે વંદન ન કરે—એસી રહે અને ગુરુ દેખે એટલી વંદન કરવા બાંધ.

૨૪. શુભ : ‘અહો કાંઈ’ ઇત્યાદિ આવતો યોદ્ધાને કરતો કપાળના મધ્યભાગમાં સ્પર્શ ન કરતો મસ્તકના ડાબા-જમણા શૃંગભાગમાં સ્પર્શ કરતો વંદન કરે.

૨૫. કર : રાજાને આપવાના કરની માફક અરિહંત ભગવાનને પણ આ વંદનરૂપ કર ચૂકવવો બેઈએ—એમ માની વંદન કરે.

૨૬. મુકત : દીક્ષા લેવાથી રાજા આદિકના લૌકિક કરથી તો છૂટ્યા, પણ આ વંદન-કરમાંથી છૂટાય તેમ નથી—એમ માની વંદન કરવું.

૨૭. આશ્વિનપાનાશ્વિન : ‘અહોક્ષયં’ ઇત્યાદિ યોલીને ખાર આવર્ત કરવાના કહેલા છે, રબોહરણુ, લલાટ, બે હાથની હથેલીઓનો સ્પર્શ કરે, રબોહરણુ સ્પર્શ કરે, લલાટ સ્પર્શ ન કરે, લલાટે સ્પર્શ, રબોહરણુને સ્પર્શ ન કરે, બંનેને સ્પર્શ, એ ચારમાં પ્રથમ ભાંગે નિદોષ છે, બાકીના ત્રણ ભાંગાથી આ દોષ લાગે છે.

૨૮. ન્યૂન : સૂત્રના અક્ષરો સંપૂર્ણ ન ઉચ્ચારવા કે પચીસ આવશ્યકો પૂર્ણ ન કરવા રૂપ વંદન કરે.

૨૯. ઉત્તર ચૂડા : વંદન કર્યા પછી મોટા શબ્દથી ‘મત્યુણ વંદામિ’ એમ શિખા ચડાવવા માફક યોલવું.

૩૦. મૂક : મુંગા માફક ન સમભય તેમ સૂત્રના અક્ષરો આલાવા મનમાં જ યોલવા-પ્રગટ ન યોલવા. અગર ન સમભય તેમ ન યોલવા,

૩૧. હરહર : મોટા શબ્દથી યોલી વંદન કરવું.

૩૨. ચૂડલિ દોષ : ચૂડલિ એટલે સળગતું ઉંખાડીયું બાળક તેને છેડેથી પકડી લમાવે તેમ યોધાને છેડેથી પકડી લમાવતાં સર્વ સાધુઓને વંદન કરવું છું. અથવા હાથ લાંબા કરી હું વંદન કરું છું—એમ યોલતાં વંદન કરવું આ પ્રમાણે ગુરુવંદન કરતા કહેલા બત્રીશ દોષોને ટાળીને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ વંદન કરવું હરેક નામને ‘દોષ’ બેડી દેવો.

વંદનમાં શિખે ગુરુને છ પ્રશ્નો પૂછવા રૂપ-છ અભિલાષો કહે છે—તે આ પ્રમાણે-૧ ઇન્દ્રિયા ૨ અનુજ્ઞા, ૩ અવ્યાખાધ, ૪ સંયમચાત્રા, ૫ સમાધિ, ૬ અપરાધ-ક્ષમાચાચના. કહેલું છે કે-‘ઇન્દ્રિયા અનુજ્ઞા, અવ્યાખાધ, સંયમચાત્રા સમાધિ અને અપરાધની ક્ષમા-ચાચના—એ છને અંગે તે તે પાકથી શિખ્ય પ્રશ્ન કરે, તે શિખ્યના છ સ્થાનો રૂપ ગુરુવંદનનું દ્વાર સમજવું.’ એ છએના ગુરુ ઉત્તરો આપે છે; તે છ ગુરુ વચનો આ પ્રમાણે—૧ જેવી તારી ઇન્દ્રિયા, ૨ અનુજ્ઞા આપું છું; ૩. તેમ જ છે, ૪. તને પણ વતે છે, ૫ એ જ પ્રમાણે છે અને ૬. હું પણ તમોને ખમાવું છું. કહેલું છે કે, “તારી ઇન્દ્રિયા પ્રમાણે, રજા આપું છું; તેમ જ છે, તને પણ વતે છે ? એ જ પ્રમાણે છે અને હું પણ તમોને ખમાવું છું”—આ પ્રકારે ગુરુ છ ઉત્તરો આપે.” આ બંને યથાસ્થાને સૂત્રવ્યાખ્યા કરીશું, ત્યારે ખતાવીશું સૂત્ર કહે છે—

૧. ① ‘હચ્છામિ સ્વમાસમણો ! વંદિત જાવણિજ્ઞાપ નિસીહિઆપ, ② અણુજ્ઞાપ મે મિઝગાહં, નિસીહિ ! ③ અહોકાય કાય-સંપાસં, સ્વમગિજ્ઞો મે ! કિલ્લમો, અપ્પકિલ્લંતાણં વહુસુમેણ મે ! દિવસો વડકનો ? ④ જત્તા મે ⑤ જવણિજ્ઞં વ મે ! લામેમિ સ્વમાસમણો ! દેવસિઅ વડકર્મ, આવમ્મિસ્યાપ પઢિક્કમામિ સ્વમાસમણાણં દેવસિઆપ આસાયણાપ વિત્તીસન્નયરાપ જં કિંચિ મિચ્છાપ મણદુક્કઙાપ, વયદુક્કઙાપ, કાયદુક્કઙાપ, કોહાપ, માળાપ. માયાપ, લોમાપ, સવ્વકાલિઆપ સન્નવમિચ્છોવયારાણં સન્નવમ્માઢવ-મણાપ આસાયણાપ જો મે અહામો કમ્મો, તસ્સ સ્વમાસમણો ! પઢિક્કમામિ, નિદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ ॥”

સૂત્રવ્યાખ્યા : અહિં દ્વાદશાવર્ત વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળો શિષ્ય ખમાસમણરૂપ લઘુ-વંદનપૂર્વક સંકાસા પ્રમાણને બેઠાં બેઠાં જ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પચીસ બોલથી મુહુરપત્તિ અને પચીસ બોલથી શરીર પરિવેશે. તે પછી પરમવિનય પૂર્વક પોતે મન, વચન અને કાયાથી શુદ્ધ થઈને ગુરુના આસનથી પોતાના ફેહપ્રમાણુ ભૂમિરૂપ સાકાત્રણ હાથ અવગ્રહની બહાર ઉભો રહીને ફેરીએ ચડાવેલ ધનુષ્ય જેમ વાકું હોય, તેમ કેડ ઉપરતું અધું શરીર મસ્તક સાથે નમાવીને અથોત્ કાંઈક નીચો નમીને હાથમાં ઓઘો-મુહુરપત્તિ લઈને વંદન કરવા માટે આ પ્રમાણે બોલે :—‘इच्छामि’=હું ઇચ્છું છું, આ શબ્દથી ક્રિયાના બળાહારથી વંદન કરતો નથી—એમ જણાવ્યું. હવે ‘स्वमासमणो !’—સ્વમાસમણમાં સ્વમ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગને જા પ્રત્યય લગાડી સ્વમા શબ્દ તૈયાર કર્યો જેનો અર્થ ‘સહન કરવું’ એવો થાય. તથા સ્વ ધાતુને ક્તા અર્થમાં અન પ્રત્યય લાગતાં શ્રમણરૂપ તૈયાર થયું. તેનો અર્થ સંસારના વિવશમાં ખેદવાળો થઈ તપ કરે, તે શ્રમણ. એ બંને શબ્દો એકઠા કર્યા એટલે સ્વમાપૂર્વક જેઓ તપ કરે, તે સ્વમાશ્રમણ. તેનું સંબોધન પ્રાકૃતમાં સ્વમાસમણો ! સ્વમા ગ્રહણ કરવાથી માર્દવ, આર્દવ આદિ ગુણો પણ સાથે ગ્રહણ કરવા તાત્પર્ય કે—સ્વમા આદિ ગુણોથી પ્રધાન શ્રમણ એટલે ચતિ-સાધુ, તે સ્વમાશ્રમણ. આ વિશેષણથી તેઓ પોતાના આવા ગુણોને યોગ સાથા વન્દનીય છે—એમ સૂચવ્યું. હવે શું કરવા ઇચ્છું છું, તો કે ‘वन्दितुं’=આપને વંદન કરવાને કેવી રીતે ? ચાપનીયયા નૈવેદિકયા એમાં નૈવેદિકયા એ વિશેષ્ય છે અને ચાપનીયયા એ વિશેષણ છે.
 ✓ નૈવેદિકયા=પ્રાણાતિપાતાદિ પાપો જેમાં નથી એવી કાયા વડે, અને ચાપનીયા=સશક્ત કાયા વડે, સમગ્ર વાક્યનો અર્થ એ છે કે—‘સ્વમાદિ ગુણયુક્ત હે તપસ્વિન ! વંદન કરવામાં હિંસાદિ ન થાય. તે રીતિએ મારી સશક્ત કાયા વડે હું તમોને વંદન કરવા ઇચ્છું છું.’ અહિં વિશ્રામ કરવો. આ વંદન સમયે જો ગુરુ બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા હોય, અગર બીજા બાધાવાળા હોય તો, તે કહે કે થોડીવાર પછી. હાલ રાહ જો. કારણ કહેવા યોગ્ય હોય તે જણાવે, નહીં તર ન જણાવે—એવો ચૂર્ણિકારનો મત છે. ટીકાકારનો મત મન, વચન અને કાયા એમ ત્રિવિધ વંદન કરવાનો નિષેધ કરે છે. ત્યારે શિષ્ય સંક્ષેપ-વંદન કરે. બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા ન હોય તો તેને વંદન કરવાની રજા આપવા માટે ગુરુ ‘अन्वेन=अभिप्रायेण’=તું મને વંદન કરે તો, મને હરકત નથી માટે પુશીથી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કર. ત્યાર પછી વંદન કરનાર સાકાત્રણ હાથ દ્વર ઉભો રહી કહે કે—‘अनुजानीत मे मितवग्रहम्’=મને આપના અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની રજા આપો. અહિં આચાર્ય મહારાજથી ચારે ય દિશામાં પોતાના શરીર પ્રમાણ-સાકાત્રણ હાથ જમીન, તે અવગ્રહ કહેવાય. તેમાં તેઓની અનુમતિ વગર પ્રવેશ કરાય નહિ. કહેલું છે કે—ચારે ય દિશામાં સ્વશરીર પ્રમાણ માપવાળી ભૂમિ, તે ગુરુ-અવગ્રહ કહેવાય. અનુમતિ-રજા મેળવ્યા વગર કદાપિ ત્યાં પ્રવેશ કરવો કદ્યે નહિ.” ત્યાર પછી ગુરુ કહે કે—‘अणुजाणमि’=હું પ્રવેશ કરવાની અનુમતિ આપું છું’ ત્યાર પછી શિષ્ય ભૂમિ પ્રમાર્જન કરીને ‘निसीद्वि’ કહીને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે—ગુરુ નજીક જાય. અહિં નિસીદિને નો અર્થ ‘સર્વ અશુભ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક’ એમ જાણવો. પછી સંકાસાની પ્રમાર્જના પૂર્વક નીચે બેસે અને ગુરુ મહારાજના ચરણો પાસે જમીન ઉપર ઓઘો મૂકીને, તે ઓઘામાં દશીઓના મધ્યભાગમાં ગુરુના ચરણ-સુગંધની કદ્દનાથી સ્થાપના કરી, ડાબા હાથે પકડેલી મુહુરપત્તિ વડે ડાબા કાનથી જમણા કાન સુધી લલાટને તથા ડાબા હાથે વખત

પ્રમાણને સુહૃદ્ પત્તિ ડાખા દીઁચ્છુ ઉપર સ્થાપવી. તે પછી જ કાર ઉચ્ચારણ વખતે જ રબોહરણુને બે હાથથી સ્પર્શ કરીને, હો કાર ઉચ્ચારણ વખતે જ લલાટને સ્પર્શ કરે. ને પછી ક્ષ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતાં પુનઃ તે જ પ્રમાણે બે હાથની દશ અંગુલિઓથી ઓઘાની દશીઓનો સ્પર્શ કરવો, જ બોલતાં બીજી વખત લલાટે મધ્યમાં સ્પર્શ કરવો, તે પછી સંજ્ઞા સંજ્ઞા બોલતાં બે હાથ અને મસ્તકથી રબોહરણુને સ્પર્શ કરે. પછી ગુરુમુખ સામે દંષ્ટિ રાખી ત્યારપછી મસ્તક વિષે બે હાથની અંગુલિ કરી 'લમણિજ્ઞો મે કિલમો' થી આરંભી 'દિવસો વદ્ધવકંતો' સુધીનો પાઠ બોલે. એ પદોનો અર્થ આ - પ્રમાણે છે—અવઃકાર્ય = શુરુના અવઃકાર્ય = ચરણોને કાર્યેન = બે હાથ અને મસ્તકરૂપ મારી કાયા વડે. સંસ્પર્શ = સ્પર્શ 'કરુ' છુ' એ અધ્યાહારથી લેવું. અર્થાત્ આપના ચરણોને હું બે હાથ અને મસ્તક વડે પ્રણામ કરું—એની મને અનુમતિ આપો. આગળ માગેલી રબ સાથે ઓઘાનો સંબંધ પણ સમજવો. કારણ કે, અનુમતિ વગર શુરુને સ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકાર નથી. તે પછી 'ક્ષમણીયઃ' ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે, 'મવદ્ધસિઃ' = 'હિ ભગવંત ! આપે ક્લમઃ = મારા સ્પર્શથી આપના શરીરે થતી બાધાની આપે મને ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે.' તથા અહપક્લ્લાન્તાનામ્ = અદ્યપમાત્ર પીડાવાળા આપને 'વહુશુમેન' = બહુ સુખપૂર્વક મે = આપનો 'દિવસો જ્યોતિશ્ચાન્તઃ' દિવસ પૂર્ણ થયો. સળંગ અર્થ કહે છે—'હિ ભગવંત ! અદ્યપમાત્ર બાધાવાળા આપને સુખપૂર્વક દિવસ પૂર્ણ થયો ? અહિં દિવસ ગ્રહણ કરવાથી રાત્રિ, પક્ષ, ચોમાસી, સંવત્સરી પણ પ્રસંગાનુરૂપ સમજી લેવું. એ પ્રમાણે બે હાથ બેડીને શુરુનો પ્રત્યુત્તર સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને શુરુ કહે કે—'તદ્' ત્તિ એટલે તેમ જ, અર્થાત્ મારો દિવસ સુખપૂર્વક પસાર થયો છે. આ પ્રમાણે આચાર્યના શરીરના કુશળ-સમાચાર પૂછવા. હવે તપ સંબંધી કુશળતા પૂછે છે—'જત્તા મે'માં 'જ' એ અનુદાત્ત સ્વરથી ઉચ્ચાર કરતી વખતે બે હથેલીઓની દશેય આગળીઓથી ઓઘાને સ્પર્શ કરવો, પછી હથેલીઓ સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં મધ્યમાં 'ત્તા' નો સ્વરિત સ્વર વડે ઉચ્ચાર કરવો. અને પોતાની દંષ્ટિ શુરુમુખ સામે રાખી તે હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શ કરતાં 'ઉદાત્ત' સ્વરથી 'મે' અક્ષર બોલવો અહિં 'જત્તા'—યાત્રા = યાત્રા મ્લતાં = આપ ભગવંતને, તાત્પર્ય કે—હે ભગવંત ! આપની ક્ષાયિક્ષા યોગ્યપશમિક અને ઔપશમિક લાવવાળી સંયમ-યાત્રા તપ અને નિયમરૂપ યાત્રા વૃદ્ધિવાળી છે ? અવસરે શુરુ પણ જવાબ આપે કે—'તુન્મં પિ વદ્ધ' મને તો તપ-સંયમની યાત્રાઓ વૃદ્ધિ પામે છે. પણ તને તે યાત્રાઓ આગળ વૃદ્ધિ પામતી હશે.

હવે નિઝલ કરવા લાયક પદાર્થ સંબંધી કુશળતા પૂછવા માટે ફરી પણ શિષ્ય કહે કે—જવણિજ્ઞં ચ મે !' એ પાંઠમાં અનુદાત્ત સ્વરથી 'જ' કારનો ઉચ્ચાર કરતાં, પહેલાં મારું બે હથેલીઓથી ઓઘાને સ્પર્શ કરે, પછી બંને હથેલીઓ સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં વચ્ચે અટકીને સ્વરિત સ્વરે 'વ' કારનો ઉચ્ચાર કરે અને લલાટે ઉદાત્ત સ્વરથી 'મિ' બોલે. એ ત્રણ અમારો બોલવા છતાં પ્રથમ અક્ષરો હોવાથી જવાબની રાહ બેચા વિના જ પુનઃ અનુદાત્ત સ્વરથી 'વજ્ઞ' બોલતાં બે હસ્ત વડે રબોહરણુનો સ્પર્શ કરતો, ત્યાંથી વળી લલાટ તરફ લઈ જતાં મધ્યમાં અટકાવીને સ્વરિત સ્વરે 'વ', કારનો ઉચ્ચાર કરે અને બેહાથ લલાટે લગાડતાં ચો. ૪૨

ઉદાત્ત સ્વરે 'મે' અક્ષર યોદે, તે પછી શુરના જવાબની રાહ જોતો તે જ રીતએ બેસી રહે. અહિં 'જવણિજ્ઞ ચ' -ચાપનીયં કાબુમાં રાખવા લાયક આપની ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપશમ વગેરે પ્રકારોના સેવનથી અબાધિત છે ? તથા ચ=વળી મે=ભાવતાં=આપતું, તાત્પર્ય કે— આપનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મન પીડા વગરનાં છે ને ? આ પ્રમાણે ભક્તિપૂર્વક પૂછતાં શિષ્યે શુરનો વિનય કયો ગણાય અહિં - શુર જવાબ આપે છે કે-એવં=હા એમ જ છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિકથી હું અબાધિત છું.

તે પછી શિષ્ય ઓધા ઉપર બે હાથ અને મસ્તક લગાડીને પોતાના અપરાધોને ખમાવવા માટે આ પ્રમાણે કહે— 'સ્વામેમિ સ્માસમણો ! દેવસિઞ્ચં વદ્વક્ત્રમ્'—ક્ષમાયામિ ક્ષમાશ્રમણ ! દૈવસિકં વ્યતિક્રમં= હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું દિવસમાં થએલા અપરાધોને ખમાવું છું—અર્થાત્ હે ક્ષમાદિગુણયુક્ત શ્રમણ ! આજે આખા દિવસમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનોમાં થએલ વિરાધનારૂપ મારા અપરાધોને ખમાવું છું—આપની પાસે તેની ક્ષમા માગું છું. અહિં શુર જવાબમાં કહે છે કે—'અહમવિ સ્વામેમિ' અહમપિ ક્ષમાયામિ= હું પણ તમને ખમાવું છું—અર્થાત્ પ્રમાદથી આખા દિવસમાં તમારા પ્રત્યે હિંતશિક્ષા આદિમાં પણ અવિધિ આદિ કરવારૂપ બે કોઈ અપરાધ થયો હોય, તેને હું ખમાવું છું.

એ પ્રમાણે પ્રશ્નમાં કરવા પૂર્વક ખમાવીને પગ પાછળની ભૂમિ પ્રમાજન કરવા પૂર્વક અવશ્યકમાંથી બહાર નીકળતાં 'જાવત્સિઆય' યોદે, તથા પછી 'પઢિક્ષમામિ' થી આરંભી 'જો મે અહ્યારો કજો' સુધીના પાઠ યોદે. આ પાઠ પોતાના અપરાધો-અતિથાચારોને નિવેદન કરવા રૂપ હોવાથી 'આલોચના' નામના પ્રાયશ્ચિત્તને સૂચવનાર સૂત્ર છે. તે પછીનો 'તસ્મિં સ્માસમણો ! પઢિક્ષમામિ' વગેરે પાઠ પ્રતિક્ષમણ-યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેનાર છે. તે ફરી હું એવો અપરાધ નહિં કરું અને આત્માની શુદ્ધિ કરીશ. એવી બુદ્ધિથી અવશ્યકમાંથી બહાર નીકળી યોદે - 'જાવત્સિઆય'—જાવદિયકયા= અવશ્ય અર્થાત્ ચરણસિતરી કરણસિતરી રૂપ અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્યોને અંગે જે અયોગ્ય વર્તન થયું હોય, તેવું 'પઢિક્ષમામિ'—પ્રતિક્ષમામિ= પ્રતિક્ષમણ કહે છું. અર્થાત્ તેનાથી પાછો ફરું છું આમ સામાન્યરૂપે કહીને હવે વિશેષથી સ્વષ્ટ સ્વરૂપે કહે છે—સ્માસમણાં દેવસિઆય—આસાયાણા—ક્ષમાશ્રમણાં દૈવસિકયા આશાતનયા = ક્ષમાશ્રમણ એટલે શુર પ્રત્યે આખા દિવસમાં કરેલી, જ્ઞાનાદિ લાભોને નાશ કરનારી શાતના-ખંડના-આશાતના થવા વડે થએલા અપરાધોનું હું પ્રતિક્ષમણ કરું છું—એમ આગળના સર્વ વાક્યોમાં સંબંધ જોડવો. હવે કઈ કઈ કેટલી આશાતનાઓ વડે ? તે જણાવે છે—'તિત્તીસન્નયરાય'—ત્રયસ્તિન્નવચ્ચતરયા = એટલે શુરની તેત્રીશ આશાતનાઓ કહેલી છે, તેમાંથી કેઈ પણ એક, બે, ત્રણ કે તેથી અધિક જેટલી આશાતનાઓ થએલી હોય, તે દરેક આશાતનારૂપ અપરાધોને. અહિં આખા દિવસમાં અનેક આશાતનાઓ થવાનો સંભવ હોવાથી 'એક, બે, અગર સઘળી આશાતનાઓ એમ કહું છે' તે આશાતનાઓ આગળ કહેવાશે, તે સંબંધી કાંઈક વિશેષ કહે છે—'જં કિંચિ મિચ્છાપ'—યત્ કિંચિત્ મિથ્યયા = જે કાંઈ ખરાબ ગણે તેવું નિમિત્ત પકડીને યોગ્ય ભાવથી કરી હોય, તેવી આશાતનાથી, વળી 'મળદુક્કઢાપ, વયદુક્કઢાપ, કાયદુક્કઢાપ'—મનોદુષ્કૃતયા, ષાગદુષ્કૃતયા, કાયદુષ્કૃતયા = દુષ્ટ મને કે પ્રદેશના કારણે, દુષ્ટ અસહ્ય કઠોર વચન યોદીને, ક્રોધાની દુષ્ટતા એટલે નબળક

બેસવું, પાસે ચાલવું એવી શરીરની ખોટી પ્રવૃત્તિ દ્વારા થએલી આશાતનાઓથી, તેમાં પણ 'કોહાણ, માળાણ, માયાણ, હોમાણ-ક્રોધયા, માનયા, માયયા, હોમયા=ક્રોધસહિત, માનસહિત, માયાસહિત, હોસસહિત અર્થાત્ ક્રોધાદિથી કરેલી-આશાતનાઓથી વિનયશ્રવણ થવા રૂપ આશાતનાથી, આ પ્રમાણે દિવસે થએલી આશાતના જણાવી, તે પ્રમાણે પકળી, ચોમાસી, સંવત્સરી સંબંધીના કાળમાં થએલી તથા આ ભવ, ગતભવો, તથા ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ વિષયક થએલી જે આશાતના, તેના સંબંધ માટે 'સર્વકાલિયાણ' = સર્વકાલિકા સર્વ કાળ સંબંધી આશાતના, અનાગત-ભવિષ્યકાલની આશાતના કેવી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે- 'આવતી કાલે આ ગુરુનુ અમુક અનિષ્ટ નુકશાન કરવાનો છું.' એમ વિચાર કરવાથી, એવી રીતે ભવાંતરમાં પણ તેના વધ આદિ નુકશાન કરવાનું નિંચાણું કરવું સંભવ છે જ. એમ ત્રણેય કાળ સંબંધી આશાતનાઓથી, 'સર્વમિચ્છોવચારાણ' = સર્વમિચ્છોવચારાણ = સર્વ દંભ-કપટ-માયાપૂર્ણ ખોટી પ્રવૃત્તિરૂપ અસતિક્ષ્યા કરવા રૂપ આશાતનાથી, તથા 'સર્વધર્મમાહુકમણાણ' = સર્વધર્મવિક્રમગયા = આઠ પ્રવચનમાતાનું પાલન, સામાન્યથી સચમમાં કરવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો તે રૂપ સર્વ ધર્મમાં જે અતિકંમલ-ઉલ્લંઘન-વિરાધના તે સર્વ ધર્મમાં થએલી આશાતનાથી: જાણાયાણ જો મે અજ્ઞારો કજો-આશાતનયા ચો મયાડત્તિચારઃ કુત્તઃ = એ પ્રમાણે ગુરુની આશાતના દ્વારા મે જે કોઈ અતિચાર અપરાધ કર્યો હોય, તરસ જ્ઞાસમગ્નો ! પલ્લિકામમિ = તત્ત્વ જ્ઞાસમગ્ન ! પ્રતિક્રમામિ = હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું તે અતિચારનું-અપરાધનું તમારી સાક્ષીએ પ્રતિકંમલ કરું છું. અર્થાત્ દ્રવીથી નહિ કરવાની ભાવના પૂર્વક તે અપરાધોથી મારા આત્માને પાછો હંકાવું છું. તથા તિવામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ-નિન્વામિ, ગર્હો, આત્માનં વ્યુત્સુજામિ = તે અપરાધો કરનાર મારા ભૂતકાળના પાપવાળા આત્માને સંસારથી વિરક્ત બનેલો હું પ્રશાન્ત ચિત્તથી વર્તમાનકાલના શુદ્ધ અધ્યવસાયો વડે નિંદા કરું છું. આપની સાક્ષીએ દુષ્ટ કાર્ય કરનાર મારા આત્માને ગર્હું છું અને દુષ્ટ કાર્ય કરનાર એવા મારા તે આત્માને તેની અનુમોદના-ત્યાગ કરવા વડે કરીને વોસિરાવું છું. એ પ્રમાણે ગુરુવંદનસૂત્ર બોલવા પૂર્વક પ્રથમ વખત વંદન કરીને પુનઃ ત્યાં જ અવગ્રહ બહાર ઉભા રહીને, અધુન શરીર નમાવી ખીણ વખત વંદન કરવા માટે 'જ્ઞામિ જ્ઞાસમગ્નો'થી શરૂ કરીને 'વોસિરામિ' સુધી ખીણ વખત સંપૂર્ણ પાઠ બોલી, પણ એટલું વિશેષ સમજવું કે, ખીણ વખતના વંદનમાં અવગ્રહથી બહાર નીકળ્યા વિના જ આવત્સિયાણ પાઠ છોડીને બાકીના સર્વ સૂત્રપાઠ બોલી. વંદનકસૂત્રના આ વિધિને જણાવનારી ગાથાઓ આગમમા આ પ્રમાણે છે :- (પત્ર ૨૪૦) તેના અર્થ જાણીએ છીએ :-

“આચારનું મૂલ વિનય છે, તે ગુણવતોની પ્રતિપત્તિ-સેવાથી થાય, તે વિધિથી ગુરુને વંદન કરવાથી થાય અને તે દ્વાદશાવર્ત વંદનનો વિધિ આ પ્રમાણે જણાવે. ૧. વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળો યથાજાત અર્થાત્ જન્મસમયની અવસ્થાવાળો બની અવગ્રહ બહાર સંકાસાને પ્રમાણને ઉકેલિકાસને બેઠેલો સુહૃદપત્તિ પડેલેહી ઉપરનું અર્ધ અંગ પ્રમાણને ૨. પછી ઉભો થઈ, કેડ ઉપર કોણીઓથી ચોલપટ્ટાને પકડી (આગળ કંદોરો વપરાતો ન હતો), શરીર નમાવીને સુક્તિપૂર્વક પાછળનો ભાગ ધર્મની નિંદા ન થાય તેમ ઢાંકીને ૩. ડાબા હાથની આંગળીઓમાં સુહૃદપત્તિ તથા બે હથેલીઓમાં રબોહરણ પકડીને અને વંદનને અંગે કહેલા બત્રીશ કોષો ટાળીને ગુરુની સામે આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર પૂર્વક બોલી-ક. ‘ઈચ્છામિ જ્ઞાસમગ્નો-થી નિસીદિઆચો’

સુધી બોલીને પછી ગુરુનો હૃદયેળ એ ઉત્તર સાંભળીને અવગ્રહની વાચના કરવા માટે, ૫. 'અણુજાણહ મે મિ ઉગ્રહ' બોલે અને ગુરુ 'અણુજાણમિ' કહે, ત્યારે અવગ્રહભૂમિમાં પ્રવેશ કરી, સંકાસા પ્રમાણને નીચે બેસે. ૬. તે પછી રત્નોહરણને દશીઓ સહિત પ્રમાણને 'મસ્તકને' સ્પર્શ કરવા માટે ઉપયોગી થશે' એમ ધારી જમીન પર સ્થાપન કરે. તે પછી પ્રથમ ૭ ડાબા હાથે એક ખાચુથી પકડેલી મુહપત્તી વડે ડાબા કાનથી આરંભીને જમણા કાન સુધી લલાટ પ્રમાણે, ૮. અને સંકેતેલા ડાબા ઢીંચણના ઉપર ભાગને પ્રમાણને તેની ઉપર મુહપત્તી મૂકે તથા ઓધાના મધ્યભાગમાં ગુરુના ચરણ-યુગલની સ્થાપના-કંદપના કરે, ૯. તે પછી બે હાથ લાંબા કરીને બે સાથળોના મધ્યભાગનો સ્પર્શ ન થાય તેમ લેગી કરેલી બે હથેલીઓથી જ કારતુ ઉચ્ચારણ કરતો ઓધાની દશીનો સ્પર્શ કરે, ૧૦. તે પછી બે હથેલીને અંદર મુખ તરફ ફેરવીને અને લલાટે સ્પર્શ કરવા માટે બેથે લઈ જઈને હો કાર ઉચ્ચારતાં જ બે હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શ કરે, ૧૧. ફરી બંને હાથ અધોમુખવાળા કરી ક્ષાર બોલતાં રત્નોહરણને સ્પર્શ કરે અને યં અક્ષરના ઉચ્ચાર સાથે ફરી પહેલા માફક લલાટને સ્પર્શ કરે. ૧૨. વાળી ક્ષા અક્ષરના ઉચ્ચાર વખતે ત્રીજા ચાર ઓધાનો સ્પર્શ કરીને ચકાર બોલતાં ફરી તે જ રીતિએ લલાટે સ્પર્શ કરે. ૧૩. પછી 'સંકાલ' પદ બોલતાં રત્નોહરણને બે હાથ અને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને, મસ્તક ઉંચું કરી, બે હાથ બેડી, અભ્યાખાધ-સુખશાતા પૂછવા માટે, ૧૪. 'સ્થાનિવજો મે કિલ્લો' અણ્વકિલ્લાણં વહુસુમેળ મે દિવસો' દિવસ, પક્ષ કે વર્ષ વફ્ફનો એમ બોલે અને પછી મૌન કરે, ૧૫. બ્યારે ગુરુ 'ત્વહિતિ' જવાબ આપે, ત્યારે ગુરુ સંયમયાત્રા અને યાપનિકા એટલે ઇન્દ્રિયો અને મનની નિરાખાધતા પૂછે, તે વખતે પણ પૂર્વની જેમ બીજી વખતના ત્રણ આવતો કરવા, તથા તેમાં સ્વરોનો યોગ કરવો, ૧૬. ત્યાં અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે મંદબુદ્ધિ વાળા શિષ્યોનો અનુગ્રહ-ઉપકાર કરવા માટે તે સ્વરયોગ કેવી રીતે કરવો ? તે કહીએ છીએ કે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ સ્વર-અવાજથી બોલીને યુક્તિઓ સ્થાપવી. ૧૭. તેમાં જઘન્ય એટલે અનુઠાત સ્વર 'રત્નોહરણ ઉપર', 'ઉત્કૃષ્ટ=ઉઠાત સ્વર લલાટે' અને મધ્યમ=સ્વરિત સ્વર તે બેની વચ્ચે કરવો, ૧૮. અનુઠાત સ્વરથી જ કાર, સ્વરિત અવાજથી ત્તા અને ઉઠાત સ્વરથી મે અક્ષર બોલવા; વળી જ-વ-ણિ એ ત્રણ અક્ષરો પણ એ જ પ્રમાણે અનુઠાત વિગેરે ઉચ્ચારથી બોલવા, ૧૯. ત્રીજા ચાર જ્ઞ અનુઠાત સ્વરથી ચ સ્વરિત, મે ઉઠાત સ્વરથી બોલવા. એ પ્રમાણે રત્નોહરણ ઉપર મધ્યમાં અને લલાટે બોલવાના એ સ્વરો બાણવા, ૨૦. પ્રથમના ત્રણ આવતો અનુક્રમે અબ્બે અક્ષરોના અને બીજા ત્રણ આવતો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના બનેલા છે, ૨૧. એમ આવતોડું સ્વરૂપ જણાવીને હવે બીજી વખતના ત્રણ આવતોનો વિધિ કહે છે કે-બે હાથથી રત્નોહરણ ઉપર જ કાર, મધ્યમાં ત્તા કાર અને લલાટે મેકાર કહીને પછી ગુરુડું વચ્ચન સાંભળવું, ૨૨. ગુરુ બ્યારે 'તુલ્મં વિ વટ્ટ' એમ બોલે ત્યારે ખાકીના બે આવતો સાથે કરીને બ્યાં સુધી ગુરુ એવં ન બોલે ત્યાં સુધી મૌન રહે, ૨૩. ગુરુએ એવં કહ્યા પછી શિષ્ય રત્નોહરણ ઉપર બે હાથની અંજલિ અને મસ્તક લગાડીને વિનયપૂર્વક 'સ્થામેમિ સ્થામસમો ! દેવસિચં વજ્રકર્મ' વગેરે બોલે, ૨૪. પછી બ્યારે ગુરુ 'અહમવિ સ્થામેમિ તુમં' એમ કહી ખામણાની સંમતિ જણાવે, ત્યારે શિષ્ય 'આવત્સિઆવ' કહીને અવગ્રહમાંથી નીકળે, ૨૫. પછી નમાવેલા શરીર પૂર્વક સર્વ અપરાધોના ખામણાં કરીને સર્વ દોષની નિંદા, ગર્હો અને પરિહાર કરે વોસિરાવે એટલે કે એ રીતિએ પ્રતિક્રમણ પ્રાપ્તિ કરે. ૨૬. એમ વિનયપૂર્વક

ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત થઈ પહેલી વખત ખમાવીને, તે જ પ્રમાણે બીજી વખત વંદન કરે, તેમાં પણ અવગ્રહની ચાચના-પ્રવેશ વિગેરે સર્વ પૂર્વની માફક કરે, આ બે વંદનમાં થઈને બે આવનત અને બે પ્રવેશ થાય છે. ૨૭. વંદનના પ્રથમ પ્રવેશમાં છ આવતોં અને બીજા પ્રવેશમાં છ આવતોં થાય છે, તે જ-હો વિગેરે અક્ષરોને જુદા જુદા બોલીને કરવાના બાર આવતોં બાબુવા. ૨૮. પ્રથમ પ્રવેશમાં બે શિરનમન અને બીજામાં પણ એ જ પ્રમાણે બે શિરનમન થાય છે, તેથી ચાર શિર કહ્યાં અને એક નિષ્કમણ કહ્યું છે. ૨૯ તથા એક યથાભત અને ત્રણ ગુપ્તા એ ચારને બાકીનામાં નાખવાથી બે વંદનમાં કુલ પચીસ આવશ્યકો થાય છે. ૩૦"

શુરની તેત્રીશ આશાતનાઓ—

‘તિત્તિસન્નચાર’—એમ આગળ કહી ગયા, તે શુર સંબંધી તેત્રીશ આશાતનાઓ તે વિસ્તારથી સમજાવે છે—૧. ‘શુરની આગળ નિષ્કારણ ચાલવાથી શિષ્યને વિનયસંગ થવા રૂપ આશાતના લાગે છે. માર્ગ બતાવવા કે કોઈ વૃદ્ધ, અંધ વિગેરેને સકાય કરવા માટે આગળ ચાલવામાં હોય નથી. ૨. ‘શુરની સાથે જ બાબુએ જમણા કે ડાબા પડખે ચાલવાથી’ અને ૩. ‘શુરની પાછળ ચાલવાથી,’ પાછળ પણ લગોલગ ચાલવાથી નિઃસાસ, -છીંક, સ્તેષ્મ વિગેરે લાગવાનો સંભવ હોવાથી આશાતના થાય. એ ચાલવા માફક નિઃકરણ શુરની આગળ બરાબર બાબુમાં, અને પાછળ પણ બહુ લગોલગમાં એમ ત્રણ રીતિએ ‘ઉભા રહેવાથી’ ૪-૫-૬ એમ ત્રણ આશાતના થાય. વળી એ જ પ્રમાણે બરાબર બેઠે જ બહુ નજીક પાછળ એમ ત્રણ સ્થાને બેસવાથી પણ ૭-૮-૯—એમ ત્રણ આશાતના લાગે. ૧૦. શુર કે આચાર્યની સાથે સ્થંડિલભૂમિ ગયા હોય અને પ્રથમ પોતે બંધ અને પહેલાં હેંઠશુદ્ધિ કરે. ‘આચમન’ નામની ૧૧. શુર સાથે કોઈકને વાતચીત કરવાની હોય, તેના બદલે શિષ્ય જ પ્રથમ વાતચીત કરે. તે ‘પૂર્વાલાપન’ નામની. ૧૨. આચાર્યની સાથે બહાર ગયો હોય પાછો આવીને આચાર્યની પહેલાં જ ગમનાગમન આલોચે, તે ‘ગમનાગમન આલોચના’ નામની ૧૩. શિક્ષા લાવીને શુર પહેલાં કોઈક નાના સાધુ પાસે આલોવીને પછી શુર પાસે આલોવે ૧૪. એ જ પ્રમાણે શિક્ષા લાવી શુર પહેલાં નાના સાધુને જેખાડી પછી શુરને જેખાડવી ૧૫. ગોચરી લાવીને શુરને પૂછ્યા વગર નાના સાધુએને તેઓની ઈચ્છા પ્રમાણે ઘણો આહાર આપી દેવો. ૧૬. શિક્ષા લાવીને પહેલાં કોઈ નાના સાધુને નિમંત્રણ કરી પછી શુરને નિમંત્રણ કરે. ૧૭. પોતે શિક્ષા લાવીને શુરને કંઈક માત્ર આપીને ઉત્તમ વર્ણુ, રસ, ગંધ, સ્પર્શવાળા ઘણી વિગાધવાળા—મનને ગમે તેવા સ્વાદિષ્ટ આહાર શાક, આદિ પોતે જ વાપરવા. ૧૮. શત્રે શુર બોલાવે કે હે આચાર્ય ! કોણ બાણ છે ? કોણ ઉંચે છે ? એ સાંભળવા છતાં અને બાગવા છતાં જવાબ ન આપવો. ૧૯. એ પ્રમાણે દિવસે કે બીજા સમયે શુરએ બોલાવવા છતાં જવાબ ન આપવાથી ૨૦. શુર બોલાવે છતાં બ્યાં બેઠા કે સુતા હોય, ત્યાંથી જ ઉત્તર આપવાથી અર્થાત્ શુર બોલાવે ત્યારે આસન કે શયન ઉપરથી ઉઠીને પાસે જઈ મત્સ્યણ વંદામિ’ એમ કહીને તેઓ કહે તે સાંભળવું બેઠાએ એમ ન કરે તો આશાતના ૨૧. શુર બોલાવે ત્યારે મત્સ્યણ વંદામિ એમ કહેવાને બદલે શું છે ?’ એમ વચન બોલવું ૨૨. શુરને શિષ્ય તુંકાર વડે અપમાનથી બોલે ૨૩. શુર જ્ઞાનાદિકની વેચાવચ્ચ માટે ‘તું’ આ કાર્ય કર’ એમ આજ્ઞા કરે, ત્યારે તમે બાતે કેમ નથી કરતા ? શુર હહે-તુ

આળસુ છે' ત્યારે સામો જવાબ આપે કે, 'તમો આળસુ છો' એમ સરખા જ સામા જવાબ આપે, તે 'તત્ત્વજ્ઞતાવચ્ચન' નામની આશાતના, ૨૪. ગુરુ પાસે કંઠાર વચ્ચનો મોટા અવાજથી બોલવા, ૨૫. ગુરુ ધર્મોપદેશ કરતા હોય, ત્યારે વચમાં વગર પૂછ્યે 'આ આમ છે.' એમ બોલવું, ૨૬. ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, 'આ અર્થ તમને યાદ નથી, આ અર્થ સંભવતો નથી' એમ શિષ્ય વચમાં બોલે, ૨૭. ગુરુ ધર્મકથા સંભળાવતા હોય ત્યારે, તેમના પ્રત્યે મનમાં પૂજ્યભાવ ન હોવાથી શિષ્ય ચિત્તમાં પ્રસન્ન થાય નહિ, ગુરુના વચનની અનુમોદના કરે નહિ-આપે સુંદર સમજાવ્યું' એમ પ્રશંસા કરે નહિ, તે 'ઉપહતમનસ્ત્વ' નામની આશાતના, ૨૮. જ્યારે ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, અત્યારે તો ભિક્ષુઓ સમય થયો છે, સૂત્ર ભણવાનો કે ભોજનનો વખત થયો છે' વિગેરે કહીને સભા ભેદવાની આશાતના. ૨૯- ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, 'હું' કથા કરીશ' એમ કહી ગુરુની સભા અને કથા તોડી નાખવી, તે કથાછેદન આશાતના. ૩૦. આચાર્ય ધર્મોપદેશ કરતા હોય અને સભા ઉઠવા પહેલાં જ સભામાં પોતાની ચતુરાર્થ ખતાવવા શિષ્યે વિશેષ વ્યાખ્યા કરવી, તે આશાતના. ૩૧. ગુરુ આગળ ઉંચા કે સરખા આસને શિષ્ય બેસે ૩૨. ગુરુની શબ્દા કે સંધારાને પગ લગાડવો કે તેની રજા વગર હાથ લગાડવાથી અને એ પ્રકારે કરવા છતાં ક્ષમા નહિ માગવાથી આશાતના, કહ્યું છે કે- 'ગુરુ કે તેમનાં કપડા આદિ વસ્તુઓને શરીરથી સ્પર્શ થઈ નાય કે રજા સિવાય અડકે, તો 'મારા અપરાધને ક્ષમા કરો' એમ કહી શિષ્ય ક્ષમા માગે, અને ફરી આવી ભૂલ નહિ' કરે' એમ કહે. ૩૩. ગુરુની શબ્દ, સંધારા, આસન વિગેરે ઉપર ઉભા રહેવાથી, બેસવાથી કે શયન કરવાથી ઉપલક્ષ્યથી તેઓનાં વસ્ત્ર, પાત્રાદિ કોઈ વસ્તુ પોતે વાપરવાથી આશાતના થાય છે, આ તેત્રીશ આશાતનાઓને જાણવાની પુરજો પક્ષ્વાન' ઇત્યાદિ છ ગાથાઓ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલી છે. જેનો અર્થ ઉપરના વિવેચનમાં આવી ગયેલા હોવાથી ફરી લખતા નથી.

બે કે આ આશાતનાઓ સાધુને આશ્રીને જણાવી છે, છતાં શ્રાવકને પણ થવા સંભવ છે, કારણ કે, ઘણે ભાગે યતિક્રિયાના અનુસારે જ શ્રાવકની ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે કે, કૃષ્ણવાસુદેવે દ્વાદશાવર્ત વંદનથી અઢાર હજાર સાધુઓને વંદના કરી છે. તેથી આશાતનાઓ પણ યતિને અનુસારે યથાસંભવ શ્રાવકને પણ જાણવી.

એ પ્રમાણે વંદન કરીને અવગ્રહમાં જ રહેલો, અતિચારોની આલોચના કરવાની ઇચ્છાવાળો શિષ્ય, શરીરને કાંઈક નમાવવા પૂર્વક ગુરુને આ પ્રમાણે કહે- 'इच्छाकारेण संद्विषह, देवसिंघं ब्रालोयसि' = આપની ઇચ્છાથી આજ્ઞા કરો, દિવસમાં થયેલા અતિચારોને આપની પાસે પ્રગટ કરું. અહિં દિવસ તથા ઉપલક્ષ્યથી રાત્રિક, પાક્ષિક, આતુર્ભાસિક કે સંવત્સર સંબંધી અતિચારો પણ તે સમય માટે સમજી લેવા. 'ब्रालोयसि' એમાં બ્રા=મર્યાદા-વિધિપૂર્વક અથવા, સર્વપ્રકારે અને હોદ્દાએ-આપની પાસે પ્રગટ કરી સંભળાવું છું; અહિં દિવસ વગેરેની આલોચનામાં કાળ-મર્યાદા આ પ્રમાણે છે-દિવસના મધ્યભાગથી આરંભીને રાત્રિના મધ્યભાગ સુધી દૈવસિક, અને રાત્રિના મધ્યભાગથી આરંભીને દિવસના મધ્યભાગ સુધી રાત્રિક અતિચારોની આલોચના થઈ શકે છે અર્થાત્ દેવસિક કે રાત્રિ પડિક્કેમણુ તે પ્રમાણે થઈ શકે છે. અને પાક્ષિક, આતુર્ભાસિક તથા સાંવત્સરિક આલોચના-પ્રતિકેમણુ તો તે પખવાડિયું, ચતુર્માસ કે વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે થઈ શકે છે.

હવે અહિં ‘અલોપદ્ધ’ = આલોચના કરી એમ યુગ્મ-વચન સાંભળી, તેને સ્વીકારતો શિષ્ય ‘ઈચ્છં અલોપમિ’ એમ શિષ્ય કહે, તેમાં ઇચ્છં = આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું અને આલોચનાની સ્વીકૃતિનો ક્રિયા દ્વારા પ્રકાશ કરું છું’-આ પ્રમાણે પ્રાથમિક કથન રજૂ કરીને શિષ્ય સાક્ષાત્ આલોચના કરવા માટે આ પાઠ ગોઠવે :—

‘જે-મે-દેવસિઓ અહ્યારો કઓ, કાહ્યો, વાહ્યો, માણસિઓ, ઉસ્સુત્તો, ઉમ્મગ્ગો, અકપ્પો, અકરણ્ણો, દુજ્ઞાઓ, દુવ્વિષ્ણિઓ અણાચારો અણિચ્છિઅજ્જો અસાવગ-પાહગ્ગો, નાણે, દંસણે, ચરિત્તાચરિત્તે, સુણ સમાઈણ, તિણ્હ ગુત્તીર્ણં ચત્તહં કસાયાણં, પંઠ્ઠવણ્હમણુવચયાણં, તિણ્હં મણુવચયાણં, ચત્તહં સિવસાવયાણં, વારસવિહસસ સાવગધમ્મસસ જં સંહિઅં જં વિરાહિયં, તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કહં’ ॥

આ સૂત્રપાઠની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે જો ને-યો મયા = મેં જે કોઈ દેવસિકોડતિચારોડ તિક્કન = દિવસ સંબંધી વિધિનું ઉલ્લંઘન કરવા રૂપ અતિચાર કઓ = કર્યો હોય, તે અતિચાર પણ સાધન-એટલે અનેક પ્રકારે થાય છે, માટે કહે છે-‘કાહ્યો, વાહ્યો, માણસિઓ = શરીર, વચન કે મન દ્વારા ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ અતિચાર થયો હોય, ઉસ્સુત્તો = સૂત્ર વિરુદ્ધ વચન બોલવાથી થયેલો અતિચાર, ઉમ્મગ્ગો = તેમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ તે માર્ગ, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું. તે ઉન્માર્ગ, અથવા આત્મસ્વરૂપ ક્ષાયોપશમિક ભાવનો ત્યાગ કરી મોહનીયઆદિ ઔદીચિક ભાવમાં પરિણામ પલટાય, તે રૂપ ઉન્માર્ગથી થયેલ અતિચાર તથા ‘અકપ્પો = અકલ્પ્ય-અહિં’ કદંબ = ન્યાય વિધિ-આચાર, અર્થોત્ત ચરણ-કરણનો વ્યાપાર, અને તેથી વિપરીત તે અકદંબ. તાત્પર્ય કે સંયમનાં કાર્યોને યથાર્થ સ્વરૂપે ન કરવાથી થયેલો અતિચાર અને ‘અકરણ્ણો’ = સામાન્યથી નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યો કરવાથી થયેલો અતિચાર. ઉપર બધાવેલાં ઉત્સૂત્ર વિગેરે પ્રકારો કાર્ય-કારણરૂપે પરસ્પર સંબંધવાળા છે. જેમકે-ઉત્સૂત્ર હોય માટે જ ઉન્માર્ગ થાય, ઉન્માર્ગ હોય માટે જ અકદંબ થાય અને અકદંબ હોય માટે અકરણીય થાય, આ પ્રમાણે કાર્યિક અને વાચિક અતિચારોનું વિશેષ સ્વરૂપ બધાવવા માટે આ ‘ઉત્સૂત્રથી, ઉન્માર્ગથી, વગેરે કહ્યું, હવે માનસિક અતિચારો અંગે વિશેષ કહે છે. દુજ્ઞાઓ’ = ‘એકાગ્રચિત્તે દુષ્ટ ધ્યાન કરવાથી થયેલો આત્મધ્યાન, રૌદ્રધ્યાનરૂપ અતિચાર તથા ‘દુવિષ્ણિઓ’ = ચંચળ ચિત્તથી દુષ્ટ ચિંતન કરવા રૂપ અતિચાર, કહ્યું છે કે-‘જં ચિરમજ્જવણં, તં જાણં, જં જલ્લ તયં ચિત્તં’ = મનનો જે સ્થિર અધ્યવસાય, તે ‘ધ્યાન’ અને જે ચંચળ અધ્યવસાય તે ‘ચિત્ત’ કહેવાય, અહિં તે સ્થિર અને ચંચળ એક સમજવા બ્યારે આવા પ્રકારના છે, તેની અનાચરણીયતાઆદિ કહે છે-‘અણાચારો’ = શ્રાવકને આચારવા હાયક નહિ માટે અનાચરણીય બ્રહ્મવા. વળી અનાચરણીય છે, માટે જ ‘‘ = ‘અણેચ્છિઅજ્જો’ = કરવા યોગ્ય તો નથી જ પણ મનથી પણ અલ્પ માત્ર ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, માટે જ ‘અસાવગ-પાહગ્ગો’ એટલે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરવું હોય, અણુવતાદિકે અંગીકાર કર્યો હોય, દરરોજ સાધુ પાસે સાધુ યોગી અને શ્રાવકોની સામાચારી-કર્તવ્યો સાલણતો હોય, તે શ્રાવક તેને માટે અષ્ટિત છે એ કહીને હવે અતિચાર બધાવવા માટે કહે છે-‘નાણે, દંસણે, ચરિત્તાચરિત્તે’ એટલે જ્ઞાન. તથા દર્શનના વિષયમા, દેશવિરતિરૂપ આસ્ત્રિયાસ્ત્રિના વિષયમાં લાગેલા અતિચારો હવે તે જ્ઞાનાદિ વિષયના

અતિચારોને લેઈથી જુદા જુદા પ્રકારે જણાવે છે - 'સુવ' શ્રુત વિષયે = શ્રુત જ્ઞાન વિષયમાં ઉપલક્ષણથી બાકીનાં ચાર જ્ઞાનોને અંગે પણ ઉત્સુત-પ્રરૂપણા કે કાળે સ્વાધ્યાય કરવો વગેરે જ્ઞાનાચારના આઠ આચારોને નહિં પાળવાથી લાગેલા અતિચાર, તથા 'સમાહૂય' = સામાયિકના વિષયમાં, અહિં સામાયિક વિષયથી સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ એમ બે સામાયિક જણવાં. સમ્યક્ત્વમાં શંકા, કાંક્ષા આદિ અતિચારો અને દેશવિરતિ-સામાયિકના અતિચારો કહે છે કે 'તિહં ગુત્તીળ' = ત્રણ ગુપ્તિમાં જે ખંડના કરી હોય, તે રૂપ અતિચાર, અહિં મન, વચન અને કાયાના યોગોને ગોપવવા રૂપ ત્રણ ગુપ્તિને અંગે શ્રદ્ધા નહિં કરવાથી, તથા વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી-એ બે પ્રકારે ખંડના-વિરાધના કરવાથી, તથા ચતુર્ણી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ લક્ષણનાં કષાયાનાં એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોમાં જે અપ્રશસ્ત કષાયો કરવાનો નિષેધ છે, તે કરવાથી તથા કષાયોના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા ન કરવાથી કે તેની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી લાગેલા અતિચારો, પચ્ચાનામગુત્રનાં ત્રણ ગુણત્રતાનાં, ચતુર્ણી શિક્ષાત્રતાનાં એટલે શ્રાવકનાં પાંચ અભ્યુત્પત્તો, ત્રણ ગુણત્રતો અને ચાર શિક્ષાત્રતો જેનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. એ અભ્યુત્પત્તિ લેખમાં કરતાં બાર પ્રકારનો શ્રાવકધર્મ તેનું દેશથી ખંડન કર્યું હોય, ઘણું ખંડન કર્યું હોય, મૂળથી ભંગ ન થવા છતાં વધારે ત્રત-વિરાધના થઈ હોય, તે વિરાધના કરી હોય, 'તત્સ મિચ્છા મિ દુક્કઠં' = તેવા દિવસ સંખંધી જ્ઞાનદિક વિષયના તથા ત્રણ ગુપ્તિ ચાર કષાયો બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં જે ખંડના-વિરાધના રૂપ અતિચારો લાગ્યા હોય, તે માફ પાપ મિથ્યા થાયો, આ પ્રમાણે પાપનું પ્રતિક્રમણ કરું છું. મારે તે કરવા લાયક નથી; કારણ કે દુષ્કર્તવ્ય છે.

અહિં 'શિષ્ય અધુઅંગ નમાવીને ઉત્તરોત્તર વધતા વૈરાગ્યવાળો માયા, અભિમાન આદિથી રહિત બની પોતાના સર્વ અતિચારોની સવિશેષ વિશુદ્ધિ માટે આ પ્રમાણે સૂત્ર પાઠ બોલે -

સન્નવસ વિ વેવસિય દુચ્ચિત્તિય, દુન્નમાસિય, દુચ્ચિચ્છિય ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ !' આ સર્વ પદોમાં છઠ્ઠી વિભક્તિઓનો લોપ થયો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે આખા દિવસ સંખંધી અભ્યુત્પત્તિ વિગેરેમાં ન કરવા યોગ્ય કરવાથી અને કરવા યોગ્ય ન કરવાથી જે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેનું કેવા પ્રકારના ? તે કહે છે- 'દુચ્ચિત્તિય' = આર્ત - રોદ્ર ધ્યાનરૂપ દુષ્ટ ચિંતવન કરવાથી, આથી માનસિક અતિચાર કહ્યા. તથા 'દુન્નમાસિય' = પાપ દુર્લોપણ કરવા રૂપ અતિચાર એ વચન-વિષયક અતિચારો કહ્યા તથા 'દુચ્ચિચ્છિય' = નિષેધ કરેલા હોડવા, કૂદવા વિગેરે રૂપ કાયાની ક્રિયા-ચેષ્ટા તે કાયિક અતિચારો કહ્યા, આ પ્રમાણે દિવસમાં થયેલા અભ્યુત્પત્તિની વિરાધના રૂપ માનસિક, વાચિક અને કાયિક અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવા માટે કહે છે- 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ (ભગવં !) એટલે 'હિ ભગવંત ! મારા બાળાત્કારથી નહિં પણ આપની ઇચ્છાથી મને પ્રતિક્રમણ માટે-દોષથી પાછા હટવા માટે અનુમતિ આપો,' એમ કહીને શિષ્ય મૌન પણે ગુરુની સન્નુય બોલો છો. રહે ત્યારે ગુરુ 'પરિવ્રજ્ય' = પ્રતિક્રમણ કરો-એમ કહે, ત્યારે પોતે ગુરુવચનનો સ્વીકાર કરવા માટે 'ઇચ્છં' = મારે આપની આજ્ઞા પ્રમાણ છે. એમ કહી 'તત્સ મિચ્છા મિ દુક્કઠં' એટલે ઉપર જણાવેલા સર્વે અતિચારો રૂપી મારું પાપ મિથ્યા થાયો-અર્થાત્ એ અતિચારોની હું જીરૂગ્રસ્ત કરું છું. (આ પછી વંદિત સૂત્ર કહેવાય છે તે પણ અતિચારોનું વિસ્તારથી પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત છે એ કહ્યા પછી ગુરુ અંગે દિવસમાં થયેલા

અપરાધોને ખમાવવા માટે જે વળત વાંદણા આપવાનાં છે) તેમાં બીજું વંદન કર્યો પછી અવગ્રહમાં રહ્યાં રહ્યાં ઉપરનું અર્ધું અંગ નમાવવા પૂર્વકે શિષ્ય પોતાના અપરાધોને ખમાવવા માટે ગુરુને આ પ્રમાણે કહે- ‘इच्छाकारेण संदिसह’= હે ભગવંત ! બળાહારથી નહિં, પણ આપની ઈચ્છા પ્રમાણે મને રબ આપો.’ શાની ? તે કહે છે- ‘ओहमुद्विओहं अन्मितर-देवसिअ खामेसि’ એટલે આપને મારાથી થએલા અપરાધોને ખમાવવાની તૈયારીવાળો છું એટલે અન્ય ઈચ્છાઓ છોડીને ખામણું કાર્ય કરવા તત્પર બન્યો છું. શાનાં ખામણું ? તે કહે છે-‘अन्मितरदेवसिअ=દિવસમાં જે અતિયાર થવાનો સંભવ હોય તેનાં, ‘खामेसि’-ક્ષમયામિ’=હું ક્ષમા માણું છું, ‘अतियार’ અધ્યાહારથી સમજવું. અન્ય આચાર્યો આ સ્થળે બીજા પાઠ કહે છે-‘इच्छामि खमासमणो ! अहमुद्विओ मि अन्मितर-देवसिअ खामेसं अडि’ ‘इच्छामि=ખમાવવા ઈચ્છું છું, એટલું જ નહિં પણ ખમાવવા માટે તૈયાર થયો છું, એમ કહીને મૌનપણે ગુરુના આદેશની સહ જુએ અને ગુરુ બ્યારે કહે કે-‘खामेह’=ખમાવો. ત્યારે ગુરુના વચનને બહુમાન કરતો કહે કે ‘इच्छं खामेसि’=આપની આજ્ઞાને સ્વીકાર કરી મારા અપરાધોને ખમાવું છું. આથી ખમાવવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ જણાવ્યો-એમ સમજવું. ત્યાર પછી વિધિપૂર્વકે જે હાથ, જે હીંચણ અને એક મસ્તક જમીન પર લગાડીને તથા મહંપત્તિને મુખ પાસે રાખીને આ પ્રમાણે પાઠ બોલે—

“जं किंचि अपत्तिं, परपत्तिं भत्ते, पाणे, विणए, वेयावच्चे, आलवे संलवे, उच्चासणे, समासणे, अंतरमासाए, उवरिमासाए, जं किंच मब्ब विणय-परिहीणं, सुहुमं वा वायरं वा, तुब्भे जाणह, अहं न या (जा) णामि, तस्स मिच्छा मि दुक्कहं ।”

વ્યાખ્યાન- એમાં ‘જં કિંચિ’-યત્ કિંચિત્=કોઈ સામાન્ય-સહેજ કે સર્વ. ‘અપત્તિં’=પ્રાકૃત આર્ષપ્રયોગ પ્રમાણે અદ્ય અપ્રોતિરૂપ અને ‘પરપત્તિં’=વિશેષ અપ્રોતિરૂપ અથવા કોઈ બીજાના નિમિત્તે તથા ઉપલક્ષણથી મારે પોતાને નિમિત્તે પણ આપના પ્રત્યે મારાથી કે મારા પ્રત્યે આપનાથી એમ જે કોઈ અપરાધ થયો હોય, તે મિથ્યા થાઓ, -એમ છેલ્લા પદ સાથે અર્થનો સંબંધ બેસેવો. તથા ‘મત્તે, પાણે’=સોજન-પાણી સંબંધી, ‘વિણય, વેયાવચ્ચે’-ઉલા થવું વિગેરે વિનયમાં તથા ઔષધ પથ્ય અતુકૂળ આહારાદિકથી સહાય કરવારૂપ વેચાવચ્ચમાં, ‘આલવે સંલવે’ એકવાર બોલવારૂપ આલાપ અને પરસ્પર વધારે વારંવાર વાત કરવા રૂપ સંલાપમાં જે અપરાધ થયો હોય તે તથા ‘ઉચ્ચાસણે સમાસણે’=આપના આસનથી ઊંચા કે સમાન આસનના ઉપયોગ કરવારૂપ અપરાધ થયો હોય, વળી ‘અંતરમાસાએ, ઉવરિમાસાએ’=ગુરુ વાત કરતા હોય તેમાં વચ્ચે બોલવું અને ગુરુએ વાત કહી હોય તેમાં વધારો કરી કહેવારૂપ ઉપરિભાષાથી, એમ ‘જં કિંચિ’ જે કંઈ સહેજરૂપ અથવા સર્વ પ્રકારે ‘મબ્બ વિણય-પરિહીણં’=મારાથી વિનય-રહિતપણે જે થયું હોય, ‘સુહુમં વા-વાયરં વા’ અદ્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું સૂક્ષ્મ કે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું બાદર, જે ‘વા’ કહેવાથી બનેના વિષયમાં મિથ્યા હુબ્ધૂત દેવાનું છે. તુબ્બે જાણહ, અહં ન જાણમિ’=સમગ્ર ભાવ આપના બાણવામાં હોય તેથી મારા અપરાધો આપ બાણતા હો, હું મૂઠ હોવાથી હું મારા અપરાધ ન પણ બાણું, તથા મેં ગુપ્તપણે અપરાધ કર્યો એ, ૪૪

હોય તે આપ ન જાણતા હો અને હું તો મારે અપરાધ જાણતો હોઉં. વળી આપ પણ બીજાએ કરેલા હોય વગેરે કારણોથી જાણતા ન હો. અને હું પણ વિસ્મૃતિ આદિના યોગે ન જાણતો હોઉં તથા આપની પ્રત્યક્ષ કરેલા હોવાથી આપ અને હું બંને જાણતા હોઈએ-એમ આર્ય ભાગે અપરાધ કરેલા હોય તે સર્વ અહિં ગણવા. ‘તસ્સ’=અહિં છઠ્ઠી-સાતમી વિભક્તિનો અલોક હોવાથી, તેમાં એટલે અપ્રીતિવિષયક અને અવિનયવિષયક થયેલા અપરાધોમાં ‘મિચ્છાં મિ દુક્કલ્હં’ મારું પાપ મિથ્યા થાયો. પોતાનાં ખોટાં આચરણોનો પશ્ચાત્તાપ કે કબુલાત કરવા રૂપ પ્રતિક્રમણ અર્થ કહેનારું જૈન પારિભાષિક વાક્ય છે. ‘પ્રયચ્છામિ’=હઉં છું-એ અધ્યાહાર્ય સમજવું. અથવા ‘તસ્સ મિચ્છા મે દુક્કલ્હં’ એ પાઠથી બીજા અર્થ એ પ્રમાણે છે કે-તસ્સ એટલે વિભક્તિના ફેરફારથી અપ્રીતિવિષયક અને વિનયરહિતપણાના મારા અપરાધો મે=મને મિથ્યા=મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં વિરોધ કરનારા છે અને-દુક્કલ્હં=તે પાપરૂપ છે, એ પ્રમાણે પોતાના કોષોની કબુલાતરૂપે પ્રતિક્રમણ એટલે અપરાધની ક્ષમાપના જાણવી.

પહેલાં વંદનમાં આલોચના અને ક્ષમાપના માટે વંદન કરવાનું વિધાન કરેલું હોવાથી, વંદન પછી ‘દેવસિયં’ આલોકિ’ અને ‘અબ્બુહિઓ’ સૂત્રની વ્યાખ્યા સમજાવી. નહિ તો તેનો અવસર પ્રતિક્રમણ આવશ્યકમાં આવે. આમ દ્વાદશાવર્ત વંદનનો વિધિ કહ્યો.

વંદન કરનારને કર્મનિર્જરારૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે-શ્રી ગૌતમસ્વામીજી મહાવીર ભગવંતને પૂછે છે કે-‘હિ ભગવંત ! શુરુવંદન કરવાથી જીવ શું મેળવે ?’ ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે-“હિ ગૌતમ ! જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠેય કર્મો ગાઢ બંધનથી બાંધ્યાં હાય, તે ઢીલાં બંધનવાળાં કરે છે, લાંબાકાળની સ્થિતિ બાંધી હોય, તે અલ્પકાળવાળી કરે છે, તીવ્રસવાળાં બાંધેલાં અશુભ કર્મોને મંદરસવાળાં કરે છે અને ઘણા પ્રદેશવાળાં બાંધ્યાં હોય તેને થોડા પ્રદેશવાળાં કરે છે, અને તેથી અનાદિ અનંત સંસારરૂપી અટવીમાં તે લાંબો કાળ જામણ કરતો નથી.”

તથા બીજા પ્રશ્નમાં પણ કહ્યું કે-‘હિ ભગવંત ! શુરુવંદન કરવાથી જીવ શું ફળ પ્રાપ્ત કરે ?’ ઉત્તર-“હિ ગૌતમ ! શુરુવંદનથી જીવ નીચગોત્રનું કર્મ ખપાવે છે, ઉચ્ચગોત્ર કર્મનો બંધ કરે છે, અને અપ્રતિહત આજ્ઞા ફલવાળું એટલે કે કોઈ આજ્ઞા ખડિત ન કરે, તેવું સૌભાગ્યફલ સ્વરૂપવાળું નામકર્મ ઉપાર્જન કરે છે.”

વિનયોપચાર કરવા યોગ્ય શુરુવર્ગની સેવા અને પૂજા, તીર્થકરોની આજ્ઞા, શ્રુતધર્મની આરાધના અને ક્રિયા ઈત્યાદિ સ્વરૂપ જણાવ્યું.

અથ પ્રતિક્રમણ-હવે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે-તેમાં પ્રતિ ઉપસર્ગ છે અને તેનો અર્થ વિપરીત અથવા પ્રતિકૂળ એવો થાય છે. તેમ જ ક્રમ એવો ધાતુ છે, તેનો પાદવિક્ષેપ-પર્ગસ્થાપન એવો અર્થ થાય છે. પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ ધાતુનો ભાવ અર્થમાં “અનન્દ” પ્રત્યય આવવાથી પ્રતિક્રમણ શબ્દ થયો. તેનો અર્થ એવો થયો કે-“શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગોમાં ગએલા આત્માનું ફરી શુભ યોગોમાં પાછું ફરવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. કહ્યું છે કે-“પ્રમાદવશ બનેલા આત્મા પોતાના સ્થાનમાંથી પરસ્થાનમાં અર્થાત્ સ્વભાવમાંથી વિભાવમાં ગયો હોય, તે ફરી સ્વસ્થાનમાં આવી જાય, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. પ્રતિને વિપરીત અર્થ ફરીને આ વ્યાખ્યા ફરી કહેવું છે કે-‘ક્ષાયોપશ મંક

ભાવમાંથી ઔદયિક ભાવને વશ થએલા આત્માનું ફરી પ્રતિકૂળ ગમન થવું એટલે કે ક્ષયોપશમિક ભાવમાં પાછા આવવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય' આ તો ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ થયો, માટે કહે છે કે-અથવા તો પ્રતિ પ્રતિ ક્રમણ=પ્રતિક્રમણ=મોક્ષફલદાયક શુભ-યોગોની પાસે જવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. કહ્યું છે કે-‘માયાશલ્ય આદિ સર્વ શલ્યોથી રહિત સાધુનું જે મોક્ષફલ આપનારા શુભ યોગોની તરફ વર્તન થવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય.’ આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી.

આ પ્રતિક્રમણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણેય કાળનાં પાપકર્મ-વિષયક હોય છે. શંકા કરી કે પ્રતિક્રમણ ભૂતકાલ વિષયક હોય છે, કારણ કે કહેલું છે કે-‘ભૂતકાલમાં કરેલાં પાપોનું પ્રતિક્રમણ કરું છું.’ વર્તમાનકાળનાં પાપોને રોકું છું અને ભવિષ્યકાળનાં પાપોનું પચ્ચક્ષપાણ કરું છું.’ એમાં પ્રતિક્રમણ તો ભૂતકાળને અંગે જ કહેલું છે, તો ત્રણેય કાળ વિષયક પ્રતિક્રમણ કેવી રીતે કહેવાય ? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-આદિ પ્રતિક્રમણ શબ્દનો અર્થ ‘અશુભ યોગોથી નિવૃત્તિ કરવી અટકવું’ એટલો જ માત્ર સમજવો. કહ્યું છે કે-‘જેમ મિથ્યા-ત્વનું પ્રતિક્રમણ, તેમ અસંયમનું પ્રતિક્રમણ, કષાયોનું પ્રતિક્રમણ અને અપ્રશસ્ત-અરામ યોગોનું પ્રતિક્રમણ-અર્થોત્ તે ફરકથી અટકવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય.’ (આં ૧૦ નિં)

તેથી નિઃકા દ્વારા અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ ભૂતકાલ સંબંધી પ્રતિક્રમણ, સંવરદ્વારા વર્તમાન અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ વર્તમાનકાળનું પ્રતિક્રમણ અને પચ્ચક્ષપાણ દ્વારા ભવિષ્યકાળ સંબંધી અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ પ્રતિક્રમણ એમ ત્રણેય કાળ સંબંધી અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ ત્રિકાળ-પ્રતિક્રમણ થવામાં કોઈ ખામ નથી.

આ પ્રતિક્રમણ દૈવસિક આદિ પાંચ ભેદોવાળું છે, દિવસના અતે-સાંજે થનારું દૈવસિક, રાત્રિના અતે થનારું રાત્રિક, પખવાડિયાના અતે થનારું પાક્ષિક, ચાર મહિનાના અતે થનારું ચોતુર્માસિક અને સંવત્સર-વર્ષને અતે થવાવાળું સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કહેવાય. ફરી તે પ્રતિક્રમણ બે પ્રકારનું, ધ્રુવ અને અધ્રુવ પ્રકારનું છે-ભરત અને ભરવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થમાં ધ્રુવ, અપરાધ થાવ કે ન થાવ તો પણ સવાર-સાંજ ઉભયકાલ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ તે ધ્રુવ, અને મધ્યમ તીર્થ કરના તીર્થમાં, તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં કારણ હોય એટલે કે તેવા હોય હાગે, ત્યારે પ્રતિક્રમણ કરવાનું તે અધ્રુવ. જે માટે કહેલું છે કે-‘પહેલા અને છેલ્લા જિનનેા ધર્મ પ્રતિક્રમણ સાથેનો છે અર્થોત્ તેમના શાસનમાં અવશ્ય બે કાળ પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે અને મધ્યમ તીર્થ કરના તીર્થમાં કારણ પડે તો પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.’ પ્રતિક્રમણનું વિધિ તો પૂર્વાચાર્યોએ કહેલી આ ગાથાઓને અંતુસારે સમજવી, જેના અર્થો આદિ જણાવીએ છીએ—

“અહિં પંચવિધ આચારની વિશુદ્ધિ માટે સાધુ અને શ્રાવક પણ શુરની સાથે પ્રતિક્રમણ કરે અને શુરના વિરુદ્ધમાં શ્રાવક એકલો પણ કરે ૧. તેમાં પહેલાં દેવવંદન કરીને પ્રારભમાં ચાર ખમાસમણાં દઈને (ભગવાન હું ? વિગેરે કહીને) ભૂમિતલ પર મસ્તક અડકાડીને (સજ્જત વિં બોલીને) સમગ્ર અતિચારોનું મિથ્યા મિ દુષ્ટકં આપે. ૨. પછી સામાયિકસૂત્ર પૂર્વક ‘ઇન્દ્રિયામિ ઠામિ કાઉચ્ચગ્ગ’ વિગેરે સૂત્ર બોલીને બે હાથ નીચે લગાવી કોણથી ચોલપડાને

કેડ ઉપર પકડી દગાવી રાખે. ૩. અને ચોટકે આદિ કાકિન્દ્યગના કંઠકા: ૧૬ કોપાથી સહિત કાકિન્દ્યગ કરે, તેમાં ચૌગપટ્ટો નાખિથી આર આંગળ નીચે અને બહુથી આર આંગળ ઉપર રાખે. (શાવક ને પ્રમાણે 'ધાનીયુ' રાખે.) ૪. ને કાકિન્દ્યગમાં ફરવે કરેલા અનિચારાને ચથાકમ દુદ્ધમાં ધારે-વિચારે અને નવકારથી કાકિન્દ્યગ પારીને પ્રગટ-પૂર્ણ લોગસ્ત્ર કંઠ. ૫. પછી સંગ્રાસા પ્રમાણે નીચે એસીને એ બુલબુલો નવથા ન આથ નેન નેન લાંબી રાખી પચીશ બોલ વઠે સુકપતિ અને ચરીર પરિહર. ૬. ને પછી કાકા કંઠ ને વિધિપૂર્વક વિનય-સહિત બ્રતોથ દોષ-રહિત અને પચીશ આવશ્યક-વિશુદ્ધ ચંદ્રકાંઠે ૭. ને પછી 'કેડ ઉપર' અથા ચારી રીને નમારીને એ દાથમાં સુકપતિ અને રનેકુલુ પકડીને કાકિન્દ્યગમાં વિચારેલા અનિચારાને જ્ઞાનાક્રિતા કેમ પ્રમાણે શુદ્ધની આંગળ પ્રગટ રીને જગુરે ૮. ને પછી નવથા અને વિધિપૂર્વક એસીને પ્રથમથી અપ્રમન બનીને 'કરેરિ વને' ઈત્યાદિ કહેવાપૂર્વક 'વંદિતુ' સૂત્ર કહે, તેમાં 'અમુદ્ધાઓ આરાહ્યામં' વિગેરે બાકીનું સૂત્ર બોલતાં વિધિપૂર્વક ઈચ્છ અને ભાવ એમ એ પ્રકારે ઉચ્છે થાય. ૯. ને પછી એ વંદન કંઠ માંદિમાં પાંચ કે તેથી વધારે સાધુ હોય તેના ત્રણને 'અબુદ્ધિઓ' બોલી બમાવ, અને એ વંદકા: આપી 'જાવરિય વચ્ચામં' વિગેરે ત્રણ ગાથા કહે. ૧૦. ને પછી 'કરેરિ વને' ઈત્યાદિ કાકિન્દ્યગમાં ઈત્યાદિ કાકિન્દ્યગ સૂત્રો કહીને કાકિન્દ્યગસુદામાં રહીને આરિતના અનિચારાની શુદ્ધિ માટે એ લોગસ્ત્ર ચિંતવે. ૧૧. ને પછી વિધિપૂર્વક કાકિન્દ્યગ પારીને સ્વચ્છત્વની શુદ્ધિ માટે પ્રગટ લોગસ્ત્ર બોલે તથા તેની જ શુદ્ધિ માટે 'નચ્ચેય અરેદ્ધનચેદ્ધ્યાયે' કહીને તે ચેત્તેની આરાધના માટે કાકિન્દ્યગ કરે. ૧૨. તેમાં એક 'લોગસ્ત્ર' ચિંતવે કર્મનશુદ્ધિવાળા ને કાકિન્દ્યગ પારે અને શ્રુતજ્ઞાતની શુદ્ધિ માટે 'વુચ્ચવરદીવકરે' સૂત્ર બોલે. ૧૩. ફરી ચેત્તેય નિમલવચસ' મુથી પચીશ શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ લોગસ્ત્રનો કાકિન્દ્યગ કરે અને વિધિપૂર્વક પારે. તે પછી સમય કુશળ-શુભ અવગ્રાણેના ફલસ્વરૂપ 'સિદ્ધાણુ' સુદાણુ' સિદ્ધન્તવ કહે. ૧૪. ત્યાર પછી શ્રુતસમુદ્ધિના અરણ્યપૂત શ્રુતકેવતાને કાકિન્દ્યગ કરે અને તેમાં નવકાર ચિંતવે, પારી શ્રુતકેવતાની ત્તુતિ કહે, અગર સાંભળ. ૧૫. એ પ્રમાણે શ્રુતકેવતાનો પણ કાકિન્દ્યગ કરી તેની પણ ત્તુતિ કહે કે સાંભળે, ને પછી ઉપર પ્રગટ નવકારમંત્ર બોલે. પછી સંગ્રાસા પ્રમાણે નીચે એસે ૧૬. ત્યાર પછી આંગળ કહેલી વિધિથી સુકપતિ પરિહરી એ વાંદાણાં આપીને 'કચ્ચામં અણુસાદિ' એમ કહીને લીંચવુના ટેકે નીચે એસે. ૧૭. પછી સુદુ મહારાજ 'તમોડમ્મુ' ની એક ત્તુતિ કહે, ને પછી વધતા અકારે અને વધતા સ્વસ્થી ત્રણે ત્તુતિઓ પૂર્ણ કહે, તે પછી ચક્રન્તવ અને નાવન બોલીને દૈવચિક્ર પ્રાચશ્ચિત્તો કાકિન્દ્યગ કરે. ૧૮. આ પ્રમાણે દૈવચિક્ર પ્રતિક્રમણનો કેમ જણાવે.

સાથે પ્રતિક્રમણ પણ એ પ્રમાણે છે. માત્ર તેમાં પ્રથમ 'નચ્ચેય વિ' કહીને નિચ્છાસિ વુચ્ચકે'થી થાયા પછી ચક્રન્તવ બણે. ૧૯. પછી કાકા ચર્ધ વિધિપૂર્વક આરિતચારની શુદ્ધિ માટે કાકિન્દ્યગમાં એક લોગસ્ત્ર ચિંતવે તથા ને પછી ત્રીજા કાકિન્દ્યગ કર્મનશુદ્ધિ માટે કહે, તેમાં પણ એક લોગસ્ત્ર ચિંતવે. ૨૦. ત્રીજા કાકિન્દ્યગ માં કેસર: રાત્રિના અનિચારા ચિંતવેને પારે અને સિદ્ધાંગં' વુદ્ધાંગં' બોલી સંગ્રાસા પ્રમાણે ઉપક્ર પૂર્ણ નીચે એસે. ૨૧. પહેલાં કહ્યું છે, તેમ સુકપતિ પરિહરે, એ વાંદાણા કે, સર્ધ અનિચારની અલોચના કરીને 'વીકલુ'

સૂત્ર કહે, તે પછી બે વાંદણાં દે, અબ્બુદ્ધિઓથી ખામણાં કરે, ફરી બે વાંદણાં દે અને ‘આચરિઅ લવ્ઝાણ’ ત્રણ ગાથાઓ વિગેરે કહીને તપચિંતનનો કાઉત્સગ્ગ કરે. ૨૨. તે કાઉત્સગ્ગમાં મારા સંયમ-યોગેમાં હાનિ ન પહોંચે, તે રીતિએ હું છ મહિનાનો તપ કરું-એમ નિર્ણય આ પ્રમાણે કરે-ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનો તપ કરવા પોતે શક્તિમાન નથી. ૨૩. તો એક, બે ત્રણ એમ એક એક દિવસ ઓછો કરતાં છ મહિનામાં યોગલગ્નિસ દિવસ ઓછો તપ કરવાતું ચિંતવે, તેટલો તપ કરવા શક્તિમાન ન હોય તો પાંચ મહિનાનો તપ, તે સામર્થ્ય ન હોય તો તેમાં પશુ એક એક દિવસ ન્યૂન કરતાં ચાવત્ ચાર મહિના, ત્રણ મહિના અને બે મહિના સુધી ઘટતો આવે, તપ કરવાતું તેટલું સામર્થ્ય ન હોય તો એ જ ક્રમે ઘટાડતાં એક મહિના સુધી તપ ચિંતવે. ૨૪. તેટલું પશુ સામર્થ્ય ન હોય તો, તેમાં પશુ ચાવત્ તેર દિવસ ઘટાડતો ચોત્રીશ ભક્ત-સોળ ઉપવાસ રૂપ તપ ચિંતવે, તેની શક્તિના અભાવમાં બપોે ભક્ત ઓછાં કરતો ચાવત્ ચતુર્થભક્ત-એક ઉપવાસ સુધી તપ ચિંતવે, તે સામર્થ્યના અભાવમાં આચંબિલ આદિ ચાવત્ પોરસી, નમુઝારસી સુધી તપ ચિંતવે. ૨૫. એ પ્રમાણે ચિંતવતાં જે તપ કરી શકાય તેમ હોય, તે કરવાનો હૃદયમાં નિર્ણય કરી કાઉત્સગ્ગ પારે પછી. પ્રગટ લોગસ્સ કહી મુહપત્તિ પડિલેહી, બે વંદન આપી નિષ્કપટપણે મનમાં ધારેલ તપતું શુરુ પાસે પચચ્ઠાણુ અહણુ કરે. ૨૬. તે પછી ‘દ્વિચ્છામો અણુલક્ષિં’ એમ બોલી નીચે બેસી વિશાલજોચનદંડં’ ઇત્યાદિ ત્રણ સ્તુતિઓ હળવા સ્વરથી કહે, તે પછી શક્તિવાર આદિથી દેવવંદન કરે. ૨૭

હવે પદ્મી-પાક્ષિક પ્રતિકંભણ ચતુર્દશીના દિવસે કરવું. તેમાં પ્રથમ આગળ બેમ ‘વંદિતુ’ સૂત્ર કહેવા સુધી દૈવસિક પ્રતિકંભણ કરીને, તે પછી સમ્યગ્ રીતિએ પદ્મી પ્રતિકંભણ આ કંમથી કરે. ૨૮. પહેલાં પદ્મી મુહપત્તિ પડિલેહીને, બે વાંદણાં આપી ‘સંયુધ્ધા’ ખામણાં કરે; પછી (પ્રાક્ષિક અતિચારથી) આલોચના કરે. પછી વાંદણાં ‘પતેઅ’-પ્રત્યેક ભામણા કરી ખમાવે. ફરી વાંદણાં દે અને પછી પાક્ષિક-પદ્મી સૂત્ર કહે ૨૯. તે પછી ‘વંદિતુ’ સૂત્ર, તેમાં ‘અબ્બુદ્ધિઓ આરાહણાણ’ પદ બોલતાં ઉભા થઈને ‘વંદિતુ’ પૂર્ણ કર્યા પછી કાઉત્સગ્ગ કરે, પછી મુહપત્તિ પડિલેહણુ કરી વાંદણાં આપી ‘સમન્ત’-સમાસ ખામણાં અને ચાર ચોભવંદના કરે. ૩૦. તે પછી પૂર્વે જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે બાકી રહેલ દૈવસિક પ્રતિકંભણ પૂર્ણ કરે, પશુ શ્રતદેવતાને બદલે ભુવન દેવતાનો કાઉત્સગ્ગ કરે અને સ્તવનના સ્થાને ‘અબિતશાંતિ-સ્તવ’ કહે-એટલો લેહ જણવો. ૩૧. એ પ્રમાણે પાક્ષિકના વિધિ પ્રમાણે કંમશઃ ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિકંભણનો વિધિ પણ જણવો, માત્ર તે પાક્ષિક ચાતુર્માસિક અને વાર્ષિક પ્રતિકંભણમાં નામો જે જે પ્રતિકંભણ હોય, તે કહેવાં. ૩૨. તથા કાઉત્સગ્ગમાં અનુક્રમે ખાર, વીશ અને નવકાર સહિત ચાલીશ લોગસ્સના કરવા અને ‘સંયુધ્ધા’ ખામણાંમાં ત્રણ, પાંચ સાત સાધુઓને યથાક્રમે ‘અબ્બુદ્ધિઓ’નાં ખામણાં કરવાં. ૩૩.” પ્રતિકંભણ-‘વંદિતુ’ સૂત્ર-તું વિવરણ ગ્રંથ-વિસ્તારના કાયથી અમે અહિં કહેલું નથી.

અથ ક્રયોત્સર્ગઃ—કાયા એટલે શરીરનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ કરવો, તે ક્રયોત્સર્ગ તે કેવી રીતે કરવો ? તે માટે જણાવે છે કે, શરીરથી સ્થાન કરી જિનમુદ્રાથી ઉભા રહેવું, અપવાદે સ્થિર બેસવું વિગેરે, વચનથી મૌન અને મનથી શુભ ધ્યાન કરવું. તદ્વપરાંત ‘અન્નત્થ’ સૂત્રમાં

કહેલી શ્વાસોચ્છવાસાદિ અનિવાર્ય શારીરિક ચેષ્ટાઓ સિવાયની મન, વચન અને કાયાની સંમત પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો, તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય. તે કાયોત્સર્ગ કેટલા સમયનો અથવા કયાં સુધી કરવો ? તે માટે કહ્યું છે કે જે કાઉત્સયગમાં જેટલા શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ નવકાર, લોગસ્સ આદિ જણાવેલા હોય તે પૂર્ણ થાય અને પછી 'ત્તમો અરિહંતાણં' એમ ઉચ્ચાર કરે ત્યાં સુધી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે 'કાયોત્સર્ગ' કહેવાય. તે કાયોત્સર્ગ બે પ્રકારનો-એક ચેષ્ટા પ્રવૃત્તિ વિષયક, બીજો ઉપસર્ગ-પરાભવ થાય તેવા પ્રસંગે તેમાં જુવું-આવવું વિગેરે પ્રવૃત્તિને અંગે 'ઈરથાવહિં' આદિ પરિક્ષમતાં જે કાઉત્સયગ કરવામાં આવે છે, તે ચેષ્ટા પ્રવૃત્તિને અંગે સમજવો અને જે આકસ્મિક ઉપસર્ગોને જિતવા માટે કરવામાં આવે છે, તે પરાભવને અંગે સમજવો. કહ્યું છે કે-તે કાયોત્સર્ગ ચેષ્ટા અને પરાભવમાં એમ બે પ્રકારે જાણવો, તેમાં ભિક્ષા માટે ફરવું ઇત્યાદિક પ્રવૃત્તિઓ માટે જે કરાય, તે પહેલો અને ઉપસર્ગ-પ્રસંગે જે કરાય, તે બીજો જાણવો. તેમાં ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ તો જઘન્ય આઠથી માંડીને પચીશ, સત્તાવીશ, ત્રણસો, પાંચસો અને એકહજાર ને આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ સુધીનો પણ હોય છે, અને ઉપસર્ગોદિ પરાભવને અંગે જે કાયોત્સર્ગ કહ્યો, તે એક સુદૃઢથી માંડીને બાહુબલિજની માફક એક વર્ષનો પણ હોય છે, તે કાયોત્સર્ગ ૬૦ ત્રણ પ્રકારનો-ઉભા ઉભા કરવાનો, બેઠાં બેઠાં અને સુતાં સુતાં પણ કરી શકાય. ફરી એક એકના ચાર પ્રકાર. તેમાં પહેલો 'ઉચ્ચિતોચ્ચિત' એટલે દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે ઉભા થઈને તાત્પર્ય કે દ્રવ્ય-શરીરથી ઉભા રહીને અને એટલે દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે ઉભા થઈને તાત્પર્ય કે દ્રવ્ય-શરીરથી ઉભા રહીને માટે ભાવથી ધર્મ કે શુદ્ધધ્યાનમાં રહીને. બીજો 'ઉચ્ચિતાનુચ્ચિત' એટલે દ્રવ્યથી ઉભા રહીને માટે ઉચ્ચિત અને ભાવથી કૃષ્ણાદિ અશુભ લેશ્યાના પરિણામ પૂર્વક માટે અનુચ્ચિત, ત્રીજો અનુચ્ચિતોચ્ચિત એટલે દ્રવ્યથી નીચે બેસીને અને ભાવથી ધર્મધ્યાન કે શુદ્ધધ્યાનમાં રહીને, તથા ચોથો 'અનુચ્ચિતાનુચ્ચિત' દ્રવ્યથી-શરીરથી નીચે બેસીને અને ભાવથી પણ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાના અશુભ પરિણામવાળો, એ ચારે હોદ્દો ઉચ્ચિતતા જણાવ્યા. એ પ્રમાણે બેઠેલાના અને સુતેલાના એ બંનેના પણ ચાર ચાર હોદ્દો સ્વયં વિચારવા.

કાયોત્સર્ગના એકવીશ દોષો-

દોષરહિત કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ. તેના એકવીશ દોષો કહે છે :-

૧. થોડાની જેમ એક પગ ખોડો રાખી કાઉત્સયગ કરે, તે થોડક દોષ.
૨. સખત પવનથી કંપતી વેલંડી માફક શરીર કંપાવે, તે લાતદોષ.
- ૩-૪. ભીંત કે થાંભલે ટેકો લેતો કાઉત્સયગ કરે, તે સ્તંભ-કુચ્ચ દોષ.
૫. ઉંચે છત કે માળીયાને મસ્તક અડકાડીને કાઉત્સયગ કરે, તે માલદોષ.
૬. ભીલડી માફક બે હાથ ગુદાપ્રદેશ ઢાંકવા માફક કાઉત્સયગમાં રાખે, તે શબરી દોષ.
૭. કુલવધૂ નવપરણેતર માફક માથું નીચું રાખી કાઉત્સયગ કરે, તે વધૂ દોષ.
૮. બેડીમાં જકડાએલા માફક બે પગ પહોળા કે ભેગા કરી ઉભા રહે, તે નિગંડદોષ.
૯. નાભિ ઉપર-ઢીંચણ સુધી ચોલપટ્ટો ખાંધીને કાઉત્સયગ કરે, તે લંબોત્તર દોષ.

૧૦. સ્ત્રી વસ્ત્રાદિકથી જેમ સ્તનને ઢાંકે, તેમ હાંસ-મચ્છરના નિવારણ માટે કે અજ્ઞાનથી કાઉસસગમાં સ્તન કે હૃદયને ઢાંકે તે સ્તનદોષ, અથવા ધાવમાતા બાળક માટે સ્તનો જેમ નમાવે તેમ સ્તન કે છાતી નમાવી કાઉસસગ કરે એમ કેટલાક આ દોષને કહે છે.

૧૧. ગાડાની ઉધની માફક પાછળની બંને પાનીઓ કે આગલા અંશુકા લેગા કરે અગર બંને છૂટા રાખે-તે અવિધિથી કાઉસસગ કરે, તે શકટો દિવકા નામનો દોષ.

૧૨. સાધ્વી માફક મસ્તક વગર આખા શરીરે કપડું ઢાંકે, તે સંચતીદોષ,

૧૩. ઘોડાની લગામની જેમ ચરવળા કે ઓલાનો ગુચ્છો પકડી ઉભો રહે, તે ખલીનદોષ. ખીબા આચાર્યો કહે છે કે લગામથી પીડા પામેલા ઘોડો જેમ મસ્તક ઠપાવે તેમ, નીચે કે ઉંચે કાઉસસગમાં મસ્તક ઠપાવે, તે ખલીનદોષ.

૧૪. કાગડાની માફક આંખનો ઠોળો આમ તેમ ભમાવવો કે દિશા ભેળવી, તે વાયસદોષ.

૧૫. જુઓ થવાના ભયથી કોઠાકુળની માફક ચોલપટ્ટાનો ગોટો કરી સુઠીમાં પકડી, કાઉસસગ કરે, તે કપિત્યદોષ. એવી રીતે સુઠી બંધ રાખી ઉભો રહી કાઉસસગ કરે, તેને પશુ એ દોષ ખીબા કહે છે.

૧૬ ભૂતના વળગાડ માફક મસ્તક ઠપાવતો કાઉસસગ કરે, તે શીર્ષોત્ક્રંપિત દોષ.

૧૭. મૂંગા માફક ન સમભય તેમ અવ્યક્ત શબ્દ કરતો કાઉસસગ કરે, તે મૂકદોષ.

૧૮. કાઉસસગની લોગસની સંખ્યા ગણવા માટે આંગળીના વેદા ચલાવતાં કાઉસસગ કરે, તે અંશુલિદોષ.

૧૯. ખીબા તરફ નજર કરવા માટે આંખની ભ્રમરને નચાવે-ભમાવે એવી રીતે કાઉસસગ કરે, તે ભ્રુદોષ.

૨૦. મહિરા ઉકાળતાં જેમ છુંડ છુંડ શબ્દ સંભળાય તેમ શબ્દ કરતો કાઉસસગ કરે, તે વારુણીદોષ. મહિરાપાન કરી મત્ત બનેલાની જેમ ધૂમતો ધૂમતો કાઉસસગ કરે, તેને ખીબા કેટલાક વારુણીદોષ ગણાવે છે.

૨૧. સ્વાધ્યાય કરનારના બે હોઠ ચાલતા હોય તેમ હોઠ ચલાવતો ચલાવતો કાઉસસગ કરે, તે અનુપ્રેક્ષા દોષ. તે માટે કહેલું છે કે—ઘાટક, લતા, સ્તંભ, કુડ્ય, માલ, શબરી, વધૂ, નિગડ, લાંબોત્તર, સ્તન, ઉર્ધ્વી, સંચતી. ખલીન, વાયસ, કપિત્ય શીર્ષોત્ક્રંપિત, મૂક, અંશુલિ, ભ્રુ, વારુણી, પ્રેક્ષા.

કોઈક આચાર્ય આ સિવાયના ખીબા પશુ દોષો જણાવે છે-જેમકે શૂંકવું, શરોરને સ્પર્શ કરવો-ખણવું, કપટ-ગર્હિત ટોળવાળી સ્થિતિ રાખવી. સૂત્રમાં કહેલી વિધિની ન્યૂનતા સેવવી, વચની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરવો, કાલની અપેક્ષાનું ઉલ્લંઘન કરવું, વ્યાજ્ઞેષ આસક્તિવાળું ચિત્ત રાખવું, લોભાકુલિત ચિત્ત કરવું, પાપકાર્યોમાં ઉદ્યમ કરનાર થવું. કાર્યકાર્યમાં અત્યંત અજ્ઞાનતાવાળો પાટ-પાટલા ઉપર કાઉસસગ કરવો ઇત્યાદિ.

કાયોત્સર્ગતું ક્ષણ પણ નિર્જરા જ છે. જે માટે કહેલું છે કે—‘કાયોત્સર્ગમાં વિધિપૂર્વક ઉભા રહેલાનાં શરીરનાં અંગોમાંજો જેમ જેમ ભાંગે-વહે છે, તેમ તેમ વિધિપૂર્વક કાઉત્સર્ય કરનારા સુવિહિત આત્માઓ આઠ પ્રકારના કર્મસમૂહને ભેદી નાશ કરે છે.’ (૧૬૪૦ આ. ૦ નિ. ૦) કાયોત્સર્ગના સૂત્રનો અર્થ પહેલાં વ્યાખ્યા કરી સમજાવેલ છે જ.

પચ્ચક્ષુખાણુ-પ્રકરણ

અથ પ્રત્યાશ્વાનમ્-પ્રતિ+આ+શ્વાન એ ત્રણ શબ્દોથી પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ તૈયાર થયો છે. પ્રતિ=પ્રતિકૂળપણે આ=અમુક મર્યાદાપૂર્વક અને શ્વાન=સ્થળ કરવું, અર્થાત્ ભાવાર્થ એ સમજવો કે અનાદિથી વિભાવદશમાં વર્તતા આત્માની ચાલુ દેવોથી પ્રતિકૂળપણે ચોક્કસ મર્યાદા-પૂર્વક પ્રવૃત્તિની કબૂલાત કરવી, તે પચ્ચક્ષુખાણુ કહેવાય તે પચ્ચક્ષુખાણુ જે પ્રકારનું છે, એક મૂલગુણરૂપ અને બીજું ઉત્તરગુણરૂપ. તેમાં સાધુઓને પાંચ મહાવ્રતો, તે મૂલગુણ. શ્રાવકોને પાંચ અભ્યુવ્રતો તે મૂલગુણ. સાધુઓને પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તર-ગુણ અને શ્રાવકોને ગુણવ્રતો, શિક્ષાવ્રતો ઉત્તરગુણ કહેવાય. તેમાં મૂલગુણોમાં સર્વ અને દેશ પ્રત્યાખ્યાનો હિંસાદિ પાંચ પાપોના ત્યાગરૂપ અને સાધુઓને પિંડવિશુદ્ધિ આદિ, તથા શ્રાવકોને દ્વિશિવ્રતાદિક ઉત્તરગુણોનાં પ્રત્યાખ્યાનો ‘પ્રતિપક્ષ ભાવોના ત્યાગ કરવા રૂપ’ છે. તેમાં જેણે પહેલાં ઉચિતકાળે પોતાની મેળે પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યું હોય, તેવો પચ્ચક્ષુખાણુના સ્વરૂપનો જાણકાર પોતે પચ્ચક્ષુખાણુના અર્થને જાણનાર એવા શુરુ પાસે વિનયપૂર્વક ઉપયોગની એકામ્રતા કરીને તેઓ જે પચ્ચક્ષુખાણુનો પાઠ બોલે તે પ્રમાણે પોતે પણ ધીમેથી તેમની સાથે અભુવાદ કરતો પચ્ચક્ષુખાણુ કરે, ત્યારે પોતે અને પચ્ચક્ષુખાણુ કરાવનાર શુરુ બંને જાણકાર તરીકેનો પ્રથમ ભાંગો થયો. ૧. શુરુ જાણકાર, લેનાર અજ્ઞાણ હોય-એ બીજો ભાંગો, તેમાં તે સમયે શિષ્યને સંક્ષેપથી સમજાવીને જો શુરુ પચ્ચક્ષુખાણુ કરાવે તો આ ભાંગો પણ શુદ્ધ જ છે. ૨. શુરુ અજ્ઞ હોય અને શિષ્ય જાણકાર હોય તો ત્રીજો ભાંગો, આ ભાંગો પણ તથા પ્રકારના શુરુનો ચોગ પ્રાપ્ત ન થવાથી શુરુ પ્રત્યે બહુમાન હોવાથી શુરુસ્થાને સાક્ષી તરીકે પિતા, કાકા, મામા, મોટા ભાઈ આદિને રાખી પચ્ચક્ષુખાણુ કરનાર ત્રીજો ભાંગોમાં પણ શુદ્ધ ગણાય. ૩. આ સિવાયમાં અશુદ્ધ. બંને અજ્ઞાણ હોય, તેવો ચોથો ભાંગો અશુદ્ધ જ છે. ૪.

દરરોજ ઉપયોગી એવા ઉત્તરગુણ-પ્રત્યાખ્યાન જે પ્રકારનાં છે. એક સંકેત-પ્રત્યાખ્યાન બીજું અદ્ધા-પ્રત્યાખ્યાન તેમાં સંકેત-પચ્ચક્ષુખાણુ-શ્રાવક પોરસી આદિ પ્રત્યાખ્યાન કરીને બહાર ખેતર આદિમાં ગયો હોય કે ઘરે રહેલો હોય ત્યારે ભોજન મળવા પહેલાં પચ્ચક્ષુખાણુ વગરને ન રહું’ એ કારણે અંગુઠો આદિના સંકેતવાળા પચ્ચક્ષુખાણુ કરે. એટલે જ્યાં સુધી અંગુઠો, મુઠ્ઠી કે ગાંઠ ન છાંડું, અથવા ઘરમાં પ્રવેશ ન કરું, જ્યાં સુધી પરસેવાનાં બિન્દુઓ સુકાઈ ન જાય. આટલા શ્વાસોચ્છવાસ ન થાય, પાણીથી ભીંજાઈ જાય ત્યાં સુધી સુકાઈ જાય. બિન્દુવાળી ન થાય, જ્યાં સુધી દીવો નિર્વાણ ન પામે ત્યાં સુધી મારે ભોજન ન કરવું કહેલું છે કે-‘અંગુઠો, મુઠ્ઠી ગાંઠ, ઘર, પરસેવો, શ્વાસોચ્છવાસ, બિન્દુઓ, દીવો આ વિગરે ચિહ્નોથી અનંતજ્ઞાની ધીરપુરુષોએ સંકેત-પચ્ચક્ષુખાણુ કર્યું છે’ (આ. ૦ નિ. ૦ ૧૫૭૮)

હવે અદ્ધા-પચ્ચક્ષુખાણુ તે કહેવાય, જેમાં કાળની મર્યાદા હોય તે દસ પ્રકારનું

આ પ્રમાણે જાણવું-૧ નવકાર-સહિત-નવકારસી, ૨ પૌરુષી, ૩. પૂર્વોર્ધ્વ ૪. એકાસણું, ૫. એકલકાણું, ૬. આયમિલ, ૭. ઉપવાસ, ૮. દિવસચરિત્ર કે ભવચરિત્ર, ૯. અભિધાન, ૧૦ વિગઈ સંખ્યાધી.-એમ દશ પ્રકારે કાળ-પચ્ચક્ષાણું છે.

પ્રશ્ન—એકાસણુંદિ પચ્ચક્ષાણુંમાં જો કાળનું નિયમન નથી તો તેને કાળ પચ્ચક્ષાણું કેમ કહેવાય ? ઉત્તર-જરૂર કાળ નિયમન નથી તે વાત સત્ય છે. પરંતુ તે પચ્ચક્ષાણું પ્રાયઃ અધ્યા ‘પ્રત્યાખ્યાન’ સાથે કરતાં હોવાથી, તે પણ અદ્ધા-પ્રત્યાખ્યાનો કહેવાય છે. પચ્ચક્ષાણું આગાર-સહિત કરવાં, નહિંતર ભંગ થાય ભંગ થાય એટલે દોષ-પાપ લાગે. કહેલું છે કે-“વ્રતભંગ થવાથી મોટો દોષ લાગે થોડા-નાના પચ્ચક્ષાણુંનું પાલન કરવાથી ગુણ થાય છે, તેથી ધર્મ કરવામાં લાભ કે હાનિનો વિવેક કરવો જરૂરી છે, તેથી અગારો કહેલા છે. પચ્ચક્ષાણુંનો ભંગ ન થાય તે માટે રાખવામાં આવેલી મર્યાદાવાળી છૂટછાટ તેને આગાર કહેવામાં આવે છે. અને નવકારશી આદિમાં જેટલી છૂટછાટ-આગાર રાખવામાં આવે છે, તે અહિં જણાવીએ છીએ. તેમાં સુદૂર્ત-પ્રમાણ કાળ નવકારશી નમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરીને પારવા લાયક પચ્ચક્ષાણુંમાં બે આગાર હોય છે. ‘પચ્ચક્ષાણું-ભંગ ન થવા માટે કરવામાં આવતી મર્યાદા તે આકાર-આગાર-અપવાદ-છૂટછાટ કહેવાય છે તેવા આગારો કેટલા કયા પચ્ચક્ષાણુંમાં છે, તે આગળ જણાવીશું’ શંકા કરી કે કાલ ન જણાવેલો હોવાથી આ સંકેત-પચ્ચક્ષાણું છે ?, સમાધાન આપતાં કહે છે કે-ના, કારણ કે અહિં નમુકકાર-શબ્દની સાથે ‘સહિત’ શબ્દ છે, તે સુદૂર્તકાળ-પ્રમાણનું વિશેષણ છે. વિશેષણથી વિશેષ્યનો યોગ થતો હોવાથી ‘સહિત’ શબ્દથી સુદૂર્તકાળ-પ્રમાણનો અર્થ નીકળે છે અહિં એવી શંકા થાય કે ‘સુદૂર્ત’ શબ્દ તો છે નહિ, તો તે વિશેષ્ય શી રીતે ? જવાબમાં જણાવે છે કે-શાસ્ત્રમાં તેને કાળ-પચ્ચક્ષાણું ગણેલું છે અને પ્રહર વિગેરેકાળ-પ્રમાણવાળાં પોરસી આદિ પ્રત્યાખ્યાનો તો આગળ જુદાં કહેવાનાં છે, માટે તેની પહેલાંનું આ પ્રત્યાખ્યાન સુદૂર્ત-પ્રમાણનું જ આક્રી રહ્યું ગણાય. તેથી નમુકકાર-સહિત પચ્ચક્ષાણુંમાં સુદૂર્ત-પ્રમાણકાળ છે એમ સમજવું. ફરી શંકા ફરી કે બે સુદૂર્ત-કાળ કેમ ન ગ્રહણ કરવો ? સમાધાન કરે છે કે-તેમાં માત્ર બે જ આગાર--છૂટછાટ-રાખેલા હોવાથી જ્યારે પોરસીમાં તો છ આગારો રાખેલા છે. નમુકકાર-સહિતમાં તો માત્ર બે જ આગારો રાખેલા હોવાથી તેનો કાળ પણ અલ્પ જ હોવો જોઈએ, અને તે અલ્પકાળ એકાકામાં એકાકા ‘એક સુદૂર્ત’ પ્રમાણ જ થી શકે છે, માટે આ નોકારશી-નમુકકાર-સહિતનું પ્રત્યાખ્યાન એક સુદૂર્ત-પ્રમાણ કાળનું જ સમજવું. તે અલ્પકાળ પણ નમસ્કાર-મંત્રની સાથે છે એટલે કે સૂર્યોદય થયા પછી એક સુદૂર્ત પૂર્ણ થવા છતાં, જ્યાં સુધી નમસ્કારમંત્રનો ઉચ્ચાર ન કરે, ત્યાં સુધિ તે પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ ન થાય, અને બે થી થયા પહેલાં જ બે નમસ્કારમંત્ર ગણે તો પણ તેનો કાળ અપૂર્ણ હોવાથી પચ્ચક્ષાણુંનો ભંગ થાય. તેથી સિદ્ધ થયું કે-સૂર્યોદયથી સુદૂર્ત-પ્રમાણ કાળ અને નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચાર સહિત ‘નમુકકારસી’ પ્રત્યાખ્યાન છે. પ્રથમનું સુદૂર્ત કેવી રીતે લેવું ? સૂત્ર-પ્રમાણથી પોરસી માફક તે સૂત્ર આ પ્રમાણે:—

અગાદ સૂરે નમોકાર-સદિઅ પચ્ચક્ષાદ, ચઞ્ચિદં પિ આહારં. અસર્ગં, પાર્ણં, ગ્રાહમં, સાદમં, અણસ્થાનામોર્ગેણં સહસાગારેણં ચોસિદઃ ॥
ચો, ૪૪

વ્યાખ્યાયર્થ:- ‘ઉદ્ગતે સૂર્યે, = સૂર્યોદયથી માંડીને ‘નમસ્કારસહિતે’ = પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્ર સહિત અને ‘સર્વ ધાતુઓ કર્તુ’ એ અર્થમાં વ્યાપક હોવાથી’ તે ન્યાય પ્રમાણે ‘પ્રત્યાહ્યાતિ’ = કરું છું. એમાં પ્રત્યાખ્યાતિ’ પ્રત્યાખ્યાન આપનાર ગુરુએ અનુવાદરૂપે બોલવાનું બચન છે-એમ સમજવું. તેનો સ્વીકાર કરનાર શિષ્ય તો ‘પચ્ચક્ષામિ’-પ્રત્યાહ્યામિ = ‘હું’ પ્રતિજ્ઞા કરું છું’ એમ બોલે. એ જ પ્રમાણે ‘વ્યુત્સૂજતિ’ માં પણ ગુરુ અનુવાદરૂપે ‘વોસિરહ’=‘ત્યાગ કરું છું’-એમ બોલે, ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવા માટે શિષ્યે ‘વોસિરામિ’ = ‘હું’ ત્યાગ કરું છું’-એમ બોલવું શાનો ત્યાગ ? ત્યારે જણાવે છે કે-ત્યારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ છે-એવો સંપ્રદાય અર્થ છે. તે જણાવતા કહે છે કે-તે રાત્રિએ કરેલા અઠિવિહ આહાર -ત્યાગ અથવા રાત્રિભોજનમતના કાંઠે પહોંચીને તરી જવા સમાન છે, તેમ જ તે સૂર્યોદય પછી એક મુહૂર્ત-બે ઘડી કે અઠ્ઠાલીશ મિનિટ-પ્રમાણ કાળ પૂર્ણ થયા પછી જ નવકાર-મંત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક પારવાથી પૂર્ણ થાય છે.-એટલે તે પ્રમાણે પારી શકાય. અર્જન ઇત્યાદિથી ત્યારે પ્રકારના આહાર જેની વ્યાખ્યા આગળ કહેલી છે. અહિં નિયમ-લગના કારણે બે આગારો જણાવે છે. ‘અળ્લથળામોગેણ, સહસાગારેણ’ અહિં ‘પંચમીવિલક્ષિતના અર્થમાં ત્રીજી વિલક્ષિત જણાવેલી છે. તેમાં અનાલોગ અને સહસાકાર એ બે કારણો સિવાય પચ્ચક્ષાણુ ભાંગે અથવા એ બે કારણોમાં પચ્ચક્ષાણુ અખંડિત રહે તેમાં અનાલોગ=અત્યંત વિરમરણ-પચ્ચક્ષાણુ કે ત્યાગ કરેલી વસ્તુ ભુલાઈ જવી, સહસાકાર એટલે ઉતાવળે આગળ વધી ગયેલી કાયાને પાછી હકાવી શકાય નહિ’ ઇત્યાદિ આકસ્મિક એવું થઈ જાય, જેને રોકી શકવાનો સમય નથી, જેમકે સ્નાન કરતાં મુખમાં છાંટો ઉઠે, તો પચ્ચક્ષાણુ ન ભાંગે. વ્યુત્સૂજતિ-પરિહરતિ=અર્થ આગળ કહેલો છે.

અથ પૌરુષીપ્રત્યાહ્યાનમ્-‘પોરિસિ પચ્ચક્ષાહ-ઠગપ સૂરે ચડન્નિહં પિ આહારં, અસર્ણં, પાણં, શ્વાન્નં સાન્નં અળ્લથળામોગેણ સહસાગારેણ પચ્છન્ન-કાલેણ, વિસામોદ્દેહં, સાદ્ધુવયણેણ, સર્વસમાદિવિત્તિઆગારેણ વોસિરહ ॥”

પૌરુષી એટલે પુરુષના શરીર-પ્રમાણવાળી છાયા, તથા તે સમય પણ ‘પૌરુષી’ કહેવાય છે. અથવા તે પહોર પણ બોલાય છે. તેટલા પ્રમાણવાળા કાળ માટે પચ્ચક્ષાણુ કરે, તે ‘પૌરુષી’ (પારસી) પચ્ચક્ષાણુ કહેવાય. તેમાં શું કરે ? ત્યારે જણાવે છે કે-અશન, પાન, પ્રાદ્ય અને સ્વાદ્ય લક્ષણ ત્રણ પ્રકારના અહારનો ત્યાગ કરું છું-એમ છેવટનો સંબંધ બેસેલો અહિં છ આગારો છે, તેમાં પહેલા બે નવકારશી માફક બાણુવા અને બાકીના પ્રચ્છન્નકાલ, દિગ્મોહ, સાધુવચન, તથા સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર એ આગારો રાખીને પચ્ચક્ષાણુ કરું છું. કાલની પ્રચ્છન્નતા કેવી રીતે ? તે કહે છે-વાદળાં, રજ કે પર્વતની આડ આવી જવાથી સૂર્ય દેખી શકાય નહિ-તેવા સમયે પડછાયાના અભાવમાં પચ્ચક્ષાણુનો સમય થઈ ગયો-એમ અનુમાનથી માની બે આહાર વાપરે-એમ ભૂલથી અધૂરા સમયે પચ્ચક્ષાણુ પારે છતાં આગાર હોવાથી લગ ન થાય. પરંતુ પછી કોઈ સમય જણાવે અગર પેતાને સાચા સમયનો ખ્યાલ આવે તો અર્ધ જમ્યા છતાં અટકી બેસી રહેવું, પૂર્ણ સમય થાય ત્યારે બાકીનું ભોજન કરવું. અપૂર્ણ સમય બાકયા છતાં વાપરે તો પચ્ચક્ષાણુ-લગ ગણાય. ‘દિગ્મોહાત્’ = દિશાનો ભ્રમ થવાથી’ ભ્રમ થવાથી પૂર્વને યશ્ચિમદિશા સમજે, ત્યારે અપૂર્ણ સમયે પણ ભોજન કરવાનો

વખત આવે, એવા પ્રસંગે આગાર હોવાથી ભંગ ન થાય. બ્રમ ટળી બય-અધુરા સમયનો ખ્યાલ આવી બય, તો પહેલાની માફક અર્ધ ભોજન કરી અટકી જવું. નિરપેક્ષપણે ભોજન કરે તો પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય. ‘સાધુચનાત-ચ્છદાદા પૌરુષી’ એ સાધુના વચનના આધારે એટલે કે સાધુઓ પૌરુષી-પચ્ચક્ષાણુ સમય પહેલાં સુહૃપતી પલેવવા-ભણાવવા માટે ‘બહુ-પરિપુન્ના પોરિસી’ એમ મોટા શબ્દોથી આદેશ માગે, તે સાંભળી શ્રાવક વિચારે કે પોરસી પ્રત્યાખ્યાન પારવાનો સમય થઈ ગયો છે-તેમ વિશ્રમથી પારી ભોજન કરે, તો ભંગ નથી. ખબર પડે પછી અટકી બય વગેરે આગળના આગાર માફક સમજી લેવું, તથા પૌરુષી પ્રત્યાખ્યાન કર્યા બાદ તીવ્ર શૃલાદિક પીડા ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં સુધી ચેર્ય ટકાવી શકે નહિ; આર્ત-રૌદ્રધ્યાન થાય, અસમાધિનો પ્રસંગ ભોલો થાય, તો આગારથી સમય પહેલાં પણ ઔષધ, પથ્યાદિ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ ભંગ ન થાય. વૈદ્ય આદિ બિમારની સમાધિ માટે અપૂર્ણ સમયમાં ભોજન કરાવે તો ભંગ નથી. અધુર જમ્યા બાદ બિમારી ઘટી ગયે સમાધિ થતાં કારણ ઉત્પન્ન થવાનું જાણ્યા પછી તેવી જ રીતે ભોજનનો ત્યાગ કરવો. હવે ‘સાર્વપૌરુષી’ પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ કહે છે. આ પ્રત્યાખ્યાનના આગાર પાઠ વગેરે ‘પોરિસી’ પ્રત્યાખ્યાન બરાબર ન હોવાથી તેના અર્થ પોરિસી માફક જાણવા. માત્ર ‘પોરિસિ’ ને બદલે ‘સાદ્વવોરિસિ’ બોલો.

અથ પૂર્વાર્ધ-પ્રત્યાખ્યાનમ્—હવે ‘પુરિમડ્’ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે :—

“સૂરે ઇગાપ પુરિમડ્ પચ્ચક્ષાઈ ચલવિહ પિ આહારં અસળં, પાળં, શ્વાહમં, અળ્લત્થણામોગેળં, સહસાગારેળં, પચ્છન્નકાલેળ, વિસામોહેળ, સાહુવવેળેળ, મહત્તરાગારેળ, સન્વસમાહિવત્તિઆગારેળં વોસિરહ્ |”

પૂર્વ ચ તદર્ધ ચ પૂર્વાર્ધમ્—દિવસનો પ્રથમ અર્ધ ભાગ એ પ્રહર તે પુરિમડ્ કે પૂર્વાર્ધ કહેવાય. તેટલા સમય માટેનું પ્રત્યાખ્યાન, તે પ્રાકૃતમાં ‘પુરિમડ્’—એમ કહેવાય ત્યાં સુધીનું હું પચ્ચક્ષાણુ કરું છું’ છ આગારોના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે. ‘મહત્તરાગારેળં’ = અંગીકાર કરેલા પચ્ચક્ષાણુના પાલન કરતાં વધારે કર્મનિર્જરાપ લાભનું કોઈ કારણ આવે તો પચ્ચક્ષાણુના સમય પહેલાં પણ આહારાદિ વાપરે તો ભંગ ન થાય. જેમ કે, કોઈ સાધુની માંદગી, સંકટ, ચેત્ય, મંદિર સંઘ આદિના પ્રયોજન કે અકસ્માત સમયે તે બીજાથી બની શકે તેમ ન હોય તો, તેવા કારણે આ ‘મહત્તરાગાર’થી પ્રત્યાખ્યાન વહેંચું પારી શકાય. આ આગાર નવકારથી, પોરસી (પૌરુષી) આદિમાં નથી કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે, તે પચ્ચક્ષાણુનો સમય ટૂંકો છે અને આનો સમય લાંબો છે.

અથ પચ્ચક્ષાણુપ્રત્યાખ્યાનમ્—હવે એકાશ (સ) નના વર્ણનમાં તે પચ્ચક્ષાણુના આઠ આગારો કહેલા છે, તેનો પાઠ આ પ્રમાણે :—

“૦ યગાસળં પચ્ચક્ષાઈ, ચલવિહં પિ તિવિહં પિ વા આહારં, અસળં, પાળં, શ્વાહમં સાહમં, અળ્લત્થણામોગેળં, સહસાગારેળં, સાગારિઆગારેળ, આલટણપસારેળેળં ગુરુઅઠ્ઠુદ્ધાણેળં, પારિટ્ઠાવણિયાગારેળ, મહત્તરાગારેળ, સન્વસમાહિવત્તિઆગારેળં વોસિરહ્ |”

એક વખત ભોજન કરવું, અથવા તો એક આસને બેસવાથી અર્થોત્ત શુદ્ધનો ભાગ આસન

પરથી ચલાયમાન થાય નહિ—એ રીતે એક આસને બેસી લોબન કરવું તે બંને પ્રકારે એકાસણ બાણવું. તે એકાસણાતું ‘‘પચ્ચક્ષ્માણુ કરુ’ છું—એવો વાક્ય—સંબંધ બેઠેલા તેના આઠ આગારોમાં પહેલા બે અને છેલ્લા બે આગારોતું વણું ન કહેવાઈ ગયું છે. વચ્ચેના ચાર આગારોતું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું :—‘સાગરિઆગારેણ’—સાગરિક-અગારેણ અગાર-ધર તે ધરવાળા સાગરિક એટલે ધરવાળો—ગૃહસ્થ. તે ગૃહસ્થ સંબંધી છૂટ બે આગારથી રહે, તે ‘સાગરિકાગાર’ કહેવાય. હકીકત એવી છે કે—ગૃહસ્થના દેખતાં સાધુએ લોબન કરવું, તે સાધુનો આચાર નથી. કારણ કે, તેમ કરવાથી શાસન અને ધર્મની અપભ્રાજના થવા સંભવ છે. માટે જ કહેલું છે કે— ‘‘છજ્જાય જીવોની દયા પાળવા છતાં પણ સાધુ આહાર કે નિહાર ઝાડો-પેશાબ ગૃહસ્થના દેખતાં કરે તો, તેથી શાસનની અપભ્રાજના થવાના કારણે, તથા આહાર-પાણી આદિ દુયુક્તિ કુલોમાંથી ગ્રહણ કરે, તો તેને સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિ ફર્લસ થાય છે.’’ આ કારણથી સાધુનો એવો આચાર છે કે—પોતે જ્યાં લોબન કરતા હોય ત્યાં જો ગૃહસ્થ આવે અને જો તે તરત પાછો જવાનો હોય તેટલો સમય રાહ જુઓ, પણ વધારે સમય રોકાવાનો હોય તો તેટલો સમય બેસી રહેવાથી સ્વાધ્યાય આદિમાં ખલેલ પડે, માટે ત્યાંથી ઉઠીને બીજે સ્થાને બેસે અને લોબન કરે તે પ્રસંગે આગારના કારણે સાધુના એકાસણાના પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. સાધુને આશ્રી આ હકીકત કહી. હવે ગૃહસ્થના એકાસણાને આશ્રી કહે છે કે—જો કોઈના દેખવાથી કે નબર લાગવાથી લોબન પએ નહિ, તે સાગરિક એટલે કે એવા કારણે ગૃહસ્થ પણ સ્થાન બદલી લોબન કરે તો, એકાસણાનો ભંગ ન થાય. તથા ‘આલટણ-પસારણે’—તેમાં આલટણ-આલુંચન-જંઘાદિકને સંકેતવા અને પસારણ-ટૂંકા કરેલા પગને લખાવવા-પહોળા કરવા અર્થાત્ કોઈ સહન ન કરી શકે તેવો લોબન કરે ત્યાં સુધી પલાંટી વાળી સ્થિરાસને ન બેસી શકે અને પગ લાંબા-ટૂંકા-પહોળા કરે અને અદ્યપમાત્ર આસનથી ચલાયમાન થાય, તો પણ આ આગારથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. તથા ‘ગુરુ-અવસુદ્ધાગેણ’—ગુરોરમ્યુલ્યાનાર્હિત્યા-ચાર્યસ્ય—એકાસણામાં લોબન કરતી વખતે ઉભા થવા રૂપ વિનય કરવા યોગ્ય આચાર્યભગવંત કે વિહાર કરીને આવેલા પરોણા સાધુ ભગવંતો આવ્યા હોય, તેમના વિનય માટે આસન પરથી ઉભા થવા છતાં આ આગારથી પચ્ચક્ષ્માણુનો ભંગ થતો નથી. ઉભા થવા રૂપ વિનય અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી લોબન કરતા હોવા છતાં પણ તે કર્તવ્ય જ છે, તેથી ભંગ ન થાય. પારિશ્રાવણિઆગારેણ—પારિશ્રાવન—સર્વથા ત્યજનમ્ અર્થાત્ પરઠવવું—સર્વથા ત્યાગ કરવું તે પારિશ્રાવન’ કહેવાય. આ આગાર સાધુને આશ્રીને સમજવો. તેને પ્રયોજન અર્થમાં ‘‘ઙ્કર્ણ પ્રત્યય લાગતાં ‘પરિશ્રાવનિક’ શબ્દ બન્યો. અર્થાત્ સાધુને આહાર વધી પડે કે બીજા કારણે તેનો ત્યાગ કરવાતું પ્રયોજન પડે કે પ્રસંગ આવે ત્યારે તે આહાર જેણે પચ્ચક્ષ્માણુથી ત્યાગ કરેલો હોય તેને, તે વાપરવા છતાં પચ્ચક્ષ્માણુ ભાંગે નહિ. આહાર પરઠવવામાં વધારે દોષ છે, જ્યારે સિદ્ધાંતની વિધિ પ્રમાણે વાપરવામાં ગુણ છે, માટે વધેલો આહાર ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રત્યાખ્યાનવાળો વાપરે તો, ભંગ થતો નથી. ‘વોસિરહ’—વ્યુત્સજ્જિ અર્થાત્ એ આગારો પૂર્વક એક જ આસન અને એક જ વાર આહાર કરવા સિવાય બાકીના આસન અને આહારનો ત્યાગ કરુ’ છું. એ પ્રમાણે એકાસણ-પચ્ચક્ષ્માણુતું સ્વરૂપ જણાવ્યું.

અથ ઇન્દ્રસ્થાનકમ્—હવે એકસ્થાનક-દેશીભાષામાં ‘એકલકાણુ’ તેમાં સાત આગાર છે અને તેનો પાઠ એકાસણા પ્રમાણે જ છે, માત્ર ‘દ્વાસણ’ ને બદલે ‘દ્વાદાણ’ બોલવું

અને ‘આવંટળ-પસારણે’ એ આગાર સિવાય બાકીના આગારો બોલવા. આમાં ‘એક સ્થાન’ એટલે શરીરનાં અંગો જે રીતિએ રાખ્યાં હોય, તે એક જ રીતે રાખીને જમવું. ભોજન પૂરું થતાં સુધી એક સ્થિતિમાં અંગો પાંગ રાખવાં, માત્ર એક હાથ અને મુખને હલાવ્યા સિવાય ભોજન અશકય છે, તેથી તે ખંનેને હલાવવાનો નિષેધ કર્યો નથી. અહિં ‘આવંટળ-પસારણે’ એ આગાર છોડવાતું જે વિધાન કર્યું છે, તે એકલકાણું અને એકાસણું-એ બેનો ભેદ સમજવા માટે છે, નહિંતર ખંને સરખાં થઈ જાય.

અથ આચામન્ત્સ-હવે આયમિલતું સ્વરૂપ કહે છે-તેના આગારો આઠ છે. અહિં સૂત્ર કહે છે:—

૦“આયંવિલં પચ્ચક્કાદિ, અણત્થણામોગેણ, સહસાગારેણ, લેવાલેવેણ, ગિહત્થ-સંસદ્દેણ, ડક્કિત્ત-વિવેગેણ, પારિટ્ઠાવણેયાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સંવસમાદિવત્તિઆગારેણ વોસિરહિ !”

‘આચામ’-અવસ્થાવળમ = અવસ્થાવણુ - એસામણુ અને ‘અસ્લ’ = પાંચ રસો પૈકી જોથો ‘ખાટો રસ’, તાત્પર્ય કે એવી નિરસ અને વિરસ વસ્તુઓ પ્રાયઃ સાધન તરીકે જે ભોજનમાં હોય તેવા ભાત, અડદ, સાથવો વિગેરેથી ભોજન કરી નિર્વાહ કરવો, તેને જૈનશાસનની પરિભાષામાં ‘આયમિલ’ કહે છે એટલે જેમાં સ્વાદવાળી - રસવાળી વિકારક પૌષ્ટિક વસ્તુઓ સિવાયતું લુપ્ત નિરસ ભોજન કરવાતું હોય, તે આયમિલ તેતું પચ્ચક્કાણુ કરું છું - એમ વાક્યનો સંબંધ બેઠવો. આમાં પ્રથમના બે અને છેલ્લા ત્રણ આગારોની વ્યાખ્યા પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે, વચ્ચે ત્રણ આગારોની વ્યાખ્યામાં ‘લેવાલેવેણ’-લેપાલેપેન = ‘લેપ અને અલેપથી’ એવો અર્થ થાય છે. એટલે કે આયમિલ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને ન કહ્યે તેવી વસ્તુઓ ઘી, તેલ, ગોળ, લીલાં શાક વિગેરેથી ખરડાએલ વાસણુ હોય, તે લેપ અને તેલ, ઘી, ગોળ આદિથી પહેલાં લેપ થયો હોય, પંજુ હોય કે કપડાથી લૂછી સાફ કરેલા ભોજનમાંથી ગ્રહણ કરાય તો તે અલેપ, આવા વિગઈ આદિથી ખરડાએલ કે હાથ કે વસ્ત્રથી લૂછેલા ભોજનમાંથી વાપરવામાં આવે તો, તેથી ભંગ ન થાય. તથા ‘ગિહત્થસંસદ્દેણ-ગૃહત્થ-સંસદ્દાત્ત’ = એટલે આહાર આપનાર ગૃહસ્થતું કંઈક આદિ ભોજન વિગઈ આદિ પચ્ચક્કાણુમાં ન ખપે તેવી અકલ્પનીય વસ્તુથી ખરાડાએલું હોય અને તેનાથી આયમિલમાં વાપરવાની વસ્તુ વહોરાવે તો ન કહ્યે. તેવી વસ્તુના અંશથી ભગેલો આહાર ખાવા છતાં તેમાં તેનો સ્વાદ સ્પષ્ટ સમજવામાં ન આવે તો આ આગારથી આયમિલ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ ન થાય. તથા ‘ડક્કિત્તવિવેગેણ’ ડક્કિત્તવિવેકેન = એટલે કે આયમિલમાં વાપરી શકાય તેવા સુકા રોટલા-રોટલી, ભાત આદિ વસ્તુઓ ઉપર આયમિલમાં ન વાપરવા યોગ્ય તેવા અપ્રવાહી-કઠણુ વિગઈ, ગોળ, પકવાન આદિ જે ઉપાડતાં પૂરેપૂરી ઉંચકી શકાય અને તેનો અંશ કે લેપ રોટલા-ભાતને લાગે તેમ ન હોય તેવી વસ્તુ આગળ મૂકેલી હોય, તેનો ‘વિવેક’-ઉપાડી લીધા પછી તે રોટલા-ભાત આદિ વાપરે, તો પંજુ આયમિલ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. અર્થાત્ કલ્પ્યમાં અકલ્પ્યનો સ્પર્શ આવી જાય, તો પંજુ ભંગ ન થાય. શીરા જેવી વસ્તુ સંપૂર્ણ ઉપાડી શકાતી ન હોવાથી અને તેવી વિગઈ રહી જાય તેવા રોટલા-રોટલી, ભાત ખાવાથી ભંગ સમજવો. આ પ્રમાણે આગારો-છટો રાખીને બાકી આયમિલમાં ન વપરાય

તેવા ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરું છું. બાકીનાં પદોનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે પ્રમાણે બાણવો,

અથ અમક્તાર્થ-ગત્યાભ્યાસ-ઉપવાસ તેમાં પાંચ આગારો છે. અહિં સૂત્ર કહે છે-“સૂત્રે સગાઁ અમક્તદર્શં પચ્ચક્ષ્ણાદ ચઽવિવહ પિ આહારં અસળ, પાળં, સ્વાદ્મં, સાદ્મં અળ્પત્થનામોગેળં સહસાગારેળં, પારિદ્ઠાવળિયાગારેળં, સચ્ચસમાહિવત્તિયાગારેળં વોસિરહ ॥”

‘સૂત્રે સદ્ગતે’ સૂર્યોદ્ગમાદારમ્ય-સૂર્યોદયથી આરંભીને આવો અર્થ હોવાથી નક્કી થયું કે ‘અમુક ભોજન કર્યો પછી દિવસના બાકીના સમયનો’ ઉપવાસ કરી શકાય નહિ. તથા ‘અમક્તાર્થઃ’ = એટલે ભોજન કરવાતું જેમાં પ્રયોજન નથી, તે અલક્તાર્થઃ અથવા તો ભોજન કરવાતું પ્રયોજન જેમાં નથી, તેવું પ્રત્યાખ્યાન-તે અલક્તાર્થઃ = ઉપવાસ એમ ભાષામાં કહેવાય છે. આગારો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે, તે પ્રમાણે અહિં પણ અર્થ સમજી લેવો. ‘પારિદ્ઠાવળિયા’ આગારમાં અહિં એટલું વિશેષ સમજવાતું કે-એ તિવિહાર ઉપવાસ કર્યો હોય તો, તેમાં તેને પાણી પીવાની છૂટ હોવાથી વધેલો આહાર શુદ્ધી આજ્ઞાથી વાપરીને ઉપર પાણી વાપરી શકે, પણ જેણે ઉપવાસ ચઠ્ઠિવિહાર કર્યો હોય, તે તો પાણી અને આહાર બંને વધ્યાં હોય, તો જ વાપરી શકે, પાણી વધ્યું ન હોય તો એકલો આહાર તેનાથી વાપરી શકાય નહિં. વોસિરહ = ભોજનના પ્રયોજનને અંગે જરૂરી અશનાદિ આહારને તણું છું.

અથ પાતકમ્-હવે પાણીનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કહે છે. તેમાં ચોરિસી, પુરિમરૂદ્ધ, એકાસણુ, એકલ-કાણુ, આયંબિલ તથા ઉપવાસના પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ઉત્સર્ગમાર્ગે ચોવિહાર પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવું, તે વ્યાજબી છે. છતાં એ તિવિહાર પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવામાં અ.વે-(પાણીની છૂટ રાખે), તો પાણીને અંગે છ આગારો રાખવાના કહેલા છે તે આ પ્રમાણે :-

‘પાળસ્સ લેવાદેળ વા, અલેવાદેળ વા, અચ્છેળ વા બહુલેળ, સસિત્થેળ વા, અસિત્થેળ વા વોસિરહ ॥’

ચોરિસી વિગેરે આગારોમાં અળ્પત્થ પાઠ આ આગારોની સાથે પણ જોડવો અને જે ત્રીજી વિલક્ષિત છે, તે પાંચમીના અર્થમાં છે-એમ બાણવું, તેથી ‘લેવાદેળ વા’-લેપક્ષ્તાત્ વા=એસામણુ કે ખૂબ આદિના ડોળા પાણી કે જેનાથી ભોજન વિગેરે ખરડાય, તેવાં લેપકૃત/પાણી સિવાયના ત્રિવિધ આહારનો હું ત્યાગ કરું છું. એટલે કે તેવાં લેપકૃત પાણી ઉપવાસ કે ભોજન સિવાયના સમયે એકાસણું વિગેરેમાં વાપરવા છતાં પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન ભાંગે.-એમ અર્થ બાણવો. આ દરેક સાથે વા અવ્યય છે, તે લેપકૃત-અલેપકૃત વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં પાણી પાળસ્સ = પાણીનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં અવર્જનીયપણે વિશેષ પ્રકારે જણાવવા માટે સમજવું. એ જ પ્રમાણે અલેપક્ષ્તાત્ વા = જેનાથી ભોજન વિગેરે ન ખરડાય તેવાં નીતરેલાં પાણી વિગેરે સિવાય, એટલે કે આ આગારથી આવાં અલેપકૃત પાણી વાપરવાથી પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન ભાંગે તથા ‘અચ્છેળ વા’-અચ્છાત્ વા = ઉકાળેલાં શુદ્ધ નિર્મળ પાણી સિવાય, ‘બહુલ્લ વા’ = તલ, કાચા ચોખાનું ધોવણુ, તે ‘બહુલજળ’ કે ‘ગહુલજળ’ કહેવાય, સસિક્ષાત્ વા = ધાન્યનો

દાણો પાણીમાં પડ્યો હોય કે ફેતરાવાળું ધાન્ય કે ઓસામણવાળું પાણી હોય, કે તેથી રહિત હોય તે સર્વે કપડાથી ગાળી પાણી પીવાથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. લોટની કણકતું નીતરેલું પાણી પણ આમાં આવી જાય આ પ્રમાણે પાણીના છ આગારો જણાવ્યા.

‘અથ ચરમમ્’ અહિં ચરમ એટલે અંતિમ પચ્ચક્ષુખાણુ સમબવતાં તેના બે ભેદ કહે છે— એક દિવસનો છેલ્લો ભાગ અને બીજો ભવનો છેલ્લો ભાગ તે બંને પચ્ચક્ષુખાણુ દિવસ-ચરિમ અને ભવ-ચરિમ અનુક્રમે કહેવાય. તેમાં ભવ-ચરિમ યાવજ્જીવ-પ્રાણુ રહે ત્યાં સુધીનું પચ્ચક્ષુખાણુ સમજવું. બંને ભેદોના ચાર ચાર આગારો છે, તેનો પાઠ કહે છે—

“દિવસ-ચરિમં, ભવ-ચરિમં વા પચ્ચક્ષાહ-ચઠઞ્ઞિહં પિ આહાર અસણં, પાણં, સ્નાહમં, સાદમ્ અણ્ણત્થણામોગેણં, સહમાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સઙ્ગસમાદિવત્તિઆગારેણ વોસિરહ્ ॥”

શંકા—એકાસણુ વિગેરે પ્રત્યાખ્યાનો એવી રીતે થાય છે કે—જેમાં દિવસચરિમ’ ની જરૂર રહેતી નથી, માટે દિવસ-ચરિમ પ્રત્યાખ્યાન નિષ્ફલ છે.

સમાધાન—એમ નથી, પણ એકાસણુ વિગેરેમાં આઠ વિગેરે આગારો રાખેલા છે અને દિવસ-ચરિમમાં તો ચાર જ આગારો છે, જેથી વધારે અપવાદ-છૂટોનો સંશ્લેષ થવાથી ઓછા આગારવાળું આ પચ્ચક્ષુખાણુ નિષ્ફલ નથી પણ સફલ છે. વળી સાધુએ રાત્રિભોજનનો ત્રિવિધ ત્રિવિધ યાવજ્જીવ માટે ત્યાગ કરેલ હોવાથી તેઓને માટે એકાસણુ વિગેરે પચ્ચક્ષુખાણુ દિવસ પૂરતાં જ અને ગૃહસ્થને ઉદ્દેશીને તે એકાસણુ વિગેરે પચ્ચક્ષુખાણુ બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીનાં હોય છે, કારણ કે—દિવસ શબ્દનો અર્થ જેમ દિવસ થાય છે, તેમ અહોરાત્ર-રાત્રિ સહિત દિવસ એવા પયોધવાળો પણ બેવામાં આવે છે, તેમાં જેમને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોય તેવા સાધુ કે શ્રાવકને રાત્રિભોજન-ત્યાગ હોય, તેઓને પણ આ પચ્ચક્ષુખાણુથી પુનઃ તે રાત્રિ-ભોજન-ત્યાગનું સ્મરણ થતું હોવાથી સફલ જ છે ‘મવચરમ’ પચ્ચક્ષુખાણુમાં એટલું વિશેષ છે કે જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે—‘મહત્તર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યય’ આગારોની જરૂર નથી ત્યારે માત્ર ‘અનાભોગ અને સહસાકાર’ એ બે આગારોથી પણ ભવચરમ પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકે છે. ઉપયોગ-શત્યપણે કે સહસા આગારોની વિગેરે મુખમાં નાખવાનો સંભવ હોવાથી આ બે આગારો તો જરૂરી છે જ. આથી જ બે મહત્તર અને સર્વસમાધિ-પ્રત્યય આગારો ન રાખે, તો પૂર્વે જણાવેલા આ પ્રત્યાખ્યાનને અનાગાર પચ્ચક્ષુખાણુ પણ કહેવાય. આ બે આગારોનો પરિહાર કરી શકાતો ન હોવાથી.

અથ અમિગ્રહપ્રત્યાખ્યાનમ્ । હવે અભિગ્રહ-પ્રત્યાખ્યાન કહે છે—તે ‘દાંડા પૂંજી-પ્રમાણ’ને લેવા-મૂકવા અને આપવા’ ઇત્યાદિ અભિગ્રહરૂપ. એવા વિવિધ અભિગ્રહો અનેક રીતિએ કરી શકાય છે. તેવા કોઈ પણ અભિગ્રહવાળું પચ્ચક્ષુખાણુ તે, ‘અભિગ્રહ-પચ્ચક્ષુખાણુ’ કહેવાય. તેમાં ચાર આગારો કહેલા છે, તેનો પાઠ આ પ્રમાણે :—

-“અમિગ્રહં પચ્ચક્ષાહ” “અણ્ણત્થણામોગેણં, સહમાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સઙ્ગસમાદિવત્તિઆગારેણ વોસિરહ્ ॥” આ અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાનમાં વસ્તુના ત્યાગરૂપ અભિગ્રહ કરે, ત્યારે ‘ચોલપટ્ટાગારેણ’ એ પાંચમો આગાર કહેલો છે, એટલે કારણ પડે તો ચોલપટ્ટો પહેરવાથી અભિગ્રહ-પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ ન થાય.

અથ વિકૃતિ-પ્રત્યાખ્યાનમ્-આ વિગર્ધ-પચ્ચક્ષ્ણાણાં આઠ કે નવ આગારો કહેલા છે, તેનો પાઠ આ પ્રમાણે :—

“વિગદ્ધો પચ્ચક્ષાઙ્ગ, અળ્પત્વજાભોગેળં, સહસાગારેળં, લેવાલેવેળં, ગિહત્વસંસદ્દેળં
અક્ષિત્ત-વિવેગેળં. પહુચ્ચમક્ષિત્વેળં, પારિદ્વાવગિયગારેળં, મહત્તરાગારેળં, સમ્બસમાહિ-
વત્તિઆગારેળં વોસિરઙ્ગ ।”

‘વિકૃતિ’=મનને વિકારમાં કારણબૂત હોવાથી વિકૃતિ-વિગર્ધ કહેવાય. તેના દસ પ્રકાર છે, કહેલું છે કે :—૧. દ્વંધ, ૨. દહીં, ૩. માખણ, ૪. ઘી, ૫. તેલ, ૬. ગોળ, ૭. મધ, ૮. મધ, ૯. માંસ, ૧૦. તળેલું. (પંચવસ્તુ ૩૭૧)

૧. દ્વંધ—ગાય, ભેંસ, ઊંટડી, ખંકરી અને ઘેટી-એ પાંચનાં દ્વંધ. તે વિગર્ધના પાંચ પ્રકાર. ઊંટડીના દ્વંધનું દહિં થતું ન હોવાથી તે સિવાય દહિં, માખણ અને ઘી ચાર પ્રકારનાં તેલ-તેલ, અળશી, લટ્ટા તથા સરસવ એ ચારનાં તેલ એમ તેલનાં ચાર પ્રકાર છે. ખાકીનાં તેલોને વિગર્ધમાં ગણ્યાં નથી, પણ લેપકૃત જણાય છે. ૬ ગોળ-શેરડીનો રસ ઉકાળવાથી બને, તે દ્રવ અને કઠિન ગોળ એમ બે પ્રકારે. ૭ મધ-સુરા-ઢાંડૂ વિગર્ધના બે પ્રકાર-એક મહુડા, તારો વિગે-રના રસમાંથી બનાવાય છે, તે કાષ્ઠજન્ય અને બીજો લોટ કહોવડાવીને બનાવાય, તે પિષ્ટજન્ય. ૮. મધ-ત્રણ પ્રકારનું-એક માખીનું, બીજું કુંતા નામના ઊડતા જીવોએ બનાવેલું અને ત્રીજું ભમરીઓએ બનાવેલું. ૯. માંસ ત્રણ પ્રકારનું- જળચર, સ્થળચર અને ખેચર આદિ જીવોનું અથવા બીજા પ્રકારે ચામડું, લોહી અને માંસ એવા પણ ત્રણ પ્રકારો છે. ૧૦. તળેલું-ઘી કે તેલમાં ડૂબાડીને તળેલા જેવાં કે પૂડલા, દહીંચરા, જલેબી આદિ પકવાન્ન. અવગાહ શબ્દને ભાવ-અર્થમાં ‘દૂધ’ પ્રત્યય આવવાથી અવગાહિભ= (તળેલું) શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એનું સ્વરૂપ એવું છે કે-ઉડા તવા કે કડાયામાં તેલ કે ઘી ભરીને જ્યારે ઉકળે ત્યારે અંદર તળવા નાખેલી ચીજો ઉપર-નીચે ચલાયત થયા કરે અને તળાઈ જાય, એમ ઘી ઉમેર્યો વગર ત્રણ ઘાણુ સુધી પકવાન્ન વિગર્ધ કહેવાય અને તે પછી ચોથા ઘાણુથી માંડીને બનેલી વસ્તુ પકવાન્ન વિગર્ધનું નિર્વિચારતું ગણાય એવું નિર્વિચારતું યોગવાહી સાધુઓને નિર્વિકૃતિક (નીવી) પ્રત્યાખ્યાનમાં પણ લેવું કહ્યું છે. એટલે કે તળેલી વિગર્ધના ત્યાગમાં પણ યોગની નીવીમાં ત્રણ ઘાણુ પછીનું તળેલું કે પકવાન્ન-વિગર્ધ લેવી કહ્યું છે. જો વચ્ચે ઘી કે તેલ ઉમેર્યું ન હોય તો આ વિષયમાં એવી એક વૃદ્ધ સામાન્યારી છે કે-જો તવી કે કડાયો જેમાં તળવાનું હોય તેમાં જો એક જ પૂડલો એવો મોટો તળવામાં આવે કે જેથી કડાયામાં ચારે બાજુનું ઘી કે તેલ ઢંકાઈ જાય તો બીજી વખતનું પકવાન્ન નિર્વિકૃતિક પ્રત્યાખ્યાનમાં યોગવાહીને કહ્યું છે, પણ લેપકૃત દ્રવ્ય તો ગણાય. આ દશ વિગર્ધમાં મદિરા, માંસ, મધ અને માખણ-એ ચાર વિગર્ધો અલક્ષ્ય છે, ખાકીની છ લક્ષ્ય છે. તેમાં લક્ષ્ય વિગર્ધોમાં એક વિગર્ધથી માંડી છ વિગર્ધના પ્રત્યાખ્યાન અને નિર્વિચારી વિગર્ધોનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ સાથે પણ લઈ શકાય છે. આગારો પહેલાની માત્રક સમજી લેવા. વિશેષમાં ‘ગિહત્વ-સંસદ્દેળં’ ગૃહત્વ-સસદ્દાત ગૃહસ્થે પોતાના માટે દ્વંધ સાથે ભાત ભેળવ્યો હોય, તે દ્વંધમાં ભાત ડુબાડીને ઉપર ચાર અંગુલ સુધી પોતાના માટે દ્વંધ સાથે ભાત ભેળવ્યો હોય, તે દ્વંધમાં ભાત ડુબાડીને ઉપર ચાર અંગુલ સુધી દ્વંધ ચડે, તે ‘દ્વંધ વિગર્ધ’ કહેવાય નહિ, પણ ‘સંસદ્દ દ્રવ્ય’ કહેવાય છે અને ચાર આંગળથી

વધારે ઉપર તરતું હોય તે દૂધ-વિગઈમાં ગણાય છે. તે પ્રમાણે બીજી વિગઈઓનાં પણ સંસ્કૃત દ્રવ્યો આગમશાસ્ત્રથી જાણવાં. તે સંસ્કૃત દ્રવ્યો વાપરવા છતાં પણ પચ્ચક્ષુખાણુ ન ભાંગે એવી આ આગારથી છૂટ રહે છે. ‘અવિસ્તૃત-વિવેગેણ-અસ્થિપ્ત-વિવેકઃ આય’ભિલના આગારમાં કદા પ્રમાણે કઠણદ્રવ્ય હોય અને આયુ’ દ્રવ્ય હોય તેનો ત્યાગ હોય, એનો કણ કદાચ રહી ગયો હોય તો પણ તે વાપરવાથી પચ્ચક્ષુખાણુનો ભંગ થતો નથી. એ આગાર કહિને વિગઈ આશ્રી સમજવો. રેલો થાય કે પ્રવાહી વિગઈ માટે આ છૂટ નથી. ‘પદુચ્ચ-મવિસ્તરણ પ્રતીત્ય-અસ્થિતાત્ સર્વથા હુખખા રોટલા-રોટલી આદિને ઉક્તેષીને ક’ઈક કોમળ રાખવા માટે ‘અસ્થિત’ અદ્યપમાત્ર ચોપડેલું’ અર્થાત્ ચોપડવા છતાં પણ ખાતાં સ્વાદ લગાર પણ ન જણાય,’ તે ‘પ્રતીત્ય’ અસ્થિત કહેવાય. હુવા પર આંગળીથી અદ્યપમાત્ર ચોપડે એવી રોટલી આદિ વાપરવામાં આવી જાય, તો પચ્ચક્ષુખાણુનો ભંગ ન થાય પણ ધાર કરીને નાખે તો તે વિગઈ ના પચ્ચક્ષુખાણુવાળાને ન કહેવો. એ પ્રમાણે વિગઈ અને ઉપલક્ષણથી નિર્વિગઈના પચ્ચક્ષુખાણુના આગારો કદા તે પ્રમાણે છૂટ રાખીને ‘વોસ્તિહ’ ત્યાગ કરું છું. આમાં ગોળના ગાંગડા હોય તેવા કહિને જે મૂક્યા પછી આખા ઉપાડી શકાય, તેના નવ અને દૂધ આદિ પ્રવાહી વિગઈ-ઓના આઠ આગારો જાણવા.

કહેલી વાતને પુષ્ટ કરનારી આગમ-ગાથાઓના અર્થ અહિં જણાવે છે :- “નસુકઠારસહિ-પચ્ચક્ષુખાણુના યે. પોરિસીમાં છ, પુરિમરૂઢ-પૂર્વાર્દમાં સાત, એકાસણાના આઠ, એકલકાણુના સાત, આય’ભિલમાં આઠ, ઉપવાસમાં પાંચ, પાણુસ્સના છ, દિવસ અને ભવ-ચરિમ પચ્ચક્ષુખાણુમાં ચાર, અભિગ્રહમાં પાંચ કે ચાર, નિર્વિકૃતિકમાં આઠ કે નવ આગારો છે. તેમાં અપાવરણુ અભિગ્રહમાં પાંચ અને બાકીના અભિગ્રહ પચ્ચક્ષુખાણુમાં ચાર આગારો હોય છે. ”

(આવ૦ નિ૦ ગા. ૧૫૯૯થી ૧૬૦૧)

પ્રશ્ન-નિર્વિકૃતિક માટે કહેલા આ આગારો વિગઈ-ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનમાં કદા, તો અસુક વિગઈનો ત્યાગ કરી બાકીની છૂટ રાખી હોય, તેવા વિગઈના પચ્ચક્ષુખાણુમાં આગારો શા ઉપરથી સમજવા ?

ઉત્તર-નિર્વિકૃતિકના પ્રત્યાખ્યાન સાથે ઉપલક્ષણથી પરિમિત વિગઈના પચ્ચક્ષુખાણુનો પણ સંગ્રહ થઈ જતો હોવાથી તે જ આગારો લેવા. એટલે કે નિર્વિકૃતિકના આગારો કદા, તે જ વિગઈ-પચ્ચક્ષુખાણુમાં પણ છે.

વળી એકાસણુ, પોરિસી, પુરિમરૂઢનાં જ પચ્ચક્ષુખાણુ કદાં છે, તો પણ તે એકાસણુની સાથે જેઆસણુનું પોરિસી સાથે સારૂં પોરિસીનું અને પુરિમરૂઢ સાથે અવરૂઢનું-એમ અપ્રમત્તપણુની વૃદ્ધિ માટે હોવાથી તે તે સાથે ગણવામાં જોડું નથી. એગાસનાદિ સંબંધી આગારો પણ સમાન હોવાથી જેઆસણુમાં, પોરિસીના સાદપોરિસીમાં, પુરિમરૂઢના અવરૂઢમાં સમજી લેવા. કારણ કે જેમચ્છવિહારમાં જે આગારો છે, તે જ દુવિહાર, તિવિહાર પચ્ચક્ષુખાણુના આગારો છે, તેમ જેઆસણુ આદિમાં પણ એકાસણુ આદિના આગારો આસણુ-શબ્દની સમાનતાથી વ્યાજબી છે.

યો. ૪૫

પ્રશ્ન—જેઆસણા આદિક પ્રત્યાખ્યાનો અભિગ્રહરૂપ છે, તે તેના ચાર જ આગરા હોવા બદલે, વધારે શા માટે ? સમાધાન—નહિ, એકાસણા આદિકની માફક જ ગ્રહણ-પાલન-રક્ષણ કરવાનું હોવાથી તેની સાથે જ તેની સમાનતા છે, માટે જેઆસણાના પણ તેટલા જ આગરા સંભળવા. બીજા કેટલાક આચાર્યોનું માનવું છે કે-જેઆસણા આદિકને પચ્ચક્ષુખાણોમાં ગણતાં તેની મૂલ સંખ્યા કાયમ રહેતી નથી. માટે એકાસણાદિક દશ જ પચ્ચક્ષુખાણ ગણવાં તે બરાબર છે. એકાસણું વિગેરે કરવા અચક્રા હોય તે ભાવના-ચક્રિત પ્રમાણે પોરિસીઆદિ પ્રત્યાખ્યાન લે, અને તેમાં પણ વધારે લાલ મેળવવાની ઈચ્છાવાળો તે સાથે ગઠિસહિત, મુઠિસહિત આદિ પ્રત્યાખ્યાન કરે, તે ચોગ્ય ગણાય. કારણ કે, ગઠિસહિત આદિ પ્રત્યાખ્યાનો પ્રમત્તદશા વધારનાર હોવાથી કળદાયી છે.

આ પચ્ચક્ષુખાણો સ્પર્શનાદિક શુણ્ણવાળાં હોય, તેા સુપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય. જે માટે કહેલું છે કે—“૧ દ્વાસિઅ, સ્પર્શિત, ૨ પાલિત, ૩ શોભિત, ૪ તીરિત, ૫ કીર્તિત અને ૬ આરાધિત—એમ છ પ્રકારે પચ્ચક્ષુખાણની શુદ્ધિ છે.” તેમાં ૧ સ્પર્શિત તે કહેવાય કે, પચ્ચક્ષુખાણના કાળે વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત થવું, ૨ પાલિત તે કહેવાય કે, લીધેલા પચ્ચક્ષુખાણનો વારંવાર ઉપયોગ રાખીને સ્મરણ કરીને રક્ષણ કરવા પૂર્વક પાલન કરવું. ૩ શોભિત તે કહેવાય કે, શુદ્ધ, તપસ્વી ખાળ, ગદાન, થાકેલા, લોચવાળા આદિકને આપીને ખાકી રહે, તેનાથી નિર્બાહ કરવો, ૪ તીરિત તે કહેવાય કે, પચ્ચક્ષુખાણનો સમય પૂર્ણ થયા પછી થોડો સમય રોકાઈને પછી પારવું. ૫ કીર્તિત તે કહેવાય કે, મેં અમુક પચ્ચક્ષુખાણ કયું છે, તે ફરી ચાહ કરી વાપરવું, ૬ એ સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિપૂર્વક પાલન કરવું તે આરાધિત કહેવાય.

હવે પચ્ચક્ષુખાણનાં અનંતર અને પરંપર એમ બે પ્રકારનાં કળ જણાવે છે—“પચ્ચક્ષુખાણ કરવાથી કર્મ આવવાનાં કારો-નિમિત્તો બંધ થાય છે, અને તેથી તૃષ્ણાનો ઉત્થાન થાય છે. તૃષ્ણાઓ બંધ થવાથી અનુપમ ઉપશમ-ભાવ પ્રગટ થાય છે, અને તેથી કરેલું પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ પચ્ચક્ષુખાણથી ચારિત્રધર્મ યથાર્થપણે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જૂનાં કર્મોની નિર્જરા, તેથી ઉત્તરોત્તર શુભસ્થાનકોની પ્રાપ્તિ, તેથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન થવાથી શાશ્વતસુખના સ્થાનરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે પરંપરાએ મોક્ષ-કળની પ્રાપ્તિ થાય છે.—આ પ્રમાણે પચ્ચક્ષુખાણ આવશ્યક સાથે છ આવશ્યકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.”

કદાપિ એમ ન બોલવું કે—‘આવકને ચૈત્યવંદન આદિ જ આવશ્યક કરવા ચોગ્ય છે, આ છ આવશ્યક નહિ.’ કહ્યું છે કે—‘અમણે કે આવકે રાત્રે કે દિવસે આવશ્યક કરવા ચોગ્ય હોવાથી તેને ‘આવશ્યક’—પ્રતિકંમણ કહે છે.’ આ પ્રમાણે આગમમાં પણ આવક પ્રત્યે પણ આવશ્યક કરવાનું કહેલું છે. અહિં ચૈત્યવંદન આદિ માફક આવશ્યક કહેવું ઉચિત નથી, તેથી સંતો જો-નિસિસ્ત્ત=દિવસ અને રાત્રિના અંતે એમ કહીને બે કાળ પણ કહેલા છે. અને ચૈત્યવંદન નો ત્રિકાલ કરવાની છે. અનુયોગદ્વાર આગમસૂત્રમાં પણ આ વિષયમાં લોકો તર આવશ્યકતા લક્ષણમાં જણાવ્યું છે કે, ‘જે સાધુ, સાધ્વી, આવક કે આવીકા તે આવશ્યકસૂત્ર અને તેના અર્થમાં એકાગ્રચિત્તવાળો, તન્મય બનેલો, તેની જ લેશ્યાવાળો, તેના અર્થમાં જ ઉપયોગવાળો, તેમાં જ ત્રણે કરણો અર્પણ કરનારો, તેની જ માત્ર ભાવનાવાળો બને કાળે આવશ્યક-પ્રતિકંમણ કરે,

તે હોડાત્તર ભાવ-આવશ્યક સમજવું, એ વચનથી શ્રાવકને પણ આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ કરવાનું વિધાન કરેલું જ છે ત્યાર પછી છ આવશ્યક કરનારો શ્રાવક સ્વાધ્યાય, અભ્યુત્પત્તિવિધિ આદિ કે નવશ્રાવણી ગણવાની ક્રિયા કરે. અથવા પાંચ પ્રકારના વાચના, પ્રશ્ન પૂછવા, ભણેલું પરાવર્તન કરવું, સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં માંડોમાંડે ચર્ચા કરી નિઃસંદેહ બનવું, કે ધર્મકથા કરવી, સાંભળવી ઇત્યાદિ કરવામાં સમયની સફળતા કરવી. હવે જે સાધુવાળા ઉપાશ્રયે જઈ શકવા સમર્થ ન હોય, અથવા રાબા કે મહુધ્ધિક હોય, કે બહાર નીકળવામાં મુશ્કેલી હોય, તે પોતાના ઘરે જ આવશ્યક સ્વાધ્યાય કરે. 'જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનમનિર્જરાહેતુમ્ = ઉત્તમ નિર્જરાના કારણભૂત કહેલું' છે કે-કેવલિ ભગવંતોએ ઉપદેશેલ બાહ્ય અને અભ્યંતર રૂપ બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવો તપ છે નહિ, થશે નહિ અને થયો નથી.' તથા સ્વાધ્યાયથી પ્રશસ્ત ધ્યાન થાય, તથા સર્વ પરમાર્થે પણ સ્વાધ્યાયથી બાણી શકાય, સ્વાધ્યાયમાં વર્તેલો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, ઇત્યાદિ ૧૨૬.

ન્યાયે કાલે તતો દેવ-ગુરુ-સ્મૃતિ-પવિત્રિતઃ ।

નિદ્રામત્પામુપાસીત, પ્રાયેનાત્રહ્નવર્જકઃ ॥૧૩૦॥

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર કે અર્ધરાત્રિ, અગર શરીરની સ્વસ્થતા પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કર્યો પછી અદ્યપનિદ્રા-ક્રિયાની ઉપાસના કરવી. કેવી રીતે ? તો કે ભદ્રારક અરિહંતાદિ દેવો, ધર્મોચ્ચાર્ય ગુરુઓ, તેમનું સ્મરણ મનમાં કરી પવિત્ર કરેલા આત્માવાળો, ઉપલક્ષણથી ચાર શરણ-અંગીકાર હૃદય-ગહો, સુકૃતાનુભાવના, પંચપદમેષ્ટિ-સ્મરણ ઇત્યાદિ, આ સર્વ સ્મરણ વગર આત્મા પવિત્ર બની શકતો નથી. તેમાં દેવની સ્મૃતિ-નમો બોયરાગાણં સત્ત્વગૂણં તિલોક્કપૂરુષાણં જહદિદિગ્વલ્લુગાર્ણં' इत्यादि वीतराग सर्वज्ञ त्रैलोक्येश्वरी पूजित यथाथं वस्तुને કહેનારા તીર્થંકર પરમાત્માને નમસ્કાર થાઓ.' ગુરુસ્મૃતિ આ પ્રમાણે 'વન્નાસ્તે ગ્રામ-નગર-જનપદાદયો, ચેષુ મવીયા ધર્માચાર્યા વિહરન્તિ ।' 'તે ગામ, નગર, દેશ આદિકને ધન્ય છે, જ્યાં મારા ધર્મોચ્ચાર્ય ગુરુ મહારાજ વિચરી રહેલા છે.' 'અદ્યપનિદ્રા' તેમાં નિદ્રા એ વિશેષ્ય, અદ્ય વિશેષણ, અહિં અદ્ય એ વિધાન બજાવ્યું. 'વિશેષણ-સહિત વિધિ અને નિષેધ હોય ત્યારે તે વિશેષણમાં લાગુ પડે છે' એ ન્યાયથી નિદ્રા કરવી એમ વિધાન થતું નથી, પણ ઈર્શના વરણકર્મના ઉદયવડે નિદ્રા આપોઆપ આવે જ છે, 'ન ભણેલા પદાર્થોમાં શાસ્ત્ર સફળ ગણાય.' એ વાત તો કહેલી જ છે. તેથી નિદ્રામાં અદ્યપનું વિધાન કયું. વળી બીજું શું ? તો કે ગૃહસ્થ છે, તો ઘણે ભાગે અપ્રહ્મને ત્યાગ કરે ૧૩૦. વળી—

નિદ્રાચ્છેદે યોષિદક્ષ-સતત્ત્વં પરિચિન્તયેત્ ।

સ્થૂલભદ્રાદિસાધૂનાં, તન્નવૃત્તિં પરામૃશન્ ॥૧૩૧॥

કદાચ રાત્રે નિદ્રા હડી બાથ તો સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓએ સ્ત્રીઓના અંગની મલિનતા, હૃદયછનીયતા, અસારતા વિચારી તેની કરેલી નિવૃત્તિનું સ્મરણ કરતો તેના દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિચારે સ્થૂલભદ્રગુનિનું સંપ્રદાય-ગમ્ય ચરિત્ર આ પ્રમાણે બાણવું :—

સ્થૂલભદ્રકથા

શકટાલ નામનો સર્વ શ્રેષ્ઠ અમાત્ય હતો. તેને તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળો, વિનયદિ ગુણોનો સ્થાન સુંદર આકૃતિ હોવાથી ચંદ્ર સમાન આહ્વાદક સ્થૂલભદ્ર નામનો મોટો પુત્ર હતો. તેમ જ નંદરાજાના હૃદયને અત્યંત આનંદ આપવા માટે યોશીર્ષચંદ્રન સમાન ભક્તિવાળો શ્રીયક નામનો નાનો પુત્ર હતો. તે નગરમાં રૂપ કાન્તિવડે ઉર્વશી સમાન એવી કૌશા નામની વેશ્યા હતી. સ્થૂલભદ્ર રાત્રિ-દિવસ વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવતો તેમાં એવો તન્મય બની ગયો કે તેને ત્યાં રહેતાં ખાર વરસો વીતી ગયાં. નંદરાજાના બીજા હૃદય સરખો અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર શ્રીયક તે રાજાને અંગરક્ષક બન્યો. તે જ નગરમાં કવિઓ, વાદીઓ અને વૈયાકરણીઓમાં મસ્તકના મણિસમાન વરરુચિ નામનો એક બ્રાહ્મણ આગેવાન હતો. બુદ્ધિશાળી તે દરરોજ નવનવાં એકસો આઠ કાવ્યો બનાવી બનાવીને રાજાની સ્તુતિ કરતો હતો. તે કવિ મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી શકટાલ મંત્રી કદાપિ તેની પ્રશંસા કરતો ન હતો અને તે કારણે રાજા તુષ્ટ થવા છતાં પણ તુષ્ટિ-દાન આપતા ન હતા. પોતાને જ્ઞાન ન મળવાનું કારણ જાણીને વરરુચિએ મંત્રીની પત્નીની આરાધના શરૂ કરી. વરરુચિની સેવાથી ખુશ થએલી મંત્રિપત્નીએ કૌર્ષક દિવસે કાર્ય પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'તમારા પતિ રાજા પાસે મારા કાવ્યની પ્રશંસા કરે' તેણીના આગ્રહથી પતિએ તેને કહ્યું કે તે મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા હું કેવી રીતે કરી શકું? છતાં પણ અત્યંત આગ્રહને વશ બનેલા મંત્રીએ તે વાત સ્વીકારી, કારણ કે અધ, સ્ત્રી, બાળક અને મૂખોઓની હેઠળજીવન હોય છે. કૌર્ષક વખતે વરરુચિ રાજા પાસે કાવ્ય લખતો હતો, ત્યારે મહાઅમાત્યે 'અહો ! સુંદર સુભાષિત' એમ બોલી પ્રશંસા કરી એટલે રાજાએ તેને એકસો આઠ સુવર્ણ નાણું આપ્યું. 'બરેબર રાજમાત્ર્ય પુરુષનું' અનુકૂલ વચન પણ જીવિત આપનાર બને છે આ પ્રમાણે દરરોજ એકસો આઠ સુવર્ણ દીનાર અપાતા હતા, ત્યારે મંત્રીએ રાજાને વિનંતિ કરતાં પૂછ્યું કે, આને શા કારણે આપો છો ? ત્યારે રાજાએ મંત્રીને કહ્યું કે, તમે પ્રશંસા કરી એટલે આપું છું. જો મારે આપવા જ હોત તો પહેલાં કેમ ન આપ્યા ? ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું, હે દેવ ! મેં તેની પ્રશંસા કરી નથી. મેં તો તે સમયે માત્ર બીજાનાં કાવ્યોની પ્રશંસા કરી હતી આપની આગળ તે બીજાનાં બનાવેલાં કાવ્યો 'મેં બનાવ્યાં છે' એમ કહી બોલી જાય છે. 'શું' આ વાત સત્ય છે ?' એમ રાજાએ પૂછ્યું. 'એણે બોલેલાં કાવ્યો તો મારી બાલિકાએ પણ બોલી જાય છે અને તે હું આપને સવારે સાક્ષાત્કાર કરાવીશ' એમ મંત્રીએ કહ્યું શકટાલ-મંત્રીને યક્ષા, ચક્ષદત્તા, શૃતા, ભૂતદત્તા, સેષ્ઠા, વેષ્ઠા અને રેષ્ઠા નામની બુદ્ધિશાળી સાત પુત્રીઓ હતી. એમાં યક્ષા એક વખત સાંભળતા જ, બીજી બે વખત, ત્રીજી ત્રણ વખત એમ કેમસર સાતમી સાત વખત સાંભળે તો ગ્રહણ કરી ચાદ રાખી શકે તેવી ચતુર બુદ્ધિશાળી હતી બીજા દિવસે મંત્રીએ તે સાતેને રાજાની સામે એક પકંદામાં કોઈન દેખે તેમ બેસાડી. વરરુચિ દરરોજ ૧૦૮ નવા નવા શ્લોકો બનાવીને રાજાને સંભળાવતો હતો. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રાધ્યમાન થએલા રાજાએ જ્ઞાન નિવારણ કયું 'મંત્રીઓ પાસે ઉપકાર કે અપકાર કરવાના ઉપાયો હોય જ છે' ત્યાર પછી વરરુચિએ ગંગાનદીએ પહોંચીને ગંગાજળમાં એક એવું ચંદ્ર ગોઠવ્યું, વસ્ત્રમાં બાંધેલા ૧૦૮ દીનાર એમાં રાખેલા હતા, ત્યાર પછી વરરુચિએ સવારે ગંગાની સ્તુતિ કરી પગથી ચંદ્ર દબાવ્યું એટલે તે સર્વ દીનારો ઉઝળીને તેના હાથમાં પડ્યા. આ પ્રમાણે તે દરરોજ કરી રહ્યો હતો, આથી નગરલોકો વિસ્મય પામ્યા. રાજાને જ્ઞાને પણ વાત પહોંચી

એટલે મંત્રી પાસે પ્રશંસા કરી. મંત્રીએ કહ્યું કે, બે વાત સત્ય હોય તો સવારે આપણે બંને બેવા જઈએ' એ પ્રમાણે કહેવાએલા રાજાએ મંત્રીની વાત સ્વીકારી સાંજે મંત્રીએ એક શુભ મનુષ્યને શિખામણ આપી નદીએ મોકલ્યો અને તેણે પણ પક્ષી માફક ઝાડીમાં છૂપાઈને વરરુચિ શું કરે છે, તેની ભાળ કરી. તે વખતે વરરુચિ ગંગાનદીના જળમાં શુભપણે ૧૦૮ દીનારની પોટલી સ્થાપન કરી ઘરે ગયો. તેના જીવિતની માફક દીનારની પોટલી લઈ ને શુભ પુરુષ શકટાલમંત્રી પાસે ગયો અને શુભપણે તેને અર્પણ કરી. હવે રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી છૂપી રીતે દીનાર-પોટલી લઈને મંત્રી રાજા સાથે ગંગા નદીએ ગયો, ત્યારે વરરુચિએ બહુ યુ' કે રાજા બંને બેવા પાધાર્ય છે, એટલે તેમને દેખી અભિમાની બનેલો મૂઢ વરરુચિ વિસ્તારથી ગંગાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. સ્તુતિના અંતે વરરુચિએ પગથી યંત્ર ચલાયમાન કયું, પણ દીનારની પોટલી ઉછળીને તેના હાથના ખોળામાં ન પડી ત્યાર પછી જળમાં હાથથી દ્રવ્યની શોધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ ધન ન હોવાથી ધૂત ધીકો મૌન સેવન કરવા લાગ્યો ત્યાર પછી મહા-મંત્રીએ તેને કહ્યું કે, થાપણ કરેલું દ્રવ્ય ગંગા શું નથી આપતી? કે જેથી વારંવાર તેને ખોળે છે? માટે 'આ તારું દ્રવ્ય જોળખીને ગ્રહણ કર' એમ બોલતા મંત્રીએ વરરુચિના હાથમાં દીનાર-પોટલી આપી. તેણે હૃદયના ધ્રાસ્તા સરખી તે દીનારની પોટલી વડે મરણથી પણ અધિક દુઃસહ દશા પ્રાપ્ત કરી પ્રધાને રાજાને કહ્યું કે, લોકોને ઠગવા માટે સંધ્યાએ દ્રવ્ય અંદર નાખે છે અને સવારે વળી ગ્રહણ કરે છે. 'તમે આ પ્રપચની વાત ઠીક મને જણાવી' એમ મંત્રીને જણાવીને વિરમચથી પ્રકુલ્લનચનવાળો રાજા પોતાના મહેલે ગયો. શકટાલમંત્રી પર કોધે ભરાયેલા, આનો ખટકો લેવા માટે વિચારી રહેલા વરરુચિએ મંત્રીના ઘરની કોઈ દાસીને તેના ઘરની હંકીકત પૂછી ત્યારે મંત્રીની દાસીએ તેને કહ્યું કે, શ્રીયકપુત્રના વિવાહમાં રાજાને ભોજન માટે બોલાવ્યો, તે વખતે નંદરાજાને પહેરામણી આદિ આપવા માટે મંત્રી હથીયારો સજાવે છે કારણ કે 'શશ્વતિય રાજાઓને શશ્વતી જ ભેટ આપાય.' મંત્રીના છિદ્રને બહુ વરરુચિએ ખાળકોને એકઠા કરી ચણા આપીને ભાણાવ્યા કે, 'રાજાને ખજાર નથી કે આ શકટાલ મંત્રી નંદરાજાને મારીને તેના રાજ્ય પર શ્રીયકને સ્થાપન કરશે.' ઠરેઠ જ સ્થાન સ્થાન પર ખાળકોને આમ બોલતા સાક્ષીને અને લોકવાયકાથી રાજાએ પણ આ સાંભળ્યું અને વિચાર્યું- 'ખાળકો જે બોલે તથા સ્ત્રીઓ જે બોલે તથા ઔત્પતિકી જે ભાષા બોલાય, તે કદાપિ નિષ્ફળ ન હોય.' તેની ખાત્રી કરવા માટે પોતાના વિચાર મનુષ્યને રાજાએ મંત્રીના ઘરે મોકલ્યો, તપાસ કરીને પાછા આવી તેણે જેવું દેખ્યું હતું તેવું જણાવ્યું. ત્યાર પછી સેવા-સમયે આવેલા મંત્રીએ રાજાને પ્રણામ કર્યા ત્યારે રાજા અવળું મુખ કરીને બેઠો. તેના ભાવને સમજી ગયેલા શકટાલે ઘરે આવીને શ્રીયકને કહ્યું કે, કોઈક દેખીએ રાજાના કાન આપણા માટે ભલેથી જણાય છે અને રાજા કૌપાયમાન થયો છે. નક્કો તે એકદમ આપણા કુલનો ક્ષય કરશે, માટે હે વત્સ! બે મારી આજ્ઞા સ્વીકારીશ, તો કુલવું રક્ષણ થશે. હું જ્યારે રાજાને નમસ્કાર કરવા માડું મસ્તક નમાવું, ત્યારે તરવારથી મારા મસ્તકનો છેદ કરતા એમ કહેવું કે 'બહેલે પિતા હોય પણ સ્વામીનો ભક્ત ન હોય તે વધ કરવા યોગ્ય છે.' બે કે હવે 'હું વૃદ્ધવસ્થા પામેલો છું' અને આમ મૃત્યુ પાડું તો પણ મારા કુલગૃહના સ્તંભ સરખો તું લાંબા કાળ સુધી આનંદ કરીશ.' શ્રીયક પણ ગદગદ સ્વરે રૂઢન કરતો એમ બોલવા લાગ્યો કે, 'આવું થોડું નીચ પાપકર્મ તો ચંડાલ પણ ન કરે.' અમાત્યે કહ્યું કે, 'આવી

વિચારણા કરીને તું ખરેખર માત્ર વૈરીઓના મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. જેટલામાં જમ સરખો રાબા કીધી બની સહકુટુંબ મને મારી ન નાખે તેટલામાં મારા એકનો ક્ષય કરીને આખા કુટુંબનું તું રક્ષણ કર. બીજું હું મારા મુખમાં તાલપુટ ઝેર સ્થાપન કરી રાબાને પ્રણામ કરીશ, ત્યારે મૃત્યુ પામેલા મારા મસ્તકને છેદજે, જેથી તને પિતૃહત્યા ન લાગે.” આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારે સમજાવેલા પુત્રે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે ‘બુદ્ધિશાળીઓ ભાવીના શુભ માટે વર્તમાનની ભયકેરતાને પણ આચરે છે.’ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે શ્રીયકે પણ રાજસભામાં રાબા સમક્ષ પિતાના મસ્તકનો છેદ કર્યો. રાબાએ શ્રીયકને પૂછ્યું, ‘હે વત્સ ! આત્મ દુષ્કર અકાર્ય તે કેમ કર્યું ? ગભરાએલા રાબાથી પૂછાએલા શ્રીયકે કહ્યું કે, આપે ખબરું કે આ દ્રોહી છે, તેથી મેં હુકમ આપ્યો. માલિકના ચિત્તના અનુસારે જ હું મેંશા સેવકોએ પ્રવર્તવાનું હોય.

‘દોષો સ્વયં જાણવામાં આવી ભય તો તો સેવકોને વિચારણા કરવી એ યોગ્ય ગણાય, પરંતુ સ્વામીના જાણવામાં આવે તો તો પ્રતિકાર જ કરવો યોગ્ય ગણાય, નહિ’ કે વિચારણા.’

શકટાદ મહામંત્રીની મરણોત્તર ક્રિયા પછી નંદરાબાએ શ્રીયકને કહ્યું કે, ‘આ સર્વરાજ-વ્યવસ્થાનાકાર્ય સંભાળનારી મુદ્રા તું અહણુ કર.’ એટલે શ્રીયકે રાબાને પ્રણામ કરતાં કહ્યું કે, ‘પિતા સરખા મારા મોટાભાઈ સ્થૂલભદ્ર નામના છે, જે પિતાની કૃપાથી આનંદપૂર્વક કોશાને ત્યાં ખાર વરસથી ભોગ ભોગવતા રહેલા છે.’ ત્યાર પછી રાબાએ સ્થૂલભદ્રને યોદ્ધાની તે મુદ્રા સ્વીકારવા કહ્યું, ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘ખરાબર વિચારણા કરી પછી આજ્ઞાનો અમલ કરીશ.’ રાબાએ કહ્યું કે, ‘વિચારણા આજે જ કરી લો.’ એ પ્રમાણે કહેવાએલા સ્થૂલભદ્ર અશોકવનમાં બઈ ચિત્તથી વિચારણા કરવા લાગ્યા કે-“રાજસેવકો દરિદ્રની જેમ યોગ્યકાળે શયન, ભોજન, સ્નાન કે બીજાં સુખનાં સાધન ભોગવી શકતા નથી. પૂર્ણકુંભમાં જેમ પાણીનો અવકાશ હોતો નથી, તેમ પોતાના રાષ્ટ્રની અને પરરાષ્ટ્રની ચિંતામાં વ્યથા અનેલા રાજસેવકો ચિત્તમાં પ્રાણવલ્લભ માટે પણ અવકાશ રહેતો નથી. પોતાના સર્વ અંગત સ્વાર્થને ત્યાગ કરીને એકાંત રાબાની સેવા કરવા છતાં, બાંધેલા પશુઓને જેમ કાંગડાં તેમ આડીયા ખલપુરુષો રાજસેવકોને ઉપદ્રવ કરે છે. જેમ સ્વદેહ અને સ્વદ્રવ્યનો વ્યય કરીને પણ રાબા માટે પ્રયત્ન કરાય છે, તેમ બુદ્ધિશાળી પોતાના આત્માર્થે કેમ પ્રયત્ન નથી કરતો ? એમ વિચારી સ્થૂલભદ્રે પાંચ મુદ્રાથી કેશનો લોચ કર્યો અને રત્નકંબલની દશીઓનું રમેહરણ બનાવ્યું. તે વાર પછી તે મહાસત્ત્વશાળીએ રાજસભામાં પહોંચી રાબાને કહ્યું કે, ‘મેં આ વિચાર કરી લીધો અને તમોને ધર્મનો લાભ હો.’ ત્યાર પછી શુક્રાથી જેમ કેસરીસિંહ તેમ સંસારરૂપી હાથીઓથી રોષ પામેલો મહાસત્ત્વવાળો તે રાજસભામાંથી બહાર નીકળ્યો. શુ’ આ કપટ કરીને પાછો વેશ્યાને ત્યાં તો જતો નહિ હોય ? એ ખાતી કરવા માટે રાબા ગવાક્ષમાં રહીને નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. દુર્ગંધી મહાદાવાળા સ્થાનમાં નાસિકા મરડીને ભય, તેમ જતા સ્થૂલભદ્રને દેખી રાબાએ મસ્તક ઠેલાવ્યું અને તે વિચારવા લાગ્યા કે ભગવાન નકકી વૈરાગી જ અનેલા છે, તેના વિષયમાં મેં ‘જોડું’ વિચાર્યું-એમ આત્મનિંદા સાથે તેને અભિનંદન આપ્યાં. સ્થૂલભદ્રે પણ શ્રીસંભૂતિવિજય આચાર્ય પાસે પહોંચી સામાયિક

સૂત્ર ઉચ્ચરવા પૂર્વકે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાર પછી નંદરાજએ શ્રીયકને હાથમાં લઈ ગૌરવપૂર્વક સમગ્ર રાજ-વ્યવસ્થાના કારભારવાળા મંત્રીમુદ્રા-અધિકારમાં નિયુક્ત કર્યો. શ્રીયક પણ હંમેશા સાક્ષાત્ શકટાલ મોઢકે શ્રેષ્ઠ-આય-કુશળતાથી રાજ્યચિતામાં સાવધાની રાખતો હતો. તે હંમેશા વિનયપૂર્વક કોશાને ઘરે જતો હતો. ‘ભાઈના સ્નેહથી તેની પ્રિયાતુ’ પણ કુલીન પુરુષો બહુમાન કરે છે.’ સ્થૂલભદ્રના વિયોગથી દુઃખી થએલી કોશા પણ શ્રીયકને દેખી ડુસકે ડુસકે રહવા લાગી, ‘ઈંદ્રને દેખી દુઃખી પુરુષો દુઃખ ધારી રાખવા સમર્થ બની શકતા નથી.’ ત્યાર પછી શ્રીયકે કોશાને કંઠું કે, ‘હિ આયો ! આમા આપણે શું કરી શકીએ ? પાપી એવા વરુચિએ જ પિતાનો ધાત ફરાવ્યો છે. અકાળે ઉત્પન્ન થએલ વજ્રાગ્નિની આગ સરળો સ્થૂલભદ્રનો અણધાર્યો વિયોગ પણ તેને તેણે જ કરાવ્યો. માટે હે મનસ્વિનિ ! જ્યાં સુધી તે તારી બહેન ઉપકોશામાં રાગવાળો છે, ત્યાં સુધીમાં તેનો કાંઈક પ્રતિકાર વિચાર અને ઉપકોશાને આજ્ઞા કર કે, કોઈ પ્રકારે વરુચિને કપટ કરી તારે મહિરાપાનની રુચિવાળો કરવો. પોતાના સ્નેહીના વિયોગના વેરથી, હેવરનાં દાક્ષિણ્યથી તેણે તે વાત સ્વીકારી અને ઉપકોશાને આજ્ઞા કરી. કોશાની આજ્ઞાથી નાનીબેન ઉપકોશાએ તેને તે પ્રમાણે કયું અને મહિરા-પાન કરાવ્યું.’ ‘હીને આધીન બનેલાં પાસે શું ન કરાવી શકાય ?’ વરુચિ બ્રાહ્મણ પાસે પોતાની ઈચ્છાથી મહિરાપાન કરાવ્યું ! એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ઉપકોશાએ મોટીબહેન કોશાને બજાવ્યું. હવે કોશાના સુખથી શ્રીયકે પણ સર્વ સાંભળ્યું અને માન્યું કે પિતાના વૈરનો બદલો બરાબર લીધો. શકટાલ મહામંત્રીના મરણથી માંડીને વરુચિભટ્ટ રાજની સેવાનો સમય સાચવવામાં બરાબર તત્પર બન્યો. તે દરરોજ રાજકુલમાં ફરજ બજાવવાના સમયે હાજર થઈ જતો હતો અને રાજ તથા લોકો પણ તેને ગૌરવથી જોતા હતા. કોઈક સમયે નંદરાજએ શકટાલમંત્રીના ગુણોત્તર સ્મરણ કરતાં ઉદાસીન બની સભામાં શ્રીયકને ગદ્ગદાક્ષરે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘ઈંદ્રને જેમ બૃહસ્પતિ તેમ મારે હંમેશા ભક્તિવાળો શક્તિવાળો મહાબુદ્ધિશાળી મહાઅમાત્ય શકટાલ હતો. દૈવયોગે આવી રીતે આ મૃત્યુ પામ્યો ! બરેબર તેના વગર મારી આ રાજસભા મને શૂન્યકાર લાગે છે.’ શ્રીયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, દેવ ! આપની વાત યથાર્થ જ છે, પરંતુ એ વિષયમાં શું કરી શકાય ? બરેબર મહિરાપાન કરનાર પાપી વરુચિનું જ આ કાર્ય છે. ‘શું એ સુરાપાન કરે છે ?’ એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે શ્રીયકે કહ્યું કે, આવતી કાલે તેને હું બતાવીશ. બીજા દિવસે રાજસભામાં આવનાર સર્વ પુરુષોની હાજરીમાં પોતાના એક વિશ્વાસુ પુરુષદ્વારા આગળથી શિખવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ વરુચિને આપવા માટે સુંદર પદ્મકમળ આપ્યું. તટકાલ તૈયાર કરેલ મદનદ્વલ-મિઠોદલ-રસની ભાવનાયુક્ત તે કરુણ દુરાત્મા વરુચિને અર્પણ કર્યું. આવા પ્રકારનું અદ્ભુત સુગંધવાળું આ કમળ કયાંતું હશે ? એમ વર્ણવતા રાજા આદિ પોતપોતાના કમળને નાસિકા પાસે લઈ ગયા. વરુચિભટ્ટ પણ સુંઘવા માટે નાસિકા પાસે પોતાનું કમળ લઈ ગયો એટલે તરત રાત્રે પીધેલ અંદ્રહાસ મહિરાનું વમન થયું. ‘બ્રાહ્મણજ્ઞાતિમાં વધ કરવા યોગ્ય મહિરાપાન કરનાર આને ધિક્કાર હો’-એ પ્રમાણે સવેથી તિરસ્કાર પામેલી તે સભામાંથી પાછો ચાલ્યો ગયો. તેણે પોતાની શુદ્ધિ માટે બ્રાહ્મણો પાસે પ્રાર્થાશ્રિત માગ્યું, ત્યારે તેઓએ મહિરાપાનના પાપને નાશ કરનાર તપા વેલ સીસાના રસનું પાન પ્રાર્થાશ્રિત તરીકે બજાવ્યું. વરુચિ પણ સીસુ ગાળવાની કુલડીમાં રસ તપાવીને પી ગયો તટકાલ દાગવાના ભયથી હોય તેમ તેના પ્રાણો પલાયન થયા.

દુષ્કર-દુષ્કરકારક

સ્થૂલભદ્રસુનિ પશુ સંભૂતિવિજય આચાર્યની પાસે દીક્ષા પાલન કરતા શ્રતસમુદ્રના પારગામી બન્યા. બધાકાળમાં કોઈ સમયે સંભૂતિવિજય ગુરુને પ્રણામ કરી એક મુનિએ આ પ્રમાણે અભિગ્રહ કર્યો કે, ‘હું’ ચોમાસાના ચાર મહિનાના ઉપવાસ કરી સિંહગુફાના દ્વારમાં કાઉત્સગ્ગધ્યાને ઉભો રહીશ. બીજા મુનિએ ‘ચાર મહિનાના ઉપવાસ કરીને દિષ્ટિવિષસર્પના દર પાસે કાઉત્સગ્ગ કરીને રહીશ.’ એવો અભિગ્રહ કર્યો ત્રીજા મુનિએ ‘ચાર મહિનાના ઉપવાસ કરી રૂવા ઉપરના લાકડા ઉપર મંદુકાસને કાઉત્સગ્ગ કરવાનો અભિગ્રહ કર્યો. અભિગ્રહ માગનારા ત્રણે સાધુઓને યોગ્ય માનીને તેમને તે માટે ગુરુભાણે અનુમતિ આપી. એટલે સ્થૂલભદ્ર સુનિએ આગળ આવીને ગુરુને નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘વિચિત્ર કામશાસ્ત્રમાં કહેલા કરણ (આસનો), શૃંગારરસોત્તેજક ચિત્રામણ્ય-વાળી કોશા વેશ્યાની ચિત્રશાળામાં તપકર્મ કર્યો વગર ષડ્રસનું ભોજન કરી ચાર મહિના રહેવું’ એવો હે પ્રભુ ! મેં અભિગ્રહ કર્યો છે. ગુરુએ ક્ષતના ઉપયોગથી તે અભિગ્રહને યોગ્ય અનુમતિ આપી-એટલે સર્વે સાધુઓએ અંગીકાર કરેલા અભિગ્રહોને પૂર્ણ કરવા માટે પોતા પોતાના સ્થાને ગયા. સ્થૂલભદ્ર સુનિ પશુ કોશા વેશ્યાના મહેલે પહોંચ્યા, એટલે તે આગળ આવી બે હાથ બેડી સન્માન કરવા ઉભી થઈ. ‘સ્વભાવથી સુકુમાર કાચાવાળા કેળસ્તલ સરખા સાથળ વડે વ્રતભાર ઉચકવાથી કાયર બનેલા આ મુનિ અહિં પધાર્યો જણાય છે’ એમ વિચારી કહ્યું કે, હે સ્વામી ! તમારું સ્વાગત કરું છું. હવે આપ મને આજ્ઞા કરો કે, ‘હું’ શું કરું ? આ શરીર ધન, પરિવાર સર્વે આપના જ છે’ સ્થૂલભદ્ર સુનિએ કહ્યું કે, ચતુર્મસ રહેવા માટે ચિત્રશાળાની વસતી આપ, જવાબમાં કોશાએ જણાવ્યું કે, આપ અહણુ કરો. કોશાએ તે ચિત્રશાળા રહેવા યોગ્ય તૈયાર કરી એટલે પોતાની બલવત્તાથી ધર્મની માફક ભગવંતે પશુ કામસ્થાન-ચિત્રામણ્ય શાળામાં પ્રવેશ કર્યો. હવે ષડ્રસ આહાર ભોજન કર્યો પછી મુનિને શ્વાલ પમાડવા માટે શૃંગાર સભાને આવી તે તેની સમક્ષ બેઠી, ત્યારે બાણે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અખ્યાર હોય તેમ વારંવાર ચતુરાધ્યયી હાવભાવ-કટાક્ષ કરવા લાગી. કરણ, પૂર્વે અનુભવેલ શૃંગારક્રીડા, ઉદ્દામ સુરતક્રીડાઓ વિગેરે વારંવાર ચાલ કરાવ્યાં. તે મહાસુનિને શ્વાલ પમાડવા માટે ત્યાં તેણે બેટલા ઉપાયો કર્યો, તે સર્વે વજ્ર પર નખ વલોરવા માફક નકામા ગયા. આ પ્રમાણે ઢરોજ મુનિને શ્વાલ પમાડવા પ્રયત્ન કરતી હતી, પરંતુ મહામકકમ મનવાળા મુનિ લગાર પશુ શ્વાલ ન પામ્યા. તે મહાસુનિને ઉપસર્ગ કરનારી કોશાએ જેમ જેમ અતુકૂળ ઉપસર્ગો કર્યો, તેમ તેમ મેઘજળ વડે કરીને અગ્નિ-વીજળી વિશેષ ઉદીપન થાય, તેમ મહાસુનિનો ધ્યાનાગ્નિ વધારે દીપવા લાગ્યો. હે સ્વામી ! અજ્ઞાનથી પહેલાં માફક તમારી સાથે ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાવાળી મને ધિક્કાર થાઓ’ એમ આત્માની નિંદા કરતી તે તેમના પગમાં પડી. મુનિના ઈન્દ્રિય, જયની પરાકાષ્ઠાથી ચમત્કાર પામેલો તે શ્રાવકપણું પામી અને આ પ્રમાણે અભિગ્રહ કર્યો કે, કદાપિ તુષ્ઠ થએલ રાજા બે મને કોઈને અર્પણુ કરે તો તે એક પુરુષને છોડીને બાકીનાનો હું નિયમ કરું છું. એ પ્રમાણે પોતા પોતાના અભિગ્રહ પૂર્ણ કરીને ચોમાસું પૂર્ણ થયા પછી ત્રણ સાધુઓએ પશુ અનુક્રમે ગુરુના ચરણ-કમળમાં આવી પ્રણામ કર્યો. તે સમયે સિંહગુફાવાસી સાધુઓએ પશુ અનુક્રમે ગુરુના ચરણ-કમળમાં આવી પ્રણામ કર્યો. તેમજ ત્યારે ગુરુએ કંઈક ઉભા થઈ તેને કહ્યું કે, હે દુષ્કરકારક ! તારું સ્વાગત કરું છું. તેમજ તેની માફક બીજા બે સાધુઓ આવ્યા ત્યારે તેમને પશુ સુરિભાણે દુષ્કર-કારક કહીને સ્વાગત કર્યું. ‘સરખા પ્રતિજ્ઞા નિર્વાહ-કરનારાઓને સ્વામીનો સહાર પશુ સમાન જ હોય છે’ હવે તે

પ્રમાણે પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળા સ્થૂલભદ્રાનિ પણ પાછા આવ્યા, ત્યારે ગુરુએ ઊભા થઈને 'હે દુષ્કર-દુષ્કરકરક મહાત્મા ! તમારું સ્વાગત હો' આ સાંભળી ઈર્ષ્યાવાળા થએલા પહેલાં આવેલા સાધુએ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ગુરુજી આ આમ ત્રણ મંત્રિપુત્ર હોવાના કારણે આપે છે, જો છ રસના આહાર કરનારને દુષ્કરદુષ્કર કયું જ એમ કહ્યું, તો આવતા વર્ષે અમે પણ તેવી પ્રતિજ્ઞા કરીશું. એ પ્રમાણે મનમાં નિર્ણય સ્થાપન કરીને ઈર્ષ્યાવાળા તે મુનિઓએ ક્રમસર આઠ મહિના તો સંયમ પાલન કરતાં પસાર કર્યો. લેણુદાર સરખો વર્ષોકાળ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે હર્ષ પામતા સિંહગુફાવાસી સાધુએ ગુરુ પાસે જઈને આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી કે, 'હે ભગવંત ! કોશા વેશ્યાને ઘરે હંમેશા છ-રસવાળું ભોજન કરતો હું ચોમાસી રહીશ.' ગુરુ મહારાજે ઉપયોગ મૂકીને વિચાર કર્યો કે- આ તો માત્ર સ્થૂલભદ્રાની ઈર્ષ્યાથી આ અભિગ્રહ અંગીકાર કરવા તૈયાર થયો છે-એમ બાણી કહ્યું-હે વત્સ ! અતિદુષ્કર-દુષ્કર એવો આ અભિગ્રહ કરવા તું સમર્થ નથી, માટે તું ન કરીશ. એ તો મેં સરખા સ્થિર સ્થૂલભદ્ર જ માત્ર કરવા સમર્થ છે. ત્યારે તે મુનિએ ગુરુને કહ્યું કે, 'મને તો તે દુષ્કર જ નથી, પછી દુષ્કર દુષ્કરની તો વાત જ ક્યાં રહી ? માટે આ અભિગ્રહ તો અવશ્ય હું કરીશ જ.' ગુરુએ કહ્યું કે, આ અભિગ્રહથી તો ભાવીમાં બંધ અને પૂર્વે કરેલા તપનેા પણ નાશ થશે. કારણ કે શક્તિ ઉપરાંત ભાર નાબવાથી અંગેપાંગેનો નાશ થાય છે. પોતાને પરાક્રમી ગણતા તે મુનિ ગુરુનાં વચનની અવગણના કરીને કામદેવના વાસગૃહ સરખા કોશાના મહેલે ગયા. સ્થૂલભદ્રાની હરીફાઈ કરવા આ તપસ્વી મુનિ આવેલા જણાય છે. એમ માતું છું, પરંતુ પતન થતાં તું રક્ષણ કરવું બેઠકે એમ વિચારી તે ઊભી થઈ નમન કરે છે. તે મુનિએ તે સતી કોશા પાસે ચિત્રશાલાની યાચના કરી, કોશાએ તેને અર્પણ કરી, એટલે મુનિએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. છ-રસવાળો આહાર ભોજન કરી રહ્યા પછી મુનિની પરીક્ષા કરવા માટે મધ્યાહ્ન-સમયે લાવણ્યના ભંડાર સરખી કોશા તેની પાસે ગઈ. પદ્મકમળ સરખા નયનવાળી તેવી કોશાને દેખતાં જ એકદમ મુનિ તો ક્ષોભ પામ્યા. કારણ કે, તેવા પ્રકારની રૂપવતી લાવણ્યવાળી સ્ત્રી, તેવા પ્રકારનું સુંદર રસવાળું ભોજન મળે, પછી વિકાર થવામાં શો વાંધો આવે ? કામની ધીડથી તેને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે કોશાએ કહ્યું, કે, 'ભગવંત ! અમે તો વેશ્યા કહેવાઈએ અને ધનના દાનથી વશ થનારી છીએ. મુનિએ કહ્યું, હે મૃગસરખા નયનવાળી ! તું મારા પર પ્રસન્ન થા. વાલુકામાં તેલ માફક અમારી પાસે ધન તો ક્યાંથી જ હોય ? ત્યારે કોશાએ પ્રતિજ્ઞાધ કરવા માટે તેને કહ્યું કે, 'નેપાલદેશના રાજા કોઈ પ્રથમ વખત મળવા આવે, જેને કોઈ દિવસ આગળ બોલે ન હોય, તેવા સાધુને રત્નકંબલ આપે છે, માટે તે લઈ આવે'-એમ તે મુનિને વૈરાગ્ય લાવવા માટે કહ્યું. ત્યાર પછી બાળકની જેમ વિભ્રવાળો વરસાદ-કાળ હોવા છતાં પણ પોતાના મત માફક કાઢવવાળી ભૂમિમાં સ્ખલના પામતા તે મુનિ આસ્થા. ત્યાં પહોંચી રાજા પાસેથી રત્નકંબલ મેળવી મુનિ પાછા ફરી રહેલા હતા ત્યારે માર્ગની વચ્ચે ચોરો રહેલા હતા. ત્યારે ચોરોના પાળેલા પક્ષીએ કહ્યું કે, લક્ષ્મણવાળો આવે છે, ત્યારે ચોરના રાજાએ વૃક્ષ પર બેઠેલા બીજા ચોરને પૂછ્યું કે, 'કોણ આવે છે ?' ત્યારે તેણે કહ્યું કે, કોઈકે સિદ્ધિ આવે છે, પણ તેવો કોઈકે જણાવતો નથી' એમ વૃક્ષ પર બેઠેલાએ ચોર-સેનાપતિને કહ્યું, ત્યાં પેલા સાધુ આવ્યા, એટલે તેને 'પકડીને બરાબર તપાસ્યા, તેની પાસે કંઈપણ ન બેસ્યું-એટલે ચોરોએ તેને છોડી મૂક્યા વળી પક્ષી ચો.' ૪૬

બ્રાહ્મણ કે, 'આ લક્ષમૂલ્ય વ્યાહ્ન્યં જાય છે' એટલે ચોર-સેનાપતિએ ફરી પૂછ્યું કે, તારી પાસે જે હોય તે સત્ય હકીકત જણાવ. ત્યારે મુનિએ તેને કહ્યું કે, વેશ્યાને આપવા માટે આ પ્રમાણે રત્નકંબલ મેળવી છે અને તેને 'વંશ(વાંસ)ના પોલાણમાં છૂપાવી છે, એટલે ચોરે પણ મુનિને છોડી દીધા. તે મુનિએ કોશા પાસે પાછા આવીને રત્નકંબલ અર્પણ કરી એટલે તરત જ નિઃશંકપણે ઘરની ખાળ કુંડીમાં ફેંકી ત્યારે મુનિએ કોશાને કહ્યું કે, આ રત્નકંબલ મહામૂલ્યવાળી છે. આ અશુચિ ખાળકુંડીમાં ફેંકવાની ન હોય, હે શંખ સરખા કંઠવાળી ! આ તે શું કર્યું ? પછી કોશાએ પણ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'હે મૂઠ ! આ રત્નકંબલ ચિંતા કરે છે, પણ ગુણરત્નમય તું નંરકમાં ફેંકાઈ રહેલો છે, તેની ચિંતા થાય છે ? તે સાંભળતાં જ મુનિ ચોંકી ઉઠ્યા અને કહ્યું કે, ખરેખર તે મને પ્રતિજ્ઞા કર્યો અને મને સંસારથી બરાબર ઉગારી દીધો. હવે અતિચારથી લાગેલાં પાપોતું ઉન્મૂલન કરવા માટે શુરુના ચરણક્રમજમાં જઈશ. હે ભાગ્યશાળી ! તેને ધર્મલાલ ! કોશાએ પણ તેને કહ્યું, તમોને પણ મિત્રજા મિ દુકકંઠ' આપું છું' કારણ કે બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં હોવા છતાં પણ મેં તમને ખેદ પમાડ્યા. તમારા પ્રતિજ્ઞાધ માટે જ મેં તમારી આ આશાતના કરી છે, તો તેની તમારે ક્ષમા આપવી અને હવે જલ્દી શુરુની નિશ્રામાં પહોંચી જાવ-એમ જ ઈચ્છું છું.' મુનિએ શુરુ પાસે આવીને આલોચના લઈ ફરી કઠોર તપની સેવના કરી.

રથકાર અને કોશાતું કલા-વિજ્ઞાન

હવે કોઈક સમયે તુષ્ઠ થએલા રાજાએ કોઈક રથકારને કોશા વેશ્યા આપી, પરંતુ વેશ્યા રાજાધીન હોવાથી રાગ વગર તેની સાથે સહવાસ કરવી હતી. વેશ્યા પણ હરરોજ 'સ્થૂલભદ્ર વગર ખીજે કોઈ મહાપુરુષ નથી' એમ રથકાર પાસે વર્ણન કરવા લાગી. રથકારને મનમાં થયું કે, આને કંઈક ચમત્કાર ખતાવું, તો રાગ કરશે-એમ નાણી તે ગૃહઉદ્યાનમાં જઈ એક પક્ષગ પર બેસી તેણે તેના મનતું રંજન કરવા માટે પોતાનું વિજ્ઞાન-ચાતુર્ય આ પ્રમાણે ખતાવ્યું. આંખનાં ફળની એક લુંબીને તેણે એક ખાણથી વીંધી, તે ખાણને ખીજા ખાણથી, એમ ખાણોની શ્રેણીથી પોતાના હાથ સુધી લાવ્યો, હવે લુંબીની ડાંખળીને અસ્ત્રાકાર ખાણથી છેદી હવે એક એક ખાણ જે પોતાના હાથ પાસે છે તેમ તેમ ખેંચતાં લુંબીને ત્યાં જ બેઠાં બેઠાં ખેંચી લાવી તે કોશાને સમર્પણ કરી. ત્યાર પછી વેશ્યાએ પણ કહ્યું કે, 'હવે માડું પણ વિજ્ઞાન જો' એમ કહેતાં એક સરસવ ધાન્યનો ઢગલો કર્યો અને તેના ઉપર એક સોય ગોઠવી અને આખો ઢગલો પુષ્પપાંખડીઓથી ઢાંકી દીધો, તે સોય પર એવી રીતે નૃત્ય કર્યું કે સોયથી ન પગ વીંધાયો કે ઢગલામાંથી એક પણ પુષ્પપાંખડી ખસી નહિ.' તુષ્ઠ થએલા રથકારે કોશાને કહ્યું કે, દુષ્કર એવા તારા આ કાર્યની હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે મારે સ્વાધીન વસ્તુની મારી પાસે માગણી કર, તો નક્કી હું તને આપીશ, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'મેં એવું શું દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે, જેથી તું આટલો ચમત્કાર પામ્યો, આ કરતાં પણ અધિક દુષ્કર છે. અભ્યાસ કરનારને કંઈ પણ દુષ્કર હોતું નથી. વળી આ આસ્રલુભી-છેદ કે આં નૃત્ય દુષ્કર નથી. કારણ કે અભ્યાસયોગે આ કળા સિદ્ધ કરી શકાય છે; પરંતુ વગર અભ્યાસે સ્થૂલભદ્રે જે કર્યું, તે તો ખરેખર દુષ્કર જ છે. જેણે મારી સાથે જ્યાં અવિરત લોગો

ભોગ્યા, તે જ ચિત્રશાળામાં તે અખંડિત વ્રતવાળા અટોલ રહ્યા. જ્યાં નોખિયાની અવજવર હોય ત્યાં રહેવું જેમ દૂધ તેમ સ્ત્રીવાળા સ્થાનમાં એકમાત્ર સ્થૂલભદ્ર મહામુનિને ખાદ કરીને યોગીઓનાં મન પણ દૂષિત થયા વગર રહેતાં નથી. સ્ત્રીની સમક્ષ માત્ર એક જ દિવસ તેવી રીતે રહેવા કોણ સમર્થ બની શકે ? જ્યારે સ્થૂલભદ્રમુનિ ચાર મહિના સુધી અખંડિત વ્રતવાળા વસ્યા. અગ્નિ સરખી સ્ત્રીઓ પાસે ધાતુ સરખા કંઠેણ હૃદયવાળા પણ પુરુષો પીગળી બંધ છે, પરંતુ અમે તો તે સ્થૂલભદ્ર મહામુનિને તો ખરેખર વજ્રમય જ માનીએ છીએ. ‘દુષ્કર-દુષ્કર’ કરનાર એવા મહાસત્ત્વવાળા સ્થૂલભદ્ર મુનિનું વર્ણન કયો પછી ખરેખર બીજાનું વર્ણન કરવા માટે મુખ મુદ્રિત જ કરવું અર્થાત્ મીન રહેવું બોધે એ. રથિકે પણ કોશાને પૂછ્યું કે, તું જેનું આટલું વર્ણન કરે છે, તે મહાસત્ત્વ-શિરોમણિ આ સ્થૂલભદ્ર કોણ છે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તારા પાસે જેનું ‘મે’ વર્ણન કર્યું તે નંદરાબના મંત્રી શકટાલના પુત્ર સ્થૂલભદ્ર છે. આ સાંભળી તે પણ આશ્ચર્ય પામી હાથ બેડી કહેવા લાગ્યો કે, તે સ્થૂલભદ્ર મહામુનિનો હું એક સેવક છું. વૈરાગી બનેલા તે રથકારને બહુ તોણે ધર્મદેશના આપી મોહનિદ્રા દૂર કરી. સદ્ગુણિવાળો તે પ્રતિજોધ પામ્યો. પ્રતિજોધ પામેલા રથકારને બહુ પોતાનો અભિગ્રહ જણાવ્યો. તે સાંભળી વિસ્મયથી વિક્તસ્વર લોચનવાળા તેણે કહ્યું કે, ‘હિ ભદ્રા ! સ્થૂલભદ્રના શુણ્ણીતીર્તન કરવા દ્વારા તે’ મને પ્રતિજોધ કર્યો છે અને હવે તે બતાવેલા તેના જ માર્ગે હું આજે જઈશ. હે ભદ્રે ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા અભિગ્રહનું તું ખરાખર પાલન કર’ એમ કહી સદ્ગુરુ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

ભગવાન્ સ્થૂલભદ્ર પણ કઠોર વ્રતનું પાલન કરતા હતા. તે સમયે ખાર વરસનો લાંગ-લાગટ દુષ્કાળ પડ્યો. તે સમયે સમગ્ર સાધુ-સંઘ સમુદ્ર-કિનારે ગયો અને કાલરાત્રિ માફક ભયંકર દુષ્કાલ-સમય પસાર કર્યો. સાધુઓને આહાર-પાણી પૂરતાં ન મળવાથી શ્રુતજ્ઞાનનું પરાવર્તન ન કરી શકવાથી તે સમયે ભણેલું શ્રુત પણ ભૂલાવા લાગ્યું. ‘અભ્યાસ અને પરાવર્તન વગર બુદ્ધિશાળીઓનાં પણ ભણેલાં શ્રુતનો નાશ થાય છે.’ હવે પાટલીપુત્રમાં (શ્રમણ) સંઘને એકઠો કર્યો અને જેની પાસે જેટલાં અંગ, અધ્યયન, ઉદ્દેશાદિક ચાદ હતા, તે ગ્રંથ કરી લીધા. અને એમ કરતાં શ્રીસંઘે અગિયારે અંગો બેડીને મેળવી લીધા. હવે દષ્ટિવાદ માટે કંઈક વિચારણા કરતા હતા, તે સમયે સંઘને ચાદ આવ્યું કે ભદ્રબાહુ ગુરુ દષ્ટિવાદ ધારણ કરનારા છે. તેમને બોલાવવા માટે બે મુનિઓને મોકલ્યા. તે બંનેએ ત્યાં જઈને તેમને વંદન કરીને બે હાથની અબલિ કરવાપૂર્વક સંદેશો જણાવ્યો કે શ્રીસંઘ આપને ત્યાં આવવા માટે આજ્ઞા કરે છે. ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘મેં મહાપ્રાણ ધ્યાન શરૂ કરેલ હોવાથી ત્યાં મારું આગમન નહિ બની શકે.’ તેનો જવાબ લઈ તે બંને મુનિઓ શ્રમણસંઘ પાસે પાછા ગયા અને કહેલો જવાબ જણાવ્યો. શ્રીશ્રમણસંઘે પણ બીજા બે મુનિઓને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે તમારે પહોંચીને આચાર્યને કહેવું કે, જે આચાર્ય શ્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને, તેને શું દંડ હોય ? તે અમને કહો. ત્યારે ‘તેને સંઘ-બહાર કરવા બોધે એ’ એમ જ્યારે કહે, ત્યારે તમારે એક સાથે મોટા શબ્દથી આચાર્યને કહેવું કે-તો પછી તમે પણ તે દંડપાત્ર છો.’ તે બંનેએ ત્યાં પહોંચી આચાર્યને તે પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભદ્રબાહુ આચાર્યે તેમને કહ્યું કે, ‘શ્રીસંઘ એ પ્રમાણે ન કરે, પરંતુ આમ કરે કે-મારા ઉપર કૃપા કરી બુદ્ધિશાળી શિષ્યોને અહિં મોકલે,

અહિં તેઓને હું સાત વાચના આપીશ; તે આ પ્રમાણે-તેમાં ભિક્ષાયર્થથી પાછા ફરે, ત્યારે, એક વાચના આપીશ. બીજી કાળવેલા-સમયે, બહિર્ભૂમિથી પાછો આવું ત્યારે ત્રીજી, વિકાસવેળા-વખતે ચોથી, તથા આવશ્યક વખતે ત્રણ-એમ સાત વાચનાઓ અપાતાં સંઘકાર્ય અને મારું પણ કાર્ય વગર બાધાએ સિદ્ધ થશે. તે જાનેએ આવી. તે પ્રમાણે કહ્યું; એટલે ભાગ્યશાળી બનેલા શ્રીસંઘે પણ સ્થૂલભદ્ર વિગેરે પાંચસો સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. પાંચસો મુનિઓને ભદ્રબાહુ આચાર્ય વાચના આપવા લાગ્યા; પરંતુ તે વાચના ઘણી અદ્ય લાગવાથી ઉદ્વેગ પામી તેઓ પોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા, પણ સ્થૂલભદ્ર તો ત્યાં રોકાઈ ગયા. તું કેમ ઉદ્વેગ પામતો નથી? એમ સ્થૂલભદ્રને પૂછતાં કહ્યું કે, હું ઉદ્વેગ નથી પામતો, પણ વાચના ઘણી અદ્ય મળે છે. સૂરિએ કહ્યું કે, હવે મારું ધ્યાન લગભગ પૂર્ણ થવા આવ્યું છે. તે પૂર્ણ થયા પછી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તને વાચના આપીશ. ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી સૂરિજીએ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વાચનાઓ આપી. બે વસ્તુ ન્યૂન એવાં હસ પૂર્વે સુધી સ્થૂલભદ્ર મુનિને લાણાવ્યા.

સિંહનું રૂપ

અનુક્રમે વિહાર કરતા કરતા ભદ્રબાહુ સ્વામી પાટલીપુત્રનગર આવ્યા. અને બહારના ઉદ્યાનમાં આશ્રય કર્યો. આ સમયે કેમસર વિહાર કરતી સ્થૂલભદ્રની સાત બહેનો પણ આવેલી હતી, તેઓ સાધુઓને વંદન કરવા માટે આવી. શુરુને વંદન કરી પૂછ્યું કે, હે પ્રભો! સ્થૂલભદ્રમુનિ ક્યાં છે? ત્યારે શુરુજીએ કહ્યું કે અહિં ઉપલા માળ ઉપર છે-એમ તેઓને કહ્યું, ત્યાર પછી તેમને સામે આવતી દેખીને કંઈક આશ્ચર્ય દેખાડવા માટે એક સિંહનું રૂપ વિકુચ્યું. સાધ્વીઓ તો સિંહને દેખી ભય પામી પાછી આવી. સૂરિને વિનંતિ કરી કે, મોટા ભાઈને સિંહ બાઈ ગયો લાગે છે, હજુ સિંહ પણ ત્યાં જ રહેલો છે. ઉપયોગ મૂકીને આચાર્યે જશુ અને આશા કરી કે ત્યાં જવ અને મોટાભાઈ-મુનિને વંદન કરો, તે ત્યાં જ છે અને ત્યાં સિંહ નથી. એટલે સાધ્વીઓ ફરી ત્યાં ગઈ. હવે પોતે પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં દેખાયા એટલે સ્થૂલભદ્રને વંદના કરી અને પોતાની વીતક કથા જણાવી, કે શ્રીચક્રની સાથે અમે પણ દીક્ષા લીધી પરંતુ હંમેશાં ક્ષુધાવાળો તે એક એકાસણ પણ ઠરવા શક્તિવાળો ન હતો. પર્યુષણમાં સંવત્સરી મહાપર્વના દિવસે મેં શ્રીચક્રમુનિને કહ્યું કે, ભાઈ! આજે મહાપર્વના દિવસે નવકારશીળા બદલે પોરસી પચ્ચક્રખાણ કર, એટલે તેણે તે પચ્ચક્રખાણ કર્યું. તે સમય પૂર્ણ થયો, ત્યારે મેં કહ્યું ભાઈ! થોડીવાર રોકાઈ જવ અને ચૈત્ય-પરિપાટીમાં દર્શન કરશે એટલે પુરિમંદૂહ પચ્ચક્રખાણ આવી જશે, એ વાત પણ તેણે સ્વીકારી. વળી ત્રણ પહોર સુધીનું અવરૂદ પચ્ચક્રખાણ કરવા માટે કહ્યું. પછી કહ્યું કે હવે દ્રુક કાળમાં પ્રતિકંભણ કરી રાત્રે તો સૂઈ જવાનું છે અને સુખપૂર્વક ઉઠી જશે, એટલે રાત્રિ પૂર્ણ થશે માટે હવે ઉપવાસનું જ પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરી લો. તેણે પણ તે પ્રમાણે ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન મારા આગ્રહથી કર્યું. ત્યાર પછી રાત્રે ક્ષુધાથી પીડા પામેલો તે દેવ-શુરુ-નવકારનું સ્મરણ કરતો મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગયો. મને ઋષિધાતનું પાપ લાગ્યું-મેં મુનિહત્યા કરી-એ પ્રમાણે હું ખેદ પામતો હતો તેવી અવસ્થામાં શ્રમણસંઘ પાસે જઈને પ્રાયશ્ચિત્તની માગણી કરી. ત્યારે સંઘે સાધ્વીજીને કહ્યું કે, તમે આ શુદ્ધ ભાવનાથી કરેલું પ્રાયશ્ચિત્તની માગણી કરી. ત્યારે સંઘે સાધ્વીજીને કહ્યું કે, તમે આ શુદ્ધ ભાવનાથી કરેલું હોવાથી આ માટે તમારે કંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોતું નથી. ત્યારે મેં કહ્યું કે, આ વાત સાક્ષાત્ જિનેશ્વર ભગવંત કહે, તો જ મારા હૃદયને શાંતિ થાય, નહિંતર મારું શત્ય નહિં બધ.

આ વિષયમાં સમગ્ર શ્રમભુજ સર્વ કાર્યો સ્વર્ગ કયો, એટલે શા સનદેની હાજર થઈ કહેવા લાગી કે— ‘જાલો, તમારું શું કાર્ય કરું?’ સર્વે કહ્યું કે, ‘આ સાધ્વીજીને પ્રભુ પાસે લઈ જાવ.’ જેનીએ કહ્યું, નિર્વિઘ્ન ગતિ માટે તમારે કાઠિસ્સજમાં જ રહેવું. સર્વે પણ તે વાત કબુલ રાખી અને મને જિનેશ્વરની પાસે લઈ ગઈ. ત્યાં મેં શ્રીસીમંધર સ્વામીને વંદના કરી. પછી જિનેશ્વર સીમંધરસ્વામીએ કહ્યું કે, ‘ભરતક્ષેત્રથી આવેલી આ આચાર્ય નિર્દોષ છે.’ કૃપાથી મારા માટે તેમણે જે ચૂલિકાની રચના કરી. ત્યાર પછી નિઃસ્ફલવાળી હું જેવીથી પાછી અહિં મારા સ્થાનમાં આવી અને જે ચૂલિકા મેં સંધને અર્પણ કરી. એ પ્રમાણે કહીને સ્થૂલભદ્રથી રજા પામેલી તે પોતાના ઉપાશ્રયે ગઈ.

ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્ર પણ વાચના માટે શુરુ પાસે ગયા. ‘તું વાચના માટે અયોગ્ય છે.’ એમ કહી શુરુએ વાચના ન આપી એટલે તેણે હીક્ષાથી માંડી આજ સુધીના અપરાધો યાદ કર્યો. વિચાર કર્યો છતાં પોતાની એક પણ ભૂલ યાદ ન આવી એટલે તેણે કહ્યું કે, મને કોઈ અપરાધ યાદ આવતો નથી. એટલે શુરુએ કહ્યું કે, અપરાધ કરીને હવે યાદ આવતો નથી? ‘શાન્ત’ પાપમ્’ એમ શુરુએ કહ્યું. ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્ર શુનો યાદ કરી શુરુના પગમાં પડ્યા અને કહ્યું કે ‘ફરી હવે આમ નહિ કરીશ, માટે મને માફ કરો.’ ‘હવે તું નહિ કરીશ, પરંતુ હમણાં તો તે અપરાધ કયો છે, માટે હવે તને વાચના નહિ આપીશ.’ એ પ્રમાણે આચાર્યે તેને કહ્યું. ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્રની વિરૂદ્ધિથી સર્વ સર્વે શુરુને વિનવણી કરી. ‘માટા કોપ પામે, તેને પ્રસન્ન કરવા માટે મહાપુરૂષો જ સમર્થ બને છે.’ સ્વરિએ સંધને કહ્યું કે, ‘અત્યારે આણે આમ કર્યું, હવે પછીના મન્દસસ્ત્વવાળા આત્માઓ પણ આમ હરુપયોગ કરશે, માટે ખાકીના પૂવો હવે મારી પાસે જ ભલે રહેતાં. આ ભૂલનો તેને આ જ દંડ હો, અને બીજાને ભણાવવા માટે પણ આ જ દંડ.’ પછી શ્રમભુજ-સંધના આગ્રહથી અને ઉપયોગ મૂક્યો એટલે બાણ્યું કે, ‘ખાકીનાં પૂવોના વિચ્છેદ મારાથી નહિ, પણ ભાવીથી વિચ્છેદ થવાનો છે. હવે ખાકીનાં પૂવો તારે બીજાને ન આપવાં’ એમ નક્કી કરાવવા પૂર્વક ભદ્રબાહુસ્વામીએ સ્થૂલભદ્રને વાચના આપી. આ સ્થૂલભદ્રમહામુનિ સર્વ પૂર્વને ધારણ કરનારા થઈ ગયા, આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરીને તેઓએ ભાવિ કલ્યાણ પામનારા જીવોને પ્રતિજ્ઞાધાર્મકપણે આપ્યા. સ્ત્રી સંબંધથી નિવૃત્તિ પામીને સમાધિભાવમાં લીન બનેલા શ્રીસ્થૂલભદ્રમુનિ કંમે કરીને દેવલોક પામ્યા. એ પ્રમાણે ઉત્તમ સાધુ-વર્ગની સર્વ પ્રકારના સંસાર-સુખના ત્યાગરૂપ વિરતિની ભાવના બુદ્ધિશાળી ભવ્યાત્મા ભાવે. ૧૩૧-એ પ્રમાણે સ્તૂલભદ્ર-કથાનક પૂર્ણ થયું.

હવે સ્ત્રીના અંગની યથાર્થતા બહાવે છે :—

યકુચ્છકુન્મલ-શ્લેષ્મ-મજ્જાઽસ્થિ-પરિપૂરિતાઃ ।

સ્નાયુસ્તૂતા વહી રમ્યાઃ, સ્ત્રિયદ્ધર્મપ્રસેવિકાઃ ॥૧૩૨॥

જેમ આમડાની મશક ભીસ્તી-પગાળમાં કાલખંડ-માંસ-ટુકડા, વિષ્ણુ, દાંત-કાંત-જિહ્વો મલ, શ્લેષ્મ, મજ્જા, વીર્ય, રુધિર, હાડકાં આદિ ભરપૂર ભરીને સીવી લીધી હોય તો બહારથી સુંદર દેખાય; તેમ સ્ત્રીઓ બહારના દેખાવથી સુંદર લાગે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ સ્નાયુ-નસો વડે બહુ સીવાએલી હોય, તેમ બહારથી સુંદર દેખાય, પરંતુ તેના શરીરમાં તો માંસ,

વિદ્યા, ઇન્દ્રિયોના મેલ, શ્લેષ્મ કફ, મનબળ, ચરણી, રુધિર, હાડકાં આદિ ભરપૂર ભરેલાં છે, ૧૩૨. તથા—

બહિરન્તર્વિપર્યાસઃ, સ્ત્રીશરીરસ્ય ચેદ્ ભવેત્ ।

તસ્યૈવ કામુકઃ કુર્યાદ્, ગૃધ્ર-ગોમાયુ-ગોપનમ્ ॥૧૩૩॥

કદાચ જો સ્ત્રી-શરીરનો પલટો થઈ ખંડારનો ભાગ અંદર બાજ અને અંદરનો ભાગ ખંડાર આવે, તો કામીઓએ રાત-દિવસ ગીધડા અને શિયાળથી તેનું રક્ષણ કરવું પડે. દિવસે ગીધડા માંસ ઢેળી ખાવા આવે અને રાત્રે શિયાળો આવે, તેઓને ફર કરવામાં જ વ્યાકુળ બનવું પડે. પછી ભોળાની વાત તો ક્યાં રહી ? રાત દિવસ રક્ષણ કરવામાં એવો વ્યાકુળ બની બાજ, જેથી. બીભત્સ શરીર સાથે ભોળાની ચાહના ન કરે-ભોળકાળ મેળવી શકે નહિ. ૧૩૩. તથા—

સ્ત્રીશસ્ત્રેણાપિ ચેત્ કામો, જગદેતજ્જિગીષતિ ।

તુચ્છપિચ્છમયં શસ્ત્રં, કિં નાદત્તે સ સૂદધીઃ ! ॥૧૩૪॥

જો કામદેવ, આ ત્રણલોકરૂપ જગતને સ્ત્રીરૂપી હથિયારથી જિતવાની ક્ષમ્બિ રાખતો હોય, તો મૂઠપુદ્ધિવાળો તે સુલભ કાગડા આદિકના પીછાવાળા તુચ્છ શાસ્ત્રને ક્યા કારણથી ગ્રહણ કરતો નથી ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-જો અસાર શ્લેષ્મ કફ આદિક, રસ, લોહી, માંસ મેદ, હાડકાં, મનબળ, શુક્ર આદિ અશુચિ પદાર્થોથી ભરેલ ઘણા પ્રયાસથી મેળવી શકાય તેવા સ્ત્રીરૂપ હથિયારથી કામદેવ જિતવાની અભિલાષા કરે છે, તો પછી વગર મહેનતે સહેલાઈથી લલચ અને અપવિત્રતા રહિત એવાં પીછાં કેમ ગ્રહણ કરતો નથી ? ખરેખર તે મૂર્ખ આ વાત ભૂલી ગએલ જણાય છે. લોકો આ પ્રમાણે બોલે છે કે-‘પોતાના ઘર-આંગણે મધ મળી જતું’ હોય તો, કયો મૂર્ખ તે પર્વત ઉપર લેવા જવાનો પરિશ્રમ કરે ? છંદ પદાર્થની સિદ્ધિ થયા પછી કોઈ પણ પંડિત પ્રયત્ન કરતો નથી.’ ૧૩૪.

તથા નિદ્રા ઉઠી ગયા પછી આ પણ ચિંતવે—

સંકલ્પયોનિનાડનેન, હ્રદા ! વિદ્વં વિડમ્બિતમ્ ।

તદુત્ત્વનામિ સંકલ્પં, સૂલમસ્યેતિ ચિન્તયેત્ ॥૧૩૫॥

‘કામની કલ્પના કે વિચાર માત્ર કરવો તે વાસ્તવિક કારણ ન ગણાય, છતાં પણ સંકલ્પ એ પણ તેની યોનિ-કારણ છે, તેવા સમગ્ર જગતને અનુભવસિદ્ધ એવા આ કામદેવે સમગ્ર જગતને પરેશાન કરવામાં કશી કમીના રાખી નથી. માટે હું તેના સંકલ્પરૂપ સૂળને જ ઉભેડી નાખું’ એમ ભાવના ભાવે.

સમગ્ર વિશ્વ એટલા માટે જણાવ્યું છે કે, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, મહાદેવ આદિ સ્ત્રીનાં કર્ષન, આલિંગન, સ્પર્શ આદિ પ્રકારોથી વિડંબના પામ્યા છે. પુરાણોમાં સંભળાય છે કે-‘મહાદેવ અને ગૌરીના વિવાહમાં બ્રહ્માજી પુરોહિત બન્યા પાવંતીના પ્રણયની પ્રાર્થનામાં મહાદેવ,

ગોપીઓની ખુશામત કરવી ઇત્યાદિકથી શ્રીપતિ (વિષ્ણુ), ગૌતમ ઋષિની ભાથા સાથે ક્રોડા કરનાર ઇન્દ્ર, યૃહરૂપતિ (દેવગુરુ)ની ભાથા તારામાં ચંદ્ર, અશ્વામાં સૂર્ય પણ અનુક્રમે વિડંબના પામ્યા ” તેથી કરીને આવા અસાર હેતુઓ ઉભા કરીને જે કામદેવ જગતને પરેશાન કરે છે, તે યોગ્ય ન ગણાય. માટે હવે જગતને વિડંબના પમાડનાર આ ત્રિપથના કારણભૂત સંકલ્પને જ હું મૂળમાંથી ઉખેડી નાખું” એ પ્રમાણે સ્ત્રી-શરીરનું અશુચિપણું, અસારપણું, સંકલ્પયોગિ (કામ)નું સાધન છે-ઇત્યાદિક ચિંતવવું. ૧૩૫. તથા નિંદ્રા ઉડી ગયા પછી આ પણ વિચારવું-

યો યઃ સ્યાદ્ બાધકો દોષસ્તસ્ય તસ્ય પ્રતિક્રિયામ્ ।

ચિન્તયેદ્ દોષમુક્તેષુ, પ્રમોદં યતિષુ વ્રજન્ ॥૧૩૬॥

રાગ-દ્વેષાદિક દોષરહિત મુનિઓ તથા તેમના ગુણોમાં હર્ષ પામતો, આત્મગુણમાં હર્ષ પામતો આત્મ-ગુણબાધક જે જે દોષો હોય, તેની પ્રતિક્રિયા વિચારે.

ચિન્ત-પ્રશાન્તિ વાહિકાના બાધક જે જે દોષો-એવા કે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહ, કામ, ઇર્ષ્યા, મત્સરાદિક દોષો તેના પ્રતિકાર વિચારવો. તે આ પ્રમાણે-રાગને પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્ય, દ્વેષ થાય ત્યાં મૈત્રીભાવના, ક્રોધ માટે ક્ષમા, માન માટે નમ્રતા, માયા માટે સરળતા, લોભ માટે સંતોષ, મોહ માટે વિવેક, કામદેવ માટે સ્ત્રીશરીર-વિષયક અશૌચભાવના ઇર્ષ્યા માટે ઇર્ષ્યાનો અભાવ, પારકાની સંપત્તિના ઉલ્લેખમાં ચિન્તમાં દુઃખ ન લાવવું-આ પ્રમાણે દરેક દોષોની પ્રતિક્રિયા માનેલી છે.-આ કરવું અશક્ય છે-એમ ન માનવું. જગતમાં એવા અનેક મુનિવરો દેખાય છે કે જેમણે તેવા તેવા દોષોનો ત્યાગ કરીને, તેવા તેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરીને તેવા ગુણમય આત્મા ખનાવ્યો છે. માટે કહ્યું છે કે-દોષરહિત એવા મુનિઓ પ્રત્યે પ્રમોદ પામતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાધક દોષોની પ્રતિક્રિયા ચિંતવે. દોષમુક્ત મુનિના દેહાંતથી આત્મામાં પ્રમોદ થાય અને આત્મામાં રહેલા દોષો છોડવા સહેલા બને. ૧૩૬. તથા—

દુઃસ્થાં ભવસ્થિતિં સ્યેન્ના, સર્વજીવેષુ ચિન્તયન્ ।

નિસર્ગસુખસર્ગ તેષ્વપવર્ગ વિમાર્ગયેત્ ॥૧૩૭॥

નારકી, તિર્યચ્, મનુષ્ય અને દેવરૂપ આરે ગતિના જીવો સંબંધી દુઃખના કારણ સ્વરૂપ ભવસ્થિતિ વિચારતો, તે જીવો શાશ્વત સ્વાભાવિક મોક્ષસુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? અથવા તો સમગ્ર સાંસારિક દુઃખથી કેવો રીતે મુક્ત થાય ? તે વિચારે.

ભવસ્થિતિ એટલે તિર્યચગતિમાં વધ, બંધ, માર ખાવો, પરવશતા, ભૂખ, તરશ, અતિભાર ઉચ્ચકો પડે, અંગ-અવયવનું છેદન આદિનું દુઃખ સહેલું પડે નારકી ગતિમાં સ્વાભાવિક, એક-બીજાનો ઉદીરણથી, પરમાધામી દેવતાઓએ કરેલા, ક્ષેત્રના લીધે થએલાં દુઃખોની વેદના અનુભવથી, કરવતથી કપાલું, કુંભીમાં રંધાવું, ખરાબ કંટાળા શાસ્ત્રમંત્રી વૃક્ષો સાથે આલિંગન, વૈતરણી નદીમાં તરવું ઇત્યાદિક. નરભવમાં દરિદ્રતા, વ્યાધિ-રોગ, પરવશતા,

વધ, અધન વિગેરે. દેવભવમાં ઇંધ્યાં, વિષાદ, બીજાં યોની સંપત્તિ દેખી બળવું, મરણના દુઃખનો સંતાપ-આ વિગેરે કારણથી દુઃખકારણ એવી ભવસ્થિતિને સ્થૂંચી વિચારતો, તથા સંસારના સર્વ છંદો સંસારના જન્મ, મરણાદિ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત બની ભોક્ષની સાથે કેવી રીતે યોગ પામે-એ વિચારે. ૧૩૭. બીજા પછી આ પશુ વિચારે—

સંસર્ગેષ્યુવસર્ગાનાં દૃઢવ્રતપરાયણાઃ ।

ધન્યાસ્તે કામદેવાદ્યાઃ, ઇલાધ્યાસ્તીર્થકૃતામપિ ॥૧૩૮॥

દેવતા આદિએ કરેલા ઉપસર્ગો થવા છતાં પશુ પોતાના વ્રતમાં મજ્જમ રહેલા, તીર્થંકર ભગવંતોએ પશુ જેમની પ્રશંસા કરેલી છે-એવા કામદેવ આદિ શ્રાવકો ખરેખર ધન્ય છે. સંપ્રદાય-ગમ્ય કામદેવની કથા આ પ્રમાણે બહુવી—

ગંગા નદીના કિનારા પાસે નમેલી વાંસ-પંક્તિ માફક મનોહર ચૈત્યધ્વજોથી શોભાયમાન ચંપા નામની મહાનગરી હતી. ત્યાં સર્પના દેહ સરખા લાંબા લુબ્ધસ્તંભવાળો, લક્ષ્મીના કુલગૃહ-સમાન, જિતશયુ નામનો રાજા હતો, તે નગરમાં માર્ગનાં મોટા વૃક્ષ માફક અનેક લોકોને આશ્રયસ્થાન એવો બુદ્ધિશાળી કામદેવ નામનો એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. સ્થિરીભૂત લક્ષ્મી જેવી રૂપ-લાવણ્યથી શોભતી ઉત્તમ આકૃતિવાળી ભદ્રા નામની તેને ધર્મપત્ની હતી, તેને છ કોડ સુવર્ણધન ભૂમિમાં ફાટેલું, તેટલું જ વ્યાજે ફરતું, તેટલું જ વેપારમાં અને દશહેજર ગાયતું એક ગોકુળ એવાં છ ગોકુળો હતાં. તે સમયે પૃથ્વીના મુખની શોભા કરનાર પૂર્ણભદ્ર નામના ઉદ્યાનમાં વસુધરામાં વિહાર કરતા કરતા શ્રીવીરપ્રભુ સમોસચો. કામદેવ પશુ ભગવન્તની પાસે આલીને આવ્યો અને કર્ણાશ્રુત સરખી ધર્મદેશના સાંભળી. ત્યાર પછી દેવતાઓના, મનુષ્યોના અને અસુરોના યુરુ વીરભગવંત-પાસેથી નિર્મળ બુદ્ધિવાળા કામદેવે ખાર પ્રકારનો ગૃહસ્થ-ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તે કામદેવે ભદ્રા સિવાય સર્વસ્ત્રોઓનો, છ ગોકુળો સિવાયનાં સર્વ ગોકુળો અને નિધિ, વ્યાજ અને વેપાર એ દરેકમાં છ છ કોડ સિવાય બાકીના સર્વ ધનનાં પચ્ચક્ષુપાણ કર્યાં. પાંચસો હજ છોડીને બાકીના હજોને, પાંચસો ખેતર, તેટલાં જ ગાડાં અને તેટલાં જ પરદેશથી માલ લાવનારા ગાડાંને છોડી બાકીનાનો ત્યાગ કર્યો. વળી પરદેશથી માલ લાવનાર-લઈ જનાર ચાર ચાર વહાણોને છોડીને બાકીના વહાણોનો ત્યાગ કર્યો, એક ગંધ કાષાયી અંગ લુછવાના વસ્ત્ર સિવાય બાકીનાનો, લીલી મધુચક્રિ (જેઠીમધ) સિવાય બાકીના ફાતણનો, ક્ષીર અમલક સિવાય બાકીનાં ફળોનો ત્યાગ કર્યો, તથા તેલમર્દન કરવા માટે સહસ્ત્રપાક અને શતપાક સિવાયનાં તેલોનો ત્યાગ કર્યો. સુંગંધી ગંધયુક્ત ચોળવાની (માટી) સિવાયના ઉદ્ગર્તનો ત્યાગ કર્યો. તેમજ આઠ ઘસથી વધારે પાણીના સ્નાનનો ત્યાગ, ચંદન, અગર અને કેસરના લેપ સિવાયનાં વિલપન ભતી પુષ્પની માળા અને પન્ન-કમળ સિવાયનાં પુષ્પોનો ત્યાગ કર્યો. કર્ણભૂષણ અને મોનોઆમનામવાળી મુદ્રા સિવાયનાં આભૂષણો તથા દશાંગ અને અગરના ઘૂપ સિવાય બાકીની ધૂપવિધિનો ત્યાગ કર્યો. લેખર અને બાળ સિવાય બાકીની સર્વ મીઠાઈઓનો ત્યાગ, પીપરામૂળ આદિ કાષ્ઠ ઉકાળીને તૈયાર કરેલી કાષ્ઠપેય (રાખ), કલમ સિવાયના ચોખા, અડદ, મગ અને વડાણ સિવાયની દાળના સૂપ સિવાય બાકીના સૂપોનો ત્યાગ, શરદઋતુના અનેલા ગાયના ઘીનો ત્યાગ, સ્વસ્તિક (સાથિયો), મંદૂ (ઝાડકી), પલ્થંક (પલ્લકની લાલ) સિવાયના શાકનો ત્યાગ

પ્રસાદના જળ સિવાય, સુગંધિ તામ્બૂલ સિવાય, આસીના જળ અને મુખવાસને ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી પ્રભુને વંદના કરી પોતાના ઘરે ગયો. તેની ધર્મપત્નીએ પણ સ્વામી પાસે આવી શ્રાવકનાં વ્રતો અંગીકાર કર્યો. કુટુંબનો ભાર મોટાપુત્ર ઉપર નાખી પોતે પૌષધશાળામાં વ્રતોમાં અપ્રમત્તપણે રહેતો હતો.

તે કામદેવશ્રાવક પૌષધશાળામાં કાઉત્સગ્ગ ધ્યાનમાં રહેલા હતા, ત્યારે રાત્રે તેને ક્ષોભ પમાડવા માટે કૌર્મ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ પિશાચનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો. તેના મસ્તકના કેશ ખરછટ પીળી કાન્તિવાળા અને ક્યારામાં પાકેલા ડાંગરની સળીઓ સરખા દેખાતા હતા. કપાળ થડાની ડીખડી સરખું, તથા ભનાં નોળિયાની પુછડી સરખા, કાન સૂપડાના આકાર જેવા હતા. બેડિયા થૂલા જેવાં બે નસ્તોરાં હતાં, ઉંટના જેવા બે હોઠ, દાંત હળ સરખા હતા. બિહૂવા સર્પ સરખી અને મૂછ થોડાના પૂંછડ સરખી હતી. તપાવેલ કુલ્હડી સરખી પીળી બે આંખો હતી. હંડપચી સિંહની હંડપચી જેવી હતી. હોઠની નીચેનો ભાગ ઝિંબુકું તે હળના મુખ સરખો હતો. ડોક ઉંટના જેવી હતી. છાતી નગર-દરવાજા સરખી હતી. સર્પ સરખી ભયંકર બે ભુજાઓ હતી. બે હાથ પત્થરની નિશા-ઝોરસિયા સરખા હતા. પાતાલ સરખું ઉંડું પેટ, રૂપ સરખી નાભિ, અજગર સરખું પુરુષચિહ્ન અને ચર્મપાત્ર-કુંડલા સરખા વૃષણો હતા. તાંડના વૃક્ષ જેવી બે જંઘા, પર્વતની શિલા સરખા બે પગો, અકાંડે-અભૂધાચી વીજળીના કંકડ સરખો તેનો કોલાહલ શબ્દ ભયંકર હતો. મસ્તક પર ઉંદરની માળા, ડોકમાં સરડા-કાચડાની બનાવેલી માળા ધારણ કરતો, કળીભૂષણ-સ્થાને નોળિયા, બાજુબંધ-સ્થાને સપોને ધારણ કર્યો. તે કોષવાળો બની તર્જની આંગળી સરખો આયુક ભયંકર રીતે ઉગ્રામીને તથા મ્યાનમાંથી તરવાર ખંડાર ખેંચતો કામદેવને એમ કહેવા લાગ્યો-‘અરે ! કૌર્મ એ ન કરેલી એવી પ્રાર્થના કરનાર ! આ તે’ શું માંહયું છે ? હે રાંકડા ! તારા સરખાને વળી સ્વર્ગ કે મોક્ષની અભિલાષા થઈ છે ? આ શરૂ કરેલ કાર્યનો ત્યાગ કર, નહિંતર ઝાડની ડાળ પરથી એમ કળ, તેમ આ તીક્ષ્ણ તરવારથી તારા મસ્તકને ભોંચ પર રગદોળી પાડીશ. આ પ્રમાણે પિશાચે તર્જના કરવા છતાં પણ કામદેવ પોતાની સમાધિથી લગાર પણ ચલાયમાન ન થયો. શું અપ્પપદ, પાડાના શબ્દોથી કંઠાપિ ક્ષોભ પામે ખરો ? કામદેવ શ્રાવક પોતાના શુભધ્યાનથી ખિલકુલ ચલાયમાન ન થયો, ત્યારે અધમ દેવે બે ત્રણ વખત તે પ્રમાણે કહ્યું. તેથી ક્ષોભ ન પાસ્યે, એટલે વળી ક્ષોભ પમાડવા માટે તેણે હાથીનું શરીર બનાવ્યું. કારણ કે, ‘બલપુરુષો પોતાની શક્તિનો છેડો દેખ્યા સિવાય અધમકાર્યથી અટકતા નથી.’ સજ્જન મેઘ સરખું શ્યામ, અતિ ઉંચું અને બાણે ચારે બાજુથી મિથ્યાત્વ એક દગલામાં આવીને એકડું થયું હોય તેવું શરીર ધારણ કર્યું. તેણે લાંબા ભયંકર આકારવાળા અને બાણે યમરાજના બે ભુજાદંડ હોય, તેવા દંતૂશળ-યુગલને ધારણ કર્યું. તથા કાળ-પાશ સરખી સૂંઢને ઉંચી ટંબાવીને કામદેવને એમ કહ્યું કે, આ કપટ-પાખંડનો ત્યાગ કર. હે માયાવી ! આ માયાનો ત્યાગ કર અને મારી આત્માથી સુખથી રહે, કયા પાળાંડી શુરુએ આ પ્રમાણે તને ભરમાવ્યો છે ? જો તું આ ધર્મનો ત્યાગ નહિં કરે તો, મારા સૂંઢરૂપ દંડ વડે તને એકદમ આ સ્થાનથી ઉછાળીને આકાશ સુધી લઈ જઈશ અને વળી આકાશથી નીચે પડીશ ત્યારે આ દંતૂશળમાં એવી રીતે ઝીલીશ કે તારા શરીરમાં દંતૂશળો આર-પાર ભોંકાઈને યો. ૪૭

પછી લોકકડા ચીરવા માફક તને ચીરી નાખશે. કુંભાર જેમ માટીને ચૂંદે, તેમ પણ વડે એવી રીતે તારા દેહકુતું મર્દન કરીશ, જેથી તું નિર્લેષપણે મૃત્યુ પામી તલવટીના ચરણ માફક કે ઘાણીમાં પીલાએલ જોળ માફક ક્ષણવારમાં એક પિંડ-સ્વરૂપ બની જશે. ઉન્મત્ત એવા તેણે ભયંકરપણે ભયના વચનો કહ્યાં, છતાં ધ્યાનમગ્ન બનેલા કામદેવ શ્રાવકે તેને પ્રત્યુત્તર બિલકુલ ન આપ્યો. દેહાશયવાળા કામદેવને અક્ષોભિત-અટોલ દેખીને તે દુષ્ટાશયવાળા અધમ દેવે એ જ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત વળી સંભળાવ્યું. વચનોથી પણ ક્ષોભ ન પામ્યો, ત્યારે સૂંઢ-દંડથી તેને ભીંસમાં લઈ આકાશમાં ઉછાળ્યો અને પૂણે ઉછળે પછી ઝીલી લે, તેમ ઝીલી લીધો. હંતુશળેથી વીંધી નાખ્યો, પગથી ચગદીને મર્દન કર્યું. ‘ધર્મકાર્યોના વિરોધી દુરાત્માઓને શું અકાર્ય હોય ?’ મહાસત્ત્વવાળા કામદેવે આ સહન કર્યું. પર્વત માફક સ્થિર રહી લગાર પણ સ્થિરતા ન છોડી. આવા કાર્યથી પણ તે ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થયા, એટલે અહંકારી તે અધમદેવે સર્પનું રૂપ વિકુચ્યું. આગળ માફક ફરી પણ તે દેવે તેને બીવડાવવા માટે એ પ્રમાણે કહ્યું. પણ ધ્યાનમાં એકાગ્ર બનેલો તે ધીર લગાર પણ ભય ન પામ્યો. વારંવાર તે જ વચનોથી નિર્લેષ બનેલો તેને એઈને તે સુરાધમ તબલાને જેમ વાદ્ય તેમ સપે પોતાના દેહથી ભરડો દઈ તેને ભીંસમાં લીધો. સર્પ નિર્લેષ બની દાંતોથી તેને ખૂબ ડંખ્યો, છતાં પણ તેણે પોતાના ધ્યાનામૃતમાં મસ્ત બની વેદનાને ન ગણ્યો. ત્યાર પછી પોતાનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરી દિશાઓમાં અજવાળું ફેલાવતો તે દેવ પૌષ્પશાળામાં પ્રવેશ કરી એમ કહેવા લાગ્યો કે, હે કામદેવ ! ખરેખર તમે ધન્ય છો, ઈન્દ્ર મહારાજે દેવસભામાં તમારી પ્રશંસા કરી, જે હું સહન કરી શક્યો નહિ. તેથી અહિં તમને ચલાયમાન કરવા આવ્યો કારણ કે, ‘કેટલીક વખત સ્વામીઓ પોતાની ઓટાઈથી અછતી વસ્તુનાં પણ ઓટાં વર્ણન કરે છે.’ તે કારણે વિવિધ રૂપોની વિકુચ્છા કરીને મેં તમારી પરીક્ષા કરી. ઇન્દ્ર જેવા પ્રકારની તમારી પ્રશંસા કરી હતી, તેવા જ તમે ખરેખર નિઃશંક ધર્મમાં ધીરતાવાળા છો. પરીક્ષા કરતાં તમને મેં જે હેરાન કર્યો, તે અપરાધની ક્ષમા માગું છું. આ પ્રમાણે દેવ કામદેવને કહીને પોતાના ભવનમાં આવ્યો ગયો અને અખંડવ્રતવાળા તેણે પોતાની પ્રતિમા-કાઉસ્તુભ પાથો. ગુણ પ્રત્યે વત્સલતાવાળા વીર ભગવતે પણ સમવસરણની સભામાં ઉપસર્ગ સહન કરવાવાળા કામદેવની પ્રશંસા કરી. બીજા દિવસે કામદેવ શ્રાવક ત્રણે જગતના સ્વામી વીરપ્રભુના ચરણ-કમળના વંદન માટે આવ્યો. ભગવતે પણ ગૌતમ આદિકે મુનિવરોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘બૃહસ્પતિ-ધર્મમાં પણ કામદેવે આવા ઉપસર્ગો સમભાવથી નિર્લેષપણે સહન કર્યા; તો પછી સર્વ સંગનો ધર્મમાં પણ કામદેવે આવા ઉપસર્ગો સમભાવથી નિર્લેષપણે સહન કર્યા; તો પછી સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનાર ચતિધર્મમાં તત્પર તમારા સરખાએ તો તેવા ઉપસર્ગો વિશેષ પ્રકારે સહેવા બેઠો.’ કામદેવ શ્રાવકે કર્મને નિર્મૂલન કરવાના ઉપાયભૂત એવી શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિમાઓ કમસર વંદન કરો. આંતે સલેખના કરીને ત્યાર પછી તેણે અનશનત્રત અંગીકાર કર્યું. ઉત્તમ પ્રકારની સમાધિ પ્રાપ્ત કરી કાલધર્મ પામી તે અરુણાલ નામના વિમાનમાં ચાર પદ્યોંપમના આયુષ્યવાળો દેવ થયો. ત્યાંથી ચચી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ પામશે. જેવી રીતે કામદેવે ઉપસર્ગના પણ પોતાના વ્રતમાં અડગ રહી સ્વાભાવિક ધૈર્ય ધારણ કર્યું, તેથી તીર્થંકર ભગવતે પણ તેની પ્રશંસા કરી; તેવી રીતે બીજા ઉત્તમ આત્માઓએ પણ તેવા પ્રકારે અડગ વ્રત ધારણ કરનાર બનવું. એ પ્રમાણે કામદેવની કથા કહી. ૧૩૮.

આ પણ જાણે ત્યારે વિચારવું—

જિનો દેવઃ કૃપા ધર્મો, ગુરવો યત્ર સાધવઃ ।

શ્રાવકત્વાય કસ્તસ્મૈ, ન શ્લાષેતાવિમુદ્ધયીઃ ? ॥૧૩૯॥

જે શ્રાવકધર્મમાં રાગાદિ શત્રુઓને જિતનારા દેવ છે, દુઃખીનાં દુઃખને દૂર કરવાની અભિલાષારૂપ કૃપા ધર્મ છે, પંચમહાવ્રતમાં તદ્દલીન ગુરુવચો ધર્મોપદેશકો છે; કયો તત્ત્વ સમજનાર તેવા શ્રાવકધર્મની પ્રશંસા ન કરે ? રાગાદિવાળા દેવો પૂજનીય દેવ નથી, હિંસાદિ-સ્વરૂપ યજ્ઞાદિ ધર્મ નથી અને પરિગ્રહ અને આરંભવાળા ગુરુ નથી. તે દેવ, ગુરુ, ધર્મ ન કહેવાય. ૧૩૯. તથા નિદ્રા ઉડી ગયા પછી શ્રાવકપણામાં ભાવવા યોગ્ય ભાવનાઓ સાત સ્ત્રોકોથી જણાવે છે :—

જિનધર્મવિનિર્મુક્તો, મા મૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્યાં ચેદોઽપિ દરિદ્રોઽપિ, જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥૧૪૦॥

જ્ઞાન-દર્શન-આત્મિરૂપ જિનધર્મથી રહિત ચક્રવર્તીપણું મને મળતું હોય, તો ન જોઈએ. કારણ કે, ધર્મ વગરનું તે નરકે લઈ જાય છે. પરંતુ જૈનધર્મના દંઠ સંસ્કારવાળા કુટુંબમાં દરિદ્ર નોકર થઈ તો તે પણ મને ઘણું ઈષ્ટ છે કે, જ્યાં ધર્મ-પ્રાપ્તિ સુલભ છે. ૧૪૦. તથા—

ત્યક્તસંગો જીર્ણવાસા, મલકિલ્બ-કલેવરઃ ।

મજન્ માધુકરીં વૃત્તિં, મુનિચર્યાં કદા અયે ? ॥૧૪૧॥

મારા માટે આવો શુભ સમય ક્યારે આવશે કે, હું સર્વ સંગો ત્યાગ કરનારો થાઉં, જૂનાં કપડાવાળો, મેલચુકત શરીરવાળો થઈ માધુકરી વૃત્તિને ભજનારો બનું ? જે માટે કહેલું છે કે :—“જેવી રીતે ખીબા માટે ઉગાડેલા વૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી ભમરો રસ-પાન કરે છે, પરંતુ પુષ્પોને લગાર પણ પીડા કરતો નથી અને પોતાના આત્માને સંતોષ પમાડે છે, એવી રીતે ગૃહસ્થોએ પોતા માટે કરેલા આહારમાંથી થોડો થોડો આહાર તેમને અંતરાય કે પીડા ન થાય તેમ ઠાનેપણા અને ભકતૈયણા કરવા પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે, જેઓ આ લોકમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત છે, તેઓ શ્રમણ કહેવાય છે.” એવી રીતે આપોઆપ સહજ તૈયાર થયેલાં પુષ્પો વિષે જેમ ભમરા તેમ સાધુઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થએલા આહારથી શરીર અને સંયમયાત્રા સાધીશું, પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે ભમરાની ઉપમાથી ખીબા છવોને આઘાત પહોંચાડીશું નહિ.” આનું નામ માધુકરી વૃત્તિ. મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણવાળી આવી મુનિઓની અચોતું સેવન હું ક્યારે કરીશ ? ૧૪૧. તથા—

ત્યજન્ દુઃશીલસંસર્ગ, ગુરુપાદરજઃ સ્પૃશન્ ।

કદાહં યોગમભ્યસ્યન્, પ્રમવેયં મચ્ચિહ્નદે ? ॥૧૪૨॥

ભરપુરુષ, સૈનિક, ભાંડ-ભવાયા, ગણિકા વગેરે લૌકિક દુઃશીલવાળા અને પાસત્યા, યોસંઘા, કુશીલ, સંસ્કૃત, યથાચ્છેદક તે લોકોત્તર દુઃશીલ-તેમના સાથે સહવાસ-સંસર્ગ કરવો, તે

હું:શીલ-સંસર્ગ, તેનો ત્યાગ કરીને શુરુમહારાજના ચરણ-રજને સ્પર્શતો અર્થાત્ સત્યુદ્ધનો સંસર્ગ કરતો; ત્રણે યોગોનો વારંવાર અભ્યાસ કરીને ભવનો ઉચ્છેદ કરવા માટે હું ક્યારે શક્તિશાળી બનીશ ? તથા—

મહાનિશાયાં પ્રકૃતે, કાયોત્સર્ગે પુરાદ્ બહિઃ ।

સ્તમ્ભવત્ સ્કન્ધકર્ષણં, વૃષાઃ કુર્યુઃ કદા મયિ ! ॥૧૪૩॥

રાત્રિએ નગર બહારના પ્રદેશમાં શ્રાવકની પ્રતિમારૂપ કાયોત્સર્ગ કરતો હોઈ, ત્યારે કોઈ બળદ કે પશુ આવી મને શિલાસ્તંભ કે વૃક્ષ-ચડ માની ક્યારે પોતાની ગરદનની ખણ મારા શરીર સાથે ઘસીને ફર કરશે ? પ્રતિમા વહન કરનાર શ્રાવક નગર બહાર કાયોત્સર્ગ એકાગ્રતાથી કરે, ત્યારે શિલાસ્તંભની પ્રાન્તિથી વૃષભો પોતાની ગરદન ઘસે છે. યતિ થવાની અભિલાષાવાળાની અપેક્ષાએ આ સમજવું. જનકદેવી સાધુઓને તો હંમેશાં કાયોત્સર્ગનો સંભવ હોય છે. ૧૪૩. તથા—

વને પદ્માસનાસીનં, ક્રોઢસ્થિતમૃગાર્મકમ્ ।

કદાઽઘ્રાસ્યન્તિ વક્ત્રે માં, જરન્તો મૃગયૂથપાઃ ॥૧૪૪॥

હું વનમાં પદ્માસન કરીને બેઠેલો હોઈ, ત્યારે મૃગ-ખંચાઓ વિશ્વાસ પૂર્વક મારા જોળામાં આવી ક્યારે કીડા કરશે ? આ પ્રકારે મારા શરીરની પણ સંભાળ ન લેતો હોઈ—એવા શરીરની દરકાર વગરના મારા મુખને વૃદ્ધ મૃગો ક્યારે વિશ્વાસ પૂર્વક સુંધશે ? વૃદ્ધ-મૃગ કહેવાતું પ્રયોજન એ સમજવું કે, સહેજે તેઓ કોઈનો એકદમ વિશ્વાસ ન કરે, પણ પરમ સંભાધિની નિશ્ચલતા હોય તો વૃદ્ધ મૃગલાઓ પણ એવા વિશ્વાસ બની બાથ કે નિર્ભયતાથી મુખ આટે કે સુંધે ૧૪૪. તથા—

શત્રૌ મિત્રે તૃણે સ્ત્રૈણે, સ્વર્ણેઽહમનિ મળૌ મૃદિ ।

મોક્ષે મવે ભવિષ્યામિ, નિર્વિશેષમતિઃ કદા ? ॥૧૪૫॥

હવે હું શત્રુ અને મિત્રમાં, તૃણ અને સ્ત્રીસમુદાય વિષે, સુવર્ણ કે પત્થર, મણિ કે માટીમાં, મોક્ષ અથવા ભવમાં ક્યારે સમાન બુદ્ધિવાળો બનીશ ? શત્રુ-મિત્રાદિકથી માંડી મણિ અને માટીમાં તો હંતુ બીજાઓ સમાન બુદ્ધિ કરનારા મળી આવે, પણ પરમવૈરાગ્ય પામેલા આત્માઓને તો મોક્ષ અને ભવમાં પણ કશોય ફરક લાગતો નથી. જે માટે કહેલું છે કે—“મોક્ષે મવે ચ સર્વત્ર, નિઃસ્પૃહો મુનિ-સત્તમઃ”=“મુનિઓમાં જે ઉત્તમ હોય, તેઓને તો મોક્ષ કે ભવ દરેકમાં નિઃસ્પૃહ ભાવ હોય છે” આ મનોરથો ક્રમસર આગળ આગળના ચડિયાતા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ શ્લોકમાં જનધર્મના અનુરાગનો મનોરથ, બીજામાં સાધુધર્મ ગ્રહણ કરવાનો મનોરથ, ત્રીજામાં સાધુધર્મની ચર્ચામાં ઊંચકેટલીનું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના મનોરથ, ચોથામાં કાયોત્સર્ગાદિમાં નિષ્કપલાવ મેળવવાના મનોરથ, પાંચમામાં પર્વત, શુક્રા આદિ નિર્જન સ્થળમાં રહીને મુનિચર્યા પાળવાના મનોરથ, છઠ્ઠામાં પરમ સામાયિક સુધી પહોંચવાના મનોરથ કહેલા છે. ૧૪૫. હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

અધિરોહું ગુણશ્રેણિ, નિઃશ્રેણીં મુક્તિવેદમનઃ ।

પરાનન્દલતાકન્દાન્, કુર્યાદિતિ મનોરથાન્ ॥૧૪૬॥

મોક્ષરૂપી મહેલમાં ચડવા માટે ગુણો રૂપી નિઃશ્રેણીના પગથીયા સ્વરૂપ આવા પ્રકારના મનોરથો કરવા. વળી મનોરથો કેવા છે ? જેમ કંઈથી લતા તૈયાર થાય છે, તેમ આ જાણીવેલ મનોરથોથી પરમસામાયિક સ્વરૂપ જે પરમાનંદ તે પ્રગટ થાય છે. ૧૪૦ થી ૧૪૬ સુધી સાત શ્લોકોનો અર્થ સમજાવ્યો. ઉપસંહાર કરે છે—

ઈત્યાહોરાત્રિકીં ચર્યામપ્રમત્તઃ સમાચરન્ ।

યથાવદુત્તવૃત્તસ્થો, ગૃહસ્થોઽપિ વિશુદ્ધયતિ ॥૧૪૭॥

આ પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિની શ્રાવકની ચર્ચા અપ્રમત્તપણે સમ્યક્ પ્રકારે આચરતો અને જિનાગમમાં કહેલી શ્રાવકની અગ્નીઆર પ્રતિમા તે રૂપ વ્રતમાં રહેલો યથાવત્=સમ્યક્ વિધિથી તેની આરાધના કરતો સાધુ થયો ન હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થપણામાં અદ્યપાપવાળો થઈ નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરે છે.

અગિયાર પ્રતિમા

હવે તે પ્રતિમાઓ કઈ કે જેમાં રહેલો ગૃહસ્થ પણ નિર્મળ થાય છે, તે કહે છે—

૧ દર્શન પ્રતિમા—શંકાદિ દોષરહિત, પ્રથમાદિ લક્ષણોથી યુક્ત, સ્થૈર્યોદિ ભૂષણોથી ભૂષિત, ઓલું, મોક્ષમાર્ગના મહેલના પાયારૂપ સમ્યગ્દર્શન, તેનું લય, લોભ, લબ્ધિ વિદ્યોથી કોઈપણ અતિચારનું સેવન કયો વગર નિરતિચારપણે એક મહિના સુધી લાગલાગટ પાલન કરવું.

૨ બીજી વ્રત પ્રતિમા—પૂર્વની પ્રતિમાના અનુષ્ઠાન સાથે નિરતિચારપણે બાર વ્રતો બે મહિના સુધી લાગલાગટ અવિરોધિતપણે પાલન કરવારૂપ.

૩ ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમા—ત્રણ મહિના સુધી બંને કાળે અપ્રમત્તપણે આગળની પ્રતિમાઓના અનુષ્ઠાન સહિત સામાયિકના દોષો ટાળીને સામાયિક કરવું.

૪ ચોથી પૌષધ પ્રતિમા—ચાર મહિના દરેક ચતુષ્પર્વમાં પૂર્વ અનુષ્ઠાન સહિત આઠ પહોરના પૌષધનું નિરતિચારપણે પાલન કરવું.

૫ પાંચમી કાચોત્સર્ગ પ્રતિમા—આગળ કહેલ ચારેય પ્રતિમાઓના અનુષ્ઠાન પાલન કરવા પૂર્વક પાંચ મહિના સુધી ચારે પર્વમાં ઘરમાં, ઘરના કારમાં કે ચોટા કે ચોકમાં પરિવહ-ઉપસર્ગમાં આખી રાત્રિ ચલાયમાન થયા વગર કાચાને વોસરાવવારૂપ કાચોત્સર્ગમાં રહેવું. આમ આગળ આગળની દરેક પ્રતિમાઓની અંદર પહેલા પહેલાની પ્રતિમાઓનાં અનુષ્ઠાન, નિરતિચારતા, પ્રતિમા પ્રમાણે સમય-કાળમર્યાદા તેટલા મહિનાની સમજ લેવી. તેમજ આગળ કહીશું, તે પ્રતિમામાં પણ પહેલાંની પ્રતિમાનું અનુષ્ઠાન સમજ લેવું.

૬ પ્રહરચર્ચ પ્રતિમા—છ મહિના સુધી ત્રિકરણ ચોગે નિરતિચાર પ્રહરચર્ચ—પાલન.

૭ સચિત્તવર્જન પ્રતિમા—સાત મહિના સુધી સચિત્તનો ત્યાગ.

૮ આરંભ-વર્જન પ્રતિમા—આઠ મહિના સુધી પોતે આરંભ ન કરે.

૯ પ્રેમ્ય-વર્જન પ્રતિમા—નવ મહિના સુધી બીજા પાસે પણ આરંભ ન કરાવે.

૧૦ ઉદ્દિષ્ટ વર્જન પ્રતિમા—દશ મહિના સુધી પોતાને માટે રાંધેલો કે તૈયાર કરેલો આહાર પણ પોતે ન વાપરે.

૧૧ શ્રમણભૂત પ્રતિમા—અગિયાર મહિના સુધી સ્વભનાદિકનો સંગ છોડી, રત્નેહરણાદિ સાધુવેષ ધારી, કેશનો લોચ કરી, ગોકુલ આદિક પોતાના સ્વાધીન સ્થાનમાં રહેલો 'પ્રતિમા-પ્રતિપન્નાય શ્રમણોપાસકાય મિહાં દત્ત' અર્થાત્ 'પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો' એમ બોલતો આહાર આપનારને 'ધર્મલાલ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યો વગર સુસાધુ માફક સુંદર આચારોનું પાલન કરવું. કહેલું છે કે—

‘સમ્યક્ત્વત આત્માની કાયા-શરીર મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થવાથી શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ દુરાચર કલંકથી રહિત હોય, તે અહિં દર્શનપ્રતિમા સમજવી. નિરતિચાર અણુવ્રતાદિક આર મતો પાળવાં, તે બીજા મતપ્રતિમા, સામાયિકનું શુદ્ધપણું પાલન કરવું, તે ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમા. આગળ કહેલાં સર્વ અનુષ્ઠાનો સાથે બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા રૂપ ચતુષ્પર્વીમાં સમ્યક્ રીતિએ પૌષધ-પાલન, તે ચોથો પૌષધ પ્રતિમા. પૂર્વે કહેલાં સર્વ અનુષ્ઠાનોથી સુક્ત ચાર પર્વરાત્રિમાં ઘરે, ઘરના દ્વારે કે ચૌટામાં પરિપહ-ઉપસર્ગમાં નિષ્કપપણે કાચોત્સર્ગ પ્રતિમા ધારણ કરીને અઝગ રહે, તે પાંચમી પ્રતિમા. (આ પ્રતિમા અંગે આટલું વિશેષ પણ બાબતું કે આમાં સ્નાન ન કરવાનું, રાત્રે ચારે આહારનો ત્યાગ, ધોતીને કચ્છ વાળે નહિ, આરપર્વી દિવસે સંપૂર્ણ પ્રહરચર્ચ—પાલન, અને તે સિવાયના દિવસોમાં રાત્રીમાં જી અને લોગનું પ્રમાણ નહીં કરે. કાઉસગમાં જિનેશ્વરોનું ધ્યાન કરે, પાંચ મહિના સુધી કામની નિંદા કરે—પંચાશક)

છઠ્ઠી પ્રતિમામાં પ્રહરચર્ચ—પાલન, સાતમીમાં અચિત્ત આહારનો જ ઉપયોગ કરે, આઠમીમાં સાવધારણનો ત્યાગ, નવમીમાં બીજા પાસે પણ આરંભ ન કરાવે, દસમીમાં પોતાના નિમિત્તે કરેલો આહાર ન ખાય, અગિયારમી પ્રતિમામાં નિઃસંગ બની, સાધુવેષ ધારણ કરી, કાષ્ઠપાત્ર ધારણ કરે, મસ્તકે કેશનો લોચ કરે, સુસાધુ માફક પૂર્વે જણાવેલા ગુણમાં આદરવાળો બને. ૧૪૭. હવે પાંચ સ્ત્રોકોથી વિશેષ વિધિ કહે છે—

સોડ્યાવશ્યકયોગાનાં, મજ્ઞે મૃત્યોરયાગમે ।

કૃત્વા સંલેલનામાદૌ, પ્રતિપદ્ય ચ સંયમમ્ ॥૧૪૮॥

જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-મોક્ષસ્થાનેષુ ગ્રીમદર્હતામ્ ।

તદમાવે ગૃહેરણ્યે, સ્થણ્ડિલે જન્તુવર્જિતે ॥૧૪૯॥

ત્યક્ત્વા ચતુર્વિધાહારં, નમસ્કારપરાયણઃ ।

આરાધનાં વિધાયોચ્ચશ્રુતઃશરણમાશ્રિતઃ ॥૧૫૦॥

इह लोके परलोके, जीविते मरणे तथा ।

ત્યક્ત્વાઽઽશંસાં નિદાનં ચ સમાધિસુધયોક્ષિતઃ ॥૧૫૧॥

परिषहोपसर्गेभ्यो, निर्मीको जिनमक्तिमाक् ।

પ્રતિપદ્યેત મરણમાનન્દઃ શ્રાવકો યથા ॥૧૫૨॥

તે શ્રાવક અવશ્ય કરના યોગ્ય યોગો અર્થાત્ સંયમ-વ્યાપારો ને શરીરશક્તિ ન હોવાથી તેના ભાગ થાય તે એક કારણ, બીજું મૃત્યુ-સમય પ્રાપ્ત થયો હોવાથી સંલેખના કરવી. અર્થાત્ શરીર અને કપાયો પાતળા કરવા તે સંલેખના, તેમાં શરીર-સંલેખના તે કહેવાય, જેમાં કમ-સર હોજનનો ત્યાગ કરવામાં આવે. કપાય-સંલેખના તે કોધાદિ કપાયોનો પરિહાર કરવો. તેમાં પ્રથમ શરીર-સંલેખનાનું આ કારણ શરીરની સંલેખના એટલે પાતળું કરવું-શરીરની સંલેખના કરવામાં ન આવે તો, અકસ્માત ધાતુઓનો છોલ થવાથી છેલ્લા સમયમાં શરીરધારી છોલોને આત્મધ્યાન થઈ જાય.

બીજી કપાય-સંલેખનાનું વળી આ કારણ સમજવું-“તે તપશ્ચર્યા કરીને શરીર કૃશ કરી નાખ્યું. તેની પ્રશંસા હું કરતો નથી. આ તારી આંગળી આ કારણે ભાંગી ગઈ તે સમજ । માટે ભાવ-સંલેખના કર, અનશન કરવાની ઉતાવળ ન કર.” એ વિગેરે વિસ્તારથી કહ્યું. યથા-ઐશ્વર્યથી સંયમ પણ અંગીકાર કરે. તેમાં આ સામાન્યારી સમજવી. શ્રાવક સમગ્ર શ્રાવક-ધર્મના ઉદ્ધાપન માટે જ બાણે હોય તેમ છેવટે સંયમ અંગીકાર કરે. તેવા શ્રાવકને અતે સંયમધર્મના બાકી રહેલ ધર્મસ્વરૂપ સંલેખના અંગીકાર કરવી યોગ્ય છે. જે માટે કહેલું છે કે-‘સંલેખના હ એતે, ન નિઓઆ જેણ પવ્વઞ્ઞ કોઈ ।’

ત્યાર પછી જે અંત સમયે પણ અંગીકાર કરે, તે સંયમ લીધા પછીના કાળમાં સંલેખના કરીને મરણ અંગીકાર કરે. જે સંયમ અંગીકાર ન કરે, તેના માટે સમગ્ર ગ્રંથ જેમ આનંદ શ્રાવક ત્યાં સુધીનો સંખંબ લેવો. ૧૪૮.

જન્મવીક્ષા-અર્થાં શ્રીઅર્ડ-ત બટારકના જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, મોક્ષ કલ્યાણકો થયાં હોય, તે સ્થાનકોમાં, તેમાં જન્મસ્થાનકો કયાં ? ઋષભાદિક બિનેશ્વરોની જન્મભૂમિએ અનુક્રમે આ પ્રમાણે બાણવી :- ૧ ઇન્દ્રાકુભૂમિ, ૨ અયોધ્યા, ૩ આવસ્તી, ૪ વિનીતા, ૫ કોશલપુર, ૬ કૌશાસ્ત્રી, ૭ વારાણસી. ૮ અંદ્રાલના, ૯ કાકદી, ૧૦ ભદ્રિલપુર, ૧૧ સિંહપુર, ૧૨ ચમ્પા, ૧૩ કંપિલા, ૧૪ અયોધ્યા. ૧૫ રત્નપુર. ૧૬-૧૭-૧૮ ગજપુર. ૧૯ મિથિલા, ૨૦ રાજગૃહ, ૨૧ મિથિલા, ૨૨ શૌર્ય(રિ)નગર, ૨૩ વારાણસી. અને ૨૪ કુંડપુર,

તેમનાં દીક્ષાસ્થાનો :- ઋષભદેવ ભગવતે વિનિતા નગરીમાં, આર્યનેમિ ભગવતે દ્વાર-વતીમાં, બાકીના તીર્થકરોએ પોતાની જન્મભૂમિમાં દીક્ષા લીધી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં,

વાસુપૂજ્યે વિહારગૃહમાં, ધર્મનાથ ભગવંતે વપ્રગામાં, સુનિસુન્નતે નીલગુફામાં, પાર્શ્વનાથ ભગવંતે આશ્રમપદમાં, વીર ભગવંતે જ્ઞાતખંડમાં અને બાકીના તીર્થંકરોએ સહસ્રઅવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી.

કેવલજ્ઞાનકલ્યાણક-ભૂમિઓ :—ઋષભદેવ ભગવંતને સુરિમતાલમાં, વીર ભગવંતને ઋગુવાલુકાનદીના કાંઠે, બાકીનાઓને જે ઉદ્યાનોમાં દીક્ષા લીધી, તે સ્થળે જ કેવલજ્ઞાન.

મોક્ષકલ્યાણક-ભૂમિઓ :—ઋષભદેવ અદ્યાપદપર્વત ઉપર, વાસુપૂજ્ય અપાનગરીમાં, નેમિનાથ રૈવતાચલગિરિ પર અને વીરપ્રભુ પાવાપુરીમાં, બાકીના વીશ પ્રભુઓ સંમેત શૈલશિખર ઉપર મોક્ષે ગયા. —ત્યાં મરણરૂપ અંતક્રિયાનો રવીકાર કરે. તેવાં જન્મ દીક્ષા, જ્ઞાન, મોક્ષ કલ્યાણક-સ્થાન ન મળે તો, ધરમાં અગર સાધુની વસતિ-ઉપાશ્રયમાં, અરણ્યમાં કે શત્રુંજયાદિકે સિદ્ધિક્ષેત્રમાં. તે સ્થાનોમાં ભૂમિને પુંજ-પ્રમાણને એટલે કે જીવ-જંતુરહિત એવી જગ્યામાં જન્મકલ્યાણકભૂમિ આદિમાં પણ જીવ-જંતુરહિત પૂંજ-પ્રમાણને એ સમજી લેવું ૧૪૬. અશન, પાન, ખાદ્ય સ્વાદરૂપ ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરીને નમસ્કાર પરમેષ્ઠિ-મહામંત્ર સ્તાવનું સ્મરણ કરતો કરતો જ્ઞાનાદિકની આરાધનાને તેના અતિચારના પરિહાર-પૂર્વક કરતો, અરિહંત, સિદ્ધિ, સાધુ અને ધર્મરૂપ ચાર શરણોને સ્વીકારતો અથવા પોતાના આત્માને તેમને સમર્પણ કરતો કહેલું છે કે- “અરહંતે સરણં પવગ્જામિ. સિદ્ધે સરણં પવગ્જામિ. સાદુ સરણં પવગ્જામિ, કેવલિપન્નતં ધર્મં સરણં પવગ્જામિ ॥” = ‘હું’ અરિહંત ભગવંતોનું શરણ અંગીકાર કરું છું. સિદ્ધ ભગવંતોનું શરણ સ્વીકારું છું, સાધુ ભગવંતોને શરણે જાઉં છું. અને કેવલિભગવંતે કહેલ ધર્મ, એ જ મને શરણે હોબે. ૧૫૦. પાંચ પ્રકારના અતિચારોના ત્યાગ કરવા પૂર્વક આહાર-ત્યાગનો સ્વીકાર કરવો. તે જ વાત કહે છે- આ લોકના લાભરૂપ ધન, પૂજા, કીર્તિ આદિની અભિલાષા ન રાખવી, સંલેખના-અનશન કરવાથી આવતા ભવમાં દેવલોક આદિની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, વધારે સમય જીવવાની અભિલાષા એટલા માટે થાય કે પોતાની પૂજા, પ્રશંસા વધારે થવી હોય તે માટે, ઘણાં લોકોને પોતાના કર્શન આવતા ભેદને, સર્વ લોકની પ્રશંસા સાંભળીને એમ માને કે, ‘જીવવું’ એ જ શ્રેય છે. ચારે આહારનાં પચ્ચક્ષુષ્યાણુ કયાં હોવા છતાં પણ આવા પ્રકારની વિભૂતિ મારા નિમિત્તે જ પ્રવર્તે છે, એ રૂપ આશંસા, મરણ એટલે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો-તેમાં કોઈ કે અનશન કર્યું, પરંતુ તેના તરફ કોઈ આદરભાવ, પૂજા-ભાવના કરતું નથી કે પ્રશંસા કરતા નથી, ત્યારે મનમાં એમ વિચારે કે, ‘જો હું’ જલ્દી મરી જાઉં તો ઠીક’ તેવી આશંસાનો ત્યાગ કરે. નિચાણું એટલે કે પોતે ‘હુષ્ક્રંતપ કર્યું’ હોય, તેના બદલામાં તપના કૃણરૂપ જન્માંતરમાં હું ચક્રવર્તી, વાસુદેવ મહાધિપતિ, સૌભાગી, રૂપવાળો થાઉં એવી પ્રાર્થનાનો ત્યાગ કરવો. ફરી કેવા મહાધિપતિ, સૌભાગી, રૂપવાળો, તેમાં માર્ગથી ન ખસી જવા ૧૫૧. તથા પરિષદ, ઉપસર્ગ આવે, તો પણ નિર્ભયતાવાળો, તેમાં માર્ગથી ન ખસી જવા માટે કે ક્રમની નિર્જરા કરવા માટે સહન કરાય, તે પરિષદો કહેવાય. તે બાવીશ છે તે આ પ્રમાણે :—

૨૨ પરીપહો

"હ્રુત્પિપાસા-શીતોષ્ણ-દંશ-મશક-ભાગ્યારતિ-શ્ની-ચર્યા-નિષધાશય્યાડક્રોશ-વધ-યાજ્ઞવા
ડભ-રોગ-તુળસ્પર્શ-મલ-સત્કાર-પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણાઃ ॥" આ પ્રમાણે બાવીશ પરીપહો
કહ્યા, તેના પર જ્યારે મેળવવો તે આ પ્રમાણે :—

૧. ક્ષુધા-પરીપહ - ક્ષુધાથી પીડાએલો શકિતવાળો વિવેકી સાધુ ગોચરીની એષણાતું
ઉદ્ભવન કર્યો વગર, દીનતા લાભ્યા સિવાય કે અકળાયા વગર માત્ર પોતાની સંયમયાત્રાના
નિવોહ માટે ભિક્ષા માટે ફરે.

૨. તૃષ્ણા-પરીપહ - તત્ત્વ સમજનાર એવો તરસ્યો થએલો સુનિ માર્ગમાં ચાલતાં નદી,
તળાવ, વાવડીતું જળ જેથી, તે પીવાની ઇચ્છા ન કરે, પરંતુ દીનતાનો ત્યાગ કરી અચિત્ત
જળની ગવેષણા કરે.

૩. શીત-પરીપહ - ઠંડીથી પીડાતો હોવા છતાં, પાસે વસ્ત્ર, કંબલ ન હોય તો પણ,
ન કદાપિ તેવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે નહિં કે ઠંડી દૂર કરવા અગ્નિ ન સળગાવે.

૪. ઉષ્ણ-પરીપહ - જમીન તપેલી હોય કે બકારો થતો હોય, તો ગરમીની નિંદા કરે
નહિં. તેમજ વીજ્જીવ-પંખો, સ્નાન કે ગાત્ર ધોવાની અભિલાષા કરે નહિં.

૫. હંસ-મચ્છર-પરીપહ - હંસ, મચ્છર માફક કે તેવી જવાબો ડાખ મારતા હોય,
કારણ કે ફરેક જીવો આહારનું પ્રિયપણું જાણે છે. માટે તેમને ત્રાસ ન પમાડવા, દ્વેષ ન કરવો,
કે નિરાશ ન કરવા, પણ તેમની ઉપેક્ષા કરવી.

૬. નાગ્ન્ય-પરીપહ - વસ્ત્ર ન હોય કે અશુભ વસ્ત્ર હોય અથવા આ સાડુ, આ ખશખ
છે-એમ ન ઇચ્છે, માત્ર લાભાલાભની વિચિત્રતાનો વિચાર કરે, પણ વસ્ત્રરહિતપણાથી દુઃખ
ન લાવે.

૭. અરતિ-પરીપહ - ધર્મ-ગતિમાં આનંદ કરતો યતિ વિહાર કરતાં, ખેસતાં, ઉઠતાં
કે સંયમ અતુલ્ય કરતાં કદાપિ અરતિ-કંટાળો ન કરે, હંમેશાં સ્વસ્થતાનો જ આશ્રય કરે.

૮. શ્ની-પરીપહ - દુઃખોન ઉત્પન્ન કરાવનાર, સંગરૂપ કર્મક્રિયાર્થમાં મલિન કરનાર,
મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્ન કરાવનાર હોવાથી અર્ગલા-સમાન એવી શ્નીઓ યાદ કરવા માત્રથી ધર્મનો
નાશ કરનાર થાય છે, માટે તેને યાદ જ ન કરવી.

૯. થયી પરીપહ - ગામ, નગર, શહેર આદિમાં અનિયતપણે રહેનાર કોઈપણ સ્થાનની
મમતા વગરનો, વિવિધ અભિગ્રહોને ધારણ કરતો, એકલો હોય તો પણ ફરેક મહિને
સ્થાનાન્તર કરે.

૧૦. નિષધા-પરીપહ - સ્મશાનાદિક જે સ્થળમાં રહેવાય, તે નિષધા, તે શ્ની, પશુ,
નપુસક-રહિત સ્થાન હોય, તેમાં અતુલ્ય કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ સહેતો નિર્લયતાથી રહે.

૧૧. શય્યા-પરીપહ-શુભ કે અશુભ શય્યામા સુખ-દુઃખમાં સંગ-દ્વેષ કર્યો વગર સવારે
તો છોડવાની છે' એમ માની હર્ષ-શોક ન કરવો.

ચો. ૪૮

૧૨. આકોશ-પરીષદ - આકોશ કરનાર ઉપર પશુ કોષ ન કરે અને 'ક્ષમા રાખનાર-ક્ષમા આપનાર શ્રમણ છે.' એમ બ્રહ્માનાર આકોશ કરનાર ઉપર પશુ ઉપકારીપણાની બુદ્ધિ કરે.

૧૩. વધ-પરીષદ - મુનિને કોઈ હજી, તો પશુ જીવનો નાશ ન હોવાથી, કોષની દૃષ્ટતા હોવાથી અને ક્ષમા વડે શુણ્ણપાજન હોવાથી સામે હજીવા બચ નહિ' અને વધ-પરીષદ સહન કરે.

૧૪. યાચના-પરીષદ - બીબ્બજોએ આપેલ પદાર્થોથી આજીવિકા કરનાર યતિઓએ યાંચ્યા કરવામાં દુઃખ ન માનવું અને ગૃહસ્થપણું ન ઇચ્છવું. ગૃહસ્થની પાસે માગતાં શરમ ન રાખવી જોઈએ.

૧૫. અલાભ-પરીષદ - બીબ્બ પાસેથી પોતા કે બીબ્બ માટે આહારાદિ ન પ્રાપ્ત કરે અગર પ્રાપ્ત કરે તો, પ્રાપ્ત થવાથી અભિમાન ન કરે અને ન પ્રાપ્ત થવાથી પોતાને કે બીબ્બને નિંદે નહિ.

૧૬. રોગ-પરીષદ - રોગો થયા હોય તો તેનાથી ઉદ્ધેગ ન પામે કે તેની ચિકિત્સા કરવાની અભિલાષા ન રાખે અને દીનતા રાખ્યા વગર દેહ અને આત્માનો લેદ સમજનારો તેને સહન કરે.

૧૭. તૃણસ્પર્શ-પરીષદ - થોડા અગર પાતળા વસ્ત્રમાં તૃણાદિક પાથર્યા હોય અને તેની અણીના સ્પર્શના દુઃખને સહન કરે, પશુ તે કૌમળ ન ઇચ્છે.

૧૮. મલ-પરીષદ - ગ્રીષ્મનો તાપ લાગવાથી, કે પરસેવાથી સર્વ શરીર પર મેલ ચોંટી બાચ, તેથી મુનિ ઉદ્ધેગ ન પામે કે આનની ઇચ્છા ન કરે, કે મેલ ઘસીને ફર ન કરે.

૧૯. સત્કાર-પરીષદ - કોઈના તરફના વિનયની, પૂબની કે દાનની અભિલાષા સાધુએ ન રાખવી, સત્કાર ન થાય, તેમાં દીનતા ન કરવી, કે થાય તો હર્ષ કે અભિમાન ન કરવું.

૨૦. પ્રજ્ઞા-પરીષદ - બીબ્બ અધિક બુદ્ધિવાળાની બુદ્ધિ કેળીને પોતાની અદ્યપબુદ્ધિ બજીતો મનમાં ખેદ ન કરે, કે વધારે બુદ્ધિ હોય તો અભિમાન ન કરે.

૨૧. અજ્ઞાન-પરીષદ - 'જ્ઞાન અને ચારિત્રયુક્ત હોવા છતાં પશુ હું હજી છદ્મસ્થ છું' એમ અજ્ઞાન સહન કરે અને મનમાં વિચારે કે જ્ઞાન કેમે કેમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. સમ્યક્ત્વ-પરીષદ - સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ આત્માએ એમ વિચારવું કે, જિનોએ કહેલા જીવ, ધર્મ, અધર્મ ભાવાત્તર આદિ પરોક્ષ હોવા છતાં તે ખોટા નથી જ-એમ ચિંતવે.

આ પ્રમાણે નિર્લય, ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર, મન, વચન, ક્રિયાને કાબુમાં રાખનાર મુનિ શારીરિક કે માનસિક, કુદરતી કે બીબ્બજો કરેલા પરીષદોને કર્મનિર્જરા માટે સમતાભાવથી સહન કરે. જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મોના ઉદયથી પરીષદો થાય છે. વેદનીયકર્મથી ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશાદિ, ચર્ચા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ મલ પરીષદો ઉત્પન્ન થાય. જ્ઞાનાવરણકર્મના ઉદયથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન, તથા અંતરાય-કર્મના ઉદયથી અલાભ આ ચૌદ પરીષદો છદ્મસ્થને થાય. અને વેદનીયકર્મના ઉદયથી ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, ચર્ચા, વધ, મલ, શય્યા, રોગ, તૃણસ્પર્શ જિનોને-કેવળીઓને પશુ સંભવે. તથા ઉપસર્ગોમાં નિર્લય રહે. તેમાં સ્વ-સમીપમાં થવાવાળા, તે ઉપસર્ગ અથવા જોમના વડે હેરાન કરાય, તે ઉપસર્ગો તે ચાર પ્રકારના આ પ્રમાણે- ૧. દિવ્ય, ૨. મનુષ્યે કરેલા, ૩. તિર્થએ કરેલા

અને ૪. પોતાથી થએલા. વળી દરેકના ચાર પ્રકાર-૧. હાસ્યથી, ૨. દ્વેષથી, ૩. વિમર્શ-પરીક્ષા કરવા માટે. ૪. આ સર્વ એકઠા થવાથી-મિશ્રરૂપે થવાથી દેવતાઈ ઉપસર્ગો સંભવે છે. મનુષ્ય સંબંધી ઉપસર્ગો હાસ્ય, દ્વેષ, વિમર્શ, દુઃશીલસંગથી. તિર્થંચ વિપત્તક ઉપસર્ગો ભય, ક્રોધ, આહાર કે પરિવારના રક્ષણ માટે મારે, કોકે, રોકે, ચોટે, પાડે, શરીરની વેદનાઓ કરે, અથવા વાત, પિત્ત, કફ, સનેપાત થવાથી આ ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પરીપહ-ઉપસર્ગોને સહન કરનાર, આરાધના કરનાર, જિનેશ્વરો વિશે ભક્તિવાળો, કહ્યું છે કે- 'સંસારસમુદ્ર પાર પામનારા જિનેશ્વરો પણ પર્થત આરાધનાનું અનુષ્ઠાન આરાધ્યુ' છે '- એવા બહુમાનથી. તથા કહેલું છે કે- 'પ્રથમ તીર્થ'કર ભગવતે નિર્વાણ અંતક્રિયા છ ઉપવાસનું અનશન, વીરભગવતે છઠ્ઠું અને બાકીના બાવીશ તીર્થ'કર ભગવતોએ માસિક અનશનરૂપ અંતક્રિયા કરી. આવા પ્રકારનો થયે થકો સમાધિ-મરણ આનંદશાવક માદ્રક સ્વીકારે. તેની કથા સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે બાણવી-

આનંદશાવકની અંતક્રિયા

બીજા નગરો કરતાં અડીચાતી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિવાળું વાણિજ્યક નામનું પ્રસિદ્ધ મહાનગર હતું. ત્યાં પ્રભુનું વિધિપૂર્વક પાલન કરતો, પિતા સરખો જિતશત્રુ નામનો વિખ્યાત રાજા હતો. તે નગરમાં નયનને આનંદ આપનાર જેલું દર્શન છે, બાણે પૃથ્વીમાં ચંદ્ર આવ્યો હોય તેવો 'આનંદ' નામનો કુટુંબી રહેતો હતો. અન્દ્રને જેમ રોહિણી, તેમ તેને રૂપ, લાવણ્યથી મનોહર એવી શિવનંદા નામની ધર્મપત્ની હતી. તેને જમીનમાં વિધાનરૂપે, તથા બાણે દરતી અને વેપારમાં રોકેલી એમ ચાર ચાર સુવર્ણકોટિઓ હતી અને ગાયોનાં મોટાં ચાર ગોકુળો હતાં; તે નગરના વાયવ્યકોણે દિશા-વિભાગમાં કોલ્લાક નામની ઉપનગરમાં આનંદના ઘણા સગા-સંબંધીઓ રહેતા હતા. તે સમયે પૃથ્વીમાં વિહાર કરતા કરતા સિધ્ધાર્થનંદન-વર્ધમાન સ્વામી તે નગરના હૃતિપલાશ નામના ઉદ્યાનમાં સમવસર્થો જિતશત્રુરાજાએ પ્રભુના આગમનના સમાચાર બાણે, એટલે પરિવાર સાથે ઉતાવળો ઉતાવળો વંદન કરવા માટે ગયો. આનંદ પણ પગે બાહીને પ્રભુના ચરણ-કમળ સમીપ ગયો અને કાનને ગમે તેવી, અમૃતપાન સરળી ધર્મદેશનાં સાંભળી. ત્યાં આગળ પ્રભુના ચરણમાં નમસ્કાર કરી મહામનવાળા તે આનંદે પ્રભુ પાસે ખાર વ્રતરૂપ ગૃહિધર્મ અંગીકાર કર્યો શિવનંદા સ્ત્રી સિવાય બીજી સ્ત્રીઓનો. તથા નિધાન, બાણે અને વેપારમાં રોકેલ ચાર ચાર કોડ સુવર્ણ સિવાયના દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો. ચાર ગોકુળ, સિવાય બીજાં ગોકુળોને, તથા પાંચસો હજારથી બેઠાય, તે સિવાયના ખેતરોનો ત્યાગ, વેપાર માટે માલ વહન કરનારાં પાંચસો ગાડાં સિવાય બાકીનાં ગાડાંઓનો ત્યાગ તથા દિગ્ચાત્રા એટલે દરેક દિશામાં વેપાર માટે માલ લાવવા લઈ જનારાં ચાર વહાણ સિવાય બાકીનાં ત્યાગ કર્યો. તેમ જ ગંધ-કાષાય સિવાય બાકીના શરીર લૂછવાના ટુવાલ વગેરેનો ત્યાગ, લીલા મધુ જેડીમધ વૃક્ષના ફાતણ સિવાય બીજા ફાતણનો ત્યાગ, ક્ષીર અમલક સિવાય બાકીનાં ફળોનો ત્યાગ, સહસ્ત્રપાક અને શતપાક સિવાય બાકીનાં તેલ-માલિસનો ત્યાગ કર્યો. સુગંધી ચોળવા ચોગ્ય પદાર્થ સિવાય બાકીના ઉદ્ભવ કરવાના પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો. સ્નાન કરવામાં આઠ ઘડા મિવાય વધાગના જળનો ત્યાગ, સુતરાઉ વસ્ત્ર-જેડી સિવાય વસ્ત્રોનો ત્યાગ. સુગંધ, અમર અને કેસરના લેપ ગ્રિવા-યના વિલેપનનો ત્યાગ, માલતી-પુષ્પની માળા સિવાય અને પદ્મ ગ્રિવાયના પુષ્પનો ત્યાગ. ભૂષણ, મુદ્રિકા સિવાયનાં સર્વ આભુષણોનો ત્યાગ કર્યો. દશાંગદૃષ, અગરનાં ધૂપ. તે સિવાય

ધૂપનિધિનો ત્યાગ કર્યો. ઘેખર અને ખાન સિવાયની સીકાઈઓનો ત્યાગ, કાષ્ઠમાંથી તૈયાર કરેલાં પીણાં અને કલમ સિવાયના ઓદનનો ત્યાગ, અડદ, મગ, વટાણા સિવાયના કઠોળ અને સૂપ-ઢાળનો ત્યાગ, શરદ્દન્તુમાં તૈયાર થએલ ગાયના ઘી સિવાય આદીના ઘીનો ત્યાગ, સ્વસ્તિક, મંડુકી, પાલખ સિવાયનાં શાકોનો ત્યાગ, ઘી, તેલથી વધારેલ ખાટી ઢાળ (કઠ્ઠી-ઓસામણ) સિવાય તેમજ, વરસાદના પાણી સિવાય ખીન જળનો ત્યાગ, પાંચ સુગંધી તામ્બૂલ સિવાય સુખવાસનો ત્યાગ કર્યો.

પછી આનંદે શિવનંદા પાસે આવી હર્ષપૂર્વક સમગ્ર ગૃહસ્થધર્મ કથ્યો, એટલે તે સાંભળી કથ્યાણુ માટે ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરવાની અસિદ્ધાપાવાળી શિવનંદા પણ વાહનમાં બેસી તરત જ ભગવાનના ચરણ-કમળ પાસે પહોંચી. ત્રિભુવનગુરુના ચરણમાં નમસ્કાર કરી સાવધાનતાથી શિવનંદાએ પણ શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કર્યો. ભગવંતની વાણીકૃપી મુદ્રાતું પાન કરવાથી હર્ષ પામતી વિમાન સરખા તેજસ્વી વાહનમાં બેસી તે ઘરે પહોંચી. હવે ગૌતમસ્ત્રાપ્તિએ સર્વજ્ઞ ભગવંતને પૂછ્યું કે, આ મહાત્મા આનંદ શ્રાવક ચતિધર્મ અંગીકાર કરશે ખરે કે નહિ? ત્યજે કાળ જેખવાના સ્વભાવવાળા ભગવંતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, આનંદ ઘણા લાંબા સમય સુધી શ્રાવકનાં વ્રતોતું પાલન કરશે, ત્યાર પછી સૌધર્મકૃદ્ય નામના પહેલા દેવલોકના અરુણપ્રજ્ઞ નામના વિમાનમાં ચાર પથ્થો-પમની સ્થિતિવાળો શ્રેષ્ઠ દેવ થશે. ખાર વ્રત-પાલનમાં સતત સાવધાની રાખનાર આનંદ શ્રાવકને ચૌદ વર્ષો વીતી ગયાં. નિર્મુળ બુદ્ધિવાળા તેણે એક દિવસ રાત્રિના અંતભાગમાં વિચાર કર્યો કે, ‘હું’ આ નગરમાં ઘણા શ્રીમંતોનો આશ્રય સ્થાન સરખો છું. તેઓની ચિંતા કરતાં કરતાં રખે કયાંક હું રખણના પાસું, તો સર્વજ્ઞ-કથિત અંગીકાર કરેલા ધર્મનાં મને અતિવ્યાસાદિ ભોળે લાગી નહય’ ઇત્યાદિ મનમાં શુભ ભાવના ભાવીને કાર્ય સમજનાર તે આનંદ શ્રાવક પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને કૌલ્લાક સન્નિવેશમાં અતિવિશાલ પૌપધરાળા કરાવી અને ત્યાં મિત્રે, સખંધીઓ, બંધુઓ આદિને નિમંત્રણ કરી, ભોજન કરાવી, પોતાના કુટુંબનો ભાર ન્યેઇ પુત્ર ઉપર આરાપણુ કર્યો. ત્યાર પછી પુત્ર, મિત્રાદિક સર્વનું સન્માન કરી તેમની અનુમતિ પૂર્વક ધર્મ-કાર્ય કરવાની અસિદ્ધાપાથી તે પૌપધરાળામાં ગયા. ત્યાં કર્મની જેમ ગરીરને કૃશ કરતા આ આનંદ મહાત્મા ભગવંતે કહેલા ધર્મને આત્માની માફક પાલન કરતા રહેલા હતા. સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં ચડવા માટે નિમ્નરણી સરખી શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિભાઓની શ્રેણીએ તે કમસર ચડવા લાગ્યા. તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં મહાસત્ત્વવાળા તેણે શરીરનાં લોહી, માંસ સુકાવી નાખ્યાં. આમહાથી વીંટાળેલ લાકડી સરખા શરીરવાળા તે જેખાવા લાગ્યા. કોઈકે દિવસે રાત્રિ-સમયે ધર્મ-ભગરિકાથી ભગતા અને સતત તપશ્ચર્યાના આનંદમાં મહાલતા તે એમ વિચારવા લાગ્યા કે, ‘ન્યાં સુધી હરુ ઉભા થવાની શક્તિવાળો છું’, ખીજને ખોલાવવા માટે પણ પ્રયત્ન છું, તેમજ મારા ધનોચાર્ય વિચરે છે, ત્યાં સુધીમાં બને પ્રકારની મારણાન્તિક સંલેખના કરીને ચારે પ્રકારના આહારનાં હું પ્રત્યાખ્યાન કરું.’ એ પ્રમાણે વિચાર કરી આનંદ શ્રાવકે તેનો અમલ પણ કર્યો. ‘મહાત્મા પુરુષોના વિચાર અને વર્તમાનમાં કદાપિ ગુઢાઈ હોતી નથી.’ મરણના વિષયમાં નિરપ્રકૃત અને સમભાવના અધ્યવસાયવાળા તેને અવધિજ્ઞાનાવરણુ કર્મના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થયું. નિકાર કરતા કરતા ભગવાન વીર સ્વામી ત્યાં આગળ દ્વિતિપલાશ ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા અને ધર્મદેશના આપી. તે સમયે ગૌતમ ગણધર ભગવંતે લિક્ષાયર્યા માટે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને આનંદશ્રાવકથી ભૂપિત કૌલ્લાક સન્નિવેશમાં આહાર-પાણી ચડણુ કરવા પધાયો. ગૌતમસ્ત્રવામીના આગમનથી

લોકોને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં ઘણા લોકો એકઠા થયા અને ગૌતમસ્વામીને કહ્યું કે, વીરભગવંતના પુણ્યશાળી શ્રાવક-શિષ્ય આનંદે અનશનવ્રત અંગીકાર કરેલું છે, જેને કોઈ પણ પ્રકારની સંસાર-સુખની અભિલાષા નથી, તે અહિં રહેલા છે. તે સાંભળી ગૌતમસ્વામીએ વિચાર્યું કે, 'તે શ્રાવકને જોઈ એવી બુદ્ધિથી તેની પૌષધશાળામાં ગયા. અકસ્માત અર્થિતિત રતનવૃષ્ટિ વરસે તેમ તેમનાં દર્શન થવાથી આનંદશ્રાવકે હર્ષિત બની વંદના કરીને આમ કહ્યું, હે ભગવંત ! આ કિલ્લે અનશન તપ કરવાથી ઉભા થવાની શક્તિ રહી નથી, તેથી આપ અહિં આપની ઇચ્છાથી મારી પાસે નજીકમાં પધારો, જેથી હું આપના ચરણ-કમળને સ્પર્શ કરું.' એટલે મહાસુનિ તેની પાસે આવી ઉભા રહ્યા, ત્યારે તેમના ચરણોને મસ્તકથી સ્પર્શ કરતા કરતા આનંદે ત્રિકરણ શુદ્ધિથી વંદન કર્યું અને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'હે ભગવંત ! ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન થાય ?' તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગણધરભગવંતે જણાવ્યું કે, 'હા, થાય.' ત્યારે આનંદશ્રાવકે કહ્યું, 'હે ભગવંત ! ગુરુ-કૃપાથી ગૃહસ્થ એવા મને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. પૂર્વ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એમ ત્રણે દિશામાં એકસો ચોબન સુધી, તે તે સસુદ્રોત્ત જળ અને ઉત્તરદિશામાં હિમવાન પર્વત સુધી હું દેખું છું. હે ભગવંત ! ઉપર સૌધર્મ દેવલોક સુધી અને નીચે રતનપ્રભા પૃથ્વીના લોકો પવન સુધી હું અવધિજ્ઞાનથી દેખું છું' ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ આનંદ-શ્રાવકને કહ્યું કે, 'ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન જરૂર થાય, પણ આટલા વિષય સુધીતું ન થાય. 'માટે આ સ્થાનની આલોચના કરો.' ત્યારે આનંદે પણ કહ્યું કે, 'મને તેટલું અવધિજ્ઞાન છે અને શું વિદ્યમાન પદાર્થો કહેવામાં પણ આલોચના હોઈ શકે ? અને આલોચના બે લેવાની હોય તો આ સ્થાનની તમે અત્યારે આલોચના લો.' આ પ્રમાણે ગૌતમસ્વામીને ત્યારે આનંદે કહ્યું, ત્યારે તેઓ પણ કંઈક શંકાવાળા થયા અને વીર પરમાત્મા પાસે જઈ આહાર પાણી ખતાવ્યાં. અને આનંદના અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં બે અશ્રદ્ધા હતી, તે વાદ વીરભગવંત પાસે ગૌતમસ્વામીએ પ્રગટ કર્યો, અને પૂછ્યું કે, 'અહિં આનંદે કે મારે આલોચના કરવાની છે ?' એમ ગૌતમે વિનંતિ કરતાં પ્રભુએ આજ્ઞા કરી કે, તારે મિચ્છામિ દુક્કલં આપવાતું છે.' તે પ્રમાણે પ્રભુની આજ્ઞા માન્ય કરી ક્ષમાના ભંડાર ગૌતમસ્વામીએ આનંદશ્રાવકને ખમાવ્યાં. એ પ્રમાણે આનંદ શ્રાવક વીસ વરસ શ્રાવકધર્મનું પાલન કરી, અને અનશન કરવા પૂર્વક મૃત્યુ પામી અનુણ્ણવર નામના વિમાનમાં દેવ થયા. ત્યાંથી અથવી મહાવિદેહમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાંથી પરમપદ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. ૧૫૨. એ પ્રમાણે અનશન કરનાર આનંદશ્રાવકની કથા કહી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્રાવકની ભાવી ગતિ બે શ્લોકોથી વર્ણવે છે—

પ્રાસઃ સ કલ્પેષ્વિન્દ્રત્વમ્, અન્યદ્ વા સ્થાનસુત્તમમ્ ।

મોદતેઽનુત્તરપ્રાજ્ય-પુણ્યસંભારમાક્ તત્તઃ ॥૧૬૩॥

ચ્યુત્વોત્પલ્ય મનુષ્યેષુ, સુક્ત્વા મોગાન્ મુદુર્લભાન્ ।

વિરક્તો મુક્તિમાપ્નોતિ, શુદ્ધાત્માઽન્તર્ભવાષ્ટકમ્ ॥૧૬૪॥

તે શ્રાવક અહિં શાસ્ત્રમાં કહેલા શ્રાવકધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવાથી સૌધર્મોદ્ધિ ખાર દેવલોકવાળા વૈમાનિક નિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સચ્ચગદ્દિષ્ટો બીજા ઉતરતા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ત્યાં પણ ઈન્દ્રપુલ્લ, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પર્પદામાં બેસવાવાળા લોકપાલ

આદિ સ્થાનને પામવાવાળા, ‘ઉત્તમ’ કહેવાથી નોકર-હુકમ ઉદ્ભવનાર એવા હલકા દેવમાં ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા વળી જણાવેલાં કારણો પ્રાપ્ત કરીને આનંદનો અનુભવ કરે છે. ઉત્તમ રત્નોનાં બનાવેલાં વિમાનો, મહાઉઘાનો, સ્નાન કરવાની વાવડીઓ, વિચિત્ર રત્ન, વસ્ત્ર, આભૂષણો પ્રાપ્ત થવાથી, દેવાંગનાઓ આમર વીંજણા વીંજવાના બાનાથી, કદવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળા ઉપર આવતા ભમરાઓને રોકવા માટે ‘હું’ પ્રથમ સેવાનો લાભ મેળવું’ એમ પરસ્પર સેવા મેળવવાની અભિલાષાથી હરીફાઈ કરતી હોય, તથા કોડો બીજા દેવતાઓ પણ જથજથારવ કરીને આકાશમાં પડથો પાડતા હોય, ત્યાં મનથી જ માત્ર અભિલાષા કરતાની સાથે જ સમગ્ર પ્રકારના વિષય-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં સિદ્ધાંતોની આત્રામાં અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રકારનો ત્યાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. પુણ્ય પ્રાપ્ત થવામાં હેતુ જણાવે છે કે અનન્ય અસાધારણ અતિશય એવો જે પુણ્ય-પ્રકર્ષ તેને અનુભવે છે, ૧૫૩ તે વૈમાનિક દેવલોકમાંથી વ્યવ્યા પછી મનુષ્યભવમાં વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુલ, બદ્ધ. ઐશ્વર્ય, રૂપ આદિ પ્રાપ્ત કરીને ઔદારિક શરીરપણે જન્મ ધારણ કરી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ સ્પર્શ લક્ષણ ભોગો ભોગવીને કંઈક તેવા પ્રકારનું ‘વૈરાગ્યનું’ નિમિત્ત મેળવીને સાંસારિક સુખથી વિરક્તભાવ પામી, સર્વવિરતિ સ્વીકારીને તે જ જન્મમાં ક્ષપકશ્રેણિકા કર્મે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને સમગ્ર કર્મ નિર્મૂલ્ય કરીને શુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપ બનેલો આત્મા મુક્તિ મેળવે છે. કદાચ ને જન્મમાં મુક્તિ ન પામે, તો પછી કેટલા જન્માન્તરમાં મુક્તિ પામે ? ત્યારે જણાવે છે કે આઠ ભવની અંદર જરૂર મુક્તિ પામે. ૧૫૪

હવે ત્રણ પ્રકાશમાં કહેલા અર્થનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે :—

इति संक्षेपतः सम्यग्, रत्नत्रयमुदीरितम् ।

सर्वोऽपि यदनासाद्य, नासादयति निर्वृतिम् ॥૧૫૫॥

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાશકારા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ત્રણરત્નરૂપ યોગનું સ્વરૂપ જણાવ્યું; કેવી રીતે ? જિનાગમમાં વિરોધ ન આવે તેવી રીતે સંક્ષેપથી કેમ કહ્યું ? છદ્મરથે વિસ્તારથી કહેવું અશક્ય હોવાથી, ત્રણ રત્ન વગર બીજા કારણથી નિર્વાણ-પ્રાપ્તિની શંકાવાળાને જણાવે છે કે સર્વે પણ, એકેની વાત તો ફર રહી, તે માટે કહે છે કે કાકતાલીય-ન્યાયે પણ ત્રણ રત્ન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈ મુક્તિ મેળવી શકે જ નહિ, જેણે તત્ત્વો બધામાં નથી, જે જીવાદિક પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરતો નથી, તે નવાં કર્મ બાંધે છે. જુનાં કર્મ શુકલધ્યાનના બદલ સિવાય અપાવી શકતો નથી અને સંસારના બંધનથી છૂટી મુક્તિ મેળવી શકતો નથી. માટે સર્વ કહીને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સંમુક્ત આરાધનાથી જ મોક્ષ મેળવી શકાય છે. ૧૫૫

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળને શ્રવણ કરવાની અભિલાષાથી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા એ ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ’ નામનો જેને પદ્યબધ થયેલો છે, તેવા પોતે રચેલા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજા વિવૃત્તિમાં ત્રીજો પ્રકાશ પૂરો થયો.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આઠ હેમસાગરસૂરિએ શ્રેષ્ઠ શ્રીદેવચંદ લાલભાઈ જેન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડના મુખ્ય કાર્યવાહક સૂરતનિવાસી ચોક્કસી મોતીચંદ મગનભાઈના ઉપરોધથી તેનો કરેલો ગૂર્જર અનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૩]

કર્મક્ષયતું મુખ્ય કારણ તો તપ કહેલું છે, જે માટે કહેલું છે કે—‘પહેલાના ખરાબ વર્તન યોગે બાંધેલાં કર્મ જેતું’ પ્રતિકંભણ કરેલું નથી, તેવાં કર્મો લોગળ્યા પછી જ મુક્તિ મળે છે. લોગળ્યા સિવાય મુક્તિ નથી. અથવા તો તપસ્યા કરીને કર્મ ખપાવે, તો મુક્તિ થાય.’ તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, આત્માના અજ્ઞાનથી થવાવાળું દુઃખ તપસ્યા કે બીજાં અનુષ્ઠાન વડે આત્માના વિશુદ્ધ જ્ઞાન વગર છેદી શકાતું નથી. કારણ કે, જ્ઞાન વગરનું તપ અદ્ય ક્ષણ આપનાર છે. કહેલું છે કે ‘અજ્ઞાની કોઠો વર્ષો સુધી તપ કરીને જે કર્મ ખપાવે, તે કર્મને ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત એવો જ્ઞાની એક શ્વાસોચ્છવાસ માત્રમાં ખપાવે છે.’ આથી નકકી થયું કે બાહ્ય પદાર્થો, કે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરીને રત્નત્રયના સર્વસ્વભૂત એવા આત્મજ્ઞાનમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જે માટે બીજા મતવાળાઓ પણ કહે છે કે— ‘અરે! આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, માનવા-મનન કરવા લાયક છે અને ધ્યાન કરવા લાયક છે.’ આત્મજ્ઞાન આત્માથી લગાર પણ જુદું નથી. પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના પોતાના અનુભવરૂપે જ બાહ્યી શકાય છે. આથી આનાથી બીજું કોઈ આત્મજ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર પણ આત્માથી જુદાં નથી આવા પ્રકારનો ચિદ્રૂપ આત્મા જ્ઞાનાદિ નામોથી પણ બોલાવાય છે. શંકા કરી કે, ‘બીજા વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાન જ કેમ જોળાય છે? બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ દુઃખનો છેદ કરનાર છે.’ સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે; નહિં, સર્વ વિષયોમાં આત્માનું જ પ્રધાનપણ છે. કર્મના કારણભૂત શરીરના પરિશદ્ધમાં આત્મા જ દુઃખી થાય છે અને કર્મનો ક્ષય થાય તો તે જ આત્મા સિદ્ધસ્વરૂપ થવાથી સુખી થાય છે. ૩.

એ જ વાત જણાવે છે—

અયમાત્મૈવ ચિદ્રૂપઃ, શરીરી કર્મયોગતઃ ।
ધ્યાનાભિદગ્ધકર્મા તુ, સિદ્ધાત્મા સ્યાન્નિરઞ્જનઃ ॥૪॥

સકલ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલો આ આત્મા ચેતન-જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે. કારણ કે, જીવ ઉપયોગ-લક્ષણવાળો છે. તેમ જ એનો એ જ જીવ કર્મના યોગથી શરીરવાળો થાય છે, પણ બીજા વિષયો તેમ બનતા નથી. તેથી બીજા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી. આત્મા જ શુદ્ધલક્ષ્યાનામિથી કર્મ-ઈધનને બાળીને શરીરરહિત થાય છે, ત્યારે મુક્તસ્વરૂપ નિરંજન નિર્મળ થાય છે. ૪. તથા—

અયમાત્મૈવ સંસારઃ, કષાયેન્દ્રિયનિર્જિતઃ ।
તમેવ તદ્વિજેતારં, મોક્ષમાહુર્મનીષિણઃ ॥૫॥

કષાયો અને ઈન્દ્રિયોને વશ બનેલો આ આત્મા જ નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવરૂપ સંસાર છે, અને તેનો તે જ આત્મા જો કષાયો અને ઈન્દ્રિયોને જિતનાર થાય, તો તે જ મોક્ષ છે. ‘સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષ નથી.’ જે આનંદરૂપતા છે, તે પણ

આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ મેળવવું તે જ છે. માટે આત્મજ્ઞાનની ઉપાસના કરવી, દર્શન અને ચારિત્ર પણ તેનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે પ. ‘કષાયો અને ઈન્દ્રિયોથી બિતાએલો’ એમ કહ્યું, તેમાં પહેલાં કષાયોને વિસ્તારથી સમજાવે છે-

**સ્યુઃ કષાયાઃ ક્રોધ-માન-માયા-લોભાઃ શરીરિણામ્ ।
ચતુર્વિધાસ્તે પ્રત્યેકં, મેદૈઃ સંજ્વલનાદિમિઃ ॥૬॥**

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તે ‘કષાય’ શબ્દથી બોલાય છે. અથવા જેમાં કે જેના વડે પ્રાણીઓની હિંસા કરાય, તે કષ એટલે સંસાર અથવા કર્મ અને તેનો આય એટલે પ્રાપ્તિ તે કષાય, અથવા જેના વડે સંસારની પ્રાપ્તિ થાય, તે કષાયો શરીરધારી સંસારીઓને હોય, સુક્રતાત્માઓને તે કષાયો હોતા નથી. તે દેરેકે ક્રોધાદિક સંબલનાદિક લેહો વડે ચાર ચાર પ્રકારવાળા હોય છે. તેમાં સંબલન ક્રોધ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ એવી જ રીતે માન, માયા અને લોભ પણ ચાર ચાર પ્રકારના સમજવા. ૬.

સંબલન આદિ કષાયોનાં લક્ષણો કહે છે-

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ, જન્માનન્તાનુબન્ધકઃ ॥૭॥

સંબલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પંદર દિવસ સુધી રહેનારા હોય છે, ઘાસના અગ્નિ માફકે અદ્ય સમય બાળનાર અથવા પરીવહાદિ પ્રાપ્ત થતાં બાળવાના સ્વભાવવાળો ‘પ્રત્યાખ્યાન’ લીમસેનને ‘લીમ’ નામથી બોલાવાય, તેમ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દને દ્રુકા ‘પ્રત્યાખ્યાન’ શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે. આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય સર્વવિરતિ પ્રત્યાખ્યાનને રોકે છે. તેમ ચાર મહિના સુધી રહેનાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય ‘નર્ગ’ અદ્ય અર્થમાં હોવાથી અદ્ય પણ એટલે દેશવિરતિ પ્રત્યાખ્યાનને રોકનાર, એક વર્ષ સુધી રહેનારા ચારે કષાયો છે. અનંતાનુબંધી કર્મ બંધાવનાર મિથ્યાત્વ-સહિત હોવાથી અનંતા ભવ બંધાવનાર અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિક કષાયો આખા જન્મ સુધી રહેનાર હોય છે. પ્રસન્નચંદ્ર આદિકે કેટલાકને લક્ષ્યમાત્ર સ્થિતિ હેવા છતાં પણ તે અનુબંધી કષાય છે, નહિંતર નરકચોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરવાનો વખત આવે નહિં. ૭.

આ પ્રમાણે કલનો નિયમ કરવા છતાં સંબલન આદિના લક્ષણમાં હંજુ અપૂર્ણતા જણાવાથી બીજાં લક્ષણ જણાવે છે-

વીતરાગ-યતિ-આદ્ય-સમ્યગ્દષ્ટિત્વ-વાતકાઃ ।

તે દેવત્વ-મનુષ્યત્વ-તિર્યક્ત્વ-નરક-પ્રદાઃ ॥૮॥

તે સંબલનાદિ ચારે કષાયો અનુક્રમે વીતરાગપણ, સાધુપણ, શ્રાવકપણ અને સમ્યક્ત્વનાં ઘાત કરનાર તથા દેવપણ, મનુષ્યપણ, તિર્યકપણ અને નરકપણ આપનાર છે, એ. ૪૯

‘ત્વ’ પ્રત્યય દરેક સાથે બોડવાથી વીતરાગપણાનો, ચતિપણાનો, શ્રાવકપણાનો અને સમ્યક્ષિપણાનો ક્રમસર ઘાત કરનાર તે આ પ્રમાણે, સંબલન ક્રોધાદિક કષાયોના ઉદયમાં ચતિપણું હોય છે, પણ વીતરાગપણું હોઈ શકતું નથી. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ઉદયમાં શ્રાવકપણું હોય, પણ ચતિપણું ન હોય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયમાં સમ્યક્ષિપણું હોય પણ દેશવિરતિ-શ્રાવકપણાનું પાંચમું ગુણસ્થાનક ન હોય, અનંતાતુલ્યધી કષાયોના ઉદયમાં સમ્યક્ષિપણું ન હોય. એ પ્રમાણે વીતરાગપણાનો ઘાત કરનાર સંબલન, ચતિપણાનો ઘાત કરનાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, શ્રાવકપણાનો ઘાત કરનાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર અનંતાતુલ્યધી ચારે કષાયો. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ લક્ષણ નક્કી થયું. સ્ત્રોતકના ઉત્તરાધર્થી તે કષાયોનાં ક્ષણે જણાવે છે. તે સંબલનાદિક કષાયો જેવપણું આદિક ક્ષણ આપનાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે:-સંબલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જેવગતિને, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિક મનુષ્યગતિને, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો તિર્યચગતિને, અનંતાતુલ્યધી કષાયો નરકગતિને આપનાર થાય છે. આ સંબલનાદિક ચારે કષાયોનાં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેશાન્ત કહેવા દ્વારા સમજાવે છે-સંબલન આદિ ચારે પ્રકારના ક્રોધ અનુક્રમે જલ-રેખા, રેતી-રેખા, પૃથ્વી-રેખા અને પર્વત-રેખા સરખા હોય. તેમ જ ચારે પ્રકારના માન નેતર-લતા, કાષ્ઠ, હાડકા અને પર્વતના થાંભલા સરખા હોય. ચારે પ્રકારની માયા રંધાથી છોલેલી લાકડાની છોલ, ગાય-મૂત્રિકા, ઘેટાતું શીંગડું અને વાસનાં મૂલ જેવી હોય છે તથા ચારે પ્રકારના લોભ હળદર, ગાડાની મળી, કાઠવ, કીરમંજી રંગ સરખા હોય છે. જે માટે કહેલું છે કે, ‘પાણી, રેતી, પૃથ્વી, અને પર્વતની શિલાની રેખા સમાન ચારે પ્રકારનો ક્રોધ, નેતરલતા કાષ્ઠ, હાડકા અને પત્થરના થાંભલા સરખો માન, કાષ્ઠછોલ, ગોમૂત્રિકા, મેંઢાતું શિંગડું, સમજાડ મજબૂત વસનાં મૂળ સરખી માયા, હળદર, મેથ કાઠવ, કુમિરાગ સરખો લોભ ક્રમસર સમજાવે.’ ૮.

હવે કષાયોની થનારને ક્રોધ બતાવતા કહે છે કે-

તત્રોપતાપકઃ ક્રોધઃ, ક્રોધો વૈરસ્ય કારણમ્ ।

દુર્ગતેર્વર્તની ક્રોધઃ, ક્રોધઃ શમસુસ્વાર્ગલા ॥૧॥

તે કષાયોમાં પ્રથમ કષાય ક્રોધ એ શરીર અને મનને ઉપતાપ કરે છે, તથા તે ક્રોધ સુભૂમ અને પરશુરામ માફક એક બીજાને ઉપઘાત કરવાના કારણસર વૈર ઉત્પન્ન કરનાર, નરકગતિરૂપ દુર્ગતિની કેડી અર્થાત્ તે માર્ગે લઈ જનાર ક્રોધ છે, તથા આત્મામાં પ્રથમ આનંદ પ્રવેશ થતો હોય, તો તેને રોકનાર અર્ગલા સમાન આ ક્રોધ છે. આ સ્ત્રોતકમાં વારંવાર ક્રોધ શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી સમજવું કે આ ક્રોધ અતિદુષ્ટ અને નુકશાન કરનાર છે. ૬ આ ક્રોધ અગ્નિદેશાન્તથી પોતાનો અને પાસે રહેલા બીજાનો પણ નાશ કરનાર થાય છે. તેમાં પોતાને કેવી રીતે બાળે છે, તેવું સમર્થન કરે છે :-

ઉત્પચ્ચમાનઃ પ્રથમં, દહત્યેવ સ્વમાશ્રયમ્ ।

ક્રોધઃ કૃશાનુવત્ પશ્ચાદન્યં દહતિ વા ન વા ॥૧૦॥

તેવા પ્રકારનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ અગ્નિ માફક પોતાનું આશ્રયસ્થાન એટલે જેમાં તે ઉત્પન્ન થાય તેને નક્કો બાળે છે, ત્યાર પછી અગ્નિની માફક બીજા બાળવા યોગ્યને બાળે કે ન પણ બાળે. જો સામો આત્મા ક્ષમા રાખવાના સ્વભાવવાળો હોય, તે ઘાટલા લીલા વૃક્ષ માફક તેને બાળી શકતો નથી.

અહિં ક્રોધવિષયને લગતા શ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવતા કહે છે કે—આઠ વર્ષન્યૂન પૂર્વકેટલી વર્ષો સુધી પાળેલા ચારિત્રને અને તેટલાં વર્ષો સુધી કરેલા તપને ક્રોધરૂપી અગ્નિ એક ક્ષણમાં ઘાસની ગંજ માફક બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. અતિપુષ્પના સસુઠાયથી ભરપૂર સમતારૂપ જળ (દંધ) એકઠું કર્યું હોય, પરંતુ ક્રોધરૂપ ઝેરના સંપર્ક માત્રથી ક્ષણવારમાં તે અભોગ્ય બની જાય છે. ક્રોધાગ્નિનો ધૂમાડો ફેલાતો ફેલાતો રસોડાની માફક આશ્રયકારી શુભાને ધારણ કરનાર ચારિત્રરૂપી ચિત્રશાળાને અત્યંત શ્યામ કરી નાખે છે. વૈરાગ્યરૂપ શમીવૃક્ષનાં નાનાં નાનાં પાંદડાં વડે શમરસ ઉપાર્જન કર્યો હોય અર્થાત્ ઘણા લાંબા કાળે શમામૃત આત્મમાં એકઠું કર્યું હોય, તેને બાખરાના મોટા પાંદડાના પડીયા સરખા ક્રોધ વડે કરીને કેમ ત્યાગ કરાય ? વૃદ્ધિ પામતો આ ક્રોધ શું અકાર્થ—આચરણ ન કરે ? દ્વૈપાયનઋષિના ક્રોધાગ્નિમાં ચાદવકુળ અને પ્રજા આદિ સહિત કારકા નગરી બળીને ભસ્મ થઇ ગઇ. ક્રોધ કરવાથી જે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તે ક્રોધના નિમિત્તવાળી નથી, પરંતુ ખરેખર તે જન્માંતરમાં ઉપાર્જન કરેલ બળવાન પુણ્યકર્મનું ફળ સમજવું. પોતાના બંને ભવ બગાડનાર, પોતાના અને પારકાના અર્થનો નાશ કરનાર એવા ક્રોધને જે પ્રાણીઓ પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે, તેને ધિક્કાર હો. ક્રોધાન્ધ બનેલા નિર્ઘ્ય આત્માઓ પિતા, માતા, ગુરુ, મિત્ર, સગાભાઈ, પત્ની અને પોતાના આત્માનો વિનાશ કરે છે ! તેને ગુઓ. ૧૦.

ક્રોધનું સ્વરૂપ જણાવીને તેનો જય કરવા માટે ઉપદેશ કરે છે :—

ક્રોધઘ્નૈસ્તદ્દ્વનાય, શમનાય શુભાત્મભિઃ ।
અચળીયા ક્ષમૈકૈવ, સંયમારામસારણિઃ ॥૧૧॥

પુષ્પશાળી આત્માએ ક્રોધરૂપી અગ્નિને તત્કાળ શાન્ત કરવા માટે સંયમ—બળીયા માટે નીક સમાન એવી એક ક્ષમાનો જ આશ્રય કરવો. બોઈ એ શરૂઆતથી જ ક્રોધને રોકવામાં ન આવે તો વૃદ્ધિ પામતા ફાવાનલ માફક પાછળથી નિવારણ કરવું અશક્ય થાય છે કહેલું છે કે—“થોડું પણ દેવું, થોડો પણ મણ (વા), થોડો પણ અગ્નિ અને થોડો પણ કષાય, તેનો તમારે લગાર પણ વિચાર ન કરવો. કારણ કે તેમને થોડામાંથી વિરાટ થતાં વાર લાગતી નથી.” તેવા સમયે ક્ષમાનો જ આશ્રય કરવો. આ જગતમાં ક્રોધને ઉપશાંત કરવાનો ક્ષમા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ક્રોધના ફળનું સંપ્રદાન—વૈર—નિમિત્તક હોવાથી ઉલટું તે ક્રોધ વધારવામાં કારણ છે, નહિ કે શમાવનાર થાય છે; માટે એકલી ક્ષમા જ ક્રોધને શાન્ત કરનાર છે. ક્ષમા કેવી ? તે વર્ણવતાં જણાવે છે કે—સંયમરૂપી બળીયા માટે નીકસમાન એવી ક્ષમા. નવાં નવાં સંયમસ્થાનો અધ્યવસાય—સ્થાનકો, તે રૂપ વૃક્ષોને રોપવા, તેની વૃદ્ધિ કરવી. આરામની અંદર અનેક પ્રકારના વૃક્ષ—સમૂહો ઉગાડવામાં આવે છે. વળી તેમાં પાણીની નીક વહેવડાવવાથી વૃક્ષોને પુષ્પો, ફળો, પત્રો આદિકની વૃદ્ધિ થાય છે. ક્ષમા એ પ્રશાન્તવાહિતા—સ્વરૂપ ચિત્તની પરિણતિ છે. તેને

નીકતું રૂપ આપી નવી નવી પ્રશમ-પરિણતિને ઉત્પન્ન કરનાર છે—એમ જણાવ્યું. આ વિષયને લગતા શ્લોકોના સાવાચરને કહે છે—

અપકારીવર્ગ ઉપર કોપથી ઘટકવું શક્ય નથી. સિવાય કે પોતાની સહનશક્તિના પ્રભાવથી અથવા આવા પ્રકારની ભાવનાથી, કે જે પોતા માટે પાપનો સ્વીકાર કરી મને પીડા કરવા ઇચ્છે છે, તે બિચારો પોતાના કર્મથી તો હણાએલો છે, તેવા ઉપર કયો બાલિશ મનુષ્ય કોપ કરે? ‘હું’ અપકારી ઉપર કોપ કરું’ એવા પ્રકારનો જો તારો આશય થાય, તો પછી હું ખના કારણભૂત એવા તારાં પોતાનાં કર્મ ઉપર કોપ કેમ કરતો નથી? કૂતરો ઢેકું ફેંકનાર તરફ ઉપેક્ષા કરીને ઢેકાંને કરડવા બંધ છે, બ્યારે સિંહ બાણ તરફ નજર કર્યો વગર બાણ ફેંકનારનો પીછો પકડે છે. કૂર એવાં જે કર્મોથી પ્રેરાએલો મારા કોપ કરે છે, તે કર્મોની ઉપેક્ષા કરીને બીજા ઉપર ક્રોધ કરતો ભસવાનો આશ્રય કેમ કરે છે? સાંભળીએ છીએ કે, શ્રીમહાવીર ભગવંત સહન કરવાની બુદ્ધિથી સ્વેચ્છદેશમાં ગયા અર્થાત્ તે માટે પ્રયત્ન કર્યો તો પછી વગર પ્રયત્ન આવેલી ક્ષમા વહન કરવા કેમ ઇચ્છતો નથી? જેઓ ત્રણે લોકોના પ્રલય કે રક્ષણ કરવા સમર્થ છે, તેઓ જો ક્ષમાનો આશ્રય કરતા હોય, તો પછી કેળ સરખા અદ્વૈતસ્ત્વવાળા તારા સરખાને ક્ષમા રાખવી—તે શું યુક્ત નથી? તેવા પ્રકારનું પુણ્ય કેમ નથી કરતો? જેથી કરી કોઈ પીડા ન કરે, હવે તો તારા પ્રમાદને નિંદતો ક્ષમા કેમ અગીકાર કરતો નથી? ક્રોધમાં અંધ બનેલા મુનિ અને કોપ કરનાર ચંડાલમાં કોઈ પ્રકારનો તફાવત નથી; માટે કંધનો ત્યાગ કરીને ઉજ્જવલ બુદ્ધિનાં સ્થાન સ્વરૂપ ક્ષમાનું સેવન કર. ક્રોધવાળા મહા તપસ્વી મહામુનિ અને ક્રોધ વગરના કૂરંગુક નવકારશીમાત્ર પચ્ચક્ષુબાણ કરનાર હતા. દેવતાઓએ મહાતપસ્વી મુનિને છોડીને કૂરંગુક મુનિને વંદના કરી. મર્મસ્થાન વિંધાય તેવાં વચન—શસ્ત્રોથી કલેશ પામતો વિચારે કે, કહેનાર મને સત્ય કહે છે, તો કોપ શા માટે કરવો? અને ખોટું કહેતો હોય તો તેને ઉન્મત્ત-ગાંડાનાં વચન ગણવાં. ક્રોધક વધ કરવા માટે આવ્યો, તો વિસ્મય પામેલો તેના તરફ હાસ્ય કરે કે વધ તો મારાં બાંધેલાં કર્મથી થવાનો છે, આ મૂર્ખશેખર ફોગટ નૃત્ય કરે છે. ક્રોધક હણવા માટે તૈયાર થાય, ત્યારે આત્માએ એમ વિચારવું કે, મારાં આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય થયો છે, તેમ વિચારવાથી પોતે પાપથી નિર્ભય બને છે, આ બિચારો મરેલાને મારે છે. સર્વ પુરુષાર્થ ચોરનાર એવા કોપ ઉપર તને જો કોપ નથી થતો, તો પછી સ્વદ્વ અપરાધવાળા બીજા ઉપર તું આટલો કોપ કરનાર બને છે, માટે તને ધિક્કાર થાઓ. સર્વ ઇન્દ્રિયોને ઝલાતિ પમાડનાર ઉચ્ચર્ષ માક્ષ આગળ વધતા કોપને જિતવા માટે બુદ્ધિશાળી જાંઘુલિવિદ્યા જેવી નિર્દોષ ક્ષમાનું સતત સેવન કરે. ૧૧. હવે માન-કષાયનું સ્વરૂપ જણાવે છે :—

વિનય-શ્રુત-શીલાનાં, ત્રિવર્ગસ્ય ચ ઘાતકઃ ।

વિવેકલોચનં લુપ્તમ્ , માનોઽન્ધંકરણો મૃગમ્ ॥૧૨॥

વિનય, વિદ્યા, સુંદર સ્વભાવ તથા ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ ત્રણ વર્ગનો નાશ કરનાર વિવેક-ચક્ષુનો લોપ કરી મનુષ્યોને અંધ બનાવનાર હોય તો માન કષાય છે.

ગુરુઆદિ વડીલોના ઉપચારરૂપ વિનય, શ્રુત એટલે વિદ્યા, શીલ એટલે સારો સ્વભાવ-સુંદર વર્તન, તેઓનો ઘાત કરનારુભાતિ આદિ નામદમાં અભિમાની બનેલો પિશાચ સરખો ગુરુ-આદિકનો વિનય કરતો નથી. અવિનયવાળો ગુરુની સેવા ન કરતો હોવાથી તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેથી કરીને સર્વ લોકોની અવજ્ઞા કરનારો પોતાનો દુઃસ્વભાવ પ્રગટ કરે છે. માન એકલા વિનયાદિકનો ઘાતક છે, એમ નહિ, પરંતુ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણે વર્ગનો પણ ઘાતક બને છે. અહંકારવાળો હોવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય કરી શકતો નથી. તેથી તે ધર્મ પણ કેવી રીતે કરી શકે ? માની પુરુષ અક્ષર હોવાથી રાજાદિકની સેવામાં પરાયણ ન થતો હોવાથી અર્થ પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? કામ પ્રાપ્ત કરવામાં તો માર્દવતા હોય, તો જ તે મેળવી શકાય. હુંકા માફક માનમાં અક્ષર બનેલાને કામપુરુષાર્થ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? વળી પહેલાં જેખતો હોય અને પાછળથી જેના વડે અંધ થાય, તે અંધાપો કરનાર માન કયાય છે. કોને ? તો કે મનુષ્યોને, કૃત્ય-અકૃત્યની વિચારણા કરવારૂપ વિવેક-લોચનને લોપ કરતો-‘એક નિર્મળ ચક્ષુ તે કહેવાય કે જેમાં સ્વાભાવિક વિવેક હોય’ એ વચનથી વિવેક એ લોચન કહેવાય. માનવાળો વૃદ્ધોની સેવા કરતો હોવાથી તે વિવેક-લોચનનો લોપ કરનારો અવશ્ય બને છે. તે પ્રમાણે હોવાથી ‘માન એ અંધ કરનાર છે’ એમ સહેજે સમજી શકાય તેવી વાત છે. ૧૨.

હવે માનના ભેદો બતાવી તેના ફલને જણાવે છે.—

જાતિ-લાભ-કુલૈશ્વર્ય-બલ-રૂપ-તપઃ-ઝૂતૈઃ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ, હીનાનિ લભતે જનઃ ॥૧૩॥

ભતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, રૂપ તપ અને જ્ઞાન તેઓ વડે અભિમાન કરનાર મનુષ્ય ફરી તે જન્માંતરમાં હીન પણાને પામે છે. આ વિષયને લગતા આંતર જ્ઞોકોનો ભાવાર્થ કહે છે:- ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ આદિ અનેક ભતિભેદો જેથીને કયો કાલો પુરુષ કદાપિ ભતિભેદ કરે ? શુભકર્મના યોગે ઉત્તમભતિ પામ્યા, પછી વળી અશુભકર્મના યોગે હીનભતિ પ્રાપ્ત કરે છે-આવી અશાશ્વતી ભતિ પામીને તે માટે કોણ અભિમાન કરે ? અંતઃસયકર્મના ક્ષય થવાથી જ લાભ થાય છે, તે સિવાય લાભ થતો નથી. તેથી કરીને વસ્તુસ્વરૂપ સમજનારો લાભમદ વહન ન કરે. પારકી કૃપા કે બીજાના પ્રયત્ન આદિથી મોટા પ્રકારનો લાભ થાય, તો પણ મહાપુરુષો કેઈ પણ પ્રકારે લાભમદ કરતા નથી. અકુલીનોને પણ પ્રજ્ઞા-લક્ષ્મી-શીલવંત જોઈને મહાકુલમાં જન્મ્યા હોય, તેઓ કુલમદ ન કરે. ‘કુશીલવાળાને કુલથી શુ’ ? અને સુશીલવાળાને પણ તેનાથી શુ’ ? એમ સમજતો વિચક્ષણ પુરુષ કુલનો મદ ન કરે. વજ્ર ધારણ કરનાર ઇન્દ્રની ત્રણે લોકની ઐશ્વર્ય-સંપત્તિ સાંભળીને નગર, ગામડા કે ધન આદિકના ઐશ્વર્યમાં મદ કરી રીતે થાય ? કુશીલવાળી સ્ત્રી માફક નિર્મલ ગુણવાળા પાસેથી પણ ઐશ્વર્ય આદ્યું જાય અને દોષવાળાનો પણ આશ્રય કરે છે; માટે વિવેકીઓએ ઐશ્વર્યનો મદ ન કરવો. મહાબળવાળો પણ રોગાદિક કારણે ક્ષણમાં નિર્બલ કરાય છે આમ પુરુષમાં બલની અનિત્યતા હોવાથી બલમદ કરવો યોગ્ય નથી. બળવાનો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં, મૃત્યુ-સમયે કે બીજા કર્મફળના ઉદયકાળે નિર્બળ બનતા જેખાય છે, તેથી ખરેખર તેઓએ બલમદ કરવો નિર્વર્થક છે. સાત ધાતુઓથી પૃથ્વી, વધવા અને ઘટવાના સ્વભાવવાળા દેહમાં વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ જેમાં વ્યાપેલા છે, તેવા રૂપનો મદ કોણ વહન

કરે ? સનકુમારનું રૂપ, તેમજ તેનો રૂપનો ક્ષય વિચારનાર ક્યો હાથો પુરુષ સ્વપ્નમાં પણ રૂપનો મદ કરે ? ઋષભદેવ અને શ્રીવીરભગવંતાના તપની પરકાણા સાંભળીને પોતાના અતિઅદ્ભુત તપમાં કોણ અભિમાન કરે ? જે તપસ્યા વડે એકદમ કર્મસમૂહ તટી બચ છે, પરંતુ અભિમાનથી ખરડાએલા તે તપથી જ કર્મ-સમૂહ વૃદ્ધિ પામે છે. બીજાઓએ રજેલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને, પોતાની બુદ્ધિથી અદ્ભુત પ્રયત્ન વડે ટ્રીઓ તૈયાર કર્યાં અને તેથી પોતે સર્વજ્ઞ પશુનું અભિમાન કરે, તે પોતાનાં અંગોનું જ ભક્ષણ કરે છે. શ્રીગણધર ભગવંતોની કાદશાંગીની નિર્માણશક્તિ અને ધારણ-શક્તિ સાંભળીને ક્યો બુદ્ધિશાળી પુરુષ દુતમંદનો આશ્રય કરે ?

કેટલાક આચાર્યો ઐતર્ય અને તપસ્યાના સ્થાને વૃક્ષલતા અને બુદ્ધિના મદ કહે છે અને એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે કે-દરિદ્રપુરુષ ઉપકારનિમિત્તે દુષ્ટકર્મ કરીને બીજા મનુષ્યની વૃક્ષલતા મેળવે છે, તેનાથી મદ કેમ કરી શકાય ? બીજાની કૃપા મેળવવા રૂપ વૃક્ષલતા, તેનાથી જે ગર્વ કરે છે, પરંતુ તે વૃક્ષલતા જ્યારે ચાલી જાય છે, ત્યારે તે શોકસુહૃદ્ધમાં દૂષી બન્ય છે. તથા બુદ્ધિના અંગો, વિધિ, વિકલ્પો અનંત પર્યાયોમાં વૃદ્ધિ પામતા અર્થાત્ છ સ્થાનપતિત ભાંગાવાળા, અનંતચુલ્લ વૃદ્ધિવાળા, સૂનના અર્થો ઝડપી કરવા, અંદણ કરાવવા, નવીન રચનાઓ કરવી, અર્થ-વિચારણા, અર્થની અવધારણા આદિ વિષયોમાં પૂર્વના મહા-પુરુષોમાં સિદ્ધ સમાન એવા, નેઓનો અનંત વિજ્ઞાનાતિશય સાંભળીને અત્યારના અદ્ભુત-બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાની બુદ્ધિનો અડંગાર કેવી રીતે કરી શકે ? ૧૩.

માનનું સ્વરૂપ તેના ભેદો પ્રતિપાદન કરીને જણાવ્યું. તે માનના પ્રતિપક્ષભૂત માર્દવ-નમ્રતા, જે માન પર જય મેળવવાના ઉપાયભૂત છે, તેનો ઉપદેશ આપે છે—

ઉત્તર્પયન્ દોષશાન્ત્વાઃ, ગુણમૂલ્યાન્યથો નયન્ ।

ઉન્મૂલનીયો માનઃસ્તન્માર્દવસરિત્પ્લવૈઃ ॥૧૪॥

માનને વૃક્ષની ઉપમા આપી બનેલી સમાનતા જણાવે છે કે માનવાળા પુરુષના દોષો વૃક્ષની શાખા માફક ઉંચાણમાં ફેલાય છે, તે દોષ-શાખા, અને શુભો એ મૂલ છે, તે નીચે બચ્ય છે અર્થાત્ દોષોનું ધોરણ વધતું બચ્ય છે અને શુભોનું ધોરણ ઘટતું બચ્ય છે. આવા પ્રકારનું માનવૃક્ષ છે, તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવો ? તે જણાવે છે-માર્દવ-નમ્રતા રૂપી સતત પ્રવાહ-વાળી નદીના વેગથી મદવૃક્ષ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ શુભમૂલો જૂપાઈ બચ્ય છે અને દોષની હાળીઓ વિસ્તાર પામે છે. તે કુહાડા આદિથી ઉખેડવી અશક્ય છે, નમ્રતા ભાવના રૂપી નદીના જળ-પ્રવાહથી મૂલ સહિત ઉખેડી શકાય છે. અહિં આંતર રોકોનો અર્થ જણાવે છે :—

માર્દવ એટલે સૂદૃઢતા-ઉદ્ઘટાઈ નો ત્યાગ, ઉદ્ઘટાઈ એ માનનું સ્વાભાવિક ઉપાધિ વગરનું સ્વરૂપ છે. જે જે વિષયમાં અતિ આદિ સંબંધી અભિમાન પ્રગટ થતું હોય, તેમાં તેના પ્રતિકાર માટે નમ્રતાનો આશ્રય કરવો. દરેક સ્થાનમાં ક્રોધગતા, નમ્રતા, બિનય કરવો અને પૂજ્ય પુરુષોને વિશે તેા વિશેષ પ્રકારે વિનય કરવો. જેથી કરીને પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા કરવાથી ધોવાઈ જતાં પાપોથી સુકત થાય છે. બાહુબલી અભિમાનથી પાપરૂપ વેલડીઓ વડે અંધારા અને

મનેમાં નમ્રતા ચિંતવી, તો તરત જ યુક્ત યાત્રી કેવળજ્ઞાન પામ્યા. ચક્રવર્તી સંસારસંગને ત્યાગ કરી વૈરીઓના ઘરે પશુ શિક્ષા માટે બાંધ છે । ખરેખર માન છેડનાડું તેમનું માર્દવ પશુ કઠોર છે. તત્કાલ દીક્ષા લીધેલ ચક્રવર્તી રંકે સાધુને પશુ વંદન કરે છે, માનને ત્યાગ કરીને દીર્ઘકાળ સુધી તેની સેવા કરે છે. એ પ્રમાણે માન સંબંધી દોષો વિચારીને અને નમ્રતા સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને જાણીને માન-ત્યાગ કરીને યતિધર્મમાં વિશેષ રૂપ માર્દવમાં એકતાનવાળા થઈને તત્કાલ તેનો આશ્રય કરો. ૧૪.

હવે માયા કષાયન સ્વરૂપને જણાવે છે :-

અસૂચ્ચતસ્ય જનની, પરશુઃ શીલશાલિનઃ ।

જન્મભૂમિરવિદ્યાનાં, માયા દુર્ગતિકારણમ્ ॥૧૫॥

જૂઠ્ઠને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી માતાની માફક તેની માતા, ઘણે ભાગે માયા વગર જૂઠ્ઠને અભાવ છે. માયા એટલે બીજાને છેતરવાના પશ્ચિમ, શીલ એટલે સુદર સ્વભાવ, તે રૂપ વૃક્ષ તેને છેદનાર કુહાડી સરખી, અવિદ્યા એટલે ભિથ્યાજ્ઞાનાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, એવી માયા દુર્ગતિનું કારણ છે એમ કહી માયાના રૂળનો નિર્દેશ કર્યો. (૧૫)

બીજાને ઠગવા માટે કરેલી માયાથી પરમાર્થથી તે પોતાને જ ઠગે છે, તે રૂપ ક્લ જણાવે છે-

કૌટિલ્યપટવઃ પાપાઃ, માયયા વક્રવૃત્તયઃ ।

સુચનં વજ્રયમાના, વઙ્ચયન્તે સ્વમેવ હિ ॥૧૬॥

ત્રીજા કષાયરૂપ માયાથી જગતને છેતરનારાઓ પોતાના આત્માને જ ઠગે છે. પોતાનાં પાપકાર્યને છૂપાવવાની વૃત્તિવાળા હોવાથી અકવૃત્તિવાળા એવા તે પાપકર્મ કરનારા, જેમ બગલો મત્સ્ય આદિનો ઠગવા માટે ધીમી ધીમી ચેષ્ટા કરે છે, તેવી રીતે તેઓ પશુ જગતને ઠગવા માટે બગલા સરખી ચેષ્ટા કરે છે શંકા કરી કે, માયાથી જગતને ઠગે છે અને તે માયાને છૂપાવે છે, આટલો ભાર વહન કરવા તે કેવી રીતે સમર્થ અને? તે માટે જણાવે છે કે, ઠગવાની ચતુરાઈ વગરનો કદાપિ બીજાને ઠગી શકતો નથી કે કદાપિ છૂપાવી શકતો નથી, કુટિલતા કરવામાં નિપુણ હોય તેમાં બીજાને ઠગવાનું અને વળી તેને છૂપાવવાનું એમ બંને હોય છે. અહિં આંતર સ્વલોકોનો ભાવાર્થ કહે છે :-

રાજાઓ કૂટ પદ્ધતિ-યંત્ર ગુણયોગ વડે કપટથી વિશ્વસ્તનો ઘાત કરવાથી ધનના લોભથી સમગ્ર લોકોને ઠગે છે. બ્રાહ્મણો તિલકો કરવા વડે, ચહેરા અને હાથની મુદ્રાઓ કરવા વડે અને મંત્રોના બળ તથા દુર્બળતાનો ઉપયોગ કરી અંદર હૃદયમાં શૂન્ય, બહારનો ડોળ કરીને લોકોને ઠગે છે. વશિક લોક જોટાં તોલ માપ, ઉતાવળી તોલ-માપ કરવાની ક્રિયા કરવાના યોગથી કપટ કરીને લોભા લોકોને છેતરે છે. મસ્તકે જટા ધારણ કરવી કે મસ્તક સુંઘાવી નાખવું અગર ચોટલી રાખવી, ભસ્મ લગાડવી, ભગવા વસ્ત્ર પહેરવાં કે નગ્ન પણે રહેવું એવા હૃદયમાં

નાસ્તિક પાખંડીઓ ભદ્રિક શ્રદ્ધાળુ ચળમાનોને છેતરે છે વેશ્યાઓ સ્નેહ વગરની, હાવ ભાવ-વિલાસવાળી ગતિ, કટાક્ષથી અવલોકન કરવું ઇત્યાદિક વિલાસોથી કામીઓને રંજન કરતી જગતને ઠગે છે. ખોટા સોગન ખાવા વડે અને કૂટ કોડી અને પાસા ખનાવવા વડે કરીને જીગાર રમનારાઓ ધનવંતોને ઠગે છે. દંપતી, માતા-પિતાઓ, પુત્રો, સગાભાઈઓ, મિત્રો, સ્વજનો, શેઠિયાઓ, નોકરો તથા બીજાઓ પરસ્પર એક બીજાને ઠગનારા હોય છે. ધન-હુંબ પુરુષો, લબ્ધ વગરના પુશામતીયા ચોરો હંમેશા સાવધાન હોય છે અને પ્રમાદીઓને છેતરી જાય છે કારીગરો, ચાંડાલી પોતાના ખાપ-દાદાના ધંધાથી આજીવિકા કરનારા હોય છે. માયાથી ખોટા સોગન ખાઈને સારા સાધુ પુરુષોને ઠગે છે. કૂર વ્યંતર આદિ કુયોનિમા રહેલા ભૂત, પિશાચ, રાક્ષસાદિ પ્રમાદીઓને દેખીને ઘણે ભાગે માનવોને અને પશુઓને અનેક પ્રકારે હેરાન કરે છે. મત્સ્યાદિક જળચરો પ્રપંચથી પોતાનાં જ બચ્ચાંએ તું બક્ષણ કરનારા હોય છે, વળી તેઓને પણ કપટથી ધીવરો બળ વિગેરે દ્વારા સપડાવે છે. ઠગવામાં ચતુર એવા શિકારીઓ જુદા જુદા ઉપાયો યોજીને નિર્બુદ્ધિ સ્થળચર પ્રાણીઓને જાળમાં ખાંધે છે અને મારી નાખે છે. આકાશમાં ઉડતા એવા ણિચારા લાવક, ચકલા-ચકલી, મેના-પોપટ આદિ અનેક ભેદ વાળા પક્ષીઓને માયાથી અતિકૂર અને અદ્વપમાત્ર માંસ ખાવામાં આસક્તિવાળા, જાળ ધારણ કરનારા હિંસક પાર્શ્વીઓ તેમને નિહંચતાથી ખાંધે છે. આ પ્રમાણે સર્વ લોકમાં પણ બીજાઓને છેતરવામાં પરાયણ બની આત્મ-વચકો પોતાના ધર્મને અને ગફગતિને નાશ કરે છે. તથા બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ તિર્થંચ-જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાના બીજભૂત, અપવર્ગ-નગરીની અર્ગલા, વિશ્વાસ-વૃક્ષ માટે દાવાજા સમાન એવી માયાનો ત્યાગ કરવો ભેદ્યો. પૂર્વભવમાં મલ્લિનાથ ભગવંતે એક નાની માયા કરોને એ માયાશલ્ય દૂર ન કર્યું અર્થાત્ આલોચ્યું નહિ એટલે એ માયાના યોગે તીર્થંકર સરખા આત્માએ સ્ત્રીપણું મેળવ્યું ! ૧૬.

હવે માયાને જિતવા તેની પ્રાંતપક્ષભૂત સરળતાનો ઉપદેશ આપતા જણાવે છે :-

તદાર્જવમહૌપધ્યા, જગદાનન્દહેતુના ।

જયેજ્જગદ્ગ્રોહકરીં, માયાં વિપધરીમિવ ॥૧૭॥

જગત્નો દ્રોહ કરનારી સર્પિણી સરખી માયાને જગતના આનંદના કારણભૂત સરળતાં રૂપી મહાઔષધિથી જિતે. માયા અને સર્પિણી બન્નેની સમાનતા સમજાવે છે કે, જંગમ લોકોનો દ્રોહ એટલે અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળી તે જગત-દ્રોહકરી તેને શાથી જિતવી ? સરળતારૂપી મહાઔષધિ વડે, તે બંનેનું પણ સાધર્ય કહે છે, જંગમલોકને કાય-આરોગ્ય કરનાર પ્રીતિ-વિશેષ જે વચકતાના પરિહાર કરવા પૂર્વક કપાયનો જય કરવાથી મોક્ષના કારણરૂપ બને છે. અહિં અંતરસ્લોકોનો ભાવાર્થ કહે છે :-

બીજા મતવાળાઓ પણ કહે છે કે, મુક્તિ-નગરીને સીધો માર્ગ હોય, તો તે સરળત છે, ખાકી તો આચારને વિસ્તાર છે. 'સર્વ પ્રકારનું કપટ કરવું, તે સૂચસ્થાન અને સરળતા એ અજસમર સ્થાન સમજવું, આટલું જ જ્ઞાન બસ છે, ખાકીને સર્વ પ્રલપ સમજવો.' જગતમાં પણ સરળતાવાળો પ્રીતિનું કારણ બને છે અને સર્પ જેવા કુટિલ મનુષ્યથી તો

પ્રાણીઓ ઉદ્દેગ પામે છે. સરળતાવાળી ચિત્ત-વૃત્તિવાળા મહાત્મા પુરુષોને ભવવાસમાં રહેલા છતાં પણ અનુભવવા યોગ્ય સ્વાભાવિક મુક્તિસુખનો અનુભવ થાય છે. કુટિલતા રૂપી શંકુ વડે ઘવાયેલા કિલ્લે મનવાળા ઠગનારાઓને શિકાર કરવાના વ્યસનીઓની માફક સ્વપ્નમાં પણ સુખ ક્યાંથી હોય ? સમગ્ર કળામાં ચતુર, સમગ્ર વિદ્યાનો પારગામી પણ બન્યો હોય, પરંતુ ભાગ્યશાળી હોય, તેને જ બાળકો સરખું આર્જવ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાની એવા બાળકોની સરળતા પ્રીતિનું કારણ થાય છે, તે પછી સર્વ શાસ્ત્રોનો પાર પામેલા હોય, તેના માટે તો શું કહેવું ? સરળતા એ સ્વાભાવિક છે, કુટિલતા એ કૃત્રિમ છે, તેથી કરી સ્વાભાવિક ધર્મનો ત્યાગ કરી કૃત્રિમ અને અધર્મરૂપ માયાનો આશ્રય કોણ કરે. છદ્મ, પ્રપંચ, ચાડી-ચુગલી, વકોક્તિ, વચન આદિ કરવામાં નિષ્ણાત બનેલા લોકના સંપર્કમાં આવવા છતાં કેટલાક ભાગ્યશાળીઓ સુવર્ણ-પ્રતિમા માફક નિર્વિકાર રહેલા હોય છે. ગૌતમ ગણધર ભગવંત શ્રુત-સમુદ્રનો પાર પામવા છતાં પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે નવા દીક્ષિત શિષ્યની માફક સરળતાથી ભગવંતની વાણી સાંભળતા હતા. ગમે તેવાં દુષ્ટો ક્યાં પછી સરળતાથી સમગ્ર દુષ્ટોની આલોચના કરનાર સર્વ કર્મ ખપાવી નાખે છે અને લક્ષમણ સાધ્વીની માફક કુટિલ દંભપૂર્વકની આલોચના અદ્યપમાત્ર પાપ હોય, તે પણ સંસાર વધારનાર થાય છે. કાયામાં, ચિત્તમાં, કે વચનમાં કુટિલાત્માઓને કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષ નથી. પરંતુ મોક્ષ હોય તો હરેક પ્રકારે સરળ આત્માઓને જ થાય છે. આ પ્રમાણે કુટિલતા સેવનારાઓનું ઉચ્ચકર્મ અને સરળતા પરિણતિનું સેવન કરનારાનું નિર્દોષ ચરિત્ર કહ્યું, તે બંનેનો બુદ્ધિથી વિવેક કરતા શુદ્ધબુદ્ધિવાળો સુસુષ્ણ નિરુપમ સરળભાવનો આશ્રય કરે. ૧૭.

હવે લોભકથાચતુર સ્વરૂપ જણાવે છે :-

આકરઃ સર્વદોષાણાં, ગુણગ્રસનરાક્ષસઃ ।

કન્દો વ્યસનવલ્લીનાં, લોભઃ સર્વાર્થવાધકઃ ॥૧૮॥

લોહું આદિ ધાતુઓની ખાણ માફક પ્રાણાતિપાતાલિક સર્વ દોષોની ખાણ. જ્ઞાનાલિકે શુભોનો કોળીયો કરી બનાર રાક્ષસ, દુઃખરૂપ વેલડીના કંઈ સરખો લોભ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ લક્ષણ સર્વ અર્થોનો પ્રતિકૂલ, અર્થોત સર્વ દોષોની ખાણ, સર્વશુભનો ધાત કરનાર, દુઃખનો હેતુ અને સર્વ પુરુષાર્થનો ધાત કરનાર હોય, તો આ લોભ કથાય છે. ૧૮.

લોભનું દુર્બેચપણ ત્રણ સ્ત્રોકોથી કહે છે :-

ધનહીનઃ શતમેકં, સહસ્ત્રં શતવાનપિ ।

સહસ્રાધિપતિર્લક્ષં, કોટિં લક્ષેશ્વરોઽપિ ચ ॥૧૯॥

કોટીશ્વરો નરેન્દ્રત્વં, નરેન્દ્રશ્રવર્ચ્ચિતામ્ ।

ચક્રવર્તી ચ દેવત્વં, દેવોઽપીન્દ્રત્વમિચ્છતિ ॥૨૦॥

इन्द्रत्वेऽपि हि संप्राप्ते, यदिच्छा न निवर्त्तते ।

मूले लघीयांस्तल्लोभः शराव इव वर्धते ॥२१॥

ધન વગરનો પુરુષ અભિલાષ કરે કે સો મળી જાય તો બસ સંતોષ, પણ સો મળી ગયા પછી વળી હઠાઈની ઈચ્છા કરે, હઠાઈવાળો લાખની, લાખ રૂપિયા મળી ગયા પછી કોઈ મેળવવાની, કેટીશ્વર રાજપણાની, રાજ ચક્રવર્તીપણાની, ચક્રવર્તી દેવપણાની, દેવ ઈન્દ્રપણાની અભિલાષા કરે, ઈન્દ્રપણું મળવા છતાં હજુ ઈચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, શરૂઆતમાં લોભ નાનો સરખો હોય છે, પણ માટીના ચાકડાના સરાવલા માફક લોભ આગળ આગળ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. ૧૬-૨૦-૨૧.

અહિં લોભને લગતા આંતરલોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે :-

સર્વ પાપોમાં જેમ હિંસા, કર્મમાં મિથ્યાત્વ, રોગોમાં ક્ષયરોગ, તેમ સર્વ અવશુભોમાં લોભ એ મહાન છે, અહો ! આ મહીતલમાં લોભનું સામાન્ય એકછત્રવાળું છે કે, વૃક્ષો પણ નિધાન પ્રાપ્ત કરીને તેને પોતાનાં મૂળીયાંથી હાંકી દે છે. દ્રવ્યના લોભથી જે ત્રણ આર ઇન્દ્રિયવાળા હોવો. પણ પોતે હાટેલા નિધાન ઉપર મૂંઝાંથી સ્થાન કરીને રહે છે. સર્પ, ઘરની ઘા, ઉંદર વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવો પણ ધનના લોભથી નિધાન-સ્થાનવાળી ભૂમિમાં મૂંઝાંથી વાસ કરે છે. પિશાચ, સુફાલ, પ્રેત, ભૂત, ચક્ર વગેરે પોતાના કે પારકાના ધનના લોભથી મૂંઝાં કરી ત્યાં વાસ કરે છે. આભૂષણ, ઉદ્યાન, વાવડી આદિમાં મૂંઝાંવશ બનેલા દેવો પણ અવિનિતે તે પૃથ્વીકાયાદિયોનિવાળા આભૂષણાદિકમાં જ ઉપનન થાય છે. ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક પામી કોધાદિકનો વિજય કરવા છતાં એકમાત્ર લોભનોઅતિઅલ્પ દોષ ખામી રહેવાથી સાધુઓ પણ નીચેના ગુણસ્થાને પડે છે. એક માંસના ટુકડા માટે જેમ મ્થાનો, તેમ અલ્પ ધન ગ્રહણ કરવાની અભિલાષાથી એક માતાની કુક્ષિએ જન્મેલા જે સગા ભાઈઓ પણ માંહોમાંહે લડે છે. લોભાધીન થવાથી ગામડાં, પર્વત, કે જંગલની સરહદ માટે સહુદયતાનો ત્યાગકરી ગામવાસીઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, દેશવાસીઓ કે રાજાઓ પરસ્પર વિરોધવાળા થઈ વૈરીનું આચરણ કરે છે. આત્મામાં હાસ્ય, શોક દ્રેષ કે હર્ષ ન હોવા છતાં પણ લોભવાળા મનુષ્યો સ્વામી આગળ નટ માફક પ્રગટપણે તેવાં નાટક કરી બતાવે છે. લોભનો ખાડો પૂરવા માટે જેમ જેમ આરંભ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આશ્રયની વાત છે કે, એ ખાડો વધતો જાય છે. હજુ કદાચ સમુદ્ર જળવડે પૂર્ણ થઈ જાય, પરંતુ ત્રણે લોકનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પણ, લોભ પૂર્ણ થતો નથી. ભોજનો, કપડાં, વિષયો દ્રવ્યના હગલા અનંતા ભોગવ્યા, તો પણ લોભનો અંશ હજુ પૂરાયો નથી. જો લોભનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, તો પછી નિષ્કલ તપ વડે સચું અને જો લોભનો ત્યાગ નથી કર્યો તો પછી નિષ્કલ તપનું શું પ્રયોજન છે ? સર્વશાસ્ત્રોના પરમાર્થોનું મથન કરી મેં એટલો નિષ્કલ કર્યો કે મહામતિવાળાએ એકમાત્ર લોભના નાશ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૬-૨૦-૨૧.

લોભનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી તેના જથ્થો ઉપાચાર ઉપદેશો છે—

लोभसागरमुद्वेलमतिवेलं महामतिः ।

स्तनोषसेतुबन्धेन, प्रसरन्तं निवारयेत् ॥२२॥

મહાબુદ્ધિશાળી એવા મુનિ, લોભ-સમુદ્ર કે જેનો પાર પામી શકતો નથી અને તેની ભરતીના ઉછળતા અને વૃદ્ધિ પામતાં-ફેલાતાં મોભાંઓનું નિવારણ કરી શકતું નથી, તેને સંતોષરૂપ સેતુખંધ વડે આગળ વધતા લોભનું નિવારણ કરે. સંતોષ એ લોભનો પ્રતિપક્ષભૂત મનોધર્મ છે અને તે જ જળને રળલના કરવા માટે જેમ પાલી-ખંધ, તેમ લોભ કષાયનો જય કરવા માટે સંતોષ એ પરમોપાય છે. આદિ આંતર સ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે:—

મનુષ્યોમાં જેમ ચક્રવર્તી, દેવોમાં ઇન્દ્ર, તેમ સર્વ શુણ્યમાં સર્વથી ચડીયાતો શુણ્ય હોય તો સંતોષ છે. સંતોષશુણ્યવાળો ચતિ અને અસંતુષ્ટ ચક્રવર્તી આ ખંનેના સુખ-દુઃખની તુલના કરવામાં આવે તો, એકને સુખનો પ્રકર્ષ છે અને બીજાને દુઃખનો પ્રકર્ષ છે, સંતોષામૃતની અભિલાષાથી સ્વાધીન એવા છ ખંડના રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ક્ષણવારમાં ચક્રવર્તીઓ નિઃસંગપણુનો સ્વીકાર કરે છે. ધનની ઇચ્છા નિવૃત્ત બની, એટલે સંપત્તિઓ નશ્વરમાં આવી ઉભી રહે છે. આંગળી વડે ઢાકેલા કાનમાં શબ્દોનું અદ્વૈતપણું વૃદ્ધિ પામે છે. જે શબ્દો કાનથી દૂર હતા, તે આપોઆપ અંદર ગુંજે છે. ‘સંતોષ પ્રાપ્ત થયો, એટલે દરેક વસ્તુમાં વૈરાગ્ય થાય છે. જે આંખ ઢાકી ઢીધી એટલે ખરેખર ચરાચર આશુ’ વિશ્વ પણુ ઢંકાઈ ગયું.’ એકલી ઇન્દ્રિયોનું ઢમન કરવાથી કે કાયાની પીડા સહન કરવાથી શું? એક માત્ર જો સંતોષ શુણ્ય પ્રાપ્ત થયો, તો નક્કી મુક્તિ-લક્ષ્મીના સુખનું દર્શન થાય. જેઓ સંસારમાં જીવન ધારણ કરવા છતાં પણ લોભ-નિમુક્ત બનેલા છે, તેઓ આદિ જ મુક્તિ-સુખનો અનુભવ કરે છે, શું મુક્તિના મસ્તક પર કોઈ શિ ગડું વતે છે? રાગ-દ્વેષના લોભસેળવાળા કે વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખથી સચું. શું સંતોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ શિવ-સુખ કરતાં કંઈ કમ છે? બીજાને વિશ્વાસ પમાડનાર અસાર શાસ્ત્રનાં સુભાષિતોથી કહ્યું સુખ થવાનું છે? બે આંખો ખંધ કરીને સંતોષ સ્વાદથી થયેલું સુખ મનમાં વિચારો જો તમે કારણને અનુરૂપ કાર્ય સ્વીકારતા હો, તો સંતોષ-આનંદથી થયેલું, તે મોક્ષાનંદનું સુખ તેની પ્રતીતિ કરે. જો તમે કર્મને નિમૂલન કરવા માટે તીવ્રતપ કહેતા હો, તો તે સત્ય છે, પરંતુ તે પણ સંતોષ-રહિત તપ હોય, તો તે નિષ્ફળ સમજવું. સુખના અર્થોએને ખેતી, નોકરી, પશુ-પાલન કે વેપાર કરવાથી કહ્યું સુખ થવાનું છે! શું સંતોષામૃતનું પાન કરવાથી આત્મા નિર્વૃત્તિ-સુખ મેળવી શકતો નથી? ઘાસના સંચારા પર શયન કરનારા સંતોષવાળાને જે સુખ હોય છે, તેવા પ્રકારનું સુખ, પલંગ પર પોઢનારા તળાઈમાં શયન કરનારા સંતોષ વગરનાને કયાંથી હોય? અસંતોષવાળા ધનિકો પણ પોતાના સ્વામી પાસે તૃષ્ણ સરખા છે અને સંતોષવાળાની આગળ રહેલા સ્વામીઓ પણ તૃષ્ણ સરખા છે. ચક્રવર્તીની અને ઇન્દ્રની સંપત્તિઓ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થવાવાળી અને છેવટે નશ્વર છે; પરંતુ સંતોષથી થવાવાળું સુખ પરિશ્રમ વગરનું અને શાશ્વત છે. આ પ્રમણે લોભના સમગ્ર પ્રતિપક્ષરૂપ અને પરમસુખના સામાન્ય-સ્વરૂપ સંતોષ મેં જણાવ્યો; માટે લોભાગ્નિના ફેલાતા પરિતાપને શમાવવા માટે સંતોષામૃત રસમય એવા આ આત્મગુહમાં રતિ કરો. ૨૨

આ પ્રમાણે કહેલી હકીકતને એક સ્લોકમાં સંગ્રહ કરીને કહે છે :—

ક્ષાન્ત્યા ક્રોધો મૃદુત્વેન, માનો માયાઽઽર્જવેન ચ ।

લોભશ્ચાનીહયા જેયાઃ, કષાયા इति संग्रहः ॥૨૩॥

ક્ષાન્તિથી ક્રોધને, નમ્રતાથી માનને, સરળતાથી માયાને, અને નિસ્પૃહતાથી લોભને, આ પ્રમાણે કહેલા ઉપાયોથી કષાયોને જિતવા—એ પ્રમાણે સંઘહરૂપે જણાવ્યું. પૂર્વે જણાવેલા પદાર્થો અહિં સંઘહરૂપે કહ્યા. ૨૩

જો કે તુલ્યયોગિપણથી કષાય-જન્ય અને ઇન્દ્રિયોનો જન્ય મોક્ષરૂપે જ કહેલા છે, તો પણ તે બેમાં કષાયજન્ય સુખ્ય છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય તો તેના કારણભૂત છે. તે જ વાત હવે જણાવે છે—

વિનેન્દ્રિયજયં નૈવ, કષાયાન્ જેતુમીશ્વરઃ ।

હન્યતે હૈમનં જાઢયં, ન વિના જ્વલિતાનમ્ ॥૨૪॥

કષાયજન્ય અને ઇન્દ્રિયજન્ય એક કાળે થવાવાળા હોવા છતાં પણ પ્રહીપ અને પ્રકાશ માફક કાર્ય—કારણભાવવાળા બને છે, માટે જણાવ્યું કે ઇન્દ્રિયજન્ય વગર કષાયજન્ય કરવા સમર્થ બની શકાતું નથી. સળગતા અગ્નિ સિવાય હેમન્ટની ઠંડી જડતા હણી શકાતી નથી. હેમન્ટની ઠંડી જડતા સમાન કષાયો અને સળગતા અગ્નિ સરખા ઇન્દ્રિય-જન્ય સમજવો. ૨૪.

ઇન્દ્રિયોનો જન્ય, કષાયજન્યના કારણપણે જણાવ્યો. જેમણે ઇન્દ્રિયો જિતેલી નથી, તેઓને કષાયજન્ય થતો નથી, ઉલટો અપાય—આપત્તિનું કારણ થાય છે, તે કહે છે—

અદાન્તૈરિન્દ્રિયહયૈ શ્વલૈરપથગામિભિઃ ।

આકૃષ્ય નરકારણ્યે, જન્તુઃ સપદિ નીયતે ॥૨૫॥

ઉન્માદો ગમન કરનાર ઇન્દ્રિયો રૂપી અશ્વો, અશ્વોની ઉપમા એટલે આપી કે, તેઓ સ્વભાવથી આસ્થર સ્વભાવવાળા હોય છે અને તે અશ્વો બળાત્કારે પ્રાણીને વિવિધ ભયવાળા અરણ્યમાં તત્કાળ ખેંચી લેય છે; તેવી રીતે વશ કરેલી ન હોય ઇન્દ્રિયો ઉન્માદો ખેંચી લેય અને બળાત્કારે જીવને એકદમ નરકમાં ધકેલે છે. ૨૫.

ઇન્દ્રિયો ન જિતેલી હોય, તો નરકે કેમ લઈ લેય છે ? તે કહે છે—

ઈન્દ્રિયૈર્વિજિતો જન્તુઃ, કષાયૈરભિમૂયતે ।

વીરૈઃ કૃષ્ટેષ્ટકઃ પૂર્વ, વપ્રઃ કૈઃ કૈર્ન સ્વઙ્ઙયતે ! ॥૨૬॥

જે આત્મા ઇન્દ્રિયોનો જન્ય કરી શકતો નથી, તે કષાયોથી પણ પરાભવ પામે છે. એક તાકાતવાળા મનુષ્યે કિલ્લાની એક છંટ ખેંચી, પછી સામાન્ય-તાકાત વગરના માણસોને પણ પછીની છંટો કમસર પાડતાં પાડતાં આખો કિલ્લો ખડિત કરતાં વાર લાગતી નથી. તેમ કષાયોને જિતવા માટે ઇન્દ્રિયોનો જન્ય કરવા ઉપદેશ આપાય છે, પરંતુ ઉલટાને તે ઇન્દ્રિયો વડે જ કષાયોને આધીન બની નરકે ભય છે. શંકા કરી કે ઇન્દ્રિયજન્ય કરવા માટે અશક્ત હોય, તેવો જીવ ઇન્દ્રિયથી થએલી બાધા ભલે પામે, તેને કષાય-બાધા થવાનો કયો અવસર છે ? તે શંકા દૂર કરવા દ્ષ્ટાન્ત આપે છે—એક બહાદુર પુરુષે કિલ્લાની એક છંટ ખેંચી, પછી તો વગર તાકાતવાળો પણ એક એક છંટ ખેંચી ખેંચી આખો કિલ્લો ખડિત કરી નાખે

છે. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ વીરપુરુષે કિલ્લામાં એક કાણું પાડ્યું, પછી નોકર સરખાને પણ કિલ્લો તોડતાં મુશીબત પડતી નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોથી હારેલો હોય, તે સામાન્ય પુરુષ સરખા કષાયોથી બાધા પામે છે; કારણ કે કષાયો ઇન્દ્રિયોને અનુસરનારા છે. ૨૬.

ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા વગરની હોય અને કષાયોથી પરાભવ પામેલો હોય, તેનાથી જંતુને નરકે જવું પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયો ન જિતેલી હોય, તો તેના ગેરફાયદા નુકશાન આ લોકમાં પણ કહે છે—

કુલઘાતાય પાતાય, બન્ધાય ચ વધાય ચ ।

અનિર્જિતાનિ જાયન્તે કરણાનિ શરીરિણામ્ ॥૨૭॥

નહિં વશ કરેલી ઇન્દ્રિયો પ્રાણીઓને કેવા કેવા આ લોકના પણ અપાયના કારણ બને છે, તે જણાવે છે—કુલઘાત એટલે વંશનો ઉચ્છેદ થવો, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ બનવું, કેદખાનાના બંધનમાં જકડાવું, પ્રાણ ત્યાજ્યા જવા, તેમાં કુલઘાત કરનાર રાવણની જેમ, ઇન્દ્રિયો ન જિતવાથી પરસ્પરી સાથે રમણ કરવાની અભિલાષા કરવાથી રામ-લક્ષ્મણે તેના કુલનો ભય કર્યો, જે હકીકત પહેલાં કહેવાયેલી છે. ઇન્દ્રિયો પતન માટે સોદાસની માફક આવી રીતે થાય છે કે, તે રાજ્ય પાલન કરતો હતો, ત્યારે માંસમાં આસક્ત ઇન્દ્રિયવાળો થવાથી તે જુદા જુદા પ્રકારનાં માંસ ખાઈને આત્માને યુશ કરતો. એક વખત રસોયાએ માંસ રાધી તૈયાર કર્યું, પરંતુ બિલાડી આદિ માંસ ભક્ષણ કરી ગઈ. વળી તે દિવસે શ્રદ્ધાળુ શ્રવકોએ રાભને પ્રયજ્ઞ કરી અમારિપડહ દેવરાઓ, એટલે શુભવધ ન થતાથી બીજા માંસની પ્રાપ્તિ ન થવાથી કોઈકનું બાળક સુલભતાથી મળી ગયું અને તેનું માંસ પીરસીને રસોઈયાએ રાભને યુશ કર્યો. એકાંતમાં સોગમ આપવા પૂર્વક પૂછ્યું, એટલે રસોયાએ બનેલી ચથાર્થ હકીકત જણાવી. એટલે તે મનુષ્યના માંસમાં અત્યંત આસક્ત બન્યો. આખા નગરમાં બાળક મનુષ્યોને લેવા માટે સેવકો નિયત કર્યા. નગરલોકોને આ વાતની ખબર પડી. એટલે મંત્રી, નગરલોકો વગેરે એકીમતે નક્કી કરી મહાપાનમાં મૂર્ખોવાળા તે રાભને ખાંધી-જકડીને જંગલમાં મૂકી આવ્યા. જિદ્દા ઇન્દ્રિયને વશ થએલો તે સોદાસ રાજ્યથી, કુળથી, પરિવારથી વિઘ્નિત પડી જંગલમાં શ્વાપદની માફક દુઃખ ભોગવનાર બન્યો. ઇન્દ્રિયો ચંડપ્રધોતની માફક બંધન માટે થાય છે, ઇન્દ્રિયો રાવણની માફક મૃત્યુ માટે થાય છે, જે પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે, અહિં અંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે:—

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિવશ બનેલા કેાણુ વિહંબના પામતા નથી ? અરે ! શાઓના પરમાર્થ જાણનારા પણ બાળક માફક ચોટા કરે છે. અરે ! આના કરતાં બીજું ચડિયાતું ઇન્દ્રિયોતું ઘૂણાસ્થાન કયું પ્રગટ કરવું ? કે જે બન્ધુ બાહુબલિના ઉપર ભરતે મહાઅસ્ર-અંક ફેંક્યું. વળી જે બાહુબલિનો જય અને ભરતનો પરાજય એમ જય અને હાર થયા, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોતું નાટક છે. ચરમભવવાળા હોવા છતાં પણ જેઓ શસ્ત્રો અને અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરે છે ! તે ખરેખર દુરુત એવી ઇન્દ્રિયોના આવા પ્રભાવથી લલ્લપ પામવાતું થાય છે. પશુઓ અને અજ્ઞાની લોકો ચંડચરિત્રવાળી ઇન્દ્રિયોથી દંડાય, તે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે, પરંતુ શાન્તચોહવાળા પૂર્વના જ્ઞાનવાળા ઇન્દ્રિયોથી દંડાય છે, તે વાત અદ્ભુત છે. દેવો, દાનવો અને માનવો ઇન્દ્રિયોથી અતિશય પરાભવ પામ્યા છે. પરંતુ જેહની વાત છે કે બિચારા

કેટલાક તપસ્વીઓ હોવા છતાં પણ ઘૃણા કરવા યોગ્ય કાર્યો કરવામાં પાછા પડતા નથી. ઇન્દ્રિયોને વશ પડેલા મનુષ્યો ન ખાવા યોગ્યનું ભક્ષણ, ન પીવા યોગ્યનું પાન કરે છે, ન સેવવા યોગ્યનું સેવન કરે છે. ઇન્દ્રિયવશ બનેલા પામરો પોતાનાં કુલ અને શીલને ત્યાગ કરીને નિર્લજ્જ બની વેશ્યાનાં નીચ કાર્યો અને તેમની ગુલામી પણ કરે છે. મોહથી અંધ બનેલા મનવાળા પુરુષોની પરદ્રવ્યમાં અને પરસ્ત્રીમાં જે પ્રવૃત્તિ છે તે અસ્વાધીન ઇન્દ્રિયોનું નાટક સમજવું. પ્રાણીઓ જેનાથી હાથ પગ, ઇન્દ્રિય અને અવયવોના છેદને તથા મરણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી ઇન્દ્રિયોને [નવ ગજના] નમસ્કાર હો ! જેઓ ખીબાઓને વિનય ગ્રહણ કરાવે છે, અને પોતે તો ઇન્દ્રિયોથી પરાભવ પામેલા છે; તેમને વિવેકી પુરુષો હાથથી મોં ઢાંકીને હસે છે, આ જગતમાં ઇન્દ્રિયો માંડીને કીડા સુધીના જે જન્તુઓ છે, તે સર્વે એક માત્ર વીતરાગને છોડીને ઇન્દ્રિયોથી પરાભવ પામેલા છે. ૨૭.

આ પ્રમાણે સામાન્યથી ઇન્દ્રિયોના દોષો કહીને સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોના દોષો પાંચ શ્લોકોથી કહે છે—

વશાસ્પર્શસુત્વાસ્વાદ-પ્રસારિતકરઃ કરી ।

આલાનબન્ધનક્લેશમાસાદયતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૨૮ ॥

પયસ્યગાથે વિચરન્, ગિલન્, ગિલન્ ગલગતામિપમ્ ।

મૈનિકસ્ય કરે દીનો, મીનઃ પતતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

નિપતન્ મત્તમાતઙ્ગ-કપોલે ગન્ધલોલુપઃ ।

કર્ણતાલતલાઘાતાત્, મૃત્યુમાપ્નોતિ પદ્મપદઃ ॥ ૩૦ ॥

કનકચ્છેદસંકાશ-શિખાલોકવિમોહિતઃ ।

રમસેન પતન્ દીપે, શલ્મો લભતે મૃતિમ્ ॥ ૩૧ ॥

હરિણો હારિણીં, ગીતિમાર્કર્ણયિતુસુદ્ધરઃ

આકર્ણકિષ્કાપસ્ય, યાતિ વ્યાધસ્ય વૈધ્યતામ્ ॥ ૩૨ ॥

હાથણીને સ્પર્શ કરવા રૂપ સુખના આસ્વાદ માટે લાંબી કરેલી સુંઢવાળો હાથી ક્ષણ વારમાં હસ્તિશાળાના ખીલે બંધાવાનો કલેશ પ્રાપ્ત કરે છે. પાણીના ઊંડાણમાં વિચરતો મત્સ્ય દોરડા સાથે બંધેલાં માંસ-ટુકડા સહિત કાંટાનું ભક્ષણ કરવા જતાં બિચારા માછીમારના હાથમાં નક્કી પકડાઈને મૃત્યુ પામે છે. મદવાળા હાથીના ગંડસ્થળમાં ગંધની આસક્તિથી ભરેલા ગંધ લેવા ઉઠે છે, પરંતુ હાથીના કાન સાથે અથડાવાના ઘાતથી તરત જ ત્યાં મૃત્યુ પામે છે. સુવર્ણના છેદ સરખી દીપશિખાના તેજમાં મૂચ્છી પામેલા પતંગીયો દીવામાં ઉતાવળથી ઝંપલાવતાં મૃત્યુને આધીન થાય છે. હરણીયું મનોહર ગીત શ્રવણ કરવામાં તન્મય બનેલું હોય, ત્યારે કાન સુધી ખેંચેલા બાણવાળા શિકારીનો શિકાર બને છે. ૨૮ થી ૩૨.

ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

एवं विषय एकैकः, पञ्चत्वाय निषेवितः ।

कथं हि युगपत् पञ्च, पञ्चत्वाय भवन्ति न ! ॥ ૩૩ ॥

એક એક ઇન્દ્રિયના-વિષયને સેવનાર મૃત્યુ પામનાર બને છે, તો પછી એકી સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સેવનાર મૃત્યુ પામનાર કેમ ન બને ? અર્થાત્ મૃત્યુ પામે જ. કહેલું છે કે—એકેકમાં અસકત બનેલાં પાંચે વિનાશ પામે છે. પરંતુ એક જ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મૂઠ બની આસકત બને, તો તે મૃત્યુ પામી ભસ્મીભૂત (સાબરૂપ) થાય છે. ૩૩.

ઇન્દ્રિયોના દોષો કહીને તેના જય માટે ઉપદેશ આપે છે—

तदिन्द्रियजयं कुर्यात्, मनःशुद्धया महामतिः ।

यां विना यम-नियमैः, कायकलेशो वृथा नृणाम् ॥ ૩૪ ॥

માટે કરીને મહામતિવાળો બુદ્ધિ મનની શુદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોના જય કરે; કારણ કે, ઇન્દ્રિયના જય વગર મનુષ્યોએ કરેલા યમ-નિયમો એ ફાગટ કાયકલેશરૂપ બને છે. ઇન્દ્રિયો દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારવાળી છે. આમડી, જીભ, નાસિકા, આંખ અને કાન એ આકારરૂપે પરિણત થએલી પદ્મગદા દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયો અને સ્પર્શ, સ્પ, ગંધ, દર્શન, શ્રવણરૂપ વિષયોની અભિલાષા કરવી, તેરૂપ ભાવ-ઇન્દ્રિયો તેની આસકિતના ત્યાગ કરવો, તે રૂપ તેની જય કરવો.

આને લગતા આંતરમ્લોકોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે :—

ઇન્દ્રિય-સમુદાયથી પરાભવ પામેલો પ્રાણી અનેક દુઃખોથી પરેશાન થાય છે, માટે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત બનવા માટે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી. તેના વિષયોમાં સર્વથા ન પ્રવર્તવું—એ ઇન્દ્રિયોનો વિજય નથી, -પરંતુ રાગ-દ્વેષ રહિતપણે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તો પણ તેનો જય થયો ગણાય. ઇન્દ્રિયોની સમીપમાં રહેલા વિષયોના સંયોગ ટાળવો અશક્ય છે, પરંતુ બુદ્ધિશાળી તેના વિષયમાં થતા રાગ-દ્વેષોનો ત્યાગ કરે. સંયમી યોગીઓની ઇન્દ્રિયો હંમેશાં હજીઆએલી અને વગર હજીઆએલી હોય છે. હિતકારી સંયમયોગીમાં હજીઆ વગરની અને પ્રમાદાદિ અહિત પદાર્થોમાં હજીઆએલી હોય છે. જિતેલી ઇન્દ્રિયો મોક્ષ આપનાર અને ન જિતેલી ઇન્દ્રિયો સંસારમાં રખડાવનાર થાય છે બંનેનું અંતર સમજીને જે યુક્ત અને હિતકારી લાગે, તેનો અમલ કર. રૂની તળાઈ આદિના કોમળ સ્પર્શમાં અને પત્થરના કઠોર સ્પર્શમાં થનારી રતિ અને અસ્તિતો ત્યાગ કરીને તું સ્પર્શ-ઇન્દ્રિયને જિતનારો બન. ભક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ સ્પર્શમાં અને બીજા વિરસ પદાર્થમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ કર્યો વગર ઉત્તમ પ્રકારે તું જિહ્વા-ઇન્દ્રિય પર જય પામનારો થા. સુગંધી સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી શુભ ગંધમાં કે તેથી વિપરીત દુર્ગંધી પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુના પર્ચયો અને પરિણામો સમજી રાગ-દ્વેષ કર્યો વગર તું નાસિકા—ઇન્દ્રિય પર જય મેળવ. મનોહર મન અને નયનને ગમતું રૂપ નીહાળીને કે તેનાથી વિરુદ્ધ અણુગમતું રૂપ એઈને હર્ષ કે વૃણા કર્યો વગર તું નયન-ઇન્દ્રિયનો જય કર. બીજા આદિક વાજિત્રોના શ્રવણ કરવા યોગ્ય સુસ્વરમાં કે ગદ્ય કે છંદના હ્રસ્વમાં રતિ અને અણુગમો કર્યો વગર તું કર્ણ-ઇન્દ્રિયનો જય મેળવ આ જગતમાં એવો કોઈ મનોહર કે તેથી વિપરીત વિષય નથી, કે જે ઇન્દ્રિયોએ આજ સુધીના તમામ ભવમાં ન અનુભવ્યો હોય,

તો પછી તેમાં મધ્યસ્થભાવ કેમ નથી સેવતા ? શુભ વિષયો પણ અશુભપણાને અને અશુભ વિષયો પણ શુભપણાને પામે છે, તો પછી ઇન્દ્રિયોએ ક્યાં રાગ અને વિરાગ કરવો ? બે હેતુથી તે જ વિષય રુચિ કરવા યોગ્ય કે દ્વેષ કરવા યોગ્ય હોય, તો ભાવોનું શુભાશુભપણું કદાચિત્ તત્ત્વથી હોતું નથી. એ પ્રમાણે વિષયોમાં શુભાશુભપણું ઉપાધિથી થવાવાળું છે, તેથી વિરહત ચિત્તવાળો થઈ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આશ્રીને રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કર અને તું ઇન્દ્રિયોના જ્ય માટે અભિલાષાવાળો થા.

હવે આ પ્રમાણે દુર્જ્ય એવી ઇન્દ્રિયોના જ્ય માટે અસાધારણ ઉપાય કયો ? તે માટે કહે છે કે, મનની નિર્મલતા સાથે બીજાં પણ, જેવા કે ચમો, નિયમો, વૃદ્ધોની સેવા, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરનાર કારણો છે; પરંતુ અસાધારણ નજીકનું કારણ હોય તો મનની શુદ્ધિ જ કારણ છે બીજાં કારણો એકાન્તિક કે આત્મતિક નથી. મનની નિર્મળતા વગરના યમ-નિયમાદિક હોવા છતાં પણ તે ઇન્દ્રિયજ્યનાં કારણો બનતાં નથી. એ જ વાત કહે છે કે-ચમો એટલે પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂલગુણો, નિયમો એટલે પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ-શુભિરૂપ. ઉપલક્ષણથી વૃદ્ધાદિકની સેવા વગેરે કાય-પરિશ્રમ આ સર્વ મનનીશુદ્ધિ વગર પુરુષોને નિષ્ફળ છે. આ મનની શુદ્ધિ મરુદેની આદિકની માફક કેટલાકને સ્વભાવથી જ થાય છે અને કેટલાકને યમ, નિયમ આદિ ઉપાયોના બલથી નિયંત્રિત કરેલા મનથી થાય છે. ૩૪.

વગર કબજે કરેલું મન જે કરે છે, તે કહે છે—

મનઃક્ષપાચરો બ્રામ્યન્નપશઙ્કં નિરુક્કશઃ ।

મપાતયતિ સંસારાવર્તનર્ત્તે જગત્ત્રયમ્ ॥૩૫॥

નિરંકુશ મન-નિશાચર નિઃશંકપણે ત્રણે જગતને ભાવવતો સંસાર-આવર્તના ખાડામાં ગબડાવી ધકેલી દે છે. અહિં દ્રવ્ય અને ભાવ એમ મન બે પ્રકારનું છે. તેમાં વિશિષ્ટ આકારમાં પરિણમેલા પુદ્ગલો, તે દ્રવ્યમન, અને ભાવમન તો તે પુદ્ગલ-દ્રવ્યની ઉપાધિથી થએલા સંકલ્પરૂપ આત્માના પરિણામ મન એ જ સંકલ્પરૂપ રાક્ષસ અવિષયમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી, તેને વિષયમાં સ્થિરનું અવલંબન ન કરનાર હોવાથી ભટકતું મન, ઠેની રીતે ભટકે છે ? નિર્લથપણે, સ્વરૂપ-ભાવનાઓ જેમાંથી ચાલી ગઈ છે, એવું નિરંકુશ મન સંસારરૂપ ચક્કરવાળા ખાડામાં એવી રીતે પાડે છે, જ્યાંથી બહાર નીકળવું અત્યંત મુશ્કેલ પડે, ત્રણે જગતને એટલે ત્રણે જગતમાં એવો કોઈ જીવ નથી, કે જે નિરંકુશ મન વડે સંસાર-આવર્તમાં ન પડે. ૩૫.

ફરી પણ અનિયંત્રિત મન-વિષયક દોષ જણાવે છે—

તપ્યમાનાંસ્તપો મુક્તૌ, ગન્તુકામાન્ શરીરિણઃ ।

વાત્યેવ તરલં ચેતઃ, ક્ષિપત્યન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥૩૬॥

મુક્તિ જવાની અભિલાષા માટે જ તપ તપતા એવા મનુષ્યોને આ અસ્થિર ચિત્ત એટલે ભાવમન વદોળીયા માફક ધારેલ સ્થાન કરતાં બીજા કોઈપણ નરકાદિ સ્થાનમાં ફેંકી દે છે. ૩૬

ફરી પણ અનિયંત્રિત મનના દોષ કહે છે—

અનિરુદ્ધમનસ્કઃ સન્, યોગશ્રદ્ધાં દધાતિ યઃ ।

પદ્મ્યાં જિગમિષુર્ગ્રામં, સ પહ્નુરિવ હસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

લગ્ગડો મનુષ્ય પગે ચાલીને બીજે ગામ જવાની અભિલાષા કરે, તેની માફક ‘હું યોગી છું’ એવું અભિમાન કરનાર જો મનને ન રોકે તો તેવો યોગી હોવા છતાં વિવેકીઓને હાસ્યપાત્ર થાય છે. પગે ચાલવારૂપ મનનો રોધ અને તેના અભાવમાં લગ્ગડો આમાન્તર જવાની અભિલાષા કરે, તેના સરખી યોગ-શ્રદ્ધા સમજવી. ૩૭. મન-નિરોધ ન કરનારને માત્ર યોગ-શ્રદ્ધા નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણું જ અશુભ પાપકર્મો ઉત્પન્ન થાય છે—એમ ઉત્તરાર્થથી જણાવ્યું અને પૂર્વોધ્ધર્મી મનોરોધ જણાવે છે :—

મનોરોધે નિરુદ્યન્તે, કર્માણ્યપિ સમન્તતઃ ।

અનિરુદ્ધમનસ્કસ્ય, પ્રસરન્તિ હિ તાન્યપિ ॥ ૩૮ ॥

વિષયોથી મનનો રોધ કરવાથી, આગ્રવને નિરોધ કરવાથી પ્રબલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો પણ આવતાં રોકાય છે. કારણ કે, કર્મોનો રોધ મનોરોધને આધીન છે. ચાલુ વિષયનો સંબંધ જોડતાં કહે છે કે—વિષયો તરફ જતા મનને ન રોકનાર પુરુષને. તે કર્મો વધારે વૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે કર્મ બાંધવાં એ નિરંકુશ મનને આધીન છે. ૩૮. માટે આ નિશ્ચય કરીને મનને કબજામાં લાવવા માટે ચત્ન કરવો જોઈએ, તે વાત જણાવે છે—

મનઃકપિરયં વિશ્વ-પરિભ્રમણલ્પટઃ ।

નિયન્ત્રણીયો યત્નેન, મુક્તિમિચ્છુમિરાત્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

ભાવમન એ જ માફકુડા-આ વાત ફરેકને અનુભવસિદ્ધ છે, મન અને માફકડાનું સરખા-પણું કહે છે—માફકડાઓ જેમ અટવીમાં જમણું કરે, એમને જમણું કરતાં કોઈ નિયંત્રણ હોતું નથી, તેમ મન પણ આખા વિશ્વમાં વગર રોક-ટોકે જમણું કર્યું કરે છે. તેથી કહે છે કે, જુદા જુદા વિષયો પકડી અસ્થિરપણે જમણું કરવામાં લોહપ છે, તેવા અનિયંત્રિત મનને ચપલતાનો ત્યાગ કરાવી ઉચિત વિષયમાં સ્થાપન કરવું. કેવી રીતે ? અભ્યાસ કરવા રૂપ પ્રયત્નથી, કેણે ? આત્માની મુક્તિ ઇચ્છનારાઓએ મનની ચપળતા રોકનાર મુક્તિ સાધી શકવા સમર્થ બની શકે છે. ૩૯.

હવે ઇન્દ્રિયજનના કારણભૂત મનશુદ્ધિની ત્વૃત્તિ કરે છે—

દીપિકા સ્વલ્વનિર્વાણા, નિર્વાણપથદર્શિની ।

એકૈવ મનસઃ શુદ્ધિઃ, સમાપ્નાતા મનીષિમિઃ ॥ ૪૦ ॥

ચમ-નિયમાદિથી રહિત એકલી માત્ર મનની શુદ્ધિ અણુઓલવાએલ દીવડી સરખી શોધના માર્ગને દેખાડનારી છે—એમ પૂર્વોચાર્યોએ કહેલું છે ‘જ્ઞાન, ધ્યાન, દાન, માન, મૌન, શા, ૫૧

આવા શુભ ચેત્તોમાં હંમેશાં ઉદયમવાળો હોય, પણ જો મન નિર્મલ ન હોય તો તે સમગ્ર રાત્રીમાં ઘી હોમવા સમાન સમજવું. ૪૦. અવયવ-વ્યતિરેકથી મન-શુદ્ધિના શુભાન્તર દેખાડવા દ્વારા ઉપદેશ આપે છે—

સત્યાં હિ મનસઃ શુદ્ધૌ, સત્યસન્તોઽપિ યદ્ શુણાઃ ।

સન્તોઽપ્યસત્યાં નો સન્તિ, સૈવ કાર્યાં વુઘૈસ્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

મનની શુદ્ધિ હોય અને બીજા શુભો ન હોય, તો પણ તેના ફલનો સદ્ભાવ હોવાથી ક્ષાન્તિ આદિ શુભો છે. બીજા શુભો હોવા છતાં મનની શુદ્ધિ ન હોય તો, છતાં શુભો પણ નથી જ, કારણ કે તેના ફલનો અભાવ છે. આમ સુલટા-ઉલટા તર્કના આધારે નિશ્ચિત ફલવાળી મનની શુદ્ધિ વિવેકીઓએ કરવી જોઈએ. ૪૧.

જેઓ કહે કે ‘મન-શુદ્ધિની શી જરૂર છે ? તપના બલથી અમે મુક્તિ સાધીશું’ એમ પ્રતિપાદન કરનારા પ્રત્યે કહે છે—

મનઃશુદ્ધિમત્રિધ્રાણા, યે તપસ્યન્તિ મુક્તયે ।

ત્યક્ત્વા નાવં મુજામ્યાં તે, તિતીર્ષન્તિ મહાર્ણવમ્ ॥ ૪૨ ॥

મનની શુદ્ધિ કર્યા વગર જેઓ મુક્તિ માટે તપનો પરિશ્રમ અનુભવે છે, તે ખરેખર ગ્રહના વળગાડવાળા કે ગાંડા માફક પાસે રહેલી નાવડીનો ત્યાગ કરીને બે ભુબથા મહા-સમુદ્રને તરવા માટે તૈયાર થાય છે. ૪૨.

વળી જેઓ ‘તપ સહિત ધ્યાન એ મુક્તિ આપનાર છે—’ એમ બોલનારા મનઃશુદ્ધિની ઉપેક્ષા કરે છે અને ‘ધ્યાન જ કર્મ-ક્ષયનું કારણ છે’—એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તેના પ્રત્યે કહે છે—

તપસ્વિનો મનઃશુદ્ધિચિનામૃતસ્ય સર્વથા ।

ધ્યાનં સ્વલ્લ મુષા ચક્ષુર્વિકલસ્યેવ દર્પણઃ ॥ ૪૩ ॥

આંધળાને જેમ આરસી, તેમ તપસ્વીને મનઃશુદ્ધિ વગર કરેલું ધ્યાન સર્વથા નિષ્ફળ સમજવું. જો કે મનની શુદ્ધિ વગર તપ અને ધ્યાનના બલથી નવમા ઐવેચક મુધી ગતિ સંભળાય છે, તો પણ તે પ્રાથમિક સમજવી અને ઐવેચકના ફલની ગણતરી જૈનશાસ્ત્રન સ્વીકારતું નથી. મોક્ષ એ જ ફલ માનેલું છે. માટે મનની શુદ્ધિ વગરનું ધ્યાન મોક્ષફલની અપેક્ષાએ ફેગટ સમજવું. જો કે દર્પણ રૂપ બેવાનું સાધન છે, પણ આંખ ન હોય તેને નકાનું છે, તેમ ધ્યાન માટે પણ સમજવું. ૪૩.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

તદવશ્ય મનઃશુદ્ધિઃ, કર્તવ્યા સિદ્ધિમિચ્છતા ।

તપઃ-શ્રુત-યમપ્રાયૈઃ, કિમન્યૈઃ કાયદળ્ઢનૈઃ ? ॥ ૪૪ ॥

માટે મોક્ષાભિલાષી આત્માઓએ મનની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી. અનશનરૂપ તપ, આગમ શ્રુત, મહાવ્રતો-યમો અને બીજા નિયમો રૂપ અન્ય અનુષ્ઠાનોના કાયકલેશ કરવાથી શો લાભ ? અહિં આ પશુ વાત બેરહી-આ મનની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? લેશ્યાની વિશુદ્ધિથી મનની નિર્મલતા થાય.

લેશ્યાધિકાર

વળી લેશ્યાઓ કઈ કઈ ? ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત, ૪ તૈજસ ૫. પદ્મ અને ૬. શુકલ-એ છ લેશ્યા. તેવા પ્રકારના વર્ણવાળા દ્રવ્યના સહકારથી આત્માના તેના અનુરૂપ પરિણામ. કહેલું છે કે-‘કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યોની સહાયથી આત્માના સ્ફટિકે માફક બે પરિણામ પશ્ચિમવા, તેનો લેશ્યા શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે.’

તેમાં કાળા વર્ણના પુદ્ગલોના સન્નિધાનમાં આત્માના અશુદ્ધતમ પરિણામ, તે કૃષ્ણ લેશ્યા. નીલવર્ણવાળા દ્રવ્યોના સન્નિધાનમાં બે આત્માના અશુદ્ધતર પરિણામ, તે નીલલેશ્યા. કાપોત વર્ણવાળા દ્રવ્યોના સન્નિધાનથી તેના અનુરૂપ અશુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે કાપોતલેશ્યા. તેજેવર્ણવાળા દ્રવ્યના સાંનિધ્યથી તેના અનુરૂપ શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે તેજેલેશ્યા. પદ્મવર્ણવાળા દ્રવ્યોના સાંનિધ્યથી તેના અનુરૂપ વધારે શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે પદ્મલેશ્યા. શુકલવર્ણ દ્રવ્યોના સાંનિધ્યથી એકદમ શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે શુકલલેશ્યા. કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યો સમગ્ર કર્મપ્રકૃતિઓના નિસ્કંદ એટલે સારભૂત તેની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થનારી ભાવલેશ્યા, તે કર્મની સ્થિતિમાં કારણ છે. કહેલું છે કે—‘તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુકલ નામની છ લેશ્યાઓ વર્ણના બંધને કરનાર સ્લેષની માફક કર્મબંધની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનારી છે.’ આ કહેલી લેશ્યાઓ અશુદ્ધતમા, અશુદ્ધતર, અશુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધતર અને શુદ્ધતમા એવા આત્મ-પરિણામવાળી બૃહદ્દાનાના દૃષ્ટાન્તથી તથા આમઘાતકના દૃષ્ટાન્તથી સમજવી. આ વિષયને સમજાવનારી આગમની ગાથાઓનો અર્થ અહિં, કહીએ છીએ—

લેશ્યા સમજવા માટે બે દૃષ્ટાન્ત

૧. જેમ સારી રીતે પાકેલાં ફળોથી પરિપૂર્ણ, તેથી જેની શાખાઓ નમી ગયેલી છે, એવા પ્રકારનું એક જમ્યવૃક્ષ છ પુરુષોના હેખવામાં આવ્યું. ત્યારે તેઓ ભાલવા લાગ્યા કે, આ ફળોનું લક્ષણ કરીએ કેવી રીતે ? ત્યારે એકે કહ્યું કે, ઉપર ચડીએ તો છવતું ભેખમ છે, માટે મૂલમાંથી છેદી આપું વૃક્ષ પાડીને બાંધુકળ ખાઈએ. બીજા પુરુષે કહ્યું કે, આટલા મોટા આખા વૃક્ષને છેદવાનું આપણને શું પ્રયોજન છે ? માટે એક મોટી ડાળી છેદો, ત્રીજાએ કહ્યું કે, માત્ર નાની ડાળી છેદો. ચોથાએ કહ્યું કે, ફળના ગુચ્છ તોડો પાંચમાએ માત્ર ફળો અને છકુએ કહ્યું કે, લોચ પર પડેલાં ફળોને જ માત્ર ગ્રહણ કરીને ખાવ. આ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કહે છે કે-જેણે કહ્યું કે, વૃક્ષને મૂલમાંથી છેદો, તે કૃષ્ણલેશ્યામાં વર્તે છે. મોટી શાખા કહી હતી, તે નીલલેશ્યામાં, નાની શાખા કહેનાર કાપોતલેશ્યામાં, ગુચ્છ કહેનાર તૈજસ લેશ્યામાં, ફળ કહેનાર પદ્મલેશ્યામાં અને ભૂમિ પર સ્વાભાવિક પડેલાં ફળો લેવાનું કહેનાર શુકલલેશ્યાવાળો સમજવો. અથવા બીજું ઉદાહરણ કહે છે—

૨. જોરો ગામને લૂંટવા માટે વધ કરવા નીકળ્યા. નેનાં એકે કહ્યું કે, ગામનાં જે જે છે તાર પગવાળા કેળો, ને સર્વનાં ઘાત કરો. બીજો કહે કે, એકલા મનુષ્યોને, ત્રીજો કહે, એકલા પુરુષોને, ચોથો કહે કે, હથીચારવાળા પુરુષોને, પાંચમો કહે કે, સુક કરવા આવ, નેને હણો. વળી ત્યાં છઠ્ઠો આ પ્રમાણે કહે છે કે, એકલું માત્ર જન કરણ કરો, પરંતુ કેઈને ચાઓ નહિ. માત્ર જન જઈ લો. નેઓનો ઉપદ્રવકાર આ પ્રમાણે સર્વને મારો એમ કહેનાર કૃષ્ણવેશ્યાના પરિણામવાળો, આ પ્રમાણે કેમચર આક્રીના પરુ સમજવા છેલ્લો શુદ્ધવેશ્યાવાળો. આ છમાં પ્રથમની ત્રણ હેશ્યા અપ્રશસ્ત અથાત્ અરણ્ય સમજવી. છેલ્લી ત્રણ પ્રશસ્ત. એટલે આદી મનુષ્યોમાં આ પરિવર્તમાન-કેરકાર થયા કરે છે. નેથી છેલ્લી ત્રણ આમાંને હોય ત્યારે વિશુદ્ધિ વર્તે છે-એમ કહેવાય. ત્યારે મનુષ્યોને જે હેશ્યા વર્તની હોય, ત્યારે નેને અનુરૂપ ગતિમાં આત્મા પ્રયાણ કરે છે-એમ સમજવું. નેમાં કૃષ્ણ નીલ અને કાંચાલ હેશ્યામાં પરિણત થય તરફ અને નિર્લેપ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પીત, પક્ષ અને શુદ્ધવેશ્યામાં પરિણત થએલો મનુષ્ય કે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બગરને દેવમાવેલું છે કે-“જલ્લે મરહ, જલ્લેલેલુ વવજ્જહ” જે હેશ્યામાં મૃત્યુ પામે, નેથી હેશ્યાવાળો ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય. દ્વીકિકો પણ કહે છે કે-“જલ્લે ચ મરજ્જહ ! ચા મતિઃ મા ગતિન્નગમ” એટલે કે હિ ભરતજ્જહ ! અંત વખતે જેવી મતિ હોય, નેવી શુરની ગતિ થાય” એકે જે મતિ એટલે ચેતનામાત્ર, ત્યારે જેવી મતિ નેવી ગતિ, આ વાત કોની સાથે સંજન થાય ? અશુદ્ધતામ આદિ પરિણામશુદ્ધ મતિની વ્યાખ્યા કરાય, ત્યારે આ પરમર્થિદું વચન અસાધર છે. વધારે કહેવાથી સચું. આ પ્રમાણે અશુદ્ધ હેશ્યાનો ત્યાગ અને વિશુદ્ધ હેશ્યાનો સ્વીકાર કરવાથી મનની શુદ્ધિ જણાવી. ૪૮.

હવે મનઃશુદ્ધિ નિમિત્તો બીજો તાનો ઉપાય કહે છે—

મનઃશુદ્ધયૈ ચ કનંવ્યો, રાગકંપવિનિજેયઃ ।

કાન્તુષ્યં યેન ક્ષિવાડ્ડત્મા, મ્ભમ્ભસ્તપેડ્વનિષ્ઠતે ॥ ૪૯ ॥

આત્મસ્વરૂપ ભાવમનની શુદ્ધિ માટે પ્રીતિ-અપ્રીતિ સ્વરૂપ રાગ કેળો નિરોધ કરવો જોઈએ. ક્રોધમાં આવેલાને નિષ્ક્રેમ કરવા, ક્રોધમાં ન આવેલાને ઉત્પન્ન ન થવા કેવા તેમ કરવાથી શું થાય ? આ આ અશુદ્ધતાનો ત્યાગ કરી ભાવમન સ્વરૂપ આત્મા પોતાની સ્વરૂપ અવસ્થામાં સ્થિર રહી રહે છે. ૪૯.

હવે રાગ-ક્રેષ દુર્જેય છે, ને ત્રણ સ્થોકોથી સમજાવે છે—

આત્માયક્ષમપિ સ્વાન્નં, કુર્વેનામત્ર યોગિનામ્ ।

રાગાદિમિઃ સમાક્રમ્ય, પરાયન્નં ચિત્રીયન્ ॥ ૫૦ ॥

આ જગતનાં યોગીઓ સરખા પણ યોગીના સ્વાધીન એવા મનને જિતવા માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં રાગ, ક્રેષ, નોહથી દબાઈને સજ્જમાં રહ્યા, દેવી અને સુહૃતવાળું સ્વાધીન કરી નાખે છે. ૫૦. તથા—

રક્ષમાણમપિ સ્વાન્તં, સમાદાય મનામ્ મિષમ્ ।

પિશાચા ઇવ રાગાચાન્છલયન્તિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૪૭ ॥

ભાવમનને ચમ-નિયમાદિ વડે રક્ષણ કરવા છતાં પણ, કંઈક પ્રમાદને આગળ કરીને વારંવાર પિશાચોની માફક રાગાદિક યોગીઓના મનને છળે છે. મંત્ર-તંત્રાદિકથી પિશાચોથી રક્ષણ કરવા છતાં પણ છલ પ્રાપ્ત કરીને સાધકને પરવશ બનાવે છે, તેવી રીતે રાગાદિ પિશાચો પણ યોગીઓનાં મનને છળે છે. ૪૭. તથા—

રાગાદિતિમિરઘ્વસ્ત-જ્ઞાનેન મનસા જનઃ ।

અન્વેનાન્ઘ્ર ઇવાકૃષ્ટઃ, પાત્યતે નરકાવટે ॥ ૪૮ ॥

રાગાદિક સમ્યગ્દર્શનને વિઘાત કરનારા છે, અધિકાર આંખને ઉપદ્રવ કરનાર છે, તેથી તત્ત્વ-શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન જેમનાં નાશ પામ્યા છે, તેવા પ્રકારનો સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન વગરનો યોગી મનથી ખેંચાઈને નરકરૂપ કૂવામાં પડે છે. કેળી માફક ? આંધળાથી જેમ આંધળો, રાગાદિક વડે અંધ કરાએલો—જે માનસિક રીતે અંધ જ છે. અહિ આંધળો જ માર્ગદર્શક હોવાથી, તેથી કરીને અંધથી અંધ ખેંચાય, તો કૂવામાં જ પડકાય, તેમ મન વડે અંધ મનુષ્ય પણ નરકરૂપ કૂવામાં પડે છે.

આત્મરશ્મીકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે—

દ્રવ્યાદિકમાં રતિ-પ્રીતિ થાય, તે રાગ કહેવાય. તેમાં જ અરતિ-અપ્રીતિ થાય, તેને પંડિતપુરુષો દ્વેષ કહે છે. સર્વ જીવોને આ રાગ-દ્વેષ એ બે મહાબંધન અને સર્વદુઃખોરૂપી વૃક્ષોનાં મૂળ અને કંઠ કહેલાં છે. જો આ જગતમાં રાગ અને દ્વેષ બે ન હોત, તો સુખમાં કેણુ વિસ્મય અને હર્ષ પામત ? તથા દુઃખમાં કેણુ દીન બનત ? અને મોક્ષ કેણુ ન મેળવત ? રાગ વગરનો એકલો દ્વેષ હોતો નથી અને દ્વેષ રાગ વગરનો હોતો નથી. જેમાંથી ગમે તે એકનો ત્યાગ થાય, તો બંનેનો ત્યાગ થએલો ગણાય. કામદેવ વિગેરે દોષો રાગના સેવકો છે અને મિથ્યાભિમાન આદિ તો દ્વેષનો પરિવાર છે. તે રાગ અને દ્વેષના પિતા, બીજ, નાચક, પરમેશ્વર, તે બંનેથી અશિન્ન, તે બંનેથી રક્ષાયેલ અને સર્વ દોષોનો દાદો હોય તો મોહ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ જ દોષો છે, આ સિવાય બીજો કોઈ દોષ નથી, તેઓથી આ જગતના સર્વ જંતુઓ ભવ-સમુદ્રમાં બ્રમણ કરી રહેલા છે સ્વભાવે તો આ જીવ સ્કંદિકરન સરખો તદન નિર્મલ છે, પરંતુ આ રાગાદિકની ઉપાધિઓથી તે રાગાદિક સ્વરૂપવાળો ઝાળખાય છે. અહો ! આ રાગાદિક જેખતાં હરણુ કરનારા ચોરો વડે આ વિશ્વ અરાબક થયું છે કે જે જીવોનું સર્વસ્વરૂપે રહેલું સર્વ જ્ઞાન હરણુ કરે છે. નિર્ગોદોમાં જે જીવો છે, તથા જે જીવો નજીકમાં સુક્રિતગામી છે, તે સર્વ જીવોને વિષે આ મોહાદિકની નિષ્કરુણ સેના પડે છે. શું તેમને સુક્રિત સાથે, કે સુક્રિતની ઈચ્છાવાળા સાથે વેર છે ? કે તેઓ બંનેના થતા યોગને તેઓ શેકે છે ? દોષો ક્ષય કરવામાં સમર્થ અરિહંતોની શું ઉપેક્ષા કે ક્ષમા છે કે જેઓએ જગતને બાળી નાખનાર એવી દોષરૂપી આગને શાન્ત ન કરી. વાઘ, સર્પ, જળ અને અગ્નિથી મુનિ ભય પામતા નથી, તેમ બંને લોકમાં અપકાર કરનાર રાગાદિકથી પણ મુનિ ભય પામતા નથી.

ખરેખર જેની પકડે રાગ, દ્વેષરૂપ સિંહ અને વાઘ રહેલા છે, એવા પ્રકારનો અતિસંકટવાળો માર્ગ યોગીઓએ સ્વીકાર્યો છે. ૪૮,

હવે રાગ-દ્વેષનો જય કરવાના ઉપાયનો ઉપદેશ આપે છે—

અસ્તતન્દ્રૈરતઃ પુંભિર્નિર્ગ્ગણપદકાંક્ષિભિઃ ।

વિધાતવ્યઃ સમત્વેન રાગદ્વેષદ્વિષજ્જયઃ ॥ ૪૯ ॥

રાગ-દ્વેષ આવા પ્રકારના છે, માટે નિર્વાણપદના અસિદ્ધાપી એવા પરાક્રમી યોગીપુરુષોએ રાગ, દ્વેષ એ ઉપતાપ કરાવનાર હોવાથી શત્રુભૂત છે, તેના માધ્યસ્થભાવથી પરાભવ કરવો બેઠકો. ૪૯.

રાગ-દ્વેષનો જય કરવા સામ્ય ઉપાય જેવા પ્રકારનો છે, તે કહે છે—

અમન્દાનન્દજનને સામ્યવારિણિ મજ્જતામ્ ।

જાયતે સહસા પુંસાં, રાગ-દ્વેષમલક્ષયઃ ॥ ૫૦ ॥

જેમ જળમાં સ્નાન કરનારનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનાર સામ્ય-સમતાભાવ, તે આત્માને અત્યંત શીતળ કરનાર હોવાથી જળસ્વરૂપ સમતાભાવ, તેમાં સ્નાન કરવાથી પુરુષોના રાગ-દ્વેષરૂપ મલનો એકદમ ક્ષય થાય છે. સામ્યભાવમાં લીન થનારના રાગ-દ્વેષ બંને ક્ષય પામે છે. ૫૦.

સામ્યભાવ માત્ર એકલા રાગ, દ્વેષને જ દૂર કરનાર છે, એમ નથી, પરંતુ સર્વ કર્મોને પણ દૂર કરનાર છે, તે કહે છે—

પ્રણિહન્તિ ક્ષણાર્ધેન, સામ્યમાલમ્બ્ય કર્મ તત્ ।

યન્ન હન્યાન્નરસ્તીત્ર-તપસા જન્મકોટિભિઃ ॥ ૫૧ ॥

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે કર્મ, કોટાજન્મ સુધી અનશનાદિ રૂપ લીન તપશ્ચર્યા કરીને સમતા વગર અપાવી શકાતું નથી, તેવું કર્મ સમતાનું આલંબન કરીને અંતમુક્તિમાં અપાવી નાશ કરી શકાય છે. ૫૧.

સામ્ય અંતમુક્તિમાં કેવી રીતે સર્વ કર્મ દૂર કરાવનાર થાય છે, તે કહે છે—

કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટં, પરિજ્ઞાતાત્મનિશ્ચયઃ ।

વિમિન્નીકુરુતે સાધુઃ, સામાયિકશલાકયા ॥ ૫૨ ॥

જીવ અને કર્મ બંનેનો સંયોગ થયો છે, બંને જુદા છે, એક નથી—એવા પ્રકારનો આત્મ-નિશ્ચય જેણે બાણેલો છે, તેવા પ્રકારનો મુનિ સામાયિકરૂપી સળી વડે જીવ અને કર્મને જુદા પાડે છે. સામાયિક-સમભાવ એ જ વાંસ વગેરેની સળી, તેનાથી ચોટેલા જીવ અને કર્મને છૂટા પાડે, જેમ ચીકાશવાળાં દ્રવ્યો સાથે ચોટેલાં પાત્રાદિક શલાકા-સળી વડે જુદાં કરાય છે, તેવી રીતે જીવ અને કર્મનો પણ તાદાત્મ્ય સંબંધ સામાયિકથી જુદો પાડી શકાય છે, આત્મ-નિશ્ચય સાધુનાં કર્મક્ષય કહેવાય. કોઈ દિવસ પુદ્ગલોનો આત્મનિશ્ચય-સર્વથા ક્ષય નથી, કારણ

દ્રવ્ય નિત્ય છે. આત્માથી કર્મ-પુદ્ગલો જુદાં પડી જાય, તેને કર્મનો ક્ષય થયો-એમ કહેવાય છે. 'કા કરે છે કે, સાધુ સામાયિક-શલાકાથી કર્મો છૂટાં પાડે છે-એ તો માત્ર વાણીનો વિલાસ છે; ના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતાં, તેવા પ્રકારનાં આવરણકર્મ દૂર વાથી બેળે આત્મ-નિર્ણય સારી રીતે બહેલો-અનુભવેલો છે, તેવા પ્રકારનો આત્મા જીવ ને કર્મને સામાયિક-શલાકાથી જુદાં પાડે છે. તથા ફરી ફરી સ્વસંવેદન-આત્માનુભવથી આત્મો નિશ્ચય દેઢ કરે છે કે, 'આત્મસ્વરૂપથી આત્મસ્વરૂપને આવરણારાં કર્મો શિલ્પસ્વરૂપવાળાં.' અને તે પરમ સામાયિકના બલથી નિર્જર છે-વિજૃંભાં પાડે છે. પર.

આત્મનિશ્ચય-બલથી એકલાં કર્મોને જ જુદાં કરે છે, એમ નહિ, પરંતુ આત્માને રમાત્મ-દર્શન સુધી પહોંચાડે છે, તે કહે છે—

રાગાદિધ્વાન્તવિધ્વંસે કૃતે સામાયિકાંશુના ।

સ્વસ્મિન્ સ્વરૂપં પश्यन्ति, योगिनः परमात्मनः ॥ ૬૩ ॥

સામાયિકરૂપી સૂર્ય વડે રાગાદિક અધકારનો નાશ થવાથી યોગીપુરુષો પોતામાં જ રમાત્મ-સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે. રાગાદિક આત્મ-સ્વરૂપનો રોધ કરતા હોવાથી, રાગાદિક જ અધકાર, તેનો સામાયિકરૂપ સૂર્ય નાશ કરનાર છે એટલે દરેક આત્મામાં પરમાત્મ-વરૂપ સ્વાભાવિક રહેલું છે, તેને તેવા યોગી પુરુષો દેખે છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો, સર્વે આત્મા પરમાત્મા જ છે, દરેકમાં કેવલજ્ઞાનના અંશો રહેલા જ છે. આગમમાં પરમ મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે, 'સર્વ જીવોનો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ હંમેશાં આવરણ વગરનો ખુલ્લો-ઉઘાડો થાય છે જ.' માત્ર રાગાદિક દોષોથી કલુષિત થએલ હોવાથી સાક્ષાત્ પરમાત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી. સામાયિકરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ થવાથી, રાગાદિક અધકાર દૂર થવાથી આત્મામાં જ રમાત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. ૫૩.

હવે સામ્યનો પ્રભાવ વર્ણવે છે—

સ્નિહ્યન્તિ જન્તવો નિત્યં, वैरिणोऽपि परस्परम् ।

अपि स्वार्थकृते साम्य-भाजः साधोः प्रभावतः ॥ ૬૪ ॥

બે કે સ્વાર્થ-નિમિત્તે સામાયિક કરેલું હોવા છતાં પણ સામ્યયુક્ત સાધુના પ્રભાવથી આત્મથી નિર્લેપ વૈરવાળા સર્પ, નોળીયા, મૃગ કે સિંહ એવા હિંસક પ્રાણીઓ વિરોધી રવાળા જીવો પણ એકબીજા જાનવશ પ્રત્યે સ્નેહ કરે છે, મૈત્રી બાંધે છે. કહેવાતું તાત્પર્ય કે સામ્યનો આવા પ્રકારનો પ્રભાવ છે કે, પોતે પોતાના નિમિત્તે સામ્ય કરેલું છે, પરંતુ નિત્ય દ્રી એવા બીજાઓમાં પણ મૈત્રીભાવ પ્રગટ થાય છે. બે માટે પડિતો સ્તુતિ કરે છે કે— હે દેવ ! હાથી કેસરીના પગ સૂંઢથી ખેંચીને કપોલસ્થળ સાથે ખજવાળે છે, સર્પ નોળિયાનો ભાગ દોડીને ઉભો રહેલો છે. મો ફાડીને વિશાલ મુખ-ગુફા તૈયાર કરી છે એવા વાઘને ગહુ વારંવાર વિશ્વાસથી ઝુલે છે. જ્યાં આવા ફૂર પશુઓ પણ શાન્તમનવાળા બની જાય, એવા તમારા સામ્ય-સ્થાનની સમવસરજી ભૂમિની હું પ્રાર્થના કરું છું. લૌકિકો પણ સામ્યવાળા ગીઓની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરે છે કે 'તેમની-યોગીઓની સમીપમાં વૈરનો ત્યાગ થાય છે.' આંતરજ્ઞલોકાર્થ કહેવાય છે—

ચેતન કે અચેતન પદાર્થોમાં, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટપણે જેતું મન મુંઝાતું નથી, તે સામ્ય

કહેવાય છે. કોઈક આવી ગોશીર્ષ-ચંદનનો શરીર લેપ કરે, કે કોઈક વાંસલાથી ભુલ્લચો છે દે, તો પણ ચિત્તવૃત્તિ લેદવાળી-રાગ-દ્વેષવાળી ન થાય, તે અનુત્તર સામ્ય કહેવાય. કોઈ તમારી સ્તુતિ કરે, તો તમને પ્રીતિ ન થાય, અને શ્રાપ આપે, તો દ્વેષ ન થાય, પરંતુ બંને તરફ સમાન ચિત્ત રહે, તો તે સામ્યનું અવગાહન કરે છે. જેમાં કંઈક હવન, તપ કે દાન કર્યું પડતું નથી, ખરેખર આ નિર્વૃત્તિની નિર્મૂલ્ય ખરીદી સામ્યમાત્રથી જ થાય છે. ઉલ્લેખ અને આકરા પ્રયત્નવાળી રાગાદિકની ઉપાસના કરવાથી સચું, કારણ કે વગર પ્રયત્ને મળનારું આ મનોહર અને સુખ આપનાર સામ્ય છે, તેનો તું આશ્રય કર. પરોક્ષ પદાર્થ ન માનનાર નાસ્તિક, સ્વર્ગ અને મોક્ષને નહિ માનશે, પણ સ્વાનુભવ-જન્ય સામ્ય-સુખનો તે અપલાપ નહિ કરે. કવિઓના પ્રલાપમાં રૂઢ થએલ એવા અમૃતમાં કેમ મુગ્ધાય છે? હે મૂઢ! આત્મ-સંવેદ્ય રસરૂપ સામ્યામૃત-રસાયનનું તું પાન કર. ખાવા લાયક, ચાટવા લાયક, પીવા લાયક, ચૂસવા લાયક રસોથી વિમુખ બનેલા હોવા છતાં પણ યતિઓ વારંવાર સ્વેચ્છાએ સામ્યામૃત-રસનું પાન કરે છે. કંઈપીક પર સર્પ કે કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળા લટકતી હોય, તો પણ જેને અપ્રીતિ કે પ્રીતિ હોતી નથી, તે સમતાનો સ્વામી છે. આ સામ્ય કોઈ ગૂઢ કે કોઈ આચાર્યની મુષ્ટિરૂપ ઉપદેશ કે બીજું કંઈ પણ નથી. બાળક હોય કે પંડિત હોય, બંને માટે એક જ ભવ-રોગ મટાડનાર આ સામ્ય ઔષધ છે. શાંત એવા પણ યોગીઓનું આ અત્યંત દૂર કર્મ છે કે, તેઓ સામ્ય-શસ્ત્ર વડે રાગ વગેરેનાં કુલોને હલો છે! સમભાવના આ પરમ પ્રભાવની તમે પ્રતીતિ કરો કે, જે ક્ષણવારમાં પાપીઓને પણ પરમસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. જે સમભાવની હાજરીમાં રત્નત્રયી સફલતાને પામે છે અને તેની ગેરહાજરીમાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તેવા મહાબળવાળા તે સમભાવને નમસ્કાર થાઓ. સર્વ શાન્તોનું અને તેના અર્થોનું અવગાહન કરીને મોટા શબ્દોથી બૂમ પાડીને તમને જણાવું છું કે આ લોક કે પરલોકમાં, પોતાનું કે બીજાનું સામ્ય સિવાય બીજું કોઈ સુખ કરનાર નથી. ઉપસર્ગોના પ્રસંગોમાં, કે મૃત્યુ-સમયે, તે કાલોચિત સામ્ય સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. રાગ-દ્વેષ આદિ શત્રુઓનો નાશ કરવામાં નિપુણ એવી સામ્ય-સામ્રાજ્યલક્ષ્મીનું સેવન કરીને અનેક પ્રાણીઓ શાશ્વત શુભગતે અને પદવીને પામ્યા છે. તેથી કરી આ મનુષ્યપણું સફળ બનાવવાની ઈચ્છાવાળાએ નિઃસીમ સુખ-સમુદાયથી ભરપૂર એવા આ સામ્યમાં પ્રમાદ ન કરવો. ૫૪.

શંકા કરી કે, સર્વ કોપોનું નિવારણ કરવાનું કારણ સમત્વ એ અમે સમજ્યા. અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. જો તે સામ્ય પ્રતિ કોઈ ઉપાય હોય અને તે ઉપાયના પણ બીજા ઉપાયો હોય અને તે સહજ કરી શકાય તેવા હોય, તો અમે આકાંક્ષા વગરના થઈ આનંદ પામીએ—એમ મનમાં વિચારીને બે શ્લોકો જણાવે છે—

સામ્યં સ્યાત્ નિર્મમત્વેન, તત્કૃતે ભાવનાઃ અચેત્ ।

અનિત્યતામશરણં, મવમેક્ત્વમન્યતામ્ ॥ ૫૫ ॥

અશૌચમાશ્રવચિં, સંવરં કર્મનિર્જરામ્ ।

ધર્મસ્વાખ્યાતતાં લોકં, દ્વાદર્શીં વોધિભાવનામ્ ॥ ૫૬ ॥

જેનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે, એવું સાચું નિર્મમત્વ ઉપાયથી થાય છે. શંકા કરી કે, સાચું અને નિર્મમત્વ બેમાં શો તફાવત ? સમાધાન કરે છે કે-રાગ-દ્વેષ બંનેના પ્રતિપક્ષભૂત સાચું અને નિર્મમત્વ તો એકેલા રાગનો પ્રતિપક્ષ છે માટે બંને દોષ નિવારણ કરવા માટે સાચું કરવાની ઇચ્છા કરી, એટલે બહવત્તર રાગના પ્રતિપક્ષભૂત નિર્મમત્વ ઉપાય પણ અંદર સમાઈ જાય છે. જેમ બળવાન સેના હોય, તેમાં કોઈ બળવાનનો વિનાશ થયો, એટલે બીજાનો પણ વિનાશ કરતાં સુશીળત પડતી નથી; તેવી રીતે રાગનો નિઝહાડેતું નિર્મમત્વ તે હોનબહવાળા દ્વેષાદિકના વિનાશ માટે થાય છે, માટે વધારેથી સચું. નિર્મમત્વનો ઉપાય બતાવે છે.— તે નિર્મમત્વ નિમિત્તે યોગી અનુગ્રેક્ષા-ભાવનાઓનો આશ્રય કરે. એ ભાવનાઓ નામથી કહે છે-

બાર ભાવનાઓ

૧. અનિત્યભાવના, ૨. અશરણુ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશૌચ, ૭. આશ્રય. ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા ૧૦. ધર્મસ્વાખ્યાતતા, ૧૧. લોક, અને ૧૨ બોધિભાવના. ૫૫-૫૬.

‘તે આ પ્રમાણે’ એમ કહીને પ્રથમ અનિત્યભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

યત્ પ્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ।

નિરીક્ષ્યમે ભવેઽસ્મિન્ હી !, પદાર્થાનામનિત્યતા ॥ ૫૭ ॥

શરીરં દેહિનાં સર્વ-પુરુષાર્થનિબન્ધનમ્ ।

પ્રચण्डપवनોદ્ભૂત-ઘનાઘનવિનશ્વરમ્ ॥ ૫૮ ॥

કલ્લોલચપલા લક્ષ્મીઃ, સંગમાઃ સ્વપ્નસન્નિભાઃ ।

વાત્યાવ્યતિકરોત્ક્લિસ-તૂલતુલ્યં ચ યૌવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે સવારે હોય છે, તે મધ્યાહ્ને હોતું નથી. મધ્યાહ્ને હોય તે રાત્રે હોતું નથી આ ભાવમાં જ આમ પદાર્થોની અનિત્યતા દેખાય છે. દરેક દેહધારીઓને આ શરીર સર્વ પુરુષાર્થોનું કારણ છે, પરંતુ તે શરીર તો પ્રથમ વાયશથી વિખરાયેલા મેઘની માફક નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. પાણીનાં મોઝાં સરખી લક્ષ્મી ચપળ છે, સંગમો સ્વપ્ન જેવા અને યૌવન વંદીઓનાં એ ઉડાડેલા રૂંદ સરખું ચપળ છે.

આને લગતા આંતર સ્લોકોના અર્થો જણાવે છે—

પોતાથી કે બીજાથી સર્વ દિશાઓથી આપત્તિઓ આવ્યા જ કરે જે. ચમરાબના દાંતના ચોકમાં રહેલા જંતુઓ કપથી જીવી રહેલા છે. ચક્રવર્તી ઇન્દ્રાદિકના વજ્ર સરખા શરીરમાં અનિત્યતા રહેલી છે. તો પછી કેળના ગર્ભ સરખા અસાર શરીરવાળાઓની કથા કરવાની જ કથા રહી ? અસાર જેવા શરીરમાં રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ખરેખર જીર્ણ સડી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાંના બનાવેલા ચાકીયા પુરુષના શરીરમાં રહેવા જેવી અભિલાષા કરે છે. મરણરૂપ વાદના સુખ-ક્રોધમાં રહેલા શરીરધારીઓને મંત્ર તંત્ર કે ઔષધ રક્ષણ થો. પર

કરવા સમર્થ નથી. વૃદ્ધિ પામતા જીવને પ્રથમ વૃદ્ધાવસ્થા અને ત્યાર પછી યમરાજ કોળીયો કરવાની ઉતાવળ કરે છે. ધિક્કાર થાઓ આ જીવોના જન્મોને. યમરાજને આધીન આ જીવને બરાબર જાણી લેવાય, તો એક કોળીયો પણ ગ્રહણ કેવી રીતે કરાય ? પછી પાપ કર્મ વિષયની વાત જ ક્યાં રહી ? જેમ પાણીમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ ને વિનાશ પામે છે, તેમ ક્ષણવારમાં જ પ્રાણીઓનાં શરીરો ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે. ધનવાન કે દરિદ્ર, સભ કે રંક, પંડિત કે મૂર્ખ, સજ્જન કે દુર્જનને એકસરખી રીતે હરણ કરવા માટે યમરાજ પ્રવર્તે છે. તેને શુભોમાં દક્ષિણ નથી, પોષોમાં દ્રેષ નથી, જેમ દવાગ્નિ અરણ્યોને, તેમ યમરાજ લોકોનો વિનાશ કરે છે કુશાઓમાં મુંબજોલો થઈ જા, તો પણ એવી શંકા ન કરી શકે, કે કોઈ પણ ઉપાયથીકાયા આપત્તિ વગરની થાય- જેઓ મેરુપર્વતને ફંડ અને પૃથ્વીને છત્રરૂપ બનાવવા સમર્થ છે, તેઓ પણ પોતાને કે બીજાને મૃત્યુથી બચાવવા સમર્થ નથી. ક્રીડાથી માંડી દેવેન્દ્ર સુધી કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ કદાપિ એમનહિં યોલે કે, 'યમરાજના શાસનમાં હું કાલને વચન કરીશ.' વળીબુદ્ધિશાળીઓ યૌવનને પણ અનિત્ય જ માને. કારણ કે બલ અને રૂપતું હરણ કરનાર વૃદ્ધાવસ્થા, તેને જર્જરિત કરી નાખે છે, યૌવનવયમાં જે કામિનીઓ કામની ઈચ્છાથી તમારી અભિલાષા કરતી હતી, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં અત્યંત શૂદ્ધાર કરની તમારો ત્યાગ કરે છે. જે ધન ઘણા જ કલેશ-પૂર્વક ઉપાર્જન કર્યું, ભોગવ્યા વગર તેતું રક્ષણ કર્યું; એવું ધનિકોનું ધન ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. આ ધનને ક્ષીણની, પરપોટાની કે ગીચળીની શાની ઉપમા આપવી ? કે, જે દેખતાં જ તરત અવશ્ય નાશ પામે છે. મિત્રો, બંધુઓ કે પોતાના સંબંધીઓ સાથેના સમાગમે પણ વિયોગવાળા જ છે. પોતાનો કે બીજાનો નાશ થાય, વિકૃતિ થાય કે અપકારમાં વિયોગ થાય. આ પ્રમાણે હૃમિશાં અનિત્યતાને વિચારનાર, પુત્ર મૃત્યુ પામે તો પણ શોક ન કરે. નિત્યતાના ગ્રહ-વળગાડવાળા મૂઢ તો ભીંત ભાંગે, તો પણ રુદન કરવા લાગે. આ જગતમાં જીવોને આ શરીર ધન, યૌવન, બાંધવો વગેરે માત્ર અનિત્ય નથી, પરંતુ સચેતન અને અચેતન સમગ્ર વિશ્વ પણ ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું હોઈ અનિત્ય છે-એમ સન્ત પુરુષો કહે છે. ૫૭ ૫૮-૫૯,

આનંત્યભાવનાનો ઉપસંહાર કરતા ઉપદેશ આપે છે—

इत्यनित्यं जगदवृत्तं, स्थिरचिन्ताः प्रतिक्षणम् ॥

तृष्णाकृष्णाहिमन्त्राय, निर्ममत्वाय चिन्तयेत् ॥ ૬૦ ॥

આ પ્રમાણે સ્થિર ચિંતવાળો બની નિર્મમત્વ ચેળવવા માટે દરેક ક્ષણે જગતતું અનિત્ય સ્વરૂપ ચિંતવે. નિર્મમત્વ કેવું ? તે કહે છે-તૃષ્ણા એટલે રાગ, તે જ કાળો સર્પ, તેના માટે મંત્ર-સમાન એવું નિર્મમત્વ. અનિત્યભાવના કહી. ૬૦. અશરણભાવના કહે છે—

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्येते, यन्मृत्योर्योऽन्ति गोचरम् ।

अहो ! तदन्तकातङ्के, कः शरण्यः शरीरिणाम् ? ॥ ૬૧ ॥

ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર-વાસુદેવ આદિથી દેવતાઓ મનુષ્યો વિગેરેને મૃત્યુના આધીન થવું પડે છે. આ કારણથી અંતસમયે જીવોને કોણ શરણભૂત થાય ? અર્થાત્ ઇન્દ્ર સરખાને પણ મરણ સમયે કોઈ શરણભૂત થતું નથી. ૬૧ તથા—

પિતુર્માતુઃ સ્વસુપ્રાંતુસ્તનયાનાં ચ પદ્યતામ્ ।

અન્નાણો નીયતે જન્તુઃ, કર્મભિર્યમસ ઇનિ ॥ ૬૨ ॥

પિતા, માતા, બહેન, ભાઈ કે પુત્રોનો આનાદર કરીને શરણુવગરનો જીવ શુભાશુભ કર્મ વડે અમરાબને ત્યાં લઈ જવાય છે. લોકોની વાત પ્રમાણે આમ બોલાય છે, વાસ્તવિક તો ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પોતાના કર્મના અનુસારે તે તે ગતિમાં લઈ જવાય છે. ૬૨. તથા—

શોચન્તિ સ્વજનાનન્તં, નીયમાનાન્ સ્વકર્મભિઃ ।

નેષ્યમાણં તુ શોચન્તિ, નાત્માન્ મૃદ્વુદ્વયઃ ॥ ૬૩ ॥

મૂઠ બુદ્ધિ મનુષ્યો, પોતાનાં કર્મો વડે અંત (મૃત્યુ) તરફ લઈ જવાતા સ્વજનોનો શોક કરે છે, પરંતુ હવિષ્યમાં પોતાને તે તરફ લઈ જવાશે, તેનો શોક કરતા નથી. ૬૩

સંસારે દુઃસ્વદાવાગ્નિ-જ્વલજ્વાલાકરાલિતે ।

વને મૃગાર્ભકસ્યેવ, શરણં નાસ્તિ દેહિનઃ ॥ ૬૪ ॥

દુઃખરૂપી દવાગ્નિની જ્વાલાઓથી ભયંકર એવા સંસારમાં વનમાં મૃગખચ્યાં માફક જીવને કોઈનું શરણુ નથી. મૃગખાળક એટલા માટે કહ્યું કે, સિદ્ધ મૃગલાના ટોળામાંથી ભોળા ખાળકને ખેંચી લાય, ત્યારે કોઈ પણ તેને શરણુ બની બચાવી શકતું નથી. અશરણુભાવના જણાવી. આંતરલોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે:—

અષ્ટાંગલેહવાળું ખાણુવેદ, જીવન આપનાર ઔષધિઓ, મૃત્યુબંધ આદિ મંત્રો વડે મૃત્યુથી કોઈ બચાવી શકતું નથી. ચારે ખાણુ ખુદલી તરવારનું 'પાંજર' તૈયાર થયું હોય અને ચતુર્ગ સેના વીંટળાઈને રક્ષણ કરતી હોય, એવા રક્ષાએલો રાજા પણ રાંકની માફક બળાહારથી અમસેવકો વડે ખેંચીને લઈ જવાય છે. પાણીના મધ્યભાગમાં રહેલા, સ્તંભના ઉપલા ભાગમાં રાખેલા, પાંજરામાં સુરક્ષિત રાખેલા રાજાના પ્રિયપુત્રને મૃત્યુ ખેંચી લાય. પછી ધીમની વાત કયાં કરવી ? સગર ચક્રવર્તીના સાંઠહબર પુત્રોને શરણુરહિતપણે જીવલેનપ્રલહેવે તુલ્યમાફક ક્ષણવારમાં સામટા બાળી નાખ્યા ! યમસરખા પાલકે સ્કંદકાચાર્યને જકડીને તેમના પાંચસો શિષ્યોને આચાર્યના દેખતાં જ ઘાણીમાં પીલીને મારી નાખ્યા । ત્યારે તેઓને કોઈશરણુભૂત ન થયું. જેમ પશુઓ મૃત્યુનો પ્રતિકાર બાણુતા નથી, તેમ પંડિત થવા છતાં પણ મૃત્યુનો પ્રતિકાર બાણુતા નથી, તેવી મૂઢતાને ધિક્કાર હો । કેટલાક એવા પરાક્રમી હોય છે કે, માત્ર એક તરવારથી પૃથ્વીને નિષ્કંટક બનાવે છે, પરંતુ તેવા પણ યમરાજની જુકડીની ભયંકર રચનાથી ભય પામી મુખમાં આંગળી કરે છે । ઇન્દ્રમહારાજએ પણ જેને સ્નેહથી લેટીને પોતાના અધોસને બેસાડયા. એવા ઐશ્વિકરાજ પણ શરણુ વગરના થઈ ન માલગી શકાય તેવી ખરાબ દશાને પામ્યા. અસિધારા સરખા ત્રત પાલન કરનારા સુનિઓ કે જેઓ જીવનમાં પાપ કરતા નથી, તેવા પવિત્ર હોવા છતાં પણ તેઓ મરણુનો પ્રતિકાર કરવા સમર્થ નથી. ખરેખર, આ જગત શરણુ વગરનું અરાજક-નાયક વગરનું છે કે તેનો કોઈ પ્રતિકાર કરી શકતું નથી અને યમ-રાક્ષસ વડે, તેનો કોળીયો થયા કરે છે. વળી જે ધર્મ પ્રતિકાર ગણાય છે, પરંતુ તે મરણુનો

પ્રતિકાર નથી, તે શુભ ગતિ આપનાર કે શુભ ગતિનો કર્તા ગણાય છે. આ પ્રમાણે નિઃશંકપણે બ્રહ્માથી માંડી કીડા સુધીના તમામ જીવોવાળા આખા જગતનો કેળવેલો કરતો ત્રણે લોકોને ભયંકર એવો ચમરાળ કોઈ પ્રકારે થાકતો નથી. આના પ્રતિકાર કાર્યમાં ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી, પરંપર અશરણ એવું આપું જગત તેનાથી પરેશાન થયું છે અશરણભાવના કહી. ૬૪. હવે ત્રણ શ્લોકોથી સંસારભાવના કહે છે—

ઓચ્ચિયઃ શ્વપચઃ સ્વામી, પત્તિર્બ્રહ્મા કૃમિશ્ચ સઃ ।

સંસારનાટયે નટવત્, સંસારી હન્ત ! ચેષ્ટતે ॥ ૬૫ ॥

વિવિધ યોનિમાં રખડવું, તે રૂપ નાટક. સંસારી જીવ વિવિધ એટલા કરીને નટ માફક નાટક કરે છે. વેદ-પારંગામી બ્રાહ્મણ હોય તે, ચામડાં ચુથનાર ચંડાળ થાય છે. સ્વામી હોય, તે સેવક અને બ્રહ્મા એ કૃમિરૂપે થાય છે. જેમ નાટકિયો જુદા જુદા વેષ ભજવે છે, તેમ વિચિત્ર કર્મ-ઉપાધિથી બ્રાહ્મણાદિકને કહેલી સ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. પરમાર્થથી તેવું રૂપ તેવા પ્રકારનું નથી. ૬૫. તથા

ન યાતિ કતમાં યોર્નિ, કતમાં વા ન મુચ્ચતિ ? ।

સંસારી કર્મસંબન્ધાદચક્રયકુટીમિવ ॥ ૬૬ ॥

સંસારી જીવ આ સંસારમાં એકેન્દ્રિયાદિક ચોરાશી લાખ યોનિમાંથી કઇ યોનિમાં નથી ગયો ? અને તેણે કઈ યોનિનો ત્યાગ કર્યો નથી ? અર્થાત્ સર્વયોનિમા ગયો છે અને તે છોડી છે તેવા પ્રકારના કર્મ સંબંધથી લાડાની ઝુંપડી માફક, તેવા પ્રકારના કોઈ ઉપયોગ-કારણે શૂદ્ધસ્થ એક ઝુંપડી ભાડે રાખે, જરૂર ન હોય ત્યારે તે છોડી દે અને બીજામાં પ્રવેશ કરે. એમ નિયત કર્મના ઉપયોગ માટે એક યોનિમાં જીવ પ્રવેશ કરે અને તેવાં કર્મ લોગબ્યા પછી તેને છોડી દે. અને બીજી યોનિ પકડે. ફરી તેના ત્યાગ કરે. પણ કોઈ નિયત યોનિ પકડી રાખી શકતો નથી. ૬૬. તથા—

સમગ્રલોકાકાશેઽપિ, નાનારૂપૈઃ સ્વકર્મતઃ ।

વાલાગ્રમપિ તન્નાસ્તિ, યન્ન સ્પૃષ્ટં શરીરમિઃ ॥ ૬૭ ॥

સમગ્ર ચૌદરાજ લોકાકાશમાં વાલાગ્ર જેટલો પણ પ્રદેશ નથી, જેને જુદાં જુદાં પોતાનાં કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલાં શરીરો વડે જન્મતાં અને મરતાં સ્પર્શ કર્યો ન હોય.

અહિં આકાશ બે પ્રકારનું—લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, જેમાં ધર્મોસ્તિકાચ, અધર્મોસ્તિકાચ, જીવ અને પુદ્ગલોનો સંભવ છે, તે લોકાકાશ અને તે સિવાયનું અલોકાકાશ. કહેલું છે કે ‘ધર્મોસ્તિકાચ આદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ જે ક્ષેત્રમાં હોય, તે દ્રવ્યસહિત લોક કહેવાય અને એથી વિપરીત, તે અલોક કહેવાય.’ સૂક્ષ્મ, ગાદર, પ્રત્યેક, સાધારણરૂપ એકેન્દ્રિયના લેહોથી તથા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જુદા જુદા લેહવાળા જીવો પોતાના કર્મથી, નહિ કે ઇન્દ્રિયાદિકની પ્રેરણાથી. બીજાઓ કહે છે કે—‘અજ્ઞાની જીવ પોતાના સુખ-દુઃખના વિષયમાં અસમર્થ છે, તેથી ઇન્દ્રિયની પ્રેરણાથી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે.’ તેમાં ઇન્દ્રિયની પ્રેરણા એ કર્મ થો નિરપેક્ષ માનવામાં આવે, તો વિશ્વનું વિવિધરૂપ વિદ્યમાન પામે. કર્મની સાપેક્ષતા માનીએ, તો ઇન્દ્રિયની અસ્વતંત્રતા કે નિષ્ક્રિયતા થાય, કર્મો જ માત્ર પ્રેરક છે, વચમાં ઇન્દ્રિયની

શી જરૂર છે? વીતરાગસ્તોત્રમાં અમે કહેલું જ છે કે, ‘કર્મની અપેક્ષાએ કર્તા બે ઈશ્વર માનીએ, તો તે અમારી માફક સ્વતંત્ર નથી અને જગતનું વૈચિત્ર્ય કર્મથી સ્વીકારીએ તો પછી વચ્ચે એ શિખંડી (નપુંસક)નું શું પ્રયોજન છે?

અહિં આંતર સ્ત્રોતોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે.---

નારકીગતિનાં દુઃખો

ઘણા ભાગે જેમાં ઘણાં દુઃખો રહેલાં છે. કર્મના સંબંધથી પીડા પામતા સંસારી જીવોના નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવતારૂપ ચાર લેહો કહેલા છે. પ્રથમની ત્રણ નરકમાં ઉષ્ણવેદના, ધાકીની ચારમાં શીતવેદના, ચોથીમાં શીત અને ઉષ્ણવેદના, નારકીના જીવોને આ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ હોય છે. ઉષ્ણ અને શીત વેદનાવાળી નરકમાં કઠાચ બે લેહોનો પર્વત પડે, તો તે જૂંમિ સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ યોગળી કે વિખરાઈ બચ. નારકીના જીવો માંહોમાંહે એક-બીજાને દુઃખની ઉઠીરણા કરે કે પરમાધાર્મિક દેવો વડે દુઃખ અપાતા તે જીવો ત્રણ પ્રકારના દુઃખની પીડા પામતા નરકપૃથ્વીમાં વાસ કરે છે. કુલીચંત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે નારકી જીવોને તે અસુરો બળાકારથી નાના દ્વારમાંથી સીસાની સળી માફક બહાર ખેંચી કાઢે છે. ધોળીઓ જેમ શિલાપીઠ ઉપર કપડાને ઝીકે તેમ પરમાધાર્મીઓ હાથ, પગ વગેરે પકડીને વજના કાંટાવાળી શિલા ઉપર અક્ષરે છે. જેમ કરવત વડે લાકડાં વિહારણ કરાય, તેમ ભયંકર કરવતથી તે નારકીઓને દેવો વિહારે છે. તેમ જ જેમ તલ પીસીને ઘાણીમાંથી તેલ કઢાય, તેમ યત્રોથી તે જીવોને પીલે છે. તૃષાથી પીડાતા તેમને બિચારાને વળી તપાવેલા સીસા કે તાંબાના સ્ત્ર વહેતી વૈતરણી નદીમાં વહેવડાવે છે. તડકામાં દાઝતાં છાયડામાં જવાની અભિલાષા કરે, તો અસિંધુમાં છાયડામાં પહોંચતાં જ ઉપરથી તલવારની ધાર સરખાં પાંદડાં પડવાથી તેમના શરીરના તલ સરખા સેંકડા ટુકડા થઈ બચ. પહેલાના ભવોમાં પારકી ત્રી સાથેના રમણ-પ્રસંગો યાદ આપીને વજ્ર કાંટાવાળી શાલ્મલી વૃક્ષની ડાળીઓ તથા તપાવેલી લોહ-પૂતળીઓ સાથે આલિંગન કરાવે છે. પહેલાનાં માસ ખાવાનાં પ્રસંગો યાદ આપીને તથા મહિરા-વ્યસનની લોહપતા જણાવીને તેમને પોતાનાં અંગોમાંથી માંસ કાપીને ખવડાવે છે તથા તપાવેલા સીસાના રસનું પાન કરાવે છે અંગારામાં ચોકાવું, ઠંડા માફક ઉછાળવું, મહાશૂળીમાં લોકાવું, કુલીપાકની વેદના, ઉત્તળતા તેલમાં તળાવું, ગરમ રેતીમાં ઘાણી માફક ભુંજવું ઇત્યાદિક સતત વેદનાઓ પરાધીનતાએ પાપકર્મી આત્માઓને નરકમાં રડતાં રડતાં અનુભવવી પડે છે. બગલા, કંકેપક્ષી ઇત્યાદિ હિંસક પક્ષીઓ તેમનાં શરીરને છિન્ન સિન્ન કરી નાખે છે, આંખ વિગેરે ઇન્દ્રિયો પથ્રુ ખેંચી કાઢે છે, તેમના છૂટા પડેલા શરીરના અવયવો પાછા મળી નાચે છે આ પ્રમાણે મહાદુઃખથી હણાએલા સુખના અંશથી વર્જિત જીવો તેત્રીશ સાગરોપમ જેટલો લાભો કાળ નરકમાં પસાર કરે છે.

તિર્થંચ-ગતિનાં દુઃખો

તિર્થંચ ગતિ પામેલા કેટલાક એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયપથ્રુ પામે છે હળ વગેરે શાસ્ત્રોથી ખોદાવું, હાથીઓથી, ચોડાઓથી ચગદાવું, જળ-પ્રવાહથી ભીંજાવું, દવાગ્નિથી બળવું, લવણ,

ખટાચ, મૂર્ચાદિક જળથી વ્યથા પામવી, તથા લવણજળમાં તથા ઉકળતા પાણીમાં કઢાવું, કુંભાર વગેરે નીલાકામાં અગ્નિથી પકાવે, ત્યારે ઘડા, ઇંટ, તાવડી વગેરે રૂપમાં પકાવું, કાદવરૂપ ખનતાં તેને ભીંતમાં ચણી લેવાય છે. કેટલાક પૃથ્વીકાય, જેવા કે હીરા, રત્ન, પાનાં વગેરેને સરાણુ પર ઘસાવું પડે છે, માટીની કુડલીમાં સુવણુંને ગાળે ત્યારે અગ્નિમાં ઢાંચવું પડે, તેમ જ સખત પથ્થરોને ટાંકણાથી વિઢારાવું પડે અને નદીના પૂરથી પર્વતોને લેદાવું પડે અપ્પકાયપણું પાસીને સૂર્યનાં ઉષ્ણ કિરણોમાં તપવું પડે, હિમમાં બરફ બની થીજવું પડે, ધૂળમાં શોષાવું પડે, ખારાં, ખાટાં, વિભતીય જળ પરસ્પર એકઠાં થવાથી તથા હાંડલીમાં રંધાઈને અને તૃષાવાળાઓ વડે પીવાથી અપ્પકાય જીવો મૃત્યુ પામે છે. અગ્નિપણું પામેલા જીવોને જળાદિકથી ઓલવાવું, ઘણુ આદિથી ફૂટાવું, ઇન્ધણાદિકથી બળવું ઇત્યાદિક અગ્નિકાયની વેદના. વાયુકાયપણુંને પામેલા જીવો વીજણા-પંખાદિકથી હણાય છે. શીત ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્યોના યોગથી ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુ પામે છે. જુદી જુદી પૂર્વાદિ દિશાઓના સર્વે વાયુકાયના જીવો પરસ્પર એકઠાં થવાથી વિરાધના પામે છે. મુખ, નાસિકા આદિના વાયુવડે વિરાધના થાય છે, તથા સર્પોદિકથી પાન કરાય છે. કન્ઠ વગેરે ઠંડા પ્રકારનું વનસ્પતિપણું પામેલા એકેન્દ્રિય જીવો છેદાવું, લેદાવું, અગ્નિના યોગથી રંધાવું, સુકાવું, પીલાવું, અન્યોઅન્ય ઘસાવું ક્ષારાદિકથી ઢાંચવું-બળવું અને ખાનારા વડે આહારરૂપ બળવું. સર્વે અવસ્થામાં ખવાવું, ભુંજનારા વડે ભુંજાવું, દાવાનલથી રાખોડરૂપ બનવું, નદી-પ્રવાહથી મૂળમાંથી ઉખડી જવું, સર્વે વનસ્પતિઓ સર્વે જીવોને ભોજનરૂપ બનનારી છે, તેથી સર્વે પ્રકારનાં શબો વડે હંમેશા કલેશ-પર પરા અનુભવે છે બેધન્દ્રિયપણામાં પશુ તપવું પડે છે. પોરાઓ પાણી સાથે પીવાય છે, કૃમિઓ પગ વડે હંદાય છે, ચકલા, કૂકડાદિક વડે ભક્ષણ કરાય છે. શંખાદિક ખોદી ન ખાય છે અને જળો નીચેવાય છે. ઔષધ વિગેરેથી પેટનાં ફરમીયાં આદિને પાડીને મારી ન ખાય છે. ત્રણ ઇન્દ્રિયપણું પામેલા જીવો જૂ, માંકણ આદિક મસળાવું, શરીરથી ઢળાઈ જવું, તડકામાં તપવું, ઉષ્ણજળમાં ઢાંચવું, ક્ષીડીઓ પગથી અંખાય, અગર સાવરણીથી સ્પર્શ કરતાં કચરા સાથે વળાવું, ન ઢેખાય તેવા કુંથુઆ આદિને આસન આદિથી ચગદાઈ જવું પડે છે. ઇત્યાદિ વેદના અને મરણ-હંખ અનુભવનાં. આરંધન્દ્રિયવાળા જીવો જેવા કે મધમાખો, ભમરા આદિને મધ ભક્ષણ કરનારાઓ લોકડી, ઢેકાં વિગેરેથી તાડન કરી વિરાધના કરે છે. તાડના પંખા આદિકથી ઠાંસ, મચ્છર આદિકને તાડન કરે છે. તથા ગીરાલી, ગોધા આદિ માખ, મકોડા આદિનું ભક્ષણ કરે છે. પચેન્દ્રિય જળચર જીવો ઉત્પ્લુકતાથી એક-બીજાને મસ્તકલાગલ ન્યાયે ખાઈ ભાય છે તથા માછીમારો જળમાં પકડે છે અને બગલાઓ માછલીઓને ગળી ભાય છે ચામડી ઉગેડીને, તેના માંસની વાનગીઓ બનાવી ખાય છે અને ચરખીના અર્થીઓ તેમાંથી ચરખી કાઢી લે છે સ્થલચરમાં ઉત્પ્લુક થએલા અખલ મૃગલા વગેરે બળવાન સિંહ આદિથી માંસ ખાવાની ઇચ્છાથી મારી ન ખાય છે. શિકાર કરવાના વ્યસનીઓ તેમાં આસક્ત બનેલા કેટલાક કીડાના શોખથી, કેટલાક માંસની ઇચ્છાથી તેવા તેવા ઉપાયો કરીને અપરાધ વગરના તે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. આ બિચારા સ્થળચર પશુઓ ભૂખ, તરસ, ઠંડી, તાપ, અતિશાર ઉચકવો, ચાલુક અંકુશ, પરાણી આદિની વેદનાઓ અને માર સહન કરે છે. આકાશમાં ઉડનારા પક્ષીઓ તેતર, પોપટ, પારેવા, ચકલા વિગેરે સીંચાણ, બાજ, ગીધ આદિક માંસભક્ષી પક્ષીઓથી ભક્ષણ કરાય છે. માંસહુબ્ધ કસાઈઓ, શિકારીઓ વિવિધ ઉપાયોથી અને પ્રપચથી વિવિધ

વેદનાઓ કરવા વડે તેઓને પકડે છે અને હણે છે. આ બિચારા રાંકણ તિર્થંચીને જળ, અગ્નિ, શસ્ત્રાદિથી થનારા ભય સર્વ બાળુથી હોય છે, તેમના પોતપોતાના કર્મબંધના કારણભૂત કેટલાકનું વર્ણન કરવું ?

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

મનુષ્યપણામાં અનાચંદેશમાં ઉત્પન્ન થએલા પ્રાણીઓ તેવાં તેવાં પાપકર્મો કરે છે જે બોલવાં પણ શક્ય નથી. આચંદેશમાં જન્મવા છતાં પણ ચાંડાલ, ભંગી અને કસાઈઓ પાપકર્મો કરે છે અને દુઃખો અનુભવે છે. આચંદેશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ અનાચંદેશી યોદ્ધા કરનારા દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દુર્ભોગ્યથી બળી-બળી રહેલા દુઃખ ભોગવે છે. પારકી સંપત્તિથી પોતાની સંપત્તિ ઓછી દેખીને પારકી શુભામી કરવાથી મનમાં ફાસાતા માનવીઓ દુઃખથી જીવે છે. રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણાદિ દુઃખોથી ઘેરા એલા નીચકર્મ કરવાથી કદર્થના પામેલા તેવા તેવા પ્રકારની દયામણી દુઃખ-દશા પામે છે વૃદ્ધાવસ્થા, રોગમંરણ, શુભામી તેવા દુઃખ કરનારા નથી, બેટલો નરકાવાસ જેવો ગર્ભાવાસ છે, ચોનિયંત્રમાંથી બ્યારે બહાર નીકળે છે, તે સમયે જે દુઃખાનુભવ થાય છે, ખરેખર ગર્ભાવાસના દુઃખ કરતાં પણ અનંતગણું દુઃખ છે. બાળપણમાં મૂતરમાં અને વિદ્યામાં આળોટવાનું, ચૌવનમાં મૈથુનની યોદ્ધાઓ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શ્વાસ, હમ, ઉધરસ આદિથી આ જીવ લજ્જા પામતો નથી. પ્રથમ વયમાં વિદ્યાનો ભુડ, પછી મદનનો ગધેડો, પછી ઘરડો બેલ-આ પુરુષ તે કદાપિ પુરુષ હો તો નથી? આ મૂળે મનુષ્ય બાલ્યકાળમાં માતાના મુખ તરફ નજર કરનારો ચૌવનમાં ક્ષુવતીનાં મુખ બેનારો અને વૃદ્ધલાવમાં પુત્રાદિકના મુખ બેનારો થાય છે, પરંતુ કદાપિ અંતર્મુખ-આત્મ-સંમુખ થતો નથી.

ધનની આશામાં બ્યાકુળ બનેલો આ જીવ નોકરી, ખેતી, વેપાર, પશુપાલન આદિ કાર્યમાં પોતાનો જન્મ નિષ્ફલ બનાવે છે. કોઈક વખત ચોરી, કોઈ વખત જુગાર, કોઈ વખત નીચ સાથે દુર્જનતા કરવી, આ મનુષ્યોને ફરી ભવ-બ્રમણનાં કારણો સેવવાં પડે છે. સુખી થયો હોય તો કામવિલાસમાં, દુઃખીપણામાં દૈન્ય અને રુદ્ધ કરવામાં, મોહાન્ધ પુરુષો પોતાનો જન્મ પસાર કરે છે, પરંતુ તેમને ધર્મ-કાર્ય સુચતું નથી. ક્ષણમાં અનંતકર્મ-સમૂહનો ક્ષય કરવા સમર્થ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરીને પાપી આત્માઓ પાપો કરે છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય ત્રણ રત્નોના આધારભૂત મનુષ્યપણું પામીને ખરેખર સુવર્ણના ભાજનમાં સુરાની ઉપમાવાળા પાપકર્મને સેવે છે. સંસાર-સમુદ્રમાં રહેલા જીવે કોઈ પ્રકારે મહામુસીબતે ધૂસર અને ખીલીના યોગ માફક ચિંતામણિરત્નથી અધિક મનુષ્યપણું મેળવ્યું, પરંતુ તે કાગડો ઉડાડવા માટે ફેંકેલા રત્નની માફક હારી જાય છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિના અસાધારણ કારણરૂપ મનુષ્યપણું પામવા છતાં પણ નરકાદિકની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત કાર્યો કરવા માટે મનુષ્ય તૈયાર થાય છે. અનુત્તરવિમાનવાસી દેવતાઓ પણ જે મનુષ્યગતિ માટે પ્રચલ-પૂર્વક આશા રાખે છે, પરંતુ પાપી મનુષ્યો તે મનુષ્યપણાનો પાપમાં જ ઉપયોગ કરે છે. નરકનાં દુઃખ પરાક્ષ છે, નરજન્મનાં તો પ્રત્યક્ષ છે, તેના પ્રપંચ વિસ્તારથી કેવી રીતે વર્ણવવો ?

દેવગતિનાં દુઃખો

શોક, ક્રોધ, વિષાદ, ઈર્ષ્યા, દ્વૈન્ય આદિથી હણાએલી બુદ્ધિવાળા દેવોમાં પણ દુઃખનું સામાન્ય વર્તી રહેલું છે. બીજાની મોટી સમૃદ્ધિ દેખીને પૂર્વજન્મમાં ઉપાર્જન કરેલ અદ્ય સુકૃત જાણીને દેવો લાંબા કાળ સુધી તેનો શોક કરે છે. બીજા બળવાને પાછો પાંડવો હોય, તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે અસમર્થ થયો હોય, ત્યારે તીક્ષ્ણ ક્રોધ-શત્રુથી હણાએલી મનમાં નિરંતર દુઃખાચાર કરે છે. મેં આગળ કંઈ સુકૃત કર્યું નથી, તેથી, અહિં હુંકમ ઉઠાવનાર સેવક દેવ થયો અને બીજાઓની વધારે વધારે સમૃદ્ધિ દેખી દેવો વિષાદ પામે છે. બીજા દેવોનાં વિમાનો, દેવીઓ, રત્નો અને ઉપવનોની સંપત્તિ દેખીને આખો જીવંત સુધી સળગતી ઈર્ષ્યા-અગ્નિની જવાળાઓથી શેકાચા કરે છે. ‘હા પ્રાણેશ ! હે દેવ ! મારા પર પ્રસન્ન થાવ’ એમ ગદ્ગદાક્ષરે બીજાથી લૂંટાયા હોય અને સર્વ સમૃદ્ધિ ગુમાવી હોય, ત્યારે દીનવૃત્તિવાળા કરગરે છે. તે કાંઈપિંક આદિ દેવોએ પુણ્યથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરેલું હોવા છતાં પણ કામ ક્રોધ અને ભયથી પીડા પામતા સ્વસ્થતાને પામતા નથી. તે દેવલોકમાંથી ચ્યવી જવાનાં ચિહ્નો દેખીને વિલાપ કરે છે કે, હવે અહીંથી વિલય પામી ક્યાં ગર્ભમાં સ્થાન પામીશું ? તે આ પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થએલી કદી નહિં કરમાતી એવી પુણ્યમાળા દેવોના વહન-ક્રમણ સાથે જ કરમાવા માંડે છે. હૃદય સાથે સમગ્ર સંધિ-અંધનો દીકાં પડે છે અને મહાબળવાળાથી પણ ન કંપે તેવા કલ્પવૃક્ષો ધ્રુજવા મંડે છે. અકાલ-સમયે સ્વીકારેલી પ્રિયાની સાથે જ જાણે હોય તેવી શોભા અને લજ્જા ગુનો કરેલા દેવતા માફક છોડીને ચાલી જાય છે. વચ્ચેની નિર્મલ શોભા ક્ષણવારમાં મલિન બની જાય છે. અકસ્માત દેહાંત સ્થાપ મેઘવડે જેમ આકાશ, તેમ પાપવડે નિરંતર બની જાય છે, જે દીનતા વગરના હતા, તે દીનતાયુક્ત, નિદ્રા વગરના પણ નિદ્રાયુક્ત, મૃત્યુકાળે ક્રીડીઓને પાંખ આવે તેમ દીનતા અને નિદ્રાનો આશ્રય કરે છે. આય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને વિષયોમાં અતિરાગ કરનારા થાય છે અને ચતનપૂર્વક મારવાની ઇચ્છાવાળા અપધ્યને પણ ઇચ્છે છે. ભાવિ દુર્ગતિ થવાની છે અને તેની વેદનામાં વિવશ બનેલા માફક નીરોગી હોવા છતાં પણ સર્વ અંગોના અને ઉપાંગોના સાંધાઓ તૂટે છે. અકસ્માત પદાર્થ સમજવાની પટુબુદ્ધિ પણ ચાલી જાય છે અને બીજાની સંપત્તિનો ઉત્કર્ષ દેખાવા માટે પણ અસમર્થ બની જાય છે. હવે ભાવીમાં ગર્ભાવાસનું દુઃખ આવવાનું છે, તેના ભયથી હોય તેમ પોતાનાં અંગોને કંપાવતો બીજાને પણ બીવડાવે છે. પોતાનાં અવનનાં નિશ્ચિત લક્ષણો જાણીને અંગારાને આલિંગન કર્યો માફક વિમાનમાં, નંદનવનમાં કે વાવડીમાં ક્યાંય પણ રતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. હા પ્રિયા ! હા મારાં વિમાનો ! હા વાવડીઓ ! હા કલ્પવૃક્ષો ! માફ દેવ હણાયા પછી અને તમારા વિયોગ થયા પછી ફરી તમને ક્યારે દેખીશ ? અહો ! અમૃતવૃષ્ટિ સરખું પછી અને તમારા વિયોગ થયા પછી ફરી તમને ક્યારે દેખીશ ? અહો ! અમૃત ઝરનારી વાણી, અમૃતમય વલ્લભા ! હાસ્ત, અહો ! અમૃત સરખા લાલહોઠ, અહો ! અમૃત ઝરનારી વાણી, અમૃતમય વલ્લભા ! હા ! રત્નોના ઘડેલા સ્તંભો, હા ! મણિ-જડિત કુટુંબતલ, હા ! રત્નમય વેદિકા, હવે તમે કોનો આશ્રય કરશો ? હા ! રત્ન-પગથીયાવાળી, કમળો અને ઉત્પલોથી શોભાચમ્પાન એવી આ પૂર્ણ વાવડીઓ કોના ઉપલોગ માટે થશે ? હે પારિજાત ! મન્દાર ! સંતાન ! હરિચંદન ! કલ્પવૃક્ષો ! તમે સર્વ પણ મને છોડી જશા ? અરે રે ! સ્ત્રીના ગર્ભાવાસરૂપ નરકમા પરાધીનપણે મારે વાસ કરવો પડશે ! અરે રે ! ત્યા પણ વારંવાર અશુચિ સ્પર્શો અસ્વાદ કરવો પડશે ! અરે રે ! જઠરાગ્નિની સગડીમાં શેકાવા રૂપ દુઃખ મારાં કરેલાં કર્મથી મારે ભોગવવું પડશે ! રતિના નિધાન

સરખી તે તે દેવાંગનાઓ ક્યાં ! અને અશુચિ ઝરતી બીજાત્ર માનુષી સ્ત્રી ક્યાં ! આ પ્રમાણે દેવતાઓ દેવલોકની વસ્તુઓને ચાદ કરી કરીને વિલાપ કરે છે અને તેમ કરતાં ક્ષણમાં હીવા માફક ઓલવાઈ જાય છે, આ પ્રમાણે આરે ગતિમાં રહેલા સંસારી જીવોને અહિં સંસારમાં સુખનો છાંટો પણ નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ કેવળ માનસિક અને શારીરિક અતિશય દુઃખ જ છે, એમ સમજીને મમતાને દૂર કરવા માટે સતત શુદ્ધાશયથી જો તમે ભાવના ભયને ઉચ્છેદ કરવા તૈયાર થયા હો તો સંસારભાવનાનું ધ્યાન કરો. સંસાર-ભાવના કહી. ૬૭. હવે જે સ્લોકોથી એકત્વ-ભાવના કહે છે :—

एक उत्पद्यते जन्तुरेक एव विपद्यते ।

कर्माण्यनुभवत्येकः, प्रचितानि भवान्तरे ॥ ૬૮ ॥

આ સંસારમાં કોઈની સહાય વગર આ જીવ એકલો જ શરીરના સંબંધને અનુભવ કરે છે. એકલો જ શરીરનો વિયોગ એટલે મૃત્યુ પામે છે. પૂર્વે પોતે બાંધેલાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો પોતે એકલો જ ભોગવે છે. ભવાંતરમાં એમ કહ્યું, તે ઉપલક્ષણથી સમજવું. કારણ કે આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ પણ ભોગવવાં પડે છે. ભગવતે કહેલું છે કે, ‘પરલોકમાં કરેલાં કર્મો આ લોકમાં ભોગવાય છે, તથા આ લોકમાં કરેલાં કર્મો આ લોકમાં ભોગવાય છે.’ ૬૮. તથા—

अन्यैस्तेनार्जितं वित्तं, भूयः संभूय मुज्यते ।

स त्वेको नरकक्रोडे, क्लिश्यते निजकर्मभिः ॥ ૬૯ ॥

મહાઆરંભ અને પરિગ્રહાદિથી ઉપાર્જન કરેલ ધન, સંબંધી, બંધુઓ, નોકરો આદિ એકલા થઈ તે ધનનો ભોગવટો ભાગ-વહેંચણી આદિ કરે છે. અને પાપ કરીને ધન ઉપાર્જન કરનાર એકલો (ધન ભોગવનાર લોક સિવાયનો) નરકમાં પોતાનાં કરેલાં પાપકર્મથી દુઃખો ભોગવીને કલેશ અનુભવે છે. આંતરસ્લોકોનો ભાવાર્થ—

દુઃખ-હાવાનળથી ભયંકર વિશાળ ભવ-અરણ્યમાં કર્મોધીન આ એકલો જીવ રખડપટ્ટી કરે છે. ભલે બંધુ આદિ સંબંધીઓ જીવના સહાયકો થતા નથી, પરંતુ સુખ-દુઃખનો અનુભવ આપનાર આ શરીર તો સહાયક છે ને ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, આ કાયા આગલા ભવમાં સાથે આવતી નથી કે ભવાંતરમાં સાથે જતી નથી, તો પછી આ અણુગમતી રીતે ભેટી ગએલી કાયા સહાયક કેવી રીતે થાય ? ધર્મ અને અધર્મ એ બે તો નજીકના સહાયકો છે, એવી જો તમારી મતિ હોય તો આ વાત સત્ય નથી. કારણ કે મોક્ષમાં ધર્મ કે અધર્મની સહાયતા નથી, તેથી શુભાશુભ કર્મ કરતો જીવ એકલો જ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને તે કર્મને અનુરૂપ શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે તથા અનુત્તર એવી મોક્ષલક્ષ્મી એકલો જ ગ્રહણ કરે છે. ત્યાં કોઈ સંબંધીનો સંબંધ હોતો નથી. જે ભવમાં થનારું દુઃખ, તેમ જ મોક્ષમાં થનારું સુખ તે એકલો જ ભોગવે છે, તેમાં કોઈ સહાયક હોતું નથી. જેમ તરનાર એકલો હોય તો મોટા સમુદ્રનો તે ક્ષણવારમાં પાર પામી જાય છે, પણ હ્રદય, હાથ, પગ આદિ એકલા કરી બેસી રાખેલા હોય, અગર સાથે બીજો પરિગ્રહ રાખ્યો હોય, તો પાર પામી શકતો નથી. તેવી જ રીતે ધન, દેહ આદિથી વિમુખ બનેલો સ્વસ્થ એકલો ભવ-સમુદ્રનો પાર પામી જાય છે. એકલો પાપ કરવાથી નરકમાં પડે છે, પુણ્ય કરનાર સ્વર્ગમાં એકલો જાય છે અને પુણ્ય-યો. ૫૩

માપના સમૂહનો ક્ષય થવાથી મોઢે પશુ એકલો જ બચે છે. આમ સમજીને લાંબા કાળ સુધી નિર્મમત્વ મેળવવા માટે એકત્વ નામની ભાવનાનું ધ્યાન કરો એકત્વ-ભાવના કહી. ૬૯.

હવે અન્યત્વ-ભાવના કહે છે—

યત્રાન્યત્વં શરીરસ્ય, વૈસાદૃશ્યાચ્છરીરિણઃ ।

ધન-વન્ધુ-સહાયાનાં, તત્રાન્યત્વં ન દુર્વચમ્ ॥ ૭૦ ॥

જ્યાં જીવ અને શરીરનું આધાર-આધેય, મૂર્ત-અમૂર્ત, અચેતન-ચેતન, અનિત્ય-નિત્ય, ખીજ ભવમાં અગમન-ગમન વડે કરીને જુદાપણું છે. તો પછી ધન, બંધુ, માતાપિતા, મિત્રો, સેવકો, પત્ની, પુત્રો એ જુદા છે—એમ જોવાનું એ જોવું કથન નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જો સાથે રહેનાર શરીર યુક્તિથી જુદું સ્વીકાર્યું, પછી ધનાદિક પદાર્થો જુદા સ્વીકારવામાં ફેરફાર આવતી નથી. ૭૦.

અન્યત્વ-ભાવનાથી માત્ર નિર્મમત્વ ફલ છે, એમ નથી, પરંતુ ખીજું પણ ફલ છે, તે કહે છે—

યો દેહ-ધન-વન્ધુભ્યો, મિન્નમાત્માનમીક્ષતે

વક્, શોકશઙ્કુના તસ્ય, હન્તાતક્કઃ પ્રતન્યતે ? ॥ ૭૧ ॥

જે વિવેકી આત્મા વિવેકના અજવાળાથી દેહ, ધન અને સ્વજનોથી આત્માને ભિન્ન જુદા જોઈ છે, તે આત્માને શોકની કાચર પીડા કરતી નથી. અહિં આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ—

અન્યત્વ એટલે ભેદ, જેમાં વિસમાનતા હોય, તે આત્મા અને દેહ, ધન, સ્વજનાદિકની સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થાય છે. શંકા કરી કે દેહાદિક પદાર્થો ઈન્દ્રિયથી બાંધી શકાય છે અને તે આત્મ-અનુભવવિષયક છે, તો પછી તેનું એકપણું કેવી રીતે જુદી શકે ? જો આત્મા અને દેહ આદિ ભાવોનું અન્યત્વ સ્પષ્ટ છે, તો દેહમાં પ્રહારાદિ વાગવાથી આત્મા કેમ પીડા પામે છે ? સત્ય વાત છે જેમને શરીરાદિમાં ભેદબુદ્ધિ વર્તતી નથી. તેઓને દેહમાં પ્રહાર વાગવાથી આત્મપીડા અનુભવાય છે, પરંતુ જેઓ દેહ અને આત્માનો સમ્યક્ પ્રકારે ભેદ માને છે, તેઓને દેહમાં પ્રહાર વાગે, તો પણ આત્મા પીડા પામતો નથી. દૂધપાકમાં લોઢાનો તવેથો ફરતો હોય, પણ તે સ્વાદ ચાખી શકતો નથી, તેમ છેલ્લા તીર્થંકર પરમાત્માને બાર વરસમાં ઘણા ઉપસર્ગો, શારીરિક પીડાઓ થઈ, છતાં તેઓ આત્મા અને દેહનો ભેદ બાળનાર હોવાથી તેમના આત્માને પીડા થઈ નથી. નમિરાજ ધન અને આત્માનો ભેદ બાળનાર હતા. તેથી નગર બળતું હતું, ત્યારે ઈન્દ્રને કહ્યું કે, ‘મિથિલા નગરીનો ઢાઢ થવા છતાં મારું કંઈ પણ બળતું નથી.’ ભેદજ્ઞાનવાળો આત્મા પિતાના દુઃખમાં પણ દુઃખ પામતો નથી અને નોકરને દુઃખ થાય અને તેમાં આત્મીયતા હોય તો આત્મીય અભિમાનના થોડે મુંઝવે છે, પુત્ર પણ પોતાનો નથી, પાસકો જ છે અને સેવકને સ્વકીય તરીકે સ્વીકારે તો તેના ઉપર પુત્રાધિક પ્રીતિ થાય છે. અહિં ‘રાજાહારી પાસકું ધન બાંધીને ધારણ કરે છે, તેમ પાસકા પદાર્થમાં ત્યારાપણાની બુદ્ધિનો આશ્રય કરનારા હે ભવ્યાત્માઓ ! તમે આ વસ્તુનો વિવેક કરો અને અવળી ભાવનાનો ત્યાગ કરી મમતા છેદનાર અન્યત્વ-ભાવનાનું સતત સેવન કરો. અન્યત્વ ભાવના કહી. ૭૧. હવે અશુચિ-ભાવના કહે છે—

રસાસૂરમાસ-મેદોસ્થિ-મજ્જા-શુક્રાન્ત્ર-વર્ચસામ્ ।

અશુચીનાં પદં કાયઃ, શુચિત્વં તસ્ય તત્ કુતઃ ? ॥ ૭૨ ॥

ખાધેલા-પીધેલા આંહાર-પાણીના પરિણમન થવાથી થએલો રસ, રસમાંથી થએલું લોહી, લોહીમાંથી થએલું માંસ, માંસમાંથી તૈયાર થએલ ચરબી, મેદમાંથી થએલાં હાડકાં, મેદમાંથી હાડકાં થાય છે, મજ્જાથી વીર્ય, આંતરડાં, વિષ્ટા આ 'સર્વ' અશુચિ પદાર્થોનું સ્થાન હોય તો કાયા છે. તે કાયાની પવિત્રતા કેટલી કેવી ? અર્થાત્ કાયાની બીજકુલ પવિત્રતા નથી. ઉર જેઓ કાયામાં પવિત્રતા માનનારા છે, તેને ઠપકો આપતા કહે છે—

નવસ્રોતઃસ્તવદ્વિસ-રસનિઃસ્પન્દપિચ્છિલે ।

દેહેડપિ શૌચસદ્ગુણો, મહન્મોહવિજૃમ્ભિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

નેત્ર, કાન, નાસિકા, ગુળ, શુદ્ધ અને લિંગ આ નવ અશુચિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા, તેમાંથી નીકળતો દુર્ગંધી પદાર્થ, તેથી ખરડાએલું શરીર, તેમાં પવિત્રપણાનું અભિમાન કરવું-જે મહાંમોહનું સામ્રાજ્ય સમજવું. અહિં આને લગલા આંતરશ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે—

વીર્ય અને લોહીથી ઉત્પન્ન થનાર, મલના રસથી વૃદ્ધિ પામેલું, ગર્ભમાં જરાશુથી વીટળાઈ ઢંકાયેલું શરીર પવિત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે ? માતાએ ખાધેલા અન્ન-જળ-પાનના રસથી ઉત્પન્ન થએલ અને નાહી દ્વારા આવેલ રસ પી પીઈને વૃદ્ધિ પામેલ શરીરમાં પવિત્રતા કેણુ માને ? અશુચિ કોષે, ધાતુ, મલથી વ્યાપ્ત અને કરમીયા ગંદાકાને રહેવાના સ્થાનરૂપ, રોગરૂપી સર્પ-સમુદાયથી ખવાએલ શરીરને પવિત્ર કેણુ કહી શકે ? વિલેપન કરવા મોટે યોગેડેલ સુગંધી પદાર્થો કપર, અગર, કંકડેલ, કસ્તૂરી અને ચંદન-ઘસીને તૈયાર કરેલ ચૂકકેઈમં બ્યાં એકદમ મલિન બની બાય—એવા શરીરમાં શૌચ કેવી રીતે હોય ? સુગંધી તામ્બૂલ આઈને સત્રે સૂઈ ગયો અને પ્રભાતે બગ્યાં પછી ગુળનાં ગંધની જુગુપ્સા જણા કરાય, એવા શરીરને પવિત્ર કેવી રીતે ગણવું ? સ્વભાવથી સુગંધવાળા ગંધ, ધૂપ, પુષ્પમાળાઓ આદિ જેના સંગથી દુર્ગંધી થાય, તે કાયા પવિત્ર કેવી રીતે કહેવાય ? અશુચિ મદિરા-ઘટની માફક આ કાયા અભ્યંગન કરવા છતાં, કે વિલેપન કરવા છતાં, કે કોડો ઘડા ભરીને ધોવા છતાં પણ પવિત્રતા પામતી નથી. જેઓ માટી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્યકિરણ વડે કાયાનું શૌચ કહેનારા છે, તે તો ગતાનુગતિક કહેનારા સમજવા, તેઓ તો માત્ર કૈાતરાં ખાંડનારા પ્રયત્ન જેવાં સમજવા. મદ, અભિમાન, કામદેવના કોષને નાશ કરનાર શરીરની અશૌચ-ભાવને ભાવતો નિર્મમત્તના મહાભારને વહન કરવા સમર્થ થાય. વધારે કેટલું કહેવું ? અશૌચ-ભાવનો કહી, ૭૩. હવે આસ્ત્રવ-ભાવના કહે છે—

મનો-વાક્-કાયકર્માણિ, યોગાઃ કર્મ શુભાશુભમ્ ।

યદાસ્રવન્તિ જન્તૂનામાસ્રવાસ્તેન કીર્તિતાઃ ॥ ૭૪ ॥

મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારો, તે યોગ કહેવાય આ યોગો શુભ અને અશુભ કર્મ જોવામાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને આસ્ત્રવ કહેવાય તેમા, શરીરધારી આત્મા સર્વ આત્મ-પ્રદર્શો

વડે ગ્રહણ કરેલા મનોયોગ્ય પુદ્ગલો શુભ વગેરે મનન કરવા માટે કરણભાવનું આલંબન કરે. તેના સંબંધથી આત્માનો પરાક્રમવિશેષ તે મનોયોગ, તે મનવાળા પચેન્દ્રિયને હોય છે. તથા દેહધારી આત્મા વચન-યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી છોડી દે, તે વચનપણે કરણતા પામે, તે વચન-કરણના સંબંધથી આત્માની ભાવવાની શક્તિ, તે વચનયોગ, તે બેઇન્દ્રિયાદિક જીવોને હોય છે. કાય એટલે આત્માનું નિવાસ-સ્થાન, તેના યોગથી જીવનો વીર્ય-પરિણામ, તે કાયયોગ. આ મન, વચન અને કાયા ત્રણેના સંબંધથી અગ્નિ-સંબંધથી ઈંટ આદિ લાલરંગ પામે તેમ આત્માના વીર્ય-પરિણતિવાળા યોગો કહેવાય. કહેલું છે કે. 'યોગ, વીર્ય, સ્થામ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ, સામર્થ્ય આ શબ્દો યોગના પર્થોયવાચક બન્યા.' આ યોગો દુર્બલ કે વૃદ્ધને લાકડીના ટેકા માફક જીવને ઉપકાર કરનારા છે. તેમાં મનોયોગ્ય પુદ્ગલો આત્મા-પ્રદેશમાં પરિણામવા, તે મનોયોગ. ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણામવા, તે વચન-યોગ, કાયયોગ્ય પુદ્ગલોને ગમનાદિ યોગ ક્રિયાના હેતુરૂપપણે પરિણામવા, તે કાયયોગ. આ યોગો શુભ અને અશુભ, શાતાવેદનીય અને અશાતાવેદનીય કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, તે કારણે આસ્રવ કહેવાય, જેના વડે કર્મ આત્મામાં આવ્યા કરે, તે આસ્રવ કહેવાય ૭૪. 'શુભાશુભ કર્મનો આસ્રવ કરાવે, તે યોગ' એમ કહ્યું, કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય છે. તેથી શુભ અને અશુભ કર્મના હેતુઓ વિવેકથી ખતાવે છે

મૈત્ર્યાદિવાસિતં ચેતઃ, કર્મ સૂતે શુમાત્મકમ્ ।

કષાય-વિષયાક્રાન્તઃ વિતનોત્યશુભં પુનઃ ॥ ૭૫ ॥

મૈત્રી, પ્રમોદ, ક્રુણા અને ઉપેક્ષા લક્ષણ ચાર ભાવનાઓથી ભાવિત ચિત્ત પુણ્યસ્વરૂપ કર્મ બાંધે છે, તે કર્મ કયાં કયાં, તે જણાવે છે-શાતાવેદનીય, સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ પુરુષવેદ, શુભાશુ, શુભનામ, શુભગોત્ર. તે જ કર્મ કોધાદિક કષાયમાં બેડાએલું હોય, સ્પર્શાદિક ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષા કરતું હોય, કષાયો અને વિષયોમાં પરાધીન બનતું હોય, તો અશાતા-વેદનીયાદિ અશુભ કર્મ ઉપાજન કરે છે. ૭૫. તથા-

શુમાર્જનાય નિર્મિથ્યં, શ્રુતજ્ઞાનાશ્રિતં વચઃ ।

વિપરીતં પુનર્જેયમ્, અશુમાર્જનહેતવે ॥ ૭૬ ॥

દ્વાદશાંગી-ગણિપિટકરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને અનુસરતું ચથાર્થ વચન, તે રૂપ વચનયોગ, તે શુભકર્મ ઉપાજન કરાવનાર થાય અને તેથી વિપરીત-શ્રુતજ્ઞાનવિરોધી વચન, તે અશુભકર્મ બંધાવનાર થાય, ૭૬. તથા—

શરીરેણ સુશુપ્તેન, શરીરી ચિલુતે શુમ્ ।

સતતારસ્મિણા જન્તુ-ઘાતકેનાશુભં પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

સારી રીતે ગોપવેલ, ખોટી ચેષ્ટાથી રહિત, કાચોત્સર્ગ આદિ શુભ અવસ્થામાં નિઃશ્વેષ્ટપણે કાયા પ્રવર્તીવે તો તે કાયયોગથી જીવ શાતાવેદનીયાદિ શુભ પુણ્યકર્મ ઉપાજન કરે, અને મહાઆરંભ, સતત આરંભ કરવા વડે અને તેનાથી જીવોની વિરાધના કરવાથી અશાતાવેદનીય પાપકર્મ એકલું

કરે છે. આ પ્રમાણે શુભાશુભ યોગના મૂલપણે શુભાશુભ કર્મનું ઉત્પન્ન થવું—એમ પ્રતિપાદન કરવાથી કાર્ય-કારણ-ભાવના વિરોધ થતો નથી. ૭૭. શુભયોગો શુભફલના હેતુઓ થાય છે એ પ્રસંગથી જણાવ્યું. ભાવના-પ્રકરણમાં તો અશુભ યોગોનું અશુભ ફલહેતુપણું વૈરાગ્યઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રતિપાદન કરવું એઈ એ, તેથી કહ્યા સિવાયના પણ અશુભ હેતુઓનો સંગ્રહ કરી કહે છે-

કષાયા વિષયા યોગાઃ, પ્રમાદાવિરતી તથા ।

મિથ્યાત્વમાર્ત્તરૌદ્રે ચેત્પશુભં પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૭૮ ॥

હોધાદિક કષાયો, પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો, અશુભ યોગો, પ્રમાદ, અવિરતિ, તથા મિથ્યાત્વ, આર્ત-રૌદ્રધ્યાન, આ અશુભકર્મ-બંધના હેતુઓ જાણવા.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-લક્ષણ ચાર કષાયો, કષાયોની સાથે રહેનારા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, શુશુપ્સા, પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એ ત્રણ વેદ મળી નવ નોકષાયો, સ્પર્શોદિક ઇચ્છા કરવા યોગ્ય વિષયો, મન, વચન અને કાયાના કર્મ-લક્ષણ ત્રણ યોગો, અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાહર, યોગોમાં બરાબર વર્તન ન કરવું—તે રૂપ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ. પાપનાં પચ્ચક્ષુષાણ ન કરવા રૂપ અવિરતિ, મિથ્યાદર્શન, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન જે પહેલાં કહેવાઈ ગયાં છે. આ સર્વે અશુભ કર્મ આવવાનાં કારણો છે.

પ્રશ્ન કર્યો કે, આ સર્વે બંધને અનુલક્ષીને હેતુઓ કહ્યા, વાચક-સુખ ઉપાસ્ત્વતિજીએ કહેલું છે કે ‘મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ કષાય-યોગ વચ્ચેહતવ.’ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગો કર્મબંધના હેતુઓ છે, તો આસ્રવ ભાવનામાં આ બંધના હેતુઓ કેમ કહ્યાં ? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે—તમારો પ્રશ્ન સત્ય છે, પરંતુ આસ્રવ ભાવના જ કહેલી છે. બંધભાવના મહાપુરુષોએ ભાવનારૂપે કહેલી નથી, આસ્રવ ભાવનામાં જ તે સમન્વિષ્ટ બન્યું છે. આસ્રવવડે અંહણ કરેલાં કર્મ-પુણ્યલો આત્માની સાથે સંબંધ પામતાં ‘બંધ’ એમ કહેવાય છે. જે માટે કહેલું છે કે—‘સકષાયત્વાઙ્ગીરઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલનાદત્તે સ ક્ષયઃ’ કષાયસહિત જીવ કર્મ-યોગ્ય પુણ્યલોને અંહણ કરે છે. તે કર્મનો બંધ કહેવાય. તેથી બંધ અને આસ્રવના ભેદની વિવક્ષા કરી નથી. વળી શંકા કરી કે, ક્ષીર-નીર-આયે આત્માની સાથે કર્મ-પુણ્યલોનું એકમેક ખનવું, તે બંધ કહેવાય, તો પછી આસ્રવ એ બંધ કેમ ન કહેવાય ? સમાધાન કરતાં કહે છે કે તમારી વાત સાચી અને સુક્રિતવાળી છે, તો પણ આસ્રવવડે નહિ અંહણ કરાયેલાં કર્મ-પુણ્યલોનો બંધ કેવી રીતે થાય ? આ કારણે પણ કર્મ-પુણ્યલો અંહણ કરવાના હેતુરૂપ આસ્રવમાં બંધ-હેતુઓનું કથન અદ્ભુત સમજવું. શંકા કરી કે, તો પણ બંધ-હેતુનો પાઠ નકામો છે. જવાબ આપે છે કે—નહિ, બંધ અને આસ્રવ એકસ્વરૂપે કહેલા છે, આસ્રવ-હેતુઓનો આ પાઠ છે. માટે સર્વ યથાર્થ સમજવું. અહિં આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ—

કર્મ-પુણ્યલો અંહણ કરવાનાં કારણો, તે આસ્રવ કહેવાય જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો આઠ પ્રકારનાં જાણવાં. જ્ઞાન અને દર્શન શુભ અને તે શુભવાળા અને તેના હેતુઓનો જે અતરાય કરવો. ઓળવવા, આડી પાવી, આશાતના કરવી, ઘાત કરવો, અદેખાઈ કરવી, તે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચારના કર્મના હેતુલક્ષણ આસ્રવ સમજવા. દેવની પૂજા, ગુરુઓની વેથાવચ્ચ, સુપાત્રમાં

દાન, દયા, ક્ષમા, સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામનિર્જરા, કર્મધી મલિન ન બનવારૂપ. શીર્ષ, બાલ-તપશ્ચર્યો-આ શાતાવેદનીય પુણ્યકર્મના આસ્રવો સમજવા. પોતાને, બીજાને કે ઉભયને હઃખ કરવું, શોક કરવો-કરાવવો, વધ, ઉપતાપ, આકેન્દ્રન, પસ્તાવો કરવો-કરાવવો તે અશાતાવેદનીય પાપકર્મના આસ્રવો છે. વીતરાગ, શ્રુતજ્ઞાન, સંઘ, ધર્મ, સર્વ દેવતાઓનો અવર્ણવાદ-નિંદા કરવી, તીવ્ર મિથ્યાત્વના પરિણામ થવા, સર્વજ્ઞ, સિદ્ધ, દેવ માટે અપહાપ કરવો કે ઓળવવા ધાર્મિક પુરુષનાં દ્વંષણ બોલવાં, ખોટા માર્ગની દેશના આપવી, ખોટો આચરૂં પકડી રાખવો, અસંયતની પૂજા, વગર વિચારે કાર્ય કરવું, શુભાદિકર્મ અપમાન ઇત્યાદિક દર્શનમોહનીયકર્મના આસ્રવો કહેલા છે. આવાં કાર્ય કરનારને સમ્યગ્દર્શન મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. તીવ્ર કષાયના ઉદયથી આત્માના તીવ્ર પરિણામ થાય, તે ચારિત્રમોહનીયકર્મનો આસ્રવ જણાવેલો છે. જીવને ચારિત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય. હાસ્યને ઉત્તેજન, કામદેવ સંબંધી ઉપહાસ કરવો, હસવાની ટેવ, બહુ બોલબોલ કરવું, દીનતાવાળાં વચન બોલવાં ઇત્યાદિક : હાસ્યમોહનીય નોકષાયના આસ્રવો સમજવા. નવા નવા દેશ, ગામ, નગરાદિક જોવાની ઉત્કંઠા, ચિત્રામણો જોવાં, રમતો રમવી, ક્રીડાઓ કરવી, પારકાના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવું, આ સર્વ રતિ-નોકષાયના આસ્રવો છે. ઇર્ષ્યા, પાપકાર્યો કરવાનો સ્વભાવ રાખવો, પારકી રતિનો નાશ કરવો, અકુશલ કાર્યોમાં પ્રેત્સાહન આપવું, આ સર્વે અરતિ થવાના આસ્રવો સમજવા. પોતે ભય પરિણામવાળા થવું, બીજાને બીલડાવવા, ત્રાસ આપવો, નિર્દય બનવું-તે ભય માટેના આસ્રવો. 'બીજાને' શોક ઉત્પન્ન કરવો, પોતે શોક કરવો, શોક ઉત્પન્ન થયો, તેમાં ચિંતા કરવી, રુદન કરવું, તેમાં મગ્ન બનવું આ સર્વે શોકના આસ્રવો છે. ચાર પ્રકારના વર્ણવાળા શ્રીસંઘના અવર્ણવાદ, નિંદા, જુગુપ્સા, સદ્ગચારની જુગુપ્સા, તે જુગુપ્સા-નોકષાયના આસ્રવો ઇર્ષ્યા, વિષયની ગુદ્ધિ, બૂઠ બોલવું, અસિવક્રતા રાખવી, માયા કરવી, પરદાર સેવનમાં આસક્તિ કરવી આ સ્ત્રીવેદ પ્રધાનનાર આસ્રવનાં કારણો સમજવાં. પોતાની સ્ત્રીમાં જ સંતોષી ઇર્ષ્યા-રહિતપણું, મંદકષાયતા, સુંદર આચારનું-સેવન એ પુરુષવેદ પ્રધાનના આસ્રવો. સ્ત્રી-પુરુષ સાથે અનંગ-સેવા, ઉચ્ચ કષાયો, તીવ્ર કામાભિલાષ, પાખંડ (મતધારી) સ્ત્રીના મતનો ભંગ-આનંદુલકવેદના આસ્રવો. તથા સાધુઓની નિંદા, ધર્મ સન્ન્યુષ બનેલાઓને ધર્મ કરવામાં વિશ્લ કરવાં, મદ્ય-માંસની વિરતિ કરનાર પાસે અવિરતિનાં વખાણ કરવાં, શ્રાવકધર્મમાં અંતરાચ કરવો, અચારિત્રના ગુણ વર્ણવવા, તથા ચારિત્રના દોષ બોલવા, કષાય, નોકષાય કે બીજાની ઉદ્ધારણાં કરવી-આ સર્વે સામાન્યથી ચારિત્રમોહનીય કર્મના આસ્રવો સમજવા.

આયુષ્યકર્મના આસ્રવો

પાંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ, બહુ આરંભ-પરિચરૂં, અનુપકાર, માંસ-ભોજન, કાયમ વૈર ટકાવી-રાખવું, રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વાનુભવી કષાયતા, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત લેશ્યા, બૂઠ બોલવું, પારકા દ્રવ્યનું અપહરણ, વારંવાર રૈયુત-સેવન, ઇન્દ્રિયોની નિરંકુશતા આ નરકાયુષ્યનાં આસ્રવો જાણવા ઉન્માર્ગની દેશના. માર્ગનો નાશ, મૂઠચિત્તતા, આત્મધ્યાન, શલ્ય-સહિતપણું, માયા, આરંભ અને પરિચરૂં અતિચારવાળું શીલમત. નીલ-કાપોત લેશ્યા અપ્રત્યાગ્યાનાં વરણીય કષાયો એ તિર્થંચ-આયુષ્યના આસ્ત્રવો જાણવા. અલ્પ પરિચરૂં અને આરંભ. સ્વાભાવિક નમ્રતા અને સરળતા. કાપોત અને નીલ લેશ્યા ધર્મધ્યાનમાં અનુરાગિતા પ્રત્યાગ્યાને કષાયો મધ્યમ પરિણામ પરિણામ કરનાર દેવ-ગુરુનો પૂજક આવનારને પ્રથમ બોલાવનાર. પ્રિય આલાપે

ખાલનાર, સુખપૂર્વક સમજવી શકાય તેવો, લોકચાત્રમાં મધ્યસ્થભાવ રાખનાર મનુષ્ય-આયુષ્યનો આસ્થવ કરે છે. સરાગ સંયમ, દેશસંયમ, અક્રામનિર્જરા, કલ્યાણમિત્રોનો સંપર્ક રાખનાર, ધર્મ શ્રવણ કરવાના સ્વભાવવાળો, પાત્રે દાન આપનાર, તપ, શ્રદ્ધા રત્નત્રયીની અવિરાધના કરનારો, મૃત્યુકાળો પક્ષ-પીતલેશ્યાના પરિણામવાળો, ખાલતપવાળો, અગ્નિ-જંજાળ આદિ સાધનથી પ્રાણત્યાગ કરનાર. અવ્યક્ત સામાયિક-આ દેવના આયુષ્યના આસ્થવો છે.

અશુભ નામકર્મના આસ્થવો

મન, વચન અને ક્રિયાની વક્તા, બીજને છેતરવા, માયા-પ્રયોગ કરવો, મિથ્યાત્વ, ચાડી, અલથિતતા. સુવર્ણ આદિની નકલો ખનાવવી, ખોટી સાક્ષી, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ સંબંધી ફેરફાર કથન કરવું, કોઈનાં અંગોનો કે ઉપાંગોનો વિનાશ કરવો, ચંત્રકર્મ કે પક્ષીઓને પાંજરામાં પૂરવાં, ખોટાં તોલ માપ રાખવાં, બીજની નિંદા પોતાની પ્રશંસા, હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અપ્રદક્ષ, મહાઆરંભ-પરિગ્રહ, કઠોર કે અસહ્ય વચન બોલવાં, સારો પવિત્ર વેષ ધારણ કર્યોનો અહંકાર, જેમ આવે તેમ બોલ બોલ કરવું, આકોશ કરવો, સૌભાગ્યનો ઉપહાત, કંભણ-ટૂંબણ કરવાં, બીજનું કુતુંહલ. બીજને ઉત્પાત કરાવવો, મશ્કરી, હેરાનગતિ કરવી, વેશ્યાદિકને આભૂષણોનું દાન, દાવાગિ સળગાવવો, દેવાદિકના બાને ગંધાદિકની ચોરી, તીવ્ર કથાચતા, હેઠરાસર, પ્રતિમા. ઉપાશ્રય, બગીચાઓનો વિનાશ કરવો અંગારા પાડવાનો ધધો અને તેવી ક્રિયાઓ કરવી-તે અશુભનામકર્મના આસ્થવો બાબવા.

શુભ નામકર્મના આસ્થવો

ઉપર કહ્યાં. તેથી નિપરીત તથા સંસારભીડુતા પ્રમાદ-ત્યાગ, સફલાવ-પૂર્ણ અર્પણ શુનું, ક્ષમાદિક શુભ ધારણ કરવા, ધાર્મિક પુરુષોના દર્શનમાં આદર અને સ્વાગત ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિક શુભ નામકર્મના આસ્થવો સમજવા.

તીર્થંકર-નામકર્મના આસ્થવો

અરિહંતો, સિદ્ધો, ગુરુઓ, સ્થવિરો, બહુશ્રુત, ગચ્છ, શ્રુતજ્ઞાન, તપસ્વીઓ વિષે ભક્તિ, આવશ્યક વ્રતો, શીલમાં અપ્રમાદ, વિનીતપણું, જ્ઞાનાભ્યાસ, તપ, ત્યાગ, વારંવાર ધ્યાન, તીર્થ-પ્રભાવના, સંધમાં સમાધિ ઉત્પન્ન કરવી, સાધુની વેધાવચ્ચ, અપૂર્વ નવીનજ્ઞાન-ગ્રહણ, અને દર્શનની વિશુદ્ધિ-આ વીથ સ્થાનકો તીર્થ કરનામકર્મના આસ્થવો પ્રથમ શ્રીઋષભદેવ ભગવંત અને છેલ્લા શ્રીવીર પરમાત્માએ આ વીથ સ્થાનકોની આરાધના કરી હતી અને બાકીનાં જિનેશ્વરોએ એક બે કે ત્રણ અમર સર્વની સાધના કરી હતી.

ગોત્રકર્મના આસ્થવો

પારકાની નિંદા, મશ્કરી, અવજા અનાદર, સફળણોનો લોપ કરવો, છતાં કે અછતા દોષોત્તું-કથન, કરવું, આત્મ-પ્રશંસા, તથા પોતાના છતાં કે અછતા ગુણો કથન કરવા, પોતાના છતાં દોષો દાંકવા, ભતિ આદિનાં અભિમાન કરવાં-આ સર્વ નીચગોત્રના આસ્થવો. નીચગોત્ર

આસ્રવોનું વિપરીતપણું, ગર્વ-રહિતપણું, વચન, કાચા અને મનથી વિનય કરવો, તે ઉચ્ચગોત્રના આસ્રવો.

અંતરાયકર્મના અસ્રવો

દાન, લાભ, પરાક્રમ, ભોગ ઉપભોગમાં નિમિત્તે કે વગર નિમિત્તે વિદ્ન કરવું. તે અંતરાયકર્મના આસ્રવો સમજવા. પ્રસંગે આ શુભ આસ્રવ જણાવ્યો. બાકી આ જીવોને વૈરાગ્યનું કારણ નથી. આ પ્રમાણે અશુભ આસ્રવ જાણીને ભવ્ય જીવોએ નિર્મમતા-નિમિત્તે આસ્રવ-ભારના વિચારથી આ પ્રમાણે આસ્રવ-ભાવના બંધવી. ૭૮. હવે સંવર-ભાવના કહે છે:-

સર્વેષામાસ્રવાणां तु, निरोधः संवरः स्मृतः ।

સ પુનર્ભિચતે દ્રેષા, દ્રવ્ય-માવવિમેદતઃ ॥ ૭૯ ॥

પૂર્વે જણાવેલા સર્વ આસ્રવોનાં દ્વારો બંધ કરવાં, તે સંવર કહેવાય તે તો અયોગિકેવલિઓને જ હોય. આ સર્વસંવરની વાત છે. એક, બે, ત્રણ આદિ આસ્રવોને રોકવા રૂપ સામધ્યથી દેશસંવર કહેવાય. સર્વસંવર અયોગિકેવલિનામના ચૌદમાં શુભસ્થાનકે હોય. સર્વસંવર અને દેશસંવર બંને દ્રવ્ય અને ભાવ જોશ બળે પ્રકારવાળા છે. ૭૯. બે પ્રકાર કહે છે-

यः कर्मपुद्गलादान-च्छेदः स द्रव्यसंवरः ।

મવહેતુક્રિયાત્યાગઃ, સ પુનર્ભાવસંવરઃ ॥ ૮૦ ॥

અસ્રવદ્વાર વડે કર્મપુદ્ગલોનું અહણ કરવું કે આત્મામાં પ્રવેશ થવો, તે બેના વડે છેદાય, તે દ્રવ્યનો સંવર હોવાથી દ્રવ્યસંવર. ભાવસંવર તે કહેવાય કે, જે સંસારના કારણભૂત આત્મવ્યાપારરૂપ ક્રિયાઓનો ત્યાગ. ૮૦.

હવે કષાયો, વિષયો, યોગો ઇત્યાદિ વડે કહેલા અશુભકર્મ-હેતુઓના પ્રતિપક્ષભૂત અર્થોત વિરોધી ઉપાયોની સ્તુતિ કરે છે :-

येन येन दुपायेन, रुध्यते यो य आस्रवः ।

तस्य तस्य निरोधाय, स स योज्यो मनीषिभिः ॥ ૮૧ ॥

જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્રવ રોકી શકાય, તેને તેને રોકવા માટે ડાહ્યા પુરુષોએ તે તે ઉપાય યોજવો બોધ્યો. ૮૧.

ઉપાયો જણાવે છે :-

क्षमया सृदुभावेन, कजुत्वेनाप्यनीहया ।

क्रोधं मानं तथा मायां, लोभं रुच्याद् यथाक्रमम् ॥ ૮૨ ॥

સંયમ માટે પ્રયત્ન કરતા યોગીએ ક્ષમા વડે ક્રોધને, નમ્રતાથી માનને, સરળતાથી માયાને અને સંતોષથી લોભને રોકવો. ૮૨.

કષાયોનો પ્રતિપક્ષથી ક્ષય જણાવી વિષયોનો સંવર કહે છે :—

અસંયમકૃતોત્સેકાન્, વિષયાન્ વિષસન્નિમાન્ ।

નિરાકુર્યાદસ્વળદેન, સંયમેન મહામતિઃ ॥ ૮૩ ॥

હોગવતી વખતે મધુર લાગતા, પરિણામે ભય'કર વિષ સરખા સ્પર્શદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ઉન્માદને-ઉન્માર્ગે જતાં ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યને ઇન્દ્રિયોનો જય કરીને મહાબુદ્ધિશાળી સુનિ અખંડ સંયમી બને, ૮૩.

હવે યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિના પ્રતિપક્ષને કહે છે :—

તિસૃમિર્નુપ્તિમિર્યોગાન્, પ્રમાદં ચાપ્રમાદતઃ ।

સાવચ્ચયોગહાનેનાચિરર્તિં આપિ સાધયેત્ ॥ ૮૪ ॥

મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર-લક્ષણ ત્રણ યોગોને મન, વચન અને કાયાના રક્ષણરૂપ શુભિઓ વડે, મદ્ધપાન, વિષય-સેવન, કષાય, નિદ્રા, વિકૃત્યા-લક્ષણ પાંચ પ્રકારનો કે અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મમાં અનાદર, યોગોને ખરાબ રીતે પ્રવર્તીવવા-એમ આઠ પ્રકારના પ્રમાદને તેના પ્રતિપક્ષ-વિરોધી અપ્રમાદ વડે સાધવા. પાપવ્યાપારવાળા યોગોનો ત્યાગ કરી અવિરતિને વિરતિ વડે સાધે. ૮૪.

હવે મિથ્યાત્વ, આર્ત-રૌદ્ર-ધ્યાનના પ્રતિપક્ષ કહે છે :—

સદર્શનેન મિથ્યાત્વં, શુભસ્થૈર્યેણ ચેતસઃ ।

વિજયેતાર્ત્તરૌદ્રે ચ, સંચરાર્યં કૃતોદયમઃ ॥ ૮૫ ॥

સમ્યગ્દર્શનથી મિથ્યાત્વનો વિજય કરે, ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનરૂપ ચિત્તની સ્થિરતાથી આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો વિજય કરે. કોણ ? સંવર માટે ઉદય કરનાર યોગી. અહિં અને લગતા આંતરબ્હોકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે :—

જેમ ચારે બાજુ રાજમાર્ગ હોય અને ઘણા દારોવાળું ઘર હોય, બારણાં બંધ કર્યાં ન હોય અને ખુલ્લાં હોય, તો નાહી તેમાં ધૂળનો પ્રવેશ થાય છે. અને જો અંદર ભીંતમાં કે બારી-બારણાં તેલવાળાં કે ચીકાશવાળાં હોય તો ધૂળ તે સાથે બરાબર ચોંટીને તન્મય બની જાય છે, પરંતુ જો દારો બંધ કર્યાં હોય તો ધૂળ અંદર પ્રવેશ ન કરે, તેલ સાથે એકરૂપ બની ચોંટી ન જાય. અથવા જેમ તળાવમાં પાણી આવવાના સર્વે ભાગો ખુલ્લા હોય અને તેમાંથી પાણી પ્રવેશ કરે, પણ દારો બંધ કર્યાં હોય તો લગાર પણ પાણીનો પ્રવેશ ન થાય. જેમ નાવડીમાં છિદ્ર પડેલું હોય, તો તેમાંથી પાણી નાવડીમાં પ્રવેશ કરે, પરંતુ છિદ્ર પૂરી દીધું હોય કે ઢાંકી દીધું હોય તો લગાર પણ પાણીનો પ્રવેશ ન થાય. એ પ્રમાણે આસવદ્વારરૂપ યોગોને સર્વે બાજુથી રોકવામાં આવે, તો સંવર સ્વરૂપ આત્મામાં કર્મ-દ્રવ્યનો પ્રવેશ ન થાય. સંવર કરવાથી આસવદ્વારનો નિરોધ થાય. વળી સંવર ક્ષાન્તિ આદિ ભેદોથી ઘણા પ્રકારવાળો તે જ યો ૫૪

પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલો છે. ગુણસ્થાનકો વિષે જે જે સંવર થાય, તે તે સંવર કહેવાય અને મિથ્યાત્વનો અનુદય થાય, તે આગળ આગળના ગુણસ્થાનકમાં મિથ્યાત્વ-સંવર કહેવાય. તથા દેશવિરતિ આદિમાં અવિરતિનો સંયમ અને અપ્રમત્તસંયતાદિમાં પ્રમાદસંવર માનેલો છે. પ્રશાન્ત અને ક્ષીણમોહાદિકમાં કષાયસંવર, અયોગિકેવલિમાં સુપૂર્ણ યોગનો સંવર છે. એ પ્રમાણે આસ્ત્રવનિરોધના કારણરૂપ સંવર વિસ્તારથી વર્ણવ્યો. ભાવના-ગુણમાં શિરોમણિ એવી સંવરભાવના ભવ્યજીવોએ અહિં ભાવવી બેઈએ. સંવર-ભાવના જણાવી. ૮૫.

હવે નિર્જરાભાવના કહે છે :—

સંસારબીજમૂતાનાં, કર્મણાં જરણાદિહ ।

નિર્જરા સા સ્મૃતા દ્વેષા, સકામા કામવર્જિતા ॥ ૮૬ ॥

ચારે ગતિમાં જમણુ કરવા સ્વરૂપ સંસારના બીજભૂત કર્મોત્તુ આત્મ-પ્રદેશથી રસ અનુભવવા પૂર્વક કર્મ-પુદ્ગલનું ખરી પડવું-છૂટા પડવું, તે આ પ્રવચનમાં નિર્જરા કહેવાય છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની. “મારા કર્મની નિર્જરા થાવ” એવી ઇચ્છા પૂર્વક તે સકામ-નિર્જરા. આ લોક કે પરલોકના ક્ષતાદિની ઇચ્છાવાળી નિર્જરા નહિ; કારણ કે તેવી ઇચ્છા કરવાનો તો પ્રતિષેધ કરેલો છે. કહેલું છે કે—“આ લોકના સુખની અભિલાષથી તપ-અનુષ્ઠાન ન કરવું”, પરણોકમાં ઇષ્ટ સુખો મેળવવા માટે તપ ન કરવું, કીર્તિ, પ્રશંસા વર્ણ, શબ્દ વખાણ માટે તપ ન કરવું. નિર્જરાના લાભ સિવાય બીજા માટે તપ ન કરવું.” આ એક સકામ નામની નિર્જરા, બીજી પૂર્વે જણાવેલી અભિલાષા વગરની અકામનિર્જરા, જેમાં ‘મારા પાપકર્મોના નાશ થાય’ તેવી અભિલાષા-વગરની નિર્જરા. અહીં મૂળ-લોકમાં અકાર ન કહેવા છતાં પણ સમુચ્ચય અર્થવાળો અકાર અધ્યાહારથી સમજી લેવો. તેથી સકામા અને અકામા વચ્ચે અકાર કહેલ નથી. ૮૬.

ખંને નિર્જરાની વ્યાખ્યા કરે છે :—

જ્ઞેયા સકામા યમિનામ્, અકામા ત્વન્યદેહિનામ્ ।

કર્મણાં ફલવત્ પાકો, ચદુપાયાત્ સ્વતોઽપિ હિ ॥ ૮૭ ॥

‘ખંને નિર્જરા થાવ’ એવી અભિલાષાપૂર્વક જે ચતિએ કર્મશ્રય કરવા માટે જ તપનું સેવન કરે છે, એમને બીજા કંઈ પણ આ લોક, કે પરલોકના સંસારના સુખની અભિલાષા હોતી નથી, તે સકામ નિર્જરા ચતિ સિવાયના બીજા એકેન્દ્રિયાદિક પ્રાણીઓને કર્મશ્રય-દેહથી નિરપેક્ષ નિર્જરા, તે અકામ-નિર્જરા. તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાયથી માંડી વનસ્પતિ સુધીના એકેન્દ્રિય જીવો ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, જળ, અગ્નિ શસ્ત્ર આદિના ઘા છેદ-સેદ વગેરેથી આશાતાવેદનીય કર્મનો અનુભવ કરી નિરસ કર્મ પોતાના આત્મપ્રદેશથી છૂટું પાડે છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો ક્રુધા તૃષ્ણા ઠંડી ગરમી આદિ વડે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છેદ-સેદ થવો દાઝવું શક્ષાદિકથી. નારકીઓ ત્રણ પ્રકારની વેદના અનુભવીને. મનુષ્યો ભૂખ-તરસ વ્યાધિ, દરિદ્રતા આદિનાં દુઃખો અશાતા ભોગવીને. દેવતાઓ બીજાના હુકમો કિલ્ખિત્વાદિના અશાતા-વેદનીય કર્મ અનુભવી, પોતાના આત્મપ્રદેશથી વિપ્રુટા કરી નાખે છે આ પ્રમાણે

વગર ઇચ્છાએ આવી પડેલાં દુઃખો પરાધીનપણે ભોગવી લે અને આત્મ-પ્રદેશથી કર્મ છૂટાં પડી જાય, તે અકામનિર્જરા કહેવાય.

પ્રશ્ન કર્યો કે, સકામ અને અકામ નિર્જરાનું બે પ્રકારનું સ્વરૂપ કયાંય દેખ્યું છે ? આ પ્રમાણેના પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ જાબલો (દેખાત) કહે છે:—

અશાતાવેદનીય કર્મો દુઃખોની માફક પોતાની મેળે કે ઉપાયથી પકવાય છે. જેમ વાંચરા વગરના સ્થાનમાં-બાકમાં પલાલ-ઘાસ ઢાંકીને કેરી આદિ ફળ પકવવામાં આવે છે, અગર કાળ થાય ત્યારે આપોઆપ સાબ કેરી ગાંઠ પર પાકી જાય છે. જેમ દુઃખોનું પાકવું આપોઆપ અને ઉપાયથી બે પ્રકારે થાય છે, તેમ કર્મમાં પણ તપશ્ચર્યાદિક ઉપાયોથી વહેલાં પણ નિર્જરા કરી શકાય છે. તેથી નિર્જરાના સકામ અને અકામ એવા બે પ્રકાર કહ્યા. શંકા કરી કે, ફળ બે પ્રકારે પાકે છે, તેમાં કયોના પાકનો શો સંબંધ ? અહિં પાકવું, તે નિર્જરારૂપ છે. તેથી જેમ ફળપાક બે પ્રકારે થાય છે, તેમ કર્મ-નિર્જરા પણ બે પ્રકારે સમજવી. ૮૭.

હવે સકામનિર્જરાનો હેતુ સ્પષ્ટ દેખાતથી જણાવે છે—

સદોષમપિ દીપ્તેન, સુવર્ણ વહ્નિના યથા ।

તપોઽગ્નિના તપ્યમાનસ્તથા જીવો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥

મેલ કે હલકી ધાતુથી યુક્ત સુવર્ણ અગ્નિવડે તપાવવામાં આવે, તો મેલ કે હલકી ધાતુ બળી જવાથી સુવર્ણ ચોખ્ખું અને વિશુદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે અસદ્વેદ્યાદિ-અશુભ કર્મોના દોષવાળો જીવ તપરૂપ અગ્નિ વડે તપાવવામાં આવે, તો નિર્મળ અને છે. જેના વડે રસાદિ ધાતુઓ અને કર્મો તપે, તે તપ કહેવાય. કહેલું છે કે-‘રસ, રુધિર, માંસ મેલ-ચરબી, હાડકાં, મગજ, શુક્ર વગેરે અને અશુભ કર્મો તપીને ભસ્મ થાય, તે નિરુક્તથી તપ કહેવાય’ તે જ નિર્જરાહેતુ છે. કહેલું છે કે-‘જે પુષ્ટ થવા છતાં પણ ચત્તપૂર્વક સોષણ કરવાથી દોષો નાશ પામે, તેની માફક એકઠાં કરેલાં કર્મો તપસ્યા વડે સંવૃત થયેલો આત્મા બાળી નાખે છે.’ ૮૮.

તે તપ બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારવાળું છે, તેમાં બાહ્ય તપના ભેદો જણાવે છે—

તપના બાર ભેદો

અનશનમૌનોદર્ય, વૃત્તે: સંક્ષેપણં તથા ।

રસત્યાગસ્તનુક્લેશો, લીનતેતિ બહિસ્તપ: ॥ ૮૯ ॥

આહારત્યાગ રૂપ અનશન, ઉણાદરી, વૃત્તિનો સંક્ષેપ, વિગત-ત્યાગ કાય-કલેશ અને સંલીનતા-એમ બાહ્ય તપના છ પ્રકારો જણાયા.

૧. અનશન—બે પ્રકારનું. એક થોડા કાળ માટેનું અને બીજું જીંદગી સુધીનું. ઈત્વર નમસ્કાર-સંહિત વગેરે શ્રીમહાવીર પ્રભુના તીર્થમાં છ માસ સુધીનું. ઋષભદેવના તીર્થમાં એક

વરસ સુધીનું, મધ્યમ તીર્થ કરોના તીર્થોમાં આઠ મહિના સુધીનું. જીવગી સુધીનું અનશન તો ત્રણ પ્રકારવાળું. તે આ પ્રમાણે—પાદપોપગમન, ઇંગિની અને ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન. તેમાં પાદપોપગમનના બે ભેદ—વ્યાધાતવાળું અને વ્યાધાત વગરનું. તેમાં આયુષ્ય હોવા છતાં પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાથી હેરાનગતિ ભોગવતો હોય કે મહાવેદના અનુભવતો હોય, તો પ્રાણોનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તે વ્યાધાતવાળું, અને નિર્વ્યાધાત તો આ પ્રમાણે:—શિષ્યો અહણુ, આસેવન શિક્ષા આપી તૈયાર કર્યો, ‘મહાભાગ્યશાળી ગચ્છતું’ સારી રીતે પાલન કર્યું, ઉચ્ચ વિહાર કર્યો, હવે મરણ માટે તૈયાર થયો છું.’ આ પ્રમાણે વય પાકી થાય, ત્યારે ત્રસ, સ્થાવર જીવ-રહિત ભૂમિમાં વૃક્ષમાકૃક ચેષ્ટા વગરનો એવા સંસ્થાનથી રહે, જેથી કરીને ચિત્ત પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં પરોવાએલું ટકી રહે અને પ્રાણ છૂટવાં સુધી તેવી સ્થિતિ ટકે રહે. તેથી પદપોપગમન અનશન બે પ્રકારનું. ઇંગિનીમરણ-શ્રુતમાં કહેલ ક્રિયાવિશેષથી શ્રુત અનશન, તે ઇંગિની. આ મરણનો સ્વોક્ષારનાર તે જ કંમથી આયુષ્યની પરિહાણિ બળીને તથાપ્રકારની સ્થાંડિલ-ભૂમિમાં એકલો ચારે આહારનો ત્યાગ કરીને છાયામાંથી તડકામાં અને તડકામાંથી છાયામાં જતો આવતો—સ્થાનની ફેરબદલી કરતો, ચેષ્ટાવાળો સારા ધ્યાનમાં પરાયણ બનેલો પ્રાણોનો ત્યાગ કરે, તે આ ઇંગિનીરૂપ અનશન. જે ગચ્છ-સમુદાય વચ્ચે રહીને, કોમળ સંધારાનો આશ્રય કરીને શરીર અને ઉપકરણોની સમતાનો ત્યાગ કરી, ચારે આહારનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કરે અને પોતે બંતે મનસ્કાર બોલે, અગર નજીક રહેલા સાધુઓ નવકાર સંભળાવે. પદપુ ફેરવતો હોય અને સમાધિથી કાલ પામે, તે ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન અનશન કહેવાય.

૨. ઉનોહરી—ઉણું ઉદર જે રાખે તે ઉનોહર, તેનો ભાવ તે આનોર્થ તેના ચાર પ્રકાર—અદ્યાહાર ઉનોહરી, અર્ધોથી ઓછી ઉનોહરી, અર્ધ ઉનોહરી અને પ્રમાણ-પ્રાપ્ત આહારથી કંઈક ઓછી ઉનોહરી. તેમાં પુરુષનો આહાર બત્રીશ કોળીયા પ્રમાણ આહાર ગણાય છે. અહિ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય છોડીને મધ્યમ કોળીયા અહણુ કરવા જેમાં મુખ વિકૃતિવાળું ન હેખાય તેવા મુખના વિવર-પ્રમાણે કોળીયો લેવો તેમાં આઠ કોળીયાનું ભોજન કરવું, તે અદ્યાહાર ઉણોહરી અર્ધની સમીપમાં હોય તે ઉપાર્ધ. તેમાં બાર કોળીયા, કારણ કે તેમાં ચાર કોળીયા ઉમેરવાથી સંપૂર્ણ અર્ધ કહેવાય, તેથી બાર કોળીયા તે અર્ધથી ઓછી ઉનોહરી. સાળ કોળીયા, કે અર્ધ ઉનોહરી પ્રમાણ-પ્રાપ્ત આહાર બત્રીશ કોળીયા-પ્રમાણ ગણાય. તેમાં એક આદિ કોળીયો ઓછા કરતાં કરતાં ચોવીશ કોળીયા સુધી પ્રમાણ-પ્રાપ્ત તેનાથી કંઈક ન્યૂન ઉણોહરી. ચારે પ્રકારમાં પણ એક એક કોળીયો ઓછો કરવાથી ઘણા સ્થાનવાળી ઉણોહરી થાય. આ સર્વે ઉનોહરી-વિશેષો છે. સ્ત્રીઓને અઠ્ઠાવીશ કવલ-પ્રમાણ આહાર હોય. કહેલું છે કે ‘પુરુષને બત્રીશ કોળીયા આહાર કુક્ષિ-પૂરક કહેલો છે અને સ્ત્રીને અઠ્ઠાવીશ કોળીયા સમજવા.’ પુરુષને અનુસારે સ્ત્રીનું ન્યૂન આહારાદિક સમજાવેલું.

૩. વૃત્તિ-સંક્ષેપ—વૃત્તિ એટલે લૈક્ય, તેનો સંક્ષેપ કરવો, તે દત્તિપરિમાણરૂપ, એક બે, ત્રણ આદિ ઘરોનો નિયમ, તથા શેરી, ગામ, અર્ધગામનો નિયમ, આમાં જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવરૂપ અભિગ્રહો સમાર્પ બંધ છે.

૪. રસત્યાગ—વિશિષ્ટ રસવાળી, વિકારના કારણભૂત એવી ‘વિકૃતિ’ શબ્દથી જેનો વ્યવહાર કરાય છે, તે મધ, માંસ, મધ, માખણ તથા દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગળપણ, તળેલું એ વિગર્ધ-ઓનો ત્યાગ કરવો. તથા—

૫. કાયકલેશ—શાસ્ત્રથી અભાષિત રીતે કાયાનું કષ્ટ સહન કરવું. શંકા કરી કે, ‘શરીર તો અચેતન હોવાથી તેને કેવી રીતે કલેશ સંભવે ?’ સમાધાન કરે છે કે—શરીર અને શરીરવાળો જીવ તેનો ક્ષીર-નીરુચાચે અલેદ સંબંધ હોવાથી આત્માના કલેશને તતુકલેશ કહી શકાય છે, માટે તતુ એટલે કાયકલેશ તે વિશિષ્ટ આસન કરવાથી, શરીરની ટાપટીપ-સંસ્કાર ન કરવા રૂપ, કેશ-લોચ કરવો ઇત્યાદિરૂપ. શંકા કરી કે, ‘પરીષદમાં અને આમાં કયો વિશેષ સમજવો ?’ સમાધાન કરે છે કે, પોતે ભતે કલેશ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારવો, તે તતુકલેશ, અને અનિચ્છાએ બીજાએ કરેલા કલેશ-દુઃખ અનુભવવાં, તે પરીષદ-આ પ્રમાણે બેનો ફરક સમજવો.

૬. સંલીનતા—વિવિક્ત આસન-શબ્દતા તે તો એકાંત બાધા વગરના સ્ત્રી, પશુ, નયુસકથી રહિત શૂન્યઘર, દેવકુલ, સભા, પર્વત, શુક્રા આદિમાંથી કોઈપણ સ્થાનમાં રહેવું તે સાથે મન, વચન, ક્રયા, ક્રયાચ, ઇન્દ્રિયો ગોપવવી, તે સંલીનતા. આ છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ. બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખનાર હોવાથી, બીજાને પ્રત્યક્ષ થવાથી, કુતીચિકાને અને ગૃહસ્થોને પણ કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનું બાહ્યપણું છે. આ છએ પ્રકારના બાહ્યતપથી સંગત્યાગ, શરીરનું હલકાપણું, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સંયમ-રક્ષણ અને કર્મ-નિર્ભરા થાય છે. ૮૯

હવે અભ્યંતર તપ કહે છે—

પ્રાયશ્ચિત્તં વૈયાવૃત્ત્યં સ્વાધ્યાયો વિનયોઽપિ ચ ।

વ્યુત્સર્ગોઽથ શુભં ધ્યાનં, ષોઢેત્યામ્યન્તરં તપઃ ॥ ૯૦ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વિનય, વ્યુત્સર્ગ અને શુભધ્યાન એ અભ્યંતર તપના છ ભેદ બાણવા.

પ્રાયશ્ચિત્ત—મૂલ અને ઉત્તરગુણમાં અતિઅહપ પણ અતિચાર ગુણોને મહિન કરે છે; તે માટે તેની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, અથવા મોટા પ્રમાણમાં જેમાંથી આચારધર્મ આલ્યો બન્ય, તે ઘણે ભાગે મુનિલોક હોય, તેઓ વડે વિશુદ્ધિ માટે જે વિચારાય, સ્મરણ કરાય, તે પ્રાયશ્ચિત્ત અનુષ્ઠાન-વિશેષ અથવા પ્રાયે એટલે ઘણે ભાગે મનમાં વ્રતાતિચાર બાણ છે અને ચિત્ત ફરી તે અતિચારોને આચરતું નથી, માટે તે પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા પ્રાયઃ એટલે અપરાધ, તે જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત. ‘ચિત્તી’ ધાતુ સંજ્ઞા અને વિશુદ્ધિ અર્થમાં છે. પ્રાયશ્ચિત્ત ઠસ પ્રકારનાં છે—૧. આલોચન, ૨. પ્રતિક્રમણ, ૩. મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. મૂલ, ૯. અનવસ્થાપ્ય અને ૧૦. પારાચિક. તેમાં—

૧. આલોચન—એટલે શુરુ સન્નુબ પોતાના અપરાધ પ્રગટ કરવા. તે જે પ્રમાણે સેવન કયો હોય, તે ક્રમે અને જેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વધારે આવે, તે પહેલાં આલોચન. તેમ ક્રમે છેક નાના પ્રાયશ્ચિત્ત સુધી પહોંચાય. તે પ્રાયશ્ચિત્તના ક્રમે આલોચન. આસેવન-આનુલોચ્ય એટલે જે ક્રમે અતિચાર સેવ્યો હોય, તે જ ક્રમે શુરુ આગળ દોષ પ્રગટ કરવો, અને પ્રાયશ્ચિત્ત આનુલોચ્ય એ ગીતાર્થ શિષ્યને હોય તે પચક, દશક, પચદશ ક્રમવડે શુરુ, લઘુ અપરાધને અનુરૂપ બાણીને જે મોટો અપરાધ હોય, તે પ્રથમ પ્રગટ કરે, પછી નાનો, પછી વધારે નાનો એ ક્રમે આલોચના કરવી.

૨. પ્રતિક્રમણ—અતિચારના પરિહાર-પૂર્વક પાછા ફરવું, તે પ્રતિક્રમણ, તે પણ મિથ્યા હુબ્બત-ચુકત હૃદયના સાચા પાપના પશ્ચાત્તાપ સાથે કે ‘ફરી આવું’ પાપ હવે હું નહિ કરીશ.’

૩. મિથ—આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બંને સાથે. પહેલાં ગુરુ પાસે આલોચવું, પછી ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કરવું.

વિવેક—જીવાદિકથી યુક્ત અન્ન, પાન, ઉપકરણ, શય્યાદિ પદાર્થોનો ત્યાગ.

૫. વ્યુત્સર્ગ—કાર્યોત્સર્ગ, અનેષણીય-દોષિત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં-જતાં-આવતાં, પાપવાળાં સ્વપ્ન-દર્શન, નાવડીમાં બેસી સામે પાર જતાં, ઠંડિલ માત્રું કરતાં, વિશિષ્ટ પ્રભુધાન-પૂર્વક કાયા, વચન, મનના વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવારૂપ એટલે કે તે દોષો ટાળવા માટે કાઉન્સિલ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત.

૬. તપ છેદઅંથ કે જીતકલ્પસૂત્રના અનુસારે જે કોઈ તપથી વિશુદ્ધિ થાય, તે હેવું અને સેવન કરવું.

૭. છેદ—તપસ્યાથી જેને કાબુમાં ન લઈ શકાય તેવા ઉલ્લેઠ શિષ્યને પાંચ રાત્રિ-દિવસના ક્રમથી સાધુપણના પર્યાયનો છેદ કરવો.

૮. મૂલ—મહાવ્રતો મૂલથી ફરી વખત આપવાં.

૯. અનવસ્થાપ્ય—અતિદુષ્ટ પરિણામવાળો તપવિશેષ કરતો નથી, તેવાને વ્રતો આપવાં. તેને એવું તપ કરાવવું કે પોતે ઉઠવા-બેસવા માટે પણ અશક્ત બની જાય, ત્યાં સુધી તપ કરાવવું. જ્યારે તે ઉઠવા-બેસવા માટે અશક્ત બન્યો હોય, ત્યારે બીજાને પ્રાર્થના કરે કે, ‘હે આયો ! મારે ઉભા થવું છે.’ ત્યારે તે સાધુઓ તેની સાથે કાંઈ પણ વાતચીત કર્યા વગર તેનાં કાર્યો કરી આપે. કહેલું છે કે-‘મને ઉભો કરો, બેસાડો, ભિક્ષા ભવ, પાત્ર પલેવો’ એમ કહે ત્યારે કોપાયમાન ત્રિય બાંધવ માફક મૌનપણે બીજા સાધુ કાર્ય કરી આપે. આટલું તપ કરે ત્યારે ફરી વડી દીક્ષા અપાય.

૧૦ પારાંચિક-પ્રાયશ્ચિત્તોનો પાર અથવા છેદો એટલે કે તેનાથી ચડીચાતા પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ, અથવા અપરાધોનો છેદો પામવો, તે જ પારાંચિક, તે મોટો અપરાધ થાય, ત્યારે વેષથી, કુલથી, ગણથી કે સંઘથી તેનો બહિષ્કાર કરવો.

આ છેદ સુધીનાં પ્રાયશ્ચિત્તો ગુપ્તમાંની ચિકિત્સા સરખાં પૂર્વાચાર્યોએ કહેલાં છે. તેમાં બહુ જ નાનું શલ્ય-નાની ફાંસ કે શરીરમાં જે લોહી સુધી પહોંચી નથી, માત્ર આમડી સાથે લાગેલી હોય એવા પ્રકારની ફાંસ-શલ્ય કે ડાહની અણી આમડીમાં લાગેલી હોય, તે શરીરમાંથી બહાર કાઢી શકાય છે. ત્યાં જે છિદ્ર પડેલું હોય, તેવું મર્દન કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે શલ્ય અલ્પ હોવાથી છિદ્ર પણ નાનું છે. બીજું શલ્ય એટલે ફાંસ બહાર કાઢી તો છિદ્રનું મર્દન કરવું પડે, પણ કાનના મેલથી છિદ્ર પૂરવાની જરૂર રહેતી નથી. ત્રીજા પ્રકારમાં શલ્ય વધારે જોડું ગથું હોય, તેને બહાર કાઢ્યા પછી શલ્ય-સ્થાનનું છિદ્ર-મર્દન કરવું પડે અને કાનનો મેલ છિદ્રમાં પૂરવો પડે. ચોથામાં શલ્ય જેવી કાઢવું, મર્દન કરવું, અને વેદના દ્વર કરવા માટે લોહી પણ દાખીને બહાર કાઢી નાખવું. પાંચમાંમાં તો અતિ ઉંડાણમાં ગયેલું શલ્ય, તેનો

ઉદ્ધાર કરવાનો હોય, તેથી તેમાં ગમન કરવું, જવા-આવવાનું, ચાલવાનું વગેરે ક્રિયાઓ બંધ કરવી. છઠ્ઠામાં શલ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો પછી માત્ર હિત, મિત, પથ્ય લોજન આગર અલોજનવાળા રહેવું. સાતમા પ્રકારમાં તો શલ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો પછી બધાં સુધી શલ્યવટે માંસ, લોહી આદિ દૂષિત થયાં હોય ત્યાં સુધી તેનો છેદ કરવો-ખોદી નાખવું, સર્પ, ઘેાઢા પ્રાણી કરડી ગયું હોય, કે ફરાજ-ખૂણલી આદિ ફરફ થયું હોય તો. પૂર્વે જણાવેલી ક્રિયાથી પણ મટતાં ન હોય અને વૃદ્ધિ પામતાં હોય, તો બાકીના અવયવોનું રક્ષણ કરવા માટે હાડકા સહિત અંગનો છેદ કરવો પડે. આ દ્રવ્યવસ્થાના દૃષ્ટાન્તથી મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણરૂપ આત્રિત્ર-પુરુષના અપરાધરૂપ વશુ-છિદ્ર-શેલ્લો તેની ચિકિત્સા-શુદ્ધિ આલોચનાથી માંડી છેદ સુધીના પ્રાયશ્ચિત-વિધિથી કરવી. પૂજ્ય ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહેલું છે કે—

“નાનો બારીક અણી વગરનો, વગર લોહીનો માત્ર ચામડી સાથે જ લાગેલો કાંટો ખેંચી કાઢી ફેંકી દેવાય છે અને વશુ-મર્દન કરાતું નથી. બીજામાં શલ્ય ખેંચીને મર્દન કરાય છે અને શલ્ય તેથી વધારે ઉંડું ગયું હોય, તેવા ત્રીજામાં શલ્યને બહાર કાઢવાનું, મર્દન અને મલ-પૂર્ણ કરવાનું. ચોથા પ્રકારમાં ખેંચ્યા પછી વેદના ન થાય, તે માટે તદુપરાંત લોહી પણ દાખીને કાઢી નાખવું. પાંચમા પ્રકારમાં નાની ચેષ્ટાઓ પણ રોકવી. છઠ્ઠામાં વશુની રૂઝ લાવવા માટે હિત, મિત, પથ્ય લોજન કરનારો કે લોજન નહિ કરનારો હોય સાતમા પ્રકારમાં તેટલું માત્ર સડી કે બગડી ગયેલું માંસ કાપી નાખવું, તો પણ ફરફ આગળ વધતું ન અટકે અને સર્પભક્ષણ ફરાજ કે ખરજવું કે તેવા સડવા જેવા રોગ થયા હોય તો બાકીના અંગની રક્ષા માટે હાડકા-સહિત તે અંગનો છેદ કરવો. મૂલ અને ઉત્તર ગુણો રૂપ પરમચરણ-પુરુષનું રક્ષણ કરનાર અપરાધરૂપ શલ્યથી યવાવાળું ભાવવશુ સમજવું. લિક્ષાયર્થાદિનો કોઈ અતિચાર આલોચના-ગુરુ પાસે માત્ર અતિચાર પ્રગટ કરવા માત્રથી જ શુદ્ધ થાય. બીજામાં હું સમિતિ વગરનો કે અકસ્માત્ શુભિવગરનો, ત્રીજામાં શાબ્દાદિક વિષયોમા લગાર રાગ-દ્વેષવાળો થયો અને ચોથામાં અનેષણીય આહારાદિ બાણીને તેનો વિવેક કરવો “કોઈક અતિચાર કાર્યોત્સર્ગથી અને કોઈક તપથી શુદ્ધ થાય છે. તેથી પણ શુદ્ધ ન થાય, તો છેદ વિશેષ પ્રાયશ્ચિતથી શુદ્ધ થાય છે.” પ્રમાદ દોષનો ત્યાગ, ભાવની પ્રસન્નતાવડે, શલ્ય, અનવસ્થા દૂર કરવાં, મર્યાદાનો ત્યાગ ન કરવો, સંયમની દૃઢતાપૂર્વક આરાધના-એ વગેરે પ્રાયશ્ચિતનું ફલ છે.

૨. વૈયાવૃત્ત્ય—અવચનમાં કહેલી ક્રિયાના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરતો, તેનો ભાવ તે વૈયાવૃત્ત્ય. વ્યાધિ, પરીવહ, મિથ્યાત્વ આદિના ઉપદ્રવમા તેનો પ્રતિકાર તથા બાહ્યદ્રવ્યના અક્ષાવમાં પોતાની કાચાથી તેને અનુકૂલ જે અનુષ્ઠાન, તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, તપસ્વી, નવદીક્ષિત, ખિમાર સાધુ, સમાનધર્મી, કુલ, ગણ અને સંઘ એમ દસનું વેચાવચ્ચ વિષય-લેદથી જણાવેલું છે.

તેમાં, પોતે પાંચે પ્રકારના આચારો પાળે અને બીજાને પણાવે, અથવા જેની સેવા કરાય, તે આચાર્ય. તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે—૧. પ્રજાજક આચાર્ય અર્થાત્ દીક્ષા આપનાર, ૨. દિગાચાર્ય, ૩. યોગાદિક ક્રિયા કરાવનાર ઉદ્દેશકાચાર્ય, ૪. સૂત્રના સમુદેશ-અનુજ્ઞા કરાવનાર આચાર્ય ૫. પરપરાથી સૂત્ર આવેલાં હોય, તેને આપનાર વાચનાચાર્ય. તેમાં સામાયિક ત્રતાદિ આરોપણ કરનાર પ્રજાજકાચાર્ય. સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર વસ્તુની અનુજ્ઞા આપનાર દિગાચાર્ય.

પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદ્દેશો કરનાર ઉદ્દેશાચાર્ય. ઉદ્દેશ કરનાર ગુરુના અભાવમાં તે જ શ્રુતના સમુદ્દેશ અને અનુજ્ઞાની વિધિ કરાવનાર સમુદ્દેશાનુજ્ઞાચાર્ય, ઉત્સર્ગ, અપવાદ લક્ષણ પરંપરાથી આવેલા અર્થની જે વ્યાખ્યાઓ આપે, પ્રવચનના અર્થ કહેવા દ્વારા ઉપકાર કરનારા. અક્ષ, નિષદ્યા આદિની અનુજ્ઞા આપનાર, આરનાયના અર્થો જણાવનાર, આચાર-વિષયક કે સ્વાધ્યાય કથન કરનાર એવા પાંચ પ્રકારના આચાર્યો. આચાર્ય આપેલી અનુજ્ઞાથી સાધુઓ જેની પાસે વિનયથી અભ્યાસ કરે, તે ઉપાધ્યાય. સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ સાધુ તેના ત્રણ લેહ આ પ્રમાણે-શ્રુત, પર્યાય અને વયથી સ્થવિર. સમવાયસૂત્ર સુધીના અભ્યાસી સાધુ શ્રુતસ્થવિર. દીક્ષા લીધાને વીશ વર્ષ થયાં હોય, તે પર્યાય-સ્થવિર, સીત્તેર વર્ષ કે તેથી અધિક વયવાળા વય-સ્થવિર કહેવાય. ચાર ઉપવાસથી માંડી કંઈક ન્યૂન છમાસ સુધીનું તપ કરનારા તપસ્વી કહેવાય તાજી દીક્ષા લેનાર શિક્ષાયોગ્ય તેવા નવદીક્ષિત. રોગાદિકથી નિર્જન તાકાતવાળા, તે જ્ઞાન, સમાન ધર્મવાળા-આર પ્રકારના સંયોગવાળા-લેવડ-દેવડ-વ્યવહારવાળા એવા સાધર્મિકો, એક જાતિ-સમાચારી-આચરણવાળા ઘણા ગરબોનો સમુદાય, તે ચંદ્રાદિ નામવાળાં કુલ કહેવાય. એક આચાર્યની નિશામાં રહેનાર સાધુ-સમુદાય તે ગરબ. કુલનો સમુદાય, તે કોટિક આદિ ગણ. સાધુ, સાધેત્રી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનો સમુદાય, તે સંઘ. આ આચાર્યોદિકોને અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપાશ્રય, પાટ, પાટલા, સંસ્તારક આદિ ધર્મ-સાધનો પ્રતિલાભવાં. તેમની ભેષજ, ઔષધ આદિથી શુશ્રૂષા-સેવા-ભક્તિ-વૈયાવૃત્ત્ય કરવી, જંગલ વટાવવામાં સહાયતા, રોગ, ઉપસર્ગોદિકમાં સાર-સંભાળ રાખવી ઈત્યાદિ વૈયાવૃત્ત્ય.

૩. સ્વાધ્યાય-મર્મોદ્ધાથી હાલવેલા ત્યાગ કરીને પૌરુષી આદિ અપેક્ષાએ સૂત્રાદિનું અધ્યયન કરવું તેના પાંચ પ્રકાર છે:-વાચના, પ્રવચના, અનુપ્રેક્ષા, પરાવર્તન અને ધર્મોપદેશ કરવો. તેમાં શિષ્યોને સૂત્રાદિક લખાવવાં, તે વાચના અથવા અને અર્થના સંદેહ છેદવા માટે કે નિશ્ચિત અર્થ-અક્ષ સ્થાપન કરવા માટે બીજા પાસે વ્યાખ્યા કરાવવી કે પૂછવી, તે પ્રવચના. અર્થ અને અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું, તે અનુપ્રેક્ષા. વિશુદ્ધ ઉચ્ચારથી પરાવર્તન-શુભન કરવું તે આભાસ. ધર્મોપદેશ, અર્થોપદેશ, વ્યાખ્યાન આપવું, અનુયોગ વર્ણન કરવું તે સર્વ ધર્મોપદેશમાં આવી જાય.

૪. વિનય-આઠ પ્રકારનાં કર્મો જેનાથી દૂર કરાય, તે વિનય. તે ચાર પ્રકારનો છે, જ્ઞાન વિનય, દર્શન વિનય, ચારિત્ર-વિનય અને ઉપચાર વિનય. તેમાં બહુમાન સહિત જ્ઞાન અહણ કરવું, અભ્યાસ કરવો, ચાદ રાખવું, તે જ્ઞાન વિનય, સામાયિકસૂત્રથી માંડી લોકબિનદુસાર સુધીના શ્રુતજ્ઞાનમાં ભગવતે કહેલા પદાર્થોમાં લગાર પણ ફેરફાર નથી જ, એવા પ્રકારની નિઃશંકિત શ્રદ્ધાવાળા થવું, તે દર્શન-વિનય. ચારિત્રવાળામાં અને ચારિત્રમાં આદરવાળા-સદ્ભાવવાળા થવું, સામા જવું, અજલિ એડવી ઈત્યાદિક ઉપચાર-વિનય. પરોક્ષમાં પણ તેઓ માટે કાયા, વચન, મનથી અજલિ-ક્રિયા, શુભ-સંકીર્તન અને સ્મરણ આદિ કરવાં, તે ઉપચાર-વિનય.

૫. વ્યુત્સર્ગ-વેસરાવવા યોગ્યનો ત્યાગ, તે વ્યુત્સર્ગ. તે બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં બાહ્ય બારપ્રકાર આદિની કે વધારાની ઉપાધિનો ત્યાગ અથવા અનેપણીય કે જીવ-જંતુથી સચિત પદાર્થથી સુકૃત અન્ન-પાનાદિકનો ત્યાગ. કષાયોનો ત્યાગ તે, તથા મૃત્યુકાલે શરીરનો ત્યાગ, તે અભ્યંતર વ્યુત્સર્ગ. શંકા કરી કે, 'વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિતની

અંદર કહેલો જ છે, વળી અહિં બીજી વખત શ માટે કહ્યું ? 'જારામર, ત્યાં અતિચારની વિશુદ્ધ માટે કહેલ છે, અહિં તો સામાન્ય નિર્જરા માટે કહેલ હોવાથી પુનરુક્ત નથી.'

૬. શુભ ધ્યાન-આર્ત, રૌદ્ર છોડીને, ધર્મ અને શુદ્ધ એવાં બે શુભધ્યાન ધ્યાવાં, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની વ્યાખ્યા પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે અને ધર્મ તથા શુદ્ધ ધ્યાનની વ્યાખ્યા આગળ કહેવાશે. આ પ્રમાણે છ પ્રકારનું અભ્યંતર તપ, આ તપ, અભ્યંતરનાં કર્મોને તપાવનાર-બાળનાર હોવાથી અથવા આત્મા અંતર્મુખ બન્યો હોય, તેવા કે કેવલજ્ઞાની ભગવંતોથી બધી શકાય તેવું હોવાથી અભ્યંતર તપ. સર્વથી છેલ્લો સર્વ તપના ઉપર ધ્યાનનો પાઠ રાખ્યો, તે એટલા માટે કે મોક્ષ-સાધનોમાં આ ધ્યાનનું મુખ્યપણું છે. કહેલું છે કે-“એ કે સંવર, નિર્જરા મોક્ષના માર્ગો છે, પણ તે બે કરતાં પણ તપ અને તપમાં પણ ધ્યાન એ મોક્ષનું પ્રધાન અંગ સમજવું.” ૯૦. હવે તપને નિર્જરાનું કારણ પ્રગટ કરતાં કહે છે :-

દીપ્યમાને તપોવહનૌ, વાસ્યે ચામ્યન્તરેऽપિ ચ ।

યમા જરતિ કર્માણિ, દુર્જરાણ્યપિ તત્ક્ષણાત્ ॥૧૧॥

તપરૂપ અગ્નિ પાપરૂપ વનને બાળી નાખનાર હોવાથી તપ-અગ્નિ તે બ્યારે પ્રખળ બને છે, ત્યારે સંયમવાળો આત્મા દુઃખે ક્ષય કરી શકાય તેવાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને તપસ્થાથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. તપ નિર્જરા-હેતુ છે, તે ઉપલક્ષણ છે, બાકી તો તે સંવરનો પણ હેતુ છે. વાયકંતુષ્ય ઉમાસ્વાતિજીએ કહેલું છે કે-“તપથી સંવર અને નિર્જરા થાય છે. તપ એ સંવર કરનાર હોવાથી આવતા નવીન કર્મસમૂહને અટકાવનાર અને જૂનાં કર્મોની નિર્જરા કરાવનાર છે, તથા નિર્વાણ પમાડનાર છે.” અહિં આંતરરહોડોનો ભાવાર્થ કહે છે-

જેમ સરોવરનાં કારો ચારે બાજુથી ઉપાયો પૂર્વક બંધ કર્યો હોય, તો નવા જળપ્રવાહથી સરોવર પૂરાતું નથી. તે જ પ્રમાણે આશ્રવ-નિરોધ કરવાથી સંવરથી સમાવૃત થએલો આત્મા નવાં નવાં કર્મદ્રવ્યો વડે પૂરાતો નથી. જેવી રીતે પહેલાનું એકદું થએલ સરોવરનું જળ સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી સંતાપ પામી વારંવાર સોસાચા કરે છે, તેવી રીતે જીવે પહેલાં બાંધેલાં સર્વ કર્મો તપવડે શોષાવવામાં આવે, તો ક્ષણવારમાં સુકાઈને ક્ષય પામે છે. બાહ્યતપ કરતાં અભ્યંતરતપ નિર્જરાનું શ્રેષ્ઠ કારણ છે, તેમાં પણ ધ્યાન તપને એક છત્રરૂપ સુનિઓએ કહેલું છે. હાંબા કાળના ઉપાજન કરેલાં ઘણાં અને પ્રખલ કર્મોને ધ્યાનશાલી યોગીએ તત્કાલ ક્ષય કરે છે. જેમ પુષ્ટ થએલ દોષ લઈ નાશ કરવાથી શોષાઈ ભય છે, તેવી જ રીતે પૂર્વે એકાંક કરેલ કર્મ તપથી ક્ષય પામે છે. જેમ પ્રચંડ પવનથી અથડાએલા વાહુજાનો સમૂહો આમ તેમ નીપજરાઈ ભય, તેમ તપસ્થાથી કર્મો પણ આમ-તેમ વિખરાઈ ભય છે. એ કે સંવર-નિર્જરા, દરેક ઉણે થવાના ચાલુ હોવા છતાં પણ બ્યારે પ્રકર્ષ પામે, ત્યારે જ તે સંવર-નિર્જરા મુવપણું મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. બંને પ્રકારના તપો વડે કરી નિર્જરા કરતો નિર્ભજ યુદ્ધિવાળો આત્મા સર્વ કર્મના ક્ષયસ્વરૂપ સુક્તિને પામે છે. આ પ્રકારે નિર્ભય તપ વડે પુષ્ટ કરેલી, સમય કર્મોનો વિઘાત કરનારી, ભવ-સંસાર તરવા માટે સેતુ-સમાન, મમતાનો ઘાત કરવામાં કારણભૂત એવી નિર્જરાનું ધ્યાન કરો. જેમ નિર્જરા-ભાવના કહી. ૯૧.

થો. ૫૫

હેવે ધર્મ-સ્વાખ્યાત-ભાવના કહે છે-

સ્વાખ્યાતઃ સ્વલુ ધર્મોયં, ભગવદ્વિર્જિનોત્તમૈઃ ।

યં સમાલમ્બમાનો હિ, ન મજ્જેદ્ ભવસાગરે ॥૧૨॥

ધર્મ સુ-આ-ખ્યાત-કુતીર્થિક ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રધાનતાવાળો, અવિધિના પ્રતિપેદવાળો તથા મર્યાદાથી નિશ્ચયવાળો કહેલો એવો ધર્મ, વિક્ષાનોના ચિત્તમાં વર્તતો એવો આ ધર્મ, કોણે કહેલો ? અવધિજ્ઞિન આદિકેથી પણ ચડિયાતા કેવલિ-ભગવંતોએ કહેલો, જેનું આલંબન લેનાર જીવ ભવસમુદ્રમાં ડૂબતો નથી. ૬૨.

સારી રીતે કહેવા ધર્મના દસ પ્રકારો કહે છે :-

સંયમઃ સનૃતં શૌચં, બ્રહ્માકિચ્ચનતા તપઃ ।

ક્ષાન્તિર્માર્દવમૃજુતા, મુક્તિશ્ચ દશાષા સ તુ ॥૧૩॥

સત્તર પ્રકારનો સંયમ-ધર્મ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા, તપ, ક્ષાંતિ, માર્દવ, સરળતા, નિર્લોભતા આ દસ પ્રકારનો ધર્મ છે. તેમાં—

૧. સંયમ-એટલે પ્રાણિ-દયા, તે સત્તર પ્રકારનો છે. પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા જે, તણુ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોનું મન, વચન અને ક્રાયા ક્રાર કરેણું, કરાવણું અને અનુમોદન વડે સંરંભ, સમારંભ અને આરંભનો ત્યાગ કરવો-એમ નવપ્રકાર અજીવરૂપ પુસ્તકાદિનો પણ સંયમ, દુઃખમાકાલના દોષથી, બુદ્ધિબલ ઘટતું જવાથી, શિષ્યોના ઉપકાર માટે યતન-પૂર્વક પ્રતિલેખના, પ્રમાર્જના-સહિત પુસ્તકાદિ ધારણ કરે તો અજીવ-સંયમ, તથા પ્રેક્ષા-સંયમ-આખથી બીજ, જંતુ, લીલોતરી આદિથી રહિત સ્થંડિભૂમિ જેખીને, ત્યાં શયન, ઓસન આદિ કરવાં આવધ વ્યાપાર કરનારા ગૃહસ્થોને ન ગ્રેસ્તાં તેની ઉપેક્ષા કરવા રૂપ ઉપેક્ષા-સંયમ. નજર કરી દંપ્તિ-પડિલેહણ કરેલી ભૂમિમાં રબોહરણાદિકથી શયન, આસનાદિની પ્રમાર્જના કરતો તથા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચાલતાં, સચિત્ત, અચિત્ત કે મિશ્ર પૃથ્વીમાં ચાલતાં રજ કે ધૂળવાળા ચરણો થયા હોય, તેને પ્રમાર્જન કરી આગળ બાય તો પ્રમાર્જના-સંયમ. દોષિત અને પાણીય લોભન-પાણી, અનુપકારક વસ્ત્ર-પાત્રો કે જીવોથી સંસક્રા હોય તેવાં અન્ન-પાણી, વસ્ત્રાદિકને નિજીવં સ્થાનમાં પરકવતો પરિષ્કાપના-સંયમ કરે. કોઈનું તુકશાન, અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિકથી નિવૃત્તિ કરી, મનને ધર્મધ્યાનાદિકમાં પ્રવર્તીવવું, તે મન-સંયમ. હિંસક, કઠોર, કંડવાં વગેરે પ્રકારનાં વચનોથી નિવૃત્તિ કરી, શુભલાપામાં વચનની પ્રવૃત્તિ કરવી, તે વચન-સંયમ. દોહવું, કંદવું, વળગવું, આદિ કાચાને પાપ-પ્રવૃત્તિ બંધ કરી શુભક્રિયામાં પ્રવર્તીવવી; તે કાચ-સંયમ. એ પ્રમાણે પ્રાણાતિપાત-નિવૃત્તિરૂપ સત્તર પ્રકારનો સંયમ. કહેણું છે કે—

૨. સનૃત-અય-સત્ય વચન, તે તો કઠોર ચાહી, અસહ્ય ચપળતા; ચાવીને બોલવું, જૂઠું, ગલરામણ, ઉતાવળ, સંકેદ, આચ્ય. રાગ-રૂપ શુક્ત કપટ-પાપશુક્ત નિદાદિક દોષ વગરનું

તથા-માધુર્ય, ઔદાર્ય, સ્પષ્ટ ઉત્તમ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર, અરિહંત પરમાત્માના વચનને અનુસરનાર, અર્થ લોકો ભાવ ગ્રહણ કરી શકે, દેશ, કાળને અનુરૂપ, સંયમવાળું, મિતાક્ષર, હિતકારી ગુણોથી યુક્ત, વાચના, પ્રવચના, પૂછેલાના ઉત્તરો આપવા રૂપ, મુખાવાદ-રહિત, તે સત્ય વચન.

૩. શૌચ—સંયમને પાપકર્મનો લેપ ન લાગવારૂપ, તે અદત્તાદાન ત્યાગ કરવારૂપ. લોભ-વશ બનેલો પારકા ધનને લેવા ઇચ્છા કરતો સંયમને મલિન કરે છે. લૌકિકો પણ કહે છે કે—“સર્વ શૌચોમાં અર્થ—શૌચ મહાન કહેલ છે, જે અર્થમાં શુચિ થયો, તે શુચિ છે, માટી કે જળ વડે જે શુચિ થયો, તે શુચિ નથી.” અશુચિવાળો આ લોક કે પરલોકમાં ભાવ-મલરૂપ કર્મો એકઠાં કરે છે, ઉપદેશ આપવામાં આવે તો પણ કલ્યાણ સ્વીકારતો નથી—એટલા માટે અદત્તાદાન-પરિહારરૂપ શૌચ ધર્મ જણાવ્યો.

૪. બ્રહ્મચર્ય—નવ પ્રકારની બ્રહ્મગુણોથી યુક્ત ઉપસ્થ-સંયમ, ગુપ્તેન્દ્રિય વિષયક સંયમ, ભીમસેનને ‘ભીમ’ એ દેહકા નામથી બોલાય, તે ન્યાયાનુસારે ‘બ્રહ્મ’ પણ બોલાય, બ્રહ્મચર્ય મહાન હોવાથી બ્રહ્મચર્ય એટલે આત્મારામતા, તેના માટે ગુરુકુલવાસ-સેવન પણ બ્રહ્મચર્ય, અબ્રહ્મની નિવૃત્તિરૂપ પણ બ્રહ્મચર્ય.

૫. અક્રિયનતા—જેની પાસે કંઈ પણ દ્રવ્ય નથી, તે અક્રિયન, તેનો ભાવ, તે અક્રિયનતા. ઉપલક્ષણથી શરીર, ધર્મોપકરણોમાં નિર્મમ્ભ હોય. શરીર ધારણ કરનારાં મુનિઓ મમતા વગરના હોવાથી તેઓ પરિગ્રહ વગરના અને લોબનાદિ પણ સંયમ-ચાત્રાના નિર્બાહ પૂરતા જ ગાડાના પૈડાને ઢીવેલના લેપ માફક મૂછો વગર ગ્રહણ કરે છે. રમેહરણ અને ઉપકરણો પણ સંયમના રક્ષણ માટે, વસ્ત્ર, પાત્રાદિ સંયમ-શરીરના રક્ષણ માટે ધારણ કરે છે, પણ લોભ કે મમતાથી નહિ, માટે નિષ્પરિગ્રહી જ છે. એ પ્રમાણે પરિગ્રહ-પરિહારરૂપ અક્રિયનતા.

૬. તપ—સંવર અને નિર્જરાના હેતુરૂપ હોવાથી બે કે પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે બાર પ્રકારનો છે, પણ પ્રકીર્ણરૂપે અનેક પ્રકારનો પણ છે. તે આ પ્રમાણે—ચવમધ્ય, વજ્રમધ્ય; આન્દ્રાયણ, કનકાવલિ, રત્નાવલિ, મુક્તાવલિ, સિંહવિકીડિત બે પ્રકારના, સાત સપ્તમિકાદિ, ચાર પ્રતિમાઓ, સર્વતોભદ્ર, લદ્દોત્તર, વર્ધમાન આયંબિલતપ વગેરે, બાર સિદ્ધ પ્રતિમાઓ—એક મહિનાથી માંડી સાતમહિનાની સાત, સાત રાત્રિસંખથી ત્રણ, એક દિવસ-રાત્રિની, એક રાત્રિની.

૭. ક્ષાન્તિ-ક્ષમા—શક્ત કે અશક્ત હોય તેના સહન કરી લેવાના પરિણામ કરવા, તે ક્ષમા. તે ક્રોધ-નિમિત્તનો આત્મામાં ભાવ કે અભાવ વિચારવાથી, ક્રોધ કરવાના દોષો વિચારવાથી, ખાલ-સ્વભાવ વિચારવાથી, પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળો ઉદયમાં આવ્યાનું ચિંતવવાથી, ક્ષમાશુભ રાખવાનો લાભ વિચારવાથી ક્ષમા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જે દોષના કારણે મારા પર બીજો આક્રોશ કરે છે, તે મારામાં હોય તો સફળત્વ પદાર્થ જણાવે, એમાં કયો દોષ ? હવે બે પોતાનામાં તે દોષ નથી, તો તે અસત્ય બોલે છે, માટે મારે તેને ક્ષમા આપવી. ‘કહેલું’ છે કે—કોઈ આક્રોશ કરે, તો બુદ્ધિશાળી સમજીએ યથાર્થ તત્ત્વની વિચારણા કરવી, બે સત્ય હોય તો કોપ કેમ થાય ? અને અસત્ય હોય તો અજ્ઞાની સાથે કોપ કરવાથી શો

કેવલો?' કોઈ 'કરવાનું' સુકથાન ચિંતવવાથી પણ ખમી આવું ભેદ'એ. કોઈ કરનારને તો નહીં પાપકર્મનો ખંધ થાય જ છે, તેથી બીજાને મારવાનું થાય, તેથી અહિંસાવ્રતનો લોપ. કોઈમાં આવું 'અવળું' જોલવાથી બીજા વ્રતનો પણ લોપ થાય, કોઈમાં કીકા લીધાની વાત જુલ્લી જાય, તો વગર આવેલું લેવાથી અદત પણ ગ્રહણ કરે-એટલે ત્રીજા વ્રતનો લોપ થાય. દ્રેષથી પરપાખંડિની (સી) સાથે અગ્રહ-સેવનથી ચોથા વ્રતનો લોપ. અત્યંત કોઈ ખનવા ચોગે અવિરતિ ગૃહસ્થોની સહાયબુદ્ધિથી તેમના ઉપર મમતાભાવ મૂક્યો પણ થાય, એટલે પાંચમા વ્રતનો લોપ. ઉત્તરશુભોના લંગની વાત તો રહી જ ક્યાં? કોઈ આત્મા ગુરુની પણ આજ્ઞાતના કરે અને અપમાન કે તિરસ્કાર પણ કરે. એ પ્રમાણે કોઈના દોષો વિચારે. ખાલ-સ્વભાવ ચિંતવવાથી પણ ક્ષમા રાખવી. ખાલ એટલે અણસમજ, તેનો સ્વભાવ આ પ્રમાણે વિચારે કે, ખાલજીવ કોઈ વખત પરોક્ષમાં અને કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ આક્રોશ કરે, કોઈ વખત આક્રોશ કરતાં તાહન કરે, કોઈ મારે, કોઈ ધર્મથી બ્રષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરે, ત્યારે પોતે પોતાનું સફલાચ્ચ માને કે મારી પાછળ આક્રોશ કરે છે, સન્નુખ કે પ્રત્યક્ષ તો કંઈ કહેતો નથી ને! એટલો લાલો છે ક્યાંય પ્રત્યક્ષ આક્રોશ કરતો હોય, તો કહે કે, લલો માણસ મુખથી આક્રોશના શબ્દો જોલે છે, પણ મારતો તો નથી ને? મારતો હોય તો, પ્રાણ તો લેતો નથી ને? પ્રાણ પણ લેતો હોય તે, મને ધર્મથી બ્રષ્ટ કરતો નથી ને એમ આગળ આગળના અભાવમાં પોતાને લાલ માને છે. કહેલું છે કે-“આક્રોશ કરે, હણે, પ્રાણ લે, ધર્મબ્રષ્ટ કરે-આ વગેરે અજ્ઞાની આત્માઓને સુલભ છે, ધીર સમજી આત્મા આગલા આગલાના અભાવમાં પોતે લાલ માને છે.” એ પ્રમાણે ખાલ-સ્વભાવ વિચારવો. ‘પોતે કરેલાં કર્મનું’ ફળ ઉદયમાં આવ્યું છે’ એમ ચિંતવવાથી પણ ક્ષમા થાય છે. પૂર્વે કરેલાં કર્મના ફળનું આવવું આ પ્રમાણે થાય છે. કર્મનું ફળ લોગવ્યા વગર કે તપ ક્યાં વગર નિકાચિત કર્મનો ફલ થતો નથી, અવશ્ય લોગવવા લાયક ફલ-વિષયમાં બીજો તો નિમિત્ત માત્ર જ છે. કહેલું છે કે-સર્વ કોઈ પૂર્વે કરેલાં કર્મોના ફલ-વિપાક પામે છે, અપરાધ થવામાં કે ઉપકાર શુભ થવામાં બીજો તો માત્ર નિમિત્તભૂત છે.” આ પ્રમાણે પોતે કરેલાં કર્મ-ફલનો ઉદયકાળ વિચારવો, ક્ષમાશુભની ધર્મ-વિચારણા કરવાથી ક્ષમા પ્રગટ થાય છે. વગર પ્રયાસે કોઈ-નિમિત્તના પ્રાચશ્રિતનો અભાવ, શુભધ્યાનનો અધ્યવસાય, પરમંસમાધિની ઉત્પત્તિ, સ્થિર પ્રસન્નતાવાળો અંતરાત્મા, કોઈને મારવા માટે હથીયાર શોધવાતા પ્રયત્નનો અભાવ, આવેશ ન કરવાપણું, મુખની પ્રસન્નતા, કોઈ કરવાથી આંખ લાલ થાય અને ન કરવાથી ઉજ્જવલ રહે, પરસેવો ન થવો, કંપારી ન થવી. બીજાને પ્રહાર કરવાની વેદનાનો અભાવ-એ પ્રમાણે ક્ષમા રાખવાના શુભો જાણવા. આમ કોઈનો પ્રતિપક્ષ, તે ક્ષમા ‘ધર્મ’.

૮. માદંવ-નમ્રતા-નમ્રતાવાળા અભિમાન વગરના થવું. ખમી અહંકારનો નિગ્રહ કરવાથી થાય છે તે મહાજાતિમહા આદિ આઠ પ્રકારના પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે. તેથી જાતિ, કુલ, રૂપ, ખલ, લાલ, બુદ્ધિ, વલ્લભતા અને શ્રુતમહમાં અંધ બનેલા પુરુષાર્થ-હીન પુરુષો આ લોક અને પરલોકમાં હિંતકારી પદાર્થો પણ બેળતા નથી એ વગેરે મહાના દોષ-પરિહારના કારણભૂત માનનો પ્રતિપક્ષ માદંવ ધર્મ.

૯. સરળતા-મન વચન, અને કાયાના કાર્યોની એકરૂપતા, તે રૂપ સરળતા અર્થાત્ માંધા-રહિતપણું. માયાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા કે જોલવા પ્રમાણે વર્તે તો ન હોવાથી કરેકને શંકાનું સ્થાન-અવિશ્વાસવાળો થાય છે. કહેલું છે કે-“માયાવી પુરુષ” એ કે અપરાધ ન કરે

તો 'પણ પોતાના દોષ વડે સંપર્ક માફક દરેકને અવિશ્વાસુ થાય છે.' આ પ્રમાણે માયાની પ્રતિપક્ષભૂત સરળતા ધર્મ.

૧૦. સુક્રિત-નિર્લોભતા એટલે બાહ્ય કે અલ્પતર પદાર્થ-વિષયક તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ થવો. અર્થાત્ લોભ અને આશાનો અભાવ. લોભાધીન થએલો આત્મા ક્રોધ, માન, માયા, લડંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રદક્ષ, પરિગ્રહ રૂપ દોષ-સમુદાયથી પુષ્ટ થાય છે. કહેલું છે કે-“સર્વ વિનાશનું આશ્રયસ્થાન, સર્વ દુઃખોનો એક રાજમાર્ગ એવા લોભના 'મુળમાં ગએલો લોભી પુરુષ ક્ષણે ક્ષણે નવાં નવાં દુઃખો પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે.” એ પ્રમાણે લોભના ત્યાગરૂપ નિર્ભયતા, સ્વ-પર-હિત આત્મપ્રવૃત્તિ, મમત્વનો અભાવ, નિઃસ્વગતા, ખીબનો દ્રોહ ન કરવાપણું, 'રોહરુણુ' આદિ સંયમનાં ઉપકરણોમાં પણ રાગરહિતપણું એ વિગેરે રૂપ સુક્રિત-ધર્મ-આ પ્રમાણે દશ પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો.

પ્રથમ કયો કે, સંયમ, સત્ય, શૌચ, પ્રદક્ષ, અક્રિયનતા મહામતોમાં, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સુક્રિત સંવર પ્રકરણમાં, તપ સંવર અને નિર્જરાના કારણરૂપ કહેલો હોવાથી ધર્મ-પ્રતિપાદન પ્રકરણમાં ફરી કહેવાથી પુનરુક્તતા થઈ. તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, અહિં 'સંયમાદિતું' ફરી કથન-કરવું એમ અધિકાર નથી, પરંતુ સંયમ આદિ દશપ્રકારનાં ધર્મ-પ્રતિપાદનના પ્રકાર વડે અરિહંત ભગવંતે એ સારી રીતે કહેલો ધર્મ, તેની વિચારણા જ છે. ધર્મોના ગુણપંચાને અંગે તેની વ્યાખ્યા કરનારા ભગવંતોની અનુગ્રેક્ષા-નિમિત્તે સ્તુતિ થાય છે, માટે કહેલું 'સંપર્ક વાસ્તવિક સમજવું'. ૯૩.

આ ધર્મનો પ્રભાવ કહે છે-

ધર્મપ્રમાવતઃ કલ્પદ્રુમાદ્યા દદતીપ્સિતમ્ ।

ગોચરેડપિ ન તે યત્ સ્યુરધર્માધિષ્ટિતાત્મનામ્ ॥૧૪॥

ધર્મનાં પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષો, આદિથી ચિંતામણિરત્ન વિગેરે સુષર્માદિકે કાલમાં થનારા જે વનસ્પતિરૂપ અને પાષાણરૂપ હોવા છતાં ધર્મવાળા જીવોનો ઇષ્ટ-ફલ આપનારા થાય છે; તે જ કલ્પવૃક્ષો, દુઃખમાદિ કાલમાં થનારા ધર્મહીનોને દષ્ટિના વિષયમાં પણ આવતા નથી, તો પછી તેનાથી અલીટની પ્રાપ્તિ તો ક્યાં જ રહી ? અહિં અર્થ-પ્રાપ્તિ ફલ કહ્યું ૬૪ તથા-

અપારે વ્યસંનામ્મોઘૌ, પતન્તં પાતિ દેહિનમ્ ।

સદા સવિઘવત્યેક-બન્ધુર્ધર્મોડતિવત્સલઃ ॥૧૫॥

ધર્મ પાર વગરના દુઃખ-સમુદ્રમાં પડતા એવા પ્રાણીનું રક્ષણ કરે છે, તથા નશ્વર રહેલા અતિવત્સલતાવાળા હંમેશના બંધુસમાન છે. અહિં અનર્થ-પરિહાર રૂળ જણાવ્યું. ૬૫. તથા-

આપ્લાઘયતિ નામ્મોધિરાશ્વાસયતિ ચામ્બુદઃ ।

યન્મહીં સ પ્રમાવોડયં, ધ્રુવં ધર્મસ્ય કેવલઃ ॥૧૬॥

આ પૃથ્વીને સમુદ્રરૂપાડી દેતો નથી, તથા મેઘ આ જગત ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માત્ર

જો પ્રભાવ હોય તો એકલા ધર્મનો જ છે. અહિં અનર્થ-પરિહાર અને અર્થ-પ્રાપ્તિ બંને ફળો જણાવ્યાં. ૯૬. હવે સાધારણ ધર્મનું સાધારણ ફલ કહે છે—

ન જ્વલત્યનલસ્તિયમ્ , યદ્ધર્મ વાતિ નાનિલઃ ।

અચિન્ત્યમહિમા તત્ર, ધર્મે એવ નિચન્ધનમ્ ॥૯૭॥

જગતમાં અગ્નિ તિરછો સળગતો નથી અને વાયુ ઉપર આકાશમાં વાતો નથી, તે અચિન્ત્ય પ્રભાવ હોય તો અને તેમાં ખડું કારણ હોય તો આ એક ધર્મનું જ સમજવું. મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ કહે છે કે, ‘અગ્નિ’ બિંદુમાં સળગવું, પવન તિરછો વાય છે, તેમાં કોઈ અદૃષ્ટ જ કારણ સમજવું. ૯૭. તથા—

નિરાલમ્બા નિરાધારા, વિશ્વાધારા વસુન્ધરા ।

યચ્ચાવતિષ્ઠતે તત્ર, ધર્માદન્યન્ન કારણમ્ ॥૯૮॥

દોરકા આદિ આલંબન વગરની, શેપનાગ, ફૂંમ, વરાહ, દિગ્ગંજો-દિશાહાથી આદિના આધાર વગરની; તેઓ હોવામાં કંઈ પણ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી, આ ચરાચર જગત-વિશ્વના આધારરૂપ ‘પૃથ્વી’ અધધર ટકી રહેલી છે, નીચે પડતી નથી, તેમાં ધર્મ સિવાય બીજું કારણ નથી. અન્યથ-અતિરેકથી વિચારતાં ધર્મ સિવાય કોઈ પણ ટકાવનાર હેતુ નથી. ૯૮. તથા—

સૂર્યાચન્દ્રમસાવેતૌ, વિશ્વોપકૃતિહેતવે ।

ઉદયેતે જગત્યસ્મિન્ , નૂનં ધર્મસ્ય શાસનાત્ ॥૯૯॥

આ સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને જગતના પરોપકાર માટે આ લોકમાં ઉદય પામે છે. નક્કી તેમાં કોઈ પ્રભાવ હોય તો આ ધર્મના શાસનનો તે પ્રભાવ છે. ૯૯. તથા—

અવન્ધુનામસૌ વન્ધુરસત્ત્વીનામસૌ સત્ત્વા ।

અનાથાનામસૌ નાથો, ધર્મો વિશ્વૈકવત્સલઃ ॥૧૦૦॥

આ ધર્મ બધું વગરનાઓ માટે બધું છે. કારણ કે વિપત્તિમાં સહાય કરનાર, તેમાંથી પાર ઉતારનાર હોય તે બધું છે. તેનું કાર્ય કરનાર પ્રીતિ ઉપજા કરનાર હોવાથી ભ્રત્ર વગરનાઓ માટે આ મિત્ર છે, યોગ અને શ્લેષ બંને કરનાર હોવાથી નાશ વગરનાઓ માટે એ નાથ છે. કહેલું છે કે, ‘યોગ-શ્લેષ કરનાર હોય, તે નાથ કહેવાય.’ અહિં હેતુ કહે છે—જગતમાં અદ્વિતીય વત્સલ કોઈ હોય, તો તે ધર્મ છે. ગાય વાછરડાને રનેહથી ગ્રહણ કરે છે, તેથી વત્સલ ગણાય છે; તેની માફક સમગ્ર જગતને પ્રીતિનું કારણ હોવાથી ધર્મ પણ વત્સલ છે. ૧૦૦

હવે અનર્થફલની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી અલણ સામાન્યજનો પણ ધર્મ કરવાની અભિલાષા રાખે છે, તેથી ધર્મનું ફળ કહે છે—

રક્ષો-યક્ષોરગ-ઘ્યાઘ-ઘ્યાલાનંલ-ગરાદયઃ ।

નાપકર્તુમલં તેપાં, યૈર્ધર્મઃ શરણં યિતઃ ॥૧૦૧॥

જેઓએ આ 'ધર્મનું' શરણ સ્વીકાર્યું છે; તેઓને રાક્ષસ, યક્ષ, સર્પ, વાઘ, સિંહ, અગ્નિ, ઝેર વિગેરે કશો પણ ઉપદ્રવ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી. ૧૦૧. હવે પ્રધાનભૂતા અનર્થ ટાળવાપણું અને ઉત્તમ પદાર્થની પ્રાપ્તિ રૂપ ધર્મનું' ફલ કહે છે—

ધર્મો નરકપાતાલ-પાતાદવતિ દેહિનઃ ।

ધર્મો નિરુપમં યન્નૃત્યપિ સર્વજ્ઞવૈમવમ્ ॥૧૦૨॥

કહેલો ધર્મ, નરકમાં પડકારથી રક્ષણ કરનાર, તે રૂપ તુકશાનથી અટકાવનાર, તેમ જ સર્વજ્ઞના વૈભવને પણ પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રધાનક્રિયાની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મ છે; બાકીનું' તો આતુષંગિક ફલ સમજવું. અહિં આંતર પ્રલોકોનો સાવાર્ય જણાવાય છે—

આ ૬૪ પ્રકારના યતિધર્મને મિથ્યાદષ્ટિઓએ દેખ્યો નથી અને જે કાઈ કે કયાંક કહેલ છે, તે પણ માત્ર વાણીથી વર્ણન કરવા પૂરતું સમજવું. તરવોના અર્થે વાણીમાં ફરકને હોય, કેટલાકને મનમાં પણ હોય, પરંતુ ક્રિયાથી પણ હંમેશાં અમલ કરતા હોય તો બિનમત-માનનારા જ સમજવા. વેદશાસ્ત્રોમાં પરાધીન બુદ્ધિવાળા અને તેનાં સૂત્રો ક'ંઈ મુખપાઠ રાખનારા તત્ત્વથી લેશ પણ ધર્મરત્નને જાણતા નથી. ગોમેધ, નરમેધ, અશ્વમેધ વિગેરે ચક્ષુ કરાવનારા-પ્રાણિઓનાં ઘાત કરનારા અને કરાવનારા ચાણકોને ધર્મ કેવી રીતે હોય? નં શ્રદ્ધા કરવા ચોગ્ય, અસત્ય અને પરસ્પર વિરોધિ વસ્તુને પ્રદાંપ કરનારા પુરાણ કરનારા પૌરાણિકોને ધર્મ કયો? કેવો? ખોટી વ્યવસ્થાઓ વડે બીજાનું દ્રવ્ય પકાવનારા, માટી, જળ આદિઓ શૌચધર્મ જણાવનારા સ્માતે વગેરેને ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? અત્યુકાલ વીત્યા પછી ગર્ભહત્યા કે બાળહંત્યા કરનાર, પ્રાણચર્યનો અપલ્લાપ કરનાર પ્રાણીઓને પ્રાણ એટલે ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? નં દેવાની ઇચ્છાવાળા ચળમાન પોસેથી પણ સર્વ જુટવી લેવાની ઇચ્છાવાળા, ધન માટે પ્રાણ-ત્યાગ કરનારા પ્રાણીઓને અકિચનપણું કેવી રીતે હોય? રાત્રે અને દિવસે સુખને પૂછીને ભક્ષણ કરનારા, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેક વગરના સૌગતોને ખીદધર્મવાળાને તપધર્મ જ કયાં છે? “કૌમળ શય્યા, સવારે ત્રીઠાંરસનું પાન, ખોચસ્ના લોબન, સાંજે કંડુ પીણું, મધ્યરાત્રે દ્રાક્ષા અને સાકર, ઇચ્છા પ્રમાણે ખાવા-પીવામાં શાક્યે સુંદર ધર્મ જણાવેલો છે?” નજીવા એવા અપરાધમાં ક્ષણવારમાં શાપ આપતા લૌકિક ઋષિઓમાં ક્ષમાધર્મનો અંશ પણ સંભવતો નથી. ‘ખોતાંની પ્રાણીઓ ભતિ સર્વોત્તમ છે.’ એવા ભતિ આદિના મહવાંણાં-દુર્વર્તન વાળા અને તેવા જ ચિંતવાંણાં ચાર આશ્રમમાં વર્તતા પ્રાણીઓને માર્દવધર્મ કયાંથી હોય? હૃદયમાં હંભના પરિણામ વહેતા હોય, ગહારથી ગરવૃત્તિ ધારણ કરનારા, પાખંડ-મત ધારણ કરનારાઓને સરળતાનો લેશ પણ કયાંથી હોય? પત્ની, ઘર, પુત્રાદિ પરિવાર અને સદા પરિચયવાળા લોભના એકમાત્ર કુલગૃહ એવા પ્રાણીઓને મુક્તિધર્મ કેવી રીતે હોય? તેથી કરીને રાગ-દ્વેષ-મોહ વગરના, કેવળજ્ઞાનવાળા અરિહંત ભગવતોની આ ધર્મસ્વાખ્યાતતા સાબના વિચારવી. રાગથી, દ્વેષથી કે મોહ-અજ્ઞાનથી ફેરફાર-વિતથ બોલવાનું થાય, તેના અણવમાં અરિહંતોની વિતથવાહિતા કેવી રીતે હોય? જેઓ રાગાદિક દોષો વડે કલુષિત ચિંતવાળા હોય, તેઓના સુખમાંથી સત્ય વાણી કદાપિ નીકળતી નથી. તે આ પ્રમાણે-ચક્ષુ કરાવવો, હવન કરવું, ઇત્યાદિ તથા અનેક વાવડી, કૂવા, તળાવ, સરોવર આદિ, ઇષ્ટાપૂર્ત કાર્યો કરતા, પશુઓનો ઘાત કરવાથી સ્વર્ગલોકના સુખની પ્રાપ્તિ બતાવતા, પ્રાણીઓને ભોજન આપવાથી, પિતૃઓને તૃપ્તિ કરાવવાની અભિલાષાવાળા, ઘીની ચેનિ. આદિ... કરાવવી તે રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવનારા, પાથ આપ્તિના કારણે સ્ત્રીઓનાં ફેરી

લગ્ન કરાવનારા, પુત્ર ન થતા હોય, તેવી સ્ત્રીઓ વિષે ક્ષેત્રજ અપત્ય (ખીજા પુરુષદ્વારા ઉત્પન્ન)નું કથન કરનારા, દોષિત સ્ત્રીઓની રજોથી શુદ્ધિ કહેનારા, કથ્યાણુપુદ્ધિથી ધનમાં હથેલા બોકડા આદિના લિંગથી આજીવિકા ચલાવનારા, સૌનામધિયનમાં સાત વેદી સુધી મંદિરા-પાન કરનારા, વિદ્યા ભક્ષણ કરનાર ગાયને સર્પશ કરવાથી પવિત્રતા માનનારા, જળાદિકના સ્નાનમાંથી પાપશુદ્ધિ કહેનારા, વઠલા, પીપળા, કોડા, આમળાં, આંબલી આદિ વૃક્ષોની પૂજા કરાવનારા અને કરનારા, અગ્નિમાં ઘી આદિના હવન કરવા વડે દેવ-દેવીઓને પ્રુથ કરવાનું માનનારા, ભૂમિ પર ગાયને દોહન કરવાથી અમંગળની શાંતિ માનનારા, સ્ત્રીઓને વિડંબના આપવા સરેઆમત અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા, તથા જટા ધારણ કરવી, કાનમાં પટલ, શરીરે ભસ્મ લગાડવી, લગોટી પહેરવી, આકડા, ધસુર, બીલીપત્ર, તુલસી આદિથી દેવપૂજા કરનારા, કુલા (નિર્લભ) વગાડતા, ગીત-નૃત્યાદિ વારંવાર કરતા અને વહનના શબ્દથી વાજિત્રના શબ્દો કરતા, અસત્યભાષા બોલવા પૂર્વકે મુનિઓ, દેવો અને લોકોને હથેલા, તત્ત્વજ કરી હાસ્યપણુ અને હાસીપણુ ઇચ્છતા, વારંવાર પાશુપત-વ્રત ગ્રહણ કરતા અને વળી છોડતા, ઔષધાદિનાં પ્રયોગ કરવાવડે જૂન્દોગોને મારી નાખતા, મનુષ્યના હાડકાંમાં આભૂષણો ધારણ કરતા, શલ અને ખાટલાના પાયાને વહેન કરતા, ખપ્પર (ગોપરી)માં લોગન કરતા, ઘંટા, નૂપૂર ધારણ કરતા મંદિરા, માર્ગ અને સ્ત્રીનાં લોગમાં આસક્ત બનેલા, નિરંતર નિર્લભ (કુલા) ઉપર ઘંટ બાંધી વારંવાર ગાયન નૃત્ય કરનારા, તેઓને ધર્મ કેવી રીતે સંભવે ? તથા અનંતકાય-કન્દાદિ ફલ, મૂલ અને પત્રોનું લોગન કરનારા, વળી સો-પુત્ર-યુક્ત વનવાસ ન્વીકાર કરનારાને તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય; પેચાપેચ, કે આચરવા યોગ્ય કે ન આચરવા યોગ્ય સર્વમાં સમાન ભાવવાળા યોગી નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા કૌલાચાર્યના અન્તેવાસો શિષ્યો, તથા બીજાઓ કે જેઓએ જેતેન્દ્ર-શાસનનો મર્મ જાણ્યો નથી, તેવાઓને ધર્મ શું ? તેણું ફલ શું ? અને તેની સુંદર મર્યાદાવાળી કથન-રીતિ કેવી ? તે તો ક્યાંથી જાણી લોય ? જિનેશ્વર ભગવંતના ધર્મનું આ લોક અને પરલોકમાં જે ફળ છે, તે તો ગૌણ ફલ છે, મુખ્ય ફલ તો મોક્ષ કહેલો છે. જેડત ખેતી કરતાં, ધાન્ય વાવતાં ધાન્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. વચમાં ઘાસ-પલાલ આદિક તો આનુષંગિક ફલ છે. તેમ ધર્મનું યથાર્થ ફલ તો અપવર્ગ-મોક્ષ છે, અને સાંસારિક ફલ તો આનુષંગિક સમજવું. જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહેલા ધર્મને આશ્રિત સ્વાખ્યાતતાં ભાવનાને વારંવાર ભાવતા થકા મમત્વરૂપ વિષ-વેગનાં વિકાર દોષોથી મુક્ત બની પરમ બંધકવાળી સામ્યપદવીને પામે છે. એ પ્રમાણે ધર્મ-સ્વાખ્યાતતા ભાવના કહી. ૧૦૨. હવે લોક-ભાવના કહે છે—

લોકભાવના સાથે ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ

કલિસ્થકરવૈશાલ-સ્થાનકસ્થનરાકૃતિમ્ ।

દ્રવ્યૈઃ પૂર્ણ સ્મરેલ્લોકં, સ્થિત્યુત્પત્તિ-વ્યયાત્મકૌ ॥૧૦૩॥

કેડ ઉપર એ હાથ ટેકવીને રાખેલા હોય અને વૈશાખ-સંસ્થાનથી એ પગ પહોળા કરેલા હોય, એવા પ્રકારના આકારે ઉભેલો એક પુરુષ, તેવી ચૌદ રાજલોકના આકાશ-ક્ષેત્રની આકૃતિનું સ્મરણ કરવું. લોકાકાશ ક્ષેત્ર-કેવું ? ત્યારે જણાવે છે કે સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય સ્વરૂપ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ ક્ષેત્ર. સ્થિતિ એટલે મુનતા, ઉત્પત્તિ એટલે ઉત્પન્ન થવું, વ્યય એટલે વિનાશ, નાશની

તમામ વસ્તુઓ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય-સ્વરૂપ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં કહેલું છે કે-‘‘ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યયુક્તં સત્’’ આકાશાદિકં પણ નિત્યાનિત્યપણાથી પ્રસિદ્ધ છે અને દરેક ક્ષણે તે તે પર્થોપથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. પ્રદીપ વગેરે પણ ઉત્પાદ અને વિનાશના યોગવાળા બનીને રહે છે, પણ એકાંતસ્થિતિયોગવાળું કે ઉત્પાદ-વિનાશયોગિ કંઈ પણ નથી. [અન્યયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિશિકામાં] અમે કહ્યું છે કે :

‘‘દીવાથી લઈને આકાશ સુધી સર્વ વસ્તુ સરખા સ્થાવરાણી છે, સ્થાવરાદની મુદ્રાને ઉલ્લંઘન ન કરે તેવી છે. તેમાંથી એક વસ્તુ નિત્ય જ છે અને બીજી વસ્તુ અનિત્ય જ છે-એવા પ્રભાવો તમારી આજ્ઞાના દ્વેષોઓના છે.’’ ૧૦૩.

લોકસ્વરૂપ જ કહે છે—

લોકો જગત્ત્રયાકીર્ણો, મુવઃ સસાત્ર વેષ્ટિતાઃ ।

ઘનાન્મોધિ-મહાક્તા-તનુવાતૈર્મહાવલૈઃ

॥૧૦૪॥

કહેલી આકૃતિ અને સ્વરૂપવાળો લોક અધઃ, તિર્યગ્ અને ઉર્ધ્વ એમ ત્રણ લોકથી બ્યાસ છે. તે લોકમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંક્રમપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા, મહા-તમપ્રભા ચથાર્થનામવાળી પૃથ્વીઓ છે. તથા અનાદિકાળથી પ્રસિદ્ધ નિરન્વર્થકનામવાળી છે-તે આ પ્રમાણે-ઘર્મો, વંશા, શેલા, અંજના, અરિષ્ટા, માઘવ્યા અને માઘવી. દરેક રત્નપ્રભાવથી નીચે નીચે વધારે વધારે પહોળી છે. તેમાં અનુક્રમે ૩૦ લાખ, ૨૫ લાખ, ૧૫ લાખ, ૬૫ લાખ, ત્રણ લાખ, પાંચઅનુ એક લાખ, અને પાંચ જ એવા નારકાવાસો છે. તે નીચે અને પડખેથી ચારે બાજુ યોગાકાર વીંટળાએલા છે. કેનાથી ? પ્રવાહી નહિ, પણ કંઠણ સમુદ્ર, મહાબલવાન એવા ઘનવાત અને તનુવાતથી. ‘મહાબલ’ કહેવાથી પૃથ્વી ધારણ કરવા સમર્થ. તેમાં દરેક પૃથ્વીની નીચે ઘનોદિધિ મધ્યભાગમાં વીચ હ્રોત્ર યોજન બડો છે અને મહાવાયુની જડાઈ ઘનોદિધિ કરતાં મધ્યભાગમાં અસંખ્યાતા યોજનની અને તનુવાત મહાવાયુ કરતાં અસંખ્યાત યોજનની જડાઈવાળો છે. ત્યાર પછી અસંખ્યાતા યોજનસહસ્ર આકાશ છે. આ વચ્ચેની જડાઈનું માપ સમજવું. ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે બંને બાજુ ઘટતું ઘટતું છેવટે વલયના સરખા માપવાળું થાય છે. રત્નપ્રભાના ઘનોદિધિવલયનું પહોળાઈનું માન છ યોજનનું, ઘનવાત વલયનું પહોળાઈનું માન સાડાચાર યોજન અને તનુવાત વલયનું પહોળાઈનું માન દોઢ યોજન સમજવું. રત્નપ્રભાના વલયમાનની ઉપર ઘનોદિધિમાં યોજનનો ત્રીજો ભાગ, ઘનવાતમાં એક ગાઉ, તનુવાતમાં ગાઉનો ત્રીજો ભાગ હોય છે એ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભામાં વલયમાન બણવું. એવી રીતે શર્કરાપ્રભાના વલયમાનથી ઉપર આ પ્રમાણે પ્રક્ષેપ અર્થાત્ ઉમેરો કરવો. એમ પહેલા પહેલાના વલયમાનથી ઉપર આ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વી સુધી ઉમેરતાં ઉમેરતાં આગળ જવું. કહેલું છે કે-‘ઘમાના પ્રથમ વલયની લંબાઈ પલ્લોપમને ત્રીજો ભાગ, બીજા વલયની લંબાઈ એક ગાઉ, છેલ્લા વલયની લંબાઈ ગાઉનો ત્રીજો ભાગ, આદિ ધ્રુવમાં ઉમેરતા જવો. એવી રીતે સાતમી પૃથ્વી સુધી ઉમેરવું. પ્રક્ષેપ કર્યા પછી વલયની પહોળાઈનું માપ આ પ્રમાણે બણવું-બીજી વંશા નામની પૃથ્વીમાં પહેલા વલયનો વિષ્કંભ-પહોળાઈ છ યોજન અને એક યોજનનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ ૬૬ યોજન. બીજા વલયમાં પોણાપાંચ યોજન થો. ૫૬

અને ત્રીજા વલયમાં ૧૨^{મું} યોજન, એમ સર્વ સરવાળો એકઠો કરવાથી શકંરાપ્રભા-વંશા બીજા નારક પૃથ્વીના છેડાથી બાર પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ યોજનના છેડે અલોક છે વાલુકાપ્રભા-શેલા નામની ત્રીજા નારકીના પહેલા વલયનો વિષ્કંભ છ યોજન, બીજા વલયનો પકું યોજન અને ત્રીજા વલયનો ૧૩^{મું} યોજન એમ સરવાળો કરતાં ૧૩^{મું} યોજને વાલુકાપ્રભાનો સીમાડો પૂર્ણ થાય. ત્યાંથી આગળ ફરતો અલોક છે, એથી પંકપ્રભા-અંબના નામની નારકીના વલયોમાં પ્રથમનો વિષ્કંભ સાત યોજન, બીજા વલયનો સવાપાંચ યોજન અને ત્રીજોનો પોણા બે યોજન મળી ચૌદ યોજન પછી અલોક આવે છે. હવે આ ધૂમપ્રભા-રિષ્ટા નામની પાંચમી નરકમાં ત્રણ વલયોનું અનુક્રમે ૭^{મું}, ૫^{મું}, ૧^{મું} યોજન વિષ્કંભ બાલુકું, અર્થાત ૧૪^{મું} યોજન પછી અલોક ફરતો હોય. હવે મધા-તમઃપ્રભા નામની છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીને ફરતાં ત્રણ વલયો છે. તેમાં પ્રથમ ધનોદધિ-વલયનો વિસ્તાર-લંબાઈ ૭^{મું}, બીજોનો પકું પોણા છ યોજન અને ત્રીજોનો ૧૧^{મું} યોજન પહોળાઈ છે. હવે તમઃતમઃપ્રભા-માઘવત્રી નામની સાતમી નારકીના પ્રથમ વલયનું માન આઠ યોજન, બીજા વલયનું છ યોજન અને ત્રીજા વલયનું બે યોજન લંબાઈ-પ્રમાણ સમજવું-એટલે સોળ યોજન પછી ફરતો અલોક સમજવો. પૃથ્વીના આધારભૂત ધનોદધિ, ધનવાત, તતુવાતથી આ વલયો પૃથ્વીની ચારે બાજુ વલયાકારથી છેડા ભાગ સુધી એટલી પહોળાઈથી પૃથ્વીની ઉંચાઈ જેટલાં તેના પણ માપ સમજવાં. ૧૦૪ ફરી લોકનું સ્વરૂપ કહે છે-

વેત્રાસનસમોઽષ્ઠસ્તાત્, મધ્યતો જ્વલ્લરીનિમઃ ।

અગ્રે મુરજસઙ્કાશો, લોકઃ સ્યાદેવમાકૃતિઃ ॥૧૦૫॥

વેત્રાસન જેવો નીચેનો ભાગ. છેક નીચેનો ભાગ વધારે પહોળો હોય, ઉપર ઉપરનો ભાગ સાંકડો થતો જાય, તેના જેવો નીચેનો આકાર, મધ્યનો ભાગ અહાર-વાજિન્ત્ર-વિશેષ તેના જેવો આકાર, મધ્યલોકની ઉપરનો ભાગ મૃદંગ જેવો એટલે કે ઉપર-નીચે સાંકડો, વચ્ચેમાં પહોળો ભાગ-એમ ત્રણ આકારવાળો લોક સમજવો. કહેલું છે કે-“તેમાં ઉપર સરાવલું હોય, તેવો અધોલોક, થાળ જેવો તિર્થલોક, અને બે સરાવલાનો સંપુટ બનાવે, તેવા આકારવાળો ઉર્ધ્વલોક હોય.” આઠ અધઃ, તિર્થઃ, ઉર્ધ્વલોક એ રુચક-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, મેરુપર્વતના બરાબર મધ્યભાગમાં ગાયના સ્તનાકારે ચાર આકાશપ્રદેશો, નીચેના ભાગમાં તેના જ ઉપલા ભાગમાં તે જ પ્રમાણે ચાર બીજા રુચક-પ્રદેશો. એમ આઠ નીચે ઉપરના આકાશ-પ્રદેશો. કહેલું છે કે-“તિર્થલોકના બરાબર મધ્યભાગમાં આઠ રુચક-પ્રદેશો છે, તેનાથી જ દિશાઓ અને વિદિશાઓની ઉત્પત્તિ છે.”

તેમાં રુચક-પ્રદેશથી નીચે અને ઉપર નવસો નવસો યોજન તિર્થલોક છે, જેની બહાર અહારસો યોજન-પ્રમાણ છે. તિર્થલોકની નીચે નવસો યોજન છેડા પછી લોકના અંત સુધીનો ભાગ, તે સાતરાજ-પ્રમાણ અધોલોક છે. તેમાં કહેલા સ્વરૂપવાળી સાત પૃથ્વીઓ છે. તેમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા નામની પૃથ્વીમાં એક લાખ એંશી હજાર યોજન ઉંચાઈ કહો કે બહાર કહો, તેના ઉપર અને નીચેના એક એક હજાર યોજન છેડીને વચ્ચે ૧ લાખ, ૭૮ હજાર યોજનની અંદર ભવનપતિ-દેવોનાં ભવનો છે. તેઓ અસુર, નાગ, વિદ્યુત્, સુપર્ણ અગ્નિ, વાયુ, સ્તનિત, ઉદધિ, ક્ષીપ અને દિક્ષ-કુમારો નામના ભવનપતિ-દેવો છે. તેઓ ચૂડામણિ, સર્પ,

વજ, ગરુડ, ઘટ, વર્ધમાન મગર, સિંહ અને હાથીના ચિહ્નવાળા હોય છે. તેમાં ભવનપતિ-દેવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વ્યવસ્થિત થયેલ છે તે ઇન્દ્રો હોય છે. તેમાં અસુરકુમાર દેવોને ચમરેન્દ્ર અને બલીન્દ્ર નામના છે ઇન્દ્રો છે ધરણેન્દ્ર અને ભૂતાનંદ ઇન્દ્ર નાગકુમાર-દેવોના છે ઇન્દ્રો છે. હરિ અને હરિસહ નામના છે ઇન્દ્રો વિદ્યુતકુમાર-દેવોના છે. વેણુદેવ અને વેણુહાલિ નામના છે ઇન્દ્રો સુપર્ણકુમાર દેવોના, અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણ્ય નામના છે ઇન્દ્રો અગ્નિકુમાર દેવોના, વેલંબ અને પ્રભંજન વાતકુમાર દેવોના ઇન્દ્રો, સુઘોષ અને મહાઘોષ સ્તનિતકુમાર દેવોના ઇન્દ્રો, જલકાન્ત અને જલપ્રભ ઇન્દ્રો ઉદધિકુમાર દેવોના, પૂર્ણ અને વશિષ્ઠ નામના છે ઇન્દ્રો ક્ષીપકુમાર દેવોના, અમિત અને અમિતવાહન નામના છે ઇન્દ્રો દિઠકુમાર દેવોના જાણવા. આ જ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના એકહજાર યોજનના ઉપર અને નીચેના સો સો યોજન છોડીને વચલા આઠસો યોજનમાં આઠ પ્રકારના પિશાચ, ભૂત, ચક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિરપુરુષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ અતુકેમે કહંગવૃક્ષ, સુલસવૃક્ષ વડલાતું વૃક્ષ, ખટ્વાંગ (તાપસ ઉપકરણ), અશોકવૃક્ષ, ચરપકવૃક્ષ, નાગવૃક્ષ, તુઅરુવૃક્ષના ચિહ્નવાળા તિર્ઞલોકમાં વાસ કરનારા વ્યંતરદેવોનાં નગરો છે. તેમાં પણ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં જાણે ઇન્દ્રોની વ્યવસ્થા છે. તેમાં પિશાચોના કાલ અને મહાકાલ, ભૂતોના સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ, ચક્ષોના પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર રાક્ષસોના ભીમ અને મહાભીમ, કિન્નરોના કિન્નર અને કિરપુરુષ, કિરપુરુષોના સરપુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગોના અતિક્રાય અને મહાક્રાય, ગન્ધર્વોના ગીતરતિ અને ગીતચશા નામના ઇન્દ્રો છે. તેમ જ રત્નપ્રભામાં પહેલા સો યોજનના નીચેના અને ઉપરના દશ દશ યોજન છોડીને વચલા એંશી યોજનોમાં અણ્ણપન્ની, પણ્ણપન્ની વગેરે તેટલા જ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વ્યવસ્થિત બનેલા આઠ વ્યંતરનિકાયના દેવો અને જાણે ઇન્દ્રો છે.

તથા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતલપ્રદેશથી ઉપર સાતસો નેતું યોજન અને જ્યોતિષકેની નીચેનો પ્રદેશ તેની ઉપર દશ યોજનમાં સૂર્ય, તેની ઉપર એંશી યોજને ચંદ્ર, તેની ઉપર વીશ યોજને તારા અને અહીં એ પ્રમાણે જ્યોતિર્લોક એકસો ને દશ યોજન બહાઈવાળો છે. અગ્નીઆરસો ને એકવીશ યોજન જંબૂદ્વીપના મેરુને અડક્યા વગર અને લોકના છેડાથી અગ્નીઆરસો અગ્નીઆર યોજન સ્પર્શ કર્યા વગર સર્વદિશામાં મંડલાકારે વ્યવસ્થિત રીતે ધ્રુવને છોડીને જ્યોતિષચક્ર જામણુ કરે છે. કહેલું છે- “અગ્નીઆરસો એકવીશ અને અગ્નીઆરસો અગ્નીઆર એમ મેરુ અને અલોક એ બંનેના બહારના ભાગમાં જ્યોતિષચક્ર ફરતું રહે છે.”

અહિં સર્વના ઉપર સ્વાતિનક્ષત્ર, સર્વની નીચે ભરણિ નક્ષત્ર, સર્વની દક્ષિણમાં મૂલ, સર્વની ઉત્તરમાં અભીચિનક્ષત્ર, તેમાં જંબૂદ્વીપમાં છે ચંદ્ર અને છે સૂર્ય, લવણસુદ્રમાં ચાર ચંદ્રો અને ચાર સૂર્યો, ઘાતકીખંડમાં બાર ચંદ્રો અને બાર સૂર્યો, કાલોદધિસુદ્રમાં બેતાલીશ ચંદ્રો અને સૂર્યો, પુષ્કરવરધમાં બોતેર ચંદ્રો અને સૂર્યો-એ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં એકસો બત્રીશ ચંદ્રો અને એકસો બત્રીશ સૂર્યો થયા. અઠ્યાસી અહો, અઠ્યાસી નક્ષત્રો, છાસહજાર, નવસો, પચોતેર અધિક તારાઓની કોટિ કોટિ-પ્રમાણુ એક એક ચંદ્રનો પરિવાર પૂર્વ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણુવાળું ચંદ્રનું વિમાન, પૂર્વ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણુયુક્ત સૂર્યનું વિમાન, અર્ધયોજન-પ્રમાણુ અહોનું વિમાન, નક્ષત્રોનું એક ગાઉ-પ્રમાણુ વિમાન, સર્વોદ્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તારાનું અર્ધકોશ, સર્વજન્ય આયુષ્યવાળાને પાંચસો ધનુષ-પ્રમાણુ વિમાન હોય.

સર્વ વિમાનોત્તરં બાહ્ય-ભાગ્યં, પહોળાઈથી અર્ધ-પ્રમાણુ, આ વિમાનો પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણુવાળા મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય. ચંદ્રાદિક વિમાન વાહનોની આગળ સિંહો દક્ષિણે હાથીઓ, પાશ્વરમાં વૃષભો અને ઉત્તર તરફ અશ્વો હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રને સોળ હજાર હુંકમ ઉડાવનારા આલિયોગિક દેવો હોય છે. ગ્રહોને આઠ હજાર, નક્ષત્રોને ચાર હજાર તારકોને બે હજાર આલિયોગિક પરિવાર હોય છે. પોતાની દેવગતિ અને દેવપુણ્ય હોવા છતાં ચંદ્રાદિકોને તેઓ આલિયોગ્યકર્મ-વશથી ત્યાં તે રૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. માતૃષોત્તર પર્વત પછી પંચાસ હજાર યોજન ક્ષેત્ર-પરિધિની વૃદ્ધિ વડે સંખ્યાથી વૃદ્ધિ પામતા શુભલેશ્યાવાળા ગ્રહો નક્ષત્ર, તારાના પરિવારવાળા ઘંટાના આકાર સરખા અસંખ્યાતા, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી લાખ યોજન આંતરાવાળી શ્રેણીઓમાં રહેલા હોય છે.

મધ્યલોકમાં તો જન્મબૂદ્ધીપ અને લવણાદિક સમુદ્રો સારા સારા નામવાળા, આગલા આગલાની પરિધિથી બમણી બમણી પરિધિ-વ્યાસ-ગોળાઈવાળા, અસંખ્યાતા વલયાકારવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે, છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

જન્મબૂદ્ધીપના મધ્યભાગમાં મેરુપર્વત સુવર્ણથાળ સરળો ગોળ એક હજાર યોજન નીચે પૃથ્વીમાં છૂપાઈ રહેલો, નવાણું હજાર યોજન જિંચો, મૂળમાં ઠસહજાર નેત્રું યોજન અધિક ૧૦૦૬૦૪૬ વિસ્તારવાળો, ધરણિતલમાં ઠસહજાર યોજન વિસ્તારવાળો, ઉપર હજાર યોજન પહોળો, ત્રણ કાંઠ-વિભાગવાળો, અધોલોકમાં ૧૦૦ યોજન, તિચ્છાલોકમાં ૧૮૦૦ યોજન અને ઊર્ધ્વલોકમાં ૯૮૧૦૦ યોજન એ પ્રમાણે ત્રણે લોકના વિભાગ કરનાર, ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ અને પાંડુક એ નામનાં ચાર વનોથી પરિવરેલો છે. તેમાં શુદ્ધ પૃથ્વી પાષાણ, વજ્ર (હીરા), કાંકરાઓની બહુલતાવાળો એકહજાર યોજન પ્રમાણુવાળો પ્રથમ કાંઠ છે, રૂપું, સોતું, અંક અને સ્ફટિકરત્નની બહુલતાવાળો ત્રેસ હજાર યોજન-પ્રમાણુવાળો બીજો કાંઠ, સુવર્ણની બહુલતાવાળો છત્રીશ હજાર યોજન-પ્રમાણુવાળો ત્રીજો કાંઠ છે. વૈદુર્યરત્નની બહુલતાવાળી, આળીશ યોજન જિંચી તેની ચૂલિકા છે. જે મૂલમાં બાર યોજન લાંબી, મધ્યે આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન લાંબી છે. મેરુની તળેટીમાં વલયાકારે ભદ્રશાલવન છે. ભદ્રશાલવનથી પાંચસો યોજન ઉપર ગયા પછી પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું પ્રથમ મેખલામાં વલયાકૃતિવાળું નંદનવન છે. ત્યારપછી સાડી બાસઠ હજાર યોજન ઉચે ગયા પછી બીજી મેખલામાં પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું વલયાકૃતિવાળું સૌમનસ વન છે. ત્યાર પછી છત્રીશ હજાર યોજન ઉપર ગયા પછી ત્રીજી મેખલામાં ચારસો ચૌરાણું યોજન વિસ્તારવાળું વલયાકૃતિવાળું મેરુના શિખર ઉપર પાંડુકવન છે.

આ જન્મબૂદ્ધીપમાં સાત ક્ષેત્રો છે. તેમાં દક્ષિણ બાજુ ભરતક્ષેત્ર, તેની ઉત્તરે હૈમવતક્ષેત્ર, ત્યાર પછી હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ત્યાર પછી મહાવિદેહો, તે પછી રમ્યક ક્ષેત્ર. ત્યાર પછી હેરણ્યવત ક્ષેત્ર, ત્યારપછી ચૈરાવત ક્ષેત્ર. દરેક ક્ષેત્રોનો વિભાગ કરનાર હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુકમી અને શિખરી એ નામનો પર્વતો છે. અતુલમે તેઓ હેમ, અર્જુન, તપનીય (સુવર્ણ), વૈદુર્ય, આંદી અને તપનીયમય વિચિત્ર મણિરત્નોથી શોભાયમાન પરખાવાળા, મૂલ અને ઉપલા ભાગમાં સમાનવિસ્તારવાળા તેમાં હિમવાન પર્વત પચીસ

યોજન જમીનમાં અને સો યોજન ઉંચો, મહાહિમવાન તેનાથી બમણા એટલે બસો યોજન ઉંચો, નિધપર્વત ચારસો યોજન ઉંચો; નીલ પર્વત પણ તેટલો એટલે ચારસો યોજન ઉંચો, રુકમી મહાહિમવાન એટલો, શિખરી હિમવાન એટલો તે પર્વતો ઉપર પક્ષ, મહાપક્ષ, તિગિચ્છ, કેશરિ, મહાપુંડરીક અને પુંડરીક નામનાં અનુક્રમે સરોવરો છે. પ્રથમ એક હંભર યોજન લાંબુ અને પાંચસો યોજન પહોળું, બીજું તેથી બમણી લંબાઈ-પહોળાઈવાળું, ત્રીજું તેથી બમણી લંબાઈ-પહોળાઈવાળું ઉત્તરમાં પુંડરીક આદિ દક્ષિણની માફક સરખાં. દરેક સરોવરોમાં દશ યોજનની અવગાહનાવાળાં પક્ષક્રમણો છે અને તેના ઉપર નિવાસ કરનારી અનુક્રમે શ્રીદેવી, હ્રીદેવી ધૃતિદેવી, ક્રીતિદેવી, બ્રહ્મદેવી અને લક્ષ્મીદેવીઓ છે. તેમણે આયુષ્ય એકપદ્યોપમનું, તેમ જ તેઓ સામાનિક દેવો, પર્વદા દેવો, તથા આત્મરક્ષક દેવોથી પરિવરેલી હોય છે.

ત્યાં ભરતમાં ગંગા અને સિન્ધુ નામની બે મોટી નદીઓ છે. હૈમવતમાં રોહિતાંશા અને રોહિતા, હરિવર્ષમાં હરિકાન્તા અને હરિતા, મહાવિદેહમાં શીતા અને શીતોદા, રમ્યકમાં નારીકાન્તા અને નરકાન્તા, હેરણ્યવતમાં સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા, ઐરવતમાં રક્તા અને રકતોદા નામની નદીઓ છે. તેઓમાં પહેલી કહી, તે નદી પૂર્વ તરફ વહેન થનારી અને બીજી પશ્ચિમમાં વહેનારી બાણવી. તેમાં ગંગા અને સિન્ધુ બંને નદીઓ ચૌદ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, રોહિતાંશા અને રોહિતા બંને અઠાવીશ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, હરિકાન્તા અને હરિતા બંને છાપ્પન હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, શીતા અને શીતોદા બંને નદીઓ પાંચ લાખ, બત્રીશ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી છે. ઉત્તરની નદીઓનો પરિવાર દક્ષિણની માફક તેના સરખો સમજવો.

તેમાં ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ પાંચસો છબીશ યોજન અને એક યોજનના ઓગણીશ ભાગ કરીએ, તેના છ ભાગ અર્થાત ૧૬૬ યોજન, ત્યાર પછી અનુક્રમે બમણા બમણા લાંબા પર્વતો અને ક્ષેત્રો મહાવિદેહ સુધીના અને ઉત્તરના દરેક ક્ષેત્રો અને પર્વતો દક્ષિણ સરખા સમજવા.

મહાવિદેહમાં નિધ પર્વતની ઉત્તરે અને મેરુની દક્ષિણે પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં વિદ્યુત્પ્રભ અને સૌમનસ નામના નિધની અંદર રહેલા ગજકંઠ આકૃતિવાળા પર્વતોથી વીંટળાએલા શીતોદા નદી વડે વિભાગ પામેલા પાંચ પાંચ કુટો બંને પડખે રહેલા અને દશ કાંચનપર્વતો વડે શોભાયમાન શીતોદા નદીના પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને કાંઠે રહેલાએક હંભર યોજન ઉંચા તેટલા જ નીચે વિસ્તારવાળા અને તેથી અર્ધપ્રમાણ ઉપર વિસ્તારવાળા વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટથી શોભાયમાન દેવકુરુઓ ૧૧૮૪૨૧૬ યોજન-પ્રમાણ છે. મેરુની ઉત્તરે અને નીલપર્વતની દક્ષિણે ગન્ધમાદન અને માદ્ય પર્વત, જેની આકૃતિ હાથીના કાંત સરખી છે. મેરુ અને નીલપર્વતની વચ્ચે રહેલા શીતા નદી વડે વિભાગ પામેલા પાંચ કુટોના બંને પડખે રહેલા છે. સો કંચનપર્વતયુક્ત, શીતા નદીના બંને કિનારે રહેલા વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટવાળા સુવર્ણના ચમક પર્વતોથી શોભાયમાન ઉત્તરકુરુઓ છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુથી પૂર્વ તરફ પૂર્વ મહાવિદેહો અને પશ્ચિમ તરફ પશ્ચિમ મહાવિદેહો, પૂર્વ વિદેહોમાં અકંવતોઓને જિતવા યોગ્ય નદી અને પર્વતોથી વિલાખિત થએલી પરસ્પર એક

ખીબમાં જઈ ન શકાય તેવા સોળ વિજયો છે, એવી જ રીતે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ સોળ વિજયો છે.

ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને તરફ સસુદ્રને ઝાડકીને રહેલો દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા ભરતના અર્ધ વિભાગ કરનાર, તમિસા અને ખંડપ્રપાતા એ નામની બે ગુફાઓથી શોભાયમાન, સવાઈ યોજન જમીનમાં રહેલો, પચાસ યોજન વિસ્તારવાળો, પચીશ યોજન ઊંચો વૈતાહ્ય પર્વત છે. આ પર્વતના દક્ષિણ અને ઉત્તરના પડખાઓમાં ભૂમિથી દશ યોજન ઊંચે, દશયોજન વિસ્તારવાળી વિદ્યાધર-શ્રેણીઓ છે. તેમાં દક્ષિણ દિશામાં દેશી સહિત પચાસ નગરો છે, ઉત્તર દિશામાં તો સાઠ નગરો છે. વિદ્યાધર-શ્રેણીઓથી ઊંચે બંને ખાજુ દશયોજન પછી તિર્થગૃહ્લંક વ્યંતરદેવોની શ્રેણીઓ છે. તેમાં વ્યંતરદેવોના આવાસો છે. વ્યંતર શ્રેણીઓની ઉપર પાંચ યોજનમાં નવ કૂટો છે. વૈતાહ્યની વકતવ્યતા ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પણ સરખી સમજવી.

જંખૂદ્રીપને ચારે ખાજુએ કોટ સરખી વજ્રમય આઠ યોજન ઉંચી જગતી છે. મૂલમમાં ખાર યોજન વિઠ્ઠલ એટલે લાંબા છે, વચ્ચે આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન, તેના ઉપર બે ગાઉ ઊંચે જલકટક નામનું વિદ્યાધરોને રમવાનું કીડારથળ છે. તેના ઉપરના ભાગમાં પશ્ચવરવેદિકા નામની દેવોની ભોગભૂમિ છે. આ જગતીને પૂર્વાદિકે દરેક દિશામાં વિજય, વૈજયંત, જચન્ત અને અપસન્નિત નામનાં ચાર દ્વારો છે. હિમવાન્ અને મહાહિમવાન્ એ બંને પર્વતોની વચ્ચે શબ્દા પાતી નામનો વૃત્તવૈતાહ્ય પર્વત છે. ડુકમી અને શિખરી વચ્ચે વિકટાપાતી મહાહિમવાન્ અને નિષધના આંતરામાં ગન્ધાપાતી, નીલ અને ડુકિમના આંતરામાં માલ્યવાન, એ સર્વે એકહબ્દર યોજન ઊંચા અને પાલાની આકૃતિવાળા છે.

તથા જંખૂદ્રીપને ચારે ખાજુ વીંટળાઈને રહેલો તેના કરતાં બમણા એટલે બે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો મધ્યમાં (દશહબ્દર યોજન વિસ્તારમાં) એક હબ્દર યોજન ઊંડો અને તેમાં પંચાણ્ડ હબ્દર યોજન બંને ખાજુ અને તેના મધ્યમાં ઉંચે વૃદ્ધિ પામતા જળનો વિસ્તાર સોળહબ્દર યોજનપ્રમાણુ ઉંચો હોય છે. તેના ઉપર રાત અને દિવસના સમયે બે ગાઉ સુધી ઘટતો અને વૃદ્ધિ પામતો લવણસમુદ્ર છે. તેના મધ્યભાગમાં ચારે દિશામાં લક્ષ્યોજન-પ્રમાણુવાળા પૂર્વમાં વડવાસુખ, દક્ષિણમાં કેયૂપ, પશ્ચિમમાં ચૂપ અને ઉત્તરમાં ઇન્ધ્ર એ નામના હબ્દર યોજન ઠીકરીની નહાઈવાળા તથા દસહબ્દર યોજનના સુખ તથા તળિયાવાળા, કાલ, મહાકાલ, વેલમ્બ અને પ્રલંબન દેવોના આવાસવાળા મહા ઉંડાણુવાળા ખાસ સરખા, વાયુથી ધારણ કરેલા ત્રીભેલાગ જળવાળા પાતાલકળયો છે. ખીબ નાના કળશેા હબ્દર યોજનના નીચે અને સુખમાં સો યોજન, દશ યોજનની જાડી ઠીકરીવાળા, ડડડડુ યોજન ઉપરના ભાગમાં જળ, મધ્યમાં વાયુ અને જળ, અને નીચે વાયુ હોય છે. જંખૂદ્રીપમાં પ્રવેશ કરતી વેળાને રોકનાર ૭૮૮૪ દેવો તથા અંતવેદાને રોકનાર ૪૨૦૦૦ નાગકુમાર દેવો અને ખાલ વેળા રોકનાર ૭૨૦૦૦ દેવો અને શિખાવેલા રોકનાર ૬૦૦૦૦ દેવો હોય છે. ગોસ્તૂપ, ઉદકાશામ, શંખ અને દક્ષીમ એ નામના ચાર આવાસ-પર્વતો વેલધરદેવના છે. સુવર્ણ, અંકરલ, ચાંદી અને રૂટિકમય ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ, મનઃશિલ નામના અધિપતિ દેવોના આવાસો છે. તેની ઊંચાઈ ૧૭૨૧ યોજન નીચે ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળા, ઉપર ૪૨૪

યોજન-પ્રમાણ વિસ્તાર છે. તેના ઉપર પ્રાસાદ છે. કકોટક, કર્મ, કૈલાસ અને અરુણપ્રભુ એ નામના જેના અધિપતિઓ છે એવા કકોટક, વિદ્યુતજિહ્વા, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના આવાસોવાળા નાની વેલા રોકનાર સર્વરત્નમય પર્વતો છે. તથા વિદિશાઓમાં ખાર હોનાર યોજનમાં તેટલા જ લાંબા-પહોળા ચંદ્ર દ્વીપો અને તેટલા જ સૂર્યના દ્વીપો છે. તથા ગૌતમ દ્વીપ અને સુસ્થિત આવાસ પણ તેટલા જ પ્રમાણવાળો છે. તથા અંતર અને બાહ્ય લવણસમુદ્રના ચંદ્ર અને સૂર્ય સંબંધી (૧) (દ્વીપો) અને સર્વક્ષેત્રોમાં પ્રાસાદો છે અને લવણસમુદ્રમાં લવણરસ છે.

લવણસમુદ્રની આરે બાજુ ફરતો અને તેનાથી બમણા પ્રમાણવાળો ધાતકીખંડ છે. જે મેરુ અને ખીબ વર્ષધર પર્વતો તથા ક્ષેત્રો જ બૂદ્ધીપમાં કહ્યા, તેના કરતાં બમણા ધાતકીખંડમાં સમજવા. દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં લાંબા એવા બે ઇંધુકાર પર્વતોથી બુદ્ધ પટેલા બે ધાતકીખંડો, જંબૂદ્વીપના જ પર્વતાદિના નામ અને સંખ્યાવાળા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ ચક્રના આરા પ્રમાણ રહેલા જંબૂદ્વીપના નિવધાદિની ઊંચાઈવાળા કાલોદધિ અને લવણના જળનો સ્પર્શ કરનારા ઇંધુના આકારવાળા પર્વતો સહિત ક્ષેત્રો આરાના વચ્ચે ભાગમાં રહેલા છે.

ધાતકીખંડની આરે બાજુ વીંટળાઈને રહેલો, આઠ લાખ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈવાળો કાલોદધિ સમુદ્ર છે.

કાલોદધિ સમુદ્રની આરે બાજુ વીંટળાઈને રહેલો, તેના કરતાં બમણા વિસ્તારવાળો પુષ્કરવર દ્વીપ છે. તેનાથી અર્ધ-પ્રમાણ સુધી મનુષ્યક્ષેત્ર છે. ધાતકીખંડમાં મેરુ વગેરે, તથા ઇંધુકાર પર્વતો આદિની સંખ્યા છે, તે જ સંખ્યા-પ્રમાણવાળા પુષ્કરવરાર્ધમાં ક્ષેત્ર, પર્વતાદિ જાણવા, ધાતકીખંડના ક્ષેત્રાદિ વિભાગથી બમણા ક્ષેત્રાદિ વિભાગ જાણવા. ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધના આર નાના મેરુઓ, મહામેરુ કરતાં પંદરહોનાર યોજનહીન ઊંચાઈવાળા અશોત ૮૫૦૦૦ હોનાર યોજનની તથા પૃથ્વીતલમાં છસો યોજન હીન વિષ્કંભવાળું, તેઓનો પ્રથમકાંડ, મોટામેરુ સરખો, ખીબે કાંડ, સાત હોનાર યોજન ઓછો એટલે છપ્પન હોનાર યોજનનો ત્રીજો આઠ હોનાર યોજન ઓછો એટલે અઠ્ઠાવીશ હોનાર, ભદ્રશાલ, નંદનવન. મહામેરુ માફક સાડાપંચાવન હોનાર યોજન ઉપર પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું સૌમનસ વન છે. ત્યાર પછી અઠ્ઠાવીશ હોનાર યોજન ઉપર ૪૬૪ યોજન વિસ્તારવાળું પાંડકવન છે ઉપર નીચેનો વિષ્કંભ અને અવગાહ મહામેરુ માફક અને ચૂલિકા પણ તે જ પ્રમાણે.

આ પ્રમાણે અઠી દ્વીપ અને બે સમુદ્રો એ મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય. તેમાં પાંચ મેરુઓ, પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, ત્રીશ વર્ષધર પર્વતો, પાંચ દેવકુરુઓ, પાંચ ઉત્તરકુરુઓ અને એકસો સાઠ વિજયો

મહાનગરને ઘેરાતો કિલ્લો હોય, તેમ પુષ્કરદ્વીપાર્ધને ફરતો, મનુષ્યલોકને વીંટળાઈને રહેલો સુવર્ણમય માતુષોત્તર પર્વત છે. તે પર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો, ૪૩૦ યોજન અને એક કોશ નીચે જમીનમાં, ૧૦૨૨ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળો, ૭૨૩ યોજન મધ્યમાં, ૪૨૪ યોજન ઉપરના ભાગમાં વિસ્તારવાળો છે. આ પર્વત પછી કદાપિ મનુષ્યો જન્મે કે મરે નહિ. જે આરણ્ય કે નિવાધર લગ્નિધવાળા હોય, તેવા મનુષ્યો તે

યોગ્ય વૈષાલિક નામનો પહેલો અંતરદ્વીપ છે. ત્યાર પછી ચારસો યોજન આગળ જઈને, ચારસો યોજન લાંબાઈ-પહોળાઈ-વાળો એ જ પ્રમાણે હચકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ, શમ્બુલીકર્ણ એ નામના બીજા ચાર અંતરદ્વીપો છે. ત્યાર પછી પાંચસો યોજન અવગાહી, પાંચસો યોજન લાંબા-પહોળા આકર્શમુખ, મેષમુખ, હયમુખ, ગજમુખ નામના ચીજ અંતરદ્વીપો છે. ત્યાર પછી છસો યોજન અવગાહીને તેટલી જ લાંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણવાળા અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ, વ્યાઘ્રમુખ નામના ચોથા ચાર અંતરદ્વીપો છે. ત્યાર પછી સાતસો યોજન લવણ-સમુદ્રમાં આગળ જઈને, તેટલી લાંબાઈ-પહોળાઈ-પ્રમાણે અશ્વકર્ણ, સિંહકર્ણ, હસ્તિકર્ણ, કર્ણપ્રાવરણ નમના પાંચમા ચાર અંતરદ્વીપો છે. પછી આઠસો યોજન એ જ પ્રમાણે અવગાહન કરીને, તેટલા જ લાંબાઈ-પહોળાઈવાળા ઉલ્કામુખ, વિષ્ટત્વિજ્ઞ, મેષમુખ, વિષ્ટત નામના છઠ્ઠા ચાર અંતરદ્વીપો છે. ત્યાર પછી નવસો યોજન લવણસમુદ્રમાં અવાગાહન કરીને, તેટલા લાંબાઈ-પહોળાઈવાળા ઘનદંત, શૂદંત, શ્રેષ્ઠંત, શુદ્ધંત નામના સાતમા ચાર અંતરદ્વીપો છે. આ અંતરદ્વીપોમાં જન્મ પામનારા, ભેડીયા-યુગલીયા મનુષ્યો પલ્થેપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા આઠસો ધનુષ્યની ઉંચી કાયાવાળા હોય છે. તેવી જ રીતે ઐરાવત ક્ષેત્રનો વિભાગ કરનાર શિખરી પર્વત પણ ઇશાનાદિ વિદિશાઓમાં આ જ ક્રમથી નામોના સમુદાયથી અઠ્ઠાવીસ અંતરદ્વીપો છે. એ સર્વ એકઠા કરવાથી છપ્પન અંતરદ્વીપો થાય છે.

માનવોત્તર પર્વત પછીનો પુષ્કરવરદ્વીપનો અર્ધો બીજો ભાગ. પુષ્કરવરદ્વીપથી ચારે બાજુ ફરતો, તે દ્વીપ કરતાં બમણા વિસ્તારવાળો પુષ્કરોદ સમુદ્ર, ત્યાર પછી વાડુણીવર દ્વીપ અને સમુદ્ર, તે પછી ક્ષીરવર દ્વીપ અને સમુદ્ર, ધૃતવર દ્વીપ અને સમુદ્ર, ઇક્ષિવર દ્વીપ અને સમુદ્ર, આઠમો નંદીશ્વર દ્વીપ છે. તે ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ યોજન-પ્રમાણવાળો વિવિધ પ્રકારની સુંદર ગોઠવણીવાળા બગીચાવાળા દેવલોકની રૂપધી કરનાર, જિનેન્દ્રદેવોની પ્રતિમાની પૂજામાં એકત્રાન બનેલા દેવોના આગમનથી મનોહર, તેમ ઇચ્છા પ્રમાણે વિવિધ ક્રીડા કરતા દેવોના એકઠા થવાથી રમણીય છે. ત્યાં તેના મધ્યભાગમાં ચારે દિશામાં અંજન સરખા વર્ણવાળા નાના મેરુ સરખી એટલે ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચાઈવાળા, ત્રીચે દશ હજાર યોજનથી અધિક વિસ્તાર અને ઉપર એક હજાર યોજન બઠાઈવાળા ચાર અંજનગિરિઓ છે. તેના અનુક્રમે દેવરમણ નિત્યોદ્ઘોત, સ્વયંપ્રભ અને રમણીય નામો છે. તેમાં સો યોજન લાંબા, પચાસ યોજન પહોળા અને બહોતેર યોજન ઉંચા જિનાલયો છે ત્યાં સોળ યોજન ઊંચા, આઠ યોજન વિસ્તારવાળા આઠ યોજન પ્રવેશ કરવા યોગ્ય દેવ, અસુર, નાગ અને સુપર્ણ દેવતાઓના તેમના જ નામવાળા આવાસો અને ચારો દ્વારો છે. તેની મધ્યમાં સોળ યોજન લાંબી-પહોળી, આઠ યોજન ઊંચી પીઠિકા છે, તેના ઉપર કંઈક અધિક લાંબા પહોળા દેવચંદ્રકો છે. તે દરેકમાં ઋષભ, વર્દમાન, વારિષેષ અને ચંદ્રાનન એ નામની ચાર પર્યંકાસને બિરાજમાન, તેમ જ એકસો આઠનો દરેકનો પરિવાર હોય તેવી શાશ્વત જિનપ્રતિમાઓ હોય છે. દરેક પ્રતિમાને બે નાગદેવની પ્રતિમા, બે યક્ષપ્રતિમા, બે ભૂતપ્રતિમા, બે કુલંકણશી, બે પ્રતિમા, બે આમર ધારણ કરનાર દેવોની પ્રતિમા હોય છે અને પાછળ એક છત્રધરની પ્રતિમા હોય છે. તે પ્રતિમાઓ પુષ્પમાળા, ઘંટા, કુંભ, ધૂપવટિકા, અષ્ટમંગલ, તોરણ, ધ્વજ,

પુષ્પ-ચંદ્રગિરિકા, દર્પણ, પટલ, છત્ર અને આસનથી યુક્ત હોય છે. પ્રાસાદભૂમિ પર સુવર્ણની મેનોહર ઝીણી રેતી પાથરેલી હોય છે તથા સોળ પૂર્ણકળશોથી શોભાયમાન, જિનમંદિરના મોંપવાળા આગળના મંડપો, પ્રેક્ષામંડપ, અક્ષવાટક-ગવાક્ષ, મણિપીઠિકા, સ્તૂપ, ચૈત્યવૃક્ષ, ઈન્દ્રધનુ, વાવડી આદિકની ક્રમસર સ્થનાઓ હોય છે.

અંબેનગિરિ પર્વતની પૂર્વાદિ દરેક ચાર દિશાઓમાં ચાર ચાર વાવડીઓ છે. તેનાં નામો અનુક્રમે નંદિષેણા, અમોઘા, ગોસ્તુપા, સુદર્શના; નંદોત્તરા, નંદા, સુનંદા, નંદિવર્ધના; ભદ્રા, વિશાલા, કુસુદા, પુંડરીકિણી; વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા. તે દરેક વાવડીની આગળ પાંચસો યોજન પછી લાખ યોજન લાંબા, પાંચસો યોજન પહોળા અશોક, સપ્તચ્છદ, અપક, આંખા આદિનાં નામવાળાં ઉદ્યાનો છે વાવડીઓના મધ્યભાગમાં સ્ફટિકરત્નમય દધિમુખ પર્વતો, સુહર વેદિકા, ઉદ્યાન આદિથી યુક્ત ચોસઠંબર યોજન ઊંચા, એક હંબર યોજન ઊંડા, દશ હંબર યોજન નીચેના વિસ્તારવાળા, તેટલા જ ઉપર વિસ્તારવાળા અને પદ્મ આકારવાળા પર્વતો છે. કેટલાકે તો એમ કહે છે કે:- વાવડીઓની વચ્ચે વચ્ચે બપોળે પર્વતો છે, તે બગીચા છે. દધિમુખ અને રતિકર પર્વત ઉપર અંબેનગિરિ માફક ચૈત્ય બાણવાં. કીપની વિદિશામાં ચાર રતિકર પર્વતો, દશહંબર યોજન લાંબા-પહોળા, હંબર યોજન ઊંચા, સર્વરત્નમય, આલેખ'ટની આકૃતિવાળા પર્વતો છે, ત્યાં દક્ષિણમાં શકેઈન્દ્રની અને ઉત્તરના બે પર્વતોમાં ઇશાન ઈન્દ્રની આઠ અથ્થ મહાદેવીઓની, ચારે દિશામાં લાખયોજન પ્રમાણવાળી, દરેક જિનાયતનોથી વિભૂષિત એવી આઠ આઠ રાજધાનીઓ છે. તેનાં નામો અનુક્રમે આ પ્રમાણે બાણવાં:- સુભતા, સૌમનસા, અર્ચિ, માલી, પ્રભાકરા, પદ્મા, શિવા, શુચિ, અંબના, ભૂતા, ભૂતાવતંસા, ગોસ્તુપા, સુદર્શના, અમલા, અપસરા, રોહિણી, નવમી; તથા રત્ના, રત્નોદયયા, સર્વરત્ના, રત્નસંચયા, વસુ, વસુમિત્રા, વસુધરા, નંદોત્તરા, નંદા, ઉત્તરકુટુ, દેવકુટુ, કૃષ્ણા, કૃષ્ણારાજિ, રામા; રામરક્ષિતા, અગ્નિષ્ણાના ક્રમથી બાણવી. ત્યાં સર્વસંપત્તિવંત દેવો પોતપોતાના પરિવાર સાથે પુષ્પ-પર્વ દિવસોમાં આવેને દેવો, અસુરો અને ત્રિધાધરાદિકોને પૂજનીય એવા જિનમંદિરોમાં હર્ષિત મનવાળા થઈ અષ્ટાદિકા-મહોત્સવો કરે છે. અહિં અંબેનગિરિમાં ચાર અને દધિમુખ પર્વતોમાં સોળ મળી જિનાયતનો તથા રતિકર પર્વતો પર બગીચા-એ પ્રમાણે ગિરિશિખરોમાં બાવન અને રાજધાનીઓમાં બગીચા જિનાયતનો છે કેટલાક તો સોળ માને છે. આ અર્થને પુષ્ટ કરનારી પૂર્વાચાર્યોની ગાથાઓના અર્થ કહેવાય છે:-

જ્યાં હંમેશાં દેવ-સમુદાયો વિલાસ અને પ્રભુભક્તિમાં આનંદ માની રહેલ છે એવો નંદીશ્વર નામનો આઠમો ક્રોપ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ એકસો ત્રેસઠ કોડ ચોરાસી લાખ યોજન લંબાઈ-પ્રમાણ છે. ત્યાં પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં પાડાના ચિંગડા સરખા શ્યામવર્ણવાળા ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા, એક હંબર યોજન મૂળમાં, ભૂમિતલમાં દસહંબર અને તેની ઉપરના ભાગમાં ચોરાણું સો અને છેક ઉપર એક હંબર યોજન પહોળા, રૂઝે ક્ષયવૃદ્ધિ અધિકતાવાળા પૂર્વ દિશામાં દેવરમણ, દક્ષિણમાં નિર્યોદ્ધોત, પશ્ચિમમાં, સ્વચંપ્રભ, ઉત્તરદિશામાં રમણીય એવા ચાર પર્વતો છે. અજનનપર્વતોથી એક લાખ યોજન દૂર, ચારે દિશામાં હંબર યોજન ઊંડાઈવાળી, મત્સ્ય વગરના નિર્મળ બળવાળી વાવડીઓ છે. પૂર્વાદિ ત્રણેક દિશાઓમાં ચાર, ચાર વાવડીઓનાં નામો અનુક્રમે આ પ્રમાણે બાણવાં ૧ નંદિષેણા, ૨ અમોઘા, ૩ ગોસ્તુપા,

સુદર્શના, ૫ નંદોત્તરા, ૬ નંદા, ૬ સુનંદા, ૮ નંદિવર્ધના, ૯ ભદ્રા, ૧૦ વિશાલા, ૧ કુમુદા, ૧૨ પુંડરીકિણી, ૧૩ વિજયા, ૧૪ વૈભવ્યંતી, ૧૫ જ્યંતી, ૧૬ અપરાજિતા. યાંથી આગળ પાંચસો યોજન ગયા પછી, લાખ યોજન લાંબા અને પાંચસો યોજન પહોળા નખડો છે. પૂર્વમાં અશોકવન, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન, પશ્ચિમમાં અંધકવન અને ઉત્તરમાં પ્રાગ્લવન, નામનાં વનો છે. વાવડીઓના મધ્યભાગમાં પાલા આકાર સરખા, સ્ફટિક, નમય, દશ હબર યોજન પહોળા, એક હબર યોજન જમીનના મૂળમાં, ચોસઠ હબર યોજન ઊંચા સોળ દંધિમુખ પર્વતો છે. અંજન અને દંધિમુખ પર્વતો ઉપર સો યોજન પહોળાં, હોતેર યોજન ઊંચાં, વિવિધ પ્રકારની શોભાવાળાં, સુંદર ગોઠવણીવાળાં, નૃત્ય, ગીત, સંગીત શક્તિ સેકેડો પ્રકારની લક્ષિતી યુક્ત, તોરણ, ધ્વજ, મંગલાદિ સહિત જિનભવનો છે. એ વનોમાં દેવો, અસુરો, નાગકુમારો, સુપર્ણકુમારો, એવા દેવતાના નામવાળા કોટના કરવાળા છે, જેની ઊંચાઈ સોળ યોજન અને પહોળાઈ આઠ યોજન છે. દરેક કારો, કળશો વિગેરે, બાગલો મંડપ, પ્રેક્ષામંડપ, ગવાક્ષો, મણિપીઠ, સ્તૂપો, પ્રતિમાઓ, ચૈત્યવૃક્ષો, ધ્વજઓ અને શાવડીઓથી શોભાયમાન છે. તેના ઉપર જિનમંદિરના ગર્ભગૃહમાં ૮ યોજન ઊંચી, ૧૬ યોજન લાંબી, આઠ યોજન પહોળી મણિપીઠિકા છે. અને અધિક પ્રમાણવાળા રત્નમય દેવચ્છંદો છે. તેમાં (૧) અથલ, (૨) વર્ધમાન, (૩) અંદ્રાનન અને (૪) વારિષેણ નામના જિનેશ્વરોની પદ્મચંકાસનવાળી ૧૦૮ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ છે. દરેક પ્રતિમા આગળ બળે નાગકુમારો, ચક્ષો, મૂર્તો, કુંડલદેવીની પ્રતિમાઓ, બે બાજુ બે ચામર ધરનારા અને પાછળ એક છત્ર ધરનારની પ્રતિમા છે. તથા ઘંટા,ચંદન-ઘટ, ભૃંગાર,દર્પણ આદિ ભદ્રાસન મળે, પુષ્પ-ચંદ્રેરી, પટલાક,છત્ર, આસન પણ સાથે હોય છે. અહિં સૂત્રમાં કહેલા આદેશથી બળે વાવડીઓના આંતરે બળે બળે રતિકર નામના પર્વતો છે, તે બત્રીશ પર્વતો ઉપર આગળ કદા પ્રમાણે જિનભવનો છે. મહાપર્વના પવિત્ર દિવસે વંદન, નમસ્કાર કરતા, સ્તુતિ કરતા, પૂજા કરતા, જતા-આવતા, એવા વિદ્યાર્થી તથા દેવતાઓ જેને મહોત્સવ કરે છે-એવી જિનપ્રતિમાઓ તેમાં વિરાજમાન છે. તથા હબર યોજન ઊંચા, દશહબર યોજન લાંબા-પહોળા, ગેદલરી સરખા, રત્નમય રતિકર નામના પર્વતો દ્વીપની વિદિશામાં શોભી રહેલા છે. તે પર્વતોની ચારે દિશાઓમાં જંબૂદ્વીપ સરખા લાખ યોજનમાં શક અને ઇશાન ઇન્દ્રની અગ્રહેવીઓની આઠ આઠ રાજધાનીઓ છે. તે રાજધાનીઓને નિર્મળ મણિરત્નોથી શોભાયમાન, ફરતા કોટના વલયો છે અને તેમાં અતુપમ અત્યંત રમણીય એવી રત્નમય પ્રતિમાઓથી પ્રતિષ્ઠિત જિનમંદિરો છે આ પ્રમાણે વીશ અને બાવન શિખરો ઉપર રહેલા જિનાચતનોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ, અથવા ઇન્દ્રાણીઓની રાજધાનીમાં રહેલા બત્રીશ કે સોળ જિનઆચતનોને હું નમસ્કાર કરું છું

નંદીશ્વરદ્વીપની ચારે બાજુ વલયાકાર ફરતો નંદીશ્વર સમુદ્ર છે. ત્યાર પછી ચરુણદ્વીપ, અરુણસમુદ્ર, ત્યાર પછી અરુણવર દ્વીપ, અરુણવર સમુદ્ર; પછી અરુણભાસ દ્વીપ, અરુણભાસ સમુદ્ર; પછી કુંડલ દ્વીપ, કુંડલ સમુદ્ર; પછી રુચક દ્વીપ, રુચક સમુદ્ર; એ પ્રમાણે પ્રશસ્ત નામવાળા બમણા બમણા માપવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો બાણવા, છેલ્લી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની અંદર અઢી દ્વીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાય ભરત, ગૈરાવત અને મહાવિદેહો એ કર્મભૂમિઓ છે.

કાલોદધિ, પુષ્કર સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના ડંબળનો સ્વાદ જળ જેવો છે. લવણસમુદ્રના જળનો સ્વાદ લવણરસ સરખો છે. વારુણોદધિ વિવિધ પ્રકારના મહિરાપાન સરખા, સ્વાદવાળો છે, ક્ષોરસમુદ્રનું જળ, ખાંડ અને ઘી આદિ સાથે ચોથા ભાગતું ગાયતું દૂધ હોય, તેના સરખા સ્વાદવાળું, ધૃત સમુદ્રનું જણ સારી રીતે પકાવેલા તાજા ઘીના સરખા સ્વાદવાળું હોય છે. ખાકીના સમુદ્રનું જલ તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસરી મિશ્રિત તત્કાલ છેદેલી ચેરડીનોરસ ત્રીજા ભાગે જેમાં હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે. લવણ, કાલોદ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર ઘણા મત્સ્યો અને કાચળા આદિવાળા હોય છે, પરંતુ ધીબમાં હોતા નથી.

તથા જંબૂદ્વીપમાં જઘન્યથી ચાર તીર્થઃકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો અને વાસુદેવો હંમેશાં હોય છે. ઉત્કૃષ્ઠથી ચોત્રીશ તીર્થઃકરો અને ત્રીશ ચક્રવર્તીઓ ધાતકીખંડમાં અને પુષ્કરાર્ધ ખંડમાં તેનાથી બમણા સમજવા.

તિચ્છંદોકથી ઉપર નવસો યોજન સાત રાજ-પ્રમાણુ ઊર્ધ્વલોક છે. તેમાં સૌધર્મ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલોક, લાન્તક, મહાશુક, સહસાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત નામના બાર દેવલોકો છે. તેના ઉપર નવ ઐવેયક તેના ઉપર વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત પૂર્વાદિશિખાના ક્રમે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ તેના ઉપર બાર યોજન પીસ્તાલીશ લાખ લાંબી-પહોળી ઇષ્ટપ્રાચ્સારા નામની પૃથ્વી અને તે જ સિદ્ધિશિલા. તેના પણુ ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ગાઉથી આગળ, ચોથા ગાઉના છઠ્ઠા ભાગમાં લોકના છેડા સુધી સિદ્ધી રહેલા છે.

તેમાં સમજૂતલ ધરણિતલથી સૌધર્મ અને ઇશાન એ બે દેવલોક સુધી ઠોઠ રાજ, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સુધી અઢી રાજ, સહસાર દેવલોક સુધી પાંચ રાજ, અચ્યુત સુધી છ રાજ, લોકાન્ત સુધી સાત રાજ સમજવા.

સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકના વિમાનના આકાર ચંદ્રમંડલ સરખા ગોળ છે તેમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્ર શક અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્ર ઇશાન છે સનત્કુમાર અને મહેન્દ્ર પણ એ જ પ્રમાણે; તેમાં દક્ષિણાર્ધના સનત્કુમાર અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્ર માહેન્દ્ર. ત્યાં પછી ઊર્ધ્વલોકના મધ્યભાગમાં લોકપુરુષના કોણીના સરખા સ્થાનમાં રહેલ પ્રહલોક તેના ઇન્દ્ર પ્રહોન્દ્ર, તેના એક દેશમાં વાસ કરનાર એવા સાસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્હતોય, તુષિત, અચ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ નામના લોકાન્તિક દેવો છે. તેના ઉપર લાન્તક અને તે નામના જ લાન્ત કેન્દ્ર છે, તેના ઉપર મહાશુક, તે નામના જ ઇન્દ્ર, તેના ઉપર સહસાર તે નામે જ ઇન્દ્ર, તેના પણુ ઉપર સૌધર્મ અને ઇશાન માકુંક ચંદ્રાકાસ્વાળા આનત, પ્રાણુત કદપો તેમાં પ્રાણુતવાસી તે નામના બે કદપના એક જ ઇન્દ્ર તેના ઉપર આગળ પ્રમાણુ ચંદ્રાકાર સરખા ગોળ આરણુ અને અચ્યુત કદપ, ત્યાં અચ્યુતકદપવાસી તે જ નામના બે કદપના એક ઇન્દ્ર, ત્યાર પછીના દેવલોકના દેવો સર્વે અહમિન્દ્રો છે તેમાં પહેલા બે કદપો ઘનોદધિના અધારે રહેલા છે. તેના ઉપર ત્રણ કદપો વાચુના અધારે રહેલા છે. ત્યાર પછી ત્રણ ઘનોદધિ અને ધનવાતના અધારે રહેલા છે. તેના ઉપરના આકાશના અધારે રહેલા છે. તેમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસિંશ, પારિષદ, આત્મ રક્ષક, લોકપાલ, ચૈનિક, પ્રકીર્ણક, અસિયોગિક, કિલિબિષક એવા દેવોના દશ વિભાગો છે તેમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક આદિ નવેના સ્વામી છે. સામાનિક દેવો પ્રધાન,

પિતા, શુર, ઉપાધ્યાય, વડીલો માફક હોય, માત્ર ઇન્દ્રપણાથી રહિત હોય. ત્રાયશ્ચિંશ મંત્રી અને પુરોહિતના સ્થાન સરખા, પરિષદો મિત્ર સરખા. આત્મરક્ષક દેવો અંગરક્ષકો સરખા, લોકપાલો ઠેકપાલ અને ફૂટકાર્થ કરનારા, અનિક દેવો સૈનિક-કાર્ય કરનારા, તેના અધિપતિઓ સેનાધિપતિનું કાર્ય કરનારા, તે પશુ અનિકમાં જ લેવા, પ્રકીર્ણક દેવો એટલે નગરજનો અને દેશવાસીઓ સરખા, આલિયોગિક દેવો દાસ-સેવક સરખા આજ્ઞા ઉઠાવનારા, કિલ્લિખિક એ અન્યજ સરખા અસ્પૃશ્ય. વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવલોકમાં ત્રાયશ્ચિંશ અને લોકપાલો હોતા નથી. તે સિવાયના વિભાગો ત્યાં હોય છે

સૌધર્મ દેવલોકમાં ઝત્રીય લાખ વિમાનો, ઇશાનમાં અઘ્રવીશ લાખ, સનહુમારમાં ખાર લાખ, માહેન્દ્રમાં આઠ, પ્રહલોકમાં ચાર, લાન્તકમાં પચાસહજાર, શુકમાં ચાલીશહજાર, સહસ્રારમાં છ હજાર, આનત અને પ્રાણતના ચારસો, આરણ-અચ્યુતના ત્રણસો વિમાનો છે, પહેલા ત્રણ ગ્રેવેયકમાં એકસો દશ, વચલા ત્રણ ગ્રેવેયકમાં એકસો સાત, ઉપરના ત્રિકમાં એકસો વિમાનો છે. અનુત્તરનાં પાંચ જ વિમાનો છે. એ પ્રમાણે ૮૪૯૭૦૨૩ સર્વ વિમાનો છે. વિજયાદિક ચાર અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવોને છેલ્લા બે લેવા ખાત્રી છે. અને સર્વોર્થસિદ્ધના દેવોને તો હવે એક છેલ્લો લેવ છે. આ સૌધર્મ દેવલોકથી આરંભીને સર્વોર્થસિદ્ધ સુધીના દેવો આયુષ્યસ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, કાન્તિ, લેશ્યા, વિશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયના વિષયો, અવધિજ્ઞાનથી આગળ આગળથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક એટલે ચડિયાતા ચડિયાતા હોય છે. ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનથી હીન અને હીનતર હોય છે. શ્વાસોચ્છવાસ તો સર્વ જઘન્ય સ્થિતિવાળા ભવનપતિ આદિક દેવોને સાત સ્તોક પછી અને આહાર એક ઉપવાસ જેટલા સમય પછી હોય. પથ્થેપમ-સ્થિતિવાળા દેવોનો ઉચ્છવાસ એક દિવસની અંદરનો અને યેથી નવ દિવસનો આહારગ્રહણનો સમય હોય છે. જે દેવનું જેટલાં સામગ્રીપમનું આયુષ્ય હોય, તેને તેટલા પખવાડિયે ઉચ્છવાસ લેવાનો હોય અને તેટલા હજાર વર્ષે આહાર લેવાનો હોય. દેવતાઓ ઘણે ભાગે શાતાવેદનીયવાળા હોય અને કદાચ અશાતા થાય, તો માત્ર અંતર્મુહૂર્ત કાળ જેટલી જ હોય, વધારે ન હોય.

દેવીઓની ઉત્પત્તિ બીજા ઇશાન દેવલોક સુધી જ હોય અને દેવીઓનું જનું તો ખારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય. અન્યમતવાળા તાપસો જ્યોતિષ દેવલોક સુધી, ચરક અને પરિવાજકો પાંચમા પ્રહલોક સુધી, પચેન્દ્રિય તિર્થો આઠમા સહસ્રાર કલ્પ સુધી, મનુષ્ય શ્રાવકો ખારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી, જિનેશ્વર ભગતવંતું ચારિત્ર-લિંગ અંગીકાર કરનાર ભિચારાદિ પદાર્થ સામાચારી પાલન કરનાર નવમા ગ્રેવેયક સુધી, ચૌદપૂર્વધરો પ્રહલોક ઉપરથી સર્વોર્થસિદ્ધ સુધી, અવિશધિત વ્રતવાળા સાધુઓ અને શ્રાવકો જઘન્યથી સૌધર્મ દેવલોક સુધી જાય.

ભવનવાસી આદિથી બીજા ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવો શરીરથી સંભોગ-સુખ ભોગવનારા હોય. તે દેવો સંકલ્પ-કર્મવાળા મનુષ્યોનો માફક મૈથુનસુખમાં ગાદ પ્રસક્ત બની તીવ્રપણે તેમાં તલ્લીન બને છે અને કાયાના પરિશ્રમથી સર્વ અંગોનું સ્પર્શસુખ મેળવી પ્રીતિ પામે છે. ખાત્રીના પછીના ત્રીજા-ચોથા કલ્પવાસી દેવો સ્પર્શસુખ, પાચમા છઠ્ઠાના દેવો દેવીઓનાં રૂપ ભેવાથી, સાતમા આઠમાના દેવો, દેવીઓના શબ્દ સાંભળવાથી, નવમાથી ખારમા સુધીના ચાર દેવલોકના દેવો દેવીનું મનથી ચિંતન કરે, એટલે તૃપ્તિ ધર્ષ લય. ત્યાર પછીના દેવો કોઈપણ

પ્રકારે મૈથુન સેવનારા ન હોય, પણ પ્રવીચાર કરનાર દેવો કરતાં પ્રવીચાર ન કરનારા દેવો અનંતગણુ' સુખ લોગવનારા હોય. આ પ્રમાણે અધોલોક, તિર્યગ્લોક અને ઉર્ધ્વલોક એમ ત્રણલેહવાળો લોક સમજાવ્યો. આ લોકના મધ્ય ભાગમાં એક રાજ-પ્રમાણુ લાંબી-પહોળી, ઉપર-તીચે મળી ચૌદ રાજલોક-પ્રમાણુ ત્રસનાડી છે. જેમાં ત્રસ અને સ્થાવર છવે છે. ત્રસનાડીની પહાર એકલા સ્થાવરછવે જ હોય છે. ૧૦૫. લોકનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજાવે છે:-

નિષ્પાદિતો ન કેનાપિ, ન ઘૃતઃ કેનચિચ્ચ સઃ ।

સ્વયંસિદ્ધો નિરાધારો, ગગને કિંત્વચસ્થિતઃ ॥૧૦૬॥

આ લોકને કોઈએ પણ બનાવ્યો નથી, કોઈએ ધારણ કરી રાખ્યો નથી, સ્વયંસિદ્ધ, આધાર વગરનો આકાશમાં રહેલો છે.

પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, પુરુષ આદિમાંથી કોઈએ પણ આ લોક બનાવ્યો નથી. પ્રકૃતિ અચેતન હોવાથી તેમાં કર્તાપણું. સંભવે નહિં. ઈશ્વરાદિકને પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનું પણ કર્તાપણું નથી. 'ક્રીડા માટે લોક બનાવ્યો.' એમ જો કહેતા હો તો, તેમ પણ નથી, કારણ કે ક્રીડા તો રાગી કુમાર સરખાને જ હોય, ક્રીડા-સાધ્ય પ્રીતિ તો તેમને શાશ્વતી છે. ક્રીડા-નિમિત્તે થવાવાળી પ્રીતિ તેમને જો માનતા હો, તો તેઓને પહેલાં અનુગ્રીત હતી તેમ માનવું પડે. જો કૃપાથી તેમણે લોક ઉત્પન્ન કર્યો, તેમ માને તો આખું જગત સુખી જ હોય, દુઃખી ન હોય. સુખ-દુઃખ કર્મની અપેક્ષાવાળું છે, એમ કહેતા હો, તો પછી કર્મ જો જ કારણ છે અને તેમ માનવામાં તેમની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે. જગતમાં કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ રાજા, રંક, નિરોગી, રોગી, સંયોગી, વિયોગી, ધનવાન, દરિદ્ર, આવી ભાવોની વિચિત્રતામાં અને તે પણ કર્મથી બનતા હોવાથી ઈશ્વરાદિકની જરૂર રહેતી નથી. હવે કદાચ કહેશે કે, વગર પ્રયોજને તેઓએ જગત નિર્માણ કર્યું છે, તો તે પણ અચુક્ત છે. પ્રયોજન વગર બાળક પણ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી તેથી નક્કી થયું કે, આ લોક કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. તેમ જ કોઈથી પણ આ લોક ધારણ કરાતો નથી. કેટલાકો એમ માને છે કે 'શેષનાગ, કર્મ, વરાહ આદિ આ લોકને ધારણ કરે છે.' તેમને પૂછવું કે, તો પછી 'શેષનાગ આદિકને કોણ ધારણ કરે છે?' જવાબ મળે કે, આકાશ, તો પછી આકાશને કોણ ધારણ કરે છે? 'પોતે જ સ્વયં' પ્રતિષ્ઠિત છે. એમ કહે 'ત્યારે તેને કહેવું કે, લોક પણ તે જ પ્રમાણે છે' આમ હોવાથી કોઈએ પણ ઉત્પન્ન કરેલ ન હોવાથી સ્વયંસિદ્ધ છે, કોઈએ ધારણ ન કરેલો હોવાથી નિરાધાર છે. શંકા કરી કે, 'આધાર વગરનાને તેને રહેવાનું ક્યાં?' જવાબ મળ્યો કે, ગગનમાં, પરંતુ અવસ્થિત આકાશરૂપને વિષે જ આ લોક આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. આ વિષયને લગતા શ્લોકોના અર્થ કહેવાય છે :-

શંકા કરી કે, 'લોક-વિચારણાને ભાવના કેવી રીતે કહેવાય?' જવાબ આપે છે કે, 'તેથી પણ નિર્મમલ પરિણામ થાય છે' તે સાલળો-સુખના કારણભૂત એવા કોઈક ભાવમાં વારંવાર મન મૂર્છી પામવું હોય તો આ લોક-ભાવનાથી અત્યંત વેરવિખેર કરી શકાય છે. પૃથ્વી, દ્વીપો, સમુદ્રી વિગેરે ધર્મધ્યાનના વિષયભૂત છે-એમ ધ્યાનશતકમાં કહેલું છે, તેના વગર લોક-ભાવના ભાવો શકાય નહિં. જિનેશ્વરોએ કહેલ લોકરૂપ પદાર્થોનો અશકિત નિશ્ચય

થવા પછી અતીન્દ્રિય મોક્ષમાર્ગને વિષે જીવોએ શ્રદ્ધા રાખવી એઈ એ. એ પ્રમાણે લોક-
ભાવના જણાવી. ૧૦૬. હવે ત્રણ સ્ત્રોકોથી બોધિ-હર્લસ ભાવના જણાવે છે :—

અકામનિર્જારાપ્તાત્, પુણ્યાજ્જન્તોઃ પ્રજાયતે ।

સ્થાવરત્વાત્ ત્રસત્ત્વં વા, તિર્યક્ત્વં વા કથચ્ચન ॥૧૦૭॥

અકામનિર્જારા રૂપ પુણ્યથી જીવને સ્થાવરપણામાંથી ત્રસપણું અથવા તિર્યકપણું કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

પર્વતની નદીમાં વાંકો-ચૂકો પથ્થર ગળડતાં ગળડતાં, ઘસાતાં ઘસાતાં, આપોઆપ વગર પ્રયત્ને જોળ અને સરળો બની જાય છે, તેવી રીતે વગર ઇચ્છાએ આવી પડેલાં દુઃખો-વગર ઇચ્છાએ સહન કરી ભોગવીને બપાવ્યાં, તે રૂપ અકામનિર્જારા અર્થાત્ આત્માની સાથે ચોટેલો કે, કમો ખરી પડવારૂપ, આ પુણ્ય-પ્રકૃતિ સ્વરૂપ નથી, પણ કર્મની લઘુતારૂપ પુણ્ય એટલે કે, અકામનિર્જારાથી જીવને એકેન્દ્રિય ભતિ સાથે કાયમ રહેનાર સ્થાવરપણું, તે રૂપ પચીય છોડીને એકેન્દ્રિયપણાની સાથે રહેનાર ત્રસપણાને, કે પચેન્દ્રિય તિર્યકપણાને પામે છે. ૧૦૭. તથા

માનુષ્યમાર્યદેશચ, જાતિઃ સર્વાક્ષપાટકમ્ ।

આયુષ્ પ્રાપ્યતે તત્ર, કથચિત્કર્મલાઘવાત્ ॥૧૦૮॥

વળી વિશેષ પ્રકારે વધારે અકામનિર્જારા થવાથી કોઈપણ પ્રકારે સ્વચ્છમણ સમુદ્રમાં ધૂસરીના છિદ્રમાં ખીલી પડેલાઈ જાય તે ન્યાયે મનુષ્યપણું તથા શક, ચવન આદિ અનાયદેશ સિવાયના મગધાદિ આર્યદેશમાં જન્મ થાય આર્યદેશ પ્રાપ્ત થવા છતાં અન્યજ આદિ હલકો ભતિથી રહિત ઉત્તમ ભતિ-કુળમાં જન્મ થવો, ઉત્તમ ભતિ-કુલ મળ્યા છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા, તેમાં સર્વઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા-પટ્ટતા સાથે લાંબું આયુષ્ય ત્યારે જ હોય, એ અશુભ કર્મ ઓછાં થાય તો ઉપલક્ષણથી પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય તો જ તે સર્વેની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેહો આયુષ્યવાળો આ લોક કે પરલોકનું કાર્ય કરવા સમર્થ બની શકતો નથી. વીતરાગ ભગવતે પણ ‘હિ આયુષ્માન્ ગૌતમ !’ એમ બોલતાં બીજા શુભોમાં લાંબા આયુષ્યની અધિકતા જણાવી છે. ૧૦૮, તથા—

પ્રાત્તેષુ પુણ્યતઃ શ્રદ્ધા-કથક-અંશવેણ્વપિ ।

તત્ત્વનિશ્ચયરૂપં તદ્, બોધિરત્નં મુદુર્લભમ્ ॥૧૦૯॥

કર્મની લઘુતા અને પુણ્ય એટલે શુભ કર્મના ઉદયથી ધર્મોપદેશ કરનાર ગુરુ, તેના વચનનું શ્રવણ કરવાપણું પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ તત્ત્વના નિશ્ચયસ્વરૂપ અથવા તત્ત્વરૂપ દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો દંઠ અનુરાગ, તે રૂપ બોધિ-સમ્યક્ત્વરત્ન પ્રાપ્ત થવું અતિદુર્લભ છે. સ્થાવરપણાથી ત્રસપણું આદિ હર્લસ, તેથી બોધિરત્ન હર્લસ છે. ‘સુ’ શબ્દ એટલા માટે કહેલો છે કે-મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ ત્રસપણું આદિથી શ્રવણ-સૂચિકા સુધી અનંતી વખત પહોંચે છે, પણ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી મોક્ષવક્ષના બીજભૂત હોય, તો આ સમ્યક્ત્વ છે. આંતર સ્ત્રોકોના અર્થ કહેવાય છે :—

આ જૈન પ્રવચનમાં રાજ્ય મળવું, ચક્રવર્તી થવું કે ઈન્દ્રપણું મેળવવું દુર્લભ કહ્યું નથી, પણ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવું અત્યંત દુર્લભ કહેલું છે. સર્વ જીવોએ જગતના સર્વ ભાવો પહેલાં અનંત વખત પ્રાપ્ત કરેલા છે, પણ કદાચિત હજુ બોધિરત્ન મેળવ્યું નથી. કારણ કે ભવબ્રમણ ચાલુ છે. અને અનંતાનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તોના કાળ ગયા પછી અહિં અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત બાકી રહે, ત્યારે સર્વ સંસારના શરીરધારી જીવે ને સર્વ કર્મોની અંતઃક્રાંતિ સ્થિતિ બાકી રહે, ત્યારે ક્રોધકે જીવ અંધિનો ભેદ કરીને ઉત્તમ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક જીવો યથાપ્રવૃત્ત કરણ કરવા વડે અંધિની નજીકના પ્રદેશમાં આવે છે, પરંતુ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યો વગર પાછા ફરી જાય છે. કેટલાક બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પાછા સીદાય છે અને ફરી ભવચક્રમાં બ્રમણ કરે છે. કુશાઓનું શ્રવણ, મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથેનો સંગ, ખરાબ વાસના, પ્રમાદ સેવવો-એ વગેરે બોધિના વિક્ષો સમજવા જો કે ચારિત્ર-પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહેલી છે, પણ તે બોધી-પ્રાપ્તિમાં સફળ છે, નહિંતર નિષ્ફલ સમજવી. અલગ્ય જીવો પણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઐવેચક દેવલોક સુધી જાય છે, પરંતુ બોધિ વગર નિર્વૃત્તિ-સુખ તેઓ પામી શકતા નથી. બોધિરત્ન ન પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રવર્તી પણ રંક જેવો છે અને બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરનાર રંક પણ ચક્રવર્તીથી પ્રજ્ઞા અધિક છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ જીવો ભવમાં કયાંય પણ અનુરાગ કરતાં નથી. તેઓ મમતા વગરના હોવાથી અર્ગલા વગરની મુક્તિની આરાધના કરે છે. છે કોઈએ પહેલાં આ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ કરેલી છે, વળી જેઓ આગળ પ્રાપ્ત કરશે અને વર્તમાનમાં પણ જેઓ પ્રાપ્ત કરે છે; તે સર્વે પણ અનુપમ પ્રભાવ અને વૈભવ સ્વરૂપ બોધિને પામીને. માટે આવા પ્રકારની બોધિની ઉપાસના કરો, સ્તુતિ કરો, શ્રવણ કરો, બીજાનું શું પ્રયોગન છે? એમ ખારમી બોધિ-ભાવના જણાવી. ૧૦૯. નિર્મમત્વના કારણભૂત ભાવનાનો ઉપસંહાર કરતાં સમતાના ચાલુ અધિકાર સાથે તને જોડે છે :—

માવનાભિરવિશ્રાન્તમિતિ ભાવિતમાનસઃ ।

નિર્મમઃ સર્વમાવેષુ, સમત્વમવલમ્બ્યતે ॥૧૧૦॥

નિરંતર ભાવનાઓ વડે ભાવિત કરેલા મનવાળો સર્વ ભાવો વિષે મમતા વગરના બની સમભાવનું અવલંબન કરે છે. ૧૧૦. સામ્યના ફલને બતાવે છે :—

વિષયેભ્યો વિરક્તાનાં, સામ્યવાસિતચેતસામ્ ।

ઉપશામ્યેત્ કષાયાગ્નિર્વોષિદીપઃ સમુન્મિવેત્ ॥૧૧૧॥

વિષયોથી વિરક્ત બનેલા સમતાધારી ચિત્તવાળા યોગી પુરુષોનો કષાય-અગ્નિ ચોલવાઈ જાય છે અને સમ્યક્ત્વ-દીપકે પ્રગટે છે. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના જયથી કષાય-જય, મનની શુદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો જય, રાગ-દ્વેષના જય વડે મનઃશુદ્ધિ, સમતા વડે રાગ-દ્વેષનો જય અને ભાવના-હેતુસ્વરૂપ નિર્મિતત્વથી સમતાને પ્રતિપાદન કરી હવે આગળનું પ્રકરણ પ્રતિપાદન કરે છે—

સમત્વમવલમ્બ્યાથ, ધ્યાનં યોગી સમાશ્રયેત્ ।

ચિના સમત્વમારબ્ધે, ધ્યાને સ્વાત્મા ચિદમ્બ્યતે ॥૧૧૨॥

ત્યાર પછી યોગી-મુનિ પોતાના ચિત્તમાં દંડપણે સમતાનું અવલંબન કરી આગળ કહીશું, તેવા ધ્યાનનું અવલંબન કરે. જો કે ધ્યાન અને સમતા બંને એક જ છે, તો પણ વિશેષ-પ્રકારની સમતા, તે ધ્યાન કહેવાય છે. વારંવાર અભ્યાસ કરવા યોગ્ય સામ્ય તે ધ્યાન-સ્વરૂપ છે. જો જ વાત વ્યતિરેક એટલે ઉલટાવીને જણાવે છે. અનુપ્રેક્ષા આદિ બલથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સમતા વગર ધ્યાન શરૂ કરવામાં આવે, તો આત્મા વિડંબના પામે છે, તે આ પ્રમાણે:-જેણે ઇન્દ્રિયોને ગોપવી નથી, તેમ જ મનની શુદ્ધિ કરી નથી, રાગ-દ્વેષને જિત્યા નથી, જેણે નિર્મમત્વ હંજુ પ્રગટાવ્યું નથી, જેણે સમતાનો અભ્યાસ કર્યો નથી, ગતાનુગતિકપણથી જે મૂઠ પુરુષો ધ્યાન શરૂ કરે છે, તેઓ બંને લોકના માર્ગથી ચૂકી જાય છે. યથાવિધિ ધ્યાન કરવામાં આવે, તો આત્માની વિડંબના થતી નથી, ઉલટા આત્માહિતકારી થાય છે. ૧૧૨. તે જ વાત કહે છે-

મોક્ષઃ કર્મક્ષયાદેવ, સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ।

ધ્યાનસાધ્યં મતં તત્ત્વ, તદ્ ધ્યાનં હિતમાત્મનઃ ॥૧૧૩॥

આત્માનું પોતાનું નિર્મલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા સ્વરૂપ મોક્ષ, એ આત્મસ્વરૂપ રોકનાર કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય નહિં, એ વિવાહ વગરની વાત છે. તે કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી જ થાય છે, આ વાતમાં પણ વિવાહ નથી. તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ સિદ્ધ થાય છે. પર પદાર્થના યોગનો ત્યાગ અને આત્મસ્વરૂપ યોગની વ્યવસ્થા, તે જો વડે ધ્યાન સાધી શકાય છે. માટે ધ્યાન એ આત્માનું હિત કરનાર છે. ૧૧૩.

શંકા કરી, કે, 'પહેલાં અર્થની પ્રાપ્તિ માટે અને અનર્થના પરિહાર માટે સામ્ય જણાવ્યું, હવે ધ્યાન એ આત્માહિત કરનાર કહ્યો છે—તો આમાં પ્રધાનતા કોની ?' સમાધાન કરે છે કે બંનેની પ્રધાનતા છે, તેમાં તફાવત નથી. તે જ વાત કહે છે-

ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં, ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ।

તિષ્કમ્પં જાયેત તસ્માદ્ , દ્વયમન્યોઽન્યકારણમ્ ॥૧૧૪॥

સામ્ય વગર ધ્યાન નથી અને ધ્યાન વગર સામ્ય નથી. એ પ્રમાણે તો એકનો આશ્રય બીજો અને બીજોનો આશ્રય પહેલો થશે ? 'ના' એમ નથી, સામ્ય વગર ધ્યાન ન જ થઈ શકે, ધ્યાન તો સામ્ય વગર છતાં પણ સ્થિરતાવાળું ન થાય. આ કારણે ઇતરેતર આશ્રય-દોષનો અભાવ છે. એમ હોવાથી આ બંને એક બીજાના કારણપણે રહેલા છે. ૧૧૪. સામ્યની વ્યાખ્યા પહેલાં સમજાવી ગયા છીએ, હવે ધ્યાનના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરે છે—

મુદ્ધુત્તાન્તર્મનઃસ્થૈર્ય, ધ્યાનં હ્રદયસ્થયોગિનામ્ ।

ધર્મ્ય શુક્લં ચ તદ્ દેષા, યોગરોધસ્ત્વયોગિનામ્ ॥૧૧૫॥

હ્રદયસ્થ યોગીઓને અંતરમુદ્વર્તકાળ સુધી જે મનની સ્થિરતા રહેવી, તે ધ્યાન કહેવાય. તે ધ્યાનના બે પ્રકાર છે—એક ધર્મધ્યાન અને બીજું શુદ્ધધ્યાન અને અયોગીઓને તો યોગનો નિરોધ હોય છે.

અહિં ધ્યાન કરનારા બે પ્રકારના હોય છે. એક યોગવાળા અને બીજા યોગ વગરના અયોગીઓ. યોગવાળા પણ બે પ્રકારના હજારથો અને કેવલીઓ. તેમાં હજારથ યોગીઓના ધ્યાનનું આ લક્ષણ છે. અંતર્બુદ્ધર્તકાળ સુધી એક આલંબનમાં ચિત્તની સ્થિતિ-એકાગ્રતા-પૂર્વક ચિત્તનો નિરોધ અંતર્બુદ્ધર્તકાળ સુધી કરવો તેનું નામ ધ્યાન. તે ધ્યાન હજારથ યોગીઓને બે પ્રકારનું હોય. ધર્મ્ય-ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન. તેમાં દશ પ્રકારના ધર્મથી યુક્ત, અથવા ધર્મ વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, તે ધર્મ્ય ધ્યાન. સમગ્ર કર્મ-મલના ક્ષયનું કારણ હોવાથી શુક્લ-ઉજ્જવલ પવિત્ર નિર્મળ તે શુક્લધ્યાન. અથવા શુક્લનો બીજા પ્રકારે અર્થ સમજવે છે. શુભ-દુષ્ટ, તેના કારણભૂત આઠ પ્રકારનાં કર્મ તેવા શુચ્ચ ને ક્લમયતિ એટલે નાસ કરે, તે શુક્લ. સયોગી કેવલીઓને તો મન, વચન અને કાયાના યોગોનો નિરોધ કરવો-નિગ્રહ કરવો અર્થાત યોગો રોકવા રૂપ ધ્યાન સમજવું. સયોગી કેવલીઓને તો યોગ-નિરોધ-સમયે જ ધ્યાનનો સંભવ છે, તેથી બુદ્ધ ન જણાવ્યું. તેઓ તો કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી સુધી મન, વચન અને કાયાના યોગ-વ્યાપારયુક્ત જ વિચરે છે. નિર્વાણ-સમયે યોગ-નિરોધ કરે છે. ૧૧૫. શંકા કરી કે, 'હજારથ યોગીઓને બે અંતર્બુદ્ધર્તકાળ ધ્યાનની એકાગ્રતા રહે, તો ત્યાર પછી શું થાય ?' તે કહે છે—

સુદ્ધર્તાત્ પરતશ્ચિન્તા, યદ્વા ધ્યાનાન્તરં મવેત્ ।

બહર્થસંક્રમે તુ સ્થાદ, દીર્ઘાંપિ ધ્યાનસન્તતિઃ ॥૧૧૬॥

એક પદાર્થમાં સુદ્ધર્તકાલ ધ્યાન ટકી રહ્યા પછી ચિંતા થાય, અગર બીજા પદાર્થનું આલંબન કરે, પરંતુ એક પદાર્થમાં સુદ્ધર્તકાલથી વધારે ધ્યાન ન હોય, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે. એવી રીતે એક અર્થથી બીજા અર્થનું આલંબન કરે, વળી ત્રીજા પદાર્થનું આલંબન લઈ ધ્યાન કરે, એમ ચોથાનું એવી રીતે લાંબા કાળ સુધી ધ્યાનની શ્રેષ્ઠિ ચાલુ રહે. સુદ્ધર્તકાળ પછી પ્રથમ ધ્યાન સમાપ્ત થયા પછી બીજા અર્થનું આલંબન કરે-એવી રીતે ધ્યાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ભાવના ભાવવી. ૧૧૬. તે જ વાત કહે છે :—

મૈત્રી આદિ આર ભાવનાઓ

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।

ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ, તદ્દિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥૧૧૭॥

ધર્મ્ય ધ્યાન તૂટી જતું હોય તો, તેને સાંધવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યભાવના વચમાં બેઠી દેવી, કારણ કે, જરાથી જર્જરિત શરીરવાળાને રસાયન ઉપકાર કરનાર થાય, તેમ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ ધ્યાન માટે રસાયણરૂપ છે.

‘વિમિદાચ્છ લેહને’ મે (મિ)શ્ચતિ-સ્નિહ્યતિ ઇતિ મિત્રમ્, એટલે સ્નેહ કરે, તે મિત્ર, તેનો ભાવ તે મૈત્રી. જગતના તમામ જીવ સંબંધી સ્નેહ-પરિણામ કરવા, તે મૈત્રી. (૧) પોતાના કરતાં અધિક શુભવાળાઓ ઉપર પ્રસન્નતા રાખવી, સુખનો ચહેરો

પ્રકુલ્લ રાખવો, તેમના પ્રત્યે હૃદયમાં ભક્તિ, અનુરાગ પ્રગટાવવો, તે પ્રમોદ (૨), દીન, દુઃખી, અનાથ, અપંગ અશરણુ જીવો પ્રત્યે કરુણા કરવી, તે કારુણ્ય અથવા અનુકંપા (૩), રાગ-દ્વેષના મધ્યભાગમાં રહેલો તે મધ્યસ્થ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ વગરની વૃત્તિવાળો, તેનો ભાવ તે માધ્યસ્થ્ય કે ઉપેક્ષા (૪) તે ચારે ભાવનાઓને આત્મા વિષે બેઠે શા માટે ? ધર્મ્ય ધ્યાન તૂટી જતું હોય તો ખીભ ધ્યાનમાં બેઠવા માટે, જેમ વૃદ્ધાવસ્થાથી ખખડી ગયેલા નિર્બળ શરીરને રસાયન-ઔષધ તાકાત આપે છે, તેમ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ તૂટતા ધર્મ્ય ધ્યાનને ટેકો આપી ઉપકાર કરે છે. ૧૧૭. તે ચાર ભાવના પૈકી મૈત્રીનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મા કાર્ષીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ મૃત્ કોઽપિ દુઃખિતઃ ।
મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે ॥૧૧૮॥

‘જગતના કોઈ પણ પ્રાણી પાપો ન કરે, તેમ જ કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ, જગતના તમામ જીવો સંસારમાંથી છૂટી મુક્તિ-સુખ પામો’ આવા પ્રકારની મતિ-ભાવના, તે મૈત્રી કહેવાય.

ઉપકારી કે અપકારી કોઈ પણ દુઃખનાં કારણભૂત પાપો ન કરે. પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાથી કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ નારક એમ ચારે ગતિના પર્થોયોને પામનારા જગતના એકેએક પ્રાણી સંસાર-દુઃખથી કાયમના મુક્ત બની મોક્ષ-સુખ પ્રાપ્ત કરે. કહેલા સ્વરૂપવાળી મતિ, તે મૈત્રી કહેવાય છે. કોઈ એકને મિત્ર હોય તે મિત્ર નથી. એમ તો હિંસક વાધ, સિંહાદિકને પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર મૈત્રી હોય છે, માટે સમગ્ર પ્રાણી-વિષયક મૈત્રી જાણવી. એવી રીતે અપકારી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ મિત્રતા રાખી, મન, વચન અને કાયા વડે જેમના ઉપર મેં અપકાર કર્યો હોય, તેમને સર્વને હું ખમાવું છું. આ મૈત્રી ભાવના ૧૧૮. હવે પ્રમોદ-ભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે—

અપાસ્તાશેષદોષાનાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।
શુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૧૯॥

પ્રાણિ-વધાદિક સર્વ દોષો દૂર કર્યા હોય, પદાર્થના ચથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાના સ્વભાવ-વાળા, એમ જે વસ્તુ કહીને જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને સંયુક્ત હોય, તેને મોક્ષહેતુ કહેલો છે. ભાષ્યકાર ભગવતે ‘જાણ-કિરિયાદિ મોક્ષોન્નજ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેથી મોક્ષ થાય છે. આવા પ્રકારના શુણ્વત મુનિઓના ક્ષાયોપશમિકાદિ આત્મિક શુણ્ણ તથા શમ, ઈન્દ્રિયોનું દમન, ઔચિત્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્યોદિ શુણ્ણમાં જે પક્ષપાત કરવો, તેઓ પ્રત્યે વિનય, વંદન, સ્તુતિ, શુણ્ણતુવાદ વેદાવચ્ય આદિ કરવા વડે અને ખીભએ અને પોતે કે બંનેએ કરેલી પૂજથી ઉત્પન્ન થએલો, સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રગટ થતો મનનો ઉત્સાહ, તે પ્રમોદ કહેલો છે. ૧૧૯. પ્રમોદભાવના કહીને કારુણ્યભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે—

દીનેષ્વાર્ષેષુ મીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।
પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ, કારુણ્યમભિવીયતે ॥૧૨૦॥

દીન, દુઃખી ભય પામેલા, જીવિતની યાચના કરનારાઓ ઉપર તેમનાં દુઃખ દુર કરવાની ખુદ્દિ તે કારુણ્ય-ભાવના કહેવાય.

માતાં, શ્રુત, અજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાનના બક્ષથી ખોટા હિંસક શાસ્ત્રોની રચના કરી પોતે તો સંસારમાં દૂષે છે મને બીજા અનેક અનુયાયીઓને પણ દુખાડનારા તે બિચારા દયાલુ સ્થાન હોવાથી દીન, તથા નવા નવા વિષયો ઉપાર્જન કરનારા પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા વિષયોને ભોગવવાની તૃષ્ણા, તે રૂપ અગ્નિમાં બળી-બળી રહેલા દુઃખીઓ, હિત-પ્રાપ્તિ અને અહિતનો ત્યાગ કરવાને બદલે વિપરીત વર્તન કરનારા ધન ઉપાર્જન કરવું, રક્ષણ કરવું, ભોગમાં ખરચવું કે નાશ થઈ બચ તેની પીડાવાળા દુઃખીઓ વિષે, તથા વિવિધ દુઃખથી પીડાતા અનાથ, રંક, બાલક, વૃદ્ધ, સેવકો, તથા સર્વથો ભય પામતા તેમના વિષે, વૈરિઓથી પરાભવ પામેલા, રોગોથી સખડતા હોય, મૃત્યુના મુખમાં સુતેલા સ્વરૂપ જીવિતની યાચના અને પ્રાર્થના કરતા હોય, તેના પ્રાણીયું રક્ષણ ભાગતા હોય આવા પ્રકારના દોનાદિક, જેઓ કુશાઓ રચનારાઓ હોય, તે બિચારા ખોટા ધર્મની સ્થાપના કરી કેવી રીતે દુઃખથી છૂટશે ? ભગવાન મહાવીર સ્વરૂપ પણ મરીચિના ભવમાં ઉન્માર્ગની દેશનાથી ઠોટાઠોટી સાગરોપમ કાળ સુધી ભવમાં ભટક્યા. તો પછી પોતાનાં પાપની પ્રતિકારશક્તિ વગરના બીજાઓની કઈ વલે થશે ? વિષયો પેદા કરવા ભોગવવા અને તેમાં જ તક્લીન હૃદયવાળા અનંતા ભવોમાં અનુભવેલા વિષયોમાં હજુ પણ અતૃપ્ત મનવાળા ભવાભિનંદી આત્માઓને પ્રશમ-અમૃતથી તૃપ્ત બનાવી વીતરાગદશા કેવી રીતે પમાડવી ? બાલ, વૃદ્ધાદિકો પણ વિવિધ ભયના કારણથી ભયભીત માનસવાળા બનેલાને ઐકાંતિક આત્મિક ભય-વિયોગના અધિકારી કેવી રીતે બનાવવા ? તથા મૃત્યુ-મુખમાં સુતેલા પોતાના ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિના વિયોગને સન્મુખ દેખતા, મારણાન્તિક વેદના અનુભવતા પ્રાણીઓને સકલ ભયથી નહિત બિનેશ્વરનાં વચનામૃતનો છંટકાવ કરી કેવી રીતે જન્મ, જરૂ, મૃત્યુ વગરના નિર્ભય સ્થાનને પમાડું ? આ પ્રકારે દુ બના પ્રતિકાર કરનારી ખુદ્દિ કરવી, સાક્ષાત્ દુઃખનો પ્રતિકાર કરવો એમ નહિ, કારણ કે તે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ તો દરેકમાં અશક્ય છે. આવા પ્રકારની ખુદ્દિને કારુણ્ય-ભાવના કહેલી છે.

જે અશક્ય પ્રતિકાર વિષયવાળી ખુદ્દની કચ્છા-સર્વ જંતુઓને સંસારથી મુક્ત કરી પછી હું મોક્ષે જઈશ.' તે વાસ્તવિક કરુણા નથી, પણ માત્ર વાણીના વિદ્વાસ છે. સંસારીઓએ એ પ્રમાણે કરવું શક્ય નથી, તેમ મુક્તિમાં મારે પહોંચાડવા, તે કાર્ય પણ પોતાને માટે અશક્ય જ છે. એક તો સંસાર ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે અને સર્વ સંસારીઓને મુક્તિનો અભાવ છે, માટે આ તો માત્ર ભાર્તિક જીવોને છેતરનાડું સૌગંદીયું-ખુદ્દું કારુણ્ય સમજવું. ઉપર પ્રમાણે જણાવેલી કરુણા કરતો હિંતોપદેશ આપે, દેશ અને કાલની અપેક્ષાએ અન્ન, પાન, આશ્રય, વસ્ત્ર, દવા આ પી તેવાઓના ઉપર ઉપકાર કરે. ૧૨૦. હવે માધ્યસ્થ-ભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

કૂરકર્મસુ નિઃશઙ્કં, દેવતા-ગુરુ-નિન્દિષુ ।

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થ્યમુદીરિતમ્ ॥૧૨૧॥

નિઃશંકપણે કર કાર્યો કરનારા, દેવ અને ગુરુઓની નિન્દા કરનારા, આત્મપ્રશંસા કરનારા એવા જીવો તરફ જે ઉપેક્ષા કરવી, તેને માધ્યસ્થ ભાવના કહેલી છે.

અલક્ષ્ય પદ્મજોતું લક્ષણ કરનારા. મહિરાહિતું પાન કરનારા, પરસ્પર-સેવન આદિ ન સેવવા યોગ્યતું સેવન કરનારા, ઋષિહૃત્યા, બાલહૃત્યા, સ્ત્રીહૃત્યા, ગર્ભહૃત્યા આદિ કૂરકાર્ય કરનારા અને વળી પાપનો ભય ન રાખનારા હોય, તેવા પશુ કેટલીક વખત પાપ કર્યા બહલ પશ્ચાત્તાપ પાત્રી સંવેગ પામનારા હોય છે, તો તેઓ ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી, માટે કહે કે-ચોત્રીશ અતિશયવાળા વીતરાગ દેવે, તેમણે કહેલાં અનુષ્ઠાનનોતું પાલન કરનારા અને ઉપદેશ કરનારા તેવા ગુરુ મહારાજની રાગ, દ્વેષ અજ્ઞાન અને પહેલાના ભરમાવેલાપણાથી નિંદા કરનારાઓને વિષે, તેવા પ્રકારના હોવા છતાં કોઈ પ્રકારે વૈરાગ્યદશ્યા પામેલા હોય, આત્મદોષ દેખનારા હોય, તે ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી; માટે કહે છે કે, સદોષવાળા, પોતાના આત્માની પ્રશંસા કરનારા-પોતાના આત્માને સારો માનનારા હોય તેવાઓને વિષે, મગશેલિયો પત્થર પુષ્કરાવર્ત મેઘથી પલાળી શકતો નથી, તેમ કૂર કર્મ કરનારા, દેવતા અને ગુરુઓની નિંદા કરનારા આત્મ-પ્રશંસકોને ઉપદેશ આપી માર્ગે લાવવા અશક્ય છે, તેથી તેવાઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા-માધ્યસ્થ્ય-સાવના રાખવી. ૧૨૧.

જે કહેલું હતું કે ધર્મધ્યાનને ટેકો આપવા માટે-તેનું વિવેચન કરે છે-

આત્માનં ભાવયન્નામિર્માવનામિર્મહામતિઃ ।

હૃદિતામપિ સંઘસે વિશુદ્ધધ્યાનસંતતિમ્ ॥૧૨૨॥

મૈત્રી આદિ આ ભાવનાઓ વડે આત્માને વિચારતો મહામતિવાળો. ઉત્તમ આત્મા પૃથ્વી વિશુદ્ધ ધ્યાન—શ્રેણીને બેઠી દે છે. ૧૨૨.

ધ્યાન સાધવા માટે કેવા પ્રકારના સ્થાનની જરૂર તે કહે છે—

તીર્થં વા સ્વસ્થતાહેતુ, યત્ તદ્ વા ધ્યાનસિદ્ધયે ।

કૃતાસનજયો યોગી, ચિવિક્તં સ્થાનમાશ્રયેત્ ॥૧૨૩॥

તીર્થં કર ભગવતોના જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, નિર્વાણરૂપ કલ્યાણકર્મોચ્ચે, તેવા સ્થાનના અભાવમાં મનની શાંતિ રહે તેવા પર્વતની ગુફા વિગેરે સ્ત્રી, પશુ નપુંસકાદિથી રહિત સ્થાન ધ્યાન કરવા માટે પસંદ કરે. કહેલું છે કે-“યન્નિઓ માટે હ મેશાં સુવતિ, પશુ, નપુંસક, કુશીલ આદિથી રહિત એકાંત સ્થાનનો આશ્રય કરવાનું કહેલું છે અને વિશેષથી તો ધ્યાનકે.દમાં તેવા સ્થાનનો આશ્રય કરવો. જેઓએ પોતાના યોગો સ્થિર કરેલા હોય અને જેમનું ધ્યાનમાં મન નિશ્ચલ હોય, તેવા મુનિઓને વસતિવાળા ગામમાં કે શૂન્ય અરણ્યમાં કયો તકાવત નથી તેથી ધ્યાન કરનારે જ્યાં સમાવિ રહે અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોની એકાગ્રતા રહે તેવા, ભૂત અને પ્રાણીઓના ઉપદ્રવથી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું” સ્થાન કહેવાથી કાલ પશુ ઉપલક્ષણથી સમજવો. કહેલું છે કે-“જે કાળમા ઉત્તમ યોગ-સમાધિ પ્રાપ્ત થાય. તે કાળ ધ્યાન માટે કહેલો છે, ધ્યાન કરનાર માટે દિવસ કે રાત્રિનો કોઈ નિયમિત કાળ ગણેલો નથી. ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે યોગી યોગ્ય એકાંત સ્થાનનો આશ્રય કરે. કેવા પ્રકારનો યોગી ? આગળ જેનાં લક્ષણો કહીશું, તેવા કાયનાં વિશિષ્ટ આસનો કરવાના અભ્યાસવાળો યોગી વિવિક્ત (એકાંત) સ્થાનનો આશ્રય કરે. તે સંબંધ સમજી લેવો. ૧૨૩.

હવે આસનોને કહે છે—

પર્યંક-વીર-વજ્રાન્જ-મદ્ર-દળ્દાસનાનિ ચ ।

ઉત્કટિકા ગોદોહિકા, કાયોત્સર્ગસ્તથાઽસનમ્ ॥૧૨૪॥

૧ પર્યંકાસન, ૨ વીરાસન, ૩ વજ્રસન, ૪ કમલાસન, ૫ ભદ્રાસન, ૬ દંડાસન, ૭ ઉત્કટિકાસન, ૮ ગોદોહિકાસન, ૯ કાયોત્સર્ગાસન. આ નામનાં આસનો કહેલાં છે. ૧૨૪.

કમપૂર્વકે દરેકે આસનોની વ્યાખ્યા સમજાવે છે—

સ્યાજ્જઙ્ગયોરધોભાગે, પાદોપરિ કૃતે સતિ ।

પર્યંકો નાભિગોત્તાન-દક્ષિણોત્તરપાણિકઃ ॥૧૨૫॥

જંઘાના નીચેના ભાગમાં એટલે ઢીંચણ પાસે બે પગની ગોઠવણી કર્યા પછી નાભિ પાસે ડાબો હાથ જમણા ઉપર રાખવો, તે પર્યંકાસન કહેવાય. શાશ્વત પ્રતિભાઓને અને શ્રીમહાવીર ભગવંતના નિર્વાણ સમયે જે પ્રમાણે પર્યંકાસન હતું, તે પ્રમાણે આ પણ સમજવું. પાતંજલો બાનુ અને હાથને લાંબા કરી સૂવું તેને પર્યંક કહે છે. ૧૨૫. હવે વીરાસન કહે છે—

વામોઽહિર્દક્ષિણોરુધ્વ, વામોરૂપરિ દક્ષિણઃ ।

ક્રિયતે યત્ર તદ્ વીરોચિતં વીરાસનં સ્મૃતમ્ ॥૧૨૬॥

ડાબો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ જેમાં કરાય, તે તીર્થ કર આદિ વીર પુરુષોને ઉચિત હોવાથી વીરાસન. કાયરોને આ આસન ન હોય. બે હાથ આગળ સ્થાપન કરવાના છે, તે પર્યંકાસન માફક સ્થાપન કરવા. કેટલાકો આને પદ્માસન પણ કહે છે. એક સાથળ ઉપર એક પગ આરાપણ કરવામાં ચર્ધપદ્માસન કહેવાય. વજ્રસન કહે છે—

પૃષ્ઠે વજ્રાકૃતીમૂતે, દોર્ભ્યાં વીરાસને સતિ ।

ગૃહ્ણીયાત્ પાદયોર્યત્રાઙ્ગુષ્ઠૌ વજ્રાસનં તુ તત્ ॥૧૨૭॥

પૂર્વે ખતાવેલી રીત પ્રમાણે વીરાસન કર્યા પછી વજ્રની આકૃતિ માફક પાછળ બેને હાથ રાખી તે બંને પગના અંગુઠા પકડવા અર્થાત્ પીઠ પાછળ કરી વીરાસન પર રહેલા ડાબા પગના અંગુઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગુઠાને જમણા હાથથી પકડવા, તેને વજ્રસન કહે છે. કેટલાક તેને વેતાલસન કહે છે, મતાંતરે વીરાસન કહે છે. ૧૨૭.

સિંહાસનાધિરૂઢસ્યાસનાપનયને સતિ ।

તથૈવાવસ્થિતિર્યા તામેકે વિરાસનં વિદુઃ ॥૧૨૮॥

સિંહાસન કે ખુરશી ઉપર બેઠેલા હોય, પગ નીચે ભૂમિને સ્પર્શતા હોય, ત્યાર પછી કોઈકે સિંહાસન કે ખુરશી ખેંચી લે અને જે સ્થિતિ સિંહાસનના ટેકા વગરની હોય, તે પ્રમાણે રહેવું, તે વીરાસન. સિદ્ધાંતકારો કાયકલેશના તપ-પ્રકરણમાં આ આસન જણાવે છે. પાતંજલો વીરાસનની વ્યાખ્યામાં એક પગ ઉપર ઉભા રહીને બીજો પગ વાંકો વાળી અદ્ધર રાખવો કહે છે. ૧૨૮. પદ્માસન કહે છે—

જહ્નયા મધ્યમાગે તુ, સંશ્લેષો યત્ર જહ્નયા ।

પદ્માસનમિતિ પ્રોક્તં, તદાસનવિચક્ષણેઃ ॥૧૨૯॥

એક જંઘાના મધ્ય ભાગમાં, બીજી જંઘા વડે જે સંશ્લેષ કરવો, તેને આસનના બાણકારો પદ્માસન કહે છે. ૧૨૯. ભદ્રાસન કહે છે—

સંપુટીકૃત્ય મુષ્કાગ્રે, તલપાદૌ તથોપરિ ।

પાણિકચ્છપિકાં કુર્યાદ, યત્ર ભદ્રાસનં તુ તત્ ॥૧૩૦॥

પગનાં બંને તળીયાં સામ-સામં એકઠાં કરી અડકોશ આગળ રાખી પગના તળીયા ઉપર બંને હાથનાં આંગળાં એક-બીજામાં ભીડાવી ગોઠવવાં, તે ભદ્રાસન કહેવાય, પાતંજલ આ પ્રમાણે કહે છે કે—બેસીને લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે—પગનાં તળીયાને વૃષભની સમીપમાં સંપુટરૂપ બનાવીને તેના ઉપર બે હાથ આંગળીઓ માંહોમાંહે રાખી ગોઠવીને રાખવા. ૧૩૦. હંડાસન કહે છે—

શ્લિષ્ઠાશ્ચુલી શ્લિષ્ઠગુલ્ફો, મૃશ્લિષ્ઠોરુ પ્રસારયેત્ ।

ચત્રોપવિહય પાદૌ તદ્, દળ્ઘાસનમુદીરિતમ્ ॥૧૩૧॥

પગની અંગુલીઓ એકઠી રાખી ઘુંટીઓ એકઠી રાખી ભૂમિને સ્પર્શ કરે, તેમ સાથે બેસીને પગ લાંબા કરે, તે હંડાસન કહેવાય. પાતંજલ આ પ્રમાણે કહે છે કે—બેસીને આંગળીઓ બેડાએલી રહે, ઘુંટીઓ પણ બેડેલી હોય, સાથળ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા હોય અને પગ લાંબા કરે, તેવા હંડાસનનો અભ્યાસ કરવો. ૧૩૧.

હવે ઉલ્કટિકાસન અને ગોદોહિકાસન કહે છે—

પુત-પાર્ષ્ણિસમાયોગે, પ્રાહુરુત્કટિકાસનમ્ ।

પાર્ષ્ણિભ્યાં તુ મુવસ્ત્યાગે, તત્ સ્યાદ્ ગોદોહિકાસનમ્ ॥૧૩૨॥

કેડની નીચેના કુલાઓને પગની પાની સાથે નીચે ભૂમિ ઉપર અડકાવીને રાખવા, તે ઉલ્કટિકાસન કહેવાય, જે આસનમાં પ્રભુ મહાવીરને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. કહેણું છે કે—“મૃશ્લિકા બહાર ઋગ્વેદાલિકા નદીના કિનારે વૈશાખ શદ્ધિ દશમીના દિવસે ગ્રીષ્મ પહોરે છકુતપમાં શાલવૃક્ષ નીચે ઉલ્કટિકાસને રહેલા હતા, ત્યારે કેવલજ્ઞાન થયું.” એ જ આસનમાં બે પાનીઓ ભૂમિનો ત્યાગ કરે અને ગાય દોહનાર જે આસને બેસે, તે પ્રમાણેનું આસન ગોદોહિકાસન કહેવાય છે. પ્રતિમા કદપી મુનિઓએ આ આસન કરવાનું હોય છે. ૧૩૨. હવે કાયોત્સર્ગ કહે છે—

પ્રલમ્બિતમુજદ્વન્દ્વમૂર્ધ્વસ્થસ્યાસિતસ્ય વા ।

સ્થાનં કાયાનપેક્ષં યત્, કાયોત્સર્ગઃ સ કીર્તિતઃ ॥૧૩૩॥

ઉભા, બેઠાં કે સૂતાં બે હાથ લાંબા લટકતા રાખીને, કાયાની દરકાર વગરના રહેણું, તે કાયોત્સર્ગાસન. જિનકદપીઓ તથા જદ્મસ્થ વીર્યકરોને આ આસન હોય છે. તેઓ ઉભા

ઉભા જ કાયોત્સર્ગ કરે છે, સ્થવિરકૃત્વીઓ તો ઉભા, બેઠા અને ઉપલક્ષણથી સૂતા સૂતા જેમ સમાધિ ટકે તેમ યથાશક્તિ કાયોત્સર્ગ કરે. એ પ્રમાણે સ્થાન, ધ્યાન, મૌનક્રિયા સાથે કાયોત્સર્ગ, તે કાયોત્સર્ગ અહિં જે આસનો બતાવ્યાં, તે તો દ્વિશ માત્ર સમજાવાં. આ સિવાય બીજાં પણ અનેક આસનો છે. તે આ પ્રમાણે—આસના આકારપણે રહેવું તે તે આસનકુળસન જેમ ભગવાન મહાવીર એકરાત્રિનાળી પ્રતિમા ધારણ કરીને રહેલા હતા, ત્યારે અધમ અસુર સંગમે, વીશ ઉપસર્ગો કર્યાં, તેને પ્રભુએ સમતા-પૂર્વક સહન કર્યો. તથા એક પરમે સૂઈ રહેવું, તે ઊર્ધ્વમુખવાળાને નીચા મુખવાળાને કે તિર્થા મુખવાળાને હોય છે તથા હંડ માફક લાંબા સૂઈ જવું શરીર સીધું કરેલું હોય અને ખંને જ'લા તથા સાથળો લાંબા કરીને કે પહોળા કરીને સ્થિર રહેનારને હોય છે. તથા લગ'કથાયીપણું તે કહેવાય કે, જેમાં મસ્તક અને જે પાનીઓ ભૂમિને સ્પર્શ કરે અને શરીર ભૂમિને અડકે નહિ. તથા સમસંસ્થાન, જે પાનીનો આગળનો ભાગ અને પગ વડે ખંનેને વાળવા પૂર્વક પરસ્પર દબાવવું તે

તથા દુર્યોધાસન તે કહેવાય, જેમાં ભૂમિ પર મસ્તક સ્થાપન કરીને પગ ઉંચે સખીને રહેવું, તે કપાલીકરણ એમ પણ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે રહીને જો જો જ'લાતું પદાસન કરે, તો હંડપદાસન કહેવાય. તથા સ્વસ્તિકાસન તે કહેવાય, જેમાં ડાબો વાળેલો પગ જમણી જ'લાની વચ્ચે સ્થાપન કરે અને જમણો વાળેલો પગ ડાબી જ'લામાં વચ્ચે સ્થાપન કરે. યોગપદ્ધતિના યોગશી જે થાય. તે સોપાનચાસન. તથા કૌંચ નિષદન, હંશ-નિષદન, ગરુડ-નિષદન આદિ આસનો, તે તે પક્ષીઓની બેઠક માફક બેસવું, તેવા આકારવાળાં આસનો સમજાવાં. આ પ્રમાણે આસનનો વિધિ વ્યવસ્થિત નથી. ૧૩૩.

जायते येन येनेह, विहितेन स्थिरं मनः ।

तत्तदेव विधातव्यम् , आसनं ध्यानसाधनम् ॥૧૩૪॥

માંસ ભરેલ કે ચરખીવાળા કે બળવાળા પુરુષોને જે જે આસન કરવાથી મનની સ્થિરતા થાય, તેવાં તેવાં આસનો કરવાં જે માટે કહેલું છે કે—“શાન્ત કરેલ છે પાપો જેમણે એવા કર્મ-રહિત મુનિઓએ સર્વ પ્રકારના દેશમાં, કાળમાં અને ચેષ્ટામાં વર્તતા હતા, ત્યારે ઉત્તમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેથી શાસ્ત્રમાં દેશ, કાલ અને ચેષ્ટા એટલે આસનનો નિયમ નથી. જે પ્રમાણે યોગમાં સમાધિ ટકે, તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો. આમ કહેવાથી આસનોતું કથન કરવું નિર્ણયક નથી. પ્રતિમાકૃત્વીઓને આસનો નિયમથી કરવાતું વિધાન છે. તથા બાર સિદ્ધ-પ્રતિમાની અંદર આઠમી પ્રતિમામાં પણ આશનનો નિયમ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે :—

ઊર્ધ્વમુખ એટલે ચત્તો અથવા પામું વાળીને સુવે, અથવા સરખો બેસે કે સુવે-એ પ્રમાણે સૂતો, બેઠો કે ઉભો રહીને દેવોના, મનુષ્યોના કે તિર્થંચોના ઘોર ઉપસર્ગોને મન અને શરીરથી ચલાયમ ન થયા સિવાય નિશ્ચલપણે સહન કરે. નવમી પ્રતિમામાં આ પ્રમાણે- સાત અહોરાત્રપ્રમાણ કાળવાળી બીજી એટલે નવમી પ્રતિમા (જેમાં ચોથકતલ તપને પારણે આય'બિલ અને ગામ વિગેરેની બહાર રહેલું ઇત્યાદિ) આઠમી માકક કરે. વિશેષ એટલો છે.

કે, આ પ્રતિમામાં ઉત્કટ એટલે મસ્તક અને પાનીઓના અધારે માત્ર વનચે સાથળ-વાંસાથી અદ્ધર રહીને અથવા 'લગ'ડ' એટલે વાંકા લાકડાની જેમ કેવળ પીઠ-વાંસાના આધારે (મસ્તક, પગ જમીનને ન સ્પર્શે તેમ) અથવા ફંડની જેમ પગ લાંબા કરીને સુઈ રહીને ઉપસર્ગાદિ સહન કરે દશમીમાં આ પ્રમાણે-ત્રીજી એટલે દશમી પ્રતિમા પણ એ બેના જેવી જ છે. માત્ર તેમાં બેસવાની રીતિ ગાયને દોહવાની જેમ પગનાં આંગળાના આધારે ઉભરક બેસવાનું છે, અથવા વીસસનથી એટલે સિંહાસન ઉપર પગ નીચે લટકતા રાખીને ખુરશી પર બેઠા પછી ખુરશી કે સિંહાસન એથી લેવામાં આવે, છતાં એ જ પ્રમાણે બેસી રહે તેમ, અથવા આમ કેરીની જેમ વકે શરીરે બેસવાનું છે. એમાંથી કોઈ પણ આસને આ પ્રતિમા વહેન કરી શકાય. ૧૩૪ હવે આસનેા ધ્યાનના સાધન જે પ્રમાણે બને છે, તે બે શ્લોકોથી કહે છે—

સુલાસનસમાસીનઃ, સુશ્લિષ્ટાધરપલ્લવઃ ।

નાસાગ્રન્યસ્તદ્વગ્નદ્વો, દન્તૈર્દન્તાનંસંસ્પૃશન્ ॥૧૩૫॥

પ્રસન્નવદનઃ પૂર્વાભિમુખો વાઽપ્યુદ્ભુતઃ ।

અપ્રમત્તઃ સુસંસ્થાનો, ધ્યાતા ધ્યાનોદયતો ભવેત્ ॥૧૩૬॥

લાંબા સમય સુધી સમાધિથી બેસી રહેવાય, તેવા આસને બેસી સારી રીતે ઓખ-પલ્લવ બેઠેલા રાખો, નાસિકાના અગ્રભાગ પર બંને હાથ સ્થાપન કરી, ઉપરના હાંતોને નીચેના હાંતોને સ્પર્શ ન થાય, તેવી રીતે હાંતોને રાખો, (પરસ્પર હાંતોને સ્પર્શ થવાથી મન અસ્થિર થાય છે) રબેચુલ અને તમેચુલથી રહિત ભુકુટિના વિક્ષેપો વગરનું પ્રસન્ન મુખ રાખોને પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા સન્મુખ બેસી અગર પ્રભુ-પ્રતિમા સન્મુખ બેસી 'પ્રમાદ-રહિત' એમ કહેવાથી તેવો ધ્યાનનો મુખ્ય અધિકારી જણાવે છે. કહેલું છે કે-અપ્રમત્ત સંયતને ધર્મધ્યાન હોય છે. સરળ અથવા મેરુદંડ માફક શરીર નિશ્ચલ રાખી ધ્યાન કરવાનો ઉદ્યમ કરે.

આ પ્રમાણે યતિ અને શ્રાવક વિષયક ધ્યાનસિદ્ધિના સાધનભૂત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય રત્નત્રયનું કથન કર્યું, બીજું સમગ્ર ધ્યાનના લેહો વિગેરે આગળના આઠ પ્રકાશો દ્વારા પ્રકટ કરેલ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ મહારાજને સાંભળવાની ઈચ્છા થવાથી આવ્યાર્થ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ, બેને 'અધ્યાત્મ ઉપનિષદ' નામનો પટ્ટબંધ થયો છે, પોતે રચેલા સ્વોપક્ષ વિવૃત્તિવાળા તે યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશનો આગમોદ્દારક આવ્યાર્થ શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આવ્યાર્થ શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલો અનુવાદ પૂર્ણ થયો. (૪).

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યરચિત સ્વોપજીવિવરણ સહિત યોગશાસ્ત્ર

પાંચમેા પ્રકાશ

પ્રાણુયામ

ઓ* સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શ્રીબિનેન્દ્ર ભગવંતને નમસ્કાર થાઓ.

અહિં પાતંજલિ આદિ અન્યમતોના યોગાચાર્યોએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણુયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ યોગનાં આઠ અંગો મોક્ષનાં અંગ તરીકે સ્વીકારેલાં છે, પરંતુ બનદર્શનકારો વાસ્તાવક રીતે પ્રાણુયામને મુક્તિના સાધનરૂપ ધ્યાનમાં સ્વીકારતા નથી. કારણ કે, તે અભ્યાસ વગર અસમાધિ કરાવનાર થાય છે. કહેલું છે કે—અભિપ્રાય કરનાર પણ શ્વાસોચ્છવાસ રોકી શકતો નથી, તો પછી બીજી ચેષ્ટા કરનાર શ્વાસોચ્છવાસ કેવી રીતે રોકે ? (હંતયોગના અભ્યાસ સિવાય તે રોકી શકાય નહિ) તેમ કરવાથી તત્કાલ મરણ થવાનો સંભવ છે. સૂક્ષ્મ ઉચ્છવાસ પણ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે જથ્ણા-પૂર્વક લેવો જોઈએ. આમ હોવા છતાં પણ હેહ-આરોગ્ય, તેમ જ કાલજ્ઞાનાદિકમાં પ્રાણુયામ ઉપયોગી હોવાથી અમે પણ અહિં તે વિષય કહીએ છીએ—

પ્રાણાયામસ્તતઃ કૈશ્વિદ્, આશ્રિતો ધ્યાનસિદ્ધયે ।

શક્યો નેતરથા કર્તુ, મનઃ-પવનનિર્જયઃ ॥૧॥

આસન-જથ કયો પછી ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાણુયામનો પતંજલિ આદિ યોગાચાર્યોએ આશ્રય કરેલો છે. પ્રાણુયામ તે કહેવાય, જેમાં સુષ્ણ અને નાસિકાની અંદર ફરતા વાયુને સર્વ પ્રકારે રોકવો-તેની ગતિનો છેદ કરવો એ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો, મન અને પવનનો જથ કરી શકાતો નથી. ૧. પ્રશ્ન કયો કે પ્રાણુયામથી પવનનો વિજય કરી શકાય, તે વાત સ્વીકારી લઈએ, પણ મનનો વિજય કેવી રીતે બને ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે—

મનો યત્ર મરુત્ તત્ર, મરુદ્ યત્ર મનસ્તતઃ ।

અતસ્તુલ્યક્રિયાવેતૌ, સંવીતૌ ક્ષીરનીરવત્ ॥૨॥

મન બધાં છે, ત્યાં પવન છે અથે બધાં પવન છે, ત્યાં મને છે. આ કારણે સમાન ક્રિયાવાળા તે બંને દૂધ-પાણી ન્યાયે એક સાથે મળીને જ રહેનારા છે. ૨. સમાન ક્રિયા સમબળે છે—

एकस्य नाशोऽन्यस्य स्यात्, नाशो वृत्तौ च वर्तनम् ।

ध्वस्तयोरिन्द्रियमति-ध्वंसात् मोक्षश्च जायते ॥૩॥

મન અગર પવન બેમાંથી ગમે તે એકના નાશમાં બીજાનો નાશ થાય છે, એકની પ્રવૃત્તિ થાય, તો બીજાની પણ થવાની જ, મન અને પવનના વિનાશમાં ઇન્દ્રિય અને મતિનો નાશ થાય છે અને ઇન્દ્રિય અને મતિના નાશમાં મોક્ષ થાય છે. ૩. પ્રાણુયામનું લક્ષણ, તથા તેના લેદો કહે છે—

પ્રાણાયામો ગતિચ્છેદઃ, શ્વાસ-પ્રશ્વાસયોર્મતઃ ।

રેચકઃ પૂરકશ્ચૈવ, કુસ્મકશ્ચેતિ સ ત્રીષા ॥૪॥

બહારના વાયુને ગ્રહણ કરવો, તે શ્વાસ, ઉદરના કેઠામાં રહેલા વાયુને બહાર કાઢવો, તે પ્રશ્વાસ અગર પ્રશ્વાસ કહેવાય. તે બંનેની ગતિનો છેદ કરવો અર્થાત્ રોકવા, તે પ્રાણાયામ. તેના રેચક, પૂરક અને કુંભક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. ૪. બીજા આચાર્યોના મતે તેના સાત પ્રકારો જણાવે છે—

પ્રત્યાહારસ્તથા શાન્તઃ, ઉત્તરશ્વાધરસ્તથા ।

અભિર્મૈદૈશ્વરુર્મિસ્તુ, સપ્તથા કીર્ત્યંતે પરૈઃ ॥૫॥

ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકાર સાથે પ્રત્યાહાર, શાન્ત, ઉત્તર અને અધર આ ચાર મેળવતાં પ્રાણાયામના સાત પ્રકારો પણ કેટલાક કહે છે. ૫. હવે ક્રમસર દરેકનાં લક્ષણ કહે છે—

યત્ કોષ્ઠાદતિયત્નેન, નાસા-બ્રહ્મ-પુરાનનૈઃ ।

બહિઃ પ્રક્ષેપણં વાયોઃ, સ રેચક इति स्मृतઃ ॥૬॥

નાસિકા અને તાળવા પરના બ્રહ્મારંધ્રવડે અનિયતપૂર્વક કોઠામાંથી વાયુને બહાર ફેંકવો, તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય. ૬. તથા—

સમાકૃષ્ય યદાપનાત્, પૂરણં સ તુ પૂરકઃ ।

નામિપદ્મે સ્થિરીકૃત્ય, રોધનં સ તુ કુસ્મકઃ ॥૭॥

બહારના વાયુને ખેંચીને કેઠામાં શુદ્ધ સુધી રવો, તે પૂરક અને તેને નાભિ-કમળમાં કુંભ માફક સ્થિર કરવો, તે કુંભક કહેવાય. ૭ તથા—

સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરોત્કર્ષઃ, પ્રત્યાહારઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

તાલુ-નાસાઽઽનનદ્વારૈઃ, નિરોધઃ શાન્ત ઉચ્યતે ॥૮॥

નાભિ આદિ સ્થાનથી હૃદયાદિક બીજા સ્થાનમાં વાયુને ખેંચી જવો, તે પ્રત્યાહાર અને તાળવું, નાસિકા અને મુખના દ્વારો વડે વાયુને રોકવો, તે શાન્ત અને કુંભકમાં એટલી તકાવત સમજવો કે, કુંભકમાં નાભિકમળમાં પવનને રોકવો પડે છે, જ્યારે શાન્તમાં તેવો નિયમ નથી, પણ નીકળવાના દ્વારોથી પવનને રોકવો. ૮. તથા—

આપીયોર્ધ્વ યદુત્કૃષ્ય, હૃદયાદિષુ ધારણમ્ ।

ઉત્તરઃ સ સમાખ્યાતો, વિપરીતસ્તનોઽધરઃ ॥૯॥

બહારના વાયુનું પાન કરીને ઊંચે ખેંચીને હૃદયાદિકમા ધારણ કરવો, તે ઉત્તર કહેવાય અને ઊર્ધ્વદિશથી નીચે લઈ જવો. તે અધર કહેવાય. શંકા કરી કે રેચક આદિકમાં પ્રાણાયામ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ કે પ્રાણાયામ તો શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિને રોકવા રૂપ છે, તેના

સમાધાનમાં કહે છે કે, રેચકમાં કોઠાના વાયુને વિરેચન કરી બહાર નાસિકાના દ્વાર આગળ જ રોકવો, અંદર આકર્ષવો નહીં. તે જ શ્વાસ-પ્રશ્વાસના ગતિ વિચ્છેદ રૂપ પ્રાણાયામ કહેવાય. તથા પૂરકમાં બહારના વાયુને ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરીને કોઠામાં ધારણ કરવો, તેમાં પણ શ્વાસ-પ્રશ્વાસ રેચવો કે પૂરવો નહીં એટલે ગતિવિચ્છેદ રૂપ પ્રાણાયામ થયો તેવી જ રીતે કુંભકાદિકમાં પણ સમજવું ૯. રેચક આદિનાં ક્ષણો કહે છે—

રેચનાદુદર દરવ્યાયે, કફસ્ય ચ પરિક્ષયઃ ।

પુષ્ટિઃ પૂરકયોગેન, વ્યાધિઘાતશ્ચ જાયતે ॥૧૦॥

વિકસત્યાશુ હૃત્પદમં, ગ્રન્થિરન્તર્વિમિચ્યતે ।

બલ-સ્થૈર્યવિવૃદ્ધિશ્ચ, કુમ્ભકાદ ભવતિ સ્ફુટમ્ ॥૧૧॥

પ્રત્યાહારાદ્ બલં કાન્તિઃ, દોષશાન્તિશ્ચ શાન્તતઃ ।

ઉત્તરાધરસેવાતઃ, સ્થિરતા કુમ્ભકસ્ય તુ ॥૧૨॥

રેચક પ્રાણાયામથી ઉદરના વ્યાધિનો. તથા કફ રોગનો નાશ થાય છે. પૂરકના યોગથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, તેમ જ સર્વ વ્યાધિઓના નાશ થાય છે. કુંભક પ્રાણાયામથી હૃદય-કમળ તત્કાલ વિકસર થાય છે અને અંદરની ગાંઠ ભેદાય છે. શારીરિક બલની વૃદ્ધિ થાય છે, વાયુ સ્થિર રહી શકે છે. પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામથી શરીરમાં બળ, કંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. શાંત નામના પ્રાણાયામથી વાત, પિત્ત અને કફ અથવા ત્રિદોષ-સન્નિપાત તાવની શાંતિ થાય છે. ઉત્તર અને અધર પ્રાણાયામના સેવનથી કુંભકની સ્થિરતા થાય છે. ૧૦-૧૨. આ પ્રાણાયામથી એકલા પ્રાણનો જથ્થો થાય છે, એમ નહીં, પરંતુ પાંચ પ્રકારના વાયુઓના જથ્થાના કારણભૂત છે, તે વાત કહે છે—

પ્રાણમપાન-સમાનાબુદાનં વ્યાનમેવ ચ ।

પ્રાણાયમૈર્જયેત્ સ્થાન-વર્ણ-ક્રિયાઽર્થવીજવિત્ ॥૧૩॥

શ્વાસ નિશ્વાસ આદિ ઘણો વ્યાપાર કરે, તે પ્રાણવાયુ; મૂત્ર, વિષ્ણુ, ગભોદિકને બહાર લાવે, તે અપાન વાયુ; આધેલા પીધેલા જળાદિક પદાર્થોને પરિપકવ કરી, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રસને યથાયોગ્ય સ્થાને પહોંચાડે, તે સમાન વાયુ; રસાદિકને ઊંચે લઈ બનાર ઉઠાવવાયુ; આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેનાર વ્યાન વાયુ; આ પાંચ વાયુનાં સ્થાનો, વર્ણ ક્રિયા અર્થ અને બીજને બહુનાર યોગી એ રેચકાદિ પ્રાણાયામથી જથ્થો મેળવે. ૧૩. તેમાં પ્રાણનાં સ્થાનાદિ જણાવે છે—

પ્રાણૌ નાસાગ્રહૃન્નામિ-ષાદાહ્નુષ્ઠાન્તગો હરિત્ ।

ગમાગમપ્રયોગેન, તજ્જયો વારણૈન વા ॥૧૪॥

પ્રાણવાયુ નાસિકાની અગ્રભાગ પર, હૃદયમાં, નાભિમાં અને પગના અંગૂઠા સુધી પ્રસરીને રહેલો છે. તેમાં બીજ છે, તે સ્થાન. નયા ઉગેલા તુલુ સરખા લીલાવર્ણવાળો છે. રેચક અને

પૂરક પ્રયોગ વડે અને ધારી રાખવાથી તેના પર જય મેળવી શકાય છે. અર્થ અને બીજા હવે કહીશું. ૧૪ હવે ગમાગમ પ્રયોગ, તથા ધારણ કહે છે—

નાસાદિસ્થાનયોગેન, પૂરણાદ રેચનાન્મુદ્ધુઃ ।

ગમાગમપ્રયોગઃ સ્યાદ્, ધારણં કુમ્મનાત્ પુનઃ ॥૧૫॥

નાસિકાદિ સ્થાનમાં વારંવાર વાયુ પૂરવાથી અને રેચન કરવાથી ગમાગમ પ્રયોગ થાય છે, અને તે વાયુને તે તે ઠેકાણે રોકવાથી કુંભક કરવાથી ધારણ નામનો પ્રયોગ થાય છે. ૧૫. અપાનવાયુનાં વર્ણુ—સ્થાનાદિ બતાવે છે—

અપાનઃ કૂષ્ણરુગમન્યા-પૃષ્ઠ-પૃષ્ઠાન્તપાર્ષ્ણિગઃ ।

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેન, રેચનાત્ પૂરણાન્મુદ્ધુઃ ॥૧૬॥

અપાન વાયુનો વર્ણુ કાળો છે. ડોકની પાછલી નાડીમાં પીઠ, શુદ્ધ અને પગનો પાછલો ભાગ જે પાની તેમાં જે જાય, તે અપાનવાયુ તેને પોતપોતાના સ્થાનમાં વારંવાર રેચન અને પૂરણ વડે જિતવા. ૧૬. સમાન વાયુના વર્ણુદિ કહે છે—

શુક્લઃ સમાનો હ્રન્નામિ-સર્વસન્ધિષ્વવસ્થિતઃ ।

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેનાસકૃદ્ રેચન-પૂરણાત્ ॥૧૭॥

સમાનવાયુનો વર્ણુ ઉત્તમવદ છે, નાલિ અને સર્વ સાંધાઓને વિષે રહેવાનું સ્થાન છે. પોતપોતાના સ્થાનમાં વારંવાર રેચક અને પૂરક-કુંભક કરી તેનો જય કરવો. ૧૭. હવે ઉદાનવાયુના વર્ણુ, સ્થાનાદિ કહે છે—

રક્તો હૃત્કષ્ઠ-તાલુ-મૂમધ્ય-મૂર્ધનિ સંરિધતઃ ।

ઉદાનો વદ્યતાં નેયો, ગત્યાગતિનિયોગતઃ ॥૧૮॥

ઉદાનવાયુ હાલવર્ણુવાળો છે, તે હૃદય, કંઠ, તાળવુ અને શુક્રાંતિના મધ્યભાગમાં, તથા મસ્તકમાં રહે છે. ગતિ-આગતિના પ્રયોગથી તેને વશ કરવો. ૧૮. ગતિ-આગતિનો પ્રયોગ જણાવે છે—

નાસાકર્ષણયોગેન, સ્થાપયેત્ તં હૃદાદિષુ ।

ચલાદુત્કૃષ્યમાણં ચ, રુદ્ધ્વા રુદ્ધ્વા વશં નયેત્ ॥૧૯॥

નાસિકા વડે બહારના પવનને ખેંચીને તે ઉદાન વાયુને હૃદયાદિક સ્થાનોમાં સ્થાપન કરવો. વાયુ બીજા સ્થાનમાં ચાલ્યો જાય, તો બેરથી તે તે સ્થાને વારંવાર રોકીને અથોત કુંભક કરીને કેટલોક વખત રાખી વળી રેચક કરી હવો એટલે નાસિકાના એક ઠારથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાખવો, વળી તે જ ઠારથી અંદર ખેંચી કુંભક કરવો. આ પ્રકારે તે તે વાયુને વશ કરી જય મેળવવો ૧૯. હવે વ્યાનના સ્થાનાદિ કહે છે—

સર્વેશ્વરપ્રતિષ્ઠા ચ્યાનઃ, શાક્રકાર્મુકસન્નિભઃ ।

જેનચ્યઃ કુસ્મકાભ્યાત્માન, સંકોચ-પ્રસૃતિક્રિયાન્ ॥૨૦॥

આન વાયુનો વર્ણ ત્રિવિધ રંગવાળો ઈન્દ્રિયલુપ્ત સ્વરોષો છે. ચામડીના સ્વર સ્થાનોમાં તે રહેલો છે. સંકોચ અને ફેલાવું (પૂરક અને રેચક)ના ક્રમે કુંભકના અભ્યાસથી તે વશ કરવા યોગ્ય છે. ૨૦. પાંચ વાયુનાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય બીજો બતાવે છે—

પ્રાણાપાન-સમાનોદાન-ધ્યાનેષ્વેષુ વાયુષુ ।

યૈ પૈ વૈ રૌ લૌ ધીજાનિ, ધ્યાનવ્યાનિ ચયાક્રમમ્ ॥૨૧॥

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને આન એ પાંચ વાયુના ને ને સ્થાને રચ કરવા માટે પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે પ્રાણાદિ વાયુના 'વૈ' આદિ બીજોતું ધ્યાન કરવું. એટલે કે પ્રાણ વાયુના નચ કરતી વખતે 'યૈ' બીજ, અપાન વાયુનો રચ કરતી વખતે 'પૈ', સમાનતું બીજ 'વૈ', ઉદાનતું બીજ 'લૌ'. આનતું બીજ 'ધી'તું ધ્યાન કરવું. એટલે 'યૈ' આદિ અક્ષરોની આકૃતિની કંઈપણ કરી નંતો બપ પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે કરવાં. ૨૧. હવે ત્રણ શ્લોકો વડે પ્રાણાદિ નચના કાલો કહે છે—

પ્રથમ્યં જાઠરસ્થાગ્રેઃ, દીર્ઘશ્વામ-મરુજ્જયૌ ।

લાઘવં ચ હારીરસ્ય, પ્રાણસ્ય વિજયે ભવેન્ ॥૨૨॥

પ્રાણવાયુને જિતવાથી એટલે સ્વાધીન કરવાથી જઠરાગ્નિની પ્રવક્તા, લાંબો શ્વામ આવે, કમ ન ચડે, વાયુ નચ એટલે-અર્થ વાયુઓ પ્રાણાધીન હોવાથી નંતો નચમાં મર્દ પ્રકારના વાયુનો નચ થાય છે, વળી શરીર હલકું અને સ્ફુર્તિશાળુ બને છે. ૨૨. તથા—

ગૌઢ્યં શ્વનમઙ્ગાદેઃ, ઉદાગ્રસ્થે પ્રવીપનમ્ ।

વર્ષોઽન્તપત્તં વ્યાધિધ્યાનઃ, સમાનાપાનયોર્જયે ॥૨૩॥

સમાન અને અપાન વાયુ વશ કરવાથી ઘા, શુભગં આદિનાં છિદ્રો મુગ્ધ થાય છે, હાડકાંની તરે પૂરાઈ જાય છે, આદિ શબ્દથી નવા પ્રકારનાં બીજાં શરીરો છિદ્રો મુગ્ધ થાય છે, ઉદરનો અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, મલ-મૂત્રાદિ અલ્પ થાય અને વ્યાધિનો વિનાશ થાય છે. ૨૩. તથા—

ઉત્ક્રાન્તિર્વાગ્નિપટ્કાચ્ચશ્વાધાધોદાનનિર્જયે ।

જયે ધ્યાનસ્ય શીતોષ્ણામન્નઃ કાન્તિરોગિતા ॥૨૪॥

ઉદાનવાયુ વશ કરવાથી ઉત્ક્રાન્તિ એટલે મરણ-અથવા ઈશમાં ઠારથી પ્રાણત્યાગ કરી શકાય છે. જળ અને કાદવમાં આવે, નો પણ તેનાથી સ્પર્શાય નહિ; તથા કાંટા કે અગ્નિમાં ઉપડવ પામ્યા વગર સીધા માર્ગ મારફત આલી થકે. તથા આન વાયુ વશ કરવાથી હૃદય-અગ્નિની અસર ન થાય, શરીરની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે અને નિરોગતા પ્રાપ્ત કરે. ૨૪.

દરેક પ્રાણુ જિતવાનાં જુઠાં ફલ બતાવીને સર્વ વાયુ જિતવાનું સામકું ફલ બતાવે છે—

યત્ર યત્ર ભવેત્ સ્થાને, જન્તો રોગઃ પ્રપીઢકઃ ।

તચ્છાન્ત્યૈ ધારયેત્ તત્ર, પ્રાણાદિમરુતઃ સદા ॥૨૫॥

જીવને શરીરના જે જે પીડા કરનાર રોગ થયો હોય, તે તે રોગની શાંતિ માટે તે તે ઠેકાણે પ્રાણાદિ વાયુઓને હંમેશાં રોકી રાખવા. ૨૫. આગળ જણાવેલનો ઉત્સંહાર કરીને હવે આગળ સાથે સંબંધ બેસતાં કહે છે—

एवं प्राणादिविजये, कृताभ्यासः प्रतिक्षणम् ।

धारणादિકમभ्यस्येत्, मनःस्थैर્યकृते सदा ॥૨૬॥

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિ વાયુને વિજય કરવા માટે વારંવાર અભ્યાસ કરીને મનની સ્થિરતા કરવા માટે ધારણા અદિકને આભ્યાસ કરવો. ૨૬. હવે ધારણા આદિની વિધિ પાંચ સ્લોકોથી સમજાવે છે—

उक्तासनसमासीनो, रेचयित्वऽनिलं शनैः ।

आपादाङ्गुष्ठपर्यन्तं, वाममार्गेण पूरयेत् ॥૨૭॥

पादाङ्गुष्ठे मनः पूर्वं, रुद्ध्वा पादतले ततः ।

पाष्णौ गुल्फे च जंघायां, जानुन्यूरौ शुदे ततः ॥૨૮॥

लिङ्गे नामौ च तुन्दे च, हृत्કण्ठ-रसनेऽपि च ।

तालु-नासाग्र-नेत्रेषु(च), भ्रुवोर्મालે શિરસ્થથ ॥૨૯॥

एवं रश्मिक्रमेणैव, धारयन्मरुता सह ।

स्थानાત્ સ્થાનાન્તરં નીત્વા, યાવદ્ બ્રહ્મપુરં નયેત્ ॥૩૦॥

તતઃ ક્રમેણ તેનૈવ, પાદાંગુષ્ઠાન્તમાનયેત્ ।

નામિપદ્યાન્તરં નીત્વા, તતો વાયું ચિરેચયેત્ ॥૩૧॥

ચોથા પ્રકાશના અંતે બતાવેલ આસને બેસી ધીમે ધીમે પવન ચેતલે બહાર કાઢી, ડાબી નાસિકાથી પવન અંદર જેની પગના અંગુઠા ઉપર મનને રોકવું (મન ત્યાં પવન—એ ન્યાયે પવન પછુ તે સ્થળે રોકાય) પછી ક્રમસર પગનાં તળીયા ઉપર, પાનીમાં, પગની બેડીમાં જંઘામાં, ઘૂંટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં ત્યાર પછી લિંગમાં, નાસિમાં, ઉદરમાં, હૃદયમાં, કંઠમાં, જીભ ઉપર. તાલવામાં, નાસિકાના ટેરવા ઉપર, નેત્રમાં, ભૂકુટિમાં, કપાલમાં, અને મસ્તકમાં એમ એક પછી એક સ્થાનમાં આગળ વધતાં, વાયુની સાથે મનને છેવટે બ્રહ્મપુર પર્થત લઈ જવું, ત્યાર પછી તે જ ક્રમથી પાછા ફરીને પગના અંગુઠામાં

મન સાથે પવનને લાવીને ત્યાંથી નાસિ-કમલમાં લઈ જઈ વાયુનો રચક કરવો. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧. હવે ચાર સ્ત્રોકોથી ધારણાનું કલ્પ કહે છે—

પાદાદ્ગુષ્ઠાદૌ જંઘાયાં, જાનૂરુ-ગુદ-મેહને ।
ધારિતઃ કમશો વાયુઃ, શીઘ્રગત્યૈ બલાય ચ ॥૩૨॥

નાભૌ જ્વરાદિઘાતાય, જઠરે કાયશુદ્ધયે ।
જ્ઞાનાય હૃદયે કૂર્મ-નરાઢયાં રોગ-જરાચ્છિદે ॥૩૩॥

કળ્ઠે ક્ષુત્તર્ષનાશાય, જિહ્વાગ્રે રસસંવિદે ।
ગન્ધજ્ઞાનાય નાસાગ્રે રુપજ્ઞાનાય ચક્ષુષોઃ ॥૩૪॥

માલે તદ્રોગનાશાય, ક્રોધસ્યોપશમાય ચ ।
બ્રહ્મરન્ધ્રે ચ સિદ્ધાનાં, સાક્ષાદ્ દર્શનહેતવે ॥૩૫॥

પગના અંગુઠામાં, જંઘામાં છુટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં, લિંગમાં અનુક્રમે વાયુને ધારી રાખવાથી શીઘ્રગતિ અને બળ-પ્રાપ્તિ થાય છે. નાભિમાં વાયુ ધારણ કરવાથી તાવ વિગેરેનો ઘાત કરે છે, જઠરમાં ધારણ કરવાથી મળ સાદું થઈ શરીર શુદ્ધ રહે છે. હૃદયમાં ધારી રાખવાથી જ્ઞાન-વૃદ્ધિ થાય છે. કૂર્મનાડીમાં પવન ધારી રાખવાથી રોગ અને જ્વરનો નાશ થાય—વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર યુવાન માફક કામ આપે, કંઠમાં ધારણ કરવાથી ભૂખ-તરસ લાગે નહિ, લાગી હોય તો શાંત થાય, જીભના ટેરવા ઉપર વાયુ ધારી રાખવાથી સર્વ પ્રકારના રસનું જ્ઞાન થાય. નાસિકાના અગ્રભાગ પર ધારણ કરવાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય. ચક્ષુમાં ધારી રાખવાથી રૂપનું જ્ઞાન, કપાળમાં ધારી રાખવાથી કપાળના રોગનો નાશ, તથા ક્રોધની શાંતિ થાય અને બ્રહ્મરંધ્રમાં વાયુને રોકવાથી સાક્ષાત્ સિદ્ધનાં દર્શન થાય. ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫, ધારણાનો ઉપસંહાર કરી પવનનું ચેષ્ટિત કહે છે—

અમ્યસ્ય ધારણામેવં, સિદ્ધીનાં કારણં પરમ્ ।
ચેષ્ટિતં પવમાનસ્ય, જાનીયાદ્ ગતસંશયઃ ॥૩૬॥

સિદ્ધિઓના પરમ કારણરૂપ ધારણાનો આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને સંશય-રહિત પવનનું સ્વરૂપ બાણનું. ૩૬. તે આ પ્રમાણે—

નામેર્નિષ્કામતચ્ચારં, હૃન્મધ્યે નયતો ગતિમ્ ।
તિષ્ઠતો દ્વાદશાન્તે તુ, વિચાત્ સ્થાનં નમસ્વતઃ ॥૩૭॥

નાભિથી પવનનું નીકળવું, તે ચાર, હૃદય મધ્યમાં જવું, તે પતિ, દ્વાદશાન્ત એટલે બ્રહ્મરંધ્ર. બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેવું, તે પવનનું સ્થાન સમજવું. ૩૭.

તે ચાર વિગેરેના જ્ઞાનનું કળ કહે છે—

તત્ત્વચારગમન-સ્થાન-જ્ઞાનાદમ્યાસયોગતઃ ।

જાનીયાત્ કાલમાયુશ્ચ, શુમાશુમફલોદયમ્ ॥૩૮॥

તે વાયુના ચાર, ગમન અને સ્થાનના જ્ઞાનના અભ્યાસ-યોગે શુભ કે અશુભ ફળના ઉદયવાળો કાળ અને આયુષ્ય બાણી શકાય છે. આ ચત્તારસ્થાને આગળ બાણીવીશુ. ૩૮.

ત્યાર પછી કરવા યોગ્ય બાણીવે છે-

તતઃ શનૈઃ સમાકૃષ્ય,પવનેન સમં મનઃ ।

યોગી હૃદયપદ્માન્તર્વિનિવેશ્ય નિયન્ત્રયેત્ ॥૩૯॥

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પવન સાથે મનને જોડીને યોગીએ તેને હૃદય-કમળમાં પ્રવેશ કરાવીને ધારણ કરી રોકી રાખવું. ૩૯

પવન અને મન બ્યારે હૃદયમાં રહેલાં હોય, તેવું ફળ કહે છે-

તતોઽવિદ્યા વિલીયન્તે, વિષયેચ્છા વિનશ્યતિ ।

વિકલ્પા વિનિવર્તન્તે, જ્ઞાનમન્તાર્વિજૃમ્ભતે ॥૪૦॥

હૃદય-કમળમાં મનને ધારી રાખવાથી અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વનો નાશ, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષાની નિવૃત્તિ, સંકલ્પ-વિકલ્પો યાદયા બાય છે અને આત્મામાં જ્ઞાનનો વધારો થાય છે. ૪૦

મન અને પવન હૃદયમાં સ્થિર કરવાથી સ્વરૂપ-જ્ઞાન પ્રગટે છે.

ક મળ્ડલે ગતિર્વાયોઃ, સંક્રમઃ ક ક વિશ્રમઃ ? ।

કા ચ નાહીતિ જાનીયાત્, તત્ર ચિત્તે સ્થિરીકૃતે ॥૪૧॥

વાયુની ગતિ કયા મંડળમાં છે ? કયા તત્ત્વમાં સંક્રમ-પ્રવેશ અને કયાં બંધ વિશ્રામ પામે છે? અત્યારે કઈ નાહી ચાલે છે ? આ સર્વ હૃદયમાં પવન અને મનને સ્થિર કરવાથી બાણી શકાય છે, ૪૧.

તેમાં મંડલો કહે છે-

મળ્ડલાનિ ચ ચત્ત્વારિ, નાસિકાવિચરે વિદુઃ ।

મૌમ-વારુણ-વાયવ્યાગ્નેયાહ્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥૪૨॥

પાર્શ્વિવ, વાયુશુ, વાયવ્ય અને આગ્નેય આ ચાર મંડલો અનુક્રમે નાસિકાના વિવરમાં રહેલાં બાણીવાં. ૪૨.
ચો. ૬૦

પાર્થિવ-મંડલતું સ્વરૂપ કહે છે—

પૃથિવીવીજસંપૂર્ણ, વજ્રલાઞ્છનસંયુતમ્ ।

ચતુરસ્ત્રં દ્રુતસ્વર્ણ-પ્રમં સ્યાદ્ ભૌમમણ્ડલમ્ ॥૪૩॥

ક્ષિતિલક્ષણ પૃથિવી-બીજ, તે વડે જેનો મધ્યભાગ વ્યાપ્ત છે, ચાર ખૂણાવાળું ખૂણામાં વજ્રના લાંછનથી સુકત, તપાવેલા પ્રવાહી સુવર્ણના વર્ણુ સરખું પાર્થિવ-મંડલ છે. ૪૨.

પાર્થિવ-બીજ ‘અ’ અક્ષર છે, કેટલાક ‘લ’ અને ‘ક્ષ’ પણ કહે છે.

હવે વાયુ-મંડલતું સ્વરૂપ કહે છે—

સ્યાદર્ધચન્દ્રસંસ્થાનં, વારુણાક્ષરલાઞ્છિતમ્ ।

ચન્દ્રામમમૃતસ્યન્દ-સાન્દ્રં વાયુમણ્ડલમ્ ॥૪૪॥

અષ્ટમીના અર્ધચંદ્રાકાર સરખું વાયુના ‘વ’ કાર ચિહ્નથી સુકત, ચંદ્ર સરખું ઉજળવલ્લ અને અમૃત ઝરવા વડે કરીને તની બહુલતાવાળું વાયુ-મંડલ સમજવું. ૪૪. હવે વાયવ્ય-મંડલતું સ્વરૂપ કહે છે—

સ્નિગ્ધાઞ્જનવનચ્છાયં, સુવૃત્તં બિન્દુસંકુલમ્ ।

તુર્લભ્યં પવનાક્રાન્તં ચક્ષુર્લં વાયુમણ્ડલમ્ ॥૪૫॥

તેલ-મિશ્રિત અંજન સરખું ગાદ શ્યામ-કાંતિવાળું, ગોળાકાર, બિન્દુઓનાં ચિહ્નોથી વ્યાપ્ત હોયે કરી જેથી શકાય તેવું, ચારે બાજુ પવન-બીજ ‘ચ’કારથી દબાયેલું, ચંચળ, વાયુમંડલ છે. ૪૫.

હવે આગ્નેય-મંડલતું સ્વરૂપ કહે છે—

ઝર્ધ્વજ્વાલાંચિતં મીમં, ત્રિકોણં સ્વસ્તિકાઙ્ગિતમ્ ।

સ્ફુર્લિંગપિઙ્ગં તદ્વીજં, જ્ઞેયમાગ્નેયમણ્ડલમ્ ॥૪૬॥

જીંચે પ્રસરતી જ્વાલાથી સુકત, ભયાનક, ત્રણ ખૂણાવાળું, ખૂણામાં સાથીયાના ચિહ્નથી સુકત, અગ્નિના કણીયા સરખા પીળા વર્ણવાળું અને અગ્નિના બીજ ‘રેક’ થી સુકત-આગ્નેય મંડલ જાણવું. ૪૬. અશ્રદ્ધાવાળાના બોધ માટે કહે છે—

અભ્યાસેન સ્વસંવેદ્યં, સ્યાન્મણ્ડલચતુષ્ટયમ્ ।

ક્રમેણ સંચરન્નત્ર, વાયુજ્ઞેયશ્ચતુર્વિધઃ ॥૪૭॥

આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ દ્વારા ચારેમંડળો જાણી શકાય છે. અહિં ચારે મંડળમાં સંચાર થતો વાયુ મંડલના લેહોથી ચાર પ્રકારનો થાય છે, તે ક્રમસર કહે છે. ૪૭.

નાસિકારન્નમાપૂર્ય, પીતવર્ણઃ શનૈર્વહન્ ।

કવોળ્લોઽષ્ટાઙ્ગુલઃ સ્વચ્છો, ભવેદ્ વાયુઃ પુરન્દરઃ ॥૪૮॥

પૃથિવી-તત્ત્વનો પુરંદર નામનો વાયુ પીળા વર્ણવાળો, કંઈક ઉજ્જ્વળ અને કંઈક શીત-સ્પર્શવાળો, સ્વચ્છ, ધીમે ધીમે વહન થતો, નાસિકાના વિવરને પૂરીને આઠ આંગળ બહાર વહન થાય છે. ૪૮. તથા—

ધવલઃ શીતલોઽધસ્તાત્, ત્વરિત્ત્વરિતં વહન્ ।

દ્વાદશાઙ્ગુલમાનશ્ચ, વાયુર્વરુણ ઉચ્યતે ॥૪૯॥

ઉજ્જ્વલ વર્ણવાળા, ઠંડા સ્પર્શવાળા, નીચે ઉત્તાવળા બાર અંગુલ-પ્રમાણ વહન થતા વાયુને જળતત્ત્વનો વરુણ વાયુ કહે છે. ૪૯. તથા—

ઉષ્ણઃ શીતશ્ચ, કૃષ્ણશ્ચ વહંસ્તિર્યગનારતમ્ ।

ષઢઙ્ગુલપ્રમાણશ્ચ, વાયુઃ પવનસંજ્ઞિતઃ ॥૫૦॥

પવન નામનો વાયુ કંઈક ઉજ્જ્વળ અને કંઈક ઠંડો, કાળા વર્ણવાળો હ મેશા છ અંગુલ-પ્રમાણ તિરછો વહન થાય છે. ૫૦. તથા—

બાલાદિત્યસમજ્યોતિરત્યુષ્ણશ્ચતુરઙ્ગુલઃ ।

આવર્તવાન્ વહન્નૃર્ધ્વ, પવનો દહનઃ સ્મૃતઃ ॥૫૧॥

અગ્નિતત્ત્વ સ્વરૂપ હહન નામનો વાયુ ઉગતા સૂર્ય-સમાન લાલ વર્ણવાળો, અતિ ઉજ્જ્વળ સ્પર્શવાળો, વટોળીયા માફક ઉંચે ચાર અંગુલ વહન થતો કહેલો છે. ૫૧. કયા વાયુમાં કયું કાર્ય કરવું? તે કહે છે—

હન્દ્રં સ્તસ્માદિકાર્યેષુ, વરુણં શસ્ત્રકર્મસુ ।

વાયું મલિનલોલેષુ, વદ્યાદૌ વહ્ નિમાદિશેત્ ॥૫૨॥

પુરંદર વાયુ વહે, ત્યારે સ્તંભનાદિકે કાર્યો, વરુણ વાયુમાં સારાં કાર્યો કરવાં, મલિન અને અપળ કાર્યો પવન-વાયુમાં, વશીકરણ આદિ કાર્યો અગ્નિ નામનો વાયુ આવતો હોય ત્યારે કરવાં. ૫૨.

હવે પ્રારંભ કરેલા કાર્યમાં કાર્યપ્રશ્ન-સમયે જે વાયુ વહન થતો હોય, તેનું ફલ ચાર પ્રયોગોથી કહે છે—

છત્ર-ચામર-હસ્ત્યશ્વારામ-રાજ્યાદિસંપદમ્ ।

મનીષિતં ફલં વાયુઃ, સમાચળે પુરન્દરઃ ॥૫૩॥

રામા-રાજ્યાદિસંપૂર્ણેઃ, પુત્રસ્વજનચન્દુભિઃ ।

સારેણ વસ્તુના ચાપિ, યોજયેદ્ વરુણઃ ક્ષણાત્ ॥૫૪॥

કૃષિ-સેવાદિકં સર્વમપિ સિદ્ધિં વિનશ્યતિ ।

મૃત્યુમીઃ કલહો વૈરં, ત્રાસશ્ચ પવને ભવેત્ ॥૬૫॥

મયં શોકં રુજં દુઃખં, વિવ્રવ્યૂહપરમ્પરામ્ ।

સંસ્રુચયેદ્ વિનાશં ચ, દહનો દહનાત્મકઃ ॥૬૬॥

પુરંદર નામનો વાયુ વહન થતો હોય તે વખતે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો અગર પોતે કાર્યો ભ કરે તો, છત્ર, આમર, હાથી, ઘોડા, આરામ, રામા, રાજ્યાદિ સંપત્તિની અને મનોવાંછિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૩.

જળતત્ત્વ અગર વરુણવાયુ વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કરે કે કાર્યો ભ કરે તો તરત વલ્લભ સ્ત્રી, સંપૂર્ણ રાજ્યાદિ, પુત્ર, સ્વજન, બંધુઓ અને સારભૂત ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે યોગ કરાવે. પ્રશ્ન કે કાર્યો ભ-સમયે પવનનામનો વાયુ વહેતો હોય, તો તૈયાર થએલી ખેતી, સેવા આદિ સર્વ કાર્ય ફળ દેવાની તૈયારીમાં હોય તો, તે નિષ્ફળ થાય છે અને મહેનત છૂટી પડે છે, તથા મૃત્યુ-ભય, કબ્રિયો, વૈર અને ત્રાસ થાય છે. હહન-સ્વભાવવાળો અગ્નિનામનો વાયુ વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કે કાર્યો ભ કરે તો ભય, શોક, રોગ, દુઃખ વિદ્ય-સમૂહની પરંપરા અને ધન-ધાન્યાદિનો વિનાશ સૂચવે છે. ૫૩-૫૪-૫૫-૫૬.

આ ચારે વાયુનું અતિસૂક્ષ્મ ફળ બતાવે છે—

શશાઙ્ક-રવિમાર્ગેણ, વાયવો મળ્ડલેષ્વમી ।

વિશન્તઃ શુભદા સર્વે, નિષ્કામન્તોઽન્યથા સ્મૃતાઃ ॥૬૭॥

અંદ્ર અને સૂર્ય એટલે ડાળી અને જમણી નાડીમાં આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ-કરતા પુરંદરાદિક સર્વ વાયુઓ શુભ ફળ અને બહાર નીકળતા અશુભ ફળ આપનાર થાય છે. ૫૭.

પ્રવેશ અને નિર્ગમમાં શુભ તથા અશુભપણાનું કારણ કહે છે—

પ્રવેશસમયે વાયુર્જીવો મૃત્યુસ્તુ નિર્ગમે ।

ઉચ્યતે જ્ઞાનિમિસ્તાદૃક્, ફલમપ્યનયોસ્તતઃ ॥૬૮॥

વાયુ જ્યારે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે અને બહાર નીકળે ત્યારે, તે મૃત્યુ કહેવાય આ કારણે બનેલું ફળ જ્ઞાનીઓએ તેવા પ્રકારનું કહેલું છે. અર્થાત્ વાયુ પૂરક-રૂપે મંડળમાં પ્રવેશ કરે નાસિકાની અંદર ગ્રહણ કરાતો હોય, ત્યારે એ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કાર્યો ભ કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય, અને રચકરૂપે મંડળ બહાર નીકળે ત્યારે પ્રશ્ન કરે કે કાર્ય-પ્રારંભ કરે. તો તે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. ૫૮.

હવે નાડીના લેહથી પવનનું શુભ, અશુભ અને મધ્યમપણું બે શ્લોકોથી કહે છે—

પથેન્દોરિન્દ્ર-વરુણૌ, વિશન્તૌ સર્વસિદ્ધિદૌ ।

રવિમાર્ગેણ નિર્થાન્તૌ, પ્રવિશન્તૌ ચ મધ્યમૌ ૬૯॥

દક્ષિણેન વિનિર્યાન્તૌ, વિનાશાયાનિલાનલૌ ।

નિઃસરન્તૌ વિશન્તૌ ચ, મધ્યમાવિતરેણ તુ ॥૬૦॥

ચંદ્ર-હાથી નાહીના માર્ગે પ્રવેશ કરતાં પુરંદર અને વરુણ વાયુ સર્વ સિદ્ધિઓ આપનાર થાય છે. અને સૂર્ય-જમણી નાહીના માર્ગે અથોત જમણી નાસિકાના વિવરમાંથી નીકળતા અને પ્રવેશ કરતા તે બંને વાયુઓ મધ્યમ ફળ આપનાર થાય છે. જમણી નાસિકામાંથી નીકળતા પવન અને હલન વાયુ દરેક કાર્યના વિનાશક અને હાથી નાસિકામાંથી નીકળતા કે પ્રવેશ કરતા તે બંને વાયુ મધ્યમ ફળ આપનાર થાય છે. ૫૯-૬૦—

હઙ્કા ચ પિંગલા ચૈવ, સુષુમ્ના ચેતિ નાડિકાઃ ।

શશિ-સૂર્ય-શિવસ્થાનં, વામ-દક્ષિણ-મધ્યગાઃ ॥૬૧॥

હાથી બાજુએ રહેલી નાહીને ઇંડાનાડી કહે છે અને તેમાં ચંદ્રનું સ્થાન છે. જમણી નાહીને પિંગલા અને તેમાં સૂર્યનું સ્થાન છે. બંનેની વચ્ચેમાં રહેલી સુષુમ્ના નાહી છે, તેમાં મોક્ષનું સ્થાન માનેલું છે. ૬૧. આ ત્રણેમાં વાયુ-સંચારનાં ફળ એ શ્લોકોથી જણાવે છે—

પીયૂષમિવ વર્ષન્તી, સર્વગાત્રેષુ સર્વદા ।

વામાઽમૃતમયી નાહી, સંમતાઽમીષ્ટસ્રુચિકા ॥૬૨॥

વહન્ત્યનિષ્ઠશંસિત્રી, સંહર્ત્રી દક્ષિણા પુનઃ ।

સુષુમ્ના તુ ભવેત્ સિદ્ધિ-નિર્વાણફલકારણમ્ ॥૬૩॥

શરીરનાં સર્વ ગાત્રોમાં નિરંતર અમૃતવૃષ્ટિ કરતી હોય, તેમ મનોવાંછિત કાર્યને સૂચવ નારી હાથી નાહીને અમૃતમય માનેલી છે તથા વહન થતી જમણી નાહી અનિષ્ટ ફળ સૂચવનારી છે, તથા કાર્ય-નાશ કરનારી છે. તથા સુષુમ્ના નાહી અભિમાદિ આઠ મહાસિદ્ધિઓ તથા મોક્ષના કારણરૂપ છે. આનો પરમાર્થ એ સમજાવે કે સુષુમ્ના નાહીમાં ધ્યાન કરવાથી દ્રૂંકા કાળમાં એકાગ્રતા થવા પૂર્વક લાંબા સમય સુધી તે ધ્યાન-સંતતિ ટકી રહે છે અને તેથી શોહા કાળમાં ઘણાં કર્મોનો નાશ થાય છે અને નિર્જશ મેળવી શકાય છે આ કારણથી તેમાં મોક્ષનું સ્થાન માનેલું છે. વળી સુષુમ્ના નાહીમાં પવનની ગતિ ઘણી મંદ હોય છે, તેથી મન પણ સહેલાઈથી સ્થિર થાય છે. મન અને પવન સ્થિર થવાથી સંયમ સહેલાઈથી સાધી શકાય છે. કારણ, ધ્યાન અને સમાધિ એક જ સ્થળે કરવામાં આવે, તેને સંયમ કહે છે. આ સંયમ સિદ્ધિઓનું કારણ છે, માટે જ આ નાહીને મોક્ષનું કારણ ગણેલું છે. ૬૨-૬૩. હાથી અને જમણી નાહી વહન થતી હોય, ત્યારે ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરવાં, તે જણાવે છે—

વામૈવામ્યુદયાદીષ્ટ-શસ્ત્રકાર્યેષુ સંમતા ।

દક્ષિણા તુ રનાહાર-યુદ્ધાદૌ દીપ્તકર્મણિ ॥૬૪॥

યાત્રા, દાન, વિવાહ, નવીન વસ્ત્રાસરણ પહેરવાં. ગામ-નગર-ગૃહ-પ્રવેશ, સ્વજન-મેળાપ,

શાંતિક, પૌષ્ટિક, યોગાભ્યાસ, રાજદર્શન, નવીન મૈત્રી કરવી, ખીજ-વપન વગેરે અભ્યુદય અને ઈષ્ટ કાર્યોના પ્રારંભકાળે ડાખી નાડી અને લોબન, સુદ, મંત્ર-સાધના, દીક્ષા, સેવાકર્મ, વેપાર, ઔષધ, ભૂત-પ્રેતાદિ સાધના ખીજ પશુ તેવાં રૌદ્રકાર્યોમાં સૂર્યનાડી સારી અણવી. ૬૪. ફરી પશુ ડાખી જમણી નાડીના વિષય-વિભાગ કહે છે—

વામા શસ્તોદયે પક્ષે, સિતે કૃષ્ણે તુ દક્ષિણા ।

ત્રીણિ ત્રીણિ દિનાનીન્દુ-સૂર્યયોરુદયઃ શુભઃ ॥૬૫॥

શુકલપક્ષમાં સૂર્યોદય-સમયે ડાખી નાડીનો ઉદય શ્રેષ્ઠ છે. અને કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય સમયે જમણી નાડીનો ઉદય શ્રેષ્ઠ છે. આ બંને નાડીનો ઉદય ત્રણ દિવસ સુધી શુભ માનેલો છે. વધારે સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે. ૬૫

ઉદયનો નિયમ કહીને અસ્તનો નિયમ કહે છે—

રાશાહ્લકેનોદયે વાયોઃ, સૂર્યેનાસ્તં શુભાવહમ્ ।

ઉદયે રવિણા ત્વસ્ય, શશિનાઽસ્તં શિવં મતમ્ ॥૬૬॥

જે દિવસે અંદ્રસ્વરમાં વાયુનો ઉદય શરૂ થાય અને સૂર્યસ્વરમાં તેનો અસ્ત થાય, તે શુભ ગણાય, તથા જે દિવસે સૂર્યનાડીમાં પવનનો ઉદય ચાલુ થાય અને અંદ્રનાડીમાં અસ્ત થાય, તે પશુ કલ્યાણકારી માનેલ છે. ૬૬. એ જ હકીકત વિસ્તારથી ત્રણ શ્લોકો વડે સમજાવે છે—

સિતે પક્ષે દિનારમ્ભે, યત્નેન પ્રતિપદ્દિને ।

વાયોર્વીક્ષેત સંચારં, પ્રશસ્તમિતરં તથા ॥૬૭॥

ઉદેતિ પવનઃ પૂર્વ, શશિન્યેષ ય્યહં તતઃ ।

સંકામતિ ય્યહં સૂર્યે, શશિન્યેવ પુનર્ય્યહમ્ ॥૬૮॥

વહેદ્ યાવદ્ બૃહત્પર્વ, ક્રમેણાતેન મારુતઃ ।

કૃષ્ણપક્ષે પુનઃ સૂર્યોદયપૂર્વમયં ક્રમઃ ॥૬૯॥

અજવાળિયા પક્ષના પડવાના દિવસે સૂર્યોદયના પ્રારંભ—સમયે ચતુર્પૂર્વક પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત વાયુના સંચારને જોવા પ્રથમ અંદ્રનાડીમાં પવન વહેવો શરૂ થાય છે. તે ૧-૨-૩ ત્રણ દિવસ સુધી સૂર્યોદય-વખતે વહન થશે. પછીના ૪-૫-૬ એમ ત્રણ દિવસ સૂર્યોદય-વખતે સૂર્યનાડીમાં વહન થશે. ફરી ત્યાર પછીના ૭-૮-૯ એમ ત્રણ દિવસ અંદ્રનાડીમાં પવન વહન થશે. એવી રીતે પૂર્ણિમા સુધી આ જ ક્રમથી પવન ચાલુ રહેશે, એટલે ૧૦-૧૧-૧૨ સૂર્યનાડીમાં, ૧૩-૧૪-૧૫ અંદ્રનાડીમાં પવન સૂર્યોદય-સમયે વહન થશે. અઘાસિયા પક્ષમાં પ્રથમ ૧-૨-૩ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ વહે છે. પછીના ૪-૫-૬ ત્રણ દિવસ અંદ્રનાડીમાં તેવી રીતે અમાવાસ્યા-પર્વત ક્રમસર ચાલુ વહે છે.

આ વાયુનું વહેન આખા દિવસનું ન સમજવું; પરંતુ સૂર્યોદય-સમય માટે છે. પછી તો અઢી અઢી ઘડીએ ચંદ્રનાડીમાં અને સૂર્યનાડીમાં પલટાયા કરે. કહેતા નિયમમાં ફેરફાર થાય તો તેનું ફલ અશુભ દુઃખદાયક સમજવું. ૬૭-૬૮-૬૯. આ ક્રમમાં ફેરફાર કે પલટો થાય, તો તેના ફળ માટે બે શ્લોકો કહે છે.—

ત્રીન પક્ષાનન્યથાત્વે ડસ્ય, માસષટ્કેન પંચતા ।

પક્ષદ્વયં વિપર્યાસેન્મીષ્ટબન્ધુવિપદ્ ભવેત્ ॥૭૦॥

ભવેત્ તુ દારુણો વ્યાધિરેકપક્ષં વિપર્યયે ।

દ્વિત્ર્યાયર્હવિપર્યાસે, કલહાદિકમુદિશેત્ ॥૭૧॥

પૂર્વે કહેલ ચંદ્ર-સૂર્યનાડીનો ફેરફાર ત્રણ પખવાડિયા સુધી ચાલુ રહે, તો તે છ મહિનામાં મૃત્યુ પામે. બે પખવાડિયા વિપરીત ચાલે તો, સ્નેહ-ખંધુને આપત્તિ આવે. એક પખવાડિયુ તેમ ચાલે તો, ભયંકર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય, અને બે બે ત્રણ દિવસ વિપરીત ચાલે તો, કલહ-કલેશાદિ પેદા થાય. ૭૦-૭૧. તથા—

एकं द्वे त्रीण्यहोरात्राण्यर्क एव मरुद् वहन् ।

चरैस्त्रિभिर्वाभ्याમેकेनान्तायेन्दौ रुजे पुनः ॥૭૨॥

આંખો દિવસ અને રાત્રિ સૂર્યનાડીમાં જ પવન ચાલુ રહે તો ત્રણ વરસમાં મરણ થાય. તે પ્રમાણે બે રાત્રિ-દિવસ પવન સતત પવન રહે તો, બે વર્ષે મરણ થાય, અને આખા ત્રણ રાત્રિ-દિવસ ચાલુ રહે તો, એક વર્ષે મરણ થાય. અને બે ચંદ્રનાડીમાં તેટલો વખત પવન ચાલુ રહે તો, રોગ ઉત્પન્ન થાય. ૭૨. તથા—

मासमेकं रवावेव, वहन् वायुर्विनिर्दिशेत् ।

अहोरात्रावर्धि मृत्युं, शशाङ्के तु घनक्षयम् ॥૭૩॥

એક મહિના સુધી સૂર્યનાડીમાં જ પવન ચાલ્યા કરે તો, એક દિવસ-રાત્રિમાં તેનું મૃત્યુ થાય, તેટલે જ વખત ચંદ્રનાડીમાં પવન વહેવાનો ચાલુ રહે તો ઘન-નાશ થાય ૭૩. તથા—

वायुस्त्रिमार्गगः शंसेत्, मघ्याह्नात् परतो मृतिम् ।

दशाहं तु द्विमार्गस्थः, संक्रान्तौ मरणं दिशेत् ॥૭૪॥

ઈડા, પિંપલા અને મુપુષ્પા એ ત્રણે નાડીમાં બે પવન સાથે ચાલે તો બે પહોર પછી મૃત્યુ થાય. ઈડા અને પિંપલા બંને નાડીમાં સાથે ચાલે તો, દશ દિવસમાં મરણ થાય ૭૪. તથા—

दशाहं तु वहन्निन्दावेचोद्वेग-रुजे मरुत् ।

इतश्चेतश्च यामार्घ, वहन् लामार्चनादિકृत् ॥૭૫॥

જો દશ દિવસ સુધી નિરંતર ચંદ્રનાડીમાં જ પવન ચાલે તો, ઉદ્દેગ અને રોગ માટે થાય અને સૂર્ય અને ચંદ્ર એક એક નાડીમાં વારા ફરતી અર્ધ અર્ધ પહોર-ચાર ચાર ઘડી સુધી પવન વહન થાય તો, લાક્ષ અને પૂર્વાદિકની પ્રાપ્તિ થાય ૭૫. તથા—

વિષુવત્સમયપ્રાસો, સ્પન્દેતે यस્ય ચક્ષુષી ।

અહોરાત્રેણ જાનીયાત, તસ્ય નાશમસંશયમ્ ॥૭૬॥

સરખા રાત્રિ-દિવસ હોય અર્થાત્ બરાબર બાર કલાકનો દિવસ અને રાત્રિ પણ બરાબર બાર કલાકની હોય, એક પણ ઓછું વતુ ન હોય, તે વિષુવત્ દિવસ કહેવાય. વરસમાં એવા બે જ દિવસ આવે છે. તેવા સમયે જેની આંખો ફરકે, તે એક રાત્રિ-દિવસમાં મૃત્યુ પામે. તેમાં સંશય ન રાખવો. ફરકવું એ પણ વાચુનો વિકાર છે, તેથી ચાલુ અધિકારનો ભંગ થતો નથી. ૭૬. તથા—

પંચાતિક્રમ્ય સંક્રાન્તીર્મુલ્હે વાયુર્વહન્ દિશેત્ ।

મિત્રાર્થહાનીનિસ્તેજોઽનર્થાન્ સર્વાન્મૃતિં વિના ॥૭૭॥

પવન એક નાડીમાંથી બીજી નાડીમાં જાય, તેને આદિ સંક્રાન્તિ કહે છે. તેવી ઉપરા ઉપર પાંચ સંક્રાન્તિ ગયા પછી છઠ્ઠી સંક્રાન્તિ વખતે પવન મુખેથી વહન થાય તો, મિત્ર અને ધનની હાનિ, નિસ્તેજ થવાપણું, ઉદ્દેગ, રોગ, દેશાન્તર-ગમન આદિ મૃત્યુ સિવાયના સર્વ અનર્થતુ સૂચના સમજવું. ૭૭. તથા—

સંક્રાન્તીઃ સમતિક્રમ્ય, ત્રયોદશ સમીરણઃ ।

પ્રવહન્ વામનાસાર્યાં, રોગોદ્દેગાદિ સૂચયેત્ ॥૭૮॥

પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળી તેર સંક્રાન્તિ ઉલ્લંઘન થયા પછી પવન જો ડાબી નાસિકામાંથી ચાલે તો તે રોગ તથા ઉદ્દેગ આદિ થશે— તેમ સૂચવે છે. ૭૮. તથા—

માર્ગશીર્ષસ્ય સંક્રાન્તિ-કાલાદારમ્ય મારુતઃ ।

વહન્ પંચાહમાચળ્ટે, વત્સરેઽષ્ટાદશે મૃતિમ્ ॥૭૯॥

માગશર મહિનાના પ્રથમ દિવસે આરંભી સંક્રાન્તિ-કાળથી એક જ નાડીમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન વગા કરે, તો તે દિવસથી અઢારમે વર્ષે મરણ થશે—એમ બાબુવું. ૭૯ તથા—

શરત્સંક્રાન્તિકાલાન્ન, પંચાહં મારુતો વહન્ ।

તતઃ પંચદશાન્વાનામ્, અન્તે મરણમાદિશેત્ ॥૮૦॥

આસો મહિનાના પ્રથમ દિવસથી આરંભીને એક જ નાડીમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે તો પંદર વર્ષને અંતે મરણ થાય એમ કહેવું. ૮૦. તથા—

આવળાદેઃ સમારભ્ય, પંચાહમનિલોઃ વહન્ ।
 અન્તે દ્વાદશવર્ષાણાં, મરણં પરિસૂચયેત્ ॥૮૧॥
 વહન્ જ્યેષ્ઠાદિદિવસાદ્, દશાહાનિ સમીરણઃ ।
 દિશેન્નવમવર્ષસ્ય, પર્યન્તે મરણં ધ્રુવમ્ ॥૮૨॥
 આરભ્ય ચૈત્રાદ્યદિનાત્, પંચાહં પવનો વહન્ ।
 પર્યન્તે વર્ષષ્ટકસ્ય, યત્યું નિયતમાદિશેત્ ॥૮૩॥
 આરભ્ય માઘમાસાદેઃ, પંચાહાનિ મરુદ્ વહન્ ।
 સંવત્સરત્રયસ્યાન્તે, સંસૂચયતિ પંચતામ્ ॥૮૪॥

આવણુ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક નાડીમાં પવન ચાલે તો તે આર વરસ પછી મરણુ સૂચવે છે. જેઠ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી દસ દિવસ એક જ નાડીમાં વાયુ ચાલે, તો નવમે વર્ષે નક્કી તેનું મૃત્યુ થાય. ચૈત્ર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક જ નાડીમાં પવન વહેન થયા કરે, તો છ વર્ષને અંતે નક્કી મરણુ થાય. મંહા મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક જ નાડીમાં પવન ચાલે, તો ત્રણ વર્ષને અંતે તેનું મરણુ થશે-એમ સૂચવે છે. ૮૧-૮૨-૮૩-૮૪ તથા—

સર્વત્ર ત્રિચિતુરો, વાયુશ્ચેદ્ દિવસાન્ વહેત્ ।
 અબ્દમાઘૈસ્તુ તે શોધ્યાઃ, યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥૮૫॥

જે જે મહિનામાં પાંચ દિવસ પવન ચાલે છે તેમ કહ્યું તેમાં એકજ નાડીમાં જે ત્રણ કે ચાર દિવસ જે વાયુ ચાલે, તો આગળ જણાવેલા વર્ષના પાંચ ભાગો કરી તેમાંથી ચાર દિવસ પવન ચાલે તો એક ભાગ એછો કરવો, ત્રણ દિવસ પવન ચાલે, તો તે વર્ષમાંથી એ ભાગ ઘટાડવા-એમ યથાચોગ્ય ક્રમસર સમજી લેવું, જેમ પાંચ દિવસ લાગતાગટ વાયુ ચાલે તેમાં અઠાર વર્ષ કહેલાં છે. તેથી ચાર દિવસ પવન ચાલે, તો એક દિવસના ભાગમાં ત્રણ વર્ષ, સાત મહિના, છ દિવસ ઘટાડવાથી ચૌદ વર્ષ, ચાર મહિના, ચોવીસ દિવસે મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે જે ત્રણ દિવસ પવન-વહેનનું ગણિત યથાક્રમ ગણી સમજી લેવું. શરદ આદિના મહિનાઓમાં પણ આ પ્રમાણે ગણતરી સમજી લેવી. ૮૫.

હવે બીજા પ્રકારથી વાયુ-નિમિત્તે થવું કાલજ્ઞાન જણાવે છે —

અથેદાનીં પ્રવસ્યામિ, કંચિત્ કાલસ્ય નિર્ણયમ્ ।
 સૂર્યમાર્ગ સમાશ્રિત્ય, સ ચ પૌષ્ણેઽવગમ્યતે ॥૮૬॥

હવે હું હમણાં કંઈક કાલ-જ્ઞાનને નિર્ણય કહીશ. તે કાલ-જ્ઞાન સૂર્યમાર્ગને આશ્રયિને પૌષ્ણ કાળમાં બાણી શકાય છે. ૮૬. પૌષ્ણ કાળનું સ્વરૂપ કહે છે—

જન્મઋક્ષગતે ચન્દ્રે, સમસસગતે રવૌ ।

પૌષ્ણનામા મવેત્ કાલો, મૃત્યુનિર્ણયકારણમ્ ॥૮૭॥

જન્મનક્ષત્રે ચન્દ્રમા હોય અને પોતાની રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય, તથા ચન્દ્રમાએ જેટલી જન્મરાશિ-લોગવી, તેટલી જ સૂર્ય સાતમી રાશિ લોગવી હોય, તથા પૌષ્ણ નામનો કાળ કહેવાય, તે પૌષ્ણકાળ મૃત્યુનો નિર્ણય કરવામાં કારણભૂત છે. એટલે તે કાળમાં મૃત્યુનો નિર્ણય કરી શકાય છે. ૮૭.

તેવા કાળમાં સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તે દ્વારા કાલ-જ્ઞાન કહે છે—

દિનાર્ધે દિનમેકં ચ, યદા સૂર્યે મરુદ્ વહન્ ।

ચતુર્દશે દ્વાદશેઽન્દે, મૃત્યવે ભવતિ ક્રમાત્ ॥૮૮॥

તે પૌષ્ણ કાળમાં જો અર્ધો દિવસ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ રહે, તો ઐકમે વર્ષે અને આખો દિવસ ચાલે, તો બારમે વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૮૮. તથા—

તથૈષ ચ વહન્ વાયુઃ, અહોરાત્રં ઋયદ્ ઋયહમ્ ।

દશમાષ્ટમ-ષષ્ઠાન્દેઽવન્તાય ભવતિ ક્રમાત્ ॥૮૯॥

તેવી જ રીતે તે પૌષ્ણકાળમાં એક રાત્રિ-દિવસ, જે કે ત્રણ દિવસ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તો અતુકમે દશમે, આઠમે, કે છઠ્ઠે વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૮૯. તથા—

વહન્ દિનાનિ ચત્વારિ, તુર્યેઽન્દે મૃત્યવે મરુત્ ।

સાશીત્યહઃસહસ્રે તુ, પચ્ચાહાનિ વહન્ પુનઃ ॥૯૦॥

તે જ પ્રમાણે ચાર દિવસ સુધી સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ રહે, તો ચોથે વર્ષે અને પાંચ દિવસ ચાલુ રહે, તો એક હજાર, એવી દિવસે એટલે ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૯૦. તથા—

અકવિત્રિચતુઃપંચ-ચતુર્વિંશત્યહઃક્ષયાત્ ।

ષઢાદિન્ દિવસાન્ પંચ, શોધયેદિહ તદ્ યથા ॥૯૧॥

એક સૂર્યનાડીમાં છ, સાત, આઠ, નવ, દસ દિવસ સુધી પવન વહેવાનો ચાલુ રહે, તો ૧૦૮૦ દિવસોમાંથી એક ચોવીશી, બે ચોવીશી, ત્રણ ચોવીશી, ચાર ચોવીશી અને પાંચ ચોવીશી અતુકમે ઘટાડે, તે આ પ્રમાણે-ચાર સ્ત્રોત્રો વડે વિસ્તારથી સમજાવે છે. ૯૧.

ષટ્કં દિનાનામધ્યર્કં, વહમાને સમીરણે ।

જીવત્યહનાં સહસ્રં ષટ્પંચાશદિવસાધિકમ્ ॥૯૨॥

સૂર્યનાડીમાં છ દિવસ પવન ચાલુ રહે તો એક ચોવીશી ઓછી કરવાથી ૧૦૫૬ દિવસ આવે. ૯૨. તથા—

સહસ્રં સાષ્ટકં જીવેદ્, વાયૌ સસાહવાહિનિ ।

સષદ્ત્રિંશન્નવશતીં, જીવેદ્દષ્ટાહવાહિનિ ॥૧૩॥

સાત દિવસ લાગલાગટ પવન આલ્યા જ કરે, તો એક હજાર ને આઠ દિવસ તથા આઠ દિવસ એ લે તો નવસો છત્રીશ દિવસ તે છેવે. ૬૩. તથા—

एकत्रैव नवाहानि, तथा वहति मारुते ।

अह्ममष्टशतं जीवेच्चत्वारिंशद्दिनाधिकम् ॥૧૪॥

નવ દિવસ સુધી સતત પવન સૂર્યનાડીમાં વહ્યા કરે, તો આઠસો આઠીશ દિવસ છેવે, નવસો છત્રીશમાંથી ચાર ચોવીશી=૬૬ બાદ કરતાં આ સંખ્યા આવે છે. ૬૪. તથા—

तथैव वायौ प्रवहत्येकत्र दश वासरान् ।

विंशत्यन्यधिकामह्नां, जीवेत् सप्तशतीं ध्रुवम् ॥૧૫॥

તેવી જ રીતે પૌષ્ણ કાળમાં એક નાડીમાં દશ દિવસ વાયુ વહન થાય, તો સાતસે વીશ દિવસ છેવે. આઠસો આઠીશમાંથી પાંચ ચોવીશી=૧૨૦ બાદ કરતાં આ જ સંખ્યા આવે. ૬૫. તથા—

एकद्वित्रिचतुःपंच-चतुर्विंशत्यहःक्षयात् ।

एकादशादिपञ्चाहान्यत्र शोध्यानि तद् यथा ॥૧૬॥

૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ દિવસ સુધી એક નાડીમાં પવન સતત ચાલુ રહે, તો અનુક્રમે સાતસો વીશમાંથી અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવીશીના દિવસો બાદ કરવા. ૬૬. એ જ વાતને સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

एकादश दिनान्यर्क-नाड्यां वहति मारुते ।

षण्णवत्यधिकान्यह्नां षट्शतान्येव जीवति ॥૧૭॥

પૌષ્ણ કાળમાં સૂર્યનાડીમાં અગીઆર દિવસ વાયુ સતત આલ્યા કરે, તો તે છસો છન્દુ દિવસ છેવે. સાતસો વીશમાંથી એક ચોવીશી બાદ કરવાથી એટલી સંખ્યા આવે ૬૭. તથા—

तथैव द्वादशाहानि, वायौ वहति जीवति ।

दिनानां षट्शतीमष्टचत्वारिंशत्समन्विताम् ॥૧૮॥

તે જ પ્રમાણે બાર દિવસ વાયુ વહન ચાલુ રહે. તો છસો અડતાલીશ દિવસ છેવે. ઉપલી સંખ્યામાંથી બે ચોવીશી=૪૮ બાદ કરતાં આ સંખ્યા આવે, ૬૮ તથા—

त्रयोदश दिनान्यर्क-नाडीचारिणि मारुते ।

जीवेत् पंचशतीमह्नां, षट्सप्ततिदिनाधिकाम् ॥૧૯॥

તે જ પ્રમાણે તેર દિવસ સુધી સૂર્યનાડીમાં સતત પવન ચાલુ રહે, તો પાંચસો છોત્તેર દિવસ જીવે, છસો અડતાલીશમાંથી ત્રણ ચોવીશી = ૭૨ ઘટાડવાથી આટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૬૬. તથા—

ચતુર્દશ દિનાન્યેવં, પ્રવાહિણિ સમીરણે ।

અશીત્યમ્પરિધિકં જીવેદ્, અહાં શતચતુષ્ટયમ્ ॥૧૦૦॥

તે જ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો ચારસો એંશી દિવસ જીવે. છસો અડતાળીશમાંથી ચાર ચોવીશી = ૬૬ બાદ કરવાથી આટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૦૦. તથા—

તથા પંચદશાહાનિ, યાવદ્ વહતિ મારુતે ।

જીવેત્ ષષ્ટિદિનોપેતં, દિવસાનાં શતત્રયમ્ ॥૧૦૧॥

તે પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે, તો ત્રણસો સાઠ દિવસ તે જીવે. ચારસો એંશીમાંથી પાંચમી ચોવીશી બાકી કરતાં એટલે એકસો વીશ દિવસ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા આવે. ૧૦૧. તથા—

એકદ્વિત્રિચતુઃપંચ-દ્વાદશાહક્રમક્ષયાત્ ।

ષોડશાધ્યાનિ પંચાહાન્યત્ર શોધ્યાનિ તદ્ યથા ॥૧૦૨॥

સોળથી માંડી પાંચ દિવસ પર્યંત સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તો અર્થાત્ સોળ, સત્તર, અઠાર, યોગણીશ અને વીશ દિવસ સુધી એક સૂર્યનાડીમાં પવન સતત ચાલ્યા કરે, તો ત્રણસો સાઠ દિવસોમાંથી એક દિવસે એક બાર, બીજે દિવસે બે બાર, ત્રીજા દિવસે ત્રણ બાર, ચોથા દિવસે ચાર વખત બાર અર્થાત્ $૧૨ \times ૪ = ૪૮$ અને પાંચમા દિવસે પાંચ વખત બાર ($૫ \times ૧૨ = ૬૦$) એમ ક્રમસર બાદ કરતાં બાકી રહેલા દિવસો સુધી તે જીવે. તે હવે સમજાવે છે. ૧૦૨.

પ્રવહત્યેકનાસાર્યાં, ષોડશાહાનિ મારુતે ।

જીવેત્ સદ્દાષ્ટચત્વાર્શતં દિનશતત્રયીમ્ ॥૧૦૩॥

દાગલાગટ સોળ દિવસ સુધી પિંગલા કે ગમે તે એક નાસિકામાં પવન વહ્યા કરે, તો તે ત્રણસો અડતાલીશ દિવસ જીવે. ૩૬૦માંથી એક બાર-૧૨ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા આવે. ૧૦૩. તથા—

વહમાને તથા સપ્તદશાહાનિ સમીરણે ।

અહાં શતત્રયે મૃત્યુશ્ચતુર્વિંશતિસંયુતે ॥૧૦૪॥

તે જ પ્રમાણે સત્તર દિવસ એક નાડીમાં પવન વહેતો રહે, તો ત્રણસો ચોવીશ દિવસ તે જીવતો રહે. ૩૪૮ માંથી બે બાર=૨૪ બાદ કરતાં તેટલા જ રહે. ૧૦૪. તથા—

પવને વિચરત્યષ્ટાદશાહાનિ તથૈવ ચ ।

નાશોઽષ્ટાશીતિસંયુક્તે, ગતે દિનશતદ્વયે ॥૧૦૬॥

અઠાર દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો ખસો અઠ્યાસી દિવસ મૃત્યુ થાય. ૩૨૪માંથી ત્રણ બાર=૩૬ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૦૫. તથા—

વિચરત્યનિલે તદ્વદ્, દિનાન્યેકોનવિંશતિમ્ ।

ચત્વારિંશદ્યુતે યાતે, મૃત્યુર્દિનશતદ્વયે ॥૧૦૬॥

... પૂર્વની જેમ ઓગણીશ દિવસ વાયુ ચાલે, તો ખસો ચાલીશ દિવસ જીવે. ખસો અઠ્યાસીમાંથી ચાર ગુણા બાર=૪૮ બાદ કરવાથી તેટલા દિવસની સંખ્યા આવે. ૧૦૬. તથા—

વિંશતિં દિવસાનેકનાસાચારિણિ મારુતે ।

સાશીતૌ વાસરશતે, ગતે મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥૧૦૭॥

એક જ નાહીમાં વીશ દિવસ મુધી પવન ચાલ્યા કરે, તો એકસો એશીમા દિવસે નહો મૃત્યુ થાય. ખસો ચાલીશમાંથી પાંચ બાર=૬૦ બાદ કરતાં એટલા જ દિવસ બાકી રહે. ૧૦૭. તથા—

અકચ્ચિત્ત્રિચતુઃપૃચ્-દિનષદ્ક ક્રમક્ષયાત્ ।

અકવિંશાદિપૃચ્ચાહાન્યત્ર શોધ્યાનિ તદ્ યથા ॥૧૦૮॥

એકવીશથી માંડી પચ્ચીશ દિવસ મુધી સૂર્યનાહીમાં પવન ચાલુ રહે, તો ક્રમસર એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ છઠ્ઠા બાદ કરવા. ૧૦૮. તે ક્રમ સમજાવે છે—

અકવિંશત્યહં ત્વર્ક-નાહીવાહિનિ મારુતે ।

ચતુઃસસતિસંયુક્તે, મૃત્યુર્દિનશતે ભવેત્ ॥૧૦૯॥

આગળ કહેલા પૌષ્ણકાળમાં એકવીશ દિવસ મુધી સૂર્યનાહીમાં પવન ચાલતો હોય, તો એકસો ચુભોતેર દિવસ તેનું મૃત્યુ થાય. એકસો એશીમાંથી એક છઠ્ઠો બાદ કરતાં તેટલા જ બાકી રહે. ૧૦૯. તથા—

ઘ્વાવિંશતિદિનાન્યેવં, સ દ્વિષ્ટાવહઃશતે ।

ષદ્દિનોનૈઃ પંચમાસૈત્ત્રયોવિંશત્યહાનુગે ॥૧૧૦॥

તે પ્રમાણે બાવીશ દિવસ પવન ચાલે, તો એકસો બાસઠ દિવસ જીવે, ત્રેવીશ દિવસ પવન એક નાહીમાં ચાલે, તો છ દિવસ ન્યૂન પાંચ મહિના જીવે. બે અને ત્રણ છઠ્ઠા અનુક્રમે બાદ કરવાથી તેટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૧૦ તથા—

તથૈવ વાયૌ વહતિ, ચતુર્વિંશતિવાસરીમ્ ।

વિંશત્યમ્યધિકે મૃત્યુર્ભવેદ્ દિનશતે ગતે ॥૧૧૧॥

ચોવીશ દિવસ સુધી તે પ્રમાણે વાયુ એક નાડીમાં વહન ચાલુ રહે, તો એકસો વીશ દિવસે મૃત્યુ થાય એકસો ચુમ્ભાલીશમાંથી ચાર છક્કા=૨૪ ખાદ કરવાથી તેટલો સંખ્યા આવે. ૧૧૧. તથા—

પંચવિંશત્યહં ચૈવં, વાયો માસત્રયે મૃતિઃ ।

માસઢ્યે પુનર્મૃત્યુઃ, ષડ્વિંશતિદિનાનુગે ॥ ૧૧૨ ॥

પચ્ચીશ દિવસ વાયુ ચાલુ રહે, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય, એકસો વીશમાંથી પાંચ છક્કા=૩૦ એકા કરવાથી તેટલા ૪ ખાદી રહે તથા છઠ્ઠીશ દિવસ વાયુ વહન થાય તો બે મહિના મૃત્યુ થાય. ૧૧૨. તથા—

સસવિંશત્યહં વહેત, નાશો માસેન જાયતે ।

માસાર્ધેન પુનર્મૃત્યુરષ્ટાવિંશત્યહાનુગે ॥ ૧૧૩ ॥

સત્તાવીશ દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો એક મહિને મૃત્યુ થાય. અઠ્ઠાવીશ દિવસ તેમ પવન ચાલે તો પંદર દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૧૩. તથા—

एकोनविंशदहगे, मृतिः स्याद् दशमेऽहनि ।

त्रिंशदिनीचरे तु स्यात्, पंचत्वं पंचमेऽदिने ॥ ૧૧૪ ॥

એગણીત્રીશ દિવસ વાયુ ચાલે તો દશમે દિવસે મરણ અને ત્રીશ દિવસ સુધી વાયુ ચાલુ રહે, તો પાંચમે દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૧૪. તથા—

एकत्रिंशदहचरे, वायौ मृत्युर्दिनत्रये ।

द्वितीयदिवसे नाशो, द्वात्रिंशदहचाहनि ॥ ૧૧૫ ॥

એકત્રીશ દિવસ પવન વહે, તો ત્રણ દિવસે અને બત્રીશ દિવસ પવન વહે, તો બે દિવસે મૃત્યુ સમજવું. ૧૧૫.

હવે સૂર્યનાડીના ચારનો ઉપસંહાર કરી ચંદ્રનાડીના ચારને કહે છે—

अयस्त्रिंशदहचरे, त्वेकाहेनापि पंचता ।

एवं यदीन्द्रुनाड्यां स्यात्, तदा व्याघ्यादिकं दिशेत् ॥ ૧૧૬ ॥

એ પ્રમાણે સૂર્યનાડીમાં તેત્રીશ દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે, તો એક ૪ દિવસમાં મૃત્યુ થાય. ચંદ્રનાડી એટલે ડાળી નાસિકામાં એ પ્રમાણે પવન ચાલુ રહે, તો મૃત્યુ ન થાય, પરંતુ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે વ્યાધિ, મિત્રનાશ, મહાભય, સ્વદેશ-વિરહ, ધન-પુત્રાન્ધિનો નાશ, રાજ-વિનાશ, દુકાળ આદિ થાય. ૧૧૬.

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

અધ્યાત્મં વાયુમાશ્રિત્ય, પ્રત્યેકં સૂર્ય-સોમયોઃ ।

एवमभ्यासयोगेन, जानीयात्, कालनिर्णयम् ॥ ૧૧૭ ॥

શરીરની અંદર રહેલા વાયુને આશ્રીને સૂર્ય-ચંદ્રના વાયુનો અભ્યાસ કરી કાલનો નિર્ણય બાબતે. ૧૧૭.

બાહ્ય કાલ-લક્ષણ બહુવે છે—

आध्यात्मिकविपर्यासः, संभवेद् व्याधितोऽपि हि ।

तन्निश्चयाय वध्नामि, बाह्यं कालस्य लक्षणम् ॥ ૧૧૮ ॥

કદાચ વ્યાધિ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાથી પણ શરીર સંબંધી વાયુનો ફેરફાર થઈ જાય છે, માટે કાલ-જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવા કાલનું બાહ્ય લક્ષણ બાંધું છું. ૧૧૮.

नेत्र-श्रोत्र-शिरोभेदात्, स च त्रिविधलक्षणः ।

निरीक्ष्यः सूर्यमाश्रित्य, यथेष्टमपरः पुनः ॥ ૧૧૯ ॥

નેત્ર, કાન અને મસ્તકના હેઠથી ત્રણ પ્રકારના લક્ષણને બહુવત્તારા આ બાહ્ય કાળને સૂર્યને અવલંબીને બેઠેા અને તે સિવાય અન્ય કાળના હેઠને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બેઠેા. ૧૧૯. તેમાં નેત્રલક્ષણ કહે છે—

वामे तत्रेक्षणे पद्मं, षोडशच्छदमैन्दवम् ।

जानीयाद् भानवीयं तु, दक्षिणे द्वादशच्छदम् ॥ ૧૨૦ ॥

ડાબા નેત્રમાં સોળ પાંખડીવાળું ચંદ્રવિકાસી કમળ વિચારવું. જમણા નેત્રમાં બાર પાંખડીવાળું સૂર્ય-વંકાસી કમળ ભાવવું. ૧૨૦.

खद्योतद्युतिवर्णानि, चत्वारि च्छदनानि तु ।

प्रत्येकं तत्र दृश्यानि, स्वाङ्गुलीविनिपीडनात् ॥ ૧૨૧ ॥

શુરુના ઉપદેશાનુસાર પોતાની અંશુલીઓથી આળ દબાવીને દરેક કમળની ચાર પાંખડીઓ ઝળહળતી દેખવી. ૧૨૧. તેમાં—

सोमाघो भूलताऽपाङ्ग-प्राणान्तिकदलेषु तु ।

दले नष्टे क्रमान्मृत्युः, पट्-त्रि-युग्मेकमासतः ॥ ૧૨૨ ॥

ચંદ્રસંબંધી કમળમાં હેઠળની ચાર પાંખડીઓ ન દેખાય, તો છ મહિને ભૂકટી પાસેની પાંખડી ન દેખાય, તો ત્રણ મહિને, આગળના બહુ તરફની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો બે મહિને અને નાસિકા તરફની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો એક મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૨૨. તથા—

અયમેવ ક્રમઃ પદ્મે, માનવીયે યદા ભવેત્ ।

દશ-પંચ-ત્રિ-દ્વિદિનૈઃ, કમાન્મૃત્યુસ્તદા ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

એ જ ક્રમ પ્રમાણે સૂર્યસંબંધી કમળની, પાંખડીઓ ન દેખાય, તે અનુક્રમે દશ, પાંચ, ત્રણ અને બે દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૨૩. તથા—

एतान्यपीड्यमानानि, द्वयोरपि हि पद्मयोः ।

दलानि यदि वीक्षेत, मृत्युर्दिनशतात् तदा ॥ ૧૨૪ ॥

આંગળીઓથી દબાવ્યા વગર જ બે બંને કમળોની પાંખડીઓ દેખાય, તો સો દિવસે મૃત્યુ સંભવું. ૧૨૪. હવે બે શ્લોકોથી કાનથી થતા આયુષ્ય-જ્ઞાનને જણાવે છે—

ध्यात्वा ह्यष्टपत्राब्जं, श्रोत्रे हस्ताग्रपीडिते ।

न श्रूयेताग्निनिर्घोषो, यदि स्वः पंच वासरात् ॥ ૧૨૫ ॥

दश वा पंचदश वा, विंशतिं पंचविंशतिम् ।

तदा पंच-चतुस्त्रिंशद्वयैकवर्षे मरणं क्रमात् ॥ ૧૨૬ ॥

હૃદયમાં આઠ પાંખડીવાળું કમળ ચિતવીને તર્જની આંગળીથી અને કાન દબાવીને બે પોતાનો અગ્નિ શબ્દ પાંચ દિવસ ન સાંભળે, તો પાંચ વર્ષે, બે દશ દિવસ ન સાંભળાય, તો ચાર વર્ષે, બે પંદર દિવસ ન સાંભળે, તો ત્રણ વર્ષે, બે દશ દિવસ ન સાંભળાય, તો બે વરસે અને પચ્ચીશ દિવસ ન સાંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય ૧૨૫-૧૨૬. તથા—

एक-द्वि-त्रि-चतुः-पंच-चतुर्विंशत्यहः क्षयात् ।

षडાદિ-षોडશदिनान्यान्तराण्यपि शोभयेत् ॥ ૧૨૭ ॥

છ દિવસથી માંડી, સોળ દિવસ સુધી કાનમાં અગ્નિશબ્દ ન સાંભળાય, તો એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ચોવીંશી પ્રમાણે દિવસો ઘટાડવાથી કાળ-જ્ઞાન બહારી શકાય તે આ પ્રમાણે-પાંચ દિવસ કાનમાં શબ્દ ન સાંભળે, તો પાંચ વર્ષે મૃત્યુ થાય-એ માત્ર પહેલાં કહી ગયા છીએ. ત્યાર પછી છઠ્ઠા દિવસે અગ્નિ-શબ્દ ન સાંભળે, તો પાંચ વર્ષના દિવસોમાંથી એક ચોવીંશી બાક કરવાથી સત્તરમાં દિવસે મૃત્યુ પામે. સાતમા દિવસે ન સાંભળે, તો આંગળની કહેલી સંખ્યામાંથી બે ચોવીંશી એટલે અઠતાલીશ બાક કરતાં સત્તરનો અઠ્ઠાવીંશ દિવસે મૃત્યુ થાય. આઠમા દિવસે પણ ન સાંભળાય તો બાકી રહેલી સંખ્યાવાળા દિવસોમાંથી ત્રણ ચોવીંશી=૨૨ દિવસો ઘટાડવાથી સોળનો છપ્પન દિવસે મૃત્યુ થાય નવમા દિવસે પણ ન સાંભળે, તો આગળના વધેલા દિવસોમાંથી ચાર ચોવીંશી=૨૬ દિવસો બાક કરવાથી પંદર સો સાઠ દિવસે મૃત્યુ થાય દશમા દિવસે પણ ન સાંભળાય તો બાકી રહેલા તે દિવસોમાંથી પાંચ ચોવીંશી=૧૨૦ બાક કરતાં ૧૪૪૦ દિવસ એટલે ચાર વર્ષે મૃત્યુ થાય આ પ્રમાણે અગ્નિશબ્દ આઠ દિવસો એકવીંશ દિવસો સુધી અગ્નિશબ્દ ન સાંભળાય, તો તે પ્રમાણે ચોવીંશીઓ ઘટાડવી, અને કાલ-જ્ઞાન બહારું. ૧૨૭.

બ્રહ્મદ્વારે પ્રસર્પન્તી, પંચાહં ધૂમમાલિકામ્ ।

ન ચેત્ પश्येत् તદા જ્ઞેયો, મૃત્યુઃ સંવત્સરૈસ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

પ્રદ્ધરન્ધ્રમાં ફેલાતી શુરુના ઉપદેશથી એવા લાચક એવી ધૂમરેખાને એ પાંચ દિવસો સુધી ન જુઓ, તો ત્રણ વર્ષોમાં મૃત્યુ થાય ૧૨૮.

અન્ય પ્રકારે કાલજ્ઞાન ૬ શ્લોકો દ્વારા કહે છે—

પ્રતિપદિવસે કાલ-ચક્રજ્ઞાનાય શૌચવાન્ ।

આત્મનો દક્ષિણ પાર્ણિ, શુક્લપક્ષં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

પડવાને દિવસે પવિત્ર થઈ, કાલચક્ર બાણવા માટે, પોતાના જમણા હાથને શુક્લપક્ષ તરીકે કહેવે. ૧૨૯. તથા—

અધો-મધ્યોર્ધ્વપર્વાણિ, કનિષ્ઠાઙ્ગુલિગાનિ તુ ।

ક્રમેણ પ્રતિપત્વષ્ટેયકાદશીઃ કલ્પયેત્ તિથીઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અવશેષાઙ્ગુલીપર્વાણ્યવશેષતિથીસ્તથા ।

પંચમી-દશમી-રાકાઃ, પર્વાણ્યઙ્ગુષ્ઠગાનિ તુ ॥ ૧૩૧ ॥

કનિષ્ઠ આંગળીના નીચેના પર્વને પડવો, મધ્ય પર્વને પછી તિથી, ઉપરના પર્વને એકાદશી કલ્પવી. અંગુઠા સિવાય, બાકીની આંગળીઓનાં પર્વોને બાકીની તિથિઓ કલ્પવી. અંગુઠાનાં પર્વોને પંચમી, દશમી, પૂર્ણિમા તિથિઓ કલ્પવી. ૧૩૦-૧૩૧.

વામપાર્ણિ કૃષ્ણપક્ષં, તિથીસ્તદ્વચ્ચ કલ્પયેત્ ।

તતઃચ નિર્જને દેશે, બદ્ધપદ્માસનઃ સુધીઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પ્રસન્નઃ સિતસંવ્યાનઃ, કોશીકૃત્ય કરદ્વયમ્ ।

તતસ્તદન્તઃ શૂન્યં તુ, કૃષ્ણં વર્ણ વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

તથા ઠાળા હાથને અધારીયા પક્ષની અને જમણા હાથની માફક આંગળીઓમાં તિથિઓની કલ્પના કરવી. ત્યારપછી બુદ્ધિશાળી નિર્જન સ્થળમાં બેઠને પદ્માસને બેસે અને પ્રસન્નતાપૂર્વક સફેદ ખેસ પહેરી બે હાથને કમળના ડોડાકારે રાખી, તે હાથની અંદર ઠાળા વર્ણનું એક બિન્દુ ચિંતવવું. ૧૩૨-૧૩૩. તથા—

ઉદ્ઘાટિતકારામ્ભોજસ્તતો યત્રાઙ્ગુલીતિથૌ ।

વીક્ષ્યતે કાલબિન્દુઃ સ, કાલ ઇત્યત્ર કીર્ત્યતે ॥ ૧૩૪ ॥

ત્યારપછી હસ્તકમળ બુદ્ધિ કરતા જે આંગળીમાં કલ્પેલી તિથિમાં કાળું બિન્દુ દેખાય, તે અહીં કાલ-જ્ઞાનના વિષયમાં કાલ-તિથિ સમજવી. ૧૩૪. કાલ-જ્ઞાન વિષયક બીજા ઉપાયો કહે છે—

થો. ૬૨

ધ્રુત-વિષમેદ-મૂત્રાણિ, ભવન્તિ યુગપદ્ યદિ ।

માસે તત્ર તિથૌ તત્ર, વર્ષાન્તે મરણં તદા ॥ ૧૩૫ ॥

જે મનુષ્યને એકી સાથે છીંક, વિષ્ટા, વીર્ષસ્રાવ અને મૂત્ર શ્વેદન થય, તો તેણે તે વર્ષના અંતે, તે જ મહિને અને તે જ દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૩૫. તથા—

રોહિણીં શશમૃલ્લક્ષ્મ, મહાપથમરુન્ધતીમ્ ।

ધ્રુવં ચ ન યદા પશ્યેદ્, વર્ષેણ સ્યાત્ તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૬ ॥

[“અરુન્ધતીં ધ્રુવં ચૈવ, વિષ્ણોસ્ત્રીણિ પદાનિ ચ ।

ક્ષીણાયુષો ન પશ્યન્તિ, ચતુર્થ માતૃમण्डलम् ॥

અરુન્ધતી ભવેત્ જિહ્વા, ધ્રુવો નાસાગ્રમુચ્યતે ।

તારા વિષ્ણુપદં પ્રોક્તં, ધ્રુવૌ સ્યાન્માતૃમण्डलम् ॥]

રોહિણી નક્ષત્ર, અંદ્રલાંછન, છાયાપથ-આકાશમાર્ગ, અરુન્ધતી (વશિષ્ઠ-ભાચી), ધ્રુવ, જે આંખનો મધ્ય ભાગ (નાસાગ્ર); આ સર્વેને કે એકલાને સારી નજરવાળો ન દેખે તો એક વર્ષમાં મૃત્યુ થાય. કૌટિલે પશુ કહે છે કે—“ક્ષીણ થએલા આયુષ્યવાળા અરુન્ધતી એટલે જિહ્વા, ધ્રુવ એટલે નાસાગ્ર ભાગ, વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાં (આકાશ) એને ચોથું જે આંખનો મધ્યભાગ ન દેખી શકે. અરુન્ધતી એટલે જીભ, ધ્રુવ એટલે નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, તારા એટલે આકાશ અને જૂ એટલે જે આંખનો મધ્યભાગ સમજવો. ૧૩૬.

સ્વપ્ને સ્વં મક્ષ્યમાણં શ્વ-ગુમ્-કાક-નિશાચરૈઃ ।

લઘ્યમાનં સ્વરોષ્ટ્રાયૈર્દા પશ્યેત્ તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૭ ॥

શ્વાન, ગીધ, કાગડા, રાત્રે સ્વપ્નકાર નિશાચર આદિ વડે પોતાને ભક્ષણ કરાતો કે ગધેડા, ઉંટ, કૂતરા; વરાહ આદિ વડે ઉચ્ચકાતો કે ખેંચાતો સ્વપ્નમાં દેખે તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. વર્ષાન્તે અનુવૃત્તિ આગલા સ્લોકથી ચાલી આવે છે ૧૩૭. તથા—

રશ્મિનિર્મુક્તમાદિત્યં, રશ્મિયુક્તં હર્ષિર્મુજમ્ ।

યદા પશ્યેદ્ વિપથેત, તદૈકાદશમાસતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ખીબંઓ કિરણ-સહિત સૂર્યને દેખતા હોય, ત્યારે પ્રોતે સૂર્યને કિરણ વગરનો જુએ અને અગ્નિને કિરણ-સહિત દેખે, તો અગ્નીઆર મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૮. તથા—

વૃક્ષાગ્રે કુત્રચિત્ પશ્યેદ્, ગન્ધર્વનગરં યદિ ।

પશ્યેત્ પ્રેતાન્ પિશાચાન્ વા, દશમે માસિ તન્મૃતિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

કોઈક સ્થાને કે વૃક્ષની ટોચે ખરેખરા નગર સરખું ગંધર્વ-નગર કે પ્રેતો, પિશાચોને સાક્ષાત્ દેખે, તો દસમે મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૯ તથા—

છર્દિર્મૂત્રં પુરીષં વા, સુવર્ણ-રજતાનિ વા ।

સ્વપ્ને પश्येद् यदि तदा मासान् नवैव जीवति ॥ ૧૪૦ ॥

સ્વપ્નમાં જો ઉલટી, મૂત્ર, વિષ્ટા, અથવા સોનું, રૂપું ગુણે, તો નવ મહિનાથી અધિક ન જીવે. ૧૪૦. તથા—

स्थूलोऽकस्मात् कृशोऽकस्मादकस्मादतिकोपनः ।

अकस्मादतिभीरुर्वा, मासानष्टैव जीवति ॥ ૧૪૧ ॥

જો વંગર કારણે અકસ્માત બડો થઈ જાય કે દુર્બળ પાતળો થઈ જાય, અકસ્માત ધીકણ કે કોપી સ્વભાવવાળો થઈ જાય, તો તે આઠ જ મહિના જીવે. ૧૪૧. તથા—

समग्रमपि विन्यस्तं, पांशौ वा कर्दमेऽपि वा ।

स्याच्चेत्तत्पण्डं पदं ससमास्यन्ते म्रियते तदा ॥ ૧૪૨ ॥

પૃથ્વી પર ધૂળ કે કા.વના આખું પગઢું સ્થાપન કરવા છતાં તે પગઢું અખંડ ન પડતાં અ'હિત-પડ્યું' હોય, તો તે સાત મહિને મૃત્યુ પામે. ૧૪૨ તથા—

तारां श्यामां यदा पश्येत्, शुष्येदधरतालु च ।

न स्वाङ्गुलित्रयं मायाद्, राजदन्तद्वयान्तरे ॥ ૧૪૩ ॥

गृध्रः काकः कपोतो वा, क्रव्यादोऽन्योऽपि वा खगः ।

निलीयेत यदा मूर्ध्नि, षण्मास्यन्ते मृतिस्तदा ॥ ૧૪૪ ॥

જો આંખની કીકી તદ્દન અ'જનવણું સરખી શ્યામ દેખાય, તથા હોઠ અને તાલવું સુકાય, અંગ્ર-પંજીળ કરેલું હોય ત્યારે નીચેના અને ઉપરના કાંત વચ્ચે પોતાની ત્રણ આંગળી ન સમાય. ગીધ, કાગડો, કબૂતર કે માંસ ખાનાર કોઈ પક્ષી માથા પર બેસી જાય, તો છ-મહિનાના અંતે મૃત્યુ થાય ૧૪૩-૧૪૪

प्रत्यहं पश्यताऽनघ्रेऽह्न्यापूर्व जलेर्मुखम् ।

विहिते पूत्कृते शक्र-धनुस्तु तदा दृश्यते ॥ ૧૪૫ ॥

यदा न दृश्यते तत्तु, मासैः षड्भिर्मૃતિस्तदा ।

परनेत्रे स्वदेहं चेत्, न पश्येन्मरणं તदा ॥ ૧૪૬ ॥

હંમેશાં વાદળ વગરના દિવસે મુખમાં પાણી ભરીને આકાશ સામે પીચકારી માંદક કાગળો ફેરી ઉછાળે, એમ કેટલાક દિવસ ભેતા કે પાણીમાં ઈન્દ્રધનુષ્ય જેવો આકાર દેખાય છે. જ્યારે તે આકાર ન દેખાય, તો છ મહિને મૃત્યુ થશે-એમ જાણવું. તથા બીજીની આંખમાં પોતાનું શરીર દેખાય નહિ, તો પણ છ મહિને મૃત્યુ સમજવું. ૧૪૫-૧૪૬. તથા —

કૂર્પરૌ ન્યસ્ય જાન્વોમૃદ્યર્ચ્યેકીકૃત્ય કરૌ સંદા ।

રમ્ભાકોશનિમાં છાયાં, લક્ષ્યેદન્તરોદ્ભવામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

વિકાસિ ચ દલં તન્ન, યદૈકં પરિલક્ષ્યેતે ।

તસ્યામેવ તિથૌ મૃત્યુઃ, ષમાસ્યન્તે ભવેત્ તદા ॥ ૧૪૮ ॥

અંને બાલુઓ ઉપર અંને હાથની કોણીઓ સ્થાપન કરી હાથના અંને પંખાઓ મસ્તક ઉપર એકઠા કરી અંને હાથના આંતરામાં કેળના ડોડાના આકાર સરખી ઉત્પન્ન થતી છાયાને હંમેશાં ભોળા કરતાં જે દિવસે ડોડાતું એક પત્ર ખીલેલું દેખાય, તો તે દિવસે તે તિથિએ છં મહિના પછી તેનું મરણ થાય. ૧૪૭-૧૪૮.

હન્દ્રનીલસમચ્છાયાઃ, વક્રીભૂતાઃ સહસ્રશઃ ।

મુક્તાફલાલકરણાઃ, પન્નગાઃ સૂક્ષ્મમૂર્તયઃ ॥ ૧૪૯ ॥

દિવા સંમુલ્લમાયાન્તો, દૃશ્યન્તે વ્યોમ્નિ સન્નિધૌ ।

ન દૃશ્યન્તે યદા તે તુ, ષમાસ્યન્તે મૃતિસ્તદા ॥ ૧૫૦ ॥

વાદળા વગરના ઉઘાડા તડકાવાળા સ્વચ્છ દિવસે ઇન્દ્રનીલરત્ન સરખી કાંતિવાળા, વાંકા-ચૂંકા, હબરો મોટીના અલંકારવાળા, સૂક્ષ્મ આકૃતિવાળા સર્પો આકાશમાં સન્મુખ આવતા દેખાય છે. જ્યારે તેવા સર્પો ન દેખાય, ત્યારે સમજવું કે છ મહિનાના અંતે મરણ થશે. ૧૪૯-૧૫૦. તથા—

સ્વપ્ને મુષ્ટિહતમશ્યર્ક્તૈ, રક્તગન્ધસ્રગમ્બરમ્ ।

પશ્યેદ્ યાત્ર્યોં સ્વરે યાન્તં, સ્વં યોઽન્દાર્ધં સ જીવતિ ॥ ૧૫૧ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાનું મસ્તક મુઠાવેલું, તેલથી મર્દન કરાવેલું. રાતા પદાર્થથી શરીર પર લેપ કરેલ, શતી માળા પહેરેલ, લાલ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ, ગધેડા પર બેસી હક્ષિણ દિશા તરફ જતો પોતાને દેખે, તે એકું વર્ષ જીવે. ૧૫૧.

ઘન્ટાનાદો રતાન્તે ચેદ્, અકસ્માદનુભૂયતે ।

પંચતા પંચમાસ્યન્તે, તદા ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

તથા જેને વિષય-સેવન કર્યા પછી અકસ્માત્ ઘન્ટાના નાદ સરખો નાદ સંભળાય, તો નક્કી પાંચ મહિને પંચત્વ પામે. ૧૫૨. તથા—

શિરો વેગાત્ સમારુહ્ય, કૃકલાસો વ્રજન્ન યદિ ।

દૃષ્ટ્યાદ્ વર્ણત્રયં પંચ-માસ્યન્તે મરણં તદા ॥ ૧૫૩ ॥

કાચ (કી)ડો ઝડપથી જેના પર ચડીને બે ચાલ્યો બાચ અને જતાં જતાં ત્રણ વર્ણ ધારણ કરે—વિવિધ પ્રકારની એટાઓ કરે, તો પાંચ મહિને તેનું મૃત્યુ થાય. ૧૫૩.

વક્રીભવતિ નાસા ચેદ્, વર્તુલીમવતો દૃશૌ ।

સ્વસ્થાનાદ્ અદ્યતઃ કર્ણૌ, ચતુર્માસ્યા તદા મૃતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જો નાસિકા વાંકી થઈ જાય, જો આંખો ગોળ બની જાય, જો કાન પોતાના સ્થાનથી ખસેડે થાય, તો ચાર મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૫૪ તથા—

કૃષ્ણં કૃષ્ણપરીવારં, લોહદણ્ડધરં નરમ્ ।

યદા સ્વપ્ને નિરીક્ષેત, મૃત્યુર્માસંસ્થિમિસ્તદા ॥ ૧૫૫ ॥

જો સ્વપ્નમાં કાળા અને કાળા પરિવારવાળા લોહડંડ ધારણ કરનાર માણસને દેખે, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૫૫. તથા—

इन्दुमुष्णं रविं शीतं, छिद्रं भूमौ रवावपि ।

जिह्वां श्यामां मुखं कोकनदाभं च यदेक्षते ॥ १५६ ॥

तालुकम्पो मनःशोको, वर्णोऽङ्गेऽनेकधा यदा ।

नाभेश्चाकस्મિકી ह्रिक्का, मृत्युर्मासद्वयात् तदा ॥ १५७ ॥

જો ચંદ્રમાને ઉષ્ણ, સૂર્યને શીતળ, પૃથ્વી અને સૂર્યમંડલમાં છિદ્રો જુઓ, જીભને કાળી, મુખને લાલકમળ સરખું દેખે, તાળવું કંપે, મનમાં અતિશોક થાય, શરીરના વર્ણો અનેક બદલાય થયા કરે, અને અંકુશમાં નાસિકાથી હેડકી ઉત્પન્ન થાય આવા લક્ષણવાળાનું જે મહિનામાં મૃત્યુ થાય. ૧૫૬-૧૫૭ તથા—

जिह्वा नास्वादमादत्ते, मुहुः स्वलति भाषणे ।

ओत्रे न शृणुतः शब्दं, गन्धं वेत्ति न नासिका ॥ १५८ ॥

स्पन्दते नयने नित्यं, दृष्टवस्तुन्यपि भ्रમः ।

नक्तमिन्द्रधनुः पश्येत्, तथोत्कापतनं दिवा ॥ १५९ ॥

न च्छायामात्मनः पश्येद्, दर्पणे सलिलेऽपि वा ।

अनब्दां विद्युतं पश्येत्, शिरोऽकस्मादपि ज्वलेत् ॥ १६० ॥

हंस-काक-मयूराणां, पश्येच्च कापि संहतिम् ।

शीतोष्ण-खर-मृदादेरपि, स्पर्शं न वेत्ति च ॥ १६१ ॥

अमीषां लक्ष्मणां मर्त्याद्, यदैकमपि दृश्यते ।

जन्तोर्भवति मासेन, तदा मृत्यુर्न संशयः ॥ १६२ ॥

જો જીભ સ્વાદ બાણી શકે નહિ, બોલતાં બોલતા વારંવાર સ્ખલતા થાય, કાન શબ્દ ન સાંભળે, નાસિકા ગંધ ન પારખે, નિરંતર નેત્રો ફરકવા કરે, દેખેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય,

રાત્રે ઇન્દ્રધનુષ્ય દેખે, દિવસે ઉલ્કા પડતી દેખે, દર્પણમાં કે પાણીમાં પોતાતુ પ્રતિબિંબ ન દેખે, વાદળા ઘગરની વિજળી દેખે, અકસ્માત મસ્તક બળે.

હંસ, કાગડા અને મોરના સમૂહને કયાંય પણ દેખે, વાયુના ઠંડા, ગરમ, કઠોર કે કોમળ સ્પર્શને બાણી શકે નહિ, આ સર્વ કહેલાં લક્ષણોમાંથી એક પણ દેખાય, તો નિઃસંદેહપણે તે એક મહિને મૃત્યુ પામે. ૧૫૮ થી ૧૬૨. તથા—

શીતે હકારે ફૂત્કારે, ચોષ્ણે સ્મૃતિ-ગતિક્ષયે ।

અઙ્ગપંચકશૈત્યે ચ, સ્યાદ્ દશાહેન પંચતા ॥ ૧૬૩ ॥

પહોળા કરેલા સુખના વાયુ સાથે ‘હકાર’ અક્ષર બોલતાં જે વાયુ નીકળે, તે ઠંડો હોય. હોઠ પહોળા કરી વાયુ બહાર કાઢી ફૂત્કાર કરે તે વાયુ ગમન હોય, સ્મરણનો અને ગતિનો બંધ થાય, શરીરનાં પાંચ અંગો ઠંડા થઈ જાય, તો દશ દિવસનાં મૃત્યુ થાય. ૧૬૩. તથા

અર્ધોષ્ણમર્ધશીતં ચ, શરીરં જાયતે યદા ।

જ્વાલાઽકસ્માજ્જ્વલેદ્ વાઙ્મે, સસાહેન તદા મૃતિઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જે અર્ધુ શરીર ઠંડું અને અર્ધુ ઉતું હોય તથા અકસ્માત વગર કારણે શરીરમાં બળાલા બળ્યા કરે, તો સાત દિવસમાં મૃત્યુ થાય. ૧૬૪. તથા—

સ્નાતમાત્રસ્ય હૃત્પાદં, તત્ક્ષણાદ્ યદિ જીવ્યતિ ।

દિવસે જાયતે ષષ્ઠે, તદા મૃત્યુરસંશયમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

સ્નાન કર્યા પછી તરત જ બે હૃદય તથા પગ સુકાઈ જાય, તો નક્કી તેલું છઠ્ઠા દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૬૫. તથા—

જાયતે દન્તઘર્ષણે, શવગન્ધશ્ચ દુઃસહઃ ।

વિકૃતા ભવતિ છછાયા, ત્ર્યહેન મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૬ ॥

દાંતને કઠકઠ કઠકાવતો હોય; મડકા સરખી શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય અને બે વારંવાર શરીરના રંગો બદલાયા કરતા હોય, તો ત્રીજા દિવસે મરણ થાય. ૧૬૬. તથા—

ન સ્વનાસાં સ્વજિહ્વાં ન, ન ગ્રહાન્ નામલા દિશઃ ।

નાપિ સસ કૃષીન્ યદ્દિ, પદ્યતિ મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૭ ॥

જે માણસ પોતાની નાસીકાને, પોતાની જીભને, આકાશમાં ગ્રહોને, નક્ષત્રોને, તારાઓને નિર્મલ દિશાઓને, સપ્તર્ષિ તારાઓની શ્રેણિને ન દેખી શકે, તે બે દિવસમાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૭. તથા—

प्रभाते यदि वा सायं, ज्योत्स्नावत्यामथो निशि ।
 प्रवितत्य निजौ बाहू, निजच्छायां विलोक्य च ॥ १६८ ॥
 शनैरुत्क्षिप्य नेत्रे स्वच्छायां पश्येत् ततोऽम्बरे ।
 न शिरो दृश्यते तस्यां, यदा स्यान्मरणं तदा ॥ १६९ ॥
 नेक्ष्यते वामबाहुश्चेत्, पुत्र-दारक्ष्यस्तदा ।
 यदि दक्षिणबाहुर्नेक्ष्यते भ्रातृक्ष्यस्तदा ॥ १७० ॥
 अदृष्टे हृदये मृत्युः, उदरे च घनक्षयः ।
 गुह्ये पितृविनाशस्तु, व्याधिरूरुयुगे भवेत् ॥ १७१ ॥
 अदर्शने पादयोश्च, विदेशगमनं भवेत् ।
 अदृश्यमाने सर्वाङ्गे, सद्यो मरणमादिशेत् ॥ १७२ ॥

• प्रभाते के-संध्या रात्रये अगर अजवाणी रात्रिमां प्रकाशमां उवा रही, पोतना के
 हाथ काउस्सग माकं बांण राणी, पोतानो पडछायो पुव्वी आंण राणी लेया करवो।
 त्थार पछी धीमे धीमे नेत्रोने छाया उपरथी उपाडी पुव्वी नेत्रथी छिये आकाश तरेकं नजर
 करवी अने पोतानो पडछायो उपरना आकाशमां लेवो। तेमां ले मस्तक न हेणाय, तो पोतानुं
 भरषु समज्जुं ले ते उपरनी आकृतिमां उगो हाथ न हेणाय, तो पुत्रनो के सीनो नाश
 थाय, ले जमणो हाथ न हेणाय, तो भाएनुं भरषु, हुंथ न हेणाय, तो पोतानुं भरषु,
 पेटनो बाग न जण्णाय, तो धननो नाश, गुह्यस्थान न हेणाय, तो पोताना पूज्य-वर्ग
 पिता-आदिकनो नाश, ले साथण न हेणाय, तो व्याधि थाय, पग न हेणाय, तो परदेशगमन
 थाय आधुं शरीर न हेणाय, तो तत्काल भरषु थाय. १६८ थी १७२. भील प्रकाश
 कावशान कहे छे—

विद्यया दर्पणाद्गुह्य-कुड्यासि(दि)ष्ववतारिता ।
 विधिना देवता पृष्टा, ब्रूते कालस्य निर्णयम् ॥ १७३ ॥
 सूर्येन्दुग्रहणे विद्यौ, नरवीरे ! ठ ठेत्यसौ ।
 साध्या दशसहस्रयाऽष्टोत्तरया जपकर्मतः ॥ १७४ ॥
 अष्टोत्तरसहस्रस्य, जापात् कार्यक्षणे पुनः ।
 देवता लीयतेऽस्यादौ, ततः कन्याऽऽह निर्णयम् ॥ १७५ ॥
 सत्साधकगुणाकृष्टा, स्वयमेवाथ देवता ।
 त्रिकालविषयं ब्रूते, निर्णयं गतसंशयम् ॥ १७६ ॥

શુરુએ કહેલી વિધિ પ્રમાણે વિદ્યા વટે દર્પણ, અંશુકા, ભીંત, તરવારમાં અવતારેલ દેવતા પૂજવાથી આયુષ્યનો નિર્ણય કહે છે—સૂર્યચંદ્ર, ચંદ્રચંદ્ર હોય ત્યારે ઓં નરવીરે । ઠઃ ઠઃ સ્વાહા' એ વિદ્યા દસહજાર અને આઠ વખત બપ કરીને સાધવી. પછી કાર્યપ્રસંગે એક હજાર અને આઠ વાર તે વિદ્યાનો બપ કરીને દર્પણાદિકમાં દેવતાનો અવતાર કરવો. ત્યાર પછી દર્પણાદિકમાં એક કુંવારી નિર્દોષ કન્યા પાસે ભેવરાવી, કન્યા-દ્વારા દેવતાને પૂછી કાલનો નિર્ણય કરવો. અથવા ઉત્તમ પ્રકારના સાધકના ગુણથી આકર્ષાએલ તે દેવતા પોતાની મેળે જ નિઃસંદેહ ત્રિકાળ વિષયક આયુષ્ય-નિર્ણય જણાવે. ૧૭૩ થી ૧૭૬.

હવે પાંચ શ્લોકોથી શકુન-દ્વારા કાલ-જ્ઞાન જણાવે છે—

અથવા શકુનાદ્ વિદ્યાત્, સજ્જો વા यदि वाऽऽतुरः ।

સ્વતો વા પરતો વાઽપિ, ગૃહે વા यदि वा बहिः ॥ ૧૭૭ ॥

અહિ-વૃશ્ચિક-કૂમ્યાલુ-ગૃહગોધા-પિપીલિકાઃ ।

યકા-મત્કુળ-લૂતાશ્ચ, વત્સીકોઽથોપદેહિકાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કીટિકા વૃત્તવર્ણાશ્ચ, ભ્રમર્યશ્ચ યદાઽધિકાઃ ।

ઉદ્દેગ-કલહ-વ્યાધિ-મરણાનિ તદા દિશેત્ ॥ ૧૭૯ ॥

અથવા નિરોગી હોય કે રોગી હોય, પોતાથી કે પરથી, ઘરમાં કે બહાર, શકુનથી શુભાશુભનો નિર્ણય જણાવો. સર્પ, વીંછી, કરમીયાં, ઉંદર, ગિરોલી, કીડીઓ, જૂઓ, માંકડ, કરોળીયા, રાકડા, ઉધઈ, ઘીમેલ, ભમરીઓ જ્યારે એકદમ વધારે પ્રમાણમાં નીકળી પડે તો ઉદ્દેગ, કલેશ, વ્યાધિ, મરણને સૂચવનારાં સમજ્યાં ૧૭૭ થી ૧૭૯.

બીજા પ્રકારે શકુન વર્ણવે છે—

ઉપાનદ-વાહન-ચ્છત્ર-શસ્ત્રચ્છાયાદ્ગ-કુન્તલાન્ ।

ચંચવા ચુમ્બેદ્ યદા કાકસ્તદાઽસન્નૈવ પંચતા ॥ ૧૮૦ ॥

અશ્રપૂર્ણદશો ગાબો, ગાદં પાદૈર્વસુન્ધરામ્ ।

સ્વનન્તિ ચેત્ તદાનીં સ્યાદ્, રોગો મૃત્યુશ્ચ તત્પ્રમોઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પગરખાં, હાથી, ઘોડા વગેરે વાહન, છત્ર, હથીયાર, પદછાયા, શરીર, કેશને કાગડો ચાંચથી ચુંબન કરે તો તે વખતે તેના સ્વામીનું નજીકમાં મૃત્યુ થાય. અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળી ગાયો પગથી ગાદપણે પૃથ્વીને ઝોદે, તો તે સમયે તેના સ્વામીને રોગ કે મૃત્યુ થાય. ૧૮૦ થી ૧૮૧.

અન્ય પ્રકારે કહે છે—

અનાતુરકૃતે હ્યેતત્, શકુનં પરિકીર્તિતમ્ ।

અધુનાઽતુરમુદિદય, શકુનં પરિકીર્ત્યતે ॥ ૧૮૨ ॥

રોગ વગરના હોય તેને માટે આ શકુન જણાવ્યાં, હવે રોગને ઉદ્દેશીને શકુન કહેવાય છે. ૧૮૨. રોગીના શકુનોમાં જ્ઞાન સંબંધી શકુનો ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—

દક્ષિણસ્યાં વલિત્વા ચેત્, શ્વા શુદં લેઢધુરોઽથવા ।
 લાંગૂલં વા તદા મૃત્યુઃ, એક-દ્વિ-ત્રિદિનૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૮૩ ॥
 શેતે નિમિત્તકાલે ચેત્, શ્વા સંકોચ્યાત્વિલં વપુઃ ।
 ઘૂત્વા કર્ણૌ વલિત્વાઽઙ્ગં, ધુનોત્યથ તતો મૃતિઃ ॥ ૧૮૪ ॥
 યદિ વ્યાત્તમુલ્હો લાલાં, મુશ્ચન્ સંકોચિતેક્ષણઃ ।
 અઙ્ગં સંકોચ્ય શેતે શ્વા, તદા મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૮૫ ॥

રોગી જ્યારે પોતાના આયુષ્ય સંબંધી શકુનો ભેતો હોય ત્યારે, બે આન દક્ષિણ દિશા તરફથી વળી શુદા ચાટે અથવા છાતી ચાટે કે પૂંછડી ચાટે તો ક્રમસર એક, બે, ત્રણ દિવસે મૃત્યુ થાય. રોગી નિમિત્ત-કાલે બે કૂતરાને આપું શરીર સંકોચી ચૂતેલો હોય, અથવા કાનને ટટાર કરી શરીર વાળી ધુણાવે, તો મૃત્યુ પામે, અથવા મુખ પહોળું કરી લાળ મૂકતો આપે. મીંચી, શરીર સંકોચી આન સૂઈ જાય, તો રોગીનું નક્કી મૃત્યુ થાય. ૧૮૩-૧૮૪-૧૮૫.

હવે બે શ્લોકોથી કાગડાનાં શકુનો જણાવે છે—

યચાતુરગૃહસ્યોર્ધ્વં, કાકપક્ષિગણો મિલન્ ।
 ત્રિસન્ધ્યં દૃશ્યતે નૂનં, તદા મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥
 મહાનસેઽથવા શય્યાગારે કાકાઃ ક્ષિપન્તિ ચેત્ ।
 ચર્માસ્થિ રજ્જું કેશાન્ વા, તદાઽસનૈવ પંચતા ॥ ૧૮૭ ॥

બે રોગીના મકાન ઉપર સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણે કાળ કાગડાઓનો સમુદાય એકઠો થતો હોય, તો નક્કી મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે-એમ સમજવું. તથા રોગીના રસોડામાં તથા સુવાના ઘરમાં કાગડાઓ આમડું. હાડકાં, દોરડી કે કેશ લાવી ફેંકે, તો નજીકમાં પચત્ત જાય. ૧૮૬-૧૮૭.

હવે નવ શ્લોકોથી ઉપશ્રુતિને આશ્રી કાલજ્ઞાન કહે છે—

અથવોપશ્રુતેર્વિદ્યાદ્, ચિદ્વાન્ કાલસ્ય નિર્ણયસ્મ ।
 પ્રશસ્તે દિવસે સ્વન્ય-કાલે શસ્તાં દિશં શ્રિતઃ ॥ ૧૮૮ ॥
 પૂત્વા પંચનમસ્કૃત્યાઽસ્ય ચાર્યમન્ત્રેણ વા શ્રુતી ।
 ગેહાચ્છન્નશ્રુતિર્ગચ્છેત્, શિલ્પિ-ચત્વરમૂમિષુ ॥ ૧૮૯ ॥
 ચન્દ્રેનાર્ચયિત્વા દ્ધ્માં, ક્ષિપ્ત્વા ગન્ધાક્ષતાદિ ચ ।
 સાવધાનસ્તતસ્તત્રોપશ્રુતેઃ શૃણુયાદ્ ધ્વનિસ્મ ॥ ૧૯૦ ॥
 અર્થાન્તરાપદેશ્યશ્ચ, સરૂપશ્ચેતિ સ દ્વિધા ।
 વિમર્શગમ્યસ્તત્રાઘઃ, સ્ફુટોક્તાર્થોઽપરઃ પુનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

યથૈષ મ્બનસ્તમ્મઃ, પંચ-ષઢમિરયં દિનૈઃ ।

પક્ષેર્માસૈરથો વર્ષૈર્મહ્સ્યતે યદિ વા ન વા ॥ ૧૧૨ ॥

મનોહરતરઆસીત્, કિં ત્વયં લઘુ મહ્સ્યતે ।

અર્થાન્તરાપદેદ્યા સ્યાદ્, એવમાદિરુપશ્રુતિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

एषाः स्त्रीः पुरुषो वाऽसौ, स्थानादस्मान्नं यास्यति ।

दास्यामो न वयं गन्तुं, गन्तुकामो न चाप्ययम् ॥ ૧૧૪ ॥

विद्यते गन्तुकामोऽयम्, अहं च प्रेषणोत्सुकः ।

तेन यास्यत्यसौ शीघ्रं, स्यात् सरूपेत्युपશ્રુતિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

कर्णोद्वादनसंजातोપશ્રુત્યન્તરમાत्मनઃ ।

કુશલાઃ કાલમાસન્નમ્ અનાસન્નં ચ જાનતે ॥ ૧૧૬ ॥

અથવા વિદ્વાન પુરુષોએ ઉપશ્રુતિથી આયુષ્ય-કાળનો નિર્ણય કરવો, તે જ કહે છે- ભદ્રા આદિ અપયોગ ન હોય, તેવા શુભ દિવસે એક પહોર રાત્રિ ગયા પછી શયનકાળે ઉત્તર, પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરવું. પથનમસ્કાર કે સૂરિમન્ત્રથી કાનને પવિત્ર બનાવી ઘરમાંથી નીકળતાં રસ્તામાં કોઈ નો શબ્દ કાનમાં ન પડે તેમ કાનને આંગળીથી ઢાંકી રાખવો અને શિલ્પ-કારીગરોના ઘર તરફ કે ચીંટા અગર બહાર તરફ પૂર્વે કહેલી દિશાવાળી ભૂમિમાં જવું. ત્યાં ભૂમિનું અંદનથી અર્ચન કરીને સુગંધી ચૂર્ણ, અક્ષતોથી વધાવી સાવધાન થઈ કૈંઈ મનુષ્યોનો શબ્દ થતો હોય તો કાન માંડીને સાંભળવો. તે શબ્દો બે પ્રકારના હોય છે. એક અર્થોન્તરાપદેશ્ય અને બીજો સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ. પહેલા પ્રકારનો શબ્દ સાંભળાય, તો તેનો બીજો અર્થ કહ્યવો. અને બીજો સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ એટલે જેવો શબ્દ સાંભળ્યો હોય, તેવો જ અર્થ અહંણ કરવો. અર્થોન્તરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ વિચાર તર્ક કરવાથી બહુ શકાય છે, જેમકે આ મકાનનો થાંભલો પાંચ કે છ દિવસે કે તેટલાં પખવાડીયાં કે મહિના કે વર્ષો પછી ભાંગશે કે નહિં ભાંગે આ ઘણા મનોહર હતો, પણ આ નાનો છે, તેથી ભાંગી જશે. આ પ્રમાણે બીજા પદાર્થના નિમિત્તથી પ્રથમ ઉપશ્રુતિ થાય છે. આ સાંભળી પોતાના આયુષ્યનો તેટલા દિવસે, પક્ષે, માસે, કે વર્ષે મૃત્યુનો નિર્ણય કરી લેવો હવે બીજા સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ કહે છે-આ પુરુષ કે સ્ત્રી આ સ્થાનેથી નહિં જાય, અથવા અમે જવા ઈર્ષ્યું નહિં. તે જવા માટે ઇચ્છા પણ કરતો નથી. 'તે જવાની ઇચ્છાવાળો છે અને હું મોકલવા પણ ઇચ્છા રાખું છું', તેથી તે એકદમ જશે.' આ સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ કહેવાય આથી સમજવાનું કે જવાનું સાંભળે, તો મરણ નજીક છે અને રહેવાનું સાંભળે તો મરણ નજીકમાં નથી. આ પ્રમાણે કાન યુલ્લા કરી સાંભળેલી ઉપશ્રુતિ પ્રમાણે ચતુર મનુષ્યો પોતાનું મરણ નજીક કે દૂર છે, તે બહુ લે, ૧૮૮ થી ૧૯૬.

यदा भवति मृत्युः स्यात्, तृतीये दिवसे तदा ॥ २०४ ॥

પાપગ્રહાશ્ચેદુદયાત્, તુર્યે વા દ્વાદશેઽયવા ।

દિશન્તિ તદ્વિદો મૃત્યું તૃતીયે દિવસે તદા ॥ ૨૦૫ ॥

તે પ્રમાણે સૂર્ય ત્રીજે કે છઠ્ઠે અને ચંદ્ર દશમે રહેલો હોય, તો ત્રીજા દિવસે મૃત્યુ સમજવું. જો પાપગ્રહો લગ્નથી ચોથે કે બારમે હોય, તો તેના બાણકાર પુરુષો તેનું ત્રીજા દિવસે મૃત્યુ જણાવે છે. ૨૦૪-૨૦૫. તથા—

ઉદયે પંચમે વાઽપિ, યદિ પાપગ્રહો ભવેત્ ।

અષ્ટમિર્દશમિર્વા સ્યાદ્, દિવસૈઃ પંચતા તદા ॥ ૨૦૬ ॥

ધનુમિથુનયોઃ સસમયોર્યદ્યશુભા ગ્રહાઃ ।

તદા વ્યાધિર્મૃતિર્વા સ્યાત્, જ્યોતિષામિતિ નિર્ણય ॥ ૨૦૭ ॥

પ્રશ્ન-સમયે આહતા લગ્ન અથવા પાપગ્રહ પાંચમે હોય, તો આઠ કે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય. તથા સાતમા સ્થાનમાં રહેલા ધનુ રાશિ અને મિથુન રાશિમાં જો અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય, તો વ્યાધિ કે મૃત્યુ થાય. આવા પ્રકારનો નિર્ણય જ્યોતિષ બાણકારોનો છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે ચંદ્રદ્વારથી કાલ-જ્ઞાન આઠ શ્લોકો વડે કહે છે—

અન્તસ્થાધિકૃતપ્રાણિ-નામપ્રણવગર્ભિતમ્ ।

કોણસ્થરેકમાગ્નેય-પુરં જ્વાલાશતાકુલમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

સાનુસ્વારૈરકારાઘૈઃ, ષટ્સ્વરૈઃ પાર્શ્વતો ષૃતમ્ ।

સ્વસ્તિકાઙ્ગુલિ-કોણં સ્વાઽક્ષરાન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

ચતુઃ પાર્શ્વસ્થગુરુયં, ચન્દ્રં વાયુપુરાશૃતમ્ ।

કલ્પયિત્વા પરિન્યસ્યેત્, પાદ-હૃચ્છીર્ષ-સન્ધિષુ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યોદયક્ષણે સૂર્યં, પૃષ્ઠે કૃત્વા તતઃ સુધીઃ ।

સ્વ-પરાયુર્વિનિશ્રેતું, નિજચ્છાયાં વિલોકયેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

પૂર્ણાં છાયાં યદીક્ષેત્, તદા વર્ષં ન પંચતા ।

કર્ણાભાવે તુ પંચત્વં, વર્ષેર્દ્વાદશમિર્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

હસ્તાઙ્ગુલિ-સ્કન્ધ-કેશ-પાર્શ્વ-નાસાક્ષયે ક્રમાત્ ।

દશાષ્ટ-સસ-પંચ-ત્ર્યેકવર્ષૈર્મરણં વિશેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

ષળમાસ્યા મ્રિયતે નાશે, શિરસશ્ચિવુકસ્ય વા ।

ગ્રીવાનાશે તુ માસેનૈકાદશાહેન દક્ષયે ॥ ૨૧૪ ॥

સચ્છિદ્રે હૃદયે મૃત્યુઃ, દિવસૈઃ સસમિર્ભવેત્ ।

યદિ ચ્છાયાદ્યં પશ્યેદ્, યમપાર્શ્વં તદા વ્રજેત્ ॥ ૨૧૫ ॥

એના આયુષ્યનો નિર્ણય કરવો હોય તેનું નામ ઈકાર-સહિત છ ખૂણવાળા યંત્રની વચ્ચે લખવું. તે યંત્રોના ખૂણામાં સેકેડો અગ્નિબાળાથી યુક્ત ર કાર સ્થાપન કરવો. અનુસ્વાર-સહિત અકારાદિ છ સ્વરો પડખે કરતા સ્થાપવા, બહારના ખૂણામાં સાથિયાની આકૃતિ 'સ્વ' અક્ષર-સહિત કરવી. ચારે બાજુ વિસર્ગ-સહિત 'ધ' કાર સ્થાપન કરવો. તે 'ધ' કાર ઉપર ચારે બાજુ વાયુપુરથી આવૃત્ત સંલગ્ન ચાર રેખા કરવી. આવા પ્રકારના યંત્રની કલ્પના કરીને, પગ, હૃદય, મસ્તક અને સધિ-સ્થાનમાં સ્થાપન કરવાં. ત્યાર પછી સૂર્યોદય-સમયે સૂર્યને પાછળ રાખી, પશ્ચિમદિશા સન્મુખ રાખી, પોતાના કે બીજાના આયુષ્યનો નિર્ણય કરવા માટે પોતાની છાયાનું અવલોકન કરવું. છાયા પૂર્ણ દેખાય, તો એક વર્ષ સુધી મરણ નથી. જો કાલ ન દેખાય તો બારમે વર્ષે મરણ સમજવું. હાથ, અંગુલિ, ખંધ, કેશ, પડખાં, નાસિકા બેવામાં ન આવે, તો અનુક્રમે દશ, આઠ, સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મરણ થાય-તેમ સમજવું. મસ્તક કે હડપચી ન દેખાય, તો છ મહિને, ડોક ન દેખાય, તો એક મહિને, આંખો ન દેખાય, તો અગીઆર દિવસે મરણ થાય. હૃદય છિદ્રયુક્ત દેખાય, તો સાત દિવસ અને જો છાયા દેખાય, તો તે જ સમયે યમરાજનો પરાણ બને. ૨૦૮ થી ૨૧૫

इति यन्त्रप्रयोगेण, जानीयात् कालनिर्णयम् ।

यदि वा विद्यया लिखाद्, वक्ष्यमाणप्रकारया ॥ ૨૧૬ ॥

યંત્ર-પ્રયોગનો ઉપસંહાર કરતાં વિદ્યાથી કાલ-જ્ઞાન બજાવે છે-આ પ્રમાણે યંત્ર-પ્રયોગથી કાલ-નિર્ણય બજાવો અથવા તો આગળ કહીએ તે વિદ્યાથી કાલ-નિર્ણય કરવો. ૨૧૬.

સાત શ્લોકોથી તે વિદ્યા કહે છે—

प्रथमं न्यस्य चूडायां, 'स्वा' शब्दम्, 'ओं' च मस्तके ।

'क्षि' नेत्रे हृदये 'पं' च, नाभ्यञ्जे हाङ्क्षरं ततः ॥ ૨૧૭ ॥

પ્રથમ ચોટલીમાં સ્વા શબ્દ, મસ્તક પર ઓં નેત્ર પર ક્ષિ, હૃદયમાં પં, નાભિકેશનમાં હા, સ્થાપન કરવા. ૨૧૭.

“ॐ ह्रूं सः ॐ मृत्युंजयाय ॐ वज्रपाणिने शूलपाणिने

हर हर दह दह स्वरूपं दर्शय दर्शय ह्रूं फट् फट्”

અનયા વિદ્યાયાઽષ્ટાગ્ર-શતવારં વિલોચને ।

સ્વચ્છાયાં ચામિમન્થ્યાર્ક, પૃષ્ઠે કૃત્વાઽરુણોદયે ॥ ૨૧૮ ॥

પરચ્છાયાં પરકૃતે, સ્વચ્છાયાં સ્વકૃતે પુનઃ ।

સમ્યક્તત્કૃતપૂજઃ સન્નુપયુક્તો વિલોકયેત્ ॥ ૨૧૯ ॥

સંપૂર્ણાં યદિ પઢ્યેત્ તામાવર્ષ ન મૃતિસ્તદા ।

ક્રમ-જહ્વા-જાન્વભાવે, ત્રિ-દ્વયેકાર્દ્ધ્યતિઃ પુનઃ ॥ ૨૨૦ ॥

ઝરોરમાવે દશભિઃ, માસૈનશ્યેત્ કટેઃ પુનઃ ।

અષ્ટમિનૈવભિર્વાઽપિ, તુન્દામાવે તુ પંચષૈઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ગ્રીવાઽમાવે ચતુસ્ત્રિઘ્નથેકમાસૌઘ્રિયતે પુનઃ ।

કક્ષામાવે તુ પક્ષેણ, દશાદેન મુજક્ષયે ॥ ૨૨૨ ॥

દિનૈઃ સ્કન્ધક્ષયેઽષ્ટાભિઃ ચતુર્યામ્યા તુ દૃત્ક્ષયે ।

શીર્ષામાવે તુ યામામ્યાં, સર્વામાવે તુ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૨૨૩ ॥

આ વિદ્યા વડે એકસો આઠ વખત યોતાનાં જે નેત્રોને અને છાયાને મંત્રી સૂર્યોદય-સમયે સૂર્યને પાછળ રાખી, એટલે પશ્ચિમ-સન્મુખ યોતાનું મુખ રાખી, બીજા માટે બીજાની અને યોતાને માટે યોતાની છાયા સારી રીતે તેની પૂજા કરી ઉપયોગ-પૂર્વક અવલોકન કરે, જે છાયા સંપૂર્ણ જોવામાં આવે, તો આ ચાલુ વર્ષમાં મરણ ન થાય. પગ, જઘા, ઘુટણ ન દેખાય, તો અત્યુદયે ત્રણ વર્ષે, જે વર્ષે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. સાથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કમર ન દેખાય, તો આઠ કે નવ મહિને અને ઉદર ન દેખાય, તો પાંચ-છ મહિને મરણ થાય. ડોક ન દેખાય, તો ચાર, ત્રણ, બે, કે એક મહિને મરણ થાય, બગલ ન દેખાય, તો પદ્મર દિવસે અને છુબ ન દેખાય, તો દશ દિવસે મરણ થાય તે છાયામાં ખસા ન દેખાય, તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય, તો ચાર પહોર પછી, મસ્તક ન દેખાય, તો જે પહોરે, અને સર્વથા શરીર ન દેખાય, તો તરત જ મરણ થાય. ૨૧૮ થી ૨૨૩.

કાલજ્ઞાનના ઉપાયોનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवमाध्यात्मिकं कालं, विनिश्चतुं प्रसज्जतः ।

बाह्यस्यापि हि कालस्य, निर्णयः परिभाषितः ॥ ૨૨૪ ॥

આ પ્રમાણે પવનાભ્યાસરૂપ આધ્યાત્મિક કાલ-જ્ઞાનનો નિર્ણય કરતાં પ્રસંગોપાત્ત બાહ્ય કાલ-જ્ઞાનનો પણ નિર્ણય જણાવ્યો. ૨૨૪.

હેવે જય-પરાજયના જ્ઞાનનો ઉપાય કહે છે—

को जेष्यति द्युर्योध्म्ये ? , इति पृच्छत्यवस्थितः ।

जयः पूर्वस्य पूर्णे स्याद् , रिक्ते स्यादितरस्य तु ॥ ૨૨૫ ॥

આ બેના યુદ્ધમાં કોનો જય થશે ? એમ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સ્વાભાવિક પવન પૂરક થતો હોય તો એટલે ત્યાસ અદર લેવાતો હોય, તો જેનું પ્રથમ નામ બોલાયું હોય, તેનો જય, અને જો નાહીમાંથી પવન બહાર નીકળતો હોય, તો બીજાનો જય થાય. ૨૨૫.

રિક્ત અને પૂર્ણ નાહીનું લક્ષણ કહે છે—

यत् त्यजेत् संचरन् वायुस्तद् , रिक्तमभिधीयते ।

संकमेद् यत्र तु स्थाने, तत् पूर्णं कथितं बुधैः ॥ ૨૨૬ ॥

ચાલતા પવનને બહાર કાઢવો, તે સ્થિત કહેવાય અને નાસિકામાં પવન પ્રવેશ કરે, તેને પંડિતોએ પૂર્ણ કહેલ છે. ૨૨૬.

બીજા પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન કહે છે—

પ્રઘ્વાડૌ નામ ચેજ્ઞાતુઃ, ગૃહ્ણત્યન્વાતુરસ્ય તુ ।

સ્વાદિષ્ટસ્ય તદા સિદ્ધિઃ, વિપર્યાસે વિપર્યયઃ ॥ ૨૨૭ ॥

પ્રશ્ન કરતી વખતે બાણકારતું નામ પ્રથમ બોલાય અને રોગીનું નામ ત્યાર પછી બોલાય તો ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય, રોગીનું નામ પ્રથમ બોલાય અને બાણકારતું નામ પછી બોલે, તો વિપરીત ફળ સમજવું. જેમકે, હે વૈષ ! આ દરદી સામે થશે કે ? તો રોગીની તપીયત સુધરી બાંધ, અને રોગી માણસ સારો થશે કે નહિ ? વૈષ ! તો વિપર્યાસ બોલવામાં વિપરીત ફળ સમજવું અર્થાત્ મૃત્યુ થાય. ૨૨૭. તથા—

વામબાહુસ્થિતે વૃત્તે, સમનામાક્ષરો જયેત્ ।

દક્ષિણબાહુગે ત્વાજૌ, વિષમાક્ષરનામકઃ ॥ ૨૨૮ ॥

સુદમાં કોનો બંધ થશે ? એ પ્રશ્ન કરનાર ડાબી બાજુ ઉલો હોય, તો જે સુદ કરનારનું નામ બેકી અક્ષરવાળું હોય, તેનો બંધ થાય. અને જમણી બાજુ ઉલો રહી પ્રશ્ન કરે તો બેકી અક્ષરના નામવાળાનો બંધ સમજવો. ૨૨૮ તથા—

મૃતાદિભિર્ગૃહીતાનાં, દૃષ્ટાનાં વા મુજંગમૈઃ ।

વિધિઃ પૂર્વોક્ત એવાસૌ, વિજ્ઞેયઃ સ્વલુ માન્ત્રિકૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

મૃત આદિના વળગડવાળા અને સ્પર્ધિકથી ડંબ પામેલા માટે પશુ પૂર્વે કહેલ વિધિ જ માંત્રિકોએ બાંધવો. ૨૨૯ તથા—

પૂર્ણાં સંજાયતે વામા, વિશતા વરુણેન ચેત્ ।

કાર્યાણ્યારમ્યમાણાનિ, તદા સિદ્ધ્યન્ત્યસંશયમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

પહેલાં ૪૪મા શ્લોકમાં કહેલા વારુણ-મંડળ વડે ડાબી નાડી પૂર્ણ વહન થતી હોય, તો એ સમયે આરંભેલ કાર્ય અવશ્ય પાર પડે. ૨૩૦. તથા—

જય-જીવિત-લાભાદિ-કાર્યાણિ નિશ્ચિલાન્યપિ ।

નિષ્ફલાન્યેવ જાયન્તે, પવને દક્ષિણાસ્થિતે ॥ ૨૩૧ ॥

જો વારુણમંડળના ઉદયમાં પવન જમણી નાસિકામાં વહેતો હોય, તો વિજય, જીવિત, લાભ આદિ સમગ્ર કાર્યો નિષ્ફળતામાં જ પરિણમે છે. ૨૩૧. તથા—

જ્ઞાની બુદ્ધવાડનિલં સમ્યક્, પુષ્પં હસ્તાત્ પ્રપાતયેત્ ।

મૃત-જીવિત-વિજ્ઞાને, તતઃ કુર્વોત નિશ્ચયમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

હવિત અને મરણનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવા માટે જ્ઞાની પુરુષે પવનને બરાબર બાણીને હાથથી પુષ્પ નીચે પાડીને તેનો નિર્ણય કરવો. ૨૩૨. નિર્ણયને જ જણાવે છે—

ત્વરિનો વરુણે લાભઃ ચિરેણ તુ પુરન્દરે ।

જાયતે પવને સ્વલ્પઃ સિદ્ધોઽપ્યગ્રૌ વિનશ્યતિ ॥ ૨૩૩ ॥

(પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારને) વરુણ-મંડળનો ઉદય ચાલતો હોય, તરત લાભ થાય, પુરંદર-પૃથ્વી મંડળ ચાલતું હોય, તો લાંબા કાળે, પવન-મંડળ ચાલતું હોય, તો અઘ્વ લાભ થાય અને અગ્નિ-મંડળ ચાલતું હોય, તો સિદ્ધ થએલ કાર્યનો પણ વિનાશ થાય. ૨૩૩. તથા—

આયાનિ વરુણે યાતઃ, નત્રૈવાસ્તે સુગંધ ક્ષિનૌ ।

પ્રયાનિ પવનેઽન્યત્ર, મૃત હત્યનલે વદેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

આમાન્તર ગએલા માટે વરુણ-મંડળ ચાલુ હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરે, તો તે શીઘ્ર પાછો આવશે. પુરંદર-મંડળમાં તે જ્યાં ગયા છે, ત્યાં સુળી છે, પવન-મંડળમાં ત્યાંથી બીજે ગયા છે અને અગ્નિમંડળમાં મૃત્યુ પામ્યાનો જવાબ આપવો. ૨૩૪. તથા—

વહને યુદ્ધપૃચ્છાર્યાં, યુદ્ધં ભક્તઃ દારુણઃ ।

મૃત્યુઃ સંન્યવિનાશો વા, પવને જાયતે પુનઃ ॥ ૨૩૫ ॥

અગ્નિમંડળમાં યુદ્ધ-વિષયક પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભયંકર યુદ્ધ, હાર મળે, પવનમંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો જેના માટે પ્રશ્ન કર્યો હોય, તેનું મરણ અગર સ્વેન્ય-વિનાશ થાય. ૨૩૫. તથા—

મહેન્દ્રે વિજયો યુદ્ધે, વરુણે વાંચ્છિનાધિકઃ ।

રિપુમજ્જેન સન્ધિર્વા, સ્વસિદ્ધિપરિમૂચકઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મહેન્દ્ર-મંડળ એટલે પૃથ્વીતત્ત્વમાં પ્રશ્ન કરે, તો યુદ્ધમાં વિજય, વરુણ-મંડળમાં મનોવાંચિત કરતાં અધિક લાભ, તથા થતુભંગ કે સુલેહ વડે પોતાની સિદ્ધ સુચવે છે. ૨૩૬. તથા—

મૌમે વર્ષણિ પર્જન્યો, વરુણે તુ મનોમનમ્ ।

પવને દુર્દિનામ્મોદૌ, વહનૌ વૃષ્ટિઃ કિયત્યપિ ॥ ૨૩૭ ॥

વરસાદ-વિષયક પ્રશ્ન પાર્થિવ-મંડળમાં કરે, તો વરસાદ થશે, વરુણ-મંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો મનોવાંચિતથી અધિક વરસાદ વરસે, પવન-મંડળમાં વાદળાંઓથી અધિકાર થેરાય, પણ વરસે નહીં, અને અગ્નિમંડળમાં થોડો વરસાદ થાય. ૨૩૭. તથા—

વરુણે સસ્યનિષ્પત્તિઃ, અતિશ્લાઘ્યા પુરન્દરે ।

મધ્યસ્થા પવને ચ સ્યા, ન સ્વલ્પાઽપિ હ્નુનાશને ॥ ૨૩૮ ॥

ધાન્ય નિષ્પત્તિ-વિષયક વરુણ-મંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો ધાન્ય-નિષ્પત્તિ થાય. પુરંદર-મંડળમાં ઘણી જ સારી ઉત્પત્તિ થાય, પવન-મંડળમાં મધ્યમ પ્રકારની, કોઈકે સ્થળે ધાય, કોઈકે સ્થળે ન ધાય અને અગ્નિ-મંડળમાં થોડું પણ ધાન્ય ન પાડે. ૨૩૮. તથા—

મહેન્દ્ર-વરુણૌ શસ્તૌ, ગર્મગ્રસ્તૌ સુતપ્રદૌ ।

સમીર-દહનૌ સ્ત્રીદૌ, શૂન્યં ગર્મસ્ય નાશકમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

ગર્ભ-વિષયક પ્રશ્નમાં મહેન્દ્ર અને વરુણ-મંડલ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રશ્ન કરે, તો પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય, વાયુ અને અગ્નિ-મંડળમાં પુત્રી આપનાર, તથા સુપુરુષા નાદીમાં પ્રશ્ન કરે તો ગર્ભનો નાશ થાય. ૨૩૯. તથા—

ગૃહે રાજકુલાદૌ ચ પ્રવેશે નિર્ગમેઽયવા ।

પૂર્ણાંગપાદં પુરતઃ, કુર્વતઃ સ્યાદમીપ્સિતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

ઘરમાં, કે રાજકુળાદિકમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમન કરતાં જે તરફની નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય, તે પગ પ્રથમ ઉપાડવાથી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થાય. ૨૪૦. તથા—

શુરુ-ચન્દુ-દ્વપામાત્યાઃ, અન્યેઽપીપ્સિતદાયિનઃ ।

પૂર્ણાંગે સ્વલુ કર્તવ્યાઃ, કાર્યસિદ્ધિમમીપ્સતા ॥ ૨૪૧ ॥

કાર્યસિદ્ધિનાં અભિલાષાવાળાઓ શુરુ, વડીલો, ખંધુ, રાત્ર, પ્રધાન કે બીજાઓ ઇચ્છિત આપનાર મનુષ્યોને પૂર્ણાંગ તરફ રાખવા અર્થાત્ જે નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય, તે તરફ તેઓને રાખી પોતે બેસવું. ૨૪૧. તથા—

આસને શયને વાઙપિ, પૂર્ણાંગે વિનિવેશિતાઃ ।

વશીભવન્તિ કામિન્યો, ન કાર્મણમતઃ પરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

આસન અને શયન વખતે પંજુ જે તરફથી નાસિકાનો પવન જમણી કે ડાબી બાજુ વહેતો હોય તે તરફ બેસાડેલી ઓળો સ્વાધીન થાય છે, આ સિવાય બીજું કોઈ કાર્ય નથી. ૨૪૨ તથા—

અરિ-ચોરાધમર્ણાદ્યાઃ, અન્યેઽપ્યુત્પાતવિગ્રહાઃ ।

કર્તવ્યાઃ સ્વલુ રિત્તકુળે, જય-લાભ-સુખાર્થિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

જય, લાભ અને સુખના અર્થીઓએ શત્રુ, ચોર અને દેવુદ્ધાર વગેરેને, તથા બીજા પશુ ઉત્પાત, ટીટી વગેરેથી દુઃખ આપનારાઓને ખાલી અંગ તરફ અર્થાત્ જે બાજુ નાસિકામાં પવન ન ચાલતો હોય, તે તરફ રાખવા. આથી તેઓ દુઃખ આપી શકતા નથી. ૨૪૩. તથા—

પ્રતિપક્ષપ્રહારેભ્યઃ, પૂર્ણાંગે યોઽમિરક્ષતિ ।

ન તસ્ય રિપુભિઃ શક્તિઃ, બલિષ્ઠૈરપિ હન્યતે ॥ ૨૪૪ ॥

શત્રુઓનાં પ્રહારોથી જે પોતાનાં પૂર્ણાંગનું રક્ષણ કરે છે, તેની શક્તિનો નાશ કરવા બળવાન શત્રુ પશુ સમર્થ થઈ શકતો નથી. ૨૪૪. તથા—

યો. ૬૪

વહન્તીં નાસિકાં વામાં, દક્ષિણાં વાઽમિસંસ્થિતઃ ।

પૃચ્છેદ્ યદિ તદા પુત્રો, રિક્તાયાં તુ સુતા ભવેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

સુષુમ્નાવાહમાગે દ્રૌ, શિશુ રિક્તે નપુંસકમ્ ।

સંક્રાન્તૌ ગર્ભહાનિઃ સ્યાત્, સમે ક્ષેમમસંશયમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

હાથી અથવા જમણી નાસિકા વહેતી હોય, તે સન્મુખ ઉભો રહી ગર્ભ-વિષયક પ્રશ્ન પૂછે, તો પુત્રજન્મ જણાવવો અને બાલી નાસિકાં તરફ ઊભો રહી પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભવતી પુત્રીને જન્મ આપશે-એમ કહેવું. બે સુષુમ્ના નાડીમાં પવન વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કરે, તો બે બાળકોનો જન્મ, શૂન્ય આકાશમંડળમાં પવન જવા પછો પ્રશ્ન કરે, તો નપુંસક જન્મે, શૂન્ય મંડળમાંથી બીજી નાડીમાં સંકેતભૂ કરતા તત્ત્વના વહનમાં પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભની હાનિ, અને સંપૂર્ણ તત્ત્વના ઉદય પછી સામે રહી પ્રશ્ન કરે તો નિઃસંદેહપણે ક્ષેમ-કુશળ થાય. ૨૪૫-૨૪૬.

મતાંતર કહે છે—

ચન્દ્રે સ્ત્રીઃ પુરુષઃ સૂર્યે, મધ્યમાગે નપુંસકમ્ ।

પ્રશ્નકાલે તુ વિજ્ઞેયમિતિ કૌશિત્ નિગચતે ॥ ૨૪૭ ॥

કોઈક આચાર્ય ચંદ્રસ્વર આલતાં સન્મુખ રહી પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રી, સૂર્યસ્વરમાં પુત્ર, સુષુમ્ના નાડીમાં નપુંસકનો જન્મ કહે છે. ૨૪૭.

પવન-નિશ્ચયનો ઉપાય કહે છે—

યદા ન જ્ઞાયતે સમ્યક્, પવનઃ સંચરણપિ ।

પીત-શ્વેતારુણ-દ્યામૈર્નિશ્ચેતવ્યઃ સ વિન્દુનિઃ ॥ ૨૪૮ ॥

કોઈ મંડળમાંથી બીજા મંડળમાં જતા પુરંદરાદિ પવનને સારી રીતે ન જાણી શકાય, તો પીળા, શ્વેત, લાલ અને શ્યામ બિન્દુઓ વડે તેનો નિશ્ચય કરવો. ૨૪૮. બિન્દુ જોવાનો ઉપાય બે શ્લોકોથી કહે છે—

અદ્યુષ્ટાભ્યાં શ્રુતી મધ્યાદ્યુલીભ્યાં નાસિકાપુટે ।

અન્ત્યોપાન્ત્યાદ્યુલીભિશ્ચ, પિષાય વદનામ્બુજમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

કોણાવક્ષ્ણોર્નિપીઢયાદ્યાદ્યુલીભ્યાં શ્વાસરોઘતઃ ।

યથાવર્ણ નિરીક્ષેત, વિન્દુમવ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૨૫૦ ॥

બે અંગુલો વડે બે કાન, બે વચલી આંગળી વડે બે નાસિકા-છિદ્રો, ટ્યલી અને અનાસિકા આંગળીઓથી વહન-કમળ ઢાંકીને, તર્જનીથી આંખના ખૂણાઓ ઢાંચીને શ્વાસોચ્છવાસને રોકી રાખી શાંત ચિત્તથી જુદાંટિમાં બે વર્ણના બિન્દુઓ દેખાય, તે જોવાં ૨૪૯-૨૫૦.

બિન્દુજ્ઞાનથી પવનનો નિશ્ચય કહે છે—

પીતેન વિન્દુના મૌમં, સિતેન વરુણં પુનઃ ।

કૃષ્ણેન પવનં વિદ્યાદ્, અરુણેન હ્રુતાશનમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

જે પીળું બિન્દુ દેખાય, તે પુરંદર વાયુ, ધોળા બિન્દુથી વરુણ વાયુ, કૃષ્ણ (નીલું) બિન્દુ દેખાય, તે પવન વાયુ, લાલ બિન્દુ દેખાય તે અગ્નિ-વાયુ છે-એમ બાણપુરં. ૨૫૧. અણુગમતી ચાલતી નાહી રોશ્ની, બીજી ઇંદ્ર નાહી ચલાવવાનો ઉપાય કહે છે—

નિરુત્સેદ્ બહન્તીં યાં, વામાં વા દક્ષિણામથ ।

તદક્ષં પીઢયેત્ સચો, યથા નાહીતરા વહેત્ ॥ ૨૫૨ ॥

વહેતી ડાબી કે જમણી નાહી રોકવાની અભિલાષાવાળાએ બેઠાં કે સૂતાં તે તરફના અંગને પડખું ફેરવી ડબાવવાથી તલાલ ડબાવે, તે બીજી નાહી શરૂ થાય, આગલી બંધ થાય. ૨૫૨.

અગ્રે વામવિભાગે હિ, શશિક્ષેત્રં પ્રચક્ષતે ।

પૃષ્ઠે દક્ષિણભાગે તુ, રવિક્ષેત્રં મનીષિણઃ ॥ ૨૫૩ ॥

લાભાલાભૌ સુખં દુઃખં, જીવિતં મરણં તથા ।

વિદન્તિ વિરલાઃ સમ્યગ્, વાયુસંચારવેદિનઃ ॥ ૨૫૪ ॥

વિદ્વાનો શરીરના ડાબા વિભાગમાં અંદ્રક્ષેત્ર, જમણા વિભાગમાં પાછળ સૂર્યનું ક્ષેત્ર બાણાવે છે. સારી રીતે વાયુ-સંચારના બાણકારો કોઈક જ હોય છે અને તેઓ જ લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણને બાણી શકે છે. ૨૫૩-૨૫૪. નાહીની શુદ્ધિ પવનના સંચારથી બાણી શકાય છે, તે કહે છે—

અખિલં વાયુજન્મેદં, સામર્થ્યં તસ્ય જાયતે ।

કર્તું નાહીવિશુદ્ધિં યઃ, સમ્યગ્ જાનાત્યમૂઢધીઃ ॥ ૨૫૫ ॥

જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો સારી રીતે નાહીતું વિશુદ્ધિકરણ બાણે છે, તેને વાયુથી ઉત્પન્ન થતું સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫૫. હવે નાહી-શુદ્ધિ કરવાનું ચાર સ્ત્રોતોથી બાણાવે છે—

નામ્યન્નકાર્ણિકારૂઢં, કલા-વિન્દુ-પવિત્રિતમ્ ।

રેફાક્રાન્તં સ્ફુરદ્ભાસં, હ્રકારં, પરિચિન્તયેત્ ॥ ૨૫૬ ॥

તં તતઞ્ચ તદ્વિદ્રેગં, સ્ફુર્લિંગાર્ચિઃશતાશ્રિતમ્ ।

રેચયેત્ સૂર્યમાર્ગેણ, પ્રાપયેચ્ચ નભસ્તલમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

અમૃતૈઃ પ્લાવયન્તં તમ્, અવતાર્યં શનૈસ્તતઃ

ચન્દ્રામં ચન્દ્રમાર્ગેણ નામિપદ્મે નિવેશયેત્ ॥ ૨૫૮ ॥

નિષ્ક્રમં ચ પ્રવેશં ચ, યથામાર્ગમનારતમ્ ।

કુર્વન્નેવં મહાભ્યાસો, નાડીશુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૫૧ ॥

નાભિકમળમાં આરૂઢ થયેલો ૫ કળા અને ૫ બિન્દુથી પવિત્ર, ૬ રેફથી દબાયેલ, પ્રકાશમાન હ કારને ચિતવવો=હું. ત્યાર પછી વીજળી સરખા વેગવાળા સેંકડો અગ્નિના કણીયાઓ-બવાળાઓથી યુક્ત હું ને સૂર્યનાડીના માર્ગે રેચક-બહાર કાઢી, આકાશમાં ઉચે પ્રાપ્ત કરવો. એવી રીતે આકાશમાં તેને અમૃતથી ભીંભવી, ધીમે ધીમે નીચે ઉતારી, ચંદ્ર સરખા ઉજ્જવળ હું ને ચંદ્રનાડીના માર્ગે પ્રવેશ કરાવી, નાભિ-કમળમાં સ્થાપન કરવો. આ પ્રમાણે કહેલ માર્ગે નિરંતર મહાઅભ્યાસો પુરુષ નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ કરતાં નાડીશુદ્ધિ પામે છે. ૨૫૬ થી ૨૫૯.

નાડીસંચાર-જ્ઞાનનું કળ કહે છે—

નાડીશુદ્ધાવિતિ પ્રાજ્ઞઃ, સંપન્નાભ્યાસકૌશલઃ ।

સ્વેચ્છયા ઘટયેદ્ વાયું, પુટયોસ્તત્ક્ષણાદપિ ॥ ૨૬૦ ॥

વિચક્ષણ પુરુષો નાડીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા મેળવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તત્કાળ એક બીજા નાસિકાના છિદ્રમાં, નાડીમાં, કે તત્ત્વમાં અદલાબદલી કરી શકે છે. ૨૬૦. કાળી જમણી નાડીમાં રહેતા પવનનું કાલમાન કહે છે—

દે એવ ઘટિકે સાર્થે, એકસ્યામવતિષ્ઠતે ।

તામુત્સૃજ્યાપરાં નાડીમ્, અધિતિષ્ઠતિ મારુતઃ ॥ ૨૬૧ ॥

ષટ્શતાભ્યધિકાન્યાહુઃ, સહસ્રાણ્યેકવિંશતિમ્ ।

અહોરાત્રે નરિ સ્વસ્થે, પ્રાણવાયોર્ગમાગમમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

એક નાડીમાં અઢી ઘડી એટલે ૬૦ મિનિટ સુધી વાયુ-વહન ચાલુ રહે છે. ત્યાર પછી તે નાડીનો ત્યાગ કરીને બીજી નાડીમાં પવન ચાલુ થાય છે એ પ્રમાણે વારાફરતી બદલાયા કરે છે સ્વસ્થ નિરોગી પુરુષમાં એક રાત્રિ-દિવસ મળી એકત્રીસ હજાર, છસો-૨૧.૬૦૦ પ્રાણવાયુનું શ્વાસોચ્છવાસનું જવું-આવવું થાય છે. ૨૬૧-૨૬૨.

વાયુ-સંચાર ન બાબુનારને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી, તે કહે છે—

મુગ્ધધીર્યં સમીરસ્ય, સંક્રાન્તિમપિ વેત્તિ ન ।

તત્ત્વનિર્ણયવાર્તાં સ કથં કર્તું પ્રવર્તતે ? ॥ ૨૬૩ ॥

મુગ્ધ કે અંધપણદિત્રાણો જે પુરુષ પવન-સંચારને પણ બાબુતો નથી, તે તત્ત્વ-નિર્ણયની વાર્તા કરવા માટે કેવી રીતે પ્રવર્તી શકે ? ૨૬૩.

હવે આઠ શ્લોકોથી વેધવિધિ કહે છે—

પૂરિતં પૂરકેનાધો-મુલં હૃત્પદ્મનુન્મિષેત્ ।
ઝર્વસ્રોતો ભવેત્ તત્ત્વ, કુમ્ભકેન પ્રબોધિતમ્ ॥ ૨૬૪ ॥

આક્ષિપ્ય રેચકેનાથ, કર્ષેદ્ વાયું હૃદમ્બુજાત્ ।
ઝર્વસ્રોતઃ પથગ્રન્થિ, મિત્ત્વા બ્રહ્મપુરં નયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥

બ્રહ્મરન્ધ્રાત્ નિષ્ક્રમ્ય, યોગી કૃતકૃતૂહલઃ ।
સમાધિતોઽર્કતૂલેષુ, વેધં કુર્યાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૬૬ ॥

મુહુસ્તત્ર કૃતાભ્યાસો, માલતીમુકુલાદિષુ ।
સ્થિરલક્ષ્યતયા વેધં, સદા કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥ ૨૬૭ ॥

દ્વાભ્યાસસ્તતઃ કુર્યાદ્, વેધં વરુણવાયુના ।
કર્પૂરાશુર-કુષ્ઠાદિ-ગન્ધદ્રવ્યેષુ સર્વતઃ ॥ ૨૬૮ ॥

એતેષુ લઘ્વલક્ષ્યોઽથ, વાયુસંયોજને પદુઃ ।
પક્ષિકાયેષુ સૂક્ષ્મેષુ, ચિદધ્યાદ્ વેધસુચ્યતઃ ॥ ૨૬૯ ॥

પતન્ગમૃગ્ગકાયેષુ, જાતાભ્યાસો મૃગેષ્વપિ ।
અનન્યમાનસો ધીરઃ, સંચરેદ્ વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૨૭૦ ॥

નરાશ્વ-કરિકાયેષુ, પ્રવિશન્ નિઃસરન્નિતિ ।
કુર્વીત સંક્રમં પુસ્તોપલરૂપેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૧ ॥

પૂરક ક્રિયાવડે વાયુને અંદર પૂરતાં હૃદય-કમળનું મુખ નીચું થઈ સંકોચાય છે. તે જ હૃદય-કમળ કુંભક કરવાથી વિકસ્વર થઈ જિંચા મુખવાળું થાય છે. ત્યાર પછી હૃદય-કમળથી વાયુને રેચક કરવા દ્વારા જે ચેત્તે તે વાયુને જીએ ચડાવી વચ્ચેના માર્ગની અંધિને ભેદીને પ્રહાર-પ્રમાં લઈ જવો. ત્યાં સમાધિ થઈ શકે છે. કુતૂહલ કરવાની કે ભેવાની ધૃષ્ટિથી યોગીઓએ તે પવનને પ્રહાર-પ્રમાંથી બહાર કાઢી સમતાથી આકાશનાં કે ઉપર ધીમે ધીમે વેધ કરવો એટલે કે પવનને તે આકાશનાં કે ઉપર સ્થાપન કરવો. વારંવાર તેના ઉપર તેવો ભેવા-મૂકવાનો અભ્યાસ કરી અર્થાત્ પ્રહાર-પ્રમાં લઈ જવો, પાછો બહાર કાઢવો. પછી માલતી, નર્મદ, બુધ, અંબેલી આદિનાં પુષ્પો ઉપર લક્ષ્ય સ્થિર રાખી ઉપયોગની સાવધાનતાથી વેધ કરવો. એ પ્રમાણે હંમેશાં દૈવ અભ્યાસ કરતાં કરતાં જ્યારે વરુણ-મંડળમાં વાયુ ચાલતો હોય, ત્યારે કર્પૂર, અશુર, સુગંધી સૂર્ય, કુષ્ઠાદિ દ્રવ્યોમાં વેધ કરવો એ પ્રમાણે સર્વ પર જથ મેળવી ઉપર જણાવેલા સર્વમાં વગર પરિશ્રમે વાયુને બેઠવામાં પ્રવીણ બની નાના નાના પક્ષીઓની

કાયામાં વેધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પતંગીયા, લમરા આદિની કાયામાં અભ્યાસ કર્યો પછી, મૃગલા આદિકેને વિષે પણ અભ્યાસવાળા બનવું. પછી જોકાચ ચિત્તવાળો વૈર્થ-ચુક્ત અને ઇન્દ્રિયોને જિતનારો પુરુષ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી વગેરેની કાયામાં પ્રવેશ-નિર્ગમન કરતો અતુલ્ય પાપાણુમૂર્તિ પુતલી, દેવમૂર્તિમાં પણ પ્રવેશ કરે. ૨૬૪ થી ૨૭૧.

કહેલી વાતનો ઉપસંહાર કરતાં બાકીનું કહેવા યોગ્ય જણાવે છે—

एवं परासुदेहेषु, प्रविशेद् वामनासया ।

जीवद्देहे, प्रवेशस्तु, नोच्यते पापशङ्कया ॥ २७२ ॥

એ પ્રમાણે મૃત્યુ પામેલાઓના નિર્જીવ દેહમાં ડાબી નાસિકાથી પ્રવેશ કરવો. બીજાના પ્રાણનો નાશ થવાના ભયથી, પાપની શંકાથી જીવતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું કહેતા નથી. કારણ કે, શસ્ત્ર-ઘાતાદિ માફક તે પાપ-સ્વરૂપ હોવાથી, તે કહેવા લાયક નથી. બીજાનો ઉપઘાત કર્યો વગર જીવતા પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો અસંભવિત છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું. બીજાના નિર્જીવ દેહમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ—

“अह्वरंअथी भदार नीकणी भीलनी कायाना अपान-गुहाना मार्गे प्रवेश करवो. त्यां पडोंअथी नासि-कमणने आशय दर्ध सुपुम्भ्या नाडी. द्वारा हुदयकमणमां जवुं. त्यां जर्ध पोताना वायुअे तेना प्राणुना सअारने रोकवो, ते वायु त्यां सुधी रोकवो, કે ते डेडी अेष्टा वगरने अर्ध नीचे पडी लज अंतमुडुर्तमां ते डेहमांअी मुक्त થતાં પોતાની ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થવા યોગે યોગ-વિષયના જાણકાર પોતાના દેહ માફક સર્વ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે. બુદ્ધિશાળી તે અર્થો કે આપો-દિવસ બીજાના શરીરમાં કીડા કરે અને પછી આ જ વિધિએ ફરી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે.” ૨૭૨.

બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું ક્લ કહે છે —

क्रमेणैवं परपुर-प्रवेशाभ्यासशक्तितः ।

विमुक्त इव निर्लेपः, स्वेच्छया संचरेत् सुधीः ॥ २७३ ॥

બુદ્ધિશાળી પુરુષ આ પ્રમાણે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની અભ્યાસ-શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી મુક્ત થએલા માફક નિર્લેપ રહી ઇચ્છાનુસાર વિચરી શકે. ૨૭૩.

—એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ રાબને સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ’ નામનો પદ્મબદ્ધ થયો છે, તેવા પોતાના રચેલા શ્રીયોગશાસ્ત્રના પોતે બનાવેલ વિવરણના આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરી-ધરણના પદ્મધર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલા અનુવાદમાં પાંચમો પ્રકાશ પૂર્ણ થયો. [૫]

છઠ્ઠો પ્રકાશ

ઓં અર્હે

પરકાય-પ્રવેશ પારમાર્થિક નથી.

इह चायं परपुर-प्रवेशश्चित्रमात्रकृत ।

सिद्ध्येन्न वा प्रयासेन, कालेन महताऽपि हि ॥ १ ॥

जित्वाऽपि पवनं नाना-करणैः क्लेशकारणैः ।

नाडीप्रचारमायतं, विधायापि वर्पुगतम् ॥ २ ॥

अश्रद्धेयं परपुरे, साधयित्वाऽपि संकमम् ।

विज्ञानैकप्रसक्तस्य, मोक्षमार्गो न सिध्यति ॥ ૩ ॥

અહીં આ પરકાય-પ્રવેશની હકીકત કહી છે, તે માત્ર આશ્ચર્ય કરનાર છે. તેમાં પરમાર્થ કશો નથી. અને લાંબા કાળ સુધી પ્રયાસ કરવાથી સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય, માટે મુક્તિની અભિલાષાવાળાએ તેવા પ્રયાસો કરવા યુક્ત નથી. કલેશોના કારણભૂત અનેક કારણો વડે તથા આસનાદિક વડે શરીરમાં રહેલા પવનનો જય કરીને, નાડી-સંચારને સ્વાધીન કરીને બીજાઓને માનવામાં ન આવે તેવા બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને તેવા પાપવિજ્ઞાનમાં આસક્ત થએલાને મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૧-૨-૩.

‘કેટલાક પ્રાણાયામથી ધ્યાન-સિદ્ધિ માને છે.’ એમ પહેલાં કહેલું છે, તે વાતનું બે પ્રકારેથી ખાતર કરે છે—

तन्नाप्नोति मनः स्वास्थ्यं, प्राणायामैः कदर्थितम् ।

प्राणस्यायमने पीडा, तस्यां स्यात् चित्तविप्लवः ॥ ૪ ॥

पूरणे कुम्भने चैव, रेचने च परिश्रमः ।

चित्तसंक्लेशकरणात्, मुक्तेः प्रत्यूहकारणम् ॥ ૫ ॥

પ્રાણાયામથી કદર્થના પામેલું મન સ્વસ્થતા પામતું નથી, કારણ કે પ્રાણનો નિયંત્ર કરવામાં શરીરની પીડા અને તેથી મનની અસ્થિરતા થાય છે. પૂરક, કુંભક અને રેચન-ક્રિયા કરતાં પરિશ્રમ કરવો પડે છે. તેમ કરવાથી મનનો સંકલેશ થાય, અને મન-સંકલેશ એ મુક્તિનું વિઘ્ન છે. ૪-૫.

હવે અહિં શંકા કરી કે, ‘પ્રાણાયમથી મનની ચચળતા થાય તો બીજો એવો કયો માર્ગ છે, જેથી મનની ચચળતા ન થાય.’ પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવે છે કે, પ્રાણાયામ પછી કેટલાક પ્રત્યાહાર જણાવે છે, તે દુષ્ટ નથી. તેમ જણાવતાં કહે છે—

ઇન્દ્રિયૈઃ સમમાકૃષ્ય, વિષયેભ્યઃ પ્રશાન્તધીઃ

ધર્મધ્યાનકૃતે તસ્માત્, મનઃ કુર્વીત નિશ્ચલમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપ પાંચે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો સાથે મનને બરાબર ખેંચીને અતિશય શાન્ત બુદ્ધિવાળો જિતેન્દ્રિય આત્મા ધર્મધ્યાન કરવા માટે યોગાતુલ્ય મન નિશ્ચલ કરે. બાહ્ય વિષયોથી ઇન્દ્રિયો સાથે મનને ખેંચી લેવું, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય. અભિધાન ચિંતામણિ કોશમાં અમે કહેલું છે કે—‘વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લેવી, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય.’ મનને નિશ્ચલ બનાવવું—એટલે પ્રત્યાહાર પછી ધારણા જણાવવા માટે ઉપક્રમ કયો. ૬. ધારણાનાં સ્થાનો કહે છે—

નાભિ-હૃદય-નાસાગ્ર-માલ-મૃ-તાલુ-દૃષ્ટયઃ ।

મુલં કર્ણૌ શિરશ્ચેતિ, ધ્યાનસ્થાનાન્યકીર્તયન્ ॥ ૭ ॥

નાભિ, હૃદય, નાસિકાનો અગ્રભાગ, લાલ, ભુકુટી, તાલવું, નેત્ર, મુખ, કાન અને મસ્તક એ ધ્યાન કરવા માટે ધારણા કરવાનાં સ્થાનો કહેલાં છે. ધ્યાનના નિમિત્તભૂત ધારણાનાં સ્થાનો સમજવાં. ૭. ધારણાતુ કલ કહે છે—

एषामेकत्र कुत्रापि, स्थाने स्थापयतो मनः ।

उत्पद्यन्ते स्वसंवितेः बहवः प्रत्ययाः किल ॥ ૮ ॥

ઉપર કહેલાં સ્થળોમાંથી કોઈ પણ એક સ્થળે મન વધારે સમય સ્થાપન કરવાથી નક્કી યોગાત્મે અનુભવવાળું જ્ઞાન તેમ અનેક પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય. પ્રત્યયો આગળ કહીશું ૮.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ બૂપાલને સાંભળવાની ઇચ્છાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિએ સ્થના કરેલા ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામના પદ્યબધવાળા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ વિવૃત્તિમાં આ. હેમસાગરસૂરિએ કરેલો છઠ્ઠા પ્રકાશનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો [૬]

સાતમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં

ધ્યાન-વિધિ કરવાની ઇચ્છાવાળાનો ક્રમ કહે છે—

ધ્યાનં વિધિત્સતા જ્ઞેયં, ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ફલમ્ ।
સિદ્ધ્યન્તિ ન હિ સામગ્રીં, વિના કાર્યાણિ કર્હિચિત્ ॥ ૧ ॥

ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ફળ બાબતે જાણ્યો. કારણ કે કદાપિ સામગ્રી વગર કાચો સિદ્ધ થતાં નથી. ૧.

છ શ્લોકોથી ધ્યાન કરનારનું લક્ષણ બતાવે છે—

અમુશ્નન્ પ્રાણનાશેઽપિ, સંયમૈકધુરીણતામ્ ।
પરમપ્યાત્મવત્ પશ્યન્, સ્વસ્વરૂપાપરિચ્યુતઃ ॥ ૨ ॥

હપતાપમસંપ્રાપ્તઃ, શીતવાતાતપાદિભિઃ ।
પિપાસુરમરીકારિ, યોગામૃતરસાયનમ્ ॥ ૩ ॥

રાગાદિભિરનાક્રાન્તં, ક્રોધાદિભિરદૂષિતમ્ ।
આત્મારામં મનઃ કુર્વન્, નિર્લેપઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૪ ॥

વિરતઃ કામભોગેભ્યઃ, સ્વશરીરેઽપિ નિઃસ્પૃહઃ ।
સંવેગહૃદનિર્મગ્નઃ, સર્વત્ર સમતાં અયન્ ॥ ૫ ॥

નરેન્દ્રે વા દરિદ્રે વા, તુલ્યકલ્યાણકામનઃ ।
અમાત્રકરુણાપાત્રં, મવસૌલ્યપરાહ્મુત્સવઃ ॥ ૬ ॥

સુમેરુશ્ચિ નિષ્કમ્પઃ, શશીવાનન્દદાયકઃ ।
સમીરં હવ નિઃસઙ્ગઃ, સુધીર્ઘ્યાતા પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥

પ્રાણના નાશમાં પણ સંયમ-ધુરાને ન છેડનાર, બીજા જીવોને પોતાની માફક બેનાર, પોતાના આત્મસ્વરૂપથી ન ખસનાર, ઠંડી, વાયરો કે તાપથી હિપતાપ ન પામનાર, અજ્ઞાનના કરનાર યોગામૃત-રસાયનનું પાન કરવાની અસિદ્ધાવાળો, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિકથી નહીં થો. ૬૫

દબાએલ, ક્રોધાદિકે ક્રપાચેથી અદ્વિત, આત્મામાં રમણતા કરનાર, સર્વ કાર્યોમાં મનને નિર્લેપ રાખનાર, કામલોગેથી વિરક્ત બનેલો, પોતાના દેહના વિપયમાં પણ મમતા વગરનો, સંવેગરૂપ દ્રહમાં આન કરતો. શત્રુ અને મિત્ર સુવર્ણ અને પત્થર, તૃણ અને મણિ આદિમાં સમભાવનો આશ્રય કરતો, નિંદા અને સ્તુતિમાં સમાનભાવ ધારણ કરનાર, રાજા અને રાજ બંનેના સરખા કલ્યાણનો ઈચ્છક, સર્વ જીવો પ્રત્યે કરુણા રાખનાર, સંસારના સુખ પ્રત્યે વિરક્ત બનેલો, મેરુ પર્વત માફક અડોલ, અંદ્ર માફક આનંદ આપનાર, પવન માફક સંગ વગરનો, આવા શુભ-વાળો યુદ્ધિમાન ધ્યાતા ધ્યાન કરવાની યોગ્યતાવાળો ગણાય. ૨-૭.

લેક કહેવા દ્વારા ધ્યેયનું સ્વરૂપ કહે છે—

પિન્ડસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્ધા ધ્યેયમામ્નાતં, ધ્યાનસ્યાલમ્બનં વૃથૈઃ ॥ ૮ ॥

પંડિત પુરુષોએ ધ્યાનના આલંબનરૂપ પિન્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાનીત એવા આર પ્રકારનાં ધ્યેયો માનેલાં છે. અહિં પિન્ડ એટલે શરીર, તેમાં રહે, તે પિન્ડસ્થ ધ્યાન. ૮.

પિન્ડસ્થ ધ્યેયને ધારણના લેહોથી કહે છે—

પાર્થિવી સ્યાદધામેયી, મારુતી વારુણી તથા ।

તત્રમૃઃ પશ્ચમી ચેતિ, પિન્ડસ્થે પંચ ધારણાઃ ॥ ૯ ॥

પિન્ડસ્થ ધ્યેયમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ આ પાંચ ધારણાઓ કરવાની છે. ૯.

તેમાં પાર્થિવી ધારણાને ત્રણ શ્લોકોથી સમજાવે છે—

તિર્યગ્લોકસમં ધ્યાયેત્, ક્ષીરાર્ણિષ્ઠ તત્ર ચામ્બુજમ્ ।

સહસ્રપત્રં સ્વર્ણામ્, જમ્બૂદ્વીપસમં સ્મરેત્ ॥ ૧૦ ॥

તત્કેસરતતેરન્તઃ, સ્ફુરત્પિણ્નપ્રમાશ્ચિનામ્

સ્વર્ણાચલપ્રમાણાં ચ, કર્ણિકાં પરિચિન્તયેત્ ॥ ૧૧ ॥

શ્વેતસિંહાસનાંસીન, કર્મનિર્મૂલનોદયનમ્ ।

આત્માનં ચિન્તયેત તત્ર, પાર્થિવી ધારણેત્યસૌ ॥ ૧૨ ॥

એકરાજ-પ્રમાણ તિર્યગ્લોક એવડો ક્ષીરસમુદ્ર મનમાં ચિંતવવો, તેમાં લાખથો જન-પ્રમાણ જંબૂદ્વીપ-સમાન સુવર્ણકાંતિવાળું અને હબર પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તેવા કમળના મધ્યભાગમાં કેસરાઓ છે, તેની અંદર દેદીપ્યમાન પીળી કાન્તિવાળી સ્વર્ણચલ પ્રમાણવાળી

આઠ કર્મનું ચિંતવેલ કમળ બાળીને એકદમ ભરમસાત બનાવી આપોઆપ શાંત થવું-તે આગ્નેથી ધારણા સમજવી. મહામત્ર સિદ્ધચક્રમાં રહેલ બીજરૂપ ‘ઝહ્’ સમજવો. ૧૩ થી ૧૮. હવે બે શ્લોકોથી વાચવી ધારણા કહે છે—

તતસ્ત્રિશુવનામોગં, પૂરયન્તં સમીરણમ્ ।

ચાલયન્તં ગિરીનઘ્વીન્, ક્ષોભયન્તં વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તત્ત્વ મસ્મરજસ્તેન, શીઘ્રમુઘ્ઘૃય વાયુના ।

દૃઢાભ્યાસઃ પ્રશાન્તિં તમ્, આનયેદિતિ મારુતી ॥ ૨૦ ॥

ત્યાર પછી ત્રણ શુવનના અવકાશ-વિસ્તારને પૂરી દેતા, પર્વતોને કંપાયમાન કરતા, સમુદ્રોને ક્ષોભ પામડતા-બળભળાવતા વાયુને ચિંતવવો અને પહેલાં શરીરને તથા કમળને બાળી રાખ કરી નોખેલ તે રજને તેવા વાયુ વડે જલદી ઉઠાડી નાખીને દંઢ અભ્યાસ વડે પાછો વાયુને શાંત કરવો-એ મારુતી નામની ત્રીજી ધારણા બજાવી. ૧૯-૨૦.

હવે બે શ્લોકોથી વારુણી ધારણા કહે છે—

સ્મરેદ્ વર્ષત્સુધાસારૈઃ, ઘનમાલાકુલં નમઃ ।

તતોઽર્ધેન્દુસમાક્રાન્તં, મણ્ડલં વરુણાદ્ધિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

નમસ્તલં સુધામ્ભોમિઃ, પ્લાવયેત્ તત્પુરં તતઃ ।

તદ્રજઃ કાયસમ્સ્મૃતં, ક્ષાલયેદિતિ વારુણી ॥ ૨૨ ॥

અમૃત સરખી વૃદ્ધિ વરસાવનાર મેઘ-પંક્તિઓથી વ્યાપ્ત આકાશ ચિંતવવું, પછી અર્ધચંદ્રાકાર કલા અને બિન્દુયુક્ત વરુણ-બીજ વૈં ચાક કરવું. તે વરુણ બીજથી ઉત્પન્ન થએલ અમૃત સરખા જળથી આકાશને પૂર્ણ કરી પૂર્વે શરીરથી ઉત્પન્ન થએલ રજ જે આકાશમાં ઉઠાડી હતી, તેને પાણીથી ઘોઈ નાખવી અને પછી વરુણ-મંડલને શાન્ત કરવું, તે વારુણી ધારણા સમજવી. ૨૧-૨૨. હવે તરવશુ ધારણા ઉપસંહાર સાથે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—

સસઘાતુવિનામૃતં, પૂર્ણેન્દુવિશદ્યુતિમ્ ।

સર્વજ્ઞકલ્પમાત્માનં, શુદ્ધબુદ્ધિઃ સ્મરેત્ તતઃ ॥ ૨૩ ॥

તતઃ સિંહાસનારૂઢં સર્વાતિશયભાસુરમ્ ।

વિઘ્વસ્તાશેષકર્માણં, કલ્યાણમહિમાન્વિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

સ્વાઙ્ગર્મે નિરાકારં, સંસ્મરેદિતિ તત્રમૃઃ ।

સામ્યાસ હતિ પિષ્ઠસ્યે, યોગી શિવસુખં મજેત્ ॥ ૨૫ ॥

ચાર ધારણા ચિંતવ્યા પછી બારીક બુદ્ધિવાળા યોગીપુરુષે સાતધાતુ રહિત પૂર્ણચંદ્ર સરખા નિર્મલ કાંતિવાળા સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માને ચિંતવવો ત્યાર પછી સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલા સર્વ અતિથયોથી સુશોભિત, સર્વ કમોને નાશ કરનારા, કલ્યાણકારી પ્રભાવવાળા પોતાના દેહમાં રહેલ નિરાકાર આત્માને સ્મરણ કરવો-એ તત્ત્વજ્ઞ નામની ધારણા બાબતી. આ પિંડસ્થ ધ્યાન વિષે અભ્યાસ કરનાર યોગી મોક્ષમુખનો અધિકારી બને છે. ૨૩-૨૪-૨૫ હવે ત્રણ શ્લોકોથી પિંડસ્થ ધ્યેયનો મહિમા કહે છે—

અગ્રાન્તમિતિ પિષ્કસ્યે, કૃતાભ્યાસસ્ય યોગિનઃ ।

પ્રભવન્તિ ન દુર્વિચા-મન્ત્રમણ્ડલશક્તયઃ ॥ ૨૬ ॥

શાકિન્યઃ ક્ષુદ્રયોગિન્યઃ, પિશાચાઃ પિશિતાશનાઃ ।

ત્રસ્યન્તિ તત્ક્ષણાદેવ, તસ્ય તેજોઽસહિષ્ણવઃ ॥ ૨૭ ॥

દુષ્ટાઃ કરટિનઃ સિંહાઃ, શરમાઃ પન્નગા અપિ ।

જિર્ઘાસવોઽપિ તિષ્ઠન્તિ, સ્તમ્ભિતા ઇવ દૂરતઃ ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે નિરંતર પિંડસ્થ-વિષયક અભ્યાસ કરનાર યોગી પુરુષને ઉચ્ચાટન, મારણ, સ્તંભન, વિદ્રવણ આદિ દુષ્ટવિદ્યાઓ, મંત્ર, મંડલ, શક્તિઓ પરાભવ કરી શકતી નથી. શાકિનીઓ, નીચ યોગિનીઓ, (બેગણીઓ) પિશાચો, માંસાહારીઓ તેના તેજને સહન નહીં કરતાં તરત જ ત્રાસ પામે છે, તથા દુષ્ટ હાથીઓ, સિંહો, શરસો, સર્પો અને મારવાની ઈલાજવાળાઓ પણ સ્તંભિત થયેલા હોય-તેમ દૂર ઉભા રહે છે. ૨૬ ૨૭-૨૮.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજને શ્રવણ કરવાની અભિલાષથી આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રસુરીશ્વરજીએ સ્નેહા, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામનો પટખંધ થયો છે, તેવા યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ વિવરણના આ શ્રીઆનંદસાગરસુરીશ્વરજીના પટધર આચાર્ય શ્રીહિમસાગરસુરિએ કરેલા ગૂર્જરાનુવાદમાં સાતમે પ્રકાશ પ્રષ્ઠ કર્યો. [૭]

આઠમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં

હવે પદસ્થ ધ્યેયનું લક્ષણ કહે છે—

યત્પદાનિ પવિત્રાણિ, સમાલમ્બ્ય વિધીયતે ।

તત્પદસ્થં સમાખ્યાતં, ધ્યાનં સિદ્ધાન્તપારગૈઃ ॥ ૧ ॥

પવિત્ર મંત્રાક્ષરાદિ-પદોત્તું અવલંબન લઈ ને જે ધ્યાન કરાય, તેને સિદ્ધાંતકારો પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. ૧. ત્રણ શ્લોકોથી વિશેષ જણાવે છે—

તત્ર ષોડશપત્રાદયે, નાભિકન્દગતેઽમ્બુજે ।

સ્વરમાલાં યથાપત્રં, ધ્રમન્તીં પરિચિન્તયેત્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિપત્રં ચ, હૃદિ પદ્મં સર્કર્ણિકમ્ ।

વર્ણાન્ યથાક્રમં તત્ર, ચિન્તયેત્ પંચવિંશતિમ્ ॥ ૩ ॥

વક્ત્રાગ્જેઽષ્ટદલે વર્ણાષ્ટકમન્યત્ તતઃ સ્મરેત્ ।

સંસ્મરન્ માતૃકામેવં, સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનપારગઃ ॥ ૪ ॥

તે ધ્યાનમાં નાભિ-ઠંઠ પર રહેલા સોળ પાંખડીવાળા એક કમળમાં દરેક પાંખડી પર અનુક્રમે બ્રમણ કરતી ‘અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ ઌ ઌ ઐ ઔ ઓ ઔ ઓ ઐ ઔ’ આ સોળ સ્વરની માળા ચિંતવવી. હૃદયને વિષે કર્ણિકા સહિત ચોવીશ પાંખડીવાળા કમળમાં કમસર સ્થાપેલા કં જ્ઞ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ્ઞ ણ ટ ઠ ઢ ણ, ત થ દ ઘ ન, પ ફ બ મ એ પચીસ વ્યંજનોને ચિંતવવા પ્રથમના ચોવીશને પાંખડીઓમાં અને મ કારને કર્ણિકામાં ચિંતવવો તથા આઠ પાંખડીવાળા મુખકમળમાં ચ ર લ વ શ પ સ હ’ એ બાકી રહેલા આઠ વર્ણોને આઠ પાંખડીઓમાં સ્મરણ કરવા. આ પ્રમાણે માતૃકાક્ષરોને ચિંતવતો-ધ્યાન કરતો યોગી શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામી થાય છે. ૨-૩-૪. તેનું ફલ કહે છે—

ધ્યાયતોઽનાદિસંસિદ્ધાન્, વર્ણાનેતાન્ યથાવિધિ ।

નષ્ટાદિવિષયે જ્ઞાનં, ધ્યાતુરુત્પચતે ક્ષણાત્ ॥ ૫ ॥

અનાદિ સિદ્ધ એવા એ વર્ણોત્તું વિધિપૂર્વક ધ્યાન કરનારને શુભારેહું, નાશ પામેહું, જોવાએહું, ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી-કાળનું જ્ઞાન ક્ષણ વારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કહેહું’ છે કે, “જાપ કરવાથી ક્ષયરોગ, જોશકની અરુચિ, ચર્જિની મંદતા, કુષ્ઠરોગ, ઉદરરોગ, ખાંસી, દમ વિગરે પર જય મેળવે છે અને અદ્વિત્ય વાણી જોલનાર થાય છે. તેમજ મોટાઓ તરફથી પૂજા અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ અને ઉત્તમ નેતાપદ પ્રાપ્ત કરે છે.” ૫.

प्रकाशितरथी आर श्लोके वडे पदमयी-भक्तमयी देवतात्वं स्वयं ध्येयपक्षे लब्धावे छे-

अथवा नाभिकन्दाधः, पद्ममष्टदलं स्मरेत् ।
 स्वरालीकेसरं रम्यं, वर्गाष्टकयुतैर्दलैः ॥ ६ ॥
 दलसन्धिषु सर्वेषु, सिद्धस्तुतिविराजितम् ।
 दलाग्रेषु समग्रेषु, माया-प्रणव-पावितम् ॥ ७ ॥
 तस्यान्तरन्तिमं वर्णम्, आद्यवर्णपुरस्कृतम् ।
 रेफाक्रान्तं कला-बिन्दु-रम्यं प्रालेयनिर्मलम् ॥ ८ ॥
 अर्हमित्यक्षरं प्राण-प्रान्तसंस्पर्शिपावनम् ।
 ह्रस्व दीर्घं प्लुतं सूक्ष्मम्, अतिसूक्ष्मं ततः परम् ॥ ९ ॥
 ग्रन्थीन् विदारयन् नाभि-कण्ठ-हृद्-घण्टिकादिकान् ।
 सुसूक्ष्मध्वनिना मध्य-मार्गयायि स्मरेत् ततः ॥ १० ॥
 अथ तस्यान्तरात्मानं, प्लाव्यमानं विचिन्तयेत् ।
 बिन्दुतप्तकलानिर्यत्-क्षीरगौरामृतोर्मिभिः ॥ ११ ॥
 ततः सुधासरः सूत-षोडशाब्जदलोदरे ।
 आत्मानं न्यस्य पत्रेषु, विद्यादेवीश्च षोडश ॥ १२ ॥
 स्फुरत्स्फटिकमृद्गार-क्षरत्क्षीरसिनामृतैः ।
 अभिराप्लाव्यमानं स्वं, चिरं चित्ते विचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 अथास्य मन्त्रराजस्याभिधेयं परमेष्ठिनम् ।
 अर्हन्तं सूर्धनि ध्यायेत्, शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ॥ १४ ॥
 तद्धानावेशतः 'सोऽहं,' 'सोऽहम्' इत्यालपन् मुहुः ।
 निःशङ्कमेकतां विद्याद्, आत्मनः परमात्मना ॥ १५ ॥
 ततो नीरागमद्वेषम्, अमोहं सर्वदर्शिनम् ।
 सुरार्च्यं समवसृणौ, कुर्वाणं धर्मदेशनाम् ॥ १६ ॥
 ध्यायन्नात्मानमेवेत्यम्, अभिन्नं परमात्मना ।
 लभते परमात्मत्वं, ध्यानी निर्धनकल्मषः ॥ १७ ॥

અથવા ઉપર અને નીચે રેફ્યુક્ટ તેમ જ કલા અને બિન્દુથી દબાએલ અનાહત સહિત મંત્રાધિપ 'અર્હ' ને સુવર્ણ-કમળમાં રહેલ, ગાદ ચંદ્ર-કિરણો સરખા નિર્મલ આકાશમાં સંચાર કરતો, દિશાઓમાં વ્યાપેલો સ્મરણ કરવો. ત્યાર પછી મુખ-કમળમાં પ્રવેશ કરતા, ભૂકુટિમાં ભ્રમણ કરતા, નેત્રપત્રમાં સ્ફુરાયમાન થતા, લાલ-મંડલમાં રહેતા, તાળવાના છિદ્રમાંથી બહાર નીકળતા, અમૃતરસ ઝરતા, ઉજ્જવલતામાં ચંદ્ર સાથે સ્પર્ધા કરતા, ન્યોતિપમંડલમાં વિશેષ પ્રકાશ પામતા, આકાશ-પ્રદેશમાં સંચરતા, મોક્ષલક્ષ્મી સાથે ભેડતા, સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ એવા 'અર્હ' મંત્રાધિરાજને શુદ્ધિમાન યોગીઓએ કુંભક કરીને ચિંતવવો કહેલું છે કે-

[અકારાદિ-હકારાન્તં, રેફમઘ્યં સચિન્દુકમ્ ।

તદેવ પરમં તત્ત્વં, યો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥]

જ કાર જેની આદિમાં છે, હ કાર જેના અંતમાં છે અને બિન્દુ સહિત રેફ જેના મધ્યમાં છે, તે જ અર્હ પરમતત્ત્વ છે અને તે બાબુનાર તત્ત્વનો બાણકાર ગણાય છે. ૧૮થી૨૨.

મંત્રરાજના ધ્યાન સંબંધી રૂળ કહે છે—

મહાતત્ત્વમિદં યોગી, યદૈવ ધ્યાયતિ સ્થિરઃ ।

તદૈવાનન્દસંપદ્મઃ, મુક્તિશ્રીરુપતિષ્ઠતે ॥૨૩॥

જે યોગી સ્થિરચિત્તે આ મહાતત્ત્વ સ્વરૂપ અર્હનું ન્યારે ધ્યાન કરે છે, તે જે વખતે તેને આનંદ-સંપત્તિના કારણ-સ્વરૂપ મોક્ષલક્ષ્મી સમીપમાં આવી હાજર થાય છે. ૨૩.

ત્યાર પછીની વિધિ કહે છે—

રેફ-ચિન્દુ-કલાહીનં, શુભ્રં ધ્યાયેત્ તતોઽક્ષરમ્ ।

તતોઽનક્ષરતાં પ્રાપ્ત્વ, અનુચ્ચાર્યં વિચિન્તયેત્ ॥૨૪॥

ત્યાર પછી રેફ, બિન્દુ, કલાથી હીન ઉજ્જવલ હ વર્ણનું ધ્યાન કરવું અને ત્યાર પછી તેને અક્ષર ન હોય, તે સ્વરૂપે તેમ જ મુખે ઉચ્ચારી ન શકાય તેવી રીતે ચિંતવવો. ૨૪. પછી-

નિશાકરકલાકારં, સૂક્ષ્મં માસ્કરમાસ્વરમ્

અનાહતામિષં દેવં, વિસ્ફુરન્તં વિચિન્તયેત્ ॥૨૫॥

(બીજાના) ચંદ્રની કળા આકાર સરખા, સૂર્યની પ્રભા માફક તેજસ્વી, અનાહત નામના કેવલ (અનુચ્ચાર્ય) અને અનક્ષરતાની આકૃતિ પામેલા) હ કાર વર્ણને સ્ફુરાયમાન થતો ચિંતવવો. ૨૫.

તદેવ ચ ક્રમાત્ સૂક્ષ્મં ધ્યાયેદ્ બાલાગ્રસન્નિભમ્ ।

ક્ષણમવ્યક્તમીક્ષેત, જગજ્જોતિર્મયં તતઃ ॥૨૬॥

ત્યાર-પછી તે જ અનાહતને અનુક્રમે વાળાગ્ર સરખો સૂક્ષ્મ ચિત્તવલો, પછી ક્ષણવાર આપું જગત્ નિરાકાર જ્યોતિર્મય છે—એમ જોવું. ૨૬. એ પ્રમાણે—

પ્રચ્યાવ્યમાનસંલક્ષ્યાદ્, અલક્ષ્યે દધતઃ સ્થિરમ્ ।

જ્યોતિરક્ષયમત્યક્ષમ્, અન્તરુન્મીલતિ ક્રમાત્ ॥૨૭॥

પછી તે લક્ષ્યથી મનને (ધીમે ધીમે) દૂર કરીને અલક્ષ્યમાં સ્થિર કરતાં ક્ષય ન થાય તેવી અને ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય તેવી જ્યોતિ ક્રમસર અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭.

આહુ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—

इति लक्ष्यं समालम्ब्य, लक्ष्यभावः प्रकाशितः ।

निषण्णमनसस्तत्र, सिद्ध्यत्यभिमतं मुनेः ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે લક્ષ્યનું આલંબન લઈ નિરાલંબ-સ્વરૂપ લક્ષ્યાભાવને પ્રકાશિત કર્યો, તેવા અલક્ષ્ય-નિરાલંબમાં મનને સ્થાપન કરનાર મુનિનું મન ઈચ્છિત કાર્ય ક્ષેત્રીભૂત થાય છે. ૨૮.

આ પ્રમાણે અનાહત-અવ્યક્ત મંત્રરાજ કહ્યો. પૂર્વે જણાવેલ લક્ષ્ય-આલંબન ગ્રહણ કરી તેમાં આગળ વધતાં ક્રમે ક્રમે તેવાં આલંબનનો ત્યાગ કરી નિરાલંબન સ્થિતિમાં નિશ્ચલ બનતાં આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેથી પ્રથમ સાલંબન ધ્યાન, પછી નિરાલંબન ધ્યાન ગ્રહણ કરવું.

હવે બીજા પ્રકારે પરમેષ્ઠિ-વાચક પદમયી-મંત્રમયી-દેવતાને એ શ્લોકોથી કહે છે—

तथा हृत्पद्ममध्यस्थं, शब्दब्रह्मैककारणम् ।

स्वर-व्यञ्जनसंवीतं, वाचकं परमेष्ठिनः ॥૨૯॥

सूर्यसंस्थितशीतांशु-कलासृतरसप्लुतम् ।

कुम्भकेन महामन्त्रं, प्रणवं परिचिन्तयेत् ॥૩૦॥

તથા હૃદય-કમળમાં રહેલા વચન-વિલાસ સ્વરૂપ શબ્દ-બ્રહ્મની ઉત્પત્તિનું અપૂર્વ કારણ સ્વરો, વ્યંજના મળેલા હોય તેવા પરમેષ્ઠિપદના વાચક, મસ્તકમાં રહેલા, ચંદ્રકલામાંથી નીકળતા, અમૃતરસથી ભીંજાતા મહામંત્ર ‘ઓમ્’ કાર પ્રણવને કુંભક એટલે આસાન્ધવાસને રોકી ચિંતવવો. ૨૯-૩૦. તેના ધ્યેયપણમાં બીજા પ્રકારે જણાવે છે—

पीतं स्तम्भेऽरुणं वह्नये, क्षोभणे विद्रुमप्रभम् ।

कृष्णं विद्वेषणे घ्यायेत्, कर्मघाते शशिप्रभम् ॥૩૧॥

સ્તંભન કરવામાં બીજા ઓમ્ કારનું, વહ્નીકરણ કરવામાં લાલ, ક્ષોભ પમાડવામાં પરવાળાની કાંતિ સરખા, વિદ્વેષણમાં કાળા, કમોનો નાશ કરવામાં ચંદ્ર-કાંતિ સમાન ઉજળવલ

ઓં કારતું ધ્યાન કરવું. જો કે કર્મનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ચંદ્રકાન્ત સરખાં ઉજાવેલો
ઓં—પ્રણવતું ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે, તો પણ તેવા તેવા દ્રવ્ય, ફોત, કાલ, લાવ સામગ્રીનો
કારણે પીત આદિ ધ્યાનો પણ કોઈક વખત ઉપકારક થાય છે, માટે અહિં તે કહેલું છે, ઓં
૩૧. બીજા પ્રકારે પદ્મય પંચપરમેષ્ઠિ દેવતાની સ્તવના કરે છે—

તથા પુણ્યતમં મન્ત્રં, જગત્ ત્રિતયપાવનમ્ ।

યોગી પચ્ચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારં વિચિન્તયેત્ ॥૩૨॥

તથા ત્રણ બગતને પવિત્ર કરનાર, મહાપવિત્ર, પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર—મંત્રને યોગીએ,
વિશેષ પ્રકારે ચિંતવવો. ૩૨. ત્યાર પછી—

અષ્ટપત્રે સિનામ્બોજે, કર્ણિકાયાં કૃતસ્થિતિમ્ ।

આયં સપ્તાક્ષરં મંત્રં, પવિત્રં ચિન્તયેત્ તતઃ ॥૩૩॥

આઠ પાંખડીવાળું સફેદ કમળ તેની કર્ણિકામાં સ્થાપન કરેલો સાત અક્ષરવાળો પવિત્ર
મંત્ર નમો અરિહંતાણં ચિંતવવો. ૩૩.

સિદ્ધાદિકચતુષ્કં ચ, દિક્પત્રેષુ યથાક્રમમ્ ।

ચૂલાપાદચતુષ્કં ચ, વિદિક્પત્રેષુ ચિન્તયેત્ ॥૩૪॥

પછી સિદ્ધાદિક ચાર મંત્રપદો અંતુકર્મ ચારે દિશાઓની પાંખડીઓમાં અને ચૂલાનાં
ચાર પદો વિદિશાની પાંખડીઓમાં ચિંતવવાં. નમો સિદ્ધાણં પૂર્વદિશામાં ‘નમો આયરિયાણં પદ
દક્ષિણદિશામાં, નમો દ્વવ્જાયાણં પદ પશ્ચિમદિશામાં નમો લેપ સન્નિવાહણં પદ ઉત્તરદિશામાં
તથા વિદિશાની ચાર પાંખડીઓમાં અગ્નિજ્વાલામાં एसो પંચ નમુક્કારો, નૈઋત્યમાં,
સન્નિવાહણાસણો, વાયુ-યમાં મંગલણં ચ સર્વેસિ, ઇશાનમાં પદમં હવઃ મંગલં આ પ્રમાણે
પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારતું ધ્યાન કરવું. ૩૪. તેવું કહી કહે છે—

ત્રિશુદ્ધ્યા ચિન્તયંસ્તસ્ય, શતમષ્ટોત્તરં સુનિઃ ।

સુજ્ઞાનોઽપિ લભેનૈવ, ચતુર્થતપસઃ ફલમ્ ॥૩૫॥

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિથી એકાગ્રતા પૂર્વક તેનો એકસો આઠ વખત બપ કરનાર
સુનિ લોબન કરવા છતાં પણ એક ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત કરે જ. ૩૫ તથા—

एनमेव महामन्त्रं, समाराध्येह योगिनः ।

त्रिलोक्येऽपि महीयन्तेऽधिगताः परमां श्रियम् ॥૩૬॥

કૃત્વા પાપસહસ્રાણિ, હત્વા જન્તુશતાનિ ચ ।

અમું મન્ત્રં સમારાધ્ય, તિર્યંચોઽપિ દિવં ગતાઃ ॥૩૭॥

આ પ્રમાણે આ મહામંત્રને ચારી રીતે આરાધીને યોગીપુરુષો શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીના અધિકારી
બન્યા છતાં ત્રણે લોકવડે પ્લબ્ધ છે. હજારો પાપો કરીને, સેકંડો જંતુઓને હણીને, તિર્યંચ

સરખા પ્રાણીઓ પણ આ મંત્રનું સુંદર આરાધન કરી સ્વર્ગે ગયા છે. બળદના જીવ-કમ્બલ શરબલ, ક્રોધ કરનાર સિંહ, ચંડકોશીયો સર્પ છંદ્યાદિકે દેવલોક ગયા છે. ૩૬-૩૭.

બીજા પ્રકારે પંચપરમેષ્ઠિ-વિદ્યા કહે છે :-

શુરુપંચકનામોત્થા, વિદ્યા સ્યાત્ શોઢશાક્ષરા ।

જપન્ શતઢ્યં તસ્યાઃ, ચતુર્થસ્યાપ્નુયાત્ ફલમ્ ॥૩૮॥

શુરુ પરમેષ્ઠિ એટલે પંચપરમેષ્ઠિના નામથી ઉત્પન્ન થએલ ‘નમઃ’ પદ અને વિશક્તિ ચર્ચનાં તેમનાં નામો “અરિહંત સિદ્ધ આચરિય ચ્ચન્દ્રાચ સાદુ” આ પ્રમાણે સોળ અક્ષરવાળી વિદ્યાનો બપ બસો વખત કરે, તો એક ઉપવાસનું ફળ મેળવે. ૩૮ તથા —

શતાનિ ત્રીણિ ષઢ્વર્ણ, ચત્વારિ ચતુરક્ષરમ્ ।

પંચાવર્ણ જપન્ યોગી, ચતુર્થફલમશ્નુતે ॥૩૯॥

‘અરિહંત સિદ્ધ’ એ છ અક્ષરી વિદ્યા ત્રણસો. વખત, ‘અરિહંત’ એ ચાર અક્ષરી વિદ્યા ચારસો વખત, અ સિ આ વ સા એ પંચાક્ષરી વિદ્યા અથવા અ કાર મંત્રનો બપ કરનાર યોગી એક ઉપવાસનું ફળ મેળવે છે. અહિં ઉપવાસ માત્ર ફલ જણાવ્યું, તે સામાન્ય ભક્તિક આત્માઓને માટે થોડું જ કહેલું છે, મુખ્ય ફળ તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ-મોક્ષ છે. ૩૯. એ જ કહે છે—

પ્રવૃત્તિહેતુરેવૈતદ્, અમીષાં કથિતં ફલમ્ ।

ફલં સ્વર્ગાપવર્ગો તુ, વદન્તિ પરમાર્થતઃ ॥૪૦॥

આ સર્વ મંત્રોનાં બપનું ફળ ઉપવાસ જણાવ્યું, તે તો બાળ જીવોને બપમાં બેઠવા માટે સમજવું. પરમાર્થથી તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ ફળ કહેલાં છે. ૪૦.

બીજા પ્રકારે પદમથી-દેવતાનું ધ્યાન કહે છે—

પંચવર્ણમયી પંચ-તત્ત્વવિદ્યોદ્ભૂતા શ્રૂતાત્ ।

અભ્યસ્યમાના સતતં, મવક્લેશં નિરસ્યતિ ॥૪૧॥

વિદ્યાપ્રવાહ નામના પૂર્વથી ઉદ્ભવેલી પાંચ વર્ણવાળી, પાંચ તત્ત્વ સ્વરૂપ “હ્રીં હ્રીં હ્રીં હ્રીં હ્રીં” અ સિ આ વ સા નમઃ” વિદ્યાનો નિરંતર બપ કર્યો કરે, તો સંસારના કલેશને દૂર કરે છે. ૪૧. તથા—

મજ્જલોત્તમશરણ-પદાન્યવ્યગ્રમાનસઃ ।

ચતુઃસમાશ્રયાણ્યેવ, સ્મરન્ મોક્ષં પ્રપદ્યતે ॥૪૨॥

મંગલ, ઉત્તમ અને શરણ આ ત્રણ પદો અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર પદોની સાથે એકઠાં કરીને એકાગ્ર મનથી સ્મરણ કરે તો મોક્ષ પામે છે. તે આ પ્રમાણે—

ચત્તારિ મંગલં, અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાદ્ મંગલં, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મંગલં ।
ચત્તારિ લોગુત્તમા, અરિહંતા લોગુત્તમા, સિદ્ધા, લોગુત્તમા, સાદ્ લોગુત્તમા, કેવલિ-પન્નત્તો
ધમ્મો લોગુત્તમા । ચત્તારિ સરણં પવજ્ઞામિ, અરિહંતા સરણં પવજ્ઞામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્ઞામિ,
સાદ્ સરણં પવજ્ઞામિ, કેવલિ-પન્નત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્ઞામિ । ચારનો સમાયોગ કરવો
એટલે અરિહંતાદિક ચારનો સમજવો. ૪૨. હવે અર્ધો શ્લોકથી વિદ્યા અને બાકીના અર્ધો
શ્લોકથી મંત્ર કહે છે—

મુક્તિસૌખ્યપ્રદાં ધ્યાયેદ્ , વિદ્યાં પંચદશાક્ષરામ્ ।
સર્વજ્ઞામં સ્મરેન્મન્ત્રં, સર્વજ્ઞાનપ્રકાશકમ્ ॥૪૩॥

મુક્તિ-સુખ આપનાર પંદર અક્ષરવાળી આ “ઓ” અરિહંત-સિદ્ધ-સયોગિકેવલી સ્વાહા’
વિદ્યાનું ધ્યાન કરવું. તથા સર્વજ્ઞાન પ્રકાશક સર્વજ્ઞતુલ્ય ‘ઓ’ શ્રી’ હ્રી’ અહ્’ નમઃ” નામના
મંત્રનું સ્મરણ કરવું. ૪૩. સર્વજ્ઞ-તુલ્ય કહ્યું, તે વિચારે છે—

વર્તુ ન કશ્ચિદપ્યસ્ય, પ્રભાવં સર્વતઃ ક્ષમઃ ।
સમં ભગવતા સામ્યં, સર્વજ્ઞેન ચિમર્તિ ચઃ ॥૪૪॥

બે સર્વજ્ઞ ભગવંત સાથે સામ્ય ધારણ કરે છે, એવા કેઈ પણ આ વિદ્યા અને
મંત્રના પ્રભાવને સર્વ પ્રકારે વર્ણવવા સમર્થ નથી. ૪૪.

યદીચ્છેદ્ ભવદાવાગ્નેઃ, સમુચ્છેદં ક્ષણાદપિ ।
સ્મરેત્ તદાઽઽદિમન્ત્રસ્ય, વર્ણસસકમાદિમમ્ ॥૪૫॥

બે ક્ષવ-હવાગ્નિને ક્ષણવારમાં ઉચ્છેદવા ઇચ્છતા હો, તો પ્રથમ મંત્રના પહેલા સાત
અક્ષરો ‘નમો અરિહંતાણં’ તેનું સ્મરણ કરો, ૪૫. હવે એક શ્લોકથી બે મંત્રો કહે છે—

પંચવર્ણ સ્મરેન્મન્ત્રં, કર્મનિર્ઘાતકં તથા ।
વર્ણમાલાંચિતં મન્ત્રં, ધ્યાયેત્ સર્વાભયપ્રદમ્ ॥૪૬॥

કર્મ નિર્ઘાતન કરનાર પાંચવર્ણવાળા ‘નમો સિદ્ધાણં’ મંત્ર તથા સર્વ પ્રકારના અભયને
આપનાર વર્ણોની શ્રેણિવાળા “ઓ” નમો અહંતે કેવલિને પરમયોગિને વિષ્ણુદુઃસ્થુલ-
ધ્યાનાગ્નિનિર્ઘર્મકર્મબોજાય પ્રાપ્તાનંતરતુષ્ટયાય સૌમ્યાય શાન્તાય મજ્જલ-વરદાય અષ્ટાદ-
શદોષરહિતાય સ્વાહા ।” આ મંત્રનું ધ્યાન કરવું. ૪૬.

ફક્ત સહિત બીજા હ્રીં કાર મંત્રને દશ શ્લોકોથી કહે છે—

ધ્યાયેત્ સિતાબ્જં વક્ત્રાન્તરષ્ટવર્ગીં દલાષ્ટકે ।
ઓ નમો અરિહંતાણં ઇતિ વર્ણાનપિ ક્રમાત્ ॥૪૭॥

કેસરાલોં સ્વરમયીં, સુધાવિન્દુવિમ્બૂષિતામ્ ।
 કર્ણિકાં કર્ણિકાયાં ચ, ચન્દ્રવિમ્બાત્ સમાપતત્ ॥૪૮॥
 સંચરમાણં વક્ત્રેણ, પ્રમામણ્ડલમધ્યગમ્ ।
 સુધાદીધિતિસંકાશં, માયાવીજં વિચિન્તયેત્ ॥૪૯॥
 તતો ભ્રમન્તં પત્રેષુ સંચરન્તં નમસ્તલે ।
 ધ્વંસયન્તં મનોધ્વાન્તં, સ્રવન્તં ચ સુધારસમ્ ॥ ૫૦ ॥
 તાલુરન્ધ્રેણ ગચ્છન્તં, લસન્તં ધ્રૂલતાન્તરે ।
 ત્રૈલોક્યાચિન્ત્યમાહાત્મ્યં જ્યોતિર્મયમિવાદ્યુતમ્ ॥ ૫૧ ॥
 ઇત્યમું ધ્યાયતો મંત્રં, પુણ્યમેકાગ્રચેતસઃ ।
 વાગમનોમલમુક્તસ્ય, શ્રુતજ્ઞાનં પ્રકાશતે ॥ ૫૨ ॥
 માસૈઃ વૃદ્ધિઃ કૃતાભ્યાસઃ, સ્થિરીભૂતમનાસ્તતઃ ।
 નિઃસરન્તીં મુખામ્બોજાત્, શિખાં ધ્રુમસ્ય પદ્યયતિ ॥ ૫૩ ॥
 સંવત્સરં કૃતાભ્યાસઃ, તતો જ્વાલાં વિલોકતે ।
 તતઃ સંજાતસંવેગઃ, સર્વજ્ઞમુખપદ્મજમ્ ॥ ૫૪ ॥
 સ્ફુરત્કલ્યાણમાહાત્મ્યં, સંપન્નાતિશયં તતઃ ।
 મામણ્ડલગતં સાક્ષાદિવ સર્વજ્ઞમીક્ષતે ॥ ૫૫ ॥
 તતઃ સ્થિરીકૃતસ્વાન્તઃ, તત્ર સંજાતનિશ્ચયઃ ।
 મુક્ત્વા સંસારકાન્તરમ્, અધ્યાસ્તે સિદ્ધિમન્દિરમ્ ॥ ૫૬ ॥

મુખની અંદર આઠ પાંખડીવાળું શ્વેતકમળ ચિંતવવું. આઠ પાંખડીઓમાં આઠ વર્ગો-
 ૧ અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ ઌ ઌ ઍ ઐ ઓ ઔ અં અઃ, ૨ ક ख ग घ ङ, ૩ च छ ज झ
 ञ, ૪ ट ठ ड ढ ण, ૫ त थ द ध न, ૬ प फ ब म, ૭ य र ल व, ૮ श ष स ह.
 અતુકેમે સ્થાપવા. તથા ઓ નમો અરિહંતાયં આ આઠ અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર એક એક
 પાંખડીમાં કેમસર સ્થાપવો. કમળના કેસરામાં ચારે બાજુ કરતા અ આ વિગેરે સોળ સ્વરો
 સ્થાપન કરવા અને વચ્ચેથી કર્ણિકાને ચંદ્રગિર્ધરી પડતાં અમૃત-ગિન્દુઓથી વિભૂષિત કરવી.
 પછી કર્ણિકામાં મુખે કરી સંચરતા-કાંતિ-મંડલના મધ્યભાગમાં રહેલા ચંદ્ર સરખા ઉજ્જવલ
 ફૂલ માયાળીજને ચિંતવવું. પછી દરેક પાંખડીઓમાં ભ્રમણ કરતા, આકાશતલમાં સચરતાં,
 મનની મલિનતાનો નાશ કરતા, અમૃતરસ ઝરતા તાલુરન્ધ્રના માર્ગે જતા, લુકડીની અંદર
 શોભતા, ત્રણ લોકમાં અચિન્ત્ય મહિમાવાળા, જ્યોતિ માફક અદ્ભુત રૂપવાળા આ પવિત્ર
 મંત્રનું એકાગ્રચિત્તથી ધ્યાન કરતાં મન અને વચનની મલિનતા દૂર થઈ શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ થાય

શ'ખ, મોગરાનાં ફૂલ અને ચંદ્રમા સરખું ઉજ્જવલ પ્રભુવ. શુન્ય અને અનાહત
આં ત્રણેયું નિરંતર ધ્યાન કરનારા મનુષ્યને દરેકે વિપયના જ્ઞાનમા નિષ્ણાતાપણું ઉત્પન્ન
થાય છે, ૬૧. તથા—

દ્વિપાર્શ્વપ્રણવદ્વન્ડં, પ્રાન્તયોર્માયયા વૃત્તમ્ ।

‘સોઽહં’ મધ્યે વિમૂર્ધાનં, ‘અહ્સ્લીકારં’ વિચિન્તિયેત્ ॥૬૨॥

જે પડખે બમ્બે ઓ~ પ્રણવ છેડાના બંને ભાગમાં હ્રી~ કારથી વીટેલા, વચમાં સોઽહં અને તેના મધ્ય ભાગમાં અહ્સ્લી~ કારતું ધ્યાન કરવું, હ્રી~ ઓ~ આ~ સો અહ્સ્લી~ હં ઓ~ આ~ હ્રી~ આ પ્રમાણે ચિતવવું. ૬૨ તથા—

કામધેનુમિવાચિન્ત્ય-ફલસમ્પાદનક્ષમામ્ ।

અનવચ્ચાં જપેદ્ વિચ્યાં, ગણભૃદ્વદનોદગતામ્ ॥૬૩॥

કામધેનુ માફક અચિન્ત્ય ફલ આપવામાં સમર્થ, ગણધર ભગવંતાના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલી નિર્દોષ વિદ્યાનો બપ કરવો. તે આ પ્રમાણે ઓ~ જોગો મગો તત્ત્વે મૂળ મઘ્વે મવિત્સે અને પક્ષે જિણપાસે રાહા ।” ૬૩ તથા—

ષટ્કોણેઽપ્રતિચક્રે ફદ્’ઈતિ પ્રત્યેકમક્ષરમ્ ।

સવ્યે ન્યસ્યેદ્ ‘વિચક્રાય, સ્વાહા’ વાહ્યેઽપસવ્યતઃ ॥૬૪॥

શ્રૂતાન્તં ચિન્દુસંયુક્તં, તન્મધ્યે ન્યસ્ય ચિન્તિયેત્ ।

‘નમો જિણાળં’ ઇત્યાદ્યૈઃ, ઓ~ પૂર્વેવૈષ્ટ્યેદ્ બહિઃ ॥૬૫॥

છ ખૂણવાળા એક ચંત્રમાં ‘અપ્રતિચક્રે ફદ્, એ છ અક્ષરમાંથી એક એક અક્ષર દરેક ખૂણામાં મૂકવા, બહાર ‘અપ્રતિચક્રે । સ્વાહા’ અવળી રીતે ડાબેથી એક એક અક્ષર દરેક ખૂણા પાસે સ્થાપવો. પછી “ઓ~ નમો જિણાળં, ઓ~ નમો ઓહિજિણાળં, ઓ~ નમો પરમોહિજિણાળં, ઓ~ નમો સન્વોસહિ-જિણાળં, ઓ~ નમો અર્ણવોહિજિણાળં, ઓ~ નમો કુદરબુદ્ધીળં, ઓ~ નમો વીચ-બુદ્ધીળં, ઓ~ નમો પયાણસારીળં, ઓ~ નમો સંમિન્નસોઝાળં, ઓ~ નમો વજ્જુમર્દાળં ઓ~ નમો વિચલ્લમ-ર્દાળં, ઓ~ નમો દસપુન્વીળં ઓ~ નમો ચત્તદસપુન્વીળં, ઓ~ નમો અદ્વગમહાનિમિત્ત-કુસલ્લાળં, ઓ~ નમો વિઝ્વવર્ણઈલ્લિપ્તાળં, ઓ~ નમો વિન્જાહરાળં, ઓ~ નમો ચારણાળં, ઓ~ નમો પળ્લાસમળાળં, ઓ~ નમો આગાસગામીળં, ઓ~ ન્સૌં ન્સૌં શ્રી~ હ્રી~ ધૃતિ કીર્તિ બુદ્ધિ લક્ષ્મી સ્વાહા ॥ આ પદોથી પાછલું વલય પૂરવું. પછી પરમેષ્ઠિ મહામંત્રના પાંચ પદોને પાંચ આંગળીમાં સ્થાપન કરવાવડે સંકલીકરણ કરાવ છે. ઓ~ નમો અરિહંતાળં હ્રીં સ્વાહા અગ્રેઽ ઓ~ નમો સિદ્ધાળં હ્રીં સ્વાહા તર્જની આંગળી વિષે, ઓ~ નમો આચરિયાળં હ્રીં સ્વાહા મધ્યમા આંગળી વિષે, ઓ~ નમો ઉચ્ચાયાળં હ્રીં સ્વાહા અનામિકા આંગળી વિષે અને ઓ~ નમો લોપ સવ્વસાહુળં હ્રીં સ્વાહા કનિકા આંગળીને વિષે સ્થાપન કરીને ચંત્રના મધ્યમાં બિન્દુ-સહિત ઓ~ કારને સ્થાપન કરવો. એમ ત્રણ વખત આંગળીઓમાં સ્થાપન કરી પછી તે ચંત્રને મસ્તક ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિગાના ભાગમાં સ્થાપન કરી બપ કરે-ચિતવવો. ૬૪-૬૫. તથા—

અષ્ટપત્રેઽન્બુજે ધ્યાયેદ્, આત્માનં દીપતેજસમ્ ।
 પ્રણવાદ્યસ્ય મન્ડસ્ય, વર્ણાન્ પત્રેષુ ચ ક્રમાત્ ॥ ૬૬ ॥
 પૂર્વાશામિમુલ્લઃ પૂર્વમ્, અધિકૃત્યાઽઽદિમણ્ડલમ્ ।
 એકાદશં શતાન્યષ્ટાક્ષરં, મન્ત્રં જપેત્ તતઃ ॥ ૬૭ ॥
 પૂર્વાશાઽનુક્રમાદેવમ્, ઝદિશ્યાન્યદલાન્યપિ ।
 અષ્ટરાત્રં જપેદ્ યોગી, સર્વપ્રત્યૂહશાન્તયે ॥ ૬૮ ॥
 અષ્ટરાત્રે વ્યતિક્રાન્તે, કમલસ્યાસ્ય વર્તિગઃ ।
 નિરૂપયતિ પત્રેષુ, વર્ણાનેતાનનુક્રમમ્ ॥ ૬૯ ॥
 મીષણાઃ સિંહ-માતન્ગ-રક્ષઃપ્રમતથઃ ક્ષણાત્ ।
 શામ્યન્તિ વ્યન્તરાશ્વાન્યે, ધ્યાનપ્રત્યૂહહેતવઃ ॥ ૭૦ ॥
 મન્ત્રઃ પ્રણવપૂર્વોઽયં, ફલમૈહિકમિચ્છુમિઃ ।
 ધ્યેયઃ પ્રણવહીનસ્તુ, નિર્વાણપદકાઽક્ષિમિઃ ॥ ૭૧ ॥

આઠ પાંખડીવાળા કમળને વિષે ઝલકળતા તેજશ્રાળા આત્માને ચિંતવવો. અને જોઈકાર પૂર્વક પ્રથમ મંત્રનાં જો નમો અરિહંતાળ આઠ વર્ણોને ક્રમપૂર્વક દરેક પાંખડીઓ પર એક એક સ્થાપન કરવા. પ્રથમ પાંખડી પૂર્વદિશા તરફની ગણવી, તેમાં જો મૂકવો. પછી અનુક્રમે બાકીના અક્ષરો મૂકી કમળમાં રહેલા તે આઠ અક્ષરવાળા મંત્રનો અગીઆરસો વખત જાપ કરવો. જેમ પૂર્વદિશામાં પ્રથમ પાંખડીએ જો તે જ ક્રમે બીજી બીજી પાંખડીઓને બીજી દિશા અને વિદિશાઓમાં સ્થાપન કરી સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવની શાંતિ માટે યોગીએ આઠ દિવસ સુધી આ અષ્ટાક્ષરી વિદ્યાનો જાપ કરવો જાપ કરતાં કરતાં આઠ રાત્રિ પસાર થયા પછી કમળની અંદર રહેલી પાંખડીઓને વિષે તે અષ્ટાક્ષરી વિદ્યાના વર્ણો ક્રમસર દર્શન આપશે. આ અક્ષરોના દર્શન થવા- યોગે તે દેખનારમાં એવા પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે કે, ધ્યાનમાં ઉપદ્રવ કરનાર ભયંકર સિંહ, હાથી, રાક્ષસ, બીજા પશુ ભૂત, વ્યંતર, પ્રેત, સર્પોદિ સર્વે તેના પ્રભાવથી શાંત થઈ ભય આ નમો અરિહંતાળ મંત્રનું આ લોક સંબંધી ફળની ઇચ્છાવાળાએ જો કર-સહિત ધ્યાન કરવું, પરંતુ મોક્ષના અર્થોઓએ તો પ્રણવ-રહિત પઠવું ધ્યાન કરવું 'જો નમો અરિહંતાળ' પ્રણવવાળો મંત્ર છે. ૬૬ થી ૭૧.

હવે એક સ્લોકથી મંત્ર અને વિદ્યા કહે છે—

ચિન્તયેદન્યમપ્યેનં, મન્ત્રં કર્મોષજ્ઞાન્તયે ।
 સ્મરેત્ સત્ત્વોપકારાય, વિદ્યાં તાં પાપમક્ષિણીમ્ ॥ ૭૨ ॥

શ્રીમદ્ઋષભાદિ-વર્દ્ધમાનાન્તેભ્યો નમઃ' આવા પ્રકારના આ મંત્રને પણ કર્મ-સંશુ-દાયની શાંતિ માટે ચિંતવેલો, અને સર્વ જીવોના ઉપકાર માટે તે પાપભક્ષિણી વિદ્યાનું સ્મરણ કરવું. પાપભક્ષિણી વિદ્યા આ પ્રમાણે બાણવી—

“ઓ” અર્હન્મુલ્કમલ્લાસિનિ ! પાપાલ્પકથંકરિ ! શ્રુતજ્ઞાનજ્વાલાસહસ્રજ્વલિતે ! સરસ્વતિ ! મત્પાપં હન હન દહ દહ ક્ષોં ક્ષીં ક્ષૂં ક્ષૌં ક્ષઃ ક્ષીરધવલે ! અમૃતસંભવે ! વં વં હૂં હૂં સ્વાહા ॥” ૭૨. આનું ફેલ કહે છે—

પ્રસીદતિ મનઃ સઘઃ, પાપકાલુષ્યમુજ્જતિ ।

પ્રભાવાતિશયાંદસ્યાઃ, જ્ઞાનદીપઃ પ્રકાશતે ॥ ૭૩ ॥

આ વિદ્યાના પ્રભાવથી મન તત્કાલ પ્રસન્ન થાય છે, પાપની મલિનતા ધૂટી જાય છે અને જ્ઞાન-દીપક પ્રગટે છે. ૭૩. તથા—

જ્ઞાનવદ્ધિઃ સમાપ્નાતં, વજ્રસ્વામ્યાદિમિઃ સ્ફુટસ્ ।

વિચાવાદાત્ સમુદ્વૃત્ય, વીજભૂતં શિવશ્રિયઃ ॥ ૭૪ ॥

જન્મદાવહૃતાશસ્ય, પ્રશાન્તિનવવારિદસ્ ।

શુરૂપદેશાદ્ વિજ્ઞાય, સિદ્ધચક્રં વિચિન્તયેત્ ॥ ૭૫ ॥

વજ્રસ્વામી આદિ પૂર્વના જ્ઞાની પુરુષોએ વિદ્યાપ્રવાહ નામના પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી પ્રગટ મોક્ષલક્ષ્મીના બીજભૂત માનેલું, જન્મ, મરણના દાવાનળને ઓલવવા માટે નવીન મેઘ-સમાન સિદ્ધચક્રને શુરૂના ઉપદેશથી બાણીને (કર્મક્ષય માટે) ચિંતવવું. ૭૪-૭૫. તથા—

નામિપદમે સ્થિતં ધ્યાયેદ્, ‘અ’કારં વિશ્વતો મુલ્લમ્ ।

‘સિ’વર્ણ મસ્તકામ્મોજે, ‘આ’કારં વદનામ્બુજે ॥ ૭૬ ॥

‘ઉ’કારં હૃદયામ્મોજે, ‘સા’કારં કણ્ઠપદ્મજે ।

સર્વકલ્યાણકારીણિ, વીજાન્યન્યાન્યપિ સ્મરેત્ ॥ ૭૭ ॥

નાસિ-કમળમાં રહેલ સર્વવ્યાપી અ કારનું, મસ્તક-કમળ પર રહેલા સિ વર્ણને, વદન-કમળમાં આ કારને, હૃદય-કમળમાં ઉ કારને અને કંઠ-કમળમાં સા કારને ચિંતવવા, તથા સર્વ પ્રકારના કલ્યાણ કરનાર અન્ય બીજાંક્ષરોનું પણ સ્મરણ કરવું. ‘અ સિ આ ઉ સા’ અન્ય બીજાં ‘નમઃ સર્વસિધ્ધેભ્યઃ’ ૭૬-૭૭.

શ્રુતસિન્ધુસમુદ્ભૂતમ્, અન્યદપ્યક્ષરં પદમ્ ।

અર્ણવં ધ્યાયમાનં સ્યાત્, નિર્વાણપદસિદ્ધયે ॥ ૭૮ ॥

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-શ્રુત-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બીજા પણ અક્ષરોનું, તથા પદોનું એ પ્રમાણે કરેલું ધ્યાન નિર્વાણપદને મેળવી આપનાર થાય છે. ૭૮. કહેલું છે કે—

વીતરાગો ભવેદ્ યોગી, યત્ કિન્ચિદપિ ચિન્તયેત્ ।

તદેવ ધ્યાનમાન્નાતમ્ , અતોઽન્યે ગ્રન્થવિસ્તરાઃ ॥ ૭૯ ॥

एवं च मन्त्रविद्यानां, वर्णेषु च पदेषु च ।

विश्लेषं क्रमशः कुर्यात् , लक्ष्मी (क्ष्मी) भावोपपत्तये ॥ ૮૦ ॥

જે કોઈપણ અક્ષર, પદ, વાક્ય, શબ્દ, મંત્ર, [વધાનું] ચિંતન કરતાં યોગી પુરુષ રાગ-રૂપાદિકથી રહિત બને, તેને જ ધ્યાન માનેલું છે. આ સિવાય અન્ય-વિસ્તારના લયથી અમે તેવા બીજા પદાદિ અહિં કહેતા નથી. ત્રિશાસુઓએ બીજા અંશથી બાણી લેવા. લક્ષ્મી-ભાવ ભોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે આ પ્રમાણે મંત્ર અને વિદ્યાઓના વર્ણો અને પદોને વિશે ક્રમશઃ વિભાગ વિચારવા. ૭૯-૮૦. આશીર્વાદ—

इति गणधरधुर्याविष्कृतादुद्धृतानि,

प्रवचनजलराशेस्तत्त्वरत्नान्यमूनि ।

हृदयमुकुरमध्ये धीमतामुल्लसन्तु,

प्रचितम्बशતોत्થक्લेशनिर्नाशहेतोः ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમાણે મુખ્ય ગણધર ભગવંતે પ્રગટ કરેલા પ્રવચનરૂપ સસુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલાં તત્ત્વરૂપ આ રત્નો અનેક ભવોમાં ઉત્પન્ન થએલા કલેશોના નાશ કરવા ‘માટે’ બુદ્ધિશાળી પુરુષોનાં હૃદયરૂપ કપરૂપમાં ઉલ્લાસ પામે. ૮૧.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાળ ભૂપાલે સાંભળવા ઈચ્છેલ, આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રે રચેલ, ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામના પદ્મ બંધવાળા, સ્વોપજા વિવરણવાળા યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશનો આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજીના શિષ્ય આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિજીએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ પૂર્ણ થયો [૮]

નવમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

હવે સાત શ્લોકો વડે રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે—

મોક્ષશ્રીસન્મુખીનસ્ય, વિઘ્વસ્તાશ્ચિલકર્મણઃ ।

ચતુર્મુલ્લસ્ય નિઃશેષ-મુવનામયદાયિનઃ ॥ ૧ ॥

ઇન્દુમણ્ડલસંકાશ-ચ્છત્રત્રિતયશાલિનઃ ।

લસદ્ભામણ્ડલાભોગ-વિહમ્બિતવિવસ્વતઃ ॥ ૨ ॥

દિવ્યદુન્દુભિનિર્ઘોષ-ગીતસામ્રાજ્યસમ્પદઃ ।

રણદ્વિરેફણંકાર-મુલ્લરાશોકશોભિનઃ ॥ ૩ ॥

સિંહાસનનિષ્ણસ્ય, વીજ્યમાનસ્ય ચામરૈઃ ।

સુરાસુરશિરોરત્ન-દીપપાદનસ્વચ્ચુતેઃ ॥ ૪ ॥

દિવ્યપુષ્પોત્કરાકીર્ણસંકીર્ણપરિષદ્ભુવઃ ।

ઉત્કાન્ધરૈર્મૃગકુલૈઃ, પીયમાનકલધ્વનેઃ ॥ ૫ ॥

શાન્તવૈરેભસિંહાદિ-સમુપાસિતસન્નિધેઃ ।

પ્રમોઃ સમવસરણ-સ્થિતસ્ય પરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૬ ॥

સર્વાતિશયયુક્તસ્ય, કેવલજ્ઞાનભાસ્વતઃ ।

અર્હતો રૂપમાલમ્બ્ય, ધ્યાનં રૂપસ્થમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

મોક્ષલક્ષ્મી પામવાની સન્મુખ અનેલા, જેમણે સમગ્ર કર્મના વિનાશ કર્યો છે, દેશના-સમગ્રે ચાર મુખવાળા, ત્રણ ભુવનના સમગ્ર જીવોને અસયદાન આપનારા અને દેશના દ્વારા અપાવનારા, અંદ્રમંડળ સરખા ઉલ્લસવલ ત્રણ છત્રોથી શોભાયમાન, સૂર્યમંડલ સરખી પ્રભાત અતુલરણ કરતા ભામંડળવાળા, દિવ્ય દુન્દુભિના શબ્દોવાળું ગીત તે સ્વરૂપ સામ્રાજ્ય-સંપત્તિ-વાળા, શુંભરવ કરતા ભામસના અંકરથી મુખર અશોકવૃક્ષથી શોભાયમાન, સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન, ચામરો વડે વીંજતા, દેવોના અને અસુરોના મુશુટોના રત્નોની કાન્તિ વડે જેમના પગના નખની કાન્તિ વિશેષ અગતી રહેલી છે, દિવ્ય પુષ્પોના ઢગલાથી પર્યાદાની ભૂમિ પથરાઈ ગઈ છે, ભાંચી ઠોક કરીને મૃગ-ટોળાંઓ જેમના મધુર ઉપદેશનું પાન કરી રહેલા છે, સિંહ અને હાથી, સર્પ અને નોળીયા, વાઘ અને હરણ આદિ જન્મ-વૈરવાળા પ્રાણીઓ પોતાનું વૈર ભૂલીને જેમની નજીક જોડી ગયા છે, એવા સમવસરણમાં જોડેલા, સર્વાતિશયોથી યુક્ત કેવળજ્ઞાનથી શોભતા, એવા પરમેષ્ઠી અરિહંત પ્રજાનું આલેખન લઈ જે ધ્યાન કરવું, તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય. ૧ થી ૭.

ખીલ પ્રકારે ત્રણ સ્લોકથી રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે—

રાગ-દ્વેષ-મહામોહ-વિકારૈરકલક્ષિતમ્ ।
 જ્ઞાન્તં કાન્તં મનોદારિ, સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥ ૮ ॥
 તીર્થિકૈરપરિજ્ઞાત-યોગમુદ્રામનૌરમમ્ ।
 અક્ષણૌરમન્દમાનન્દ-નિઃસ્યન્દં દ્વદ્વદ્મુતમ્ ॥ ૯ ॥
 જિનેન્દ્રપ્રતિમારૂપમ્, અપિ નિર્મલમાનસઃ ।
 નિર્નિમેષદશા ધ્યાયન્, રૂપસ્થધ્યાનવાન્ યવેત્ ॥ ૧૦ ॥

રાગ, દ્વેષ અને મહામોહ-અજ્ઞાનાદિના વિકારથી રહિત, જ્ઞાન્ત કાન્ત મનોદાર, આહ્વાદક, સર્વ લક્ષણોથી સુક્ત, અન્ય દર્શનકારોએ નહીં જાણેલ. યોગ-ધ્યાનસુદ્રાથી મનોરમ-મનને આનંદ પમાડનારા, નેત્રને અજુટ આનંદરસ અને અદ્વિત્ય સ્થિરતા આપનાર વિનેશ્વર પરમાત્માની પ્રતિમાનું રૂપનું નિર્ભળ ચિત્તથી. આંખ મીઠ્યા વગર એકી નગરથી ધ્યાન કરનાર રૂપસ્થધ્યાનવાળો કહેવાય છે. ૮-૯-૧૦. પછી—

યોગી ચામ્યાસયોગેન, તન્મયત્વસુપાગતઃ ।
 સર્વજ્ઞીભૂતમાત્માનમ્, અવલોકયતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧ ॥
 સર્વજ્ઞો ભગવાન્ યોડયમ્, અહમેવાસ્મિ સ બ્રુવમ્ ।
 एवં . तन्मयतां यातः, सर्ववेदीति मन्यते ॥ ૧૨ ॥

રૂપસ્થધ્યાનના અભ્યાસ કરવાના યોગે તન્મયપણું પામી યોગી પોતાને પ્રગટપણે સર્વજ્ઞ સરખો થયેલો દેખે છે. ‘સર્વજ્ઞ ભગવંત જે છે, તે નક્કી હું’, પોતે જ છું’ આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ ભગવંતમાં તન્મયતા, પામેલો યોગી સર્વજ્ઞ મનાય છે. ૧૧-૧૨. કેવી રીતે? તે કહે છે—

વીતરાગો વિમુચ્યેત, વીતરાગં વિચિન્તયન્ ।
 રાગિણં તુ સમાલભ્ય, રાગી સ્યાત્ ક્ષોભણાદિકૃત ॥ ૧૩ ॥

વીતરાગદેવનું ધ્યાન કરનાર પોતે વીતરાગ ઘટ્ટ ક્રમોથી સુક્ત બને છે અને રાગી દેવેલું આલંબન લેનાર કે તેમનું ચિંતન કરનાર કામ, ક્રોધ, હર્ષ, શોક. રાગ-દ્વેષાદિ દોષો પામી સરાગદશાવાળો બને છે. ૧૩. કહેલું છે કે—

येन येन हि भावेन, युज्यते यन्त्रबाहकः ।
 तेन तन्मयतां याति, विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ ૧૪ ॥

સ્ફટિકરત્ન પાસે જેવા જેવા વર્ણુવાળી વસ્તુ રાખવામાં આવે, તેવા વર્ણુવાળું તે દેખાય છે, સ્ફટિક સરખા આપણા નિર્ભળ આત્માને જેવા જેવા ભાવનું આલંબન ગ્રહણ કરાવીએ તેવા તેવા ભાવની તન્મયતાવાળો આત્મા થાય છે. ૧૪.

આ પ્રમાણે સદ્ધ્યાન કરીને હવે અસદ્ધ્યાન છોડવાનું કહે છે—

નાસદ્ધ્યાનાનિ સેવ્યાનિ, કૌતુકેનાપિ કિન્તવહ ।

સ્વનાશાયૈવ જાયન્તે, સેવ્યમાનાનિ તાનિ યત્ ॥ ૧૫ ॥

આપણી પોતાની ઇચ્છા ન હોય, તો પણ કૌતુકથી પણ ખરાબ ધ્યાનોનું અવલંબન લેવું નહિ, કારણ કે, તે સેવન કરવાથી નક્કી પોતાના વિનાશ માટે જ થાય છે. ૧૫. કેવી રીતે ?

સિદ્ધ્યન્તિ સિદ્ધયઃ સર્વાઃ, સ્વયં મોક્ષાવલમ્બિનામ્ ।

સંદિગ્ધા સિદ્ધિરન્યેષાં, સ્વાર્થઞ્જશસ્તુ નિશ્ચિતઃ ॥ ૧૬ ॥

મોક્ષનું આલંબન ગ્રહણ કરનાર યોગી પુરુષોને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ અને પરંપરાએ મોક્ષકળની પણ સિદ્ધિ આપોઆપ આવી મળે છે અને સંસાર-સુખના અભિલાષીઓને કળ મેળવવામાં સંદેહ કે, ઇષ્ટ લાભ થાય કે ન પણ થાય, પણ સ્વાર્થઞ્જશતો નક્કી થાય જ. ૧૬.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી આ. શ્રીહિમચંદ્ર-સૂરિજીએ રચેલા, જેને ‘અધ્યાત્મોપાનષદ્’ નામનો પદ્યગ્રંથ થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રના પોતે કરેલા વિવરણના નવમા પ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્યર આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિએ કરેલો ગૂર્જરાનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૯].

દશમો પ્રકાશ

ઓ~ અર્હં ।

હવે રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દ-રૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરંજનસ્ય, સિદ્ધસ્ય, ધ્યાનં સ્યાદ્ રૂપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

દેહરહિત હોવાથી આકૃતિ વગરના, જ્ઞાનાનંદ-સ્વરૂપ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય. ૧.

इत्यजसं स्मरन् योगी, तत्स्वरूपावलम्बनः ।

तन्मयत्वमवाप्नोति, ब्राह्म-ब्राह्मक-वर्जितम् ॥ २ ॥

એવાં નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપનું આલંબન લઈને નિરંતર તેનું ધ્યાન કરનાર યોગી બ્રાહ્મ-બ્રાહ્મક (અર્થાત્ લેવું કે લેનાર તેવા) -ભાવ વગરનું તન્મયપણું પામે છે. ૨.

अनन्यशरणीभूय, स तस्मिन् लीयते तथा ।

ध्यातृ-ध्यानोभयामावे, ध्येयेनैक्यं यथा ब्रजेत् ॥ ૩ ॥

તે સિદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તન્મય બનેલા યોગી ભ્યારે બ્રાહ્મ-બ્રાહ્મકભાવ વિનાનું તન્મયપણું પામે છે, ત્યારે તેને કોઈ પણ આલંબન રહેલું ન હોવાથી તે યોગી સિદ્ધ પરમાત્માના આત્મામાં તન્મય બની જાય છે અને ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બંનેના અભાવમાં ધ્યેય-સ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્માની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. ૩. તાત્પર્ય કહે છે—

सोऽयं समरसीभावः; तदेकीकरणं मतम् ।

आत्मा यदपृथक्त्वेन, लीयते परमात्मनि ॥ ૪ ॥

રૂપતીત ધ્યાન કરનાર યોગી પુરુષના મનનું સિદ્ધ પરમાત્માના નિરંજન નિરાકાર આત્મા સાથે એકીકરણ-તન્મયતા તે સમરસીભાવ કહેવાય, તે જ વાસ્તવિક એકીકરણ માનેલું છે, કે જેથી આત્મા અલેહરૂપે પરમાત્મામાં લીન બને છે. ૪. સાર કહે છે—

अलक्ष्यं लक्ष्यसम्बन्धात्, स्थूलात् सूक्ष्मं चिचिन्तयेत् ।

सालम्बाच्च निरालम्बं, तत्त्ववित्, तत्त्वमज्जसा ॥ ૫ ॥

પ્રથમ પિંડસ્થ વગેરે લક્ષ્યવાળાં ધ્યાન દ્વારા નિરાલંબનરૂપ અલક્ષ્ય ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવો, સ્થૂલ ધ્યેયો ગ્રહણ કરી અનુક્રમે અનાહત કલા આદિ સૂક્ષ્મ ધ્યેયોનું ચિંતન કરવું, અને રૂપસ્થ આદિ સાલંબન ધ્યેયોથી સિદ્ધ પરમાત્મા-સ્વરૂપ નિરાલંબન ધ્યેયમાં જવું આ ક્રમથી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તત્ત્વનો બાહ્યકાર યોગી પુરુષ અદ્યપકાળમાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે પ.

પિંડસ્થ આદિ ચારે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं चतुर्विधध्यानामृतमग्नं मुनेर्मनः ।

સાક્ષાત્કૃતજગત્તત્ત્વં, વિષત્તે શુદ્ધિમાત્મનઃ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતીત આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં તરણાળ અનેલા યોગી મુનિનું મન જગતનાં તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરીને અતુલવજ્ઞાન મેળવીને આત્માની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬. પિંડસ્થ આદિ-ક્રમ વડે ચાર ધ્યાન કહીને, તે જ ધર્મધ્યાનના બીજા પ્રકારે ભેદો કહે છે—

आज्ञाऽपाय-विपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् ।

હૃત્થં ઘાં ધ્યેયમેદેન, ધર્મ્ય ધ્યાનં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૭ ॥

૧ આજ્ઞાવિચય, ૨ અપાયવિચય, ૩ વિપાકવિચય, અને ૪ સંસ્થાનવિચય એ વગેરેનું ચિંતન કરવાથી ધ્યેયના ભેદથી ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું પણ કહેલું છે. ૭. તેમાં પ્રથમ આજ્ઞા-વિચય ધ્યાન કહે છે—

आज्ञां यत्र पुरस्कृत्य (समाश्रित्य), सर्वज्ञानामबाधिताम् ।

તત્ત્વતશ્ચિન્તયેદર્થાન્, તદાજ્ઞાધ્યાનમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

અહિં આજ્ઞા એટલે પ્રામાણિક-આપ્ત પુરુષનું વચન. અર્થાત્ સર્વજ્ઞનું દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન બીજા પ્રમાણોથી બાધા ન પામે, એક બીજા વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ ન આવે, કોઈ પણ અન્ય દર્શનથી ખંડિત ન થઈ શકે, તેવી આજ્ઞાને આગળ કરી જે ધ્યાન કરવું—જીવાદિક પદાર્થોને ચિંતવવા, તે આજ્ઞાધ્યાન કહેવાય. ૮ આજ્ઞાનું અબાધિતપણું કેવી રીતે ? તે વિચારે છે—

सर्वज्ञवचनं सूक्ष्मं, हन्यते यन्न हेतुमिः ।

તદાજ્ઞારૂપમાદેયં, ન મૃષામાષિણો જિનાઃ ॥ ૯ ॥

સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલું સૂક્ષ્મ વચન છે, જે હેતુ કે ચુકિતઓ વડે ખંડિત કરી શકાતું નથી કે ખંડિત થતું નથી. તેમણે જે કહેલું છે, તેમાં ફરકાર હોય જ નહિ. કારણ કે; વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કદાપિ ફેરફારવાળું બોલે જ નહિ. આ રૂપે તેમની આજ્ઞાનો સ્વીકાર, તે આજ્ઞારૂપ ધ્યાન કહેવાય. અહીં આ વિષયને લગતા આંતરઘોષોના અર્થ કહેવાય છે.—

આપ્ત એટલે પક્ષપાત રાખ્યા વગર, પ્રામાણિકપણે યથાર્થ કહેનારા પુરુષોનાં વચન, તે આપ્તવચન બે પ્રકારનું છે. પ્રથમ આગમ-વચન, બીજું હેતુ-ચુકિતવાદ વચન. શબ્દોથી જ પદ અને તેના અર્થોની સ્વીકૃતિ કરાવનાર આગમો, અને બીજા પ્રમાણો, હેતુઓ, ચુકિતઓની સરખામણી કે મદદથી પદાર્થોની સત્યતા સ્વીકારવી, તે હેતુવાદ કહેવાય. નિર્દોષ એવા આ બંને એક સરખા નિઃશંકપણે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. કારણ કે, નિર્દોષ કારણના આરંભવાળું પ્રમાણ-લક્ષણ કહેલું છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ દોષો કહેવાય અને અસ્થિત ભગવંતોમાં તે દોષો હોતા જ નથી. નિર્દોષ હેતુથી ઉત્પન્ન થએલું વચન હોવાથી અસ્થિતોતું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય. નયો અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ થએલું અને આગળ-પાછળ કોઈ પણ સ્થાને

જેનો કોઈપણ આગમના વચનનો વિરોધ આવે નહિ, કોઈપણ અન્ય મત કે યજ્ઞવાલ શાસ્ત્રનો વડે જેનો પ્રતિકાર કરી શકાય નહિ, તેવા અંગ, ઉપાંગ, પ્રકીર્ણક, મૂળ, છેદ આદિ ધણા લેહરૂપ, નદીઓના સમાગમ-સ્થાનરૂપ સમુદ્ર-સ્વરૂપ, અનેક અતિશય મહાસાગ્રાભ્ય-લક્ષ્મીથી શોભાયમાન, દુર્લભ્યોને પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ, લાખ્યાત્માઓને અત્યંત સુલભ, યતુષ્યે અને દેવો વડે ‘ગણિપિટક’ પછે હંમેશાં સ્તુતિ કરાતું, દ્રવ્યથી નિત્ય, પર્યાવથી અનિત્ય, સ્વસ્વરૂપે સત્, પરસ્વરૂપે અસત્ પદાર્થોની પ્રતીતિ કરાવનાર આગમ તેના આધારે સ્યાદ્વાદ-ન્યાયયોગથી આજ્ઞાતું આલંબન લઈને પદાર્થ-ચિંતન કરવું, તે ‘આજ્ઞાવિચય’ નામનું ધર્મધ્યાન કહેવાય. ૯.

હવે અપાયવિચય કહે છે—

રાગ-દ્વેષ-કષાયાદૈઃ, જાયમાનાન્ વિચિન્તયેત્ ।

યત્રાપાયાંસ્તદપાય-વિચયધ્યાનમિષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

જે ધ્યાનની અંદર રાગ, દ્વેષ અને ક્રોધાદિ કષાયો, વિષયો, પાપસ્થાનકોથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો, કષ્ટો, હેરાનગતિ આદિ વિચારાય, તે ‘અપાયવિચય’ ધર્મધ્યાન કહેવાય. ૧૦. તેનું રહસ્ય કહે છે—

પેદ્ધિકામુષ્મિકાપાય-પરિહારપરાયણઃ ।

તતઃ પ્રતિનિવર્તેત્, સમન્તાત્ પાપકર્મણઃ ॥ ૧૧ ॥

રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિથી ઉત્પન્ન થતાં ચારે ગતિ સળંધી દુઃખોનો વિચાર કરવાથી આંતરિક અને પરલોકનાં દુઃખકાયક કષ્ટોનો પરિહાર કરવા તત્પર બની શકાય છે અને તેથી સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મોથી પાછા હટાય છે. આંતર રહીકોનો ભારત્ય કહેવાય છે—

વીતરાગ જિનેશ્વરનું શાસન નહીં પામેલા પરમાત્માનાં સ્વરૂપથી અભણ, નિવૃત્તિ-માર્ગના પરમકારણ સ્વરૂપ ચિત્તમાર્ગનું સેવન જે આત્માઓએ કરેલું નથી, તેવા આત્માઓને સંસારમાં હજારો પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારની માયામાં અને મોહાન્ધકારમાં જેઓનું મન પરાધીન બનેલું છે, તેઓએ કયું પાપ નથી કર્યું? અને કયું કષ્ટ સહન નથી કર્યું? એટલે સર્વ પાપો કર્યા છે અને સર્વ પ્રકારનાં ચારે ગતિનાં દુઃખો લોગબ્યાં છે. નારકી તિર્યંચ, મનુષ્ય ગતિમાં જે જે દુઃખ લોગબ્યું-એમાં મારો પોતાનો જ પ્રમાદ અને માડું જ દુષ્ટચિત્ત કારણ છે. “હે પ્રભુ! આપનું શ્રેષ્ઠ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ મન, વચન અને ક્રિયાની દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરવા વડે મેં મારા મસ્તક ઉપર અગ્નિ સળગાવ્યો છે.” મુક્તિમાર્ગ સ્વાધીન હોવા છતાં પણ હે આત્મા! તે પોતે જ ખોટા માર્ગો શોધવા દ્વારા તારા આત્માને દુઃખોની ગતીમાં ધકેલ્યો છે. જેમ રાત્રી મળવા છતાં પણ મૂર્ખ-શિશુંમણિ માણસ શિક્ષા મેળવવા શેરીએ શેરીએ ભ્રમણ કરે, તેમ મોક્ષનું સુખ સ્વાધીન છતાં સંસારના કલેશ માટે હજુ તે ભ્રમણ કરે છે।

—આ પ્રમાણે પોતાને અને બીજાને માટે ચાર ગતિના દુઃખની પરંપરા-વિષયક અપાય-વિચય નામનું ધર્મધ્યાન યોગીએ વિચારવું. ૧૧.

હવે વિપાક-વિચય નામનું ધર્મધ્યાન કહે છે—

પ્રતિક્ષણસમુદ્ભૂતો, યત્ર કર્મફલોદયઃ ।

ચિન્ત્યતે ચિત્રરૂપઃ સ, વિપાકવિચયો મતઃ ॥ ૧૨ ॥

યા સમ્પદાઽર્જીતો યા ચ, વિપદા નારકાત્મનઃ ।

એકાત્પત્રતા તત્ર, પુણ્યાપુણ્યસ્ય કર્મણઃ ॥ ૧૩ ॥

ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થતા કર્મફળોનો ઉદય વિવિધ પ્રકારે ચિત્તવત્તે, તે 'વિપાક-વિચય' ધર્મધ્યાન કહેવાય. તે જ વાત વિચારતાં જણાવે છે કે, અરિહંત ભંગવંત સુધીની જે સંપત્તિઓ તેમ જ નરકના આત્મા સુધીની જે વિપત્તિઓ તે બંને સ્થળે અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું જ માત્ર એકછત્ર સામ્રાજ્ય સમજવું. આંતર સ્લોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે-દ્રવ્ય, ક્ષેત્રાદિની સામગ્રીથી વિચિત્ર પ્રકારના કર્મનાં શુભાશુભ ફળ અનુભવાય છે, તે જ કર્મનું ફળ માનેલું છે. તેમાં સ્ત્રી-આદિંગન, પુષ્પમાળાનો ભોગ, મનગમતા ખાદ્ય પદાર્થો આદિના ભોગ અનુભવવા રૂપ શુભ પુણ્યકર્મનો ઉદય અને સર્પ હથીચાર, અગ્નિ, ઝેર આદિ પ્રતિકૂળતાવાળા પદાર્થોથી જે દુઃખાનુભવ થાય, તે અશુભ પાપકર્મનું ફળ સમજવું. આ દ્રવ્ય-સામગ્રી કહી દેવવિમાન, હવેલી, બંગલા, મહેલ, (એરકંડીશન ફ્લેટ), બાગ, બગીચામાં રહેવાથી શુભ પુણ્યનો ઉદય અને સ્મશાન, જંગલ, રણ વિગેરેમાં અશુભ પાપનો ઉદય, કાળની વિચારણામાં બહુ કંડી નહીં, બહુ ગરમી ન હોય તેવા વસ્ત્ર અને શરદ ઋતુના આનંદહાયક કાળમાં શુભ પુણ્યોદય, અને ઉનાળા કે બહુ કંડીના ગ્રીષ્મ ઋતુ કે હેમંત ઋતુમાં બ્રમણ કરવું પડે, તે અશુભ પાપોદય. ભાવ સંબંધી વિચારતાં મનની પ્રસન્નતા થાય, સંતોષ, સરળતા, નમ્રતા આદિ શુભ પુણ્યોદય, અને ક્રોધ, અભિમાન, કપટ, લોભ, રૌદ્રપણું વિગેરે ભાવો અશુભ પાપોદય સમજવો. ઉત્તમ ભૂતિના દેવ થવું, યુગલીયાની ભોગભૂમિમાં મનુષ્યપણે થવું ભવ-વિષયક શુભ પુણ્યોદય, વળી કર્મોના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ આદિ ભાવો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવને પામીને પણ થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના યોગથી જીવોનાં કર્મો પોતપોતાને યોગ્ય ફળ આપે છે અને તે કર્મો આઠ જ પ્રકારનાં આ પ્રમાણે છે-જેમ આંખવાળા મનુષ્યને આંખે પાટો બાંધ્યો હોય, તેમ સર્વજ્ઞ-સ્વરૂપ જીવા જીવનું હંમેશાં જ્ઞાન હંકારી ભય, તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું ફલ સમજવું. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાન જેનાથી અવરોધી ભય, તે જ્ઞાનાવરણ કર્મનું ફળ સમજવું. પાંચ પ્રકારની નિદ્રા, ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવળ જોમ ચાર દર્શનને રોકનાર કર્મ, તે દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય છે. જેમ સ્વામીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાને અહિં પહેરેગીર રોકતો હોવાથી દર્શન પામી શકતો નથી, તેમ દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી પોતે પોતાને પણ દેખી શકતો નથી. વેદનીયકર્મ મધ ચોપડેલી તલવારની ધાર ચાટવા સરખું, સુખ-દુઃખના અનુભવ કરવાના સ્વભાવ સરખું કહેલું છે. મધનો સ્વાદ મધુર લાગે છે, પણ ચાટતાં ધારથી જીભ કપાય છે, ત્યારે દુઃખાનુભવ સહેવો પડે છે. મહિરાપાન કરવા સરખું મોહનીયકર્મ. વિચક્ષણ પુરુષો જણાવે છે કે જેનાથી મૂઠ બનેલા આત્માઓને કાર્યોકાર્યના વિવેકનો ખાલ રહેતો નથી, તે કર્મ પણ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય અનુક્રમે મિથ્યાદષ્ટિપણુનું ફળ અને ત્રત-પરચક્રાણુને રોકવા રૂપ ફળ આપનાર છે કેદખાના માફક જીવને પોતાના સ્થાનમાં ધારી રાખનાર મનુષ્ય, તિચંચ, નારક અને દેવતા જોમ આશુકર્મ ચાર પ્રકારનું છે. વિવિધ

પ્રકારના ચિત્રામણ કરનાર સરખું જીવોના શરીરમાં ગતિ, ભતિ, શરીર, સંસ્થાન, સંઘયજી આદિ અનેક વિચિત્રતા કરનાર હોય તો નામકર્મના ઉદય સમજવો. દૂધ ભરવા અને મંદિરા ભરવા માટે લાજન ઘડનાર કુંભાર સરખું ઉચ્ચ અને નીચ કુળમાં જન્મ આપનાર જોતકર્મ બાણુવું. દાન, લાભ, લોભ, ઉપલોભ, વીર્ય આદિ લગ્નિધિઓ જે કારણે ફળીભૂત થતી નથી, તે લંકારી સરખું અંતરાયકર્મ બાણુવું. આ પ્રમાણે કર્મની આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓના વિપાકોના વિચાર કરતો 'વિપાક-વિચય' નામનું ધર્મધ્યાન કરે છે. ૧૨-૧૩.

હવે સંસ્થાન-વિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

અનાચ્યન્તસ્ય લોકસ્ય, સ્થિત્યુત્પત્તિ-વ્યયાત્મનઃ ।

આકૃતિં ચિન્તયેદ્ યત્ર, સંસ્થાનવિચયઃ સ તુ ॥ ૧૪ ॥

આદિ, અંત વગરના, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ. નાશ સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવસ્વરૂપ લોક તે સંબંધી ક્ષેત્રભૂમિઓ, સમુદ્રો, દ્વીપો ઇત્યાદિકની આકૃતિઓ વિચારવી, તે 'સંસ્થાન-વિચય' ધર્મધ્યાન કહેવાય. ૧૪. લોકધ્યાન કરવાનું ફળ કહે છે—

નાનાદ્રવ્યગતાનન્ત-પર્યાયપરિવર્તનાત્ ।

સદાસક્ત મનો નૈવ, રાગાદ્યાકુલતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૫ ॥

વિવિધ પ્રકારના દ્રવ્યમાં રહેલા અનંતા પર્થોધો પરિવર્તન પામતા હોવાથી તેવા દ્રવ્ય સંબંધી વારંવાર વિચારણા કરવાથી તેમાં મન આકુળતા પામતું નથી, રાગ-ક્ષેષાદિવાળું થતું નથી. આ વિષયને લગતા આંતર શ્લોકોના ભાવાર્થ કહેવાય છે—

એ કે પહેલાં અનિત્યાદિ ભાવનાના પ્રસંગે લોકભાવનામાં સંસ્થાન-વિચય ઘણા વિસ્તારથી કહેલું છે, તેથી પુનરુક્તિહોવાના ભયથી અહિં વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પ્રશ્ન કયો કે, લોકભાવના અને સંસ્થાન-વિચય એમાં ફરક કયો છે? બેથી બંને જુદા જણાવ્યા? લોકભાવના એ તો વિચાર કરવા માત્ર છે અને લોકાદિ મતિ તે સ્થિતસ્વરૂપ છે. અને તેથી તે 'સંસ્થાન-વિચય' ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. ૧૫. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ અને વિશેષતા કહે છે—

ધર્મધ્યાને મવેદ્ ભાવઃ, ક્ષાયોપશમિકાદિકઃ ।

લેશ્યાઃ ક્રમવિશુદ્ધાઃ સ્યુઃ, પીત-પદ્મ-સિતાઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે ધર્મધ્યાન પ્રવર્તતું હોય, ત્યારે આત્મસ્વરૂપ એવા ક્ષાયોપશમિક, આદિ કહેવાથી ઔપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવ આત્મામાં હોય છે, પણ પૌષ્ટિક-સ્વરૂપ ઔદયિક ભાવને ઉદય હોતો નથી. કહેલું છે કે, “અપ્રમત્ત સંચતને, તથા ઉપશાંતક્રયાયવાળાને તથા ક્ષીણ ક્રયાયવાળાને ધર્મધ્યાન હોય છે.” ધર્મધ્યાન-સમયે કેમપૂર્વક વિશુદ્ધ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. તે આ પ્રમાણે—પીતલેશ્યા, તેનાથી વધારે નિર્મળ પદ્મલેશ્યા, તેનાથી પણ અત્યંત વિશુદ્ધ શુક્લલેશ્યા. ૧૬. આરે પ્રકારના ધર્મધ્યાનનું ફળ કહે છે—

અસ્મિન્ નિતાન્તવૈરાગ્ય-વ્યતિષંગતરંગિતે ।

જાયતે દેહિનાં સૌખ્યં, સ્વસંવેચમતીન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

અત્યંત વૈરાગ્યરસ-પૂર્ણ આ ધર્મધ્યાનમાં જ્યારે એકાગ્ર બની ગયો હોય, ત્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષય વગરનું આત્મિક સુખ જીવ અનુભવે છે. કહેલું છે કે—“વિષયોમાં અનાસક્તિ, આરોગ્ય, અનિષ્કુરતા-કેમળતા-કંડુણ્ણતા, શુભગંધ, મૂર અને પુરીષ અદ્ય હોય, શરીરની

ક્રાંતિ, વદનની પ્રસન્નતા, સ્વસ્થતા, શ્વેતતા, આ વગેરે યોગની પ્રવૃત્તિનાં શરૂઆતનાં ચિહ્નો સમજવાં. ૧૭. ત્યાર પછી કોઈથી પરલોકનું ક્ષણ કહે છે —

ત્યક્તસહ્યાસ્તનું ત્યક્ત્વા, ધર્મધ્યાનેન યોગિનઃ ।

ગ્રૈવેયકાદિસ્વર્ગેષુ, ભવન્તિ ત્રિદશોત્તમાઃ ॥ ૧૮ ॥

મહામહિમસૌભાગ્યં, શરચ્ચન્દ્રસમપ્રભમ્ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ વપુસ્તંત્ર, સ્વમૃષાઽમ્બરમૃષિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

વિશિષ્ટવીર્યબોધાદયં, કામાર્તિજ્વરવર્જિતમ્ ।

નિરન્તરાયં સેવન્તે, સુખં ચાનુપમં ચિરમ્ ॥ ૨૦ ॥

હૃચ્છાસમ્પન્નસર્વાર્થ-મનોહારિ સુલ્લામૃતમ્ ।

નિર્વિઘ્નમુપમુજ્જાનાઃ, ગતં જન્મ ન જાનતે ॥ ૨૧ ॥

સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનાર તે યોગી પુરુષો ધર્મધ્યાન વડે શરીરનો ત્યાગ કરી ગ્રૈવેયક આદિ વૈમાનિક દેવલોકમાં ઉત્તમ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં આગળ મહાન મહિમા, મહાન સૌભાગ્ય, શરદ્વૃંદ્ર સરખી આહ્લાદક ક્રાંતિ, અને પુષ્પમાળા, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી શોભાતમાન વૈકિંચ શરીર પ્રાપ્ત કરે છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીર-શક્તિ, નિર્મળ ત્રણ જ્ઞાનવાળા, કામજ્વરની પીડાથી રહિત, અંતરાય વગરનું અનુપમ મુગ્ધ લાંબા કાળ સુધી ભોગવે છે. ઇચ્છા થતાંની સાથે જ સર્વ પ્રકારના મનોહર પદ્મશૈલી પ્રાપ્તિવાળું, વિઘ્ન વગરનું સુખામૃત ભોગવતા તે દેવો ગયેલા જન્મને બાંધુતા નથી. ૧૮ થી ૨૧ ત્યાર પછી—

દિવ્યમોગાવસાને ચ, ચ્યુત્વા ત્રિદિવતસ્તતઃ ।

ઉત્તમેન શરીરેણાવતરન્તિ મહીતલે ॥ ૨૨ ॥

દિવ્યવંશે સમુત્પન્નાઃ, નિત્યોત્સવમનોરમાન્ ।

મુજ્જતે વિવિધાન્ મોગાન્, અસ્થિઙ્ઘિતમનોરથાઃ ॥ ૨૩ ॥

તતો વિવેકમાશ્રિત્ય, વિરજ્યાશેષમોગતઃ ।

ધ્યાનેન ધ્વસ્તકર્માણઃ, પ્રયાન્તિ પદમવ્યથમ્ ॥ ૨૪ ॥

દિવ્ય ભોગો પૂર્ણ થયા પછી અને દેવલોકથી અવ્યા પછી તે ભાગ્યશાળી ઉત્તમ શરીર ધારણ કરવા પૂર્વક મનુષ્યલોકમાં અવતાર પામે છે. હ મેશાં બ્યાં મનોહર ઉત્સવો ઉજવાતા હોય, તેવા ઉત્તમ દિવ્ય વંશવાળા કુળમાં જન્મેલા અજિત મનોરથવાળા વિવિધ પ્રકારના પુણ્યાનુભવી પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગો અનાસક્તિથી ભોગવે છે, ત્યાર પછી વિવેકનો આશ્રય કરી સંસારના સમગ્ર ભોગથી વિરક્ત બની ઉત્તમ ધ્યાન વડે સમગ્ર કર્મનો વિનાશ કરી શાશ્વત સ્થાનમાં પ્રયાણ કરે છે. ૨૨ થી ૨૪.

—એ પ્રમાણે પરમાહીત કુમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની અસિલાપાથી આ. શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’, નામનો પદ્યપદ્ય થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રના પોતે રચેલ વિવરણમાં દશમા પ્રકાશનો આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્ધતર આ. શ્રીહેમસાગર સૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાતુવાદ પૂર્ણ થયો. [૧૦]

અગ્નીઆરમ્ભે પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

હવે અગ્નીઆરમ્ભા પ્રકાશમાં ધર્મધ્યાનનો ઉપસંહાર કરતા શુકલધ્યાન કહે છે—

સ્વર્ગપિવર્ગહેતુઃ, ધર્મધ્યાનમિતિ કીર્તિતં તાવત્ ।

અપવર્ગૈકનિદાનં, શુક્લમતઃ કીર્ત્યતે ધ્યાનમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વર્ગના કારણભૂત અને પરંપરાએ મોક્ષના કારણભૂત ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યા પછી, હવે મોક્ષના અદ્વિતીય કારણભૂત શુકલધ્યાનનું સ્વરૂપ કહેવાશે. શુકલધ્યાનના ચાર ભેદો પૈકી છેલ્લા બે ભેદોની અપેક્ષાએ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ સમજવું. શુકલધ્યાનના શરૂઆતના બે ભેદો તો અનુત્તર વિમાનમાં ગમન કરવાના કારણભૂત છે કહેલું છે કે—“શુભ આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા, વિપુલ દેવસુખો એ ઉત્તમ ધર્મધ્યાનમાં શુભાનુભવી રૂપે સમજવાં, શુકલધ્યાનના ચાર ભેદો પૈકી પ્રથમના બે ભેદોનું ફક્ત અપૂર્વ તેજ-વિશેષ, અપૂર્વ સુખાનુભવ, અનુત્તર દેવતાનું સુખ લોગવે છે અને છેલ્લા બે ભેદોનું રૂપ પરિનિર્વાણ-મોક્ષ થાય છે.” ૧. શુકલધ્યાનના અધિકારીનું નિરૂપણ કરે છે—

ઈદમાદિમસંહનના ઇવાલં પૂર્વવેદિનઃ કર્તુમ્ ।

સ્થિરતાં ન યાતિ ચિત્તં, કથમપિ યત્ સ્વત્પસત્ત્વાનામ્ ॥ ૨ ॥

વજ્રશ્વેત્ર નારાય નામના પ્રથમ સંઘચણુવાળા અને પૂર્વના જ્ઞાને ધારણ કરનારા જ શુકલધ્યાન કરવા માટે સમર્થ હોય છે. તે વગરના અદ્વૈતસત્ત્વાળા કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તની સ્થિરતા કરવા સમર્થ નથી શકતા નથી સમગ્ર શ્રુતથી પૂર્વ એટલે પ્રથમ રચના થયેલી હોવાથી પૂર્વ અને તેને ધારણ કરનારા, કે પૂર્વને જાણનાર તે પૂર્વવેદી કહેવાય. આ પ્રાચીન વચન સમજવું, કારણ કે માસતુલ્ય, મરુદેવી આદિ પૂર્વધર ન હોવા છતાં પણ તેમને શુકલધ્યાનનો સંભવ માનેલો છે. આદિ સંઘચણુ વડે સ્થિરતા ટકાવી શકાય છે—એ હેતુ જણાવ્યો. ૨. એ જ વાત વિચારતાં કહે છે કે—

ધત્તે ન ત્વલુ સ્વાસ્થ્યં, વ્યાકુલિતં તનુમતાં મનો વિષયૈઃ ।

શુક્લધ્યાને તસ્માદ્, નાસ્ત્યધિકારોઽલ્પસારાણામ્ ॥ ૩ ॥

વિષયોથી આકુળ-વ્યાકુળ થએલાં મનુષ્યોનાં મન સ્વાસ્થ્ય ધારણ કરતાં ન હોવાથી અદ્વૈતસત્ત્વાળાઓને શુકલધ્યાન ધ્યાવાનો અધિકાર નથી. કહેલું છે કે—“પોતાને કોઈ હથીચારથી છેદે, હથે, ખાળે, તો પણ દૂર ઉભેલા ત્રેક્ષકની માફક જે જોયા કરે અને વર્ષા, વાયરો, ઠંડી, ગરમી આદિ દુઃખોથી જે કંપતો નથી શુકલધ્યાનમાં આત્મા લીન બનેલો હોય, ત્યારે આંખથી કંઈ દેખે નહીં, કાનથી કંઈ પણ સાંભળે નહીં, તેમ જ પાંચાણની મૂર્તિ માફક ઇન્દ્રિયો સંબંધી કંઈ પણ જ્ઞાન ન થાય, અને જે પોતાના ધ્યાનમાં સ્થિરતા રાખે. ૩ શંકા કરી કે, પ્રથમ સંઘચણુવાળાને જ શુકલધ્યાનમાં અધિકાર કહ્યો છે, તો અત્યારે તો છેલ્લાં સેવાર્ત-સંઘચણુવાળા પુરુષો છે, તેમને શુકલધ્યાનનો ઉપદેશ આપવાનો કયો અવસર છે ? તેના સમાધાનમાં કહે છે—

અનવચ્છિન્નપ્રાણાયઃ સમાગતોઽસ્યેતિ કીર્ત્યતેઽસ્મામિઃ ।

દુષ્કરમપ્યાધુનિકૈઃ, શુક્લધ્યાનં યથાશાસ્ત્રમ્ ॥ ૪ ॥

જો કે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અત્યારના જીવો માટે શુક્લધ્યાન ધ્યાવું, તે અત્યંત દુષ્કર છે, તો પણ શુક્લધ્યાનના સંબંધમાં પરંપરાથી જે આભાવ ચાલતો આવ્યો છે, તે પરંપરા તૂટી ન જાય. તે માટે હું તેનું સ્વરૂપ કહું છું. ૪. શુક્લધ્યાનના લેહો કહે છે—

જ્ઞેયં નાનાત્વશ્રુતવિચારમૈક્યં શ્રુતાવિચારં ચ ।

સૂક્ષ્મક્રિયમુત્સન્નક્રિયમિતિ ભેદૈશ્ચતુર્થા તત્ ॥ ૫ ॥

૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક સંવિચાર શુક્લધ્યાન, ૨. એકત્વવિતર્ક અવિચાર શુક્લધ્યાન, ૩. સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ શુક્લધ્યાન, ૪. વ્યુપરતક્રિય અનિવર્તિ શુક્લધ્યાન આદિ નાનાત્વ એટલે વિવિધ-ગુણી જુદી બાબતોની વિચારણા. શાની ? વિતર્ક એટલે શ્રુત-દ્વાદશાંગી-ચૌદપૂર્વ, વિચાર એટલે મનનો વિચાર એવો અર્થ ન કરતાં વિશેષે કરી ચાર એટલે ચાલવું-એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં ચાલવું-જવું, તે વિચાર એટલે કે પરમાણુ, દ્રવ્યજુલ આદિ પદાર્થ, વ્યંજન એટલે શબ્દ, યોગ એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ, તેઓમાં સંકેન્દ્રિત એટલે તેઓમાં આવી પ્રવેશવું અને નીકળવું. ૫. શુક્લધ્યાનના પ્રથમલેહની વિશેષ વ્યાખ્યા કહે છે—

एकत्र पर्यायाणां, विविधनयानुसरणं श्रुताद् द्रव्ये ।

अर्थ-व्यञ्जन-योगान्तरेषु संक्रमणयुक्तमाद्यं तत् ॥ ६ ॥

એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વિલય, મૂર્તત્વ, અમૂર્તતાદિ પર્યાયો, દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક નયોએ કરી પૂર્વગત શ્રુતાનુસારે ચિંતન કરવું, તે ચિંતન દ્રવ્ય, વ્યંજન એટલે શબ્દ મન, વચન, કાયાના યોગોના કોઈ પણ એક યોગમાં સંક્રમણ થવું, જેમકે એક દ્રવ્યના ચિંતનથી તેના શબ્દના ચિંતન ઉપર આવવું, શબ્દ-ચિંતનથી દ્રવ્ય ઉપર આવવું, મનોયોગથી કાયયોગમાં કે વચનયોગમાં આવવું, એવી રીતે કાયાના યોગથી મનોયોગ આવવું, તે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમલેહ. કહેલું છે કે—“પૂર્વગત શ્રુતાનુસાર કે વચનયોગમાં સંક્રમણ કરવું, તે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમલેહ. કહેલું છે કે—“પૂર્વગત શ્રુતાનુસાર એક દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ, ભંગ આદિ પર્યાયોની વિવિધ નયાનુસારે વિચારણા કરવી, અને સંવિચાર એટલે પદાર્થ, શબ્દ કે ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગથી ગમે તે બીજા યોગમાં પ્રવેશ કરવો, નીકળવું તે વિચાર, આ પ્રમાણે રાગ-રહિત મુનિને પૃથક્ત્વ વિતર્ક સંવિચાર શુક્લધ્યાન હોય છે.” પ્રશ્ન કર્યો કે—પદાર્થ, શબ્દ કે ત્રણ યોગોમાં સંક્રમ થવાથી મનનું સ્થાયી કેવી રીતે ગણાય ? અને મનની સ્થિરતા વગર ધ્યાન કેવી રીતે ગણાય ? સમાધાન કરે છે કે, એક દ્રવ્ય વિષયક મનની સ્થિરતા ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી ધ્યાનપણું સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. ૬.

શુક્લધ્યાનનો બીજો લેહ કહે છે—

एवं श्रुतानुसाराद्, एकत्वचित्तमेकपर्याये ।

अर्थ-व्यञ्जन-योगान्तरेष्वसंक्रमणमन्यत् तु ॥ ७ ॥

આ એકત્વવિતર્ક અવિચાર નામના શુકલધ્યાનના બીજા ભેદમાં પૂર્વધર ઉત્તમ મુનિવરોનાં શ્રુતાનુસાર કોઈપણ એક જ ધ્યેય રાખવાનું હોય છે. પરમાણુ, જીવ, જ્ઞાનાદિશુષ્ક, ઉત્પાદ આદિ કોઈ પણ એક પર્યાય, શબ્દ કે અર્થ, ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક યોગ ધ્યેય તરીકે હોય છે; પણ જુદા જુદા હોતા નથી. એક જ ધ્યેય રાખવાનું હોવાથી વિચરણ હોતું નથી. પદ્ધતિ, શબ્દ, ત્રણે યોગોમાં સંક્રમણ ન થાય, તેવા સ્વરૂપવાળું કહેલું છે કે—“પવન વગરના સ્થળમાં રહેલ સુરક્ષિત સ્થિર દીપક-સમાન નિષ્કંપ આ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાનમાં એક ધ્યેય ઉપરથી પોતાની ભતિના, કે બીજા કોઈ પણ ધ્યેય ઉપર જવાનું—વિચરણ હોતું નથી, પણ ઉત્પાદ, સ્થિતિ, ભંગ આદિ કોઈ પણ એક પર્યાયમાં ધ્યાન હોય, પણ ધ્યાનાંતરમાં જવાનું ન હોય. પૂર્વગત શ્રુતાના આલંબનથી એક ગમે તે ધ્યાન હોય, પણ વિચરણ ન હોય, એટલે આ ધ્યાન નિવિઠ્ઠલપક હોય છે, આ ધ્યાન બારમા શુભસ્થાનકના અંત સુધી હોય છે. તેમાં યથાખ્યાત આરિત્ર હોય છે. આ બંને ભેદોમાં શુકલલેખ્યા હોય. ૭. ત્રીજો ભેદ કહે છે—

નિર્વાણગમનસમયે, કેવલિનો દરનિરુદ્ધયોગસ્ય ।

સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ, તૃતીયં કીર્તિતં શુક્લમ્ ॥ ૮ ॥

મોક્ષે જવાના અત્યંત નજીકના કાળમાં સર્વજ કેવલી ભગવંત મન, વચન અને કાયાની બાહરયોગની પ્રવૃત્તિઓ શેકે છે, માત્ર સ્વાસોચ્છવાસની સૂક્ષ્મક્રિયા રહે છે. તેથી પાછા ફરવાનું હોતું નથી. એ સૂક્ષ્મક્રિયા મટીને હવે કદાપિ સ્થલક્રિયા થવાની નથી માટે તેનું નામ સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતિ છે. આત્મા લેશ્યા અને યોગ-રહિત બનતો બળ્ય છે. શરીર-પ્રવૃત્તિથી આત્મા છૂટતો બળ્ય છે. સર્વે કર્મો, તેજસ-કાર્મણુ શરીર, આયુષ્ય, વચન, કાયાથી નિર્મલ આત્મા છૂટો પડતો બળ્ય છે. ૮.

ઐશ્વર્યપરતક્રિય અનિવર્તિ નામનો ચોથો ભેદ કહે છે—

કેવલિનઃ શૈલેશી-ગતસ્ય શૈલવદકમ્પનીયસ્ય ।

ઉત્સન્નક્રિયામપ્રતિપાતિ, તુરીયં પરમશુક્લમ્ ॥ ૯ ॥

મેરુપર્વત માફક અઢોલ શૈલેશીકરણમાં રહેલા કેવલીને ઉત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ નામનો શુકલધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય છે. તેનું બીજું નામ ઐશ્વર્યપરતક્રિયા-અનિવર્તિ રાખેલું છે. ૯.

ચારે પ્રકારમાં યોગ-સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે—

एक-त्रियोगभाजामाद्यं स्यादपरमेकयोगानाम् ।

तनुयोगिनां तृतीयं, निर्योगिणां चतुर्थं तु ॥ १० ॥

પહેલો પૃથક્ત્વવિતર્ક સચિચાર નામનો ભેદ ભંગિક શ્રુત ભણેલાને હોય છે અને તે મન વગેરે એક યોગવાળા કે ત્રણે યોગવાળાને હોય છે. બીજું એકત્વવિતર્ક અવિચાર ધ્યાન મન વગેરે યોગોમાંથી કોઈ પણ એક યોગવાળાને બીજા યોગમાં સંક્રમ થવાનો અભાવ હોવાથી ત્રીજું સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવર્તિ સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં હોય, પણ બાકીના વચન અને મનોયોગમાં હોય નહીં. ચોથું ઐશ્વર્યપરતક્રિયા અપ્રતિપાતિ યોગરહિત અયોગી કેવલિઓને શૈલેશી-કરણમાં રહેલાને હોય. મન, વચન, કાયાના ભેદથી યોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય. તેમાં બૌદ્ધિક, વૈકલ્પિક, આહારક,

સ્થિતિ, નાશ આદિ પચથો તેમાંથી એક પચોચતું જ ધ્યાન કરે, તે એકત્વ-અવિચાર શુદ્ધ-ધ્યાન કહેવાય. મંત્ર જાણનાર મંત્રના બલથી આખા શરીરમાં વ્યાપેલા ઝેરને એક હંખના સ્થાનમાં લાવી મૂકે છે, તેમ ત્રણ જગતના વિષયવાળા મનને ધ્યાનના બળે એક પરમાત્મ વિષયકે કેમપૂર્વક ધ્યાન કરે સળગતા અગ્નિમાં નવાં લાકડાં ન ઉમેરવાથી અગર બળતાં લાકડાં જોથી લેવાથી બાકીનો અગ્નિ ઘટતો ઘટતો આપોઆપ એકલાઈ બાંધે, તેમ મનને પણ વિષયરૂપ-રત્નધન ન મળવાથી આપોઆપ શાન્ત થઈ બાંધે છે. ૧૫ થી ૨૦ હવે બીજા ધ્યાનનું કલ કહે છે—

જ્વલતિ તતશ્ચ ધ્યાન-જ્વલને સૃશમુજ્જ્વલે યતીન્દ્રસ્ય ।

નિશ્ચિલાનિ વિલીયન્તે, ક્ષણમાત્રાદ્ ઘાતિકર્માણિ ॥ ૨૧ ॥

ત્યાર પછી ધ્યાનાગ્નિ અત્યંત ઉત્કટપણે પ્રભવલિત થવાના થોડે ઉત્તર મુનિવરનાં સમગ્ર ઘાતિકર્મો ક્ષણવારમાં બળી ભસ્મ થઈ બાંધે છે. ૨૧. ઘાતિકર્મોનાં નામો કહે છે—

જ્ઞાનાવરણીયં દૃષ્ટ્યાવરણીયં ચ મોહનીયં ચ ।

વિલયં પ્રયાન્તિ સહસ્રા, સહાન્તરાયેન કર્માણિ ॥ ૨૨ ॥

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય એ ત્રણે સાથે અંતરાય કર્મો એકદમ વિલય-નાશ પામે છે. ૨૨. ઘાતિકર્મોનાં ક્ષય થવાથી ક્ષણ જણાવે છે—

સંપ્રાપ્ય કેવલજ્ઞાન-દર્શને દુર્લભે તતો યોગી ।

જાનાતિ પશ્યતિ તથા લોકાલોકં યથાવસ્થમ્ ॥ ૨૩ ॥

તેવા પ્રકારના ધ્યાનાંતરમાં વર્તતા યોગીને ત્યાર પછી દુર્લભ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પ્રભાવે જેવી અવસ્થામાં લોક અને અલોક છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ લોકા-લોકને બાંધે અને દેખે છે. ૨૩.

ઉત્પન્ન થએલા કેવલજ્ઞાનવાળા તીર્થંકર ભગવંતના અતિશયોને યોવીશ આચોઓથી કહે છે—

દેવસ્તદા સ ભગવાન્, સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શ્યનન્તરુણઃ ।

વિહરત્યવ્રત્નીવલયં, સુરાસુરનરોરગૈઃ પ્રણતઃ ॥ ૨૪ ॥

વાગ્જ્યોત્સ્નયાસિચિલાન્યપિ, વિવોધયતિ ભવ્યજન્તુકુસુદાનિ ।

હન્મૂલયતિ ક્ષણતો, મિથ્યાત્વં દ્રવ્ય-ભાવગતમ્ ॥ ૨૫ ॥

તન્નામગ્રહમાત્રાદ્, અનાદિસંસારસંભવં દુઃખમ્ ।

ભવ્યાત્મનામશેષં, પરિક્ષયં યાતિ સહસ્રૈવ ॥ ૨૬ ॥

અપિ કોટીશતસંખ્યાઃ, સમુપાસિતુમાગતાઃ સુર-નરાચ્ચાઃ ।

ક્ષેત્રે યોજનમાત્રે, માન્તિ તદાસ્ય પ્રમાણે ॥ ૨૭ ॥

ત્રિદિવૌકસો મનુષ્યાઃ, તિર્યચ્ચોડન્યેડપ્યસુષ્ય વુચ્યન્તે ।

નિજનિજભાષાનુગતં, વચનં ધર્માવબોધકરમ્ ॥ ૨૮ ॥

આયોજનશતમુગ્રાઃ, રોગાઃ શામ્યન્તિ તત્પ્રમાવેળ ।

ઉદયિનિ શીતમરીચાવિવ તાપરુજઃ ક્ષિતેઃ પરિતઃ ॥ ૨૯ ॥

મારીતિ-દુર્મિક્ષાતિવૃષ્ટ્યનાવૃષ્ટિ-હમર-વૈરાણિ ।

ન ભવન્ત્યસ્મિન્ વિહરતિ, સહસ્રરશ્મૌ તમાંસીવ ॥ ૩૦ ॥

કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી અરિહંત ભગવંત અનંતશુભ-નિધાન તે દેવાધિદેવ અનેક સુરો. અસુરો અને નાગકુમાર દેવો વડે પ્રણામ કરતા પૃથ્વીમંડળમાં વિચરે છે. વળી પોતાની વાણીરૂપ ચંદ્ર-કિરણની બ્યોત્સના વડે ભવ્ય જીવો રૂપી ચંદ્ર-વિક્રાસી કમળોને પ્રતિબોધ કરે છે અને તેમનામાં રહેલા દ્રવ્ય, ભાવ મિથ્યાત્વરૂપ અધિકારને ધ્રુવવારમાં મૂળથી ઉપાડી મૂકે છે. તેમના નામ ગ્રહણ કરવા માત્રથી અનાદિ સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભવ્ય જીવોનાં સમગ્ર દુઃખો એકદમ નાશ પામે છે. વળી તે ભગવંતની ઉપાસના કરવા માટે આવેલા દેવો, મનુષ્યો અને તિર્યંચો સેકંડો કંડોની સંખ્યામાં આવેલા હોય, તે સ્ત્રવે તેમના પ્રભાવથી એક યોજનમાત્ર ક્ષેત્રમાં નિરાળાધપણે સમાઈ જાય છે. ધર્મનો અવબોધ કરનારાં તેમનાં વચનને દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો કે જીભ કોઈ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. તેઓ જે જે ક્ષેત્રમાં વિચરતા હોય, તેની ચારે બાજુના સો સો યોજન દેશમાં, ચંદ્રનો ઉદય થવાથી જેમ તાપ શાન્ત થાય, તેમ તેમના પ્રભાવથી ઉઘરેલો શાન્ત થાય છે. સૂર્યના ઉદયમાં જેમ અધિકાર ન હોય, તેમ આ ભગવંત બ્યાં બ્યાં વિચરતા હોય, ત્યાં ત્યાં મરડી, હુકમ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, યુદ્ધ, ગેર આદિ ઉપદ્રવો ન હોય ૨૪ થી ૩૦

માર્તેન્દ્રમણ્ડલશ્રી-ચિહ્નિ ભામણ્ડલં વિમ્બોઃ પરિતઃ ।

આવિર્ભવત્યનુવપુઃ પ્રકાશયત્ સર્વતોડપિ દિશઃ ॥ ૩૧ ॥

સંચારયન્તિ વિક્ષાન્યનુપાદન્યાસમાશુ કમલानि ।

ભગવતિ વિહરતિ તસ્મિન્, કલ્યાણીભક્તયો દેવાઃ ॥ ૩૨ ॥

અનુકૂલો વાતિ મરુત્, પ્રદક્ષિણં યાન્ત્યસુષ્ય શકુનાશ્ચ ।

તરવોડપિ નમન્તિ ભવન્ત્યધોમુલાઃ કણ્ઠકાશ્ચ તદા ॥ ૩૩ ॥

આરક્તપલ્લવોડશોક-પાદપઃ સ્મેરકુસુમગન્ધાદયઃ ।

પ્રકૃતસ્તુતિરિવ મધુકર-વિરુતૈર્વિલસત્યુપરિ તસ્ય ॥ ૩૪ ॥

ષડપિ સમકાલમૃતવો, ભગવન્તં તં તદોપતિષ્ઠન્તે ।

સ્મરસાહાયકકરણે, પ્રાયશ્ચિત્તં ગ્રહીતુમિવ ॥ ૩૫ ॥

અસ્ય પુરસ્તાત્ નિનદન્, વિજૃમ્ભતે દુન્દુભિર્નભસિ તારમ્ ।

કુર્વાણો નિર્વાણ-પ્રયાણકલ્યાણમિવ સઘઃ ॥ ૩૬ ॥

પંચાપિ ચેન્દ્રિયાર્થાઃ, ક્ષણાન્મનોજ્ઞા ભવન્તિ તદુપાન્તે ।

કો વા ન ગુણોત્કર્ષ, સવિધે મહતામવાપ્નોતિ ? ॥ ૩૭ ॥

અસ્ય નત્વા રોમાણિ ચ, વર્ષિષ્ણૂન્યપિ ન હિ પ્રવર્ધન્તે ।

ભવશતસંચિતકર્મચ્છેદં દૃષ્ટ્વેવ મીતાનિ ॥ ૩૮ ॥

સમયન્તિ તદમ્યર્ણે, રજાંતિ ગન્ધજલવૃષ્ટિમિદેવાઃ ।

જન્નિદ્રકુસુમવૃષ્ટિભિરશેષતઃ સુરમયન્તિ સુવમ્ ॥ ૩૯ ॥

છત્રત્રયી પવિત્રા, વિભોરુપરિ ભક્તિતસ્ત્રિદશરાજૈઃ ।

ગજ્જાસ્રોતસ્ત્રિતયીવ, ધાર્યતે મળ્ડલીકૃત્ય ॥ ૪૦ ॥

‘સૂર્ય’મંડલની શેઠાને અનુસરતું, સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતું, ભગવંતના શરીરની પાંછળ સામંડળ પ્રગટ થાય છે. ભગવંત બ્યારે પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરતા હોય ત્યારે, કદ્યાણુ કર્ષનારી ભક્તિવાળા દેવો પગલે પગલે તેમને પગ સ્થાપન કરવા માટે તરત સુવર્ણકમલોને સંચાર કરાવે છે. તથા પવન અનુકૂલ વાય છે, પક્ષીઓ ભગવંતની જમણી ખાજુથી પ્રદક્ષિણા આપે છે, વૃક્ષો નીચા થઈ નમન કરે છે, તે વખતે કાંટા ઉધા થાય છે. લાલકુપળસુક્ત, વિકસિત પુષ્પોની ગંધવાળો, મધુકર-બ્રમરોના શબ્દોવડે સ્વાભાવિક સ્તુતિ કરતો હોય તેવો અંશોકવૃક્ષ, ભગવંતની ઉપર શેઠી રહેલો હોય છે. તે સમયે, કામદેવને સહાય કરવાના પાપતું પ્રાપ્તિ લેવા બાંહે આવી હોય, તેવી રીતે છબ્બે ઋતુઓ એક સામટી પ્રભુની આગળ પ્રગટ થાય છે. બાંહે મોક્ષ-કદ્યાણુક ઉજવવા માટે હોય, તેમ આ ભગવંતની આગળ મધુર શબ્દ કરતો દેવદુંડુલિ આકાશમાં પ્રગટ થાય છે. તે ભગવંતની પાસે પાંચે ઇન્દ્રિયોના પ્રતિકૂળ પદાર્થો પણ ક્ષણવારમાં મનોહર બની અનુકૂળ થાય છે. ‘મહાપુરુષોના સાંનિધ્યમાં શુભેત્કર્ષ’ ટાણુ ન પામે ? અર્થાત્ સર્વ પામે. સેકંદો ભવોનાં સંચિત કરેલાં કર્મોના ઉચ્છેદ થયેલો બોધને ભય પામ્યા હોય, તેમ વધવાના સ્વભાવવાળા, પ્રભુના નખ અને રોમ અહિં વૃદ્ધિ પામતા નથી. તે ભગવંતની પાસે દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરવા વડે કરીને ઉડવાના સ્વભાવવાળી ધૂળને શાન્ત કરે છે અને ખીલેલાં પુષ્પોની વૃષ્ટિથી સમગ્ર ભૂમિને સુગંધીવાળી કરે છે. ઇન્દ્ર મહારાજાએ ભક્તિથી ગંગાનદીના ત્રણ પ્રવાહોને બાંહે વર્તુલાકાર બનાવ્યા હોય, તેમ ત્રણ પવિત્ર છત્રોને ભગવંતે મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યાં હોય છે. ૩૧ થી ૪૦.

અયમેક एव नः प्रसुरित्याख्यातुं बिजौजसोन्नमितः ।

अङ्गुलिदण्ड इवोच्चैश्चकास्ति रत्नध्वजस्तस्य ॥ ૪૧ ॥

અસ્ય શરદિન્દુદીપિતિ-ચારુણિ ચ ચામરાણિ ધૂયન્તે ।

શદનારવિન્દસંપાતિ-રાજહંસભ્રમં દગ્ધતિ ॥ ૪૨ ॥

પ્રાકારાસ્ત્રય ઉચ્ચૈઃ, વિમાન્તિ સમવસરણસ્થિતસ્યાસ્ય ।
 કૃતવિગ્રહાણિ સમ્યક્-ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનાનીવ ॥ ૪૩ ॥
 ચતુરાશાવર્તિજનાન, યુગપદિવાનુગ્રહીતુકામસ્ય ।
 ચત્વારિ ભવન્તિ મુલાન્યક્ષાણિ ચ ધર્મમુપદિશતઃ ॥ ૪૪ ॥
 અભિવન્ધમાનપાદઃ, સુરાસુરનરોરગૈસ્તદા ભગવાન્ ।
 સિંહાસનમધિતિષ્ઠતિ, માસ્વાનીવ પૂર્વગિરિશૃંગમ્ ॥ ૪૫ ॥
 તેજઃપુન્જપ્રસર-પ્રકાશિતાશેષદિક્રમસ્ય તદા ।
 ત્રૈલોક્યચક્રવર્તિત્વ-ચિહ્નમગ્રે ભવતિ ચક્રમ્ ॥ ૪૬ ॥
 મઘનપતિ-વિમાનપતિ-જ્યોતિઃપતિ-વાનમન્તરાઃ સધિષે ।
 તિષ્ઠન્તિ સમવસરજે, જઘન્યતઃ કોટિપરિમાણાઃ ॥ ૪૭ ॥

‘આ અમારા એક જ સ્વામી છે. એ કહેવા માટે બધે ઇન્દ્ર મહારાજાએ અંગુલિરૂપ
 હ’ડ બીજો કયો હોય. તેમ રતનજડિત ધ્વજ પ્રભુની પાસે શોભી રહેલો છે. આ પ્રભુને શરદ
 ઋતુના ચંદ્ર સરખા મનોહર આમરો વિંભય છે, તે ભગવંતના મુખકમળ પાસે આવતા રાજ
 હંસોના વિભ્રમને ધારણ કરે છે. આ સમવસરખાં રહેલા ત્રણ ઉચ્ચ ગઢો બધે જ્ઞાન, દર્શન
 અને ચારિત્રે ત્રણ શરીર ધારણ કર્યાં હોય તેમ સારી રીતે શોભે છે ચારે દિશામાં રહેલા
 લોકોને એકી વખતે ઉપકાર કરવા માટેના ઇચ્છાથી હોય તેમ ધર્મોપદેશ કરતા ભગવંતને
 ચાર શરીરો અને ચાર મુખો થાય છે. તે સમયે દેવો, અસુરો, મનુષ્યો અને ભવનપૂત્ર દેવો
 વડે અભિવંદન કરાતા ચરણવાળા ભગવંત ઉદયાચળના શિખર પર એમ સૂર્ય-શોભે તેમ
 સિંહાસન પર બિરાજમાન થાય છે. તે અવસરે તેજ-સમૂહનો ફેલાવો કરી સમગ્ર દિશા-સમૂહને
 પ્રકાશિત કરતું અને ત્રણ લોકોના ધર્મચક્રવર્તીના ચિહ્નરૂપ ધર્મચક્ર પ્રભુ આગળ રહેલું હોય
 છે. ભવનપતિ, વિમાનિક, જ્યોતિષ્ક અને વાનમંતર એમ ચારે નિકાચના દેવો સમવસરણની
 અંદર ભગવાનની પાસે જઘન્યથી કોટી અંખ્યા-પ્રમાણ રહે છે. ૪૧ થી ૪૭.

કેવલજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવંતના અતિશયોત્તુ સ્વરૂપ કહીને હવે સામાન્ય કેવળીઓનું
 સ્વરૂપ કહે છે—

તીર્થંકરનામસંજ્ઞં, ન યસ્ય કર્માસ્તિ સોઽપિ યોગચલાત્ ।

ઉત્પન્નકેવલઃ સન્ સત્યાયુષિ બોધયત્યુર્વિમ્ ॥ ૪૮ ॥

જેઓને તીર્થંકરનામકર્મ નથી, તેઓ પણ યોગના બલથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યા પછી
 જે આયુષ્યકર્મ બાકી રહેલું હોય, તો જગતના છત્રોને ધર્મનો પ્રતિબોધ કરે છે. ૪૮. ત્યાર
 પછી કરવા યોગ્ય કહે છે—

સંપન્નકેવલજ્ઞાન-દર્શનોઽન્તર્મુહુર્ત્તશેષાયુઃ ।

અર્હતિ યોગી ધ્યાનં, તૃતીયમપિ કર્તુમચિરેણ ॥ ૪૯ ॥

કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રાપ્ત કરેલ યોગીનું આયુષ્ય અંતર્મુદ્ધર્ત બાકી રહે, ત્યારે તે તત્કાલ ત્રીજું શુદ્ધલધ્યાન કરવા યોગ્ય થાય છે. અંતર્મુદ્ધર્ત એટલે મુદ્ધર્તની અંદરનો સમય સમજવો. ૪૯.

શું સર્વ યોગીઓ સરખી રીતે ત્રીજું ધ્યાન શરૂ કરે ? કે તેમાં કંઈ વિશેષ હોય ? તે કહે છે—

આયુઃકર્મસકાશાદ્ , અધિકાનિ સ્યુર્યદાઽન્યકર્માણિ ।

તત્સામ્યાય તદોપક્રમતે યોગી સમુદ્ઘાતમ્ ॥ ૫૦ ॥

જો બાકી રહેલાં ભવોપગ્રાહી કર્મની સ્થિતિ આયુષ્યકર્મ કરતાં અધિક હોય, ત્યારે તે કર્મો સાથે ભોગવાય, તે માટે તે યોગી કેવલિસમુદ્ઘાત નામનો પ્રયત્ન-વિશેષ કરે.

આયુષ્યકર્મ એટલી જ જો બાકીનાં કર્મની સ્થિતિ બાકી હોય તો, ત્રીજા ધ્યાનની શરૂઆત કરે, પણ આયુષ્યકર્મ કરતાં બીજાં કર્મોની સ્થિતિ લાંબી હોય, ત્યારે સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત આદિ માટે સમુદ્ઘાત નામનો પ્રયત્ન-વિશેષ કરે છે. કહેલું છે કે—‘જે કેવલિ ભગવંતને જો આયુષ્યકર્મ કરતાં અધિક સ્થિતિવાળું કર્મ હોય, તે ભગવંત તેને સરખા કરાવાની અભિલાષાથી કેવલિ-સમુદ્ઘાત નામનો પ્રયત્ન કરે છે.’ સમુદ્ઘાત એટલે સમ્યક્ પ્રકારે જેનો પ્રાદુર્ભાવ બીજા વખત ન થાય તેવી રીતે પ્રબળપણે ઘાત કરવો—જીવપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢવા. ૫૦.

તે સમુદ્ઘાતની વિધિ બતાવે છે—

વપ્હ-કપાદે મન્થાનકં ચ, સમયત્રયેણ નિર્માય ।

તુર્યે સમયે લોકં, નિઃશેષં પૂરયેદ્ યોગી ॥ ૫૧ ॥

ધ્યાનરથ કેવલી ભગવંત ધ્યાનના બળથી પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢે છે. એટલે કે પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશો શરીરની બહાર કાઢતાં જ લોક-પ્રમાણુ જિંઓ અને ત્રીજો તથા સ્વદેહ-પ્રમાણુ પહોળો આત્મપ્રદેશોનો ઢંડ કરે છે, તથા બીજે જ સમયે તે ઢંડમાંથી કર્માડની જેમ પહોળાં કર્માડ થઈ જાય છે. એટલે આત્મપ્રદેશો આગળ-પાછળ લોકમાં એવી રીતે ફેલાય છે, જેથી પૂર્વ-પશ્ચિમ અગર ઉત્તર-દક્ષિણ કર્માડની આકૃતિ માફક ગોઠવાઈ જાય છે. ત્રીજા સમયે તેમાંથી જ આત્મ-પ્રદેશો એવી રીતે ફેલાવે છે કે જેથી મંથાન-રવૈયાના આકારની માફક ગોઠવાઈ જાય છે એવી રીતે ઘણા લોક પૂરાઈ જાય છે. ચોથે સમયે તે યોગી આંતરાં પૂરી નાખીને આખા લોકને પોતાના આત્મ-પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત કરી નાખે છે. એમ ઘણા લોક પૂરતાં અનુશ્રેણી સુધી ગમન થવાથી લોકના ધૂણાઓ પણ આત્મ-પ્રદેશોથી પૂરી નાખે છે. એટલે ચાર સમયમાં સમગ્ર લોકાકાશને જીવ-પ્રદેશોથી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. જેટલા આત્મપ્રદેશો છે, તેટલા જ લોકાકાશના પ્રદેશો છે. એટલે દરેક આકાશ-પ્રદેશ એક એક આત્મ-પ્રદેશ ગોઠવાઈ જાય છે ‘લોક પૂરણુ કર્યો’ એમ શ્રવણ કરવાથી બીજાઓ આત્માને વિભુપણે એટલે સર્વવ્યાપી માનનારાઓ ઉત્પન્ન થયા. તેઓનો અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે કે ‘સર્વબાજુ ચક્ષુવાળો, સર્વત્ર સુખવાળો, સર્વબાજુ બાહુવાળો, સર્વત્ર પાદવાળો’ વગેરે. ૫૧

હવે પાંચ વગેરે સમયમાં શું શું કરે છે, તે કહે છે—

સમયૈસ્તતશ્ચતુર્ભિઃ, નિર્વર્તતે લોકપૂરણાદસ્માત્ ।

વિહિતાયુઃસમ્પર્કમાઁ, ધ્યાની પ્રતિલોમમાર્ગેણ ॥ ૫૨ ॥

ત્યાર સમયે સમગ્રે લોક પૂરવાનું કામ સમાપ્ત કરી આયુ-સ્થિતિ જેટલાં બાકીનાં કર્મોને સરખાં ગોઠવી ધ્યાની મુનિ અવળા કર્મથી લોક પૂરવાના કાર્યથી પાછા ફરે અર્થાત્ પાંચમે સમયે લોકમાં ફેલાવેલા કર્મવાળા આત્મ-પ્રદેશોને સંહરણુ કરી સંકેતી લે છઠ્ઠા સમયે મંથાન આકાર સમેટી લે, ગાદ સંકેત્ય કરવાથી સાતમે સમયે કેમાડ-આકાર સંકેતી લે આઠમે સમયે દંડ સંકેતી શરીરમાં જ રહે. સમુદ્ઘાત-સમયે મન અને વચનના યોગો વ્યાપાર વગરના જ હોય છે. ત્યાં તે બંને યોગોનું તેણું કોઈ પ્રયોજન નથી, માત્ર એકલા કાયયોગનો જ વ્યાપાર હોય છે. તેમાં પણ પહેલા અને આઠમા સમયમાં ઔદારિક કાચાની પ્રધાનતા હોવાથી ઔદારિક કાયયોગ જ હોય છે. બીજા, છઠ્ઠા અને સાતમા સમયમાં વળી ઔદારિક શરીરથી બહાર આત્માનું ગમન થવાથી કાર્મણુવીર્યનો પરિસ્પંદ થવાથી ઔદારિક-કાર્મણુ મિશ્ર યોગ હોય છે. ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં સમયમાં ઘણા આત્મપ્રદેશો ઔદારિક શરીરના વ્યાપાર વગરના અને તે શરીરથી બહાર હોવાથી તેના શરીરની સહાય વગરનો એકલો કાર્મણુ કાયયોગ હોય છે કહેલું છે કે—“ પહેલા અને આઠમા સમયે ઔદારિક શરીરનો વ્યાપાર હોવાથી ઔદારિક કાયયોગ માનેલો છે, તથા બીજા, છઠ્ઠા તથા સાતમા સમયે ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ, માનેલો છે. ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં સમયમાં કાર્મણુ કાયયોગ અને ત્રણે સમયમાં પણ આત્મા નક્ષી અનાહારી હોય છે ” સમુદ્ઘાતને ત્યાગ કરી જરૂર પડે તો ત્રણે યોગનો વ્યાપાર કરે છે. જેમ કે અનુત્તર-દેવે કોઈક તેવો મનથી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો સંસ્થ કે અસત્યામૃષા મનોયોગની પ્રવૃત્તિ કરે, એ પ્રમાણે કોઈકને આમ ત્રણ કરવા આદિમા તેવા જ વચનયોગનો વ્યાપાર કરે, બીજા બે ભેદોનો વ્યાપાર ન કરે, બંને પણ ઔદારિક કાયયોગો ફક્ત પાછું અપર્ણ કરવા આદિકમાં વ્યાપાર કરે. ત્યાર પછી અંતર્મુદ્ધર્ત માત્ર કાળમાં યોગ-નિરોધ શરૂ કરે છે. અહીં ત્રણે પ્રકારના યોગો બે પ્રકારવાળા છે. સૂક્ષ્મ અને બાહર. તેમાં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પછીનો ઉત્તરકાળ જ્યન્યથી અંતર્મુદ્ધર્તનો અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન દેશોન પૂર્વકેટિ. તેટલા કાળ સુધી સંયોગીકેવલી ભગવંત વિચરી અનેક ભવ્યોને પ્રતિબોધ કરે છે અને જ્યારે તેમનું આયુષ્ય માત્ર અંતર્મુદ્ધર્ત બાકી રહે છે, ત્યારે તેઓ પ્રથમ બાહર કાયયોગથી બાહર વચન અને મનોયોગ રોકે છે, ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગથી બાહર કાયયોગને રોકે છે. બાહર કાયયોગ હોય, ત્યારે સૂક્ષ્મ યોગ રોકવા અશક્ય છે. હોડતો માણસ ફૂલરીને રોકી શકતો નથી. તેથી સર્વ બાહર-યોગોના નિરોધ કર્યા પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગથી સૂક્ષ્મ વચન, અને મન યોગોનો નિરોધ કરે છે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવર્તિ શુંકલધ્યાન કરતો પોતાના આત્માથી જ સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. પર. એ જ હકીકત ત્રણ આર્થથી કહે છે—

શ્રીમાનચિન્ત્યવીર્યઃ, શરીરયોગેઽથ બાદરે સ્થિત્વા ।

અચિરાદેવ હિ નિરુણદ્ધિ, બાદરૌ વાઙ્મનસયોગૌ ॥ ૫૩ ॥

સૂક્ષ્મેણ કાયયોગેન, કાયયોગં સ બાદરં રુદ્ધ્યાત્ ।

તસ્મિન્ અનિરુદ્ધે સતિ, શક્યો રોદ્ધુ ન સૂક્ષ્મતત્તુયોગઃ ॥ ૫૪ ॥

विदधाति ततो ध्यानं, सूक्ष्मक्रियमसूक्ष्मतनुयोगम् ॥ ५५ ॥

५३-५४-५५.

अस्यान्ते क्षीयन्ते, त्वघातिकर्माणि चत्वारि ॥ ५३ ॥

क्षपयति युगपत् परितो, वेद्यायुर्नाम-गोत्राणि ॥ ५७ ॥

औदारिक-तैजस-कर्मणानि संसारमूलकरणानि ।

સંસારના મૂળ કારણભૂત ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણ લક્ષણ શરીરોનો ત્યાગ કરીને વિશ્વલ વગરની એક ઋણશ્રેણીથી બીજા આકાશ-પ્રદેશનો સ્પર્શ કર્યા સિવાય એક જ સમયમાં એટલે કે બીજા સમયનો પણ સ્પર્શ કર્યા સિવાય લોકના છેડે રહેલા સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સાકાર ઉપયોગ-સહિત બાધ છે. કહેલું છે કે “આ પૃથ્વીતલ પર છેલ્લા શરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે.” ૫૮. શંકા કરી કે, જીવ ઉપર જતાં લોકાન્તની ઉપર આગળ કેમ જતો નથી ? અગર દેહ ત્યાગની ભૂમિની નીચે કે તેણે કેમ જતો નથી, તે કહે છે—

योगप्रयोगविगमात्, न तिर्यगपि तस्य गनिरस्ति ॥ ५९ ॥

અહીં કર્મથી મુક્ત થએલાને ઉપર જવાનો પ્રદેશ મર્યાદિત હોવાથી ગતિ ન થવી
જોઈએ, તેમ કહેનાર પ્રત્યે કહે છે—

લાઘવયોગાદ્ ધૂમવદલાબુફલવચ્ચ સદ્ગવિરહેણ ।

વન્ધનવિરહાદેરણ્ડવચ્ચ સિદ્ધસ્ય ગતિર્ધર્મ્મ ॥ ૬૦ ॥

ભારેપણના પ્રતિપક્ષભૂત હલકાપણું તેવા પરિણામના યોગથી ધૂમાડા માફક સિદ્ધની ઊર્ધ્વ ગતિ હોય છે. તથા સંગ્રાહત થવાથી તથાવિધ પરિણામથી તુંબડા ઉપર માટીના કાઢવના ઉપરા ઉપર આઠ લેપો કર્યા હોય, તેવું વલ્નહાર ભારી માટીના સંગવાળું તુંબડું પાણીમાં તળીયે ડુબી જાય, પણ પાણીમાં ભીંજવાથી કેમસર આઠે માટીના લેપ ઢૂર થાય, ત્યારે હલકું તુંબડું આપોઆપ પાણીની સપાટી ઉપર સ્વાભાવિક આવી જાય, તેની માફક સિદ્ધનો જીવ આઠે કર્મોના લેપના ભારથી મુક્ત થવાથી તેવી પરિણિતિથી આપોઆપ લોકાન્ત સુધી પહોંચી જાય છે. એરડી સીંગના બંધનમાંથી છૂટેલ એરડકણની માફક કર્મબંધથી છૂટેલ સિદ્ધની ઊર્ધ્વગતિ હોય છે. ૬૦. અને ત્યાર પછી—

સાદિકમનન્તમનુપમમ્, અવ્યાબાધં સ્વભાવજં સૌખ્યમ્ ।

પ્રાપ્તઃ સકેવલજ્ઞાન-દર્શનો મોદતે મુક્તઃ ॥ ૬૧ ॥

આદિસહિત હોય તે સાદિક, સંસારમાં કદાચિત પણ આવા સુખનો અનુભવ કયો નથી, માટે સાદિક સુખ, આ સિદ્ધિસુખનો હવે કદાપિ અંત આવવાનો ન હોવાથી અનંત સુખ, સાદિતું અનંતપણું કેવી રીતે ? એમ કહેતા હો તો ઘટાદિકના નાશમાં તેમ દેખાતું હોવાથી, ઘટાદિકનો નાશ સાદિ છે, ઘણુ આદિના વ્યાપારથી તેનો નાશ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી. ક્ષયનો અભાવ હોવાથી અનંત, પરંતુ ક્ષય થવા છતાં ફરી તેમાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ હોવાથી, અનંત ન કહેવાય. અનુપમ એટલે કોઈ પણ ઉપમાનના અભાવવાળું સુખ, દરેક જીવોનાં અતીત કાળનાં, વર્તમાનકાળનાં અને ભવિષ્યકાળનાં સાંસારિક સુખો એકઠાં કરીએ તો એક સિદ્ધના સુખનો અનંતમે ભાગ છે. તેમના સુખમાં કોઈપણ પ્રકારની વચ્ચે બાધા હોતી નથી, શરીર અને મનની બાધાના કારણોનો અભાવ હોવાથી અવ્યાબાધ. સ્વભાવથી થવાવાળું સુખ, આત્મ-સ્વરૂપ માત્રથી જ થનારું સિદ્ધિતું સુખ છે. આવા પ્રકારનું સાદિ અનંત, અનુપમ, અવ્યાબાધ, સ્વાભાવિક સુખ પામેલ કેવલજ્ઞાન-દર્શનવાળો મુક્ત આત્મા પરમાનંદ ભોગવનાર થાય છે. આમ કહેવાથી કેટલાક કહે છે કે, ‘સુખ આદિ શુભોથી રહિત અને જ્ઞાન-દર્શનરહિત મુક્તાત્મા હોય છે’ તેમના મતને પરાસ્ત કર્યો. વૈશેષિક દર્શનવાળા કહે છે કે—‘બુદ્ધિ આદિ નવ શુભો-આત્માના વિશેષશુભોનો અત્યંત ઉચ્છેદ, તે મોક્ષ’, અથવા તો પ્રહીપતું નિર્બોણ થવું, તેના સરખા અભાવમાત્ર સ્વરૂપ મોક્ષ કહેનારાઓને ઢૂર કર્યો. બુદ્ધિ આદિ શુભોના ઉચ્છેદરૂપ કે આત્માના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ ઈચ્છવા યોગ્ય હોતો નથી કયો વિવેકી બુદ્ધિશાળી યુરુષ પોતાના શુભોના ઉચ્છેદવાળા આત્માના ઉચ્છેદવાળા મોક્ષને ઈચ્છે ? માટે અનંત-જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યમય સ્વરૂપવાળો સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ એવો જ મોક્ષ મુક્ત છે. ૬૧.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાળ ભૂપાલને સાલગવાની ઈચ્છા થવાથી આ. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામનો પટ્ટબંધ થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રને વિષે રચેલ વિવરણના અગીયારમા પ્રકાશનો આગેચોદ્ધારક અધ્યાય શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરના પટ્ટેષર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ સંવત્ ૨૦૨૨, પ્રથમ શ્રાવણ શુદ્ધ છઠ અને શનિવાર, તા. ૨૩-૭-૧૬ના દિવસે મુબઈ પાલકુની નમિનાથજીના ઉપાશ્રય મધ્યે પૂર્ણ કર્યો.

બારમો પ્રકાશ

ઓં અંહં ।

શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં એ કહેકું હતું કે-‘પોતાના અનુભવથી પણ’ તેનો વિસ્તાર કરવા માટે પ્રસ્તાવના કરે છે-

શ્રુતસિન્ધોર્ગુસ્મુચ્ચનો, યદ્વિગતં નદિહ દર્શિતં સમ્યક્ ।

અનુભવસિદ્ધમિદાનો, પ્રકાશ્યતે નન્વમિદમસમ્યક્ ॥ ૧ ॥

આગમાંજ શ્રુતજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રથી તથા શુરુ મહારાજના સુખક્રમગથી જે એ કાંઈ અણધારે સાંભળ્યું, તે અહીં અગીઆર પ્રકાશમાં વિસ્તારથી ચારી દીધે ગયાવું. હવે મને પોતાને અનુભવથી સિદ્ધ થએલું થોડા વિષયક નિર્ભય તરવ નેને પ્રકાશિત કરું છું. ૧. હવે કનમ પદવી પર આરૂઠ થવા માટે આર પ્રકારવાળું ચિન્ત નણાવે છે-

રૂઢ વિક્ષિપ્તં યાનાયાનં, શ્લિષ્ટં તથા મુલીનં ચ ।

ચૈન્નશ્રુતુઃપ્રકારં, તજ્જીવમત્કારકારિ ભવેન્ ॥ ૨ ॥

અહીં વિક્ષિપ્ત, ચાતાચાત, શ્લિષ્ટ અને મુલીન એન આર પ્રકારવાળું ચિન્ત, ને વિષયના બાબુકારને અમલકાર કરનારું થાય છે. થોડાબધાસના અધિકારમાં ચિન્ત આર પ્રકારનું છે તેની ક્રમસર બ્યાખ્યા કહે છે-

વિક્ષિપ્તં ચલમિષ્ટં, યાનાયાનં ચ કિમપિ જ્ઞાનન્દ્ય ।

પ્રથમાભ્યાસે દ્રવ્યમપિ, વિકલ્પવિષયગ્રહં તત્ત્વ સ્યાન્ ॥ ૩ ॥

વિક્ષિપ્ત ચિન્ત એટલે આમનેમ ભટકતું મન. થડીક બહાર બાય, થડીક અંદર સ્થિર થાય તે ચાતાચાત મન, તે કંઈક આનંદદાયક આત્મામાં થોડી સ્થિરતા થએલી હોવાથી, શરૂઆતના અભ્યાસીએને આ અને પ્રકારનાં મન હોય છે, અને તેમને વિષય વિકલ્પ અહણ કરવાનો હોય છે. વિકલ્પ એટલે બાહ્યપદાર્થ-અહણ અનેમાં હોય છે. ૩. તથા-

શ્લિષ્ટં સ્થિરસાનન્દં, મુલીનમનિનિશ્ચલં પરાનન્દ્ય ।

તન્માત્રકવિષયગ્રહ્ય, ઉભયમપિ બુધૈસ્તદાસ્માન્ ॥ ૪ ॥

શ્લિષ્ટ નામનો મનનો ત્રીજો પ્રકાર સ્થિરતાયુક્ત અને આનંદવાળો છે, તથા મુલીન નામનો ચોથો પ્રકાર નિશ્ચલ અને પરમાનંદયુક્ત છે. આ અને મન પોતપોતાને હાથક વિષય ન અહણ કરે છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને નહીં, તેથી પંડિતોએ નામ પ્રમાણે ન તેના શુદ્ધો માને છે. ૪. ત્યારપછી-

एवं क्रमशोऽभ्यासावेशाद् ध्यानं भजेत् निरालम्बम् ।

समरसभावं यातः, परमानन्दं ततोऽनुभवेत् ॥ ५ ॥

આ પ્રમાણે વિક્ષિપ્ત ચિત્તથી ચાતાચાત ચિત્તનો અભ્યાસ કરવો, તેનાથી આગળ વિશ્લિષ્ટ ચિત્તનો, ત્યારપછી સુલીનનો એ પ્રમાણે વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી નિરાલંબન ધ્યાન સુધી પહોંચવું. તેનાથી સમરસભાવની પ્રાપ્તિ, ત્યારપછી પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. ૫. સમરસભાવની પ્રાપ્તિ જેવી રીતે થાય છે, તે જણાવે છે—

बाह्यात्मानमपास्य, प्रसस्तिभाजाऽन्तरात्मना योगी ।

सततं परमात्मानं, विचिन्तयेत् तन्मयत्वाय ॥ ६ ॥

આત્મ-સુખાભિલાષી યોગીએ અંતરાત્મા વડે બાહ્ય પદાર્થની ઇચ્છાવાળા બહિરાત્મ-ભાવનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મ-સ્વરૂપ મેળવવા માટે સતત-લગાતાર પરમાત્માનું ચિંતન કરવું. ૬. એ આયોથી આત્માના બહિરાદિ સ્વરૂપને કહે છે—

आत्मधिया समुपास्य, कायादिः कीर्त्यतेऽत्र बहिरात्मा ।

कायादेः समधिष्ठायको, भवत्यन्तरात्मा तु ॥ ७ ॥

चिद्रूपानन्दमयो, निःशेषोपाधिर्वर्जितः शुद्धः ।

अत्यक्षोऽनन्तगुणः, परमात्मा कीर्तितस्तज्જૈ ॥ ૮ ॥

શરીર, ધન, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્રાદિકને મારાપણાની-મમતાબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરે, તેને અહીં બહિરાત્મા કહેલો છે અને શરીર તો મારે રહેવાનું ઘર છે, હું રહેનાર માલિક છું. શરીર તો રહેવા પૂરતું ભાડુતી ઘર છે, પુદ્ગલ-સ્વરૂપ સુખ-દુઃખના સંયોગ-વિયોગમાં હર્ષ-શોક ન કરનાર અંતરાત્મા ગણાય. સત્તાથી કેવળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ, આનંદમય, સમગ્ર બાહ્ય ઉપાધિથી રહિત, સ્ફટિક સરખો નિર્મળ, ઇન્દ્રિયોથી ન બાધી શકાય તેવો, અનંતા ગુણવાળો, આવા પ્રકારનો પરમાત્મ-સ્વરૂપ આત્મા તેના બાહ્યકારોએ કહેલો છે. ૭-૮. બહિરાત્મા અને અંતરાત્માના ભેદજ્ઞાનથી જે લાભ થાય, તે કહે છે—

पृथगात्मानं कायात्, पृथक् च विद्यात् सदात्मनः कायम् ।

उभयोर्भेदज्ञाताऽऽत्मनिश्चये न स्वलेद् योगी ॥ ९ ॥

[तन्मध्यारोप्यात्मनि, साक्षीण्यास्ते सुखेन जडबुद्धिः ।

व्यक्ताक्षेपः सम्यक्, प्राप्नोति पुनः पदं परमम् ॥]

આત્માને શરીરથી જુદો અને શરીરને આત્માથી જુદું વ્યથાર્થપણે હંમેશાં બાળી માનવું, બંનેનો ભેદ સમજનાર યોગી આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં સજ્જના પામતો નથી, ૯.

दर्शयिता त्वपरस्मिन्, गुरुमेव सदा भजेत् तस्मात् ॥ १५ ॥

આગલા જન્મમાં પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર શુરુ હોય છે, અને બીજા ભવમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન અતાવનાર શુરુ જ હોય છે, તે કારણે તેમની હંમેશાં સેવા કરવી. ૧૫. શુરુની સ્તુતિ કરે છે—

યદ્વત્ સહસ્રકિરણઃ, પ્રકાશકો નિચિતતિમિરમગ્નસ્ય ।

તદ્વદ્ ગુરુરગ્ર ભવેદ્, અજ્ઞાનધ્વાન્તપતિતસ્ય ॥ ૧૬ ॥

જેમ ગાઢ અંધકારમાં રહેલા પદાર્થને સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં પડેલા આત્માને આ ભવની અંદર તત્ત્વોપદેશ સમભવનાર-પ્રકાશિત કરનાર શુરુ છે. ૧૬. તેથી—

પ્રાણાયામપ્રભૃતિ-ક્લેશપરિત્યાગતસ્તતો યોગી ।

ઉપદેશં પ્રાપ્ય ગુરોઃ, આત્માભ્યાસે રતિં કુર્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાણાયામ વગેરે કલેશનો ત્યાગ કરીને યોગી શુરુનો ઉપદેશ પામી આત્મસ્વરૂપ સમજવાના અભ્યાસમાં ઉલ્લાસવાળો થાય. ૧૭. પછી—

વચન-મનઃ-કાયાનાં, ક્ષોભં યત્નેન વર્જયેત્ શાન્તઃ ।

રસભાળદમિવાત્માનં, સુનિશ્ચલં ધારયેત્ નિત્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઔદાસીન્યપરાયણ-વૃત્તિઃ કિલ્ચિદપિ ચિન્તયેન્નૈવ ।

યત્ સંકલ્પાકુલિતં ચિત્તં નાસાદયેત્ સ્થૈર્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

મન, વચન અને કાયાનો ક્ષોભ (ચંચળતા) પ્રયત્નપૂર્વક છોડીને, પ્રવાહી રસભરેલા ભાજન માફક, આત્માને સ્થિર અને શાંત બનાવી હંમેશાં અતિનિશ્ચલપણે ધારી રાખવો. બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ-પરાયણ યોગીએ એવા પ્રકારની કોઈ વિચારણા ન કરવી કે જેનાથી સંકલ્પ-વિકલ્પથી આકુળ-આકુળ બનેલું ચિત્ત સ્થૈર્ય ન પામે. ૧૮-૧૯. વ્યતિરેક એટલે ઉલટાવીને કહે છે—

યાવત્ પ્રયત્નલેશો, યાવત્ સંકલ્પકલ્પના કાઠિપિ ।

તાવન્ન લયસ્યાપિ, પ્રાસિસ્તત્ત્વસ્ય તુ કા કથા ? ॥ ૨૦ ॥

જ્યાં સુધી યોગવિષયક કોઈપણ પ્રયત્ન છે અને જ્યાં સુધી કોઈ સંકલ્પવાળી કલ્પના થાય છે, ત્યાં સુધી લયની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો પછી તત્ત્વની કથા તો કયાંથી હોય ? ૨૦.

ઔદાસીન્યત્ દલ કહે છે—

યદિદં તદિતિ ન વક્તુઃ, સાક્ષાદ્ ગુરુણાપિ હન્ન ! શક્યેત ।

ઔદાસીન્યપરસ્ય, પ્રકાશતે તત્ત્વ સ્વયં નત્ત્વમ્ ॥ ૨૧ ॥

‘આ પરમાત્મ તત્ત્વ છે’ એમ સાક્ષાત્ શુરુ પણ કહેવા સંમર્થ નથી, તે પરમતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વ ઔદાસીન્યમાં તદ્દલીન બનેલા યોગીને આપ મેળે પ્રગટ થાય છે. ૨૧. ઉદાસીનતામાં રહેવાથી પરમતત્ત્વમાં લીન થવાય અને ઉન્મનીભાવ પ્રાપ્ત થાય, તે આર શ્લોકોના કલાપકથી કહે છે—

एकान्तेऽतिपवित्रे, रम्ये देशे सदा सुखासीनः ।

आ चरणाग्रशिखाग्रान्, शिथिलीभूताखिलावयवः ॥ ૨૨ ॥

रूपं कान्त पश्यन्नपि, शृण्वन्नपि गिरं कलमनोज्ञाम् ।

जिघ्रन्नपि च सुगन्धीन्यपि, मुञ्जानो रसान् स्वादून् ॥ ૨૩ ॥

भावान् स्पृशन्नपि, सृद्नवारयन्नपि च चेतसो वृत्तिम् ।

परिकलितौदासीन्यः, प्रणष्टविषयभ्रમो नित्यम् ॥ ૨૪ ॥

बहिरन्तश्च समन्तात्, चिन्ताचेष्टापरिच्युतो योगी ।

तन्मयभावं प्राप्तः, कलयति भृशमुन्મનીभावम् ॥ ૨૫ ॥

એકાંત અતિપવિત્ર રમણીય સ્થાનમાં હંમેશાં લાંગે વખત બેસી શકાય તેવા ધ્યાનને અનુરૂપ કોઈ સુખાસને બેઠેલો, પગના અંગુઠાથી મસ્તકનો અગ્રભાગ સુધી લીલા રાખેલા અવયવવાળો, મનોહર રૂપ બેતો હોવા છતાં, મધુર મનોહર વાણી સાંભળતો હોવા છતાં સુગંધી પદાર્થોની સુગંધ સુંઘતો હોવા છતાં પણ, સ્વાદિષ્ટ રસવાળાં લોબન ખાતો હોવા છતાં કૌભળ સ્પર્શને પ્રાપ્ત કરવા છતાં આ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વૃત્તિ ન વારવા છતાં પણ ઉદાસીનતામાં-નિર્મમલ ભાવમાં ઉપયુક્ત, નિરંતર વિષયાસક્તિથી રહિત, આદ્ય અને અંતરથી સર્વથા ચિંતાથી અને ચેષ્ટાથી રહિત થએલા યોગી તન્મયભાવને પ્રાપ્ત કરી અત્યંત ઉન્મનીભાવને મેળવે છે. ૨૨ થી ૨૫. ઇન્દ્રિયોના વેગને ન શેકવાનું પ્રયોજન કહે છે—

गृह्णन्ति ग्राह्याणि, स्वानि स्वानीन्द्रियाणि नो रुन्ध्यात् ।

न खलु प्रवर्तयेद् वा, प्रकाशते तत्त्वमचिरेण ॥ ૨૬ ॥

પોતપોતાના (વિષયો) ગ્રહણ કરતી ઇન્દ્રિયોને શેકવી નહીં, તેમ જ વિષયોમાં પ્રવર્તાવવી નહીં. એમ કરતાં અદ્યપકાળમાં જ તત્ત્વ પ્રગટ થશે. વીતરાગસ્તોત્રમાં અમે કહેલું જ છે કે— “આપે ઇન્દ્રિયોને નિવારી નથી કે છૂટી મૂકી નથી. આમ ઉદાસીનપણે ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યો છે.” ૨૬.

મનને જય પણ સહેલાઈથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, તે બે આર્થોથી જણાવે છે—

चेतोऽपि यत्र यत्र, प्रवर्तते नो ततस्ततो वार्यम् ।

अधिकीभवति हि वारितम्, अवारितं शान्तिमुपयाति ॥ ૨૭ ॥

મત્તો હસ્તી યત્નાત્, નિર્વાર્યમાણોઽધિકીભવતિ યદ્વત્ ।

અનિવારિતસ્તુ કામાન્, લઙ્ઘ્યા શામ્યતિ મનસ્તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

ચિત્ત પશુ બધાં બધાં પ્રવર્તતું હોય, ત્યાં ત્યાં તેનું નિવારણ ન કરવું, નિવારણ કરવાથી વધારે દોડે છે અને અનિવારિત મન તરત શાન્ત થઈ જાય છે મહોન્મત્ત હાથી પ્રયત્નપૂર્વક રોકવાથી વધારે તોફાન કરે છે અને અનિવારણ કરેલો તે વિષયો પ્રાપ્ત કરીને શાન્ત થઈ જાય છે, તેની માફક મન પણ તે પ્રમાણે વિષય-પ્રાપ્તિથી શાન્ત થઈ જાય છે. ૨૭-૨૮

જે પ્રમાણે મન સ્થિર થાય છે, તે જે આશંકાથી જબાવે છે—

યર્હિ ચથા યત્ર યતઃ, સ્થિરીભવતિ યોગિનશ્ચલ ચેતઃ ।

તર્હિ તથા તત્ર તતઃ, કથંચિદપિ ચાલયન્નૈવ ॥ ૨૯ ॥

અનયા યુક્ત્યાઽમ્યાસં વિદધાનસ્યાતિલોલમપિ ચેતઃ ।

અઙ્ગુલ્યગ્રસ્થાપિતદણ્ડ ઇવ સ્થૈર્યમાશ્રયતિ ॥૩૦॥

બધારે, બેવી રીતે, જે સ્થાને અને જેનાથી યોગીનું ચંચળ ચિત્ત નિશ્ચલ થાય, ત્યારે, તે રીતે, ત્યાં જ તેનાથી લગભગ પશુ ચલાવવું નહિ. આ યુક્તિથી અભ્યાસ કરનારનું મન અતિ ચપળ હોય, તો પણ આંગળીના ટેરવા પર સ્થાપિત કરેલ ઇંડ માફક સ્થૈર્યને આશ્રય કરે છે. ૨૯-૩૦.

જે આશંકાથી ઇન્દ્રિય-જન્ય-વિધિ કહે છે—

નિઃસૃત્યાદૌ દૃષ્ટિઃ, સંલીના યત્ર કુપ્રચિત્ સ્થાને ।

તત્રાસાઘ સ્થૈર્ય, શનૈઃ શનૈર્વિલયમાપ્નોતિ ॥૩૧॥

સર્વત્રાપિ પ્રસૂતા, પ્રત્યગ્ભૂતા શનૈઃ શનૈર્દૃષ્ટિઃ ।

પરતત્ત્વામલમુકુરે, નિરીક્ષતે હ્યાત્મનાઽઽત્માનમ્ ॥૩૨॥

શરૂઆતમાં દૃષ્ટિ નીકળીને ગમે તે સ્થાનમાં લીન થાય, પછી સ્થિરતા પામીને ત્યાં ધીમે ધીમે વિલય પામે છે અર્થાત્ પાછી હટે છે, એમ સર્વ જગ્યા પર ફેલાયેલી અને ધીમે ધીમે પાછી ફરેલી દૃષ્ટિ પરમતત્ત્વ સ્વરૂપ સ્વચ્છ દર્પણમાં આત્મા વડે આત્માને દેખે છે. ૩૧-૩૨.

ત્રણ આશંકા મનોવિજયની વિધિ કહે છે—

ઔદાસીન્યનિમગ્નઃ, પ્રયત્નપરિવર્જિતઃ સતતમાત્મા ।

ભાવિતપરમાનન્દઃ, કચિદપિ ન મનો નિયોજયતિ ॥૩૩॥

કરણાનિ નાધિતિષ્ઠન્ત્યુપેક્ષિતં ચિત્તમાત્મના જાતુ ।
ગ્રાહ્યે તતો નિજનિજે, કરણાન્યપિ ન પ્રવર્તન્તે ॥૩૪॥

નાત્મા પ્રેરયતિ મનો, ન મનઃ પ્રેરયતિ યદ્દિ કરણાનિ ।
ઉભયઞ્નૃપ્તં તદ્દિ, સ્વયમેવ વિનાશમાપ્નોતિ ॥૩૫॥

નિરંતર ઉઠાસીનભાવમાં તત્ત્વીન બનેલા, પ્રયત્નરાહિત પરમાનંદ-દશાથી ભાવિત બનેલા યોગી કોઈ પણ સ્થાનમાં મન ન બેઠે, આમ આત્મા વડે ઉપેક્ષા કરાએહું' મન કદાપિ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરતું નથી. ઇન્દ્રિયોને મન પ્રેરતું નથી અને મનના ટેકા વગર પોતપોતાના વિષયો અહંણુ કરનાર ઇન્દ્રિયો પણ પ્રવર્તિ શકતી નથી, જ્યારે આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી અને મન જ્યારે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી, ત્યારે બંને બાજુથી ભ્રષ્ટ થએહું' મન પોતાની મેળે જ આપોઆપ વિનાશ પામે છે. ૩૩-૩૪-૩૫.

મનોવિજયતું ક્ષણ કહે છે—

નષ્ટે મનસિ સમન્તાત્, સકલે ચિલયં ચ સર્વતો યાતે ।
નિઃકલમુદેતિ તત્ત્વં, નિર્વાતસ્થાયિદીપ ઇવ ॥૩૬॥

મનવિષયક કાર્યકારણભાવ કે પ્રેરક-પ્રેર્યભાવ બંને બાજુથી નષ્ટ થયા પછી, એટલે ભસ્મથી ઢંકાએહું અગ્નિની માફક ચારે બાજુથી તિરાહિત બનેહું' તથા ચિંતા, સ્મૃતિ આદિ સાથે વર્તતું હોય તે સકલ મન, જલપ્રવાહમાં તણાતા અગ્નિ-કણીયા માફક ક્ષય પામે છે, ત્યારે વાથરા વગરના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની માફક આત્મામાં કર્મની કળા વિનાહું' નિષ્કલંક તત્ત્વજ્ઞાન ઉદય પામે છે. ૩૬.

તત્ત્વજ્ઞાન થયાની નિશાની કહે છે—

અદ્ભુતમૃદુત્વનિદાનં, સ્વેદન-મર્દન-વિવર્જનેનાપિ ।
સ્નિગ્ધીકરણમતૈલં, પ્રકાશમાનં હિ તત્ત્વમિદમ્ ॥૩૭॥

જ્યારે કહેલા પ્રકારતું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, ત્યારે વગર પરસેવાથી અને મર્દન કર્યા વગર વિના કારણે શરીર કોમળ થાય છે, તેલ મર્દન કર્યા વગર ચીકાશદાર થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની નિશાની સમજવી. ૩૭.

બીજી પણ નિશાનીઓ કહે છે—

અમનસ્કતયા સંજાયમાનયા નાશિતે મનઃશલ્યે ।
શિથિલીભવન્તિ શરીરં, છન્નમિવ સ્તવ્ધતાં ત્યક્ત્વા ॥૩૮॥

મનનું શબ્દ નાશ પામવાથી, મનરહિત થવાથી ઉન્મનીભાવ ઉત્પન્ન કરવા વડે કરીને શરીર છત્રની માફક સ્તબ્ધપણાનો ત્યાગ કરીને બીટેલી છત્રી માફક શિથિલ બની બચે છે. ૩૮

શાલ્વીભૂતસ્યાન્તઃકરણસ્ય ક્લેશદાયિનઃ સતતમ્ ।

અમનસ્કતાં વિનાઽન્યદ્ વિશલ્યકરણૌષધં નાસ્તિ ॥૩૯॥

શબ્દરૂપ, નિરંતર ક્લેશ આપનાર અંતઃકરણને માટે અમનસ્કભાવ-ઉન્મનીભાવ સિવાય બીજું કંઈ વિશલ્ય કરનાર ઔષધ નથી. ૩૯. અમનસ્ક-ઉન્મનીભાવનું ફલ કહે છે—

કદલીવચ્ચાવિદ્યા, લોલેન્દ્રિય-પત્રલા મનઃકન્દા ।

અમનસ્કફલે દૃષ્ટે, નશ્યતિ સર્વપ્રકારેણ ॥૪૦॥

અપણ ઈન્દ્રિયોરૂપી પાંઠડાંવાળી, મનરૂપ કંઠવાળી, અવિદ્યારૂપ કેળ અમનસ્કરૂપ કેખવાથી સર્વ પ્રકારે નાશ પામે છે. કેળને એક વખત રૂળ આવ્યા પછી તેનો નાશ થાય છે. તેને બીજી વખત ફલ લાગતાં નથી, તેમ અમનસ્ક રૂળ કેખ્યા પછી બીજાં કંઈ લાગતાં નથી. ૪૦.

મનના બચમાં અમનસ્કતા એ જ મોટું કારણ છે, તે કહે છે—

અતિચ્ચલમતિસૂક્ષ્મં, દુર્લભ્યં વેગવત્તયા ચેતઃ ।

અશ્રાન્તમપ્રમાદાદ્, અમનસ્કશલાકયા મિન્ધ્યાત્ ॥૪૧॥

ચિત્ત અતિચ્ચળ, અતિખારીક અને વેગવાળું હોવાથી દુઃખે કરીને રોકી શકાય તેવું છે. તેવા મનને વીસામો લીધા વગર અપ્રમત્તપણે અમનસ્કરૂપ શલાકા વડે વીંધી નાખવું. અમનસ્ક એ જ શલાકા-હથીયાર-વિશેષ. ૪૧. ફરી અમનસ્કના ઉદયમાં યોગીઓને ફલ જણાવે છે—

વિશ્લિષ્ટમિવ પ્લુષ્ટમિવોડ્ડીનમિવ પ્રલોનમિવ કાયમ્ ।

અમનસ્કોદયસમયે, યોગી જાનાત્યસત્કલ્પમ્ ॥ ૪૨ ॥

અમનસ્કના ઉદયકાળે યોગી પોતાનું શરીર પાસાની માફક વિખરાઈ ગયું હોય-છૂટું પડી ગયું હોય, બળીને ભસ્મ થઈ ગયું હોય, ઉડી ગયું હોય, ઓગળી ગયું હોય તેમ અવિદ્યમાન સરખું એટલે કે પોતાની પાસે શરીર નથી-તેમ બાણે છે. ૪૨. તથા—

સમદૈરિન્દ્રિયમુજગૈ રહિતે વિમનસ્કનવલુધાકુણ્ડે ।

મગ્નોઽનુભવતિ યોગી, પરામૃતાસ્વાદમસંભ્રમન્ ॥ ૪૩ ॥

રેચક-પૂરક-કુમ્ભક-કરણાભ્યાસક્રમે વિનાઽપિ શ્વલ્ભ ।

સ્વયમેવ નશ્યતિ મરુદ્, વિમનસ્કે સત્યયત્નેન ॥ ૪૪ ॥

મહોન્મત ઈન્દ્રિયરૂપી સૂર્ય વગરના, ઉન્મનીભાવરૂપ નવીન અમૃતકુંડમાં મગ્ન બનેલો યોગી અતુપમ. ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વામૃતના સ્વાદનો અનુભવ કરે છે તથા અમનસ્કની પ્રાપ્તિ થવાથી રેચક, પૂરક, કુંભક અને આસનના અભ્યાસક્રમ સિવાય પણ આપ મેળે-પ્રયત્ન વગર પવન નાશ પામે છે. ૪૩-૪૪. તથા—

ચિરમાહિતપ્રયત્નૈરપિ, ઘર્તુ યો હિ શક્યતે નૈવ ।
સત્યમનસ્કૈ તિષ્ઠતિ, સ સમીરસ્તત્ક્ષણાદેવ ॥ ૪૫ ॥

જે વાચુ ઘણા દીર્ઘકાળના પ્રયત્ન વડે કરીને પણ ધારણ કરી શકાતો નથી, તે અમનસ્ક-ભાવની પ્રાપ્તિ થવાના યોગે ક્ષણવારમાં એક સ્થાને થોભાવી શકાય છે. ૪૫. તથા—

જાતેઽભ્યાસે સ્થિરતામ્, ઉદયતિ વિમલે ચ નિષ્કલે તત્ત્વે ।
મુક્ત ઇવ માતિ યોગી, સમૂલમુન્મૂલિતશ્વાસઃ ॥ ૪૬ ॥

આ ઉન્મનીભાવના અભ્યાસમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવાના યોગે તથા નિર્મલ અર્થાત્ કર્મ-બદ્ધ વગરનું તત્ત્વ ઉદય પામવાના યોગે મૂલમાંથી શ્વાસોચ્છ્વાસનું ઉન્મૂલન કરી યોગી મુક્ત બેવે શોભે છે. ૪૬. તથા—

યો જાગ્રદવસ્થાયાં, સ્વસ્થઃ સુપ્ત ઇવ તિષ્ઠતિ લયસ્થઃ ।
શ્વાસોચ્છ્વાસવિહીનઃ, સ હીયતે ન ચ્છલુ મુક્તિજુપઃ ॥ ૪૭ ॥

જાગૃત અવસ્થામાં આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરતો યોગી લય નામની ધ્યાનની અવસ્થામાં રહેલો હોય, ત્યારે સૂતેલા બેવે રહે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ વગરની લયાવસ્થામાં તે સિદ્ધિના છબે કરતાં લગાર પણ ઉતરતો નથી. ૪૭ તથા—

જાગરણસ્વપ્નજુષો, જગતીતલવર્તિનઃ સદા લોકાઃ ।
તત્ત્વવિદો લયમગ્રાઃ, નો જાગ્રતિ શેરતે નાપિ ॥ ૪૮ ॥

ભવતિ ચ્છલુ શૂન્યભાવઃ, સ્વપ્ને વિપયગ્રહશ્ચ જાગરણે ।
एतद् द्वितयमतीत्यानन्दमयमवस्थितं તત્ત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

આ પૃથ્વીતલ વિષે નિરંતર જાગૃતિ અને સ્વપ્નદશા અનુભવ કરતા લોકો રહેલા છે, પણ લયમાં મગ્ન થએલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી કે સૂતા પણ નથી. તથા સ્વપ્નદશામાં ખરેખર શૂન્યભાવ હોય છે અને જાગૃત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયના વિષયોનું ગ્રહણ અને જ્ઞાન થાય છે. આ બંને અવસ્થાનું ઉલ્લેખન થયા પછી આનંદમય તત્ત્વ રહેલું છે. ૪૮-૪૯. હવે જોડાંભો આપતા સર્વ ઉપદેશનો સાર જણાવતા કહે છે કે—

કર્માણ્યપિ દુઃસ્વકૃતે, નિષ્કર્મત્વં સુખાય વિદિતં તુ ।

ન તતઃ પ્રયતેત કથં, નિષ્કર્મત્વે સુલભમોક્ષે ? ॥ ૬૦ ॥

કર્મો દુઃખ માટે થાય છે, એટલે દુઃખનું કારણ આપણે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છે, અને કર્મરહિત થવું તે સુખને માટે છે—એ વિધિત છે, તો પછી નિષ્કર્મરૂપ સુલભ મોક્ષમાર્ગ વિષયક પ્રયત્ન કેમ કરવામાં ન આવે ? ૫૦. અથવા તો—

મોક્ષોઽસ્તુ માઽસ્તુ યદિ યા, પરમાનન્દસ્તુ વેદ્યતે સ સ્વલ્લ ।

યસ્મિન્ નિશ્ચિલસુખાનિ, પ્રતિભાસન્તે ન કિન્ચિદિવ ॥ ૬૧ ॥

મોક્ષ થાઓ, અગર ભલે ન થાઓ અથવા મોક્ષ વહેલો થાવ કે લાંબા કાળે થાવ, પરંતુ ધ્યાનથી થતો પરમાનંદ તો અહીં અનુભવાય છે, કે બેની આગળ આ જગતનાં તમામ સુખો તણખલા—તુલ્ય ભાસે છે. ૫૧.

એ જ હકીકતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા જણાવે છે કે—

મધુ ન મધુરં નૈતાઃ, શીતાસ્તિષ્ઠસ્તુહિનયુતેઃ,

અમૃતમમૃતં નામૈવાસ્યાઃ ફલે તુ સુધા સુધા ।

તદલમમુના સંરમ્ભેણ, પ્રસીદ સખે મનઃ ।

ફલમવિકલં ત્વયેવૈતત્ પ્રસાદમુપેયુષિ ॥ ૬૨ ॥

આ ઉન્મનીભાવનાં ફળઆગળ મધુ એ મધુર નથી, ચંદ્રની કાંતિ શીતળ નથી, અમૃત તે તો નામ કહેવા પૂરતું છે અને સુધા પણ ફલમાં નિષ્કળ છે, માટે છે મન મિત્ર ! આવા (પરિણામે દુઃખ આપનાર) પ્રયાસથી સચું, હવે તું મારા પર પ્રસન્ન થા, કેમકે પરમાનંદ ફલની પ્રાપ્તિ તારા પ્રસન્ન થવાથી જ થાય છે. ૫૧-૫૨. પોતાના જાતિ અનુભવવાળા ઉન્મનીભાવ સંબંધી ઉપદેશ આપનાર શુરુઓની વ્યતિરેક પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે—

સત્યેતસ્મિન્નરતિરતિદં ગૃહ્યતે વસ્તુ

દૂરાદપ્યાસન્નેઽપ્યસતિ તુ મનસ્યાપ્યતે નૈવ કિંચિત્ ।

પુંસામિત્યપ્યવગતવતામુન્મનીભાવહેતાવિચ્છા

વાદં ન ભવતિ કથં સદ્ગુરુપાસનાયામ્ ? ॥ ૬૩ ॥

જ્યાં સુધી મનની હાજરી છે, ત્યાં સુધી અરતિના કારણરૂપ વ્યાગ્રાદિ અને રતિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વસ્તુ નજીક ન હોય અને દૂર હોય તો પણ (સુખ-દુઃખના કારણરૂપ સ્વેચ્છસ્વરૂપે) ગ્રહણ કરાય છે અને મનની ગેરહાજરીમાં અરતિ કે રતિ આપનારી વસ્તુ કંઈ પણ ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. સુખ-દુઃખો મન સંબંધી વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખનારાં છે, પણ

વિષયોની પ્રાપ્તિ કે વિષય-લોગથી ઉત્પન્ન થનારાં નથી. આ રીતે જ્ઞાન પામેલા પુરુષોને ઉન્મની-ભાવના કારણભૂત સદ્ગુણોની ઉપાસના કરવાની અત્યંત અભિલાષા કેમ નહિ થતી હોય ? ૫૩.

હવે અમનસ્કપણાના ઉપાયભૂત આત્મ-પ્રસન્નતા એક શ્લોકથી કહે છે—

તાંસ્તાનાપરમેશ્વરાદપિ પરાન્ ભાવૈઃ પ્રસાદં નયન્,
સ્તૈસ્તૈસ્તત્તદુપાયસૂદ ! મગવન્નાત્મન્ ! કિમાયાસ્યસિ ? ।

હન્તાત્માનમપિ પ્રસાદય મનાન્, યેનાસતાં સમ્પદઃ ।

સામ્રાજ્યં પરમેષ્ઠિ તેજસિ તવ પ્રાજ્યં સમુજ્જૃમ્ભતે ॥ ૫૪ ॥

અર્થાત્ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ન બાહ્યનાર હે મૂઢાત્મન્ ! તું આ પરમાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને, અપરમેશ્વર-સ્વરૂપ ગમે તે જેવ પાસે જઈ ઈષ્ટ પદાર્થોની ભેટ ધરવી, માનતા માનવી, તેમની સેવા, પૂજા, ભક્તિ આદિ ઉપાયથી ધન, યશ, વિદ્યા, રાજ્ય, સ્વર્ગ આદિની પ્રાર્થના કરીને રોગ, દરિદ્રતા, તુચ્છ ઉપદ્રવ આદિ અનર્થ-પરિહારરૂપ કારણે તારા આત્માને શા માટે પરેશાન કરે છે ? હે આત્મ ભગવન્ ! (ભાવિમાં પૂજ્ય બાનનાર હોવાથી) અત્યાર સુધી અજ્ઞાનથી, કયા ઉપાયથી આ કે બીજા પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા ? તેમાં તું ઠગાયો છે, માટે રજેગુણ અને તમોગુણ દૂર કરવા પૂર્વક અર્થાત્ આ લોક કે પરલોકની સાંસારિક સુખાભિલાષા દૂર કરીને શાશ્વત સુખના સ્વામી તારા આત્માને જ ક્ષણ માત્ર પ્રસન્ન કર, જેથી કરીને બીજા લોકિક સંપત્તિ કે અનર્થ-પરિહારરૂપ સમૃદ્ધિઓની વાત તો દૂર રાખીએ અર્થાત્ તે આતુષંગિક દુઃખ તો મળવાતું છે જ, પરંતુ પરમજ્યોતિ જ્ઞાનસ્વરૂપ કેવલ-જ્ઞાન-સમૃદ્ધિતું સ્વામીપણું તને પ્રગટ થાય. ભાવાર્થ એ સમજવો કે, આખા જગતને પ્રસન્નતા કરવાના પ્રયત્ન વગર એક માત્ર પોતાના આત્માની પ્રસન્નતા વડે સહેલાઈથી પરમેશ્વરપણાની સંપત્તિઓ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાયનો સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ સમજવો. આવા પ્રકારની સામ્રાજ્ય-સંપત્તિમાં ઉન્મનીભાવ કે અમનસ્કભાવ મુલભ બને છે. ૫૪. હવે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'શ્રુત-સમુદ્ર અને ગુરુના મુખથી અને પોતાના અનુભવથી જે બહુ' ઇત્યાદિ, તેનો નિર્વાહ અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથની રચના પૂર્ણ થતાં તેનો ઉપસંહાર કરે છે—

યા શાસ્ત્રાત્ સુગુરોર્મુસ્વાદનુભવાચ્ચાજ્ઞાયિ કિંચિત્ ક્વચિત્ ,

યોગસ્યોપનિષદ્ વિવેકિપરિષ્ચત્તેતશ્ચમત્કારિણી ।

શ્રીચૌલક્યકુમારપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થનાદ્,

આચાર્યેણ નિવેશિતા પથિ ગિરાં શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ॥ ૫૫ ॥

તથા વિવરણના અંતમાં—

શ્રીચૌલક્યક્ષિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહં,

તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય વૃતિમ્ ।

સ્વોપજ્ઞસ્ય વ્યરચયમિમાં તાવદેપા ચ નન્યાદ્,

યાવજ્જનપ્રવચનવતી મૂર્મૂવઃસ્વસ્રગીયમ્ ॥ ૧ ॥

સંપ્રાપિ યોગશાસ્ત્રાત્, તદ્વિવૃત્તેશ્ચાપિ યન્મથા સુકૃતમ્ ।
તેન જિનબોધિલાભ-પ્રણયી મન્યો જનો ભવતાત્ ॥ ૨ ॥

હતિ પરમાર્હતશ્રીકુમારપાલભૂપાલશુશ્રૂષિતે આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતેઽધ્યા
ત્મોપનિષન્નાન્નિ સંજાતપદ્મબન્ધે શ્રીયોગશાસ્ત્રે દ્વાદશઃ પ્રકાશઃ ॥૧૨॥

બાર અંગરૂપ આગમદ્વિ શાસ્ત્રો, આગમ અને બીજાં શાસ્ત્રોની અર્થાત્ મુંઢર વ્યાખ્યા કરનારા ગીતાર્થ શુર્યોના મુખારવિન્દના ઉપદેશથી, તથા મારા પોતાના અનુભવથી યોગનું જે અર્થ રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું, તે યોગરુચિવાળી પડિતોની પર્ષદાના ચિત્તને અમરકાર કરનાર હોવાથી શ્રીચૈલકચવંશમાં થયેલા કુમારપાલ મહારાજની અતિશય પ્રાર્થનાથી આવ્યાર્થ શ્રીહેમચન્દ્રે યોગશાસ્ત્ર નામના અર્થસ્વરૂપે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કર્યું. ૫૫.

કુમારપાળ મહારાજને યોગની ઉપાસના પ્રિય હોવાથી, તેઓએ બીજાં પણ યોગશાસ્ત્રો જાણ્યાં હતાં, તેથી પહેલાં રચાએલાં યોગશાસ્ત્ર કરતાં નવીન ભાત પાડે તેવું વિલક્ષણ યોગશાસ્ત્ર સાંભળવાની તેમની ઇચ્છાથી અને પ્રાર્થનાથી વચનનો અવિષય હોવા છતાં પણ યોગના સારભૂત ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ’ નામનો અર્થ રચી આવ્યાર્થ શ્રીહેમચન્દ્રે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કર્યો.

સ્વોપજ વિવરણનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે, શ્રીચૈલકચવંશમાં જન્મેલા કુમારપાળ મહારાજએ કરેલી પ્રાર્થનાથી પ્રેરાયેલા મેં તત્ત્વજ્ઞાનના અમૃતસમુદ્ર સરખા પોતે રચેલા યોગશાસ્ત્રની વિશ્લેષણ આ રચના કરી છે, તે સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાલરૂપ ત્રણે લોક જ્યાં સુધી જૈનપ્રવચનમય રહે, ત્યાં સુધી જયવંતી વતી

‘આ યોગશાસ્ત્ર અને તેની વિવૃત્તિની રચના કરી મેં જે કંઈ પણ સુકૃત-પુણ્યોપાર્જન કર્યું હોય, તેનાથી ભવ્યજન જિનબોધિ-લાભના પ્રણયી અધિકારી બનો.’

—એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળને સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી આવ્યાર્થ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ’ નામનો પદ્મબન્ધ થયેા હતો, તે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ વિવૃત્તિના આરંભપ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આવ્યાર્થ શ્રીઆનંદસાગરસૂરીન્દરજી મહારાજના પદ્મધર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરારાનુવાદ પૂરો થયો. [૧૨]

અવિવરણ શ્રીયોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરારાનુવાદ સમાપ્ત થયો.

અનુવાદક-પ્રશસ્તિ

સુંદર સૌરાષ્ટ્ર દેશે શોભાચમાન સિદ્ધગિરિ-સાંનિધ્યે શત્રુંજયી નદીતીરે જીરાગામ (જીરાગેડ) નિવાસી દોસી દેવચંદ પુરુષોત્તમ અને સધર્મ-શીલશાક્ષિની ઝમકળેન દેવચંદના અનુકંમે હીરાચંદ, ધનજીભાઈ તથા અમરચંદ નામના ત્રણ સુપુત્રો અને વિજયેશ્વર, સમરત, હીરાળેન અને પ્રભાવતી નામની ચાર પુત્રીઓ હતી. પોતાનાં બાળકોને શહેરમાં વ્યાવહારિક સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ મળે અને દેવ-શુરુનો સમાગમ શહેરમાં સહેલાઈથી મળી શકે-તેમ ધારી પિતાજીએ સંવત ૧૯૬૬ના વૈશાખ મહિને સર્વ કુટુંબને સુરતમાં બોલાવ્યું અને બાળકોને વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા સાથે ધાર્મિક સંસ્કાર આપ્યા. પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમાગમથી આપું કુટુંબ વિશેષ ધર્મીતુરાગી બની ગયું. દરમિયાન દેવચંદભાઈ અને ઝમકળેન ઉપધાનતપ, નવપદ ઓળી, નિરંતર શુરુભક્તિ, સુપાત્રદાન વ્યાખ્યાન-શ્રવણ, પૌષ્ઠ, પ્રતિકેમણાદિ શ્રાવકોચિત સર્વ ધર્મકારણીમાં તત્પર રહેતા હતા. દરમિયાન સં. ૧૯૮૦ની સાલમાં દેવચંદભાઈને દીક્ષાના મનોરથ થવાથી પ. પૂ. આગમોદ્ધારક સૂરીશ્વરજી પાસે સકુટુંબ અજીમગંજ, સુશીંદાબાદ જઈતેમના શુભ હસ્તે ધણી જ આડંબર અને ત્યાંના ધનપતિ, ધર્મિષ્ઠો, સાધર્મિક ભક્તિ-પરાયણ, ધર્મતુરાગી બાળુ-શ્રાવકોના પૃષ્ઠ ઉત્સાહ સાથે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને મુનિ શ્રી દેવસાગરજી મહારાજ એવું નામ સ્થાપન કર્યું. તે સમયે માતાજીએ અને મેં કેટલાક વ્રત-નિયમો અંગીકાર કર્યા અને સંમેતશિગરજી તીર્થ અને નગરીઓની યાત્રાઓ કરી. થોડાં વર્ષ પછી સદ્ગુરુસમાગમ થોળે કાયમી પ્રહાર્યવ્રત અંગીકાર કર્યું. સુખમાં રહી મોતીનો વ્યવાય કરવા સાથે નિરંતર સામાયિક, ધાર્મિક-વાંચન, પૂજા, પ્રતિકેમણ, વર્ધમાનતપની આરાધના ઇત્યાદિકેમાં સમય પસાર થતો હતો. કુટુંબની જવાબદારી ભારી હોવાથી કુટુંબનો ભાર ઉઠાવનાર નાનો ભાઈ તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી માતાજી દીક્ષાની રબ ન આપતાં હોવાથી થોડો સમય રોકાવું પડ્યું. પરંતુ આયુષ્યની અંચળતાં લાગવાથી કેઈ પ્રકારે માતાજીને અને સ્વજનોને સમજાવી સંવત ૧૯૮૪ના વૈશાખ શુકલ એકાદશી-શાસન સ્થાપનાના શુભદિવસે અમદાવાદમાં હંડીબાઈ ચેઠની વાડીના દેરાસરજીના ચોકમાં ચતુર્વિધ શ્રીસંધ, સ્વજન-કુટુંબીવર્ગની પૃષ્ઠ હાજરીમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આનંદ-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભહસ્તે મેં (હીરાચંદ) અને લઘુબંધુ અમરચંદ દીક્ષા અંગીકાર કરી અને મુનિ શ્રીહેમસાગરજી મ. અને મુનિ શ્રીઅમરેન્દ્રસાગરજી મ. નામ સ્થાપના કર્યો. કેટલાક

સમય પછી વિજકેરબેને અને હીરાબેને પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી, જેમનાં સાધ્વી શ્રીકિનેન્દ્રશ્રીજી અને હર્ષલતાશ્રીજી નામસ્થાપન કરવામાં આવ્યાં. સતત ગુરુકુલવાસમાં રહી અનુક્રમે ગ્રંથજી-આસેવન-શિક્ષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, ન્યાય, આગમોદ્ધારકશ્રીના યથાશક્તિ અધ્યયન કર્યું. સં. ૧૯૯૯ કપડવંજના ચતુર્માસમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીના શુભહસ્તે તેમના દખાણથી શ્રીભગવતીસૂત્રના થોગોદ્ધરન કર્યાં. આસો વદિ ૨-૩ ના દિવસે આગમોદ્ધારકશ્રીજીના શુભહસ્તે ગણી અને પંચાસ-પદવીઓ થઈ સં. ૨૦૦૭ની સાલમાં સૂરત નગરે પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમાણિક્યસાગર સૂરિજીના વરહ હસ્તે અનિચ્છાએ શ્રીસંઘના આગ્રહને વશ બની આચાર્યપદ સ્વીકારવું પડ્યું. અને સૂરિમંત્રની પાંચે પીઠતું વિધિપૂર્વક આરાધન કર્યું.

૫. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીના આગમવિષયગર્ભિત પ્રવચનો શ્રવણ કરવાના વ્યસનને અંગે મોક્ષભાગી તરફ પ્રીતિ પ્રગટી. પરમકૃપાળુ ગુરુજી મહારાજ સમયે સમયે યોજાતી વિશેષાવરચક ભાષ્ય, દશવૈકલિક સૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, લલિતવિસ્તાર, પંચાશક, આચારાંગસૂત્ર, સ્થાનાંગસૂત્ર આદિની વાચનાઓ પણ આપતા હતા વ્યાખ્યાન-શ્રવણ સમયે લખવાની ત્વરાના કારણે અનેક વ્યાખ્યાનોના અવતરણો ઉતારી લીધાં હતાં. તેની પ્રેસકોપીઓ કરાવી, સુધારી, અનેક વ્યાખ્યાન પુસ્તકો છપાયાં, તેમજ 'સિદ્ધચક્ર' પાક્ષિકમાં પણ જે વ્યાખ્યાનો છપાયાં છે, તેમાંના મોટો ભાગ મારાં અવતરણોનો છે. હાલ પણ 'આગમોદ્ધારક-પ્રવચન-શ્રેણી' નામનું પુસ્તક છપાઈ રહેલ છે ત્યાર પછી ગુરુમહારાજના કથનાનુસાર ઉપદેશમાલાની ઢોઘટ્ટી ટીકાની તાડપત્રીય પોથી પરથી પ્રેસકોપી કરાવી, કેટલીક બીજી પ્રતો સાથે મેળવી, યથાશક્ય પ્રયત્નપૂર્વક સંશોધન કરી સંપાદન કરી. વળી દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્ભૂતોત્તમસૂરિ રચિત મહત્ત્વપૂર્ણ (પ્રાકૃત) કુન્દલયમાલા મહાકથાના, તથા ૧૪૪૪ અંશકાર આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ રચિત સ્મરશાદિત્ય ચરિત્ર (પ્રાકૃત) કથાના પણ સંપૂર્ણ ગૂજરાતી અનુવાદ કરી સંપાદન કર્યો, જે ગત વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તદુપરાંત શિલાંકાચાર્ય વિરચિત બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃત ચઉપન મહાપુરુષ-ચરિત્રનો ગૂજરાતુવાદ અનુવાદક પ્રશસ્તિની પૂર્તિ વિમલસૂરિરચિત પ્રા. પઉપદેશપદ ૧૪૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મહાઅંથનો અક્ષરશઃ સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ ગૂજરાતુવાદ કરી સંપાદન કરી પ્રકાશિત કરાવ્યા.

વળી અતિગંભીર શાસ્ત્રોના નવનીતભૂત શ્રી મહાનિશીથ શ્રુતસ્કંધના આઠેય અધ્યયનોનો સંપૂર્ણ અનુવાદ કરી અસુદ્રિત હસ્તલિખિત પ્રતો અને પુસ્તકો લખ્યાં અને લખાવ્યાં.

વળી કેટલાંક શાસ્ત્રસિક મહાતુલાવોની અભ્યર્થના થવાથી ભવ પિરહાંક આ. શ્રીહરિભદ્રાચાર્ય રચિત અને સમર્થ વિક્રાન-શિરોમણિ અનેક અંથો અને અંથોની ટીકા કરનાર આ. શ્રી મુનિચંદ્ર સૂરિ મ. એ કરેલા વિવરણ સહિત પ્રા. ઉપદેશપદ ૧૪૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મહાઅંથનો અક્ષરશઃ ગૂજર અનુવાદ તૈયાર કરાવી અતિઅદ્ય સમયમાં સંશોધન કરાવવા પૂર્વક પ્રકાશિત કરાવી વાચક

વૃન્દના કર-ક્રમભામાં સમર્પણ કર્યો ૧૧૧૫૦ શ્લોક પ્રમાણ હોઘટ્ટી ટીકા સહિત ધર્મદાસગણિ રચિત ઉપદેશમાળાનો દ્વંકસમયમાં શાસનદેવની અદૃશ્ય સહાયથી અનુવાદ પૂર્ણ કર્યો.

દે. લા. પુસ્તકોધધાર ફંડના અગ્રગણ્ય કાર્યવાહક ધર્મપ્રેમી સુ. શ્રા મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસીના દીર્ઘ સમયની અભયર્થનાથી કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત સવિવરણ યોગશાસ્ત્ર નો(ખા રે પ્રકાશનો અક્ષરશઃઅનુવાદ કર્યો, તે વાચકવૃન્દના કરક્રમભામાં સમર્પણ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવવા આજે હું ધન્ય બન્યો છું. સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ કરી જે કંઈ કુશલ કર્મોપાર્જન થયું હોય, તેનાથી 'સર્વ જીવો મૈત્રીઆદિ ભાવનાઓ સહિત પ્રભુશાસનના અનુરાગી બનો'—એ જ અતિમ અભિલાષા.

હમક્રમેન દેવચંદ દોશી જીરાવાલા

નૂતન વ્યાખ્યાન હોલ

દે. મૂ. જૈન દેરાસર,

આનંદરોડ, મહાડ, મુંબઈ-૬૪.

સં. ૨૦૨૪, શ્રાવણ વદિ ૧, શુક્ર. તા ૯-૮-૬૮.

આ. હેમસાગરસૂરિ

૧૧૩૧

